

A. D. XENOPOL

III

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

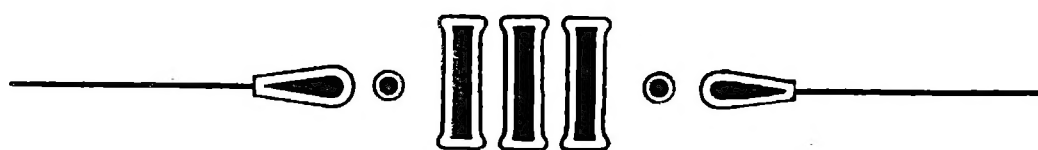
Ediția a IV-a

Ediție critică publicată sub îngrijirea lui AL. ZUB

Supracoperta și coperta: SIMONA DUMITRESCU

A.D.
XEROPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

DE LA MOARȚEA LUI PETRU RAREȘ
PÎNĂ LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

«Epoca lui Mihai Viteazul»

Text stabilit de NICOLAE STOICESCU și MARIA SIMIONESCU

Note, comentarii, prefață, indice și ilustrația de NICOLAE STOICESCU

Glosar de MARIA SIMIONESCU

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
București, 1988

28

A. D. Xenopol

NOTĂ ASUPRA VOLUMULUI

Cu acest volum se continuă efortul, deloc facil, de restituire a sintezei lui A. D. Xenopol.

Au fost contopite aici volumele V și VI din ediția precedentă, scoasă sub îngrijirea lui Ion Vlădescu.

Subtitlul, *De la moartea lui Petru Rareș pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu*, delimitînd întreaga materie, ne aparține.

Materia însăși a fost divizată în patru părți: I. *De la moartea lui Petru Rareș pînă la Mihai Viteazul, 1546—1593*; II. *Domnia lui Mihai Viteazul 1593—1601*; III. *Țara Românească și Moldova de la moartea lui Mihai Viteazul pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu*; IV. *Fenomene generale ale vieții românești în perioada slavonismului*, perioadă care în interpretarea lui Xenopol se încheie odată cu domnia lui Matei Basarab.

Sistemul de lucru e același ca la volumul II, cu deosebirea că de această dată am recurs nu numai la edițiile precedente, dar și la „manuscrisul” lucrării. Pînă la volumul V, există un mijloc sigur de control: ediția supravegheată de autorul însuși, care, îmbolnăvinduse în împrejurări dramatice, n-a mai putut-o încheia. Rugat să preia delicata sarcină, N. Iorga intră în legătură cu Editura Sfetea, în timp ce volumul VI se afla în lucru. Angajarea țării în război a făcut însă ca ediția respectivă să nu mai poată continua. Cînd, după încheierea păcii, Editura Cartea Românească și-a propus să reactualizeze proiectul, ea s-a văzut în situația (poate și din motive comerciale) să reia totul de la capăt, adresîndu-se pentru aceasta tînărului istoric Ion Vlădescu, pe atunci asistent la Facultatea de litere din București, iar acesta a publicat în cîțiva ani întreaga sinteză. Pentru primele volume el a făcut apel, cum era și firesc, la ediția a doua. Începînd cu volumul VI, el s-a aflat însă în fața unui manuscris *sui generis*, alcătuit dintr-un exemplar din ediția I, în care Xenopol a intercalat file albe cu adaosuri, modificări și note bibliografice susceptibile de a fi încorporate în noua ediție. Lectura era anevoioasă și „uneori nu s-a putut face decît cu ajutorul mai multora și după intervale de timp”, mărturisirea editorul în prefața volumului VI.

Am avut ocazia noi înșine să verificăm acele dificultăți cînd am compulsat manuscrisul respectiv, acum în păstrare la Biblioteca Județeană din Arad, unde a fost depus, împreună cu o parte din cărți, după moartea savantului. Cercetîndu-l cu atenție, am putut constata că el e departe de a fi fost definitivat de autor. Sînt multe intervenții rămase oarecum în suspensie, trimiteri neprecizate, sugestii marginale ce urmau să capete formă în ultimă instanță, completări ce cu greu pot fi localizate în text fără a-i tulbura fluenta. În plus, îmbătrînirea firească a manuscrisului face lectura și mai dificilă, iar pe alocuri imposibilă.

Am constatat însă cu această ocazie destule neglijențe inadmisibile din punct de vedere textologic și editorial. Este vorba de o seamă de omisiuni,

unele prea importante ca să poată fi trecute sub tăcere. O astfel de omisiune se referă, de exemplu, la posibilitatea izgonirii turcilor din Europa prin acțiunea condusă de Mihai Viteazul: „Dacă și bulgarii se uneau cu creștinii de la nordul Dunării, dacă se aprindea focul în însăși casa turcilor, în asemenea critice momente, când pierduseră o mare expediție în Muntenia și o mare cetate în Ungaria, atunci trebuia să se sfârșească veacul stăpînirii lor și ceea ce Europa de atîtea ori cercase în zadar s-ar fi putut face acum, sub geniala conducere a domnului român, care arătase cum se pot răpune armatele otomane” (V, p. 175). Un alt pasaj omis de Vlădescu motivează expediția moldavă a lui Mihai: „După ce Andrei Báthory pusese mîna pe Transilvania și Ieremia Movilă pe Moldova, polonii, care deveniseră prin aceste domnii stăpînii acestor două țări, își pun în minte să-l scoată pe Mihai din Muntenia, ceea ce întărește și mai mult în Mihai gîndul unei cuceriri a Moldovei” (V, p. 218). Încă un fragment, la urmă, însumînd cam două pagini, se referă la arhitectura medievală. Asemenea pasaje au fost introduse, firește, la locul lor. Cele modificate de Vlădescu pînă la deformarea sensului au fost readuse la forma corectă. Sînt frecvente apoi lecțiunile greșite, simplificările semantice, substituirile de text, mutările de pasaje în alte locuri, inadvertențele. Revenirea la textul autentic s-a impus întotdeauna.

Cîteva pasaje care nu există în ediția princeps, nici în adaosurile din manuscris aflate la Arad au fost totuși reținute *tale quale* în ediția noastră. Iată numai două exemple, identificate în volumul V: „Așa însă hotărîseră puterile istorice înaintea cărora trebuie să se plece voințele omenesti cum se pleacă spicele de grîu sub suflarea vîntului. De aceea asemenea cugutare de păreri de rău sub pana istoricului nu slujesc la altceva decît la arătarea mai deplină a puterii fatalității” (p. 257); „Dar aceste cugetări sînt mai mult niște întorsături stilistice, căci este tot atît de zadarnic de a critica felul de a fi al unei personalități, cum e nepotrivit a o face față de desfășurarea fatală a evenimentelor” (p. 313). Pentru a fi recunoscute, aceste pasaje au fost închise în paranteze unghiulare duble << >>.

Trebuie să mărturisim însă că, în pofida strădaniei depuse, nu am reușit nici noi a depăși toate dificultățile ivite la îngrijirea lucrării și că au rămas încă unele pasaje sau cuvinte neclare, datorită dificilei grafii xenopoliene, deteriorării manuscrisului sau pur și simplu absenței unor pagini.

La transcrierea textului am urmat normele în uz la editarea scriitorilor clasici, respectînd deci faptele de limbă și actualizînd ortografia.

Un glosar înlesnește înțelegerea termenilor vechi, cu sensuri rare sau în forme și accepțiuni specifice autorului.

Corecturile de onomastică și datări greșite, făcute de noi în text sau în note sînt semnalate prin paranteze unghiulare: <...>; completările noastre sînt marcate prin paranteze drepte: [...]. Am eliminat tacit unele scăpări inerente de mai mică însemnătate, greșelile evidente de tipar și dezacordurile gramaticale.

Ne rămîne plăcuta datorie de a mulțumi Editurii pentru înțelegerea manifestată în laborioasa pregătire a volumului și Bibliotecii Județene din Arad pentru permisiunea de a cerceta manuscrisul pe baza căruia a fost îngrijit volumul de față.

N. Stoicescu

A. Lucrări diverse

- *Bibliografia sec. XVI* = Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografia filologică românească, sec. al XVI-lea*, Buc., 1974 (Institutul de lingvistică al Academiei R.S. România)-
- *Călători străini — Călători străini despre țările române*, vol. III—IV, editate de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, M. Alexandrescu-Bulgaru-Dersca, Buc., 1971—1972.
- *Cronici turcești* = *Cronici turcești privind țările române*, 3 vol. editate de M. Guboglu și Mehmed Mustafa, Buc., 1966—1980.
- *Cronicile slavo-române* = *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, Buc., 1959.
- DIR = *Documente privind istoria României*, seriile A, B și C.
- DRH = *Documenta Romaniae Historica*, seriile A, B, C.
- NEH = *Nouvelles études d'histoire*, 1965—1985.

B. Periodice

AARMSI	= Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice
AIIAI	= Anuarul Inst. de istorie și arheologie din Iași
AIIC	= Anuarul Inst. de istorie din Cluj
AIINC	= Anuarul Inst. de istorie națională din Cluj
AMN	= Acta Musei Napocensis
AO	= Arhivele Olteniei
AȘUC	= Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza” — Iași
AUB	= Analele Universității București, istorie.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI	= Buletinul Monumentelor istorice
BOR	= Biserica ortodoxă română
BSHAR	= Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine
CI	= Cercetări istorice
CL	= Convorbiri literare
ES	= Era socialistă
MI	= Magazin istoric
MM	= Mitropolia Moldovei
MN	= Muzeul Național
MO	= Mitropolia Olteniei
MSI	= Memoriile Secției istorice a Acad. R. S. România
RA	= Revista arhivelor
RESEE	= Revue des études sud-est européennes
RHSEE	= Revue historique du Sud-Est européen
RI	= Revista istorică
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIR	= Revista istorică română
R. IST.	= Revista de istorie
RM	= Revista Muzeelor
RPH	= Roumanie. Pages d'histoire
RRH	= Revue roumaine d'histoire
SAI	= Studii și articole de istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SCIA	= Studii și cerc. de istoria artei
SCIV	= Studii și cerc. de istorie veche
SCȘI	= Studii și cerc. științifice, Iași
SMIM	= Studii și mat. de istorie medie
SMMIM	= Studii și mat. de muzeografie și istorie militară.

**[CUVÎNT ÎNAINTE AL LUI A. D. XENOPOL
LA VOL. V, EDIȚIA A III-A]**

În acest volum se expune partea a doua a luptelor românilor contra turcilor, și anume acele pentru redobândirea neatârării pierdute, lupte tot atât de grele ca și acele duse pentru păstrarea ei, și care au fost povestite în cele două volume precedente. Aceste răscoale ale românilor din Moldova și Muntenia contra amenințătoarei stăpîniri turcești, neieșind la nici o izbîndă, aduseră o robire mai adîncă a lor sub această stăpînire. Totuși, este de seamă împrejurarea că o întreprindere atât de îndrăzneată a fost cel puțin încercată, și ea încunună capetele celor doi mari domnitori: Ioan cel Cumplit al Moldovei și mai ales Mihai Viteazul al Munteniei, cu gloria de eroi.

Însemnătatea covîrșitoare a domniei lui Mihai Viteazul face însă că acest volum este cuprins în cea mai mare parte de povestirea ei, cu toată prea scurta ei durată, o fulgerare sclipitoare între leagăn și mormînt.

[PARTEA I]

**DE LA MOARTEA LUI
PETRU RAREȘ PÎNĂ LA
MIHAI VITEAZUL,
1546—1593**

[MUNTENIA] DE LA MIRCEA CIOBANUL LA MIHAI VITEAZUL

1545—1593

Par. 1. De la Mircea Ciobanul la Petru Cercel [1545—1583]

Mircea Ciobanul, 1545—1554. În veşnicele împerecheri între domni şi partidele boiereşti nu era cu putinţă ca aceste din urmă să se păstreze curate şi neamestecate, în forma lor primitivă de partizane ale Drăculeştilor şi ale Dăneştilor; căci precum furtuna mestecă apele mărilor, aşa şi furtunoasele sfîşieri dintre boieri amestecau elementele lor. Adeseori un Băsărăbesc va fi luat parte în un complot urzit de Drăculeşti, precum se va fi întîmplat şi lucrul potrivit. Am văzut apoi cum înşişi domnii sînt nevoiţi, pentru a se împotrivi unor noi competitori, să-şi caute sprijinul în partidul potrivit.

În sfîrşit, turcii, amestecîndu-se tot mai des şi mai cu deadinsul în numirea domnilor, se întîmpla uneori ca domnul rînduit să nu fie pe placul nici chiar al partidului de care se ţinea, ceea ce avea de urmare o împotrivire a celei mai mari părţi din boierime; aceasta cu atît mai mult cu cît, de la Teodosie înainte, 1522, nu se perindă pe scaunul Munteniei decît domnitori din familia Drăculească, cum sînt Radu de la Afumaţi, Vladislav, Moise, Vlad Înecatul, Vlad Vintilă, Radu Paisie şi Mircea Ciobanul.

Competitorii din familia Basarab [1] parcă s-au stins şi ei apar sau numai sub formă de slabi pretendenţi, cum este acel Laiotă Basarab ce vine cu Stroe Pribeagul, sau celălalt Basarab ucis la începutul domniei lui Moise; sau sînt domni trecuţi din partidul Drăculeştilor în acel a Băsărăbeştilor, cum sînt Radu de la Afumaţi şi Vlad Vintilă, sau şovăitori între amîndouă, ca Moise¹. Toate aceste împrejurări trebuiau să amestece partidele din Muntenia.

Lucrurile acestea apar la lumină cu deosebire sub domnia lui Mircea Ciobanul, sub care se descompune cu totul jocul firesc al partidelor muntene.

Mircea Ciobanul era fiul lui Radu cel Mare, după cum reiese aceasta din documentul lui cu data 1 aprilie 1551, în care el vorbeşte de „părintele domniei mele răposatul Radu-Voievod cel Mare, feciorul Vladului-Voievod Călugărul”²; deci era frate cu Paisie.

Mircea Ciobanul intră în domnie pe la începutul anului 1545 [2], după cum se vede lucrul din socotelile Sibiului, în care se pomeneşte de trimite-

¹ Mai sus, vol. II, p. 404—406, 410—412.

² [Stoica] Nicolaescu, [*Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei în sec. XV şi XVI*, Buc., 1905], p. 14 [DRH, B, vol. V, p. 6].

rea unui sol al lui Mircea-Voievod la Alba Iulia în 14 martie 1545³. Mircea Ciobanul, care petrecea la Constantinopol, după cum ne spune cronica lui Reicherstorff⁴, săpase acolo prin bani pe fratele său și hotărâse pe turci să-l mazilească pe acesta și să-l surghiunească în Egipt, dându-i lui domnia.

Reputația acestuia de om ce s-ar fi dedat la obiceiurile turcilor și zvonul, deși neîndreptățit, că ar fi trecut la legea păgînă⁵ fac domnia lui urîcioasă chiar de la început [3] și împing pe un mare număr de boieri din ambele partide să-i fie potrivnici, lucru de care simțind Mircea, fire după cît se vede sîngeroasă și răzbunătoare, în care prin atavism fierbea iarăși sîngele aprig al strămoșilor săi, Mihnea cel Rău și Vlad Țepeș, el face un măcel în acești boieri [4]. Cronicarii munteni spun că ar fi căzut capetele „lui Coadă vornicul, a fratelui său Radu comisul și a altor încă, muncindu-i întîi pentru avuție, pînă ce au dat ce au avut; după aceea i-a omorît”.

Croniclele transilvănene, mărind lucrul prin îndepărtare, vorbesc, una, aceea a lui Ostermayer, de 48 boieri mari uciși, adăogînd că Mircea și-ar fi început domnia ca un pașă, iar *Chronicon Fucsio-Lupino-Oltardinum* dă chiar ca jertfiți 200 de boieri⁶.

Că măcelul a fost o realitate și nu o poveste se vede de pe aceea că în socotelile Sibiului se vede notată, la 1 septembrie 1546, cheltuiala lui Ioan Literatul, trimis la rege spre a-i vesti „măcelul boierilor întîmplat în Valahia”⁷.

Boierii ce au scăpat de moarte au fugit peste munți și, „trecînd doi ani, au strîns oaste ce au putut și au venit pe Prahova, întîlnindu-se cu Mircea-Vodă la Periș; acolo au avut război și a biruit Mircea-Vodă și au pierit Udriște vistierul și Teodosie banul”.

Povestirea cronicilor muntene este întărită de cronica lui Ostermayer, care spune că „în 1548, luna lui august, cîțiva boieri din acei fugiți au adunat bani și au năimit vreo mie de secui spre a năvăli în Valahia, punîndu-și un tinăr voievod, cu gînd că se va răscula țara împotriva lui Mircea-Voievod”⁸. Dar au fost așa de crunt loviți de Mircea, încît cu greu au scăpat acei ce nu au căzut. Boierii cei fugiți s-au adunat la Brăila și au fost ademeniți de voievod cu jurămînt să vină la el și apoi au fost măcelăriți cu femei și copii de poporul* voievodului.

³ Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 859. În același an pune suirea lui Mircea în tron *Chronicon—Fucsio—Lupino—Oltardinum*, [ed. Trausch], I, p. 55: „1545 in Valahiae a Turca missus fuit Mirsche Wayda, tyrannus crudelis”.

⁴ Papiu Ilarian, în *Tesaur de monumente [istorice]*, III, p. 140 [*Călători străini*, I, p. 200].

⁵ Dragomir <dragomanul> Mohamed <Mehmed> către Isabella, 1553, spune că „Mircea nu era nici turc, nici creștin” [„Arhiva istorică”, I/1, p. 64; Hurmuzaki, II/5, p. 132]. Dacă ar fi fost mahomedan, țara nu l-ar fi primit, cum o făcuse cu Mohamed <Mehmed> bey. Mai sus, vol. II, p. 398—400.

⁶ [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă*, în *Magazin istoric*, I, p. 177 și IV, p. 272. Ostermayer, în *Deutsche Fundgruben*, ed. [I], Kemény, p. 30 și 32; *Chronicon—Fucsio—Lupino—Oltardinum*, p. 55.

⁷ Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 660. Alt document din 1552 (*ibidem*, II/4, p. 667) vorbește chiar de 1 600 de boieri uciși, diad pe următorii ca pribegiți în Transilvania (p. 668): Radul Wayda, Dragyz Zpathayr, Radul Lugophet, Stanczul Postelnyk, Stanizlas Clutzeyrh, Tudor Vysther, Zukul Stholnyk, Dragomir Zpathayr, Bayda <Badea> Komyz, Creczun <Crăciun> Paharnyk, Radul Postelnyk, Ivan Wyzther, Nago Postelnyk, Myhna Vysther, Bayda <Badea> Zpathayr, Zthayco Stholnyk. Reicherstorffer, în Papiu, *Tesaur*, III, p. 140, spune îndeobște că boierii „ne in manum illius inciderent, in Transylvaniam contulere” [*Călători străini*, II, p. 200].

⁸ Ostermayer, *loc. cit.*, p. 35—36; „auf dieser haben sie einen jungen Wayda aufgeworfen ea conditione, es würde alsdann das Landvolk bey falen wider den Mirsche Wayda”.

* Adică, oastea.

Din boierii ce au pierit la Periș, Udriște din Mărgineni⁹ vistierul și Teodosie banul, se vede că și boierii Craiovești erau potrivnici tiranului [5]. Partidele muntene uitaseră rivalitatea lor față cu acel ce voia să le nimicească neamul. Dar acest domnitor, unealtă turcească și dat lor cu suflet cu tot, fusese impus de turci. Se vede deci cum, sub apăsarea otomană, se desface jocul firesc al rivalității Dăneștilor cu Drăculeștii.

Boierii însă nu se lasă. „Cîți mai rămăseseră nemăcelăriți au scăpat iar în Țara Ungurească* și n-au zăbovit și iar au strîns oaste și, împreună cu Radu, fratele lui Mircea [6], au venit în țară și, întîmpinîndu-se cu Mircea-Vodă la Mănești, au biruit Radu-Vodă și pribegii și pre Mircea-Vodă pînă la Giurgiu l-au gonit și mulți oameni de ai lui au pierit”.¹⁰

Cînd Mircea aude că s-au hotărît să vină boierii asupra lui, scrie judei Brașovului că ce-i lasă să vină? La care judele răspunzînd că nu-i poate opri, Mircea îi răspunde: „dar acești boieri au doar femei și copii pe care ai putea să-i pedepsești cum se cuvine”. Iată ce moravuri îngrozitoare se credeau firești și îndreptățite pe acele timpuri și asemenea idei nu erau izvorîte numai din mintea tiranului, ci erau în obiceiurile timpului.¹¹

Răsturnarea lui Mircea-Vodă de Radu-Voievod este întărită și de socotelile Sibiului¹² și de cronica lui Ostermayer, care adaugă însă că „s-a întors Mircea-Vodă cu mulți turci și Radu a trebuit să fugă în Transilvania cu femeie și copii”.¹³

Radu, dușmanul lui Mircea, este denumit de [Constantin] Căpitanul, Radu Iliș, încît s-ar părea că avem a face cu un alt competitor nu cu fratele lui Mircea, Radu Paisie. Dar mai întîi acest Radu este numit voievod, ceea ce arată că a trebuit să fi domnit sau să fi fost fecior de domn; apoi vreun Ilie al cărui fiu cată să fi fost acest Radu Iliș nu s-a întîlnit în șirul domnilor munteni. În sfîrșit, comitele Natalis spune asemenea, în istoria timpului său (1545—1581), deci contemporan cu evenimentele, că „Mircea, voievodul Valahiei, pîndind prilejul, scoase pe Radu și uzurpă țara pentru sine. Radu ceru ajutor de la Castaldo ca să redobîndească scaunul, recucerii țara și intră cu mare solemnitate în Tîrgoviște”. Este învederat că Radu acel scos de Mircea, adică Radu Paisie, veni îndărăt cu ajutorul lui Castaldo [7] și alungă pe Mircea la Giurgiu.¹⁴ Drăculeștii se mînceau între ei mai rău de cum se îndușmăneau cu Băsarăbeștii.

Cum spune însă Ostermayer, domnia aceasta a lui Radu Paisie fu foarte scurtă; el fu răsturnat din nou de fratele său Mircea.¹⁵ [8]

⁹ Așa îl numește Ostermayer, l.c., p. 32: „diese Boyaren nach Cron (Kronstadt = Brașov) Kommen, als der Bahr (Iorga înțelege banul) Udrist Marcinen und Kado”. Ar fi deci banul Udriște din Mărgineni ce a pierit la Periș și Coadă [vornicul] ce fusese tăiat de mai înainte.

* Transilvania.

¹⁰ [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă* citați. [Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 53, spune Radu Iliș, nu fratele lui Mircea. În *Istoria Țării Românești*, p. 49, este vorba de „Radu vodă ce i-au zis Ilie”].

¹¹ Mircea vodă către Ioan Begner (Benkner), 5 nov. 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 295). Despre vistieria lui Mircea (*ibidem*, p. 299 și 304).

¹² 22 nov. 1552: „Duobus bogieris <boyaris> famam de Myrche Wayvoda profligato afferentibus, bibalia 9 fl... Item 24 misso Anthonio in Valachiam ad intelligendum certos rumores de profligacione Vayvoda, expense fl. 3”. (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 863).

¹³ Ostermayer, l.c., p. 51.

¹⁴ [Stoica] Nicolaescu, l.c., p. 242, 266, numește pe acest Radu, Radu Ilie, dar fără a aduce nici o dovadă. Prin urmare, e zadarnică cearta între C. Kogălniceanu și [Stoica] Nicolaescu asupra existenței unui Radu vodă Ilie ca domn separat al Munteniei. [Stoica] Nicolaescu, *O lămurire istorică*, 1912, p. 7. [Radu Ilie a fost însă domn].

¹⁵ Alungarea lui Mircea de Radu, după socotelile Sibiului (nota 12) este din 22 nov 1552. În 18 decembrie 1552 Radu e domn (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 864); la 31 august 1553 găsim în aceleași socoteli: „Misso Anthonio in Valachiam ad significandum Radu! Voe-

În timpul domniei lui Mircea, episcopul Martinuzzi desemnase și mai lămurit poziția lui potrivnică turcilor, închisese pe Isabella în Alba Iulia și vroia să trădeie Transilvania imperialilor. Poarta, trebuind să împiedice cu orice preț asemenea uneltiri, avea mare nevoie de a fi sigură pe ajutorul domnilor români. Ea cheamă deci în anul 1550 pe ambii voievozi, Mircea al Munteniei și Ilie, fiul lui Petru Rareș al Moldovei, la Constantinopol, spre a se încredința despre scopurile lor.¹⁶

Nu știm dacă domnii făcură acel drum la Constantinopol. În orice caz el ar fi fost de prisos, întrucât ei fuseseră cîștigați de intrigile germane și, la cel întâi atac pornit de turci contra imperialilor, trupele nu stau deloc la luptă și o rup de fugă la vederea dușmanilor. Ambasadorul german Veranțiu <Verancsics>, care cunoaște secretul, scrie lui Neculai Olahul <Nicolaus Olahus> în 1550: „Drept au lucrat românii și sînt de lăudat că, sau prin bani cîștigați, sau cuprinși de iubirea creștină, se înțeleaseră cu călugărul (Martinuzzi) ca să-i conceadă de bunăvoie victoria, prefăcîndu-se a fugi”.¹⁷ Străinii luaseră însă la serios fuga românilor, după cum se vede aceasta dintr-o depeșă a ambasadorului francez, care îi tratează „de oameni rău înarmați și cu puțină inimă”.¹⁸

Mircea Ciobanul este din această pricină mazilit de Poartă, în 1554 [9], și se dă tronul lui Pătrașcu, fiul lui Călugărul (Radu) <cel Mare>, deci frate cu el și cu Radu Paisie. Cu acest prilej, turcii, care veniseră să ieie pe Mircea, ard Bucureștii și taie pe mulți din boierii lui români și greci.¹⁹ Veranțiu scrie lui Ferdinand în martie 1554: „S-a creat un voievod nou în Valahia, Pătrașcu, fiul lui Călugărul. Mircea însă este chemat la Poartă. Nu știm cauza acestei schimbări. Totuși ne temem că lui Mircea i-a stricat prietenia Maiestății voastre. Nu este însă de pus vreo credință în prietenia acestor valahi. Sînt ușori și instrumente în mîna acestor bestii, după cum vreau să devină și acei din Transilvania. Turcii vreau numai să cîștige bani de la ei”²⁰, scrisoare care, pe lîngă explicarea căderii lui Mircea, caracterizează de minune adîncă degradare în care domniile române căzuseră în ochii contemporanilor.

Pătrașcu <Petru al II-lea> cel Bun, 1554—1558 <1557> [10], ca fiu al lui Radu Călugărul* și frate cu Radu Paisie și cu Mircea Ciobanul,²¹ aparținea tot familiei Drăculeștilor, încît vedem că norocul favoriza pe acest neam și pe boierii din Muntenia Mare, ajungînd la tron tot domni din partida lor. La suirea lui în scaun, mai mulți boieri, între care și Stănilă vornicul, fug la Brașov, neștiind ce-i poate aștepta. Pătrașcu tratează

voda in alpihus penes Petersdorff profligatum”. Radu Ilie a domnit deci de la 22 nov. 1552 la 31 august 1553. În 20 martie 1553 el dă documentul. Exactitatea istorică este aici matematică. Ce păcat că acest privaz atît de precis nu este umplut de fapte, ci așa de gol!

¹⁶ Ambasadorul francez din Constantinopol d'Aramon către Henric al II-lea, 24 aprilie 1550 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I, p. 4).

¹⁷ Apud [Stephanus] Katona, *Historia critica regum Hungariae [stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata]*, XXI/2, p. 1160.

¹⁸ De Salve, ambasadorul Franței la Veneția, către Henric al II-lea, 2 nov. 1553 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I, p. 9).

¹⁹ 1554 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 175)

²⁰ Apud Katona [*op. cit.*], XXII, p. 556. Compară *Socotelile Sibiului* (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 865).

* Este vorba de Radu cel Mare

²¹ După unii, Pătrașcu ar fi fiul lui Radu Paisie. Inscripția de pe mormîntul lui spune numai „Iw Pătrașcu, voevod și domn a toată Ungrovlahia, fiul lui Iw Radu voevod, mort în luna decembrie 26, anul 1557” (Nicolaescu, l.c., p. 244 și 298) nu precizează al cărui Radu era fiu: al lui Călugărul sau al lui Paisie [al lui Paisie].

însă cu ei prin mai mulți trimiși și-i hotărăște să se întoarcă în țară.²² În deosebire însă de Mircea, Pătrașcu recheamă pe boieri cu gând bun, nu pentru a-și răzbuna împotriva lor, și el trăiește bine cu ei pînă la moartea lui; de aceea cronicarii spun că acest domnitor a fost numit *cel Bun*, „pentru bunătățile lui, domnind țara fără vrăjbi, fără morți și prăzi”.²³

Pe timpul lui Pătrașcu cel Bun se încheie tratatul între Ferdinand și Soliman, prin care cel întii se obligă a lăsa în pace pe [Ioan] Sigismund și pe muma lui Isabella. În zadar oferise Ferdinand 150 000 de galbeni tribut anual pentru dreptul de a păstra Ardealul pe seama sa. Ferdinand însă nu se putea împăca cu ideea ca să cedeze pentru totdeauna Ardealul turcilor; de aceea el făcu greutăți cînd fu vorba de a aplica în realitatea lucrurilor tratatul scris pe hîrtie. Voievozii români sînt deci invitați să treacă munții, spre a restitui în scaun pe regina Isabella [11].

Pătrașcu trece în Ardeal cu 12 000 de oameni și ardelenii se lasă îndată de împăratul și jură în 12 martie credință reginei și fiului ei.²⁴ Voievozii români ies pînă la Satu Mare într-o întîmpinare a crăiesei, ce revenea în țară, și ei sînt dăruiți de dînsa într-un chip strălucit, ceea ce nu-i împiedică, după obiceiul de atunci, de a prăda Ardealul la întoarcerea lor în modul cel mai crunt. Epitropul Petrovici murind, turcii orînduiesc în locul lui pe Babak <Bebek>, pe care Isabella la început refuză a-l primi. Voievozii însă se interpun ca mijlocitori, îi împacă, și apoi le ajută lor și turcilor a lua Muncacs <Mukacevo> de la Ferdinand²⁵.

Pătrașcu trimisese după Isabella în Polonia, spre a o readuce în Ardeal, pe vornicul Socol, boier din partida Craioveștilor și, după cît se vede, neam de domn și care începuse a unelti în contra domniei lui Pătrașcu. Domnul îl alesese spre a îndeplini această misiune înadins, pentru a-l îndepărta măcar un moment și a înlătura astfel un element ce ar fi putut provoca o turburare și o vărsare de sînge, operație care nu prea era în gustul și caracterul lui Pătrașcu.

Socol, însă, se folosi de petrecerea lui între unguri spre a-și întocmi domnia la ei și, cum se întoarce înapoi, pune să otrăvească pe domnitorul său, în 24 decembrie 1557, și apucă pentru un moment stăpînirea țării²⁶; este însă alungat de turci care restabilesc iarăși în domnia Munteniei pe Mircea Ciobanul.

Mircea Ciobanul a doua oară, 1558—1559 [12]. Mircea intrînd în Muntenia cu oștiri tătarăști care să-l pună în domnie, Socol, care apucase a pune mîna pe vistieria țării, iese cu averea răpită și cu familia lui în Ardeal, împreună cu boierii olteni ce țineau cu el.²⁷ Deși acest Socol este titluit numai de vornic, totuși credem că va fi fost vreo rudenie, poate vreun fiu natural al unui domn din partidul Băsărăbesc ce ținuse scaunul mai înainte.

²² *Socotelile Brașovului*, în Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 792: 13 aprilie 1555: „venientibus legatis Patrasco Wayvode qui aderant ut pacem fecerint cum Stanylla”.

²³ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 179 [Radu Popescu, *op. cit.*, p. 53; citatul corect: „a domnit țara și boierii fără vrăjbi, fără morți, fără prăzi, precum tuturor place; pentru aceea și Bun l-au numit, pentru bunătățile lui ce avea”].

²⁴ *Analele secuiești*, în Șincai, [*Cronica românilor*], II, [ed. II-a], p. 202.

²⁵ Vezi izvoarele citate de Șincai, [*op. cit.*], II, p. 203.

²⁶ Siegler, apud Katona, [*op. cit.*], XXII, 2, p. 1036; Fr. Forgach, *ibidem*, XXIII, p. 66.

²⁷ *Analele secuiești*, în Șincai, [*op. cit.*], II, p. 204. Compară Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 359: „Socol ha portato via tuto il thesauro di Petrasco: CCCC mila ducati”. *Socotelile Brașovului* (*ibidem*, XI, p. 797) dau la 1 ian. 1558 știrea morții lui Pătrașcu. Suirea lui Mircea a doua oară în scaun (*ibidem*, II/1, p. 358). Un alt document spune: „il popolo non vole accetar Myrcze et che sono sollevati tutti con l'arme in mano et dicono che vuol Signor Secolo”; „Socolo e scampato in Transilvania” (*ibidem*, p. 359).

Socol își încredințează averile sale ungurului Francisc Kendy, iar el se duce la Constantinopol spre a câștiga domnia, și anume ca ambasador al reginei Isabella.²⁸ Kendy însă, care voia să pună mîna pe frumoasele comori lăsate în păstrarea lui, trimite pe un om al său după Socol la Constantinopol, care face ca el să fie ucis de turci.²⁹ Femeia și copiii lui Socol cerură după aceea în zadar averea răpită de Kendy, avere nu e vorbă și ea câștigată prin răpire din Muntenia de către Socol.

Se întîlnesc uneori stări sociale în care numai nedreptatea unuia poate răzbuna nedreptatea celui alt!

Împreună cu Socol fugise din Muntenia în Transilvania și întreaga lui partidă. Mircea, voind să pedepsească pe fugari pentru gîndurile lor dușmănești împotriva lui, îi ademeneste a se întoarce, făgăduindu-le iertare sub cele mai strașnice jurăminte, în care ne mirăm cum oamenii timpului mai puteau avea încredere, văzînd ușurința cu care ele erau călcate.³⁰ El întrebuițează ca unealtă a scopurilor sale pe acel Stănilă care fugise fără grabă de frica lui Pătrașcu. Stănilă scrie boierilor pribegi, îndemnîndu-i „a se întoarce la domnul său, la Mircea-Vodă”. Neizbutind nenorocitul Stănilă a face pe boieri să se întoarcă, el plătește cu capul căzutul plan de răzbunare al hămesitului de sînge Mircea Ciobanul.³¹

Cei rămași fug îndărăt și pregătesc o nouă lovitură, cînd tocmai Mircea moare pe neașteptate. Pribegii veniră totuși spre a se lovi cu soția lui Mircea, Chiajna, fiica lui Petru Rareș, care rămăsese epitroapa minorului ei fiu, Petru-Vodă pronumit Șchiopul. Chiajna cu boierii ei fură bătuți la Românești și fugiră peste Dunăre; întorcîndu-se în grabă cu ajutor turcesc, învinseră la rîndul lor pe pribegi la Șerpătești și-i alungară iarăși peste munții de unde veniseră.³²

*Petru al III-lea Șchiopul** [13], 1559—1567 <1568>. Cu Petru Șchiopul, care era un copil numai de 12 ani^{32bis}, veni la putere în Muntenia una din femeile cele mai deștepte ce s-au perindat pe tronurile popoarelor, atîta numai că împrejurările în care a trăit și făptuit făcuseră să înflorească în sufletul ei contrapartea însușirilor ce ne-am aștepta să regăsim în fiica lui Petru Rareș și nepoata lui Ștefan cel Mare. Apoi Chiajna chiar, după cît se vede, moștenise, fie prin ereditate, fie prin atavism, mai mult părțile rele ale caracterului marilor ei născători, după cum se întîmplă uneori la oamenii geniali care lasă urmași, la aceștia se reproduc numai părți din mănunchiul de însușiri care face mărirea sau le moștenesc numai părțile aplicate la vicii [îndescifrabil]. Știm, bunăoară, despre Chiajna că, în afară de nemăsurata ei ambiție de mărirea, era de o corupție înspăimîntătoare, după cum o caracterizează Ioan Zápolya, principele Ardealului, în o scrisoare către sultanul, în care spune despre Chiajna că ar

²⁸ Socol către De la Vigne, ambasadorul francez la Constantinopol, mulțămindu-i pentru salvconductul ce i l-a procurat, din mai 1558 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 12).

²⁹ De la Vigne către episcopul d'Acqs, 22 iulie (*ibidem*, p. 13).

³⁰ Regina Isabella către De la Vigne, 10 febr. 1558 (*ibidem*, p. 12): „nos ad mandatum potentissimi imperatoris barones profugos hortati sumus ut in Transalpinam regrederentur, assecurantes quod Myrche woivoda illos non impediret; super quae etiam per litteras suas jure jurejurando Myrche nobis promiserat, et tamen intelligimus boyarones ad unum omnes atrocissima morte interemptos”.

³¹ Scrisoarea lui Stănilă, în [I.] Bogdan, *Documente și regeste [privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI]*, Buc., 1902], p. 234. Compară [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă* (*Magazin istoric*, I, p. 181 și IV, p. 273) [Radu Popescu, *op. cit.*, p. 55].

³² [Constantin] Căpitanul și *Anonimul românesc* (*Magazin istoric*, I, p. 182 și IV, p. 274) [*Istoria Țării Românești*, p. 51]. [Xenopol revine la aceste lupte la pagina urm.].

* Este vorba de Petru cel Tânăr.

^{32bis} Ostermayer, *op. cit.*, în *Deutsche Fundgruben*, citat, p. 66 (25 sept. 1559).

fi „o femeie prea ușoară, înconjurată de o droaie de curtezani, români și greci”. Un raport al bailului venețian din anul 1568 o califică „meretrice publică”, iar altul din același an spune că „Chiajna ar fi de o corupție monstruoasă; că ar pune în lucrare asupra supușilor ei o nepilduită tiranie și ar fi dedată la cele mai cumplite desfrinări”³³ [14].

Căderea ei morală însă nu-i atingea numai corpul, ci și sufletul ei. Pentru a îndupleca pe cumpliții stăpîni ai țărilor române, ea face pe unul din băieții ei turc. Din ceilalți doi ce-i duce cu dînsa la Constantinopol, cînd cade în dizgrație, între care întîiul ei fiu, Petru, fostul domn al Munteniei, îi coboară la rangul de paj în întovărășirea călare a sultanului, iar pe o fată a ei o trimite în haremul acestuia.³⁴ Tot pe ea o vom vedea că, atunci cînd vrea să pună pe odrasla ei în scaunul Moldovei, consimte la îndoirea tributului.

Această femeie, înzestrată de natură cu însușiri așa de primejdioase, o dată urcată ea însăși în scaunul Munteniei, fiul ei fiind minor și pe deasupra schilod și bicsnic [15], trebuia să caute a se menține cu orice preț și de aceea o și vedem supunîndu-se la toate înjosirile, cînd era vorba de a nu scăpa din mîini toiagul domniei. Chiajna era cu atît mai greu de combătut cu cît, cum vom vedea, ea introdusese o înnoire foarte primejdioasă în cîștigarea favoarei turcilor, anume recurgînd ca femeie la femeile din haremul sultanului și ale marilor dregători pentru a atrage prin ele bunăvoința meghistanilor din Constantinopol. Procedarea Chiajnei era cu atît mai nimerită pe atunci, cu cît sultanii ce se perindară pe tronul otoman, Selim al II-lea (1566—1574) și Amurat <Murad> al III-lea (1574—1595), erau cu totul stăpîniți de femei, și anume cel dintîi de sultana validé și mama lui Amurat, venețiana Nurbanu, iar cel din urmă de venețiana Safigi [16].

Boierii care dușmăniseră atît de mult pe Mircea Ciobanul nu voiau să îngăduie pe odrasla și mai ales pe soția lui să le fie stăpîni și, crezînd că vor putea răpune mai ușor pe o femeie și pe un copil, trec din nou din Ardeal în Muntenia și bat pe „Mirceoia” și pe boierii ce o sprijineau, la sat la Românești. Chiajna fuge peste Dunăre, de unde, venind cu oaste turcească cîștigată prin bogate daruri, răzbește pe pribegi la Șerpătești. În lupta dată aici pieri Radu <Badea> clucerul probabil un boier din Muntenia Mare [din Bucșani]. Nu trecură însă nici 6 săptămîni și înversunații pribegi reintră în țară, de astă dată prin pasul Turnului Roșu, pe apa Oltului, dar la sat la Boian sînt din nou bătuți și snopiți [17]. Aici pier Stanciul al Bengăi, Matei al Margăi, Radu, Vâlsan și alții.

Cu toate că de atunci luptele par a fi încetat, grija pribegilor mîncea tot timpul inima Chiajnei, mai ales că lucrurile se complicaseră încă prin planurile lui Despot-Vodă al Moldovei, care se gîndea să ocupe Muntenia

³³ Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 510: „mulier levissima”; *ibidem*, VIII, p. 132: „madre meretrice publica”; *ibidem*, II/1, p. 586: „infrenatae, monstruosae libidinis”.

³⁴ Carol Rym către împărat, 1576 (*ibidem*, p. 607). Ferrari, raport din 19 fevr. 1574: „La signora Mirza voevoda di Valahia diede una sua filie vergine... qual signor ora la tien per moglie et molto la amma”, citat de N. Iorga în „Analele Acad. rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIII, p. 5. Cf. Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 741. Rueber către împărat, 15 mai 1575: „Daczue dann seine Muetter... allerly Mittel gebrauchte Sy selbst ist sambt irer Tochter an die Porten verraiset, hat die Tochter dem Amurath (sultan) irer haidnischen Brauch nach vermählet”.

și, pentru aceasta, începe chiar a pune în lucrare planul unei căsătorii cu sora lui Petru Șchiopul.³⁵

Totuși, susținut de puternica Chiajna, Petru s-ar mai fi putut menține în scaun, dacă muma lui nu s-ar fi îndușmănit cu proteguitorul ei cel mai de seamă din Constantinopol, grecul bogat și influent, aprovizionatorul tuturor palatelor din capitală, Mihail Cantacuzino pronumit Șaitan-Oglu (fiul satanei), pentru deșteptăciunea lui în învîrtirea trebilor.

Mihail Cantacuzino pețise pe Maria, fiica Chiajnei, și nunta se făcuse; dar în drumul noilor căsătoriți către Anchialos, reședința strălucită a bogatului grec, o ceartă izbucni între ei și Chiajna își ia fata înapoi, lăsînd pe puternicul Șaitan-Oglu supărat de afrontul ce i se aducea. Se spune că cearta s-ar fi ivit de la neplăcerea ce Maria o simți de a fi fost măritată după un om bătrîn și urît. Turcii trimit un firman lui Petru în care îi spun că „unul din raialele împărăției mele, jăluindu-mi-se că sora ta, pe care i-o dăduseși în căsătorie, a fost apoi despărțită cu sila de tine chiar în Țara Turcească, îți scrisesem să împaci lucrul. Îmi scrii acum că, după ordinul meu, ai trimis înapoi lui Șaitan-Oglu tot aurul și hainele ce le dăruise surorii tale de nuntă și că astfel lucrul s-a împăcat, dar bagă de seamă că, oricum, nu te-ai purtat bine în această afacere. Pentru astă dată îți iert însă greșala”³⁶ [18].

Dacă sultanul iertase pe Petru, nu făcuse tot astfel și Șaitan-Oglu, care, găsind mai multe motive de pîră contra lui Petru, în veșnicele neli-niști ce le pricinuiău pribegii, face ca el să fie chemat la Constantinopol [19], chemare totdeauna însoțită de primejdii: dare de bani, mazilire, ba chiar moarte. Petru se supune poruncii și vine la Poartă cu tributul și cu un dar de 100 000 de galbeni. El fu pus însă la închisoare. Chiajna aleargă după el, mai luînd cu dînsa, din tezaurul cel bogat al lui Mircea adunat în timp de 10 ani, 130 000 de galbeni, pe lîngă scule, juvaieri și blănuri de mare preț, care toate împreună făceau aproape jumătate de milion și sosește la Constantinopol ³⁷. Totul fu însă în zadar; Petru fu destituit și surghiunit împreună cu mama lui la Konieh, apoi la Alep, unde stătu 6 ani. În 1579, Chiajna fu văzută de călătorul german Leonhardt Rauchwolffen, doctor în medicină al locurilor sfinte din Ierusalim, care spune, în însemnările lui de călătorie, că „a văzut în Alep o bătrînă regină (Königin) a Valahiei cu copiii ei, din care cel mai mic s-a născut după moartea bărbatului ei. Ea trăiește acolo într-o casă privată și se întreține din mica pensie ce i-o dau turcii în fiecare an. Este o femeie cuminte, care cunoaște bine limbile turcă și arabă. Din această pricină are o mare vază la supușii din țara ei și aceștia au credința că Dumnezeu se va milostivi de dînsa și le-o va dărui din nou, sau cel puțin îi va trimite cu timpul o alinare”³⁸.

Alexandru al III-lea, 1567<1568>—1577. Era și el fiul lui Mircea Ciobanul [20], însă nu cu Chiajna, ci probabil un fiu din flori, avut de el înainte de a lua pe fiica lui Petru Rareș. Cel mai puternic argument pentru acest fapt este că Alexandru era mult mai mare decît fratele său Petru. El era însurat cînd se urcă în tron și petrecuse 10 ani în surghiun

³⁵ Vezi două scrisori în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 429 și 440. Compară Anonimul românesc și [Constantin] Căpitanul la domnia lui Petru Șchiopul <Petru cel Tânăr>, în *Magazin istoric*, IV și I.

³⁶ N. Iorga, după actele timpului, în introducere la Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. VI.

³⁷ Albert de Wys către împăratul Maximilian al II-lea, 26 iunie și 26 iulie 1568 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 583, 584). Cf. Iorga, introducere la Hurmuzaki, XI, p. XIX—XX.

³⁸ *Reysebuch den heiligen Landes*, Frankfurt am Mayn, 1609; reprodus de N. Bănescu, *Un poème en prose <grec> vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*, 1912, p. 8, nota 2.

la Alep [21]. De aici ne explicăm dușmănia lui Alexandru cu Petru și cu Chiajna, dușmănie ce ar fi mai greu de priceput dacă și Alexandru ar fi fost fiul ei³⁹.

Primul act al domniei lui Alexandru fu un măcel între boierii partizani lui Șchiopul*. Cu prilejul măcelului pe care-l săvârșește în rîndurile lor, avem una din cele mai prețioase mărturii istorice pentru purtarea și jocul partidelor muntene, anume arătarea locului de unde erau cei mai mulți din boierii tăiați. Iată anume ce spune *Cronica anonimă*: „Deci atunci boierii cîți erau pribegi încă au venit de s-au închinat toți la Alexandru-Vodă. După aceea, trecînd două luni, iar Alexandru-Vodă au început de au tăiat mulțime de boieri, anume Radu logofătul de la Drăgoiești (Gorj), Mihnea de la Bădeni (Muscel), Stan Udriște vistierul și Tudor de la Bucov (Prahova) (sau Telcorman) și Vlad al Caplei, Pătrașcu, Calota și Stan, fiul Drăgu-leșului și Radu stolnicul de la Boldești (Prahova) (sau Buzău) și Radu, fiul lui Socol vornicul, și alții în ziua de 1 septemvrie” [22].

Din enumerarea boierilor uciși, se vede că unii din ei, ca Stan Udriște, Tudor și Mihnea, erau din Muntenia Mare, iar Radu logofătul, din Oltenia. Nu mai luptau boierii acuma pentru a pune pe cutare sau cutare partizan al lor în scaun, și mai ales nu-și mai despărțeau taberele lor împerecheate după dunga Țolului, ci cu toții din toate părțile săreau să-și apere nu numai averea, dar și viața contra pacostelor de domnitori pe care le plăcea turcilor să-i trimită pe capul românilor.

Lupta dintre Dănești și Drăculești încetase și cu dînsa intrase în mormînt viața politică neatîrnată a Țării Românești, oricît ar fi fost de dăunătoare acea rivalitate.

Chiajna însă lucra din surghiunul ei la redobîndirea scaunului pierdut. Ambasadorul francez caută să o determine a-i da 30 000 de scuzi, spre a da bacșișurile necesare spre a se reîntoarce în scaun. Chiajna, care nu avea bani, dădu numai 2 000 și făgădui că va da restul cît mai curînd.⁴⁰ Se descoperi însă în urmă că Chiajna fusese înșelată de un om ce se dăduse drept un trimis al ambasadorului francez.⁴¹

Chiajna uneltește o revoluție <răscoală> contra lui Alexandru al II<III>-lea, în Muntenia, ceea ce aduce pe domn a tăia 17 boieri ale căror capete sînt trimise Porții⁴². Alexandru, văzînd că nu poate scăpa de primejdioasa competiție a fratelui său Petru, se hotărăște a se împăca cu el, și anume ocupînd el Moldova în locul lui Ioan-Vodă cel Cumplit, făgăduind sultanului sporirea tributului.

Sultanul, după ce somează pe Ioan-Vodă cel Cumplit ca, sau să plătească el acel spor de tribut, sau să lase scaunul în mîinile lui Petru, întîmpinînd împotrivire din partea domnului Moldovei, dă lui Petru steag de domnie în acea țară și o oaste turcească ca să o ieie în stăpînire.

³⁹ Filiația lui Alexandru. Vezi în Iorga, [*Contribuțiuni la istoria Munteniei*] („Analele Acad. române”, [Mem. Secției istorice], s. II, tom. XVIII, [1896] p. 1 și urm.: Alexandru I-ii Basarab; Alexandru al II-lea cel Bun. Compară introducerea la Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. XVII și urm. După un hrisov din 22 aug. 1575 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 49), s-ar părea că Alexandru nu era fratele lui Petru Șchiopul deoarece acest din urmă este dat ca fiul lui Mircea, el însuși fiul lui Radu cel Mare, pe cînd Alexandru e fiul altui Mircea, fiul lui Mihnea [În doc. respectiv, Alexandru își spune fiul lui Mircea voievod și nepotul lui Mihnea voievod; DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 199]. Alexandru al II-lea și Petru erau însă înfrățiți și Chiajnei îi convenea să-i privească pe amîndoi de frați. Vezi Nicolaescu, *op. cit.*, p. 81.

* Este vorba de Petru cel Tinăr.

⁴⁰ Această cerere de bani a ambasadorului francez nu trebuie pusă în legătură cu dorința lui de a lua în căsătorie pe fata Chiajnei; datele ambelor împrejurări nu corespund.

⁴¹ Carol Rym către împărat, 23 oct. 1570 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 607).

⁴² A¹⁴ raport al aceluiași din 7 mai 1570 (*ibidem*, p. 608).

Petru-Vodă, întemeiat pe ordinul sultanului, se aștepta ca boierimea moldoveană să-i iasă înainte spre întâmpinare. Alexandru se împreună cu Petru la Săpăteni, unde fac un ospăț strălucit. Boierimea moldoveană sub vornicul Dumbravă, boier muntean [23] refugiat la curtea moldovenească nu știm din ce pricină, lovește împreună cu Ioan-Vodă tabăra domnitorilor frați prin surprindere și gonește pe Petru-Vodă pînă la Brăila, iar pe Alexandru pînă la [Tîrgul de] Floci, după care Ioan-Vodă pune domn în București pe unul Vintilă-Vodă, probabil acel ce mai domnise în Muntenia între anii 1532—1534⁴³ [24]. După patru zile însă Vintilă este răsturnat de oastea lui Alexandru, care-l prinde și-l taie împreună cu toți soții lui.

Un document de la Alexandru-Vodă întărește spusele cronicarilor. Prin el „Alexandru-Vodă, fiul marelui Mircea, nepotul lui Mihnea”, dăruiește niște moșii vel-vornicului Ivașcu [Golescu] [25] pentru că, „prilejindu-ni-se război și bătălie cu moldovenii care veniră asupra capului domniei mele cu înșălăciunea și viclenia vornicului Dumbravă și fugind apoi acest Dumbravă vornicul în țara ungurească la Bator Istvan <Ștefan Báthory>, voievodul Ardealului, mers-au atunci respectabilul dregător domnesc, jupan Ivașcu, la Bator Istvan și cu multă bătaie de cap și cheltuială a scos pe vornicul Dumbravă de l-a adus la domnia mea ca pe un trădător al sultanului și al domniei mele⁴⁴ [26].

După cît se vede, toți boierii erau nemulțămîți cu sistemul de domnie al lui Alexandru. În 1576, patruzeci de boieri merg la Constantinopol și se plîng Porții pentru abuzurile făcute de Alexandru. Ei își aleg de proteguitor și stăruitor pe Mehmet-Pașa, pe cînd Alexandru avea de sprijin pe Sinan-Pașa, cîștigați bineînțeles, și unul și altul, prin daruri de bani. Turcii rînduiesc o anchetă în Valahia. Boierii, știind însă la ce va ieși o asemenea măsură, nu se mulțămesc cu ea, ci pretind ca Alexandru să fie adus la Constantinopol.

Sinan-Pașa, putînd a pedepsi pe boierii ce nu se supuneau unei hotărîri a sultanului, pune să le deie un număr de bețe. Ei însă nu se lasă și, cu toate că bătuți, se întorc a doua zi în și mai mare număr la divanul turcesc, cerînd din nou cu mare glas să nu se facă cercetare în Valahia, ci domnul să fie adus la Constantinopol.

Sultanul, văzînd sumeția lor, ordonă ca parte din ci să fie osîndiți la galere, iar zece să fie încărcăți cu lanțuri și înapoiați în Muntenia. Ancheta vine în țară; dar, după cum o prevăzuseră boierii, se face astfel ca să iasă în favoarea lui Alexandru.⁴⁵ Cîteva luni după aceasta, Alexandru moare în vîrstă destul de tînără și s-a putut bănui moartea lui de silnică datorită boierilor care vedeau că nu era chip de a scăpa altfel de un urîcios tiran. El moare în iulie 1577 [27], lăsînd un copil de 11 ani, numit Mihnea, ca și străbunul său.⁴⁶

⁴³ Vezi vol. II, p. 406—407.

⁴⁴ Document din 1575 august 22, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 49. [DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 1199]. Se cunoaște că Dumbravă trebuia să fi fost boier din Muntenia de pe faptul că este numit trădător de către Alexandru.

⁴⁵ Vezi patru rapoarte ale lui Giovanni Corrado către doge relative la această împrejurare, unul din 29 august, două din 3 sept. și al patrulea din 23 oct. 1576 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 95—97), <și III/2, p. 11>. Compară Ungnad, raport din 18 iulie 1576, în N. Iorga, *Acte și fragmente [cu privire la istoria românilor]*, I, p. 118: „diese Tage <seindt biss au die 70 oder 80> Walachen in Divan kommen, uber den Alexander Weida zu clag”.

⁴⁶ Raportul lui Giovanni Corrado către doge, 8 aug. 1577 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 98): „[Vien detto che] sia morto Alexandro Vaivoda di Valachia che il Signore manda quel stendardo a suo figliuolo, puto de undici anni”.

Mihnea al II-lea, 1577—1583 [28]. Un competitor străin, medicul lombard Rosso, care „vroia astfel să-și întocmească originea încît unul cu numele său să fi fost odată domnitor în Muntenia”, pune în primejdie prin stăruințele sale suirea lui Mihnea, fiul lui Alexandru al II <III>-lea, în tronul tatălui său. Rosso bineînțeles că sprijinea cererea lui prin făgăduința unor daruri bogate și sporirea însemnată a tributului.⁴⁷

Vedem deci cum se dezvoltase în chip fatal urmările unei succesiuni la tron așa de puțin garantată în contra încălcărilor. Cît timp ridicarea domnilor pornise de la țară, cu tot sprijinul ce-l puteau căuta ei în armatele turcești, predominase vechiul principiu că nu poate încăpea în scaunul domniei decît numai cine se trage din viță de domn.

Acest principiu fu însă slăbit în țările române, prin admiterea fiilor naturali în rîndul succesorilor la tron; căci care era garanția că acel ce se pretindea fiul natural al unui domn se trăgea într-adevăr din sîngele lui, „era de osul lui”, cum zice cronicarul? În unele cazuri putea fi siguranță, cînd urmasa între domn și mumă o conviețuire mai îndelungată. Dar cînd întîlnirea era întîmplătoare, cînd adeseori era destul ca o femeie să fi atras luarea-aminte a domnului pentru a pretinde apoi — lăsînd rușinea la o parte — că odrasla ei îl avusese de tată! Cu un asemenea sistem înțelegem cum și oameni cu totul străini puteau pretinde la domnie, și dacă Rosso nu izbuti, alții mai fericiți ajunseră a pune firea lor de străini pe tronul țărilor române.

Mai tristă încă decît această pretenție a unui vîntură-țară la un tron românesc este împrejurarea că se găsesc 7 români care să sprijine năzuințele lui. Astfel nu se sfiau acești copii ai țării a o vinde unui necunoscut, numai fiindcă le făgăduise slujbe și căpătuială! Așa însă erau boierii noștri. Înainte de toate interesul personal sau acel al castei lor; acel al țării venea totdeauna la urmă. Îi vom vedea plecînd pururea capul în partea aceea de unde credeau că le vor veni foloase. Ei sfîșiau țara prin lupte veșnice pentru domnie, susținînd cînd pe un candidat cînd pe altul, și stăruiau neconținut să li se împartă averea țării, cîștigată și păstrată cu sîngele tuturor. Îndată ce un domn refuză de a îndeplini nesățioasele lor poftă, se răzvrăteau împotriva lui, îl răsturnau și-l înlocuiau cu un altul care să le facă pe plac. Cum vedeau că nu pot izbuti cu puterile lor proprii, se adresau la străini, juruindu-le supunere, închinare, toate înjosirile, toate mișeliile, numai pentru a-și mulțami interesele lor personale. A trebuit ca țara să se apropie de mormînt pentru ca, uitîndu-și un moment dezbinările, să se trezească în sufletul lor o scînteie de patriotism.

Bunica lui Mihnea al II-lea trăia încă. Cum epitropisise pe copiii ei așa epitropisi și pe nepot. Ea sfarmă la moment intriga organizată de Rosso în Constantinopol, făcînd prin bogate daruri să se recunoască pe medicul lombard de înșelător și să fie osîndit la galere, împreună cu cei șapte români care stăruiau pentru el.⁴⁸

Domnia lui Mihnea al II-lea și a Chiajnei era însă foarte urîtă în țară. Pe la 1580 alți 60 de boieri se duc la Constantinopol, unde se jăluiesc că domnul lor ar fi prea copil și se roagă să li se deie un altul. Mai mulți competitori se iviră de îndată din toate părțile unde se găseau adăpostiți, din diversele orașe ale Împărăției Otomane, dintre care patru mai ales stăruiau cu mai mare înfocare.

⁴⁷ David Ungnad către împărat, 1577 (*ibidem*, III/1, p. 4).

⁴⁸ David Ungnad către împărat, 7 iunie 1577 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 4): „Der Empiricus sonst medicus <Medico> Rosso genant so umb die Walachay angehalten ist auf lenehlang <lebenlang> wie man sagt zur Galeeren veruhrtet sampt Siben Walachen. Andere wollen er solle gen Rhodisz confiniert werden”.

Mai mulți sorți decît toți avea unul *Pătrașcu*, relegat pînă atunci în Cipru, care se dădea drept fiul lui *Pătrașcu* cel Bun. Ambasadorul francez însă, care știa că adevăratul fiu al lui *Pătrașcu* se afla la curtea regelui său, denunță pe pretendentul din Cipru ca pe un înșelător, ceea ce se dovedește în curînd prin sosirea din Franța a adevăratului fiu al lui *Pătrașcu*, care este găzduit la ambasada franceză. Sultanul își rezerva să aleagă dintre ei, poate chiar cu acel falș împreună, pe care va promite mai mare tribut și mai ales care-i va făgădui lui însuși un mai mare dar.⁴⁹ Cum aude Chiajna de acest nou pericol, repede la Constantinopol o solie încărcată cu bogate daruri și, ca prin minune, pretendenții care stăteau la tocmeală sînt aruncați în închisoare.⁵⁰

Boierii, văzînd că nu pot face nimic cu pîrile, se hotărăsc a recurge la violență și se răscoală, avînd în fruntea lor pe partizanii *Băsărăbeștilor* din Mehedinți (Oltenia). Mihnea însă îi bate și ucide o mare parte din ei. Ceilalți aleargă iarăși din nou la Constantinopol, unde jăluirile lor, bazate acuma pe fapte, fac pe sultan să mazilească pe Mihnea. Aceasta însă se făcu nu atît din pricina stăruinței boierilor munteni, cît din aceea a curții franceze care dorea, din motive pe care le vom expune în curînd, a vedea în tronul muntean pe protegitul ei, Petru Cercel. Influența Chiajnei cedă de astă dată pasul; însă chiar în căderea ei fu mare, căci trebui, pentru a o învinge, puterile încordate ale unei mari împărății.

Rolul boierimii în rivalitatea dintre Drăculești și Dănești.

Puterea politică în țară o aveau numai boierii; de aceea numai de ei este vorba în tot decursul acestei perioade. Rivalitatea între Drăculești și Dănești la început este curat personală și domnii din cele două partide e reazimă pe rînd pe aceiași sfetnici în divanurile lor. Așa găsim chiar pe a începutul izbucnirii luptei pe *Coico* logofăt în divanul lui Dan al II-lea (*Băsărăbesc*), în un document din 1422, și apoi găsim pe același boier în divanul lui Vlad Dracul (*Drăculesc*) la 1432 și tot astfel și pe *Voico* vornicul.⁵¹ De asemenea întîlnim pe jupan *Albu*, pronumit și *Albu* cel Mare, boier încă din încunjurimea lui Mircea cel Bătrîn, constatat prin un document din 1445 ca boier în divanul aceluiași Dan al II-lea (*Băsărăbesc*) în documente din 1421 și 1424, în care divan stăteau și *Coico* și *Voico*. Dar acest *Albu* este atotputernic și sub domnia lui Alexandru Aldea (*Drăculesc*) și tot așa rămîne *Albu* și sub Vlad Dracul.⁵² *Albu* este ucis de *Țepeș* contra căruia se răsculase.⁵³

De asemenea aflăm aceleași nume de boieri în tagma lui Radu cel Frumos (*Drăculesc*), pe care îi vedem trecînd apoi în aceea a dușmanului și înlocuitorului său *Laiotă Basarab*. Așa pe *Cazan Sahacov* <al lui *Sahac*> vistierul, în hrisoavele din 22 ianuarie 1471 și în iulie 1467 și pe *Neagoe al lui Radu*, vornic mare sub Radu cel Frumos (*Drăculesc*) în 1467, care devine logofăt în 1475 sub *Laiotă Basarab*.⁵⁴

⁴⁹ Mai multe rapoarte venețiene dintre mai 1580 și febr. 1581 (*ibidem*, IV/2, p. 110 și urm.). În raportul lui Paolo Contarini către doge din 4 febr. 1581 (p. 112), se spune: „Li governi della Valachia et Bogdania, che prima si soleva dare a benemeriti, hora sono dati a quelli che oferiscono maggior tributo et che innanzi tutto danno maggior donativo a sua Maestà”.

⁵⁰ Raportul citat în nota precedentă al baiului venețian Paolo Contarini către doge ne spune că Mihnea avea încă pe a lui mamă: „Tutti quelli che pretendevano la signoria della Valachia et erano stati chiamati qui, sono stati messi in priggione, da che pare che quel figliuolo, che di presenti e a quel governo, sia in miglior conditione degli altri, havendo sua madre”.

⁵¹ Vezi I. Bogdan, *Documente și regeste*, p. 208, 209.

⁵² Bogdan, *op. cit.*, p. 202, 217, 232, 237, 238. Mai vezi și p. 206.

⁵³ [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 14.

⁵⁴ Bogdan, [*op. cit.*], p. 214 și 208.

Mai găsim pe marele boier *Dragomir Manev sau a lui Manea* mai întâi în divanul lui Radu cel Frumos (Drăculeșc), între 1462—1472. El trece apoi în acel al lui Laiotă Basarab (Băsărăbesc), cel impus de voința lui Ștefan cel Mare, în anii 1475 și 1476. Rămîne și în divanul lui Basarab cel Tânăr (Băsărăbesc), 1480, și trece după aceea în al lui Vlad Călugărul (Drăculeșc), în care rămîne în o bună parte a domniei lui, probabil pînă la moarte.⁵⁵ Apoi pe *Staico*, comisul lui Basarab cel Tânăr (Băsărăbesc), 1481, trecînd în slujba lui Vlad Călugărul (Drăculeșc), sub care ajunge logofăt și este amintit în documente din 1483, 1488, 1489, 1490, 1491, 1493 și 1494. El rămîne în aceeași însușire și sub Radu cel Mare (Drăculeșc), sub care îl regăsim în 1496, 1497, 1498, 1499 și 1501; ultimul document în care apare Staico logofătul este din 1507⁵⁶ [29].

Chiar după ce domnii din familia Basarab se pun în legături mai temeinice cu Oltenia, de la sfîrșitul domniei lui Țepeluș înainte, încă se întîlnesc boieri care slujiseră sub Drăculești că se pleacă și Băsărăbeștilor, și nici că se putea altfel. Scaunul domniei era în Muntenia Mare; în acest mediu trebuiau să trăiască și să făptuiască domnii, fără cătare dacă ei se trăgeau din una sau din cealaltă familie rivală. Domnitorii din neamul Basarabilor nu-și puteau doar răzămă puterea numai pe boierimea de peste Olt pentru a domni în centrul statului întreg. Ei trebuiau deci să caute a cîștiga și a atrage la ei chiar dintre acei boieri ce luptaseră împotriva lor înainte de a ajunge în scaun.

De aceea întîlnim bunăoară pe *Calotă* [30], vistierul lui Radu cel Mare (Drăculeșc), amintit în documente prin 1504, 1505 și 1507, care rămîne în aceeași boierie sub Vlăduț (Drăculeșc) 1511, și devine mare vornic sub Neagoe Basarab (Băsărăbesc). În o scrisoare către brașoveni, el pomenește cu vorbe bune de „domnul său Basarab”.⁵⁷ Tot așa aflăm pe *Horvat* <Harvat>, mare spătar sub Mihnea, 1508 și 1509, și vistier sub Vlăduț (amîndoi Drăculești), că devine mare vistier sub Neagoe Basarab (Băsărăbesc), 1512—1513, urcîndu-se apoi sub același domnitor la treapta de mare logofăt: 1514, 1516, 1521 [31]. El rămîne însă în aceeași slujbă după toate luptele ce urmaseră morții lui Neagoe Basarab și-l aflăm tot logofăt și sub Radu de la Afumați.⁵⁸ Apoi *Șerban*, mare stolnic sub Radu de la Afumați, în 1523 și chiar în 1526, după ce Radu trece prin căsătorie către partidul Băsărăbesc, este mare vornic pe timpul lui Vlad V (Drăculeșc), 1530, 1531 și ajunge mare ban sub Radu Paisie (Drăculeșc), în 1535, 1538 și 1539⁵⁹ [32].

Dar acești boieri singuratici care treceau de la un domn la altul nu caracterizează partidele boierimii muntene. Opoziția boierească contra domnilor din partida Drăculească se întrupează, de la atribuirea Olteniei de către Țepeluș lui Laiotă Basarab, unită cu căsătoria lui Țepeluș cu o Pîrvulească înainte⁶⁰, în marea familie cu acest nume din banatul Craiovei. Această familie urmează de acolo mai departe un fel de politică dinastică, alipită de familia Basarabilor, al cărei nume chiar și-l însușește sau îi este dat de lume.

Sub acest nume nu trebuie înțeles, curat vorbind, numai familia Pîrvulească, ci și îndeobște boierimea din Oltenia, care se ținea de casa lor

⁵⁵ *Ibidem*, p. 218, 208, 217, 18. Lăpădat <Alexandru Lapedatu>, în monografia *Vlad Vodă Călugărul* [1482—1496], în „Conv. lit.”, XXXVI, 1907, p. 1148—1151.

⁵⁶ Bogdan, [op. cit.], p. 221; [Stoica] Nicolaescu, op. cit., p. 6.

⁵⁷ Bogdan, [op. cit.], p. 224—228.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 298; compară, p. 270; [Stoica] Nicolaescu, op. cit., p. 37.

⁵⁹ Bogdan, op. cit., p. 276—277.

⁶⁰ Mai sus, vol. II, p. 353.

și urma în totul îndemnurile lor. Acești boieri alcătuiau ceea ce cronicarii numesc „cealaltă ceată de boieri” sau „alt neam al lor”.⁶¹

Cît de mult ținea familia Pîrvulească la o viață autonomă a părții de țară în care trăia se vede de pe aceea că atunci cînd se numește Vlăduț-Vodă (1510—1511), care nu-i era pe plac, dar pe care împrejurările o sileau să-l primească, membrii ei încheie cu el o legătură cu jurămint, în care domnul și familia Pîrvulească tratează ca două puteri, legîndu-se mutual prin jurăminte la respectarea credinței făgăduite.⁶² Apoi, atunci cînd boierii Craiovei primesc pe Vladislav al III-lea, după ce se opuseseră, ei merg de i se închină, ca o putere învinsă, nu e vorbă, dar în sfîrșit ca o putere de sine stătătoare.⁶³

La această poziție mai neatîrnată a boierimii oltene corespunde și situația întregii Oltenii, privită ca o parte deosebită de țară. Ambele regiuni, Muntenia Mare și Oltenia, erau privite ca părți de sine stătătoare: de aceea și Theodosie, cînd fuge spre Oltenia, spune că s-a dus în *ceea parte a țării*, din pricină că țara era mîncată *de partea cealaltă* (Muntenia Mare, cuprinsă de boierii pribegi și de cei din Buzău)⁶⁴. De asemenea Nicolae Olahul spune că împotriva lui Petru <Radu> Paisie se ridicase un domn din *partea cealaltă*, gîndindu-se desigur la Oltenia, și acest potrivnic era un Basarab.⁶⁵

Din această poziție pe jumătate neatîrnată a Olteniei, și deci și a boierimii ei, se explică năzuințele mai multor domnitori din familia Drăculească de a și-o lega prin simpatii și interese. Mai întîi chiar Țepeluș, cînd vrea să împace pe unchiul său și să împartă domnia Munteniei cu el, dîndu-i, după cum se vede, Banatul Olteniei, nu procedează prin silnicie, cum ne-am aștepta poate de la domnitorii acelui timp care nu prea cunoșteau hotarele dreptului, ci caută să se alipească de Pîrvulești prin încuscrire. Mai tîrziu Radu de la Afumați, pentru a domni mai liniștit și a astîmpăra opoziția mării familii oltene, ia în căsătorie pe o femeie din neamul Băsărăbesc.⁶⁶ Moise, la început dușman al Pîrvuleștilor, se împacă și se încuscrește la sfîrșit cu ei⁶⁷. Vintilă iarăși caută să se pună bine cu oltenii.⁶⁸ Dacă boierimea olteană nu ar fi urmat o politică deosebită, ce nevoie ar fi avut Drăculeștii de a o cultiva așa de mult?

Care era această politică? Ea se limpezește de la încuscrirea familiei pretendenților coborîtori din Dan I, Basarabii, cu familia Pîrvulească, inaugurată prin căsătoria lui Țepeluș cu Neaga, sora fraților Pîrvulești⁶⁹. De atunci înainte totdeauna Basarabii vor găsi un sprijin în strălucita familie olteană; așa Pîrvuleștii luptă mai întîi pentru nepotul lor Neagoe Basarab, ceea ce le aduce dușmănia cea cumplită a lui Mihnea⁷⁰. Acesta fiind înlocuit cu Drăculescul Vlăduț, ei uneltesc în ascuns ridicarea lui Neagoe Basarab, ceea ce aduce o nouă prigonire și fuga Pîrvuleștilor împreună cu domnul lor peste Dunăre, de unde revenind cu ajutor turcesc pun mîna pe putere.⁷¹ Fiul lui Neagoe, Theodosie, este pus sub epitropia unui Pîrvulesc și cînd este atacat de pribegi și de boierii Munteniei Mari,

⁶¹ Mai sus, vol. II, p. 359.

⁶² Mai sus, vol. II, p. 392.

⁶³ Mai sus, vol. II, p. 400.

⁶⁴ Mai sus, vol. II, p. 397.

⁶⁵ Mai sus, vol. II, p. 407.

⁶⁶ Mai sus, vol. II, p. 402.

⁶⁷ Mai sus, vol. II, p. 405.

⁶⁸ Mai sus, vol. II, p. 406—407.

⁶⁹ Mai sus, vol. II, p. 353.

⁷⁰ Mai sus, vol. II, p. 388—389.

⁷¹ Mai sus, vol. II, p. 392.

din Buzău, el fuge spre Craiova, unde-i era sprijinul.⁷² La moartea lui Radu de la Afumați, Drăculeșc și el, însă încuscrit cu Pîrvuleștii, deci domn pe placul lor, ei opun lui Moise, candidatul turcesc, pe fiul lui Neagoe Basarab⁷³ și mai apoi împotriva lui Petru <Radu> Paisie ei sprijinesc pe unul Laiotă Basarab, competitor ce slujea mai mult ca steag de împreunare, pe cînd adevăratul cap al mișcării era Stroe Pribeagul; dar în orice caz, pentru a aduna pe Băsărăbești în jurul răscoalei, trebuia numele unui Basarab.⁷⁴

Boierimea olteană în frunte cu Pîrvuleștii sprijină deci totdeauna pe competitorii din familia Basarabilor și cînd ei dau ajutorul lor unui domnitor din familia Drăculească o fac numai atunci cînd, neavînd un candidat al lor, ei voiesc să combată pe un alt Drăculeșc, mai urît și mai urgisit de ei. Așa fac, bunăoară, cînd sprijinesc pe Radu Bădica în contra lui Radu de la Afumați, înainte ca acest domnitor să se fi încuscrit cu ei.⁷⁵

Precum începutul desemnării unei opoziții teritoriale a boierimii oltene împotriva boierimii Munteniei Mari, de la candidații de domnii, fuse opera familiei Pîrvuleștilor, așa și descompunerea acestei înjghebări politice se manifestă prin șovăirile și înecarea finală a acestei opoziții în valul atotcuprinzător al silniciei otomane. În contra lui Mircea Ciobanul și a lui Alexandru al II <III>-lea, călăii și ucigătorii boierimii cu grămada, nu se mai răscoală numai Pîrvuleștii, ca dușmani firești ai Drăculeștilor, ci întreaga boierime munteană; căci nu mai era vorba de a pune pe cutare sau cutare domn pe tronul țării, ci de a scăpa de niște tirani uricioși și sîngeroși care făceau din boieri adevărate hecatombe.

Ungaria, țara aceea în care una din cele două partide muntene căuta sprijin contra celeilalte, dispărînd în cucerirea turcească, toți competitorii erau îndreptați acuma, spre a-și ajunge scopul, la singura putere mare ce mai rămăsese în preajma Munteniei, Poarta Otomană. Aceasta nu mai avea deci interese politice în Muntenia și schimbările de domni se făceau numai din dorința de cîștig bănesc. Dacă însă turcii numeau în tron pe cine voiau ei și cînd le plăcea s-o facă, este învederat că domnii nu mai căutau la partidele din țară pentru a obține coroana, ci numai la puterea turcească care o dăruia cui și cum îi venea mai bine la socoteală.

Această schimbare în condițiile exterioare ale desfășurării rivalității se petrecu tocmai atunci cînd și întîmplarea, una din marile făuritoare ale evenimentelor istorice, aduce stîngerea reprezentanților de seamă ai dinastiei Basarabilor, așa că numai Drăculeștii își mai arată năzuințele de domnie. *Membrii aceleiași familii, Drăculeștii, caută deci la aceeași putere, turcii, sprijinirea reînnoitelor lor ambiții.* Bineînțeles că asemenea împrejurări aduseră o desăvîrșită zdruncinare în jocul partidelor muntene, care se întemeia la început pe două case de domnitori și pe două puteri exterioare care să le sprijine competiția.

Domnii nemaifiind decît numiți de turci și după dări de bani, înrîurirea partidelor muntene la înălțarea lor în scaun fuse nimicită. Turcii neluînd în privire decît interesul lor bănesc pentru împărțirea domniei, se întîmpla ca domnul numit să displacă tuturor boierilor care se uneau cu toții în contra lui spre a scăpa de dînsul. Legătura dintre partide și candidații la domnie se sfărîmase și rostul lor în viața politică a țării încetînd trebuia ca ele să se descompună și să se stîngă.

⁷² Mai sus, vol. II, p. 397—398.

⁷³ Mai sus, vol. II, p. 404.

⁷⁴ Mai sus, vol. II, p. 408.

⁷⁵ Mai sus, vol. II, p. 401.

Era fiul lui Pătrașcu cel Bun [33], prin urmare tot din partida boierilor Munteniei Mari. El rămăsese în vîrstă de 17 ani la moartea tatălui său (ce fusese otrăvit de vornicul Socol) și ceruse de la sultanul Soliman tronul părintesc. Acesta însă, urmînd sfaturilor vizirului celui mare, Mohamed Sokoli, proteguitorul lui Mircea Ciobanul, dete domnia acestuia și surghiuni pe Cercel la Rhodos, de unde apoi, după moartea lui Soliman, fu strămutat de urmașul său Selim întîi la Trapezunt și apoi la Cipru⁷⁷. Petrecînd el astfel o bună parte din tinerețea lui în Răsărit și purtîndu-se acolo printre greci, italieni și turci, el învătă mai multe limbi, între care mai ales pe cea italiană, pe care o cunoștea atît de bine încît chiar făcu în ea niște versuri îndestul de reușite.⁷⁸

Petru Cercel, de cum ajunsese în vîrstă mai coaptă, se gîndi a redobîndi tronul părintesc; dar neavînd averea trebuitoare pentru a putea răpune pe intriganta Chiajna, el se gîndi a pune politica în slujba năzuințelor sale și a face astfel ca, prin mijlocirea jocului intereselor generale, să poată dobîndi tronul cel mult dorit.

Tocmai pe atunci politica franceză luase un zbor foarte mare în trebile Răsăritului. Murind anume Sigismund, regele Poloniei, cel de pe urmă dintre Iageloni, Henric al III-lea de Anjou, fratele lui Carol al IX-lea, regele Franței, este ales rege în acea țară, candidatura lui fiind sprijinită de turci, prietenii cei mai buni ai francezilor. Întîmplîndu-se însă ca trei luni după întronarea regelui Henric în Cracovia să moară fratele său, regele Franței, noul rege al Poloniei, preferînd coroana patriei sale firești celei a unei țări străine, părăsi tronul Poloniei și plecă la Paris. El vroi totuși să treacă coroana lepădată de el tot unui membru al familiei sale, fratelui său, ducele de Alençon. Acesta însă refuzînd și în Polonia triumfînd partida lui [Ștefan] Báthory, principele Transilvaniei, acesta fu ales rege de Polonia⁷⁹ [34].

Cercel, cunoscînd scopurile Franței de a-și crea în Răsărit un mare imperiu înfeudat ei, se duce la curtea franceză, în fruntea căreia tocmai stătea atotputernica regină mamă, Caterina de Medici, o italiancă, a căreia limbă Cercel o mînuia așa de bine. El apare în 1579 la Paris [35] și întocmește versiunea depozitării lui de scaunul părintesc așa încît să o potrivească cu ideile și obiceiurile urmate în statele apusene. El spune că, fiind trimis de tînăr copil, în vîrstă de 10 ani la Constantinopol, după cum era obiceiul țărilor tributare ale Împărăției Otomane, și întîmplîndu-se moarte părintelui său, mai mulți oameni răi, care fuseseră rînduiți de sultanul spre a ocîrmui țara în timpul nevrîstniciei sale, se uniră în contralui spre a-l despoia. Totodată el se arăta atît de devotat intereselor franceze, încît regina Caterina și regele Henric al III-lea își puseră îndată ochiul pe el pentru a realiza planurile lor de dominare în Răsărit. Regele

⁷⁶ Compară studiul lui Gr. Tocilescu asupra lui *Petru Cercel*, publicat întîi în „*Columna Traian*”, 1874, apoi în ediție separată, București, 1876.

⁷⁷ De Germigny, ambasador francez la Poartă, către regele Henric al III-lea, 1 oct. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 46).

⁷⁸ Aceste versuri sînt păstrate într-o carte veche, contemporană cu Cercel: Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli*, Venezia, 1586, p. 15 și urm.

⁷⁹ Vezi și [Gh. I.] Ionescu-Gion, *Ludovic al XIV-lea și Const. Brâncoveanu*. [*Studii asupra politicii franceze în Europa răsăriteană (1534—1688—1715)*], București, 1884, p. 23.

Franței trimite, cu o scrisoare autografă către sultanul, în ambasadă specială, pe magistrul palatului, domnul de Gémigny.⁸⁰

Cercel trimite tot atunci și el marelui vizir Mehmet-Pașa o scrisoare, în care îi făgăduiește urcarea tributului și lui însuși un dar de 200 000 de scuzi, care este, cum zice de Gémigny, adevărata doctorie cu care nesățioasa poftă a acestui bolnav poate fi săturată.⁸¹ Mehmet-Pașa bineînțeles se prefăcu a opune greutăți; el spunea că „principele ce ar fi recomandat de către regele Franței nu ar fi adevăratul și legiuitul principe al Valahiei, ca acela care ocîrmuiește astăzi peste acea țară; că Cercel ar putea cu atît mai puțin să fie legiuit cu cît tatăl său Pătrașcu avuse de obicei 10—12 Țiitoare; că însuși acest Pătrașcu, fost slugă la un călugăr, ar fi fost ales și susținut drept principe de cîtiva turburători în contra adevăraților moștenitori ai tronului, așezați acolo încă de pe timpul lui Rustan-Pașa⁸², și cîte altele de aceste care nu aveau alt scop decît de a trăgăna lucrurile pînă ce făgăduința din scrisoarea lui Cercel ar fi luat o formă sunătoare, după sosirea lui în Constantinopol.

Greutățile opuse de vizir erau cu atît mai firești cu cît Chiajna, simțind pericolul, venise ea singură la Constantinopol. Asupra isprăvilor ei iată ce ne spune o interesantă scrisoare a ambasadorului francez: „O văduvă numită Mirceaia pune cele mai mari stăruinți pentru un nepot al ei, bastard. Dînsa a fost nu de mult închisă la Alep; chemată însă în zilele din urmă de sultana, muma padișahului, a sosit aici sîmbătă în 5 ale lunii și a fost găzduită în casa marelui vizir Ahmet, la sultana, soția lui. Domnul care se află în scaun și pe care răposatul vizir Mehmet îl pusese dă și el din parte-i 150 000 de scuzi marelui vizir și numita văduvă, avînd favoarea sultanei muma a padișahului, care este acuma numită regină, putem zice că dispune de totul; căci această sultană are, din cauza înțelepciunii ei, așa de mare influență și credit la Poartă, încît conduce aproape singură afacerile cele însemnate, ajutată numai de împărăteasa, femeia unică a padișahului, și de sultana, femeia vizirului Ahmet, fiica răposatului Rustan-Pașa”⁸³.

De Gémigny făgăduia Caterinei de Medici că va stărui și el pe lîngă regina muma spre a obține punerea lui Cercel în scaunul muntean. El și face un pas însemnat în această privire, dobîndind de la sultan o scrisoare autografă către regele său, în care împăratul otomanilor cere ca „Petru Cercel să fie trimis în acele părți spre a fi onorat pe cît va fi prin putință”.⁸⁴ Se vede că acest triumf al lui Gémigny asupra Chiajnei, sprijinită de femei și de marele vizir, provenea mai ales din cîștigarea lui Scemisi-Pașa, rudenie de aproape a însuși sultanului.⁸⁵ Acesta, trimițînd regelui Henric al III-lea

⁸⁰ Regele Henric al III-lea către sultanul Amurat <Murad> din 2 mai 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 48): „Nous voulons bien que votre Hautesse sache, que l'un des plus grands et principaux plaisirs, satisfactions et contentemens que nous puissions recevoir de votre Hautesse est de voir le dit prince (Cercel) remis et réintégré”. Aproape în aceeași cuprindere <același cuprins> scrie regele lui Mohamed Sokoli <Mehmed Sokollu>, marele vizir, 21 aprilie 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 96). Scrisoarea lui Cercel, cu versiunea nenorocirilor lui, din 1579, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 29. Cercel era în Paris încă pe la 1 febr. 1579, de unde scria cardinalului [Giovanni Francesco] Commendone că: „la sua Maestà Cristianissima ha abbracciato la mia causa molto caldamente”. El stă în Paris pînă după ian. 1580, cînd pleacă la Constantinopol, trăind în tot acest răstimp dintr-o pensie ce i-o dădea regele Franței. «Două scrisori ale lui Cercel din 23 iunie 1579 și 18 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 376—377). La 23 aprilie 1580 era la Constantinopol (scrisoarea din aceea dată; *ibidem*, p. 378).»

⁸¹ De Gémigny către Henric al III-lea [36] 26 sept. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 48)

⁸² De Gémigny către Henric al III-lea, 10 oct. 1579 (*ibidem*, p. 49).

⁸³ De Gémigny către Catherine de Medici, 8 dec. 1579 (*ibidem*, p. 50).

⁸⁴ Sultanul către Henric al III-lea, 15 iulie 1580 (*ibidem*, p. 52).

⁸⁵ De Gémigny către Henric al III-lea, dec. 1580 (*ibidem*, p. 52).

O carte de liberă trecere pentru Cercel, regele crezu că și-a ajuns scopul și mulțamește călduros sultanului pentru că răspunsese la dorințele sale de a pune pe Petru Cercel înapoi în scaunul părintesc și îl trimite către Constantinopol, însărcinînd pe unul Berthier să-l însoțească pînă în Valahia, spre a raporta regelui despre starea și guvernul acelei țări.⁸⁶

Cercel ajunge în Veneția unde se afla ambasadorul francez *Du Ferrier* care primise instrucțiuni atît de la regele Henric al III-lea, cît și de la regina mamă Caterina. După recomandăția ambasadorului francez, Cercel este foarte bine primit de signoria venețiană. El povestește consiliului toate binefacerile ce le primise de la regele Franței și capătă de la guvernul venețian o corabie care să-l ducă la Raguza și suma de o mie de galbeni pentru cheltuială.

Primirea strălucită a lui Petru Cercel în Veneția, despre care nechibzuitul pretendent făcu prea mare zvon, trezește însă teama turcilor și strică tot cîștigul pe care cu atîta trudă îl dobîndise de Gémigny pînă atunci. În o scrisoare a sa către rege, ambasadorul îi spune că ceașul i-ar fi observat că „iepurii nu se prind cu doba și că principele făcuse foarte rău de a cînta victoria înainte de a o fi cîștigat”.⁸⁷ Anume atunci se plănuia iarăși o ligă în contra turcilor sub protecția papei. ■ ■

Deși recomandat de francezi, prietenii nestrămutați ai Porții de pînă atunci, totuși primirea cea călduroasă făcută lui Cercel în Veneția și scrisorile de recomandăție, pe care se spunea la turci că le-ar fi dobîndit de la papa; apoi împrejurarea că și țarul Moscovei se bănuia a fi în alianță și că Valahia se afla în apropiere de această din urmă țară⁸⁸, toate aceste răciră mult bunele dispoziții ale Porții către Petru și compromiseră iarăși trebile lui.

Petru Cercel însă nu vedea deloc cît de rău îi stăteau afacerile; orbit de mirajul apropiatei mărimi, precum buciurase din Veneția către Poartă triumful lui, astfel acuma îl buciurase din Constantinopol către capitala Franței.⁸⁹

Chiajna, văzînd apropiindu-se pericolul, lucrase din răspuțeri spre a-l îndepărta și întinsese chiar lui Cercel mai multe curse în călătoria lui spre a-l face să piară, de care capcane acesta scăpă ca prin minune.⁹⁰

Cum veni Cercel la Constantinopol, dispozițiile se schimbă deodată iarăși în favoarea lui. Se așteptau cu toții ca el să vină cu grase prezenturi și nu vroiau să-l sperie prin o primire prea rece; pe de altă parte însă, pentru a putea stoarce cît mai mult de la el, i se dă răspuns că trebile lui vor fi puse la cale după ce Mihnea va fi plătit tributul și alte

⁸⁶ Instrucțiunile lui Henric al III-lea către Berthier, 6 ianuarie 1581 (*ibidem*, p. 54): „que ledit secrétaire Berthier l'accompagne jusque au dit pays de Vallaquie, pour après rapporter à leurs Majestés comme toutes choses y auront passées et leur faire relation de l'estat et gouvernement de la dite province”.

⁸⁷ Du Ferrier către Henric al III-lea, 17 martie 1581 și De Gémigny către Henric al III-lea, 15 aprilie 1581 (*ibidem*, p. 55—56).

⁸⁸ De Gémigny către Henric al III-lea, 29 aprilie 1581 (*ibidem*, p. 56): „jusque à le soubçonner d'intelligence pour raison de la ligue de laquelle j'ay cy-devant donné advis à V.M., et attendu que la Vallaquie est assez voisine de la Moscovie” (aceste cuvinte erau cifrate în depeșa ambasadorului).

⁸⁹ Vezi scrisoarea autografă a lui Cercel către regele Franței din 13 mai 1581 (*ibidem*, p. 57): „Dio la faccia che succeda anco il bono et desiderato fine ne potendo sperar manco, vedendo il gran credito ch'ha l'III-mo signore Amb-re suo qua”. Sosirea lui Petru în Constantinopol este adevărată și de raportul lui Paolo Contarini către doge din 13 martie 1581 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 112) și de un altul al ambasadorului german [Ioachim von] Sinzendorff către împărat, 23 mai 1581 (*ibidem*, III/1, p. 62).

⁹⁰ De Gémigny către Henric al III-lea, 13 mai 1581 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 58): „après avoir le dit Sr. prince couru fortune et danger par chemin de plusieurs ambuches que celluy qui jouist de l'estat (Michné) lui avoit dressées”.

sume pe care le datora, ceea ce lăsa a înțelege o trăgănare îndestul de îndelungată, timp în care lupta între noul competitor și domnul din scaun trebuia să umple cu bani pungile tuturor dregătorilor. De Gernigny observă anume că trăgănarea numirii lui Petru Cercel se făcea tocmai pentru ca turcii „să poată lua cât mai mult de la cea pe care voiau să-l scoată”.⁹¹ După ce tributul de bani e răspuns, se mai iscodește un nou motiv de amânare, din nerăspunderea aceuia al șoimilor⁹² [37].

Doi ani întregi încă se târîie negocierile pentru întronarea lui Cercel, în care răstimp regele Franței trimise scrisori nu numai ambasadorului său și sultanului, sultanei mume, marelui vizir, lui ceaș-bașa, ci încă și la alți dregători ai Porții, stăruind neconținut cu cea mai mare căldură pentru restituirea „iubitului său văr și amic, principele Valahiei”.⁹³

În tot acest răstimp Chiajna veghea asupra nepotului ei, așa că încă la 6 iunie 1583, de Maisse, ambasadorul Franței pe lângă Republica Venețiană, spunea că „nu este nici o speranță ca Petru să fie restituit în principatul său, oricare ar fi făgăduințele și cuvintele date de sultan și marele vizir ambasadorului regesc, pentru că acel ce se află acum pe tron este susținut din toate puterile de muma sultanului, care are astăzi autoritate lângă fiul ei, cu atît mai mult că acel din scaun are puțința de a face daruri, ceea ce lipsește celui alt”.⁹⁴

Ou toate acestea, Chiajna trebuia să cedeze înrîuririi Franței, a cărei prietenie era de mare preț pentru sultan într-un moment cînd se vorbea iarăși de o ligă a creștinătății contra otomanilor. Se trezise acum, la apropierea primejdiei, poate mai mult închipuite decît reale, iarăși simțămîntul conservării în spiritul turcilor și ei se putură lepăda măcar un moment de deșădătoarea lor corupție [38], spre a se interesa de soarta întregului. Și apoi parcă Cercel vroia și el degeaba să capete tronul?

Cercel fu investit cu demnitatea de domn în iulie 1583 [39], cînd fu primit să sărute haina sultanului, și la începutul lui august plecă spre Valahia.⁹⁵

Stăruința regelui Franței pentru Cercel fusese din cele mai călduroase. Ce motiv însă putuse împinge pe regele acelei țări a pune un așa de viu interes în slujba unui personaj atît de străin lui și despre adevărul pretențiilor căruia nu se putuse încredința decît din spusele lui însuși? Nu credem ca numai „afabilitatea sa plină de grație, manierele sale elegante, cunoștințele sale întinse și variate, elocința-i puternică, care, după mărturia unui contemporan, lega și strîngea în perpetuă servitute ca printr-un lanț inimile celor ce-l ascultau, frumoasele lui poezii care știau să încînte sufletul italian al Caterinei de Medici”⁹⁶ să fi determinat pe Henric al III-lea și pe muma lui a-l lua sub scutul lor și a interveni pe lângă sultan spre a-i înapoia tronul părintesc. Fără îndoială că nu literatura, ci politica a îndemnat pe regele Franței să îmbrățișeze cu atîta căldură cauza principelui muntean.

⁹¹ De Gernigny către Henric al III-lea, 10 iunie 1581 (*ibidem*, p. 59): „désirant d'ailleurs de retirer le plus qu'il pourra de celui qu'il prétend démettre de l'Estat”.

⁹² De Gernigny către Henric al III-lea, 16 sept. 1581 (*ibidem*, p. 63).

⁹³ Regele Henric al III-lea către de Gernigny, 7 iulie 1582 (*ibidem*, p. 67): „que mon cousin et mon ami le prince de la grande Valachie.” Același către sultana muma, 7 iulie 1582 (*ibidem*, p. 68): „notre très cher et bon ami, le prince de la Grande Vallachie”.

⁹⁴ De Maisse către Villeroi, 6 iunie 1583 (*ibidem*, p. 72).

⁹⁵ Ambasadorul german Preuner (Friedrich Preiner) către împărat, 27 iulie 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 87): „Der neue (Newe) Prinz aus der Walachay, hat in gemeltem Garten dem Sulthane vestem deosculiert, und soll Innerhalb dreyer oder vier tagen nach der Walachay verreisen”. Compară Francesco Morosini către doge, 29 iunie 1583 (*ibidem*, IV/2, p. 116) și de Maisse către Henric al III-lea, 30 aug. 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 73), care vorbește de Cercel ca de unul ce ar fi redobîndit scaunul.

⁹⁶ Gr. Tocilescu, *Petru Cercel* („Columna lui Traian”, 1874, p. 29).

Am spus că francezii doreau să-și întemeieze o mai puternică influență în Răsărit; planurile lor în Polonia neputînd fi realizate, Petru Cercel se arată tocmai în momentul dorit spre a le da ființă la Dunărea inferioară. Ca unul ce trebuia să bată în struna francezilor, să le măgulească interesul spre a dobîndi sprijinul lor, el le va fi spus multe asupra viitoarelor sale scopuri. Este probabil că le va fi pus în perspectivă întemeierea unui mare stat la Dunărea de Jos sub protecția Franței, prin cucerirea Moldovei și a Transilvaniei, poate chiar și a altor țări.⁹⁷ În orice caz, desigur, îl va fi încredințat despre o politică dușmană casei de Habsburg, atît în Muntenia cît și, prin influența lui, în Transilvania.

Într-un cuvînt, cu toate că nu sîntem informați de nicăieri asupra felului planurilor desfășurate de Cercel, fără îndoială că ele trebuiau să favorizeze într-un chip interesele politice ale Franței, pentru ca și el să fie favorizat într-un mod atît de văzut. Numai astfel se explică pentru ce regele Franței însărcinase pe Berthier să studieze starea Munteniei și să-i raporteze impresiile sale.

Să nu credem însă că protecția și stăruințele Franței îl scutiră pe Cercel de a face uriașe cheltuieli în Constantinopol. Urmînd și exemplului Chiajnei, începuse a umple cu bani pe sultanele atotputernice, după aceea pe viziri, ceași și alți favoriți, și, cu toate că el era sărac, de cînd steaua lui se urcase pe cerul Împărăției Otomane, speculanții se îngrămădeau care de care a-l împrumuta cu bani pe procente neuzit de mari.

În ziua de 15 august, cînd părăsi Constantinopolul, el se înconjură de o pompă împărătească: însoțit de o sută de capugii, îmbrăcați de el cu o frumoasă și bogată livrea, și urmat de 400 de boieri care, de cînd văzuseră că norocul lui se apropia, se îngrămădeau în jurul lui, el străbătu stradele capitalei, aruncînd poporului ce-l privea înminunat sume însemnate de aur și de argint, încît cum spune un contemporan: „toate neamurile erau tîrîte cu violență după el, la plecare, și-l acopereau cu iubire, credință și închinăciuni, Cercel reprezentînd maiestatea unui împărat triumfător”.

Pentru a-și face numele său strălucit și iubit între români, el răscumpără un mare număr de robi creștini ce se aflau în mîinile turcilor, faptă ce se răspîndi în curînd, prin depeșile ambasadurilor puterilor, în tot Apusul european.

Cercel, ajungînd stăpînul Munteniei, trimise întîi pe un boier al său la curtea regelui Franței, ca să ducă protegitorului său viile sale mulțumiri pentru sprijinul, încununat cu izbîndă, ce-l dobîndise de la el. Acest ambasador trebuia să treacă prin Veneția, spre a transmite și Republicii semnele recunoștinței sale.

Ocîrmuirea lui la început părea că va apuca pe o cale înțeleaptă. El luase împreună cu Berthier încă pe alți francezi din Constantinopol, după cît se pare și niște meșteri, cu ajutorul cărora Cercel puse să se verse <toarne> cîteva tunuri din care s-a aflat o fărîmătură cu o inscripție slavonă care înseamnă: „a făcut Ion <Io> Petru-Voievod, fiul lui Petru-Voievod, nepot Radului-Voievod”.⁹⁸ Pune apoi să repare mînăstirea Curții de Argeș, zidește mînăstirea Mislea și sfîrșește mitropolia* din Tîrgoviște, pe care se află o inscripție din 1585 [40].

⁹⁷ Tot așa gîndește și Ionescu-Gion, *Ludovic al XIV-lea și Brîncoveanu*, p. 28. Și Tocilescu revine mai jos asupra motivelor curat personale prin care el explică sprijinul dat de Henric lui Cercel și arată cauzele politice ce împingeau pe regele Franței a sprijini întreprinderea lui Cercel („Columna lui Traian”, 1874, p. 53).

⁹⁸ În *Muzeul de antichități din București*: „Stvori Io Petru W. sin Petraško W. onuk <vnuk> Radul W.” [41]. Această inscripție adevărește că Pătrașcu cel Bun era fiul lui Radu Călugărul <cel Mare>. Mai sus, p. 17.

* Este vorba de biserica domnească.

Dar chiar dacă Petru Cercel ar fi vrut să se pună pe treabă spre a ridica starea lăuntrică a țării sale, poziția lui nesigură și săparea la care era expus din partea lui Mihnea nu-i îngăduiau asemenea îndeletniciri.

După obiceiul lor, turcii rețineau în Constantinopol pe domnul depus ca o veșnică spaimă și mijloc de stoarcere pentru cel din scaun. Cercel, cunoscând uneltirile lui Mihnea, trimite un om la Constantinopol, care, prin partizanii săi, izbutește a face ca Mihnea să fie surghiunit în Barbaria. Fiindcă însă Cercel trecuse cu vederea pe puternicul beglerbeg al Greciei, care nu se înfruptase și el din bacșișurile românești, acesta se pusese îndată la mijloc și readusese pe Mihnea din surghiun; apoi, pentru a-și răzbuna contra trimisului lui Cercel, îi stârnește o învinuire mincinoasă că ar fi comis o prădăciune cu omor asupra unei femei și a doi copii din casa exvoievodului Mihnea, ceea ce motivează arestarea și punerea lui la tortură.⁹⁹

Astfel, cu tot sprijinul Franței, Cercel simțea că rivalul său are și el influență și putere la Constantinopol, și el trebuia deci să steie necontenit cu mâinile pline spre a putea combate pe competitorul său. Pe lângă această nevoie, Cercel mai era înconjurat și de creditorii ce-i ușuraseră prin banii lor apucarea tronului și se încărcase încă și cu datoria detronatului Mihnea, deși fusese scutit de o parte din ea, 140 000 de scuzi, prin stăruințele sultanei favorite Hazaqui, care-l protegia.¹⁰⁰ Înțelegem că, în asemenea condițiuni, el trebui să s-apuce de scos bani cu orice preț din țară și că domnia lui luă chiar de la început caracter jăfuitor. Așa, cronicarii ne spun că Cercel „ar fi pus birul curții foarte mare și ar fi scos goștina pe oi”.¹⁰¹

Aceste stoarceri ale lui Cercel, unite cu tăierea a trei boieri, cu care el inaugură ocîrmuirea lui, anume Mihăilă vornicul, Gheorghită* paharnicul și banul Craiovei Dobromir [41 bis] provoacă în curînd nemulțămiri cu domnia lui și tînguiri la Constantinopol, care veneau de minune în ajutorul intrigilor lui Mihnea.¹⁰² Acestea aveau un joc cu atît mai ușor cu cît Petru, spre a fi mai în siguranță, alesese ca loc de reședință cetatea Tîrgoviște și nu Bucureștii, ceea ce displăcea turcilor care bănuiau că Cercel avea de gînd a fugi în Transilvania.¹⁰³

Cercel era sprijinit la Poartă mai ales de sultana Hazaqui, nu numai din cauza dărilor cu care o acoperea, dar și din aceea a rivalității acestei prințese ambițioase cu beglerbegul Greciei, care părea că voiește a atrage la el toată influența asupra sultanului. Ea inspiră lui Cercel ideea de a veni la Constantinopol spre a se îndreptăți de învinuirile ce i se aduceau. Ambasadorul francez însă, neștiind cum va ieși acea îndreptățire și temîn-

⁹⁹ Vezi cele două documente: Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585, și De Germigny către același, 22 mai 1584 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 76 și 93).

¹⁰⁰ De Germigny către Henric al III-lea, 21 fevr. 1584 (*ibidem*, p. 74).

¹⁰¹ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 220. Anonimul românesc (*ibidem* [Magazin istoric], IV, p. 276) [*Istoria Țării Românești*, p. 53].

* Paharnicul se numea Gonțea.

¹⁰² Berthier către Henric al III-lea, 22 martie 1585 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 92: „Et quand aulx affaires de Monsieur le prince de Wallaquie, elles semblent aller de jour à aultre détériorans par plainctes sur plainctes à sa Haultesse de diverses parts sur ses déportemens, si bien suscitées la plupart pur artifices de ses compéiteurs.”

Tot atunci vornicul Ivașco [Golescu] fugi din Muntenia, pentru a scăpa de urgia lui Cercel, la Petru Șchiopul din Moldova și, întimplîndu-se să moară în pribegirea lui, fu înmormîntat la mînăstirea Bistrița de lângă Piatra [42]. Vezi inscripția de pe mormîntul lui, cu data de 1584, în Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice de la 48 de mînăstiri antice din Moldova*, București, 1885, p. 62 [și N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, p. 39—40].

¹⁰³ Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 93) (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 93).

du-se de a se interpune pentru o persoană compromisă, se ținea mai în rezervă în sprijinirea domnului muntean.¹⁰⁴ Cercel astfel, aproape părăsit de puternicul lui sprijin și lăsat să lupte numai cu propriile lui opintiri, nu se mai putu ține în fața intrigilor lui Mihnea. Acesta anume făgăduise sultanului suma colosală de 600 000 de scuzi și 100 000 beglerbegului Greciei, afară de alte daruri potrivite celorlalți mari dregători, încât sultanul hotărîse mazierea lui Cercel.¹⁰⁵

Auzind despre depunerea lui, Petru Cercel se grăbește a fugi în Transilvania, în ziua de 16 aprilie 1585, luînd cu sine 4—500 de soldați ai săi și 43 de care încărcate cu bani, scule și alte avuții [43] pe care le putuse aduna în scurtul timp al domniei lui,¹⁰⁶ și care ne dau deplină idee despre nemaipomenitul jaf căruia trebui să se supună Țara Muntească pentru a putea, pe lîngă marile cheltuieli la Constantinopol și plata uriașelor sale datorii, încă să-i adune o așa de însemnată avere la ieșirea lui din principat — bani albi pentru zile negre.

Astfel se curmă visul cel fantastic al regelui Henric al III-lea de a crea în Răsărit un stat vasal Franței; se sfărîmase de o putere fatală care domnea pe atunci fără împărțire asupra întregii acestei părți a lumii europene, corupția cea mai strașnică ce a putut vreodată să mănînce ființa omenească. Nu e vorbă, nici Petru Cercel nu era tocmai omul ce ar fi putut realiza gîndul regelui francez. Era el doară însuși prea fantast, prea poet, prea ușor încrezător în norocul său pe care-l buciurase în toate părțile încă înainte de a fi pus mîna pe el, pentru a îndeplini un rol pentru care s-ar fi cerut cu totul alte însușiri. Dar chiar dacă Cercel le-ar fi avut, încă izbutirea lui trebuia să rămîna mai mult decît problematică, deoarece el ar fi fost nevoit să pună în lucrare o concepție politică, într-o lume unde totul se închina numai la bani; să fi încercat a introduce predominarea interesului general într-o stare de lucruri ce nu recunoștea dreptul de existență decît aproape numai celui personal.

Par. 3. De la a doua domnie a lui Mihnea al II-lea la Mihai Viteazul [1585—1593]

Mihnea al II-lea a doua oară, 1585—1591 [44]. Dacă Mihnea neliniștise și amărîse domnia lui Cercel, apoi și acesta îi plăti acum cu dobîndă îndărăt necazurile suferite. Totuși, nenorocirile ce lovesc pe Cercel îndată după ieșirea lui din țară mai întîrzie pentru cîtva timp loviturile sale, lăsînd pe Mihnea să jăfuiască țara în o mai mare liniște și tihnă de cum o jăfuisese el.

Anume, cum ajunge Cercel la Brașov, este oprit și bunurile îi sînt sechestrate. Principele Transilvaniei adună, afară de însemnatele sume prădate de soldați, cu prilejul opririi lui Petru, încă următoarele averi: bani în diverse monede în valoare de 125 520 de galbeni, 722 de galbeni de

¹⁰⁴ Berthier către Henric al III-lea, 17 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 95).

¹⁰⁵ Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 94).

¹⁰⁶ Berthier către Henric al III-lea, 19 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 96): „s'estant levé le soir avant le jour par luy assigné qui fut le mardi XVI du présent, avec tout son train environ de 4—500 soldatz et quarante troys charriots chargés de deniers (du tribut et autres), meubles et autres facultez, qu'il auroit pu recueillir en brief temps, print la route de Transylvanie et a son lever fait tirer trois pièces d'artillerie conduites ensemble autre avec Soy.”

aur, o pecete de aur în greutate de 240 de galbeni, un mărgăritar mare pe care Cercel îl purta în ureche și alte multe lucruri de preț.¹⁰⁷

Scăpînd el, probabil prin fugă, din închisoarea de la Brașov, se adăpostea la un preot sas, Simion Massa, unde stătu trei zile. Descoperit aici, el fuge, urmărit de dușmani, și se ascunde în grădina unui alt preot, de unde scapă în bordeiul unui țigan, care-l ține tănuț vreo cîteva zile. De aici pleacă la Holțoiu <Hălchiu>, apoi la Russbach, de unde vroia să se ducă la Francisc Kendi, guvernatorul Transilvaniei [45]. Pe drum, trădat de Toma Cock <Koch>, este dat pe mîna magistratului orașului Mediaș, care-l trimite sub pază la Huszt, unde stă mai bine de doi ani într-o temniță umedă și murdară.

El trimite de aici mai mulți agenți ai săi în toate părțile spre a cere ajutor: pe un nobil francez ce se afla lîngă el îl trimite la papa, rugîndu-l să intervină pe lîngă principele Transilvaniei spre a-i reda libertatea. Papa scrie într-adevăr lui Ștefan Báthory, ce era și rege al Poloniei, ca să deie drumul din închisoare lui Petru.¹⁰⁸

Alt trimis al lui Cercel, Francesco Sivori, merge în Polonia spre a mijloci scăparea stăpînului său. El găsește aici un sprijin mai ales în nuniul apostolic Hannibal de Capua, pe care-l roagă să intervină în afacerea averilor sechestrare, știind bine că, îndată ce domnul său ar pune mîna pe ele, libertatea lui ar fi mult mai ușor de dobîndit.¹⁰⁹ Cea mai mare parte din aceste averi fuseseră însă trimise de guvernatorul Ardealului la Poartă, încît ele erau pierdute pentru totdeauna.¹¹⁰

Cercel stăruie și pe lîngă regele Franței, dacă nu direct, cel puțin către ambasadorii lui din Veneția; francezii însă dezîncîntați cu totul de protegutul lor, pentru sprijinul căruia ei se compromiseseră atît de mult în ochii Porții, îi arată o răceală foarte mare. Astfel, regele Henric pune să scrie ambasadorului său din Constantinopol că „principele Valahiei Petru, care fusese restituit mai înainte în scaun prin stăruințele maiestății sale și ale ambasadorului de Gernigny, nu s-a purtat cum trebuia față cu oarecare bune și cinstite persoane, precum abatele Strossi, medicul Lacorde și alții, care i-au împrumutat banii lor la nevoile sale, afară de liberalitățile și favorurile ce le-a primit de la maiestatea sa și de la alte persoane însemnate, fiindcă el a avut destul timp și mijloace spre a-și plăti datoriile către acele persoane sărmane. Abatele are de luat 2 000 de scuzi și tot atîta medicul Lacorde”.¹¹¹ Regele însărcinează deci pe domnul de Lancosme, noul său ambasador la Constantinopol, să ceară a se plăti acele datorii din averea lui Cercel.

Agenții lui Petru Cercel, doi nobili români și unul francez, întorcîndu-se de la Roma cu scrisorile papei către Báthory, prin Veneția, arată într-o convorbire avută cu ambasadorul francez de Maise speranțele lor de a izbuti să scoată pe domnul lor din închisoare, spunînd că, la caz cînd scrisorile papei nu ar sluji la nimic, ei sînt hotărîți a dobîndi eliberarea lui prin ceaușul din Constantinopol, căruia i-ar făgădui 5—6 000 de scuzi din banii aflați la acei care-i rețin. Ambasadorul laudă mult ambele căi, „temîndu-se ca ei să nu recurgă cumva și la intervenția regelui Franței”.

¹⁰⁷ Vezi Inventario delle robbe del fuggito Voywoda, mandato per il Vaywoda di Transilvania ad Sulthano, 21 iunie 1585 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 90). Asupra arestării lui Petru la Brașov vezi Berthier către regele Henric, 29 aprilie 1585 (*ibidem*, Supl. I/1, p. 96).

¹⁰⁸ Sixt al V-lea către Ștefan Báthory, 21 iunie 1586 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 92) [și A. Veress, *Documente*, III, p. 89—91].

¹⁰⁹ Francesco Sivori către Hannibal de Capua, 1 iunie 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 106) [Vezi și *ibidem*, IV/2, p. 127—128].

¹¹⁰ Berthier către Henric al III-lea, 22 iunie (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 98).

¹¹¹ Instrucțiunile lui Henric al III-lea către Lancosme, 23 sept. 1585 (*ibidem*, p. 99).

Agenții cercară pe ambasador pentru a afla ce părere avea regele Franței asupra stăpînului lor, la care el le răspunse: „că nu ar avea cunoștință despre modul cum judeca regele său purtarea lui Petru; dar se auzise îndestul că nenorocirea în care se găsea îi venise prin răul său sfat și prin marea cruzime pe care o arătase către poporul lui”. Ei se încercară mult a dovedi ambasadorului că Petru fusese calomniat și de Maisse înțelese, din toată vorba lor, că vroiau să afle dacă s-ar mai putea sluji, în interesul stăpînului lor, de autoritatea regelui Franței, lucru pentru care ambasadorul nu le dădea nici o speranță.¹¹²

Văzînd Cercel toate încercările sale de a scăpa prin mijlociri și stăruinți date de greș, se hotărâște la un act disperat, anume să fugă din prinsoarea în care era reținut. El își împletește din vestmintele sale sfîșiate și alte materialuri o frînghie, cu ajutorul căreia se dă jos pe fereastra închisorii, într-o noapte întunecoasă, lăsînd în patul lui o păpușă, care să amăgească pe păzitori măcar cîtva timp pînă el se va fi îndepărtat.

După ce umblă mai multe zile rătăcind prin păduri, ajunge în sfîrșit la Kaschau, unde destăinuiește secretul său lui Ioan Veris. Acesta îl tratează cu onorurile cuvenite și-l trimite la împăratul Germaniei. Aicea însă el nu putu izbuti la nimic din cauza stării de încordare în care se afla Imperiul german cu acel turcesc, care ambele, sub masca unei păci înșelătoare, a unor ambasade și daruri mutuale, erau într-un adevărat război, însemnat chiar prin lupte îndestul de mari și sîngeroase, cu toate că după fiecare din ele amîndouă statele își trimiteau scuze mutuale.¹¹³

Singura speranță a lui Cercel nu putea fi decît în Franța. Dar cum să se apropie de ea, pe care o vedea că-l respinge? Nu-i rămînea decît o singură cale, aceea de a cere mijlocirea papei spre a dobîndi puțința de a se îndreptăți față cu vechiul său proteguitor și din care parte am văzut chiar că Petru Cercel căpătase oarecare speranțe, prin scrisorile sfîntului pontifice către Báthory.

Petru Cercel alergă deci la Roma; aici el trebuia să cîștige favoarea marelui pontifice. Precum altădată el înduplecase pe regele Franței a-l sprijini, făgăduindu-i o lățire a influenței franceze în Răsărit, astfel acum el hotărî pe papă în favoarea sa, arătîndu-se ca plin de rîvnă și de aprindere pentru biserica catolică. Astfel se prefăcuse el către papă încă de pe cînd era închis la Huszt, încît papa de pe atunci chiar numea pe Cercel: „bărbat catolic și unit cu sîntul scaun”. Cercel făgădui fără îndoială plecarea poporului muntean sub autoritatea bisericii din Roma, ceea ce trebuia să convină papei, cu atît mai mult că tot pe atunci și în Moldova catolicismul era într-o minunată propășire prin silințele ministrului catolic al lui Petru Șchiopul, Bartolomeu Brutti.¹¹⁴

Cîtva timp după ajungerea lui Cercel la Roma, în ianuarie 1588, după ce papa intervenise pentru el la fostul său proteguitor, îl vedem mergînd la Veneția, unde stăruiește personal la ambasadorul francez ca să reîntre în grațiile regelui, ceea ce pînă atunci știm că nu îndrăz-

¹¹² De Maisse către Henric al III-lea, 15 iulie 1586 (*ibidem*, p. 100), Compară de Villeroi către de Maisse, 2 aug. 1586 (*ibidem*, p. 101): „Sa Majesté trouve bon que vous n'ayez donné espérance aux gens du prince de Vallaquie de tirer faveur d'Elle en ses affaires, car Elle est très mécontente de lui”.

¹¹³ Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, III, p. 582.

¹¹⁴ Tot ce spune Tocilescu („Columna lui Traian”, 1874, p. 56), despre făgăduințele lui Cercel către papă pentru a intra în liga contra otomanilor provocată de Spania este neexact. Pe la 1588, data petrecerii lui Cercel la Roma, Spania era în pace cu turcii, pace pe care o încheiase în 1580 și care ținu pînă la moartea lui Filip al II-lea, în 1598. Zinkeisen, *op. cit.*, III, p. 308, care raportează toate amărîntimile, nu știe nimic despre această ligă. Mijlocul prin care Cercel cîștigă pe papă fu făgăduința întoarcerii Munteniei la catolicism; singura favoare pe care Cercel o ceru de la papă fu împăcarea lui cu regele Franței.

nise. El îl roagă să comunice regelui că „nici pierderea statului și a averilor sale, nici relele pe care le-a suferit în închisoare nu i-au dat atîta muncă și atîta neplăcere ca știrea că ar fi pierdut favoarea protegitorului său; că regele a fost rău informat de cursul afacerilor sale, întîmplîndu-i-se toată nenorocirea numai prin intrigile dușmanilor săi care sînt totodată aceia ai padișahului; că el roagă pe maiestatea sa să trimită un om de încredere pe cheltuiala lui și, în cazul cînd îl va găsi vinovat cît de puțin, este gata a-și duce capul spre a răspunde; dar și dacă va descoperi că este o prigonire a dușmanilor lui, să-i placă a-l ajuta spre redobîndirea statului său”¹¹⁵. El nu stăruia însă să se reîntoarcă în Franța, venindu-i orișicum greu a da iarăși ochii cu fostul său protegitor; atîta numai vroia, spre a-și cîștiga iarăși vaza înaintea sultanului, ca „lumea să știe că regele Franței nu l-a părăsit”¹¹⁶.

Regele, întorcîndu-și, după stăruințele papei, favorurile asupra lui Petru, scrie iarăși lui Lancosme, ambasadorul său din Constantinopol: „am respins pînă acum pe principele Valahiei, după ce am aflat despre ajungerea sa în Italia, fiindcă credeam cu siguranță că el pierduse tot creditul și reputația lui la Poarta otomană. Acuma însă, cînd aflu, dimpotrivă, prin scrisorile voastre, și recunosc că este încă oarecare speranță de a-l ridica din căderea lui, îi veți face cunoscut că voi avea plăcerea de a-l recomanda din nou și favoriza pe cît îmi va fi cu putință. Veți începe deci a arunca temelia stăruințelor noastre, dacă însă credeți că veți putea izbuti; căci altfel n-aș vroi ca numele meu să fie întrebuițat, precum nici interpunerea d-voastră”¹¹⁷.

Regele Franței mai era determinat și de altă împrejurare a lua din nou în mîinile sale cauza lui Cercel; anume, tot pe atunci, un pretendent la coroana Moldovei, Bogdan [46], căta a fi pus în tronul acestei țări tot prin înrîurirea Franței¹¹⁸, încît dînsa vroia să realizeze acuma prin doi ceea ce mai înainte îi încredințase lui Petru Cercel singur.

Domnul mazilit lucrase însă și pe lîngă Poartă pentru a obține iertarea sultanului. Aceasta nu se putea face fără bani, și tocmai acest mijloc lipsea lui Petru aproape cu desăvîrșire.¹¹⁹ Totuși el mai avea, din vechile sale comori, un diamant foarte mare, în valoare de mai multe milioane, pe care-l trimise să-l vadă sultanul, căruia-i plăcu foarte mult, și mai făgăduind și vizirului 200 000 de scuzi¹²⁰, pe care spera numaidecît să-i găsească de îndată, de va fi chemat de Constantinopol, izbuti a dobîndi această favoare.¹²¹

Precum cînele pe lup, astfel pîndise Mihnea toate aceste lungi manopere ale lui Cercel prin care se apropia ca vulturul, restrîngînd tot mai mult cercurile zborului său de mult rîvnitul tron al Munteniei. Cînd îl văzu în Constantinopol, neastîmpărul lui Mihnea se prefăcu într-o furie nebună ce se năpusti asupra banilor săi, pe care îi arunca fără a-i mai număra în sacul desfundat al lăcomiei otomane.

Mihnea făgăduiește anume vizirului atîția bani cît vor putea duce 600 de cai dacă va ucide pe Petru-Vodă, și acesta este aruncat în închi-

¹¹⁵ De Maisse către Henric al III-lea, 28 ian. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 102).

¹¹⁶ De Maisse către Henric al III-lea, 4 aprilie 1588 (*ibidem*, p. 102).

¹¹⁷ Henric al III-lea către Lancosme, 4 iunie 1588 (*ibidem*, p. 103).

¹¹⁸ Henric al III-lea către de Saucy, 24 august 1588 (*ibidem*, p. 103).

¹¹⁹ Giovanni Moro către doge, 22 martie 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 136): „et il maggio impedimento che ha è perchè si trova povero de danari”.

¹²⁰ Același către doge, 19 sept. și 1 oct. 1588 (*ibidem*, p. 136, 137).

¹²¹ Același către doge, 16 mai 1589, spune că s-a dat ordin căpitanului flotei a-l aduce pe Petru vodă din Veneția (*ibidem*, p. 139). Un alt raport, al lui de Maisse către Henric al III-lea, din 8 iulie 1589, spune că Petru a sosit la Poartă (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 104).

soarea Celor 7 turnuri. Pentru a scăpa, Petru, la rîndul său, făgăduiește un milion de țechini, din care 400 000 îndată, iar 600 000 pînă în termen de 3 ani. Aceste erau însă numai făgăduinți pe care la Poartă nu se puneau mare temei, cu atîta mai puțin pe ale lui Cercel care, căzînd iarăși în dizgrație, pierduse creditul ce începuse a se urca cu venirea lui în Constantinopol. Mihnea numără suma reală de 70 000 de galbeni sultanului, 20 000 vizirului și 2 000 capigi-agăi, pentru care Petru Cercel este gîtit și aruncat în mare, în martie <aprilie> 1590.¹²²

În jurul unei figuri cu o soartă atît de bîntuită <vitregă>, care luptă o viață întreagă cu o îndărătnicie nemaipomenită pentru obținerea unui tron, nu se putea ca legenda să nu țese florile închipuirii. Se răspîndi în curînd în Europa asupra soartei lui Petru Cercel următoarea poveste: fiind un om frumos, „cu corpul drept, bine proporționat și sprinten, statura mai mult mare decît mijlocie, ochii vii și grațioși, arătarea și mișcările marțiale, constituția voinică și sănătoasă”, el făcu impresie asupra unei surori a sultanului, care se înamoră de el și se hotărî a-și pune toată influența spre a-l scăpa de la moarte. Se zicea că atunci cînd Cercel era să fie înecat, sora sultanului izbuti a-l substitui pe el, travestit, în locul marelui vizir care tocmai era absent și a pune să înece o păpușă de lemn învestmîntată în hainele lui Cercel, încît norocosul favorit al surorii padișahului preșezuse ceremoniei proprii sale înecări. Numai după aceea, la a doua condamnare, fu înecat de-a binele. Oricine vede în această istorisire un basm ce nu poate avea nimic real și de aceea el și este reprodus numai de un izvor îndepărtat, din Transilvania, *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, pe cînd corespondența atît de bogată a timpului, atît cea venețiană, cît și cea franceză și germană nu pomenesc nimic despre o asemenea minunată împrejurare care, fără îndoială, dacă s-ar fi întîmplat, ar fi găsit un răsunset în rapoartele ambasadurilor.¹²³

Asupra domniei interne a lui Mihnea-Vodă, se știe că a fost ceca ce trebuia să fie, o domnie jăfuitoare. [Constantin] Căpitanul spune că el „ar mai fi adaos pe țară un bir ce s-a zis năpaste — nume ce arată cît de dreaptă era considerată această dare în ochii poporului, — și au pus peste roșii [curteni] un bir foarte mare și peste megiași găleată de pîne și *dijma* din *cinci* stupi unul”.¹²⁴

*Ștefan Bogdan sau Surdul**, 1591—1592. Nici Mihnea însă, care avuse nespusa mulțămire de a vedea pe rivalul său cufundat în valurile mării, nu domni mult după moartea lui Cercel. Stors de bani, nu mai era bun de nimic; de aceea fu aruncat ca un netrebnic [47] și în locul lui se puse unul *Ilie-Voievod*, despre care spune un document că era mai înainte curelar și-și avea dugheana lui aice și fusese numit dînd 400 000 de coroane ca dar, jumătate îndată, iar restul făgăduind a-l răspunde pînă într-un an. Acest Ilie mai este numit în alte documente Bogdan și Ștefan

¹²² Asupra ultimelor peripeții ale lui Cercel vezi documentele din 16, 26 mai, 6 iunie, 26 iulie, 4 august, 2, 28 și 29 sept., 28 oct. și 11 nov. 1589, 17 ian., 17 martie și 28 aprilie 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 139—150).

¹²³ Asupra morții lui Cercel vezi raportul lui [Bartholomeu] Pezzen către arhiducele Ernest din 27 martie 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 134—135). Nu înțelegem cum de Tocilescu dă crezămînt unei asemenea fabule („Columna lui Traian”, 1874, p. 57).

¹²⁴ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 220 [*Istoria Țării Românești*, p. 53; citatul corect: „Și au mai adaos în țară un bir ce i-au zis năpaste. Și au pus pre roșii un bir foarte mare și pe megiași găleată de pîne și *dijma* din 5 stupi un stup”].

* Ștefan Bogdan și Ștefan Surdul sînt două personaje diferite.

Bogdan, iar de cronicari Ștefan Surdul; el era fiul lui Iancu-Vodă Sasul, fiul lui Petru Rareș¹²⁵ [48].

Mihnea, dus la Constantinopol, după ce încearcă în zădar să dobândească scaunul Moldovei, trece la religia turcească împreună cu un copil mai mare al lui. Cel mai mic, Radu, este ascuns de mama lui și trimis la Muntele Athos. De aici el trece la Veneția, unde învață carte grecească și latinească. După ce se face turc, Mihnea, crezând că are mai multe drepturi la bunăvoința sultanului, îi propune să prefacă Muntenia în pașalic, pe care să i-o încredințeze lui, iar pe Ștefan Bogdan să-l strămute în Moldova.¹²⁶

Ștefan Surdul însă nici nu apucase bine să răsufle pe tronul Munteniei, când un alt competitor, de astă dată moldovean, fiul lui Bogdan și nepotul lui Alexandru Lăpușneanu, unul Alexandru Bogdan, îl înlocuiește. Turcii începuseră a nu mai lua în nici o băgare de seamă coborîrea din sângele domnitorilor indigeni spre a împărți demnitatea de principe. Precum dăduseră în 1574 tronul Moldovei lui Petru Șchiopul, principe muntean, astfel acum dau pe acel din Muntenia unei odrasle moldovenesti. Prea fericiți încă dacă ei mențineau cel puțin domni creștini în fruntea țărilor române și nu numeau pași turcești în capul lor, ceea ce ar fi putut face cu atîta mai ușor, cu cît puterea de împotrivire a acestor țări se stînsese aproape cu totul și în afară românilor nu întîlneau în jurul lor decît state care ascultau de bună voie sau de frică tot de puternicii lor stăpînitori. Acest Ștefan Bogdan cere ajutorul și al lui Henric al IV-lea și subsemnă cu litere grecești, și acumă cu numele de Ilie.¹²⁷

*Alexandru al III-lea**, 1592—1593, vine în tron pe la iunie 1592 [49]. El era protegitul regelui Franței, Henric al IV-lea, care stăruise în deosebite rînduri și cu destulă căldură spre a-l pune în tronul Moldovei¹²⁸. Neputînd încăpea acolo, el fu rînduit în poziția încă mai bună de domn în Muntenia. [Balthasar] Walther spune despre el: „Alexandru, palatinul Valahiei, de neam moldovean, vestit prin străbunii săi, asupra rău pe supușii lui, îngîmfat prin nașterea sa, mîndru prin norocul ce-i

¹²⁵ Pezzen către arhiducele Ernest, 2 martie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 143): „Elias Veiwoda, so nicht lengst ein Kürschner gewest”. Tot așa îi zice și Hieronimo Lippomano către doge, 10 febr. 1591: „il pellizzaro” (*ibidem*, IV/2, p. 154). La cronicari poartă numele de Ștefan Surdul, 1591—1592 (din anul identic al urcării în scaun se vede că era aceeași persoană). Anonimul românesc și [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 222 și IV, p. 276 [*Istoria Țării Românești*, p. 54].

Numele de Ștefan în loc de Ilie al cronicarilor se regăsește și în documente; în 1594, Rudolf al II-lea, crezînd că tot el domnește în Muntenia, îi trimite o scrisoare sub adresa: „Stephano Bogdan, Hospodaro [Moldaviae] Walachiae” (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 184—185); compară p. 186.

Fiind scos de Alexandru al III-lea [cel Rău] din scaun, el cere ajutor dogelui de Veneția printr-o scrisoare din 6 mai 1593, în care se dă drept „Io Bogdan figliolo di Giancula legitimo successore nel principato di Moldavia [transferirmi] con la Principessa Maria, mia madre” (*ibidem*, III/2, p. 31). Giancula este Iancu Sasul, fiul natural al lui Petru Rareș cu femeia curelarului Weiss Iörg din Brașov (vezi vol. II al acestei istorii, p. 465); iar Maria este Maria Paleologhina, soția Sasului (vezi mai jos *Istoria Moldovei*). Este curios că Elias, Bogdan, Ștefan Bogdan sau Ștefan Surdul (toate aceste nume înseamnă una și aceeași persoană) era și el curelar, ca și bunicul său — după lege — Weiss Iörg! [Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, este altă persoană decît Ștefan Surdul, care era fiul lui Ioan Vodă cel Cumplit].

¹²⁶ Pezzen către arhiducele Ernest, 9 și 27 aprilie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 147 și 148). Documentul din 9 aprilie vorbește de: „Beschneidung din heut abents beschehen soll”.

¹²⁷ Vezi două scrisori ale lui din 1591 la Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 40—41.

* Al IV-lea, cel Rău.

¹²⁸ Asupra urcării lui în scaun vezi Marco Zane către doge, 18 iulie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 162). Asupra stăruinței lui Henric al IV-lea în favoarea lui vezi un șir de documente în colecția franceză (*ibidem*, Supl., I/1, p. 105—112).

surîdea, mai îmbătat încă prin fastul barbar al domniei, făcuse datorii pînă la suma de 10 povere de aur.¹²⁹ Afară de aceasta, atîția turci aduseseră în țară, care și pînă aci era destul de asuprită, încît ei o priveau acum ca pe o provincie cucerită, storcînd-o cu chipuri noi, de o cruzime mai mult decît tiranică și mai înainte înșiși turcilor necunoscute; comiteau tot soiul de nedreptăți asupra tuturor locuitorilor, năvăleau în casele lor, îi despoiau de averi și, precum în alte locuri se lua zeciuială de la vite, așa acum ei iscodiră un nou și blăstămat obicei de a lua al zecelea copil; afară de aceea, spre a-și mulțami patimile lor cînești, mergeau pînă acolo de a rușina femeile și fetele în fața chiar a părinților lor, și alte mari fărădelegi făceau cu cutezare și fără de pedeapsă. Prin aceste violențe, supușii își pierduseră toată speranța de a-și mai cîștiga vechea libertate”¹³⁰ [50].

Această sporire a turcilor în țările române era o fatală urmare a sistemului cumpărării domniei pe bani. Compețitorii, neavînd de la început mijloace cu ce să mulțamească lăcomia asupritorilor lor, trebuiau să se împrumute și turcii găsiseră în aceste daraveri un mijloc minunat de a-și așeza economiile lor care le raportau, față cu procente cele exagerate și abuzurile comise la încasare, capitalul întreit și împătrit, adeseori în puține luni de zile. Deși domnul pus cu sprijinul lor era de obicei schimbat înainte de a se fi plătit de datorii, ei știau cum să scape de pierderi, întrucît domnii următori erau priviți ca obligați de a răspunde datorile predecesorilor, ceea ce făceau și de teamă a nu-și crea, între turci chiar, periculoși dușmani.

Astfel se tot adunaseră neconținut turci în țările române, care, cum vom vedea mai la vale, umblau cu încasatorii dărilor, supunînd pe oameni la torturi spre a stoarce cu orice preț banii ce li se datorau. O asemenea sporire a elementului turcesc în țările române era cu atîta mai îngrijitoare cu cît așezarea lor în ele putea să se schimbe din vremelnică în statornică și prin un contact direct cu populația română să-i schimbe chiar pe încetul religia și caracterul național.

Jafurile asupritorilor nemaiputînd fi suferite de locuitori, mare parte din ei părăseau îndeletnicirile productive ale unei munci, al cărei cel mai bun venit era răpit de cîrdul corbilor flămînzi ce se abătuse asupra lor. Ei nu se mai ocupau de agricultură și de trebile casnice, ci se dedau mai cu osebire la prădăciuni, năvălind adeseori peste graniță în Transilvania ca haiduci, spre a prăda și a face la rîndul lor toate nelegiuirile¹³¹ [51].

Mulți alții, pe care inima lor nu-i lăsa a se deda la o asemenea viață fără căpătîi, fugeau la munți și în păduri, sau treceau în țările vecine. „Ceea ce speria pe locuitori nu era doar tributul regulat, care era o mică sarcină față cu darurile extraordinare date de candidații la tron pentru

¹²⁹ Povara era de 1000 de galbeni. Vezi două documente venețiene din 20 iunie 1594, din care unul (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 179) spune că un colet de smaragde costă „25 some di moneta che sono scudi 25 milla” și celălalt (*ibidem*, p. 182), redă acest preț cu „25 carriche” (încărcături, povere).

¹³⁰ Walther, *Breviis rerum ab Mihaele gestarum descriptio*, în Papiu, *Tezaur*, I, p. 7 [Vezi și SMIM, III, p. 60: 10 poveri de aur].

[Povara avea în mod oficial 100 000 de aspri, dar valoarea ei în monede de aur varia, întrucît cursul asprului a variat și el de la 50 la 200 aspri pentru un galben. În 1580 — înainte de devalorizare — ambasadurul francez de Germigny indică: „ottante sommes d’aspres revenans à cent soixante mil escuz”, adică 80 de poveri de aspri fac 160 000 de scuizi, revenind la 2 000 de scuizi povara și la 50 de aspri scudul (Hurmuzaki, *Supl.* I/1, p. 51). În 1591 — după devalorizarea asprului — povara e socotită la 1633 țechini (Zinkeisen, *op. cit.*, p. 801). Despre modul cum se calcula tributul în poveri vezi și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești*, în SMIM, II, p. 13—14].

¹³¹ Arhiducele Ernest către Weysz-pașa, 22 fevr. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 47).

a se întrece unul pe altul în concurență, astfel că bietul popor trebuia să-și părăsască și casă și țară spre a căuta aiurea adăpost și hrană zilnică”¹³².

Fără îndoială că Muntenia ajunsese mai rău decât provinciile acele ce erau de-a dreptul sub ocîrmuirea turcească [52]. Mai că ar fi fost un bine pentru nenorociții ei locuitori dacă ar fi fost redusă în pașalic — un bine — dacă un popor în soarta lui ar trebui să considere numai prezentul nu și viitorul care conține adeseori surprinderi neașteptate. Deși însă viața materială a poporului era zdrobită, totuși cea morală și intelectuală, învălită în coaja de piatră a unei religii înțelenite și a unei limbi neînțelese, păstră, în acest învăliș chiar, neatins sîmburele dezvoltării sale viitoare.

Ce ar fi devenit oare poporul român dacă turcii ar fi pătruns de pe atunci încă pînă în inima lui și ar fi expus la furtunoasele lor lovituri și sîmburele, precum vînturase ei hoaspa? Poate că nervul său ar fi fost frînt pentru totdeauna și astăzi n-am mai putea asista la spornica lui dezvoltare. Și cu toate acestea, înainte de a cădea cu totul, poporul român trebuia să mai ridice brațul în ambele lui țări, spre a cere încă de la soartă învoirea de a trăi. Două figuri însemnate vor fi împinse la lumină din păturile neamului românesc, care vor căuta iarăși cu sabia în mînă, ca în vremile cele vechi, să oprească deplina cădere: Ioan-Vodă cel Cumplit și Mihai Viteazul.

Perioada istoriei Munteniei ce se întinde în această jumătate de veac, de la 1546 pînă la 1593, prezintă mai ales un fenomen vrednic de însemnat. Lupta pe care am constatat-o, pînă la 1564, că exista între cele două mari partide cu baze teritoriale, ale Drăculeștilor și Basarabeștilor, se stinge cu încetul, luînd cu dînsa ultima suflare de viață politică a Munteniei. Față de atotputernicia turcilor, care se amestecă tot mai mult în domniile muntene, orice inițiativă din partea poporului încetează. Domnii, fiind numiți de-a dreptul de Poartă, nu mai simt nevoia de a se răzăma pe partidele lăuntrice, ci numai trebuința de a umple tot cu mai mare dărnicie pungile turcilor. De aici un sistem de jaf și de asuprire cum mai rău n-a putut exista niciodată, nu numai în țările române, dar nici la cele mai barbare poporații ale globului.

Boierii, dacă se mai răscoală și acuma, dacă mai sînt pedepsiți și tăiați de domni, aceasta nu se mai întîmplă pentru sprijinirea interesului de partidă, ci pentru acel personal al lor. De aceea răscoala care mai înainte pornea în o statornică alternare, cînd din tabăra Basarabeștilor contra unui domn din partida Drăculeștilor, cînd dimpotrivă, acuma ia un caracter amestecat, și boierii se răscoală fără osebite de partid contra domniilor impuse de străini.

Astfel, Mircea Ciobanul din partidul Drăculeștilor este combătut de Radu Paisie din aceeași familie, care însă se sprijină în mare parte și pe Băsărăbești. Diversitatea de interese ale acestor două partide încetase deoarece una ajută pretențiile unui membru al celeilalte. Am văzut apoi cum boierii ce se răscoală contra lui Alexandru al II <III>-lea sînt din toate părțile Munteniei, încît aici nu mai poate fi vorba de scularea <ridicarea> unei partide de boieri contra domnului ridicat de partida cealaltă, ci de o nemulțumire generală provocată în țară prin impunerea domniei unui copil, condus de o mamă desfrînată și ambițioasă. Tot așa vor fi fost și cei 40 de boieri ce-i întîlnim în 1576 mergînd la Constantinopol spre a reclama contra destrăbălării domniei a acelui nevîrstnic, pus în capul țării. Nici ei nu erau reprezentanții unui partid, ci acei ai întregii clase boierești. Același caracter îl are apoi și deputăția și mai mare, trimisă de boieri

¹³² Pezzen către arhiducele Ernest, 21 sept. 1591 (*ibidem*, p. 154).

în 1580 în contra domniei lui Mihnea al II-lea, în numărul impunător de 60 de inși. Întîia urmare deci a amestecului turcilor în trebile Munteniei fu stîngerea totală a vieții sale politice și înlocuirea acesteia numai cu apărarea intereselor individuale, jăfuite pe întrecutele de domnii apăsătoare.

A doua urmare, nu mai puțin însemnată, fu ruinarea totală a ideii domniei, păstrată pînă atunci numai celor din viță de domn. Am văzut cum primirea copiilor naturali între odraslele succesibile încurca tot mai mult sistemul urmăririi la tron. De la un timp întîlnim oameni ca vornicul Socol, a cărui înrudire cu foștii domni nici nu apare de nicăieri, sau ca medicul italian Rosso, care desigur pretindea numai a se coborî din ei și cu toate aceste aspira la domnie, deschizînd astfel mai tîrziu cale bătută la introducerea domnilor străini în sînul țărilor române.

Apoi vedem cum turcii, călcînd încă o dată principiul domniei, rînduiesc în Muntenia un domn moldovean, precum în Moldova rînduiseră pe unul muntean. Se distruge tot mai mult conștiința dreptului la domnie în țăările române, care, fiind fără îndoială dreptul cel mai înalt, răsfrîngea coruperea lui asupra întregului sistem al ocîrmuirii de atunci. Dacă domnia se putea cumpăra, de ce nu s-ar fi putut cumpăra dregătoriile, favorurile, dreptatea și toate celelalte?

Într-o asemenea stare de lucruri, toate relațiile sociale se sălbăticiră într-un grad neasemănat. Asuprirea domnului înstrăinase pe boieri de dînsul; asupra țaranului din partea boierilor și a domnului îndepărtase inima lui de elementele conducătoare. Ura și dezbinarea înlocuiseră frăția și solidaritatea care singure mențin chitul societăților. Fiecare vedea în superiorul său nu un om care să-l lumineze și să-l conducă, ci unul care să-l prade, jăfuiască și exploateze. Iubirea de țară trebuise să piară și dînsa, singura virtute care putea să răscumpere întunericul unor timpuri de barbarie și de necultură. Deși lipsită de orice dezvoltare intelectuală [53], care singură pare a putea însemna progresul și regresul omenirii, Muntenia mergea îndărăt pentru că pierdea din puterile sale morale, care sînt substratul celor intelectuale.

Via flacăra aruncată mai întîi de Ioan-Vodă, apoi de Mihai Viteazul pe întunecosul firmament al țărilor române, deși nu le putu smulge din prăpastia în care căzuseră, arată cel puțin românilor că traiul neatîrnat era totuși cu putință; zgudui încă o dată în ei nervul vieții gata a se stînge și reînnoi iarăși în sufletul lor speranța ce apunea. Popasul, deși scurt, fu însemnător, căci el era făcut pe calea pieirii.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Drăculeștii făceau și ei parte tot din familia domnitoare a lui Basarab. Despre luptele dintre Dănești și Drăculești vezi această ediție, vol. II, p. 99—101, 409—411.

Ultimul cercetător al problemei susține că Dăneștii ar fi fost „stăpînitori mai ales în părțile Buzăului și Prahovei”, în timp ce Drăculeștii „și-ar fi avut vatra în Vilcea” (Radu Constantinescu, *Considerații asupra limitelor cronologice și teritoriale ale stăpînirii lui Mircea cel Bătrîn*, în R.A., 1986, nr. 3, p. 276). Opinia este cu totul nefondată, întrucît cele două ramuri ale familiei domnitoare nu pot fi localizate teritorial încă din timpul domniei lui Mircea cel Mare.

Mai tîrziu, în sec. XVI, — cînd Buzăul este, într-adevăr, un centru de putere politică — de acolo se ridică doi domni: Radu (Dragomir) Călugărul și fiul său, Vlad Vintilă de la Sărata, dar ambii sînt Drăculești, astfel încît opinia enunțată de autor nu poate fi luată nici-decum în serios.

[2] La 24 ian. 1545 se anunța la Brașov știrea înlocuirii lui Radu Paisie cu Mircea (Ciobanul), numit de sultan (Hurmuzaki, XV/1, p. 439). După cronica țării, domnul ar fi

intrat în București la 17 martie (I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopiseșului Cantacuzinesc*, „MO, 1961, nr. 7—9, p. 507).

[3] Încă de la începutul domniei, Mircea Ciobanul a fost privit ca un tiran. În 1545, umanistul Honterus considera că Mircea, „impus țării de către turci a întrecut pe tiranii cei mai cruzi prin sălbăticia sa, despre care aş putea, dacă aş avea timp, să ȧes o lungă povestire” (*Călători străini*, I, p. 205).

De la Honterus, opinia a trecut la G. Reicherstorffer, care scria peste cȧțiva ani că Mircea „întrece cu mult, în cruzimi și tiranie, pe toȧi înaintașii săi; chiar de la începutul domniei, fără să aibă vreun cuvȧnt de îndreptăȧire, a poruncit ca cei mai de frunte seniori, baroni și nobili ai acestei țări să fie parte din ei răpuși printr-o moarte cumplită, parte din ei băgaȧi la grea temniȧă, din care cauză mulȧi alȧii, mȧnaȧi de teamă să nu cadă cumva în mȧinile lui, părăsindu-și toată averea, au fugit pe ascuns și s-au îndreptat în Transilvania, ca să fie mai apăraȧi acolo” (*ibidem*, p. 200).

Dar Mircea Ciobanul nu a avut acest renume numai în Transilvania, unde trăia rivalul său, Radu Ilie, ci și la sud de Dunăre, unde Matei grămaticul — autorul unei lucrări hagiografice — îl acuza pe domn și de persecutarea clerului, comparȧndu-l cu un adevărat Irod sȧngeros sau cu Iulian Apostatul; domnul „a îndepărtat din scaun cu mari cazne pe vlădici; unuia i-a tăiat barba, altuia nasul și urechile; pe alȧii îi scopea și îi arunca în temniȧă. Nu a cruȧat nici averile care, după legi și pravili, fuseseră lăstate de vechii domni oblăduitori ai țării, răposaȧi întru sfinȧenie. Unele dintre cele care aparȧineau de mulȧi ani sfințelor mȧnăstirȧ, mai ales acelea închinatȧ pe veci sfințului munte Athos cu hrisoave domnești, le-a luat, căci nu putea să vadă în faȧă un monah, zicȧndu-le straie cernite” (Ștefan Ciobanu, *Informations sur l'histoire de la Valachie au XVI-e siȧcle dans une oeuvre hagiographique bulgare*, în „Balcenia”, VII, 1944, nr. 1, p. 140—141, 149—150).

[4] O încercare de reabilitare a lui Mircea Ciobanul a făcut Ștefan Andreescu, *Mircea Ciobanul — un tiran?* (MI, 1971, nr. 9, p. 51—58) și idem, *La politique de Mircea le Pătre* (REȘEE, 1972, nr. 1, p. 115—122), care susȧține că politica domnului — dincolo de aspectele ei sanguinarde — a fost subordonată conservării fiinȧei ȧării Românești; autorul explică conflictul dintre domn și marea boierime munteană prin deosebiri de vederi în politica externă. Același autor stabilește și cronologia luptelor dintre domn și boierii pribegi și combate opinia lui Xenopol, după care Mircea Ciobanul ar fi fost un „tiran”.

După cum s-a arătat, însă, este greu de susȧinut ideea că boierimea păstra iluzia unei „recuceriri a independenȧei totale pe calea armelor”, fiind mult mai probabil că nădăjduia revenirea la echilibrul de forȧe externe, care i-ar fi permis să substituie statului centralizat domnesc un tip de stat nobiliar (A. Pippidi, *Tradiȧia politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, București, 1983, p. 109, nota 507).

[5] Udriște din Mărgineni-Prahova și Teodosie banul (din Periș-Ilfov) nu erau Craiovești, după cum îi arată și numele; primul era nepotul de frate al lui Drăghici, mare ban din Mărgineni, și era căsătorit cu fiica lui Radu de la Afumaȧi; cel de-al doilea era fiul lui Neagoe vornicul din Periș și al Caplei din Băjești, nepoata de fiică a lui Vlad Călugărul. Vezi N. Stoicescu, *Dicȧionar al marilor dregători din ȧara Românească și Moldova*, p. 97 și 101—102.

Într-o însemnare din 1546—1547 se arată că, „de frica domnească”, fugiseră „pe sub munte, în altă țară” Radu mare logofăȧ din Drăgoiești și Barbu mare vornic (SMIM, VII, 1974, p. 278).

[6] Cronicarul nu afirmă că Radu era frate cu Mircea Ciobanul; el îi spune Radu-Vodă Iliș. Este vorba de Radu Ilie, fiul lui Radu de la Afumaȧi, venit în ȧara Românească cu ajutorul generalului Castaldo. (Xenopol îl confundă cu Radu Paisie, fratele lui Mircea Ciobanul, care fusese însă surghiunit). Datorită superiorității de dotare a trupelor sale, Radu l-a înfrȧnt pe domn la Mănești, la 16 nov. 1552. Motivul expediȧiei era — după cercurile transilvănene — teama că domnul, „prefăcȧndu-se bun creștin”, ar fi urmărit să predea Transilvania turcilor „în unire cu unii băștinași” (*Călători străini*, II, p. 616). Vezi și CI, 1934—1936, nr. 1, p. 354—356.

Ca om al lui Castaldo, Radu Ilie sugerase acestuia ideea unirii ȧării Românești și Moldovei cu Transilvania, în vederea organizării unei apărări comune împotriva turcilor (*ad communem contra Turcas defensionem*) (Hurmuzaki, II/1, p. 316—317) și se oferea să participe la luptă cu un efectiv de 30 000 de oameni (A. Veress, *Documente*, I, p. 118).

[7] Despre ocuparea Transilvaniei de către trupele imperiale ale generalului Castaldo, relaȧiile acestuia cu domnii țărilor române și expediȧia moldo-munteană pentru reintronarea lui Ioan Sigismund, vezi G. Maior, *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, III, 1551—1556 (RIAF, anul I, vol. II, fasc. II, 1883, p. 337—381) și Rodica Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol al V-lea*, Buc., 1945. Despre generalul Castaldo și planurile sale vezi și Mariano D'Ayala, *Vita di Gianbattista Castaldo* („Archivio storico italiano”, III, t. V, partea I-a, p. 86—124).

Despre broșurile publicate în Apus cu privire la Castaldo și la relaȧiile sale cu țările române vezi Szekfő Gyula, *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében* („Századok”, 18, 1913, nr. 1).

În textul unei medalii bătute cu prilejul cuceririi Transilvaniei, Castaldo se intitula „Daciae Restitutor”, așa cum i se va spune mai tȧrziu lui Mihai Viteazul.

[8] După cum precizează cronicarul sas Ostermayer, „la 12 mai 1553 Mircea-Vodă (Ciobanul) a redobândit scaunul cu ajutorul turcilor și al voievodului moldovean; el a trimis solie la Brașov, cerind extrădarea boierilor fugari, amenințând „cu răzbușnarea dacă nu îi vor fi predați” (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronicistica săsească*, Buc., 1980, p. 206—207).

După informațiile date de cronicarul Eftimie — apologetul lui Lăpușneanu —, reinstaurarea lui Mircea Ciobanul s-ar fi produs cu sprijinul oștilor lui Alexandru Lăpușneanu, care au intrat în Țara Românească de unde au alungat pe Radu Ilie; „și nu a fost nimeni care să le poată sta împotriva” (*Cronicile slavo-române*, p. 124).

Potrivit cronicii Țării Românești, în expediția de alungare a lui Radu Ilie ar fi participat „o mare oștire alcătuită din tătari și turci” (V. Căndea, *Letopisețul Țării Românești (1292—1664), în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii”, 1970, nr. 4, p. 686). La 28 febr. 1553 generalul Castaldo cerea vistierului Petru Haller să trimită trupe în ajutorul lui Radu Ilie (CI, 1934—1936, nr. 1, p. 354—355).

[9] La 14 martie 1554 voievozii Transilvaniei, Francisc Kendi și Ștefan Dobó, scriau că, cu o zi mai înainte, primiseră o scrisoare de la judele Brașovului, care le comunica faptul că un trimis al orașului în Țara Românească asistase la mazilirea lui Mircea Ciobanul, care a fost dus la Poartă, „fiind însoțit de slujbașii săi de la curte, turci și greci, după ce a fost mai întâi prădat (orașul) București și apoi chiar ars și slujbașii de curte ai acestui voievod au fost uciși și măcelăriți în chip jalnic”. Motivul mazilirii era acela că voievodul era bănuț „că se ținea în așa bună vecinătate” cu transilvănenii, de care era „legat cu legătură credincioasă” (*Călători străini*, II, p. 110—111). Mazilirea s-ar fi produs la „duminica Lăsăturii de carne”, adică la 11 febr. (MO, 1961, nr. 7—9, p. 507).

După cronicarul moldovean Eftimie — care scrie din porunca lui Alexandru Lăpușneanu — mazilirea domnului ar fi avut alte cauze: domnul Moldovei a trimis o oaste în Țara Românească, în frunte cu vornicul Nădăbaico, „ca să alunge din domnie pe Mircea-Voievod pentru purtările sale răutăcioase și înșelăciuni și necredință și cursele întinse de el, căci avea gînd rău asupra domnului nostru”. La intervenția lui Alexandru Lăpușneanu, care avea multă trecere la Poartă, sultanul ar fi numit apoi ca domn pe Pătrașcu cel Bun (Cronicile slavo-române, p. 124—125).

După unele opinii, răzbușnarea lui Alexandru Lăpușneanu împotriva lui Mircea Ciobanul — la reinstaurarea căruia participase în 1553 — ar fi fost cauzată de amestecul domnului muntean în complotul organizat împotriva domnului Moldovei care urmărea să aducă la tron pe Constantin Rareș, fiul lui Petru Rareș și cumnatul domnului Țării Românești, căsătorit cu faimoasa doamna Chiajna, și ea fiica lui Rareș. Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526—1593)*, Buc., 1980, p. 127—129.

[10] Pătrașcu cel Bun (care era fiul lui Radu cel Mare) a intrat în București la 24 martie 1554 (MO, 1961, nr. 7—9, p. 507) și a domnit pînă la 26 dec. 1557, cînd a murit în scaun (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 207).

[11] Despre expediția întreprinsă de oștile muntene și moldovene în Transilvania pentru instalarea ca principe a lui Ioan Sigismund și alungarea trupelor imperiale vezi *ibidem*, p. 208. Cu prilejul acestei expediții, Pătrașcu cel Bun a pierdut sigiliul țării. Vezi Magdalena Bunta, *Tiparul sigiliului mare al domnului Țării Românești Pătrașcu cel Bun* (AMN, V, 1968, p. 533—538).

[12] Mircea Ciobanul a fost reinstalat ca domn la 25 ian. 1558; și-a inaugurat domnia prin măcelul din 2—3 febr., cînd ar fi ucis circa 200 de boieri (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 209).

După știri aflate la Sibiu, ar fi murit la 21 sept. 1559, „persistînd bănuția că ar fi fost otrăvit” (*ibidem*, p. 210). Aceeași dată în *Istoria Țării Românești*, ed. cit., p. 50.

[13] Ca și alți istorici mai vechi, Xenopol confundă pe Petru cel Tînăr cu Petru Șchiopul, viitorul domn al Moldovei. Confuzia a fost lămurită încă din 1915 de Stoica Nicolaescu, *Petru-Vodă cel Tînăr și Petru-Vodă Șchiopul. (O chestiune controversată din istoria românilor)*, Buc., 1915. Petru cel Tînăr era fiul lui Mircea Ciobanul, iar Petru Șchiopul era fiul unui alt Mircea, care a fost fiul lui Mihnea cel Rău și a domnit pentru scurt timp în 1509—1510. Petru Șchiopul era frate cu Alexandru Mircea (zis și Oale Seacă), care l-a susținut la ocuparea tronului Moldovei.

[14] Afirmațiile sînt, evident, exagerate și răuvoitoare.

[15] Petru cel Tînăr nu era bicisnic și nici șchiop (vezi mai sus nota 13). La 1564, Giovan Andrea Gromo afirma că era un tînăr de 19 ani, „de o fire foarte fricoasă, (avînd ca) mamă o femeie fără pic de rușine, dar cu o mințe de bărbat, care duce totul” (*Călători străini*, II, p. 319).

Despre semnificația portretelor domnești pictate la 1563 și 1564 la mănăstirile Snagov și Tismana, în timpul domniei lui Petru cel Tînăr, vezi Ștefan Andreescu, *Portretele murale de la Snagov și Tismana* (BOR, 1970, nr. 1—2, p. 175—190).

Despre familia domnului vezi amănunte la N. Iorga, *Elena Cherepovici, doamna lui Petru-Vodă Mircea al Țării Românești* (RI, 1930, p. 154—157); Silviu Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bîrsău în județul Hunedoara* („Anuarul Comisiei Mon. istorice”, Transilvania, 1930—1931, p. 139—147).

[16] Nûrbânu, mama lui Murad al III-lea, a fost evreică; numele său înseamnă „doamna lumină”; soția lui Murad, Safiye (= pura) Hâseki, era venețiană „di casa Baffo”, născută și prinsă de turci la Corfu, o femeie foarte frumoasă, însă intrigantă, avidă și fără scrupule, care l-a pus în umbră pe soțul său. După cum spuneau turcii, în această epocă trona „sultana-tul femeilor” sau al „haremului” (*kadın saltanatı*). Vezi A. Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 242.

[17] Prima luptă, la Românești, a avut loc la începutul lui octombrie 1559; cea de-a doua, cu ajutorul otoman, s-a desfășurat la Șerpătești la începutul lui noiembrie; ultima, cea de la Boian, din aceeași lună, s-a terminat cu înfrângerea pribegilor veniți prin Oltenia.

Ajutorul turcesc a avut drept urmare mărirea haraciului și creșterea birului; cronica țării notează lapidar: „adaos-au Pătru-Vodă și numă-sa la bir 5 aspri” (se înțelege, cîte 5 aspri pentru fiecare contribuabil) (*Istoria Țării Românești*, p. 51). Mărirea birului s-a făcut în urma creșterii haraciului. Vezi nota următoare.

[18] Eroul acestei farse matrimoniale nu a fost Mihail Cantacuzino, ci fratele său, Iani, după cum rezultă din porunca sultanului adresată lui Petru cel Tânăr la 14 nov. 1564, în care se spune că Soliman fusese informat de cadii săi că, în timp ce sora domnului, cununată cu Iani, fratele lui Mihail Cantacuzino, intendentul de Anchialos, venea spre Istanbul, „pe cînd acesta (Iane) stătea cu soția sa într-o vale din apropiere de satul Samoran”, au venit mai mulți dregători din Țara Românească, „luînd-o cu sila” pe soția lui Iani, „cu toate lucrurile sale”; ca urmare, sultanul poruncește domnului să trimită fără zăbavă pe tînăra mireasă „cu toată zestrea ei și cu lucrurile jefuite” „la pragul fericirii” (Mustafa Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I, Buc., 1976, p. 66).

Incidentul este povestit de Gerlach într-o scrisoare adresată lui Martin Crusius care o relatează în *Turco-Grecia*, p. 274. Vezi I. C. Filitti, *Notices sur les Cantacuzènes*, Buc., 1936, p. 12 și N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, Buc., 1972, p. 115, 120.

În această afa ere a fost amestecat și patriarhul Iosafat Paleolog, al cărui nepot, Stamatîs, a devenit apoi soțul fiicei Chiajnei.

Peste o lună de la data poruncii amintite, sultanul cerea lui Petru cel Tânăr să-i trimită 10 000 de florini „cu care ai mărit haraciul” (Mustafa Mehmed, *op. cit.*, p. 66—67).

[19] Chemarea la Poartă a lui Petru cel Tânăr a fost anunțată de sultan principelui Transilvaniei Ioan Sigismund la 28 martie 1568 (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 86). Ultimul document intern al tînărului domn poartă data de 8 iunie 1568 (DRH, B, vol. VI, p. 92—93). Despre moartea sa în exil la Ikonion (Konieh) vezi N. Iorga, *Mormîntul lui Petru-Vodă Mircea* (RI, 1924, p. 180—181).

[20] Alexandru al II-lea (Mircea) nu este fiul lui Mircea Ciobanul, ci al lui Mircea fiul lui Mihnea cel Rău, care a domnit în 1509—1510; Alexandru era deci frate cu Petru Șchiopul, domnul Moldovei. Această descendență era cunoscută și cronicarului Azarie, care afirmă că Petru era frate cu Alexandru, ambii fiind fiii lui Mircea și nepoții lui Mihnea cel Rău (*Cronicile slavo-române*, p. 150). Este curios că Xenopol nu a remarcat această descendență, cronica lui Azarie fiind publicată încă din 1909 de I. Bogdan.

În hrisovul său de danie pentru mănăstirea Sinai, Alexandru Mircea își amintea pe bunicul său, Mihnea voievod, de tatăl său, Mircea voievod, de frații săi: Mihnea, Vlad, Miloș și Petru (Șchiopul) voievozi și de fiul său Mihnea (viitorul domn Mihnea Turcitul) (DIR, B, veac. XVI, vol. III, p. 380—381). Vezi amănunte la D. Bălașa, *Despre familia lui Alexandru al II-lea Mircea. Știri noi bazate pe inscripțiile descoperite la mănăstirea Bucovățul Vechi-Dolj*, Craiova, 1944 (extras din „Oltenia”, IX, 1943).

Perioada 1574—1591 — cînd în Țara Românească au domnit Alexandru Mircea și fiul său Mihnea, iar în Moldova Petru Șchiopul, fratele primului și unchiul celui de-al doilea — este considerată drept un moment important în strîngerea relațiilor politice dintre cele două țări surori, între care se realizează acum o adevărată uniune interdinastică (Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 162—185 și N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, p. 44). (Primul autor vorbește chiar de o „unire”!).

[21] În cronica pictată de la mănăstirea Bucovăț, Alexandru Mircea mărturisea că se născuse în 1529, că avea 40 de ani cînd a primit domnia în 1568 și că fusese închis în temniță „de cînd a murit Pătrașco vodă (cel Bun, 1557) ... pînă ce a ieșit (din scaun) răposatul Petru voievod (cel Tânăr, 1568) din Țara Românească și cînd am stat domnia mea domn a toată Țara Românească” (*Cronicile slavo-române*, p. 195).

În pisană pusă pe o fintînă din Ocnele Mari, domnul declara că „am fost în pribegie în Țara Arăpească 20 de ani și în Alep 14 ani, ca într-o închisoare” (*Inscripțiile medievale ale României. I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 479—480). A fost cea mai lungă pribegie suportată de un domn român.

Alexandru Mircea a domnit din iulie 1568 pînă la 15 april 1577.

Despre soția lui Alexandru Mircea vezi mai nou Nicolae Ghinea, *La famille de la princesse Catherine Salvaressa. Contribution à la connaissance des relations roumano-italiennes au XVI-e siècle* (RRH, 1983, nr. 4, p. 391—399).

[22] Boierii tăiați de Alexandru Mircea sînt: Radu din Drăgoiești, fost mare logofăt în 1545—1548, înrudit cu Pătrașcu cel Bun; Radu din Boldești-Prahova, fost mare stolnic al lui Pătrașcu cel Bun, 1554—1557; Radu stolnic, fiul lui Socol din Răzvad, fost mare vornic

al lui Pătrașcu cel Bun, 1554—1557. Ceilalți sînt boieri mai puțin însemnați. Vezi N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători*, s.v.

La uciderea boierilor munteni se referă un interesant document din 29 iunie 1604, în care se spune: „Astfel toți boierii cîți au fost pribegide frica lui Mircea (Ciobanul) voievod în Țara Ungurească (= Transilvania), toți au venit cu mare veselie în țară, în patria lor și la răposatul Alexandru voievod, ca să slujească domniei lui pentru drepte sate și ațigani și pentru dreptele lor averi. Și întru aceasta, răposatul Alexandru voievod a dat (= restituit) satele tuturor boierilor”. La scurtă vreme însă — fără nici o altă explicație — „s-a întîmplat tăierea tuturor boierilor și rea moarte de către răposatul Alexandru voievod. Astfel, cîți boieri au rămas netăiați, iarăși li s-a întîmplat pribegie peste munți”. (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 133). Este vorba deci de un adevărat măcel al boierilor și de exodul celor scăpați cu viață în Transilvania, locul obișnuit de refugiu al boierilor munteni.

Despre domnia lui Alexandru Mircea vezi amănunte la Gh. T. Ionescu, *Contribuțiuni privind cronologia domniei lui Alexandru al II-lea Mircea în Țara Românească*, în vol. *Din activitatea științifică a cadrelor didactice din Institutul pedagogic din București pe anul 1957*, Buc., 1958, p. 257—283.

[23] Originea vornicului Dumbravă este discutabilă; după I. Minea, ar fi fost muntean (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 79), deși există o familie Dumbravă veche în Moldova. Vezi N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători*, p. 303 și Horia Ursu, *Vornicul Dumbravă. Schiță istorică* („Vremea”, 1941, nr. 589, p. 9).

[24] Vintilă vodă din 1574 nu are nici o legătură cu Vintilă (de la Slatina), mort cu patru decenii mai devreme. Pretendentul susținut de Ioan vodă la 1574 era, foarte probabil, un fiu al lui Pătrașcu cel Bun. Cînd a trecut prin Țara Românească în 1574, Maciej Strykowski afirma că ar fi văzut capul lui Vintilă (numit de el Draculina!) ținut pe poarta curții domnești din București (*Călători străini*, II, p. 448—449).

[25] Ivașco Goleșcu mare vornic era înrudit prin alianță cu Alexandru Mircea: fratele său, Albu mare clucer, era căsătorit cu Irina, fiica lui Miloș voievod, care era frate cu Alexandru Mircea (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 61—62). Înțelegem astfel de ce era atît de devotat Ivașco domnului său.

[26] Textul exact al documentului este: „iar cînd a fost acum, în zilele domniei mele, s-a întîmplat domniei mele război cu moldovenii la strajă. Astfel, întru aceia, Dumbravă vornic a venit cu înșelăciune și hiclenie asupra capului domniei mele, iar după aceia a fugit în Țara Ungurească (= Transilvania), la Batăr Iștfan (= Stefan Báthory), la voievodul Ardealului. Iar cîinstitul dregător al domniei mele, jupan Ivașco mare vornic, s-a dus la Batăr Iștfan de a scos pe Dumbravă vornic cu multă nevoie și cheltuială multă și l-a adus la domnia mea, legat ca pe un hiclean al împăratului și al domniei mele” (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 199).

Despre piatra de mormînt a lui Albu Goleșcu — mort în slujba domnului său — vezi Stoica Nicolaescu, *Mănăstirea Vieroș din jud. Muscel, ctitoria marilor și vitejilor boieri din Golești*, Buc., 1926.

[27] După informațiile cunoscute lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 236), Alexandru Mircea vodă a murit la 15 april. 1577. După știri contemporane, Milnea vodă, urmașul său, ar fi fost instalat ca domn la 1 mai (Hurmuzaki, XIV/1, p. 51—52 și CI 1934—1936, nr. 1, p. 349—350). Alte știri dau ca dată a morții lui Alexandru Mircea 25 iulie 1577. Vezi N. Iorga, *Mormîntul lui Alexandru vodă Mircea* (BCMI, 1929, p. 161).

La 12 aug. 1577, sultanul Murad al III-lea anunța pe Petru Șchiopul că încredințase domnia lui Mihnea, cerîndu-i să-l apere de dușmani (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, p. 128). Petru Șchiopul era unchiul tînărului Mihnea și tutorele acestuia după moartea lui Alexandru vodă.

[28] Despre domniile lui Mihnea — numit apoi Turcitul — vezi: N. Bănescu, *Opt scrisori turcești ale lui Mihnea II Turcitul*, Buc., 1927 (extras din AARMSI, s. III, t. VI, 1927, p. 177—192); N. Iorga, *Mihnea Vodă la Rodos* (RI, 1942, p. 11—12); Veronica Vasilescu, Spiridon Cristoce, *Un document inedit de la Mihnea Turcitul, domnul Țării Românești* („Studii și comunicări”, Pitești, 1972, p. 253—258); Petre Purcărescu, Dumitru Bălașa, *Un hrisov inedit de la Mihnea Vodă Turcitul (1587)* („Buridava”, 1979, p. 227—228).

Despre celebra doamnă Neaga, soția domnului, și neamul acesteia, vezi V. Drăghiceanu, *Săpăturile de la Buda, Lapoș și Tisău-Buzău* (BCMI, 1931, p. 159—176) și I. C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga și m-rea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, Buc., (1935).

[29] Despre toți acești dregători, care trec cu ușurință de la un domn la altul, vezi date la N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, s.v.

[30] Calotă (din Slăveni și Stoenesti) a fost cumnatul lui Radu cel Mare și Vlăduț vodă; a fost mare vistier (1502—1509), mare comis (1511—1512), mare vornic (1512—1520) și „prim-sfetnic” al lui Neagoe Basarab (*ibidem*, p. 39—40).

[31] Harvat (din Grozești) a fost mare spătar (1508—1509), mare vistier (1510—1514) și mare logofăt (1514—1522) (*ibidem*, p. 63).

[32] Șerban (din Izvorani), înrudit cu boierii Craiovești, a fost mare stolnic (1522—1528), mare vornic (1530—1531, 1534—1535) și mare ban (1535—1539), fiind ucis de Radu Paisie pentru „rea hicleie” (*ibidem*, p. 95).

[33] După unele informații, Petru Cercel nu ar fi fost fiul lui Pătrașcu cel Bun. Vezi E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601) collected from British Archives*, Londra, 1964, p. 45.

Despre domnia lui Petru Cercel, principala lucrare rămîne a lui Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, care cuprinde relația lui Franco Sivori, fost secretar al domnului, despre viața acestuia, relație tipărită doar parțial și în *Călători străini*, III, p. 6—70; vezi și: Hortensia Schachmann, *Petru Cercel, după izvoare de curînd publicate sau inedite* („Conv. lit.”, 1902, p. 906—932 și 1015—1035) (lucrări nefolosite de Xenopol); N. Iorga, *Un Heraclide à Montpellier et un courtisan valaque de Henri III* (BSHAR, 1930, p. 23—48); Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel* (RI, 1935, nr. 7—9); și extras, Vălenii de Munte, 1935; P. P. Panaitescu, *Originea lui Petru Cercel* („Arhiva pentru știința și reforma socială”, II, 1936, p. 1042—1045).

[34] Vezi Elena Lința, *Materiale inedite privitoare la epoca primului interregnum polonez și la politica domnului moldovean Ion vodă (1572—1574)* („Romanoslavica”, XI, 1965, p. 287—310). Despre Ștefan Báthory, principe al Transilvaniei, devenit rege al Poloniei, vezi vol. *Etienne Báthory, roy de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935 (cu o bogată bibliografie) și Rodica Ciocan, *Etienne Báthory, prince de Transylvanie, roi de la Pologne et les Roumains*, Buc., 1940. Corespondența sa — care cuprinde multe știri despre relațiile cu domnii țărilor române — a fost publicată de A. Veress, *Báthory Istvan, erdelyi fejedelem és lengyel király levelezése*, 2 vol., Cluj, 1944.

[35] La 19 martie 1578, fiind la Roma, Petru Demetrio, „principe della Magna Walachia” — cum îi plăcea să-și spună — adevărea că a primit 200 de scuizi de aur de la papa Grigore al XIII-lea, prin cardinalul Commendone, „per il bisogno del mio viaggio in Francia” (I.C. Filitti, *Documente din arhivele Vaticanului*, II, p. 23). Vezi tot acolo (p. 28—32) un memoriu din 1579 despre viața pretendentului. Despre viața sa în Apus vezi amănunte la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, p. 119—121 și C. Esarcu, *Documente inedite din arhivele Veneției relative la Petru Cercel* („Columna lui Traian”, 1878, p. 222—230).

[36] Petru Cercel a ajuns la Poartă la 13 mai 1581, cînd sosirea sa era anunțată de bailul Paolo Contarini (Hurmuzaki, IV/2, p. 113). El nu s-a mai întors la Veneția — după cum s-ar înțelege din textul lui Xenopol (nota 80) — ci a rămas la Poartă doi ani, pînă în 1583, cînd a fost numit domn.

[37] Este vorba de șoimii de vînătoare pe care domnii țărilor române trebuiau să-i furnizeze curții sultanului; procurarea lor se făcea cu darea numită „aspri de șoim”; regiunea de unde se achiziționau era aceea submontană, unde existau satele de plăiași. Domnul cerea acestora „să fie șoimii mari, frumoși, ca să poată trece la împărăție, să nu fie niscare șoimi mici” (SMIM, V, 1962, p. 461).

[38] Primul sultan care a luat mită a fost Murad al III-lea (1574—1595). Vezi A. Decel, *op. cit.*, p. 243—244.

[39] Numirea ca domn a avut loc la 29 iunie 1583, cînd noul voievod mulțumea dogelui Veneției pentru sprijinul acestuia, asigurîndu-l „che egli conserva viva memoria delli molti favori che ha ricevuto da lui quando fu in Venetia” (A. Veress, *Documente*, II, p. 253).

[40] Principalele ctitorii ale lui Petru Cercel sînt curtea și biserica domnească mare din Țirgoviște, despre care vorbește Sivori, al cărui text — publicat mai tîrziu — nu a fost cunoscut lui Xenopol; tot el a refăcut parțial mănăstirea Mislea — ctitoria lui Radu Paisie — și a zugrăvit biserica mănăstirii Glavacioc. Vezi N. Stoicescu, *Bibliografia Țara Românească*, s.v. Mitropolia din Țirgoviște nu este ctitoria lui Cercel, ci a lui Neagoe Basarab.

[41] Vezi textul corect al inscripției în *Inscripțiile medievale ale României I. Orașul București*, p. 785. Vezi și R. Gioglovan, *Împrejurările descoperirii fragmentului de tun provenit de la tunăria (I) lui Petru Cercel* (RM, II, 1965, p. 160) și relația lui Jacques Bongars din 1585, unde se spune că domnul „a pus să se toarne tunuri” (*Călători străini*, III, p. 162).

[41 bis.] De fapt, Bobromir a fost ucis mai tîrziu (Stoicescu, *Dicționar* p. 52).

[42] Despre pribegia lui Ivașco Goleșcu vezi detalii la N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători*, p. 61. El este autorul unui interesant proiect de coaliție antiotomană, studiat de Florin Constantiniu („Studii”, 1963, nr. 3, p. 673—679).

[43] După alte informații fostul domn ar fi trecut în Transilvania cu 48 de care încărcate cu bani (Hurmuzaki, XI, p. 829). Vezi și *Călători străini*, III, p. 38—39.

[44] La 9 april. 1585 se știa la Poartă că Petru Cercel a fost înlocuit cu Mihnea, care pornea spre țară la 1 iunie. Într-un document din 17 ian. 1586, domnul Țării Românești se intitula „nepotul lui Petru Voievod” (DIR, B, veac. XIV, vol. V, p. 225), probabil ca urmare a ajutorului dat de unchiul său la recupărarea tronului.

[45] Povestea fugii dramatice a lui Petru Cercel este relatată pe larg de Franco Sivori (*Călători străini*, III, p. 38—70). Din această relatare rezultă că — neîntorcîndu-se în orașul Brașov, unde sosise deja un ceauș aducînd aspre porunci de la sultan — Cercel s-a adăpostit la Codlea, iar Sivori la preotul luteran Simon Massa din Rîșnov. Amenințat să fie prins și

jefuit, fostul domn s-a deghizat în țăran și s-a adăpostit 10 sau 12 zile în casa unui cioban (nu țigan!) din Hălchiu. Între timp, parte din averea dusă de fostul principe în Transilvania a fost jefuită, iar acesta a fost închis la Mediaș, de unde a fost trimis apoi în cetatea Chioar și după aceea la Huszt. În timpul acesta, Siviți făceau încercări de a-și salva stăpînul, fie prin intervenții în Imperiul habsburgic sau în Polonia, fie organizînd o evadare la Chioar, nereușită însă.

[46] Este vorba de Ioan Bogdan, care pretindea că este fiul lui Ștefăniță Vodă. Vezi: N. Iorga, *Rătăcirile în Apus ale unui pretendent român, Ioan Bogdan, în sec. al XVI-lea*, Buc., 1927 (extras din AARMSI, s. III, t. VIII, 1927–1928, p. 283–300); T. Hoiban, *Noi știri despre pretendentul Ioan Bogdan* (RI, 1936, p. 40–44); Radu Valentin și Paul Simionescu, *O precizare cu privire la pretendentul Ioan Bogdan* (RA, 1970, nr. 2, p. 629–630); G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 114–115 etc.

[47] Mihnea a fost mazilit în martie 1591. Deși ultimul său document poartă data de 22 mai 1591 (DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 7–8), la 9 aprilie Girolamo Lippomani comunica de la Poartă că domnul fusese mazilit și că primise sangeacatul de Nicopole, după ce trecuse la mahomedanism. (A. Veress, *Documente*, III, p. 161).

[48] Primul document al înlocuitorului său la tron, Ștefan Surdul, fiul lui Ion Vodă, domnul Moldovei (nu al lui Iancu Sasul!) poartă data de 1 iunie 1591 (DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 9), iar ultimul datează din 15 iulie 1592 (*ibidem*, p. 54–55).

[49] La 31 mai 1592 se știa la Constantinopol că Alexandru, fiul lui Bogdan Lăpușneanu — deci tot un moldovean, ca și predecesorul său — va fi numit domn al Țării Românești. După cum îl prezintă rezidentul imperial Kreckwitz: „ist ain Sohn des Giovan Vaywoda, so ungefehr vor 20 Jahren, bei Sulthan Selym secundi Zeitten, sich den hiesigen armata mann widersetzt, volgendts von den Seinigen verlassen und entlich mit zwaiien Camelen zu Stucken gerissen worden” (Hurmuzaki, XI, p. 757 și I. Minea, *Ceva despre Alexandru Vodă cel Rău*, în CI, 1934–1936, nr. 1, p. 344–345).

[50] Textul exact din Balthasar Walther — foarte important pentru situația în care ajunsese Țara Românească înainte de domnia lui Mihai Viteazul — este: „Alexandru, domnul Țării Românești, moldovean de origine, vestit prin nobilimea (= originea nobilă) strămoșilor, dar cu mai puțină bunăvoință față de supuși și îngîmfat de strălucirea — atîta cît era ea — a nașterii, prea semeț de zîmbirea înșelătoare a soartei mîngîioase și îmbătat de fastul barbar al domniei, contractase multe datorii, cu neputință de a fi răbdate, prețuite cam la 10 poveri de aur. Pe lingă aceasta, adusese o așa mare mulțime de turci chiar în acea țară — și pînă atunci destul de crunt lovită — încît (turcii) încercau să și-o uzurpe ca pe o provincie ocupată definitiv; să asuprească cu noi feluri de jafuri și cu o cruzime mai mult de cît tiranică, odinioară neobișnuită chiar turcilor; și, în sfîrșit, (să asuprească) cu cele mai mari silnicii pe locuitorii cu totul apăsăți, încît nu numai că năvăleau în casele (oamenilor) pentru a le jefui de averi, ci se mai ridică în chip nelegiuit, după un nou obicei, al zecelea copil, ca și cum s-ar fi luat zeciuială de vite, obișnuită în unele locuri; și pe deasupra, pentru a-și satisface desfrînarea mai mult de cît ciînească, siluiau femeile și fetele, le rușinau fără obraz în privirea bărbaților și părinților și săvîrșeau acest fel (de grozăvii) și cele mai rele nelegiuiri cu mare cutezanță și continuau în voie, fără a fi pedepsiți de cineva. În chipul acesta el le luase celor supuși cu forța orice speranță de a-și mai recîștiga libertatea de odinioară”. Vezi Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane* (SMIM, III, 1959, p. 60).

[51] Despre pagubele pricinuite de otomani în regiunea de graniță a Transilvaniei, pe care „o strică, o pustiesc și așa zi cu zi mută mai înăuntru hotarul și în acest chip cuprind rînd pe rînd pămînturile țării”, vezi A. Veress, *Documente*, IV, p. 29–30 și L. Demény — Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*, Buc., 1974, p. 68–73.

[52] O problemă asupra căreia A. D. Xenopol nu insistă este aceea a instaurării dominației (nu stăpînirii!) otomane asupra țărilor române după 1538, în Moldova, și în vremea domniei lui Radu Paisie, în Țara Românească; păstrîndu-și autonomia și organizarea internă proprie, cele două țări au fost supuse unor obligații economice mai mari față de Imperiul otoman. Vezi amănunte la Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (R. Ist., 1979, nr. 9, p. 1731–1765); idem, *L'autonomie des Principautés Roumaines envers la Porte ottomane XVI e s. — XVIII-e s.* (RPH, 1982, nr. 4, p. 46–53); idem, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle* (NEH, VI/1, 1980, p. 237–250 și idem, *Teritorii românești sub administrație otomană în secolul al XVI-lea* (R. Ist., 1983, nr. 8, p. 802–817 și nr. 9, p. 879–890).

[53] Afirmație exagerată; să nu uităm că Muntenia dăduse pe diaconul Coresi care a tipărit numeroase cărți la Brașov (vezi mai jos), ca și pe autorul cronicii lui Mihai Viteazul, tradusă în limba latină de Balthasar Walther.

Xenopol are însă dreptate cînd vorbește de „ruinarea” ideii de domnie înainte de Mihai Viteazul.

După instaurarea dominației otomane — mai devreme în Țara Românească și ceva mai tîrziu în Moldova — începe să se afirme sistemul numirii domnilor direct de către Poartă, fără

consultarea boierimii; domnii erau numiți însă de regulă dintre membrii familiilor domnitoare, care aveau deci legătură cu cele două țări. Numirile și confirmările în domnie se făceau, ca în orice dregătorie din Imperiu, prin plata unor sume de bani. Lăcomia celor ce hotărau numirea domnilor în scaun a dus la limitarea în timp a domniei. În concepția otomană, domnia devine acum o funcție administrativă, ca oricare alta din Imperiu, iar domnul un înalt dregător al Porții, ocupînd un anumit grad în ierarhia administrativă otomană.

Datorită acestei concepții, ca și venalității dregătorilor turci, durata domniilor se scurtează, schimbările devenind la fel de dese ca și în cazul celorlalte slujbe din Imperiu. Așa se explică faptul că în a doua jumătate a sec. XVI au fost în Țara Românească 17 domni, în medie de cîte trei ani fiecare, iar în Moldova, 21, avînd o medie de doi ani și patru luni.

Caracteristica domniei, de slujbă temporară la discreția Porții, rezultă și din faptul că, din cei 29 de domni ce se succed în cursul acestei jumătăți de veac în cele două țări — unii domnind de mai multe ori — numai patru au murit în scaun, ceea ce cronicile vremii țin să semnaleze ca pe un fapt ieșit din obișnuință.

După cum spunea doamna Ecaterina, soția lui Alexandru Mircea (1568—1577), „această țară nu este moștenirea noastră; azi sîntem și mîine nu sîntem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mîna turcilor și nu știm unde vom fi pînă la urmă”. (Hurmuzaki, XIV/2, p. 54). Acestei stări de lucruri îi va pune capăt domnia lui Mihai Viteazul.

ISTORIA MOLDOVEI

DE LA MOARTEA LUI PETRU RAREȘ PÎNĂ LA A DOUA DOMNIE A LUI ARON TIRANUL

(1546—1595)

Par. 1. De la Ilie Rareș la Iacob Eraclide Despotul [1546—1561]

De la moartea lui Ștefan cel Mare pînă la cea a lui Petru Rareș, și chiar cîțva timp dincolo de ea, istoria Moldovei înfățișează un mers mult mai neatîrnat decît aceea a Munteniei. Mai toate tratatele ei sînt încheiate întîi pe față, iar de la restituirea lui Rareș în scaun prin Soliman, cel puțin în ascuns, în contra turcilor, și către Polonia țara păstrează tot acea poziție respectată și neatîrnată pe care i-o asigurase tratatul lui Ștefan din 1499.

Libertatea Moldovei primi cea întîi lovitură prin destituirea lui Rareș de către Soliman și înlocuirea lui cu Ștefan Lăcustă, apoi și mai mult încă prin stăruințele puse de Rareș pe lângă sultan spre a-i înapoia tronul, prin care Moldova încăpu și dînsa în atmosfera aceea coruptă a împărăției otomane ce trebuia în curînd s-o atragă în prăpastia unde căzuse Muntenia.

Ilie al II-lea [Rareș], 1546—1551 [1]. La moartea lui Petru Rareș urmează la tron fiul său cel mai mare, Ilie, care se încoronează în ziua de 5 septembrie 1546 și domnește pînă în anul 1551. Cum se suie în tron, el și primește de la regele Poloniei o solie prin care-i cere să sloboadă pe trimisul său Vilamoschi <Wilamowski>, cel reținut încă de Petru Rareș. Ilie consimte la această cerere, și atunci regele Sigismund reînnoiește tratatele existente între Polonia și Moldova [2]. În exemplarul aflat în Polonia se vede că „Ilie, împreună cu frații săi Ștefan și Constantin, întăresc prin jurămînt alianța cu Sigismund, regele Poloniei, și fiul său Sigismund August, către reprezentantul lor, Ioan de Tarnow <Tarnowski>, castelanul de Cracovia, care și el întărește prin jurămînt același tratat”¹. Condițiile principale ale acestei legături erau: Ilie să aibă scăpare sigură în Polonia la caz de pericol și să poată ieși nereținut de aici cînd primejdia ar înceta. În contra dușmanilor regelui, domnul și boierii moldoveni să-și pună toate puterile și să se unească cu armatele regești. Hotarele vechi

¹ [Erazm Rykaczewski], *Inventarium [omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatarium quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur]*. Parisiis, 1862], p. 142: „Elias palatinus Moldaviae, cum consiliariis et fratribus suis Stephano et Constantino jure <sub> juranto confirmant <approbat> foedus cum Sigismundo et Sig. Augusto filio ejus ac regno Poloniae, per Joannem comitem de Tarnow castellanum Cracoviensem initum et ejusden castellani juramento firmatum” [I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, p. 142—148]. Prin urmare, nu este vorba în acest act, cum crede Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 360, despre un jurămînt de vasalitate al lui Ilie către regele polon, ci de un jurămînt făcut de ambele părți pe actul de alianță (foedus).

să fie păstrate, iar moldovenii să se lepede de toate drepturile asupra Pocuției. Neguțătorii să poată merge liberi unde vor avea trebuință, după plata vămilor. Furii să se pedepsească; supușii pribegi să nu fie primiți și să fie extrădați și alte câteva.

Bazat pe acest tratat, Ilie cere în curînd după aceea, prin un sol al său, *Abraham* <*Avram*> *Banilovski*, purtătorul unei scrisori datate din Iași, 9 decembrie 1546, să-i extrădeze pe un pretendent la coroana Moldovei, ce se zicea fiu de domn. Regele îi răspunde încă în 31 decembrie [al] aceluiași an că tratatul l-ar obliga numai la aceea de a împiedica pe supușii moldoveni refugiați în Polonia în întreprinderile ce ar putea îndrepta asupra țării, nu însă a-i și extrăda², interpretare ce contrazicea de-a dreptul textul tratatului [3].

Cine putea fi acel pretendent? Nu credem că altul decît Alexandru Lăpușeanu, care, după Ștefan, fratele lui Ilie, vine tot din Polonia la scaunul Moldovei. Vom vedea mai târziu, la domnia lui, al cui fiu era el și de ce se titluia ca din viță domnească.

Ilie întreprinde împreună cu Mircea Ciobanul o expediție în Transilvania, din ordin turcesc, pentru a scăpa pe regina Isabella de episcopul Martinuzzi, care o închisese în Alba Iulia. Intrînd însă în înțelegere cu Martinuzzi și imperialii, Ilie se prefăce a fugi înaintea armatelor germane, precum făcuse și Mircea Ciobanul³ [4].

Acest Ilie era un om prea desfrînat, despre care Ureche spune că „avînd lîngă sine sfetnici tineri turci, cu care ziua petrecea și se dezmierda, iar noaptea cu turcoaice umblînd, de obiceiile creștinești s-au depărtat”⁴. În 1 mai 1551 [5] Ilie dă domnia fratelui său Ștefan și se duce în Turcia, la sultanul Soliman. „Acesta îl primește cu bunăvoință, și Ilie destăinuindu-i că scopul venirii sale ar fi pentru a trece la religia mahomedană, sultanul mult s-a bucurat de această hotărîre a domnului moldovean, fiindcă pînă atunci încă nici un principe așa de strălucit nu trecuse de bună voia lui de la religia lui Hristos la cea a lui Mahomed. Cînd îndeplini ceremonia trecerii sale, ca nu cumva turcii să fie în îndoială asupra sincerității lui, el puse o cruce de lemn sub picioarele sale, pe care o scuipă de trei ori și tot de atîtea ori o răspînse cu picioru⁵. Numele ce-l primi fu acel de Mohamed și i se dădu spre ocîrmuire sangiacul Silistrei” [6].

Ștefan al VII-lea [Rareș], 1551—1552, era fratele lui Ilie. La venirea lui în scaun, episcopul Martinuzzi alungase cu totul pe Isabella din Transilvania și ea se rețrăsese în Polonia. Ambițiosul prelat însă, după ce se prefăcuse că sprijină interesele lui Ferdinand, pentru a scăpa de Isabella,

² *Inventariul* [citat la nota precedentă] reproduce astfel condiția privitoare la acest punct: „Fures, latrones in limitibus puniri debent: subditi profugi ab utrinque non suscipiantur et extradantur iis quorum sunt”.

³ Mai sus. p. 17.

⁴ Ureche, în *Letopisește [la țării Moldovei]*, I, p. 173 [ed. C. Giurescu, p. 164].

⁵ Orichovius <Stanislaw Orzechowski>, [*Annales polonici ab excessu Sigismundi*], la Dlugosz, [*Historiae Polonicae*], II, p. <col.> 1712. Trecerea lui Ilie la mahomedanism se adevărește și de o notiță scrisă în 1551 pe un *Evangeliiar de la Voroneț* din 1550, care notiță mustră pe Ilie pentru lepădarea legii. Vezi această notiță la I. Bogdan, *Evangeliiile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550* („Analele Acad. române”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIX, 1907, p. 656 (10). Compară cronica lui Eftimie în I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, p. 164 și *Annales rerum Polonicarum* sub anul 1551: „Elias Petri filius, Machometismum amplexus” în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 110. Un document de la Ilie care confirmă domnia lui în timpul arătat este datat din 1549 („Arhiva istorică” I, 1 p. 42). Alt document, care adevărește trecerea lui [la mahomedanism], este din același an 1551 (Hurmazaki, *Doc.*, II/1, p. 263): „El signor moldavo si è fatto turcho” (*ibidem*, II/4, p. 564).

tindea acum să se mîntuie și de împăratul. Acesta căuta alianțe în contra necredinciosului episcop. Încă din 30 martie 1551, Ferdinand însărcinase pe Toma de Nadasd ca să ieie înțelegere cu consilierii săi „în ce mod ar putea lucra, trata și proceda, spre a atrage în partea sa pe voievozii Munteniei și Moldovei”⁶. În 28 decembrie 1551 găsim o scrisoare adresată de Ferdinand lui Ștefan, domnul Moldovei, în care îl sfătuiește și-l roagă a se purta astfel către regatul său și republica creștină „după cum o cer apucăturile strămoșilor săi și marea bunăvoință a regelui către el”⁷.

Ștefan răspunde la această ambasadă prin o scrisoare din 22 martie 1552, în care, după ce expune împăratului (regelui Ungariei) cauzele pentru care căzuse în dizgrația turcilor, îi arată că dușmanii cei cumpliți ai creștinătății sînt din nou gata de a năvăli în Ungaria; că el s-ar opune cu bucurie contra păgînilor numai dacă ar avea ceva bani cu care să-și poată plăti oastea de mercenari; în sfîrșit, că ar ruga pe rege să-i restituie Cetatea de Baltă din Transilvania spre a avea loc de scăpare la caz de pericol pentru el și familia lui.

Ferdinand, atins tocmai în punctul cel delicat al banilor, care nicio dată nu făcuse belșug în Imperiul german, răspunde lui Ștefan în chip nehotărît, spunîndu-i că asupra acestei chestii ar trebui să se înțeleagă cu locuitorul său din Transilvania⁸.

Văzînd Ștefan că nu poate face nimic cu germanii, se dă în partea turcilor, intră prin pasul Oituzului în Transilvania și-și așază lagărul la Torianum (Turia), de unde trimite o trupă de cavaleri amestecată din turci și moldoveni către scaunele secuiești, care pradă cumplit localitățile așezate în această regiune; trec după aceea mai departe către orașele săsești Sibiu și Prejmer, cărora le dau foc, răpind din ele o mulțime de oameni și de dobitoace. Generalii lui Ferdinand, Castaldo și Báthory, adunînd în grabă oaste, se iau după armatele turce și moldovene care vroiau să treacă cu prada peste munți, le ajung la poalele lor, le bat și le iau îndărăt cea mai mare parte din cele ce răpiseră⁹. Expediția lui Ștefan avuse loc pe la august 1552¹⁰.

Pentru a șterge numele cel rău al fratelui său și ca să nu presupună cumva poporul că și el ar fi gata a se da pe urmele lui, Ștefan se purta cu mare evlavie către religia și bisericile creștine [7]. Totodată, el pune să se întoarcă, fie prin blîndeță și făgăduieli, fie prin silă, ereticii ce petreceau (trăiau) în Moldova. Fiindcă armenii se arătaseră mai îndărătnici, el îi supuse unei crîncene prigoniri, ceea ce împinse pe mulți din ei să părăsească țara, spre a-și mîntui credința¹¹.

⁶ Apud Katona, [op. cit.], XXII, p. 21.

⁷ „Arhiva istorică”, II, p. 43.

⁸ Ambasada lui Ștefan și răspunsul împăratului, reproduse în „Arhiva istorică”, I, 2, p. 152. Acest important document conține și o prețioasă știință (informație) privitoare la Petru Rareș (Vezi vol. II, p. 465).

Asupra lipsei de bani a germanilor vezi un document din [25 aprilie] 1595 (Hurmuzaki, Doc., III/2, p. 95): „Sono venuti in questa Corte alcuni de Valachia con lettere del loro principe all'Imperatore per domandare aiuto et particolarmente danari; ma perchè ricercano cosa della quale qui non s'abbonda, incontrano [qualche] difficoltà nelle loro richieste”.

⁹ Istvanfy, [Historia de rebus ungaricis libri XXXIV, Coloniae Agrippinae, 1622], p. 322.

¹⁰ Mai multe scrisori ale regelui Ferdinand către sora lui, Maria, ocîrmuitoarea Țărilor de Jos, și către Carol al V-lea, publicate în *Magyar történelmi Emlékek*, citate de Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 369.

¹¹ Ureche, *Letopisește*, I, p. 174 [ed. C. Giurescu, p. 166]. Există o „plîngere asupra armenilor din țara valahilor cîntată de Mirias (Minas) diaconul din Tokat”, publicată pentru întia oară de răposatul profesor de limbi orientale de la Universitatea din Petersburg, Batkani-an, și a doua oară mai completă, în revista armenescă „Hantes Amsorea”, ce apare la Viena în mînăstirea Mechitaristilor, anul 1888, p. 37 și 62. Diaconul Mirias (Minas) descrie în poema lui evenimente „văzute de el cu ochii lui în țara cea mică a valahilor”. Notiță comuni-

Toate acestea le făcea Ștefan pentru a răscumpăra prin masca religiozității nenumăratele sale abuzuri și mai ales desfrînările sale cele nesăturate, care erau o veșnică amenințare pentru onoarea celor mai nobile femei. Și cum să nu se fi supus toată lumea poftelor lui când cruzimea întrecea încă desfrînarea lui? Oamenilor celor mai nevinovați li se tăiau nasurile și urechile, li se scoteau ochii, li se tăia limba; membrele lor erau hăcuite, sau le turna plumb topit prin deschizăturile corpului¹².

Față cu o asemenea turbare a domnului, oamenii fugeau cu grămada din Moldova, nobilii treceau în Polonia, luînd acolo slujbă militară. Ștefan cere în zadar, conform tractatelor, pe acești boieri și țărani pribegi, spre a se scălda apoi în sîngele lor. Polonii, văzînd nebuneștile lui apucături, se temeau ca moldovenii, de desperare, să nu se roage de turci ca să-i scape de el.

Ștefan, dușmănit de poloni, se apropia la rîndul său tot mai mult de turci, către care-l atrăgeau și moravurile sale. Se răspîndise vestea — cu toate îngrijirile lui de a o împiedica — că el avea de gînd să lepede credința creștină și să îmbrățișeze, ca și fratele său, religia mahomedană, dînd Moldova cu totul turcilor. El se înconjurase de cîțiva dregători turci și umbla totdeauna cu două concubine turce, ceea ce dădea crezare celor ce se zicea despre el.

Boierii rămași în țară se înțeleg cu acei fugiți în Polonia și cer ajutorul generalului Sieniavius (Nicolae Sieniawski), care se afla pe atunci cu armata aproape de Nistru, spre a ucide pe tiran [8] și a pune domn pe acel ce-l va vroi Polonia, unul Petru (care apoi ia numele de Alexandru) Lăpușneanu [9] și se afla de mult adăpostit în Polonia și pe care l-am văzut că încercase a pune mîna pe domnie încă de la suirea în tron a lui Ilie.

Ștefan își pusese în gînd să ucidă și pe ceilalți boieri, poftindu-i la o masă pentru o zi din septemvrie. Conspirația apucă înainte. Într-o noapte Ștefan se duse spre Prut, împreună cu concubinele sale, spre a face o preumblare pe gîrlă și după aceea, noaptea, se culcase în un cort pe marginea rîului, fiind păzit de 17 inși.

Conjurații trec apa și cad deodată asupra păzitorilor, pe care îi măcelăresc; după aceea pătrund în cort. Ștefan sare speriat din somn și, cînd vede pericolul, el, care omorîse pe atîția, este apucat de o cumplită frică de moarte. Tot atît de laș pe cît era de crud, cade în genunchi înaintea răzbunătorilor, rugîndu-i să-l ierte, să-i dăruiască viața, oferindu-le tot aurul ce-l avea pe lîngă el. Iertare însă nu se încăpea și ultimele lui cuvinte îi ieșiră pe gură împreună cu sîngele ce țîșni din neagra lui inimă¹³.

Iată unde ajunseseră urmașii lui Ștefan cel Mare! Dar fluviile cele mai frumoase, aproape de vărsătura lor, nu se pierd ele adeseori în nămolite bălți?

Deși boierii din țară făgăduiseră polonilor și celor pribegi că nu vor alege alt domn decît pe acel protegit de poloni, totuși, îndată ce scăpară de tiran, se răzgîndiră și ridicară în scaun pe unul *Joldea*, căruia (cu care) logodiră pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și sora domnului ucis. Această grabă a boierilor de a alege de soție a domnului lor pe o fiică de domn

cată de Grigorie M. Buiuciu, fost membru la Curtea de Casație. *Cîntarea de jălire* a fost tradusă de Buiuciu și publicată în București, 1895 [extras din „Conv. lit.”, 1895, p. 3—29, 137—150]. Compară [V. A. Urechia], *Codex Bandinus*, în „Analele Acad. rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVI, 1895, p. XCIX.

¹² Orichovius, de la care împrumutăm aceste amărunchimi, spune „adversum os”. Adaos la scrierea lui Dlugosz, vol. III, p. <col.>, 1556.

¹³ În afară de Urechia, asupra uciderii lui Ștefan vezi un raport al lui Castaldo către regele Maximilian I, din 21 oct., 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 293).

lasă a întrevezea îndestul de lămurit că Joldea era un simplu boier, căruia vroiau să-i deie drept la domnie cel puțin prin căsătoria lui cu o fată de sînge. Boierii pleacă cu domnul lor cel nou către Suceava spre a săvîrși căsătoria cu Ruxandra.

Cînd boierii pribegi ce erau în Polonia aflară despre moartea lui Ștefan, ei proclamară de domn pe *Petru stolnicul*, căruia îi puseră nume de domnie *Alexandru*, supranumit *Lăpușneanu*¹⁴, după muma lui, o femeie din Lăpușna. Acesta ceru și ajutorul lui Sieniavius <Sieniawski>, spre a lua scaunul în stăpînire. Generalul polon ridică pe Alexandru la domnie în orașul Trembowla [10] și pătrunse în Moldova, după încredințarea dată de boierii rămași aici că vor primi de domn pe acela ce-l vor alege polonii. Cînd intrară în Moldova pribegii, cu armata leșească, aflară deodată că boierii din țară pusese în capul lor pe Joldea și că acesta se îndrepta spre Suceava spre a se căsători cu fiica lui Petru Rareș. Un corp de poloni, sub conducerea vornicului Moțoc, ajunse pe Joldea la Șipote, îl înconjură și puse mîna pe el, fără vreo împotrivire și, însemnîndu-l la nas, îl trimise într-o mînăstire¹⁵. Visul lui de domnie trăise numai trei zile și, în loc de coroană, se văzu cu comanacul pe cap.

Alexandru al IV-lea Lăpușneanu, 1552—1561 [11], iartă boierilor care aleseseră pe Joldea și se împacă cu ei. După aceea ia el în căsătorie pe logodnica lui Joldea, Ruxandra, făcînd nunta în Suceava.

Alexandru se dă într-un document drept fiul lui Bogdan-Voievod; în altele, repetînd această arătare, adaugă că e nepotul lui Ștefan-Vodă cel Bătrîn¹⁶, ceea ce arată că Bogdan, tatăl său, nu poate fi decît Încrucișatul*, fiul lui Ștefan cel Mare. Lăpușneanu este amintit sub numele său de Petru, ca fiul lui Bogdan, într-un document al acestuia din 1515, prin care dă mînăstirii Dobrovățul un sat „pentru sufletele sfînt răposăților părinți ai domniei mele, Ștefan-Vodă, și muma mea, doamna Maria, și pentru sănătatea și mîntuirea doamnei noastre Ruxandra și a copiilor domniei mele, Ioan, Ștefan, *Petru* [12] și *Iliaș*”¹⁷.

Această concordanță între arătările tatălui și acele ale fiului pune mai presus de îndoială originea lui Petru Alexandru Lăpușneanu și explică cum, de la moartea lui Petru Rareș, el aspira la tronul Moldovei, fiind prin spița lui cu drepturi egale acelor ale fiilor lui Rareș¹⁸.

¹⁴ Această schimbare a numelui, la urcarea în scaun, se întîlnește numai de vreo două ori în istoria românilor. Istoria lui Bucholz dă drept cauză a acestei schimbări de nume: „Er wollte aber Alexander genannt werden, weil so jener genannt wird wovon man sagt dass er der wahre und legitime Erbe sey” (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 365). Vezi și mai sus la Petru <Radu> Paisie, vol. II, p. 407.

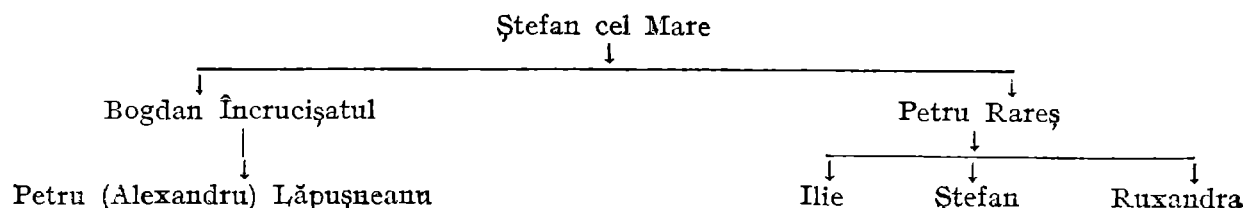
¹⁵ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 176 [ed. C. Giurescu, p. 171].

¹⁶ Vezi un document din 1552 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 125). Alte trei documente din 1554 și 1558 în Wickenhauser, [*Die Urkunden des Klosters*] *Moldowitza [in Moldowa oder Beiträge zu einem Urkundenbuche für die Moldau und Bukowina*, Viena, 1862], p. 84, 85.

* Este vorba de Bogdan cel Chior sau Orb.

¹⁷ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 157. Aceeași arătare o repetă într-un alt document de la el din 1563 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 119). Pentru alte dovezi vezi [Stoica] Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 163.

¹⁸ Iată arborele lor genealogic:

Un lucru trebuie să ne mire, constatînd coborîrea Lăpuşneanului din Bogdan, fiul lui Ştefan, anume împrejurarea că el ia în căsătorie pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, care şi ea era vară primară cu el. Singura explicare posibilă a acestei călcări atît de grave a canoanelor este ca Petru să fi fost şi el un copil natural al lui Bogdan, precum erau fără îndoială cei doi mai mari, Ioan şi Ştefan, cînd atunci biserica nu putea recunoaşte înrudirea¹⁹. Pe lîngă acestea, se ştie că nici Petru Rareş nu era frate cu Bogdan, ci născut şi el din nelegiuită însoţire.

Cea dintîi urmare a venirii lui Lăpuşneanu în tronul Moldovei fu îngenuncherea din nou a ţării sub autoritatea polonă. Încă înainte de a intra în Moldova, atunci cînd fusese proclamat prin Sieniavius de domn la Trembowla, el trebuise să depună un jurămint împreună cu toţi boierii ce-l înconjurau, prin care se obliga să deie ascultare, credinţă şi să trăiască în pace cu regele polon; să aibă de prieteni şi duşmani pe acei ai regelui; că la caz de războaie mai mari, însuşi el să vină în ajutorul regelui cu 7 000 de călări; să nu facă nici un tratat public fără ştirea şi învoirea Poloniei. Aceste făgăduinţi le întări printr-un straşnic jurămint, în care se spunea că dacă ar călca credinţa să piară ei toţi împreună cu copiii, rudele şi soţiile lor, după care cu toţii sărutară crucea în semn de consfinţire. Polonii se fericesc mult de această reintrare a Moldovei sub a lor autoritate²⁰.

Îndată ce se urcă Alexandru pe tron, reînnoieşte legătura făcută înainte de a-l fi dobîndit, depunînd închinarea către regele Sigismund August, în care spune: „Eu, Petru Alexandru, domnul Moldovei, ales şi întărit de cătră Sacra maiestate, mă oblig a păzi o pace veşnică şi a aduce credinţă datorită, *după chipul închinării*, Sacrei sale maiestaţi, lui Sigismund August, *domnului meu* prea milostiv”²¹ [13]. Unde mai era acel „prieteni al nostru sincer iubit” care se obişnuise a reveni într-un chip stereotip în tratatele dintre Moldova şi Polonia timp de jumătate de veac? Şi este de observat că această umilită închinare la poloni nu este numai urmarea urcării sale în tron cu ajutorul lor; căci şi Petru Rareş datorise înălţarea lui în scaunul Moldovei tot sprijinului leşesc şi cu toate acestea el păstrează demnitatea cuvenită în relaţiile cu regatul vecin; nu se înjoşeşte, nu sărută mîinile, nu mărturiseşte prin actele sale că ar fi dobîndit coroana numai de la sacra maiestate polonă.

Cauza pentru care Moldova era încă respectată la venirea lui Petru Rareş şi nu mai era aşa la cea a Lăpuşneanului stă în faptul că, pe vremurile lui Rareş, amintirea lui Ştefan cel Mare era încă vie în mintea polonilor; umbra lui proteguia încă ţara pe care viu o apăraseră, pe cînd acum, cu trecerea timpului, ea se îndepărta mereu şi se pierdea în zarea orizontului.

¹⁹ Compară vol. II, p. 428 şi 452. Aşadar, greşeşte Cantemir cînd spune că Ştefan, fiul lui Rareş, stingîndu-se fără moştenitori, aceasta a fost originea calamităţilor care năvăliră asupra Moldovei (*Descriptio Moldaviae*, p. 42) [ed. 1973, p. 125]. Sămînţa deşi nelegiuită <nelegitimă> a dinastiei Muşăteştilor [Muşatinilor] nu se stinsese încă şi calamităţile care dădură peste Moldova avură de cauză împrejurări mai complicate.

²⁰ Orichovius <Stanislaw Orzechowski> [*Annales polonici ab excessu Sigismundi*], în Dlugosz, [*op. cit.*] II, p. <col.> 1558. Compară mai multe documente polone care caută să arate regelui calea de urmat faţă de turci în urma dobîndirii Moldovei. Unul din 3 oct. 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 182): „ex quibus causis terre Valachiae in potestatem et superioritatem Vestrae Serenissimae majestatis Regiae devenit”. Polonii se îngrijeau de modul cum au supus Moldova şi s-o menţină în stăpînire. Instrucţiunile lui Sigismund August din 15 oct. 1552 (*ibidem*, p. 190).

²¹ Dogiel, [*Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae*], I, p. 618: „Ego Petrus Alexander palatinus Moldaviae, a sacra *Maestate electus et constitutus*, me ad pacem perpetuam tuendam obligo, fideique more hommegiale debitam, sacrae regiae Maestati Sigismundo Augusto, *domino meo clementissimo*”.

Această supunere atât de desăvârșită a lui Lăpușneanu către poloni, al căror rege, Sigismund August, era fratele reginei Isabella a Ungariei, cea dușmănită de Ferdinand, pune rău pe domnul Moldovei cu germanii. Generalul Castaldo stârnește lui Alexandru un competitor în persoana unui Aron, despre care nu se știe nimic altceva decât că, neizbutind în încercarea lui de a pune mîna pe tronul Moldovei, el rămase pînă mai tîrziu în Ungaria, unde trăia din o pensie ce-i fusese încuviințată și care fu servită, după moartea lui, văduvei sale Ana, pînă la anul 1569, cînd se pierd și urmele ei²² [14].

Văzînd Ferdinand că nu putea răsturna pe Lăpușneanu, caută a-l cîștiga prin blîndețe și pune pe voievozii instituiți de el în Transilvania „ca să-și deie toată osteneala de a menține pe domnii români în credința lui”²³, cu atîta mai mult cu cît turcii hotărîseră restituirea Isabellei în scaunul unguresc.

Lăpușneanu, ca domn numit de poloni și nu de turci, temîndu-se a nu le părea suspect, se hotărăște a se purta în totul conform cu dorințele lor. În anul 1554 un ambasador turc este trimis în Polonia, care „trece prin țările române și ordonă domnilor lor să steie gata a introduce iarăși în Ungaria pe Isabella și pe fiul ei Sigismund”²⁴ [15].

Se vede că turcii aveau oarecare îndoială asupra domnului moldovean, de vreme ce în 1555 este chemat să vină grabnic la Constantinopol și motivul acestei chemări este arătat de oamenii timpului ca fiind „dobîndirea scaunului Moldovei prin sprijinul regelui polon și nu de la turci”²⁵. Aceștia, care vedeau ce venituri frumoase le curgeau din Valahia, doreau ca și Moldova, de la care pînă acuma numai din cînd în cînd se înfruptaseră cu daruri, să ajungă cît mai curînd în poziția surorii sale și nu puteau suferi ca alții decât ei să se folosească din stăpînirea <dominația> acelei țări.

Lăpușneanu, pentru a scăpa de primejdioasa vizită la Constantinopol, trimite acolo cîteva pungi de bani, ceea ce-l pune îndată de minune cu toți demnitarii Porții Otomane. Lăpușneanu era, cu toate acestea, un credincios supus turcesc.

Primind el iarăși o solie din partea dietei transilvane, favorabilă lui Ferdinand, îi dă un răspuns foarte mîndru și amenințător, spunînd că, „dacă transilvănenii nu vor readuce în țară pe Isabella și pe Sigismund, nu vor rămîne în acea țară nici cetate, nici comune, nici case, fiindcă sultanul a jurat să introducă pe regele Ioan în domnia Transilvaniei chiar dacă ar fi să prefacă întreaga țară în cenușă. Transilvănenii nu pot aștepta ajutor din nici o parte; Ferdinand nu este în stare să-i apere, iar cu puterea Moldovei, Transilvania nu poate ține piept; că în curînd Alexandru-Vodă va intra în acea țară nu noaptea, ci ziua, în sunetul trîmbițelor și al tunurilor, iar dacă vor urma sfatul lui de a primi îndărăt pe fiul regelui Ioan, nu li se va întîmpla nimic”²⁶. Aceste toate le spunea Lăpușneanu ca exponent al puterii turcești și slugă credincioasă a leșilor.

²² Asupra acestui Aron vezi diversele documente citate de [Emile] Picot, *Chronique d'Urechi* [*Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'à l'an 1594 par Gregoire Urechi*, Paris, 1878], p. 338, între care mai curioase sînt chitanțele pentru plata pensiei, descoperite de Hasdeu în Biblioteca [Națională] din Budapesta.

²³ Instrucția lui Ferdinand către [Francisc] Kendi și Dobó, voievozi ai Transilvaniei, 1553, în Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 410. Este vorba de Transilvania.

²⁴ Verantius <Verancsics>, în Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 575.

²⁵ Verantius și [Anton] Zay, solii lui Ferdinand, către rege, 25 oct. 1555 (*Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, V, p. 121): „quod vojevodatium auspicio Poloni regis, non Turcae quaesiverit et obtinuerit”.

²⁶ 1554, Alexandru Lăpușneanu către oratorii <solii> transilvăneni (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 178).

Transilvănenii neținînd, după cum se vede, socoteala de sfatul lui, Alexandru ajută apoi turcilor a aduce din Polonia pe Isabella înapoi în scaunul Ungariei <Transilvaniei>. „Alexandru trece din Moldova prin Rodna, iar Pătrașcu intră în Transilvania pe la Brașov și pătrund amîndoi în Ungaria*, mergînd pînă la Satu Mare într-o întîmpinare a crăiesei”²⁷. După aceea ambii domni români împacă pe Isabella cu noul tutor Babak, ajută turcilor a apăra Muncacs contra lui Ferdinand și se întorc în țările lor încărcăți de daruri și de prăzi.

Lăpușneanu izbutise a-și asigura poziția îndestul de bine, cîștigînd, prin politica urmată de el în Ardeal, simpatia atît ale turcilor cît și acele ale polonilor, cînd el fu aruncat din scaun prin intrigile unui venetic străin ce se opoșise la curtea lui.

Acesta era unul *Iacob Eraclid* numit și *Despotul*²⁸ [16]. Din scriitorii contemporani aflăm că el se născuse către anul 1510 în Creta sau Samos²⁹, unde tatăl său era marinar. El intră de timpuriu în slujba unui nobil grec, Iacob Eraclide, care se titluia despot de Samos și Paros³⁰. Fiind inteligent, stăpînul său îi dăde oarecare educație, punîndu-i drept dascăl pe Ioan Las-caris, la care tînărul învăța filosofia și literatura³¹. Stăpînul său comanda în oștirea lui Carol al V-lea un corp de acești mercenari în care intră și tînărul crescut de comandant. Protegitorul său trebuind să urmeze pe Carol al V-lea în Belgia, Basilic, căci acesta pare a fi fost numele originar al familiei sale, merse și el acolo, unde stăpînul său murind, îl adoptă pe patul său de moarte și-l institui moștenitorul său³².

Basilic, punînd mîna pe hîrțiile tatălui său adoptiv, se dădu drept fiu legiuit al lui, își schimbă numele din Ioan în Iacob și-și alipî familia de Eraclide. El își însuși, după documentele fostului său stăpîn, și drepturile pe care acesta le cîștigase de la Carol al V-lea, anume de a purta titlul de principe, de a crea doctori și a încununa poeți, în sfîrșit de a se sluji cu protonotari³³. Noul Iacob Eraclide (Basilic), pentru a-și da o origine și mai strălucită, întocmi o genealogie a familiei sale, pe care o coborî pe linie dreaptă tocmai de la Heraclide Tleptolemos, regele Iliriei, cîntat de Omer în Iliada, pentru a trece apoi, prin împăratul Heraclius de Constantinopol și prin Lazăr, despotul Serbiei, vîrît de dînsul nu se știe cum tot în neamul Eraclizilor, spre a ajunge la el și la fratele său Dimitrie. Această

* În realitate, în Transilvania.

²⁷ Siegler, apud Katona, [op. cit.], XXII, p. 843.

²⁸ În expunerea întîmplărilor lui Despot am urmat în mare parte pe E. Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 393 și urm.

²⁹ Viața lui Iacob, alcătuită după scrisorile episcopului Oradiei [Francisc] Forgach, consilierul regelui Ferdinand (1540—1582), [*Vita Iacobi Despotae, alias Heraclidae Basilici dicti, excerpta ex monumentis Historiarum illustris ac magnifici*], îi dă Candia, iar N. Istvánffy, [*Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*], Samosul drept patrie (Șincai, [op. cit.], II, p. 207—208). Mai multe amărunchi asupra originii lui Despot în *Despot Vodă Eraclide* <*Despot Vodă Ereticul, domnul Moldovei, 1561—1563*> de [M.N.] Burghel, în „Conv. literare”, XXXI, 1897, p. 471 și urm. Cf. Emile Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos [Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte palatin et prince de Moldavie]*, Paris, 1889].

³⁰ *Vita Iacobi Despotae Moldavorum reguli descripta* a Iohanne Sommero ... (directorul școlii înființate de Despot în Cotnari), Witebergae; Forgach de Gymes, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarium*, 1788.

³¹ Crusius, *Turco-Graecia*, [Basel, 1584], p. 248.

³² [Anton Maria] Graziani, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum principe libri tres*, [Varșovia, 1759], p. 7. Deși tipărită la 1759, conține o relație contemporană, [scrisă în 1566], însă scrisă după auzite, autorul ei fiind secretar al cardinalului legat papal din Polonia. (Vezi Engel, *Geschichte der Moldau [und Walachey]*, p. 197.)

³³ Sommer, [op. cit.], p. 2. Melancton într-o scrisoare a lui către Luther, din 1 iunie 1556, consideră pe Despot ca pe un adevărat coborîtor al lui Iacob Eraclides, principe de Samos și Paros. Reprodusă de Emile Legrand, op. cit., p. 279.

genealogie³⁴, care a fost recunoscută de Carol al V-lea, îi dădea și dreptul de a purta titlul de Despot, pe care-l anină ca al patrulea apelativ la numele său: *Iacob Basilic Eraclide Despotul*.

Urmînd el tatălui său adoptiv, nu numai în titlurile sale, ci și în însușirea de comandant al mercenarilor greci, el luptă cu trupa lui în armatele lui Carol al V-lea contra lui Henric al II-lea, regele Franței, trecu din Țările de Jos, în Artois și distruse cu totul cetatea Théroouanne în iunie 1552; luă apoi parte la asediul Hesdinului și, în sfîrșit, ajunse înaintea cetățuii Renty, unde împăratul fu bătut și alungat³⁵.

Iacob Heraclide, care luase parte la această expediție din Franța, descrie el însuși luptele în care el se bătuse, într-o scriere latină care fu tradusă și tipărită de multe ori în timpul său³⁶ [17].

În 1555, noiembrie 23, Iacob Basilic trimite din Bruxelles lui *Melanchton*, vestitul sprijinitor al doctrinelor lui Luther, o scrisoare în care se înțuiește că nu ar fi primit de mult timp de la el nici cea mai mică veste, deși el i-ar fi scris de două sau de trei ori; că se teme ca această tăcere să nu însemne cumva că și Melanchton, al lui făcător de bine și prieten, să fi plătit datoria lumească; îi arată cît de mulțumit a fost cînd a aflat că e tot în viață și ferește ziua aceea în care l-ar putea revedea.

Scrisoarea aceasta, spre a nu se pierde ca celelalte, i-o trimite prin *Finzing*, strălucitul și învățatul sfetnic al neînvinsului Cezar, comunicîndu-i totodată și o scrisoare din partea rudeniei sale, prea măritul domn al Doridei, care venise acuma din Grecia la împăratul și ar dori și el să-i facă cunoștință, auzindu-l pe Iacob povestind în toate zilele despre sublimele virtuți și fapte bune ale lui Melanchton. În sfîrșit, îl roagă să salute pe „prea înțeleptul, între urmașii lui *Aclepsiade*, *Gaspar Peucer*” și subsemnă această interesantă scrisoare: „Despota nenorocitului și pustiitului Samos, care fu într-o vreme fericit și plin de locuitori”³⁷.

Scrisoarea (redactată de autorul ei în grecește) ne arată că Iacob Basilic era fără îndoială trecut la religia protestantă, fără de care nu am înțelege pentru ce îl numește pe Melanchton făcătorul de bine și prietenul său, ale cărui virtuți și fapte bune le-ar povesti în toate zilele. Chiar pînă aici credem că cu anevoie s-ar putea găsi o existență mai zvînturată decît aceea a lui Iacob Eraclide. Un grec protestant care combate cu francezii în armatele catolicului Carol al V-lea! Cîte cuvinte atîtea idei, ce par a se exclude una pe alta, întrunite cu toatele în persoana lui Despot.

În 1556 Iacob Basilic părăsește Bruxelles și merge în Saxonia, la Wittenberg, unde fusese poftit de comitele Wolrad de Mansfeld și unde îl întovărășește rudenia sa, domnul Doridei, *Diasorinos*. Aici, ambii prieteni duceau o viață plină de îndeletniciri intelectuale, cultivînd literaturile latină și grecească și purtînd corespondență cu bărbații cei mai însemnați ai Reformei. Astfel se află o scrisoare a protestantului Ioachim Camerarius către Iacob Diasorinos și Iacob Basilic din anul 1556.³⁸ În timpul petre-

³⁴ Reprodusă în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 99.

³⁵ Vezi L. Todière, *Histoire moderne*, Paris, 1855, p. 195.

³⁶ *De Marini quod Teruenam vocant atque Hedini expugnatione, deque praelio apud Rentiacum et omnibus ad hunc usque diem vario eventu inter Caesarianos et Gallos gestis, brevis et vera narratio*, Iacobo Basilico Marcheto Despota Sami authore, Antwerpiae, 1555 [18]. E. Picot, de la care împrumutăm acest titlu al scrierii lui Despot, aduce și mai multe traduceri franceze ale ei (*Chronique d'Urechi*, p. 396).

³⁷ Crusius, *Turco-Graecia*, p. 356; reprodus și în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 13.

³⁸ Crusius, [*op. cit.*], p. 557. Hasdeu a susținut într-un rînd că s-ar afla la biblioteca din Geneva mai multe scrisori ale lui Iacob Eraclid către Melanchton („Analele Acad. rom.”, s II, t. III, 1, p. 21). Într-o călătorie a mea prin Svițera (Elveția) am cercetat toate manuscrisurile de corespondență din timpul Reformei, dar nu am găsit nici o scrisoare a Despo-

cerii sale în Wittenberg, mai mulți poeți îi dedică poeme de laudă și marchizul își face plăcerea a-i încunună cu lauri³⁹ [19].

Dacă mai luăm în privire că Basilic era înzestrat cu o privire impunătoare, de o statură deși nu mare, însă zdravănă și nervoasă; cu părul negru și limba dezlegată; că avea o demnitate înăscută în toate mișcările sale și că vorbea cu cea mai mare eleganță limbile grecească, latină, italiană, spaniolă și franceză⁴⁰, pe lângă că era și bun matematic, atunci nu ne vom mira de impresia pe care enigmatica lui figură, originea lui, dată drept așa de înaltă, și rătăcirile sale prin Europa întreagă trebuiau să o producă asupra contemporanilor.

Către sfârșitul anului 1556, el plecă din Wittenberg, mergând prin Lubeck în Danemarca; de aici trecu în Suedia, apoi în Prusia și ajunse în sfârșit în Polonia. Electorul de Brandenburg îi dăduse călduroase scrisori de recomandare către Nicolae Radziwill, cancelarul Lituaniei și palatin de Wilno⁴¹. Acest personaj, fiind capul partidului reformat din Polonia, 1557—1558, Basilic se împrietenii în curând cu el și îi destăinuie planurile pe care le așternuse încă de mult asupra domniei Moldovei.

Anume Basilic, intrând în relații cu boierii moldoveni pribegiți la curtea lui Sigismund al III-lea din cauza asprimii lui Lăpușeanu, aflase între altele și despre împrejurarea că domnul de atunci al Moldovei ținea în căsătorie pe o prințesă ce după vestita lui genealogie trebuia să fie rudenie cu dînsul, anume pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și a sîrboacei Elena. Probabil că el întocmi partea genealogiei prin care stabilea înrudirea lui cu Ruxandra lui Lăpușeanu, după ce-și puse ochiul pe țara acestuia⁴². Chiar după fantastica lui genealogie, încă înrudirea lui Iacob cu Ruxandra era cu puțin mai întemeiată decît aceea a tuturor oamenilor după Adam, deoarece stirpele lor se despărțiseră cu 4 generații mai înainte, deci cu mai bine de un secol. Aventurierul nostru își clădi viitorul său pe această atît de șubredă temelie. Și, cu toate acestea, visul său se îndeplini. Și ce lucru oare ar fi fost peste putință în acele timpuri?

tului. Înrudirea lui Iacob Eraclide cu *Diasorinos*, domnul *Doridei*, ar dovedi că și el era de origine român din Grecia ca și acesta din urmă, bine înțeles ambii grecizați. *Diasorinos* este numit domn al *Doridei*. *Dorida* este o regiune muntoasă din Elada, locuită în mare parte de valahi, adică de români. Satele românești de aici poartă și astăzi numele de *Vlahohoria*. Mai mult încă; numele *Diasorinos*, care nu are nici un înțeles în grecește, este românesc și înseamnă muchea aceea de deal întoarsă către soare (de-a-soarin), pe cînd muchea despre apus se numește de-a-chiare, adică de a-piere, de unde soarele piere, apune. (Notiță comunicată de Ioan Caragiani). (Vezi și scrierea lui *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanului*, [Buc., 1897], p. 127 și 135 asupra *Doridei* și a locuirii ei de români).

³⁹ Vezi în Picot, *Chronique d'Urech*, p. 398, titlul a două din acele poezii. *Diasorinos* scrie și un pamflet foarte violent în contra lui Mattheus Flaccus Illiricus, care atacase pe Melanchton și pe grecii de care el se încunajura, între care era și *Diasorinos* (Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-Age*, IV, p. 9).

⁴⁰ Leunclavius, *Annales Sultanorum othomanidarum [a Turcis sua lingua scripti]*, Francofurti, 1588, p. 58. Vezi și o scrisoare a locuitorului de împărat Ferdinand către episcopul Verantius, din 1559 nov. 22, în *Mon. Hung. hist., Scriptores*, XIX, p. 103: „quum Graecam quam vernaculam habet, tum italicam et hispanicam et gallicam et valachicam linguam tam in Graecis quam in latinis eruditus”. Compară Sommer, [*op. cit.*], p. 139. Ioannes Lasicius, *Historia de ingressu Polonorum*, apud Papiu, *Tezaur*, III, p. 212: „Rostochii (în orașul Rostok) mathemata docebat”. Cf. Burghilea, [*op. cit.*], p. 480—481. Nu înțelegem pentru ce Burghilea răstoarnă lucrurile, punînd luptele cu Despot după petrecerea lui în Wittenberg, cînd datele spun dimpotrivă („Conv. lit.”, [1897], p. 470).

⁴¹ Graziani, [*op. cit.*], p. 8.

⁴² Vezi curioasa genealogie a lui Iacob Eraclide Despotul în „Arhiva istorică”, I, p. 99. O împrejurare necunoscută, adusă prin un document la lumină, arată pe sîrboanca Elena, subsemnînd o scrisoare a ei către judele Bistriței: „Ecaterina (al doilea al ei nume) *Despotoi* conjux magnifici domini Petri Wayvodae moldaviensis” (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 393) (15 sept. 1540). Și Elena era din familia Despot [alt despot, din Serbia].

Iacob Țraclide ceru în curînd voie de la Alexandru să vină la curtea lui, unde fu primit foarte bine de domnul român și mai ales de soția lui, cu care el se pretindea înrudit. El se puse îndată pe studiat țara și începu a învăța limba românească, intrînd în legături cu mai mulți boieri, arătînd o mare milostivire cu soarta poporului de jos și dînd a înțelege că ar putea-o îndrepta; că el ar ști să scape Moldova de sub stăpînirea turcească, și cîte alte vorbe de acestea, menite a-și deschide drumul spre inima poporului.⁴³

Alexandru, simțind de uneltirile oaspei său, prin o scrisoare din mai 1560 către vizirul Rustem-Pașa, se plînsese de Despot care s-ar lăuda că „are mulți în Moldova care îi vor da ajutor și că va fi ușor de a alunga pe acel nemernic și a mă face domn în acea țară unde mă voi pune eu la cale cu turcul cel mare”.

Lăpușneanu găsi în curînd mijlocul de a se mîntui de el: otrava [20]. Basilic însă fu înștiințat la timp de către persoanele a căror inimă o cîștigase și el se făcu într-o zi nevăzut, după mai puțin de un an de petrecere la curtea moldovenească, în 1560.⁴⁴ El trecu în Transilvania la Brașov, unde tipărește vestita lui genealogie, prin care sprijinea drepturile lui la tronul Moldovei⁴⁵ și unde sașii, prietenii casei de Austria, primiră cu plăcere pe un fost oștean al lui Carol al V-lea.

Alexandru îl urmărește și-l cere de la Ioan Sigismund, căruia, cum am văzut, îi ajutase la recîștigarea tronului. Despot fuge atunci la un nobil ungar*, Albert Laski, personaj foarte ambițios și întreprinzător [21], pe care-l ademenește a-i sta în ajutor spre a dobîndi domnia Moldovei.

Laski îi recomandă, ca oameni de spadă care ar putea să-l ajute în întreprinderea lui, pe un ungar, Anton Székely, și pe un francez din Burgonia <Bourgogne>, [Pierre] Roussel⁴⁶ și, spre a procura lui Despot banii trebuitori, își pune moșiile amanet pentru suma de 10 000 de galbeni, cu care împrumută pe aventurier, crezînd că va face o minunată afacere îndată ce el va deveni domnul Moldovei.

Lumea contemporană luă însă drept nebună întreprinderea unor oameni privați de a răsturna o domnie. Astfel, Hubert Languet scrie lui Mordeisen, consilierul electorului Saxoniei, la 5 noiembrie 1560, că „acel nebunatac marchiz Iacob, despotul Samosului, a adunat cîteva mii de călăreți din poloni și unguri și a înduplecat și pe bietul Albert Laski a-l întovărăși în prostie”. Despot izbutește a-și procura și vreo 9 tunuri.⁴⁷

În tot cursul anului 1560, Despot stăruiește, din Transilvania, la Ferdinand pentru a obține ajutor spre răsturnarea domnului moldovean, ponegrindu-l în toate modurile, că ar fi un tiran crud, pentru apărarea căruia nimeni nu s-ar scula în Moldova; că ar avea de gînd a trece Moldova în stăpînirea turcească spre a-l lipsi pe el, Despot, de dreapta sa moștenire și cîte altele de același fel⁴⁸ [23]. Despot se îndatorește a da lui Francisc Zay 15 000 de florini aur dacă va izbuti să determine pe împărat a-l ajuta să dobîndească tronul Moldovei.⁴⁹

Alexandru Lăpușneanu, vîzîndu-se amenințat, pune întîi în urmărire pe boierii compromiși, din care cei mai mulți scapă peste graniță și merg

⁴³ Sommer [op. cit.], p. 9; Graziani, [op. cit.], p. 12.

⁴⁴ Graziani [op. cit.], p. 13; Sommer, [op. cit.], p. 9—10.

⁴⁵ Într-un hrisov din 1563, Despot vodă se dă nepot al bătrînului Ștefan voievod [22] (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 116); repetată arătarea și la p. 116.

* Laski era polon.

⁴⁶ Sommer, [op. cit.], p. 11.

⁴⁷ „Arhiva istorică”, I, 2, p. 29; Forgach apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 196.

⁴⁸ Mai multe acte din 1560 în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 368; mai ales, p. 373 [A. Veress, *Documente*, I, p. 173—183].

⁴⁹ 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 473).

să sporească puterile lui Despot. Alexandru însă stăruiește și la poloni, cărora [le] era vasal credincios, ca să nu învoiască lui Despot trecerea prin statul lor către Moldova și regele dă, într-adevăr, ordin palatinului Rusiei Roșii, Dimitrie Wisnowiecki, a împrăști bandele aventurierului⁵⁰, încât acesta e nevoit să fugă iarăși la Brașov, unde însă, amenințat de a fi prins de Ioan Sigismund, scapă în Germania, la regele <împăratul> Ferdinand. Oamenii adunați de Despot se împrăștie sau iau slujbă la Ioan Sigismund.⁵¹

La această lovitură se rapoartă documentul lui Alexandru din 1560 prin care dăruiește mănăstirii Rîșca satul Popești, care a fost a lui Lupul biv paharnic, nepotul Tăutului, „și l-a pierdut la vremea vicleniei sale, când s-a ridicat [domn] asupra capului domniei mele și cu alți vicleni, când au pierit pentru vinovățiile sale”.^{51bis}

Domnul Moldovei mulțamește polonilor pentru ajutorul dat, făcându-le o nouă închinare în 1561⁵² și, totodată, încunoștințează pe turci că Ferdinand ar vrea să pună domn în Moldova pe un coborîtor al despoților Serbiei.⁵³

Iacob Eraclide însă nu se dă rămas; el cîștigă în favoarea lui pe regele Ferdinand, care era dușmanul lui Lăpușneanu de la restituirea Isabellei în scaun. Regele nu vrea însă să-l ajute pe față și păstrează expediției organizate de el tot un caracter privat. Totuși, dă voie să adune din împărăția lui oameni armați și îi dă și o sumă de 8 000 de florini⁵⁴ [24].

Armata întrunită sub comanda lui Despot era vrednică de acel ce o conducea, compusă fiind toată din aventurieri și oameni fără căpătîi, adunați din lumea întreagă [25]; mai întîi Laski, cu ajutorul căruia el organizase prima lui întreprindere și care avea de scăpat averea lui întreagă din izbînda lui Despot; apoi acei doi căpitani care încercaseră prima lovitură: [Anton] Székely și Roussel; se mai adăugase francezul Vileille <Jean Williey> și unul Petru Soldicki, care aducea cu el 100 de silezieni.

Ca să ascundă și mai bine întreprinderea, Despot răspîndește vestea că ar fi murit, făcându-i-se și o ceremonie de îngropare. În același timp, bandele lui trec Carpații și el se aștepta ca nemulțumiții cu domnia lui Alexandru să mai sporească încă rîndurile sale.

Mai mulți boieri scriseseră împăratului Ferdinand, învinuind pe Alexandru Lăpușneanu de cele mai grozave cruzimi: „cum unora le scotea ochii, pe alții îi spînzura, altora le tăia capul, pe alții iarăși îi înțapa, așa că se tem să nu fie cu toții stîrpiți. Se roagă deci de Ferdinand să ajute lui Despot, domnul insulei Samos și al Doridei, să le devină domn întrucît îl aleg prin consimțămîntul tuturor”.⁵⁵

Szekely și cu Laski se aruncară pe avangarda lui Lăpușneanu, pusă sub comanda lui Moțoc, și o risipesc. Trebuiau să atace acum greul oștirii care stătea adăpostită după Siret și care, deși micșorată prin re-

⁵⁰ Sommer, [op. cit.], p. 12.

⁵¹ Languet către Mordeisen, 15 febr. 1561 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 30).

^{51bis} Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 50. [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 150].

⁵² [Erazm Rykaczewski], *Inventarium*, p. 143.

⁵³ Extract venețian din 13 iulie 1560 („Revista [pentru istorie, arheologie și filologie]” a lui Tocilescu, III, p. 175).

⁵⁴ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 178.

⁵⁵ *Annales rerum polonicarum*, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 111, ad. anum 1561: „Albertus Laski, [Palatinus Syradiensis] Iacobum Heraclidem contra Alexandrum, Valachiae (adecă Moldova) Palatinum, armata manu [per Cepusium] connivente Ferdinando, deduxit”. Compară Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 476. Roussel fu trimis în solie la Ferdinand; instrucțiunile lui sînt scrise în franțuzește (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 431).

fuzul milițiilor „de a încăleca în oaste”⁵⁶, totuși putea prea bine să țină piept hoardei de vîntură-țară a lui Despot. Acesta trebuia cu orice preț să lovească pe Lăpușneanu înainte de a sosi ajutorul după care domnul trimisese la munteni. Era însă aproape peste putință a trece Siretul sub focul artileriei moldovene. Székely atunci chemă pe Moțoc la o întrevorbire, în care se spune că l-ar fi corupt și adus a trăda în luptă pe Lăpușneanu. Acesta e bătut la *Verbia*, în 10 noiembrie 1561, și fuge înspre josul țării⁵⁷ [26].

Par. 2. De la Iacob Eraclide Despotul la Ioan-Vodă cel Cumplit [1561—1572]

Iacob Eraclide Despotul, 1561—1563. [27]. Devenit stăpînul Moldovei prin fuga lui Lăpușneanu, aventurierul grec se îndreaptă îndată spre Suceava, punînd mîna pe cetățuie și pe toate bogățiile lui Alexandru. El umplu cu aur pe soldați, liniști pe boieri prin cuvinte blînde și le făgădui să le facă mai mult bine decît ei înșiși ar fi poftit.

În proclamația lui din Suceava, el spune, pe lîngă multe alte făgăduințe, că „s-a așezat în țara strămoșilor săi, de unde cu ajutorul vostru și cu acel al neînvinsului împărat Ferdinand, domnul lui prea îndurător, nădăjduiește ca în scurt timp să dobîndească pămînturile Moldovei lui ce le stăpînesc păgînii, adică fluviul Dunărea, și nu numai acele, ci încă și Țara Muntenească [28] și toată Grecia și să scoată Moldova din jugul turcilor, ceea ce ar fi prea firesc a fi de dorit de către un neam de oameni valoroși și războinici care se trage din puternicii romani care au făcut să tremure cîndva lumea înaintea lor”.⁵⁸

Insuflînd la toți speranță, Țara de Sus i se închină toată. Fiindcă Alexandru tot se ținea prin părțile de jos, Despot pleacă în contra lui, întîi spre Iași, apoi spre Huși. Lăpușneanu se coboară pînă la Chilia; dar, neputîndu-se menține nici aici, trece în Turcia și se duce la Constantinopol [29].

Turcii, văzînd pe Alexandru înaintea lor, alungat din domnie, unde slujise atît de bine interesele lor, și știind mai ales că Despot fusese sprijinit în întreprinderea lui de regele Ferdinand, erau dispuși a da afară pe uzurpator și, mai bine decît a mai pune alt principe, pentru susținerea căruia să fie nevoiți a trimite oștiri, a preface Moldova în pašalic.⁵⁹

Iscusitul grec știu însă de îndată a îndepărta furtuna ce amenința să se spargă asupra capului său. El trimite o scrisoare sultanului, puțin timp după intrarea lui în Suceava, prin care îi arată „că, în ceea ce el făcuse, nu fusese dușman al sultanului, nici nu avusese scopul a-l lovi întru nimic, ci numai pentru a alunga pe tiranul Alexandru care pusese fără drept stăpînire pe țara lui, Moldova; și apoi că nici nu venise el din propria

⁵⁶ Boerii către Ferdinand, 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 385).

⁵⁷ Forgach, apud Engel, *op. cit.*, p. 202. Ureche arată și el că „zic unii că și acolo să fi fost războiu cu hicleșug”; el răspinge însă această părere, punînd cauza izbîndei în aceea că „puțini luptau cu mulți și cei ne gata cu cei gătiți” (*Letopisește*, I, p. 178) [ed. C. Giurescu, p. 176, cu diferențe].

⁵⁸ Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 416: „con li valenti homini et gente bellicosa discesi dali valorosi Romani, quali hanno fatto tremar il mondo”.

⁵⁹ Pétrémol, ambasadorul Franței la Constantinopol, către Boistailé, ambasadorul Franței din Veneția, 5 dec. 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 14).

lui autoritate, ci chemat de oamenii țării care nu mai puteau suferi marile tiranii, stoarceri și apăsări ale zisului Alexandru; că ar fi gata nu numai a plăti același tribut pe care-l plătea Lăpușneanu, dar că ar vroi chiar să-l mărească”.

Despot atinsese, prin această propunere, pe care o păstrase cu meșteșug pentru sfârșitul misivei, coarda simfioare a sultanului. De îndată, cum spune ambasadorul francez, „toată pregătirea făcută de turci contra lui Despot se risipi în fum” și sultanul se grăbi a primi propunerile aventurierului, fixînd el însuși urcarea tributului de la 30 000 la 50 000 de scuzi⁶⁰ [30].

În urma acestei schimbări în gîndul padișahului [31], Alexandru Lăpușneanu fu surghiunit peste mare [32], cum arată fiul său Bogdan în un doc. [ument] din 1570.⁶¹

Fără îndoială că agenții lui Despot, afară de sporirea tributului pe care veneau s-o ofere cu atîta dărnicie, nu se vor fi prezentat cu mîinile goale înaintea sultanului și a marilor dregători. S-ar părea însă că însuși ambasadorul Franței, care critică pe turci pentru obiceiul lor de a nu încuviința nici o cerere acelor ce o făceau pînă ce nu aduceau vreun dar⁶², fusese tîmîiat de domnul cel nou, deoarece îl vedem la început foarte rece față cu cererea lui Despot de a dobîndi protecția Franței⁶³; curînd însă după aceea îl aflăm raportînd regelui său că „Despot, prin rarile sale virtuți, merită de a fi favorizat de fiecare, și că, fiind pașnic stăpîn al Moldovei, el poate fi privit ca mare și puternic domn în aceste părți”.⁶⁴

După ce se asigură din partea sultanului și cîștigă protecția ambasadorului Franței, Despot notifică tuturor regilor Europei suirea lui în scaunul Moldovei. În exemplarul ce s-a regăsit adresat regelui Boemiei, Maximilian al II-lea, el spune: „Cu ajutorul lui Dumnezeu și al prea puternicului împărat al romanilor, am ocupat statul Moldovei și am respins pe acel Alexandru care a fugit peste Dunăre. Acuma am trimis soli către împăratul turcesc; destule i-am promis și i-am arătat credință și împărțind daruri la supușii lui care se află locuind pe lîngă margini, cu toții îmi vroiesc binele și mă vor ajuta pe lîngă acel împărat”. Mai adaugă el un lucru însemnat, anume că ar avea înțelegere tainică cu boierii statului muntean, „care s-au legat către mine a trăda în mîinile mele pe Petru (Șchiopul), domnul Munteniei, împreună cu muma lui (Chiajna) și mi-au făgăduit domnia, numai dacă va vroi maiestatea voastră și fiul regelui Ioan (Sigismund al Transilvaniei) să mă ajute cu armată”. El sfîrșește spunînd că „ar avea de gînd a da Moldova fratelui său Dimitrie, iar el să ieie Valahia”.⁶⁵

Pentru a mulțami boierilor ce-i ajutaseră la dobîndirea domniei, el ridică pe Moțoc la rangul de vornic, ceea ce întărește și mai mult încă bănuiala că acest boier ar fi trădat pe Lăpușneanu în bătălia de la Verbia; pe Stroici îl face logofăt [33], pe Barnowski <Bîrnovschi> hatman și ca secretar se slujește de un francez, Georges de Revelles, care slujise mai

⁶⁰ Pétrémol către Boistailé, 15 ian. 1562 (*ibidem*, p. 15). Compară un extract venețian din 15 ian. 1562 („Revista” lui Tocilescu, III, p. 176) și un raport al lui Belsius către Maximilian, 8 aprilie 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 405) [A. Veress, *Documente*, I, p. 207].

⁶¹ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 134: „Petru Albotă logofăt ce a slujit mai înainte răposatului părintelui domniei mele, Alexandru Vodă, în *surghiun peste mare*, cu dreptate și credință” [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 218].

⁶² Pétrémol către Boistailé, 1563 (*ibidem* [Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1] p. 17).

⁶³ Același către același, 15 ian. 1562 (*ibidem*, p. 15).

⁶⁴ Același către același, 15 aprilie 1562 (*ibidem*, p. 17).

⁶⁵ Document din arhivele Vienei, reproduc de E. Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 413.

înainte și sub¹ Alexandru Lăpușneanu.⁶⁶ Pe Laski căutase să-l ademe-
nească prin declarația pe care i-o trimise că-l recunoaște de urmaș al
său în domnie.⁶⁷

Turcii impuseseră însă lui Despot, pe lângă urcarea tributului, pe care
el singur o oferise, și altă condiție, care nu prea trebuia să convină aven-
turierului. Îi ceruse anume, prin ceaușul care îi dusesese investitura, ca să
sloboadă pe toți mercenarii străini, spre a nu îngreua țara, mai ales că
Despot pretinsese că ea îl chemase la ocîrmuirea ei. Îi învoiau să păstreze
numai pentru garda lui personală 300 de cavaleri și tot atîția pedestrași
unguri.⁶⁸ În curînd Despot trebuia să se căiască de o măsură căreia [i]
se supusese poate cu prea mare grăbire, dar de care el ascultase cu atît
mai ușor cu cît nu avea nici bani cu ce plăti mercenarii și nu vroia să
pună chiar de la început dări mari pe popor, pentru a nu-și înstrăina
simpatiile lui.

În curînd poziția lui Despot se îngreue din două pricini: daraverile
cu Laski, care îl pun în dușmănie cu fostul său sprijinitor, și nemulțămirea
țării cu domnia lui.

Datoria lui Despot către nobilul ungar <polon> se urcase cu procen-
tele la vreo 20 000 de galbeni⁶⁹, pe care Despot nu fusese în stare să-i
plătească din cauza cheltuielilor celor mari făcute cu căpătarea domniei.
Pentru a asigura însă pe Laski, îi dăduse ca amanet cetatea Hotinului.

După ce Despot nu se putea plăti de creditorul său, în loc de a-l
îmblîndi, îl mai supără cu nesocotință încă prin o măsură, luată chip în
interesul țării, dar care nu avu alt efect decît a se întoarce împotriva
lui însuși. El hotărăște anume a pedepsi fără cruțare pe toți cei ce i-ar
prinde cu vreo nelegiuire, fără deosebire de ar fi nobili sau oameni de
rînd [34], începînd astfel a inaugura prin aparența nepărtinirii ocîrmuirea
țării Moldovei. Pentru a arăta cu cîtă asprime înțelegea să se execute
acest ordin, el puse în urmărire pe însuși medicul lui Laski pentru o crimă
ce se bănuia că ar fi fost comis-o, și-l pedepsi cu moartea, cu toată inter-
venția și rugămințile fostului său binefăcător; vroia să se arate neîmpăcat
cu prietenii, spre a putea fi cu atîta mai neînduplecat față cu dușmanii.

Laski, văzîndu-se respins, se hotărî să-și răzbune, cerînd banii și
urcînd pretențiile sale pînă la 80 000 de galbeni. Pe de altă parte, începu
a-l pîrî la Constantinopol, lucru în care izbuti cu atîta mai ușor, cu cît
în același timp Despot, cerînd de la Ioan Sigismund înapoi cetățile vechi
ale Moldovei, Ciceul și Cetatea de Baltă, Sigismund se supăraseră și el,
unindu-se cu Laski pentru a acuza pe Despot la Soliman că ar urma înainte
vechea lui înțelegere cu Ferdinand, ar umple Moldova cu mercenari nemți
și unguri și cîte altele de aceeași natură. Despot, deși nu tăgăduia datoria,
pretindea însă că Laski l-ar fi trădat și ca trădător ar fi pierdut dreptul
de a fi plătit.

Laski, infuriat, se hotărăște a scoate pe Despot din scaunul Moldovei,
în care pretindea că el îl pusese, și se înțelege pentru aceasta cu capul caza-
cilor, Dimitrie Visnovieki <Wiszniewiecki>, care combătuse și el alături
cu Despot la intrarea lui în Moldova. Cazacul primește și ambii încep a face
pregătirile de război.

⁶⁶ Sommer, [op. cit.], p. 16 și 142; Istvanffi, [op. cit.], p. 404. Că boierii moldoveni
chemaseră pe Despot se vede din scrisoarea lui Sigismund August către Stefan Tomșa din
13 oct. 1563 (Hurmuzaki, Doc., Supl. II/1, p. 232): „Despot n'aurait jamais eu la tentation
de venir en Moldavie si vous ne l'y aviez pas appelé vous-mêmes”.

⁶⁷ Din 15 ian. 1563 (Hurmuzaki, Doc., Supl., II/1, p. 223).

⁶⁸ Sommer, [op. cit.], p. 18—19.

⁶⁹ Graziani, [op. cit.], p. 36 [Hurmuzaki, II/1, p. 495—496].

Tocmai în momentul cînd un pericol exterior se abătea asupra lui Despot, ocîrmuirea acestuia nemulțămise țara din mai multe părți. Despot era protestant și ca atare trebuia să treacă, în ochii poporului și a boierilor, ca eretic. Deși în aparență el recunoștea religia ortodoxă, asistînd la slujbele bisericești, între altele la sfințirea apei în ziua de Bobotează⁷⁰, și întreținea relații foarte politicoase cu patriarhul de Constantinopol⁷¹, el rămăsese totuși protestant, nu numai în inima lui, dar chiar în purtare, bătîndu-și joc de preoții, călugării și ceremoniile bisericii ortodoxe [35], chiar în convorbirile sale cu boierii, și săvîrșind în curtea sa liturghia după ritul protestant.⁷²

Protestanții, cunoscînd plecarea lui Despot pentru dînșii, se grăbesc a întinde în Moldova o propagandă a credinței lor. Ei caută întîi a lăși Reforma între catolicii din Moldova, ceea ce se încercaseră de mai înainte, dar care acum le izbuteste mai bine, fiind sprijiniți de domn. Arhiepiscopul din Lemberg, Solikowski, raportează cardinalului Montealto că „Despot, alungînd pe preoții catolici din Moldova, introduce luteranii”.⁷³

Baronul [Hans] <de> Ungnad [baron de Soneck] care se statornicise la Urach în Wurtemberg și îmbrățișase protestantismul, stătea în relații cu reformatorul Primus Tuber și pusese să tipărească mai multe cărți de religie protestantă în limba croată și slavonă pentru a răspîndi această credință în poporul său. Ungnad trimite pe un om al său, Wolfgang Schreiber, în Moldova, la Despot, pe care-l știa că împărtășește credința luterană, spre a-i arăta traducерile și tipăriturile sale și a-l îndemna să-i trimită niște oameni învățați din Moldova, care ar cunoaște limbile și ar putea traduce cărțile sfinte în românește; sau dacă preferă să-i trimită lui Despot, în Moldova, o tipografie procurată din Pesta⁷⁴ [36].

Schreiber se opri în Transilvania cea dușmană lui Despot. Cînd veni în Moldova, el își dădu aerul de sol al împăratului, vorbind lui Despot, la audiență, în care fu primit de politeță, de nevoia de a se însura cu o prințesă germană, lucru ce nu putea plăcea lui Despot, acum cînd, fiind în scaunul Moldovei, trebuia să nu supere pe turci. Despot pune deci pe Schreiber să-i deie în scris propunerile lui și apoi, pentru a-și face o față cu atît mai bună la turci, îl trimise cu acea scrisoare la Constantinopol, unde Schreiber fu reținut doi ani în închisoare.⁷⁵ Fericit fu Schreiber că scăpă numai cu închisoarea căci memoriul lui, pe care Despot îl comunicase Porții, conținea următoarele: 1) să fie credincios împăratului roman; 2) să se însoare cu o principesă pereche cu el, de neam regesc, asupra cărei chestii Schreiber cerea să i se încuviințeze o audiență secretă în care pro-

⁷⁰ Lucru pentru care îl muștră Sommer în una din elegiile lui, p. 86.

⁷¹ Scrisoarea lui Despot către Zygomalas, retorul bisericii patriarhale, în Crasius <Crusius>, *Turco-Graecia*, p. 247.

⁷² Graziani, [op. cit.], p. 29—31.

⁷³ Reprodus de I. <M.N.> Burghiele, op. cit., p. 748, însă cu o greșită indicație a izvo-
rului: Hurmuzaki, *Doc.*, III, no. 105, unde raportul nu se află.

⁷⁴ Scrisoarea lui [Wolff] Schreiber din 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 445): „Despot soll allain gelerte Personen zu Ungnad schickhen, die khunten die Sprachen in das Walachisch transferien”. Emile Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 423. Pînă la ediția I a *Istoriei românilor din Dacia traiană*, era curentă credința că Schreiber vînduse cartea protestantă tipărită în limba română, lucru despre care nici urmă nu se afla în documente [Vezi *Călători străini*, II, p. 280, 283].

⁷⁵ Aceasta a fost cauza închiderii lui Schreiber din partea lui Despot și nu cum spune Crusius, *Turco-Graecia*, p. 492: „captus fuerat ... quod pios libros a d. Primo in schla-
vonicam linguam conversos qui hic (în Wittenberg) excudebantur ... in illis locis (Moldova) distrahere voluisset”. Asupra acestei chestii vezi mai multe acte în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 445—454. Schreiber nu tăgăduiește că dăduse aceste sfaturi; se apără însă spunînd că le dăduse după cererea boierilor lui Despot Vodă (ambasadorul din Constantinopol către Ferdinand, 17 febr. 1563; *ibidem*, p. 462 și 468).

tabil voia să destăinuiească numele principesei și 3) îi propuse o alianță cu principii creștini contra turcilor.

Tot pe atunci însă pe cînd Despot căuta prin jărtfirea nenorocitului Schreiber să capete încrederea turcilor, el primea altă ambasadă de la împăratul, ceea ce-l arată ca fiind în cele mai bine legături cu dînsul.

Despot urma și el jocul cel dublu, nedespărțit de politica românească a acelor timpuri și care, trebuie să o recunoaștem, ne-a scăpat de multe ori existența. Se vede deci că, deși Despot era un înfocat protestant, el ținea mai mult la tron decît la religia lui și că, pentru a-și face față la sultanul ca supus credincios, el nu stătu la gînduri de a jertfi pe un coreligionar, care, chiar dacă îi propuse lucruri nepotrivite în situația lui actuală, nu merita să fie denunțat și pedepsit.

Despot, care își pusese în gînd să reformeze și moravurile țării, vroia să schimbe orînduiele ce le aflate privitoare la despărțenie. Acest obicei, tolerat întotdeauna de biserica ortodoxă, ajunsese un adevărat scandal; căsătoriile se desfăceau de biserică pentru motivele cele mai ușoare care deveneau grele în ochii preoților numai prin banii de care erau însoțite. Nemții și ungurii așezați în Moldova, luîndu-se după oamenii de țară, se dăduseră și ei la aceste abuzuri.

Despot aduse din Polonia pe un preot de ritul socinian, Ioan Lusinski, îl ridică la rangul de episcop și-l însărcină cu judecata proceselor de căsătorie ce existau între străinii așezați în Moldova; iar pe pămînteni îi luă în seama lui pentru a-i pedepsi, dacă ar contraveni opririlor orînduite. Sommer ne spune că el era foarte aspru în această privință și că puse să taie capul deodată la șase inși care, fiind despărțiți în contra orînduirilor sale, se însuraseră a doua oară, învinovățindu-i de bigamie.⁷⁶

Lusinski, ca socinian, era însurat și „episcopul cel cu muieri”, cum îl numește cronicarul, scandaliza tot atît pe moldoveni, pe cît îi nemulțamea oprirea despărțeniilor, abuz practicat de atîta timp și care devenise obiceiul pămîntului.

Asupra chipului cum se desfăceau căsătoriile, avem un curios document ceva posterior, din 1650: Maria Mateiasca din țara Moldovei, din sat din Stejăreni, scrie bărbatului ei Matei, carele ședea în Țara Ungurească*, dîndu-i știre „că este beteagă și de casă nu e a ținare; iar de-i va trebui femeie să-și ia o alta”; că de dînsa să fie iertat, precum și el să o ierte la rîndul lui că ea „a bolnăvit”. Deci „de-acum înainte, nici bărbat nu-mi mai trebuiește pînă la moartea mea. Iar tu, de nu te vei putea ținea însuți, să-ți iei un soț și lăcuiește sănătos în veci; iar eu mă voi ținea aici în Moldova lîngă oamenii mei, pînă cînd voi *custa* (exista), și văd că nu voi costa mult, cît va vrea Dumnezeu. De aceea îți scriu și să hii sănătos, amin!”⁷⁷

Că așa se îndătinaseră lucrurile se vede de pe obiceiul identic din Transilvania, căci aci „îndată ce un bărbat își desprețuia femeia sau soția bărbatul și voiau să se desfacă, se duceau la oficialul locului și dînd un florin erau îndată sloboziți de legătura căsătoriei”.⁷⁸

Alături cu reformarea moravurilor, Despot, principe învățat și care prețuia luminile, se gîndi a înălța cugetul poporului, a răspîndi și binefacerile instrucției. El înființă o școală în satul *Cotnari*, unde se afla o puternică colonie de sași protestanți, pe lîngă alte multe feluri de oameni

⁷⁶ Sommer, p. 26 [*Călători străini*, II, p. 260—261].

* Așa se spunea Transilvaniei, după stăpînirea politică a țării.

⁷⁷ N. Iorga *Doc. Bistriței* (*Documente românești din arhivele Bistriței. Scrisori domnești și scrisori private*), I, p. 86.

⁷⁸ Ordinul lui Cristofor Báthory, fratele voievodului Transilvaniei, 1572, către episcopul Eftimie al românilor (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 654).

ca armeni, evrei, sârbi și valahi⁷⁹, pe care școală o puse sub direcția lui Ioan Sommer, care a scris biografia domnului său [37]. El vroi să mai aducă ca profesori în ea pe prietenul său Gaspar Peucer, ginerele lui Melancthon, pe care-l cunoscuse încă de pe timpul petrecerii sale în Țările de Jos și în Germania⁸⁰, precum și pe un matematic din Cracovia, Ioachim Rhaeticus, cărora le trimise și bani de călătorie; dar ambii refuzară de a veni. La această școală trebuia să fie adaosă și o bibliotecă.

Deși școala fusese înființată în o comună protestantă și deci avea aparența de a fi fost menită numai pentru locuitorii străini, totuși știm că Despot trimitea în acea școală copiii din toate părțile țării, ținându-i aici pe socoteala lui, încît fără îndoială că această școală era și ea un mijloc ascuns de propagandă luterană. Despot își pusese în gînd să întoarcă pe moldoveni la religia protestantă, însă pe calea înceată a convingerii și nu pe acea brutală a impunerii violente. Bineînțeles că boierimea și mai ales poporul privea și această încercare a lui Despot tot din punctul de vedere al ereziei și ca un așezămînt pierzător de suflete.⁸¹

Toate aceste lovituri date religiei ortodoxe și așezămintelor patronate de ea își găsiră culmea cînd Despot, avînd nevoie de bani, puse să topească un policandru și mai multe odoare de prin biserici, pentru a-și procura metalul trebuincios.⁸² Astfel Despot, voind să cruțe poporul bănește, îl lovea în simțămintele sale cele mai scumpe, schimb care desigur nu-i putea folosi, cu atîta mai mult că la sfîrșit el fu totuși silit a recurge la impozite, anume atunci cînd se văzu amenințat de atacul lui Laski și Wisnovieki. El ordonă să se ieie cîte un galbăn de casă. Dacă pînă acuma Despot prin măsurile sale își înstrăinase mai mult boierimea, prin această dare el atinse interesul poporului de jos.

Țăranii se răsculară în contra lui [39] și erau să-l ucidă, lucru de care scăpă ca prin minune. Hatmanul [Toma] Barnovski și un episcop, învinuiți de popor că ei ar fi sfătuit pe Despot la acea măsură⁸³, ajung în cel mai mare pericol, căci poporul le cerea capetele și numai cu mare greutate putu fi astîmpărat, ceea ce desigur înstrăină și pe acești boieri de Despot, pentru slujba căruia își pusese în cumpănă viețile lor.

Astfel se ațîța din toate părțile focul sub picioarele tronului lui Despot, care trebuia să izbucnească și să-l cuprindă în flăcările sale. Și pe cînd el era dușmănit din lăuntru și din afară, mai pierdea încă și simpatiile vecinilor, fără a putea păstra măcar pe acele ale turcilor. Regele Ferdinand, care-l ajutase pe sub mînă la întronarea lui, se vedea acuma părăsit de

⁷⁹ Raport către Maximilian, 8 aprilie 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, V/1, p. 404) [*Călători străini*, II, p. 261].

⁸⁰ Vezi mai sus, p. 59—60.

⁸¹ Iată importantul loc din Sommer privitor la școala din Cotnari, [*op. cit.*], p. 29—30: „Nec Bibliothecae construendae cogitationem abiecerat quod principibus viris eam rem plurimum ornamentis et dignitatis adferre haberet persuasissimum. Scholam item in oppido Cotnari, quod ferme a Saxonibus et Hungaris habitat, erigere coeperat, collectis passim ex provincia pueris, quos docere, ali, vestiri ex suo curabat aulario, constituto satis liberali magistris, pro ea discentium paucitate, stipendio, quo tempore et nos ad docendum illuc missi sumus, sex mensibus prioribus aulam inter scribas secuti”. Compară și Graziani, p. 30: „Commovit vero vehementer quod Despot Lismaninum rescio quem doctrinae a Ioanne Calvino inventae magistrum et alios eiusdem sectae homines in dicendo exercitatos a Polonia acciverat, per quos his de rebus populus eradietur”. Vezi și Istvanffi, [*op. cit.*], p. 427.

⁸² Ureche, în *Letopisește*, I, p. 179 [ed. C. Giurescu, p. 178—179: „bisericele dezbrăca, arginturile lua și făcea bani”]. Istvanffi, [*op. cit.*], p. 405. Monezile bătute de Despot, prin un neamț numit și el tot Wolfgang, poartă legenda: „Heraclides Despota, pater patriae, vindex et defensor libertatis patriae” sau „Iohannes waiwoda, patronus Moldaviae” (D. Sturdza, *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Rumänien*, Wien, 1874, p. 32—39).

⁸³ Sommer, [*op. cit.*], p. 35—37 [*Călători străini*, II, p. 264].

el care trecuse în partea turcilor, după cum o dovediseră prea bine cele petrecute cu Schreiber.

Pe de altă parte, el se pusese rău și cu Ioan Sigismund, din cauza reclamării Ciceului și a Cetății de Baltă, și pentru un amestec al său — nu e vorbă, împăciuitor — în o răscoală a secuilor contra lui Ioan Sigismund.⁸⁴ Cu polonii nu stătuse bine niciodată [40], deoarece el răsturnase pe credinciosul lor, Alexandru Lăpușneanu, și acuma chiar era amenințat de unul din supușii lor, cazacul Wisnovieki [41]. Turcii încă nu puteau avea mare încredere în Despot, ca unul ce pe domnia lui apăsa păcatul originar al sprijinului german; apoi el era săpat neconținut la Poartă prin Ioan Sigismund, prietenul și îndatoritul lui Lăpușneanu, precum și de domnul detronat el însuși care nu va fi stat în Constantinopol cu brațele încrucișate.

În 12 martie Ioan Sigismund scrie sultanului, rugându-l „să restituie pe Lăpușneanu în scaunul din care fusese scos prin violență de acel Despot care-l stăpânește în disprețul intereselor otomane”⁸⁵, și sultanul începe chiar a face pregătiri pentru a da urmare rugăminții principelui transilvan.⁸⁶

Despot însă, minte ușoară și caracter nepăsător, nu vedea nimic și, cu toate acestea, cumplită era furtuna ce se apropia de capul lui. Pe când oricare altul s-ar fi îngrijit a-și găsi mijloacele de scăpare, el urmărea tocmai pe atunci un plan de căsătorie cu o nobilă polonă, Christina, fiica lui Martin Zborovski, castelanul Cracoviei. Pe lângă amenințarea ce-i venea din partea lui Laski, el trebuise să cunoască de pe mai multe semne cât de mult se înstrăinase țara de el. Am văzut că poporul se răsculase provocat de darea de un galbăn pe casă. Mergînd el într-o zi spre Galați, vroi să-și cerce armata ce-l întovărășea și puse să se sune alarma. Numai mercenarii unguri se pregătiră de luptă, iar trupele moldovene fugiră într-o pădure. În sfîrșit, episcopul Lusinski pierise otrăvit de boieri.⁸⁷

Despot avea pe lângă el un soi de caraghioz, un husar ungur numit Telegechi. Într-o zi, cînd el sta la masă cu] Barnovschi, Stroici, Moțoc și doi episcopi, nebunul scoase sabia și se făcu că se răstește asupra comesenilor lui Despot.⁸⁸ Boierii se prefăcură a rîde de această glumă, dar pătrunseră înțelesul ei și, raportînd fapta nebunului la scopul stăpînului, se grăbiră a apuca înainte, pentru a-și mîntui viețile lor amenințate. Cu toate acestea, față cu nepăsarea lui Despot, nu credem ca el să fi avut de gînd a se desface de acei cu ajutorul cărora dobîndise tronul și că nebunul, arătîndu-i pe ei ca dușmani ascunși, pătrunsese mai bine în inimile lor decît domnul mai nebun căruia slujea.

Nemulțămirea cu domnia lui Despot trebuia să izbucnească într-o revoluție, cu prilejul intrării lui Laski și Wisnovieki în Moldova. În fruntea complotului se puse hatmanul Ștefan Tomșa, om de „mare inimă”, cum spune Ureche [42]. Boierii, pentru a atrage și mai sigur pe Wisnovieki în țară, îi făgăduiseră lui coroana dacă vor scăpa de Despot și, fiindcă acesta auzind de scularea lui Laski asupra lui îi trimisese o solie care începuse a trata împăcarea foștilor prieteni; apoi boierii moldoveni, temîndu-se ca prin împăcarea lui Despot cu Laski să nu se lepede și cazacul de întreprindere, grăbesc intrarea lui în Moldova, spunîndu-i să nu aștepte sosirea lui Laski, căci, dacă acesta ar veni, ar culege el toate onorurile,

⁸⁴ Amărunțimi asupra ei în monografia lui Burghilea, p. 621. Asupra cererii vechilor cetăți ale Moldovei vezi Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 421—426.

⁸⁵ Sigismund către sultan, document publicat de C. Esarcu, în „Col. lui Traian”, 1874, p. 5.

⁸⁶ Scrisoarea unui grec renegat către Despot din 29 mai 1563 (*ibidem*, p. 9).

⁸⁷ Sommer, [*op. cit.*], p. 38—40.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 37 [*Călători străini*, II, p. 264—265].

dându-i astfel a înțelege că cine va alerga mai curînd în ajutorul lor, acela va dobîndi coroana. Ambițiosul cazac, neînțelegînd cursa ce i-o întindeau viclenii boieri care vroiau să se slujească de el numai ca de un instrument pentru scopurile lor, primi propunerea și intră în Moldova.

În timp ce Tomșa atrăgea astfel pe dușmanul lui Despot în țară, el fățarea pe de altă parte prietenie către domnul său, înștiințîndu-l despre pregătirile lui Wisnovieki de a intra în Moldova și că acesta chemase și pe tătari în ajutorul său, care erau gata a trece Nistrul. Tomșa propune atunci lui Despot ca să-i deie mercenarii, unguri, poloni și nemți pe care-i avea în slujbă, spre a lovi pe tătari; că îndată ce țara ar fi scăpată de ei, respingerea lui Wisnovieki ar fi o treabă prea ușoară.

Despot-Vodă, „crezînd că aceste cuvinte să hie de la inimă”, încredințează lui Tomșa toată cavaleria lui mercenară, păstrînd lîngă el numai pedestriimea. Tomșa, care trebuia să fie proclamat domn, luînd cu sine partea cea mai însemnată a lefegiilor lui Despot, îi îmbată și apoi îi măcelărește, unindu-se după aceea cu Stroici și cu Moțoc pentru a porni asupra lui Despot.⁸⁹

Însă Tomșa trebuia să se desfacă și de Wisnovieki, de al cărui ajutor nu mai avea nevoie, acuma cînd izbutise a dezarma pe stăpînul său. Trădarea și înșelarea fiind un mijloc mult mai îndemînic decît vitejia, abia răsuflat de acea îndeplinită față cu domnul său, pune îndată în lucrare o altă, tot atît de neagră și de urîcioasă, în contra bietului cazac. De cu sară Tomșa trimite lui Wisnovieki știre ca să aștepte a doua zi pe boieri, care vor veni să i se închine, pentru a pleca apoi cu toții asupra lui Despot. Wisnovieki înainta cu oștirea lui în neorînduială, nepregătită și așteptînd să întîlnească niște prieteni, cînd deodată Tomșa, a cărui oștire gata de luptă era ascunsă prin o deasă ceață, cade pe neașteptate asupra cazacilor, îi taie și-i prinde mai pe toți, între alții pe însuși Wisnovieki, care, trimis la Constantinopol, este ucis acolo.⁹⁰

Despot, auzind de trădarea boierilor, se închide în Suceava. Răsculații, înainte de a merge asupra lui, pun mîna pe Tîrgu Neamț, unde măcelăresc un număr de soldați și lucrători străini; apoi ucid pe văduva episcopului Lusinski, dărîmă școala din Cotnari, alungînd pe Sommer, care rătăcește vreo trei luni prin păduri, înainte de a scăpa în Transilvania; prind pe o fiică a lui Despot, pe care o avuse din o concubină greacă, o ucid și trimit pe muma ei la mînăstire; dau morții de asemenea pe toate femeile sau copiii ostașilor celor închiși cu Despot, și cîte altele.

Tomșa după aceste izbînzii, mai mult fericite decît cinstite, pleacă în contra domnului spre Suceava, care, fiind bine aprovizionată, putu să se împotrivească un timp îndestul de îndelungat, mai ales că Despot avea încă pe lîngă dînsul parte din garda lui ungurească.

Asediul ține, cu toată artileria adusă de Tomșa spre a bate cetatea, timp de trei luni, și acesta văzînd că lucrul se trăgănează, recurge iarăși la mijlocul său favorit, trădarea, spre a-și ajunge ținta. Omul cel „cu mare inimă” al lui Ureche intră în vorbă cu comandantul cetății, *Petru Devay*, ceea ce Despot aflînd, îl străpunge cu însuși mîna lui înaintea armatei.

Acest exemplu, în loc de a reține trupa lui în disciplină, o împinge și mai mult încă a se arunca în brațele lui Tomșa, cu atît mai ușor cu cît

⁸⁹ Modul cum s-a săvîrșit acest măcel și înșelarea mercenarilor se deosebește la istoricii timpului. Două versiuni, aceea a lui Bielski și aceea a lui [Martin] Paskowski sînt reproduse de Ureche, în *Letopisește*, I, p. 182 [ed. C. Giurescu, p. 198—199], iar a treia este dată de Graziani, p. 45.

⁹⁰ Pétrémol către Boistailé, 15 sept. și 15 oct. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 18—19).

acesta căpătase ajutor de la Ioan Sigismund un număr de secui, care ajutară mult a stabili înțelegerea între Tomșa și garnizoana ce apăra pe Despot.

Tomșa trebui să se lege către ostașii domnului prin jurământ că-i va lăsa slobozi, „și de nume de viclenie să se curățască”, adică să nu fie priviți ca trădători. Îndată ce ei primiră „adeverința” lui Tomșa, deschiseră porțile. „Atunci Despot-Vodă, dacă a văzut că l-au viclenit toți boierii și l-au părăsit toți slujitorii și țara s-a ridicat asupra lui și nădejde de ajutor de undeva, de la prietenul său Laski, nu-i venea; așa, văzînd pierirea sosită asupra capului său, îmbrăcat domnește, a ieșit afară din cetate mai sus de Areni, unde era țara adunată, să se închine Tomșei. Atunci Tomșa cu multe cuvinte l-au muștrat, aducîndu-i aminte de multe lucruri fără de lege ce făcea, că nu numai țara pustiește, ci și bisericile dezbracă și de lege își rîde. Cu aceste cuvinte muștrîndu-l, Tomșa l-a lovit cu buzduganul și îndată oastea toată s-a lăsat asupra lui, unde aco-perindu-l mulțimea, cu multe rane i-au străpuns trupul. Și așa a fost sfîrșitul lui Despot-Vodă” (5 noiembrie 1563)⁹¹ [43].

Oricît ar fi de aventuroasă viața și domnia lui Despot, figura lui însuflă o adîncă simpatie.

El avea mai multe însușiri care-l deosebesc în bine de lumea cumplită în care trăia. Înainte de toate, era un om cult, care iubea știința și lucrurile frumoase și, dacă i-ar fi fost dat a domni în liniște pe scaunul Moldovei, poate că ar fi ridicat-o din nămolul de întuneric, corupție și barbarie în care zăcea. Pe lîngă școala din Cotnari, încercarea lui de a reforma moravurile este vrednică de laudă. El apoi mai vroise să înzestreze țara lui adoptivă cu un codice de legi, cu lucrarea căruia însărcinase pe un grec prieten al său⁹². Încercarea lui de a civiliza și moraliza țara nu putea fi înțeleasă de ea, care privise toate măsurile, și acele de ridicare a culturii, ca înnoiri religioase, ceea ce pînă la un punct era adevărat.

Mai adînc însă decît superioritatea minții sale, ne atinge bunătatea inimii lui, unită cu o mare doză de curaj și de îndrăzneală. El credea că toți oamenii erau ca el; că ce aveau în inimă rosteau și din gură. După ideile timpului de atunci, el admitea să răpești altuia dreptul său; totdeauna însă întrebuiința lupta fățișă, își punea viața în cumpănă pentru a ajunge la scop, și niciodată nu a mînuit el o spadă trădătoare. Cît de rău politic era el, și prin urmare cît de drept îi era cugetul, se vedește din multe împrejurări. Astfel, mai întîi el destăinuiește prea ușor scopul său de a înlocui pe Lăpușneanu, pe cînd trăia la curtea lui, criticînd oarecum domnia acestuia și arătînd că el ar putea face mai bine. Arată lui Ferdinand scopul său de a răsturna și pe Petru din Muntenia, cînd nimic nu-i garanta că nu vor ajunge la urechile domnului amenințat și să-și adauge încă un dușman pe lîngă toți acei pe care îi avea. În purtarea lui cu vecinii se arată cu totul nedibaci. Înainte de a fi bine așezat în scaun, el ridică pretenții asupra cetăților din Transilvania, făcîndu-și un dușman din un principe pe care, cruțat și cultivat, l-ar fi putut avea de prieten. Pentru a face ca orînduielile lui să fie respectate de țară, jignește pe Laski cu osîn-

⁹¹ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 184 [ed. C. Giurescu, p. 202—203, cu diferențe de text]. Compară Leunclavius, *Annales sultanorum othmanidarum*, p. 58 și Sommer, [op. cit.], p. 54. Asupra revoluției pornite contra lui Despot vezi încă Pétrémol către Boistailé din 5 iulie 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 18). Asupra morții sale, altă scrisoare a lui Pétrémol către Boistailé din 15 nov. 1563 (*ibidem*, p. 19), precum și Forgacs de Gyemes, *De statu reipublicae Hungariae commentarii*, în *Monumenta Hungariae hist. Scriptores*, XVI, p. 259. Pentru uciderea lui Devay, vezi Francisc Zay către Ferdinand, 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 481).

⁹² Extract venețian din 7 iunie 1562, în „Revista” lui Tocilescu, III, p. 176.

direa medicului său. Apoi purtarea lui către turci este aproape copilărească; în loc de a-i sătura cu bani, el, după cheltuielile neapărate, restrânge punga și începe a-i îndesi cu dovezile de sinceră supunere, ca și când turcii după acestea ar fi umblat.

Tot la o lipsă de spirit politic și la curățenia caracterului său se poate raporta și încrederea lui oarbă în un element străin, pe care venise să-l stăpânească. El se supune imediat la ordinul sultanului de a-și slobozi armata, când, păstrată pe lângă el, ar fi fost un mijloc minunat de a supune țara voințelor lui; ar fi putut scoate biruri când și câte ar fi voit, fără ca nimeni să fi îndrăznit a se răscula, deoarece vedem că atîta se temeau boierii de lefegiii străini, încît și de puținii soldați ce mai rămăseseră lui Despot se desfac prin trădare. Apoi el nu vede pînă și ceea ce caraghiosul său înțelesese, că boierii ce-l înconjurau umblau cu gînduri de viclenie. Pretutindeni oarba încredere, care pe cît ridică pe om, pe atîta coboară pe regent.

Astfel fu acest Despot-Vodă care, în efemera lui domnie, totuși lasă o dungă pururea luminoasă în istoria mai veche a țării Moldovei.

Alexandru Lăpușneanu a doua oară, 1563—1568. La moartea lui Despot, Moldova trecu din revoluție în starea și mai silnică a războiului civil ce se încinse între Ștefan Tomșa, candidatul boierilor la tronul Moldovei, și Alexandru Lăpușneanu care-și dresese trebile la Constantinopol și căpătase iar steag de domnie în Moldova. Izbînda aceasta îl costase pe Lăpușneanu mai mult de 200 000 de galbeni, din care sultanul Selim* căpătă singur mai bine de 50 000, vizirul tot atîta, iar Miches (evreul favorit), ca bacșiș 10 000, fără de ceilalți mai mici care au fost amestecați la această afacere⁹³. Boierii însă nu voiau cu nici un chip să primească pe Lăpușneanu pe care-l trădaseră către Despot, așteptîndu-se din partea lui la o cumplită răzbunare.

Sultanul, trimițînd cu Alexandru un capugiū spre a-l pune în scaun, ordonă totodată tuturor sangiacilor de la margini, tătarilor și transilvănenilor ca să ajute domnului a intra în țara lui. Tomșa însă cu poporul moldovenesc, a cărui armată o depeșă franceză o urcă exagerat la 100 000 de pedestri și 40 000 de cai, se opune la intrarea Lăpușneanului, cu atîta mai ușor cu cît, fiind timp de iarnă, (în luna ianuarie 1564), Dunărea și bălțile de pe malurile ei, pe jumătate înghețate, făceau peste putință trecerea ei cu piciorul și îngreuiă mult pe aceea cu luntrea.

Sultanul, văzînd opoziția lui Tomșa, ordonă și beglerbegului Greciei <Rumeliei> să treacă cu armata în Moldova spre a pune pe Alexandru în scaun. Tomșa însă nu voia să se mențină în Moldova în contra voinței turcilor, ci, arătînd numai că țara ar respinge pe Alexandru [44], cerea de la turci scaunul pentru el. Tomșa trimite la sultan vreo 40 de boieri, care să-i arate că țara întreagă respinge pe Alexandru. Fiindcă deocamdată nu se știa cu ce propuneri vin și cît cîntăreau darurile ce aduceau, apoi sultanul ordonă suspendarea tuturor măsurilor luate pentru reintroducerea lui Alexandru. Văzînd însă că ceea ce ei ofereau era departe de a ajunge, necum de a întrece darurile lui Lăpușneanu, toți boierii trimiși sînt aruncați în fiare și măsurile pentru reinstalarea lui Lăpușneanu sînt împinse iarăși cu mare grabă.

* La 1563 domnea încă sultanul Soliman (†1566).

⁹³ Pétrémol către Boistaillé, 15 oct. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 19), Și, cu toate acestea, Lăpușneanu avea la turci încă din întîia lui domnie reputația unui tiran jefuitor. Leunclavius, *op. cit.*, p. 58, spune despre el: „Erat tum (1561) eius regionis (Moldaviae) princeps cum titulo Despota Alexander ob inauditam quandam immanitatem erga suos infamis”. Dar turcii nu căutau la domnii țărilor române decît ce greutate aveau pungile cu care veneau încărcăți.

În timpul acestor tratări, Petru Șchiopol* din Muntenia, pentru a plăcea turcilor și unchiului său Lăpușneanu (a cărui soție, Ruxandra, era soră cu muma lui Petru, Chiajna, ambele fetele lui Petru Rareș) atacă pe Tomșa, însă este bătut. Acesta trimisese pe mai mulți boieri care să întâmpine pe Lăpușneanu, să-i spună să nu intre în țară înainte de a veni răspunsul sultanului, căci moldovenii nu ar voi să-l aibă ca domn. Se zice că Alexandru ar fi răspuns la această solie: „de nu mă iubiți voi, eu vă iubesc și de nu mă vroți voi, eu vă vreau!”

Solii lui Tomșa fiind însă aruncați în temniță de sultanul, Alexandru, sigur pe poziția lui, înaintează în Moldova, susținut de armatele turcești și tătărești, „acoperind țara ca un roi pînă în Prut, prădînd și arzînd”.

Tomșa, neputîndu-se împotrivi, fuge în Polonia [45], unde sultanul trimite pe Ibrahim dragomanul pentru a-l cere; polonii, spre a face pe placul turcilor, taie capul lui Tomșa.⁹⁴ Împreună cu Tomșa pieriră încă Ioan Moțoc și Petru Spancioc⁹⁵ [46].

După uciderea lui Despot, Tomșa prinsese pe fratele adoptiv al acestuia, Dimitrie, și-l însemnase la nas. Cînd Tomșa fugi în Polonia, un boier, pentru a cîștiga favorurile lui Lăpușneanu, puse mîna pe acel frate a mortului domn și-l aduse la cel nou.

Lăpușneanu însărcină cu răzbunarea lui pe cumplita Chiajna, în contra căreia Despot uneltise tocmai, în scopul de a procura și fratelui său un tron în țările române. *Sommer* ne descrie îngrozitoarea scenă de cruzime bestială comisă de Chiajna cu prilejul uciderii prinsului. „După ce puse să-i taie capul, ordonă călăului să i-l aducă la ospățul unde ea prăznuia împreună cu boierii răpunerea ereticului și puse să-l arunce sîngerînd pe masă între tacîmuri și pahare, iar ea, sculîndu-se în picioare, scuipă în fața acelui cap rostogolit!”⁹⁶

Domnia a doua a lui Lăpușneanu, în sînge zămislită, în sînge trebuia să înoate pînă la capătul ei. Afară de jertfele căzute sub cuțitul turcilor, polonilor și a muntenilor, el mai ucide după ce încape în scaun întîi pe boierul ce-i adusese pe Dimitrie, care se vede că greșise cumplit lui Lăpușneanu de n-a putut să se răscumpere nici cu un dar așa de prețios; apoi pe Georges de Revelles, fostul său secretar, care-l trădase și trecuse la Despot. Astfel își răzbună Lăpușneanu contra acelora ce luaseră parte activă la răsturnarea lui. Pe ceilalți boieri, mai puțin compromiși și care se opuseseră numai la reinstalarea lui, se prefăcu a-i ierta, deși Lăpușneanu era din acele naturi ce nu știu să uite; vroia să se întărească întîi în poziția redobîndită.

Cînd se crezu stăpîn pe împrejurări, el pofti pe cei mai însemnați din boieri la un prînz și, pe cînd ei închinau la pahare, năvăliră în sala banchetului mercenarii străini cu care Lăpușneanu se înconjurase, nemaiavînd încredere în oștirea de țară, și îi măcelăriră pe un cap. Cîțiva numai apucară să sară pe ferești, de la rîndul al doilea, frîngîndu-și picioarele. Cronicarii spun că în acea capcană să fi pierit 47 de boieri [47].

Cruzimea lui Lăpușneanu învenină mai mult încă relațiile dintre domn și boieri și aruncă țara Moldovei în o viață tot mai bîntuită și mai criminală. Trădarea și omorul, iată cele două hîde puteri care își vor disputa de acum înainte leșul aproape descompus al țărilor române. După atîtea

* Confuzie cu Petru cel Tânăr.

⁹⁴ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 185—186 [ed. C. Giurescu, p. 208]. Compară Pétrémol către Boistailé, 2 ian., 11 febr. și 27 mai 1564 (Hurmuzaki, *Doc. Supl.*, I/1, p. 20—21).

⁹⁵ Istvanffii, [*op. cit.*], p. 435. Ordinul de descăpăținare a lui Tomșa, Moțoc și Spancioc, testamentul <testamentele> lor scrise în temnița din Lemberg și alte acte privitoare la execuția lor, vezi Hurmuzaki, *Doc.*, *Supl.*, II/1, p. 235 și urm. [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 238—240].

⁹⁶ Sommer, [*op. cit.*], p. 58.

vieți nimicite fără scop, fără ca stropirea singelui lor să fi îngrășat ogorul patriei, ne întrebăm cum este cu puțință ca aceste țări să mai existe astăzi? Și cu toate acestea ele au trăit, când alte mari împărății, dinaintea cărora adeseori tremurau altădată, au pierit sau se tocesc sub ochii noștri! Pentru ce? Cine ar fi în stare să răspundă decît însăși istoria lor?

Lăpușneanu, restituit în scaun de turci, trebuia să le mai plătească încă și în alt mod recunoștința datorată pentru reîntronarea lui. Ei îi cerură anume să dărîme toate cetățile Moldovei spre a nu mai avea țara nici un mijloc de împotrivire contra capriciilor turcești și Lăpușneanu, umplînd cetățile cu lemne, le dădu foc, căci întăriturile lor erau, după cît se vede, în mare parte din lemn [48]. O singură cetate fu scoasă din această rînduială, anume *Hotinul*, de care turcii înșiși aveau nevoie spre a se apăra de poloni. Această excepție aduse în curînd o nouă nenorocire asupra Moldovei: anume stabilirea unei garnizoane turcești în ea, care repeta de la nord neorînduielelile comise de la sud de garnizoanele din Chilia, Cetatea Albă și Tighina.⁹⁷

În legătură cu această dispoziție trebuie pusă și strămutarea capitalei de la Suceava la Iași. Nu e vorbă, *Haidenstein* ne spune că Lăpușneanu ar fi părăsit Suceava, ca scaun de domnie, urînd-o pentru trădarea căreia el căzuse jertfă.⁹⁸ Dacă luăm însă în privire cele ce spune cronicarul *Neculce*, că Lăpușneanu „de la a doua lui domnie a început a se așeza mai cu temelie în scaun la Iași”⁹⁹, cuvinte întărite și prin arătările lui Matei Strikovski (Strykowski), care, vizitînd Moldova pe la 1575, spune că „capitala era pe atunci în Iași, unde fusese mutată după moartea lui Despot”¹⁰⁰, atunci vom admite părerea mult mai întemeiată că turcii obligară pe Lăpușneanu a-și strămuta reședința într-un oraș care să nu fie așa de aproape de poloni și așa de departe de ei [49].

Tot de aici se explică pentru ce, mai tîrziu, Ieremia Movilă, partizanul polonilor, reșede iarăși în Suceava¹⁰¹, precum și pentru ce turcii ordonară de la o vreme părăsirea Țîrgoviștei de capitală a Munteniei și înlocuirea ei cu Bucureștii pe timpul lui Gh. Ghica în 1659. Am văzut apoi cum turcii bănuiau lui Petru Cercel că stă în Țîrgoviște și nu în București.¹⁰²

Documentele arată că, de la Lăpușneanu încoace, orașul Iași este acela din care ele se dădeau de obicei, ca unul ce era reședința domnească. Numai excepțional documentele se alcătuiau și aiurea, cum se făcea lucrul și cînd Suceava era capitală, unde se întîmpla să se afle domnitorul și boierii cînd se alcătuia hrisovul.¹⁰³ Boierii încep a se strămuta în noua capitală și a-și zidi locuințe; așa, pan Cârstea vel vornic de Țara de Sus

⁹⁷ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 188 [ed. C. Giurescu, p. 211]; compară episcopul d'Acqs către Carol al IX-lea, august 1571 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 23).

⁹⁸ Haidenstein, apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 214: „Sutzwam quod inde a Despota pulsus erat, tanquam infaustum locum detestatur” (1564).

⁹⁹ Neculce, în *Letopisește*, II, p. 202 [vezi ed. Iorgu Iordan, 1955, p. 111: „de la a doua domnie a lui Alexandru vodă Lăpușneanu au început domniile a să aședza mai cu temei în scaun în Iași”].

¹⁰⁰ „Arhiva istorică”, II, p. 10. [În *Călători străini*, II, nu este].

¹⁰¹ *Descrierea Moldovei* de Fra Bernardo Quirini, 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 545): „Il signor Geremia Moghila, nobile polono, che dimorava nella città di Succhiavia metropoli”.

¹⁰² Mai sus, p. 34. Vezi și un șir de scrisori ale lui Ieremia Movilă către poloni scrise toate din Suceava (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, la indice).

¹⁰³ Alex. Lăpușneanu, din Vaslui, 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 220); din Suceava, 1558 (*ibidem*, p. 207); 1559, din Iași (p. 215); Despot din Suceava, 1563 (p. 223); scrisorile lui Lăpușneanu din a doua a lui domnie, din Iași, 1565 (p. 242, 249, 251, 258). Jurămîntul fiului său Bogdan, 1568 din Iași (p. 263); Ioan Vodă cel Cumplit, din Iași, 1572, 1573 (p. 271, 275). Unul de la Petru Șchiopul, 1579 (p. 291). De aici înainte Iașul devine regula [vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 232 și urm.]

spune într-o întăritură că s-a făcut „dinaintea mea, în curtea mea din Iași, în anul 1601”¹⁰⁴ [50].

Astfel se ducea bucată cu bucată neatîrnarea Țării Moldovenesti și se tot întărea pe corpul ei obosit muntele ce părea nerăsturnabil al stăpînirii otomane*. Cu încetul se trăsese aproape cu totul Moldova din stăpînirea mai mult nominală a Poloniei, ca și Muntenia din aceea a Ungariei; dar suzeranitatea numai de formă a acestor țări fusese înlocuită cu jugul de fier și de sînge al silniciei otomane. Cu cît se înfigea mai adînc cușitul ei în corpul românilor, cu atîta se corupea și se strica mai deplin caracterul lor; din inimos devenea trădător, din mîndru, tîrîtor, din voinic, mișel. Într-adevăr, păstrăm existența; însă cu ce preț? Dacă n-ar fi fost să reînviem la o viață națională și neatîrnată, apoi mai bine să fi pierit de o mie de ori decît să fi dus un trai atît de rușinos [51]!

În 1568 Alexandru Lăpușneanu căzu greu bolnav și simți că sfîrșitul i se apropia. El adună în jurul patului său pe boierii, episcopii și toată curtea lui și le arată de moștenitor pe fiul său Bogdan. Printr-o reacțiune firească sufletelor prea crîncene, el ceru ca să fie călugărit atunci cînd îl vor vedea aproape de a-și da duhul. Căzînd Lăpușneanu în letargie, înconjurimea lui se grăbi de a-l mirui, punîndu-i numele de Pahomie. Revenindu-și în simțiri, în acele momente lucide care adeseori mai luminează o dată sufletul înainte de deplina lui stingere și, aflînd el că a fost călugărit, într-o întoarcere a gîndului său către firea lui cea sîngeroasă, el spuse amenințînd că „de se va scula, va popi și el pe mulți”. Boierii, cum auziră aceste cuvinte de rău prevestitoare, se hotărîră să împiedice cu orice preț îndeplinirea lor și, dînd otravă lui Lăpușneanu, îl omorîră.¹⁰⁵

Bogdan al IV-lea [Lăpușneanu], 1568—1572 [52]. La moartea lui Lăpușneanu se urcă în scaun fiul său Bogdan, care, fiind în vîrstă numai de 15 ani, fu epitropisit de muma lui, Ruxandra, pînă în 1569, cînd ea moare în ziua de 12 noiembrie¹⁰⁶.

Dacă Lăpușneanu fusese partizanul și prietenul polonilor, fiul său Bogdan îl întrecu nesfîrșit în această privire. În 1569 el subsemnă un tratat de închinare din cele mai înjosite în fond și formă. Prin el Bogdan se leagă „cu jurămint către Dumnezeu și către toți sfinții a păzi pacea, credința și curățenia de suflet maiestății sale regelui și urmașilor lui; a asculta el și cu toată țara lui de poruncile regelui precum și ale regatului Poloniei; a ajuta regatul prin oamenii și prin mijloacele sale; a sări în ajutorul Poloniei nu numai cînd va fi chemat de rege, dar și cînd va fi chemat de hatmanii lui; că nu va face nici o faptă, chiar dacă ar fi în interesul țării Moldovei,

¹⁰⁴ Ghibănescu, *Surte și izvoade*, II, p. 10.

* Țările române nu au cunoscut decît o dominație otomană.

¹⁰⁵ Data precisă a morții lui Lăpușneanu nu este cunoscută. În 22 august 1568, fiul său Bogdan da însă un document („Arhiva istorică”, I, 1, p. 126. [Înainte de 1 mai 1568, vizirul trimisese steag de domnie lui Bogdan Lăpușneanu; I. Corfuz, *op. cit.*, p. 308]. Nu există nici un fel de dovadă că și soția lui Lăpușneanu ar fi fost amestecată în complotul pentru uciderea lui [Gr. Ureche, ed. C. Giurescu, p. 214, afirmă că soția lui Lăpușneanu, „știind cită groază și moarte făcuse (Lăpușneanu) mai nainte în boerii săi, temîndu-se doamna sa să nu pață mai rău decît alții, l-au otrăvit și au murit”; există deci dovada otrăvirii fostului domn]. Pictorul Aman a redat în chip minunat scena otrăvirii lui Lăpușneanu; figura domnului este de o expresie puternică.

¹⁰⁶ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 189 [ed. C. Giurescu, p. 215]. Scrisoarea călugărilor din mînăstirea Dohiariu din Muntele Athos prin care aceștia mulțămesc Ruxandrei pentru o donație și care este datată din august 1570, n-o mai găsise în viață (Langlois, *Le Mont Athos*, p. 50 și 67) [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 236].

fără învoirea regelui polon, și așa mai departe, îndatoriri peste îndatoriri, lipsind echivalentul unor îndatoriri din partea Poloniei¹⁰⁷.

Ce decădere uriașă în acest tratat, dacă-l asemănăm cu cele de înaintea lui! Ștefan cel Mare, după victorioasa luptă din pădurile Cosminului, prin tratatul din 1499 se sustrage cu totul de sub suzeranitatea polonă. Atît pe el cît și pe Bogdan, Ștefăniță și Petru Rareș îi numesc polonii în toate actele preschimbate cu ei „prietinul nostru cel sincer iubit”. Ștefan, fiul lui Rareș, pierde pentru întîia oară acest titlu, iar Lăpușneanu numește iarăși pe regele polon *domnul meu cel prea milostiv*. Apoi în tratatele mai vechi se vorbea pe față de alianța în contra turcilor; în acel cu Lăpușneanu se păstrează asupra acestei chestiuni o prudentă tăcere; în acesta al lui Bogdan al IV-lea turcii sînt anume exceptați din rîndul dușmanilor¹⁰⁸. În sfîrșit, în tratatul lui Ștefan cel Mare din 1499, aproape numai polonii se obligau către marele domn; în cele următoare se întîlnește o deplină reciprocitate, pe cînd acel încheiat cu Bogdan este plin numai de îndatoriri din partea Moldovei.

Bogdan însă, în afară de relațiile politice, avea o simpatie personală pentru poloni. El se înconjură cu tineri poloni care-i țineau loc de sfetnici și cu care bătea halca toată ziua și risipea averile în bancheturi și desfrînări. El își promise surorile sale la doi nobili poloni, Gaspar Paniewski, fiul starostelui din Zydaczów, și Christofor Zborowski, fratele voievodului Cracoviei; iar el însuși peți pe fiica lui Tarlon <Tarlo>, purtătorul steagului orașului Leopold <Liov>. Toate aceste simpatii atît de vii pentru poloni însuflă boierilor grija că el ar putea îmbrățișa catolicismul, către care el trebuia bineînțeleș să fie plecat spre a nu-și supăra prietenii¹⁰⁹. Pentru a îndepărta acest prepus de asupra sa, el, imitînd pe Ștefan Rareș, începu a prigoni pe armeni, supunîndu-i la chinuri pentru a-i face să-și lepede credința și chiar luînd viața la mai mulți din ei¹¹⁰.

Auzind însă Bogdan că viitorul său cumnat, Zborowski, era plin de datorii și că ar cere o zestre mare spre a-i lua sora, refuză să i-o mai dea. Zborowski se hotărăște să-și răzbune și, într-o zi, cînd Bogdan trecuse, după obiceiul lui, Nistrul în Polonia, însoțit numai de doi pázitori, spre a-și vizita logodnica, un servitor al lui Zborowski îl recunoaște și, dînd de știre stăpînului său, acesta îl prinde și-l închide în casa lui. Pentru a fi liberat, Bogdan trebui să se oblige a-i plăti 6 000 de galbeni și a garanta și alte sume împreună cu cumnatul lui, Paniewski.

În timpul opririi domnului Moldovei în Polonia, boierii putură lucra în contra lui; ei făcură o tînguire către Poarta Otomană, care și ea era mulțămită a îndepărta pe Bogdan, ce se dăduse așa fără de măsură în brațele unei puteri străine [53]. Tronul Moldovei fu dat lui Ioan Armeanul.

¹⁰⁷ Dogiel, [op. cit], I, p. 619. Reprodus și de Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 263. Textul latin, *ibidem*, VIII, p. 160 (2 oct. 1569).

¹⁰⁸ Se zice totuși că, printr-un articol secret, Bogdan ar fi primit făgăduința unui ajutor de 14 000 de oameni contra turcilor (Bielski, apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 215) [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 314].

¹⁰⁹ Istvanffi, p. 514; [Leonhard] Gorecki, *Bellum Ivoniae* [*Descriptio belli Ivoniae, voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII cum Selymo II, Turcarum imperatorem gessit. Descrierea războiului ce a purtat Ion, domnul Moldovei, în anul 1574 ...*], în Papiu, *Tezaur*, III, p. 214; Theiner, *Monumenta Poloniae*, II, p. 762.

¹¹⁰ Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 215.

Acesta era un fiu natural al lui Ștefan al V-lea cel Tânăr, nepotul lui Bogdan Încrucișatul, prin urmare și el un strănepot al lui Ștefan cel Mare, o odraslă îndepărtată a acelui puternic trunchi, dar care, după capriciile atavismului, se apropie mai tare de el decât toate ramurile intermediare¹¹¹. Porecla dată lui de *Armeanul*, precum îl numește *Ureche* și vestitul diplomat și istoric francez contemporan, *Hubert Languet*¹¹², venea de la muma lui, o armeană, soția unui Serpega, și fiindcă copiii naturali sînt numiți de obicei după muma lor, apoi și Ioan deveni *Armeanul*, după cum Petru, fiul natural al lui Ștefan cel Mare, devenise *Rareș*, și Alexandru (Petru), fiul natural al lui Bogdan și al unei lăpușnence, căpătase numele de *Lăpușneanu*¹¹³.

Fiindcă tatăl lui Ioan, Ștefan cel Tânăr, murise încă în 1527, Ioan-Vodă trebuia să fi fost de mai bine de 45 de ani cînd se urcă pe tronul Moldovei în 1572. El cercase însă a pune mîna pe el încă din 1561 [56], cînd Despot răsturnase pe Lăpușneanu; dar magnatul polon Firlej, către care el se îndreptase spre a cere ajutor, după cum Despot luase în sprijinul său pe ungurul Laski, nu răspunse așteptărilor sale.

Ioan, părăsind Polonia, se retrase la Mohamed Ghirei, sultanul Crimeii, care-i dădu o recomandatie către regele Poloniei, Sigismund August, în care îl ruga foarte mult să binevoiască a ținea în grațiile sale pe acel fiu de domn din Moldova¹¹⁴. Neizbutind la nimica cu regele polon, Ioan trece în Germania, la împăratul Maximilian, unde ia slujbă în armată. Un ceauș turc venind la curtea imperială pentru niște negocieri, Ioan intrînd în relații cu el și acesta spunîndu-i că numai prin Constantinopol se poate ajunge în Moldova, el părăsește și Germania și se duce împreună cu ceaușul în capitala Imperiului Otoman¹¹⁵.

Reașezarea lui Lăpușneanu în domnie cerea însă numaidecît îndepărtarea lui Ioan din Constantinopol și el fu surghiunit la Rhodos. Acest surghiun însă îi făcu un mare bine, căci îl puse în vază ca pretendent oficial la coroana Moldovei.

Fiindcă însă îi lipseau banii, fără de care nu putea obține dorita domnie, el întreprinse un negoț cu pietre scumpe, care în Răsărit poate

¹¹¹ Într-un document din 6 martie 1573, publicat de Hasdeu în *Ioan Vodă cel Cumplit*, 1865, p. 229, Ioan vodă se numește în două rînduri „fiul lui Ștefan Vodă, fiul lui Bogdan” [55]. Cf. Lasicki, [*Historia*] *de ingressu Polonorum in Valachiam [cum Bogdano voivoda]*, [*Istoria despre intrarea polonilor în Moldova cu Bogdan voievod...*], în Papiu, [*Tezaur*], III, p. 256: „Iuonia filius Stephani voevodae, concubina prognatus”. Tot așa și *Annales rerum polonicarum* sub anno 1572, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 111. Vezi și un document din 1574, în Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 142.

¹¹² Ureche, în *Letopisește*, I, p. 190. Languet către ducele Saxoniei, 29 iulie 1574 („Arhiva istorică”, I/2, p. 30): „*Armenium* illum qui eripuerat misero illi Vaivodae, quem audio superiore anno fuisse apud V.C. et ad Moscovitas esse profectum”.

¹¹³ Această împrejurare a fost stabilită pentru prima oară de Hasdeu, care se întemeiază pe faptul că fratele uterin al lui Ioan, Alexandru Potcoavă, purta numele armenesc de Serpega (l.c., p. 225).

¹¹⁴ Dovezile apud Hasdeu, l.c. p. 7.

¹¹⁵ Pétrémol către Du Ferrier, 7 aprilie 1565 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 21): „Le chaoux qui a apporté les nouvelles a amené avec soy le frère du Despot (?-N.S.) qui régnait en Moldavie, lequel s’est retiré et fuy de l’armée de Maximilien, et le bassa l’ayant cogné lui a fait beaucoup de faveur, en attendant qu’il face entendre son affaire au Grand Sultan”. Pétrémol dă din neștiință pe Ioan drept fratele lui Alexandru Lăpușneanu care domnea în Moldova la 1565. Era o înrudire naturală între ei, însă nu de frate; Alexandru fiind fiul natural al lui Bogdan Încrucișatul, iar Ioan Vodă fiul lui Ștefăniță, fiul aceluiași Bogdan, deci fratele lui Alexandru, urmează că Lăpușneanu era unchiul lui Ioan.

ușor conduce pe omul priceput la avuție, și astfel, pe lângă dobândirea unei însemnate averi, el mai câpătă intrare la toți marii dregători și la femeile din haremul sultanului, a căror autoritate fu totdeauna mare în trebile turcești¹¹⁶. S-ar părea chiar că Ioan, pentru a se introduce și mai bine în inimile turcilor, luase obiceiuri mahomedane, precum făcuse înaintea lui Mircea, domnul Munteniei¹¹⁷, căci spune despre el marele vizir Mohamed Sokoli <Mehmed Sokollu>, într-o scrisoare către guvernatorul <voievodul> Galiției, „că precum îl credeau creștinii a fi creștin, îl socoteau turcii a fi turc”¹¹⁸. Tot așa de puțin însă ca și Mihnea al II-lea va fi îmbrățișat el religia mahomedană¹¹⁹.

Fiindcă tocmai pe atunci turcii erau cu totul nemulțămii cu domnia cea atât de plecată polonilor a lui Bogdan, Ioan începu a reînnoi pașii făcuți altădată pentru dobândirea tronului Moldovei. El caută însă să-și facă înainte de toate un partid în țară și, cutreierînd neconținut pe marginile Moldovei, el intră în legături cu mai mulți boieri moldoveni, între care cu *Ieremia Golia Cernăuțeanul*, care se hotărîră, în timp ce Bogdan era reținut în Polonia de către Zborowski, a îndrepta către Poartă o tînguire contra domniei aceuia. Susținut astfel de țară, ușor îi fu lui Ioan-Vodă de a pune mîna pe scaun.

Boierii anume, voind să prindă pe Bogdan spre a-l da turcilor, acesta se grăbește a fugi în Polonia, lăsînd locul său liber lui Ioan, care-l ocupă fără a vărsa nici o picătură de sînge¹²⁰ [57]. Ioan înaintă înconjurat de turci, care, după obiceiul lor, comiseră cruzimile cele mai mari în locurile prin care trecură, și fu întâmpinat înainte de a intra în Iași, „scaunul domniei”, de mai mulți boieri, între care Ieremia Golia, Gavril logofătul, Dincă <Dinga> hatmanul, vistiernicul Razu, Lupul Stroici și unul Crăciun, care-l introduseră cu alai în oraș¹²¹ [58].

Bogdan, fugind în Polonia [la 15 april.] încredință paza cetății Hotinului, singura ce mai rămăsese în țară după distrugerea celorlalte de Lăpușneanu, unui polon, Dobrovolski <Martin Dobrosolowski>, cu condiție că, dacă pînă în trei luni nu-i va trimite ajutor, să poată da cetatea turcilor <românilor>¹²². El ajunge în Leopold la începutul lui mai și, cu ajutorul cumnatului său Paniewski, se pune pe adunat armată, spre a năvăli

¹¹⁶ Gorecki, *op. cit.*, în Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, III, p. 215: „animum ad amplam et copioso <copiosam> mercaturam exercendam adjicit, cujus magnitudine ac splendore non solum in purpuratorum qui Bassae (id est capita) vocantur, notitiam pervenit, sed et ipsius Selymi”. Tot așa spune și Thuanus ([Jacques-Auguste] de Thou), *Historiarum sui temporis* [lib. LVIII], Frankfurti, 1610, II, p. 14: „ampla ac nobili mercatura magnam sibi inter Turcas auctoritatem conciliaverat”. Pentru cumpărarea domniei cheltui 220.000 galbeni (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 615; 15 febr. 1572).

¹¹⁷ Mai sus p. 15.

¹¹⁸ Document din 2 iulie 1574 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 45). Mehmet-pașa către magnatii Poloniei, aug. 1574 (Hurmuzaki, *Doc.* II/1, p. 722): „Vosque scivistis quod Christianus fuerit sed nos etiam nescivimus quod Turcha fuerit”.

¹¹⁹ Hasdeu l.c., p. 14, crede că Ioan îmbrățișase mahomedanismul, bazîndu-se pe Mignot, *Histoire de l'Empire ottoman*, II, [Paris, 1773], p. 210: „comme il s'était fait Turc pour plaire aux Turcs”.

¹²⁰ În mai 1572, Bogdan fugise acuma în Polonia, de unde turcii cer extrădarea lui (Sigismund către sultan, 11 mai 1572, în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 24). [La 12 febr. 1572 scrisoarea marelui vizir prin care se cerea tăierea capului lui Bogdan Lăpușneanu ajunsese deja în Polonia prin ceașul Dorgut; I. Corfus, *Documente*, p. 318]. În 22 mai Ioan Vodă dă un hrisov („Arhiva istorică”, I, 1, p. 133). [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 7]. Vezi și nota 122. El intrase în domnie încă din ian. 1572. Vezi două acte în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 413 și 415.

¹²¹ Lasicki, *op. cit.*, în Papiu, *Tezaur*, III, p. 257: „Iasum ubi sedes voivodorum est, deducunt”. Compară Ureche, în *Letopiseșe*, I, p. 191: „pre postul [cel] mare au venit în <la> Iași și au șezut în scaun”. [ed. C. Giurescu, p. 218].

¹²² Doc. din 17 aprilie 1572, în „Arhiva istorică”, I, p. 76.

în Moldova¹²³. Nobilii poloni se grăbesc pe întrecutele a da lui Bogdan ajutor, ceea ce regele tolerează, deși nu vrea să ieie partea lui pe față, spre a nu se strica cu turcii.

Oștirea trimisă de poloni în Moldova, fiind însă prinsă de turci și moldoveni la Hotin, așa că ar fi trebuit toată să treacă sub cuțit, polonii se scuzară către turci, spunându-le că ei nu ar fi știut că împăratul se îndepărtase de Bogdan și că primise în grația lui acuma pe Ioan¹²⁴. Acest domn este apoi recunoscut chiar de poloni, care îi restituie Hotinul, primesc jurământul său de credință și alungă pe Bogdan din statul lor. Nefericitul domn mazilit rătăcește mai mult timp prin Europa, întâi în Transilvania, de unde turcii îl cer cu mare stăruință și unde este maltratat; apoi în Austria de unde caută să capete ajutor pentru redobândirea scaunului; se duce mai pe urmă la ducele Saxoniei și, în sfârșit, la Moscova, unde moare¹²⁵ [59].

În timpul atacului polonilor, Ioan-Vodă, aflînd cu vicleșug pe boierul *Ionașcu Zbierea*, coborîtor dintr-o veche familie de pe timpul lui Ștefan cel Mare¹²⁶, care lucra pentru Bogdan și partida polonă, îi taie capul chiar în ziua de Paști și-l înlocuiește în vornicia Țării de jos cu *Dumbravă*, boier pribegit din Muntenia¹²⁷ [60], care boier îi ajută mult la prinderea armatei polone la Hotin. Această pedeapsă făcută într-o zi mare, în contra canoanelor ce învoiau tăierea capului în acea sfîntă zi numai pentru acei ce ar fi violat morminte sau ar fi răpit fecioare, contribuie a arunca și pe Ioan-Vodă hula că ar fi eretic.

În timp ce Ioan-Vodă se așază în tronul Moldovei, moare Sigismund August, ultimul rege polon din dinastia Iaghelonilor (7 iulie 1572). Turcii se arată foarte îngrijiți de alegerea noului rege. Ei stăruiau să se aleagă un băștinaș polon, unul din palatinii regatului, mai ales George Iaslowicki, <Jazlowiecki de Buczac>, iar nu un principe străin „care ar putea deveni primejdios pentru stăpînirile turcești: Moldova, Transilvania și celelalte”. Adăugau turcii că, „dacă discordiile dintre voi v-ar împinge către un domn străin, care să nu ne fie aliat, ați face ceva contra voinței noastre”, cuvinte destul de însemnătoare care dovedeau un amestec al turcilor, mai mare de cum se cuvenea, în afacerile unui stat străin¹²⁸.

Cînd însă turcii aflară că între candidații străini era și francezul Henric de Anjou, fratele regelui Franței, Carol al IX-lea, ei se împăcară cu alegerea unui principe străin, deoarece, dintre toate popoarele europene, francezii se arătaseră pînă acuma singurii prieteni sinceri ai turcilor.

Nobilii poloni erau însă împărțiți în două partide, din care una dorea să pună în capul țării un principe național. Partidul francez cerea însă, ca preț pentru alegerea candidatului sprijinit de turci, ca aceștia „să consimtă ca regele francez din Polonia să aibă dreptul a numi pe domnii din Moldova, după cum se făcuse în vremile trecute, pe cînd acum ei ar fi

¹²³ În 3 mai, municipalitatea din Leopold <Liov> cumpără vin pentru primirea lui Bogdan („Arhiva istorică”, I, 1, p. 88).

¹²⁴ Lasicki, în Papiu, [*Tesaur*], III, p. 268.

¹²⁵ Languet către ducele Saxoniei, 29 iulie 1574 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 30). (Vezi mai sus nota 2). Ureche, în *Letopisește*, I, p. 191 [ed. C. Giurescu, p. 220: „s-au tras la Mosc, unde și moarte i s-au prilejit acolo”].

¹²⁶ Vezi un hrisov din 1481 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 75) [Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 289].

¹²⁷ Mai sus p. 8.

¹²⁸ Multe alte în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 657 și urm. Locurile citate în cel de la p. 662.

numiți de Poarta Otomană, care domni însă să urmeze a plăti tributul către Poartă în măsura actuală, fără nici o reducere”¹²⁹.

Turcii înșiși, la început, pentru a determina pe poloni la alegerea candidatului francez, le făgăduiseră că le vor da nu numai Moldova, dar și Valahia în stăpânire¹³⁰, ofertă prea mare pentru a fi luată în serios.

Henric de Anjou avea ca instrument principal al alegerii sale de rege pe vestitul Laski, care, ca un nou Warwick, „făcătorul de regi”, după ce pusese prin violență pe un grec pe tronul Moldovei, acum voia să aducă prin alegere un francez în acel al Poloniei. Henric îi făgăduise ca răsplată că-i va da lui domnia Moldovei, ce trebuia, după tratările începute, să fie înapoiată sub supremația Poloniei¹³¹. Astfel deci politica turco-franceză din Polonia atingea interesele domnului Moldovei, Ioan-Vodă, și el trebuia să o combată.

Politica și diplomația întrebunțau pe atunci niște arme mult mai necioplite decât astăzi; toată arta consta în a înșela pe adversar, adeseori prin cele mai grosolane neadevăruri care, neputînd fi controlate decât foarte târziu, din pricina greutății comunicațiilor, nu încetau de a avea efectul dorit. Astăzi s-a subțiat, împreună cu moravurile și starea de civilizație, și meșteșugul politicii și, cu toate că întreaga dibăcie diplomatică constă, ca și atunci, în a circonveni pe adversar, totuși neadevărurile patente nu mai sînt la locul lor, între altele și din pricină că numeroasele mijloace de informații înlesnesc controlarea lor.

Dacă voim, așadar, să judecăm după dreapta ei valoare diplomația lui Ioan-Vodă, trebuie să-i aplicăm nu măsura timpurilor noastre, ci aceea a vremurilor în care trăia el. Fără îndoială că și în croirea iscoadelor trebuie pusă o dibăcie oarecare, anume aceea care să le facă cu puțință de crezut, și în această privință Ioan-Vodă se arată ca un meșter deplin, nu ca un învățăcel.

Ioan-Vodă caută întîi să fățărească atît cu turcii cît și cu polonii o purtare prietenoasă care să facă ca aceștia din urmă să nu ceară, iar cei dintîi să nu primească schimbarea lui [61]. El trimite două solii, una la poloni, în care le spune că turcii se pregăteau a năvăli în țara lor, pentru a pune capăt neînțelegerii în privirea alegerii regelui; dar că el i-a determinat să se lase de această întreprindere¹³². Ioan cerea totodată, ca mulțămită oarecum pentru slujba făcută, restituirea Pocuției și acea a averilor lui Ștefan Tomșa, cel ucis în Polonia [62].

Prin a doua solie el propune tot atunci turcilor că, „dacă i-ar da numai un ajutor de 6 000 de oameni, ar putea să supună, cu ajutorul tătarilor, cu totul Polonia Împărăției Turcești”. Turcii însă, care se așteptau ca prietenul lor, ducele de Anjou, să fie ales rege în Polonia, nu învoiesc lui Ioan asemenea întreprindere, deși îi mulțămesc călduros pentru bunele lui intenții¹³³.

¹²⁹ Regele Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, 17 dec. 1572 (*ibidem*, Supl., I/1, p. 26). Alte instrucțiuni ale lui Carol al IX-lea către de l'Isle, 14 oct. 1573 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 21).

¹³⁰ Regele Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, 30 nov. 1572 (*ibidem*) <Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 26>.

¹³¹ Languet către ducele de Saxonia, 30 nov. 1572 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 30). Laski nu se știe de era ungur sau polon. Candidatul de acum la domnia Moldovei era același care ajutase cu 11 ani mai înainte lui Despot la cucerirea Moldovei. În scrisoarea sa către Carol al IX-lea din 19 mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 34), episcopul d'Acqs numește și pe candidatul la tronul Moldovei: „Albert Lasky palatin de Siradie” <Sieradz> [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. VIII, XIV, 316].

¹³² Bielski, apud Hasdeu, I, p. 52.

¹³³ Scrisoarea vizirului Mohamed către guvernorul Galіției („Arhiva istorică”, I, 1, p. 43) și aceea către ambasadorul Franței (*ibidem*, p. 152) (ambele din 1574). Scrisoarea lui

După ce el își așterne astfel la turci și la poloni arătarea credinței, întreprinde a surpa candidatura pretendentului francez la coroana Poloniei, cu care împreună cădea și aceea a lui Laski la tronul Moldovei [63].

El trebuia pentru aceasta să caute a învrăjbi pe otomani cu polonii, când atunci nu ar mai fi putut avea nici un sort de izbândă în Polonia candidatura unui principe patronat de turci. Fiindcă însă turcii erau mai lesne încrezători și mai ușor de stîrnit la fapte războinice, Ioan-Vodă iscodește cele mai mari neadevăruri asupra purtării polonilor față cu turcii, spre a-i determina pe aceștia la vreun act de dușmănie. El pîrăște între altele pe poloni turcilor că tot ar adăposti pe Bogdan în statul lor, ceea ce face pe turci să trimită la moment o solie amenințătoare în Polonia, cerînd extrădarea domnului refugiat. Deși Bogdan de mult nu se mai afla în Polonia, și polonii știau prea bine aceasta, totuși, speriați de amenințările turcilor, pun să caute pe Bogdan în toate părțile.

Totodată, domnul Moldovei înștiințează pe turci că Ioan <Ivan> cel Strașnic <Groaznic>, țarul moscoviților, ar fi venit la Wilno, unde ar fi fost prea bine primit de lituanieni, și că ar fi de temut ca dieta polonă să nu-l proclame de rege. Asemenea veste, iscodită foarte la timp de Ioan-Vodă, era mai ales de natură să sperie pe turci, care, tocmai din cauza fricii ce o aveau ca nu cumva țarul Moscovei să fie ales în Polonia, sprijineau candidatura principelui francez. Totuși, chiar această veste nu avu alt efect decît de a împinge pe turci la pregătiri care în curînd fură părăsite, cînd ei se informară despre zadarnica lor teamă¹³⁴.

Văzînd Ioan-Vodă că nu izbutește prin turci a surpa candidatura lui Henric de Anjou, se întoarce către poloni, folosindu-se de stăruințele turcilor în favoarea acestui principe, pentru a deștepta în poloni simțămîntul vredniciei, jignit prin amestecul așa de rostit al Porții în o afacere atît de gravă ca aceea a alegerii monarhului lor. Francezii, care erau interesați a-și întinde înrîurirea în răsărit, căutau să întărească în poloni plecarea pentru Henric, făgăduindu-le că, în caz de a-l alege, francezii vor obține de la prietenii lor cei buni, turcii, ca numirea domnilor în Muntenia și Moldova să fie înapoiată Poloniei, precum a avut-o în vremile vechi, bineînțeles, fără a se păgubi turcii de luarea tributului acestor două provincii¹³⁵.

Turcii care se temeau de alegerea unui principe vecin care și-ar fi mărit puterea prin ocuparea Poloniei, țară pe atunci încă foarte însemnată, cereau cu mari stăruinți la poloni că, dacă ei nu se pot înțelege asupra unui om de țară, să dea tronul numai candidatului francez.

În 10 februarie 1573 găsim pe Ioan-Vodă scriînd dietei, în ceea ce privește alegerea regelui, că împăratul (sultanul) i-a poruncit de a recomanda grațiilor voastre că „dacă se poate alege monarhul dintre seniorii băștinași bine ar fi; iar dacă este a se alege unul dintre străini, acesta nu poate fi altul decît fratele regelui Franței”. Dieta polonă, neputînd răspunde unei asemenea cereri, înconjură lucrul spunînd, în 22 aprilie 1573, că deputații încă nu s-au înțeles asupra persoanei¹³⁶.

Ioan prin care cere Pocuția și răspunsul de trăgănare al senatului polon din aug. 1572 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 269) [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 323—324].

¹³⁴ Episcopul de Acqs către ducele de Anjou, martie 1573 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 30).

¹³⁵ Instrucțiunile lui Carol al IX-lea către Montlic, ambasador în Polonia, 6 sept. 1572 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 25). Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, ambasador în Constantinopol, 17 dec. 1572 (*ibidem*, p. 26): „que le roi établisse des Palatins au pays de Valachie (înseamnă Moldova) ainsi que cela était dans les temps passés.”. Rym către împărat, 31 martie 1573 (*ibidem*, Supl. II/1, p. 662).

¹³⁶ Ioan Vodă către dietă, 1573 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 275; răspunsul p. 276).

Tot pe atunci, în martie 1573, găsim trei scrisori ale lui Mohamed-Paşa, din care una către palatinul <marele hatman> George Iaslowiecki, şi alta către acel al Podoliei, Constantin Kuropat, prin care sînt rugaţi a primi unul din ei coroana; că aceasta ar fi *voinţa* înălţimii sale cezarului (sultanul). A treia scrisoare este adresată dietei, în care i se spune că „nu este *voinţa* sultanului ca să se aleagă de rege un răuvoitor al împăratului turcesc şi că *voinţa* sultanului este ca unul dintre voi, poloni, să fie ridicat la acea demnitate; căci un străin ar putea să fie primejdios pentru Moldova, Transilvania şi alte părţi ale împărăţiei”¹³⁷.

Sultanul însuşi scrie în aceeaşi zi dietei polone că ştie că s-au ivit neînţelegeri şi învrăjbiri între [membrii] ei după moartea regelui; că el, sultanul, nu socoate drept vrednic a fi ales un străin sau fiul sau fratele unui rege străin şi nealiat cu Poarta; prin urmare, să bage bine de seamă să nu aleagă ca rege pe cineva neplăcut turcilor¹³⁸.

Scrisoarea aceasta din urmă fusese trimisă dietei printr-un om al lui Ioan-Vodă. Ea părea chiar lumii de atunci atît de stranie, încît se bănuie că ar fi fost iscodită sau plăsmuită, fie de Ioan-Vodă, fie de alţi duşmani ai regatului.

Ea era calculată aşa ca, impunînd din partea turcilor pe Henric de Anjou polonilor, să compromită candidatura lui. De aceea şi ambasadorul lui Ioan-Vodă însoţise remiterea ei cu următoarele cuvinte: „Veţi vedea din această scrisoare că sultanul vă porunceşte să alegeţi ca rege al vostru pe fratele regelui Franţei (lucru, care, deşi nu se spunea anumit în scrisoare, reieşea însă din cuvintele ca să nu aleagă pe un principe neprieten Porţii). Sînteţi destul de înţelepţi pentru a vă păzi de a face această greşală; căci, dacă sultanul vrea să pună acolo pe principele francez, este pentru a face din el un mare duşman al creştinătăţii”.

Arhiepiscopul de Valenţa <Valence>, trimisul special al lui Carol al IX-lea în afacerea alegerii fratelui său, îndată ce află despre această scrisoare, se grăbeşte a înştiinţa pe toţi palatinii, înainte chiar ca actul să le fi fost comunicat, că el este un fals, făcut fie de Bogdanul, domnul Moldovei, fie de alţi duşmani. El atrăgea serioasa luare-aminte că, pentru un lucru de aşa însemnătate, sultanul ar fi trimis un ceaş anume şi că scrisoarea sultanului trebuia să fie pecetluită cu pecetea de aur şi închisă în o pungă de aur, pe cînd aceea adusă de trimisul lui Ioan-Vodă era aşternută pe hîrtie de rînd din Valahia sau din Polonia. Scrisoarea se făcu pierdută, nu fu citită în dietă şi în curînd nu se mai vorbi de ea¹³⁹.

¹³⁷ Scrisorile (*ibidem*, p. 657—660): „nequaquam voluntas Caesareae Celsitudinis quispiam se alieno in auctoritatem regiam elevetur; quin imo voluntas C.C. ut ex vobis idoneus aliquis ad regiam dignitatem extollatur” (p. 657) „hancque esse voluntatem C.C. et nostram vobis exposuimus” (p. 660).

¹³⁸ *Ibidem*, p. 662: „neminem judicamus dignum regio officio qui sit alienus aut alieni infoederati Regis filius aut frater”.

¹³⁹ *Mémoires de Choisin*, în Buchon, *Mémoires sur l'histoire de France*, t. XII, année 1573, p. 721: „La troisieme allarme fut d'une lettre apportee de Constantinople. C'estoit une lettre que le bassa escrivoit aux estats de Pologne, par laquelle il les prie de la part du grand-seigneur d'eslire pour roy un d'entre eux, et là ou cella ne se pourroit faire, il les prie d'eslire le frere du roy de France. Cela troubla le dict sieur eveque (de Valence) parce que les autres competeurs eussent faict leur prouffit de cette recommandation. Scavoit aussi ledict sieur que ce mot apposé en la lettre de commandement irritoit grandement la noblesse. Or y avoit-il de plus que le Bogdan, qui avoit retenu le messenger de Constantinople qui avoit envoyé ladicte lettre par des siens, escrivoit aux dicts estats: „Vous verrez par la lettre que je vous envoie, que le grand-seigneur vous commande d'eslire pour votre roy le frere du roy de France... et sages pour vous garder de faire ceste faute; car, puisque le grand-seigneur le veut mettre là, vous pouvez penser que c'est pour en faire un puissant ennemy à toute la crestienté”. Incontinent le dict sieur de Valence fut adverty de ces deux lettres il envoya par tous les palatinats, afin de les prévenir avant que lesdictes let-

Toate silințele lui Ioan-Vodă fură deci zadarnice. După ce interregnul ținuse mai bine de 9 luni, de la 7 iulie 1572 pînă la 16 mai 1573, dieta se rosti în acea zi pentru candidatul francez și Henric de Anjou fu proclamat de rege al Poloniei. Fiind el însă în Franța, de abia în 24 februarie 1574 apucă în chip efectiv frînele guvernului polonez.

Pînă atunci situația în Moldova se schimbase de a totului tot. O luptă pe viață sau pe moarte fusese întreprinsă de valorosul domn al Moldovei, căreia el îi căzu mai la urmă jertfă nemeritată^[64], iar Henric al III-lea, după trei luni de domnie, mergînd să ocupe tronul francez rămas liber prin moartea fratelui său, Carol al IX-lea, candidatura lui Laski la tronul Moldovei rămase și ea fără nici un efect.

Mai înainte de a intra în expunerea celei de pe urmă lupte pe care Moldova o mai încercă spre a redobîndi neatîrnarea ei, trebuie să aruncăm o ochire asupra domniei interne a lui Ioan-Vodă, care ne va explica și izbînzile sale neașteptate și tragica lui cădere.

Ioan-Vodă este arătat de Ureche ca un mare tiran. El spune despre dînsul că „arătîndu-se groaznic să ieie spaima la toți, nu de alta se apucă, ci de cazne groaznice și vărsare de sînge, și atunci în ziua de Paști a tăiat pe Ionașcu Zbiera și multe cazne făcea; așîderea mitropolitul Teofan n-ar fi ieșit întreg de n-ar fi fugit la munți. Temnițele pline de călugări, și în groapă de viu a băgat pe Veveriță și pe popa Cozma și pe Molo-deș călugărul; de lege își rîdea, că în postul mare s-a însurat¹⁴⁰ [65].

Am observat și aiurea că asemenea învinuiri de cruzimi, puse de cronicari în socoteala unor domni, trebuie totdeauna cercetate cu luare-aminte, spre a vedea dacă nu cumva patima sau interesul aristocratic al clasei din care de obicei fac parte cronicarii români nu-i împinge la răstălmăcirea adevărului. În cazul lui Ioan-Vodă, tocmai, vom vedea că teama este foarte îndreptățită și că, dacă vreun domn a fost nedrept judecat de cronicarii țării, apoi desigur că este Ioan-Vodă.

Nu că am tăgădui cruzimile comise de Ioan-Vodă; dar ele erau ale timpului și, fără a vorbi de Vlad Țepeș, nici de Ștefan cel Mare, chiar Neagoe Basarab nu rămase cu mîinile nepătate de sînge. Interesant este însă de a ști din ce motiv ucidea Ioan-Vodă. Era el o fiară însetată de sînge, după cum pare a-l înfățișa cronicarul, sau cruzimile sale aveau un motiv de a fi?

Înrîurirea polonă în Moldova prinsese adînci rădăcini sub domnia lui Lăpușneanu și mai mult încă sub aceea a lui Bogdan și boierimea se dăduse în mare număr în partida polonă care avea de reprezentant al ideilor sale pe alungatul Bogdan. Mulți boieri și călugări tot de neam boieresc vor fi suspinat după îndepărtatul țînc și vor fi căutat a unelti felurite manopere spre a răsturna pe Ioan-Vodă și a readuce pe favoritul lor. Chiar de la început vedem pe Ioan-Vodă tăind pe Ionașcu Zbiera, pentru prepus că ținea cu polonii. Toate celelalte execuții vor fi avut același imbold,

tres leur fussent communiquées, les advertir qu'elles estoient faulces et falsifiées, ou par Bogdan ou par quelqu'autre de nos ennemis.

Il fait remonstrer que pour une chose de si grande importance que celle-là, le grand-seigneur, si telle eust esté son intention, eust bien sceu envoyer un chahuz, et en escrire luy-mesme; que ladicte lettre n'estoit pas cachettée d'un scel d'or, comme l'on accoustumé de faire, ni enveloppée dans une bours de soye ou de drap d'or, et que si l'on faisoit regarder le traduit, il seroit escrit en papier de Vallachie ou de Pologne. Ce mesme advertissement fut donné aux principaux seigneurs, qui fut cause que le lendemain après aucuns d'entre eux demandèrent le traduit de ladicte lettre, qui incontinent esgaré, et ne se trouva point et ne s'en parle plus".

¹⁴⁰ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 192.

deși unele din ele putea să le mascheze sub alte învinuiri, precum aceea atribuită vlădicăi Gheorghe. Cît despre arătarea lui Ureche că l-ar fi băgat de viu în foc pentru că ar fi avut avere, se vede de departe că este numai o răutăcioasă iscodire, căci fără îndoială erau în Moldova boieri mult mai bogați decît vlădica Gheorghe, pe care Ioan-Vodă ar fi trebuit pe toți să-i frigă spre a-i despoia, lucru de care însuși Ureche nu amintește nimic.

De altfel, prigonirea călugărilor este adevărată de însăși o scrisoare a lui Ioan-Vodă către birăul de Bistrița, în care scrisoare îi vorbește „de rîndul unui călugăr anume Tofan, fost mitropolit, și a altor patru călugări care au strîns multe avuții, ughi de aur și alți bani mulți și au fugit cu toate aceste avuții”, rugînd pe birău ca „să așeze oameni pe la toate intrările ca să-i prindă și să-i trimită în Moldova”¹⁴¹.

Boierimea se stricase cu totul. Neputînd fi toată căpătuită, partea ei rămasă pe din afară arăta nemulțămire cu domnul din scaun, de îndată ce se urca în el, și boierii nedăruiți se puneau îndată pe lucru, umblînd după răsturnări. Țepeș în Muntenia, Lăpușneanu în Moldova sîngeraseră cumplit nobilimea; dar, totuși, ea nu-și părăsise obiceiul înrădăcinat. Dacă însă ea trîntea cu ușurință pe domnii mișei, acei înzestrați cu energie o făceau să plătească scump veșnicul ei neastîmpăr. Astfel unul [din aceștia] se alege și Ioan-Vodă, care fu de o asprime nespusă cu boierii, voind să facă să plece neîncovoiatul lor grumaz sub mîna atotputernică a domniei; de aici se explică cruzimile neomenoase ale lui Ioan față cu clasa aristocratică a țării. De aceea și Lasicki care, în însușirea lui de străin, nu avea nici un motiv a ponegri pe domnul moldovean, spune despre Ioan că „și pentru cea mai mică vină pedepsea cu moartea, jupuia de viu, pune în țeapă, scotea ochii și diforma oamenii, tăindu-le urechile”¹⁴².

De asemenea arată și Forgach, indicînd însă motivul politic ce împingea pe Ioan la cruzime, cînd spune că „pe cei nobili de mare autoritate, *plecați mai ales lui Bogdan*, i-a ucis”¹⁴³.

În tot timpul cît Ioan-Vodă se silea prin eforturi uriașe să se mențină în tronul Moldovei, Bogdan Lăpușneanu nu încetă de a-l săpa. Bogdan avea proteguitori puternici între care găsim și pe țarul Rusiei, Ioan <Ivan> Vasilievici, care însurase pe Bogdan încă cu cîțiva ani mai înainte cu fata nobilului său, ducele Simion Rostoviensis <de Rostov>; iar acum, murindu-i soția, marele duce al Moscovei îi oferise mîna altei rusoaice nobile, fata lui Teodor, ducele Mscislaviensis et Zeslaviensis, înrudit cu însuși țarul¹⁴⁴.

Se înțelege că un domn ce dușmănea din principiu pe boieri pentru nesupunerea lor trebuia să caute sprijinul său în alt element al țării și, fiindcă nu exista nici pe atunci o clasă burgheză națională între popor și boieri, apoi Ioan-Vodă trebui să-și caute sprijinul în stratul de jos al societății, în țărani.

Deși nu ne-a rămas nici o știre despre purtarea prin care el își cîștigă simpatiile lor¹⁴⁵, totuși este învederat că acest domn a trebuit să apere interesele clasei asuprite, și încă cu o mare căldură, pentru ca, după o așa scurtă domnie, poporul să ajungă a-l iubi așa de mult. O cronică turcească spune că „Petru Șchiopul fu pus pe tronul Moldovei, *în mijlocul*

¹⁴¹ Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 198.

¹⁴² Lasicki, în Papiu, [*Tezaur*], III, p. 257. Scrisoarea lui Mohamed pașa către regele Poloniei, 30 iulie 1574, în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 315.

¹⁴³ Forgach, apud Hasdeu, l.c., p. 251.

¹⁴⁴ Ivan Vasilievici către Bogdan, mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 706).

¹⁴⁵ Toate cele spuse de Hasdeu în această privință *op. cit.*, p. 35 și urm. nu sînt însă întemeiate pe nici un izvor.

*lacrimilor poporului care regreta pe Ioan*¹⁴⁶ și Gorecki arată că în bătălia cea de pe urmă purtată de el la Cahul, „pedestrații țineau pe Ioan-Vodă în mijlocul lor și nu-l lăsau să treacă la călăreți, fiind foarte îngrijiți de viața lui și temându-se ca nu cumva să-l înșele boierii și să-l deie de viu în mâinile turcilor, pentru că *pedestrimea, toți țărani, aveau o deosebită iubire și credință pentru Ioan-Vodă*”¹⁴⁷. Același lucru este arătat, spre mai bună confirmare, și de Paprocki¹⁴⁸; iar Lasicki, după ce enumără felurile de pedeapsă cu care Ioan schingiua pe jărtfele sale, adaugă: „prin asemenea cruzimi inspirase *poporului de jos atîta frică și iubire pentru dînsul* (dacă în frică poate încăpea iubire), încît nu numai că-l onora și-i purta groază, dar încă se și lupta pentru dînsul cu cea mai mare vitejie”¹⁴⁹. Ce logică? Ioan-Vodă să fi îngrozit *poporul de jos* prin cruzimile aplicate *asupra lui* și tot acest popor să-i fi răsplătit cu iubire neomeniile sale! Oricine vede în spusele lui Lasicki constatarea a două fapte deosebite, cruzimea netăgăduită a lui Ioan-Vodă și iubirea pentru el a poporului de jos. Vroind să le pună în legătură una cu alta, istoricul polon se încurcă și însuși el, prin parantezul ce-l deschide, arată că nu era mare încredere în judecata ce o rostește. Dacă raportăm cruzimile lui Ioan, nu la poporul de jos, care nu le suferea, ci la boierii care și le atrăgeau prin purtarea lor, de îndată figura lui Ioan iese limpede și lămurită din această mărturie contrazicătoare, care arată pe Ioan-Vodă ca pe un tiran iubit de poporul de jos.

Această poziție a lui față cu clasele poporului explică, cum am spus și mai sus, strălucitele lui izbînzi în luptele cu turcii ca și căderea lui, pornită din trădare. Izbînzile le repurtă cu ajutorul poporului de jos; trădarea îi veni din partea celor mari. Ce minunată învățătură pentru viitor!

Ou toate că Ioan-Vodă fusese pus în domnie prin turci, cu toate că el se arăta către dînsii cu așa de mare credință și dobîndise mulțămirea și recunoașterea meritelor sale, fu de ajuns ca să propună cineva mai mulți bani la Constantinopol decît acei pe care îi dădea Ioan, pentru ca fața turcilor să se întoarcă de la el. Aceștia își pierduseră cu totul drumul și cărarea. Ademenitoarea perdea a banului le acoperea privirile și întreaga politică turcească se prefăcuse în o mare mașină de produs bani, nu însă pentru statul turcesc, ci pentru dregătorii care-l ocîrmuiau; interesul colectiv al statului părea că se desface în interesele private ale celor ce-l conduceau. Cu toate acestea, față de neunirea și rivalitățile statelor europene, turcii nu numai că mînau mai departe putreda lor existență, ci erau încă spaima popoarelor creștine.

Tocmai pe atunci o nouă nevoie de bani lovise în haznaua împărătească; căci turcii pierduseră marea bătălie de la Lepanto, care nimicise aproape cu totul flota lor de război (1571), și le trebuiau sume enorme pentru reconstituirea ei. Doamna Oiajna, vestita intrigantă din Muntenia, care tocmai pe atunci avea pe unul din protegiții săi, Alexandru al III-lea, pe tronul Munteniei, iar fiul ei, Petru, scos de acolo de

¹⁴⁶ Raportată de [M.] Mignot, *Histoire de l'Empire ottoman*, II, p. 215: „Pierre fut placé sur le trône de Moldavie au milieu des larmes des peuples qui regrettoient Ivan”.

¹⁴⁷ Gorecki, în Papiu, [Tesaur], III, p. 240: „Pedites simili ratione ab equitibus remotos, quorum magnus numerus erat, disponit; qui Ivoniam apud equites haud patiuntur progredi, non mediocriter de vita ipsius, ne a primoribus deceptus vivus in potestatem Turcarum veneret, pertimescentes: solum ad Kozaces Polonos cum interdum commeari patiuntur; nam pedites, gens rustica singulari fide ac animo in Ivoniam fuere”.

¹⁴⁸ Paprocki (în trad. germană), în Papiu, III, p. 282: „Denn das Lanvolck wolte in nicht unter die Herrn lassen, weil es sich befürchte er möchte von ihnen verrathen werden”.

¹⁴⁹ Lasicki, în Papiu, III, p. 258: „Hac tali feritate tantum sui metum amoremque si modo in metu esse potuit amor) plebi incussit, ut illum postea non modo honorarint horum meritisque, verum etiam fortiter pro eo depugnaverint”.

turci în 1567, trăia din o pensie a sultanului în Constantinopol¹⁵⁰, oferă acestuia îndoirea tributului Moldovei dacă va încuviința domnia ei lui Petru¹⁵¹.

Sultanul face cunoscut lui Ioan propunerile Chiajnei, cerându-i să le îndeplinească dacă voiește a mai păstra domnia, iar de nu, să o părăsească și să o lase lui Petru. Ioan-Vodă respinge cererea sultanului, dînd răspuns ceașului trimis la el: „spune stăpînului tău că banii pe care mi-i cere îi voi întrebuița spre a ridica oștiri care vor mîntui poporul meu de stoarcerile cărora este expus”¹⁵². Sultanul declară pe Ioan-Vodă de mazil și dă steag de domnie lui Petru Șchiopul.

Domnul Moldovei se hotărăște atunci să se opună turcilor cu puterea spre a scoate o dată patria lui din ghiarele asupritorilor veșnic nesăturați. El adună țara în jurul lui și îi ține o cuvîntare, în care îi arată cum turcii, făcînd toate pentru mită, îngreuiază și sărăcesc lumea; că de va vrea ea numai, cu înlesnire va îndepărta mîna turcilor; că pe leși îi are spre sine plecați. Oazacii vor veni cum le va da de știre, cărora niciodată nule pot sta turcii împotriva. Numai țara îi lipsește; că de se va uni și ea cu dînsul, nici vor mai îndrăzni turcii să trimită oștiri, ci vor face țării pe voie; că pe el să nu-l aibă de vrăjmaș, ci ca pe un prieten și părinte. Dacă făcuse el cuiva nedreptate, tot pentru turci făcuse, ca să le între în voie și să-i umple; dar nici nu i-a putut sătura, și cîte altele. Cu aceste cuvinte, fiecare cu răsunet în inima țării, căci fiecare atingea o suferință viu și adînc simțită, „Ioan-Vodă, umplînd pe toți de nădejde, cu glasuri mari strigară că lîngă dînsul vor pieri cu toții”¹⁵³. Se legară deci „cu jurămînt că vor lupta pe <pînă la> moarte în contra tiranului Selim și că mai bine își vor pierde toate: patrie, viață, femeile și scumpii lor copii, decît să părăsească pe domnul lor”¹⁵⁴.

Cum se întîmplase această minune, ca o țară decăzută, slăbită prin lungile dezbinări în care trăise mai bine de o jumătate de veac, care nu se putuse opune la cele cîteva cete adunate de Laski cu mijloace private, să îndrăznească acum a înfrunta iarăși cumplita putere a otomanilor? Răspunsul este ușor de dat dacă ne vom aminti că temelia puterii armate a Moldovei, milițiile țărănești, [„oastea cea mare”], cei „proști dar mulți”, pe care un genial scriitor român îi pune în gura lui Lăpușneanu, părăsise pe acesta în lupta lui cu Despot, iar pe Ioan îl susțineau nu numai din datorie, ci chiar din iubire și devotament.

Ioan-Vodă găsisese secretul de a arunca în sînul maselor scînteia aceea divină care aprinde în ele simțămîntul solidarității pentru o cauză comună; care trezește conștiința colectivă în ființele individuale; care face din turmă un popor. Acest secret îl posedă numai naturile cele mari și geniale în care poporul are *încredere*. Fără *încredere*, fără credință nu s-au făcut niciodată lucruri mari în omenire și Ioan-Vodă, chiar prin figura lui, era un om care putea să inspire curajul acelor a căror inimă mai stătea la îndoială. El era „de o statură uriașă, o constituție vînoasă, o înfățișare bărbătească în care se vedea că fierbe puterea”¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Mai sus p. 32.

¹⁵¹ Gorecki, în Papiu, III, p. 215.

¹⁵² Mignot, [*op. cit.*], II, p. 211: „le Moldave répondit fièrement qu'il emploierait cet argent à lever des troupes qui soustrairoient ses sujets à la vexation qu'on prétendoit exercer contre eux; et il ordonna au Chiaoux de se retirer”.

¹⁵³ Ureche în *Letopisește*, I, p. 192 [ed. C. Giurescu, p. 223, cu deosebiri].

¹⁵⁴ Gorecki, în Papiu, III, p. 220 [vezi și SMIM, II, p. 278, unde se reproduce celebrul discurs al lui Ion vodă către ostașii săi care veniseră să-l slujească „pentru bani”].

¹⁵⁵ Gorecki, *loc. cit.*, p. 215: „vir procerae staturae, facie decora oculis gracilibus quodam modoque minacibus, toto corpore lacertosus, viribus pollens”.

Cum se hotărî la împotrivire, Ioan-Vodă luă măsura de a trimite femeia și averile la Hotin¹⁵⁶ și el mai mult de formă ceru ajutor de la regele Henric de Anjou [al Poloniei], care, bineînțeles, trebuia să refuze. Cu toate acestea, trei nobili poloni între care vestitul Łaski ajutară lui Ioan-Vodă. Regele polon fiind muștrat de sultan pentru acest ajutor, senatul Poloniei îi răspunde că pe Ioan îl credea în bunele grații ale Porții și că războiul îi fusese declarat numai de voievodul Munteniei fără împărtășirea Turciei¹⁵⁷.

Cazacii însă, la care dînsul se îndreptă, veniră, deși într-un număr prea mic pentru lupta uriașă ce era să se încingă [66]. Nimic nu ne poate da o idee mai clară despre mărimea simțămintelor eroului moldovean decît împrejurarea că atunci cînd el văzu pe cazaci intrînd în lagărul său, ieșind ca să-i salute, îl năpădiră lacrimile de bucurie¹⁵⁸, cu toate că era un om de o statură herculeană și de o putere așa de mare încît, într-una din bătăliile sale, trase singur un tun după el¹⁵⁹.

Vestea că Petru-Vodă intrase în hotarele Moldovei apucă pe Ioan la un ospăț dat de el iubiților săi aliați, cazacii. El ordonă îndată capului cazacilor, *Sverșevski* <Swierczewski>, și vornicului *Dumbravă* să meargă la iscoadă. Petru-Vodă, cu o armată destul de numeroasă, compusă din turci, munteni și unguri, își așezase castrele sale la Jiliște¹⁶⁰ unde, punînd o strajă de 400 de oameni, rămășița armatei, obosită de drum, se dădu odihnei, lăsîndu-și caii să pască pe cîmp. Avangarda lui Ioan surprinde straja oștirii dușmane și o măcelărește, așa încît nici un singur om nu scapă pentru a duce vestea primejdiei armatei ce odihnea.

Sverșevski trimite răspuns lui Ioan să vină cît mai în grabă căci dușmanii nu s-ar aștepta să fie atacați. Domnul sosește și cade din trei laturi asupra oștirii neîntocmite a lui Petru, făcînd în ea un cumplit măcel, din care numai cu greu scăpară Petru, candidatul la tronul Moldovei, și iratele său Alexandru, domnul Munteniei. Cel dintîi fugi la Brăila, iar al doilea la [Țîrgul de] Floci, acest în urmă mîntuindu-se prin devotamentul a doi frați Golești, vornicul Ivașcu, ce fu numai rănit, și clucerul Albu, care își lasă chiar viața pe cîmpul de bătălie¹⁶¹ [67].

Bătînd Ioan-Vodă oastea aliată lîngă Rîmnic, „el intră cu toată puterea lui în Țara Muntenească, atacînd cetățile și orașele, care nici de la natură, nici de vreo artă <meșteșug> nu erau întărite, tăind și ucigînd în tot drumul pe toți, fără alegere de sex și de vîrstă, și dînd foc satelor și orașelor. Se omorau bătrîni și copii, se rușinau femeile și fecioarele și se comiteau cruzimi de tot felul”¹⁶², Ioan răzbuinînd astfel dușmănia contra Mîrceștilor pe nevinovatul popor muntean.

Ioan, ajungînd pînă sub munți, către Brașov, se coboară apoi spre București, unde pune domn pe unul *Vintilă-Vodă*¹⁶³ [68], care însă este

¹⁵⁶ 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 709).

¹⁵⁷ Gorecki, în *Papiu*, III, p. 222.

¹⁵⁸ Senatul Poloniei către Selim, 18 sept. 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 726).

¹⁵⁹ Gorecki, *loc. cit.*, p. 244.

¹⁶⁰ Vezi un document din Arhiva Statului, reprodus de Hasden, l.c., p. 88, care spune că bătălia „s-a întîmplat la vadul ce se zice *Doamna*, lîngă satul Jiliște”.

¹⁶¹ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 193; Gorecki, în *Papiu*, III, p. 225. Vezi și documentul citat mai sus din Hasden, *op. cit.*, p. 88, confirmat de raportul lui Ferraro din 7 mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 87): „il Vechio signor li asaltò di note; e li messe in rota con gran mortalità, dove con pochi si salvarono in Proilago” (Brăila); și o știre din Viena întărește izbînda (*ibidem*, p. 88).

¹⁶² Gorecki, în *Papiu*, III, p. 229.

¹⁶³ Același probabil cu domnul dintre anii 1532—1534. Vezi vol. II, p. 406. Un document din 3 mai 1574 pune această bătălie la Brăila și arată după aceea ocuparea Bucureștilor, „sedem Vaivodarum transalpinarum”, din partea lui Vintilă vodă (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 682); scrisoarea lui Báthory (*ibidem*, p. 690).

răsturnat și decapitat, după cum spune scrisoarea trimisă de Ștefan Báthory împăratului după 4 zile, de Alexandru [Mircea] al III-lea, care se reîntoarce în scaun.

Ioan însă nu avu timp să-și sprijine protegitul; el trebui să meargă la Brăila spre a prinde pe rivalul său și plecă în grabă din București către acel oraș, unde, ajungând, somează pe comandantul turc să-i predea pe Petru. Comandantul trimise prin patru soli un răspuns amenințător. Ioan atunci, călcând dreptul soliei, „taie trimișilor nasurile, urechile și buzele, ordonă apoi să-i bată cu cuie de fier pe o bîrnă înaltă cu picioarele în sus și cu capul spre pămînt și astfel îi aruncară soldații lui Ioan la porțile Brăilei. După aceea dăte ordin de asediul orașului, pe care îl luară în curînd pedestrașii lui”.

„Înfrișat măcel se făcu atunci în turci; curgea pîrău sîngele în Dunăre din grămezile de morți; copiii se răpeau de la sînul mamei lor și între vaiete se omorau; se prădă tot orașul și i se dăte foc; necum ființă de om, dar nici măcar un cîine nu scăpă viu din mijlocul flacărilor și al ruinelor”¹⁶⁴. Cetățuia Brăilei însă Ioan nu o putu lua din pricină că el fu chemat, precum vom vedea, de Sverșevski, în contra unei oștiri turce de lîngă Tighina. El lăsă deci și Brăila precum lăsase Bucureștii și apucă spre Bugeac.

Astfel Ioan-Vodă era nevoit a părăsi izbînzile sale tot neisprăvite pentru a întîmpina noi primejdii și aceasta fu una din pricinile de căpetenie ale căderii sale; căci dușmanii numai împrăștiați, nu zbrobiți, se reformau neconținut în urma lui și, adăugîndu-se peste cei ce soseau fără încetare, deveneau pe fiecă zi mai numeroși, mai amenințători.

Anume Ioan-Vodă, cum aflate despre înaintarea unei oștiri dușmane din Chilia și Cetatea Albă, care alerga în ajutorul Brăilei, în număr de vreo 15 000 de oameni, trimisese îndată întru întîmpinarea ei pe Sverșevski cu cazacii și cu 8 000 de călări români. Sverșevski îi lovește cu multă îndrăzneală, îi bate și-i împrăștie. Rămășițele acestei oștiri scapă la Tighina, cetate turcească, unde se împreună cu alte trupe turcești și tătarești tăbărîte în jurul cetății.

Sverșevski atunci cheamă îndată pe Ioan de la Brăila, care, venind în cea mai mare grabă, se unește cu cazacii, bat oștirile din jurul Tighinei și după aceea cetatea, unde ucid pe toți orășenii, cu femeii cu tot, nelăsînd nici unul viu din atîta mulțime. Îndată după această izbîndă, cazacii se abat pe Cetatea Albă, pe care o pradă și o ard, luînd din ea nesfîrșite bogății. Apoi un corp nou de turci înaintînd asupra lui Ioan-Vodă, Sverșevski cere voie de la domn să meargă să-l risipească, și acesta îi dă 3 000 de pedestri, adică de milițieni, țărani români, în ajutor.

Sverșevski așează pe români îndărătul cazacilor călări și atacă pe turci. La început, în decurs de o oră, lupta era în îndoială. În sfîrșit, chemați fiind la luptă românii, aceștia, oameni plini de vitejie în trup și suflet, întăriți întocmai ca fiarele îndelung reținute, aleargă cu strigăte înfrișate în ajutorul cazacilor. Atunci, călăreți și pedestri, toți cu mare putere, se repezîră din toate părțile în gloata turcească și o desfăcură; turcii întoarseră spatele, iar pedestrii români, ieșindu-le în cale, tăiau picioarele și străpungeau pîntecele cailor turcilor. Dintre cazaci numai trei pieriră; români o sută. Atît de puțin costă această însemnată și strălucită victorie pe care Ioan o privea din depărtare cu multă bucurie.

Selim, auzind din Constantinopol de izbînzile lui Ioan, se turbură foarte și, temîndu-se ca nu cumva să piardă Moldova și să fie gonit și din

¹⁶⁴ Gorecki, în Papiu, III, p. 229 [Vezi și SMIM, II, p. 280, unde se traduce o descriere asemănătoare a lui St. V. Lukomski].

Grecia, lucru ce era să i se întâmple dacă nu intervenea trădarea Cernăuțeanului, se ruga cu ai săi lui Dumnezeu după datina și legea turcească¹⁶⁵.

Pe lângă rugăciunile către Mohamed, turcii însă pregătiră o expediție mai însemnată contra lui Ioan-Vodă, pe care vedeau că nu-l pot răpune cu ușurința ce și-o închipuiseră. Sultanul dă ordin sangeacilor de la Dunăre să intre în Moldova sub comanda supremă a beglerbegului Greciei (Rumeliei), astfel că oștirea turcească se urcă, întrunită, la aproape 100 000 de oameni, afară de munteni sub Petru-Vodă și de tătari sub Adel Ghirai, care mai aduceau și ei împreună cel puțin un contingent de 50 000¹⁶⁶. Marea oștire turcească se pune în mișcare asupra Moldovei, la 10 mai plecând din Constantinopol și la 11 iunie abia sosise la Adrianopole, plecând de acolo asupra lui Ioan-Vodă. Ea era sprijinită de o puternică flotă care ducea proviziile trebuitoare¹⁶⁷.

Turcii își arătaseră toată supărarea lor într-un firman trimis voievodului Ardealului și celui muntean în mai 1574, în care le spunea că „afurisitul (maledetto) voievod al Moldovei, cu alți afurisiți care se află la el, au făcut mare neascultare și răzvrătiri; s-a dat ordin ca păcătosul afurisit (cattivo maledetto), împreună cu blestemații (gli scelerati) care se țin de dînsul să fie pedepsiți”¹⁶⁸.

Un document din 14 iunie 1574 spune că Ioan-Vodă își împărțise armata în trei: o parte contra tătarilor, alta contra turcilor, iar el însuși s-ar fi așezat la Iași cu grosul ei¹⁶⁹.

Ioan-Vodă, față cu această îndoită amenințare, trebuia să urmeze planul firesc, impus chiar de împrejurări, și pe care într-o situație asemănătoare îl pusese în lucrare și Ștefan cel Mare: să oprească anume cîtva timp pe turci de la trecerea Dunării, spre a dobîndi răgazul trebuitor ca să se repeadă și să respingă pe tătari; apoi să cadă cu toate puterile asupra turcilor. El însărcinează deci pe cel mai bun prieten al său, hatmanul Ieremia Golia [69], cu care era legat încă de la căpătarea domniei, cu apărarea trecătoarei Dunării și el se pregătește a lovi pe tătari.

Ieremia Golia era, alături de Sverșevski, omul cel mai de încredere al lui Ioan. După ce-l însoțise adeseori în timpul colindărilor sale pe laturile Moldovei, mijlocise înțelegerea lui cu boierii, care-l ceruseră domn de la Poartă. Lui îi încredințase Ioan-Vodă pîrcălăbia cetății Hotinului, punctul cel mai important al țării dinspre Polonia; îi dăruise moșii și îi scăpase și viața în focul unei bătălii. Pe lângă aceste legături de inimă și de

¹⁶⁵ Gorecki, în Papiu, III, p. 231—232: „cum suis Deum more suo supplicabat”.

¹⁶⁶ Baudui (Michel Baudier de Languedoc), *Inventaire de l'histoire générale des Turcs. [Contenant leurs guerres, conquestes, séditions, et autres affaires remarquables, tant contre les Chrestiens, Grecs, Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Sclavons, Espagnols, Venitiens, Chevaliers de Rhodes et de Malte, que contre les infidelles Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, etc. Tiré de Chalcondyle Athénien, Paul Iove, Leonclavius, Lonicerus, et autres, iusques, en l'année mil six cens dix-sept. Par le Sr Michel Baudier de Languedoc. Et nouvellement revue, continué et augmenté depuis ladite année mil six cens dix-sept, iusques à la présente mil six-cens vingthuit. Avec la mort et généreuses actions de plusieurs Seigneurs, Gentilshommes François et Chevaliers de Malte, qui s'y sont trouvez]*, Paris, 1617, p. 470: „Cependant Sélim jugeait, que le vaivode Ivon pourrait croistre à telle autorité et à un pouvoir si grand si on le laissoit poursuivre, qu'il serait par après malaisé. Il mande au beglerbeg ou général d'Europe d'employer toutes ses forces à dompter ce mutin. Celuy-ci arme; sa levée fut d'environ 100 000 combattans” (apud Hasdeu, *op. cit.*, p. 130).

¹⁶⁷ Șt. Báthory către împărat, 11 iunie 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 705).

¹⁶⁸ Același din 15 mai (*ibidem*, p. 700).

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 706. Năvălirea tătarilor este adevărită de un document din 1581 care spune că niște urice fuseseră pierdute „cînd au prădat tătarii toată țara în zilele lui Ioan Vodă” (Ghibănescu, *Surte și izvoare*, II, p. 180). [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 155]. Alt document din 1600 arată că femeia lui Bucium a fost luată de tătari „cînd au prădat țara Moldovei în zilele lui Ioan Vodă” (G. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 183). Alt document asemenea din 1581 (*ibidem*, I, p. 45).

interes, Ioan-Vodă mai adaugă încă și religia, punându-l să jure, înainte de a-l trimite spre Dunăre, pe cruce și pe Evanghelie că-i va fi credincios¹⁷⁰. Ioan-Vodă, după ce trimise pe Golia către Dunăre, se trase de la Tighina către Cahul spre Prut, spre a fi la o egală depărtare de tătari și de turci.

Cu toate aceste măsuri, Golia rămase tot ce era, fire de vulpe și reată și trădătoare îmbrăcată în chip de om; și lucru încă și mai înjositor: trădarea lui nu fu măcar răsplătită cu o ambițioasă mărire, ci cu bani, cum-părată și vîndută ca o marfă de tarabă! Ce e drept, suma era cam însemnată, anume de 30 000 de galbeni. Pentru această sumă, peste care i se mai făgăduia încă alta, Ieremia nu se sfii de a vinde pe domnul, prietenul și binefăcătorul său, a călca jurământul săvîrșit pe cruce și pe Evanghelie, a deveni trădător și sperjur totodată. El lăsă pe turci să treacă Dunărea și înștiință pe Ioan că ajunsese prea tîrziu pentru a împiedica pe dușmani de la trecerea fluviului, dar că turcii erau numai în număr de 30 000, cei mai mulți armată nedisciplinată¹⁷¹. După ce-l înșela, voia să-l și adoarmă.

Prin această veste, tot planul lui Ioan deveni cu neputință; el nu mai putea să respingă întîi pe tătari, ci trebuia să plece în contra turcilor, cu primejdia de a fi prins apoi între două focuri. Ioan însă voi să se încredințeze prin el însuși de numărul și puterea dușmanilor; dar, deși el singur întreprinse recunoașterea, nu putu afla nimic sigur asupra acestei împrejurări. Cînd ostașii veniră să-l întrebe de numărul păgînilor, Ioan le răspunse cu un laconism adevărat antic: „îi vom socoti în luptă!”¹⁷². În seara bătăliei, trei boieri: vornicul Murgu, stolnicul Bilăi și hatmanul Slăvilă fugiră la turci; era avangarda trădătorilor.

Pe cînd armata turcească număra cum am văzut mai bine de 100 000 de oameni, aceea a lui Ioan-Vodă se alcătua, în afară de cîteva mii de oameni de gloată, „oaste de dobîndă*”, cum îi zice Ureche, din vreo 20 000 de pedestri și 10 000 de călări. În tunuri întrecea armata moldovenească pe cea turcească, 180 la 140¹⁷³.

Trădătorul Ieremia Golia încă nu-și sfîrșise infamul început. El fusese probabil cîștigat de turci și de munteni spre a preda pe însuși Ioan viu sau mort în mîinile lor. De aceea îl vedem, cu o îndrăzneală nemaipomenită, revenind lîngă Ioan și luînd de la el comanda cavaleriei în lupta hotărîtoare ce era să înceapă. Atacul trebuia să pornească de la aripa stîngă, unde se afla cavaleria sub hatmanul Golia, care pesemne sperase că va putea dobîndi pe domn în mijlocul ei. Milițiile, ca printr-un instinct firesc maselor, presimțiră trădarea pe care n-o înțelese Ioan, a cărui minte era pe deplin cuprinsă de orînduirea bătăliei, și nu lăsară pe Ioan să iasă din rîndurile lor spre a trece în acele ale cavaleriei¹⁷⁴. Dacă boierimea nu putu îndeplini trădarea ei în toată întinderea voită, cel puțin ea se ținu de cuvînt și, cînd se dete semnul atacului, boierii ce alcătuiău călărima, plecînd steagul, puseră cușmele în sulii și trecură la dușman¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Hasdeu, *loc. cit.*, p. 134.

¹⁷¹ Mignot, [*op. cit.*], II, p. 122: „Ce perfide mande à Ioan que les Turcs avaient passé le Danube avant qu'il eut pu atteindre les rives de ce fleuve; qu'au reste leur armée montoit au plus à 30 000 hommes de mauvaises troupes”. [Vezi și SMIM, II, p. 281, unde Lukomski apreciază armata lui Ion vodă la 30 000 ostași].

¹⁷² Fredro, apud Hasdeu, *l.c.*, p. 136.

* Veniți la luptă, fără plată, avînd dreptul la pradă.

¹⁷³ Gorecki, în Papiu, III, p. 238, exagerează desigur urcînd numărul turcilor la 200 000.

¹⁷⁴ Vezi locurile din Gorecki și Paprocki reproduse mai sus. [SMIM, II, p. 281—282].

¹⁷⁵ Asupra acestei trădări vezi *Sommaire de la vie de Selim, 1574* (Hurnuzaki, *Doc.*, II/1, p. 730): „En cette guerre le Turc à diverses recontres perdit beaucoup de gens; mais enfin vint à bout de ses ennemis, partie par valeur, partie par trahison de sviscem (?) (probabil des siens).

Un fior de îngrozire cuprinse pe moldoveni cînd văzură floarea armatei lor, 13 000 de călări viteji, foarte bine înarmați¹⁷⁶, mergînd să sporească rîndurile păgîne; trebui bărbăția, focul și inima lui Ioan spre a împiedica pedestrima de a o rupe de fugă. În curînd însă o strașnică război puse iarăși la cale inimile zdruncinate ale moldovenilor; turcii, neavînd nici ei încredere în trădători, îi întoarseră înapoi în contra fraților lor, împingîndu-i dindărăt și făcîndu-și un scut din piepturile lor. „Iată vînzătorii noștri”, strigă Ioan-Vodă, ordonînd ca toate tunurile să fie îndreptate asupra lor. Mare parte din ei pieriră, culegînd moartea în loc de răsplată pentru nevrednica lor purtare.

După ce se stînsese șirul trădătorilor care împiedica ambele armate de a se ciocni, se încăieră la luptă cu turcii și oastea română. „Picau loviți deopotrivă turcii și românii; se întunecase soarele de pulberea și fumul tunurilor; nici se auzeau, nici se mai vedeau unii pe alții; nici tunarii nu mai știau în cine își îndreptau tunurile”¹⁷⁷. De la o vreme însă, românii înfrîuseră pe turci și începură să-i gonească, încît locuitorii turci din Oblucița, văzînd cum românii răzbisera pe ai lor, se pregăteau de fugă. Lipsind însă românilor cavaleria spre a urmări pe dușman, nu se putură folosi de această izbîndă care ar fi putut deveni hotărîtoare dacă ar fi putut înprăștia prin cavalerie pe cei răzbiți de pedestrima. Obosiți însă de luptă, românii pe cît și turcii se retraseră în dosul artileriei lor, spre a se odihni puțin, cînd deodată o ploaie repede și deasă se revarsă asupra ambelor armate. Pulberea de tun fu muiată de apă și această împrejurare pricinui românilor cel mai mare rău, „căci puterea lor în contra mulțimii turcilor stătea cu deosebire în tunuri, care acum nu le mai puteau sluji”¹⁷⁸.

La reînceperea luptei, românii, lipsiți de artileria care îi sprijinise atît de minunat în primul lor atac, începură a slăbi, iar turcii, înprospătîndu-și puterile din mulțimea lor, pe cînd românii rămîneau tot aceiași, mai supraviețuind în sfîrșit și tătarii. Românii, la rîndul lor, dădură dosul și o rupseră de fugă.

Ioan adună cît putu din desfăcuta lui armată și se retrase la satul *Roșcani* [70], așezat în apropiere, unde se „îngropă” în șanțuri. Ioan nu fugi, deși fără îndoială ar fi putut-o face, căci el nu fusese înconjurat; calea pe la spate îi rămăsese liberă; însă el spusese că „va cădea capul său unde va cădea capetele ostașilor” și se ținu de cuvînt. Ioan-Vodă nu era trădător!

Turcii îl înconjurară și începură a bate șanțurile cu tunurile, fără să poată face mult rău românilor. Altă împrejurare trebuia să determine căderea lui Ioan; anume satul în care se închisese era lipsit cu totul de apă. În curînd setea începu a munci pe oștenii lui. Pentru a și-o alina măcar întrucîtva, întindeau petice de pînză deasupra ierburilor, culegînd roua ca care își ungeau buzele.¹⁷⁹

Chiar și acuma Ioan-Vodă ar fi putut scăpa; cunoscînd prea bine limba turcească, s-ar fi putut travesti și trece necunoscut chiar prin lagărul păgîn. El voia însă, ca un adevărat erou, să împartă și amarul, precum se bucurase de izbîndă alături cu voinicii săi.

¹⁷⁶ Gorecki, în *Tezaur*, III, p. 241: „Habit autem Czarnievicius (Golii Cernăuțeanul) fortissimorum equitum quibus praefuit tredecim millia, optime armis instructa”.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 242.

¹⁷⁸ *Ibidem*: „sed maximo detrimento Valachica turmenta affecit quae eis magno adiumento contra omnem vim Turcarum fuere”. [Vezi și SMIM, II, p. 282, unde se traduce textul asemănător al lui Lukomski: „această ploaie le fu spre pagubă moldovenilor, căci le udă tunurile, de care atîrna toată puterea apărării”].

¹⁷⁹ Fredro, apud Hasdeu, l.c., p. 161.

Turcii, necunoscînd însă cumpăna românilor și văzînd tăria poziției lui Ioan, îi trimiseră vorbitori care să-l sfătuiască să se predea, întrucît la sfîrșit tot nu ar putea scăpa din mîinile lor, înconjurat fiind din toate părțile.

Ioan, care vedea pe fiecare zi murind ostașii săi în torturile setei și nu mai putea suferi o asemenea priveriște, se hotărî să se închine. Înainte însă de a face acest pas, el ținu sfat cu oastea lui, atît cu cazacii, cît și cu românii, și-i întrebă ce li se părea a fi mai cu cale: a se închina turcilor sau, deschizînd porțile castrelor, să meargă la o moarte sigură, împrăștiind ei înșiși pe cît vor putea omorul în rîndurile dușmane. „Moartea singură — sfîrși el — va pune capăt tuturor acestor rele; ea ne va scăpa corpurile de suferință și ochii de vederea atîtor lucruri nevrednice”. Vocea lui se stinse într-un plîns înăbușit.

Cazacii și cu românii răspunseră într-un glas că, dacă este de părere că se poate încrede în făgăduințele turcești, atunci să se închine, deși turcul nu se ține niciodată de cuvîntul dat unui ghiaur; iar dacă se îndoiește de credința lor, atunci ei, neuitînd jurămîntul făcut lui Ioan, sînt mai bucuroși a lupta pînă la moarte decît să piară cu toții prin înșelăciunea turcilor.

Ioan se hotărî să se închine dacă turcii vor primi următoarele condiții: românii să nu fie pedepsiți de vreun domn viitor pentru participarea lor la război; cazacii să fie lăsați liberi a merge în țara lor și el însuși să fie dus neatins la împăratul turcesc. După cererea lui Ioan, turcii jurară de șapte ori pe Coran păzirea acestei alcătuirii. Turcii primiră și Ioan trebuia să se dea cel dintîi în mîinile lor.

Atunci începu o scenă duioasă, aceea a despărțirii. Rămas bun trebuia să-și ieie domnul de la vitejii săi, cu care împărțise pînă atunci soarta schimbătoare a cruntului război. „O grea și amară soartă mă desparte acum de voi, vitejii mei; vă întind dreapta mea vouă tuturor, și fieștecăruia, și vă încredințez pe toți că, pînă cînd va mai rămînea o suflare în acest corp muritor, de-a pururea cu recunoștință îmi voi aduce aminte de numele vostru”.

Auzind acestea, cazacii începură să verse lacrimi și, plîngînd și suspirînd, îi prindeau dreapta și i-o sărutau cu toții. După ce cazacii se depărtară ca de vreo trei lovituri [de tun], Ioan chemă din castre pe români și de asemenea cu multe lacrimi se despărți de dînșii. Aducîndu-și apoi aurul și pietrele scumpe ce avea cu sine, se întoarse iar la cazaci și le împărți lor toate ale sale. După aceea, descingînd sabia, se dete prins în mîinile turcilor.

Beglerbegul vorbi cu el mult timp, cînd, deodată, prefăcîndu-se a fi fost ofensat prin niște cuvinte ale lui Ioan, îl lovi cu hangerul în față și în pîntece. Ienicerii se aruncară îndată asupra lui și-i tăiară capul, iar corpul lui fu legat de cozile a două cămile, care, gonite într-o parte și în alta, îl rupseră în bucăți. Capul i-l înfipseră într-o sulită, trupul i-l sfîșiară în mici bucăți, oasele lui le împărțiră între sine, iar în sîngele lui încă cald își înmuiară săbiile, rugîndu-se lui Dumnezeu ca să le deie și lor inima lui Ioan și asemenea măiestrie în război (14 iunie 1574)¹⁸⁰. Jurămîntul o dată călcat de turci în privirea lui Ioan, pentru ce erau să-l mai țină față cu oștirile sale? Se repeziră asupra lor să le taie. Românii și

¹⁸⁰ Cea mai minunată întrupare poetică a soartei eroului modovean este tragedia Ririe [Xenopol]: *Kiajna și Ioan Vodă cel Cumplit*, ultima ediție, Iași, 1914.

cazacii se aruncară atunci disperați în mijlocul dușmanilor și, împărțind moartea pe cât putură, pieriră pînă la cel din urmă ¹⁸¹. Astfel se sfîrși tragedia lui Ioan-Vodă [71].

Acest domn este cel de pe urmă erou al Moldovei. Încă unul trebuia să mai răsară din sămînța românilor, și anume în Muntenia, și apoi să se sîngă în ele izvorul sufletelor mari. Ioan-Vodă fu în stare să trezească în inimile moldovenilor iarăși acel dor de țară, încorporat în iubirea către domnul lor. Prin farmecul ființei sale, prin purtarea sa blîndă și ome-noasă față cu poporul de jos, el cîștigă iubirea acestuia, care știa cu obiș-nuita-i generozitate să răsplătească simțămintele domnului, jertfindu-se pentru dînsul. El vroi să fie aspru cu boierii, spre a astîmpăra cugetul lor schimbător și umblarea lor după noi domnii. Boierii plecară deocamdată capul sub mîna lui de fier, dar îl pîndiră la momentul critic și-i dădură o lovitură din care nu se mai putu scula și, lucru încă mai amar pentru Ioan, acela în care el pusese toată încrederea lui, acela pe care socotea că ani îndelungați îl făcuse prieten, acela se puse tocmai în fruntea trădă-torilor.

Este greu de a întilni în istorie o soartă mai dramatică decît aceea a eroului moldovean. Arzînd de iubirea moșiei, îl vedem reînnoind vremuri ce păreau apuse pentru totdeauna și scoțînd iar din poporul român minuni de viteză, deși acesta nu mai era în întregime al lui ceea ce fusese pe timpul lui Ștefan cel Mare, o clasă de proprietari ce-și apărau moșiile lor, punînd piept pentru moșia cea mare. Izbînzile lui Ioan-Vodă sînt cu atît mai extraordinare cu cît sînt datorate personalității lui, a cărei mărime era sim-țită din instinct tocmai de cugetele simple ale ostașilor de rînd, care nu puteau să-l înțeleagă. Cîtă bucurie se răsfrîngea în vasta lui inimă cînd izbînzile urmau izbînzilor, în primele momente ale luptelor lui! Și cîtă durere nespusă, cîtă amărăciune și deznădăjduire trebuiră să-l cuprindă cînd văzu flamura mîndrei sale cavalerii, a oștirii sale celei mai alese, ple-cîndu-se înaintea dușmanului! Trebuie să fie cineva domn, să aibă dată în răspunderea sa soarta unui popor întreg, soarta generațiilor viitoare, pentru a putea simți în inimă largile bătăi produse de niște atari simță-minte ¹⁸².

¹⁸¹ Gorecki, în Papiu, III, p. 245. Cuvintele puse în gura lui Ioan de istoricul polon nu pot fi acele rostite chiar de domn, pe care nimeni nu le-a putut culege. Ele pot fi însă atri-buite domnului moldovean întru cît Starowolski, *Instituta rei militaris*, Cracoviae, 1610, p. 168 (apud Hasdeu, l.c., p. 126) spune despre el: „Ita Ivonia palatinus Valachiae et Mihail palatinus Moldaviae (autorul face o transpoziție <inversare> a țărilor unde domnea Ioan cel Cumplit și Mihail Viteazul) et nostra aetate Gustavus rex Sveciae *sola suaviloquentia* ac liber-tate adhibita numerosum exercitum in obedientia continuerunt”.

Un rezumat scurt dar întocmai consumător <corespunzător, conform> cu cele expuse din domnia lui Ioan vodă, vezi în *Annales rerum polonicarum* sub anno 1574, apud N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 112. O descriere deosebită a eroicei lupte o dă Ștefan Báthory către împărat, 17 iunie 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 707).

¹⁸² Scrierea lui Hasdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit*, București, 1865, eminentă prin mul-țimea și noutatea izvoarelor consultate și de care ne-am folosit în mare parte în lucrarea noastră, este cu totul exagerată, atît în fond, cît și în formă, [72], încît întipărirea ce-ți rămîne după citirea ei este din cele mai îngreuietore. Mai întîi, nu știm de unde a luat Hasdeu toate acele amărunchi tehnice asupra ordinei de bătaie urmată de Ioan Vodă în luptele sale. Gorecki, singurul izvor mai amărunt asupra lor, nu conține decît arătări cu totul generale, din care numai o închipuire silită poate scoate pînă și planurile bătăliilor lui Ioan Vodă.

Un istoric trebuie să se ferească de a pune prea multă imaginație în reconstituirea tre-cutului căci atunci el ne dă icoanele propriei sale minți drept acele ale timpului expus. Apoi, Hasdeu ne pare că a vrut înadins să găsească în faptele eroului său niște împrejurări analoage cu cele ce se petrecură în principate pe la 1862—64. De aceea pune strămutarea capitalei de la Suceava la Iași pe timpul lui Ioan Vodă, cu toate că nu posedă *nici un singur izvor*

Par. 4. De la Petru Șchiopul la a doua domnie a lui Aron Tiranul [1574—1595] [73]

Petru al V-lea Șchiopul, 1574—1579. [74]. După răpunerea lui Ioan-Vodă, turcii și tătarii se întind în Moldova și o pradă cumplit [75], așa că partea ei de sud rămîne cu totul dezgolită de locuitori. Oamenii fugind către munți și neputîndu-și face secerișul și strînge fînațul, o foamete cumplită se încuibă în țară, așa de mare, încît Strikovski, secretarul ambasadorului polon Taranowski, care merse în anul 1575 la Poarta Otomană spre a se scuza despre amestecul cazacilor în răscoala lui Ioan-Vodă, spune că „în acea călătorie fură siliți a urma o cale extraordinară prin Muntenia, Bulgaria, Serbia și stîncile Balcanilor, din cauza foametei celei mari ce sfîșia Moldova în 1574 și 1575”¹⁸³ [76]. În același an Báthory este ales rege al Poloniei, după retragerea lui Henric de Anjou; trecînd din Transil-

în această privire și că Ioan Vodă trebuia tocmai să se fi ferit de a-și apropia reședința de turci, în contra căroră ridicase sabia. Din contră, toate izvoarele ce există străpoartă <mută> această strămutare în domnia a doua a lui Lăpușneanu (mai sus p. 74). Însă altfel cum ar fi putut lovi Hasdeu în ieșeni, care deplîngeau la 1864 pierduta lor capitală, și cum ar fi putut arăta că „sucevenii nu făcură tot astfel cînd Ioan Vodă transferă reședința la Iași” (p. 32—34).

Mai vorbește Hasdeu și de o improprietărire a țiganilor, deci cu atît mai mult a țăranilor pe timpul lui Ioan Vodă (p. 41—42), tot spre a putea aduce din vremurile trecute exemple pentru cele de față, cea mai falsă din toate concepțiile istorice.

În sfîrșit, autorul exagerează atît de mult figura lui Ioan Vodă, încît vrea să facă din el cel mai mare om al timpului său: „Singurul om din toată Europa, carele în loc de a lăsa pe preoți să facă victime, făcea victime din preoți! Singurul om în toată Europa care ghici secretul democrației! Singurul om din toată Europa carele merita coroana!” (p. XXI).

Exclamațiuni de cel mai rău gust, bazate pe niște premise ce nu le justifică întru nimic, se întîlnesc la fiecă pas în scrierea lui Hasdeu; de ex.: „Puteți judeca cine fu Ioan Vodă” (p. 75) sau „închipuiți-vă acum o oaste moldovenească sub un Ioan Vodă!”. „Ioan Vodă din față, Ioan Vodă din dreapta, Ioan Vodă din stînga” (p. 87).

Aiurea, vînd să ridice talentul strategic al eroului în lupta de la Jiliște, unde, cum am văzut, el surprinsese oștirea dușmană în somn și nepregătită, Hasdeu — pentru a preîntîmpina învinuirea de neglijență ce se poate aduce oștirii turco-muntene, de a se fi dat odihnei fără a se întări cu șanțuri sau cară — vrea să dovedească că după toate principiile strategice ea trebuia să *ămînă în cîmp liber* (p. 90—91) Nu cumva după aceleași principii trebuia să și doarmă?

Argumentele aduse în această privire sînt așa de extraordinare, încît trebuie cetite spre a crede că au putut fi scrise. Doar numai una din iscodirile lui Hasdeu să le întrecă, anume următoarea argumentare pentru a dovedi stăpînirea Moldovei asupra Pocuției: „Această mică provincie, pitulată la nordul Moldovei, între Prut și Nistru, forma în antichitate o parte a Daciei lui Traian, precum dovedește nu numai pozițiunea sa geografică, ci chiar numele celor două ale sale orașe: *Colomea*, adică *Colonia romana*, și *Snetin*, în vechime *Netindava*” (!! p. 52).

Și apoi să ne mirăm dacă străinii își bat joc de istoriografia română ([Paul] Hunfalvy, *Die Rumänien und ihre Ansprüche*, [Viena, 1883], p. 80). Aiurea găsim că „Ioan Vodă gîcise pe Montecuculli!” (p. 93).

Într-un cuvînt, Hasdeu, vînd să înalțe pînă la ceruri pe eroul său, i-a întunecat adevăratele, îndestul de strălucite lui merite. Păcat că nu și-a adus aminte, în loc de Confucius, pe care îl citează la istoria lui Ioan Vodă (p. 30), pe Voltaire care spune: „Du sublime au ridicule il n’y a qu’un pas”. Acesta este fondul istoriei lui Ioan Vodă cel Cumplit.

Forma ei este potrivită cu fondul. Pretutindeni se întîlnesc declamații pompoase, fraze sforăitoare și am numărat vreo trei sute de puncte de exclamație. Pretutindeni aluziuni la timpurile actuale care turbură liniștea istorică, precum de ex. că: „camerile legislative nu fac un 2 mai!” (p. 31) sau următoarea fenomenală comparație: „Aventurierul ne apare deodată milionar, ca cel mai avut comerciant de pietre scumpe din capitala Turciei, întunecînd prin bogățiile și luxul său pe pașale și pe agale! Faptul e tot atît de cert precum e cert că d. Török sau d. Bossel posedă cele mai frumoase și cele mai scumpe case în București” !!

Și, cu toate acestea, lucrarea lui Hasdeu are o valoare netăgăduită: pune în lumină o sumă de puncte nouă, aduce multe izvoare necunoscute la lumină care trebuie însă culese precum grăunții de aur ce trebuie să-i speli îndelung din năsipul rîurilor.

¹⁸³ Fragmente din Strikovski în „Arhiva istorică”. II, p. 6—9.

vania prin Moldova pentru a merge în noua lui domnie, găsi Moldova prefăcută în cea mai mare parte în întinse pustietăți și suferind de o așa lipsă, încît voievodul Petru crezu a-i face cel mai frumos dar trimițându-i o pîne de secară¹⁸⁴.

Petru Șchiopul, fiind un domn străin pentru Moldova, trebuia să caute un sprijin în țară, pe care-l și găsi în elementul boieresc. Ureche nu lipsește a însemna despre el, ca un lucru de laudă, că „boierilor le era ca un părinte și la mare cinste îi ținea și din sfatul lor nu ieșea”¹⁸⁵. Dimpotrivă, țărani căutară să respingă domnia lui Petru; ei primiră cu lacrimi venirea lui în scaun și chiar o parte din ei încercară să se împotrivească cu puterea¹⁸⁶ [77].

Această nemulțămire a poporului de rînd⁷ cu domnia lui Petru Șchiopul își găsește în curînd răsuflarea ei într-o răscoală făcută de un pretendent, *Nicoară Potcoavă* [78], frate de pe mamă cu Ioan-Vodă cel Cumplit, acel Serpega cu nume armenesc de care am pomenit mai sus. Acesta, bazîndu-se pe cazacii cu care fratele său stătuse în așa de bune relații și pe poporul de rînd care-l chema, intră în Moldova și, bătînd pe Petru-Vodă, îl alungă din scaun în 10 noiembrie 1577 [79], scăpînd în Muntenia la fratele său Alexandru. Potcoavă îndată aleargă la mijlocul cunoscut pentru a căpăta domnia de la turci, sporirea tributului. Se vede că aceștia nu aveau încredere în fratele fostului lor dușman, căci, trimițînd în Moldova mai mulți pași din Silistra, Nicopole, Vidin și Bender, precum și oaste muntenească, bat și prind pe Potcoavă și-lucid¹⁸⁷ [80].

Petru este reșezat în scaunul lui șovăitor iarăși cu ajutorul turcilor. De abia însă se urcase el și un alt pretendent, *Alexandru Potcoavă*, vine iarăși să-l alunge cu aceleași mijloace ca și fratele său, cazacii și poporul de jos. [81]. Amurat <Murad> al III-lea înștiințează pe regele Poloniei că „un frate al numitului tîlhar, alt tîlhar”, ar fi venit cu ajutor

¹⁸⁴ Languet către ducele de Saxonia, 23 martie 1576 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 30) Un raport al lui Girolamo Lippomano către doge din 1575 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 375) descrie astfel Moldova: „Provincia che altre volte faceva 40 et 50 mila cavalli et hora così ruinata da queste ultime guerre fatte a mesi passati che stentarebbe a farne 26 mila convenendosi in alcuni luoghi caminare otto et dieci giornate come per deserti, dove prima era fertile et popolatissima”.

Un document intern din 18 iunie 1582 arată că multe privilegii au fost pierdute cînd au venit tătarii pe timpul lui Ioan vodă. Altul, din 12 aprilie 1583 amintește de „prădăciunea țării de turci și tătari sub Ion vodă” (publicate de N. Iorga, în Hurmuzaki, XI, p. 838—839).

¹⁸⁵ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 197 [ed. C. Giurescu, p. 258, cu diferențe].

¹⁸⁶ Cf. un extract venețian din 12 iulie 1574 în „Revista” lui Tocilescu, III, p. 179: „moldovenii nu voiesc pe voievodul Petru”, ceea ce nu se poate raporta decît la poporul de jos.

¹⁸⁷ Asupra lui Potcoavă vezi un extract din 12 dec. 1577, în „Revista” lui Tocilescu, III, p. 180, unde Potcoavă este numit „favorit al țarului Moscovei”, cu care și Ioan Vodă stătuse în legături (vezi un document din 1572 în *Acta zapadnoi Rosii*, vol. III, Petersburg, 1848). În 25 nov. 1577, Petru se tînguește Porții pentru năvălirea cazacilor, dar scuză pe [Ștefan] Báthory, regele Poloniei, fiindcă nu ar avea nici o putere asupra nobililor săi. (David Ungnad către împărat, 25 nov. 1577; Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 5). [La 13 nov. 1577, Petru Șchiopul anunța în Polonia că „lotrul” intrase în Moldova; I. Corfus, *Documente*, p. 343—344]. Prinșii din oastea lui Potcoavă spun că ei credeau că domnul lor ar fi venit cu învoirea împăratului, căci poporul de jos l-ar fi cerut. (David Ungnad către împărat, 30 dec. 1577; Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 6). Un alt extract venețian din 27 dec. 1577 („Revista” lui Tocilescu, III, p. 180) spune că: „noul voievod era favorizat de popor și de țarul Moscovei”. Un al treilea, din 7 ian. 1578, arată că Potcoavă oferi o nouă sporire de tribut. Un al 4-lea, din 15 aprilie, îl arată ca prins („Revista” lui Tocilescu, *ibidem*). Potcoavă este numit în latinește: „Podhova Ivoniae frater”. Vezi *Annales rerum polonicarum*, anno 1577—78, apud N. Iorga *Acte și fragmente*, I, p. 114. Știri din Lemberg 1578 (*ibidem*, p. 120). Petru Șchiopul numește pe Potcoavă, *Crețu* și pe Alexandru Potcoavă, fratele lui Crețu. (Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 272). «Despre această lovire <năvală> a cazacilor se pomeneste și în mai multe documente interne. Vezi unul din 1588 la Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, p. 53.»

din țara polonă ca să destituie pe supusul lui. Petru însă, alungat în martie 1578, după o lună, în aprilie, este iarăși reintegrat de turci, care prind pe Alexandu și-l înțapă¹⁸⁸.

În octombrie însă același an vine un frate al lui Nicoară și Alexandru, *Constantin Potcoavă*, care iarăși este alungat cu ajutor turcesc¹⁸⁹.

De abia se mîntuise Petru de cei trei frați Potcoavă și se scoală un alt pretendent, Petru, al doilea fiu al lui Lăpușneanu, pentru atacul căruia Mehmet pașa se tînguie cu multă amărăciune și muștrare regelui polon¹⁹⁰. În sfîrșit, apare și Laski, acela care ajutase lui Despot la suirea în scaun și apoi vroise să ajungă domn pe timpul lui Henri al III-lea, cearcă a se introduce în domnia Moldovei¹⁹¹.

După cum vedem, претендентii plouau asupra Moldovei și dacă ar fi să judecăm despre țară după mulțimea celor ce năzuiau la a ei stăpînire, mai mîndră nu s-ar pomeni pe lume. Și cu toate acestea ea fusese devastată tocmai prin aceste competiții violente în chipul cel mai neauzit. Nu mai era o țară vie și înfloritoare ca în vremile dinainte; peste frumoasa ei grădină trecuse un orcan pustiitor.

Poarta însă, văzînd veșnicile nevoi pe care i le stîrnea domnia lui Petru, îl mazilește și-l trimite în surghiun la Alep. În 25 ianuarie 1580, Sinzendorff, rezidentul imperial din Constantinopol, scrie împăratului: „Petru este depus de turci pentru bicisnicia lui, arestat și trimis la Alep. Își lasă copiii și femeia aici, în speranța că va fi restabilit; a vrut să ofere sultanului prezenturi și bani”¹⁹².

Iancu <Ioan al II-lea> Sasul, 1579—1582, fiul natural al lui Petru Rareș cu săsoaica din Brașov, femeia lui Weiss Iörg [82]. Am văzut la domnia lui Rareș cum Sasul, aflînd că este fiu de domn, consimți să fie exclus de la moștenirea părintelui său aparent și plecă la Constantinopol spre a-și cerca norocul și a dobîndi domnia¹⁹³. Aici el se însură cu o prințesă de sînge împărătesc, Maria Paleologu, originară din insula Rhodos, și se puse pe intrigi pentru a răsturna pe Petru Șchiopul.

Doamna Chiajna, sora lui Iancu Sasul, văzînd că fiul său, Petru Șchiopul <cel Tînăr>, nu se mai putea menține în scaun, se hotărî să ajute fratelui ei natural la căpătarea domniei. Îndată ce Sasul văzu pe Petru

¹⁸⁸ Amurat <Murad> al III-lea către regele Poloniei, 10 martie 1578 (Hurmuzaki, *Doc.* III/1, p. 10). Compară David Ungnad [și Ioachim von Sinzendorff] către împărat, 11 martie 1578 (*ibidem*, p. 11) și 2, 4 și 15 aprilie 1578 (*ibidem*, p. 12).

¹⁸⁹ Mohamed <Mehmed> pașa către regele Poloniei, 12 august 1578 (*ibidem*, p. 27). Alta din 3 sept. 1578, în care cere de la regele polon capul pretendentului Petru (*ibidem*, p. 37). Răspunsul regelui către Mohamed pașa din 12 sept. 1578 (*ibidem*, p. 37). Compară Ureche, în *Letopisește*, I, p. 205. Asupra lui Constantin vezi un document din 6 martie 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 289). [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 349—352, de unde rezultă că mai exista un pretendent Constantin Lăcustă, care se da drept fiul lui Ștefan Lăcustă].

¹⁹⁰ Scrisoare din 12 august 1578 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 27). Asupra acestor năvăliri căzăcești, vezi multe amărunțimi în N. Iorga, introducere la vol. XI Hurmuzaki, *Doc.*, p. XXXIV și urm.

¹⁹¹ Sultanul către regele Poloniei, 10 sept. 1579 (*ibidem*, p. 44). Vezi și *ibidem*, p. 47.

¹⁹² Depunerea lui Petru trebuie să se fi întîmplat pe la sfîrșitul lui 1579. Gabriel Cavazza raportează dogelui în 8 dec. 1579 că „hierî parti il novo Vaiwoda di Bogdania per andar al suo governo” (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 108).

¹⁹³ *Ibidem*, p. 356. Compară un document de la Iancu Sasul din 19 iulie 1580 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 127) în care vorbește de „părintele domniei mele, răposatul Petru voevod”. [În documentele sale, Iancu se numește doar „domn al țării Moldovei”; la 18 iunie 1580 vorbește de un privilegiu acordat de părintele său „Petru voevod cel Bătrîn” (=Rareș); DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 141—142].

depus, chemă în grabă pe sora lui la Constantinopol¹⁹⁴. Ea îi deschide credite la bancherii din Galata și-l recomandă cu căldură sultanei validele care era, cum am văzut, în cele mai bune relații cu doamna română. O depeșă a unui ambasador venețian din 10 februarie 1580, adaugă, pe lângă dovezi de favoruri aduse mai sus, că sosind Ghiajna în Constantinopol și „dorind să facă o vizită sultanei, ea îi trimise careta cu un chehaia al ei și mai mulți eunuci”¹⁹⁵. Astfel Iancu fu pus în poziție de a putea stăruii pentru dobândirea tronului moldovean.

Asupra modului cum el ajunsese domn ne spune Sinzendorff, într-o interesantă depeșă din 17 decembrie 1579: „Noul domn rînduit de sultan în Moldova, numit Ioan, urmașul destituitului Petru, trece drept fiul unui Petru fost domn în Moldova (Rareș); cu toate acestea, eu m-aș îndoi și aș ține mai curînd pe Ioan drept un neamț din Transilvania decît drept un român, căci vorbește limba germană mai bine decît toate celelalte. Acest Ioan se zice să fi dat sultanului 80 000 de galbeni, 20 000 sultanei mume și marelui vizir Sinan-Pașa 50 000, afară de ceea ce va trebui să le deie pe an. Au plecat astăzi de aici cu comandantul care trebuie să-i introducă în domnie”¹⁹⁶.

Aceste sume colosale Iancu-Vodă le împrumută de pe la aceia ce se îndeletniceau cu asemenea daraveri în Constantinopol, între altele de la unul *Bartolomeo Brutti*, personaj intrigant, de origine albaneză¹⁹⁷ [83], care însă îmbrățișase religia catolică, fusese întâi în slujba Veneției, apoi în cea a Spaniei și acum voia să-și cerce norocul și în Moldova. El ajută mult lui Sasul, nu numai prin bani, dar și prin stăruinți la dobândirea domniei și este luat de Sasul cu el în Moldova, „numit general al cavaleriei și infanteriei sale, înzestrat cu veniturile unui port (al Galașului?) de o valoare de 3 000 de galbeni și cu moștenirea unui boier mare executat pentru trădare”. Mai târziu Brutti ajunge mare postelnic, cum îl numește Ureche¹⁹⁸. Vom vedea cum, rămînînd el în țară și în timpul domniei a doua a lui Petru Șchiopul, contribuie mult la lățirea și întărirea catolicismului în Moldova.

Creditorii lui Iancu-Vodă trebuiau însă plătiți. Cum ajunge în țară, el se pune pe jafuri și dezbrăcări, care nu știm zău dacă au putut vreodată să mai fie întrecute în Moldova.

Așa, Ureche ne spune că Iancu Sasul „avea nespusă lăcomie de avere, pentru care pe mulți a omorît și a izvodit obicei care n-a mai fost nici odinioară în toată țara, să ieie a zecea din boi în toată țara” [84]. Tot așa ne arată și ambasadorul imperial Sinzendorff, îndată după apucarea domniei de către Iancu Sasul, în 25 ianuarie 1580, că: „noul domnitor al Moldovei a și început a-și tiraniza supușii cu neomenie, fără îndoială pentru a-și aduna iarăși banii dăruiți pe aici și pe care i-a împrumutat spre ajungerea

¹⁹⁴ Gabriel Cavazza către doge, 25 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 109): „è stato chiamata la sorella del presente voivoda di Bogdania, che fu moglie di un Mirtola, voivoda di Vallachia et governo quella provincia alcuni anni in nome di un suo piccolo figliuolo”.

¹⁹⁵ Gabriel Cavazza către doge, 10 febr. 1580 (*ibidem*): „et havendo inteso la moglie di sua Magnificenza che il giorno sequente la doveva andar alla sua visita, le mando in contro un cocchio con la sua chiecaja et eunuchi a levarla”.

¹⁹⁶ Sinzendorff către împărat, 7 dec. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 24). Același lucru îl rapoartă și de Germigny către Catherine de Medicis, 8 dec. 1579 (*ibidem*, Supl., I/1, p. 50).

¹⁹⁷ Arhiepiscopul de Lemberg, [Ioannes Demetrius] Solikowski, către papa Sixt al V-lea, 14 dec. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 119): „Bartolomeus Bruti Albanus”.

¹⁹⁸ De Germigny către Henric al III-lea, 2 iunie 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 51). Compară Ureche, în *Letopisește*, I, p. 201.

domniei”¹⁹⁹. Și apoi domnul trebuia să mai cheltuiască mereu pentru menținerea lui în scaun. Așa în 17 martie același an, găsim pe Sasul trimițând la Constantinopol 150 de cai „foarte buni pentru călătorie” <călărie> vizirului Sinan-Pașa²⁰⁰.

Cît de mari trebuie să fi fost jafurile Sasului în Moldova se vede de pe însemnata avere pe care o duce cu el din țară, la ieșirea lui din domnie, după mai puțin de trei ani de ocîrmuire și cu toate însemnatele lui cheltuieli; anume o sută de cară; din aceste, patruzeci cu bani, pe cît adunase și contemporanul său Petru Cercel în Muntenia, în o domnie mai tot atît de scurtă²⁰¹.

Se pare însă că atotputernica Chiajna se stricase cu Sasul după suirea lui în scaun, probabil din pricina daraverilor bănești avute cu el la procurarea domniei. Un raport al ambasadorului german ne spune că Sasul era în relații dușmănești cu Mihnea al Munteniei, care domnea acolo sub epitropia bunicăi sale, care dușmănie nu se poate referi la copilul Mihnea, ci numai la făcătoarea și desfăcătoarea domniilor române, bătrîna și puternica Chiajna²⁰².

De îndată ce el pierduse sprijinul aceleia ce-l înălțase în scaunul Moldovei, zilele domniei îi erau numărate. Știind el aceasta și temîndu-se a se duce, la caz de mazilire, în părțile turcești, el intră în corespondență cu colonelul german *Rueber* din Transilvania și-și cumpără moșii în comitatul de Zips, și anume castelul Kesmark, unde el transportă o parte din comorile sale. Turcii aflînd de aceste pasuri ale lui Sasul și temîndu-se ca „să nu umple Moldova pe neașteptate cu germani, care apoi ar fi greu de alungat de aici”²⁰³, se hotărăsc a da ascultare Chiajnei și a mazili pe Iancu spre a-l înlocui iarăși cu fiul ei, Petru Șchiopul.

Catastrofa care aruncă pe Sasul de pe tron în surghiun și mormînt fu grăbită încă și prin un eveniment lăuntric, anume o răscoală a boierilor care nu mai puteau suferi jafurile lui. În fruntea mișcării se pun boierii lăpușneni, care, ridicîndu-se împotriva Sasului, își aleseră de domn pe unul Ioan Lungul. Sasul însă trimise asupra lor pe Bucium vornicul cel mare și pe Brutti postelnicul, care izbutiră a răzbi răzmerița la *Balota* <Bolota>. Văzînd boierii că nu iesă la nici un capăt cu silnicia, apucară pe o cale mult mai sigură, care răsturnase de atîtea ori domniile în ambele țări, anume aceea a pribegirii.

Din acești boieri se înseamnă cu deosebire familia Movileștilor, și anume vlădica Gheorghe, vornicul Ieremia, Simion pîrcălabul și Balica hatmanul [85]. Înșelînd pe domn că vor să sfințească mînăstirea Sucevița, trecură cu toții în Țara Leșească; alți boieri apucară către Muntenia, iar cîțiva din ei merșeră la Constantinopol, aducînd jalbă la împărăție de risipa țării²⁰⁴.

¹⁹⁹ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 201. Sinzendorff către împărat, 25 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 25): „Der neue hinein in die Moldaw geschickte sol beraidt waidlich mit seinen armen Untersassen Tyrannisiern, one zwiefel <Zweifel> damit er das gelt wider zusammen kracze wasz er alhier verschenkht und zur <zu>erlangung der Waydaschafft ausgeborgt”.

²⁰⁰ Cavazza către doge, 17 martie 1580 (*ibidem*, IV/2, p. 110).

²⁰¹ Preuner <Preiner> către împărat, 29 sept. 1582 (*ibidem*, III/1, p. 82): „Das Iancula Wayvoda <Wayda> Moldaviae gewisz mit weib und Kind sampt allem dem, wasz er in gelt und gelts wehrt mit sich auf hundert Gutschy, darunder die vierzig allain mit geldt geladen sein sollen, [...] seinen Weeg nach Polen [gen Camnitz erstlich] genomen”. Mai sus, p. 35.

²⁰² Preuner <Preiner> către împărat, 21 martie 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 72): „als von den Michne Valachen, der dem Iancola sonst feindt ist”.

²⁰³ Raportul ambasadorului polon [Christofor] Dzerzeck către sultan, 15 ian. 1572 (*ibidem*, p. 70): „ne ab improvise Moldaviam Germanis impleat, quos deinde eycere difficile erit”. Compară Preuner <Preiner> către împărat, 11 nov. 1581 (*ibidem*, III, p. 67).

²⁰⁴ Ureche în *Letopisește*, I, p. 201–202 [ed. C. Giurescu, p. 250]; Preuner <Preiner> către împărat, 29 aug. 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 78): „Den Iancula soll sein übel verhalten, sonderlich die grosse Tyrannej und unerhörte crudelit, so er mit den armen underthanen deren ain grosse anzahl mit klagen alherkomen, getrieben, in ungnaden und umb

Turcii, care se prefăceau totdeauna a asculta cu interes asemenea tînguiuri și fățureau o milostivire care trebuia să le aducă iarăși groase foloase și bacșișuri, se hotărîră a da ființă gîndului trezit în ei prin uneltirile Chiajnei și purtarea îndoioasă a lui Iancu, trimițînd un capigiu în Moldova care să-l prindă și să-l aducă viu sau mort la Constantinopol.

Sasul vroia să scape în Ungaria, unde, cum am văzut, își pregătise adăpostul încă din timp. Se temea însă de țărani ca să nu-l prindă și să răzbune acum, în căderea lui, neomenoasele jafuri făptuite de el în timpul domniei. El apucă deci prin Polonia, pentru a ieși la Kaschau; este însă prins și dus la Lemberg, unde, după ce i se iau toate avuțiile, i se taie capul, în luna iunie 1582²⁰⁵ [86]. Papa, necunoscînd moartea acestui domn, care, deși protestant, proteguise catolicismul în Moldova, intervine în februarie 1583, printr-o scrisoare către regele Franței, în favoarea lui, ca să stăruiască la turci a i se da înapoi domnia țării Moldovei²⁰⁶.

Soția lui Sasul, Maria Paleologu, rămase în Polonia, unde, dobîndind iertarea și mai apoi chiar protegurea regelui polon, se apucă de negoț, cumpărînd mărfuri din Turcia spre a le vinde în Lemberg²⁰⁷.

Petru-Vodă Șchiopul a doua oară, 1582—1591 [87]. Cu ce preț dobîndise Petru Șchiopul iertarea sultanului și reîntronarea sa în țara Moldovei? „Nu numai că sporise iarăși tributul cu 10 000 de galbeni și se îndatorise a plăti toate datoriile lui Iancu-Vodă; dar apoi, pe lîngă darurile în bani sultanului și mamei lui, s-a mai obligat către Sinan-Pașa și către preceptorul sultanului, prin sprijinul cărora mai cu osebite ajunsese la domnie, a le plăti pînă în termen de un an o sumă însemnată de bani, după cum se spune pînă la o sută de mii de galbeni; de unde se vede, adaogă rezidentul, că și Petru ca și Iancu va fi silit, neajungîndu-i veniturile obișnuite, a recurge la apăsări și la tiranie”²⁰⁸. Aiurea mai adaugă același rezident că „Petru, înainte de plecare, a împărțit pînă la 80 000 de coroane, din care o mare parte împrumutată pe un procent neauzit, încît mulți cred că chiar dacă ar rămîne în liniștită stăpînire a țării timp de cîtiva ani, încă nu ar putea plăti o asemenea sumă”²⁰⁹.

Bartolomeo Brutti, pe care l-am aflat ajutînd lui Sasul la întronare, cu mlădierea cea cunoscută oamenilor de felul său, a căror țintă este de a parveni cu orice preț, se leapădă de Iancu Sasul, cu toate favorurile cu care acesta îl încărcase, de îndată ce vede că steaua lui începuse a se clătina pe cer, și trece în partea noului luceafăr ce acum răsărea pe orizontul Moldovei [88]. El sprijină cu punga și influența lui pe Petru Șchiopul la dobîndirea cea nouă a domniei și se menține astfel în aceeași poziție precumpănitore și atotputernică de care se bucurase în timpul fostului domn. Sub

das Regiment gebracht haben”. [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 353, unde sultanul anunță lui Ștefan Báthory că i-au scris marii boieri ai Moldovei plîngîndu-se de pagubele suferite de la Iancu Sasul].

²⁰⁵ Regele Poloniei către sultan, 18 iunie 1582 și raportul lui Preuner <Preiner> către împărat, 23 iunie 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 73). Alt raport al lui Preuner din 12 oct. 1582 (*ibidem*, p. 83). Mai vezi și un raport al lui Girolamo Lippomano către doge din 12 ian. 1583, în care se spune că Sasul fusese decapitat (*ibidem*, III/2, p. 16). Ordinul motivat al lui Șt. Báthory, regele Poloniei, pentru decapitarea lui Sasul, 20 sept. 1582 (N. Iorga, *Relațiile [comerciale ale țărilor noastre] cu Lembergul*. [Regeste și documente din arhivele orașului Lemberg, Buc., 1900], p. 54—56). Cercetarea averilor lui se face după arătarea „graecae atque walachicae nationis homines” (*ibidem*, p. 57).

²⁰⁶ Papa Grigore al XIII-lea către regele Franței, 9 febr. 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 17): „Catholicamque Religionem opera dilecti filij Iani viri nobilissimi in ea constituendam pertinet”.

²⁰⁷ N. Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 64, 66.

²⁰⁸ Preuner către împărat, 29 august 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 78).

²⁰⁹ Alt raport din 15 sept. 1582 (*ibidem*, p. 82).

Petru Șchiopul îl vedem subsemnând, într-un act din 5 septembrie 1587, „mare camerar [cămăraș] al Moldovei și căpitan de Lăpușna”²¹⁰ [89].

Acest Brutti își dădu silințele cele mai mari spre a întări și lăți catolicismul în Moldova [90], plan urmărit pe atunci într-un stil de tot mare și care ținea la catolicizarea întregului Răsărit²¹¹. Biserica catolică din Moldova, neîngrijită de un bun răstimp de arhipăstorul din Roma, dăduse foarte îndărăt din ceea ce era în vremurile vechi. Sașii și ungurii aflători în Moldova la început erau de ritul catolic; „însă de pe timpul lui Luther și mai ales de sub domnia lui Iacob Eraclide Despotul, alungându-se preoții, se introduseseră miniștri <pastori> luterani”²¹².

Brutti întreprinse deci curățirea parohiilor catolice de eretici, fiind sprijinit în această lucrare de domnul Moldovei, care avea interes a se pune bine cu polonii și a căuta pentru scaunul său și dobândirea plecării papei către el, căci știa că sf. părinte stăruise la regele Franței pentru restabilirea Sasului. Brutti cere de la arhiepiscopul din Polonia, de la nunțiul papal din acea țară și în sfârșit de la însuși papa, ca să-i trimită mai mulți preoți catolici, mai ales dintre iezuiți, cunoscători de limba germană și ungurească, asigurând pe papă că vor primi cea mai bună tratare în Moldova, al cărei principe este foarte bine dispus pentru cauza catolică; că domnul le va da „orașul Cotnari, împoporat de sași și de unguri, care are trei frumoase și vechi biserici catolice și posedă un venit de la 4—500 de galbeni; că se va putea întemeia aici un seminar spre creșterea copiilor catolici”²¹³. „Vechea episcopie a Bacăului fu iarăși întocmită și principele îi dăruie un sat din apropiere, locuit de unguri catolici, numit *Trebes* <Troțuș?>, cuprinzător de vreo cincizeci de case, cu două vie și două mori, unde părinții vor putea sta îndemânatec și sluji lui Dumnezeu”²¹⁴.

Pe lângă aceste favoruri și îngrijire date bisericii catolice, Petru Șchiopul se arăta foarte supus și respectuos către bulele papale. După ce le citea, se scula în picioare, le săruta și apoi le ducea la fruntea lui, ceea ce după obiceiul turcesc însemna că-și pune capul la mijloc pentru îndeplinirea lor²¹⁵.

Văzându-l catolicii așa de bine dispus pentru ei, cu toții îi fac laudele cele mai mari; numai cât nu prea găsind ce să înalțe în el, îi fac un meri din aceea că a avut de predecesor pe Ștefan cel Mare, „care ar fi bătut pe turci și ar fi supus armelor sale pe poloni și pe unguri”²¹⁶. Mintea catolicilor se înfierbântase foarte la vederea plecării lui Petru către interesele lor. Ei se gândiră în curînd mai departe, nu numai la depărtarea ereziei dintre sași și unguri, vechi închinători ai bisericii lor, ci la cîștigarea chiar a poporului moldovenesc către ritul lor.

²¹⁰ Brutti către nunțiul papal din Polonia, 5 sept. 1587 (*ibidem*, p. 95): „Gran Camarier di Moldavia et Capitano di Lapusna”.

²¹¹ Asupra acestui plan vezi N. Iorga, *Nichifor Dascălul*, în „Analele Acad. rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXVII, 1905, p. 14 (7).

²¹² Arhiepiscopul Lembergului Solikowski către cardinalul Montalto, 9 aprilie 1589 (*ibidem* <Hurmuzaki, *Doc.*>, III/1, p. 123). Papa răspunde lui Petru în 20 mai 1588 (*ibidem*, III/2, p. 384).

²¹³ Brutti către nunțiul papal din Polonia, 5 sept. 1589 (*ibidem*, III/1, p. 96): „potendo far un seminario et educar gli figliolli di questi catolici”. Vezi și reproducerea relațiilor lui Rafael Skrznecki pentru silințele lui Brutti de a lăți catolicismul în Moldova, 1588 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 174).

²¹⁴ Brutti către Hannibal de Capua, 14 ian. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 100).

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ Solikowski către papa Sixt al V-lea, 20 febr. 1588 (*ibidem*, p. 103): „cuius (Petri) olim antecessor Stephanus, et Turca devicto, et Poloniae ac Ungariae Regibus superatis, triumphum egerat Valachiae”.

Un raport adresat nunțului papal din Polonia conține asupra acestor împrejurări niște amănunțimi foarte interesante. Autorul sfătuiește pe papa să ieie la inimă întoarcerea Moldovei la catolicism; căci principele, „mai înainte schismatic, a primit cu bunăvoință pe preoții trimiși de sanctitatea sa, fără ca să întâmpine vreo împotrivire din partea clericilor sau a boierilor; că le-a trădat bisericile catolice din țară, după ce a izgonit din poporeni lor pe toți ereticii, nevroid să mai sufere pe nici unul din ei. Principele este foarte dispus la ascultare către sanctitatea sa [91] și apără cu multă căldură primatul sfântului Petru și a urmașilor săi și nu numai principele arată asemenea plecări, ci și mitropolitul și vlădicii săi. Mitropolitul nici este, nici vrea să fie supus patriarhului de Constantinopol, din cauza căderii acestuia sub turci și a urâciosului trafic ce se face cu acel scaun. De această ocazie pe care o dă principele trebuie tras folos și aduse sau reîntoarse acele ginți către credința apostolică”.

Ajunsă pînă aici înflăcărata închipuire a autorului memoriului nu se oprește numai la întoarcerea Moldovei, ci întrevede și pe acea a Valahiei inferioare (Munteniei), al cărui principe este nepotul de frate al lui Petru, domnitorul Moldovei, născut din o mamă catolică, care domn al Munteniei este mai avut și mai puternic decît însuși Petru și este lăudat atît pentru alte virtuți cît și mai ales pentru plecarea lui către religia catolică.

Se mai poate spera și întoarcerea rușilor care împărtășesc aceeași lege cu moldovenii, ca să nu mai vorbesc de Transilvania cea vecină ce nu va putea rămîne nemișcată prin asemenea exemple. Pentru a îndruma această întoarcere, nici nu este măcar nevoie de mulți bani, ci de 1 000 sau 1 200 de scuzi pe an pentru a înființa în Moldova un seminar pe timpul de 15 sau 20 de ani, spre învățătura tinerilor și a preoților care să slujească în bisericile catolice și spre a atrage pe moldoveni la studiul literelor și la ascultarea către scaunul apostolic. După trecerea timpului însă, cînd vor fi venit la această ascultare, va trebui menținut pe însuși principele, apoi boierii, curtea și militarii în dreapta credință și [în] ascultarea de scaunul apostolic, prin predicarea cuvîntului lui Dumnezeu în limba moldovenească”.

Mai adaogă încă autorul că, „deși principele ar fi dispus a da acest ajutor din banii lui, nu poate să o facă, fiind foarte strîmtorat prin marele tribut ce-l plătește turcilor și care se urcă împreună cu darurile extraordinare la 200 000 de galbeni ungurești pe an; apoi, prin nevoia ce o are de a întreține totdeauna pînă la 5 000 de lefegii, spre paza sa proprie. În sfîrșit, mai plătește și grele camete de care totuși a început a se mîntui”²¹⁷.

Acest prețios document arată mijloacele pe care întotdeauna bisericile apusene le-au pus în lucrare pentru a întoarce pe schismatici, și anume pe români, la credința împărtășită de ele. Înființarea de școli a preocupat totdeauna în primul rînd pe propagatorii acelor religii; așa pe timpul lui Iacob Eraclide Despotul, așa și acuma în proiectele croite pe vremile lui Petru Șchiopul; așa în Transilvania cînd au voit să întoarcă pe români fie la bisericile reformate, luterană sau calvină, fie la biserica romană, pe timpul unirii cu ea.

Arătarea cuprinsă în memoriul reprodus, că nu numai principele era plecat către catolicism, ci însuși mitropolitul și episcopii, deși ne poate părea stranie și neașteptată, este cu toate acestea conformă cu adevărul. În 15 octombrie 1588 găsim o scrisoare a lui Gheorghe Movilă, mitropolitul Moldovei, către papa Sixt al V-lea, în care îi arată toată silința

²¹⁷ Memoriu adresat nunțului papal din Polonia, 1588 (*ibidem*, III, p. 120).

ce și-a pus-o „alătura cu Brutti, pentru a curăți biserica romană din Moldova de eretici; cere iertare pentru că nu poate merge chiar atunci spre a săruta picioarele prea sfântului părinte, dar îi făgăduiește că o va face numaidecît, de îndată ce timpurile vor învoi-o”.²¹⁸ În scrisoarea de recomandare a mitropolitului pentru solii săi, Ieremia Movilă și Bartolomeo Brutti, către nunțul papal din Polonia, arhipăstorul Moldovei este încă și mai lămurit; el spune reprezentantului scaunului apostolic „ca să-l recomande către sanctitatea sa ca pe cel mai ascultător fiu al bisericii catolice”.²¹⁹

Această plecare a mitropolitului chiar sub autoritatea bisericii catolice se explică numai prin relațiile cele strînse dintre Movilești și Petru Șchiopul, care aduseseră, prin pribegirea lor, pe domnul muntean în scaunul Moldovei. Totuși este sigur că numai clerul superior și boierii dregători aprobau această politică a domnului, atît de favorabilă bisericii catolice, căci numai atari elemente puteau să jertfească interesul religios acelui politic. Poporul îndeobște și clerul de jos vor fi privit cu ochi răi aplecarea cercurilor conducătoare către credința străină.

Dar boierii și clerul superior, compus iarăși îndeobște tot din odrasle boierești, nu doară din convingere religioasă se alipiseră către catolicism. Amintim cu cîtă înverșunare combătuseră ei pe Iacob Eraclide Despotul, pretextînd că ar primejdi credința străbună. Pe Ioan-Vodă cel Cumplit îl învinuiau iarăși cu mare amărăciune că și-ar fi bătut joc de lege, însurîndu-se în postul mare. Oare cum se face de acum, în Petru Șchiopul, ei nu mai vedeau nici o prăpastie, cînd catolicismul lucra din răspuțeri tocmai la surparea credinței celei vechi? Răspunsul este tot atît de ușor de dat pe cît el este de înjositor pentru caracterul elementelor de care e vorba. Eraclide Despotul și Ioan-Vodă nu cultivau pe boieri; de aceea ei le descopereau toate neajunsurile. Petru Șchiopul se închina la ei; de aceea ei erau gata a-și lepăda și credința și lege, a se închina chiar și lui Antichrist, numai fiindcă interesele lor individuale erau ocrotite! Așa a fost majoritatea, imensa majoritate a boierilor români în toate timpurile!

Petru Șchiopul, deși se pune bine cu catolicii, nu lăsa în părăsire cultivarea stăpînilor săi, turcii. La circumcizia fiului sultanului Mohamed <Murad al III-lea>, în 1586, Petru trimise acestuia un dar constînd din 6 cupe de argint împodobite cu figuri, 9 felegiane, 9 cești, 3 căni de smalt și un lighean de argint, toate frumos și bogat lucrate.

Petru hrănea niște planuri cu totul mari pe care voia să le realizeze cu ajutorul turcilor; el gîndea anume să se urce în locul lui Ștefan Báthory, mort în decembrie 1586, pe scaunul Poloniei. El făgăduise anume 60 de povere de aspri beglerbegului Greciei <Rumeliei> și 40 marelui vizir, precum și un tribut însemnător anual din Polonia dacă sultanul i-ar procura tronul acelui regat. Mai făgăduia Petru să poarte și toate cheltuielile războiului ce ar fi de trebuință a se face pentru întronarea lui. Turcii, tot așa de buni [oameni] politici ca și domnul Moldovei, intraseră în vederile lui Petru și se hotărîseră a încheia pacea cu Persia spre a avea mîinile libere către Polonia.²²⁰

Este în firea sufletelor mici de a-și hrăni iluziile cu planuri mari, fără a se gîndi măcar la mijloacele lor de realizare. Polonia, deși redusă

²¹⁸ Mitropolitul Gh. Movilă către papa Sixt al V-lea, 15 oct. 1588 (*ibidem*, p. 111).

²¹⁹ Mitropolitul Gh. Movilă către nunțul papal din Polonia, 15 oct. 1588 (*ibidem*, p. 113): „Rogo itaque R-mam Celsitudinem Vestram, ut per litteras suas me Suae Sanctitati commendet, ut Sua Sanctitas me dehinc pro obedientissimo filio sanctae Ecclesiae Catholicae habeat et agnoscat”. Papa răspunde mitropolitului și episcopului Romanului Grigorie, în 5 aprilie 1580, lăudînd rîvna lor pentru biserica romană (*ibidem*, III/2, p. 385).

²²⁰ Un confident secret către Eyzing, 6 febr. 1587 (*ibidem*, III, p. 94).

și ea aproape în vasalitatea Împărăției Otomane, totuși păstrase încă în mâinile ei hotărîrea destinelor sale și nu se putea cumpăra tronul ei numai la Constantinopol [92], nici chiar prin aur cîntărit cu povara, precum se cumpărau și se precupețeau acele ale țărilor române.

Candidatura lui Petru Șchiopul, nesuștinută absolut de nimeni în dieta Poloniei, trebuia să rămînă un simplu vis ce străbătuse un moment prin creierii domnului moldovean și de care se molipsiseră o clipă și acei bolnavi de lăcomie ai nesățioșilor turci; aceștia trebuiră să se mulțamească a primi pe Sigismund de Suedia <Sigismund al III-lea Vasa> ca urmaș al devotatului lor supus, Ștefan Báthory.

Mulțamită politicii sale de slugărie în afară, față cu turcii și cu polonii, și de toleranță a tuturor abuzurilor comise de cei mari în contra celor mici înlăuntru, față cu boierii, Petru Șchiopul izbuti a se menține în tron un timp neobișnuit de lung pentru acele vremuri de schimbări prăpăstuite: șapte ani și jumătate. De aceea să se observe laudele cele nesfîrșite pe care boierul cronicar Ureche le face despre meritele acestui domn. Mai întîi arată că, la venirea lui în domnie, toți boierii îl așteptau cu dragoste, și nu fără cuvînt, căci cei pribegiți în alte țări de răul lui Iancu Sasul îndată fură iarăși miluiți cu boieriile lor; că el „era un domn cumsecade, cu de toate podoabele cîte trebuie unui om de cinste; că era boierilor ca un părinte și la mare cinste îi ținea și din sfatul lor nu ieșea; țării era apărare; pre săraci milostiv; mînăstirile miluia și cu vecinii de prin prejur bine viețuia; judecată cu blîndeță și fără fățarie făcea. Era domn blînd ca o matcă fără ac”²²¹ [93].

Tot atît de puțin ca și boierii se arătase Petru Șchiopul dispus în favoarea catolicilor din convingere religioasă; o făcuse numai din interes politic, voind să-și cîștige sprijinul Poloniei în o eventuală cădere în dizgrația turcilor. De îndată însă ce el văzu că s-a prea înaintat în această direcție și că tocmai ea poate să-i pricinuiască căderea, își răcește focul său pentru cauza catolică și, întorcîndu-se tocmai atunci patriarhul Ieremia din Rusia către Țarigrad prin Moldova, îl primește prea bine, iar mitropolitul Gheorghe Movilă, urmînd și el inspirațiilor domnului, subscrie împreună cu alți arhieri ortodocși hotărîrea pentru înființarea unei patriarhii în Rusia (1590).²²²

Părăsirea sprijinului catolicismului din partea lui Petru Șchiopul avu însă efectul de a arunca pe dușmanii săi în acea parte și de a-i crea în țară chiar un competitor în persoana lui Ștefan-Voievod, fiul lui Alexandru-Voievod, probabil Potcoavă [94].

În fruntea acestei partide dușmane aflăm pe mitropolitul Atanasie, urmașul lui Gheorghe Movilă în scaunul arhipăstoresc, și pe Grigorie, episcopul de Roman, care trimit, în 15 iunie 1589, o scrisoare către papa Sixt al V-lea, în care i se tînguiesc „cu amărăciune” despre apăsările și sîlniciile pe care le suferă țara Moldovei de la necurații turci, care le-au impus ca domn pe un venetic străin, care ține pe lîngă el oameni răi: turci, greci, unguri și munteni, apăsînd țara și locuitorii ei cu felurite nedreptăți. De aceea trimit ei pe acel fiu de domn (Ștefan al lui Alexandru), cu acești fii de boieri, ca să roage pe papa a ordona regelui Poloniei să-i scape de sub jugul neomenos sub care stau încuijbați, făgăduind papei la caz de izbîndă 50 000 de galbeni.²²³

²²¹ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 206.

²²² Istoria patriarhiei de patriarhul Dositei, în Melchisedek, *Relațiuni istorice despre țările române din epoca de la finea veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea*, București, 1881, p. 17.

²²³ Ștefan vodă, mitropolitul Sucevei, Atanasie, și episcopul Romanului, Grigorie, către papa Sixt al V-lea, 15 iunie 1589 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 125).

După cât se vede însă, jăluitorii însărcinaseră pe trimișii lor de a făgădui papei oral și unirea bisericii moldovenești cu cea catolică, făgăduință ce nu voia să o pună în scrisoarea lor spre a nu-i da o prea mare tărie, avînd fără îndoială în gînd a nu se ține de ea. Așa în răspunsul papei la scrisoarea raportată, Sixt al V-lea îi sfătuiește de a „stăruî în hotărîrea lor, de a nu se depărta de sfînta biserică catolică romană și a păstra această credință statornic și nestrămutat”. Le spune totodată că a cerut atît regelui Poloniei cît și împăratului roman, arhiducelui Ernest, cardinalului polon Andrei Báthory și cancelarului aceleiași țări, Ioan Zamoischi <Jan Zamoyski>, ca să ajute Moldovei a-și ajunge împlinirea dorințelor.²²⁴

Ce se făcuse cu marea prietenie dintre catolici și Petru-Vodă Șchiopul? Ei cu papa în frunte, care pînă acuma dusesese cu domnul Moldovei niște relații atît de prietenoase, să-l părăsească deodată în favoarea unui pretendent? Schimbarea va deveni înțeleasă dacă luăm în considerație că Petru Șchiopul păstrase neatînse legăturile sale cu turcii, pe cînd noul pretendent voia să le rupă; că acesta făgăduia chiar unirea bisericii române cu cea catolică, pe cînd Petru mărginise lucrarea lui numai la favorarea cultului ei; și, în sfîrșit, lucru tot atît de cumpănitor și pe malurile Tibrului ca și pe acele ale Bosforului, și în conclavul lui sfîntul Petru ca și în seraiul sultanului, Ștefan-Vodă făgăduia papei la caz de izbîndă 50 000 de galbeni, pe cînd Petru-Vodă refuzase de a da ajutorul cel mic de una singură mie, cerut de catolici, pentru întemeierea seminarului lor de la Cotnari!

O dată însă cu acest pretendent, Ștefan, fiul lui Alexandru, se mai ivește încă un altul, căruia Pezzen, ambasadorul imperial, îi dă numele de *Despot*. Acesta ceruse intervenirea împăratului german în favoarea lui. Rezidentul observă împăratului că nu toți cei ce se pretind fii de domn ar avea această însușire și ca să nu se grăbească a ajuta pe un om ce poate nu o merită în nici o privire.²²⁵

Chiar îndatoririle luate de Petru Șchiopul asupra lui la suirea sa pe tronul Moldovei fuseseră apreciate de contemporani ca peste puțină de îndeplinit, cînd deodată turcii, înțețiți prin stăruințele celui Despot care le făgăduia sume fabuloase pentru dobîndirea Moldovei²²⁶, cer lui Petru încă o sporire de tribut. Petru-Vodă nu putea să se îndatorească la adăugirea dării regulate, întrucît avea nevoie de toate mijloacele sale spre a împărți bacșișurile trebuitoare apărării poziției sale contra concurenților ce se iveau.

În 1588 îl găsim aprovizionîndu-se cu postavuri de la evreul Celibi pentru suma îndestul de însemnată de 150 000 de aspri. Tot pe atunci se vede și un alt evreu, David, fiul lui Rabi Abraam, care declară că a fost plătit de suma cu care împrumutase pe Petru și pentru care i se amanetase și celelalte proprietăți.²²⁷ Mai întîlnim pe atunci și alte multe sineturi de același fel de la deosebite fețe, mai ales greci și turci.

În 1859 el trimite pe Brutti încărcat cu bani la Constantinopol [95] spre a combate pe candidatul cel nou.²²⁸

²²⁴ Sixt al V-lea către mitropolitul Atanasie și episcopul Grigorie, 5 aprilie 1590 (*ibidem*, p. 136). Tot acolo la p. 135, 138 și 139 se află cîteva din scrisorile papei în interesul lui Ștefan Vodă. Altă scrisoare a papei către împăratul Rudolf al II-lea (*ibidem*, III/2, p. 25).

²²⁵ Pezzen către arhiducele Ernest, 14 ian. 1590 (*ibidem*, III, p. 130).

²²⁶ Lorenzo Bernardo către doge, 27 iunie 1587 (*ibidem*, III/2, p. 133).

²²⁷ N. Iorga *Documente nouă [în mare parte românești] relative la Petru Șchiopul [și Mihai Viteazul]*, în „Analele Acad. rom.”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVIII, 1898, p. 437 și 451.

²²⁸ Giovanni Moro către doge, 25 mai 1589 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 139).

De abia însă fusese înlăturat Despot, când un alt pretendent se ivește, în persoana însăși a capuchehaiei domnului Moldovei, care oferea o jumătate de milion în aur pentru domnia țării.²²⁹ Nu se știe cum va fi înlăturat Petru Șchiopul acest nou pericol, când iată că un altul răsare în dosul lui. În martie 1591, Mihnea Vodă, fiind mazilit din Muntenia și înlocuit cu Ștefan Surdul, caută să dobândească domnia Moldovei.²³⁰ Nouă spaimă pentru Petru-Vodă, noi goane pe la Constantinopol și noi cheltuieli!

Nu trecu însă nici o lună și altă spaimă se abate asupra lui Petru-Vodă; un alt pretendent, Lazăr, probabil vreo odraslă din nesfârșitele Potcoave ce se năpustiseră de atâtea ori asupra Moldovei, năvălește în Moldova cu oștiri rusești și căzăcești. Și de acesta însă scapă domnul moldovan.²³¹

Poziția devenise peste puțină de susținut, săpat și atacat fiind din toate părțile și supt de turci pînă la sînge! Prin luna lui august 1591 Petru-Vodă se ridică cu familia lui și cu ce avea mai de preț și fuge în Germania. Ureche, apologistul lui Petru, atribuie această fugă a lui refuzului său de a mai urca încă o dată tributul țării, nevoind, zice cronicarul, să ieie asupra-și blestemul ei [96].

Ne vine greu a crede o asemenea mărinimie din partea lui Șchiopul, el care se urcase pentru prima oară în tronul Moldovei tocmai prin o sporire de tribut și care nu încetase în tot timpul domniei sale a întrece prin oferte pe toți compețitorii săi; el, în sfîrșit, fiul doamnei Chiajnei, vestita expertă în materie de cumpărări de domnie. Apoi cum s-ar împăca această mărinimoasă purtare cu stăruințele sale la împăratul german, la poloni și la papa de a-i mijloci iarăși, și anume prin turci, *deci prin bani*, reîntoarcerea în scaunul Moldovei?²³² Mai curînd este de admis că neconținutele săpări ale tronului său prin numeroșii pretendenți să nu-i fi inspirat credința că turcii nu-l mai vreau și să nu se fi temut ca într-o zi să fie dus la Constantinopol, unde putea să piardă nu numai tronul, dar încă ceva la care ținea mai mult, viața lui [97].

Petru Șchiopul, după ce rătăcește în zadar pe la mai multe curți europene, se oprește la Innsbruck, de unde face o ultimă încercare prin mijlocirea Cantacuzineștilor; dar moare de boală și de bătrînețe după anul 1593, în care găsim ultima lui amintire²³³ [98].

²²⁹ Hieronimo Lippomano către doge, 27 octomvrie 1590 (*ibidem*, p. 153).

²³⁰ Hieronimo Lippomano către doge, 16 martie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 155). Ștefan luă chiar titlul de domn al Moldovei și împrumută 97 300 de aspri de la Aidin pașa pentru a-și plăti domnia. Vezi înscrisul la N. Iorga, *op. cit.*, p. 477.

²³¹ Stanislav Golski către Petru vodă, 12 mai 1591 (*ibidem*, III, p. 149); Ureche, în *Letopisește*, I, p. 204. [Ureche nu amintește de pretendentul Lazăr, ci de unul Ivan; ed. C. Giurescu, p. 257]. Năvala lui Lazăr sau a altui Potcoavă este amintită într-un document din [3 ian.] 1589, prin care se dă „slugii noastre Șepilici armașul un loc de pustie la Fîntîna Caple-
na <Caplei> pentru că a slujit cu credință cînd s-a fost ridicat un tilhar din țara Landias-
că (?) <Leșească> și a venit cu acei tilhari cazaci asupra domniei mele și am răpus pe acel
tilhar” (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 177). [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. III,
p. 412, cu multe diferențe].

²³² Vezi stăruințele sale în mai multe rapoarte ale ambasadurilor puterilor străine din anii 1591, 1592 și 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 152, 155, 158, 159, 162, 163, 166, 167, 169, 170, 171 și 176 și IV/2, p. 156). Mai vezi o cerere de milă și îndurare de o desgustătoare înjosire în care Petru Șchiopul numește pe regele polon *tată*, iar pe dînsul se califică de *orfan* (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 327) [Regele Poloniei numește pe Petru Șchiopul „puter-nice prietene și vecine al nostru din inimă drag”, iar Petru Șchiopul își spune în scrisorile adresate regelui „al preastrălucitei voastre mării, binevoitor prieten și credincios vecin”; Ilie Cor-fus, *Documente sec. XVI*, p. 141, 159].

²³³ Tomaso Contarini către doge, 8 oct. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 33): „Si ritrova
apresso l'Altezza dell'Arciduca in Inspruch il Principe Pietro di Valachia, [...] et essendo
vecchio et indisposto, con [un] solo figliuolo di tenera età”. «Asupra intervenirii acestuia vezi
mai jos par. *Cantacuzineștii*.»

Emanoil Aron [*Tiranul*], 1591—1593 [99]. Domnia Moldovei rămânând vacantă prin fuga lui Petru, se ivesc o sumă de concurenți, aterdisînd care de care mai strașnic pentru dobîndirea ei. Sumele oferite pentru acest scop ajung la niște cifre ce ar părea fabuloase dacă nu ar fi arătate de martori contemporani din cei mai vrednici de credință. Mezatul rămîne asupra unui pretendent pe care un document german îl numește *Emanoil*, iar altul venețian, *din aceeași dată*, și care nu putea avea în vedere decît aceeași persoană, îi dă numele, pe care îl are și în cronicarul Ureche, de *Aron*. Documentul german ne spune că acest pretendent era „de rasă evreiască”.²³⁴ Noi îl vom numi, spre deosebire de Petru Aron, predecesorul lui Ștefan cel Mare, cu ambele sale nume: *Emanoil Aron*.

El pretindea că ar fi fiu de domn, lucru ce s-ar putea împăca cu evreismul său, după cum și la Ioan-Vodă cel Cumplit faptul că era fiu de domn nu împiedica armenismul său, anume după mumă-sa. Haidenstein, scriitor contemporan, adaugă că ar fi fost un rîndaș de grajduri la un boier și că uzurpase, nu se știe prin ce împrejurări, titlul de boier.²³⁵

Oricare ar fi originea și starea acestui pretendent, ceea ce este sigur sînt făgăduințele sale de 400 000 de galbeni sultanului, 50 000 vizirului și încă alți 150 000 către mai multe personaje influente, din care o parte și ambasadorului englez care îl sprijinise și garantase pentru el la mai mulți giuvaergii, între alții unuia [Carlo] Elman, care procurase pretendentului un inel de briliant de 11 000 și un colier de smaragde de 25 000 de galbeni, daruri pentru sultanele haremului ²³⁶ [sultana Hasseki].

Pentru a întîmpina aceste și încă alte multe nenumărate cheltuieli, el este nevoit să împrumute de la cămătarii din Constantinopol, care practicau asemenea daraveri ca o meserie obișnuită, după cum spun rapoartele contemporane, pînă la un milion de galbeni cu procente neuzit de mari, care sumă nu trebuie să ne pară exagerată, dacă socotim și dobînzile capitalizate de mai înainte, după cum se obișnuia.²³⁷ Fiindcă însă disproporția cea mare între suma dată sultanului și aceea pe care

²³⁴ Pezzen către arhiducele Ernest, 12 sept. 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 153): „Inmittls ist ainer [...] mit Nahmen Emanuel die Razza *Hebraica* durch des Sulthanj hoggia, durch dem Muffti und fürnemblich durch ainen <ain> ansehnlichei Juden, Solomon Thedeschi genant, [...] Waivoda [in] der Moldaw worden”. Compară Leonardo către doge din 12 sept. 1591 (*ibidem*, IV/2, p. 156): „Il principato dopo molta concorenza è stato concesso a Aron, favorito dello agente d’Ingliterra”.

Originea evrească a lui Aron ar răsări în numele său de Aron și din altul pe care i-l dă papa Clement al VIII-lea în instrucțiunile sale către Alexandru <Alessandro> Comuleo, trimis în solie la cazaci, 10 nov. 1593 (*ibidem*, III/2, p. 38): Abraham, și mai caracteristic evreesc. Se vede însă că Aron era botezat și devenit creștin, deoarece el ridică mănăstirea Aron Vodă de lângă Iași (Ureche, în *Letopisește*, I, p. 209). Compară Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice [adunate de la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova, Buc., 1885]*, p. 285. [Vezi și N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, p. 434—435, unde se arată că Aron Tiranul a construit mănăstirea „din pietrele și lemnele gata ce au fost pregătite pe banii lui Petru voievod” (Schiopul); DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 44—45].

²³⁵ Engel, *Geschichte der Moldau [und Walachey]*, p. 233.

²³⁶ Murind Elman, moștenitorii lui fac proces ambasadorului pentru plată. Vezi mai multe acte relative la acest proces în Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 177, 179 și 182.

²³⁷ Pe lângă rapoartele citate mai sus, mai vezi și raportul lui Lorenzo Bernardo către doge, 16 nov. 1591 (*ibidem*, p. 158): „È partito questo novo principe di Bogdania lasciando qui debito di un milion di oro, parte al gran signore et alli grandi della Porta et parte a particolari, per robbe tutte a grossissimi interessi, et per parte con lui un chiaus, il qual habbia da assister colla persona sua fino che cavera de popoli almeno tanto, che sia pagata sua Maestà et li principali di questo governo. Hora pensino le Eccellenze Vostre a che termine di ruina et disperatione sarano ridotte quelle misere genti dalle de quali finalmente si haverà da cavar questo e molto altro denaro per questa causa”.

o luase vizirul nemulțămise pe acest din urmă, apoi el stîrni greutăți lui Aron cînd fu să plece către Moldova. Candidatul izbuti să înfrîngă împotrivirea vizirului cu ajutorul sultanei valide, căreia padișahul îi dăruise tot ce era să ieie de la pretendentul moldovean.²³⁸

Astfel Emanoil Aron putu purcede din capitala Imperiului turcesc spre a se repezi ca un lup flămînd asupra țării ce îl aștepta cu cea mai mare îngrozire. Și într-adevăr că avea de ce; împreună cu el și cu ceaușul ce-l întovărășea, năvăliră în Moldova o droaie nesfîrșită de turci, creditori de ai lui, care veneau spre a-și lua din spinarea ticălosului norod banii împrumutați domnului.

Creditorii, temîndu-se de neplată, însoțeau pe dabilari prin ținuturi, storcînd prin cazne banii de la locuitori. Văzînd însă Aron că nu va putea izbuti a se plăti prin mijloacele obișnuite, orînduiește ca să ia de tot omul cîți erau în toată țara cîte un bou și trimite pretutindeni turci ca să strîngă această dare nemaipomenită ce întrece chiar pe acea impusă de Iancu Sasul. Pentru a îndeplini porunca în toată asprimea ei, se luau de la acei ce aveau mai mulți și pentru acei ce erau lipsiți.²³⁹

Domnul, care înspăimîntase țara prin aceste jafuri neauzite, se înconjură de o gardă de lefegii străini, unguri, pe care îi așeză chiar în palatul său, spre a-i avea fără încetare lîngă el. Și măsura era destul de înțeleaptă; căci în curînd stoarcerile lui provocară o răscoală în ținuturile Orheiului și Lăpușnei, care-și puseră în frunte pe un tînăr principe numit Ionașcu, căruia îi dădură și numele de Bogdan.

Aron, înainte de a pleca contra răsculaților, pune să taie pe trei boieri mari de la curtea lui, învinuindu-i că ar fi în înțelegere cu răzvrătiții, anume pe marele vornic [Condrea] Bucium, pe logofătul [Zaharia] Bîrlădeanu și pe vornicul Paos, numind, în locul lui Bîrlădeanu, pe [Nestor] Ureche mare logofăt. Oștirile se întîlniră dincolo de Prut, pe afluentul Nistrului, Răutul, unde Aron bătut pe răzvrătiți, prinse pe domnișor, îi tăie nasul și-l trimise într-o mînăstire.

După aceea începu o război feroce, nu numai contra acelor care-l combătuseră, dar și în contra rudeniilor lor, fără deosebire de vinovați sau nevinovați, război cu atît mai dorită de domn, cu cît confiscarea averilor, ce era o urmare neapărată a pedepsei pentru trădare, mulțimea nesfîrșite ale nevoi de bani.²⁴⁰ Între jertfele căzute se numără și Bartolomeo Brutti, pîrînd la principe că ar întreține o corespondență dușmănească lui cu polonii, pîră sprijinită cu o scrisoare închipuită ca făcută din partea lui Brutti către poloni, în scopul de a restabili pe fostul domn Petru Șchiopul. Cauza adevărată a uciderii lui Brutti era dorința domnului de a scăpa de un creditor supărător, căruia Aron datora bani încă de la suirea lui în scaun ²⁴¹ [100].

Turcii tolerau toate fărădelegile pînă ce se întîmpla vreo răscoală, căci turburările puteau provoca amestecul puterilor străine și încurca Poarta în războaie. De aceea ea mazile întotdeauna pe domnul ce avea nenorocirea a provoca turburări, cu toate că niște asemenea erau stîrnite tocmai prin nesațul ei de bani, împingînd pe domn la jaful și despoierea poporului.

²³⁸ Lorenzo Bernardo către doge, 2 nov. 1591 („Columna lui Traian”, 1876, p. 286). Această depeșă nu se află reprodusă în colecția documentelor Hurmuzaki.

²³⁹ Ureche, în *Letopiseșe*, I, p. 206.

²⁴⁰ Ureche, *loc. cit.*, confirmat prin raportul lui Marco Zane către doge din 27 iunie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 161): „Di Bogdania vi son avisi di qualche rivolutione per le gravezze et estorsioni grandissime che patiscono quelle genti essendo li populi tanto esauti che a pena possono contenersi in vita”.

²⁴¹ Marco Zane către doge, 18 iulie și 14 august 1592 (*ibidem* p. 162–163) Compară Bielski în „Arhiva istorică” I, p. 175.

Nu erau domnii atît de răi pe cît îi făceau împrejurările, și însuși Aron arată prin politica urmată de el că ar fi fost bucuros de a găsi un sprijin în contra turcilor. Așa, el scrie în două rînduri papei spre a-l încredința despre simțămintele sale de respect către religia catolică, declarîndu-i că-l recunoaște drept adevăratul urmaș al lui sf. Petru. Papa trimite la el pe un călugăr, Don Alesso, căruia Aron îi destăinuiește chiar dorința lui de a vedea formîndu-se o ligă spre a alunga pe otomani din Europa și Constantinopol.

Tot pe atunci, relațiile între turci și împăratul german înăsprindu-se din ce în ce și războiul așteptîndu-se a izbucni din zi în zi, Aron trimite un sol la curtea acelui împărat, oferindu-i toate slujbele sale, cu singura condiție de a găsi o scăpare în împărăția lui cînd s-ar întîmpla să fie alungat din Moldova. Împăratul consimte la cererile domnului și ambasadorul lui pleacă din Praga încărcat cu daruri. Documentul de la care împrumutăm aceste știri adaogă că „această purtare nu ne-a părut niciodată sinceră; căci avem știință că Aron adunase mari bogății și că el nu are altă dorință decît a părăsi țara și a se pune în siguranță înainte ca barbarii în lăcomia lor să-l fi despoiat”.²⁴² Părerea aceasta asupra lui Emanoil Aron este nedreaptă; purtarea lui ulterioară și răscoala lui în contra turcilor alături cu Mihai Viteazul, în timpul domniei sale a doua, o dovedesc.

Aron, fiind depus din pricina răscoalei întîmplute, pleacă spre Constantinopol, însoțit de năvala de creditori care-l întovărășiseră la venire și care mergeau și ei la Poartă să stăruiască pentru reîntronarea lui, deoarece în scurtul timp cît stătuse el domn nu putuse a le plăti datoriile, cu toate laudabilele lui silinți de a o face.²⁴³

În timpul mazilirii sale, se ivesc încă doi pretendenți, unul Alexandru, susținut de ienicerii din Constantinopol, cărora le făgăduise un mare bacșiș, și un altul, Petru, susținut de cazaci și care izbuti pentru un moment a pune mîna pe Iași și a alunga de aici pe ceaușul turc care mazilise pe Aron și căuta de trebile țării pînă la rînduirea altui domn [101].

Sultanul însă roagă pe Sigismund Báthory să alunge pe Petru, ceea ce domnul Transilvaniei îndeplinește prin Gaspar Sibrik²⁴⁴, iar tronul Moldovei, față cu interesele cele mari bănești ale turcilor creditori, este înapoiat lui Aron, care, mazilit în iunie 1593, se întoarce în scaun după două luni, în septemvrie [al] aceluiași an.

Domnia lui de a doua, în care el se răscoală în contra turcilor alături cu Mihai Viteazul și care ține pînă la 1595, va afla expunerea ei în acea a istoriei eroului muntean.

Dacă privim îndărăt la perioada istoriei moldovenești strecurată de la Petru Rareș pînă la timpul la care am ajuns, găsim că, deși Moldova se menținuse în o atîrnare aproape deplină de stăpînirea turcească pînă la a doua domnie a lui Petru Rareș, ea intră de acolo tot mai mult în șivoiul supunerii otomane pînă cînd, sub Petru Șchiopul, și mai mult încă sub Aron Tiranul, ea ajunge în starea degradată și înjosită în care o precedase Muntenia. Într-un chip fatal, neatîrnarea, o dată pierdută, supunerea trebuia să se prefacă în robie.

Cu toate acestea, am văzut că Moldova își păstrase încă vechea ei

²⁴² „Instrutione a M-re Visconti, Vescovo di Cervia, mandato nunzio al Transilvano”, document descoperit de V. A. Urechia în biblioteca din Madrid („Arhiva istorică”, I, 2, p. 151).

²⁴³ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 207, confirmat de raportul lui Marco Zane către doge, 18 iulie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 162).

²⁴⁴ Ioannis Decii Baronis (Decius Barovius), *commentarium* (Commentariorum) de rebus Hungaricis [ac Transilvanicis decas decima], în *Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, XVII, p. 39.

virtute care se arată la lumină sub domnia lui Ioan-Vodă cel Cumplit, când bărbăția țăranului moldovean, sub conducerea unui căpitan viteaz, pusese iarăși în cumpănă stăpînirea otomană. Aceeași primejduire a ei era să se reproducă, cu o și mai mare violență, prin silințele unui alt erou, Mihai Viteazul al Munteniei, la a cărui istorie trebuie să pășim.²⁴⁵

«Multe și mari fapte se vor săvîrși în scurtele clipe ale acestei domnii, al cărei mormînt stă așa de aproape de leagănul ei și, de aceea, cu toată scurtimea ei, cere o expunere așa de întinsă; căci vremea se măsoară nu după muta ei lățime, ci după pătura de fapte cărora slujește de așternut.»

²⁴⁵ Adăogim că în domnia a doua a lui Petru Șchiopul s-a încheiat între Moldova și Anglia un tratat de comerț în 27 august 1588, prin ambasadurul reginei Elisabeta, William Harrebone <Harborne>, care trecu înadins spre acest scop pe la curtea moldovenească. Tratatul a fost publicat într-o colecție de acte diplomatice engleze făcută în 1599 de Hacklyt <Hakluyt>, II, p. 290. El a fost descoperit și dat la lumină pentru prima oară în România de Th. Codrescu în *Uricariul*, IV, [Iași, 1857], p. 394—396. Prin acest tratat Petru Șchiopul învoeste supușilor englezi liberul comerț în țara lui, avînd a plăti o vamă de 3%. [Negustorii englezi „au voie să se așeze și să călătorească în țara noastră, să cumpere, să vîndă, să contracteze și, cu un cuvînt, să se îngrijească de toate cîte se ating de negoț și de viața privată, fără nici o piedică sau opreală, supunîndu-se cu toate acestea la dreptul nostru de vamă de trei la sută”] [102].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Despre cei doi „netrebnici” fii ai lui Petru Rareș — Iliș și Ștefan — vezi: Victor Motogna, *Contribuții la relațiile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria (Ilie, 1546—1551, Ștefan, 1551—1552)* (RI, 1924, p. 8—26); N. C. Bejenaru, *Turcirea lui Iliș Rareș și planurile sultanului de a transforma Moldova în pașalic* („Anuarul Liceului M. Kogălniceanu”, Iași, 1932, p. 47—52); I. Minea, *Despre sfîrșitul lui Ștefăniță Rareș și ceva despre Alexandru Lăpușneanu* (CI, 1934—1936, nr. 2, p. 193—198); Georgeta Ignat și Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș (1546—1552)* (AIIAI, 1978, p. 149—173).

[2] Vezi instrucțiunile date de Iliș Rareș lui Cazan, solul său la regele Poloniei, care transmitea acestuia dorința domnului său de a fi „prieten bun și vecin apropiat” al Poloniei, ca și răspunsul regelui în care acesta consimte la convocarea unor adunări mixte de hotar care să rezolve problemele ivite între Polonia și Moldova în această regiune, la Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1979, p. 123—126. [Citat mai departe I. Corfus, *Documente*]. Vezi și AIIAI, 1978, p. 157—158 și A. Veress, *Documente*, I, p. 37—38.

[3] Cele două scrisori, ca și instrucțiunile date de domn pisarului Avram din Bănila (Banilovschi), trimis în solie la regele Poloniei, sînt publicate de Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 128—138. Pretendentul ce se da drept fiu de domn — cu ajutorul nobililor poloni de la hotar — intrase în Moldova, unde distrusese 6 sate. În scrisoarea sa, Iliș își exprima speranța că regele Poloniei îl va scoate „din mîna păgînilor”, astfel încît „să fie domnitorii creștini una”. Regele a răspuns că, „după tratat”, „asemenea persoane care fac daune nu urmează să fie extrădate reciproc, ci numai să le fie oprit și să nu li se îngăduie să se adăpostească în statele sale”.

Despre tratativele domnului cu regele Poloniei și tratatul de alianță încheiat vezi *ibidem*, p. 139—148. În tratat este vorba de „pace veșnică și sigură și dreaptă între noi și înțelegere veșnică și bună prietenie”, nu de vasalitate. Prin tratat se acorda lui Iliș și boierilor săi drept de refugiu în Polonia în cazul cînd dușmanii săi l-ar sili să o facă.

Relațiile dintre Iliș și Polonia nu au fost însă prea bune; la 11 mai 1551 regele îl acuza pe domn că — „împotriva tratatului și a jurămîntului făcut de ambele părți” — a atacat regiunea de sud a Poloniei, unde a produs „mari pagube” (*ibidem*, p. 152).

[4] În sept. 1549, Martinuzzi semnase o înțelegere cu Ferdinand I, prin care-i ceda acestuia Transilvania, în schimbul titlului de cardinal, al demnității de guvernator și al unei despăgubiri pentru Isabella și fiul său (*Istoria României*, II, p. 935; Hurmuzaki, II/4, p. 481—486). Intervenția lui Iliș în Transilvania a avut loc în 1550; oștile sale s-au retras după ce Martinuzzi s-a împăcat cu regina Isabella. Vezi N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I, Vălenii de Munte, 1910, p. 289—290; idem, *Istoria românilor*, IV, p. 420—421 și AIIAI, 1978, p. 155—156.

[5] Data de 1 mai 1551 — luată după Grigore Ureche — este greșită; la 10 mai 1551 Iliș se afla încă la Suceava, de unde scria bistrițenilor pentru un împrumut de grîu necesar

lucrătorilor de la Rodna (Hurmuzaki, XV/1, p. 482). Plecarea sa a fost precedată de o reuniune a sfatului domnesc, în fața căruia domnul a declarat că se duce la Poartă ca să ceară ușurarea haraciului țării și a săracilor (*Cronicile slavo-române*, p. 121). Iliș s-a turcit la 30 mai, când domnia țării a trecut asupra fratelui său Ștefan, uns ca domn la 11 iunie.

Xenopol trece cam repede peste turcirea lui Iliș Rareș, primul caz cunoscut de domn român care și-a abjurat credința pentru mahomedanism. Înainte de a deveni domn, el trăise un timp la Constantinopol, unde Petru Rareș îl trimisese ca ostatic în 1542. Când l-a trimis — anticipând parcă ce se va întâmpla mai târziu — nefericitul tată declara că „din aceea zi eu îl socotesc ca mort” (*Călători străini*, I, p. 387—388). În acest mediu, este de înțeles de ce tânărul a uitat de aspirațiile țării sale în schimbul unei vieți ușoare.

Iliș s-a hotărât probabil la acest gest și datorită puternicei opoziții pe care a întâmpinat-o în țară din partea boierimii și a bisericii, pe care a încercat să le asocieze la greutățile țării. După cum declară cronicarul Eftimie — cel care povestește cu multă indignare toate blestemățile săvârșite de tânărul Iliș — domnul „a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare și tot sfatul ... și mitropolitului și episcopului (le-a poruncit să dea), a scris încă și toate mănăstirile câte sînt în Moldova la haraciul cel mare” (*Cronicile slavo-române*, p. 119—120).

Știrea din cronică este confirmată de o însemnare contemporană, făcută la mănăstirea Dobrovăț, din care rezultă că, în aprilie 1551, domnul a luat de la unele mănăstiri câte 100 de galbeni, iar de la altele câte 40 (N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 212). Era pentru prima oară când privilegiații erau impuși la contribuții fiscale, ceea ce a născut în chip firesc opoziția acestora, care l-au silit pe domn, în luna mai 1551, să plece din Moldova.

Ținînd seama de această situație, ni se pare greu de acceptat ideea lui N. Iorga potrivit căreia domnul ar fi ales această soluție pentru a obține de la turci restituirea părților din sudul Moldovei pierdute de bunicul și de tatăl său la 1484 și 1538 (*Turcirea lui Iliș vodă Rareș*, în RI, 1933, p. 1—6). Vezi și analiza lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 101—102 și AIIAI, 1978, p. 158—161, unde se enumeră și alte opinii cu privire la turcirea fostului domn. Intenția domnului de a trece la mahomedanism a îngrijorat pe regele Poloniei care-și exprima teama că acesta va umple Moldova de turci (I. Corfus, *Documente*, p. 153—154).

[6] Ar trebui să mai amintim și de faptul că — după turcirea lui Iliș — viitorul Ioan vodă „cel Cumplit” a încercat să ocupe tronul Moldovei, după cum a arătat nu de mult Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ioan vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei, ca urmare a „turcirii” lui Iliș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit* (RA, 1975, nr. 4, p. 383—392). Documentul nu este însă „inedit”, fiind publicat încă din 1886 (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 155, n. 6).

[7] Această explicație a fost acceptată și de ultimul cercetător al problemei A. Pippidi, *op. cit.*, p. 102.

Cît privește persecuția violentă îndreptată împotriva minorităților neortodoxe din Moldova, ea a fost privită ca o activitate „contrareformatoare” a puterii centrale și a bisericii. Vezi Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea* („Studii”, 1958, nr. 4, p. 67—71 și idem, *Nochmals Wittenberg und Byzanz: Die Moldau im Zeitalter der Reformation* („Archiv für Reformationsgeschichte”, 1970, nr. 2, p. 253—254). Opinia sa a fost acceptată și de A. Pippidi, *op. cit.*, p. 103.

Recent s-a arătat însă că persecuția împotriva armenilor s-ar fi datorat curentului isihast, al cărui exponent era episcopul și cronicarul Macarie. Vezi Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie* (SCIA, 1985, p. 42—44). Nu trebuie să omitem nici faptul că mama lui Ion vodă — pretendentul care pîndea tronul Moldovei — era armeană.

[8] Ștefan Rareș a fost ucis, la 1 sept. 1552, de boieri în înțelegere cu generalul imperial Castaldo, care cucerise Transilvania la 21 iulie 1551 și care a cerut stăruitor boierilor să-l înlăture pe domnul în care nu avea încredere. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 68, 77, 102—103, 107, 113; A. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 71 și urm.; N. Bejenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935, p. 25—27. Într-o scrisoare a regelui polon se spunea că Ștefan fusese ucis deoarece „fara nu l-a mai putut suferi din cauza răutății sale” (I. Corfus, *Documente*, p. 161).

[9] Deși Castaldo a fost regizorul asasinatului, profitorul a fost Alexandru Lăpușneanu, care l-a înlăturat cu ușurință pe un alt pretendent, Joldea, pe care l-a însemnat la nas.

După înfrîngerea lui Joldea la Șipote, „făcîndu-se adunare mare a întregului popor, au căzut de s-au închinat” noului domn. „Iar Alexandru voievod ... a ajuns la Hîrlău, unde a fost ridicat în scaunul domnesc cu vrednicie prin sfatul obștesc” (*Cronicile slavo-române*, p. 114, 123).

Despre alegerea ca domn a lui Alexandru Lăpușneanu vezi amănunte la: I. Minea, *Începutul domniei lui Alexandru Lăpușneanu. Discutarea cîtorva izvoare* (CI, 1925, nr. 1, p. 106); G. Pungă, *Noi considerații privind începuturile domniei lui Alexandru Lăpușneanu* (AIIAI, 1981, p. 551—565); Valeriu Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI 1982, p. 298—300).

[10] La 5 sept. 1552, Petre stolnicul — asistat de 60 de boieri moldoveni — depunea jurământul de vasalitate față de regele polon în localitatea Bakota (Zdzisław Spieralski, *Awanturny Moldawskie*, Varșovia, 1967, p. 116; Hurmuzaki, II/5, p. 32—33).

[11] Cele două domnii ale lui Alexandru Lăpușneanu s-au bucurat de toată atenția istoricilor. Vezi: I. Minea, *Despre sfârșitul lui Ștefăniță Rareș și ceva despre Alexandru Lăpușneanu* (CI, 1934—1936, nr. 2, p. 193—198); N. C. Bejenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935; T. Holban, *Documente externe (1552—1561)* („Studii”, 1965, nr. 3, p. 667—674); idem, *Din domnia lui Lăpușneanu* (MI, 1973, nr. 2, p. 69—71); Șerban Papacoste, *Diaconul sîrb Dimitrie și penetrația Reformei în Moldova* („Romanoslavica”, XV, 1967, p. 211—218); Teodor Bojan, Ioan Gabor, *Contribuții cronologice la domniile lui Alexandru și Bogdan Lăpușneanu* (R. Ist., 1978, nr. 2, p. 329—332 + fasc).

Despre politica internă a singerosului domn vezi: N. Grigoraș, *Boierii lui Alexandru vodă Lăpușneanu* (CI, 1940, nr. 1—2, p. 350 și urm.); C. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 63—77); G. Pungă, *Raporturile dintre Alexandru Lăpușneanu și marea boierime* (AȘUC, Istorie, 1983, p. 11—20); idem, *O scutărie domnească din vremea lui Alexandru Lăpușneanu* (ibidem, 1984, p. 43—49).

Ca și în cazul singerosului Mircea Ciobanul (vezi capitolul precedent), nu lipsesc nici la Alexandru Lăpușneanu încercările de reabilitare ale acestuia. Vezi N. C. Bejenaru, *A fost, cu adevărat, Alexandru Lăpușneanu un domn rău?* („Studii și cerc. istorice”, XVIII, 1943, p. 207—215), care susține că Ureche a exagerat și că Lăpușneanu „a fost un domn bun și important în același timp”, fiind „un mare nedreptățit al istoriei”. Vezi și C. C. Giurescu, *Adevăratul chip al lui Alexandru Lăpușneanu* (MI, 1971, nr. 6, p. 46—49), care-l consideră un bun gospodar, promotor al unei politici înțelepte. Nu prea înțelegem cum se poate împăca „înțelepciunea” cu masacrul boierilor.

[12] Nu este vorba de Petru stolnicul, ci de alt Petru, fiu legitim al lui Bogdan al III-lea și frate bun cu Ștefăniță, care-l amintește în toate documentele sale (DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 109—227). De obicei domnii nu-și treceau fiii nelegitimi în rîndul celor legitimi în pomelnice sau documente, din motive ușor de înțeles.

[13] Vezi și numeroasele documente publicate de I. Corfus, *op. cit.*, p. 159—198. În jurămintele sale către regele Poloniei, domnul Moldovei întărea legămîntul făcut la Bakota „să fim supus, ca vasal, mării sale”; mai promitea să acorde regelui un ajutor de 7000 de „oameni buni de luptă” împotriva oricărui dușman, iar regele, la rîndu-i, promitea sprijin militar „împotriva dușmanilor creștini și păgîni”.

Este interesant de subliniat faptul că regele Poloniei îi spune „Palatinus Valachiae”, numind Moldova Țară Românească, iar Alexandru Lăpușneanu se intitulează „domn și moștenitor al țării Moldovei și Țării Românești”.

Întrucît polonii spuneau Țării Românești „Multan”, A. Pippidi propunea ca titlul lui Alexandru Lăpușneanu să fie tradus „voievod al Țării Românești a Moldovei”, și nu „al Moldovei și Țării Românești” (SMIM, X, 1983, p. 154).

[14] Este vorba, foarte probabil, despre pretenția lui Ștefan Mîzgă, despre care vezi D. Constantinescu, *Ștefan Mîzgă „voievod” și vremea sa. Contribuții la istoria politică a Moldovei în secolul al XVI-lea* („Studii și cerc. istorice”, 1947, p. 209—245). De la acest nefericit pretendent — care a dus o viață plină de privațiuni — ni s-au păstrat numeroase chitanțe și scrisori de plată unei pensii mizere, despre care vorbește și Xenopol. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 268—271, 285, 293, 303, 309, 326—328. Vezi și Traian Ionescu-Nișcov, *Două acte de cancelarie de la Ștefan Mîzgă* („Romanoslavica”, 15, 1967, p. 245—254).

Xenopol nu pomeneste de complotul pus la cale de hatmanul Simion Negrilă și de stolnicul Sava Capotă, care urmăreau aducerea la tron a lui Constantin, fiul cel mai mic al lui Petru Rareș, complot pe care Lăpușneanu a reușit să-l deçoace. Vezi amănunte la: Th. Holban, *Documente externe (1552—1561)* („Studii”, 1965, nr. 3, p. 672—673); A. Armbruster, *Hans Bernshwans beziehungen zum Rumänium* (RRH, 1972, nr. 2, p. 244—246); C. A. Stoide, *Frământări în societatea românească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 65—69); Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 127—128. Prin sume mari de bani, Lăpușneanu a reușit să-l înlăture pe tînărul Constantin Rareș (avea doar 14 ani!), care a fost otrăvit. Vezi Hurmuzaki, V, p. 183—185, unde se spune: „nuper repentina morte sublatu, ut aiunt, vojevoda per venenum procurata”.

Înăbușirea complotului a avut ca urmare urcarea haraciului Moldovei. Vezi C. A. Stoide, *O prețioasă culegere de documente externe moldovenești* (AIIAI, 1967, p. 227—234).

Domnia întâia a lui Lăpușneanu a mai fost tulburată și de o altă pretenție, aceea a lui Lupu păhărnicele, care făcea parte din familia Huhulea, înrudită cu familia mamei lui Ștefan cel Mare; Lupu urma să înlocuiască pe Lăpușneanu în 1556—1557, dar partizanii săi au fost prinși și pedepsiți cu asprime (C. A. Stoide, *Frământări*, p. 72—76).

[15] La 6 iunie 1554 Al. Lăpușneanu cerea regelui Poloniei să-l trimită pe Ioan Sigismund, nepotul regelui, pentru a-l instala pe tronul Transilvaniei. Solul turc de care vorbește Xenopol se numea Mahmud dragomanul (I. Corfus, *Documente*, p. 189—190).

[16] În afară de lucrările mai vechi, cunoscute lui Xenopol (după E. Picot), există numeroase altele despre Ioan Despot: N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques B. Heraclides*, Buc., 1900; idem, *Un Héraclide à Montpellier et un courtisan valaque*

de Henri III (BSHAR, 1930, p. 23—48); C. Radu, *Vita Despoti Principis Moldaviae* („Diplomatarium Italicum”, III, 1934, p. 1—41); C. Marinescu, *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte* („Mélanges d'histoire générale”, 1938, p. 381—422). O prezentare sumară a vieții sale la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Țările române și Italia până la 1600*, p. 184—190.

[17] După cum se știe, Despot vodă a fost și scriitor, fiind autorul unei lucrări intitulată *De arte militari*, care dovedește cunoștințe temeinice cu privire la modul cum se purtau războaiele în Europa la mijlocul secolului al XVI-lea. Vezi: C. Marinescu, *Jacques Basilicos le Despote, Prince de Moldavie (1561—1563), écrivain militaire*, în „Mélanges d'histoire générale”, 1938, p. 319—381; Ștefan Olteanu, *Un manuscris necunoscut al lucrării lui Despot vodă „De arte militari”* („Studii”, 1970, nr. 5, p. 955—963).

[18] Lucrarea a fost publicată în românește de P. Răscanu cu titlul: *Scurtă și adevărată povestire despre luarea Terovanei și a Hesdinului, despre lupta de la Renty și despre toate cele cu noroc petrecute între imperiali și franci până la acest an 1555, de marchizul Iacobu Basilicu, Despota Samosului* („Arhiva istorică”, II, p. 70—76), traducere necunoscută lui Xenopol.

[19] Împăratul Carol al V-lea îi conferise lui Despot titlul de „cavaler aureat și conte al curții noastre imperiale”, dându-i dreptul de a face notari publici, de a promova doctori, licențiați, magistri și bacalaureați în litere și să proclame poeți laureați. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 151—158. Titlul acordat de împăratul german a impresionat pe contemporani, de pildă regele Poloniei. Vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 54.

[20] Iacob Heraclide a încercat și el să otrăvească pe Lăpușneanu, cu ajutorul medicului Giorgio Blandrata, în 1560. Vezi G.Z. Petrescu, *În jurul unei presupuse otrăviri a lui Alexandru Lăpușneanu. Un medic reformator ... aventurier*, Buc., 1928 (extras din „Rev. științelor medicale”, nr. 3, 1928). Medicul a fost salvat de la moarte prin intervenția lui Ioasaf, patriarhul de Constantinopol. La 20 dec. 1560, bailul Venetiei la Poartă arăta că se găsea acolo un tânăr medic, fost în slujba lui Lăpușneanu, care suferea de ochi și căruia „gli diede una medicina un poco gagliarda” (Hurmuzaki, VIII, p. 89).

[21] Albert Laski (1533—1605) era nobil polon, palatin de Sieradz și fiul celebrului diplomat Ieronim Laski (1496—1560); la 15 ian. 1563 el a fost desemnat de Despot „succesorul nostru legitim la tronul Moldovei” (Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 223—224, 228—229). Vezi Al. Kraushar, *Olbracht Laski wojewoda sieradzki*, 2 vol., Varșovia, 1882.

[22] Ca domn, Despot vodă își spune de obicei Ion voevod, uneori și „părintele patriei” (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 161). În două documente din 1563 se intitulează „nepotul lui Ștefan voevod cel Bătrîn” (*Ibidem*, p. 161, 166), deși nu avea nici o legătură cu marele domn.

[23] Pentru a contracara intrigile lui Despot, în martie 1560, Lăpușneanu propunea împăratului Ferdinand de Habsburg o alianță antiotomană, la care l-ar fi asociat și pe domnul Țării Românești (che haverà in sua compagnia il vaivoda di Valacchia, li quali intra loro dui possono far 80 millia cavalli) (A. Veress, *Documente*, I, p. 173).

[24] La 13 sept. 1561 împăratul Ferdinand I scria regelui Poloniei că nu poate alunga din țară pe Iacob Eraclid Despotul care fusese bine apreciat de Carol Quintul pentru faptele sale de arme (I. Corfus, *Documente*, p. 198—199).

[25] La sfârșitul verii, Despot dispunea de circa 2000 de ostași aleși (A. Veress, *Documente*, I, p. 194—195). După opinia cronicarului Azarie, Despot, „om iscusit în războaie, și-a adunat în ajutorul său bărbați din toate limbile, pricepuți în lupte, viteji crunți ca și lei, cu inimă îndrăzneată” (*Cronicile slavo-române*, p. 142). Această armată de mercenari era superioară ca pregătire și dotare oastei de țărani și curteni a lui Lăpușneanu.

Și în timpul domniei, Despot vodă s-a bazat pe mercenari, care nu i-au fost însă prea fideli; după cum îl acuzau boierii, domnul „a adus mereu, cu banii haraciului, ostași din neamurile spaniol, german, maghiar și croat” (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, p. 58). Lefegiii maghiari îl vor trăda mai târziu, prădând vistieria și provocându-i moartea. Cît privește pe Jean Villey, comandantul arhebuzierilor flamanzi și unul din principalii consilieri militari ai domnului, Despot vodă se va plînge mai târziu că, în timpul luptelor, „umbla mai mult după pradă decît după izbîndă” (Hurmuzaki, II/1, p. 419, 425).

[26] Bătălia s-a dat la 18 nov. 1561 lângă Botoșani și a fost cîștigată de mercenarii lui Despot datorită armelor de foc de care dispuneau; „moldovenii (lui Lăpușneanu), din cauza multelor descărcări de flinte cu care nu erau obișnuți, neputîndu-le îndura, s-au pus pe fugă”. Vezi descrierea luptei la A. Veress, *Documente*, I, p. 202—204 și *Călători străini*, II, p. 123—125.

După cum afirmă I. Sommer, lupta a fost înfățișată într-o pictură din palatul domnesc de la Iași, nimicită din păcate în 1563 (*ibidem*, p. 258).

[27] După apariția istoriei lui Xenopol, domnia aventurierului Despot vodă — Heraclidul s-a bucurat de o deosebită atenție în istoriografie. Vezi: Hans Petri, *Relațiunile lui Iakobus Basilikus Heraclides, zis Despot vodă, cu capii reformațiunii atît în Germania cît și în Polonia precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei* (AARMSI, s. III, 1927—1928, p. 1—62); Marie Kastarska-Sergescu, *Albert Laski et ses relations avec les Roumains* (RHSEE, 1931, p. 253—276); I. M. Dimitrescu, *Documente din arhivele Angliei privitoare la domnia lui Alexandru Lăpușneanu și Iacob Heraclid-Despotul* („Conv. literare”, 1937, nr. 4, p. 449—455); Teodor Holban, *Noi știri despre Ioan Eraclide Despot, domn al Moldovei* (RA,

1976, nr. 3, p. 323—325); Adina Berciu-Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova — Despot vodă*, Buc., Ed. Albatros, 1980 (colecția Memoria pământului românesc) (lucrarea de bază).

[28] Despre planurile sale de a uni Moldova cu Țara Românească, bazându-se pe ideea originii romane comune, vezi Adolf Armbruster, *Iacobus Heraclides Despota und der Rumänitatz und Einheitsgedanke der Rumänen* (RRH, 1971, nr. 2, p. 257—265); Adina Berciu, *O încercare de unificare a celor trei țări române în timpul domniei lui Despot vodă (1561—1563)* („Buridava”, II, 1976, p. 51—54), cu unele exagerări. Despre modul cum privea Despot unitatea românilor, în calitatea sa de „dominus et haeres terrarum Valachiae”, vezi N. Iorga, *Dovezi despre conștiința originii românilor* (AARMSI, s. III, t. XVII, 1935—1936, p. 258).

[29] Amănunte despre încercarea de rezistență a lui Al. Lăpușneanu la Huși la Adina Berciu, *O domnie umanistă*, p. 53—54. La 30 mai 1562, Despot ordona starostelui Iacob Bolea să plece cu oastea călare la Dunăre să prindă „pe acel ticălos de Alexandru și pe tovarășii lui”, care fugiseră (Hurmuzaki, II/1, p. 392).

[30] În raportul lui Belsius — citat de Xenopol în nota 60 — se spune: „plătește un tribut anual de 30 000 de galbeni” (*Călători străini*, II, p. 133). Vezi și A. Veress, *Documente*, I, p. 210—211, de unde rezultă că Despot nu dorea să primească domnia cu sporirea tributului, care nu s-ar putea face decât prin ruina poporului său (non essendo possibile che egli possa pagare l'augumento delli vintimille ducati al tributo ordinario, se non con ruine delli suoi popoli).

La 1564 Alexandru Lăpușneanu îl acuza însă pe Despot că „a urcat datoria pe această țară creștină la Poarta împărătească la 100 000 de zloți ungurești, care sarcină stă acum asupra țării și asupra creștinilor” (I. Corfus, *Documente*, p. 238). Cu toate acestea, se susține că Ferhat aga—trimis pentru investitură — i-a acordat confirmarea lui Despot fără majorarea tributului (A. Veress, *Documente*, I, p. 209, 211). Vezi și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești* (SMIM, II, 1957, p. 11). Moldovenii au oferit dublarea tributului în 1564 pentru a nu li se impune a doua oară ca domn Alexandru Lăpușneanu (Hurmuzaki, II/2, p. 504).

[31] Sultanul Soliman îi spunea lui Despot „acest al nostru ales, cinstit și, între ai săi domni egali, demn de toată demnitatea și cinstea domn, Ioan voievod” (I. Corfus, *Documente*, p. 200), titulatură neobișnuită la un sultan pentru un domn considerat vasal (Pe Alexandru Lăpușneanu îl socotea „sclavul” său; Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 232—233).

[32] Cronicarul Azarie dă multe amănunte despre sfârșitul primei domnii a lui Al. Lăpușneanu, care a fost surghiunit la Iconium (Konieh), în Asia Mică (*Cronicile slavo-române*, p. 142—143). După surghiunirea fostului domn, Despot „a omorât câteva din rudele lui Lăpușneanu, care unelteau împotriva lui” (A. Veress, *Documente*, II, p. 223).

[33] În sfatul domnesc al lui Ioan Despot figurează: Ioan Moțoc mare sfetnic (nu vornic!), Drăghici Spancioc vornic, Dărman căpitan, Ion Movilă (nu Stroici) mare logofăt, etc. (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 162—167). Despre ei vezi și *Călători străini*, II, p. 175.

[34] După cum spune I. Belsius, „ciuntiri de mădulare nu am aflat pînă acum să fi fost poruncite de el decât doar bătăi”, aceasta spre deosebire de Lăpușneanu care transformase Moldova într-o „țară a schingiuiților” (*Călători străini*, II, p. 132). În schimb, într-o relație din 1562 se amintește de osîndiri prin „glasul poporului” (voce populi) (*ibidem*, p. 155), iar I. Sommer afirmă că domnul condamna la moarte pe cei ce nu respectau căsătoria (*ibidem*, p. 260). Vezi amănunte la Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin „glasul poporului” sub Despot* („Studii”, 1969, nr. 6, p. 1155—1163).

[35] Cronicarul Azarie — nefolosit de Xenopol — își exprimă dezaprobarea față de măsurile luate de „ereticul” Despot; acesta „a aruncat dări grele asupra oamenilor și nu se îndura de cei săraci și ura datinile creștine ortodoxe; a adus cu dînsul sfetnici de altă credință, catolici, urîți lui Dumnezeu, căci și el însuși era de aceeași credință cu ei. Pe călugări și mănăstirile nu le iubea, a adunat la dînsul, înșelătorul, vasele de argint și de aur și pietrele scumpe și împodobite cu mărgăritare ale sfintelor icoane din toate mănăstirile și s-a împodobit pe sine” (*Cronicile slavo-române*, p. 143).

[36] Scrisorile lui Wolfgang Schreiber sînt tipărite în *Călători străini*, II, p. 277 și urm. El venise în Moldova la cererea domnului pentru a tipări Evanghelia „în limba română” (Walachische Sprache) vorbită în Moldova (*ibidem*, p. 283). Despre el vezi amănunte la Maria Holban, *En marge de la Croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud-est européen — l'épisode Wolf Schreiber* (RESEE, 1964, nr. 1—2, p. 127—152 și Adina Berciu, *op. cit.*, p. 77—79. Despre misiunea lui Schreiber vezi și Martin Knebel, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der Mitte des XVI Jahrhunderts* („Südost-deutsches Archiv”, 1959, p. 18—42).

Trimiterea lui Schreiber la Poartă era un prilej de a spulbera denunțurile repetate ale Ioan Sigismund (A. Veress, *Documente*, I, p. 227—228, 229—230, 231, 233, 234—235, 237—238).

[37] Colegiul a funcționat întîi la Hîrlău, fiind mutat la Cotnari după un incendiu (*Călători străini*, II, p. 141). Vezi amănunte la Ștefan Bîrsănescu, „Schola latina” de la Cotnari. Biblioteca de curte și proiectul de academie al lui Despot vodă. Zori de cultură umanistă în Mol-

dova secolului XVI, Buc., 1957. Vezi și idem și Magda Petroveanu, *Jacques Basilicos le Despote, prince de Moldavie, savant humaniste du XVI-e siècle* (AȘUC, istorie-filozofie, 1969, p. 85—88).

[38] Despre monedele emise de Despot Vodă, prin care acesta urmărea să adapteze sistemul monetar al țării sale la cel al țărilor vecine și să poată plăti mercenarii, vezi: *Călători străini*, II, p. 147, 192, 228; Octavian Iliescu, *Despot Vodă și heraldica. Destăinuiri ale unei steme* (MI, 1969, nr. 7—8, p. 166—169); Ilie Țabrea, *Monedele lui Despot—vodă în lumina ultimelor cercetări* („Studii și cerc. numismatice”, V, 1971, p. 161—177); Constanța Știrbu, Carmen Maria Petolescu, Paraschiva Stancu, *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit în satul Buhăieni, com. Andrieșești, jud. Iași* („Cerc. numismatice”, 1978, p. 42—82), etc.

[39] Vezi amănunte la Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Răscoala țăranilor în Moldova în anii 1563—1564* („Studii”, 1953, nr. 2, p. 201—213). Despre modul cum a izbucnit răscoala, în ian. 1563, vezi *Călători străini*, II, p. 264.

[40] Afirmatie exagerată; la <1563>, domnul depune jurământul de credință față de regele polon în termenii tratatelor încheiate de Al. Lăpușneanu în 1552 și 1553 (I. Corfus, *Documente*, p. 211—220).

La <1564> regele Poloniei scria sultanului că nu i-a putut fi prieten de la început lui Despot „din pricina destrăbălărilor și a faptelor sale rele”; când a văzut că sultanul „l-a primit în grația sa și i-a trimis steag”, i-a ertat lui Despot „toate” și l-a primit și el în grația sa. (I. Corfus, *Documente*, p. 245). Atitudinea regelui Poloniei față de domnia Moldovei era deci condiționată de aceea a sultanului, aceasta pentru a nu strica alianța cu Poarta, pe care — spune regele — „noi și înaintașii noștri am păstrat-o bucuroși totdeauna”.

[41] Despre chemarea și înfrângerea lui D. Wiszniewiecki în Moldova vezi *ibidem*, p. 222—224; *Călători străini*, II, p. 249; P. P. Panaitescu, *Influențe polone în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Buc., 1925, p. 198—200 și Gr. Ureche, ed. C. Giurescu, p. 191—194, 199—201.

Dimitrie Wiszniewiecki se considera îndreptățit să ocupe tronul, întrucât era înrudit cu domnia Moldovei; tatăl său, Ivan, s-a recăsătorit în 1538 cu Magdalena „despotovna”, sora Elenei, doamna lui Petru Rareș, cu care era deci cumnat. Vezi Chantal Lemerrier—Quelquejay, *Un condottiere lithuanien du XVI-e siècle: le prince Dimitrij Visnevecki et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes*, în vol. *La Russie et l'Europe, XVI-e — XX-e siècles*, Paris — Moscou, 1970, p. 149—167. I. Corfus, *Documente polone sec. XVI*, p. 182, greșește deci când afirmă că Dimitrie era „fiul surorii lui Petru Rareș după mamă”. Vezi și observațiile lui A. Pippidi, în SMIM, X, 1983, p. 154.

[42] Cronicarul Azarie afirmă că Tomșa era „frumos la înfățișare, viteaz, cu mâini puternice, cu piept tare, cu inimă îndrăzneată”; „avînd dragoste caldă pentru dreapta credință” (= ortodoxă), a intrat în conjurația pusă la cale de boierii mari din sfatul domnesc (*Cronicle slavo-române*, p. 143).

Asediul cetății Suceava a început la 8 aug. 1563; „și a fost război ziua și noaptea și văr sare de sînge și pieire de ostași timp de patru luni” (*ibidem*, p. 144).

[43] Despre uciderea domnului, la 25 nov. 1563, vezi: V. Motogna, *Documente noi privind căderea lui Despot* (RI, 1924, nr. 1—3, p. 26—43); Adolf Armbruster, *O relatare inedită a morții lui Despot Vodă* (SMIM, 1974, p. 321—328) și Adina Berciu, *op. cit.*, p. 119—125.

[44] În timpul asediului Sucevei, în <oct.—nov. 1563>, boierii moldoveni cereau sultanului să recunoască alegerea ca domn al lui Ștefan Tomșa, pe care îl recomandau ca fiind fiul lui Ștefan cel Tânăr (Mehmed Mustafa, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, Buc., 1976, p. 58—59). Sultanul a trimis însă ieniceri și tătari ca să reinstaleze pe Alexandru Lăpușneanu (I. Corfus, *Documente*, p. 229—230), deși Tomșa era aclamat ca domn de populația țării (Hurmuzaki, VIII, p. 94, 97; XI, p. 62, 66—67; Supl. II/1, p. 18—19).

[45] După cronicarii sași, Ștefan Tomșa a fost alungat de Alexandru Lăpușneanu la 20 febr. 1564 (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 211). Despre încercările lui Ștefan Tomșa de a rezista vezi Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 477, 496, 498.

La 27 febr. 1564 se afirma că masele populare din Moldova preferă să moară cu armele în mînă pentru Tomșa, pe care îl considerau alesul lor (Hurmuzaki, XI, p. 66; 68). La 11 martie Alexandru Lăpușneanu se afla la Iași, de unde scria bistrițenilor (*ibidem*, XV/1, p. 597).

[46] În martie-aprilie, sultanul a cerut în mai multe rînduri regelui Poloniei, „conform tratatelor de alianță existente între noi”, să aresteze „pe acest vagabond dacă el vrea să fugă și să se refugieze la voi” și să-l predea „viu sau mort” sultanului, deoarece „a produs mult rău și necazuri țării sale” (Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 231—235; Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 60; AIIAI, 1976, p. 309—310; I. Corfus, *Documente*, p. 231 și urm.). Tomșa și tovarășii săi au fost decapitați la 26 aprilie; la 1 mai Alexandru Lăpușneanu mulțumea regelui Poloniei pentru uciderea acestor „trădători și dușmani” (*ibidem*, p. 239).

După informații contemporane, Ștefan Tomșa a fost spoliat de tezaurul țării, evaluat la circa 300 000 de ducăți (E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History*, Londra, 1964, p. 33). Era primul voievod moldovean jefuit de regele Poloniei, la care se refugiase cu speranța salvării vieții. Vezi și AIIAI, 1973, p. 26—27 și I. Corfus, *Documente*, p. 241.

La 10 aprilie 1567 Alexandru Lăpușneanu reproșă regelui Sigismund August că „tot tezaurul nostru” împreună cu obiectele de preț luate de Despot din bisericile și mănăstirile moldovene se aflau depuse în vistieria din Liov și nu fuseseră încă restituite Moldovei (*ibidem*, p. 287).

[47] Uciderea boierilor de către Al. Lăpușneanu pare a nu fi fost un simplu act de cruzime sau de răzbunare. I. Neculce a înregistrat din tradiție știrea că „zic să-l fi învățat turcii să taie boierii”, adăugînd că — după masacru — „au trimis și au ales din curteni de țară pre Racoviștești și pe Sturzești și pe Bălșești și pre alții mulți” (*Letopisetul*, ed. G. Ștrempel, p. 111). Urmarea ar fi fost deci înlocuirea — măcar parțială — a vechii boierimi cu una nouă, mai devotată domnului.

După opinia lui N. Bejenaru, însă, nu ar fi fost vorba în realitate de un nou măcel al boierilor, pe care nu-l confirmă nici un alt document în afară de cronica lui Ureche („Studii și cerc. istorice”, 1943, p. 209).

Să nu uităm că, și în domnia a doua, Lăpușneanu a avut de înfruntat o puternică opoziție boierească. Astfel, în 1564, sultanul cere regelui Poloniei să nu mai permită voievozilor Rusiei și Podoliei și lui A. Laski să ajute pe un „oarecare domnișor Piroška și altor fugari moldoveni din Polonia să alunge din Moldova pe Alexandru” și să predea domnului pe fugari (AIIAI, 1976, p. 312—313).

În 1565 imperialii trimiteau împotriva domnului — considerat un nou Nero — pe Bogdan, fiul lui Petru Rareș, susținut de 300 de unguri și români (Hurmuzaki, XI, p. 72—73). La 19 ian. 1565, regele Poloniei arăta că „un oarecare Bogdan Balyka, din îndemnul acelor moldoveni care, după omorîrea lui Despot, au fugit din Moldova în Ungaria, adunînd multă armată ..., s-a hotărît să năvălească ... asupra țării Moldovei”. Întrucît regele avea jurămint și alianță cu Lăpușneanu, cere staroștilor de la granița regatului să nu-i permită lui Bogdan trecerea. Vezi T. Holban, *Din domnia lui Lăpușneanu* (MI, 1973, nr. 2, p. 70).

Peste un an, în iunie 1566, Alexandru Vodă reproșă bistrițenilor că găzduiesc o „congregatio inimicorum”, formată din „latrones”, care au ales un domn cu care intraseră în țară (*ibidem*, p. 584—586).

În anul următor, Ahmed pașa se plîngea regelui Poloniei că A. Laski adună în jurul său fugarii moldoveni cu care are de gînd să intre a doua oară în Moldova (AIIAI, 1976, p. 315).

[48] Ureche exagerează oarecum distrugerea cetăților moldovene de către Alexandru Lăpușneanu; se prea poate ca domnul să fi recurs doar la un simulacru de distrugere pentru a da satisfacție Porții, deoarece cetățile au rămas mai departe în funcțiune („Studii și cerc. istorice”, 1943, p. 214—215). Într-o descriere din 1587 se afirmă, de altfel, că cetatea Sucevei „a fost dărîmată pe jumătate de voievodul Alexandru (Lăpușneanu) în anul 1564, pentru ca dușmanii săi să nu poată pune din nou stăpînire pe ea; poate fi deci ușor refăcută” (*Călători străini*, III, p. 201).

[49] Vezi V. Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iași* (AȘUC, Istorie, 1968, p. 111—123), unde se discută împrejurările mutării capitalei de la Suceava la Iași.

[50] Documentul este emis „în Iași” la vîleatul 7111 (1602—1603) (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 59—60) și este dat de Cîrstea mare vornic împreună cu alți mari boieri moldoveni. Despre casele boierești din Iași vezi documentele citate (începînd din 1605) de N Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, p. 500—501.

[51] Xenopol exagerează în mare măsură decăderea țărilor române aflate sub dominația otomană (!) otomană, problemă la care vom reveni pe larg în postfața publicată în vol. IV.

[52] După cercetări mai noi, Bogdan (al IV-lea) Lăpușneanu ar fi fost înscăunat la 9 martie 1568, iar tatăl său — călugărit cu numele de Pahomie — a murit peste două zile, fiind îngropat la 14 martie. Vezi Radu Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XVI* (SMIM, VI, 1973, p. 185—186) și Teodor Bojan — Ioan Gabor, *Contribuții cronologice la domniile lui Alexandru și Bogdan Lăpușneanu* (R. Ist., 1978, nr. 2, p. 329—332).

La 25 martie 1568 sultanul Selim al II-lea comunică regelui Poloniei faptul că — după moartea lui Alexandru Lăpușneanu — a acordat domnia fiului acestuia Bogdan (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, I, p. 85). Dintr-o scrisoare a solului polon Petru Zborowski din 23 april. 1568, rezultă că numirea lui Bogdan fusese facilitată de Mahomed pașa care primise daruri mari și, în plus, era rudă cu mama noului domn (AIIAI, 1976, p. 319). Despre relațiile sale cu Polonia și arestarea sa de către C. Zborowski vezi AIIAI, 1973, p. 30—31.

[53] La 7—16 ian. 1572 marele vizir Mehmed Sokollu scria regelui Sigismund al II-lea August că boierii moldoveni „s-au săturat de tot” de domnia lui Bogdan Lăpușneanu, care recuse în Polonia, unde provoca „mari turburări”; cere regelui să-i taie capul domnului (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 94—95). Vezi și *ibidem*, p. 95—96. La 16—25 martie 1572, sultanul amenință pe regele Poloniei că — dacă nu va prinde pe Bogdan Lăpușneanu, fugit în Polonia cu haraciul Moldovei — va fi silit să strice „temeliile păcii” existente între ei (*ibidem*, p. 95). Vezi și poruncile adresate beii de Silistra să vină „de hac” lui Bogdan Lăpușneanu (*ibidem*, p. 102—106 și 111—112). Vezi, de asemenea, documentele publicate în AIIAI, 1976, p. 324—326 și I. Corfus, *op. cit.*, p. 317—323.

[54] Despre domnia lui Ion Vodă — numit de cronicari „cel Cumplit”, iar de unii istorici contemporani „cel Viteaz” — vezi mai nou: Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. II-a, Buc., 1966; idem, *Ion Vodă cel Viteaz*, Buc., Ed. Militară, 1974; Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 77—92); Nicolae Grigoraș, *Politica internă a lui Ioan Vodă cel Viteaz* (R. Ist., 1974, nr. 6, p. 871—885); C. Cihodaru, *Inadvertențe privind cercetarea domniei lui Ioan Vodă cel Viteaz în Moldova (1572—1574)* (CI, VII, 1976, p. 113—122).

În afară de știrile din relatările publicate în *Tezaur de monumente istorice* — cunoscute lui Xenopol — există și altele mai noi, dintre care amintim: Scarlat Callimachi, *Ioan Vodă cel Cumplit după un izvor istoric: Carion Peuceer* („Ioan Neculce”, 1931, p. 60—82); Alexandrina și D. Nichita, *Despre Ioan voievodul moldovenilor (traducere din letopisețul lui Leonte Bobolinski)* („Arhiva”, 1931, p. 219—229); Al. Ciorănescu, *Știri noi din domnia lui Ion Vodă cel Cumplit* (RI, 1934, p. 166—175); Scarlat Callimachi, *Un istoric olandez despre Ioan Vodă „cel Cumplit”* („Studii”, 1960, nr. 2, p. 158—168); idem, *Pagini despre Ioan Vodă zis „cel Cumplit” scrise în secolul al XVI-lea de istoricul francez de la Popelinère* („Studii”, 1952, nr. 2, p. 175—185); Mihai Dan, *Știri privitoare la istoria țărilor române în cronicile ucrainene* (SMIM, II, 1957, p. 255—258 și 277—284); Fr. Pall, *Pages d'Agrippa d'Aubigné sur le voievode Jean de Moldavie* (RRH, 1969, nr. 3, p. 593—604).

[55] Ioan voievod se numește de obicei „fiul lui Ștefan voievod”; într-un document din 20 dec. 1572 amintește și de „bunicul domniei mele Bogdan voievod” (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 10).

[56] După cum rezultă dintr-un studiu recent, Ion Vodă a încercat prima oară să ocupe tronul Moldovei în 1551, după turcirea lui Iliș Rareș. Vezi C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei* (RA, 1975, nr. 4, p. 383—392). La 20 febr. 1552 viitorul domn se afla încă în Polonia, unde era ținut ca să nu facă pagube Moldovei (I. Corfus, *Documente*, p. 158). Vezi și C. A. Stoide, *Ion vodă Armeanul înainte de domnie* (CI, 1932—1933, nr. 2, p. 208—214).

[57] Ultimul document de la Bogdan Lăpușneanu poartă data de 20 ian. 1572, iar primul de la Ioan Voievod datează din 7 mart. (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 4—6).

[58] Boierii lui Ion vodă sînt: Dumbravă și Păcurar, mari vornici, Ion Golăi mare logofăt, Cozma Murgu și Lupe Huru, pîrcălabi de Hotin, Maxim și Romașco, pîrcălabi de Neamț, Toader și Țopa, pîrcălabi de Roman, Gîrlea portar de Suceava, Cîrstea și Danciu, pîrcălabi de Orhei, Ioan Caraghiuzel postelnic, Grigore spătar, Iane (nu Razul) vistier, Buncium ceașnic, Bilăi stolnic și Nicoară comis (*ibidem* p. 11). Mulți dintre ei sînt oameni noi.

[59] Despre refugiul lui Bogdan Lăpușneanu în Polonia și Rusia — unde a și murit — vezi Th. Holban, *Bogdan vodă Lăpușneanu („Viața Basarabiei”, 1942, p. 809—814).*

[60] Despre acest boier² vezi supra cap. I, n. [23].

[61] La început, relațiile lui Ion vodă cu Poarta au fost bune; la 14 aug. 1572, sultanul Selim al II-lea cere boierilor moldoveni să asculte de domn, să nu se apuce de intrigi și tulburări și să-și vadă de slujbele lor, amenințîndu-i că, al fel. va transforma țara în pașalic (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, p. 115).

[62] Solia trimisă releva, totdeauna, rolul de zid de apărare îndeplinit de Moldova cînd spunea: „căci dacă n-ar fi fost țara noastră a Moldovei, mare prăpăd și omoruri ar fi făcut turcii în țara maiestății sale, însă pentru că e țara noastră moldovenească așezată în fața ei, în felul acesta țara înălțimilor voastre, bunii mei domni, are odihnă din partea dușmanului”. Este aceeași concepție, a „zidului de apărare a creștinătății”, pe care o avuseseră și Ștefan cel Mare și Petru Rareș.

[63] Vezi detalii la Elena Lința, *Materiale inedite privitoare la epoca primului interregnum polonez și la politica domnului moldovean Ion Vodă (1572—1574)* („Romanoslavica”, XI, 1965, p. 287—310) și Szadeczky Lajos, *Báthory István lengyel Királya valasztása, 1574—1576* [Alegerea lui Ștefan Báthory ca rege al Poloniei], Budapesta, 1887.

[64] Despre luptele glorioase ale lui Ioan vodă cu turcii vezi: C. Grecescu, *Unde a fost Jiliștea?* (RIR, 1938, p. 239—240); N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion vodă cel Viteaz (februarie—iunie 1574)* (CI, 1974, p. 101—130); Al. Gonța, *Adunarea țării din primăvara anului 1574 în Moldova* (R. Ist., 1974, nr. 6, p. 887—896); Victor Atanasiu, *Bătălia de la Jiliște*. Buc., Ed. Militară, 1974; Mihai Maxim, *Documente noi despre războiul antiotoman din 1574*, în vol. *Din lupta poporului român pentru independență*, Buc., 1977, p. 65—84.

[65] Citatul din Ureche nu este prea exact. Imediat după ocuparea tronului, se spune că Ioan vodă, „arătîndu-se groaznic, ca să-i ia spaima toți, nu de altă se apucă, ci de cazne groaznice și de vărsări de sînge; și tăe pe Ionașco Zbiera în ziua de Paști și multe cazne fece” (ed. C. Giurescu, p. 218). După ce povestește luptele cu Bogdan Lăpușneanu, se afirmă într-un alt episod: „pre toți i-au covîrșit cu vrăjmășia lui și cu morți groaznice ce făcea, că vrînd să ia agonisita tuturor, nu cu alt meșteșug, ci cu vărsare de sînge. Și din zi în zi izvodia feliuri de munci nouă: băgat-au în foc de viu pe vlădica Gheorghie de au ars dîndu-i vină de sodomie, auzînd că are strînsură de avuție. Mitropolitul Theofan n-au vrut fi eșit întreg de dînsul de n-ar fi fugit prin munți de groaza lui. Temnițele pline de călugări, și îngropă de vii pre Veveriță și pre popa Cozma și pre Molodeț călugărul. Iar din boieri și din cei de cîinste

sabia lui nu mai eșia și cu toate feliurile de morți îi omora ... De lege își rîdea, că în postul cel mare s-au însurat și alte călcături de lege multe ca acestea făcea" (*ibidem*, p. 221).

Vezi, spre comparație, cronică lui Azarie, unde se povestesc într-un mod asemănător cruzimile lui Ion vodă (*Cronicle slavo-române*, p. 149—150).

Ionașco Zbierea a fost ucis la 6 aprilie 1572, în legătură cu înaintarea trupelor polone spre Iași pentru readucerea pe tron a lui Bogdan Lăpușneanu. „Represiunea a fost astfel pentru Ion vodă singura modalitate ca să-și consolideze cîrmuirea abia începută” (D. Giurescu, *Ion vodă cel Viteaz*, Buc., 1974, p. 13).

[66] În trecut se făcea mare caz de ajutorul dezinteresat dat de cazaci lui Ion vodă; vezi, de pildă, Eugen Stănescu, *Colaborarea militară dintre români și cazaci în ultimul sfert al secolului al XVI-lea* („Studii”, 1954, nr. 3, p. 119—144 și nr. 4, p. 187—214). În realitate, mercenarii veniți în ajutorul domnului Moldovei erau nobili poloni de la hotarele țării cu cetele lor militare, în frunte cu Swierczewski, nobil din Mazovia. După cum s-a arătat, numele tîrc de „cazaci” avea înțelesul de „oșteni în dobîndă” sau trupe neregulate, care reprezentau, de fapt, ajutorul neoficial dat de regele Poloniei luptei antiotomane a domnului Moldovei. Vezi amănunte în studiul *Le problème des „cosaques” dans la seconde moitié du XVI-e siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, Voievode de Moldavie* („Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, 1972, nr. 3, p. 339—357).

De altfel, după cum spun izvoarele timpului, Ion vodă le vorbea acestor mercenari în limba polonă, pe care o cunoștea din timpul refugiului său în Polonia (Vezi cronicile lui Gorecki și Paprocki în „*Tesaur de monuments historiques*”, III, p. 209—252 și 275—286). Vezi și o scrisoare a ambasadurului Noailles, din 7 iulie 1574, unde se spune că „palatinul Rusiei, numit Iazlowiecki, a trimis din ordinul regelui, domnul său, patru mii de oameni de luptă împotriva forțelor turcești”, care „au fost tăiați în bucăți” (AIIAI, 1976, p. 328).

[67] Lupta de la Jiliște este evocată de Alexandru Mircea într-un document din 25 ian. 1575, unde se spune că, atunci cînd l-au lovit „moldovenii cu Ion voievod cu înșelăciune la satul Focșani”, pe cînd domnul se ducea cu fratele său, Petru, să-l pună pe tronul Moldovei, frații Ivașco Goleșcu mare logofăt și Albu Goleșcu mare clucer au fost singurii care l-au apărut pe domn, care era gata să fie ucis; „dacă nu s-ar fi întors ei înapoi, atunci, de au apărut capul domniei mele, atunci capul domniei mele ar fi căzut”. Jertfindu-se pentru domnul cu care se înrudeau, Albu clucerul „a pierit acolo”, iar Ivașco logofătul „a scăpat din luptă rănit” (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 161—163). La 25 aprilie 1574 Alexandru Mircea se întorsese la București.

[68] Despre acest domn efemer vezi cap. I, nota [24].

[69] Este vorba în realitate de Ieremia Cernăuțeanu, nu Golia, cum s-a crezut. Vezi Sever Zotta, *O mistificare genealogică: Ieremia Golia*, în vol. *Inchinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 431—438 și o relație din 1587, unde se arată că Ion vodă a fost trădat de Ieremia Cernăuțeanu (*Călători străini*, III, p. 216).

[70] Despre localizarea bătăliei finale de la Roșcani vezi Leon Șimanschi, „*Roșcani*” — o problemă de critică textelor (AIIAI, 1978, p. 39—58) și C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna și Roșcani* (AIIAI, 1982, p. 632—635). După Șimanschi, este vorba de o eroare a unui copist care a scris în loc de Focșani, Roșcani; localitatea Jiliște, unde a avut loc prima luptă, se află lîngă Focșani; cea de a doua bătălie s-a desfășurat în regiunea lacului Cahul, în sudul Basarabiei.

Sfîrșitul lui Ion vodă este înregistrat de un contemporan care notează cum „au venit păgîinii turci și tătari și au omorît pe Ion voievod și pe toți oștenii lui și au prădat țara Moldovei mai mult de jumătate, în anul 7082 (1574) luna august 12 zile”. (P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, p. 149).

[71] După uciderea lui Ion vodă, la 28 iulie 1574, într-o scrisoare către G. Iazlowiecki, comandantul general al oștilor regale, marele vizir Sokollu-Mehmed acuza Polonia că ar fi ajutat pe fostul domn cu o ceată de 2 000 de ostași și cerea să se restituie averea fostului domn, transportată în Polonia în 27 de care, precum și pe soția și socrul lui Ion vodă, fostul pîrcălab al Hotinului (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 122—124). Cererea este repetată, peste cîteva zile într-o scrisoare adresată de sultan către „beii vilaietului leșesc” (*ibidem*, p. 124—126).

[72] A. D. Xenopol are perfectă dreptate cînd combate unele exagerări ale lui B. P. Hasdeu. Analizele făcute de specialiști în tactica și strategia militară au adus numeroase și utile precizări cu privire la modul cum s-au desfășurat ciocnirile dintre oastea turco-moldoveană și cea moldoveană care a surprins avangarda inamică și a nimicit-o complet. Vezi detalii la Victor Atanasiu, *Așa birui Ioan vodă* (MI, 1974, nr. 7, p. 9).

Pe de altă parte, așa cum s-a remarcat, „monografia (lui Hasdeu) are un caracter militant; evocarea voievodului înseamnă pentru Hasdeu o chemare la lupta pentru independență națională — atît de dorită de masele românești în secolul al XIX-lea — cît și un prilej de a supune criticii unele rînduiri ale prezentului”. (Dinu C. Giurescu, *Ion vodă cel Viteaz*, Buc., 1974, p. 103). În concluzie, să nu fim prea aspri cu Hasdeu!

[73] Despre agravarea dominației otomane asupra Moldovei în această epocă — problema mai puțin cunoscută lui Xenopol — vezi Mihai Maxim, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594* (RRH, 1977, nr. 3, p. 469—486).

După cum s-a subliniat, agravarea dominației otomane a fost cauzată în parte și de criza monetară din Imperiul semilunei, ca și de marile sume de bani oferite Porții de diverși pretendenți la tron care veneau în țară încărcăți de datorii. Vezi amănunte la Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les Principautés roumaines* („Südost — Forschungen”, XVI, 1957, p. 70—86) și I. Caproșu, *Rolul capitalului cămătăresc în aservirea micii proprietăți din Moldova (până la Regulamentul Organic)* (AIIAI, 1970, p. 107—137).

[74] Pentru instalarea lui Petru Șchiopul dispunem de un document din 12 aprilie 1574, emis de cancelaria lui Alexandru-Mircea la Rm. Sărat, în timp ce domnul se îndrepta spre Moldova „să pună pe fratele domniei sale, Io Petru voievod, domn în țara Moldovei” (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 135—136).

După cum afirmă cronicarul Azarie, Petru Șchiopul credea că instalarea sa va decurge liniștit și că Ion vodă va părăsi tronul; noul domn „se silea să ajungă la luarea domniei fără război și luptă”, ceea ce nu s-a întâmplat (*Cronicile slavo-române*, p. 150). El a ocupat tronul la 25 iunie 1574, după uciderea lui Ion vodă.

Domnia lui Petru Șchiopul s-a bucurat în ultima vreme de o deosebită atenție: Stoica Nicolaescu, *Știri noi privitoare la Petru vodă Șchiopul*, Buc., 1937; Gheorghe David, *Întâlniri Basarab pe tronul Mușatinilor — Petru Șchiopul* (MI, 1982, nr. 7, p. 9—11, nr. 8, p. 14—17); idem, *Petru Șchiopul (1574—1577, 1578—1579, 1582—1591)*, Buc., Ed. Militară, 1984 (Col. Domni și voievozi). Autorul exagerează oarecum calitățile lui Petru Șchiopul, care ar fi avut „multă omenie și bunătate, o aleasă concepție morală”. Să nu uităm că el a fost domnul ideal pentru clasa boierească, motiv pentru care Grigore Ureche îl consideră „ca o matcă fără ac”.

Despre originea lui vezi Stoica Nicolaescu, *Petru vodă cel Tânăr și Petru vodă Șchiopul. (O chestiune controversată din istoria românilor)*, Buc., 1915, lucrare nefolosită de Xenopol.

Familia lui Petru Șchiopul poate fi cunoscută din pomelnicul dat de domn mănăstirii Patmos, la 30 august 1584, unde amintește pe soția sa, Maria, copiii săi: Ștefan, Vlad și Maria, pe părinții săi, Mircea voievod și Despina, și pe frații și surorile sale: Mihnea voievod, Vlad voievod, Miloș voievod, Mircea voievod, Maria, Sofia, Roxanda, Despina și Samfira (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 261). Despre legăturile sale cu Țara Românească — unde domnea fratele său Mihnea — vezi Ștefan Andreescu, *Legături politice între Țara Românească și Moldova (1574—1593)* (RI, 1979, nr. 7, p. 1235—1255).

Despre ginerele lui Petru Șchiopul, marele spătar Zotu Tzigara, vezi Mihail Stephănescu, *O piatră de mormânt uitată și o pecete necunoscută. Mărturii vechi și noi despre marele spătar Zotu Tzigara* (BMI, 1971, nr. 4, p. 58—62).

Interesant este că, după ocuparea tronului Moldovei de către un membru al ei, familia „Mihneștilor” a căutat să acrediteze și pe plan ideologic extinderea puterii ei. Există două inscripții, una din 1590, la biserica Sf. Matei din Murano, cealaltă din 1 iulie 1594, la biserica franciscanilor de la Bolzano (Tirol), în care Mihnea Turcitul și — respectiv — Petru Șchiopul sînt înfățișați ca descinzînd din familia regală a Corvinilor. Deși lipsită de temei, această genealogie de prestigiu este plină de tîlc, cu atît mai mult cu cît în inscripția din 1590, pusă pe altarul zidit de Mihnea drept mulțumire că a căpătat cu un an mai devreme domnia Țării Românești, citim că „Valahia” este o „țară de dincolo de Dunăre, în Dacia colonie romană” (AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896, p. 66—67).

[75] Marea pradă turco-tătară din 1574 a fost descrisă de numeroase izvoare, în primul rînd de Grigore Ureche, care afirmă că „n-au fost niciodată mai mare pustietate în țară de cît atunci” (ed. C. Giurescu, p. 234—235). În numeroase alte izvoare se evocă devastarea Moldovei, trecută prin foc și sabie, ca și uciderea a numeroși locuitori ai ei, tineri și bătrîni (A. Veress, *Documente*, III, p. 38—41). Din aceste motive, o știre din Cracovia, din 24 iulie 1574, îl definește pe noul voievod, Petru Șchiopul, ca pe „un domn al cîmpurilor, deoarece locurile și pămînturile (Moldovei) sînt aproape toate arse” (și dice sara Vaivoda di Campagna poi che le terre et luoghi sono quasi tutti abbruggiati) (*ibidem*, p. 41). Despre foametea din Moldova, cauzată de evenimentele din 1574, vezi relația lui Andrei Taranowski (*ibidem*, p. 60—61).

Situația țării era agravată și de faptul că haraciul fusese mărit cu 10 000 de galbeni, ajungînd la 50 000 de florini; la 26 sept. 1574 sultanul arăta că această majorare fusese acceptată de Ion vodă (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, p. 126). La 1585 se afirmă că Moldova plătea ca tribut 60 000 de taleri, 50 de șoimi de vînătoare, 60 de cai, „fără să mai socotim îndoitul acestei sume, care merge (sub formă de) daruri către pașale și marii dregători ai Porții” (*Călători străini*, III, p. 182). Despre modul cum „turcii strecuți bani de la domn, acesta stoarce bani de la bietul norod și aproape toți, pînă la unul, sînt aduși în cea mai grozavă sărăcie și pămîntul rămîne cu totul nelucrat”, vezi *ibidem*, p. 215.

Despre această problemă vezi și Mihai Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du Kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1575* („Bulletin AIESEE”, 1972, nr. 2, p. 233—261).

[76] Textul exact este: „pe atunci a trebuit să călătorim pe un drum neobișnuit, prin Țara Românească, Bulgaria și Serbia cea stîncoasă din cauza foametei mari care bîntuia

în Moldova și în Turcia în anii 1574 și 1575" (*Călători străini*, II, p. 449). Drumul obișnuit trecea de-a lungul Moldovei, apoi prin Dobrogea și Bulgaria peste Balcani.

[77] Știrile despre nemulțumirea moldovenilor împotriva lui Petru Șchiopul provin din surse polone și ele urmăreau să susțină candidatura fostului domn Bogdan Lăpușneanu, fugit în Polonia. La 22 oct. 1574, Girolamo Lippomani raporta dogelui că aflase din surse polone de la Poartă că moldovenii doreau ca domn pe fiul lui Alexandru Lăpușneanu (A. Veress, *Documente*, II, p. 55—57). Vezi și N. Grigoraș, *Despre răscoalele țăranilor moldoveni în vremea domniilor lui Petru Șchiopul* (SCȘI, 1960, nr. 2, p. 227—239).

[78] Primul pretendent la tronul Moldovei a fost Ioan „Crețul”, care a trecut în Moldova în iunie 1577, dar s-a retras când oștile lui Petru Șchiopul s-au pregătit să-l respingă. Încercarea sa de a deveni domn este evocată mai târziu, într-un document din 25 mai 1589, când Petru Șchiopul arăta: „domnia mea mi-am adus aminte că Pilipovschi ne-a fost hiclean nouă când s-a închinat celui lotru Crețul” (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 425). Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 336—338.

Cît privește pe Ioan sau Nicoară Potcoavă (Nikore olim Podkôwa famuli) (Hurmuzaki, XI, p. XXXIV), acesta pare a fi fost român de origine.

În cronica atribuită lui Gorecki se suține că Potcoavă era „om născut dintr-o familie de jos și crescut între cazaci”; „sub pretextul unui oarecare drept de succesiune ce pretindea că-l are asupra Moldovei”, a venit în țară, „stringînd nu mică oaste dintre acei cazaci” (I. Corfus, *Știri despre istoria Moldovei într-o nouă cronică polonă, 1575—1582*, în „Studii și cerc. de istorie medie”, 1951, nr. 1, p. 118—119).

În cronica lui St. V. Lukomski se afirmă însă că Potcoavă era „fratele bun al domnului Moldovei Ioan” (SMIM, II, p. 284). Tot acolo numeroase detalii despre expediția sa în Moldova. Era supranumit Potcoavă pentru că era atît de puternic încît „sfărîma fără nici o greutate potcoavele” (*Călători străini*, III, p. 217).

După opinia lui Nicolae Costin (ed. Ioan Șt. Petre, p. 244), Potcoavă — care se dădea drept fratele lui Ioan vodă — ar fi fost chemat de unii „boeri de țară”, nemulțumiți de „marile strîmbătăți” și de „dările peste putință” puse de Petru Șchiopul. Ca domn, și-a spus Ion voevod (vezi documentul din 26 dec. 1577 — DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 91).

[79] Nicoară Potcoavă a intrat în Iași la 23 nov. 1577, iar Petru Șchiopul a fugit nu la fratele său, Alexandru Mircea — care murise — ci la nepotul său, Mihnea. Vezi amănunte la G. David, *Petru Șchiopul*, p. 92—93.

[80] Despre lupta de la Docolina vezi *ibidem*, p. 94—96. Potcoavă nu a fost ucis imediat; el s-a refugiat în Polonia, fiind ucis — la cererea Porții — la 6/16 iunie 1578 în piața orașului Liov, în fața unei mari mulțimi, care privea scena „cu mare jale”. Vezi amănunte la A. Veress, *Documente*, II, p. 151; I. Corfus, *op. cit.*, p. 119—120; Radu Economu, *Sfîrșitul lui Ioan Nicoară Potcoavă* (MI, 1970, nr. 11, p. 65—66) și AIIAI, 1973, p. 34.

Potrivit cronicii atribuită lui Gorecki, în aug. 1578, a intrat în Moldova Petru numit Miotla, care a fost prins prin înșelăciune și sfîșiat cu caii (I. Corfus, *op. cit.*, p. 120).

În același timp, în septembrie, la granița Poloniei cu Moldova se găsea un alt „lotru”. Constantin, care se pregătea să intre și el în țară în căutarea norocului; Petru Șchiopul cere sprijinul lui Ștefan Báthory „pentru astîmpărarea acestei tîlhărimi neînfrîmate” (I. Corfus, *Documente*, p. 352).

Petru Șchiopul a căutat să determine pe poloni să nu mai permită atacurile cazacilor, amenințîndu-i că, „dacă aceste incursiuni din Coroană nu încetau, el va abandona domnia, unde se vor stabili turcii” (Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 289). Vezi analiza raporturilor sale cu Polonia la Veniamin Ciobanu, *Vasalitate — suzeranitate în raporturile româno-polone în a doua jumătate a secolului XVI: Interpretare juridică și practică politică* (AIIAI, 1986, partea a II-a, p. 587—595).

[81] Alexandru Potcoavă a trecut Nistrul la 3 februarie, ocupînd peste 6 zile orașul Iași (Hurmuzaki, XI, p. XXXVI). Într-un manuscris al cronicii lui Ureche există un paragraf intitulat „De domnia lui Alexandru vodă, fratele Crețului, carele au apucat scaunul la Iași și au domnit o lună. Văleatul 7086 (1578) februarie 9” (ed. C. Giurescu, p. 246). La 12 martie 1578 Alexandru fugea din Iași, asediat de trupele lui Petru Șchiopul.

După cum spune Grigore Ureche, „de noroc era Pătru vodă cu cazacii, cum să simplă pururea omului de n-are odihnă, că bine de unii nu să mîntuia, alții venia asupra lui” (ed. cit., p. 169).

În aceeași vreme, Ștefan Báthory — ajuns rege al Poloniei — sublinia slăbiciunea la care ajunsese Moldova, care fusese altă dată invincibilă iar acum nu se mai putea apăra: „Altra tempora haec Moldavia tale erat regnum quale non solum latronibus aliquot sed etiam bello magno resistere poterat nunc autem vel umbram ipsiusmet formidat et ego defendere cogor” (Hurmuzaki, III, p. 32, 68).

De tulburările din Moldova nu erau străini nobilii poloni; în 1578 sultanul Murad al III-lea arăta regelui Poloniei că, la granița ei cu Moldova, sînt lupte și tulburări continue și-l întreba de unde au bombarde acești „latrones”. Regele Poloniei răspundea că îi este greu să-i caute și să-i prindă pe acești „hoți” prin stepele din sudul țării (Hurmuzaki, III, p. 31, XI, p. 610, 639).

Printr-un document din 3 ian. 1589, domnul Moldovei răsplătește pe Șeptilici armașii pentru „slujbă dreaptă și credincioasă”, explicînd: „Și s-a ridicat un lotru dinspre Țara Leșască, să vină cu acei lotri căzaci asupra domniei mele și asupra țării domniei mele. Și, cu voia lui Dumnezeu, a pus mîna pe acest lotru ce s-a ridicat asupra domniei mele și asupra țării domniei mele”. (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 412).

[82] După opinia cronicarilor sași, Iancu Sasul ar fi fost fiul curelarului brașovean Georg Weiss sau Mysen Hannes cu o româncă; mama sa l-ar fi convins însă că este „os domnesc”. Vezi A. Armbruster, *op. cit.*, p. 212—213. În documentele sale interne, domnul se intitulează doar „Io Iancul voievod”, fără să-și mărturisească filiația. Primul său document intern poartă data de 27 ian. 1580, iar ultimul 2 sept. 1582 (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 130 și 191). El a fost investit ca domn la 26 nov. 1579 (Hurmuzaki, XI, p. 641).

Despre Maria Paleolog, soția lui Iancu Sasul (numită și Ianculina), vezi documentele publicate de N. Iorga, *Doamna lui Ieremia vodă*, Buc., 1910.

[83] Despre ajutorul dat de Bartolomeo Brutti lui Iancu Sasul la luarea tronului vezi D. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc.-Paris, 1981, p. 138—139.

[84] Citatul exact din Ureche este: „Iancul vodă, fiind plin de lăcomie, izvodi obicină care n-au mai fost în țară nici odinioară, de au trimis în toată țara să ia boi de a zecea, care obiceiul nu l-au putut suferi țara” (ed. C. Giurescu, p. 248). Ureche îl mai acuză pe domn de „multe lucruri spurcate și nedumnezeiești”, printre care: nerespectarea religiei ortodoxe (el fiind luteran), ca și faptul că „era om curvariu peste seamă, că nu numai afară, ce nici de curtea sa nu se feria, că jupînesele boierilor de la masa doamnei sale le scotea de le făcea silă” (*ibidem*, p. 249).

[85] Fuga acestora este confirmată de un document dat de Iancu Sasul la 20 ian. 1582; este vorba de: Ieremia Movilă fost ceașnic, Teofan fost mitropolit, Gheorghe Movilă fost episcop și Balica fost hatman (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 182).

[86] Despre refugiul lui Iancu Sasul în Polonia împreună cu tezaurul țării, dus de 15 care, și uciderea sa la Liov, la 28 sept. 1582, la cererea sultanului, vezi: P. P. Panaitescu, *Sfîrșitul lui Iancu vodă Sasul* (RI, 1924, p. 169—178); idem, *Fatum Iankulae palatini Moldaviae* (RI, 1925, p. 55—63); idem, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova* („Studii”, 1961, nr. 1, p. 75).

După știri transmise de la Poartă, decapitarea fostului domn ar fi avut loc la 15 dec. 1582 (Hurmuzaki, III, p. 16). Vezi și I. Corfuz, *Știri despre istoria Moldovei*, p. 122—123, unde fostul domn era acuzat că ar fi deschis scrisorile regelui Poloniei trimise la Poartă.

[87] Petru Șchiopul a fost numit din nou domn la sfîrșitul lui august 1582, plecînd spre țară la 13 sept. Despre sumele imense plătite pentru numire vezi Hurmuzaki, III, p. 78 și IV/2, p. 113. După cum rezultă dintr-o relație contemporană, Petru Șchiopul a trebuit să împrumute 200 000 de țechini cu dobîndă de 60% „pentru a-i da sultanului și să se lege a plăti în doi ani alți 200 000 de țechini, precum și datoriile lui Iancu, care treceau de 60 000 de țechini” (*Călători străini*, III, p. 204). Despre plata datoriilor lui Iancu Sasul vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 324.

Sătulă de exploatarea la care o supusese domnul fugit în Polonia, țara l-a acceptat „cu dragoste” pe Petru Șchiopul, după cum spune Ureche (ed. C. Giurescu, p. 251).

La scurtă vreme după numirea sa ca domn, Petru Șchiopul a fost atacat din nou de cazaci, ređutabilii săi adversari; în iunie 1583, sultanul Murad al III-lea scria noului principe al Transilvaniei, Sigismund Báthory, să fie gata „cu toate sculele de luptă, cu puști, cu tunuri, cu darde” ca să apere Moldova de cazaci (A. Veress, *Documente*, II, p. 251). Cazacii au distrus parțial cetatea Tighina (Bender), pe care domnul Moldovei a trebuit să o repare în 1584 (Hurmuzaki, III, p. 88, XI, p. 676).

[88] Ca albanez italianizat, Bartolomeo Brutti afirma că este văr cu Sinan pașa, calitate în care se credea chiar că va obține domnia Moldovei (N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 234). La 1591 era considerat „familiarissimo di Sinam Bassa, primo vesire” (Hurmuzaki, XI, p. 231; vezi și p. 253—254).

Despre acest aventurier, ajuns mare postelnic în Moldova, vezi Virgil Apostolescu, *Un aventurier apusean la curtea lui Petru Șchiopul: Bartolomeo Brutti* (AIIAI, 1981, p. 567—574).

Despre modul cum a mediat Brutti conflictul dintre Polonia și Imperiul otoman, pentru care a primit mulțumiri de la regina Elisabeta a Angliei, vezi Ludovic Demény — Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 25—26.

[89] Dintr-o relație din 1587 aflăm că Brutti era considerat „locțiitorul” domnului Petru Șchiopul, fiind „iubit și prețuit de Petru pentru că l-a pus din nou în domnie prin mijlocirea și bunăvoința pe care acela (Brutti) o căpătase de la Sinan pașa” (*Călători străini*, III, p. 203—204).

[90] Brutti urmărea să obțină titlul de „deffensor e protector” al religiei catolice din Moldova și o demnitate ecleziastică pentru fiul său, Antonio (Hurmuzaki, III/1, p. 101—102).

116, 126; „Rev. catolică”, 1913, p. 415). Vezi Teodor Holban, *Eșecul tentativei iezuite din 1588* (MI, 1983, nr. 6, p. 53–56).

[91] Într-un raport catolic — citat de N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 243 — se spune însă că domnul „è molto devoto nei suoi riti”, o recunoaștere a faptului că era vorba de o simplă manevră politică. De altfel, numai așa se pot explica laudele pe care i le aduce lui Petru Șchiopul patriarhul Ieremia al II-lea al Constantinopolului, care afirmă despre domnul Moldovei că „era vrednic să stăpânească nu numai în Moldova, ci și în Constantinopol” (*Călători străini*, IV, p. 590). Se înțelege că un catolic nu putea stăpîni tronul împăraților bizantini. Vezi și raportul lui Stanislaw Warszewicki din 1588 în *Călători străini*, III, p. 277–278 unde este vorba de întoarcerea la credința catolică a sașilor și ungurilor din Moldova.

[92] După cum arăta Gh. David, *Petru Șchiopul*, p. 180, „nu se știe nici acum și va fi probabil greu de descifrat cât adevăr și câtă legendă ascunde această versiune” (a intenției lui Petru vodă de a ocupa tronul Poloniei). Oricum, el figura printre numeroșii candidați la tronul polon, de îndată ce solul polon Christopher Dzierdzek a respins atât oferta lui Petru, cât și pe a lui Sigismund Báthory, considerînd „illum zigerum, hunc infantum”, adică „unul prea bătrîn, celălalt un copil” (Hurmuzaki, XI, p. 699).

Mai trebuie amintit și faptul că domnul Moldovei recomandase alegerea ca rege al Poloniei a lui Sigismund al III-lea de Vasa (*ibidem*, p. 696), ceea ce dovedește o anumită intuiție politică.

[93] Citatul din Ureche nu este prea exact: Petru Vodă a domnit „ca un domn cumsecade, cu de toate podoabele cîte trebuie unui domn de cînte, că boerilor le era părinte, pre carii la cînte mare îi ținea și din sfatul lor nu eșia; țării era apărătoriu, spre săraci milostiv, pre călugări și mînăstiri întăria și-i miluia; cu vecinii de prinprejur viaa (= trăia) bine ... Judecata cu blîndețe și fără fățarie o făcea ... Era domn blînd, ca o matcă fără ac” (ed. C. Giurescu, p. 258, 260).

[94] Pretendentul își spune „Stephanus Alexandri Moldaviae principis filius” (Hurmuzaki, III/2, p. 25; vezi și I. C. Filitti, *Documente din arhivele Vaticanului*, II, p. 49–52 și „Rev. catolică”, 1913, p. 571–573, 576–578).

Luptele cu cazacii sînt povestite într-un document din 8 mai 1587 prin care domnul răsplătea pe Pirvu pîrcălabul de Soroca care reușise să-i înfrîngă „și toți s-au biruit cu moarte” (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 355–356).

[95] Petru Șchiopul l-a trimis pe B. Brutti la Poartă pentru a sprijini pe nepotul său Mihnea împotriva lui Petru Cercel, ținînd seama de bunele relații ale acestuia cu Sinan pașa; intervenția sa și banii dați de Mihnea au făcut ca acesta să fie numit domn, iar Petru Cercel închis și asasinat. Vezi A. Veress, *Documente*, III, p. 189 și Hurmuzaki, XI, p. 731. În același timp, Petru Șchiopul a obținut domnia Moldovei pentru fiul său, Stefan, care avea doar 5 ani, plătiind 200 000 galbeni sultanului și 60 000 lui Sinan pașa (C. C. Giurescu — Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 312).

[96] Cronica lui Ureche nu este singurul izvor care afirmă că Petru Șchiopul a plecat în aceste condiții; un raport venețian de la Poartă informează că domnul „nu putea să mai sufere stoarcerile și tiraniile turcilor, cu paguba sa și cu totala stricare (disolatione) a țării sale” (Hurmuzaki, IV/2, p. 156). Vezi și A. Veress, *Documente*, III, p. 248–249. Domnul însuși arăta că părăsește țara întrucît nu putea vedea ruina completă a Moldovei (Hurmuzaki, IV/2, p. 156; CI, 1936, p. 44–45). La 1 oct. 1591 se știa la Praga că fostul domn trecuse granița Imperiului habsburgic cu o „mare bogăție” (grosse Reichthum) (Hurmuzaki, XI, p. 259).

[97] Nu trebuie să pierdem din vedere nici situația gravă a domnului, pus în fața unei răscoale țărănești; după o mărturie contemporană, de la începutul lui sept. 1591, lucrurile stăteau „foarte rău” în Moldova; „țărănimea se ține tare, atacă pe dregători, dacă nu fug, îi și omorîră; puțini cîți au rămas acasă nu îndrăznesc să le umble înaintea ochilor” (A. Veress, *Documente*, III, p. 190).

Despre exilul și moartea lui Petru Șchiopul vezi pe larg: N. Iorga, *Oameni și fapte din trecutul românesc. O familie domnească în exil*, Buc., 1905; reprodusă în vol. *Evocări istorice*, Buc., 1983 (culegere îngrijită de Ion Rotaru); N. Bănescu, *Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru vodă Șchiopul*, Buc., 1929 (din AARMSI, s. III, t. X, 1929); Simion Reli, *Un prinț român pribeag în sec. XVI-lea („Junimea literară”, 1929, nr. 1–4, p. 30–54); Antonio Rusconi, *Mormîntul de la Bolzano al lui Petru Șchiopul, domn al Moldovei („Cuget clar”, 1934, p. 153–157); G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, p. 130–133.**

[98] Petru Șchiopul a murit în iulie 1593, fiind înmormîntat la Bolzano. Vezi lucrarea lui A. Rusconi citată la nota precedentă.

[99] Aron Tiranul (nu Emanoil) a fost numit domn la 2 sept. 1591 și a fost mazilit la 30 mai 1592 (Hurmuzaki, IV/2, p. 63). Întrucît nu apucase să-și plătească creditorii — printre care se afla și ambasadorul Angliei la Poartă, Eduard Barton, ca și unii ieniceri — sultanul și marele vizir l-au numit din nou domn la 8 iulie 1592, venind în țară la 18 sept. Vezi L. Demeny-Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 27–29. Aron Tiranul a domnit pînă la

sfârșitul lui aprilie 1595, când Sigismund Báthory l-a înlocuit cu Răzvan vodă; la 9 mai fostul domn era dus legat la Brașov (Hurmuzaki, XII, p. 46, 51—53; *Quellen*, IV, p. 183).

Despre domnia lui Aron Tiranul — care nu era evreu, cum susține Xenopol, ci un fiu nelegitim al lui Alexandru Lăpușneanu — vezi amănunte la: C. Esarcu, *Documente din arhivele Veneției. Extracte din raporturile lui Mateo Zane, președintele venețian în Constantinopol, relative la Aron vodă și rivalii săi, 1591—1592* („Columna lui Traian”, 1877, p. 97—108); N. Șendrea, *Evenimente interne din domnia lui Aron vodă (1591—1595)* (CI, IV, 1928, nr. 2, p. 41—51); I. Minea, *Un uric de la Aron vodă (8 dec. 1594)* (*ibidem*, p. 145—149); *idem*, *Aron vodă și vremea sa* (CI, 1933, p. 118—145); *idem*, *Sfârșitul marelui logofăt Bîrlădeanu și răscoala în contra lui Aron vodă* (RA, III, 1936—1937, nr. 6—8, p. 104—107); H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre români: Aron vodă, Răzvan vodă și Eremia vodă într-un poem al unui cronicar armean*, Buc., 1939 (din AARMSI, s. III, t. XX, 1939 p. 297—313).

Despre soția lui Aron vodă vezi I. Minea, *Doamna lui Aron vodă și fiul lor Marcus vodă și ceva despre căderea lui Aron vodă* („Buletinul Inst. de istoria românilor A. D. Xenopol”, 1942, nr. 2, p. 5—13) care confundă pe Stanca și pe Marcu cu fosta soție și cu fiul lui Petru Cercel.

[100] După opinia lui N. Iorga, uciderea lui Brutti ar trebui pusă în legătură cu răscoala lui Ionașco zis Bogdan vodă sau cu încercările lui Petru Cazacul de a ocupa tronul, sprijinit de Zamoisky, prietenul lui Brutti (Hurmuzaki, XI, p. 754). Brutti a fost acuzat că vroia să readucă pe tron pe Petru Șchiopul. În realitate, se pare că a fost asasinat pentru a i se lua atît banii, cît și polițele pentru suma de peste 30 000 de ducăți pe care le deținea de la Aron vodă (Hurmuzaki, IV/2, p. 160).

[101] După plecarea lui Aron vodă din Moldova, în iunie 1592, tronul a fost ocupat pentru două luni de Petru Alexandrovici, care se considera fiul lui Alexandru Lăpușneanu. Deși promisese sultanului un milion de ducăți aur dacă va renunța la haraci pentru trei ani, noul „domnișor” a fost prins și trimis la Poartă, unde a fost strangulat, oct. 1592 (Hurmuzaki, III, p. 108, 114, 119, 164—165; IV/2, p. 160; XI, p. 757, 759, 761, 765—767). Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 364—371.

Din documentele publicate rezultă că Petru era „fiul fictiv” al lui Alexandru Lăpușneanu, că „pentru șiretenia și trădarea sa a fost mai înainte multă vreme în închisoare la regele Vienei” (= Rudolf al II-lea), de unde a fost scos de unii nobili poloni, care l-au adăpostit apoi în casa lui Andrei Taranowski (viitorul prieten al lui Mihai Viteazul!). Nobilii poloni au intervenit apoi la Poartă pentru ca Petru să fie numit domn, ceea ce sultanul ar fi admis. Fără să aștepte însă acordul sultanului, cu ajutorul lui Ladislau Bekes, Andrei Taranowski și G. Jaslowiecki, Petru a ocupat tronul și, „șezînd acolo două luni (aug.-oct. 1592), a prădat, a sfîșiat și a jefuit acea țară și pe supușii noștri (spune sultanul), așa că, mîinînd multe mii de berbeci, de boi și turme, pe lîngă aceasta, luînd multe pungi sau sume de taleri, le-a trimis în Polonia”.

[102] Despre privilegiul acordat la 1588 negustorilor britanici vezi mai nou Paul Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588* (R. Ist., 1978, nr. 6, p. 1041—1044). Vezi și Ștefan Andreescu, *Inițiative secrete ale lui Petru Șchiopul* (AIIAI, 1983, p. 426 și urm.).

[PARTEA A II-A]

**DOMNIA LUI
MIHAI VITEAZUL,
1593—1601**

LUPTELE CU TURCII

Par. 1. Mihai ocupă tronul [1]

Căderea țărilor române sub turci ajunsese atât de jos încît nu se putea coborî mai tare; se vorbea chiar prin Constantinopol despre hotărîrea luată de sultan de a le preface în pašalicuri turcești, după cum îl sfătuisese Mihnea. Era însă învederat că o asemenea măsură trebuia să sece, sau cel puțin să reducă mult izvorul bacșișurilor primite de turci din aceste țări și, de aceea, vorba rămînea numai vorbă. Această măsură trebuia, după gîndul turcilor, să se îndeplinească „îndată ce voievozii *actuali* ai Moldovei și Valahiei își vor fi plătit tributul și dările extraordinare”.¹ Fiindcă însă domnii se schimbau fără încetare, abia unul adusesese plocorul și iată că alt datornic era în locul lui, așa că domnii erau pururea „actuali”, apoi planul turcilor se tot amîna, fără a se mai pune niciodată în lucrare.

Deși țările române nu puteau fi expuse pericolului unei ocîrmuiri turcești care ar fi fost împotriva interesului apăsătorilor, totuși starea lor ajunsese astfel că existența poporului era amenințată. Dacă ar fi fost prefăcute în pašalicuri, s-ar fi compromis viața morală a poporului; religia lui ar fi fost, dacă nu înlocuită, cel puțin ciuntită; clasa înaltă a societății ar fi trecut la mahomedanism și ar fi deprins cu desăvîrșire obiceiurile și limba turcească, după cum se petrecuseră lucrurile cu bulgarii și albanezii²; în starea lui economică însă poporul român ar fi fost crușat, ca supus direct al Porții, neavînd ca interes a-l aduce la sărăcie.

Astfel însă cum era considerat poporul român, ca niște ghiauri buni de exploatat, jafurile și despoierea ajunseseră atât de departe încît amenințau să răpească cu totul poporului mijloacele de trai și să-l expună a pieri de foame sau a fugi în alte țări, pentru a-și mîntui bîntuita existență [2].

Am văzut, într-adevăr, unde ajunseseră domniile române; erau curat vîndute celui ce da mai mult. Se grămădeau la cumpărarea lor toți veneticii din lume, dîndu-se drept fii de domni, titluri ce nu se cercetau deloc, de îndată ce erau însoțite de numeroase pungi cu bani. Acești preten-denți, cum observă un contemporan, „aveau puțin de pierdut, căci ei

¹ Pezzen către arhiducele Ernest, 23 sept. 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 154): „und Sultanus resolvirt [Sein], so balt diser aus der Moldaw und der Waywoda Walachiez ir ordinarij Tributt und extraordinarij Zuesagen völlig bezahlt, alsdann in gemelten zwaier Ländern Beglerbeghen und ein Turggisch Regiment einzuseczen”. Mai vezi și un alt raport al aceluiași ambasador din 16 nov. 1591 (*ibidem*, p. 159).

² Pentru bulgari vezi [C.] Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, p. 393: „Einen christlichen Adel giebt es jetzt in Bulgarien nicht. Viele Bojarenfamilien haben den Islam angenommen”.

puneau în cumpănă numai sudoarea și sîngele sărmanului popor. Dacă izbuteau a încăpea în domnie, atunci stăteau în ea un răstimp oarecare, storcînd poporul prin mijloacele cele mai tiranice, pentru ca apoi, cînd vor fi alungați, să le rămînă cu ce lupta pentru a redobîndi tronul, sau cel puțin pentru a duce, în mazișirea lor, o viață plăcută”.³

Banii dați turcilor, fiind luați pe împrumut cu camete care adeseori întreceau capitalul, creditorii turci, știind cît de riscante erau asemenea daraveri, însoțeau totdeauna pe domn în principat spre a pune care de care mai întîi mîna pe banii adunați. Ei întovărășeau pe dăbilarii prin ținuturi și scoteau banii de la oameni, supunîndu-i la torturi cumplite; apoi se luau, de la sumele încasate, la ceartă, cu hangerul în mînă, ucigînd pe strîngători și apoi măcelărindu-se între ei.

Creditorii domnilor anteriori rămîneau în țară pe lîngă domnii ce veneau în urmă și care se legaseră a răspunde datoriile detronatului; creditorii mai vechi pretindeau a fi plătiți ei întîi din banii ce intrau în vistierie, ca unii ce ar avea vechimea; acei personali ai domnului nou cereau, la rîndul lor preferința plății și scenele crîncene petrecute prin districte <județe> înaintea dăbilarilor se repetau în capitală la ușa vistieriei. Cete, cete umblau creditorii diferitelor domnii în preajma haznalei publice și cînd sosea vreo ladă cu bani, se repezeau asupra ei ca niște lupi flămînzi, sfîșiindu-se între ei, ucigîndu-se, dînd foc caselor unde se adăposteau și expunînd întregul oraș la pericolul nimicirii.

Această apăsare nemaipomenită a turcilor devenea îngreuitoare mai ales pentru domni și clasele conducătoare, căci sărmanul popor, în fatalismul său mîngîietor, își zicea: „așa trebuie să fie”. Domnii, mai ales, care nu mai puteau birui a sătura lăcomia păgînă și cu toate jafurile lor de abia izbuteau a-și aduna un mic comînd pentru zilele de urgie, trebuiau să fie cu deosebire nemulțămîți cu acest regim îngrozitor.

Așa am văzut cum Petru Șchiopul însuși, cel deprins la cumpărări și bacșișuri de muma lui, vestita meșteră în arta corumperii, doamna Chiajna [3], de la o vreme nemaiputînd opune pungi tot proaspete numeroșilor pretendenți ce se năpusteau asupra domniei lui, se hotărăște a părăsi scaunul mult iubit. Atît el cît și [Iancu] Sasul și Aron [Tiranul] caută sprijin la puterile catolice. Dar ce puteau face acestea, cînd însuși împăratul Germaniei era tributar Împărăției turcești; cînd polonii căzuseră pînă într-atîta sub otomani încît să-și primească regii din mîinile lor? Orice sprijin exterior era zadarnic; numai pe turci se puteau răzămă domnii și turcii cereau bani neconținut, fără încetare și fără răgaz.

În lungul șir al domnitorilor neînsemnați ce se perindă pe tronul țărilor române, se întîlnește, în rari răstimpuri, cîte o excepție care strălucește cu atît mai viu cu cît mai negru este fondul pe care se arată.

Am văzut în Moldova figura eroică a lui Ioan-Vodă cel Cumplit care opune ascuțișul săbiei sale nesaturatei lăcomii turcești și ridică pentru un moment iarăși moralul țării ce părea pierdut pentru totdeauna.

O nouă flacără și mai vie era să izbucnească din Muntenia, un nou erou, cel de pe urmă, era să arunce spada lui în cumpăna cu care turcii cîntăreau aurul țărilor române; și apoi, după ce și el va fi dispărut de pe scena lumii, țările acestea erau să cadă iarăși fără apărare în ghearele răpitorilor. Acest de pe urmă și strălucit product al vitejiei românești fu Mihai Viteazul.

³ Pezzen către arhiducele Ernest, 24 ian. 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 131).

Mihai al II-lea Viteazul⁴ era fiul lui Pătrașcu cel Bun [4] și fratele lui Petru Cercel, odraslă din marele și războinicul neam al Drăculeștilor și coborîtor direct al lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș⁵. Muma lui era o greacă, *Theodora* [5], al cărei frate, *Iane Cantacuzino*, așezat în Muntenia, se căsătorise aici și obținuse mai multe dregătorii însemnate în timpul domniilor anterioare⁶ [6]. Astfel, el fusese sub tatăl lui Mihai, Pătrașcu cel Bun, postelnic mare, sub Petru Cercel, vistiernic mare și chiar ajunsese în domnia lui Mihnea al II-lea a fi ban de Craiova și capuchehaia în Constantinopol.

Unchiul, proteguind pe nepot în timpul băniei sale, procură lui Mihai isprăvnicia <bănia> județului Mehedinți. Mai târziu, între 1586 și 1590, întâlnim pe Mihai ca agă întii, apoi ca stolnic; în sfîrșit sub Alexandru al III-lea, Mihai ajunge chiar la bănia Craiovei [7], cedată lui de unchiul său.

Iane era, ca toți grecii, un intrigant de frunte, „cel mai mare trădător ce a existat vreodată pe pămînt”, cum îl numește ambasaduror Pezzen. El ajunsese a fi capuchehaia ambelor țări române, păstrînd, cu toate acestea, după ordinul vizirului, pentru cîtva timp, posturile de ban al Craiovei în Muntenia și de mare vistiernic în Moldova, trecîndu-i prin mîini toate sumele enorme plătite de Mihnea al II-lea pentru omorîrea lui Cercel și acelea date de Petru Șchiopul din Moldova pentru respingerea competitorilor săi⁷, bineînțeles nu fără a se înfrupta și el din aurul ce curgea prin mîinile sale către pungile turcești. După ce puse în Muntenia pe Ștefan Surdul și pe Alexandru al IV-lea, Iane se gîndi că a venit timpul să-și aducă aminte și de familia lui, de nepotul său Mihai, căruia îi cedase, pe timpul lui Alexandru, banatul Craiovei. El începu deci a unelti la Poartă în favoarea rudeniei sale, spre a-i da scaunul domniei, lucru în care izbuti cu ajutorul fratelui său Andronic Cantacuzino, care spunea într-o scrisoare a lui către Petru Șchiopul că el a pus pe Mihai domn în Muntenia⁸ [9].

⁴ Mihail I este fiul lui Mircea (vezi vol. II, p. 93).

⁵ Iată genealogia lui Mihai Viteazul [8]:

Mircea cel Bătrîn, 1386—1418;

|
Vlad I Dracul, 1430—39; 1442—46 <1447>;

|
Vlad al II-lea Țepeș, 1456—1462; 1476;

|
Vlad al III-lea Călugărul, 1481—94 <frate cu Vlad Țepeș>;

|
Vlad al IV-lea Vlăduț, 1510—1512;

|
Radu Călugărul <Paisie> pretendent <domn> <fiul lui Radu cel Mare>;

|
Pătrașcu cel Bun, 1554—58;

|
Petru Cercel, 1583—85

|
Mihai Viteazul, 1593—1601.

⁶ Walther, *Brevis rerum ab illustrissimo Mihaele, Moldaviae Transalpiniae sive Walachiae palatino gestarum descriptio*, în Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice*, I, p. 9 [SMIM III, 1957, p. 62]: „Ad quod institutum certius obtinendum avunculus erat <vel> matris frater gente Graecus, qui et ipse antea dicto Bahni officio (ban de Craiova) functus erat”. Un raport venețian al lui Marco <Mateo> Zane către doge din 6 sept. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 457), face din eroare pe Mihai fiul lui Iane: „essendo stato sostituito un figliuolo che fu del Bano, agente di questo Voivoda (Alesandro)”. Vezi un document din 1679 de la Șerban Cantacuzino în care se spune că „Mihaiu vodă s-a făcut rudă cu Iane banul cînd a stătut a fi domn aici în țară” (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 305).

⁷ Pezzen către arhiducele Ernest, 15 ian. 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 131—132).

⁸ Vezi mai jos, vol. IV, la cap. Mihai <Mihnea> al III-lea și Ghiculeștii, unde se vorbește de Cantacuzinești în acele timpuri.

Mihai în acest timp pregătea spiritele în țară pentru primirea stăpînirii sale. Deși așezat, el, neam al Drăculeștilor, în anticul scaun al familiei Băsărăbeștilor, banatul Craiovei, în sînul boierimii ce apăraseră altădată cu atîta îndărătnicie drepturile acelei linii a familiei domnitoare, totuși izbutește a-și crea o puternică partidă care în ascuns dorea suirea lui în scaunul Munteniei. Știm că aceste două mari partide ale Drăculeștilor și Băsărăbeștilor se desfăcuseră cu timpul sub apăsarea turcească, încît ele pierduseră conștiința interesului teritorial ce altă dată le dezbinase. De aceea nu este mai extraordinară sprijinirea lui Mihai de boierimea olteană [10] de cum fusese mai înainte aceea a altor domni⁹, cu atît mai mult că Mihai, prin ocîrmuirea întocmită de el anume pe înțelepciune, apăra Oltenia pe cît putea de jafurile și despoierea cărora era expusă Muntenia Mare. Pe lîngă această ocrotire a supușilor săi, el se arată judecător drept în pricinile deferite autorității lui, bun și îndurător față cu cei ce-i greșiseră, darnic și generos către toți fără deosebire, încît prin o atare purtare prea bine calculată el atrase în curînd inimile tuturor celor pe care îi revolta neomenia și cruzimile moldoveanului Alexandru Bogdan, a venticulului străin [11], după ideile de atunci, care ședea pe scaunul Munteniei.

Atît apucăturile lui Mihai cît și uneltirile ce se urzeau la Constantinopol treziră pe domn din nepăsarea lui. În repeziciunea cu care se rosteau pe atunci judecățile, mai ales în materie de trădare, Mihai fu judecat și osîndit înainte chiar de a se fi putut gîndi a-și pune viața la adăpost; el fu prins și adus înaintea domnului înfuriat, care hotărî numai-decît să scape prin moarte de acest compețitor periculos. În ziua fixată pentru executare, Mihai fu scos din temniță și, urmat de o mulțime imensă, atrasă de marele său nume, fu îndreptat către locul osîndeii. În drumul său el trecu pe lîngă Biserica Albă și, fiind pe vremea liturghiei, ceru învoire să se închine, ceea ce i se încuviință. Aici făgădui el sfîntului Neculai că, de-l va mîntui, va face o mînăstire pe numele lui; biserica fu ridicată în urmă și există și astăzi sub numele de *Mihai-Vodă* [12].

Călăul ce trebuia să lovească pe Mihai era un țigan, fost rob al său, căruia Mihai într-un rînd îi scăpase viața. Fiind țiganul cam amețit de băutură și intimidat de figura cea impunătoare a jărtfei sale, mintea lui apoi înfierbîntată făcînd să-i apară îngrozitoare omorîrea fostului stăpîn și mîntuitor vieții, el lepădă din mîini securea și o rupse de fugă. Un strigăt de bucurie izbucni din piepturile tuturor și lumea bigotă a timpului nu lipsi a vedea în această împrejurare o voință dumnezeiască. Toți boierii se duseră la domn și-l rugară să ierte pe Mihai. Deși domnul trebuia să simtă cît de mult cîștigase popularitatea lui Mihai prin această împrejurare, el fu nevoit să facă boierilor pe voie, cu atît mai mult că, cuprinși de o teamă superstițioasă, nu se află nimeni care să ieie locul călăului. Petru Armeanul (Ormeny), ce a servit mai tîrziu pe Mihai Viteazul ca general și diplomat și care istorisește această împrejurare după spusa unor martori oculari, o aseamănă cu scena petrecută între Marius și Cîmbrul care refuză să taie pe distrugătorul neamului său¹⁰ [13].

Deși în aparență fusese iertat de Alexandru, Mihai știa că, mai ales după cele întîmplate în ziua executării, domnul nu putea să-l uite și că viața lui va fi totdeauna în pericol. El părăsește deci bănia Olteniei, în

⁹ Mai sus, bunăoară, vol. II, p. 101, 409—410.

¹⁰ Petru Ormeny <Armeanul>, în Bălcescu, *Mihai Viteazul*, Edit. Academiei, București, 1878, p. 30. Ediția Academiei, nu știm din ce pricină, nu reproduce notele Bălcescului. Scrierea se află redată împreună cu notele în „Revista Română”, 1861, însă numai pînă la sfîrșitul cărții a II-a [Vezi ediția completă în N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, Edit. Acad. R.P.R., 1953, cu titlul *Istoria românilor sub Mihai vodă Viteazul*].

care Alexandru, pentru a-l adormi mai bine, îl restituise, și fuge în Transilvania, la Sigismund Báthory, domnul <principele> acelei țări. Vărul lui Sigismund, Balthazar, care era în bune relații cu vizirul cel mare, Sinan-Pașa, dă lui Mihai o recomandatie către acela și alta către sir Eduard Barton, solul reginei Angliei, Elisabeta, care avea, din cauza stăpînei sale, mare vază la Poartă¹¹.

Mihai se duce la Constantinopol, unde începe a stăruî fățiș pentru căpătarea domniei, sprijinit fiind și de partida din Muntenia, care trimite, îndată după sosirea lui în capitala Imperiului Otoman, o deputație însărcinată a duce plîngerile țării contra domniei jăfuitoare a lui Alexandru. «Sprijinul cel mai puternic a lui Mihai erau însă unchiul său după mamă, puternicii greci, frații Andronic și Ioan <Iane> Cantacuzino, din care cel întâi era în Constantinopol, iar cel de-al doilea, Ioan, se purta prin țările române unde încăpuse la mari boierii, întâi în Moldova, unde îmbrăcase dregătoria de mare vistiernic, apoi în Muntenia, unde fusese rînduit ban de Craiova. Ioan dă întâi nepotului său de soră, lui Mihai, bănia Craiovei; dar după cele petrecute cu Alexandru al IV-lea vrea să-i deie chiar domnia și, stăruind la turci întru aceasta, obține tronul pentru el»¹² [14].

Recomandatiile și plîngerile erau însă numai un mijloc de a pregăti pe turci pentru atacul decisiv ce trebuia să se facă cu punga în mînă, cea mai strașnică armă ce a fost întrebuințată vreodată în contra otomanilor. Mihai, urmînd obiceiurilor și sistemului admis, ia, mai ales pe garanția unchiului său Iane, 400 000 de florini de la turci, greci și evrei, cu camătă tradițională, din care dă numai vizirului Sinan-Pașa 200 000 de galbeni, iar restul îi dă sultanului, validei, beglerbegului Greciei <Rumeliei> și la alți oameni influenți de la Poartă. Între altele, făgăduiește și medicului evreu al lui Sinan-Pașa 4 000 de taleri, pentru care îi dă un înscris. În 1595, după răscoala lui Mihai, evreul, lacom de bani, nu se teme a veni în Muntenia spre a cere plata datoriei; el este însă reținut ca prins de Mihai¹³.

Astfel izbuti și Mihai Viteazul a obține domnia pe calea obișnuită a darurilor și cumpărării; dar nu intră în sistemul lui de a o menține prin aceleași mijloace. El voise numai să-și deschidă porțile tronului Munteniei pentru a putea apoi arăta turcilor, de pe înălțimea lui, că încă mai trăiau oameni în țările române. Alexandru se retrase la Constantinopol, de unde, mai târziu, pe cînd norocul surîdea lui Mihai, el, nemaitrăgînd nădejde de a se urca înapoi în tronul Munteniei, începe a intriga contra lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei, care, pentru a scăpa de el, cumpără moartea lui de la turci; Alexandru este ucis în Duminica Floriilor 1597¹⁴.

La răsturnarea lui Alexandru mai contribuise încă o împrejurare, anume între creditorii lui erau și mai mulți ieniceri care petreceau în Muntenia, comițînd cîte neorînduieli toate. Unul din ei se întîmplă să fie ucis în timpul unei bunte făcute de ei de un soldat al domnului, „de care lucru simțîndu-se atins întregul corp al ienicerilor ceru a lui destituire”¹⁵.

¹¹ De aceea spune Bornemisza că „Mihai primise mult bine de la Sigismund și prin el și prin ajutorul lui ajunsese domn în Valahia” (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 858).

¹² «Dovezile pentru interpunerea <intervenția> lui Andronic și Ioan <Iane> în folosul lui Mihai vezi mai jos *Cantacuzineștii*.»

¹³ Extrasele din analele lui Fugger, „aus Coscha <Košice> vom 1 Marty anno 1595” (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 128). Pentru darurile date turcilor vezi W[olfgang] Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, IV, [Sibiu, 1792], p. 274—277.

¹⁴ Walther, *loc. cit.*, p. 10 [SMIM, III, p. 62].

¹⁵ Marco <Mateo> Zane către doge, 6 sept. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 457).

Mihai vine în Muntenia pe la iulie 1593¹⁶ [15], fiind foarte bine primit de poporul întreg. Pe lângă însușirile caracterului său, chiar și chipul lui era ademenitor. De o statură proporționată, fire vînjoasă și puternică, cu o figură frumoasă, încadrată de o barbă neagră plină, cu o privire impunătoare, era unul din acele tipuri care lovesc la prima vedere și lasă adînc în suflet o neștearsă întipărire¹⁷. El era în toată puterea lui cînd urca treptele tronului muntean, în vîrstă cel puțin de 35 de ani, dacă ne amintim că tatăl său, Pătrașcu, murise în 1557¹⁸.

Par. 2. Legăturile pregătitoare răscoalei

Tocmai pe cînd Mihai punca mîna pe tronul Munteniei, un nou război se aprindea între turci și austrieci, în care Mihai trebuia să intervină cu atîta energie.

De la cucerirea Ungariei, prin bătălia de la Mohacs (1526), și mai ales de la înființarea pașalîcului de Buda (1541), mai nu trecea o zi fără ca să se întîmple ciocniri dușmănești între turci și Împărăția Germană <Imperiul habsburgic>. Turcii, cu firea lor sălbatică și prădătoare, nu se puteau reține de a năvăli peste granițele lor și a duce pustiirea în sînul imperiului; iar germanii, la rîndul lor, spre a răzbuna asemenea acte de vandalism, nu scăpau nici un prilej de a prăda și bate pe turci. Deși în formă pacea exista între ambele împărății; deși mai ales cea germană căuta în toate modurile să îmbuneze pe sultani, prin ambasade și prezenturi, în afară de răspunderea regulată a tributului de 30 000 galbeni pe care marele împărat al romanilor era obligat a-l răspunde către mai marele padișah al osmanilor, între ambele state era o stare de război continuă, război mic, un soi de *guerilla*, care amenința pe fiecare zi să se schimbe în unul mare.

Către sfîrșitul secolului al XVI-lea starea de încordare între ambele împărății ajunsese de tot însemnată; se dăduseră mai multe lupte între armatele lor, încununate cu izbîndi deosebite, cînd în favoarea unei părți, cînd în a celeilalte. Mai ales de la venirea lui Sinan-Pașa, dușmanul cel mai înverșunat al nemților, la viziratul cel mare, lucrurile luaseră o față cu totul războinică. El ațîța fără încetare în ascuns pe Hasan-Pașa, guvernatorul Bosniei, la năvăliri în Imperiul German.

Ambasadorul imperial, baronul de Kreckwitz, se silea din răspuțeri să liniștească pornirile, cînd se întîmplă tocmai ca prin trădarea unui om al cancelariei germane, Sinan-Pașa să pună mîna pe o scrisoare a ambasadorului către împărat, în care acesta arăta că toată pricina relei întorsături ce o luaseră lucrurile în Constantinopol venea numai de la înverșunata dușmănie a lui Sinan-Pașa în contra creștinilor, opinînd că o îndreptare s-ar putea aștepta numai dacă l-ar putea „curăți de viață pe bătrînul cîine de Sinan-Pașa”¹⁹. Își poate cineva închipui turburarea ce apucă

¹⁶ Un raport venețian din 9 iunie 1593 (*ibidem*, p. 457) conține relația despre depuțatia boierilor munteni contra lui Alexandru, care era deci încă domn în acea lună. Raportul din 6 sept. 1593 (nota precedentă) arată pe Alexandru ca înlocuit. Bălcescu, *loc. cit.*, p. 32, dă numai anul suirii lui Mihai în tron, 1593, nu și luna. [Vezi N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 31].

¹⁷ Walther, *loc. cit.*, p. 8; descriere corespunzătoare cu portretul lui Mihai.

¹⁸ Vezi mai sus p. 18.

¹⁹ Este nostimă expresia ce o întrebuițează ambasadorul: „es wäre alles gut, wenn man nur den alten hund, den Sinan Passa könnte um's Leben *practiciren*”. (Seidel, *Denkwürdige Gesandtschaft an die ottomanische Pforte*, Görlitz, 1711, p. 21; citat de Zinkeisen, *Geschichte des osmanische Reiches*, III, p. 588).

pe vizir cînd văzu insulta și gîndul cel negru al germanilor în privirea lui. El vroi să arunce de îndată pe ambasador în închisoare și să declare război Austriei.

Sultanul însă, opunîndu-se acestei măsuri extreme, vizirul trebui să se mai liniștească, cînd tocmai sosește altă veste și mai cumplită. Hasan-Pașa, în una din incursiile lui prădătoare în Germania, fusese măcelărit împreună cu mai bine de jumătate din armata lui, vreo 18 000 de oameni, lîngă rîul Culpa <Kulpa>. Cum se răspîndește vestea înfiorătoare în Constantinopol, cu toate că turcilor nu li se întîmplase decît ceea ce li se cuvenea, toată lumea, armată și popor, începe a striga război. Sinan-Pașa se folosește de moment pentru a stăruî întru îndeplinirea gîndului pe care demult îl cocea, al unei lupte cu germanii.

În sfîrșit, două sultane*, care-și pierduseră copiii în lupta de la Culpa, se aruncă cu părul despletit la picioarele sultanului și acesta, nemaiputîndu-se împotrivi atîtor stăruinți, războiul contra Germaniei este hotărît într-un mare divan ținut după cît se vede în iulie 1593, tot pe atunci pe cînd Mihai fusese rînduit domn în tronul Munteniei.

Împăratul Rudolf al II-lea, văzînd de mai înainte că lucrurile merg a război în Constantinopol, convocase încă în anul 1592 un consiliu la Praga, care luase toate măsurile trebuitoare pentru a întîmpina lupta; între altele, se hotărîse a se recurge și la ajutoarele străine.

Starea Europei era așa, că nu se prea putea aștepta un sprijin de la puterile mai puțin interesate ale apusului.

Spania, cu toate că bătuse pe turci la Lepanto în 1571, se încurcase în crîncenul război cu Țările de Jos, care tocmai pe atunci era în toată furia lui, mai complicîndu-se lupta și cu acea în contra reginei Angliei, Elisabeta, care și ea se afla cu mîinile legate din aceeași pricină.

În Franța se desfășurau pe atunci luptele de religie, amestecate cu planurile ambițioase ale Guisilor, sprijiniți de Filip al II-lea. Henric al IV-lea, de abia urcat pe tronul francez, 1589, avea altele de făcut în propria lui țară decît a căuta lauri îndepărtăți în luptele cu turcii.

Veneția urma, de la 1573, de cînd încheiase pacea cu Poarta, o politică de supunere față de dînsa și căuta neconținut să îmblînzească firea cea pornită a turcilor prin cheltuieli și daruri bogate. Încă în 1592, cînd ambasadorul Bernardo părăsește Constantinopol, marele vizir Ferhat-Pașa, predecesorul lui Sinan-Pașa, îl asigură că pînă ce țărîna îi va acoperi ochii niciodată nu va permite ca să se facă vreun rău stăpînirilor sau supușilor republicii. În asemenea condiții înțelegem cum o ligă mai mare a Europei apusene în contra turcilor era peste putință de întocmit.

Cu toate acestea, se făcură cel puțin niște încercări de a scula Europa contra otomanilor. Însemnat este, mai ales în această privire, memoriul învățatului episcop de Lesina, *Pietro Cedolini*, către papa Clement al VIII-lea, în care se pune mare valoare pe o alianță a împăratului cu țarul Moscovei, „mai ales pentru că acesta nu numai că ar putea pune pe picior de război 200 000 de oameni de minunată cavalerie și ar avea un foarte bun parc de artilerie, dar încă ar sta prin limba și religia lui în cea mai strînsă legătură cu cea mai mare parte din populația creștină a împărăției mahomedane din Europa și din Asia”²⁰.

Papa, deși gata ca totdeauna a propovădui cruciada contra mahomedanilor, încotro putea el să se îndrepte în Europa apuseană, spre a

* De fapt, sora sultanului.

²⁰ *Relatione die <di> Mons. Pietro Cedolini [...], per la difesa contra il Turco, in Zinkenisen [op. cit.], III, p. 593. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, III, p. 401]. «Compară Tr. Djuvara, Cent projets de partage de la Turquie, 1913».*

o pune în mișcare? De aceea îl vedem, pe el, capul catolicismului, îmbrind la această sfântă luptă puterile ortodoxe ale răsăritului, care, fiind de-a dreptul interesate în cauză, putea fi mai mare speranță de a le atrage în alianța Imperiului German.

Chiar în noiembrie 1593, puțin timp după declararea războiului, și aflăm pe papă trimițând o circulară către mai multe puteri răsăritene, precum regelui Poloniei, lui Sigismund, principele Transilvaniei, lui Andrei Báthory cardinalul, cazacilor și hatmanului lor, lui Aron-Vodă, domnul Moldovei și voievodului Munteniei, fără a-i da numele [16], cerînd de la toți să sară în ajutorul creștinătății amenințate.

Dacă papa nu desemna prin numele său pe voievodul Munteniei ca pe acel al Moldovei, pe care-l numește Aron, aceasta se întîmplă din pricină că el nu știa, în rezeșile schimbări de domn ce se petreceau în Muntenia, că Mihai ocupase tronul acelei țări. Neștiința papei era cu atît mai firească cu cît chiar o putere mai apropiată și mai interesată de a cunoaște schimbările întîmplate, Împărăția Austriacă, știa tot atît de puțin chiar la începutul anului 1594, un an* aproape după ce Mihai se urcase în scaun, că acest domn stătea în fruntea Munteniei. Astfel, în 3 martie 1594 găsim că scrisoarea trimisă de împăratul Rudolf al II-lea domnului Munteniei poartă pe ea adresa: lui Ștefan Bogdan, gospodarul <domnul> Moldovei, Valahiei, necunoscînd deci împăratul nu numai mazilirea acelui domn, dar și încă pe acel ce mai urmase după el, Alexandru al IV-lea, înainte de Mihai Viteazul²¹.

Invitarea trimisă de papă, precum și scrisoarea împăratului Rudolf către închipuitul domn al Valahiei, Ștefan Bogdan, sînt însă singurele urme despre încercarea de a atrage în liga anti-otomană și pe domnul Munteniei, pe cînd, dimpotrivă, cu domnul Moldovei corespondența este foarte deasă și o sumă de acte ne pun în cunoștința pasurilor tot mai înaintate făcute de domnul Moldovei alături cu creștinii și în contra turcilor.

Aron Tiranul, mazilit de sultan, după cum am văzut, în iunie 1593 <1592>, fusese restituit în scaun după stăruința creditorilor săi în septembrie [al] aceluiași an. După circulara papei datată din 8 noiembrie 1593, găsim o scrisoare a lui Valentin Prepostvary adresată lui Aron, în care îi raportează despre mersul războiului în Ungaria, îl înștiințează că imperialii au bătut pe turci la Stuhlweissenburg [Alba Regia], ceea ce se întîmplate în 3 noiembrie [al] aceluiași an, sfătuindu-l, în vederea acestui rezultat strălucit, să rămînă în credință către împăratul, asigurîndu-l că vor veni în curînd timpuri mai fericite pentru el și țara lui²².

Aron-Vodă, mișcat prin izbînzile nemților, se hotărăște a face un pas către alianța germană și răspunde lui Prepostvary că „lucrurile în Moldova stau așa că împăratul turcesc face ce vroește cu ea și că domnul nu este decît un ocîrmuitor <ispravnic> pus de el asupra țării; că Aron se oferă bucuros a servi maiestății sale, dar că ea trebuie să înțeleagă

* În realitate, numai 4 luni.

²¹ Scrisoarea lui Rudolf al II-lea către Ștefan Bogdan „hospodaro Moldaviae-Valachiae” din 3 martie 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 184). Tot acolo, la p. 173—175, adresele către ceilalți principii. Ca să nu se creadă că Ștefan Bogdan era numai o adresă greșită, aducem <invocăm> și instrucțiunile date de Rudolf ambasadorului său însărcinat cu ducerea scrisorilor, Iohan de Marini Raguseus <Giovanni di Marini Poli>, din 7 martie 1594: „Egregio Iohanni [...] in terras Moldaviae Walachiae proficiscenti [...] non solum ipsum Hospodarum, sive Aaronem, sive Stephanum Bogdanum, ad quos quidem ambos alterutro non praesente, [Caesareas] literas credenciales in eventum habet” (*ibidem*, p. 186).

²² Valentin Prepostvary către Aron, domnul Moldovei, 25 dec. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 176).

că ar vrea să vorbească mai multe și nu poate, căci un greu lanț îl strânge de gât; că el nu s-ar putea întemeia, pentru a face un pas atât de grav, numai pe scrisoarea unui însărcinat al împăratului și că acesta, el însuși, ar trebui să-i scrie pentru ca și dînsul să se poată rosti cu siguranță²³.

Prepostvary, care cunoștea Moldova și Valahia prin sine însuși, căci călătorise mai înainte în ele, o dată cu trimiterea răspunsului lui Aron, arată împăratului de cît ajutor i-ar putea fi aceste două țări într-o luptă cu turcii; „că oștirile lor ar putea prăda Țara Turcească pînă către Adrianopol și că Sinan-Pașa ar fi nevoit sau a se întoarce îndărăt, sau a merge în contra lor, părăsind războiul unguresc²⁴”.

Aron-Vodă însă, o dată intrat în acțiune, merge înainte. El trimite, în 6 februarie 1594, o scrisoare către Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, în care-l înștiințează că primise de la hanul tătarăsc un ordin al sultanului [17], de a da tătarilor călăuzi, care să-i scoată prin Polonia, către Kaschau < Košice >; că pentru a întîrzia măcar năvălirea, el stăruise pe lîngă cazaci ca, la caz de or pleca tătarii către Moldova, ei să-i atace dîndărăt. Tot această veste o dă Aron și în știința generalilor împărătești de la marginea Ungariei²⁵.

Arhiducele Matei mulțamește lui Aron pentru știrile trimise și-l asigură că împărăția își va pune toate silințele spre a doborî pe dușmanul comun și a face ca și Moldova să scape de tirania lui și să rămînă în pace și siguranță²⁶.

În 6 martie, Aron, primind un nou ordin de la sultan că nu numai să învoiască tătarilor trecerea prin țara lui către Ungaria, dar încă să-i aprovizioneze și cu grîul trebuitor, domnul Moldovei trimite de sîrg această știință lui Sigismund Báthory, pe care însă îl liniștește, spunîndu-i că tătarii nu sînt mulți, fiindcă cea mai mare parte a trebuit să rămînă acasă spre a apăra țara lor contra cazacilor; că apoi chiar acei ce vin sînt gata numai la pradă, iar că nu țin proba la luptă și că ar trebui atacați mai ales atunci cînd sînt pedestriți, trimițîndu-și caii la păscut²⁷.

Curînd după aceasta sosește în Moldova ambasada formală a împăratului Rudolf, în persoana lui Ioan < Giovanni > de Marini Pauli < Poli > Raguseus [18], care era însărcinat a merge atît la el, cît și în Muntenia (la Ștefan Bogdan?), care ultimă însărcinare vom vedea că solul nu o îndeplinește [19].

Pricina pentru care Mihai era lăsat oarecum afară din alianța anti-turcă (scrisoarea către Ștefan Bogdan fiind mai mult făcută de formă) este că nici se știa că el domnea în Muntenia, nici se presupunea ceva din scopurile lui; ba, dimpotrivă, față cu robirea desăvîrșită în care Muntenia căzuse sub turci, nici papa nici împăratul nu puteau avea încredere în domnul acelei țări. Așa, papa Clement, în instrucțiunile date solului său Alexandru Comuleu < Alessandro Comuleo >, îi pune anume în vedere că „în Valahia nu s-ar ști cum stau lucrurile; că cu puține luni mai înainte se afla în închisorile din Camenița unul ce pretindea acel stat și care se dădea drept catolic. Oricum însă ar fi, *nu ne pare înțelept a se destăinui aceste*

²³ Aron către Prepostvary, 1 ian. 1594 (*ibidem*, p. 177).

²⁴ Prepostvary către arhiducele Matei < Mathias >, 3 febr. 1594 (*ibidem*, p. 178).

²⁵ Aron Vodă către Sigismund Báthory, 6 febr. 1594 (*ibidem*, p. 179); Aron Vodă către generalii împărătești, 5 febr. 1594 (*ibidem*, p. 180).

²⁶ Arhiducele Matei < Mathias > către Aron vodă, 23 febr. 1594 (*ibidem*, p. 182).

²⁷ Aron vodă către Sig. Báthory, 6 martie 1594 (*ibidem*, p. 185). Corespondența între carenii Curții imperiale și Aron al Moldovei este foarte bogată. Vezi un șir de acte din 1594 în Huimuzaki, *Dcc.*, XII, p. 4 și urm.

ginti un secret de o așa însemnătate, dacă nu se va dobîndi vreo hotărîță cunoștință a scopurilor ei”²⁸.

Cît despre simțămintele imperialilor față cu Mihai Viteazul, acestea se văd din următoarea împrejurare: cînd ambasadorul de Marini Raguseus se întorcea de la Aron-Vodă, el întîlni în Transilvania pe solii voievodului Mihai, de al cărui nume atunci auzi pentru prima oară, și care soli fuseseră trimiși de domnul Munteniei în Ardeal tocmai în scopul de a încheia o alianță contra turcilor. Raguzanul dezbătu cu ei mai multe „lucruri anevoioase” și numai atunci, cunoscînd că scopul lui Mihai este în așa de mare armonie cu acel al înjghebătorilor ligii antiotomane, se hotărî raguzanul să treacă munții spre a vizita și pe domnul muntean [20]. Și, cu toate acestea, pînă la așa grad mergea neîncrederea în sinceritatea acestuia, încît raguzanul spune într-un raport al său că, „descoperind în urmă cîteva trădări, n-a mai mers în Valahia”. Solii lui Mihai, cu care se întîlni raguzanul în Ardeal, erau frații Buzești, despre care Anonimul românesc arată că au mers, Stroia <Stroe> în Moldova și Radu în Transilvania „spre a cere prin ei ajutor contra turcilor”²⁹.

*Această împrejurare*³⁰ ridică cu atît mai mult valoarea lui Mihai Viteazul; arată pornirea sa în contra turcilor ca o determinare proprie a lui, neatîrnată de stăruințele străinilor; că ea numai din întîmplare se întîlni cu liga plănuită de germani în contra turcilor și că Mihai ar fi întreprins-o și singur, ca și Ioan-Vodă al Moldovei, chiar dacă o mișcare mai generală în contra otomanilor ar fi lipsit în vremile lui. Nu sînt deci exacte cele susținute de Bălcescu că „solul papei la țarul Moscovei, Corneliu Drecona, fu trimis în Moldova și în Ardeal pentru a răscula pe principii lor în contra turcilor; iar la Mihai îi spuse să nu se ducă, din pricina poziției sale critice și fiindcă era sigur pe intențiile lui”³¹. Cum ar fi putut fi sigur papa pe intențiile lui Mihai cînd am văzut că atît marele pontifex cît și împăratul nici nu-i știau numele și credeau că tot Ștefan Bogdan ținea scaunul Munteniei?

Tratatul încheiat de împăratul Rudolf, prin ambasadorul Marini Pauli <Poli> Raguzanul, cu Aron, domnul Moldovei [la 16 august 1594], prevedea primirea Moldovei în confederația germană și apărarea ei în contra turcilor, iar la caz cînd domnul ar fi fost izgonit din Moldova să găsească adăpostire în țările împărătești. Aron, la rîndul lui, se obliga a ajuta cu credință pe împăratul în lupta contra păgînilor și să se silească a surprinde toate secretele mișcărilor turcești spre a le destăinui împăratului³².

²⁸ Instrucțiunile din 10 nov. 1593 (*ibidem*, III/2, p. 38). În alte instrucțiuni date de papă solului său, episcopul de Cervia, din 1594 (*ibidem*, III/2, p. 395), se spune: „Col Vallacco non diede animo a don Alessandro [Comuleo] d'abboccarsi, giudicandolo troppo unito et interessato col Turco”.

²⁹ Raportul lui Ioan de Marini Pauli <Poli> către Rudolf al II-lea, 1594 (*ibidem*, III, p. 203). Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 277. [*Istoria Țării Românești*, p. 55: Radu clucerul trimis la Sig. Báthory „ca să se înțeleagă una cu dînsul și să-i dea ajutor caste, cu să să poată bate cu turcii”; Stroe Buzescu trimis la Aron vodă „ca să-i fie într-ajutor”].

³⁰ Necunoscută pînă la ediția I-a a *Istoriei Românilor* (1890).

³¹ Bălcescu, [*op. cit.*], p. 37. [Citatul din Bălcescu nu este prea exact: „papa însărcină pe ... Cornelius Denona (nu Drecona!) să meargă la marele principe de Moscovia spre a-l îndemna a lua parte la războiul creștinătății, însărcinîndu-l ca, la întoarcere, să treacă pe la Sigismund Báthory, prințul Transilvaniei, și pe la Aron, domnul Moldovei, ca să-i tragă și pe dînsii în legătura domnilor republicii creștine împotriva dușmanului comun, sculînd cu cîșii toate popoarele de la Nistru și Dunăre și din vecina Polonie; iar la Mihai i se porunci să nu se ducă, din pricina poziției critice în care acest domn se afla, fiind siguri de scopurile lui”; *Opere*, II, p. 34].

³² Tratatul din 16 august 1594, în Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 193.

După cum vedem, împăratul nu cerea de la Aron o *participare activă* la lupta contra turcilor, ci numai cît ajutorul său *ascuns* prin descoperirea mișcărilor turcești și de aceea prevedea ipotetic numai cît alungarea lui Aron din statul său, presupunîndu-se astfel că pînă la sfîrșitul luptei, care se aștepta bineînțeles de germani a ieși în favoarea lor, Aron va putea, mulțămîtă fățării credinței către turci, păstra cu învoirea lor scaunul Moldovei.

Vom vedea că Mihai înțelegea cu totul altfel decît Aron a scăpa de urîcioasa stăpînire turcească. El vroia să ieie parte activă, hotărîtoare la luptă și el singur pornește acțiunea printr-un îngrozitor măcel făcut în contra lor. Această împrejurare pune pe domnul Munteniei într-o poziție cu totul aparte în lupta ce era să se încingă și-l arată nu ca pe Aron, un simplu instrument al politicii germane, ci ca un domn care mergea pe calea lui neatîrnată și se adăuga numai cît curentului pornit și din Germania contra Împărăției turcești. Dacă și Aron ia mai tîrziu o parte hotărîtoare la luptă, aceasta se face numai după inspirarea și exemplul lui Mihai.

În timp ce germanii căutau să cîștige pe domnul Moldovei, ei urmau cu aceeași stăruință silințele lor pe lîngă Sigismund Báthory, principele Transilvaniei. Acesta însă găsi prilejul de a-și înălța poziția prin o atare alianță, cerînd drept condiție a participării sale mîna arhiducesei Maria [Cristina], fiica arhiducelui Carol din Graz³³. Pentru a dobîndi această strălucită însoțire, el caută să capete și sprijinul papei, către care trimite un ambasador în 1594. Solul arată papei că „principele său mai avea cu sine pe domnul muntenesc și pe acel moldovenesc, care amîndoi vor scoate în cîmp ca la 30 000 de cavalerie, afară de pedestrime, și din care doi, acel al Moldovei s-a și sculat fără sfială contra turcului, iar acel muntenesc intră în negocieri secrete, hotărît a face tot astfel. Aceste două provincii fiind totdeauna foarte asuprite și apăsate de turci, e de crezut că vor face tot ce le va sta prin putință spre a scăpa de pieirea cea de pe urmă și pentru a-și împlini dorința de a trăi în libertate”³⁴.

Sigismund Báthory, însă, avea de luptat cu o partidă potrivnică alianței germane [21]. Deși turcii cereau o adăogire de tribut, partida potrivnică răscoalei susținea că, sub turci, poporul se bucurase de libertatea religioasă; că ajutorul german era nesigur și îndepărtat, pe cînd pericolul era nemijlocit, ceea ce ar fi fost adevărat dacă Mihai Viteazul nu s-ar fi hotărît să expună pieptul său ca scut de apărare nu numai Transilvaniei, dar întregii creștinătăți. Sigismund este nevoit să taie pe șefii partidei potrivnice, Francisc [și Alexandru] Kendy, Ioan Porro, Grigore Literat și alții, spre a face să amuțească întîmpinările ei (septembrie 1594).

Spusele lui Sigismund către papă în privirea domnilor români erau numai în parte adevărate. E drept că atît Aron cît și Mihai erau porniți în contra turcilor; însă Aron nu prin stăruințele principelui Transilvaniei, ci prin acele ale papei și împăratului german, care cîștigase la cauza lor pe domnul Moldovei, o *dată și alăturare* cu acel al Transilvaniei. Mihai însă nu fusese ademenit în alianța anti-otomană de fălosul principe al Ardealului, ci el, punîndu-și în gînd să se răscoale, căutase alianța aceluia. De aceea și vedem că în tratatul ce se încheie în 5 noiembrie 1594 între Mihai Viteazul și Sigismund Báthory domnul român recunoaște supremația celui transilvan, o condiție care nu înțelegem cum s-ar fi putut impune lui Mihai în cazul cînd Báthory ar fi cerut sprijinul său în contra turcilor și deci domnul Ardealului ar fi fost îndatoritul lui Mihai, dar care este

³³ Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 14.

³⁴ *Document din 1594, din Biblioteca Madridului („Arhiva istorică”, I, 2, p. 150).*

ușoară de pătruns de îndată ce Mihai Viteazul era acela care căuta alianța lui Sigismund, alianță care trebuia plătită³⁵. De aceea Mihai Viteazul susținea cu temei în memoriul său către împăratul, pe timpul nenorocirilor sale, că el fusese pricinuitorul ca voievozii Transilvaniei și ai Moldovei să se devoteze împăratului,³⁶ și Miron Costin spune iarăși cu drept cuvânt că „Mihai-Vodă singur a năzuit după ajutor la Bator Jicmond, domnul Ardealului”³⁷ [22].

Din expunerea de pînă aici rezultă deci într-un chip neîndoielnic că, deși germanii, avînd război cu turcii încă de prin iulie 1593, își căutau aliați în Europa răsăriteană, ei nici nu știau măcar ce domn stătea pe tronul Munteniei; că ei, neputînd crede că un principe ce era, pentru a zice astfel, un adevărat pașă turcesc, precum era acel al Munteniei, va lepăda cu sinceritate cauza turcească și se va alipi pe lîngă creștini, nici nu-l cercetară cu soliile lor; ba chiar încă, după ce ambasadorii germani se întîlnesc cu trimișii lui Mihai în Ardeal și se înțeleg asupra răscoalei, ei tot păstrează oarecare neîncredere, ceea ce-i oprește de a vizita și pe principele Munteniei. Mihai însă, care-și pusese în gînd, de cum ajunsese în scaun, să scuture jugul turcesc, provoacă el pe Sigismund Báthory să-i deie ajutor contra turcilor, cerere de care, folosindu-se principele transilvănean, impune lui Mihai Viteazul, pentru sprijinul făgăduit, recunoașterea supremației sale, prin care el, pe de o parte, se înfățișa cu o mai mare vază la încuscrirea cu împăratul și [pe de alta], aducea acestuia un ajutor serios ca preț al mîinii arhiducesei.

Răscoala lui Mihai Viteazul contra turcilor *nu este deci datorită unei îmboldiri străine, ci este produsul liberei sale hotărîri*³⁸.

De aceea el nici nu căută măcar la starea lucrurilor din războiul unguresc cînd se ridică asupra turcilor. Departe ca tocmai atunci germanii să fi obținut foloase în contra otomanilor, ceea ce ar fi putut încuraja răzvrătirea lui Mihai, vedem că ei sînt pretutindeni bătuți de turci, tocmai pe timpul cînd Mihai Viteazul făcea pasul hotărîtor, prin măcelul turcilor din Muntenia (noiembrie 1594). Așa, germanii fuseseră respinși cu mari pierderi de la înconjurarea Granului, și în 29 septembrie 1594, vestita cetate Raab cade în mîinile otomanilor prin trădarea comandantului, comitele de Hardeck. După aceea cade Paapa în stăpînirea turcească și vizirul, îndreptîndu-se spre Comorn (Komarom), se gîndea să apuce iarăși calea către Viena.

Poporul din capitala Împărăției Germane, îngrozit de propășirea turcilor, căuta să-și pună avuțiile în siguranță, văzînd mai ales mișcarea cea înceată a trupelor germane față cu puhoiul acelor turcești, apoi lipseau

³⁵ Deși textul tratatului din 5 nov. 1594 nu ne-a fost păstrat, totuși se vede din acel reînnoit în 20 mai 1595 că și acel dintîi conținea îndatorirea închinării. Vezi tratatul din 20 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 210): „qui se nobis relictā Turcarum perfidia, una cum totius illius regni ordinibus, jure jurandum obstringens, jam pridem subdiderat”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 87—97].

³⁶ Memoriul din 17 ian. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 230): „sed et author fui valedicis Transilvaniae ac Moldaviae ut se eidem sacratissimae Maiestati vestrae penitus devoverint”.

³⁷ Miron Costin, *Letopisește*, I, p. 219 [Vezi și M. Costin, *Opere*, p. 47].

³⁸ Aproape așa judecă și scriitorul ungur Baronius (Barovius) în *Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, XVII, p. 144: „Praeerat eo tempore, quo haec gerebantur Moldaviae quidam Aron, Transalpinis vero Michael Palatinus et manu strenuus et prudentia rerumque experientia praestans. Hi partim sponte sua tot malorum et expilationem pertaes, partim vero exemplo suasionibusque principis Transsylvaniae adducti, a jugo Turcicae tyrannidis desciscere omnino statuere”.

atîtea din cele trebuitoare războiului încît chiar miniştrii împăratului se gîndeau la mijlocul de a încheia pacea mai curînd decît la acela de a susţine războiul³⁹.

Par. 3. Răscoala contra turcilor

Starea Munteniei ajunsese într-adevăr îngrozitoare. Creditorii turci, cei mai mulţi foşti ieniceri, oameni cruzi şi barbari, pentru care nimica nu mai era sfînt, umpluseră ţara şi numai în Bucureşti erau vreo 4 000. Mihai ajunsese el însuşi prin bani, venise — cum spunea Walther — cu turcii ce îl împrumutaseră pe dînsul şi găsi în Bucureşti pe alţi turci care dăduseră [bani] înaintaşilor săi, încît el trebui să cadă la învoială cu ei asupra plăţii tuturor datoriilor pe care, chip, le contractase ţara. Armeni, greci, evrei, gelepi de toate neamurile se aţineau la împărţeala dărilor ce urmau să intre în lăzile vistieriei, căutînd fiecare să pună el întîi mîna pe bani.

Creditorii turci, așezîndu-se în Bucureşti, începuseră a-şi face lăcaşuri şi meceturi sau locuri de rugăciune, încălcînd astfel şi în această privinţă condiţiile închinării, sfîşiate în toate celelalte. Ultima garanţie contra copleşirii păgîne ameninţa să dispară şi religia însăşi a poporului român era pusă în primejdie⁴⁰.

Aprinzîndu-se apoi războiul cu Ungaria, turcii îşi făcură din Muntenia baza operaţiilor lor, slujindu-se mai ales de puterile ei spre a face transporturile şi a-şi aproviziona armatele cu toate cele trebuitoare. Într-un rînd Mihai primi ordinul de a trimite 300 de cară de transport. Abia îndeplinise această poruncă, şi îi vine o alta pentru un număr încă şi mai mare şi pentru plata tributului. Carăle ajungînd în tabăra turcească ceva mai tîrziu de cum fuseseră poruncite, Sinan-Paşa ordonă ca oamenii ce le aduseseră să fie ucişi şi li se taie la toţi capetele fără milă.

Pe lîngă aceste asupriri făcute ţării, Mihai mai era expus şi personal la atacurile şi ocările turcilor; el era asediat în palatul său de către creditorii turci care îi cereau plata datoriilor cu cea mai mare sumeţie. Cînd el le spunea să mai aştepte, nefiind închipuit, era expus la batjocurile cele mai grosolane care ar fi revoltat şi o inimă mai puţin mîndră ca aceea a lui Mihai.

Totuşi domnul, pentru a avea şi dreptatea pe partea lui, trimise întîi o tînguire sultanului prin care arăta fărădelegile ce se făptuiau în ţară de către turci şi se rugă pentru a lor îndreptare. În loc de a se da ascultare cererilor lui Mihai, turcii ordonă, siliţi prin nevoile războiului, sporirea tributului ţărilor române încă cu cîte 30 000 de galbeni⁴¹ şi trimit o bandă de ieniceri care pradă şi jăfuieste ţara în chipul cel mai neomenos.

³⁹ Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 596. Compară raportul bailului veneţian din Praga, 15 nov. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 58): „Et gia el <è> intrato tanto timore nei popoli per la memoria del passato, [...] che in Vienna ognuno attendeva a mano metter le robe più importanti” etc. Alt raport din aceeaşi zi (*ibidem*, p. 59) spune că „la discordia della Germania, la tardità di questa natione, il mancamento di molte cose pare che necessitano l’Imperatore et li ministri a procurare la pace”. Vezi şi p. 61.

⁴⁰ Walther, în Papiu, *Tezaur*, I, p. 10 [SMIM, III, p. 63].

⁴¹ Marco <Mateo> Zane către doge, 20 febr. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 171). Pentru toate amărunchimile la care nu aducem dovezi, ne referim la scrierea conştiincioasă a Bălcescului. [Sporirea de tribut nu priveşte pe Mihai Viteazul; datează din febr. 1593; vezi SMIM, II, p. 33].

Mihai se hotărăște atunci să deie ființă gândului său, legăturile sale cu Sigismund și Aron fiind acum încheiate [23]. Un complot întins, atât în Țara Românească cât și în Moldova, pusese ziua de 13 noiembrie 1594 în care să se deie semnalul răzvrătirii, ucigînd pe turci în toate părțile țării, unde s-ar afla. Mihai trimise porunci la oștile transilvane de la hotare ca să intre în țară, pe cînd și o ceată de moldoveni, sub comanda hatmanului lui Aron, îi venea în ajutor.

Turcii din București, în nepăsarea lor, nu bănuiau nimic de ceea ce li se pregătea și urmau turburările lor; nici o trădare din partea românilor nu veni să-i deștepte.

Într-o zi, cînd năvăliră din nou asupra palatului, Mihai le ieși înainte și, vorbindu-le cu multă blîndețe, le arată că, dacă-l vor uide pe el, vor pierde toată datoria ce aveau de luat; le arată însă un loc unde ar putea găsi bani de împărțit. Parte din turci merseră acolo; dar, negăsind îndes-tui pentru a se plăti cu toții, fu de nevoie a se face o repartitie, pentru îndeplinirea căreia veni un turc, Ali-Gian, de la Giurgiu.

Ali-Gian, sfîrșind împărțeala și ducîndu-se la conacul său, fu oprit în cale de un român, cunoscut al lui, care îi zise: „Ali-Gian-Hogea, cîți ani sînt de cînd mănînc pînea și sarea ta?” — „Sînt douăzeci de ani”, răspunse turcul. — „Dacă-i așa, îi zise românul, spre recunoștința de pînea și sarea ta ce am mîncat, voi să-ți spun un cuvînt de-i voi să mă ascuți”. „Spune”, îi zise Ali. — „Nu sta aice, adăogi românul, pînă la 3 sau 4 ceasuri după-amiază, nu te opri nici la Giurgiu; silește-te să treci la Rusciuk cît vei putea mai curînd”. — „Dar pentru ce?”, răspunse turcul. — Românul, fără a-i spune mai multe, se depărtă. Întorcînd capul și văzînd pe Ali că stă în cumpănă de ceea ce trebuia să facă, îi strigă: „Ia sama la ce ți-am spus”.

Turcul, preumblîndu-se prin oraș, băgă de samă că e mai multă lume decît altă dată și, bănuind ceva rău, fără de a spune nimănui nimic, se urcă în căruța sa și luă în grabă calea Giurgiului. Aceasta fu singura indiscreție, cinstită și măsurată, ce se făcu despre tragica scenă care se pregătea⁴².

În acea zi fatală pentru turcii din țările române, Mihai îi înștiință ca să vină la visterie, unde erau să fie plătiți de datoriile lor. Turcii alergară cu grămada. Cum intrară în curte, Mihai puse să o înconjoare poporul din toate părțile și dădu foc casei. Turcii, voind să scape de pojar, cădeau peste mulțimea infuriată asupra lor, care îi omora fără cruțare. Astfel mai bine de 2 000 de turci fură uciși în acea groaznică măcelărire [24].

Un raport venețian din 29 noiembrie 1594 întărește în chip autentic spusele cronicarilor și ale istoricilor; el spune: „Accidentul întîmplat în Valahia și Bogdania s-a petrecut în chipul următor: Aron din Moldova cu Mihai din Valahia, înțeleși cu transilvanii și cu polonii (?), au hotărît ca să se răscoale. Valahul chemînd la divan pe toți creditorii sub pretext de a vroi să însemne fiecăruia porțiile lor de plată, au venit un mare număr de turci, greci și evrei. Îi făcu să-și deie polițele lor și apoi, la un semn dat, îi trecu pe toți prin ascuțișul săbiei a 4 000 de oameni care înconjurau palatul. Cu acest mijloc și-a atras în partea lui o mulțime de oameni, care sărmanii erau siliți să plătească mai pe fiecă luna cîte un tribut, astfel că rămîneau lipsiți pînă și de pînea de toate zilele, pentru care însă ieri (28 noiembrie) fu hotărît războiul contra Valahiei”⁴³.

⁴² Bălcescu, [op. cit.], p. 50—51.

⁴³ Marco Venier, către doge, 29 nov., 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 465) [25]. O știre din Moldova către orașul Danzig confirmă revoluția lui Mihai (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 23). Tot se răsuflase ceva din planul de răscoală a românilor, deoarece Gheorghe Salathy scrie

Fără îndoială că trădarea însoțise acest act de răzbunare! Dar oare această cale piezișă și înșelătoare nu era îndreptățită prin nemaipomenitele jafuri ale turcilor și nu era oare învoit a se răzbuna, prin o singură nedreptate, sutele și miile de strîmbătăți comise pe fiecare zi de un nenumărat șir de ani?⁴⁴ Toate revoluțiile conțin în sine și un element pregător, ascuns, care este nedespărțit de ideea trădării. Cu toate acestea, cine va tăgădui legitimitatea revoluțiilor cînd cuțitul a ajuns la os? Trădarea este urîcioasă numai în viața individuală, unde nici un interes nu poate fi atît de mare, nici chiar acel al vieții, pentru a îndreptăți călcarea credinței. În viața întinsă a statelor și popoarelor, unde prin ea se poate scăpa nu numai generația existentă, dar încă și toate acele ce sînt ascunse în sînul viitorului, scopul este atît de mareț, încît el scuză, dacă nu chiar îndreptățește mijlocul întrebuițat.

Întîiul pas era făcut și cel mai greu, căci acuma nu era altă scăpare decît lupta. Mihai deci cată să se folosească de primul moment de turburare a turcilor pentru a-i izgoni și din Giurgiu, acel cuib turcesc care, de pe timpul lui Mircea cel Bătrîn, fusese ca un ghimpe otrăvit în coastele Munteniei. El taie și aici pe toți turcii care nu apucaseră să scape peste Dunăre, cîțiva din ei trecînd chiar înot întinsa lățime a fluviului [26].

Turcii simțiră cîtă încurcătură va arunca această neașteptată răscoală a țărilor de la Dunăre asupra războiului din Ungaria. Era deci de cel mai mare interes pentru ei de a o astîmpăra și, fiindcă știau că ea este înfăptuirea unui om, apoi pe acesta se siliră a-l înlătura, spre a o face să înceteze.

Turcii, înainte de a întrebuița puterea, vrură să pună mîna pe Mihai prin ajutorul unei partide din țară, care, ca și cea din Transilvania, era potrivnică răscoalei. Cu toate că și această partidă din Muntenia pretexta a se teme că, sub papistași, să nu piardă libertatea religioasă de care se bucuraseră sub turci, maimuțărind astfel în întîmpinările ei pe acele ale transilvănenilor, în realitate ea sprijinea candidatura lui Ștefan Bogdan*, fostul domn al Munteniei, care precedase în tron pe Alexandru al IV-lea.

Acest Ștefan Bogdan, fiul lui Iancu Sasul și al Mariei Paleologu⁴⁵, căutase, încă de la detronarea lui, neconținut a redobîndi scaunul pierdut. Speranțele lui crescură bineînțeles la răzvrătirea lui Mihai și el începuse a unelti, printre boierii partizanii săi, în contra lui Mihai Viteazul.

Un pașă turc, chemat în ascuns de boieri, vine în București, prefăcîndu-se a nu ști nimic despre cele întîmplate cu măcelărirea turcilor și arătînd că vroiește să petreacă iarna în acel oraș împreună cu acei 2 000 de turci ce-l însoțeau. Scopul său era de a înșela și a prinde pe Mihai. Șiretenia turcului era însă prea grosolană pentru a nu fi întrevăzută de orișicine, cu atît mai mult de cugetul cel treaz al lui Mihai.

din Oradea Mare către Palffy, încă din 20 sept. 1594, că moldovenii și cu muntenii ar fi tăiat pe turci, veste prea timpurie (*ibidem*, p. 195). Walther dă din eroare anul 1593 ca dată a răscoalei. Vezi Papiu, *loc. cit.*, I, p. 15. Tot așa face și Șincai, [*op. cit.*], II, p. 281. O scrisoare din 22 nov. 1594 zice că „chiar în acel ceas vin oarecare știri că principele Valahiei ar fi măcelărit mai multe mii de turci” (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 129). Sig. Báthory se grăbește a colora lucrurile în favoarea lui. În o scrisoare către arhiducele Matei din 23 nov. 1594, spune că, după ce a făcut ca voevodul transalpin să se lepede de turci, vîzîndu-l tot șovăitor „manum aliuquam militum nostrorum in provinciam illam expeditivimus quorum opera omnia Turci trucidati sunt” (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 18).

⁴⁴ Aceeași observație o face și Bălcescu, [*op. cit.*] p. 52: „ucidere făcută cu înșelăciune într-adevăr, dar dreaptă și meritată pentru toate suferințele ce turcii aduseseră țării” [*Opere*, II, p. 44].

* Confuzie cu Ștefan Surdul.

⁴⁵ Mai sus, p. 96. «Pare a fi fost născut în Brașov înainte de însurarea lui [Iancu] Sasul cu Maria.»

Domnul stătea în palatul de lângă Dîmbovița, iar turcul se așezase în casa vistiernicului Dan, cea mai frumoasă și mai încăpătoare pe atunci din București.

Turcul, dorind să surprindă pe domn, se prefăcu că vroiește să-i facă o vizită și porni însoțit de o mie de ostași către palatul domnului. Acesta, simțînîd pericolul, se retrase îndată în tabăra ardelenilor, ce era întocmită lângă oraș. Turcul, negăsind pe Mihai, trimise în tabără să-l întrebe pentru ce ține atîta oaste pe lângă el? Mihai îi răspunse că pentru a prinde pe un pretendent de domnie, Petru, ce ar umbla să-l răstoarne, și că nu ar putea da drumul oștenilor pînă nu le va plăti. Pașa îi trimise răspuns că-i va da a doua zi un butoi de aur spre a-și plăti oștile care ar fi păgubitoare țării.

Mihai se hotărî însă ca chiar în noaptea aceea să pună capăt acestui joc ipocrit. El pătrunse în oraș și încinse cu foc și cu sabie pe turcii ce erau aici. „Turcii, la lumina flăcărilor care ardeau conacele lor și la strigătele răzbunătoare ale românilor, se deșteptau îngroziți și, pe jumătate îmbrăcați, alergau să se adune la palatul emirului, cu hotărîre de a se apăra pînă la moarte. Dar aci întîmpină pe Mihai cu o parte din oștire: el impresurase palatul și improșca cu două tunuri. În zadar se ispitiră turcii a-și deschide drum printre ostașii români spre a intra în palat; românii îi împing înapoi și îi ucid pe toți. Două ziduri din palat se prăvălesc de izbirile artileriei.

Emirul, în desperarea sa, părăsit de orice ajutor, începu a arunca pe ferești aurul și giuvaerele sale, socotind că în vreme ce ostașii români se vor apuca de pradă, el va găsi mijlocul de a fugi; dar Mihai oprește pe soldați de la pradă și-i întărită spre năvală asupra palatului. Românii năvălesc și ucid pe toți turcii care scăpaseră din foc”⁴⁶.

Turcii, văzînd cît de rău le ieșise încercarea de a prinde pe Mihai, se hotărîsc să-l scoată cu puterea și sultanul numește pe beglerbegul Greciei, Hasan-Pașa, generalisim pentru lupta cu muntenii și moldovenii, avînd a merge asupra răsculaților cu o armată de 40 000 de oameni⁴⁷ [27]. El trebuia totodată să introducă în Muntenia pe domnul cel nou rînduit de sultan, pe Ștefan Bogdan [28].

Hasan-Pașa trimite în contra lui Mihai pe Mustafa-Pașa, care este însă bătut în trei întîlniri și nevoit să se retragă îndărăt peste Dunăre⁴⁸.

Tot pe atunci, un corp de tătari, nemulțumit de Sinan-Pașa, generalisimul din Ungaria, vroiește să se întoarcă în țara lor, trecînd prin Muntenia din părțile Timișoarei; Mihai le iese înainte, îi bate și-i sfărîmă, ucigînd din 20 000 mai bine de jumătate, luîndu-le toată bogata pradă ce o aduceau cu ei din Ungaria și liberînd mai multe mii de creștini⁴⁹.

În acest timp, Mustafa-Pașa își reformase armata și venea iar cu îndărătnicul pretendent Ștefan Bogdan, apropiindu-se de Dunăre. Mihai însă de astă dată nici nu-l lasă a ajunge la fluviu, ci trecîndu-l pe gheață în luna lui martie, lovește pe turci cu așa furie, încît îi zdrobește, rămî-nînd însuși Mustafa-Pașa mort pe cîmpul de bătălie, iar Ștefan Bogdan

⁴⁶ Bălcescu, după Walther, *loc. cit.*, p. 54 [*Opere*, II, p. 45]. Spusele lui Walther confirmate printr-un raport al bailului venețian din Praga, 13 dec. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 65).

⁴⁷ Marco Venier către doge, 7 ian. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 186).

⁴⁸ Același către același, 19 febr. 1595 (*ibidem*, p. 187).

⁴⁹ Idem din 20 febr. 1595 (*ibidem*, p. 188). Compară un raport al bailului din Praga, 7 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 86): tătarii „volendo ritornare nel loro paese, si retiravano verso Temesvar”. Bălcescu pare, după locurile unde pune luptele lui Mihai cu tătarii, lângă Giurgiu, a-i aduce din țara lor (*loc. cit.*, p. 59). [Are dreptate N. Bălcescu!].

o rupe de fugă, prea fericit că putuse scăpa teafăr din cumplitul măcel. Aflându-se pe pământ turcesc, Mihai îl pustiază în lung și în lat, ajungând pînă dincolo de Nicopole⁵⁰.

În același timp, Aron, domnul Moldovei, după ce taie în bucăți pe patru ceauși turci, pe care sultanul avusese îndrăzneala a-i trimite cu bani spre a-l cumpăra⁵¹, repurta izbînzi nu mai puțin fericite. El respinge mai multe năvăliri tătărești, ia după aceea Ismailul, Benderul și Chilia; trece apoi și el Dunărea, tot pe gheață, cuprinde Măcinul și pune stăpînire pe întreaga Dobroge. Pustiirea regiunilor cuprinse de Aron și cruzimile săvîrșite de el asupra turcilor erau înspăimîntătoare: nici sex, nici vîrstă nu găseau iertare înaintea furiei lui și cadavrele celor jertfiți erau lăsate neîngropate în prada fiarelor și a păsărilor⁵².

Hasan-Pașa crezu atunci că va fi mai fericit punîndu-se el însuși în capul frînturilor de oștire rămase de la generalul său Mustafa-Pașa. Luînd iar pe Ștefan Bogdan în coada armatei sale, pleacă spre Dunăre, este însă și el bătut cumplit și ucis împreună cu fiul hanului tătăresc ce-l întovărășea; iar desperatul Ștefan Bogdan aleargă iarăși îndărăt la Constantinopol⁵³.

Împreunîndu-și oștirile, Mihai și cu Aron atacă Brăila [29], luînd și această ultimă cetate ce mai rămăsese în mîinile turcilor⁵⁴. Românii, stăpîni pe malurile Dunării și putînd trece fără piedică în țările turcilor, le supun la o devastare continuă și neînteruptă, înaintînd în vîrtejurile lor uneori pînă peste strîmtorile Balcanilor⁵⁵. Adeseori sultanul tremura în palatele sale de lîngă Bosfor.

Nenumărată era prada luată de la turci; un document din acele timpuri spune că: „haiducii și valahii noștri merg îmbrăcați tot în jder și cacom și nu duc deloc lipsă de bani”. Asupra mulțimii prăzii ne mai spun alte relații că „transilvanii și cazacii, după ce au silit pe femeile tătare să-și frigă ele însele copiii și să-i mănînce, au pustiit apoi mai mult de 50 de sate, răpind mai bine de 16 000 de capete de vită. Caii erau așa de ieftini că se vindeau de la 8—10 groșiți <groși> unul. Un orășean din Brașov a cumpărat 50 de boi, 47 de vaci și 44 de viței de un an pentru 100 de lei”⁵⁶.

⁵⁰ Marco Venier către doge, 6 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 189). Compară analele lui Fugger, 7 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 229).

⁵¹ *Analele* lui Fugger, 16 febr. 1595 (*ibidem*, p. 224).

⁵² Marco Venier către doge, 2 aprilie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 193); *Analele* lui Fugger, 10 aprilie 1595 (*ibidem*, III, p. 231).

⁵³ Scrisoarea lui <din> Albăgiula da Marco către de Marin Raguseo <Giovanni di Marini Poli>. 28 aprilie 1595 (*ibidem*, III/2, p. 100). Un raport din Polonia, din 1595, enumeră cetățile turcești luate și pustiite de Mihai: „passà dal altra banda (a Dunării) et brugio Mecino, Silistria, Russich <Rusciuk>, Svistovo, Nicopoli, Haragva (?) <Hîrșova>, Vidin et tutte le ville al Danubio” (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 25). Cf. p. 48. O scrisoare a lui Aron către Zamoyiski, din 15 febr. 1595 care-l <căruia îi> arată izbînzile contra tătarilor (*ibidem*, Supl., II/1, p. 341).

⁵⁴ Marco Venier către doge, 5 mai 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 196).

⁵⁵ Acestea nu sînt numai vorbe. Vezi Marco Venier către doge, 16 iunie 1595 (*ibidem*, p. 200): „i Vallachi, passato il Danubio, erano venuti a Baba <Babadag> discolta cinque giornate solamente da Adrianopoli e l’havevano pressa et sacheggiata”. De aceea se răspîndise, nu fără temei, vestea că românii ar fi ajuns la Adrianopole. Vezi *Historia von der Empörungen so sich in Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen, Moldau, in der der bergischen Walachay und anderen Oerten zugetragen haben*, Köln, 1596 (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 2921), p. 70: „Die Walachen bekamen ferner Vestungen: Pandes (?), Nicopolis, Kili und Ribnic, haben gar tief in Griechenland, und bic auf die 24 Meil von Constantinopel gestrayft”. *Analele* lui Fugger, 21 ian. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 223): „Die Moldauer und Walachen haben das Land gar bis Drinopel verhärgt”.

⁵⁶ *Analele* lui Fugger, 19 martie și 7 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 230). Vezi și *Kurzer Bericht wie alle Sachen in Siebenbürgen den Fürsten Sigismund Batori und etlichen Verräthern anno 1594 fûrgelanfen* (ultima din mai multe broșuri legate împreună sub nr. 3140 a Bibl. Acad., Col. Sturdza). La p. 9 dă o variantă: „Dass ein Bürger von Kronstadt mir wohl bekannt 48 Ochsen, 42 Kühe und 35 jährge Kalber und 100 Thaler gekauft”.

Răscoala românilor se făcuse de la început cu o mare strășnicie ; ca o furtună atotdistrugătoare se răspîndise ea pe malurile Dunării. Orcanul, după ce curățise țările române de jivinile turcești, mergea să le zdrobească în înseși culcușurile și cuiburile lor. Ceea ce însă mai ales încurca pe turci era neputința de a urma cu izbîndă războiul din Ungaria, pe cît timp lucrurile erau așa de turburate la Dunărea de Jos. Încă la începutul războiului turcii își aprovizionaseră armata din Anatolia cu zaharea din țările române⁵⁷, și acuma le lipseau de toate. Un document contemporan ne spune : „Prin înstrăinarea acestor provincii, turcul vede scăzînd și împuținîndu-se oștirea care trebuia să meargă în Ungaria, deoarece era obișnuit a se sluji de oamenii acelei regiuni ca lucrători și chiar ca trupe, răpea din ele toate proviziile și avea deschisă și sigură plutirea pe Dunăre, lucru, ce-i era de cel mai mare ajutor în transportarea celor de trebuință războiului, care toate acestea au fost deodată trunchiate”⁵⁸.

Nu numai operațiile războiului erau atinse prin răscoala românilor, ci chiar și viața privată a poporului turcesc. Cele mai multe din obiectele de hrană pentru orașele mari ale împărăției erau luate din țările române. Tăindu-se deodată și pe neașteptate izvorul aprovizionării lor, o scumpete nemaipomenită se ivi în Constantinopol ; grîul, carnea se scumpiră cu 2/3 și chiar pentru bani nu puteai găsi, iar în Adrianopole se temeau oamenii pînă și de foamete.

Împrejurările se îngreuiau încă și prin fuga populației turcești din părțile de la Dunăre către centrul împărăției, tocmai într-un timp cînd și acea de loc era amenințată în existența ei⁵⁹.

Aceste împrejurări ne arată pe de o parte însemnătatea cea nespusă a stăpînirii <dominației> țărilor române pentru Împărăția Otomană, pe de alta ne lasă să întrevădem cîtă confuzie și buimăceală trebuiră să pricinuiască în mintea turcilor încurcăturile aduse prin răscoala românilor. Ei căutau pe cît puteau să ascundă veștile sosite de la Dunăre⁶⁰ ; dar tocmai această tăinuire a adevărului îl făcea să apară și mai cumplit cînd străbătea la lumină. Ei iau apoi mai multe măsuri ce nu puteau avea altă expli-

⁵⁷ Marco Zane către doge, 16 febr. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 175).

⁵⁸ Bailul venețian din Praga către doge, 25 aprilie 1595 (*ibidem*, III/2, p. 94). Compară *Analele* lui Fugger, 10 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 230).

⁵⁹ Marco Venier către doge, 19 martie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 192) : „Di sorte che qui il pane è carissimo et quel che è peggio non se ne trova per danari ; la carne è a prezzo eccessivo ; il populo tumultua et si lamenta senza profito”. Un alt raport din 2 aprilie dă ca prețuri exorbitante : ocaua de carne de vacă, 14 aspri, chila de grîu prost, 100 de aspri, de cel bun, 160 (*ibidem*, p. 194). Un al treilea, din 18 mai, spune că năvălesc oameni de la Dunăre ad accrescer la carestia, che supera ogni credenza, vedendosi duecento quello che non vale venti” (*ibidem*, p. 198). Un alt raport venețian din 12 aprilie 1597 (*ibidem*, p. 223), spune clar că „la Valachia et Bogdania mantengono in tempo di pace la città di Constantinopoli et l'essercito turchesco di vettovaglie, delle quali tutte al presente per causa della guerra vi è mancamento grandissimo”.

Compară o scrisoare a lui Pezzen către elector din 22 febr. 1595 : „nit allein den jährlichen Tribut, so eben ein Million gewest, sondern die meiste Nahrungen auf Constantinopel” (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 137).

Știri din Constantinopol din 3—5 aprilie 1595 spun că : „Constantinopoli si vedeva assediato dalla suprema carestia, che vi è a quella lorta, di pane, carne, canevazze per vele, e d'altre cose, che venivano portate da Moldavia et Vallachia” (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 39). Tot așa un raport spaniol din 5—7 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 39) ; alte rapoarte identice din 4 mai 1595 (*ibidem*, p. 49).

Lămuriri date cardinalului Palavicini, 2 mai 1595, în care citim : „din cele trei provincii : Transilvania, Valahia și Moldova, se aduceau lucruri de hrană la Constantinopol, grîne de toate soiurile, vite și brînzeturi, unt și alte produse lactate, fructe de vară și de iarnă, pe un drum de apă de 10—12 zile, pe Dunăre și apoi pe Marea Neagră pînă la această mare cetate, locuită de 400.000 de suflete”.

⁶⁰ Marco Venier către doge, 18 august 1595 (*ibidem*, p. 204) : „Dei progressi di Vallachia et Bogdania nella ambiguità del vero che viene occultato quanto più si può”.

cație decît frica de care erau cuprinși [30]. Așa, bunăoară, ordonă ca toți armenii, albanezii și chiar grecii ce se așezaseră în Constantinopol numai cu 5 ani înainte să părăsească orașul⁶¹. Mai ales însă se adevărea teama și buimăceala lor în faptul că nu știau pe cine dintre pași să trimită contra lui Mihai și lipsa de șir a măsurilor lor creștea pe cît se răspîndea vestea tot mai marii apropieri a românilor [de capitala împărăției. Vroind cu toate acestea să facă pe puternicul, sultanul se prefăcea că nu găsește oameni spre a-i rîndui ca pași în Muntenia și Moldova⁶², mai măgulindu-se încă cu gîndirea de a le prefăce în pašalicuri, cînd timpul nu părea departe ca însuși Constantinopolul să fie prefăcut într-un pašalic românesc!]

Turcii hotărîră într-un mare divan ținut la Constantinopol a *părăsi deo-camdată războiul ungurêsc* și a îndrepta armatele lor contra valahilor. Îndată ce se urcase în tron noul sultan Mohamed (27 ianuarie 1595) surghiunise pe marele vizir Sinan-Pașa și încredințase conducerea trebilor împărăției rivalului său Ferhat-Pașa. Tot revolta lui Mihai determinase pe sultan la această schimbare, întrucît Ferhat îl încredințase că țările române se revoltaseră numai din ura ce o aveau contra lui Sinan, iar nu în contra turcilor⁶³.

Ferhat pregătește o mare expediție contra Țării Românești și pleacă din Constantinopol către Dunăre. În timpul lipsei sale însă, partizanii lui Sinan învinovătesc pe Ferhat de moliciune în adunarea și pregătirea armatei sale și provoacă în mintea femeiatului și moleșitului sultan teama unei înfrîngerii, ceea ce aduce revocarea lui Ferhat și înlocuirea lui iarăși cu dușmanul său neîmpăcat, Sinan-Pașa.

În timp ce acest nour amenințător înainta asupra Țării Românești, Sigismund Báthory, în loc de a se pregăti de luptă și a trimite lui Mihai toate ajutoarele de care ar fi putut dispune, era foarte ocupat cu regularea poziției Transilvaniei față cu Imperiul German, cu care era să-l unească nu numai legături politice, ci încă și una de încuscrire. Se gîndea apoi la mijlocul de a-și alipi în mod trainic țările române ce i se închinaseră de curînd. Se gîndea la mărire, cînd poate se apropia sfîrșitul tuturor, sub înfiorătorul chip al otomanilor înfuriați.

În inimile mici, interesele individuale au avut totdeauna pasul asupra celor mari și obștești.

Sigismund Báthory cerea următoarele condiții la legătura lui cu împăratul:

1. Că dacă ar fi să încheie împăratul pacea cu turcii să nu se poată face fără consimțămîntul amîndurora și în aceste tratări să fie cuprinsă nu numai Transilvania, ci ambele Valahii, care, după voința principelui Ardealului, s-au substras acum din robia turcească.

2. Împăratul, în însușire de rege al Ungariei, să lase liberă Transilvania de sub jurisdicția sa și să-i garanteze deplina autonomie.

3. Împăratul să consimtă la însoțirea lui Báthory cu una din arhiducesele casei imperiale.

⁶¹ Marco Venier către doge, 3 iunie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 200).

⁶² Același către același, 2 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 193): „appresso le voce che i Vallachi sempre più s'approssimassero nelli contorni di Adrianopoli, et che Micali insuperbito per li prosperi successi s'intitoleva non più Vaivoda ma Re, concorendo da lui da ogni parte gran numero di soldati per la fama del suo gran valore”. Alt raport din 11 iulie 1595 (*ibidem*, p. 203) adăuga: „Ma la confusione è tanta che non si trova ne mezzo ne principio alla partenza di Sinan ne di altro capo per l'esercito”.

⁶³ Marco Venier către doge, 2 febr. 1595 (*ibidem*, p. 216): „che non si sarrebene mai levati quei principi da quest'obedientia commettendo rebellione, se a cio non fosser stati violentati da Sinan”.

4. Să depună împăratul la Kaschau 100 000 de fiorini pe an pentru trebuințele războiului comun.

5. În cazul când, pierzându-se războiul, Sigismund ar fi nevoit a părăsi provincia lui, să găsească adăpostire în Imperiul German⁶⁴. Mai urmează câteva încă de puțină însemnătate.

Împăratul dă o diplomă prin care recunoaște punctul cel mai de seamă al propunerilor, obligându-se a purta războiul contra turcilor; iar în cazul când s-ar împăca, să cuprindă în pace atît Transilvania, cît și dependentele ei, Valahia și Moldova, care s-au lepădat de domnia turcească. La rîndul său, principele Transilvaniei să se oblige prin jurămînt că va merge și el contra turcilor și că nu va încheia pacea cu dușmanul decît cu consimțămîntul împăratului.

Mai încuviințează împăratul, în însușirea sa de rege unguresc, deplina autonomie a principatului transilvănean și dreptul de moștenire a familiei Batoresților în linie coborîtoare bărbătească; iar la caz de stîngere a acestei linii, țara să recadă la coroana Ungariei⁶⁵.

Împăratul, cerînd cooperarea lui Sigismund la războiul contra turcilor, pune pe principele transilvănean în dreptul de a face cererile arătate și el era nevoit să i le încuviințeze. Așa ar fi trebuit să steie lucrurile și cu Mihai Viteazul, în cazul când el ar fi fost cercetat de Báthory și provocat la răscoală în contra turcilor, mai ales că Báthory, avînd marele interes de a se încuscri cu împăratul, ar fi trebuit să cedeze și el multe domnului muntean pentru a-l cîștiga de aliat la liga antiotomană.

În loc de a afla o asemenea stare de lucruri, în reînnoirea tratatului încheiat de Sigismund Báthory cu Mihai Viteazul în 20 mai 1595, întîlnim dimpotrivă niște condiții atît de umilitoare impuse de principele Ardealului domnului muntean [31], încît numai nevoia neapărată a lui Mihai, care făcuse pasul hotărîtor prin măcelul turcilor și celelalte lupte ale sale contra lor, ne explică cum de un asemenea tratat a putut fi primit de dînsul.

Sigismund Báthory face următoarea precuvîntare la textul condițiilor: „că noi, ca principe al domniilor <țărilor> Transilvaniei, Moldovei și Valahiei, spre a scoate domnia noastră și Valahia din robia turcească, am ajutat cu puterile noastre pe respectabilul domn Mihai-Voievod care, părăsind perfidia turcească, s-a supus nouă încă de mai înainte împreună cu toate ordinele acelei regiuni și a putut astfel prin ajutorul nostru să-și aducă țara la dorita libertate”. Pentru a răsplăti această supremă binefacere, se obligă Mihai la condițiile următoare:

1. Boierii, împreună cu Mihai-Voievod, se supun domnului lor Sigismund, declarîndu-l pe acesta de principele lor.

2. Fiindcă însă prea bunul principe nu poate totdeauna să steie în această țară a lor, apoi el le-a constituit un locțiitor al său, care să fie însă de o limbă cu ei.

3. Dările se vor impune de dieta Transilvaniei și de luminatul principe, luînd parte la ea 12 boieri valahi, care vor avea precădere asupra boierilor moldoveni.

4. Banii trebuitori domnului se vor fixa din veniturile țării tot de luminatul principe.

5. Toate actele ce se vor da de voievod se vor elibera în numele principei lui.

6. Nu se va putea pronunța nici o pedeapsă capitală contra boierilor fără știrea principelui.

7. Religia ortodoxă va rămîne neatinsă.

⁶⁴ Condițiile propuse de Sig. Báthory, 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 199).

⁶⁵ Diploma împăratului Rudolf din 1595 (*ibidem*, p. 218).

8. Titlul ce va fi dat de Mihai luminării <luminăției> sale va fi : „Prea luminatului domn Sigismund, din mila lui Dumnezeu principele Transilvaniei, Moldovei și Valahiei transalpine și al sacrului Imperiu Roman, domnul părților regatului unguresc și comitele secuilor, *domnul nostru prea milostiv*”, iar Mihai va fi numit de Sigismund : „respectabilul și magnificul domn Mihail, voievodul țării noastre transalpine, *credinciosul nostru iubit*”.

9. Sigiliul oficial al principatului Valahiei va fi al luminării sale.

10. Voievodul va face parte din consilierii luminării sale.

11. Voievodul nu va putea încheia nici un tratat fără învoirea luminării sale și mai multe altele de aceeași natură⁶⁶.

Boierii și un episcop, trimiși de Mihai pentru a pune tratările la cale, cereau : 1) ca voievodul lor cu fiul său să rămână în scaunul țării ; 2) să se lase boierii în slujbele, libertățile și drepturile lor ; 3) clerul să urmeze înainte a-și stăpîni averile și 4) să nu se apese țara cu cereri mai mari pentru oștire⁶⁷. Se vede că tratatul recunoscuse unele din cereri, dar le depășise mult în toate privirile.

Prin acest tratat este învederat că Mihai se pune* sub o dependență *de drept* către principele Ardealului, mai mare decît acea în care Muntenia fusese sub turci ; căci sub aceștia domnul nu fusese considerat ca un locțiitor al sultanului, avusese dreptul de a încheia tratate, nu făcea parte din consilierii sultanului ca un simplu nobil al împărăției, întrebuințase propriul său sigiliu la întărirea actelor pe care le dăduse totdeauna în numele său propriu și nu în acel al sultanului, putuse pronunța pedepse capitale fără autorizarea suzeranului, orînduise singur dările, care toate aceste drepturi erau nimicite prin tratatul cu transilvăneanul.

Actele internaționale — aceasta o știa prea bine domnul Munteniei — nu au nici o valoare de îndată ce puterea nu vine să le sprijine. Cînd puterea este mare, ea poate încălca cele mai sfinte drepturi ; unde ea lipsește, orice condiție scrisă pe hîrtie nu o poate înlocui.

Pentru a scăpa de robia *reală* în care-l țineau turcii prin puterea lor, Mihai crezu că poate să se oblige la o robie *închipuită*, și mai mare încă, către principele Ardealului, pe care însă știa bine că, o dată ce el era să scape de sub turci, acela ce i-o impunea nu o va putea menține. Iată pentru ce Mihai primi un asemenea tratat.

Sigismund însă, în dorința lui de a se înfățișa împăratului în chipul cel mai strălucit, vroia să supună pe domnii români și la o închinare personală, pentru a putea arăta astfel lumii, nu numai prin textele înșirate pe hîrtie, ci prin fapte văzute, expuse la ochii tuturor, că și dînsul, pînă atunci vasal turcesc și împărătesc, avea la rîndul său vasali ce-i aduceau închinare. Încă înainte de încheierea tratatului, în 10 aprilie, el chemase la curtea lui pe voievozii Munteniei și Moldovei, chipurile pentru a se sfătui despre măsurile de luat împotriva turcilor.

Domnii români, înțelegînd planurile lui Sigismund, pretextează pentru a nu răspunde poftirii luptele lor în contra turcilor. Sigismund cere atunci, foarte supărat, ca fiecare din ei să trimită cîte 12 boieri, „la caz contrar vor fi priviți ca răsvrătitori”⁶⁸.

⁶⁶ Textul original latinesc din 20 mai 1595 (*ibidem*, III, p. 472). În 3 iunie se încheie cu Moldova un tratat în aceeași coprire (*ibidem*, p. 477). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 87—99].

⁶⁷ Știri din Alba Iulia și Casovia < Košice >, 7 și 13 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 205).

*De fapt era pus de membrii delegației.

⁶⁸ *Analele* lui Fugger, 10 aprilie 1596 (*ibidem*, III, p. 231).

Pentru a înfrînge însă mîndria și nesupunerea voievozilor români, Sigismund se hotărăște a-și răzbuna contra lui Aron-Vodă al Moldovei, care era mai slab, spre a intimida astfel și pe Mihai Viteazul, contra căruia nu îndrăznea să pășească fățiș [32].

Aron anume este scos din domnie, după uneltirile principelui transilvan, de către garda sa de unguri, al cărei cap și hatman era Ștefan Răzvan⁶⁹ care prinde pe Aron și-l trădă în mîinile lui Sigismund [33].

Motivul pe care Sigismund îl punea înainte spre a îndreptăți această măsură sîlnică era că Aron-Vodă ar fi primit niște scrisori de la turci și ar fi stat în vorbă cu polonii, prietenii turcilor, trădînd cauza creștinătății⁷⁰. Atîta este adevărat că veniseră la Aron patru turci cu un ceauș în frunte, nu în scopul de a-l mazili, cum spune documentul german, ceea ce ar fi fost cu totul nesocotit din partea lor, ci în acel de a-l corumpe; dar că Aron, punînd să-i ucidă pe toți⁷¹, arătase tocmai scopul său de a ține cu creștinii.

Dacă principele transilvan găsise de cuviință a-l scoate din scaun, el nu făcuse aceasta pentru trădarea de care nu putea fi învinuit Aron, ci numai pentru a-l pedepsi de refuzul său de a se înfățișa în persoană la curtea noului suzeran al țărilor române [34]. Că Sigismund își alesese pe Aron de jertfă se explică mai ales din faptul că Aron era rău văzut în țara lui, din pricina jafurilor sale anterioare care duseseră pînă la Roma vestea avuțiilor sale⁷², pentru care și fusese el prins de garda lui, fără ca țara să sară pentru el.

Sigismund însă nu se mulțumește a fi lipsit pe Aron de scaunul lui; după ce îl aruncă în închisoare, unde un document ne spune că se afla la 12 mai 1595⁷³, pune să-l otrăvească, pentru care Mihai Viteazul, în memoriul său din 1601 către împăratul Rudolf, spune „că Aron fusese ucis prin venin, numai fiindcă vroia să se supună împăratului și nu lui Sigismund”⁷⁴.

Sigismund Báthory era cu atîta mai doritor a pune mîna pe Aron, că o dată cu el dobîndea și întinsele lui bogății, care îi erau foarte trebuincioase în nevoia de bani în care-l puseseră războiul⁷⁵.

Se spune că Ștefan Răzvan era născut dintr-un tată țigan [35] și o mamă moldoveancă. El intrase de tînar în armata polonă și, deosebindu-se printr-o vitejie neobișnuită în războiul cu muscalii, fu ridicat din simplu soldat la cele mai înalte trepte ostășești de craiul Poloniei, Ștefan Báthory. În urmă, întorcîndu-se în Moldova, intră în slujba lui Aron-Vodă, care-i dăduse rangul de agă și-l trimise în mai 1593 sol la Sigismund Báthory. Apoi Răzvan primi comanda gardei de unguri a lui Aron. El trase la sine dragostea acestor ostași și izbuti, cu ajutorul lui Báthory, a răsturna pe dom-

⁶⁹ Așa subsemna Răzvan într-o scrisoare a lui către Pezzen din 15 aug. 1594, prin care stăruiește în sensul domnului său, Aron, de a fi primit în grația împăratului (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 7).

⁷⁰ Relația ambasadurilor moscoviți în Austria, 1595, în „Arhiva istorică”, II, p. 19. Speziano către Battista Doria, 21 ian. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 30). Că erau numai răscociri, se vede din alt raport al lui Speziano în care vorbește despre luptele lui Aron cu turcii, 2 martie 1595 (*ibidem*, p. 33). Raportul lui Bongars, mai 1595: „le dict Transylvain est saisy de la personne d'Aron, que l'on supçonnait d'intelligence avec le grand Seigneur” (*ibidem*, p. 46).

⁷¹ Mai sus, nota 50.

⁷² Instrucțiunea dată lui Visconti, nunțiul papal în Transilvania („Arhiva istorică”, I, 2, p. 151).

⁷³ *Analele* lui Fugger, 12 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 236). Aron fusese răsturnat pe la începutul lui mai. Ștefan Răzvan revoltase garda contra lui Aron. Știri muntene din 15 mai 1595: „Stephan Razvan era capitano generale di soldati di Aron; ma alla sua cattura avvenne con i soldati del principe” (*ibidem*, XII, p. 50).

⁷⁴ *Ibidem*, IV, p. 230. Aron fu ucis în mai 1597 (Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 239).

⁷⁵ *Analele* lui Fugger, 12 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 237).

nul său și a se urca astfel în locu-i pe un tron de care se făcuse dealtfel vrednic prin vitejia lui⁷⁶.

Deși Sigismund scosese pe Aron din tronul Moldovei pentru a dobîndi de la urmașul pus de el închinarea personală, văzînd că nu mai e timpul a-și îndeplini gusturile lui de măreție, se mulțumește a cere și acum de la voievozi trimiterea acelor 12 boieri.

Mihai Viteazul, văzînd că Sigismund și-a moderat pretențiile, cerînd numai o solie în loc de venirea lui în persoană, se supune și el, trimițînd, ca și Răzvan, solii ceruți, cu atît mai mult că fiind de aproape amenințat de turci avea neapărată nevoie de ajutorul lui Báthory.

Deși am văzut că Mihai Viteazul primi tratatul încheiat cu Báthory în 1595, totuși este greu de crezut că Báthory ar fi putut izbuti a face să treacă toate condițiile lui dacă Mihai l-ar fi negociat singur. Tratatul fu încheiat însă tocmai prin solii lui, următorii 13 boieri: *Eftimie* mitropolitul, *Teofil* episcopul Rîmnicului, *Luca* episcopul Buzăului, *Mitrea* vornic mare, vornicul *Hristea*, logofeții *Dimitrie*, *Preda* și *Borcea*, vistiernicul *Dan*, postelnicul *Teodor*, *Radu Buzescu*, *Stamate* clucerul și *Vintilă* [36].

Credința poporană în reaua menire a numărului 13 se îndeplini și de astă dată. Mai mulți boieri fură cîștigați de Sigismund Báthory pentru răsturnarea lui Mihai Viteazul, iar alții, ținînd cu el, se născu o mare vrajbă între boieri, care, în loc de a susține cu toții interesul domnului lor față cu străinii, se luară împreună la mîncare. Boierii credincioși, mulțumiți s-o scoată la capăt cum vor putea numai să mîntuie poziția domnului lor, sicăliră tratatul ce li se supuse, fără a mai putea dezbate condițiile lui. Așa ne spune Anonimul românesc, că „acești boieri erau trimiși de Mihai Viteazul pentru tocmeală; dar învrăjbitorul diavol umbla în mijlocul lor și ei se apucară unii cu alții mai mult să facă vrajbă decît pace, cum să scază pe Mihai din țară, iar ceilalți boieri, ce se nevoiau să slujească domnului lor cu dreptate, de neprieteni fură biruiți”⁷⁷.

Altă împrejurare care împinse pe Mihai-Vodă să primească tratatul încheiat de solii lui cu Báthory era și aceea că domnul Ardealului fusese cercetat în mai multe rînduri de turci care-i făgăduiau tot ce vroia numai să se lese de legătura cu împăratul⁷⁸.

Oricum însă se tocmiseră lucrurile înlăuntru, între cele trei țări, în afară, către turci, ele înfățișau un gînd, acel al neatîrnării și o inimă plină de dorința luptei pentru a pune o dată capăt unei seculare înjosiri.

⁷⁶ Bălcescu, *loc. cit.*, p. 92. Vezi izvoarele pe care se întemeiază biografia lui Răzvan în publicarea lucrării lui Bălcescu din „Revista Română”, 1861, p. 475.

Este curios că documentele italiene dau lui Răzvan numele de *Giaslovechtz*. Vezi bunăoară Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 205).

Stoica Nicolaescu susține că Ștefan Răzvan ar fi fiul lui Petru Șchiopul și-l dă ca născut la 1584 (*Documente slavo-române*, p. 273). Dar atunci la 1595, cînd ajunge domn din hatman, ar fi fost numai de 11 ani, lucru peste putință cînd știm că el a venit în ajutorul lui Mihai Viteazul. Apoi documentul din 1595, publicat tot de Nicolaescu (p. 289) nu emană de la un copil.

⁷⁷ *Magazin istoric*, IV, p. 280. [Vezi și *Istoria Țării Românești*, p. 59; textul exact diferă mult de al lui Xenopol: „Dentr-acești boiari ce-i trimisese Mihai Vodă pentru tocmeală, învrăjbitorul diavolul umblase în mijlocul lor, de să apucară unii ca aceia mai mult să facă vrajbă decît pace, ca să scază (nu să scoată!) pre Mihai Vodă din țară”].

⁷⁸ Raportul bailului venețian din Praga, 16 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 99).

Turcii, hotărîndu-se a se îndrepta asupra Munteniei, își puseseră de astă dată cu deadinsul în gînd să prefacă țările române în pašalîcuri, căci, deși erau să piardă mult bănește prin o asemenea măsură, răscoala întîmplată le era prea periculoasă spre a nu se gîndi o dată și la interesul statului lor. Mai la urmă trebuia să le lucească adevărul că, dacă poziția lor politică ar fi zdruncinată, ar trebui să-și ieie ziua bună pentru totdeauna de la dulcele foloase în numărătoare. Numai cînd ajungea turcilor cuțitul la os își veneau în fire și-și aduceau aminte că interesul colectiv trebuie să meargă înaintea celui individual, fie și numai cît spre a-l ocroti pe acesta. Sultanul, o dată cu trimiterea lui Ferhat-Pașa, rînduise de beglerbei: în Muntenia pe Saturgi-Mohamed-Pașa și în Moldova pe Giafer-Pașa⁷⁹.

Ferhat-Pașa adunase la Dunăre vreo 40 000 de oameni⁸⁰, armată mică după sistemul turcesc, și această trăgănare în adunarea oștirilor fusese una din pricinile destituirii sale. Sinan-Pașa mai adună încă și alte oștiri, încît întregul lor se va fi apropiat de 100 000. Istoricii contemporani exagerează fără îndoială numărul armatei turcești urcîndu-l la 150 000, unii chiar la 200 000; fiindcă izvoarele turcești arată ele însele 70 000, credem că cifra cea mai apropiată de adevăr este cea de 100 000⁸¹.

Pe cînd această expediție amenințătoare înainta asupra Valahiei, Sigismund sărbătorea mult dorita lui nuntă cu fiica casei de Austria și uita în petreceri și desfătări atît interesul său, cît și pe acel al împăratului cu care se încuscrise; uita însă mai ales nespusa nevoie în care se afla Mihai Viteazul pe care doar și-l alipise ca vasal către strălucirea lui de împrumut⁸². Ba el merge pînă acolo cu amețirea lui că pofteste pe Mihai la nuntă, ca și cînd domnul Munteniei avea timpul acum să-și miște picioarele în cadență și nu-l aștepta un danț mult mai cumplit, adevăratul danț al morților, pe malurile Dunării. Mihai totuși răspunse politetei printr-o politetă și trimise lui Báthory soli cu daruri de nuntă, folosindu-se de acest prilej spre a repeta încă cea de pe urmă dată lui Báthory cererea de ajutor.

Numai acele trupe transilvane care sprijiniseră pe Mihai de la început, sub Albert Király, în răscoala lui contra turcilor, se aflau pe lîngă el.

Cînd Mihai plecă din București spre Dunăre, el avea numai vreo 13 000 de oameni cu el, din care 10 000 armată de țară [38], 2 000 de dărăbani din Ardeal și vreo 700 de călăreți⁸³. Mai adunînd u-se apoi oaste de țară

⁷⁹ Niște știri din Constantinopol, din 6—7 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 34) arată marile pregătiri ale turcilor contra celor doi domni români și numirea celor doi beglerbegi: „dicendosì che Sultan Mehemet non vuole che si siano più Vaivodi cristiani in quelle provincie.”

Un raport amănunțit asupra luptelor românilor cu turcii al lui Ioan Marini Poli către Pezzen, 25 martie 1595: „tutte le forze delli eserciti turcheschi si voltarono verso Valachia et Moldavia” (*ibidem*, p. 37).

⁸⁰ *Analele* lui Fugger, 29 iulie 1595 (*ibidem*, III, p. 241): „Es solle auch gemelltem Ferrat-Bassa sein Volleckh, so bei 30 inn 40-ajo stareckh and der Thonaw gegen der Wallachy liegen lassen”.

⁸¹ Bălcescu, în „*Revista Română*”, 1861, p. 643, unde sînt arătate și izvoarele. [Vezi *Opere*, II, p. 86, unde Bălcescu acceptă cifra de 180 000 de turci, față de 16 000 de români]. [Pentru cifra de 100 000 vezi Hurmuzaki, III/2, p. 126].

⁸² El trimite numai în 2 iulie 1595 o scrisoare către arhiducele Matei (Mathias), cerîndu-i grabnic ajutor pentru Valahia, cea amenințată de năvălirea turcească (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 214).

⁸³ *Kurzer Bericht* etc. (vezi mai sus, nota 56). Broșură nepaginată: la p. 8 găsim următorul loc: „Der Fürst der Wallachay, Mihael genannt, hat bey ihm 10 000 Wallachen, 2 000 siebenbürgische Trabanten, item 700 Pferde”.

sculată în dobîndă, armata lui Mihai Viteazul se urca la 16 000 de oameni, cu care era aproape peste putință a se opune numeroșilor năvălitori.

Mihai, după ce-și trimite spre siguranță soția și copiii la Sibiu, încearcă întâi a se opune la trecerea Dunării și izbutește a întârzia intrarea turcilor în Muntenia timp de aproape o lună de zile [39]. Aflînd însă că turcii pusese un corp din armata lor să treacă Dunărea mai în sus, spre a-l apuca pe la spate, și temîndu-se a nu fi înconjurat, se retrage de la Dunăre în sus, pe drumul dintre Giurgiu și București și se oprește la Călugăreni, unde geniala lui privire descoperi de îndată locul cel mai potrivit pentru a susține cu puțini atacul celor mulți.

Drumul către București, înainte de a ajunge la Călugăreni, se restrînge între două dîmburi, care, deși puțin înalte, opuneau o piedică dezvoltării frontului unei armate, fiind pe atunci acoperite cu păduri. Acele dîmburi se întind pe o lățime îndestul de mare spre a feri pe cei din dosul lor de o grabnică înconjurare. Pe partea nordică, spre București, dîmburile se lasă iarăși într-un șes prin care curge aproape de piciorul lor pîrîul Neajlovul, care taie deci drumul către București ce-l trece pe un pod, pe atunci îndestul de îngust. Apa Neajlovului, în curgerea ei înceată, formează tocmai aici niște bălți și mocirle care apără și ele așezarea acestui loc, de altfel cuprins într-o întinsă cîmpie ce părea a nu putea oferi nici o poziție strategică.

Mihai-Vodă ținu un sfat cu capii armatei sale și cu toții se rostiră pentru luptă, hotărîre mare cînd ne gîndim că unul trebuia să lupte contra șapte și că toată armata lui Mihai nu număra mai mult de 12 tunuri, pe cînd cea turcească avea peste 80; hotărîre mare cînd ne gîndim că acei ce o luaseră știau prea bine că merg la o moarte sigură; hotărîre frumoasă, căci pornea numai din curata îmboldire a împlinirii datoriei.

Deși drumul turcilor era prin acea strîmtoare pentru a merge de la Giurgiu către București, totuși Mihai se temea ca nu cumva ei să apuce pe aiurea, spre a-l lua pe dîndărăt, pe unde, fiind locul șes și deschis, era absolut peste putință de a susține bătălia. El se hotărî deci să atragă pe turci în această cursă [40], provocîndu-i la luptă.

O relație a ambasadorului venețian luată „din gura medicului *Moccato*, care se găsea de față cu Ferhat-Pașa la Constantinopol, cînd împrejurările fură povestite de către mai mulți turci sosiți de pe cîmpul de luptă”, ne spune: „creștinii adunaseră trupele lor la Strigonița⁸⁴, loc departe ca trei zile de București, unde se întăriră.

Un căpitan al lui Mihai îi ceru 200 de cavaleri ca să facă o recunoaștere. Mihai îi dete 10—20 000 (?) de oameni, cu care căpitanul plecă spre turci și-i *provocă a se lua după el și a-l ataca*. Căpitanul se retrase pînă în locul mocirlos, unde creștinii, stînd ascunși, săriră deodată asupra turcilor și-i loviră cu mare furie. O mulțime de turci se azvîrliră în lacul apropiat, unde rămaseră înecați și îngropați în mocirlă; alt număr mare fugi și se împrăștie; mulți pieriră, care de foc, care de fier, cu diferite soiuri de morți. Fu aspră bătălia și *ținu de după-amiază pînă în sară*, și știură bine creștinii a se lupta *pentru a zdrobi o atare mulțime*.

Sinan alergă înainte, căutînd a restabili rînduiala în armata lui ce apucase la fugă. El fu însă trîntit jos de pe cal de o lovitură de lance, rănindu-se la obraz, pe lîngă că își strică, căzînd pe capul calului, doi dinți de dinainte, singurii ce mai rămăseseră bătrînului vizir. El fu aproape de a se îneca în nămolul unde calul său rămase mort și, el însuși, după ce stătu mult timp zbatîndu-se în nămol, fu în sfîrșit ajutat de un spahiu a se sui

⁸⁴ Numele Călugărenilor în gura turcilor.

pe un alt cal, spre marele său noroc. Cavaleria toată fu bătută și împrăștiată; trei beglerbei rămaseră morți și adjunctul lui Sinan-Pașa căzu lovit de moarte. După ceea ce spune Moccato, „n-ar fi murit nici unul (!) din creștini [41], din care se zice că cea mai mare parte erau unguri și poloni (?). Aceștia, pentru a spune adevărul, au fost necontenți în luptă pînă în noapte și numai căderea ei îi despărți. Însă ceea ce scapă pe turci de o completă ruină fu venirea neașteptată a lui Hamza, beglerbegul Greciei, care plecase dimineața către Ungaria, dar se întoarse îndărăt”⁸⁵. Astfel se raportează trăsăturile generale ale luptei din 13/23 august 1595.

După alte amărunțimi, reproduse de unii istorici și documente, izbînda creștinilor n-ar fi fost așa de ușoară. Astfel, [Balthasar] *Walther* ne spune că, după mai multe ore de luptă îndoielnică, turcii izbutiră a respinge pe creștini pînă la un pătrar de milă înlăuntrul strîmtoarei, trecînd chiar podul și luîndu-le 10 tunuri. Armata lui Mihai se formează într-un triunghi pentru a se retrage în regulă. Totuși, el știa bine că, dacă va fi respinsă în șesul nordic și turcii vor izbuti a trece strîmtoarea cu toată armata lor, el va fi înconjurat de mulțime și va fi pierdut numaidecît.

„Era momentul cînd se cerea neapărat o mișcare eroică, o faptă măreață, care să cutremure inimile păgînilor și să înalțe pe acele ale creștinilor. Atunci, mărinimosul Mihai, invocînd ajutorul Mîntuitorului, apucă în mînă o secure militară și se aruncă în fruntea unui corp ales în șirurile dușmane, lovește în piept pe unul din căpitani turci, taie pe altul în bucăți, pe cînd Albert Király fulgeră cu tunurile drept în gloata cea mai deasă a dușmanului și o rărește înfricoșat. În zădar ienicerii cearcă a împlini golurile; căci îndată 200 de transilvăneni și tot atîția cazaci, sub căpitanul Cocea, se răped cu înverșunare asupra-le. Turcii, văzîndu-se izbiți îndărăt și pierzînd iarăși poziția cîștigată, se reformă din nou după pod, punîndu-se apoi în fruntea lor însuși bătrînul vizir, care vedea că de la păstrarea podului atîrna rezultatul luptei. Coloana turcească se repede turbată asupra oștirii lui Mihai și se încinge aici o luptă din cele mai înverșunate, din care însă românii ies învingători, mai ales prin faptul că vizirul, căzînd de pe cal, ai săi îl crezură mort și spaima cuprinse rîndurile lor. Mihai Viteazul ocupă iarăși întreaga lui poziție și redobîndește tunurile sale pierdute, iar noaptea lasă izbînda pe partea domnului muntean”⁸⁶ [42].

⁸⁵ Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 487—488). Compară de Brives către Henric al IV-lea, 17 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 113): „ça este toutes foyes avec sy grand honte et perte qu'il seroit meilleur qu'il fut à recommencer. Sinan a este blessé au front d'un coup de dard lequel toutes foyes ne fait que couler et a perdu un dent”. Dintre numeroasele relații germane asupra luptei de la Călugăreni, reproducem avîntele uneia din ele *Historie von den Empörungen*, p. 71: „Den ganzen Tag von Morgen frühe an bis auf den Abend mit ihnen geschlagen, darinnen beyderseits viel Volks umkommen, ob nun whol die Christen vom Feind zwei mahl zurückgetrieben, haben sie durch frische Entsetzung sich wieder gewendet. Das dritte mahl haben die Siebenbürger mit solchem ernst angegriffen dass der Feind die Flucht genommen, und der Brücke mit solcher Unordnung egeeylet dass sie einander selbst in Gedräng hauffenweise über die Brücken hinunter gestossen, darunter viel ersoffen sein, wir dann der Kriegssoberster Sinan Bassa sampt noch zwei Basschas über die Brücken in den Saumpf herunter gestossen und von den seinigen aus dem Koth gezogen und in ein Sessel in ihr Lager getragen worden.”

⁸⁶ Walther, în Papiu, I, p. 28. [SMIM, III, p. 78, cu deosebiri]. Compară cele raportate la Veneția de ambasadorul venețian din Praga la 19 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 132): „ma essendo stato il conflitto lungo quasi per il giorno intiero, [...] et essendo stato una volta cominciato et due volte redintegrato, inchinando la vittoria ora da un canto et dall'altro, si crede che gran numero sia mancato in ambedue gli eserciti”.

Bălcescu, culegînd științele <informațiile> deosebite conținute în numeroșii scriitori asupra luptei de la Călugăreni, face un tablou încurcat al acestei lupte, pe care o pune să țină două zile, ba chiar trei, dacă socotim lupta de avangardă. [Bălcescu nu afirmă așa ceva: el spune că lupta a ținut o zi — 13/23 august, considerată „briliantul cel mai strălucit al cununei

Se zice că doi cerbi împlânziți, însoțeau pe Mihai în tabăra de la Călugăreni, stăteau lângă cortul domnului când era în el, îl urmau chiar în luptă, mergînd sau înainte sau ținîndu-se de laturile lui, și pe care nu-i speria nici bubuitul tunurilor, nici plesnirea bombelor, ci se ridicau numai în două picioare, privind înaintea lor și luînd partea lor din foc în timpul luptei, în contra naturii acestor animale⁸⁷. Aceasta este singura notă blîndă în crîncenul concert de la Călugăreni și această notă blîndă era dată de animale și nu de omul infuriat.

Mihai bătuse pe turci; mai multe steaguri și mai ales cel mare verde al lui Mohamed, pe care Sinan-Pașa îl desfășurase la ultimul său atac, căzuseră în mîinile lui, deși legea turcească spunea că acel steag nu poate fi niciodată pierdut⁸⁸.

Efectul moral al acestei victorii fu imens. Se vădise că numai numărul mai putea ceva pe partea otomanilor; cît despre valoarea lor războinică, care altădată făcea să se cutremure lumea, ea căzuse foarte jos, deoarece o armată atît de mică ca aceea a lui Mihai fusese în stare să bată pe una de șapte ori mai mare, a turcilor.

Atîta groază insuflase în ei izbînda lui Mihai încît întîmplîndu-se, în noaptea de după luptă, să sară o magazie cu praf, bubuitul ei vîrî pe turci într-o nemaipomenită confuzie, crezînd că armata muntenească iarăși îi atacase. Apoi am văzut că rapoartele turcilor fugiți de pe cîmpul războiului exagerau pînă într-atîta lucrurile încît spuneau că din creștini *nici unul* n-ar fi căzut în luptă.

Tocmai pe atunci sultanul vroia să deie o serbare în grădina lui Mohamed-Pașa din Skutari, cînd deodată vestea din Muntenia răsturnă totul, umplu pe sultan și întreaga cetate de cea mai grea supărare, aruncînd doliul în locul plănuitei veselii⁸⁹. Mai aflînd sultanul alătura cu vestea acestei înfrîngerii și despre căderea Granului în mîinile germanilor, se mîhni atît de mult încît vroia să-și radă barba, lucru de la care îl reținură numai cuvintele de îmbărbătare ale mamei sale⁹⁰.

gloriei românești" sau „vrednică de o neștearsă aducere aminte zi de bătaie de la Călugăreni". Vezi *Opere*, II, p. 88—94].

Dacă ar fi ținut mai mult de o zi, turcii s-ar fi priceput a trimete o armată care să înconjoare pe Mihai pe la spate. Ceea ce explică izbînda armatei lui Mihai este faptul că el atrăsese într-o cursă pe Sinan Pașa, prin acel căpitan trimis spre a-l provoca.

Teutschländer nu crede în intervenția personală a lui Mihai Viteazul, pe care o pune pe socoteala iscodirii admiratorilor lui și o numește în bătaie de joc „ein Heldenstückchen" (*Michael der Tapfere*, [En Zeit — und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens], Bukarest <Viena, 1879>, p. 59 [43]. O asemenea acțiune eroică a căpitanilor nu este deloc extraordinară pentru acele timpuri și dovada cea mai învederată este însăși intervenirea personală a lui Sinan Pașa în luptă, ce aduce căderea lui în mocirlă și rănirea lui. Pentru ce oare Teutschländer admite pentru turc ceea ce deneagă <neagă> românului? A se cerca o expunere mai amărîntă a bătăliei ne pare lucru peste putință, afară dacă nu vroim să recădem în incurcăturile lui Bălcescu. [Pe baza știrilor cunoscute azi, reconstituirea desfășurării bătăliei celebre este posibilă].

⁸⁷ Walther, în Papiu, [*Tesaur*], I, p. 30 [SMIM, III, p. 80].

⁸⁸ Relația lui Ștefan Tompa, fostul dragoman <tîlmaci> al lui Ferhat-Pașa, 3 febr. 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 274): „auch des Mohamed grünen Fahnen verlohren, und er Sinan verwundet in einem Khott stekhen blieben welchen der Hassan Bassa entsetzt dasz er selbst auch gefangen worden".

Relația *Mercurului* lui Siri din Genova spune despre această luptă: „Con non mai veduto valore si contraposse in questo luogo il Valacho, onde come in un durissimo scoglio s'infransero le schiere turchesche che furono costrette a retrocedere con iscornio" (Vittorio Siri, *Del Mercurio ouere historia de' tempi correnti*, V, p. 474).

⁸⁹ Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 205).

⁹⁰ Relația lui Tompa, citată mai sus, nota 88: „sey der Türkische Kaiser so ergrümbt, dasz er <ein shermesser begert [...] sein Partt abzuescheren, das in sein muetter Trösten undt zuesprechen müssen".

Albert Király, căpitanul ungar ce însoțise pe Mihai în lupta de la Călugăreni, recunoaște într-o scrisoare către Sigismund Báthory purtarea vitejească a domnului român în acea ciocnire [44]. El spune că „întrucât privește pe Mihai-Voievod trebuie în adevăr să-i dau toată lauda, căci este un minunat, bun și viteaz oștean, precum a dovedit-o cu mâna și cu fapta, nu în aparență, ci cu toată râvna pentru cauza creștinătății, așa că luminarea <luminăția> voastră îi datorește laudă și grație”⁹¹ [45].

Este lesne de înțeles că lupta de la Călugăreni nu putea fi hotărâtoare, căci Mihai nu putea susține, cu obositele sale trupe, și a doua zi un atac în contra unor dușmani neconținut reîmprospătați. Apoi mai era teama cea mare ca nu cumva turcii să-l înconjure pe la nord. Mihai se sfătui deci din nou cu generalii săi și se uni după oarecare împotrivire, mai mult de formă, cu ideea de a se retrage către munți în dimineața următoare⁹².

Înainte de revărsatul zorilor, armata lui se pune în mișcare către București, pe care transilvănenii îl prădară, „deoarece tot avea să fie prădat de turci”⁹³. De acolo, auzind că turcii vin asupra capitalei, Mihai pleacă spre Tîrgoviște, „cetate mare, dar fără întărituri”⁹⁴, unde, simțind că nici aici nu va putea sta împotriva, el provoacă pe locuitori la emigrare și se afundă el însuși mai înlăuntru în munți, „într-un loc unde se văd ruinele cetății lui Negru-Vodă, care mai înainte era întărită, iar după aceea o stricaseră turcii”⁹⁵ Mihai se oprește aici, la satul *Stoienesti*⁹⁶.

Parte din armata lui se retrage din castrele sale, mai ales moldovenii, rechemăți de Răzvan-Vodă cel amenințat de poloni, care vroiau să-l înlocuiască cu Ieremia Movilă, încît armata lui Mihai iarăși se împușinase.

Sinan-Pașa, călcînd pe urmele lui Mihai, ocupă Bucureștii, unde așează pe Saturgi-Mohamed, care trebuia să devină beglerbegul Munteniei, prefăcînd în cetățuie o mînaștere [Radu-Vodă] și întărind-o prin un șanț săpat în juru-i și umplut cu apă⁹⁷.

Înaintînd apoi după Mihai pînă la Tîrgoviște, pe care o găsește deșartă de locuitori, întărește și acest oraș, unde lasă o garnizoană, precum făcuse și în București, și apoi pleacă și de aici spre a ajunge pe Mihai Viteazul. El vroia să înfrîngă oștirea română și apoi, călcînd peste ea, să pătrundă în Ardeal, spre a se uni cu oștirea fiului său Mohamed, ce opera în Ungaria⁹⁸.

Sinan-Pașa își așează tabăra pe o înălțime de pe care putea vedea pe aceea a voievodului român. Mihai se feri de a se arunca în bătaie generală cu dușmanul; dar el fu neobosit a-i hărțui armata și a-i cuprinde liniile de comunicație și proviziile. Uneori întărita cîte o ceată de turci, o trăgea după sine în locuri grele și necunoscute de ei, unde o sfărîma cu înlesnire; alteori cuteza a izbi pe turci chiar în tabăra lor. Mai adese, prin gonacii lui cei cu

⁹¹ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 98 (24 aug. 1595).

⁹² De aceea, pînă la un punct, drept spune Franz Turkowitsch către deputații Stiriei, 13 oct. 1595: „Haben mit dem Sinan Pascha ein starkh Treffen gehabt und gedachten Sinan Pascha nit allerding's auf's Haupt, gleichwohl Alich Tausend Mann erlegt dass er sich hat müssen retiren” (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 120).

O versiune polonă din 26 oct. 1595 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 364) spune că: „Mihai ar fi avut o luptă cu turcii lîngă un pod, unde fusese respins și bătut de turci, cu toate că ucise și el nu puțini dușmani, dar nu a putut susține presiunea și a trebuit să se retragă îndată, ducîndu-se în munți”.

⁹³ Walther, în Papiu, I, p. 30 [SMIM, III, p. 79].

⁹⁴ *Tesaur*, I, p. 31.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Anonimul românesc în *Magazin istoric*, IV, p. 283 [*Istoria Țării Românești*, p. 62].

⁹⁷ Marco Venier către doge, 27 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 206).

⁹⁸ Fessler, [*Die*] *Geschichten der Ungarn [und ihren Landsassen]*, VII, [Leipzig, 1821], p. 360.

cau ușori, punea mîna pe mulți dușmani și dobîndea de la dînșii pradă multă, caii nenumărați și mai ales multe cămile⁹⁹. Mihai fiind, pe de altă parte, neatacabil în poziția aleasă de el în munți, toate aceste împrejurări sporeau fără încetare demoralizarea armatei turcești, astfel că inima ei era frîntă prin împotrivirea lui Mihai cînd Sigismund Báthory veni să ajute a-i răpune și corpul.

Principele Ardealului se opri la Sas-Sebeș <Sebeșul Săsesc> o lună întreagă spre a-și aduna oștirile sale. Numărul lor este desigur mai exagerat încă decît acel al oștirii lui Sinan-Pașa. Bălcescu enumeră, după deosebitele sale izvoare, 44 000 de secui, din care 16 000 trebuiau să rămînă în Ardeal, spre întîmpinarea unei eventuale năvăliri tătare sau polone: 13 000 de nobili unguri din Ardeal; prusianul Ioan Veicher <Wiher> aducea cu el 16 000 <1 600> de cavaleri [45 bis]. Pe lîngă aceste cifre impunătoare, găsim printr-un contrast neexplicabil numai 80 de cazaci din Polonia, 300 de cazaci de-ai lui Báthory, 800 de lăncieri sub Ștefan Bocskay, 1 200 de arcebușieri pedestri și 4000 pedestrași puși <aduși> de nația săsescă, cîte o mie îmbrăcați în altă culoare. În total, deci, o armată colosală pentru puterile Transilvaniei, de 79 380 de oameni.¹⁰⁰

Dacă această cifră, admisă fără critică de Bălcescu, ar fi adevărată, atunci armata lui Mihai Viteazul se pierdea în ea ca un rîușor într-un mare fluviu; atunci și rolul lui Mihai la eliberarea țării sale de copleșirea turcească cade la rîndul al doilea, acolo unde vreau să-l pună relațiile oficiale germane, pe cînd vom vedea că, după izvoarele nepărtinitoare, tot el fu sufletul campaniei pînă la sfîrșit, iar Báthory mai mult *președea* decît *conducea* expediția.

Am văzut că Muntenia de abia putuse aduna, cu toate eforturile lui Mihai Viteazul, 16 000 de oameni. Apoi Ștefan Răzvan aduce din nou în ajutorul lui Mihai numai 2 300 de pedestrași. Față cu niște cifre atît de mici ale țărilor române, contingentul Ardealului de 80 000 de oameni va părea fără îndoială urcat cu mult peste valoarea lui efectivă.

Nu credem ca el să fi fost nici măcar de 50 000, cum spun analele lui *Fugger* că: „principele nostru (Sigismund Báthory) a trecut cu mai bine de 50 000 de oameni în Valahia și se așteaptă zilele acestea o luptă între el și Sinan-Pașa. Deși dușmanul este evaluat la 100 000 de oameni, totuși ai noștri au o puternică speranță de izbîndă. Armata noastră ar fi fost încă mai numeroasă; fiindcă însă polonii au năvălit în Moldova, au trebuit să rămînă 16 000 îndărăt”¹⁰¹.

Mult mai de crezut este Walther care cuprinde totalul armatei aduse de Sigismund în ajutorul lui Mihai în 16 000 de oameni¹⁰² [46], cifră po-

⁹⁹ Bălcescu, în „Revista Română”, 1862, p. 86. [Vezi și *Opere*, II, p. 101, unde se află textul citat].

¹⁰⁰ „Revista Română”, 1862, p. 88. [Vezi și N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 105, unde se afirmă că Sig. Báthory avea 32 000 pedestrași și 22 000 călăreți]. Să se observe din această enumerare că Ardealul singur, fără ajutorul cavalerilor prusieni [inexistenți — N.S], pusese pe picior o armată de 80 000 de oameni, deoarece cei 16 000 cavaleri împlineau numai golul lăsat de cei 16 000 de secui rămași spre paza Transilvaniei.

¹⁰¹ *Analele* lui *Fugger*, 4 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 244).

¹⁰² Walther, în Papiu, I, p. 32 [SMIM, III, p. 81]. Un alt raport din Praga, 24 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 139) arată chiar anumit că cifra armatei lui Báthory era exagerată: „Le cose di quelle parti si sogliono avvisare et rappresentare più grandi di quello che sono, et tanta moltitudine di gente armata si stima che sia minore, et il numero delli Siculi s'intende per avisi più sinceri che potrevano <potranno> essere 20 000 soldati”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 123—124]. Și într-adevăr, de unde s-ar fi putut recruta 44 000 de secui cînd numărul total al populației lor nu este mai mare astăzi de 200 000!

Apoi Báthory el însuși, într-o scrisoare către marele duce de Toscana, din 20 nov. 1595 (*ibidem* [Hurmuzaki, XII] p. 495) recunoaște: „che per ragione di mondo ciascun può

trivită pentru starea și poporația țării Ardealului. Socotind armata ce avea Mihai și cu ceea ce va mai fi adunat la un număr aproape egal, ajungem, împreună cu ajutorul adus de Răzvan, din nou la 32—34 000 de oameni cu vreo 80 de tunuri.

Armata lui Sinan-Pașa fără îndoială că pierduse din numărul său primordial, atât prin lupta de la Călugăreni, cât și prin celelalte pricini de scădere a oricărei armate ce stă pe picior de război, mai ales în țară dușmană: dezertările, lipsele, bolile și moartea violentă pe care armata lui Mihai niciodată nu încetase a o răspîndi în șirurile păgînilor. În rezumat, armata turcească scăzuse în număr¹⁰³ pe cât și în vîrte, iar aceea a creștinilor sporise cel puțin la îndoit de cum fusese la Călugăreni.

Apoi, dacă numai 16 000 de oșteni creștini fuseseră în stare să răpună un număr înșeptit de dușmani, erau să piardă ei acum, cînd un creștin trebuia să ieie cel mult doi păgîni pe seama lui?

„Văzînd turcii că armata transilvană îndestul de numeroasă și de hotărîtă la luptă se apropia, intră în toți, după cum se spune și se scrie, o mare spaimă și începură unii din ei a face larmă și a se pregăti de fugă, zicînd că, deși era noapte, soldații nu vroiau să întîrzie de a pleca și că un bun număr dintre ieniceri, în contra ordinului generalului, se hotărîseră a se duce numaidecît, după cum au și făcut, din care pricină Sinan, cunoscînd că într-o asemenea neorînduială nu se va putea menține în acel loc, îl părăsi împreună cu trupele lui, lăsînd ca garnizoană în Tîrgoviște 4 000 de oameni sub comanda lui Hasan-Pașa”.¹⁰⁴

Este învederat că efectele luptei de la Călugăreni se arătau acum și că turcii, care făcuseră acolo cunoștința creștinilor, nu vroiau să o reînnoiască aici, sub munte, cu puterile lor sporite și adause.

Mihai, luînd după aceea comanda efectivă a armatei aliate, atacă Tîrgoviștea¹⁰⁵ și, pentru a putea mai bine răzbi cetatea, ridică două movile ca niște turnuri de înalte pe care, așezînd tunurile, improșca în turci de sus, încît după trei zile de asediu, la 8 octombrie, cetatea fu luată și Hasan-Pașa, comandantul garnizoanei, prins. Învîingătorii cîștigă 40 de tunuri, multă pulbere, puști, săbii și provizii pe mai bine de trei ani¹⁰⁶. Atît de energic luptase Mihai la luarea Tîrgoviștei, încît se răspîndi vestea că ar fi murit¹⁰⁷. Mai tîrziu se spunea legenda că, drept prevestire a acestei izbînzii, o pajură foarte mare se oprise pe cortul lui Sigismund, lăsîndu-se a fi hrănită și chiar prinsă de soldați, și tot atunci apăru pe cer un alt semn extraordinar, o mare cometă înspre răsărit¹⁰⁸.

Sinan-Pașa, auzind în București despre căderea Tîrgoviștei, vestea îl turbură atît de mult, încît se hotărăște a părăsi și acest oraș, împreună cu cetatea ridicată de el în mînăstire [Radu Vodă] și a se retrage în grabă

considerare che noi con le forze nostre e con quelli mille cinque cento Raiteri che ci ha dato l'imperatore e quelli che ci ha dato l'A. V. non eravamo bastevoli a tanta impresa". Așa ar fi vorbit oare Báthory dacă s-ar fi aflat în fruntea a 100 000 de oameni, împreună cu munteții?

¹⁰³ Analele lui Fugger, 15 oct. 1595 (*ibidem*, p. 246) socotește armata lui Sinan-Pașa la lîngă Tîrgoviște la 80 000 de oameni.

¹⁰⁴ Raport din Praga, 14 nov. 1595 (*ibidem*, p. 146).

¹⁰⁵ Walther, în Papiu, I, p. 33 [SMIM, III, p. 81—82]: „Michael palatinus cum Germanis, Ungaris, Cosacis aliisque peditibus in acie, patriae libertatis recuperandae cupidissime praecedit". Compară Analele lui Fugger, 22 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 249).

¹⁰⁶ Walther, *l.c.*, p. 33—34.

¹⁰⁷ Analele lui Fugger, 22 oct. 1595, (*loc. cit.*, p. 247): „ac Vaivoda Michael inter alios peryt".

¹⁰⁸ *Ortelius redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665 (Bibl. Acad. col. Sturdza, No. 5604), p. 182. Tot aici vezi la p. 183, o gravură care cată să reprezinte asediul Tîrgoviștei.

către Dunăre, unde ajunge în mare neorînduială, pierzîndu-și pe drum cară cu praf, cămile și alte lucruri. El își așază lagărul sub zidurile Giurgiului¹⁰⁹.

Armata aliată stă în Tîrgoviște pînă la 20 octomvrie, așteptînd proviantul ce trebuia să vină din Transilvania; după aceea pleacă în grabă pe un drum mai scurt către București, unde, negăsind pe Sinan-Pașa, îl urmărește la Dunăre. Sinan însă se grăbise a trece fluviul cu parte din armata lui; iar o parte o lăsase în Giurgiu, spre apărarea podului pe care turcul avea de gînd să treacă numeroasa pradă, mai ales în dobitoace, adunată din Muntenia.

Mihai însă, în fruntea cavaleriei muntene și transilvănene, ajunge la pod înainte ca turcii să fi putut trece prada dincolo de fluviu și lovește cu o mare furie corpul lăsat spre apărarea podului. Turcii o iau la fugă peste el și se încurcă în nenumăratele vite și oi ce îl umpleau de mai înainte. Mihai pune să lovească cu tunurile în pod și în fugarii ce se năpusteau pe el, taie podul în două și împinge pe turcii ce se grămădeau la fugă, prin rup-tură, în Dunăre.

Spune Walther că atît de mulți turci se înecară, încît brațul mai adînc al Dunării de sub cetate se umpluse de cadavre și ar fi putut sluji de punte trecătorilor¹¹⁰. Pe cînd dintre aliați abia pieriră vreo două sute de oameni, mai bine de 6 000 de turci așternură ca un vad prin apele fluviului.

A doua zi armatele aliate asediază Giurgiu [117] și-l iau după cîteva zile de bătaie și astfel se pune cununa fericitei eliberări a țărilor române* de sub jugul păgîn prin desăvîrșita zdrobire a expediției lui Sinan-Pașa¹¹¹.

Asupra rezultatului, fatal pentru turci, al acestei expediții¹¹² ne spune un document contemporan: „Turcii au pierdut 22 000 de morți, 150 de cămile, un mare număr de bivoli, mulți cai și alte animale de tras. Cine a văzut cu ochii încă nu i-ar veni a crede. În cetatea Tîrgoviștei s-au găsit peste 3 500 de care de muniții și provizii de război. Nici un soldat din armata creștină n-a rămas fără a se împărtași din bogata pradă. Din Tîrgoviște

¹⁰⁹ Asupra fugii în dezordine a lui Sinan Pașa de la București la Giurgiu vezi *Relation dessen so sich swischen den Fürsten aus Siebenbürgen verlossen* (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 251).

¹¹⁰ Walther, în Papiu, I, p. 35 [SMIM, III, p. 83—84]; *Analele lui Fugger și Relation dessen*, citată în nota precedentă; Hurmuzaki, *Doc.*, III p. 252—253. S. Miclosch către electorul de Brandenburg, 26 oct 1595, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 149: „mit seinem schlecht bewerten Volkh gegen der Tonaw weichen müsesen; darunder ime Bassa vil Volkhs abgeschlagen worden”.

* În realitate, este vorba doar despre Țara Românească.

¹¹¹ Știri din Viena, 25 nov. 1595 (*ibidem*, p. 155): „sein Alter mit einer schmelichen Flucht besudelt”.

¹¹² O povestire foarte amănunțită a expediției lui Sinan Pașa este aceea a unor ofițeri toșcani din oastea creștină, publicată în Hurmuzaki, *Doc.* XII p. 79—91. La p. 86 citim: „la intrarea podului era multă învîlmășeală, fiind acolo mare parte din gardă cu tot pleanul de robi, animale și persoane”.

În tot timpul luptelor, muntenii cu Mihai erau în frunte, apoi moldovenii și în coadă ungurii <transilvănenii> cu Sigismund. Vezi Hurmuzaki, *Doc.* XII p. 81: (la Tîrgoviște) „caminava nell'avanguardia il Valaco”; p. 86: (la Giurgiu) „andavan li Valacci di vanguardia, doppo era il principe di Moldavia” [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 123—125].

Mai vezi și alt raport consonînd asupra înfrîngerii turcilor, acel consemnat în scrisorile lui Visconti, 15 oct. și 3 nov. 1595 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII] p. 121—127).

Despre ruperea podului spusele lui Walther sînt confirmate de un raport din Viena, 25 nov. 1595 (*ibidem*, p. 184).

Asupra ruperii podului și luării Giurgiului, vezi un raport italian din Giurgiu, 10 nov. 1595 (*ibidem*, VIII, p. 194), care raport nu vorbește decît de unguri și S. Báthory, fără a pomeni prin nici un cuvînt de români și de Mihai. [Vezi și *Călători străini*, III, p. 474—491].

O altă povestire a întregii expediții, care reproduce în chip scurt și foarte exact toate faptele, atribuindu-le lui Mihai și valahilor, vezi în *Chronica Serbiae despotae Georgii (Brankovici)*, apud N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. 4—5. [Vezi și Damaschin Mioc, „*Letopisețul brancovicesc*” și *Mihai Viteazul*. în vol. *Mihai Viteazul, Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 209—223].

pînă la București, pe o cale de 12 mile germane, nu puteai merge pe drumul înciumat de duhoarea cadavrelor. După toate probabilitățile, turcii nu se vor scula curînd din căderea suferită și nu vor mai vizita mult timp Valahia”¹¹³.

Un raport venețian adaugă știrea că sultanul însuși și pașii, toate căpeteniile și poporul de jos alergaseră la moschee, arătînd o mare frică pentru o așa de mare lovitură¹¹⁴.

Raportul lui Sinan-Pașa asupra soartei expediției sale întărește încă și mai bine izvoarele analizate pînă aici, cu toate silințele generalului turc de a acoperi rușinea pățită. El scrie din Giurgiu către Nessangi-Pașa care trebuia să comunice scrisoarea sultanului: Vă va fi cunoscut că noi, fiind ajunși cu victorioasa armată în țara Valahiei, blestematul și afurisitul Micali veni cu armata lui contra miliției musulmane, pe care, după ce l-am bătut cu ajutorul și favoarea Celui prea Înalt, acel blestemat o rupse de fugă; după care, ajungînd la București, unde, pentru a întări armata, am pus să se ridice o cetate de pari și pămînt și după ce am lăsat o garnizoană, venirăm la orașul Tîrgoviște, unde iarăși am pus să se zidească o cetățuie; dar apropiindu-se iarna și noi făcînd multe drumuri prin zăpadă și începînd a ne lipsi proviziile, nu am putut reținea armata de strînsură, care se împrăștie în toate părțile. Pentru că blestematul voievod de Transilvania, unindu-se cu afuritul Micali și oprindu-se la două zile de orașul Brașov, ne-am sfătuit cu generalii noștri ca să-i lovim; dar fiindcă mare parte din armata noastră fugise și locul unde acești blestemați se întăriseră era foarte greu, pietros și păduros, nu am putut să-i atacăm, cu atîta mai mult că nici tătarii nu sosiseră încă. Am repezit însă trupe în toate părțile, care prinseră o nenumărată mulțime de robi. După aceea, îngreindu-se iarna, am lăsat o garnizoană în Tîrgoviște și am plecat spre București. Blestematul voievod al Transilvaniei, care luase de soție pe fata regelui Ungariei [arhiducesa Maria Cristina], ceru ajutor de la socrulsău, care-i dete 30 000 (!) de ostași, ceea ce împreună cu armata ce o avea se făcea la 66 000 de oameni. Ei veneau cu scopul de a ne apuca pe dindărăt; însă providența vru ca afurisiții să vină după ce noi plecaserăm din Tîrgoviște pe care ei o asediară. Auzind aceasta, am vrut să ne întoarcem spre a despresura cetatea; fiindcă cea mai mare parte din ieniceri se dusesese, iar restul armatei era încurcat cu mulțimea robilor și a animalelor, nevroind să meargă într-acolo, din această pricină fu luată și credincioșii <otomanii> ce o păzeau suferiră martiriul. Am gîndit atunci să ne întărim în București; însă cea mai mare parte a armatei fiind dusă, proviziile puține, iarna grea și tătarii lipsind, nu am vrut să încerc lupta acolo. Am crezut că ar fi mai bine a scăpa armata și artileria și m-am întărit în cetatea Giurgiului unde ne aflăm acuma”¹¹⁵.

Această apărare a lui Sinan-Pașa, pentru a îndepărta de la el greaua răspundere a pierderii expediției, este cea mai bună dovadă de succesul strălucit al armatelor creștine.

¹¹³ *Relation dessen*, p. 253. Altă relație, a lui Tompa, dă 30 000 de morți și 150 de tunuri (p. 274). Cîți trebuiau să fie răniți!

¹¹⁴ Știri din Veneția, 21 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 131).

¹¹⁵ Scrisoarea lui Sinan Pașa către Nessangi—Pașa, trimisă în traducere de Leonardo Donato către doge, 15 nov. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 492).

Foarte stranie este o știre ungurească, aceea a duhovnicului principelui Transilvaniei, care spune că „Michael Waivoda olim Walachiae, nunc vero Turco facto” și că „Vaivoda Michael inter alios periit” (N. Iorga. *Acte și fragmente*, I. p. 146). <<Despre neseriozitatea îndreptățirilor lui Sinan-Pașa face dovada contrazicerea, de mai multe ori repetată, între mulțimea dobitoacelor luate ca pradă și lipsa proviziilor! !>>

Sultanul nu se înșelă prin acoperirile lui Sinan-Pașa și-l depuse din viziratul încă înainte de a ajunge în Constantinopol.¹¹⁶ Totuși, întâmplându-se să moară urmașul său puține zile după instalare, bătrînul Sinan izbutește, prin bani, a redobîndi pentru a cincea oară scaunul viziratului.

Rolul lui Mihai Viteazul rămase, și acuma cînd comanda supremă era la principele Transilvaniei, tot acel de căpetenie și hotărîtor; mai întîi, fiindcă el singur cunoștea locurile¹¹⁷ și deci trebuia să se asculte sfatul său în toate împrejurările; apoi, fiindcă reputația lui de mare general era stabilită prin bătălia de la Călugăreni, pe cînd Sigismund Báthory, principe încă tînăr și neexperimentat, se mulțumea cu onoarea de a se raporta toate la persoana lui și lăsa chiar el conducerea efectivă a oștirii celui mai priceput. Rapoartele oficiale germane din acele timpuri vorbesc însă mai ales de principele transilvan, aducîndu-i toate laudele pentru izbînzile repute; numai pe ici pe colo se amintește de Mihai Viteazul¹¹⁸.

Rapoartele turcești pomenesc, din contră, pretutindeni, pe Michali Oglu, ca pe geniul cel rău al otomanilor, însoțindu-l totdeauna de acele gingașe epitete de „afurisit” și „blăstămat”, care împodobesc îndeobște atît stilul oficial cît și cel istoric al închinătorilor lui Mohamed [48].

Între aceste două serii de izvoare noi nu stăm la îndoială a da crezare acestor de pe urmă. Într-adevăr, Sinan-Pașa trebuia să știe mai bine decît toți cui datorase el înfrîngerea sa, pe cînd rapoartele oficiale germane erau ținute, chiar din pricina caracterului lor, a atribui toate izbînzile principelui Transilvaniei. Conform cu această împrejurare, vedem că mai toți istoricii timpului atribuie lui Mihai conducerea expediției și strălucitul rezultat al izbînzii repurtate.

În sfîrșit, cea mai bună dovadă despre marele rol ce-l avuse Mihai în această luptă ne-o dă însuși Sigismund, care, cînd se desparte de Mihai, îi arată multe semne de prietenie, mulțămind lui Dumnezeu împreună cu el că le-au ajutat a scăpa de urgia turcească¹¹⁹ [49].

¹¹⁶ Leonardo Donato și Marco Venier către doge, 29 nov. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 208).

¹¹⁷ *Analele* lui Fugger, care atribuie de obicei toate izbînzile lui Sigismund, recunosc lui Mihai această însușire hotărîtoare: „der Weyda Michael, wellichen dann dero Orthen und gelegenheit wol bewust” (*l.c.*, [Hurmuzaki, III/1] p. 263).

¹¹⁸ Toate numeroasele rapoarte despre expediția lui Sinan-Pașa după întocmirea principelui Báthory atribuie toate izbînzile, cea de la Tîrgoviște și cea de la Giurgiu, transilvănenilor și principelui lor. Vezi Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 64, 70, 79, 91, 119, 121, 129, 131, 149, 153, 155, 171, 183, 191. Nu numai însă luptele date de la venirea lui Báthory în Muntenia dar și aceea dată înainte de venirea lui, la Călugăreni, este atribuită tot oștirii transilvane, cu toate că victoria de aici fusese cîștigată de Mihai singur. E drept că el avusese ca ajutor o roată <ceată> de unguri sub Albert Király [care a avut o atitudine dubioasă — NS] dar atîta fusese de ajuns pentru ca ungurii să socotească victoria ca a lor! Tot așa făcuseră și cu Ștefan cel Mare la Rahova, în a cărui oaste de 40 000 de moldoveni figuraseră și 300 (!) de secui ce Matiaș Corvin îi trimisese ca ajutor. Mai vezi și două relații din Alba Iulia și Cassovia <Košice> din 7 și 13 mai 1595 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII] p. 205).

¹¹⁹ Walther, în Papiu, I. p. 36: „Transylvaniae dux, multis ut hactenus ita sub discessum usurpatis amicitiae indiciis palatino valedicens Deoque de tot caesis hostibus cum eodem gratias agens”. Compară Hammer, *Histoire de l'empire ottoman [depuis son origine jusqu'à nos jours]*, trad. M. Dochez, II, Paris, 1845, p. 278—280; Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 599.

Nu înțelegem cum, față de asemenea fapte pozitive, s-a putut ivi, și încă la istorici contemporani [cu faptele], versiunea că Mihai Viteazul ar fi trădat pe unguri, aliindu-se cu Sinan-Pașa! Vezi Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 39.

Par. 5. Întîmplările din Moldova și ultimele lupte cu turcii

În timp ce aceste evenimente se petreceau în Muntenia, în Moldova se întîmpla o nouă criză de domnie, care, pentru a fi înțeleasă, nevoiește o ochire asupra politicii polone, provocătoarea ei.

Legăturile dintre turci și poloni erau pe atunci prietenoase [50], ceea ce ținea acum de mai bine de 70 de ani, și cancelarul polon Zamoyski era partizanul cel mai aprins al acestei prietenii [51]. Cu germanii, din contra, polonii se stricaseră de la alegerea regelui următor lui Ștefan Báthory. Se luase anume la luptă Sigismund al III-lea, fiul regelui Suediei, Maximilian, fratele împăratului Rudolf și, acest din urmă fiind bătut, se alesese Sigismund de rege, spre marea mulțămire a Porții Otomane. Mihai Viteazul, intrînd în război cu turcii și, prin alianța lui cu Báthory, principele Ardealului, și dușmănia lui cu otomanii, devenind de la sine aliatul împăratului, trebuia să steie cu polonii în relații reci, dacă nu chiar încordate.

Regele polon fusese din această pricină în zădar cercetat cu solii de la papa, pentru a fi cîștigat la lupta contra necredincioșilor. Și împăratul, după declararea războiului, cearcă fără mai multă izbîndă a detrage pe Sigismund de la legătura cu turcii. El trimite la începutul anului 1595 o ambasadă către curtea polonă, căreia, pentru a-i da o mai mare greutate, o însoțește cu trimiși din Transilvania, Muntenia și Moldova. Regele îndreaptă ambasada la dieta polonă, care, deschizîndu-se în 7 februarie, numește o comisie ce avea să cerceteze propunerile împăratului. Turcii, cum aud de asemenea stăruinți, răped un sol la poloni și tratările cu împăratul se întrerup îndată, spre a nu se mai reînnoi.

Polonii apoi trebuiau să se îndepărteze încă și mai mult de germani și de aliații lor și să se plece către turci și din pricină că țările române intrînd, prin supunerea lor sub Báthory, în alianța germană, se desfăceau, după ideile polone, din legăturile de vasalitate către statul lor¹²⁰. Cu cît mai mult trebuia polonii să simtă substituirea autorității ungaro-germane asupra Moldovei, în locul acelei pe care ei singuri se credeau în drept a o avea, văzînd că domnul Moldovei, Aron, este depus și luat prins din porunca principelui Ardealului, cînd pînă atunci polonii se amestecaseră în domniile Moldovei. Cel dintîi simptom al nemulțămirii curții polone cu un asemenea amestec se vede în netrimiteria unei solii la nunta lui Báthory. Polonii găseau pentru acest act de nepoliteță o îndreptățire în faptul depunerii lui Aron-Vodă fără consimțămîntul regelui polon¹²¹.

Polonii amenințînd pe Răzvan, acesta este nevoit a-și readuce în țară ajutorul dat de el lui Mihai Viteazul în lupta de la Călugăreni. Polonii, pentru a-l înșela, se prefac a se împăca cu el și apoi îl atacă îndată ce se îndepărtase oștirea moldovenească, trimisă de Răzvan din nou în Muntenia, în tabăra de la Stoienești¹²².

¹²⁰ Raport venețian din Praga, 18 aprilie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 93): „Poloni [...] restarono anco malcontenti <malconti>, che li Vallachi et Moldavi s'accostassero all' Imperatore, [...] come quelli che pretendono che per vicinità dei confini, et per ragione di dominio debbano quesi paesi appartenere più al reame di Polonia”. Aceeași idee cuprinsă și în raportul baililor din Constantinopol, Leonardo Donato și Marco Venier către doge, 2 dec. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 209). Încă din 5 iunie 1595 (*ibidem*, XII, p. 68), se spunea că „sarà la rovina del mondo dovendosi occupare le armi di Cristiani in altre imprese che contro al Turco”.

¹²¹ *Analele* lui Fugger, 29 oct. 1595 (*ibidem*, III, p. 248).

¹²² *Ibidem*, p. 242 (30 sept.)

Răzvan, după o mică luptă, este alungat din Moldova [52] și polonii introduc în Iași pe Ieremia Movilă, care, în 22 august 1595, face jurământul de credință regelui polon, semnând în Iași un document în care domnul se declară de slugă credincioasă și supusă regelui și regatului polon¹²³.

Condiția cu care Ieremia fusese întronat de poloni în Moldova era însă ca el să rămână supus și Porții Otomane, urmînd ca și mai înainte a răspunde tributul, și polonii se obligau a-i obține investitura de la sultan. Ambasada polonilor merge la Poartă însoțită de un sol al tătarilor, cu care polonii trebuiau să steie bine, de îndată ce erau în legături prietenoase cu otomanii, și în 14 decembrie ea pleacă îndărăt cu steagul de domnie al lui Ieremia Movilă¹²⁴.

Tot pe atunci, marele cancelar al Poloniei dă o proclamație în Moldova în care spune: „regele l-a trimis în țară cu armata lui, creștini la creștini și vecini la vecini, pentru a vă așeza iarăși în starea voastră de mai înainte, fără călcarea legăturilor pe care le aveți cu împăratul turcesc. De aceea v-au așezat regele, nu un principe închipuit din Valahia, un Răzvan, ci un boier de sîngele vostru, un om cinstit și de treabă, pe domnul Ieremia Movilă, avînd deplină încredere că veți fi mulțumitori Maiestății Sale pentru această favoare”¹²⁵.

Papa Clement, [al VIII-lea], care lucrase pentru a aduce la ființă liga în contra turcilor, se supără pe poloni pentru amestecul lor în Moldova în favorul păgînilor și mustră printr-o scrisoare din 8 noiembrie pe cancelarul Zamoyski¹²⁶.

Ștefan Răzvan, omul lui Sigismund, nu înțelegea însă a se lăsa depozat de tron fără luptă. El ia de la suveranul său, principele Ardealului, vreo 2 000 de oșteni și intră cu ei în Moldova, unde mai mulți boieri dintre dușmanii lui Ieremia și ai polonilor îl chemaseră prin scrisori. Ieremia fuge în Polonia, de unde, întorcîndu-se cu ajutor armat, bate și prinde pe Răzvan [53], pierind în bătălie și viteazul căpitan ungur Albert Király, care ajutase lui Mihai Viteazul în lupta de la Călugăreni¹²⁷. La început vroia numai cît să-l însemne la nas; mai apoi însă aflînd de scrisorile primite de el de la boieri și văzînd că el avea o partidă în țară, după ce-l supune la cazne înfricoșate, îl dă morții prin țeapă, iar boierilor compromiși le taie capetele pe la ianuarie 1596¹²⁸ [54].

Tot pe atunci Sigismund Báthory se săturase de viața de lagăr și dorea să-și reieie odihna părăsită. În loc de a urmări mai departe izbînzile începute, de a trece Dunărea, a elibera pe bulgari și a respinge pe turci cel puțin pînă la Balcani, dacă nu din Europa, contribuind astfel la împlinirea unei dorinți generale, de atîtea ori visată, niciodată ajunsă, el își ia ziua bună de la Mihai, întorcîndu-se cu oștile în Ardeal. Asemenea

¹²³ Jurământul din 22 august 1595 reprodus în Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 485: „Quare nos Hieremia Mohila [...] *famulum ac subditum* M-tis Suae et Regni cum successoribus meis esse ac fieri cum universa Valachia profiteor”. Cuvîntarea <proclamația> lui Zamoyski către moldoveni în care le recomandă pe Ieremia Movilă, aug. 1595 (*ibidem*, XII, p. 99).

¹²⁴ Leonardo Donato și Marco Venier către doge, 14 dec. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 210). Cu toate acestea, polonii căutaseră să acopere atacul Moldovei „sous ombre d’empescher le passage des Tatares” (*ibidem*, XII, p. 151). Mai multe, mai jos, la domnia lui Ieremia Movilă.

¹²⁵ *Analele lui Fugger* (*ibidem*, III, p. 256).

¹²⁶ Publicată *ibidem*, III, p. 489. Mai multe scrisori ale papei în această chestie în Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 162–166.

¹²⁷ Știri din Cracovia, 29 dec. 1595 (*ibidem*, XII, p. 202). Expunerea prinderii lui Răzvan, 4 martie 1596 (*ibidem*, p. 237–238). Vezi și Ieremia Movilă către Zamoyski, 26 dec. 1598 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 371).

¹²⁸ Marco Venier către doge, 22 martie 1596 (*ibidem*, III, p. 505). Compară un raport din Praga, 16 ian. 1596 (*ibidem*, III/2, p. 162). În 20 ian. 1596 Răzvan era prins (*Analele* lui Fugger, 19 sept. 1595, *ibidem*, p. 259).

hotărîre i se impunea însă dintr-o altă pricină. Oastea lui, compusă din lefegii, consumase toate mijloacele, între care și avuțiile luate de la jertfa lui, Aron, domnul Moldovei, și el se găsea în neputință de a o ține mai mult timp pe picior de război. El pretextă că încurcăturile Moldovei cer grabnicul său ajutor și lasă astfel pe Mihai a urmări singur foloasele victoriei câștigate împreună.

Dacă însă Mihai ar fi urmat și fără ajutor a se împotrivi turcilor, pentru un război ofensiv el nu se simțea îndestul de tare și așa se lasă și el condus mai departe de șirul victoriilor sale. Și, cu toate acestea, ce minunat stăteau acum lucrurile pentru o lovitură decisivă de dat puterii otomanilor! Bulgarii trimiseseră soli în Muntenia și Ardeal, spunînd că sînt hotărîți să se răscoale în contra asupritorilor lor și arătînd că 30 000 de oameni stau bine armați în păduri, gata de a porni la luptă¹²⁹ [55].

Dacă și bulgarii se uneau cu creștinii de la nordul Dunării, dacă se aprindea focul în însăși casa turcilor în asemenea critice momente, cînd pierduseră o mare expediție în Muntenia și o mare cetate în Ungaria, atunci trebuia să se sfîrșească veacul stăpînirii lor și ceea ce Europa de atîtea ori cercase în zadar s-ar fi putut face acum sub geniala conducere a domnului român care arătase cum se pot răpune armatele otomane.

Soarta însă nu vroi ca această dreaptă izbîndă să încunune opintelile sale, ci îl păstră pentru alte complicări în care trebuia ca puterile lui să se părăduiască în întreprinderi neizbutite.

Mihai Viteazul, întorcîndu-se de la sud spre nord, întoarse fața de la norocul său, care-l chema către Constantinopol. El își greși ținta, dacă greșală se poate numi fatalitatea cea oarbă și neînduplecată, care-i croi drumul și-i așternu cărarea [56].

După ce Ieremia Movilă își asigură tronul prin sîngele lui Răzvan și al partizanilor săi, el începe, ca vrednic supus turcesc și polon, a unelti împotriva lui Mihai Viteazul¹³⁰. El dă anume adăpostire unui pretendent la coroana munteană, anume Radu, acelaia din fiii lui Mihnea Turcitul pe care muma lui îl scăpase de a trece la religia mahomedană¹³¹. Muma lui îl dusesese la Ragusa, unde se afla pe la începutul lui 1596, fiind pe atunci în vîrstă ca de 11—12 ani. Aflînd doamna că Ieremia Movilă a pus mîna pe tronul Moldovei, ea aleargă în grabă la curtea lui, de unde începe, cu ajutorul Moldovei, a lucra pentru răsturnarea lui Mihai Viteazul¹³².

Pe lîngă acest pericol, cu care domnia lui Ieremia Movilă devenea amenințătoare pentru Mihai Viteazul, ea mai împiedica pe aliați de la luptele contra turcilor, prin aceea că lasa liberă trecerea tătarilor către

¹²⁹ *Analele* lui Fugger, 19 sept. 1595 (*ibidem*, III, p. 270): „Ire (Bulgaren) Gestandten <Gesandter> wartten [...], dasz Inen die hilf, So Ire Fr. G. durch den Wallachischen Fürsten schickhen. Sie mit gueten haubtleuthen, versehen thüen, welliche Sie anführen könn- den, die weilen Sie sich beraidt In 30 000 m. stärke In Wäldern befinden”. Compară un raport venețian din Praga, 30 mai 1595 (*ibidem*, III/2, p. 103): „S'è anco inteso che fu mandato un huomo a quel Principe dalli popoli di Bolgaria, offerendosi di combattere contro Turchi sin all'estremo lor potere”.

¹³⁰ Mai multe acte asupra legăturilor dintre Ieremia Movilă, poloni și turci din 1595, în Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 109 și urm. Atîta numai se dezbată: „ob die Pollacken die Mol- dau für sich behalten oder unteren schein dieselbe den Türggen wider zu subjugiren” (Matei Mathias) către Maximilian, 3 oct. 1595, *ibidem*, p. 115).

¹³¹ Mai sus, p. 40.

¹³² Marco Venier către doge, 27 ian. 1596 (din eroare este însă pusă data în josul docu- mentului: 1595). În ianuarie 1595 domnea încă Aron Vodă, care fu răsturnat tocmai la mai 1595 și înlocuit cu Răzvan, care domnește pînă la decembrie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 215). Cf. alt raport al aceluiași ambasador din 10 febr. 1596 (aceeași eroare și aici) *ibidem*, III, p. 504) și alte două din 3 și 9 aprilie 1595 (*ibidem*, III, p. 506).

Muntenia și Transilvania și împiedica, împreună cu Polonia, venirea caza-cilor în ajutorul lui Mihai pentru a-i spori puterile¹³³.

Mihai, lăsat în pace de turci, nu putea suferi un dușman așa de înverșunat și de primejdios în coastele sale, cu atât mai mult că tatăl copilului pretendent, turcitul Mihnea, fusese rînduit sangeac la Nicopole¹³⁴ [57].

Îndată ce iese din iarnă, pe la începutul lui februarie, Mihai se repede asupra tătarilor, pe care îi bate și îi împrăște¹³⁵. După aceea pleacă contra lui Ieremia Movilă, spre a liniști astfel țara lui dinspre nord și a răzbuna totodată moartea aliatului său și tovarăș de luptă, Ștefan Răzvan; nu mai puțin spre a alunga de acolo pe pretendentul, fiul lui Mihnea, care era, în mîinile polonilor și ale tătarilor, o veșnică amenințare pentru tronul său. El dădu pustiirii întreaga Moldovă, bătut într-o luptă pe Ieremia și-l alungă cu proteguitul său, fiul lui Mihnea¹³⁶. Mihai veni atunci după cît se vede pînă în Iași, deoarece Ieremia Movilă părăsi capitala lui și fugi în Polonia [58]. «Lucru care caracterizează de minune felul politicii acelui timp, mult mai pe față în perfidie decît în vremurile noastre, este că Mihai nu se sfiește a cere ajutorul polonilor chiar în luna cînd atacă pe Movilă, omul polonilor, chip pentru a-și acoperi mișcarea»¹³⁷.

El nu se putu menține mult timp în Moldova din pricină că tătarii atacară Muntenia. În 5 septembrie 1596, vedem că Mihai cere din Țirgoviște ajutorul lui Báthory contra tătarilor, trimițîndu-i una după alta vreo cinci scrisori, atât de grabnică îi era nevoia. Ieremia Movilă se întoarce, bineînțeles, îndată după ieșirea lui Mihai din Moldova, și ajută tătarilor la prădarea Munteniei¹³⁸ [59].

După ce Mihai izbutește a respinge pe tătari, el se oprește în Țirgoviște, de unde se apucă de îndreptat starea desperată în care țara fusese aruncată prin năvălirea tătarască: recheamă înapoi pe nenorociții locuitori ce erau împrăștiați și ascunși prin văgăunile munților; pune să rezidească casele cele dărîmate și să reîntocmească locurile cele pustiite; împărțește gratuit semințe pentru cultivarea pămîntului, pentru că toate grîinarele fiind prădate, bucatele și vinurile luate și risipite în cea mai mare parte a țării, iară grînele și toate cele trebuincioase vieții, aduse fiind de la munte și din vecina Transilvanie, se vindeau foarte scump; căci Moldova, stoarsă și ea prin războaie, deabia se putea îndestula pe sine; apoi comerțul cu Turcia, oricît era de samavolnic și păgubitor din cauza nesiguranței [provocate de luptă], se întrerupsese cu totul. Pe lîngă aceste, Mihai mai aduce coloni din Bulgaria pentru a înlocui populația dispărută și trimite pe lefe-

¹³³ Raportul unui anonim din 14 nov. 1595 (*ibidem*, III/1, p. 491) spune că polonii nu au vrut cu întronarea lui Ieremia „di aquistare la Moldavia per la Corona di Polonia, ma di mantinervi un Vaivoda tributario, et dependente del Turco [...] (Geremia) ha ottenuto la confirmatione dal Tartaro con conditioni che non molesti la Moldavia; ma per essa possa havere il passo in Valachia, et Transilvania”. Despre împiedicarea trecerii cazacilor vezi Potocki către Zamoyski, 19 aprilie 1596 (*ibidem*, Supl. II/1, p. 384).

¹³⁴ Marco Venier către doge, 27 ian. 1596 (*ibidem*, III, p. 502).

¹³⁵ Raportul lui Marco Venier către doge, 10 febr. 1596 (*ibidem*, III, p. 504).

¹³⁶ Marco Venier către doge, 22 martie 1596 (*ibidem*, p. 505). Încă din decembrie 1595 Mihai avea de gînd să facă această expediție, despre care se și răspîndise o veste anticipată (raportul aceluiaș din 31 dec. 1595, *ibidem*, p. 498).

Cu toate acestea, în luna chiar în care ataca pe Movilă, omul polonilor, la 16 martie 1596, Mihai Viteazul, pentru a acoperi mișcarea lui, ceruse regelui ajutor sau măcar de a aduna mercenari din Polonia (*ibidem*, Supl., II/1, p. 380).

Radu Mihnea fusese hotărît de turci ca domn în Muntenia, după ce îmbrățișase mahomedanismul (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 378). [Radu Mihnea nu era mahomedan, ci tatăl său, Mihnea Turcitul].

¹³⁷ 16 martie 1596 (*ibidem*, p. 308).

¹³⁸ Scrisorile lui Mihai Viteazul către Sig. Báthory din 5 și 6 sept. 1596 (*ibidem*, III, p. 275–277).

giii săi peste Dunăre să prade, pentru a-i împiedica de la prădarea însăși a țării sale, înlăturînd totodată și moleșirea armatei¹³⁹. [60].

În acest timp turcii, desperînd de a putea doborî pe Mihai prin putere, recurg iarăși la mijlocul lor favorit, dezbinarea prin corupție. După ce fac împăratului propuneri favorabile de pace, cu condiția de a părăsi pe Mihai, dar sînt respinși, se întorc către Báthory, căruia îi făgăduiesc să încheie de îndată pacea cu el¹⁴⁰ dacă se va lepăda de domnul român. Izbutind însă tot atît de puțin în Transilvania ca și în Germania, turcii urzesc contra lui Mihai o nouă răscoală în țară, bazată pe aceleași elemente care, și la început, încercaseră să-l răstoarne. Anume înteqesc pe mai mulți boieri, în fruntea cărora era unul Dumitru, cel mai bătrîn din sfetnicii domnului, și Chisar logofătul, cu un fiu al său. Conjurația trebuia să fie susținută și de un corp de tătari din Dobrogea. Motivul ce împingea pe boieri la răscoală era tot acel vechi, reîmprospătat, că prin alianța cu catolicii se vindea țara papistașilor. Conspirația fiind descoperită, Mihai taie pe capii ei [61] și, după aceea, răpezindu-se contra tătarilor, îi bate și pe aceștia și-i împrăstie de la hotarele țării¹⁴¹.

Turcii sînt nevoiți să recunoască starea de fapt a neatîrnării Munteniei și, pentru a nu periclita mai mult timp interesele războiului unguresc, îl redeschid către sfîrșitul anului 1596 cu puteri noi. În 21 septembrie ei iau cetatea Erlau și, mai rău decît atîta, armata imperială este cumplit bătută în cîmpia de la *Kerestes* <Keresztes> în zilele de 23—25 octombrie 1596.

Precum pierderile turcilor în Valahia zdruncinaseră în Ungaria propășirea oștirilor musulmane, astfel izbînda din această țară încuraja pe turci a reînnoi atacul Munteniei. Aceste două state erau acum legate printr-o soartă comună; izbînda unuia era și a celuilalt și pierderea ce lovea pe unul avea efect asupra amîndurora. Auzind turcii de la marginea Munteniei despre strălucita izbîndă de la Kerestes, se pun pe prădat în hotarele ei. Mihai, pentru a pune stavilă acestor jafuri, trece Dunărea și asediază Nicopole¹⁴². Primind însă aicea vestea întoarcerii vizirului, Cicală-Pașa <Cigala>, învingător din Ungaria, ridică asediul și trece înapoi fluviul.

Pe cînd Mihai bătea Nicopole [62], sangeacul de aicea, spre a dobîndi mîntuirea cetății, făgădui lui Mihai că-l va împăca cu sultanul și Mihai, care era nevoit să părăsească asediul, se prefăcu a ceda rugămintilor comandantului. Acesta se ținu de cuvînt și mijloci la sultan pacea pentru Mihai Viteazul.

Padișahul, deși trebuia să fie înmîndrit prin strălucita victorie din Ungaria, nu se arată deloc greoi la propunerile sangeacului ci, îmbrățișîndu-le cu căldură, îi mulțamește pentru interesul ce-l purta despre trebile împărăției și, setos de a vedea cît mai curînd energicul braț al lui Mihai Viteazul pus în slujba lui contra germanilor, pe de o parte trimite lui Mihai-Vodă o deputație numeroasă și strălucită de 20 de inși; pe de alta, pune pe patriarhul din Constantinopol să scrie lui Mihai o scrisoare în care să-i ves-

¹³⁹ Walther, în Papiu, I, p. 37.

¹⁴⁰ Într-un raport al lui Marco Venier către doge din 9 martie 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 218), cetim „che se il Transilvano si astennirà dalle cose di Valachia et di Bogdania, li prima gli sarà conceduta la pace”. Propunerea de pace a lui Hasan către Sig. Báthory, în aug. 1596 (*ibidem*, XII, p. 274).

¹⁴¹ *Analele* lui Fugger, 30 oct., 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 271); Walther, în Papiu, I, p. 37—38.

¹⁴² O știre despre trecerea lui Mihai peste Dunăre este dată în 8 sept. 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 276): „Il Voivoda di Walachia con 26 m. combatantti ne passato il Danubio in Bulgaria contro Turchi”. Cf. p. 279. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința contemporană*, I, p. 147].

tească că sultanul l-a iertat,¹⁴³ vroidind astfel turcul să confirme pe toate căile românului că numai de la el atîrnă a reintra în bunele sale grații.

Această împăcare urma a se face însă tot cu îndatorirea lui Mihai de a răspunde sultanului un tribut anual. O scrisoare foarte însemnată a lui Mihai Viteazul însuși, cu data 26 mai 1597, trimisă lui Zamoyiski, marele cancelar polon, întărește faptul. Prin această scrisoare Mihai Viteazul înștiința pe poloni că „acum se află în pace cu păgînii” și roagă pe cancelar să învoiască un negustor de blănuri de cacom de a veni în Muntenia, „căci am mare nevoie de asemenea blănuri pentru că trebuie la plata tributului să trimit cîteva piei împăratului turcilor”¹⁴⁴.

Din partea turcilor Mihai fu lăsat în pace, ba se vede că relațiile lui cu ei erau destul de bune. Mai multe scrisori ale lui Meletie Pigas, patriarh de Alexandria și locțiitor al celui de Constantinopol, ne dau în privința aceasta detalii de preț. Aflînd de la Mihai că un pașă îi neliniștea hotarul și că tătarii amenințau să-i încalce țara, Pigas scrie lui Mihai, în 5 august 1597, că, împărțășind lui Ibrahim-Pașa, marele vizir, tînguirile lui Mihai, acesta liniștise pe pașa ce supăraseră pe Mihai și dase ordin tătarilor să se astîmpere. Pigas asigura pe Mihai să nu se îndoiască de dragostea ce are pentru dînsul prea puternicul împărat, adăugînd că e nevoie ca și Mihai să arate un semn de dragoste față de stăpînitori, trimițînd ca haraci tot ce va putea¹⁴⁵.

Boierii, care începuseră a se sătura de vijelioasa domnie a lui Mihai Viteazul, întrebuintează bunele relații în care Mihai intră tot mai mult cu turcii spre a reinnoi iarăși uneltirile contra domnului lor. Ei schimbă însă acum tactica și, în loc de a lua partea turcilor contra puterii catolice, ce le-ar amenința religia, ei se fac organul apărării intereselor germane contra elementului păgîn, dovadă cît de adevărate erau în ambele cazuri temerile și pîrile lor.

Ei învinuiesc anume pe Mihai la Báthory că ar fi plecat a încheia pace cu turcii contra creștinilor. Cînd ne gîndim cum mai tîrziu fu jertfit de acești creștini, a căror apărare el o luase, mai că am dori să-i fi venit în minte această hotărîre; să fi adaus puterea brațului său către acea a turcilor învingători, să fi izbit în nemți izbînzi peste izbînzi și să-și fi împlinit, sub suzeranitatea turcească, visul căruia vroi mai tîrziu a-i da ființă sub suzeranitatea germană.

Văzîndu-se domnul atît de calomniat, învinovățit că ar vrea să trădeze interesele creștinătății, el trimite îndată un sol la Sigismund Báthory, arătîndu-i că va veni în curînd în persoană, cu foarte mică întovărășire în Ardeal, pentru a-i explica purtarea sa, și ajunge la Alba Iulia în 30 decembrie 1596. Báthory îi trimite înainte pe secretarul său, Pancrațiu Sennyei, cu 40 de trăsuri de paradă și o mulțime de nobili, pînă la un sfert de milă de oraș, lingușindu-l cît putea cu dragostea. Astfel, cu cea mai mare pompă fu primit Mihai-Vodă în capitala principilor Transilvaniei.

A doua zi, cea din urmă a lunii lui decembrie, Báthory trimise o seamă de călăreți lui Mihai-Vodă ca să-l însoțească la curtea sa. În ziua cea dintîi a Anului Nou (1597), Mihai Vodă se duce cu mare solemnitate la biserică; pe urmă merge la principele Transilvaniei, care-l ospătează cu măreție¹⁴⁶.

¹⁴³ Raport din 10 mai 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 223): „Il patriarcha di Constantinopoli fa communicare al Bailo che se era scritto lettera a Michali Vaivoda facendolo sapere che il signor si e scordata le offese da lui fattegli et che lo ha tornato in grazia”.

¹⁴⁴ Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 418.

¹⁴⁵ *Ibidem*, XIV, p. 316–319.

¹⁴⁶ Bălcescu, ed. Odobescu, p. 244. Cele ce spune Bălcescu despre încheierea definitivă a păcii între Mihai Viteazul și turci, în august 1597, după de Thou, Walther și Stavrinou (compară și Căpitanul în *Magazin istoric*, I, p. 234 și Anonimul românesc, *ibidem*, IV, p.

Astfel era acum tratat acel „loctiitor” din Muntenia al principelui Báthory, acel „vasal al său”, care nu avea voie nici măcar să-și anine propria pecete de hrisoavele sale! Mihai Viteazul, după ce arătase ce putuse și după ce crescuse mult peste capul pretinsului său stăpîn, devenea acum groaznic și amenințător prin alianța putincioasă ce i-o ofereau turcii. Ajunsesse domnul român a fi vînat de două puteri mari, turcii și Imperiul german, ce se ascundea în dosul lui Báthory. Cît de bine își răzbunase el pentru umilirile de altădată!

După ce Mihai împacă mintea prepuielnică a lui Báthory și-l asigură că pacea propusă de turci îi este trebuincioasă spre a căpăta răgaz în răstimpul căruia să se poată pregăti pentru noi izbînzi¹⁴⁷, el se întoarce în Muntenia [63], unde dă solilor turci un răspuns mulțămitor și așează cu ei un armistițiu ce era cu atît mai neapărat pentru Mihai cu cît el trebuia să urmărească cu mare luare aminte schimbările ce se pregăteau în Ardeal prin hotărîrea lui Sigismund Báthory de a trece domnia Transilvaniei către împăratul Rudolf.

Tocmai pe atunci papa Clement al VIII-lea îi trimite lui Mihai o scrisoare prin care îl îmbărbătează la luptă contra păgînilor, lăudîndu-i mult vitejia și jertfele făcute. Scrisoarea era un răspuns întîrziat la înștiințările lui Mihai din timpul marilor frămîntări cu oștirea lui Sinan-Pașa. Papa însă nu trimisese laudele în zadar; prin o a doua scrisoare îl îndeamnă să treacă la biserica romană¹⁴⁸.

233), nu pot fi exacte, după cum vom vedea mai la vale. Adaugă scrisoarea din Weissemburg (Alba Iulia), 6 ian. 1597. Vine și un ceauș turc pentru a împăca pe Mihai cu turci. N. Iorga, *Acte și fragmente*, I p. 153—154).

¹⁴⁷ Sigismund consimte la această cerere. În înțelegerea stabilită, în ziua de 4 ian. 1597, între Sigismund Báthory și domnul muntean în Alba Iulia (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 508) se spune: „Interrogo — spune Báthory — s’era expediente di presente dissimulare col Turco sin a tanto che fossero raddunate le forze della Christianità a tempo nuovo. Fu concluso ch’era expediente, et particolarmente al Vaivoda che ha il paese aperto vicino all’inimico, et con poca gente da guerra, ma che ne’confini si doveva attendere alle scorrerie conforme a che s’è fatto per il passato”.

¹⁴⁸ Scrisorile papei din 16 aug. și 12 oct. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 199). [Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu scaunul papal vezi Chiril Karalevskij, *Bernardino Quirini, episcop de Argeș, 1591—1595*, în „Rev. catolică”, IV, 1915, p. 47—62, 187—205, 515—535.]

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Menționăm că A. D. Xenopol a publicat separat un volum de 289 p. cu titlul *Istoria lui Mihai vodă Viteazul. Extras din vol. V a Istoriei românilor din Dacia Traiană*, Buc., 1915.

Opiniile lui A. D. Xenopol cu privire la Mihai Viteazul au fost analizate de I. Toderașcu, *Personalitatea lui Mihai Viteazul în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privind oare la viața și opera sa*, Buc., 1972, p. 75—84.

Vezi și recenzia publicată de A. D. Xenopol în „Conv. literare”, 1880—1881, p. 41—49 și lucrarea lui N. Bălcescu, *Istoria românilor sub Mihai vodă Viteazul*, lucrare utilizată pe larg în sinteza sa, dar criticată adeseori.

Xenopol și-a mai exprimat opiniile despre domnia lui Mihai Viteazul și în recenzia făcută monografiei lui N. Iorga, *Mihai Viteazul*, Buc., 1900, publicată în „Arhiva”, 1900, p. 180—188. În monografia sa, N. Iorga îi reproșă lui Xenopol faptul că informația sa era neîndestulătoare, bazîndu-se doar pe vol. III și IV din colecția Hurmuzaki și pe N. Bălcescu.

La rîndul său, în recenzia amintită, Xenopol semnală o serie de erori săvîrșite de N. Iorga, principala fiind aceea că îl considera pe Mihai lipsit de inteligență politică. „Este o înșușită a vechiului sistem care atribuie istoricului rolul destul de ridicol de judecător al acurilor”, afirma Xenopol, care considera că — în loc să-i dea lecții lui Mihai, „și acestea mai negative” — ar fi fost mai bine ca N. Iorga „să înțeleagă pentru ce a căzut Mihai Viteazul”, așa cum a făcut-o el, „cel cu informația neîndestulătoare”.

Răspunsul lui N. Iorga („Conv. literare”, 1900, p. 428—432) a fost deosebit de aspru; el afirmă că Xenopol este: „un spirit vioi, exprimînd într-o formă ușoară, cu aparatul exterior al erudiției contemporane, concluzii puțin solide, scoase dintr-o cunoaștere insuficientă a materialului”.

Domnia lui Mihai Viteazul și marea sa înfăptuire — prima unire politică a țărilor române — s-a bucurat de cea mai mare atenție din partea istoricilor români, care i-au dedicat sute de studii și monografii: I. Sirbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, 2 vol., Buc., 1904—1907; reeditată de Damaschin Mioc, Timișoara, 1976; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol., Buc., 1935; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Buc., 1936 (lucrare ce a stîrnit numeroase discuții, îndeosebi cu privire la originea lui Mihai Viteazul; vezi mai jos nota 4); D. Almaș, *Mihai vodă Viteazul*, Buc., Ed. Tineretului, 1966; Ștefan Pascu, *Mihai Viteazul. Unirea și centralizarea țărilor române*, Buc., 1973; Ștefan Olteanu, *Les pays roumains à l'époque du Michel le Brave. L'union de 1600*, Buc., 1975; Ion Ionașcu, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul*, Buc., Ed. Militară, 1975 (Col. Domnitori și voievozi); Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova, 1976, etc. O bună analiză a politicii domnului a făcut Eugen Stănescu în *Istoria României*, II, Buc., 1962, utilizată în notele noastre.

Luptele lui Mihai Viteazul au fost analizate pe larg de Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, Buc., Ed. Militară, 1972; campaniile din 1595 și 1599 au fost descrise de Ed. Dragomirescu și I. Cupșa, *Considerațiuni critice asupra principalelor operațiuni militare ale lui Mihai Viteazul*, Timișoara, 1936.

Principalele culegeri și volume de documente și izvoare narative relative la epoca lui Mihai Viteazul sînt: N. Iorga, *Documente nouă în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, Buc., 1898 (extras din AARMSI, s. II, t. XX, 1898, p. 436—502); Claudio Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento („Ephemeris dacoromana”, 1924, p. 460—500 și „Diplomatarium Italicum”, 1925 și p. 378—505)*; I. Mesrobianu, *Documente din arhiva Vaticanului referitoare la Mihai Viteazul* (CI, 1928, nr. 2, p. 157—185; 1929—1931; p. 27—40); P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, Buc., 1936 (marea majoritate din arhivele polone, 1594—1601); Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii cu documente inedite și anexe*, Buc., 1937; DRH, B, vol. XI, 1975, Buc. (documente interne).

Menționăm că numeroase știri din documentele externe — unele aflate în microfilm sau xerografii la Arh. St. București — au fost publicate de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională (sic!) a țărilor române (1590—1630). Documente externe*, Buc., 1981. Studiul introductiv cuprinde o bogată bibliografie (diverse lucrări și ediții de izvoare). Multe din aceste documente nu au însă nici o legătură cu așa-zisa „luptă pentru unitate națională” (de pildă, scrisori ale unor pretendenți ca Pătrașcu, Marcu, Ioan Bogdan, sau Ștefan Bogdan), iar altele sînt cunoscute din alte publicații, necunoscute însă autorului, destul de critic la adresa altora.

Numeroasele „avvisi” și broșuri ocazionale despre luptele purtate de Mihai Viteazul au fost publicate sau analizate de: Nerva Hodoș, *Vitejiile lui Mihai vodă. Documente publicate de*, Buc., 1913; N. Buta, *I paesi romeni in una serie di „avvisi” della fine del cinquecento (1599—1603)* („Diplomatarium Italicum”, II, 1930, p. 72—304); Aurel Decei, *„Avvisi” riguardanti i paesi romeni negli anni 1596—1598* („Diplomatarium Italicum”, IV, 1939, p. 1—74); C. Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broșuri contemporane* (AIINC, 1939—1942, p. 123—296); idem, *Michael des Tapfere im Lichte der Abenlandes Berichte „Neuer Zeitungen”*, Sibiu, 1943; Mihail P. Dan, *Știri privitoare la Mihai Viteazul în câteva broșuri germane contemporane* (AIINC, 1945, p. 256—290).

O deosebită utilitate prezintă seria *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, editată de un colectiv coordonat de: Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Gh. Bondoc și Mircea Mușat, din care au apărut:

- vol. I, *Documente externe*, Buc., 1982;
- vol. II, *Cronicari și istorici străini, Sec. XVI—XVIII*, Buc., 1983;
- vol. III, *Istoriografia străină din secolul al XIX-lea, Texte alese*, Buc., 1984.
- vol. IV, *Relatări și presă*, Buc. 1986.

Relatările străinilor care au venit în contact cu țăările române în această epocă sînt publicate în *Călători străini despre țăările române*, vol. III, Buc., 1971 și vol. IV, 1972.

[2] Izvoarele vremii înregistrează în Țara Românească și Moldova prezența apăsătoare a dregătorilor și militarilor turci care, uzurpînd funcțiile statului, strîngeau birurile, se amestecau în administrația țării, încălcau drepturile tradiționale recunoscute prin „capitulații”, chiar și interdicția de a clădi moschei pe pămînt românesc. Comentînd acele vremuri triste, cronică Țării Românești scria: „începură turcii a cuprinde Țara Rumânească și a-și face lăcașuri și meceturi” (*Istoria Țării Românești*, p. 54). Noua stare de lucruri îl determina pe Aron Tiranul, domnul Moldovei, să se considere „numai ispravnicul (sultanului) în această țară” (A. Veress, *Documente*, IV, p. 55), iar în septembrie 1593, Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, trimitea un sol special la regina Elisabeta a Angliei pentru a solicita o intervenție pe lîngă sultan „ca să slăbească greaua apăsare a turcului” (*ibidem*, p. 25). Înțelegem astfel motivul pentru care cele trei țări române s-au ridicat împreună împotriva asupririi otomane tot mai greu de suportat.

Gravitatea situației în care ajunseseră țările române era recunoscută și de un cronicar turc ceva mai obiectiv, care — referindu-se la vizirul aflat în funcție — afirma: „de asemenea, nearătînd prietenie față de voievozii Țării Românești și Moldovei (Mihai Viteazul și Aron Tiranul), el a făcut ca aceștia să se răscoale. Totodată, despre multe alte măsuri proaste ale sale nu s-a știut atunci. Ele au ieșit la iveală mai târziu și, dacă le-am descrie pe toate în amănunt, am lungi prea mult povestirea” (*Cronici turcești*, I, p. 497).

[3] Așa cum am arătat în cap. I, nota [13], Xenopol confundă pe Petru cel Tânăr — care era fiul Chiajnei și al lui Mircea Ciobanul — cu Petru Șchiopul, care era fiul altui Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău. Între Petru Șchiopul și Chiajna nu există nici un fel de relație de rudenie.

[4] Originca lui Mihai Viteazul a constituit obiectul a numeroase dezbateri și luări de poziție, îndeosebi în legătură cu filiația sa din Pătrașcu cel Bun, contestată de unii autori începînd cu P. P. Panaitescu în 1936, cînd s-au iscat numeroase discuții: I. Crăciun, *Originea lui Mihai Viteazul*, Cluj, 1936; N. Iorga, *În jurul lui Mihai Viteazul. II. Originea lui Mihai Viteazul după o cronică românească*, Buc., 1936; Stoica Nicolaescu, *Filiațiunea lui Mihai Viteazul pe bază documentară*, Buc., 1936; P. P. Panaitescu, *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui N. Iorga. I. Originea lui Mihai Viteazul. II. Mihai Viteazul și boierii. Alte chestiuni controversate* (RIR, 1937, p. 1—31); și extras; G. Duzinchevici, *Considerații critice asupra originii lui Mihai Viteazul*, Iași, 1938; G. D. Florescu, Dan Plesia, *Mihai Viteazul — urmaș al împăraților bizantini („Valachica”, 1972, p. 131—161)* (prin mama sa Teodora, pe care cei doi o cred din familia Cantacuzino); Carmen Dumitrescu, *Mănăstirea Călugăruș și cîteva precizări despre ctitorii ei și despre Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 243—259; Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, în același volum, p. 225—241; C. Rezachevici, *Originea lui Mihai Viteazul. Dezbateri în cadrul Comisiei de genealogie și heraldică* (R. Ist., 1976, nr. 12, p. 1889—1891) etc.

După cele mai îndreptățite opinii, Mihai Viteazul a fost fiul lui Pătrașcu cel Bun (după cum mărturisește el însuși în titulatura sa) și al Tudorei, o negustoreasă frumoasă din Țîrgul de Floci, de la vărsarea Ialomiței în Dunăre, unde s-a născut viitorul domn în anul 1558. Vezi considerațiile lui I. Ionașcu în vol. editat împreună cu Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul*, p. 3—8.

[5] Despre mama lui Mihai Viteazul — Tudora, călugărită Teofana — și originea ei românească vezi: C. I. Filitti, *Mama și soția lui Mihai Viteazul* (CI, 1921, p. 609—627) și Craiova, 1934; I. Lupaș, *Tudora, mama lui Mihai Viteazul*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, Buc., 1928, p. 117—121; N. Iorga, *Mama lui Mihai Viteazul* („Neamul românesc”, 28 iunie 1936); Irina Gavrilă, *Tudora-Teofana monahia, mama lui Mihai Viteazul* (MO, 1972, nr. 11—12, p. 928—934). Vezi și nota precedentă.

[6] Înrudirea lui Mihai Viteazul cu Iane banul este discutabilă. În lucrarea sa *Mama și soția lui Mihai Viteazul*, p. 8—10, I. C. Filitti crede că Iane nu este din familia Cantacuzino, ci un „om prost, necioplît”. În studiul lor citat la nota [4], G. D. Florescu și Dan Plesia susțin că Iane ar fi fost mare postelnic al lui Pătrașcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul, care l-a făcut apoi mare ban. Apropierea sa de domnul Țării Românești s-ar datora faptului că Iane ar fi fost fratele Tudorei, mama lui Mihai. Într-un document din 1603 se afirmă că Mihai Viteazul, „dacă au stătut domn în Țara Românească, el s-au făcut rudă lui Iane mare ban” (DRH, B, XI, p. 577).

Vezi și I. Minea, L. T. Boga, *Despre Iane mare ban de Craiova și ceva despre Mihai Viteazul*, Iași, 1934 (extras din CI, 1934—1936, nr. 2, p. 33—64); I. C. Filitti, *Cu privire la banul Iane, unchiul lui Mihai Viteazul* (AO, 1934, p. 495—496) și G. T. Ionescu, *Iane banul și actul din 24 mai 1603 de la Radu Șerban* („Istros”, 1981—1983, p. 263—298).

[7] Ordinea dregătoriilor ocupate de Mihai înainte de domnie este următoarea: ban (sau ispravnic) de Mehedinți, 1 ian.—29 nov. 1588 (perioadă în care unchiul său Iane era mare ban); mare stolnic, 1588—1591; mare postelnic, 1591; mare agă, 1592; mare ban, 1593. Despre unele din aceste dregătorii vorbește chiar Mihai însuși; de pildă, că a fost „agă la Ștefan vodă” (Surdul) (DIR, B, veac XVI, vol. VI, p. 128) sau la 20 febr. 1594 că a fost mare ban (*ibidem*, p. 103). Vezi și C. I. Filitti, *Mihai Viteazul mare ban de Craiova* (AO, 1931, p. 303—304).

[8] Genealogia corectă este:

```

Mircea cel Mare
|
Vlad Dracul
|
Vlad Călugăruș
|
Radu cel Mare
|
Radu Paisie
|
Pătrașcu cel Bun
|
Mihai Viteazul

```

[9] Vezi detalii la N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 64, unde se arată că Iane era considerat rudă cu Mihai Viteazul. Xenopol îl confundă pe Iane banul cu Iane Caloghera, marele vistier al lui Petru Șchiopul (1583—1591). Întrucît cei doi au ocupat în același timp și în locuri diferite funcții diferite, este evident că sînt două personaje diferite; unul este marele vistier al lui Petru Șchiopul și altul marele ban din Țara Românească, ambii însă greci.

[10] Nu trebuie omise legăturile de rudenie stabilite de Mihai Viteazul cu boierimea olteană: el s-a căsătorit cu Stanca, fosta soție a lui Dumitru banul din Vilcănești și nepoata lui Dobromir, fost mare ban, înrudită și cu boierii Buzești. În plus, el avea și interese economice în Oltenia, unde stăpînea numeroase sate; în 1598 — cînd era domn — și-a întărit lui însuși stăpînirea peste 23 de sate din fostul județ Romanați, cumpărate „cînd am fost domnia mea mare stolnic și mare postelnic și mare agă și mare ban al Craiovei” (DRH, B, XI, p. 425—429). El devenise în această calitate unul din cei mai mari latifundiaari ai Olteniei.

[11] Alexandru zis „cel Rău”, fiul lui Bogdan Lăpușneanu, domnul Moldovei, nu poate fi considerat un „venetic străin” în Țara Românească, cele două țări fiind locuite de același popor. În această vreme se ajunsese la o adevărată uniune interdinastică între Țara Românească și Moldova; muntenii se simțeau la ei acasă în Moldova, așa cum moldovenii nu erau considerați „venetici” în Țara Românească („Muntenească”, cum îi spuneau ei). De aceea, fără teamă de primejdia înstrăinării, „gospodarul (=domnul) moldovean devenea gospodar muntean și gospodarul muntean gospodar moldovean”, după cum remarcă, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, boierii munteni Dan vistierul și Vintilă clucerul, doi dintre adversarii politici ai lui Mihai Viteazul, aflați în pribegie în Moldova (Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 487).

[12] Despre aceste două monumente, demolate din nefericire, legate de amintirea lui Mihai Viteazul, vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Buc., 1961, p. 165 și 230—234.

[13] Legenda este publicată în *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*, în N. Bălcescu, *Opere*, II, Buc., 1953, p. 27—28; din ea lipsește însă amănuntul că țiganul călău ar fi fost robul lui Mihai; el ar fi fost impresionat de personalitatea celui condamnat și ar fi refuzat să-l ucidă.

Într-o altă formă, legenda se găsește și la cronicarul Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 69—70, care spune doar că banul Mihai, „trecînd pe lîngă biserica Albă în vremea liturghiei, s-a rugat armașilor să-l lase să asculte sfînta liturghie”; în biserică a făgăduit Sfîntului Nicolae — hramul lăcașului — că, dacă scapă, va face o mănăstire cu acest hram. El nu a ajuns în fața călăului, întrucît „au jurat cu 12 boieri că nu iaste fecior de domn și au scăpat”, fugind apoi la Poartă, unde a obținut domnia cu ajutorul lui Iane, „care au fost rudă lui”.

[14] Despre sprijinul dat de Andronic Cantacuzino la numirea lui Mihai Viteazul ca domn vezi scrisoarea primului, în care arată că „l-am făcut domn al Țării Românești pe banul Mihai”, considerat un „păstor bun, creștin cu milă pentru cei săraci” și „vrednic să păstorească un popor” (Hurmuzaki, XI, p. 373—374 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 66—67).

[15] Ultimul document emis de Alexandru cel Rău poartă data de 18 august 1593, cînd Mihai nu putea fi încă la București (DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 78). El și-a început domnia în oct. 1593.

[16] Despre aderarea domnilor români la Liga Sfîntă vezi I. Sîrbu, *Domnii români și plănuita Ligă creștină la 1593—4*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, Buc., 1903, p. 397—410.

Țara Românească a fost ocolită de emisarii Ligii deoarece — fiind numit domn de sultan — Mihai era considerat de diplomații apuseni ca „prea unit și interesat cu turcul” (Hurmuzaki, III/2, p. 395). Aflînd de organizarea ofensivei antiotomane, Mihai Viteazul a luat el inițiativa pentru aderarea la Liga plănuită; după cum mărturisea domnul în memoriul său adresat împăratului Rudolf al II-lea, „eu, ... nevrînd să adaug puterea turcilor prin ostașii mei, de bună voie m-am arătat gata a lua parte în legătura creștină” (N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Văleni de Munte, 1925, p. 242—243. Vezi și mai jos nota [20]).

Mihai întreținea la sud de Dunăre o puternică rețea de informatori care îi semnalau toate mișcările oștilor turcești, ceea ce l-a determinat probabil să înceapă, încă din prima jumătate a anului 1594, negocieri atît cu principele Transilvaniei, cît și cu sîrbii, a căror tabără se spune că a vizitat-o (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 71).

Faza decisivă poate fi considerată mijlocul anului 1594, cînd Mihai Viteazul amîna sub diverse pretexte participarea cerută de turci la expediția împotriva Transilvaniei, iar Moldova încheia alianța cu Imperiul habsburgic în august același an. A existat încă din această vreme o înțelegere directă între Moldova și Țara Românească, probabil sub forma unui tratat de alianță; după cum scrie Grigore Ureche în cronica sa, Aron vodă „socoti să se ajungă cu Mihai vodă, carele domnia pre aceia vreme Țara Muntenească, ca să să dezbată de supt mîna turcilor” (*Letopisețul*, ed. cit., p. 224). După cum spune cronica Țării Românești, ei doi domni și-au jurat „să să ajute unul cu altul” (*Istoria Țării Românești*, p. 55).

[17] Valentin Prépostvári (1540—1597) a fost un maghiar viteaz în serviciul Habsburgilor, care a vizitat Țara Românească și Moldova pe care le cunoștea „tot așa de bine ca și împrejurimile Vienei” — după cum spunea el însuși.

Ceea ce nu spune Xenopol este că Prépostvári îl îndemna pe Aron Vodă să urmeze exemplul lui Ștefan cel Mare. Iată acest text foarte interesant: „Măria ta, acum ți-ai putea trece la nemurire faima măriei tale de viteaz, rămânându-ți pe vecie același renume bun ca al înaintașului măriei tale, evlaviosul Ștefan vodă de odinioară, a cărui slavă de viteaz mai trăiește și acum și nici nu se va șterge slava lui cât va ființa lumea”. Vezi A. Bitay, *Din „scarta faimei” lui Ștefan cel Mare. O apreciere maghiară din 1593* (RI, 1936, p. 10—11).

Despre relațiile lui Aron Tiranul cu tătarii vezi Tahsin Gemil, *Un yarlık al hanului Crimeii Gazi Ghiray — Bora către domnul Moldovei Aron vodă Tiranul* (AIIAI, 1974, p. 245—250).

Trebuie să amintim că în timpul domniei lui Aron vodă a avut loc expediția cazacilor lui Lobodă hatmanul, pe care Xenopol o pune în vremea domniei lui Ștefan cel Mare (vezi vol. II, p. 292). Știrea se află în finalul cronicii lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 270), unde este amintit faptul că „au venit Lobodă cu oaste căzăcească și au gonit pre Aron vodă din scaun și au ars târgul Iașilor, văleatul 7103 (1595)”.

Știrea este completată de un document mai târziu, din 14 febr. 1623, de unde rezultă că Lobodă a avut partizani în Moldova; în document se afirmă că Aron vodă a confiscat un sat de la Meleștan fost postelnic pentru hielenie, când s-a ridicat cu Lobodă hatmanul, cu multă oaste de cazaci, asupra sceptrului cinstitului împărat și asupra lui Aron voievod și mult rău au făcut și au călcat cu război țara noastră Moldova” (DIR, A, veac XVII, vol. V, p. 185).

Este greu de precizat când va fi avut loc această expediție; ultimul document intern de la Aron vodă datează din 28 dec. 1594, iar primul de la Ștefan Răzvan din 16 mai 1595 (DIR, A, veac XVI, vol. IV, p. 118 și 120).

[18] Despre rolul jucat de acest raguzan în istoria țărilor române vezi analiza pertinentă a Mariei Holban în *Călători străini*, III, p. 231—244. El a intrat în slujba lui Rudolf al II-lea la 18 martie 1594, când a fost trimis în misiune în țările române (Hurmuzaki, III/1, p. 184—187).

Despre participarea românilor la războiul dus de Sfânta Ligă vezi și Alex. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen” Türken-Krieg der Katholischen Universitätsmächte (1593—1606)*, München, 1964.

[19] Relația este publicată în *Călători străini*, III, p. 245 și urm.

[20] În raportul său, Giovanni de Marini Poli declară că nu s-a încumetat să meargă în Țara Românească, deși Mihai „ne chema cu mari stăruințe”; motivul era teama de turci (*ibidem*, p. 249). După cum spunea și Comuleo, la București erau mulți turci care-l supravegheau pe Mihai (*ibidem*, p. 367).

[21] Despre discuțiile și conflictul ivit în sânul clasei dominante din Transilvania cu ocazia aderării țării la Liga Sfântă — conflict terminat cu uciderea unora dintre adversarii lui Sig. Báthory — vezi numeroase amănunte în MHHD, III, p. 64—72; MCRT, III, p. 53—58; *Călători străini*, III, p. 250, 442—445; I. Toderașcu, *Transilvania și Liga Sfântă. O relatare necunoscută din 1597* (AIIAI, 1982, p. 303—311). La numele celor uciși trebuie să adăugăm: Balthazar Báthory, I. Bornemisza, Kovácsóczy și G. Vass.

Despre starea de spirit antiotomană din Transilvania vezi și pamfletul publicat de Gebhard Blücher, *Ein unbekannter Hermannstädter Druck aus dem Jahre 1593* (RRH, IX, 1970, nr. 2, p. 237—242).

[22] Cererea de ajutor la care se referă Xenopol a fost făcută mai târziu, în 1595, când începuse lupta cu Sinan-Pașa (M. Costin, *Opere*, p. 47).

[23] Ridicarea la luptă a fost precedată de un sfat larg al „țării”, care a hotărât să nu mai suporte „jugul cel nesuferit al tiranului” (SMIM, III, p. 65). Înainte de a porni la luptă, Mihai Viteazul schimbă și componența sfatului domnesc, înlocuind pe 7 din cei 8 delegați mai vechi din divan, asigurându-și astfel sprijinul necesar luptei.

[24] Acțiunea devenise necesară pentru a pune capăt dezordinilor provocate de turci, care — după cum recunoaște o cronică turcească: „puneau mâna pe ce apucau, îi băteau pe oamenii aflați la poarta sa (a lui Mihai) și îi răneau. Toți aceștia îl săturaseră de viață și afurisitul de Mihai” (*Cronici turcești*, I, p. 498).

[25] În afară de relațiile lui Marco Venier cunoscute lui A. D. Xenopol din colecția Hurmuzaki, vezi și N. Bănescu, *Adaos la relațiile lui Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri* (AIINC, 1926—1927, p. 127—134); este vorba de relatări dintre 1 mai—19 august 1595.

[26] Surpriza loviturii a fost atât de totală încât atacul îndreptat imediat împotriva Giurgiului (15 nov.) a determinat pe un martor să scrie: „afurisiții de ghiauri, în clipa în care am ieșit de mine ieșeam din București, i-au ucis pe toți musulmanii care se găseau acolo și apoi, formând cete, au venit la Giurgiu. Dintre locuitorii Giurgiului, care, cu femei și copii, erau poate 3 000—4 000 de suflete, n-a scăpat nici unul afară de noi doi. Au fost luate ca pradă o mulțime de bogății. Multe femei și mulți bărbați au fost duși în captivitate; de aceea, și orașul a fost incendiat” (*Cronici turcești*, I, p. 500).

[27] După anihilarea turcilor aflați în țară, principala preocupare a domnului a fost: *asigurarea controlului militar al liniei Dunării*, înainte de luptele despre care vorbește Xenopol. Atacul românesc împotriva cetăților din această regiune a început în primele zile ale lunii decembrie 1594, printr-o lovitură dată aproape simultan în mai multe direcții: Țirgul de Floci (10 dec.), Cernavodă, Turtucaia, Nicopole. Orașele au fost prădate și distruse; din cauza condițiilor climatice, impuse de o iarnă deosebit de grea, cât și datorită lipsei artileriei de asediu, cetățile au putut însă să reziste.

[28] La vestea răscoalei, la 18/28 nov., sultanul a hotărât înlocuirea „răufăcătorilor” Mihai Viteazul cu Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, și a lui Aron Tiranul cu Ștefan Surdul, însărcinând pe aga ienicerilor cu expediția de pedepsire. Pentru a împiedica unirea forțelor turcești cu cele tătare, domnul Țării Românești a trimis împotriva invadatorilor puternice detașamente care au câștigat victoriile de la Putinei și Stănești — lângă Giurgiu — în zilele de 14 și 16 ianuarie 1595. Cîteva zile mai târziu, concentrarea forțelor inamice a fost lovită în plin într-o noapte în lupta decisivă de la Șerpătești.

Înfrîngerea turcilor a fost definitivată la 25 ianuarie, cînd, lângă Rusciuk, armata română obține o strălucită victorie, recunoscută ca atare și de un cronicar turc al vremii: „În apropiere de Rusciuk, avînd loc lupte și măceluri cu răufăcătorul Mihai, cînd clocotul valurilor de sînge s-a auzit pînă în văzduhuri, cu voia lui Allah, oastea binecuvîntată a suferit zdrobire și înfrîngere ...; răscoala afurisitului fără de lege s-a întins așa de mult, încît el a distrus și incendiat Rusciukul” (*Cronici turcești*, I, p. 550). Luptele sînt povestite pe larg și în cronica lui Balthazar Walther, folosită de Xenopol.

După victoria de la Rusciuk, Mihalcea banul atacă Silistra, unde se adăpostise Ștefan Surdul, iar o altă oaste arde și pradă Hîrșova.

Victoriile din ianuarie—februarie 1595 au făcut posibilă ocuparea liniei Dunării în întregime și restabilirea în felul acesta a fluviului ca hotar între Țara Românească și Imperiul otoman, așa cum fusese pînă la începutul sec. XV.

Campania strălucită a lui Mihai de la începutul anului 1595 și incursiunile sale la sud de Dunăre au provocat uimire și teamă la Constantinopol. La 22 martie, ambasadorul Angliei la Poartă, Eduard Barton, comunica faptul că Mihai „a asediat Vidinul, ... blocînd Dunărea din toate părțile”; românii erau atît de puternici, încît „au așezat diferite bărci și caiace pe zisul fluviu pînă la vărsarea în Marea Neagră spre a nu îngădui trimiterea de provizii sau muniții în tabăra turcească din Ungaria”, oprind „ori ce trafic din aceste ținuturi ... încoace, în așa fel încît (am ajuns să) mîncăm aici la Constantinopol pîine de 6 dramuri cu un penny și o livră de miel cu 5 penny (E. Tappe, *Documents concerning Rumanian history*, p. 79).

Această acțiune a influențat și situația militară din Moldova, unde — după lupte înverșunate, în cursul cărora au fost atacate cetățile Chilia, Izmail, Cetatea Albă și apoi Tighina — întreaga regiune a fost eliberată de turci.

[29] Brăila a fost atacată în martie 1595 de trupele muntene și ardelenе conduse de banul Manta și de Albert Király; cetatea este bătută cu tunurile și „spartă” pînă la pămînt, iar o pradă uriașă (circa un milion de galbeni!) cade în mîinile învingătorilor. Considerată „luocco di grandissima importanza”, Brăila a rămas sub stăpînirea lui Mihai pînă în august 1595, cînd a fost reocupată temporar de turci, fiind eliberată din nou în oct. 1595. Vezi amănunte la C. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Buc., 1968, p. 119—122 și *Călători străini*, III, p. 255, 515, 554, 612.

[30] Era vremea cînd în Turcia mamele își speriau copiii cu numele lui Mihai, iar sultanului i se adresau versuri în care i se cerea să salveze soarta Imperiului pentru că „toate sangeacurile au intrat sub stăpînirea dușmană ..., toate s-au nenorocit” (*Cronici turcești*, I, p. 368), ceea ce exprimă elocvent groaza ce cuprinsese pe otomani datorită victoriilor lui Mihai.

[31] Cercetări mai noi au lămurit pe deplin împrejurările în care Mihai Viteazul a fost silit să accepte condițiile tratatului umilitor încheiat de soli săi la Alba Iulia. La încheierea tratatului s-a ajuns în urma unei conspirații a marilor boieri, sprijiniți de Sigismund Báthory care nu ascundea această stare de lucruri, apoi printr-o propagandă mincinoasă, menită să scadă importanța rolului jucat de Mihai, despre care se spunea că ar fi fost „silit” să înceapă războiul datorită presiunii exercitate de boieri și de principele Transilvaniei; de altfel, într-o scrisoare din 12 mai 1595, Sigismund Báthory preciza anticipat conținutul tratatului, subliniindu-i sensul fundamental: scăderea puterii voievodului și supunerea Țării Românești.

Caracterul conspirativ în care a fost pregătit și apoi încheiat tratatul, printr-un text care nu respecta instrucțiunile date de domn, explică surprinderea și mînia firească a acestuia, evidențiate în discuția cu un vizitator polon: „Am fost înșelat fără nici un fel de rușine” (*Diplomatarium Italicum*, I, 1925, p. 397) sau că boierii nu au tratat după instrucțiunile primite, „ci au făcut după voia lor, dobîndind unele drepturi și privilegii” (*Călători străini*, III, p. 497—498). După unii istorici, aceasta ar fi o manifestare a regimului așa-zis „nobilitar”.

Scăderea autorității domnului și punerea lui în stare de dependență față de boierime și de principele Transilvaniei au fost înțelese corect de cronica Țării Românești, unde se spune că boierii „scăzură pe Mihai vodă despre domnia țării și despre venitul ei”, pentru ca domnul să fie „tocmai cu căpitanii lui”, iar în concluzie „alese Batîr Jicmon (=Sig. Báthory) 12

boiari jurați munteni, puindu-i ispravnici preste tot venitul țării și să fie supt porunca lui” (*Istoria Țării Românești*, p. 59).

Un martor contemporan ca Alfonso Visconti — aflat la Alba Iulia la 18 mai 1595, deci înainte de perfectarea tratatului — aflase că cel mai însemnat articol al acestuia urma să fie „recunoașterea alteței sale ca suzeran” (supremo signore) (*Călători străini*, III, p. 476).

După cum arată Alfonso Carillo, înainte de încheierea tratatului, boierii români îi ceruseră lui Sig. Báthory să accepte titlul de domn al celor două Valahii (Țara Românească și Moldova), deoarece nu ar fi fost siguri de domnia lor. În același timp, la 9 aprilie, Giovanni di Marini Polli i-a sugerat principelui să se înstăpinească în aceste țări (inpatronirsene affato de quei provincie) (*Călători străini*, III, p. 252—254 și IV, p. VIII). S-ar înțelege din aceste relații că Sig. Báthory a dat urmare unor sfaturi și presiuni venite din anturajul său, sfaturi care nu i-au displicut desigur (vezi nota [32]).

Singurul câștig din acest tratat este faptul că se recunoaște dependența bisericii românești din Transilvania față de mitropolia din Târgoviște. După cum sublinia P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 115, „întreaga viață sufletească a românilor de peste Carpați era pusă sub controlul bisericii din Țara Românească, recunoscându-se comunitatea de credință și de limbă”, aspect important al unității românilor.

Relațiile lui Mihai Viteazul cu boierii care au semnat tratatul de la Alba Iulia au fost analizate pe larg de I. Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia* (AIIC, 1962, p. 111—144); idem, *Mihai Viteazul și boierii trădători* (MI, 1968, nr. 1, p. 80—83). Vezi și idem, *Un aspect al relațiilor lui Mihai Viteazul cu boierii* („Valachica”, 1977, p. 197—195).

[32] După cum remarcă misionarul Alessandro Comuleo, principele Transilvaniei nu urmărea o alianță sinceră cu domnia celor două țări române extracarpătice; el „dorește să ocupe Moldova și Țara Românească, să-i ucidă pe acei principii și să ia pentru el aceste țări” (*Călători străini*, III, p. 365).

Pentru a-și masca adevăratele gânduri, Sigismund afișa preocupări umanitare, afirmând că cei doi voievozi „nu se gândesc poate la alta decât să se îmbogățească și apoi să fugă undeva ca să se bucure de stoarcerile făcute acestor biete populații” (*ibidem*); afirmația este ridicolă, dacă ne gândim la faptele lui Mihai Viteazul.

Intenția lui Sig. Báthory de a stăpîni și celelalte două țări române rezultă și din modul cum și-a alcătuit sigiliul, care cuprindea și stemele acestora. Vezi M. Popescu, *Sigiliul lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei* (RA, 1926, nr. 3, p. 328—332).

La 18 mai 1595 — aflat la Alba Iulia — Alfonso Visconti declara: „am aflat că alteța sa folosește titlul acestor principate în toate actele sale de cancelarie” (*Călători străini*, III, p. 476).

Pentru punctul de vedere al istoriografiei maghiare mai vechi cu privire la această problemă este instructiv a se vedea Ferencz Görög, *A két oldh vajda Báthory Zsigmondnak tett községesküje*. [Jurământul de credință depus de cei doi voievozi români lui S.B.] („A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve”, 1904—1905, p. 90—101), ca și când Mihai ar fi depus vreodată un asemenea jurământ.

[33] După informații contemporane, înlocuirea lui Aron Tiranul cu Ștefan Răzvan ar fi făcut la 23 april 1595, deci înainte de lupta de la Călugăreni. Vezi amănunte în *Călători străini*, III, p. 262—263.

Despre acest efemer voievod al Moldovei, cu privire la care se spunea că ar fi fost fiu de rob țigan, vezi: S. Fl. Marian, *Tradiții populare din Bucovina*, Buc., 1895, p. 282—288; N. Iorga, *I. Originea lui Ștefan Răzvan, II. Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul de la Constantinopol*, Buc., 1931 (din AARMSI, s. III, t. XI, 1931, p. 157—163); I. Minea, *Data de la luptei de la Areni (1595)* („Buletinul Institutului Xenopol”, I, 1941, nr. 1, p. 3—8); Em. Emil Emandi, *Participarea lui Ștefan Răzvan la luptele din anul 1595 purtate de Mihai Viteazul contra turcilor* (MN, 1978, p. 113—117).

[34] Aceasta este și concluzia raportului lui Giovanni de Marini Poli: Aron vodă a refuzat să-l recunoască pe Sigismund de suzeran, afirmând că vrea „să se poarte cu el ca nepi și buni vecini și prieteni ce am fost și ne-am unit contra turcului pentru binele creștinătății”. În urma refuzului, „Aron a fost socotit drept trădător și învinuit că s-ar fi înțeles cu turcii” (*Călători străini*, III, p. 262).

„Trădarea” domnului Moldovei a fost trîmbițată de Sigismund Báthory și în Apus pentru a justifica înlocuirea acestuia; după cum declara îngîmfatul principe lui Alfonso Visconti, la 18 mai 1595, Báthory a vrut să-și asigure stăpînirea asupra Moldovei, „punînd acolo ales acolo un guvernator”, ceea ce arată clar ce rol era rezervat domnilor țărilor române de ambițiosul principe (*Călători străini*, III, p. 475).

După o știre din Alba Iulia, datată 12 mai 1595, Aron vodă a fost închis „cu nevastă și copii” deoarece întreținea relații cu polonii și cu cardinalul Andrei Báthory. Înlocuitorul său, Ștefan Răzvan, era, „foarte plăcut principelui”, care-l considera „servitor vechi și credincios” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 179). Peste o lună, se afirma că Sigismund îl arestase pe Aron vodă sub acuzația că vroia să se răscobile împotriva sa „și i-a luat aur mult care va sluji la acest război” (*ibidem*, p. 181).

După opinia cronicii Țării Românești, deși Aron Țiranul „s-a nevoit” și și-a vărsat singele „pentru creștini”, „îl ajunge Pîră mincinoasă și năpaste”, fiind scos din țara lui „cu rușine” de trupele lui Sigismund (*Istoria Țării Românești*, p. 91). De aceea, înlocuirea lui Aron Țiranul a fost condamnată și de Mihai Viteazul, care pierduse în el un aliat de nădejde. Vezi infra n. [39].

[35] După cum îi spunea Mihai Viteazul lui Lubieniecki, Ștefan Răzvan „nu este un țăran, ci un șerb al meu. Dacă ai fi rămas încă puțin pe lângă mine, aș fi trimis după mama lui din sat, ca să știi cine este”. Domnul îl acuza pe Răzvan de trădare și de furtul a 6 000 de zloți roșii „cînd l-am trimis la Țarigrad” (*Călători străini*, III, p. 497).

[36] În realitate, au fost 15 (nu 13!) soli la Alba Iulia: mitropolitul Eftimie, episcopii Luca și Teofil, Mitrea fost mare vornic, Chisar (nu Hristea!) vornicul, Dumitru logofăt, Dan vistierul, Radu (nu Teodor!) mare postelnic, Vintilă clucerul și Preda logofătul care l-au trădat pe domnitor, apoi alți 5 care nu l-au trădat: Theodosie Rudeanu, Radu clucer Buzescu, Stănilă postelnicul, Borcea logofătul și Stamate clucerul. Au fost deci 12 boieri plus trei clerici. Cei care au fost de acord cu tratatul unilitor pentru Mihai Viteazul erau dregători vechi, care se pronunțau pentru o politică filo-turcă, dintre care unii (Mitrea vornicul, Chisar vornicul) îl vor trăda mai târziu pe Mihai Viteazul.

[37] Bătălia celebră de la Călugăreni din 13/23 august a constituit subiectul a numeroase și atente studii, privind îndeosebi localizarea și desfășurarea ei: Al. Anastasiu, *Bătălia de la Călugăreni*, Buc., 1906; ed. II-a, Buc., 1928; Al. Culici, *Campania munteană din 1595. Călugăreni, Țirgoviște, Giurgiu*, Buc., 1939 (extras din „România militară”, 1939); Constantin Zagoriț, *Călugărenii sub o nouă înfățișare*, Ploiești, 1940 (cea mai completă descriere a luptei, cu extrase din cronici și documente); Marin Alexandru Cristian, *Despre locul și desfășurarea bătăliei de la Călugăreni* (RA, 1970, nr. 2, p. 630—636); Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, p. 63—80 etc.

Primul atac a fost dat de oastea lui Mihai, care a reușit să pătrundă pînă aproape de tabăra otomană, după care oștile turcești, sub comanda a trei pașale: Haidar, Hasan de Timișoara și Mustafa de Bosnia, efectuînd un început de învăluire, au ajuns pînă dincolo de Călugăreni. Vitejia ostașilor români a îndreptat, însă, situația; riposta a fost atît de puternică, încît o bună parte a oștirii otomane a fost aruncată în mlaștină împreună cu Sinan-Pașa.

Iată cum descrie cronicarul turc acest eveniment: „locul pe unde trebuia să treacă oastea islamică era un loc foarte păduros, mlaștinos și îngust. De aceea, afurisiții ghiauri, trăgînd foarte mult cu puștile, avangarda oștii islamice s-a îngrămădit spre spate. Astfel ea a trecut prin foarte multe greutăți și necazuri și, în cele din urmă, s-a împrăștiat ... Măria sa serdarul (= Sinan-Pașa) s-a împotmolit în mlaștină și a scăpat cu mare greutate. Dușmanii legii au răspîndit vestea că serdarul a căzut” (*Cronici turcești*, I, p. 371).

În aceste împrejurări, vitejia personală a lui Mihai a decis soarta bătăliei; după cum se arată în cronică Țării, „văzînd atîta hărboare mare, el încă își strînsese toți boierii și toți căpitani și ieșiră într-o împinarea lor de față. Și aciiși Mihai vodă cu mîna lui tăie pe Caraiman pașa și înfrînsă pre turci înapoi”. (*Istoria Țării Românești*, p. 61).

Pentru a putea pune rînduiala în oastea sa înfrîntă, Sinan a hotărît retragerea spre sud. Explicația înfrîngerii turcești este dată de un cronicar otoman, care scria mai târziu, pe baza unor informații contemporane: „Din voia lui Alah, oastea islamică a fost cuprinsă de o mare spaimă, încît nu putea să opună nici o împotrivire.” (*Cronici turcești*, I, p. 502).

Un ostaș cu experiența lui Albert Király comunica după luptă că „bătălia, care a ținut de dimineața pînă seara”, a fost „o hărțuială atît de serioasă cum ... n-am mai cunoscut și nici n-am mai auzit de una care să fi durat atît de mult ... Însuși Sinan pașa ar fi comunicat că a rămas uimit de atacul supraomenesc al oamenilor noștri și că trebuie să se rușineze că o oaste atît de mică a pus pe fugă forțele împăratului turc și trei pașale” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, p. 12).

Campania otomană din 1595 a fost descrisă în numeroase izvoare, unele necunoscute lui Xenopol, din care amintim: Al. Ciorănescu, *Un témoin espagnol de la campagne roumaine de 1595* („Revue des études roumaines”, 1965, p. 77—96); Cristina Feneșan, *1595. Călugăreni: Țirgoviște—Giurgiu: un oștean otoman consemnează* (MI, 1979, nr. 4, p. 21—25); Costin Feneșan, *Abdul Kadîr. Ein Türkischer Chronist und Augenzeug des Feldzuges gegen die Walachen (1595)* (RESEE, 1979, nr. 2, p. 335—344).

[38] Despre oastea lui Mihai Viteazul, în care un rol de seamă l-au avut mercenarii, vezi mai nou: Ștefan Ștefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul* („Romanoslavica”, V, 1962, p. 157—162); N. Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 75—112; idem, *L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593—1601)* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 353—366), unde se prezintă măsurile luate de domn pentru modernizarea oastei sale pentru a face față situației.

[39] La 27 iulie Mihai Viteazul declara polonului Lubieniecki că primise vestea că turcii „în număr de cîteva sute, au trecut de la Rusciuk la Giurgiu și că au aruncat și un pop peste Dunăre ... Eu pornesc mîine împotriva lor, silindu-mă ... să le împiedic trecerea ca voi putea”. Cu acel prilej, domnul regreta că nu mai domnea în Moldova „fratele” său Aron.

cu care făcuse jurământ „ca unul pentru altul să ne punem capul” și cu ajutorul căruia ar fi putut opri trecerea turcilor peste Dunăre (*Călători străini*, III, p. 499).

Trecerea Dunării a început la 14 august și s-a terminat peste trei zile. Vezi descrierea făcută de Diego Galan — participant la expediție — în *Călători străini*, III, p. 527—528. Vezi și SMIM, III, p. 77.

[40] După același autor, Mihai construisese un pod peste o mlaștină „pentru a îmbia pe turci să treacă, întrucât de partea cealaltă a mlaștinei era o pădure foarte deasă”, unde se ascunsese cu oamenii săi (*Călători străini*, III, p. 529).

[41] Pierderile neînsemnate ale oștirii lui Mihai sînt recunoscute și de Diego Galan (30 de morți și 22 de răniți!) (*ibidem*, p. 530), ca și de căpitanul Albert Király într-o scrisoare din 24 aug. 1595, publicată de A. Decei (RA, 1967, p. 223). După opinia cronicii lui Balthasar Walther, turcii ar fi pierdut 3 000 de ostași, iar românii doar cîteva sute (SMIM, III, p. 79).

[42] În cronică se afirmă că noaptea l-a împiedicat pe domn să zdrobească forțele dușmane și să pună astfel capăt întregului război (*ibidem*).

[43] Pentru lucrarea lui W. St. Teutschländer, *Mihail der Tapfere, ein Zeit und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens*, Viena—Buc., 1879, vezi și recenzia lui A. D. Xenopol publicată în „Conv. literare”, 1880—1881, p. 41—49, unde se fac unele observații interesante.

[44] Lui Xenopol nu-i este cunoscută purtarea dubioasă a comandantului maghiar în timpul bătăliei de la Călugăreni, cînd — după cum spune cronicarul Szamosközy — el a refuzat să participe la luptă la cererea unor boieri dușmani ai lui Mihai Viteazul (Miroslav logofătul și Dan vistierul), care l-au sfătuit „să nu meargă la luptă așa nebunește, căci ce pot face 16 000 de oameni împotriva a 100 000?” (Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 104) Vezi și analiza lui Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, p. 70—73, care subliniază faptul că Mihai a luptat doar cu propria sa oaste, fără ajutor străin.

Uneltirile acestui grup de boieri — instigați de Mihnea Turcitul — au continuat și în lunile următoare. Ilustrativ este faptul că în cronicile turcești s-a păstrat textul unei scrisori prin care o parte a marii boierimi muntene solicita ajutorul sultanului pentru înălțurarea lui Mihai Viteazul: „Noi sîntem din vechime și din moși strămoși raiale (=supuși), fii de raiale ale padișahilor dinastiei osmane. De aceea, să ni se ierte vinovățiile și păcatele întocmai ca și ale celor din vilaietul Moldovei și să ni se acorde bunăvoința și iertarea împărătească ... Afurisitul de Mihai, care s-a răsculat și s-a răzvrătit, este pricina împrăstierii în așa măsură a raialelor care s-au dus să-și caute loc de refugiu pentru a scăpa de loviturile de sabie. Sîntem siguri că în scurt timp el va intra, prin lovituri, în mîna marelui sale padișahului cel fericit și va fi nimicit de sabia distrugătoare” (*Cronici turcești*, I, p. 376).

[45] Textul exact al scrisorii este: „Cît privește pe Mihai vodă, aceasta pot s-o afirm cu siguranță că e om bun și bun ostaș și nu dă a se bănuî nimic împotriva lui. A declarat că nu se preface, ci vrea să slujească din toată inima creștinătății întregi și încă și marelui tale și e credincios în toate”.

[45 bis] Știrea este preluată greșit din Balthasar Walther, unde se spune: „Împreună cu Sigismund venîră 1600 de călăreți germani, deasemenea, prin Ungaria, se grăbea să vină generosul Ioan Wiher, fiul lui Ernest, cu 80 de cazaci din Polonia și 1600 de călăreți din Silezia, înarmați cu archebuze și alte arme” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 278).

[46] După calcule mai exacte, armata adusă de Sig. Báthory în ajutorul lui Mihai cuprindea circa 18 000 de osteni, plus circa 12 000 de secui deci un total de circa 30 000 de oameni. După informațiile date de principe lui Alfonso Visconti, în tabăra de la Tîrgoviște erau „cu totul 40 000 (de oameni), dar bine înarmați sînt abia 25 000” (*Călători străini*, III, p. 478).

Vezi descrierea amănunțită a oastei făcută de Filippo Pigafetta, participant la campanie, în *Călători străini* III, p. 545—546 și a lui Petru Pellerdi, *ibidem*, p. 621. După ultimul zvon, Mihai Viteazul avea „cel puțin 8000 de călăreți și pedestri, români buni”.

Unul din ultimii cercetători ai problemei, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, p. 172, estima totalul forțelor aliate la 30—35 000 de oameni, din care: Sigismund — 22 000, Mihai — 8000 și Ștefan Răzvan — 1500—3000.

Despre luptele din toamna anului 1595, ce au dus la izgonirea oștilor lui Sinan-Pașa din Țara Românească, vezi: A. Veress, *Campania creștinilor în contra lui Sinan pașa din 1595*, Buc., 1925 (din AARMSI, s. III, t. IV, 1925, p. 66—148), lucrare fundamentală, cu anexe documentare: I. Crăciun, *Scrisoarea lui Petru Pellerdi privitoare la ajutorul dat de Sigismund Báthory lui Mihai Viteazul în campania din 1595* (AIINC, 1931—1935, p. 494—502); reprodusă în *Călători străini* III, p. 618—625; Liviu Ștefănescu, Alexandru Ligor, *În legătură cu căderea lui Sinan Pașa la București și retragerea lui Mihai Viteazul la Tîrgoviște* („Studii de comunicări”, Pitești, 1972, p. 277—284); L. Demény, *Secuii în campania de eliberare a Țării Românești din 1595* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 487—506); Cristina Rotman, *Ocupația otomană în Țara Românească în anul 1595 (14/24 august — 20/30 octombrie)* („Apulum”, 1975, p. 273—

298); idem, *Un izvor inedit referitor la istoria oraşului Tîrgovişte în anul 1595: cronica lui Topcular Kâtibi Abdul Kadîr Efendi („Valachica”, 1976, p. 239—248).*

Despre participarea trupelor toscane la campania din 1595 — problemă necunoscută lui A. D. Xenopol — vezi Angelo Pernice, *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia a la fine del secolo XVI*, Florenţa, 1925.

[47] Luptele de la Giurgiu au fost descrise pe larg de unii participanţi precum Alfonso Visconti, Diego Galan sau Petru Pellerdi. Vezi amănunte în *Călători străini*, III, p. 480—483, 534—536, 623—625.

[48] Meritele lui Mihai Viteazul la obţinerea victoriei au fost scoase în relief de unul din cei mai cunoscuţi cronicari turci: „Mihai, în văzul lui Sinan paşa, a distrus toată cetatea Giurgiului şi a luat toate tunurile şi muniţiile . . . , a pricinuit atîta pagubă musulmanilor, încît aşa ceva nu s-a auzit în nici un secol”. (*Cronici turceşti*, II, p. 44). Un altul afirma chiar „o asemenea retragere dezastruoasă şi înfrîngere nu a mai fost pomenită în istorie” (*ibidem*). Vezi şi C. Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, Sibiu 1943, p. 42, unde se reproduc cuvintele cronicarului turc Mustafa Naima că lupta de la Giurgiu a constituit „cea mai groaznică înfrîngere din istoria turcilor, care se datoreşte exclusiv necredinciosului şi afurisitului de Mihai”.

Întrucît ecoul acestor victorii a fost răsunător, scriitorii turci au încercat chiar să analizeze înfrîngerea din 1595 şi au găsit vinovatul în persoana lui Sinan-Paşa, care „a avut o faimă atît de proastă, încît ceva asemănător nu le-a mai fost dat să cunoască musulmanilor” (*Cronici turceşti*, I, p. 504).

Meritele deosebite ale lui Mihai Viteazul în luptele din 1595 au fost recunoscute pe plan european. Ambasadorul Angliei la Poartă, E. Barton, îşi exprima admiraţia totală faţă de viteazul domn cînd scria: „este un lucru de mare laudă şi de nemaipomenită faimă ca ceea ce atîta împăraţi, regi şi principii n-au putut spera să înfăptuiască vreodată, un Mihai, cel mai din urmă şi mai sărac dintre domnitori, să izbutească a o face, zdrobind oştirea sultanului” (E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 98).

Xenopol are dreptate cînd afirmă că Sig. Báthory şi-a trîmbiat meritele în Apus, unde au apărut şi unele „avvisi”, care-i atribuiau lui victoria. Vezi C. I. Karadja, *Une description de la campagne contre les Turcs en 1595* (RHSE, 1925, p. 354—356), precum şi epigrame şi ode în care era lăudată vitejia principelui, considerat „ducele” celor trei ţări române. Vezi, de pildă, *Elogium in honorem Serenissimi atque belicosissimi Herois, D. D. Sigismundi I, Dei gratia Ducis Transylvaniae, Moldaviae, atque Walachiae Transalpiniae, nec non sacri Romani Imperii Principis, Comitum Siculorum Partiumque Hungariae, Domini Optimorum artium liberaliumque studiorum Mecoenatis, Domini sui elementissimi. Adiectae Elegiae De Bello necessario movendo contra Turcas et omnino continuando. Scriptum a Ioanne Aquilio Torquato D. post Iaurinum occupatam, Barthae, <1595>*. O altă „oraţie” a fost tipărită de Girolamo Frachetta, *Oratione prima al sereniss, et generosiss. Sigismondo Battori, Principe di Transilvania, Vallachia et Moldavia . . .*, Roma, 1595.

După cum remarcă şi A. D. Xenopol, cu Mihai Viteazul se întîmpla ceea ce se petrecuse cu mai bine de un secol înainte cu un alt mare erou, Ştefan cel Mare, ale cărui victorii erau trecute pe seama lui Matei Corvin, care-l considera „căpitanul” său.

Şi unii istorici ca A. Veress au susţinut că rolul principal l-ar fi avut Sig. Báthory. N. Iorga, *Nouă izvoare despre campania munteană din 1595* (RI, 1925, p. 162—170) a arătat însă — ca şi Xenopol — că Mihai a fost „întîia cauză” a biruinţei.

[49] Textul exact este: „principele Transilvaniei, luîndu-şi rămas bun de la domn cu multe dovezi de prietenie folosite şi acum la despărţire ca şi pînă acum şi aducînd împreună cu el mulţumiri lui Dumnezeu pentru atîta duşmani ucişi” (SMIM, III, p. 84—85).

[50] Despre împăcarea Poloniei cu Poarta prin intermediul ambasadorului Angliei la Poartă, Edward Barton — cel care-l susţinuse pe Mihai Viteazul la ocuparea tronului — vezi Józef Garbacik, *Le relazioni turco-polacche tra XVI secolo alla luce dei rapporti e dei disaccordi dei baili veneziani a Constantinopoli*, în vol. *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*, 1967, p. 227—228 şi L. Demény — Paul Cernovodeanu, *Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 31—36.

[51] După caracterizarea făcută de istoriografia polonă, Zamoyski a fost un comandant militar mediocr, iar ca om politic a fost un duşman al Habsburgilor, opunîndu-se la intrarea Poloniei în Liga Sfîntă. Vezi K. Lepszy, *Wróg Habsburgów — Jan Zamoyski* [Duşmanul Habsburgilor — I. Z.] („Roczniki Historyczne”, XVIII, 1949, p. 118—134).

Relaţiile dintre cele două puteri erau încordate în această epocă şi din pricina tendinţelor lor expansioniste spre Marea Neagră. Vezi J. Macurek, *Zapasy Polska a Habsburgów o przystup K. Cernem Mori, na sklonku 16 stol.* [Lupta dintre poloni şi Habsburgi pentru ieşirea la Marea Neagră la sfîrşitul secolului al XVI-lea], Praga, 1931.

[52] Ocuparea Moldovei de oştile polone a fost uşurată de faptul că Ştefan Răzvan plecase cu 16 000 de oşteni în campania din Ţara Românească, în ajutorul lui Mihai Viteazul. După trei zile de la plecarea sa, trupele polone şi căzăceşti l-au adus pe Ieremia Movilă ca domn, „din care cauză toţi moldovenii care veneau cu voievodul (Ştefan Răzvan) l-au părăsit şi s-au întors înapoi” (*Călători străini*, III, p. 478).

Despre campania polonă în Moldova, terminată cu înscăunarea lui Ieremia Movilă și cu scoaterea țării din coaliția antiotomană — o lovitură serioasă dată politicii lui Mihai Viteazul — vezi: D. Ciurea, *Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII* (SCSI, 1957, nr. 2, p. 324 și urm.); I. Corfus, *Jurnalul expediției polone în Moldova din 1595* (RA, 1970, nr. 2, p. 525—546); reprodus parțial în *Călători străini*, III, p. 643—653; idem, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 527—540); Ștefan Andreescu, *O reactualizare a tratatului de la Lublau în 1595* (AIIAI, 1983, p. 107—119).

În septembrie 1595, Moldova era considerată „membră” a coroanei polone (Hurmuzaki, III/2, p. 136—137, 138; IV/2, p. 186, 207; VIII, p. 193—196).

Într-un document din 10 april. 1598, domnul Moldovei declara că el salvase țara, cu ajutorul Poloniei, de la transformarea în pașalic; iată textul: „cînd s-a fost sculat hanul cu toată puterea sa asupra țării Moldovei și vrut-a să pună pașă în țara Moldovei; atunci cînd am venit domnia mea, cu vrerea lui Dumnezeu și cu puterea craiului Lehie și apărât-am țara și am scos-o din acea nevoie și din acea robie” (G. Ghibănescu, *Surte și izvoade*, VIII, Iași, 1913, p. 237).

[53] Răzvan a ajuns în fața Sucevei la 12 decembrie cu ajutor de la Sigismund Báthory; Ieremia Movilă se afla în cetatea Sucevei, avînd 4000 de oșteni poloni. Lupta a avut loc a doua zi, 13 decembrie (stil nou), la Areni, lîngă Suceava. Vezi studiul lui I. Minea citat la nota [33] și Dimitrie Dan, *Das landtäflische Gut „Tatarasch und Areni” betreffenden Urkunden und Schriften Chronologisch zusammengestellt von Stadt-Vorstande in Suczawa*, 1887.

Înainte de această dată însă avuseseră loc lupte între poloni și tătari în Moldova (octombrie 1595), povestite pe larg de Miron Costin, *Opere*, p. 44—45.

[54] Miron Costin — care relatează pe larg lupta de la Areni — arată cum a fost prins Răzvan, care a fost adus la Ieremia Movilă; acesta, „după cîtăva muștrare, i-au tăiat îndată capul și l-au pus într-un par împotriva cetății” (*ibidem*, p. 46) (deci nu l-a tras în țepală!).

N. Bălcescu insistă mai mult asupra luptei de la Areni și sfîrșitului lui Răzvan, care s-a purtat ca un viteaz. După ce a pierdut artileria, iar cavaleria a fugit, Răzvan a continuat lupta cu cel mai mare curaj; doi cai au fost uciși sub el, el sări pe al treilea și continuă lupta, ceea ce a stîrnit admirația dușmanilor săi, care strigau: „ce mai viteaz!”. Bălcescu condamnă cu asprime cruzimea cu care a fost ucis viteazul domn de Ieremia Movilă. (*Opere*, ed. cit., II, p. 154—157).

Despre locul luptei, vezi Mircea Ignat, *Contribuții la cunoașterea movilelor funerare militare în evul mediu. (Săpăturile arheologice de la Movila lui Răzvan)* („Suceava”, 8, 1981, p. 101—109).

[55] Pentru relațiile lui Mihai cu popoarele balcanice și speranțele de eliberare puse de acestea în lupta condusă de domnul Țării Românești s-a scris foarte mult. Vezi mai nou: Al. Jordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic* (RIR, 1935—1936, p. 361—381); și extras, 1936; D. Russo, *Cîntece populare grecești despre Mihai Viteazul*, în *Studii greco-române*, I, Buc., 1939, p. 109—113; M. Lacko, *Alcuni documenti riguardanti l'arcivescovo di Ochrida Atanasio* („Orientalia Christiana Periodica”, 1967, p. 620—638); Bistra Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle* („Bulletin AIESEE”, 1971, nr. 1—2, p. 57—72); Constantin Velichi, *L'époque de Michel le Brave dans la conscience balkanique* („Synthesis”, 1975, nr. 2, p. 69—76; și în RA, 1975, nr. 2, p. 135—143); Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave* (RRH, 1984, nr. 4, p. 341—362) (lucrare foarte bine informată).

Pentru cadrul general al problemei, vezi Paul Cernovodeanu, *Le rôle des Pays Roumains dans la lutte de libération des peuples du Sud-Est de l'Europe (XVe — XVIII es.)* (RPH, 1981, nr. 2, p. 24—45).

[56] În realitate, nu este vorba de nici o greșeală; după înfrîngerea turcilor în 1596, în fața lui Mihai Viteazul se aflau două planuri de acțiune: *dacic* și *balcanic*, domnul fiind cerut cu insistență de locuitorii de la sudul Dunării (bulgari, greci etc.), care-i promiteau chiar tronul împăraților bizantini. În iunie 1600, Andrea Bobbi afirma: „Mihai vodă va ajunge să se înstăpînească pe Constantinopol ..., aclamat și urmat îndeosebi de greci, stăpînii de odinioară ai acestei împărății, făcîndu-se proclamat, el și nu altul, împărat al Constantinopolului” (*Călători străini*, IV, p. 188). Vezi și A. Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378). Marele domn a ales însă planul dacic, devenind *Restitutor Daciae*, prin unirea sub sceptrul său a celor trei țări române de pe teritoriul fostei Dacii.

Cum se explică această alegere? În primul rînd, prin conștiința originii comune și a unității de neam, foarte puternică în acea vreme. Izvoarele contemporane lui Mihai Viteazul notează faptul că, în împrejurări grele, domnul își îmbărbîta ostașii cerîndu-le „să se poarte vitejește, pentru slava nației lor și a acelei a romanilor, din care mîrturiseau că se trag” (Hurmuzaki, III/2, p. 530). La rîndul lor, boierii munteni din acea vreme scriau celor moldoveni: „sîntem și de o lege și de o limbă” (SMIM, V, p. 183), dovadă elocventă a existenței conștiinței de neam. Asupra acestei probleme vom mai reveni la cap. II.

[57] Vezi N. Iorga, *Doi mîzili români la Poartă în epoca lui Mihai Viteazul*, în *Studii documente*, XIX, p. 54—56 și *Cronici turcești*, I, p. 376, 378.

[58] Xenopol **exagerează** puțin; de fapt, a fost o expediție de prevenire a acțiunilor **dușmănoase** pregătite de Ieremia Movilă care urmărea să-l ajute pe tânărul Radu Mihnea să ocupe tronul lui Mihai. Domnul Țării Românești nu a ajuns până la Iași. La 10 și 28 martie Ieremia Movilă se afla la Suceava (DIR, A, veac. XVI, vol. IV, p. 136—138).

[59] Prada tătarilor a avut loc în timpul verii; la 18 iulie 1596, aflat la Gherghița, domnul arată că „**acum**” (deci de curind!) „**păgînii** tătari, ei au intrat în Țara Românească (Zemle Vlaškoe), de au făcut **mare răutate**, robire și pradă tuturor românilor” (DRH, B, XI, p. 242); într-un document emis în ziua următoare, se adaugă la pradă „și foc” și se arată că printre cei jefuiți se aflau și „**mulți boieri**” (*ibidem*, p. 244). Prada din vara anului 1596 este evocată de numeroase alte documente (*ibidem*, p. 265, 279, 459).

[60] Traducerea exactă a acestui important text este: „**cheamă** de prin peșterile munților (înapoi) pe cîmpia țării pe locuitorii rămași (în țară), jalnic risipiți, reface colibele distruse în tot locul și terenurile devastate ale posesiunilor și împarte semințele necesare cultivării pămîntului, în măsura în care putea fi cultivat, căci toate depozitele de grîne fuseseră prădate, bucațele și vinul ridicate și risipite de dușmanii ce cuteierau cea mai mare parte a țării, iar toate cele necesare hranei și semănăturilor, aduse din locurile de munte și din Transilvania vecină, se vindeau cu prețuri destul de scumpe. Și chiar Moldova însăși, stoarsă de războaiele sale, nu-și acoperea nici chiar nevoile sale. Pe lângă toate acestea, comerțul obișnuit cu Turcia fusese părăsit cu totul din cauza pericolelor mai amenințătoare ca niciodată. Nu mult după aceea, pentru ca soldații să nu se moleșească de odihnă din lipsa de exerciții, trimite cîteva mii dintre ei să treacă Dunărea și să pornească la hărțuirea dușmanilor” (SMIM, III, p. 85).

[61] Despre uciderea celor doi boieri conspiratori vezi *ibidem*, p. 86 (cronica lui B. Walther).

Despre opoziția marii boierimi muntene față de domnia lui Mihai Viteazul vezi îndeosebi Ștefan Ștefănescu, *Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul* (SMIM, V, 1962, p. 175—194), care publică scrisoarea boierilor munteni către cei pîbegi în Moldova, prin care cer acestora să intervină la regele Poloniei să-i scape de „tiran”.

La 1598 boierii munteni refugiați în Moldova solicitau cancelarului Ian Zamoyski să le pună domn pe Simion Movilă „pentru ca să fim împreună și în unire cu țara Moldovei, *căci stîntem cu toții de o limbă și de aceeași credință*”, ideea unității de neam cunoscută desigur și lui Mihai Viteazul.

[62] Despre luptele duse de Mihai Viteazul la sudul Dunării — unde a trezit mari speranțe de eliberare și de unde a primit numeroși oșteni — vezi: Constantin Velichi, *Pohodite na Mihai Viteazul na iug ot Dunav* [Campaniile lui Mihai Viteazul la sudul Dunării] („Istoriceski Pregled”, 1973, nr. 1, p. 63—72).

[63] Rezultatul vizitei lui Mihai Viteazul este înregistrat astfel de cronică: „Atuncea Batir Jicmon (Sig. Báthory), deaca văzu pe Mihai vodă cu atîta vitejie și cu atîta înțelepciune, slobozit-au Țara Românească cu tot venitul ei ca să fie iar pre seama lui Mihai vodă” (*Istoria Țării Românești*, p. 63), cu alte cuvinte, anularea condițiilor umilitoare ale tratatului de la Alba Iulia.

ÎNTRUNIREA ȚĂRILOR ROMÂNE

Par. 1. Schimbările din Ardeal

De la începutul anului 1597 pînă la 1599, vuietul armelor aproape amuțește deasupra Munteniei și daraverile se schimbă din război în politică, Mihai fiind ocupat în tot acest răstimp cu tratările, parte cu turcii, parte cu tătarii, tratări care, deși nu iesă la un rezultat definitiv, totuși împiedică cel puțin răzbunarea otomanilor¹. Aceste împrejurări dau lui Mihai răgazul trebuitor spre a-și îndrepta toată cugetarea lui asupra daraverilor politice de la nordul țării lui, ce se încurcau mereu în acest răstimp și care trebuiră apoi tăiate tot cu ascuțișul sabiei. Aceste daraveri erau toate determinate de o singură idee, stranie și neașteptată, ce străbătuse prin creierii nu prea sănătoși ai domnului Ardealului, anume aceea de a se lepăda de lume și de măririle ei, de a se despărți atît de femeia lui cît și de coroana ce o purta și a se retrage ca un pustnic în o viață mai sfîntă. Nemții, totdeauna la pîndă spre a-și lăți hotarele împărăției prin calea pașnică a negocierilor, aflară în curînd de gîndul lui Báthory și puseră îndată totul în lucrare spre a-l întări în el.

Vizita lui Báthory la curtea imperială din Praga, îndeplinită în luna lui februarie 1597, nu avuse atîta de scop înțelegerea în privirea turcilor, cît punerea la cale a cesiunii țării sale către împăratul^{1bis}. Tratatul definitiv cuprindea că Sigismund Báthory să deie Transilvania împăratului Rudolf, iar el să-i treacă în schimb ducatele de Oppeln și Ratibor din Silesia și o pensie anuală de 50 000 de scuzi; apoi să primească despărțenia de soția lui, care să păstreze însă titlul de principesă a Transilvaniei, și să mijlocească la papa dobîndirea pentru el a rangului de cardinal [1].

Báthory însă, îndată după întoarcerea lui în Transilvania, începe a se căi de convenția încheiată și făgăduiește domnia, pe care el tot era hotărît să o părăsească, deodată la mai mulți nobili din Transilvania: lui Gaspar Corniș <Kornis>, Ștefan Bocskay și lui Ștefan Jojica, acest din urmă nobil maghiar de viță română. Împăratul, aflînd de aceste uneltiri ale principelui, trimite la el o deputăție compusă din Martin Pete, episcopul Oradiei Mari, și Adam Gall Popel, care să-l îndatorească a se ține de tratatul încheiat².

Această schimbare de stăpînire a Transilvaniei nu putea deloc să convingă lui Mihai. El ar fi primit bucuros ajutorul nemților contra turcilor,

¹ Asupra acestor tratative vezi Hurmuzaki, *Doc.*, XII. p. 289—325.

^{1bis} Raport din Praga, 24 febr. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 231).

² Stephani Szamosközi, *Rerum transylvanicarum pentas quinta* [*Rerum Transylvanarum pentades et hebdomades*], în *Monumenta Hung. historica, Scriptores*, XXVIII, p. 6.

însă de departe, preferînd să aibă lîngă el un suzeran de puterea căruia nu avea să se teamă; care, deși îl legase printr-un strașnic tratat, nu îndrăz-nise niciodată a cere aplicarea lui. Cu alte cuvinte, Mihai vroia să se folo-sească de lupta creștinilor în contra turcilor spre a se emancipa cu totul de orice stăpînire și a dobîndi libertatea și neatîrnarea, după care năzuiesc totdeauna sufletele mari. Substituindu-se împăratul în locul lui Sigismund în domnia Ardealului, poziția lui Mihai se schimba cu totul; el primea de vecin pe un domn puternic, un al doilea sultan, care ar fi înlocuit pe capul lui Mihai autoritatea pe care ar fi scuturat-o din partea turcilor. El nu mîn-tuia țara și pe sine de răul robiei, ci schimba numai robia turcească pe aceea germană. Știa însă bine Mihai că nici aceasta nu avea să fie mai ușoară decît aceea suportată pînă atunci; ba chiar o întrevedea el mai grea și mai nesuferită din pricina prigonirilor religioase care trebuiau să înso-țească numaidecît domnia catolicilor și să înlocuiască astfel neamestecul turcilor în materie religioasă de care românii se bucuraseră pînă atunci.

În asemenea condiții, înțelegem ușor cum de Mihai Viteazul trebuia să caute a împiedica pe cît îi era prin putință, deși fără a se compromite față cu împăratul, realizarea schimbului plănuir. De aceea, aflînd despre gîndul lui Báthory încă de la vizita făcută acestuia la sfîrșitul anului 1596, ceruse învoirea de la acest principe ca să fie întovărașit la Praga de banul Mihal-cea, pentru a avea astfel din timp știrile cele mai pozitive asupra acestei însemnate împrejurări³.

Mihai, pentru a zădărnici schimbul acum tocmit, încurajează și el pe unul din cei trei nobili cărora, răs-gîndindu-se, Báthory le făgăduise Ardealul, anume pe Jojica. Acesta, văzîndu-se împins de Báthory și sprijinit de Mihai, îndrăznește a-și pune chiar pe față candidatura lui și stăruiește a-și face partizani în dieta țării. Sigismund însă, înduplecat prin iezuiți și comisarii imperiali a se ține de tocmeala făcută, nu numai [că] retrace sprijinul încuviințat de el lui Jojica, dar încă și văzînd că acesta, acuma pornit, îi nesocotea voința, îl pune la închisoare [3].

Mihai, nemaivînd atunci nici o speranță de a putea împiedica pe împăratul ca să ajungă stăpînul Transilvaniei⁴, gîndindu-se la urmările unui atare eveniment, se hotărăște să rămîna mai bine în vasalitatea turcească, pe care știa el că față cu un om energic era să piardă mult din prădalnica ei natură. Domnul Munteniei începe deci a lucra pentru o împăcare cu sulta-nul, cel atît de greu lovit pînă acuma de dînsul.

El întrebuițează ca stăruitori pe ambasadorul Angliei și pe doi patri-archi, acel de Alexandria și Meletie Pigas, locțiitorul celui de Constantino-pol, care intrase în legătură cu domnul Munteniei încă din mai 1597. O corespondență se încinge atunci între locotenentul patriarhiei și domnul român, ce era privegheată cu mare luare-aminte de sultan, care punea să i se traducă toate cărțile primite și trimise, spre a putea el și cu divanul lua cunoștință de ele⁵, dovadă ce mare însemnătate dobîndise Mihai în ochii turcilor [4].

³ Un raport din 20 martie 1597 arată plecarea solului muntean (N. Iorga, *Acte și frag-mente*, I, p. 157) [2].

⁴ În 11 dec. 1597 găsim o stăruință pentru grăbirea cesiunii (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, 327).

⁵ Vezi asupra interpunerii <intervenției> lui Meletie Pigas mai multe amărunchimi, după corespondența conținută în manuscriptul din [insula] Chalkis, în Melchisedek, *Relațiuni isto-ricе despre țările române din epoca de la sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea*, București, 1882, p. 33. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 163—167]. Compară Meletie Pigas către Mihai vodă, 23 mai și 21 aug. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, XIV, p. 316—319) în traducere din grecește. Adaugă *ibidem*, IV/2, p. 223, în care se spune că patriarhul din Constantinopol „fa communicare al Bailo che se erà scritto lettera a Michaeli Vaivoda facendolo sapere che il Signor lo ha tornato in grazia”.

Pentru a nu-și destăinui însă teama pe care o aveau de domnul român și, mai ales văzînd că el umbla acum după împăcare, turcii se făceau și ei greoi la propunerile lui și împoască pe ambasadorul englez, ce le transmitea, cu cuvinte răstite, „că el ar trebui să se amestece numai în trebile supușilor lui; că valahul ține acum scaunul de trei ani și-l va putea menține încă alți trei; dar că, fiind el tributar Porții și atîrnător de ea, tot va trebui la sfîrșit să-și ieie pedeapsa greșelilor sale”⁶.

Cu toată această mîndră ținută a turcilor, sultanul nu lipsește a trimite un capugiu la Mihai spre a afla condițiile închinării, care capugiu avea ordin a cerca și pe principele Transilvaniei în aceeași privire, necunoscînd, după cum se vede, Poarta schimbarea de lucruri petrecută în Ardeal⁷.

În același timp Mihai trimitea un sol al său la Poartă, care însă avea ordin a nu se pleca prea adînc sub talpa turcilor, ci a le vorbi într-un chip hotărît despre condițiile sub care domnul său era dispus a primi din nou suzeranitatea turcească, anume să se mulțamească numai cu tributul, lăsînd la o parte toate celelalte pretenții, de rezidire a cetăților dăruite de Mihai sau restituirea artileriei luată de la turci. „Vizirul, ofensat prin tonul cel aspru al solului muntean, vroia să-l pedepsească, cînd capugiul său, întors din Valahia, îi spuse că Mihai ar avea adunate puteri însemnate, ceea ce făcu pe vizir să-și stăpînească mînia”.

Mihai însă, în același timp, pentru a apăsa asupra turcilor și a le înfrînge îndărătnicia, răspîndise felurite vești despre planuri de atac în contra lor, mai ales de năvălire în Bulgaria⁸. Mihai, văzînd că nici așa nu poate înfrînge opunerea Porții, se hotărăște să pună în lucrare un început de supunere către ea, arătîndu-i prin fapte că dorește a intra iarăși sub scutul turcesc. El trimite în mai 1598 un alt sol la Poartă, cu 6000 de galbeni din tribut, „scuzîndu-se că n-a putut aduna mai mult din pricina sărăciei și mizeriei țării, ruinată și pustiită prin războaie, din care pricină cea mai mare parte a populației ar fi fugit spre alte stăpîniri”⁹.

Solii încredințaseră pe turcii că „stăpînul lor Mihai ar fi cu inima curată; că se stricase cu transilvanul și că acesta chiar se hotărîse a-și trece țara împăratului, despărțindu-se de soția sa”.

Toate aceste însă nu putură îndepărta presupusurile turcilor, care vroiau să aibă „semne mai mari și mai sigure ale supunerii sale”¹⁰. Ce puteau să fie aceste semne altceva decît bacșișurile și darurile fără de care turcii la ele nu-și puteau nici măcar închipui domnia asupra țărilor române? Tocmai însă de aceste vroia să-i dezvețe Mihai. Cît de mult însă țineau turcii se cunoaște de pe aceea că, văzînd sărăcia sumei cu care solul lui Mihai se prezentase înaintea lor, se necăjiseră pe el așa de cumplit, încît vroiau să-i taie capul¹¹. Punctul de neînțelegere fiind deci atît de grav, era firesc lucru ca tratările îndrumate cu turcii să nu iasă la nici un capăt [5].

Deși Mihai ar fi preferat a rămîne sub suzeranitatea turcească decît a trece sub cea germană [6], el înțelegea, ca un adevărat cap politic, să păstreze față cu turcii poziția cîștigată și să nu arunce deodată în apă tot efortul strădănuirilor sale de pînă atunci. Văzînd că asemenea lucru nu este

⁶ Girolamo Capello către doge, 17 nov. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 516).

⁷ Corespondența dintre Mihai și patriarh, de la 31 dec. 1597 — 11 martie 1598 (*ibidem* p. 518—521).

⁸ Mai multe scrisori din sept.—nov. 1597 (Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 161—163).

⁹ 16 mai 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 523). Încă din ian. 1598 se începuseră tratări pentru tribut. Niște știri din Constantinopol, 15 ian. 1598 (*ibidem*, XII, p. 329) spun: „il f. liaco havendo mandato una lettera al patriarcha di Constantinopole, li haveva scritto come vol far pace et mando il suo tributo al gran signore”.

¹⁰ *Ibidem*, III/1, p. 523 (16 mai 1598): „se non fa apparire segni maggiori et più certi”.

¹¹ Din 11 iulie 1598 (*ibidem*, p. 523).

cu puțință de ajuns, iar că, pe de altă parte, Transilvania trecuse către împăratul, el se hotărăște a primi ceea ce fatala soartă îi arunca după grumaji: suzeranitatea germană. Pare că Mihai Viteazul presimțea cât trebuia ea să-i fie de fatală de se apăra atîta contra îndeplinirii acestui eveniment.

În 17 mai 1598, Báthory părăsește Transilvania și se duce la Zaurin, trecînd de acolo la Viena și apoi în Silezia, la noile sale principate [7]. „Trecerea lui Báthory prin Austria produse un entuziasm pregătît de curte, care ținea a acoperi uneltirile cu care îl despoiasc de tron. Austrieii urcau pînă în slava cerului această lepădare mărinimoasă a lui Sigismund de un tron întărit prin atîtea izbîndi strălucite. Triumful lui Báthory asupra lui însuși, ziceau ei, era mai presus de biruințele ce pînă atunci îi împodobiseră viața. Toate artele se întrecură spre a consfinți memoria acestui eveniment. Vestitul Sadeler, pictor împărătesc, din porunca lui Rudolf, făcu portretul principelui și-l împodobi cu figuri alegorice privitoare la abdicarea lui”¹².

Efectul acestei abdicări asupra Europei fu din cele mai neplăcute; toată lumea dezaproba perfidele uneltiri cu care Austria despoiasc de coroană pe un domn slab de minte și nimeni n-ar mai fi sărit acum în ajutorul unei puteri atît de lacome, care pune în lucrare mai mult mijloace piezișe decît virtutea și bărbăția, spre a-și lăți hotarele.

De aceea erau numai visuri și mîngîieri zadarnice cuvintele ce Báthory trimise lui Mihai la plecarea lui: că „el gîndește a lucra mai mult pentru cauza creștină, ducîndu-se în persoană pe la principii Europei, spre a-i scula în contra dușmanului comun și a-l zdrobi, sau a-l sili cel puțin ca să încheie cu creștinii o pace folositoare lor, în care nici Muntenia nu era să fie uitată”.

Toate acestea erau vorbe frumoase; Mihai însă nu se putea înșăla. *Transilvania trecuse în mîinile împăratului și cu turcii el nu se putea înțelege.* Era deci nevoit să primească pe capul său suzeranitatea germană [8].

Mihai căutase încă dinaintea plecării lui Báthory a se pune bine cu noul stăpîn al Transilvaniei, răspunzînd la solia trimisă de împărat, în persoana lui [Giovanni di] Marini [Poli] Raguseus, printr-o scrisoare din 16 martie 1598, în care roagă pe monarhul german să-i iele țara în protecție, „căci dacă ar fi încălcată țara lui, s-ar putea ca și altă țară să fie turburată” (Transilvania sau chiar Germania).

Împăratul trimite pe omul său de încredere, doctorul Pezzen, la Brașov ca să se întâlnească cu Mihai în persoană. În 18 aprilie Pezzen raportează împăratului niște pricini de întîrziere a sosirii lui Mihai, mai ales sărbătorile Paștilor, care „ar sili pe voievod să steie toată ziua în biserică”, așa că poate va fi nevoit să se ducă el, Pezzen, în Muntenia, ceea ce ar întîrzia mult rezultatul. Pezzen trimite din Brașov un cetățean de seamă ca să întrebe pe voievod dacă vine sau nu.

Mihai însă, care căzuse de pe cal la vînătoare și se rănise, nu putea veni. El încercase să o facă; dar din București pînă în Tîrgoviște suferise așa de mari dureri că nu putuse merge mai departe. Mihai roagă pe Pezzen să

¹² Bălcescu, l.c., p. 270. Există o relație contemporană asupra audienței solemne dată solilor împărătești în mîinile cărora Sigismund depuse guvernul <guvernarea> Transilvaniei. Báthory este numit în ea: principele Ardealului, Munteniei și Moldovei. Ea poartă titlul: *Siebenbürgische Zeitung, wahrhaftes Bericht welches massen der durchleuchtig-hochgeboren Fürst und Her Sigismundus, Fürst in Siebenbürgen, Wallachey und Moldau, Graf der Zeckler. die Kaiserlichen abgesandte empfangen und angehört, sein ganzes Land übergeben.* Gedruckt zu Nürnberg im 1598 Januar (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 2898).

vină la dînsul; dar întovărășirea lui Pezzen îl sfătuiește ca nu cumva să treacă granița că Mihai nu este așa de bolnav încît să nu poată veni¹³.

Din toate acestea reiese ce stăruinți mari erau puse de împărat pe lîngă domnul român, despre care se temea să nu rămînă în scopul lui cel dintîi de a se împăca cu turcii, deoarece ajutor de la Transilvania, lipsită de principe, nu mai putea spera¹⁴; și avea gîndul tainic de a se înțelege cu turcii și de a cucerii Ardealul pentru sine, bănuială adusă prin nevenirea lui Mihai la întîlnirea cu Pezzen și în trimiterea unui sol¹⁵. Dar, oricum ar fi stat lucrurile, atît Mihai cît și împăratul aveau nevoie unul de altul și de aici apropierea trebuia să se facă.

În 12 aprilie 1598, scrie unui om al casei împărătești, Ioan Chywa* din Alba Iulia, pe care după cît se vede îl cunoștea de mai înainte, rugîndu-l să salute din partea lui pe comisarii imperiali și să-i întrebe dacă să vină la ei. Pentru a se face dorit, el adaugă însă că „ar fi aflat că sultanul are de gînd să plece în persoană la război și, pentru a slăbi pe cît se poate pericolul amenințător, el, Mihai, va căuta să samene vrajbă între hanul tătarilor și împăratul turcesc”¹⁶.

Pe cînd însă Mihai Viteazul venea înaintea împăratului, spre a se pune bine cu el, acesta, care se vede a fi fost foarte interesat de a dobîndi prietenia voievozilor români, scrie și lui Ieremia Movilă spre a-l atrage la interesele sale. Creatura polonă, care trebuia să urmeze politica antigermană a proteguitorilor săi și să țină cu Poarta¹⁷, răspunde împăratului numai niște zadarnice complimente.

Mihai-Vodă avea însă în gînd, încă dinaintea cesiunii Transilvaniei făcută de Báthory către curtea imperială, de a reînnoi silințele puse de el și altădată în lucrare, spre a alunga din Moldova pe Ieremia Movilă. Se vede că comisarii împărătești aflaseră de scopul domnului cînd sosiseră la Alba Iulia, deoarece se grăbesc a-i scrie că nu ar fi acum timpul de a cerca ceva contra Moldovei, temîndu-se împăratul de o complicație cu polonii, cînd avea războiul turcesc pe brațele sale.

Mihai le răspunde, din Ploiești, că el „nu va întreprinde asemenea lucru din propria lui hotărîre și va aștepta pe aceia a maiestății sale; cu toate acestea, el crede că bine ar fi a se alege neghina din grîul curat”. Se mai roagă apoi să-i trimită bani, fiindcă „martur i-ar fi Dumnezeu că nu poate plăti mai mult timp ostașii săi cu vorbe”¹⁸, ceea ce ne dă a înțelege că Mihai se alcătuisese încă de mai înainte cu împăratul și primise de la acesta făgăduința de a fi ajutat cu bani.

Două zile după trimiterea acestei scrisori, sosesc solii împăratului, Ștefan Suhai <István Szuhay>, episcopul Vaciului <de Vác>, și Neculai Istvanfi <Istvánffy>, autorul istoriei Ungariei, la Mihai Viteazul și primesc declarația lui de supunere în cuprinderea următoare [9].

¹³ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 338, 342—344.

¹⁴ 23 apr. 1598 (*ibidem*, p. 344): „ja auch gar den Türggen des jährliche Tribut zugesagt; das habe er durchaus thun müssen, weil er allein nicht mächtig ist sein Land zu defendiren, und von dem Siebenbürger nimehr Hülff gehabt”.

¹⁵ *Ibidem*, p. 345 (27 aprilie 1598). Alta care repetă bănuielile, 3 mai 1598 (p. 348). Privitor la primirea alianței lui Mihai, Rabuss spune: „Gott geb dass es vom Herzen so guet ging als vom Mundt”.

* Este vorba de Giovanni di Marini Poli, numit și Giva.

¹⁶ Mihai Vodă către Ioan Chywa <Giva>, 12 aprilie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 283). [Vezi și *Călători străini*, III, p. 264—268].

¹⁷ Două scrisori ale lui Ieremia Movilă către împărat, 23 mai 1598 (*ibidem* [Hurmuzaki, III], p. 285).

¹⁸ Mihai către comisarii imperiali, 7 iunie 1598. (Extractul pus în fruntea documentului arată din eroare că scrisoarea ar fi adresată lui Andrei Báthory, care la acea dată nu era încă principele Ardealului): „Nihilominus meum consilium esset quod bonum esset zizania tritico vellere” (*ibidem*, p. 287).

„Noi, Mihail, voievodul părților transalpine ale regatului unguresc și sfetnic al sfintei cezărești maiestăți, Eftimie, arhiepiscopul Țîrgoviștei, Dimitrie vornicul, banul Mihalcea, clucerul Radu [Buzescu], Teodor <Theodosie> [Rudeanu] logofătul, Andronic vistierul, Negru <Negrea> spătarul, Mirișlău <Miroslav> logofătul, banul Calotă, sfetnicii și boierii noștri reprezentând toată provincia Munteniei <întreaga Țară Românească>, dăm în știința tuturor celor cărora se cuvine următoarele: că această țară, fiind mai mult de o sută de ani sub jugul turcesc, am hotărât în vremea din urmă a o aduce iarăși la starea ei cea dintâi, la unirea cu coroana ungurească, a recunoaște de domn și rege al nostru legiuit pe maiestatea sa regească, după cum se cuvine din vremuri vechi regilor Ungariei, și de a pune această țară în clientela ei veșnică, implorînd ajutorul și proteguirea maiestății sale cezărești.

Maiestatea sa a trimis pe prea străluciții domni Ștefan Suhai, episcopul Vaciului <de Vác>, și Neculai Istvanffi, palatinul regatului, comisarii săi cu deplină putere în Transilvania și Muntenia, spre a trata cu noi despre modul și mijloacele prin care noi am intra în clientela maiestății sale, care soli au venit la noi și au pus la cale această afacere, întărită prin jurământ atît de noi cît și de boierii noștri, înaintea respectabilului Eftimie mitropolitul în biserica <mănăstirea> Sfîntului Neculai din [așezată pe dealul orașului] Țîrgoviște, și anume în următoarea cuprindere:

1. Maiestatea sa se leagă ca, pe cît timp va ținea războiul turcesc, să ne deie spre apărarea țării plata a 5 000 de oameni pe care noi am cerut-o. Domnii comisari ne-au făgăduit că vor stărui ca împăratul sau să trimită banii spre întreținerea lor, sau să-i pună el însuși pe picior de război, atît călări cît și pedestri, și anume pe vară în întregime, pe iarnă numai pe jumătate. Afară de aceasta, avînd Mihai nevoie absolută de un ajutor mai mare, împăratul se îndatorește a i-l presta cu oștile Ardealului și din alte părți. Asemenea și Mihai se leagă a se sili să respingă mereu pe turci din partea locului și de a merge în ajutorul Transilvaniei și a părților vecine Ungariei cînd nevoia o va cere.

2. Mihai și fiul său Pătrașcu și toți urmașii lor în linie dreaptă bărbătească să stăpînească Țara Românească cu toate veniturile, drepturile și hotarele ei, ca vasali ai imperiului, fără a plăti vreun alt tribut decît să deie în tot anul la împărăție un dar de cinste după voia și alegerea lor. Moșiile cumpărate de Mihai și de fiul său cu banii lor să fie ale lor și să aibă voie a face cu ele ori ce le va plăcea.

3. Întîmplîndu-se ca Mihai și Pătrașcu să moară fără moștenitori, maiestatea sa împăratul să aibă a întări pe domnul ce se va alege prin învoirea obștească a boierilor, stărilor și rîndurilor țării. Maiestatea sa va da domnului, oricare ar fi, în Ungaria sau în Transilvania, o cetate cu venituri îndestule spre întreținerea lui.

4. Făcătorii de rele și dezertorii care ar trece din Țara Românească în Transilvania și Ungaria să se poată prinde și aduce înapoi.

5. Negustorii din Țara Românească vor avea liber comerțul cu Transilvania, fără însă a vătămă privilegiile cetăților slobode din această parte. În Țara Românească negoțul va fi liber, plătind vama hotărîtă.

6. Religia și biserica română să fie libere, ocrotite și neatinse de nimeni.

7. Solii ce domnul țării va trimite la împăratul sau la arhiducele Maximilian să fie îndată primiți și tratați după cum cere cuviința”¹⁹.

¹⁹ Pray, *Dissertationes [historico-criticae, în Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum]*, p. 155. În Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 287, se vede reproduș numai începutul tratatului pînă la punctul 2. Vezi tot acolo p. 239, jurământul lui Mihai din 9 iunie 1593; al boierilor

Cîtă deosebire între acest tratat și acel încheiat cu Sigismund Báthory, deși acesta era făcut cu un mare împărat, iar celălalt cu un domn de aceeași putere! Și aici întâlnim relații de vasalitate, însă înconjurată de puternice garanții. Cauza acestei deosebiri este ușor de înțeles; de Báthory avuse Mihai nevoie spre a fi sprijinit în contra turcilor, pe cînd acum Mihai scăpase aproape cu totul de turci, iar împăratul era mai ales interesat a dobîndi alianța lui.²⁰

O dată cu solia lui Rudolf, Mihai primește și o scrisoare de la papa, care sta întotdeauna la pîndă pentru a întinde autoritatea lui asupra poporului român, în care scrisoare marele pontifice îi spune să nu se îndepărteze cumva de la cauza creștină, dar să se alipească pe lîngă împăratul german; în afară de aceasta, însă, să lepede schisma cea primejdioasă, pricinuitoare a tuturor relelor, și să se unească din toată inima lui cu biserica romană. O asemenea misiună era de natură a da dreptate boierilor care combăteau alianța cu catolicii, tocmai din motive de propagandă religioasă.

Mihai, pentru a înlătura asemenea bănuiele, arată disprețul său pentru scrisoarea papei, astupîndu-și nasul la luarea ei din mîinile trimisului, arătîndu-se indignat că dogmele religiei pe care el o recunoștea erau hulite și reprobate de papă. El scrise deci îndărăt papei, invitîndu-l pe el a lepăda erorile italice și a se reîntoarce în sînul adevăraților creștini²¹. Astfel Mihai Viteazul căuta să împace interesul său politic cu prefăcătoriile de temeri de conștiință ale boierilor săi.

Mihai, pentru a îndatora pe împăratul german, încearcă a îndruma o punere la cale a monarhului cu tătarii. Hanul tătăresc cerea 10 000 galbeni numai spre a intra în tratări pentru încheierea armistițiului ce trebuia să meargă înaintea păcii. Fiindcă împăratul se afla și acum ca totdeauna în lipsă de bani, apoi Mihai se împrumută el cu această sumă de la niște neguțători din Brașov²².

Venind solii tătărești, nu știau cei germani cum să-i ieie mai cu binișorul spre a îmblîzi sălbatica lor fire și a-i aduce la gînduri mai bune față cu creștinii. Se înțeleg cu Mihai Viteazul să-i ospăteze îmbelșugat, înainte de a începe tratările, pentru a le mai domoli pornirea în vinul *malvatic*, cel adus înadins din Brașovul Transilvaniei.

Capul ambasadei tătărești, Hasan-Aga, urcat adînc în viile domnului, începe a mulțami lui Dumnezeu că stăpînul său hanul a început a se apropia de cauza creștinilor și că avea de gînd a-i apăra în contra turcilor; că el era gata a primi toate cele ce i le-ar propune Mihai Vodă; își aduc chiar aminte solii, într-un moment de sentimentalism, cum că tătarii și cu ungurii ar fi de același neam și sînge, scitic, și că ar fi conform cu

lin aceeași zi (*ibidem*, XI, p. 359). O scrisoare a lui <din> Weisenburg, 18 iunie 1598, vorbește de prestarea jurămîntului (Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 165). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 187—197].

²⁰ Cît de mult se înșală istoricul ungar Stefan Szamosközi, în *Monumenta Hung. historica, Scriptores*, XXVIII, p. 74, cînd spune că Mihai „juravit in verba Rodolphi imperatoris eandem societatem, idem foedus, easdem pactorum condiciones cum Caesare se habiturum conservaturumque pollicitus est, quas cum Sigismundo Batorio habuisset”. Se vede deci cît e de preferat a scrie istoria după documente, decît după cronicari și istorici. Dacă numai pretutindeni ar curge ele așa de bogate ca la domnia lui Mihai Viteazul!

²¹ Stephan Szamosközi, l.c., p. 75. [Ținînd seama de adversitatea lui Szamosközi față de Mihai Viteazul, este greu de acceptat modul cum prezintă acesta relațiile domnului cu papa, participant și el la Liga Sfîntă și cu care Viteazul înreținea relații bune. Vezi supra, cap. I, n. 146].

²² Nicolai <Miklos> Istvanffy către Bartholomeu Pezzen, 10 iunie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 289 <290>).

dreptatea ca acei ce sînt născuți din străbuni comuni să aibă și aceleași gânduri și să trăiască unii cu alții în bună înțelegere și prietenie²³.

Ce însemna însă a trata cu tătarii? A scrie pe suprafața apei. Știa acest popor ce este cuvîntul dat?; avea el măcar o idee despre ceea ce este starea de pace? Tratatările începute se evaporază o dată cu fumul vinului din creierii lor; toată acea pînză prietinoasă ce se întinsese pe ochii lor, sub fermecătorul efect al băuturii, căzu de îndată ce ei se deșteptară. Firea lor sălbatică, lipsa lor de logică, care-i făcea să nu înțeleagă cele mai simple lucruri, pun iar stăpînire pe ei și, cînd se duc tătarii de la curtea lui Mihai Viteazul, acesta, pe cît și solii nemți, încep a crede că pierduseră în zadar numai cei 10 000 de galbeni, cu care cumpăraseră dreptul de a le putea vorbi.

În 11 iulie, tătarii, crezînd că vor mai dobîndi încă un bacșiș, amenință Muntenia cu pustiirea. Poporul fuge la munți, iar Mihai Viteazul cere de la comisarii împărătești să-i trimită în ajutor pe un general ungur vestit în bravura lui, Moise Sekeli (Székely)²⁴. Nu știm ce efect va fi avut această amenințare. Curînd însă după ea, probabil în urma unor noi daruri, negocierile cu tătarii sînt reluate; arhiducele Maximilian scrie el însuși o scrisoare hanului, în care-l îmbie a se scula contra turcilor²⁵.

În tot răstimpul acestor tratări, Mihai ceruse neconținut bani de la împărăție spre a-și plăti oștirile mercenare; astfel, în 6 iulie el ceruse ajutor bănesc de la comisarii împărătești, spunîndu-le că „nu are cum să se opună dușmanului, căci nu poate plăti pe oștenii lui, care nu vroiesc să meargă fără plată. Se temea chiar că, văzînd dușmanul și nefiind plătiți, să nu se împrăstie. Acuma chiar le ordonase a ieși dintr-un oraș, spre a merge într-altul; dar ei nu ascultasră, ci se duseseră unde le fusese voia, prădînd țara în lung și în lat”²⁶.

Cinci zile după aceea, la 11 iulie, el scrie acelorași comisari „că ar avea mare necaz cu călăreții unguri, pentru că nu vreau nici într-un mod a veni în lagăr, dacă nu li se vor da întîi bani, lucru ce el nu avea. Dacă s-ar întîmpla ceva rău, nu el va fi răspunzător”²⁷.

La 15 august găsim iarăși că „Mihai stăruie, protestează, jură, solicită bani pentru 4 000 de oameni”. Comisarii imperiali din Transilvania se găseau ei înșiși în o deplină lipsă; și ei scriau la aceeași dată împăratului că „nu pot mișca armata din loc, neavînd bani cu ce s-o plătească, din care cauză țara s-ar afla în cel mai cumplit pericol, sub amenințarea armatelor dușmane”²⁸.

În sfîrșit, abia la 1 noiembrie, Rudolf răspunde lui Mihai și-i spune că i-a trimis o sumă, *nu mică*, prin niște negustori. În aceeași scrisoare îi mulțumește din inimă pentru sincera îngrijire pe care el a avut-o, nu numai de interesul împăratului, ci și de al întregii creștinătăți. Cît despre principele Sigismund, adaugă împăratul, „el ne-a înștiințat că ne va tri-

²³ Stefan Szuhay și Nicolai Istvanffy către Wolfgang Rumff, 12 iunie 1598 (*ibidem*, p. 292). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 196—205].

²⁴ Mihai vodă către comisarii imperiali, 11 iulie 1598, (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 295). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 207—208].

²⁵ Arhiducele Maximilian către hanul tătarilor, 17 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 303).

²⁶ Mihai vodă către comisarii imperiali, 6 iulie 1598 (*ibidem*, p. 294). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 205—207].

²⁷ Hurmuzaki, III, p. 295, 11 iulie 1598; publicată încă o dată de N. Iorga (*ibidem*, XII, p. 373).

²⁸ Raport prezentat împăratului Rudolf II, 15 august 1598 (*ibidem*, III, p. 302): „Michael quoque Vaivoda Walachiae cum antea plures cursores, nunc simul tres solennes legationes ad nos causa pecuniae expediverat. Instat, protestatur, iurat sollicitat pecuniam pro 4m. militum”.

mite solii lui și noi îi așteptăm, înainte de a hotărî ceva asupra acestei împrejurări. Dacă ar fi vorba de lucruri conforme cu dreptatea, credem că principele, pe care nu noi l-am împins la schimbul făcut, nu va avea a se plînge”²⁹.

Iată ce însemnau aceste cuvinte : Sigismund Báthory se căise în curînd de părăsirea domniei. După primul moment de încîntare pentru fapta lui cea neasemănată, de a fi renunțat la măririle lumești, el simți coborîndu-se în sufletul său o adîncă amărăciune. Unde era pompa princiară cu care era deprins; unde vuietul taberelor militare, unde onorurile date unui suveran? Închis în castelul său din Ratibor, singur cu gândurile sale, el se prinse a dori din ce în ce mai viu poziția lepădată de el într-un moment de nebunie și se gîndi în curînd la mijlocul de a recăpăta tronul pierdut.

El scrisese unchiului său, Ștefan Bocskay, care și el era prea nemulțămît că, prin abdicarea nepotului său, pierduse cu totul vaza și însemnătatea sa în Transilvania. Hotărîrea principelui de a se întoarce îndărăt îl umplu de o nespusă bucurie. El comunică scrisoarea episcopului Naprasdi, de asemenea nemulțămît cu guvernul împărațesc, care episcop stătea în legătură cu capul secuilor, Lupu Corniș <Farkas Kornis>.

Cu toții răspunseră lui Báthory ca să aibă bună speranță, căci ei vor lucra pentru readucerea lui în Transilvania. Sigismund, cum primi vestea încurajătoare, nu așteaptă mai mult timp, ci se și găti de plecare și, în 20 august 1598, ajunse pe ascuns și travestit la Cluj. Oștirile transilvane comandate de Bocskay și Corniș <Kornis> se declară îndată pentru Sigismund; comisarii imperiali sînt puși sub pază și astfel Sigismund Báthory ajunge din nou stăpînul Transilvaniei³⁰.

În 28 august găsim pe [Giovanni di] Marini [Poli] foarte îngrijit de reîntoarcerea lui Báthory și el nu știa cum să-și rostească indignarea asupra unui om desfrînat, călcător de credință, care își bate joc de toată creștinătatea și de maiestatea sa cezaree. El sfătuiește pe monarh să făgăduiască secuilor restituirea libertăților celor suprimate de Bathorești și să însărcineze pe Mihai Voievod cu tratările cu acel popor vecin³¹ [11].

Arhiducele Maximilian scrie lui Mihai despre deplina încredere ce o are în el față cu neașteptata întoarcere a lui Báthory în Transilvania³².

Deocamdată Mihai, necrezînd că Báthory se va putea menține în Ardeal, cu toate că el ar fi preferat pe acest principe de talia lui marelui împărat german, se preface a fi protivnic lui Báthory și soliei trimise arhiducelui Maximilian; prin Ștefan Petnehazy, spune între altele că, chiar dacă împăratul ar recunoaște reluarea tronului de Báthory, el, Mihai, nu-l va primi iarăși de domn al său³³.

Împăratul primi vestea supărătoare îndată după sosirea lui Sigismund în Transilvania. Fiindcă însă lupta cu turcii reîncepuse, el nu vroia să proceadă cu violență în contra lui Báthory, care, avînd acum sorții de a fi ajutat de poloni, ar fi încurcat pe împărat, pe lîngă războiul cu turcii, încă în două altele cu polonii și cu ungurii.

Consiliul imperial, întrebat de împărat asupra greutăților în care se afla monarhia, în răspunsul dat în ziua de 4 noiembrie 1598, rostește cu acest prilej asupra lui Mihai părerea cea mai favorabilă : „Cît se atinge

²⁹ Împăratul Rudolf către Mihai vodă, 1 nov. 1598 (*ibidem*, p. 303—304).

³⁰ Bălcescu, *l.c.*, p. 278.

³¹ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 381.

³² *Ibidem*, p. 388 (6 sept. 1598).

³³ *Ibidem*, p. 383 și 397 (25 sept. 1598).

de numitul voievod din Valahia, reiese din toate relațiile primite pînă acuma, cît și din întreaga lui purtare, că el este cu credință și sinceritate către M.V. și către întreaga creștinătate și că el nu va lăsa să treacă nici un prilej fără a-și arăta devotamentul său tot mai mare, după cum o mărturisește și pe față, că supunîndu-se o dată cu jurămint M.V. va ține credința lui neclintită pînă la sfîrșit”.

Pe cît însă sfetnicii sînt în păreri lor favorabile lui Mihai, pe atîta sînt aspri asupra lui Sigismund Báthory, opinînd că „ocara făcută de transilvănean împăratului nu ar trebui deloc iertată; că Báthory a atacat într-un chip atît de grav autoritatea și reputația împăratului, că a atins-o și micșorat-o pînă în un așa grad, încît ar putea avea urmări periculoase atît în țările sale de baștină, cît și în Ungaria; că ar trebui lucrat în toate modurile pentru a pune mîna, cu puterea sau într-ascuns, pe persoana lui și a o stîrpi împreună cu partida lui”.

Pentru a se aduce la îndeplinire această măsură silnică contra lui Báthory, fratele împăratului, Maximilian, era de părere *a se însărcina pe voievodul Valahiei*, ceea ce și consilierii încuviințează, spunînd că „fără îndoială el ar putea face mult în această privire și poate nu ar fi neplecat către o asemenea întreprindere; observă numai că domnul muntean ar trebui să obțină în acest caz un ajutor serios în bani și oameni”³⁴.

Sfetnicii împăratului se înșelau mult cînd credeau că vor putea întrebuința pe Mihai-Vodă ca pe un instrument al politicii germane, poziție pe care inima acestuia, aprinsă după neatîrnare, nu a vroit niciodată să o primească, și din care, căutînd să scape mai tîrziu, cînd începuse a-l prinde în mreșile ei, căzu la sfîrșit în pieire.

Domnul Munteniei avea să facă o execuție în contra unui membru din casa Batoreștilor, însă atunci cînd interesul său propriu era să fie primejduit de el, și nu acuma, cînd reîntoarcerea lui Sigismund convenea lui Mihai din toate punctele de vedere. Politica lui Mihai Viteazul poate să se fi poticnit în multe împrejurări; avea însă un merit netăgăduit, acela de a urmări propriul său interes și de a nu fi numai un palid reflex al intereselor străine.

Mihai trebuia să lucreze cu dibăcie pentru a apăra, pe de o parte, pe Báthory înaintea împăratului [12], spre a aduce iertarea lui despre pasul făcut cu reapucarea scaunului Transilvaniei; pe de alta, de a nu se strica cu împăratul prin sprijinirea unei daraveri foarte rău văzute la curtea împărătească.

El vroiește întîi să reîmprospăteze titlurile sale la recunoștința lui Rudolf, arătîndu-se călduros apărător al intereselor germane, pentru ca apoi să poată vorbi în favoarea lui Sigismund, fără a se compromite.

Mihai începe prin a ataca din nou pe turci, în septembrie 1598, cu toate că ei îl lăsau în pace; trece Dunărea la Nicopole și, înșelînd întîi pe turci prin prefacerea unor tratări de pace, taie vreo 3 000 din ei; după aceea lovește fățiș pe [Hafiz] Ahmet, pașa de Silistra, care venea împotriva lui cu 13 000 de oșteni, îl biruiește, îi împrăștie oastea și-i ia tunurile și toate corturile. Se spune că în această învingere, pașa, pierzîndu-și chiar hainele și turbanul său, Mihai îmbracă cu ele o babă, pe care o preumblă prin tabără, spre a-și bate joc de turci. După respinge-

³⁴ Raportul consiliului imperial-către împărat, 4 nov. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 369): „dann ob gleichwol Ir Fürstliche Durchlaucht auf den Weyda in der Walachej starckke hoffnung setzen, und Ine allain zu diser execution zurehnen (?) für genuogsamb halten, Er auch hierbey unzweifelich vil thun khindte, und villeicht zu thuen nit ungenaigt sein möchte, so gehört doch, umb vorerzelter ursachen willen, noch vil zue, und ist auf Ine Weyda allsz der auch selbst mit Volckh und gelt erhalten werden müeste, bey weitem solche rechnung nit zuzumachen”.

rea atacului turcesc, Mihai începu a bate cetatea; turcii se adunară din nou spre a o despresura. Se dădu iarăși o bătălie crâncenă între Mihai și turci, din care tot el ieși învingător.

În 5 noiembrie, armata lui Mihai se întoarse biruitoare de peste Dunăre, aducând cu ea o nenumărată pradă și 16 000 de creștini eliberați din robia păgînilor³⁵ [13].

Totodată Mihai Viteazul reînnoiește iarăși uneltirile sale cu bulgarii și cu sîrbii, spre a-i arunca și pe ei asupra Împărăției mohamedane. Planul unor răscoale ale slavonilor de peste Dunăre încolțise în mintea lui Mihai de la primele lui izbînzii în contra turcilor și am văzut cum bulgarii îl cercetaseră prin soliile lor, spunîndu-i că mai bine de 30 000 de oameni ar sta gata în păduri așteptîndu-l [14]. Domnul Munteniei însă părăsise aceste ațîțări ale popoarelor balcanice în contra turcilor în tot timpul cît ținuseră încercările sale de a reintra sub suzeranitatea otomană, de teama căderii sub acea a germanilor.

Acuma însă, vînd să se pună iar bine cu împăratul, spre a putea sprijini pe Sigismund Báthory și a-l împăca cu Rudolf, avînd să rămînă acesta numai un sprijinitor mai îndepărtat, de la care să tragă foloase fără teamă de cotropire, Mihai Viteazul începe iarăși a aduce pe tărîm uneltirile bulgare, atît de plăcute împăratului german.

În luna septembrie 1598, Mihai, trecînd Dunărea pe la Nicopole, împinge pe bulgari și pe sîrbi a se răscula contra turcilor, ceea ce ar fi adus armata acestora din Ungaria în cea mai mare cumpănă, prin tăierea liniei sale de retragere³⁶.

Turcii, văzînd pericolul, aruncă un corp de tătari asupra Munteniei, ceea ce silește pe Mihai a trece înapoi Dunărea, pentru a bate și respinge năvălirea tătărăscă³⁷.

Toate aceste izbînzii și uneltiri ale lui Mihai Viteazul avură de efect a face pe Satorgi-Mohamed-Pașa, care asedia pe atunci Oradea Mare, să se retragă spre Solnoc, slăbind mult atacul în contra Ungariei și dînd iarăși imperialilor pasul asupra armatelor otomane.

Împăratul, încîntat de eminentele slujbe aduse de Mihai Viteazul, îi trimite întîi, prin mijlocirea arhiducelui Maximilian, o sumă de bani spunînd către bancherul însărcinat cu trimiterea poliței că „Mihai are mare nevoie și că acum mai ales trebuie menținut în bune dispoziții”³⁸. Mihai, cerînd însă din nou bani, împăratul îi dă un adaos de 30 000 de fiorini, peste suma cu care se îndatorise a-l sprijini anual și îi mai trimite încă și alte daruri, precum între altele două carete cu cîte 6 cai³⁹.

În acest timp, Báthory, pentru a-și reîntocmi poziția ce o avuse mai înainte, trimite la Mihai ca să reînnoiască cu el vechile legături,

³⁵ Bălcescu, [op. cit.], p. 290. Asupra luptelor cu turcii compară și un raport al lui Girolamo Capello către doge din 3 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 524): „Rotta data da Michali Vaivoda ad Acmat Bassà [...]. Timor dei Turchi che esso con l'ajuto dei Bulgari [et altri Cristiani] possa penetrar fino in Andrinopoli”. Compară știri din Constantinopol, oct. 1598 (*ibidem*, XII, p. 395). O scrisoare a solilor lui Mihai din oct. 1598 (*ibidem*, p. 401): „egli passo et diedi il guasto a molto paese, ruppeli Turchi in tre lochi e s'impadroniva di Widin, Silistria et Nicopoli”. Alta la p. 402. O expunere mai pe larg la p. 408. Asupra luptei de la Nicopole îndeosebi o scrisoare a lui Mihai din 16 oct. (p. 411), tot așa și raportul lui Toldi Istfan, 29 oct. (p. 414). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 214–218, unde se publică scrisoarea lui Mihai Viteazul și unele știri din Constantinopol despre „groaza generală” provocată de campania la sudul Dunării].

³⁶ Raport din Praga, 21 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 298).

³⁷ Raport din Praga, 9 nov. 1598 (*ibidem*, p. 300).

³⁸ Maximilian către [Zacharias] Geitzkhofler, 2 oct. 1598 (*ibidem*, XII, p. 402). Alta, p. 403.

³⁹ Rapoarte din Praga, 1 dec. 1598 și 25 ian. 1599 (*ibidem*, III/2, p. 303 și 306).

bineînțelea pe o bază cu totul alta decât tratatul cel vrednic de rîs din 1595. Mihai primi bucuros această propunere. Domnul se îngrijea ca Sigismund, de teama împăratului, să nu se deie în partea turcilor, cînd atunci Mihai, ce nu putuse dobîndi pacea de la ei [15], ba chiar îi amărîse și mai mult în contra-i prin izbînzile de curînd repurtate, ar fi pierdut cu totul orice putere de împotrîvire și ar fi fost expus fără apărare cumpelitei lor răzbnări, fiind atacat din două părți, din Transilvania și de peste Dunăre; pe lîngă că reîntoarcerea lui Sigismund în Transilvania convenea în totul domnului muntean, întrucît îndepărta de el temuta de dînsul protecție germană.

Dacă Mihai se apucase din nou de luptat contra turcilor, o făcuse din două pricini: întîi, cum am văzut, pentru a cîștiga încrederea împăratului; al doilea, pentru a înlătura chemarea lui la alungarea lui Báthory, alungare care nu-i convenea cu nici un preț. Că nemții se purtasera cu acest gînd se vede din o scrisoare a arhiducelui Maximilian către împărat, în care îi spune: „de valah nu se mai știe nimic de cînd a plecat la Nicopole⁴⁰, dar că nu ar trebui întîrziat cu lovitura de dat lui Sigismund, cu care lovitură ar trebui însărcinat Schwarzburg”⁴¹, de unde se vede că, dacă Mihai ar fi fost acolo, l-ar fi însărcinat pe el.

După ce Mihai Viteazul cîștigă pe de o parte simpatiile împăratului, pe de alta primește reînnoirea alianței cu Báthory, el se apucă de greaua problemă de a împăca pe Sigismund cu monarhul german.

În 12 noiembrie 1598, el scrie împăratului Rudolf următoarele: „Știu că maiestății voastre vă este cunoscut că Sigismund Báthory, regele <principele> Transilvaniei, s-a întors iarăși în țara sa; nu știu însă ce înțelegere au avut mai înainte cu M.V. și în ce relații se află acum cu ea. Despre aceea sînt încredințat că, îndată ce a sosit în țară, toate staturile au înclinat spre el, l-au primit din nou, l-au îmbrățișat, l-au pus principe și i-au arătat multă fidelitate și acum i se supun ca principelui lor și nici într-un chip nu vor să se lepede de dînsul. Ba chiar și boierii și toate staturile din țara mea, fiindcă au fost totdeauna uniți și înțelegi întru toate cu Ardealul, prea sînt străini de ideea ruperii legăturilor [cu Transilvania] și nici nu cred că, dezlipită de Ardeal, Muntenia ar mai putea să rămînă singură <sigură> sub protecția creștinătății. Deoarece atît mai înainte, cît și acum țara mea se află sub protecția Ardealului, această schimbare nu puțin mă pune pe gînduri, mai ales cînd văd și supărarea ce M.V. aveți în privința Ardealului și mă gîndesc la datoria mea către M.V. Văd totodată ce mare stricăciune ar urma pentru creștinătate dacă grațioasa <preamilostiva> și părinteasca îngrijire <grijă înțeleaptă> a M.V. s-ar schimba în mînie. Și acuma asediarea Oradiei și groaznica pustiire a frumosului ținut din jurul ei s-a urmat numai din învrăjbirea celor două părți, după cum m-au asigurat un turc notabil, prieten al meu, care învrăjbire, dacă se va răspîndi mai departe și dacă M.V. veți război Ardealul și veți îndrepta arma creștină contra singelui creștin, gîndiți-vă serios M.V. ce mare stricăciune ar urma pentru noi și slaba noastră țară. Mă iertați M.V., vă rog cu supunere, țineți în vedere strîmtorările unui servitor așa de credincios și cred că cu ajutorul lui Dumnezeu, regele Ardealului cu noi dimpreună nu puțin am servit M.V. și întregii creștinătăți”.

⁴⁰ Din expedițiile lui de peste Dunăre aduse Mihai vreo 60 000 de bulgari, pe care îi așează în Valahia, de unde provine populația de origină bulgară de pe malul Dunării al Munteniei [16] (știri din Veneția, 4 dec. 1598; Hurmuzaki, *Doc.*, XII p. 420).

⁴¹ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 413 (27 oct. 1598).

După această călduroasă pledoarie în favoarea lui Sigismund, Mihai amintește împăratului izbînzile ce le-a repurtat principele Ardealului împreună cu dînsul în contra turcilor și sfîrșește rugînd pe împărat „să luați sub protecția de mai înainte pe regele ardelean dimpreună cu țara lui, pentru că, războind M.V. această țară, socotesc că este peste putință ca țara mea să poată rămînea scutită de mari primejdii. Mă rog cu supunere de iertare că a trebuit să vă scriu asemenea lucruri; dar am scris din voința mea de bine către M.V. și către creștinătate”⁴² [17].

Această misivă este alcătuită cu multă dibăcie diplomatică. Fundamentul ei fiind adevărat, plecarea Transilvaniei către Báthory, mai mult decît către stăpînirea germană⁴³, și acest adevăr fiind fără îndoială cunoscut împăratului, scrisoarea lui Mihai Viteazul avea nespusul folos de a lovi pe împăratul tocmai unde îl dureau.

Apoi legăturile dintre Muntenia și Ardeal erau arătate într-adins mult mai strînse și mai simpatice de cum se aflau în adevăr, apăsîndu-se cu meșteșug asupra faptului că boierii, de a căror voință domnul muntean trebuia să țină seamă, ar dori menținerea legăturilor cu acea țară. Aceasta însemna în cuvinte mai limpezi că, la caz de atac al Transilvaniei din partea împăratului, Mihai s-ar putea vedea silit, prin boierimea lui, a lua partea lui Sigismund, și amenințarea, oricît de acoperită era ea, nu putea lipsi de a nu avea efect, acuma cînd împăratul învățase a cunoaște cît prețuia brațul lui Mihai în cumpăna războiului.

Nu mai puțin subțire este și amintirea în treacăt despre turcul, prietenul lui Mihai Viteazul, care i-ar fi explicat pricinile pustiirii ținutului Oradiei Mari; Mihai vroia să arate împăratului că avea prieteni și între turci, care fără îndoială, la nevoie, puteau să se înmulțească.

Împăratul se făcu a nu înțelege în toată adîncimea ei scrisoarea lui Mihai și îi răspunde, în 26 noiembrie, cam altceva decît ceea ce Mihai îi ceruse, anume că, „socotindu-l pe deplin devotat lui și cauzei creștine, se așteaptă de la el a păstra cu credință tratatele ce-l leagă de împărăție, apărînd cu aceeași rîvnă interesele comune” și îi făgăduiește că „la caz de pericol îl va primi în adăpost în Cassovia sau oriunde aiurea, chiar la Viena”⁴⁴.

Cu toate acestea, bunele relații în care se afla Mihai Viteazul cu împăratul Rudolf (cel dintîi, poate, pentru a mai slăbi efectul misivei sale, asigurînd pe Rudolf că numai pe el vroiește a-l avea de suzeran, iar împăratul trimițînd mereu bani lui Mihai și făcîndu-i prin aceasta cele mai mari înlesniri față cu trupele sale de mercenari) făceau din domnul muntean un eminent mijlocitor pentru împăcarea lui Sigismund cu împăratul german. Fără îndoială că Mihai ar fi izbutit a potoli pornirea împăratului contra principelui Transilvaniei și a readuce iarăși unirea între capetele acele ce duseseră pînă atunci cu atîta izbîndă lupta în contra turcilor; i-ar fi repezit iarăși, conduși de fulgerătoarea lui spadă, în contra urdiilor păgîne, și cine știe poate că lui i-ar fi fost dat de a elibera Europa de barbaria musulmană.

Așa ar fi fost lucrurile dacă firea cea schimbătoare a principelui Ardealului, care părea a fi luat forma unei boli mintale [18], nu ar fi adus niște alte complicații, care siliră pe Mihai a-și schimba cu totul linia de purtare ce o avuse pînă acuma, și nu l-ar fi împins pe o cale cu totul

⁴² Mihai Vodă către împărat, 12 nov. 1598 (*ibidem*, III, p. 312). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, II, p. 218—220, cu diferențe de traducere].

⁴³ Raport despre întoarcerea lui Sigismund Báthory în Ardeal, 31 august 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 291).

⁴⁴ Rudolf către Mihai, 26 nov. 1598 (*ibidem*, III, p. 317).

nouă și plină de primejdii. Anume, principele Ardealului, de-abia reurcat în tron, este iarăși apucat de un dezgust pentru mărirea lui, pe care părea că o dorește numai spre a o putea disprețui, pentru ca mai pe urmă, depărtat de dînsa, iar să o dorească.

De astă dată însă sfetnicii de care el asculta îi insuflară ideea de a abdica în favoarea vărului său, cardinalul Andrei Báthory, care fusese surghiunit de el însuși în Polonia, unde trăia pe lîngă cumnatul lor, cancelarul Zamoyski*.

Cum află cardinalul că în Transilvania îl așteaptă un tron, se grăbi a arunca pălăria de cardinal spre a apuca coroana cu aceeași căldură cu care vărul său lepăda coroana în schimb pentru pălărie. În februarie 1599, Andrei Báthory, travestit în haine de negustor, intră în Sibiu.

Sigismund primi foarte bine pe cardinal, îi ceru iertare pentru prigonirea ce i-o făcuse altădată, rugîndu-l să nu păstreze vreo rea amintire despre timpurile trecute. Cum nu era să ierte în grabă cardinalul toate ocările suferite cînd ele erau șterse acum prin luciul unei coroane? Sigismund ceru vărului său să-i deie în schimb pentru tronul Ardealului o pensie de 24 000 de scuzi pe an, apoi cetatea Bistrița cu pămîntul ei și a zecea parte din venit, precum și alte cîteva localități mai mici. După aceea Sigismund merse să propună dietei pe vărul său de domn. Nobilii, bucuroși a fi scăpat de stăpînirea austriacă, se grăbesc a-l alege în aprilie 1599⁴⁵.

Această schimbare, și mai neașteptată decît cea dintîi, provocă un sir de evenimente care se desfășurară cu iuțeala fulgerului, sfîrșindu-se cu un trăsnet: moartea lui Mihai.

Par. 2. Cucerirea Ardealului**

Întronarea cardinalului Andrei Báthory în Transilvania trebuia să periclitizeze atît interesele germane, cît și mai ales pe acele ale lui Mihai Viteazul, lovind în ambele părți prin faptul că el, fiind omul polonilor, reprezenta prin aceasta însăși predominarea turcilor asupra Daciei centrale. Cuibărirea acestui instrument al siluirii păgîne în mijlocul a două state care, prin evenimentele petrecute pînă atunci, se pusese în dușmănie de moarte cu otomanii, trebuia să le vină peste mîină la amîndouă. Mihai mai ales, prins de acum înainte între două focuri și despărțit prin Andrei Báthory tocmai de ajutorul și alianța germană, trebuia să se simtă mai greu lovit prin această neașteptată schimbare.

Domnul Munteniei, de îndată ce se convinse că amenințatoarea veste devenise un fapt îndeplinit, trimite soli peste soli la împăratul, expunîndu-i

* Acesta era cumnatul lui Sigismund Báthory.

⁴⁵ Trecerea Transilvaniei către <sub stăpînirea lui> Andrei Báthory se făcu între 12 și 19 aprilie 1599, deoarece într-un raport din 12 aprilie solul venețian din Praga nu cunoaște încă această împrejurare, iar într-un altul din 19 spune: „Dopo haver sigillato le precedenti, mi viene refferto [...], che il Principe di Transilvania habbia concluso la renontia del suo stato certamente col Cardinale Batori” (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 314). El începuse însă probabil a se da drept principele țării încă înaintea încheierii cesiunii formale. Vezi un raport al lui Girolamo Capello din Constantinopol către doge din 14 martie <mai> 1599 (*ibidem*, IV/2, p. 232). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 230–233].

** Este vorba de unirea Transilvaniei cu Țara Românească.

primejdia cea nesfârșită în care încăpuse el și țara lui prin suirea lui Andrei în scaunul Ardealului⁴⁶.

Împăratul, pus el însuși în mare confuzie prin această nouă complicare a evenimentelor și știind cât de mult atârna soarta Munteniei de aceea a Transilvaniei, primește la început cu răceală tînguirile lui Mihai⁴⁷.

Solii domnului român găsiră însă mijlocul de a-l înturna în curînd la alte gînduri. Ei spun lui Rudolf că domnul lor, înconjurat de dușmani din toate părțile, ar avea de gînd să-și părăsească țara și că, dacă împăratul nu trimite îndată ajutor de bani și arme, el s-ar ruga ca împăratul să-i însemne, potrivit cu făgăduințele date, locul din Germania unde s-ar putea retrage. Mai arată solii și o scrisoare a lui Flaminius (?)—Pașa către Mihai, în care i se făgăduia o deplină iertare din partea sultanului dacă numai ar consimți să i se supună⁴⁸.

Mișcat mai ales prin putința unei alianțe și a domnului Munteniei cu turcii, acuma cînd Ardealul era ca și pierdut în mîinile lor, împăratul se hotărăște să nu părăsească pe aliatul său și-i dă, deocamdată, 10 000 de galbeni, pînă cînd să-l poată înlesni cu o sumă mai însemnată⁴⁹.

Cardinalul, deși fruntaș al bisericii catolice și trebuind, din punctul de vedere religios, să fie dușmanul păgînilor, era nevoit, din motive politice, să țină cu ei. Poziția lui în Ardeal era din cele mai nesigure. Poporul de jos din secuime îl ura ca membru al familiei Batoreștilor, care le ruinase libertățile vechi⁵⁰. Sașii protestanți nu puteau să-l iubească în însușirea lui de cardinal; iar nobilii, deși îl aleseseră, o făcuseră numai din ura contra germanilor; ca polon trebuia să le fie nesuferit. Capul nobilimii ungurești din Transilvania, Stefan Bocskay, unchiul lui Sigismund Báthory, pierzînd prin retragerea nepotului influența lui de mai înainte și dușmănînd aproape fățiș pe cardinal, se expusese la ura și prigonirile acestuia, care îi confiscase toate averile⁵¹.

Cardinalul, știindu-se dușmănit înăuntru de aproape toată țara, iar în afară de germani și sprijinit numai de poloni, trebuia să caute un razăm mai puternic, anume în împărăția aceea ce era pe atunci în relațiile cele mai bune cu statul polon: Poarta Otomană. Totuși, înainte de a procede fățiș cu această putere la un act de legătură, el caută să-și asigure supunerea Munteniei, statul acela pe care știa că, mai ales, poate să-l îndispună în contra lui prin o supunere sub otomani. Cardinalul Andrei trimite deci în iunie 1599 o solie la Mihai Viteazul, spre a reînnoi legăturile acele ce uniseră Muntenia către Ardeal în timpul domniei vărului său.

Mihai Viteazul avea motivele cele mai puternice pentru a respinge închinarea cerută. Pe lîngă faptul că Andrei, ca plecat către turci, trebuia să devină un pericol pentru dînsul, principele mai adăogise încă

⁴⁶ Raport din Praga, 31 mai 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 317).

⁴⁷ Idem, 10 iunie 1599 (*ibidem*, p. 318).

⁴⁸ Rapoarte din Praga din 28 iunie, 5 și 10 iulie 1599 (*ibidem*, p. 318—320). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 238—239]. Această scrisoare era probabil falsă, închipuită numai de Mihai spre a speria pe împăratul. De altmintrele nu este de înțeles cum turcii, care respinseseră stăruințele lui Mihai, după care acesta îi lovise din nou cu atîta putere, să vină ei acuma cu propuneri de pace, cînd tocmai ei se întăriseră în țările carpatine prin intronarea lui Andrei. Știm și vom mai vedea că scrisorile false erau pe atunci unul din mijloacele cele mai obișnuite ale diplomației.

⁴⁹ Raport din 10 iulie 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 320).

⁵⁰ Familia Báthory introdusese iobăgia și printre secu, necunoscută pînă la domnia ei în Transilvania. Vezi relația lui Darahi din 1600 (*ibidem*, III, p. 431). [Vezi și *Căldători străini*, IV, p. 134—141]. Compară memoriul episcopului Napragy, ian. 1602 (Hurmuzaki, IV, p. 283). [19]

⁵¹ Rapoarte din Praga, 21 aprilie și 10 mai (*ibidem*, III/2, p. 315—316).

îndepărtarea lui Mihai de el și prin încuscrirea lui cu Ieremia Movilă, căsătorind pe un frate al său, Iffiu, cu singura fiică a domnului Moldovei, cu condiția ca, la moartea lui Ieremia, ginerele său să dobândească coroana Moldovei⁵². Ieremia Movilă era însă dușmanul cel mai înverșunat al lui Mihai întrucât ucisese pe aliatul său Ștefan Răzvan și fusese atacat în 1596 de Mihai, care-l alungase chiar pentru un moment din scaun în Polonia. Ieremia Movilă adăpostise apoi la curtea lui pe acel copil, Radu, fiul lui Mihnea Turcitul, pretendent la tronul Munteniei, și acum umbra să dobândească acest tron pentru un frate al său, Simion Movilă, trimițând la Poartă o solie în această afacere, care oferise sultanei mume, pentru a o îndemna la sprijinirea candidatului, o caretă prea frumoasă cu 4 cai, pe lângă alte prezenturi ce mai fuseseră împărțite la vizir și la alți dregători⁵³.

Cu toată ura și dorința de răzbunare ce fierbea în inima lui Mihai, el se hotărî deocamdată a o înăbuși spre a putea surprinde încrederea cardinalului și îndepărta măcar pentru câțiva timp izbucnirea dușmăniilor. Un răgaz îi era neapărat, mai întâi spre a-și asigura măcar întrucâtva poziția din partea turcilor; apoi, mai ales, spre a pune mai bine la cale întocmirile sale cu împăratul german.

Mihai deci se prefăcu a primi propunerile lui Andrei și, în 26 iunie 1599, subsemnă un tratat de supunere și vasalitate către noul domn al Ardealului, iar boierii lui: Eftimie mitropolitul, vornicul Dimitrie, banul Mihalcea, logofătul Teodosie, Mirișlău <Miroslav> logofătul, banul Calotă, Radu clucerul, Preda postelnicul, comisul Radu, Stroia <Stroe> stolnicul, vistierul Andronic, armașul Sava, paharnicul Șerban, aga Leca și Pană vistierul, declarară printr-un act separat că „vor fi cu aceeași credință către *maiestatea sa* Andrei Báthory, principele Ardealului, Munteniei și Moldovei, pe care o păstrasera lui Sigismund”⁵⁴.

Mihai Viteazul jură înaintea solilor lui Andrei, „pe unul Dumnezeu, Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt, că va fi cu aceeași credință către Andrei cu care fusese către fratele său*, de a avea de prieteni pe prietenii săi, de dușmani pe dușmani și de a-l înștiința despre toate uneltirile pornite în contra lui”⁵⁵ [20].

Mihai jura cu deplină conștiință că nu se va ține nici de un cuvânt al jurământului său; dar, în acele timpuri, jurământul în trebi politice era o formă seacă, precum este și astăzi cuvântul dat și chiar legăturile scrise între regi și împărați. Între cinstea politică și cinstea privată a fost și va fi totdeauna o prăpastie! Ceea ce în una se numește trădare, în cealaltă poartă numele de necesitate politică; înșălăciunea se numește dibăcie, iar despoierea este salutată cu titlul de triumf. Și nici un popor

⁵² Stephan Szamoskösi, *op. cit.*, în *Monumenta Hung. hist. Scriptores*, XXVIII, p. 251: „uti nempe Ieremias filiam suam quam unicum habebat Ioanni Iffiu fratri cardinalis nuptum daret”. Asupra acestei căsătorii mai multe documente, *ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 437.

⁵³ Girolamo Capello către doge, 18 aprilie 1599 (*ibidem*, III, p. 525). Mihai el însuși rezumă astfel pricinile dușmăniei sale contra lui Andrei Báthory: „Secundo, intellexisse se confederationem Polonorum, Transilvanorum et Moldavorum factam esse, eo fine, ut interim dum [duo] Imperatores armis contenderent, ipsi eventum belli expectarent, et sic alter utra pars victor foret, ipsi intacti permanerent; quo magis autem illa confederatione persistere, ac ipsam etiam Valachiam in suas partes adducere potuissent, se tanquam illorum adversarium regno deturbare voluisse”. Vezi Bocskay către Barwitius <Rudolf al II-lea>, 15 nov. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 353).

⁵⁴ Act din 26 iunie 1599 (*ibidem*, p. 329).

* Andrei și Sigismund Báthory erau veri, nu frați.

⁵⁵ Alt act din 26 iunie 1599 (*ibidem*, p. 331). Vezi și p. 332, jurământul boierilor. [Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 235–237. În jurământul său, Mihai promitea „Voi respecta în toate punctele sale tratatul din vremea principelui Sigismund privind alianța în luptă”].

nu a experimentat mai crud decît acel român amarul acestui adevăr. De aceea să nu învinuim pe Mihai că atunci cînd îi veni la îndemînă a înșălat și el pe alții, căci și aceștia tot cu gînd de trădare se apropiau de el. Dacă Mihai le-a plătit anticipat prin aceeași monedă, aceasta a trebuit s-o facă spre a se pune în legitimă apărare contra unor atacuri ascunse care tindeau la pieirea lui.

Andrei Báthory, cum pune mîna pe actele de închinare ale lui Mihai, dă pe față politica lui cea prietenească turcilor și trimite o ambasadă la sultan prin care supune la rîndul lui țările Ardealului, Munteniei și Moldovei la închinarea către Poarta Otomană. El cere prin actul de supunere ca puternicul împărat să-l întărească ca domn ereditar în Ardeal, iar la caz de vacanță, sultanul să confirme pe alesul țării și tot astfel să se urmeze și în Muntenia; să nu fie supus la dări neobișnuite altele decît tributul; să ierte Ardealul și Muntenia pentru 6 ani de plata chiar și a tributului și, dacă sultanul va încheia pace cu împăratul, să fie cuprinsă și țara lui în ea. Despre Muntenia spune cum că ea „fiind posesia noastră și aflîndu-se în mîinile noastre și fiind țara noastră întocmai ca Ardealul, în aceeași stare să rămînă; că tot Mihai-Vodă să fie domn, împreună cu fiul și urmașii săi, fiind sub supunerea noastră și atîrnînd de noi, rămînînd și el, bineînțeles, credincios puternicului împărat și plătind tributul împreună cu noi”⁵⁶.

Pentru a-și apăra poziția și față cu împăratul german, Andrei Báthory îi propune mijlocirea păcii cu turcii, vroidî astfel să se facă folositor monarhiei germane prin împăcarea ei cu sultanul. Tot pe atunci și hanul tătărăsc schimbă politica în care părea că vroia să alunece prin alianța creștină contra turcilor și coborîse și el ajutorul său la rangul unui mijlocitor. Desigur că în sinceritatea acestor două mijlociri nu va fi fost mare deosebire⁵⁷.

Atît Mihai însă cît și împăratul Rudolf nu se lăsaseră a fi înșelați de perfidele uneltiri ale cardinalului. Pe împărat vroia să-l adoarmă pentru a-i răpi Transilvania din mîini, țară care, trecînd în partea turcilor și dînd acestora o precumpănire foarte mare din pricina tăriei poziției sale⁵⁸, sau trebuia să pună în pericol rezultatul luptei, sau să silească pe împărat la o pace dăunătoare.

Cît despre Mihai Viteazul, domnia cardinalului în Transilvania însemna grabnica și neînălăturata lui pieire; Rudolf și Mihai erau deci împinși prin același interes a se apropia unul de altul și a lucra în contra cardinalului.

⁵⁶ Instrucțiunile cardinalului Andrei Báthory date ambasadorilor lui pentru încheierea păcii cu Poarta, 1599 (august sau sept.) (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 320). Pe dosul exemplarelor din arhivele Vienei se vede însemnat cu mîna lui Mihai Viteazul [cu litere chirilice]: „Ce-au trimis Batăr Andreiaș la împăratul turcesc pîntru pacea”. Că aceste condiții ajunseseră în Constantinopol în luna lui septemvrie se vede dintr-un raport al lui Girolamo Capello către doge din 4 sept. 1599, în care se vorbește despre tratările de pace ale lui Andrei cu turcii (*ibidem*, p. 528). [Bailul Veneției transmitea știri despre tratativele de pace și la 7 aug. 1599. Vezi Hurmuzaki, IV/2, p. 236—237 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 241—242].

⁵⁷ Asupra interpunerii hanului tătărăsc pentru mijlocirea păcii vezi mai multe documente (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 323 și urm.).

⁵⁸ Așa spuneau consilierii împăratului în consultația lor din 4 nov. (*ibidem*, p. 309): „Denn das Land Siebenbürgen an ime selbst also beschaffen das es nit so gleich in stegraiff zu erobern oder zu vergwältigen”.

Lui Mihai însă, o dată cu intrarea lui Andrei în Ardeal, îi străfulgerase prin minte o idee măreață, și se știe cât farmec pun în lucrare ideile însemnate asupra sufletelor mari; le aprinde într-o atîta gîndirea încît la via lor lumină se ascunde tot restul în întuneric împreună cu pericolele ce pot să le înconjure. Această idee era *de a se folosi de poziția lui de vasal al împăratului pentru a cuceri, sub scutul lui, țara Ardealului, apoi și Moldova, și a întruni astfel în persoana lui acea triplă coroană a țărilor carpatine cu care Batoresții încercaseră să-și încununune fruntea.*

Și, într-adevăr, cum să nu se fi înflăcărat gîndul eroului la ideea cuceririi acelei mîndre țări? Așezată ca o cunună de munți pe creștetul Daciei, Transilvania alcătuiește o cetate firească, apărată, aproape din toate părțile, prin înalte piscuri de munți, de orice lovitură dinafară. Numai prin cuprinderea ei Mihai putea să-și asigure libertatea și neatîrnarea pe care le dobîndise prin sfortări uriașe, dar care erau totdeauna periclitate în deschisa Muntenie.

În mîna lui, Transilvania, care, prin tăria așezării ei, pusese totdeauna în lucrare o precumpănire asupra țărilor române, chiar și în mîna bicisnicilor ei principi de pînă acuma, trebuia să devină adevărata lor stăpîină, indicată chiar de natură ca apărătoare a văilor Dunării și a Nistrului. Mihai Viteazul văzu foarte bine că, fără Transilvania, orice stat românesc trebuie să rămînă ca un arbore răsădit în nisip, deoarece numai în falnicii ei munți el putea să-și înfigă rădăcinile sale și ceea ce a văzut Mihai Viteazul rămîne adevărat pentru toate timpurile. *Cît timp poporul românesc nu va stăpîni cetatea Carpaților, leagănu în care el a crescut și s-a dezvoltat, pînă atunci viața lui va fi bătută de toate vînturile.*

Același lucru însă s-a crezut întotdeauna și de unguri și de aici provine ura cea neîmpăcată a ungarilor contra românilor, cînd numai se gîndesc că aceștia ar putea rîvni cetatea de munți. Într-un document din 1551, comitele ungar Toma de Nadasd spune că „numai din Transilvania se poate redobîndi Ungaria; dar acea țară o dată pierdută și ocupată de turci, nu va mai putea fi redobîndită de Ungaria”⁵⁹. Alt document merge încă mai departe, spunînd că „mai ușor se poate cuceri Ungaria din Transilvania decît Transilvania din Ungaria; că poziția Transilvaniei este așa că de la soarta ei atîrnă soarta Moldovei, Țării Românești, Poloniei, Moraviei și Sileziei”⁶⁰.

Lui Mihai, oferindu-i-se un prilej atît de favorabil, el intră în înțelegere cu împăratul, a cărui înconjurime am văzut-o, încă de pe timpul întoarcerii lui Sigismund Báthory în Transilvania, că se gîndea la Mihai pentru a-l însărcina cu *execuția* în contra principelui călcător tratatului⁶¹. Dacă însă chiar pe Sigismund se gîndise curtea imperială a-l îndepărta din Transilvania, cu atît mai mult trebuia să se fi întărit acest gînd acuma, cînd nu o minte șovăitoare, ci una hotărît dușmană împărăției conducea destinele Ardealului.

Încă din aprilie 1599 vedem pe Tomas Vischer că propune arhiducelui Maximilian ca să însărcineze pe Valah cu alungarea cardinalului din Ardeal. În 1 mai găsim că Mihai cere voie lui Báthory să treacă prin Transilvania în ajutorul împăratului în contra turcilor, ceea ce nu era decît un mijloc pieziș al domnitorului muntean pentru a ocupa țara cardinalului. Cînd

⁵⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 516.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 533. Un raport al lui Polo-Minio, 1620 (*ibidem*, VIII, p. 391) spune: „La Transilvania è di sua natura fortissima, circondata da aque, montagne, con pochi ingressi, onde facilmente si puo defendere. Moldavia et Valachia sono in campagna aperta, senza fortezze o retirete”.

⁶¹ Mai sus, p. 184.

se răspîndise zvonul că Mihai Vodă, față cu schimbările din Ardeal, umblă cu gîndul să părăsească țara lui, împăratul era foarte îngrijorat ca nu cumva să fie părăsit de Mihai⁶².

În iulie 1599, domnul muntean trimise o solie la Rudolf care îi supuse planul cuceririi Ardealului în interesul casei de Austria⁶³. Împăratul aprobă ideea și făgăduise lui Mihai că-i va trimite pe Basta în ajutor⁶⁴.

Domnul român, voind să determine timpul expediției, trimite o a doua solie la împăratul, în persoana lui Petru Armeanul și Ștefan Petnehazi. Acești doi soli însă, înșelați de secretarul lui Mihai care-i întovărășea și era cumpărat de Báthory, sînt aduși a se întîlni cu acest principe în drumul lor de la Praga spre Muntenia, pentru ca acesta să ieie cunoștință de tratările lui Mihai cu împăratul. Petnehazi, surprins și neputînd altfel mistui scrisorile, le înghite, iar soțul său, Armeanul, izbutește a le ascunde.

Întorcîndu-se solia la Mihai Viteazul, secretarul său scrie lui Báthory că, după cele ce a înțeles el, „ar trebui să steie cu grijă mai ales dinspre germani, căci ar fi sigur că împăratul romanilor uneltește ceva cu voievodul în contra principelui Andrei și a țării sale”⁶⁵.

Mihai, surprinzînd scrisoarea secretarului său, îl arestează, dar îl iartă curînd după aceea la stăruințele militarilor unguri. În scrisoarea adusă de Petru Armeanul, împăratul, care însemnase termenul expediției, adăoga că ordonase lui Basta să intre în Transilvania în ajutorul lui Mihai Viteazul. Basta și înaintase spre granițele țării cînd, ieșindu-i înainte Gaspar Kornis, după înțelegerea avută între ei, Basta se trage îndărăt, încît „termenul pus pentru expediție trecu fără ca ea să fi putut lua ființă”⁶⁶.

Mihai Viteazul, pentru a adormi însă pe principele Ardealului, trimisese și el în 1 septembrie, alături de cardinalul, o solie la turci spre a așeza pacea cu ei, care solie trebuia să propună următoarele condiții: „Marginea între cele două state să fie Dunărea, neavînd dreptul turcii a o trece fără învoirea domnului, întrucît ei nu aveau ce căuta în Muntenia nici ca privați, nici în numele sultanului; că Mihai să plătească tributul său anual, însă cu iertarea celor 3 ani viitori, pentru că țara, fiind ruinată, domnul nu avea putința de a aduna bani de la popor”⁶⁷.

⁶² Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 430 și 431.

⁶³ *Ibidem*, p. 432—433.

⁶⁴ Scrisoarea lui Mihai vodă către Rudolf din 21 dec. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 391): „ich, da ich noch in der Walachei wär, durch meine Abgesante, den Cormenj <Armeni> Peter und Ztoyka Viztier Eur Khays. M-tät mein Anschlag auf Siebenbürgen, zuwissen gethan unnd hült begert hab, darauf unns dann auch Eur Kkays. M-tät allergenedigist beatnwortet, dass Eur Khays. M-tät mir den Georgen Basta wollten zu Hülff schicken”.

Asupra timpului cînd a sosit solia lui Mihai la Rudolf, vezi raportul lui Ioan Darahi de după 10 dec. 1599 (*ibidem*, p. 427): „Circa primam Augusti advenerunt legati ipsius [Mihaelis] Praga”. Mihai propusese întîi împăratului că se însărcinează a ucide prin trădare pe cardinal. Raport din Praga, 31 iulie 1599 (*ibidem*, III/2, p. 321): „un Valaco mandato qui [ultimamente] da Michael Voivoda [...] ha tratado con Sua Cesarea Maesta di levar la vita proditoriamente al detto cardinale [...]. A questa offerta l'Imperatore [...] ha acconsentito”. [Mihai își schimbă planul pe urmă și prepară un atac cu armele, care-i convenea mai bine din toate punctele de vedere. Tot pe atunci (august) Rabuss era convins că Transilvania nu va putea fi cucerită decît de Basta împreună cu Mihai (*ibidem*, XII, p. 447). Alt raport care vorbește de un ordin secret dat lui Basta de a intra în Ardeal împreună cu Mihai, 10 aug. (*ibidem*, p. 448).

⁶⁵ Raportul lui Darahi (*ibidem*, <III/1>, p. 427).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 428: „Verum cum nihil de Germanico Banderio audire poterat, terminusque praefixus expeditionis a Maj-te Sua praeterierat”.

⁶⁷ Girolamo Capello către doge, 4 sept. 1599 (*ibidem*, III, p. 528). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 248]. Negocierile lui Mihai Vodă cu pașa din Vidin, 5 sept. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 452).

Mihai-Vodă ajungea, prin aceste propuneri la Constantinopol, un scop îndoit: întâi înșela pe Báthory, făcându-l să creadă că intră pe deplin în apele lui; pe de alta însă, frământat de gândul cuceririi Ardealului, avea interes a se asigura din partea turcilor spre a-și avea mâinile libere împotriva lui Andrei Báthory, cu atîta mai mult că și împăratul, către acest timp — pe la jumătatea lui octomvrie — reîncepuse tratările de pace cu turcii⁶⁸, tot pentru a avea libertatea de lucrare în contra lui Báthory.

În timp ce Mihai Viteazul se prefăcea a trata cu turcii, el aduna mercur armată pe care o concentra chiar sub munții Transilvaniei. Pregătirea unor asemenea puteri era însă greu de îndreptățit, mai ales față cu Andrei Báthory, care nu trebuia să fie cu totul lipsit de presupuneri în privirea lui Mihai. În contra turcilor domnul muntean nu putea să aibă nevoie de armată deoarece trata cu ei; în contra lui Ieremia Movilă, tot atît de puțin, întrucît trebuia să fie asigurat din acea parte prin legătura lui cu cardinalul. Împotriva cui deci se pregătea Mihai, și încă cu o grabă atît de pripită?

Mihai se temea deci ca, dintr-o zi în alta, Andrei să nu pătrundă adevăratul său gînd și, pregătindu-se de luptă, chemînd în ajutoru-i pe poloni și pe domnul Moldovei, să nu facă mult mai grea realizarea lui. De aceea Mihai cerea neconținut învoirea împăratului să facă singur ceea ce nu putuse îndeplini cu ajutorul său, iar împăratul, care urma tratările cu turcii, pe de o parte, și cu papa pentru poloni pe de alta, în care tratări deci intra și cardinalul, tot amîna pe Mihai din zi în zi, fără a stabili nimic desăvîrșit.

Văzînd Mihai această trăgănare dăunătoare, trimite lui Rudolf o solie hotărîtoare care să-i spună că „lui îi vine foarte greu ca *știinta întreprindere* contra Transilvaniei, pentru care el se afla de un timp îndestul de lung la graniță cu armata sa și pentru care au năimit chiar oaste nouă și au atras cu 15 000 de taleri și pe cei 3 000 de cazaci^{68 bis} ce stăteau mai înainte pe lîngă principele Andrei, să fie așa de mult amînată”⁶⁹. Mihai-Vodă apoi cerea lui Basta conlucrarea lui la alungarea lui Báthory⁷⁰. El se jăluiește împăratului că Basta nici măcar nu-i răspunde, ceea ce nu era adevărat și adaugă pîra că Basta ar fi fost cumpărat de cardinal cu 7 000 de galbeni, pentru care se roagă să nu se deie nici o crezare raporturilor sale; că este pericol în întîrziere pentru a aduce hotărîrea luată la îndeplinire.

Dacă împăratul nu vrea să mai întrebuițeze slujbele sale și să-i trimită banii promiși anual, atunci să-i libereze un patent prin care să-l dezlege de jurămîntul făcut și în acest caz s-ar da în partea turcilor, care nu încetează a-l ruga să o facă prin nenumărate ambasade. Această solie fusese trimisă la Viena în septemvrie 1599, în același timp pe cînd solii lui Mihai se prefăceau a stărui alătura cu acei ai lui Báthory spre încheierea păcii cu turcii.

În 4 octomvrie găsim asupra ei următoarea părere emisă de consiliul imperial că, „luîndu-se în considerare și propunerile de pace ale turci-

⁶⁸ Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 608—609.

^{68 bis} Acești cazaci îi căpătase Mihai de la Andrei [Báthory], jurîndu-se că are nevoie de ei contra turcilor (Raport din Praga, 28 febr. 1600; Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 345).

⁶⁹ Raportul consiliului imperial, 4 oct. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 334): „Dass nemblischen seinem herrn ganz schwär unnd nachdenglichen falle, das die bewuste *Imprega* gegen Siebenbürgen [...] also lang Verschoben werde”.

⁷⁰ Basta către [arhiducele] Maximilian, 22 iulie 1599 (*ibidem*, XII, p. 442): „Der Walach helt bei mir steuff an, ich solh mit dem Volkh ehist fortrucken; dem ich geantwortet und vertrösst”. În 2 august găsim o pregătire a lui Basta de a veni în ajutorul lui Mihai (*ibidem*, p. 446), dar tot nu vine. În 7 sept. altă pregătire, iarăși fără urmări (*ibidem*, p. 454).

lor — care tocmai pe atunci se tratau — și acele ale lui Andrei, să se trimită bani lui Mihai, spre a-l pune în poziție de a aștepta rezultatul negocierilor; că în cazul când aceste s-ar nimici, după cum este de temut, nu se va pierde ajutorul și devotamentul lui; iar în cazul când ar izbuti, să fie cuprinsă și țara lui în pacea încheiată. *Principalul însă este ca voievodul Valahiei să fie menținut în credința M.V.*; căci este foarte de temut că, dacă el ar auzi că M.V. stați în tratări de pace cu turcii și cu cardinalul în așteptare și de asemenea în tratări, să nu-și schimbe gândurile și să fie îndemnat la defecțiune, ceea ce chiar solul său a lăsat a se înțelege îndestul de clar”. Împăratul pune pe această părere rezoluția: „Placet; să se vadă însă ca în toate chipurile Valahul să fie menținut. Poate că i s-ar putea da din banii papali și întrucîtva anticipat. Să se consulte și camera”⁷¹.

Așadar, ajutorul lui Mihai era privit ca neapărat și împăratul însuși spunea că el trebuie menținut în toate chipurile. Că nu se grăbea a trimite domnului ajutorul bănesc, aceasta se explică ușor în starea de lipsă aproape continuă de numerar în care se aflau germanii; punga lor se dezlega numai la mare nevoie, când trebuia să răzbească pe dușman. Acuma erau în tratări cu el și deci îi venea foarte greu împăratului, cu tot sfatul consiliului său, a mai jertfi bani numai spre a menține pe Mihai în alianță. De aceea îl vedem rostindu-se asupra chestiunii bănești cu doară și poate.

Poziția lui Mihai față de Báthory deveni însă în curînd mai ușoară prin următoarea împrejurare: cererile solilor lui Mihai, care, oricînd trata cu turcii, nu vroia să piardă foloasele cîștigate prin izbînzile sale, pîrînd turcilor prea sumețe, ei se hotărîseră să se desfacă de Mihai prin omor. Se prefac a-i primi propunerile și-i trimit un ceauș cu buzduganul și cuca la Tîrgoviște. Cu el însă mergea un omorîtor, însărcinat a ridica triața domnului muntean. Mihai, descoperind uneltirea, măcelărește întreaga ambasadă, ceea ce încoardă iarăși relațiile între turci și domnul Munteniei⁷². Mihai, putînd deci îndreptăți adunarea oștilor sale prin teama de a nu fi atacat de turci, nu lipsește a pune acest pretext înaintea lui Báthory.

Cardinalul însă, vroidnd să fie pe deplin luminat asupra scopurilor lui Mihai, îi trimite în solie pe Pancrațiu <Pongrác> Sennyey. Mihai, pentru a ascunde solului marile lui pregătiri adunate sub munți lîngă Ploiești, îi primește noaptea în oraș și tot noaptea îl și trimite îndărăt. La tîngușurile lui Báthory, Mihai răspunde prin muștrări că, deși el i-a jurat credință împreună cu tot poporul său, domnul Ardealului tot ar avea îndoieli asupra scopurilor sale, jurîndu-se din nou *ca să ajungă să-și mănînce cernea și să-și beie sîngele copilului său* dacă ar avea cel mai mic gînd de trădare contra lui Andrei⁷³. Îi spune chiar că avea de scop să-și trimită pe fiul său Pătrașcu la învățătură în Ardeal și că ar ruga pe cardinalul să-i găsească un bun dascăl de limba latină.

⁷¹ Hotărîrea împăratului Rudolf pusă pe raportul consiliului citat (*ibidem*, III/1, p. 338): „Placet. [...] Man sehe nur in albeg dahin das der Wallach erhalten werde. Vielleicht khan man Ime von des Babsten geltt helffen und etbo anticipiren. Man redt deswegen auch mit der Camer”. Mai multe acte în același sens, 6 și 9 oct. 1599 (*ibidem*, XII, p. 465, 467).

⁷² Girolamo Capello către doge, 2 oct. 1599 (*ibidem*, III, p. 529). De aceea, în tratatul încheiat între Báthory și Poarta otomană, la 30 oct. 1599, se primeau toate condițiile cardinalului: „eccetto nella conditione della Vallachia” (*ibidem*, p. 530).

⁷³ Comisarii către împărat, 15 febr. 1600 (*ibidem*, XII, p. 709): „Er hat dem Cardinal auch geschworen dass er ihm treu will sein, so Gott geb dass er seines sohnes Fleisch essen und sein Blut trinkhen muesse”.

Cardinalul Andrei Báthory mai că era să fie adormit prin protestările lui Mihai, când Ieremia Movilă îi deschise ochii asupra primejdiei grabnice ce îl aștepta [21]. Báthory, furios pentru trădarea lui Mihai, trimite la el pe [Tamás] Csomortányi, de astă dată cu dojeni și amenințări, de care Mihai, prefăcându-se a fi jignit, găsește în sfârșit pretextul mult dorit spre a păși la faptă. Înțelegem cum, în asemenea condiții, Mihai nu mai putea aștepta nici un moment hotărîrea împăratului și cum el se ridică peste munți fără învoirea lui.

Mihai avea însă de luptat nu numai cu greutățile exterioare, ci și cu acele ale adunării unei numeroase armate, nu mai puțin și cu lipsa de bani pentru îndeplinirea gândului său. Și înlăuntrul [țării] acest scop al său avea numeroși potrivnici. Mare parte din boieri, și cu deosebire frații Buzești, erau în contra cuceririi Ardealului⁷⁴, temîndu-se de urmările unei așa de mari îndrăzneli.

Această partidă atrage spre ea pe însăși soția lui Mihai, doamna Stanca, care-l roagă cu lacrimi și în genunchi de a se lepăda de această întreprindere, pe care presimțirea ei de femeie și soție i-o arăta ca trebuind să se încheie cu o soartă fatală. Mihai însă rămase neclintit. Pe lângă asigurarea și mărirea poziției sale, el avea de răzbunat contra Bato-reștilor umilirea impusă lui atît prin tratatele cu Sigismund, cît și prin reînnoirea lor cu Andrei [22].

În 18 octomvrie Mihai Viteazul trece în Ardeal prin pasul Buzăului [23]. „Un geniu favoritor lui Mihai, împotrivor ungurilor, îi făcea totul lesne de îndeplinit. Drumurile nu erau închise prin copaci răsturnați, nici apărați de oștire; el nu întîlni nici o piedică care să-l oprească în cale și trecu Carpații cu mai mare iuțeală decît odinioară Hanibal Alpi”⁷⁵.

Pentru a asigura pe cît se putea Muntenia contra unei năvăliri turcești, el trimise o ambasadă sultanului, care să-i spună că Andrei a încheiat pacea cu împărăția în contra turcilor și că el se duce spre a-l întoarce iarăși sub stăpînirea otomană. În relațiile în care tocmai se aflau pe atunci turcii cu Muntenia și Transilvania, bune cu aceasta din urmă și rele cu cea dintîi, o asemenea versiune nu prea avea sorti de a fi crezută. Cine însă ar fi putut, în împrejurările de atunci, iscodi o alta?

Mihai Viteazul alesese pasul Buzăului spre a trece în Transilvania, din cauză că pe aici intra printre țările <regiunile> secuilor și ale sașilor, ambele popoare ce erau cu deosebire nemulțumite de domnia lui Andrei.

Totuși, pentru a fi mai sigur pe concursul secuilor, Mihai întrebuintează față cu ei următorul meșteșug spre a-i determina să vină în armata lui. Însărcinează pe un secretar al său, *Ioan Darahi* (care povestește lucrul), să închipuiască niște scrisori în numele împăratului, prin care se dădeau secuilor vechea lor libertate și drepturile lor municipale (după cum le fuseseră concesate de foștii regi ai Ungariei, însă fuseseră nimicite de Bato-rești)^{75bis}, dacă ei s-ar ridica împotriva cardinalului [24]. „Eu le-am făcut, spune Darahi, și potrivit, împreună cu zugravul Petru Armeanul, pecetea și subscrierea după cum se cerea, și voievodul le-au dat unui secuie lefegiu al său, Ștefan [István] Hamar, om neștiutor de carte,

⁷⁴ Paul Giorgio Raguseo către Rudolf, 16 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 352): „li Baroni Valachi e particolarmente li Buzesti hanno per male che il Vaivoda resta in questo paese (Transilvania) e che per se l'occupi; ma li baroni serbi e greci (banul Mihalcea) sono molto contrari alla loro opinione”.

⁷⁵ Bethlen, apud Bălcescu, [*op. cit.*], p. 346.

^{75bis} Privilegiile secuilor: erau obligați a sluji numai o lună în oștire fără leafă; la darea boilor, puteau să-și aleagă boii ce vroiau să-i oprească pentru ei. Vezi un document din 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 4) și altul confirmativ din 1554 (*ibidem*, p. 199).

care, văzînd pecetea și subsemnătura, a fost însărcinat de voievod să le comunice confrăților săi. Secuții au convenit îndată la propunerea ce li se făcea, cu condiție de a se dărîma și două cetăți ce se aflau în țara lor și care le amenințau libertățile⁷⁶. Mihai se oprește cîteva zile la Brașov, pînă ce sașii și secuții fac jurămînt împăratului, în al cărui nume Mihai venea să alunge pe Báthory. Aici se mai adaugă la armata lui încă vreo 8 000 de oameni⁷⁷.

În 23 octombrie, Mihai dă o proclamație în care spune că „a venit să țină pe locuitorii Ardealului în credința împăratului și să scoată din scaun pe Andrei Báthory, care, părăsind credința creștinească, vroia să deie Ardealul turcilor”. După aceea trimite o solie la Báthory, în care îi spune că „nu are de gînd să verse sîngele și că numai văzînd că Báthory, un cardinal, ține cu turcii, din ordinul M. S. împăratului a venit să-l readucă la credință către el”. Báthory îi răspunde că „va ști el să se bată cu un păstor de vite și că refuză de a jura credință împăratului”⁷⁸.

Între acestea, Mihai înaintase pînă lîngă Sibiu, mai sporindu-și armata în cale cu alți 6 000 de oameni, pe care îi aduceau Buzăștii din Oltenia, prin pasul Turnului Roșu. Cardinalul sculă Ardealul la arme după vechiul obicei, făcînd să se poarte prin comune o spadă sîngerîndă.

Asupra numărului ambelor armate arătările contemporanilor se deosebesc foarte mult. Sînt izvoare care urcă armata lui Mihai Viteazul la 30 000 de oameni, ba unul chiar vorbește de 100 000, pe cînd cea a cardinalului este redusă la 8 000, de unii chiar la 5 000⁷⁹. Dacă luăm în privire că la armata lui Mihai se adunaseră și 8 000 de secuți și sași din Transilvania, atunci putem admite cifra de 30 000 de oameni dată de majoritatea izvoarelor. Acestea însă, fiind mai toate de origine ungurească, reduc pe cît se poate numărul oștirilor lui Andrei. Istoricul francez *de Thou* arată însă acest număr ca de 25 000. Tot așa îl socotesc *Guerin*, *Ortelius* și *Bisselius*. *Istvanfi* spune de asemenea că numărul armatei fu aproape același de ambele părți⁸⁰.

⁷⁶ Relația lui Darahi (*ibidem*, [Hurmuzaki, *Doc.*] III, p. 431). Compară un raport al lui Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 dec. 1600 (*ibidem*, IV, p. 206), în care spune împăratului să nu deie mare crezare scrisorilor ce Mihai va arăta întru a lui apărare, întrucît Mihai ar fi un mare meșter în arta falsificării, amintind cele petrecute cu falsificarea ordinului imperial către secuți.

⁷⁷ Raport despre expediția lui Mihai în Ardeal, 6 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 340). [Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 266—267]. Totuși, judele Bistriței se arată îngrijit în proclamația pe care o face către concetățenii săi sași la 27 oct. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 474).

⁷⁸ *Ibidem*, [Hurmuzaki, III, p. 340].

⁷⁹ Raport despre expediția lui Mihai Vodă în Ardeal, 6 nov. 1599 (*ibidem*, p. 340). Altul italian din 5 nov. (*ibidem*, p. 345): „dicendo questo suo Prete che era stato in compagnia di Michaelo Vayvoda cento millia persone menate di Valachia, ma non e da creder che siano stati più di trenta millia”.

⁸⁰ Bălcescu, [*op. cit.*], p. 358. Compară raportul citat în Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 340. [Scrisoare a lui Sigismund Forgach către Pallfy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 357), spune că Andrei nu îngrijise a se pregăti de luptă „wegen seines Bauchsorgs und dass er [nur] dem Wollen nachgegangen”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 286]. Totuși, am văzut că Andrei fusese informat în mai multe rînduri de scopurile lui Mihai Viteazul și mai ales și cînd se știa dușmănit și de germani, nu putuse lăsa în așa de mare neîngrijire trebile războinice.

Între hîrțile cardinalului se găsi, între altele, o scrisoare în care spunea: „nec Palatino Transalpinensi esse fidendum, certissimas enim practicas et machinationes cum Imperatore Romano instructas, ut ex improvise eandem inopinate adorivi utrinque conentur”. Vezi raportul secretarului lui Mihai Vodă despre corespondența aflată între hîrțile cardinalului, nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 367). Toate arătările despre nepregătirea lui Andrei au fost scrise de unguri spre a îndulci bătaia suferită de ei de la „păstorul de vite”.

Pretinsa nepregătire este apoi desmințită prin cererea de ajutor a lui Andrei Báthory la Ieremia Movilă. Vestea nenorocită (a înfrîngerii principelui — n. ed.) ajunsese însă pe domnul Moldovei cînd era cu oștirea abia la Roman. Vezi Ieremia Movilă către Zamoyski, 5 nov. 1599 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 555).

Ambele armate se întâlnesc în 28 octomvrie lângă Sibiu, aproape de satul Schellenberg, nume redat de cronicarii români prin Șelimbăr [25].

Cardinalul, înainte de a încerca soarta armelor, caută să înșele pe Mihai. Trimite anume la el pe nunțiul papal [Germanico] Malaspina, pe Moise Sekeli <Székely> și pe Bogati <Menihert Bogáthy>, care să-i spună că „ar fi ordinul cel mai serios al împăratului ca voievodul să se retragă în Valahia și să lese în pace Transilvania”. Mihai, însă, cerînd să vază acel ordin, parlamentarii îi răspund că s-ar afla în mîinile cardinalului. Atunci domnul le răspunde „că ar avea el de la maiestatea sa alt ordin în sîn pe care ar vrea să-l urmeze și să arate astfel împăratului credința către el”⁸¹.

Malaspina izbuteste a dobîndi cel puțin de la Mihai un armistițiu pentru ziua de 27 octomvrie, ceea ce era cam nehibzuit din partea domnului, căci dădea cardinalului puțința de a mai aduna oștiri.

A doua zi însă, în 28 octomvrie, armatele se iau la luptă cu mare înverșunare de ambele părți. La început un puternic atac al cavaleriei transilvane răzbi pe aceea a lui Mihai, care dădu îndărăt, atrăgînd după ea pedestrima și carele cu tunuri, astfel că puțin lipsi ca victoria să nu se plece în partea cardinalului.

Mihai, simțind însă importanța momentului, plăti și aici cu persoana lui, aruncîndu-se el însuși în vălmășagul luptei cu o nespusă bravură și sumeție, în fruntea a 3 200 de cazaci și poloni ce nu intraseră încă în foc, restabili bătălia și, precum altă dată la Călugăreni, își smulse pentru el victoria pe care mai că o dobîndise armata dușmană.

Malaspina, el însuși, care era în lagărul lui Mihai, reținut de el aici spre a nu destăinui cardinalului întocmirile lui, deși dușmanul domnului român, nu se poate împiedeca de a admira curajul cu care Mihai Viteazul recîștigă izbînda compromisă⁸².

A doua zi după victorie, Mihai făcu o proclamație prin care porunea locuitorilor ca oriunde vor prinde pe Andrei Báthory să-l aducă la el viu sau mort. Apoi se îndreptă spre capitala țării, Alba Iulia. Locuitorii acestui oraș trimiseră o deputație, declarînd că se supun și rugînd pe Mihai ca să nu deie prăzii un oraș în care era să reșadă. Mihai le răspunse că el nu întreprinsese războiul spre a strica țara; că a vrut numai să aducă pe locuitori la credința către împăratul; că a vrut să înfrîngă pe răsvrătitori și să deie pacea și liniștea popoarelor. Pentru aceea el nu va face nici o sminteală locuitorilor Albei, nici tuturor celor ce vor recunoaște autoritatea sa; ba încă el îi va trata cu toate bunătățile, cît timp îi vor fi credincioși. Locuitorii Albei, veseli de aceste făgăduinți, ieșiră întru întîmpinarea lui Mihai și-l primiră cu cea mai mare pompă, în ziua de 1 noiembrie 1599⁸³ [26].

⁸¹ Dare de seamă despre intrarea lui Mihai Vodă în Ardeal, nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 363).

⁸² Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1598 <1599> (*ibidem*, III, p. 513): „Ma Michele con grandissimo valore e temerità, per il pericolo a che egli s'espone raccomandandosi son <con> lagrime a 3 200 cossacchi Pollachi e a <alli> Siculi che non havevano ancora investito l'essercito del Cardinale e revocando dalla fuga la cavalleria e la fantaria, posse <puote> tanto piu facilmente rimettersi, quanto che li nostri non sepero servirsi dell'occasione di seguir la vittoria, che [già] havevano quasi ottenuta”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 273].

Încercarea lui Bălcescu, *op. cit.*, p. 369—376, de a descrie această bătălie în deosebitele ei momente este tot așa de greșită ca și aceea a celei de la Călugăreni [opinie exagerată] [Vezi N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 244—248].

⁸³ Sigismund Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, Hurmuzaki, *Doc.*] III, p. 357). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 288].

„Mihai purta un calpac unguresc împodobit cu o fulie neagră de pene de cocor, legată cu o copcă de aur; o mantie lungă, albă de mătase, țesută cu fir, avînd pe laturi cusuți vulturi de aur, o tunică albă lungă, de aceeași materie, ciorapi de mătasă albi, cusuți cu pietre scumpe, și cizme de săftian galben; de brîu atîrna o pală de Taban împodobită cu aur și rubine. O ceată de 10 lăutari urma îndată după domn, cîntînd cîntece naționale. Opt șeizi <comiși> duceau de frîu opt cai acoperiți cu șei prețioase, lucrate în aur și argint, caii împodobiți la cap cu pene mari. Apoi venea o mulțime de boieri și ofițeri străluciți, toți călări, și o numeroasă trupă de soldați. Lîngă domn se purtau steagurile lui Andrei Báthory, luate în bătălia de la Sibiu. Ele erau desfăcute și plecate spre pămînt, în semn că Ardealul era supus. Astfel, în mijlocul concertului trîmbițelor, tobelor și altor instrumente, în sunetul clopotelor și în vuietul tunurilor, la care se uneau strigătele de bucurie ale poporului, intră Mihai Viteazul în capitala Ardealului”⁸⁴.

În timp ce Mihai intra triumfător în Alba Iulia, Andrei Báthory căuta să-și mîntuie viața trecînd în Moldova, de unde avea de gînd a se duce înapoi în Polonia. El apucă pe la Sighișoara către Odorheiul Secuiesc, tocmai prin locul cel mai periculos pentru el, prin acel popor care îl ura de moarte și care trecuse la Mihai. Avea însă speranță în nobilii din națiunea secuilor, cărora le făcuse bine jertfindu-le libertățile țăranilor și punîndu-i pe aceștia sub jugul iobăgiei; apoi era calea cea mai apropiată pentru a ieși în Moldova. Nobilii îndeobște îl și primiră bine, îi dădură adăpost și se oferiră a-l conduce către hotarele Moldovei. El se travesti în haine țărănești și apucă, întovărășit de o ceată de nobili, către munții peste care era să treacă. Țăranii secui se luară îndată după fugari, închiseră potecile munților cu arbori răsturnați în cale și apoi căzură asupra lor; luîndu-i la goană fără răgaz, îi ajunseră și-i măcelăriră fără milă aproape pe toți. Andrei izbuti să scape cu un credincios al său, Miko, și, lăsînd caii lor prea obosiți spre a le putea sluji, apucară pe jos prin munți, ajungînd către noapte la coliba unui păstor. Aici Andrei se opri pentru a se odihni, păzit fiind de tovarășul său Miko. Păstorii români, care se găseau în munte, aflînd că acel adăpostit la coliba soțului lor era Andrei Báthory, în ura lor pentru domnia ungurească și vroind să facă pe plăcerea domnului lor Mihai-Vodă, în care pusese speranța spre îmbunătățirea tristei lor soarte, năvăliră asupra principelui fugar și-l uciseră⁸⁵.

⁸⁴ Bălcescu, *op. cit.*, p. 379—380. [Vezi și descrierea lui Szamosközy în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 178].

⁸⁵ Scrisoarea lui Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 357): „khombt also zu ainem Feuer wollt sich wermen, und drüber entschlafft Er, Stracks khommen die Wallachen so salvo honore dasz viech gehuet haben, finden ihne samt den andern, beim Feuer schlaffendt, die schlugen mit deh hackhen auf ihn zu, dusz Er[...] sein gaist aufgeben muszen”. [Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 287]. Un extract din relația ambasadiorilor munteni din nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 365) spune de asemenea: „Der Cardinal von der Wallachischen Bauern in den gebürgen gegen der Moldau erschlagen”. Relația lui Darahi (*ibidem*, p. 430) arată că Andrei „deprehensus a Valahis opinionibus ipse et Miko interemti sunt”.

Tot așa povestește lucrurile și Ortelius *Redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665 (Bibl. Acad., col. Sturdza, No. 6604, p. 16): „Der Cardinal ward etliche Tage hernach sammt sieben der seinigen in der Flucht von den Walachen im Gebürg erwischt, niedergehaun und sein Kopf dem Waywoden auff einer lanzen Vorgetragen; jedoch bald drauff mit dem Leib erlich begraben”.

O notiță din Tușnad <Tășnad> în *Magazin für siebenbürg. Landeskunde*, II, 1845, p. 45, scrisă de un contemporan, spune: „gestern spatt schickt Hr. Somloi Báthory Istvan hieher einen fürnehmen vom Adel und bringt des Mihael Wayda schreiben des Inhaltes wär dass er die Walachen den cardinalen Bathory Andreas im Gebürg angetroffen und ihn sammt 7 Personen so neben Ihm gewesen nidergehauen”.

Capul lui fu adus la Mihai⁸⁶, care ordonă însă să i se facă o strălucită îngropare, mergînd el însuși după carul mortuar⁸⁷.

Ou o singură zdravănă lovitură, Mihai cucerise <unise> Ardealul [27]. Oricît de strălucită era ca faptă militară, condițiile politice în care ea fusese cîștigată erau prea nehotărîte și nesigure pentru ca ea să poată avea niște trainice urmări. Mihai se dădea, nu e vorbă, drept omul și însărcinatul împăratului și cucerise Ardealul în numele lui; aceasta era temelia politică pe care domnul voia să așeze clădirea viitorului său. Tocmai atare punct nu fusese însă deloc dezbătut și stabilit între el și împăratul și tocmai din partea aceluia în numele căruia Mihai se dădea că lucrează nu intervenise nici un soi de recunoaștere a însușirii pe care și-o lua Mihai Viteazul. Din nehotărîrea poziției domnului muntean la cucerirea <stăpînirea> Ardealului se desfășurară, ca un lanț neîntrerupt, toate nenorocirile lui viitoare.

Mihai pretindea nu numai că a cucerit Ardealul în numele și spre folosul împăratului german, dar mai susținea că acesta i-ar fi cerut cu deadinsul asemenea expediție și anume nu o dată, ci în 14 rînduri⁸⁸.

Să cercetăm pînă întru cît era adevărată afirmarea lui Mihai.

Am văzut că între împăratul Rudolf și Mihai Viteazul intervenise o înțelegere asupra cuceririi Ardealului și că într-un timp fusese chiar determinat de împărat momentul cînd întreprinderea trebuia să aibă loc; dar că ea nu se putuse îndeplini din pricina neconlucrării lui Basta la timpul cerut⁸⁹. De atunci însă, pînă la atacul lui Mihai, hotărîrea împăratului se schimbase, deoarece începuse iar a negocia pentru pace, și anume pe de o parte cu turcii, pe de alta cu polonii prin mijlocirea papei, și Rudolf apucase să făgăduiască nunțiului papal că pînă la sfîrșitul lunii lui octombrie nu va întreprinde nimic contra cardinalului.

Deși împăratul adaugă în scrisoarea lui către arhiducele Matei <Mathias> că „făgăduința, în ce privește pe Andrei Báthory, se făcuse sub oarecare condiții, de care, neținîndu-se el și după toate aparențele neavînd nici măcar gîndul a le îndeplini, s-ar putea cu temei scuza năvălirea lui

Uciderea lui Andrei Báthory se întîmplă în ziua de 5 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III] p. 267). Mai vezi și Unverzagt către Maximilian, 28 nov. 1599 (*ibidem* [Hurmuzaki, Doc.,] XII, p. 516): „dass den Cardinal die *walachischen* Bauern, in einem Wolde erschlagen”. Mai vezi și p. 476, 477 și 487, precum și Szamosközy, l.c., IV, p. 101; *Chronicon Fucsio-Lupino-Oltardium*, p. 149. Compară Bălcescu, p. 340. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia superioară*, p. 45, arată că omorîtorii ar fi secui. E greu de a ști cu siguranță între aceste două arătări. În cazul cînd românii ar fi fost omorîtorii lui Andrei, s-ar dovedi și mai mult simpatiile poporului român din Ardeal pentru domnitorul său. «E mult mai de crezut, după numărul izvoarelor, că țărani români, în dorința lor de a sluji domnului lor, uciseseră pe cardinal» [Andrei Báthory a fost ucis în mod sigur de secui; vezi amănunte în cronică lui Szamosközy, traducere în vol. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 179–182.]

⁸⁶ Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (Hurmuzaki, Doc., III, p. 358): „der cardinalen Kopf welchen ich mit angeseghen”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 287].

⁸⁷ Aloisius Radibrat către Pezzen, 10 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III] p. 377).

⁸⁸ Ștefan Bocskay către împărat, 16 nov. 1599 (Hurmuzaki, Doc., III, p. 352–353): „ac tribus potentissimum <potissimum> de causis, ad tentandam Transilvaniam adductum esse: primo, ex mandatu Maiestatis Vestrae Sacrae seque de ys rebus quator decim literas a Maiestate Vestra Sacra habere”.

Tot așa spune Mihai către nunciul papal Malaspina, trimis de Andrei în tabăra lui Mihai înainte de bătălie. Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 511): „che l’Imperatore de Christiani con 14 lettere l’haveva ricercato e spinto a vendicare l’ingiuria che la Maestà sua [Cesarea] haveva ricevuto dal Cardinale” [e da questa natione] (Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 271). Mihai repetă această afirmare în mai multe rînduri. Mai vezi, bunăoară, raportul asupra expediției lui, din 5 nov. 1599 (*ibidem* [Hurmuzaki, III], p. 344): „Con il commendamento espresso della quel Maesta Cesarea ha venuto”. Vezi și mai sus, p. 190 (solia lui Mihai către Andrei.)

⁸⁹ Mai sus, p. 193.

Mihai”⁹⁰; nu e mai puțin adevărat că din chiar aceste de pe urmă vorbe, o prealabilă înțelegere, mai mult încă, un ordin al împăratului, după care Mihai ar fi trecut Carpații, este cu totul neadmisibil.

Aiurea, într-o scrisoare a împăratului către Ștefan Bocskay, el spune de asemenea că „am înțeles că sorții sînt aruncați de valah”, rostire ce iar nu se potrivește cu o de mai nainte punere la cale⁹¹; tot așa de puțin ca și îndoiala lui Basta „dacă mișcarea valahului a fost matură sau nematură”⁹². Dacă mai adăogim la acestea și solia amenințătoare a lui Mihai pentru neconținută trăgănare a *știutei întreprinderi*, atunci vom ajunge numaidecît la încheierea că Mihai, deși nu a lucrat contra scopului și dorinței împăratului german, nu a fost nici îndemnat, nici chiar autorizat prin o învoire anumită la călcarea aceluia pas însemnător.

Mihai însă nu numai că cucerise <ocupase> Ardealul fără învoirea împăratului; el își ia, îndată după intrarea lui în capitala țării, titlul de „voievodul Munteniei, sfetnicul prea sfintei sale Maiestăți Cesaro-Crăiești, locțiitorul ei în Transilvania și căpitan general al armatelor sale din Transilvania de dincoace și a părților supuse ei”⁹³. Acest titlu este învederat însușit fără nici o învoire a împăratului. Deși el i se vede încuviințat uneori chiar de autoritățile imperiale⁹⁴, lucrul se făcu numai în urma politici de frică și de nehotărîre urmată în timpurile de la început de către curtea imperială față cu Mihai Viteazul.

Purtarea lui Mihai, care trecea peste voința și dispozițiile împăratului, trebuia să provoace în Germania aprețuiri deosebite. Unii, care vedeau lucrurile în bine, credeau că rîvna cea mare a lui Mihai pentru slujba imperială îl împinsese la acest pas. Între alții, însuși sfetnicul împăratului, David Ungnad, spune într-un raport către stăpînul său că „s-a bucurat prea <foarte> mult văzînd că Mihai, în actele lui, se numește locțiitorul maiestății sale și general al oștirilor sale, din care se poate deduce o mare credință și sinceritate către împărat și într-adevăr că merită ca banii, toate onorurile și încă și alte mile împărătești să curgă către el, mult mai mult decît Sigismund cel călcător de jurămînt”⁹⁵.

Împăratul, însă, judeca lucrurile cu totul altfel. Cam la aceeași dată cu scrisoarea lui Ungnad către el și înainte de a o primi, el scria arhi-

⁹⁰ Rudolf al II-lea către arhiducele Matei <Mathias>, 5 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, II, p. 341): „Der Einfall woll mit grundt entschuldigt werden khan”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 261; textul exact: „și deși acest lucru (adică promisiunea că Transilvania nu va fi atacată — N.S.) s-a făcut cu anumite condiții și numai de dragul acestora, dar fiindcă de atunci cardinalul n-a trecut cîtuși de puțin la aplicarea lor, ba chiar, după toate aparențele, el nici nu înclină a le aplica și nici nu i se poate acorda încredere în această privință, de aceea pătrunderea (în Transilvania) poate fi, desigur, scuzată cu temei”].

⁹¹ Rudolf al II-lea către Bocskay, 6 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 347): „Cum a Valacho jactam terre aleam intelligamus”.

⁹² Basta către împărat, 31 oct. 1599 (*ibidem*, XII, p. 477): „matura o immatura che sia statto la mosse del Valacco”.

⁹³ Vezi, bunăoară, scrisoarea lui Mihai către Basta, 11 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 351): „Mihael, Valachiae Transalpiniae vaivoda, Sacratissimae Caes. Regiaeque Maiestatis Consiliarius, per Transsylvaniam Locumtenens et eiusdem Maiestatis exercitus in Transsylvaniam, eiusque ditionum partiumque ei subiectarum Generalis Capitaneus”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 268].

⁹⁴ Așa în adresa consiliului cameral către Mihai, 3 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 368): „Illustrissimo ac Magnifico domino Michaeli Waywodae Valachiae Transalpiniae, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius et in Transylvania locumtenens, nec non exercitus generalis capitaneo domino nobis observandissimo”.

⁹⁵ David Ungnad către împărat, 6 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 348). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 266; Ungnad spune că Mihai este „demn de o mare răsplată și, în adevăr, el s-a făcut demn de Lîna de aur și de toate onorurile și alte favoruri imperiale, mai curînd decît sperjurul Sigismund”].

ducelui Matei <Mathias>: „Fiindcă lucrul s-au început și valahul nu-l va lăsa, este de nevoie ca și din partea noastră să ne folosim de toate prilejurile și să lucrăm cu mare băgare de seamă. Te rugăm ca să dai de știre lui Basta să meargă cu armată, cât de numeroasă va putea, la granița Transilvaniei, sub pretext că ar vrea să privegheze pe turci și pe tătari. Pe de altă parte, trebuie să căutăm a afla dacă o parte din nobilime, sau cel puțin secuii și sașii, ar merge în partea noastră. Totodată, *te rog să ne sfătuiești cui am putea să ne încredem, în cazul când valahul ar vrea să păstreze stăpânirea Transilvaniei*. Două lucruri trebuie mai ales luate în băgare de seamă: întâi să se urmărească victoria, pentru care să se trimită bani lui Mihai; al doilea să ne gândim, după izbîndă, cum să dăm țării o bună administrație”⁹⁶ [29].

Să dăm țării o bună administrație însemna învederat ca să o ieie din mîna lui Mihai; doctorul Pezzen, omul de încredere al împăratului, de aceea și rugă pe arhiducele Maximilian să primească locul de guvernator al Ardealului și să vină să scoată pe Mihai, care nu înțelege de cuvînt să părăsească țara⁹⁷.

Așadar, împăratul acuma, după izbîndă, aproba purtarea lui Mihai și îngrijea chiar să i se deie bani, spre a putea urmări lupta mai departe. Îndată însă ce rezultatul ar fi fost pe deplin dobîndit, se gîndea să arunce instrumentul întrebuintat, pe Mihai-Vodă, înapoi în Valahia și să păstreze Transilvania pentru sine, punînd-o sub o bună administrație, adică sub una germană. Acest scop al împăratului era de-a dreptul potrivit acelui urmărit de Mihai Viteazul, care vroia tocmai să întrebuinteze autoritatea imperială ca paravan spre a acoperi cucerirea <ocuparea> pentru dînsul a Transilvaniei. Fiecare din cei doi rivali ascunși, în aparență prieteni, se silea să se folosească pe socoteala celuilalt; fiecare căuta să înșele pe celălalt. Și cu toate acestea, deși se vîneau unul pe altul într-ascuns, în formă trebuiau să păstreze bunele relații; căci Mihai avea neapărată nevoie de numele și de ajutorul împăratului spre a se menține în Transilvania; iar acesta se temea că, nemulțămînd pe Mihai, să nu-l arunce în brațele turcilor care tocmai pe atunci deveniseră iarăși amenințători.

Lupta, pusă pe acest tărîm între domnul român și împăratul german, trebuia să devină în curînd din ce în ce mai rostită și mai vădită. Mihai avea pentru el însușirile unei inimi mari, însă, cu toate aparențele ei de dibăcie și chiar de viclenie, prea bună pentru a putea lupta cu machiavelismul întortocheat al Casei de Austria. Numai cu puterea ar fi putut el răzbi și aice, cum sfîrmase pînă acuma piedicile ce-i stătuseră împotrivă. Cînd avea însă nevoie mai mare de putere, aceasta tocmai nu putu spori,

⁹⁶ Rudolf al II-lea către arhiducele Matei <Mathias>, 5 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III] p. 342): „Wan sich etbo der Wallach desselben impatronirn solle”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 259]. Alta din 17 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 564): „vonnöthen sein wird <will> auf ein genuessam Haubt und Guvernatoren gedacht, von uns hinein geordnet werde”. Rabuss către Maximilian, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 569): „und bis sich Ihre Majestät auf einem gewissen Gubernator der in allweg von Haus Oesterreich genommen werden soll <sollen>, resolvirt”. În privirea ajutorului de dat lui Mihai, vezi împăratul către arhiducele Matei <Mathias>, 6 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 369): „Es werden Eur Lieb one zweifel selbs betrachten, wie hoch und viel daran gelegen, weiln der Wallach so weit in Sibenbürgen kommen dass man Ine nit verlasse, sonder eüseristen Vermögen nach helffe”. [Vezi Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 264].

⁹⁷ Pezzen către Maximilian, 16 fevr. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 712): „und Euer gnaden zu Annembung der siebenbürgischen Gubernament bewegen und disponieren sollen”. Se vorbea și de Palffy ca guvernator (*ibidem*, p. 715). În orice caz, să nu fie Mihai (*ibidem*, p. 736): „Pezzen schreibt es ist gar nicht gut noch rathsam den Wallachen länger in Sibenbürgen zu lassen”.

căci el singur fusese nevoit de împrejurări a astupa izvoru de unde ea putea curge mănoasă și îmbelsugată. Șirul expunerii ce urmează va aduce dezlegarea acestor cuvinte, ce pot părea deocamdată neînțelese.

Par. 3. Cucerirea Moldovei*[30]

Mihai Viteazul fusese nevoit a răsturna pe Andrei Báthory pentru a preîntîmpina planurile pe care acesta le urzea, împreună cu cuscruul său Ieremia Movilă, spre scoaterea lui din scaunul Munteniei. Dobîndind acuma și Transilvania, Mihai trebuia să meargă mai departe, spre a zdrobi pe dușmanii săi, care, văzîndu-se răpuși, își îndoira puterile spre a scăpa de amenințatoarea lui figură. El nu se putea opri la jumătate de cale, ci trebuia să calce pe ea pînă la sfîrșit sau altfel toată munca pusă de el pînă atuncea era zădărnicită. Apoi Mihai intrase pe pîrtia alunecoasă a cuceririlor [31] pe care știi cînd le începi, dar niciodată nu poți cunoaște unde au să înceteze.

Mihai deocamdată își pune ochiul pe Moldova spre a alunga din ea pe Ieremia Movilă, dușmanul său cel mai neîmpăcat. El avuse acest gînd încă înainte de cucerirea <unirea> Transilvaniei și l-am văzut încercînd încă din 1596 alungarea lui Ieremia. Nevoile războiului cu turcii îl făcură însă să nu poată da atunci scopului său o împlinire desăvîrșită și Ieremia se întorsese în scaun și mai pornit încă în contra lui Mihai Viteazul⁹⁸.

Acesta mai arată încă o dată gîndul său de a supune Moldova înainte de cucerirea Ardealului, anume în aprilie 1598⁹⁹. În iunie același an, găsim o nouă pornire a domnitorului contra Moldovei, lucru despre care comisarii imperiali cred că ar fi primejdios, întrucît împăratul, fiind ocupat în războiul cu turcii, nu ar putea să ieie asupra-și alte daraveri. De aceea comisarii scriu lui Mihai să steie liniștit și să nu întreprindă așa ceva¹⁰⁰.

Curînd după aceea Mihai caută iarăși să capete învoirea unui atac al Moldovei, făcînd să lucească la ochii germanilor perspectiva unor răscoale ale popoarelor creștine de peste Dunăre: bulgari, macedoneni, greci, contra turcilor¹⁰¹. Ceva mai tîrziu, la 1 octomvrie, găsim iar în o solie a lui Petru Armeanul gîndul lui Mihai de a se împatrona în Moldova¹⁰².

După ce Andrei Báthory pusese mîna pe Transilvania și Ieremia Movilă pe Moldova, polonii — care deveniseră prin aceste domnii stăpîinii acestor două țări — își pun în minte să scoată și pe Mihai din Muntenia, ceea ce întărește și mai mult în Mihai gîndul cuceririi <dobîndirii> Moldovei.

Pentru a adormi pe poloni, Mihai se preface a fi cu ei în bune relații; așa în 10 octomvrie 1598 găsim o scrisoare a lui Mihai către regele Sigismund prin care intervine pentru eliberarea unui călugăr, Nichifor, după stăruința patriarhului de Constantinopol, făgăduind regelui că „va fi totdeauna gata a-l sluji și a glorifica numele lui înaintea lumii întregi”¹⁰³.

* Este vorba de unirea Moldovei cu Țara Românească și Transilvania.

⁹⁸ Mai sus, p. 160.

⁹⁹ Mai sus, p. 179.

¹⁰⁰ Comisarii imperiali către Mihai, 30 iunie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 368).

¹⁰¹ Alta din 3 iulie 1598 (*ibidem*, p. 370).

¹⁰² *Ibidem*, p. 397.

¹⁰³ *Ibidem*, Supl. II/1, p. 483.

Dacă însă el voise să scape de Ieremia Movilă înainte de a dobândi, prin o strălucită victorie, stăpânirea Ardealului, fără îndoială că acum cînd o avea, mărit în vază și în puteri, nu era să mai sufere ațîțările neconținute ale domnului moldovean. De aceea, îndată după cucerirea <unirea> Ardealului, se pregătește Mihai pentru acea a Moldovei.

Încă din 24 noiembrie 1599, cînd nu trecuse nici o lună de la cuprinderea Transilvaniei, regele polon aflate de scopul lui Mihai de a ataca Moldova și, prin o scrisoare către împăratul Rudolf, se jăluise lui despre aceasta¹⁰⁴.

În 31 ianuarie 1600, Mihai spune lui Carlo Magno că, dacă i s-ar fi dat banii făgăduiți, „ar fi acum stăpînul Moldovei, întrucît avea întinse înțelegeri cu locuitorii acelei țări”^{104bis}.

Mihai se preface ca și cînd „ar dori prea mult să vină comisarii împărătești cărora să le predea Ardealul, fiindcă el ar avea în gînd *întreprinderi mai mari*, care ar fi spre gloria și folosul maiestății sale”¹⁰⁵. Pentru a masca adevăratul țel al acestei întreprinderi care nu era altul decît cucerirea Moldovei, Mihai-Vodă spunea că scopul său este „de a pregăti o mare armată de 200 000 de oameni, cu care să treacă Dunărea și să-și așeze reședința în Sofia, în mijlocul țării dușmane, unde înțelegerea ce o are cu creștinii acelor părți i-ar aduce sub steaguri alte 200 000 de oameni cu care ar pune un capăt veacului Împărăției Turcești”¹⁰⁶.

Pe cînd însă Mihai răspîndea vestea planurilor sale contra turcilor, el aduna armata în Bistrița și în cetățile Transilvaniei apropiate de hotarele Moldovei¹⁰⁷. Luarea acestei țări din mîinile lui Ieremia devenea cu atîta mai neapărată cu cît Sigismund Báthory, care trecuse în Polonia în locul de cardinal ce-l ocupase fratele său, auzind de moartea lui, își propuse a se reîntoarce iarăși în tronul cel de două ori părăsit de el, fiind ajutat în această întreprindere de cancelarul polon Zamoyski, cumnatul său.

Mihai deci era acum săpat de doi potrivnici, Sigismund Báthory pentru Transilvania, și Ieremia Movilă, în interesul fratelui său, pentru Muntenia, și ambii acești rivali luaseră Moldova ca baza operațiunilor lor. Trebuia deci cu orice preț să le surpe această temelie și apoi, la nevoie, să meargă chiar mai departe, contra izvorului chiar de unde se hrăneau asemenea dușmăanii, regatul Poloniei. Mihai nu știa ce vrea să zică o piedică, nici nu pusese pînă acum piciorul îndărăt.

Împăratul află în curînd de adevăratele scopuri ale lui Mihai și, printr-o scrisoare din 22 decembrie 1599, îl roagă că, nefiind în acele timpuri interesul împărăției de a se încurca în un război cu polonii, să-și îndrepte mai bine expedițiile sale unde s-ar înfățișa mai frumoase prilejuri de izbîndă, decît de a le ținti asupra Moldovei¹⁰⁸.

¹⁰⁴ *Ibidem*, XII, p. 513.

^{104bis} *Ibidem*, p. 661.

¹⁰⁵ Giovanni di Marco <Marini> către dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 397): „l'ill-mo V-da arde di desiderio perche prima siano qui l'ill-mi Comessarii acio in nome di sua M-ta posino ricever questo Regno poiche ill-mo V-da e molto desideroso di consegnarlo quanto prima *afine di poter lui fare [altre] impresse di maggior importanza*”. Acest scop îl rostește Mihai în mai multe rînduri. Vezi actele de la p. 377, 398, 400 și 408. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 324].

¹⁰⁶ Giovanni Marini către dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 394). Compară David Ungnad către Rudolf al II-lea, 31 dec. 1599 (*ibidem*, p. 408): „Er Michel wolle resignirn, cedirn und wider den Türkhen sich begeben”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 335–336].

¹⁰⁷ Mihail Igartho, judecătorul din Sighet, către pîrcălabul de Huszt despre pregătirile de război ale lui Mihai, 21 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 393).

¹⁰⁸ Rudolf al II-lea către Mihai-Vodă, 22 dec. 1599 (*ibidem*, p. 397).

Împăratul, îngrijit peste măsură de planurile lui Mihai și cunoscînd, încă de la cucerirea Transilvaniei, că el nu prea părăsea gîndurile concepute, scrie și comisarilor săi de pe lîngă voievod că „să se silească a-l întoarce de la un atac al Moldovei, dacă cumva ar umbla cu un asemenea scop”¹⁰⁹.

Dușmanii lui Mihai, precum Ștefan Bocskay, căutau să arate că aplecarea moldovenilor către poloni, dușmanii politicii imperiale, provenea tocmai din pricina amenințărilor cărora ei s-ar simți expuși din partea voievodului muntean¹¹⁰.

Mihai însă, care pînă atunci lăsase să pătrundă gîndul său numai în înconjurimea lui, ajungînd aproape de momentul punerii în lucrare, cere de la împăratul Rudolf îngăduința de a întreprinde dorita lui expediție. Prin o scrisoare trimisă împăratului, el cere voia „de a cucerii Moldova pentru maiestatea sa imperială, însă în folosul său, pentru care împăratul să trimită un sol la regele Poloniei, care să-i deie a înțelege că această cucerire nu s-ar face spre dauna lui, ci în folosul întregii creștinătăți”.

Consiliul imperial, întrebând asupra acestei propuneri, își dă părerea că, „avînd împăratul destul și chiar prea mult de lucru în lupta contra dușmanului creștinesc, nu ar avea nici un motiv pentru a-și mai stîrni noi dușmani, mai ales așa de apropiați de granițele imperiului”¹¹¹.

Mihai, văzînd greutățile ce le întîmpină pe lîngă împăratul, se îndreaptă către arhiducele Matei <Mathias>, la care avea o deosebită trecere¹¹², pentru a-l convinge pe el despre interesul cel mare ce l-ar avea împărăția la cucerirea Moldovei, arătîndu-i mai ales că „cuprinderea acelei țări va fi cu atîta mai ușoară cu cît el are înțelegere cu mai toți locuitorii acelei provincii, astfel că, îndată ce va apărea în hotarele ei, cu toții vor trece în supunerea împăratului”. Pentru aceasta se roagă să-i trimită cît mai curînd ajutor de arme și de bani, pentru a nu scăpa momentul priincios¹¹³.

Mihai repetă cererea către împăratul prin o scrisoare din 28 aprilie 1600, cîteva zile înainte de a păși peste munți în Moldova, căutînd și aici să-i dovedească că lucrează în interesul împărăției¹¹⁴.

Mihai însă nu se mulțamea cu atîta; el propune împăratului un plan și mai îndrăzneț, anume ca, după ce cucerirea Moldovei s-ar îndeplini fără vărsare de sînge, să întreprindă pe aceea a Podoliei, Litvaniei și a Rusiei (Roșii), ba chiar să supună autorității imperiale toate țările „de la Marea Caspică pînă la Buda, Alba Regală și Solnoc, numai el să rămînă domnul rîului Timișului, adică al Transilvaniei”¹¹⁵.

Mihai anume se pusese încă de mai înainte în legături cu țarul Rusiei, Boris Godunov (1598—1605) [32], uzurpatorul tronului rusesc după stîngerea dinastiei lui Rurik, făcînd mai întîi stăruinți pe lîngă el spre a fi

¹⁰⁹ Rudolf către D. Ungnad și M. Zeckel <Székely>, 24 dec. 1599 (*ibidem*, p. 403).

¹¹⁰ Ștefan Bocskay către d-rul Barwitz, 30 dec. 1599 (*ibidem*, p. 405).

¹¹¹ Părerea consiliului imperial, 17 ian. 1600 (*ibidem*, IV, p. 15): „ihme die verwilligung zuthuen die Moldau für die Kays. Mat., doch zu seiner nüzung anzugreifen”.

¹¹² Chiar cînd Mihai se duce la Praga, după nenorocirile lui, se spune că el „è stato multo accarrezzato (desmierdat) dal serenissimo Mattia” (25 aprilie 1601; *ibidem*, VIII, p. 213).

¹¹³ Mihai Vodă către arhiducele Matei <Mathias>, ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 17).

¹¹⁴ *Ibidem*, XII, p. 873.

¹¹⁵ Ungnad și Zäggel către Rudolf, 5 aprilie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 38): „Weiter fuhr er ein, er habe bey der Cronstadt uber 24 000 besoldter Mann gehabt, damit er die Moldau einnembten wollen, welches er ohne Blut vergiessen volziehen unndt die Podolia, Litau unndt Reissen herzubringen khönnen, aber Eur Majestät haben Ims nit zugeben wollen”. Compară *Journal de l'Estat d'Orient*, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 46 și Carlo Magno către Maximilian (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 661), unde se vorbește de cucerirea Podoliei.

ajutat în contra turcilor și, după ce primise de la țar semne învederate ale bunelor sale plecări, anume icoane pentru biserici și o sumă de bani, Mihai venise cu a doua propunere, aceea de a ataca împreună Polonia. Iezuitul Lajcewsky spune anume în predica ținută la moartea principelui Leon Sapieha că acesta sfîșiasse legăturile vătămătoare dintre Boris Godunov și principele român, care, spre dauna Poloniei, uneltise o ligă tainică cu țarul, atrăgîndu-l în alianță cu condiția ca, izbind Polonia cu ajutorul muscalilor, să poată cucerii Polonia propriu-zisă, iar țarul să apuce provinciile rutene¹¹⁶ [33].

Tot despre această uneltire a lui Mihai contra Poloniei vorbește o scrisoare din 4 iulie 1600 a lui Sigismund, regele Poloniei, către Leon Sapieha, în care se spune că, „după ce Mihai a luat Suceava prin capitulare și a cuprins Soroca, a adus toată țara la jurămînt și la supunere și a ocupat toată Moldova, el vroiește acuma să se arunce și asupra Poloniei. Asemenea știri sînt foarte probabile și sosesc din multe locuri. Acest dușman, deși se fălește cu protegierea împăratului german, recunoaște cu inima deschisă și legăturile sale cu Împărăția Turcească, căci scrie pe față la unii din ai noștri că sultanul i-a dat steag asupra Moldovei și Țării Românești și, ceea ce este mai grav, este aerul său de a avea din partea sultanului învoire și asupra Poloniei, pentru care îi făgăduiește și tribut”. În urma acestora, regele întreabă pe Sapieha dacă, față cu lipsa de bani în care s-ar afla Polonia, nu ar fi bine să-și amanezeze odoarele, pe care le-ar răscumpăra mai tîrziu cu banii strînși de la popor¹¹⁷.

Mihai găsisese sprijin contra Poloniei și în faptul că Podolia, fiind ortodoxă și amenințată de catolicism, aștepta pe Mihai ca pe un liberator¹¹⁸.

Pe lîngă țarul Rusiei, Mihai-Vodă căuta să mai stîrnească contra Poloniei pe cazacii zaporojeni. Într-o scrisoare a hatmanului lor către Sigismund al III-lea, ei cer iertare regelui pentru uneltirile la care se lăsaseră a fi ademeniți de domnul muntean, care le spusese că ar fi vrut să-i ducă în contra turcilor: „Mărturisim, prea luminate și prea îndurate rege, că în adevăr cam aceasta fusese în cugetul nostru în urma deselor scrisori către noi, prin care Mihai-Vodă ne făgăduia o leafă bună ca la niște oameni de oaste așezați în o pustietate pe pămîntul hanului tătăresc, care nu arăm, nici nu semănăm. Așadar, ne învoisem cu dînsul a merge contra vrăjmașului sîntei cruci; îndată însă ce am aflat că gîndul ascuns al lui Mihai este asupra Moldovei, am rupt în grabă orice legătură”¹¹⁹.

Vedem deci ce întinsă rețea dușmană vroia să țese Mihai în jurul Poloniei, spre a zdrobi prin ea chiar cuibul din care porneau în contra lui toate uneltirile potrivnice.

Împăratul, speriat de asemenea propuneri uriașe ale lui Mihai, nu știa cum să-l astîmpere spre a nu se încurca în niște întreprinderi al căror capăt era peste putință a se prevedea. Pe Mihai însă îl apucase furia cuceririlor. Fără a se asigura despre stăpînirea Transilvaniei, pe care o vom vedea cît de nesigură stătea sub picioarele sale, el se hotărăște să treacă în Moldova și, în 4 mai 1600, el înștiințează pe comisarii împă-

¹¹⁶ „Arhiva istorică”, III, p. 52. Vezi și un document din Pilsen, 20 nov. 1599, asupra conferinței ambasadurilor lui Mihai Viteazul cu aceia ai țarului Moscovei (*ibidem*, II, p. 47).

¹¹⁷ „Arhiva istorică”, III, p. 35.

¹¹⁸ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 223.

¹¹⁹ Scrisoarea hatmanului către regele Poloniei din 22 martie 1600, în revista lui Hasdeu, „Traian”, 1869, p. 52. Cazacii îndrumaseră <explicaseră> plecarea lor contra polonilor prin o tînguire către rege în contra arendașilor pămînturilor regești. Vezi 1 febr. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 575; compară p. 586).

rătești că lasă, în timpul expediției sale în Moldova, pe banul Mihalcea și pe Lupu Kornis ca locțiitori ai săi în Ardeal.

Cu repeziciunea fulgerului, particulară tuturor mișcărilor și hotărârilor lui Mihai Viteazul, el trece munții, cade asupra oștirii lui Ieremia, care, trecînd mai toată de bunăvoie către dînsul, Ieremia o rupe de fugă spre Hotin, unde se închide¹²⁰. Mihai se luă după el, dar nevoia de a se întoarce curînd în Ardeal îl făcu să nu poată cuprinde nici acea cetate, nici cetățuia Sucevei, și domnul se îndreaptă, curînd după aceea, spre Iași [34].

Și în contra moldoveanului procede domnul muntean cu aceleași mijloace viclene care erau nedespărțite de politica acelor timpuri. Puțin timp înainte de a păși peste munții Răsăritului* spre a izbi pe Ieremia Movilă și pe cînd Mihai își avea toată armata adunată lîngă Bistrița, gata de plecare, el trimite o scrisoare regelui Poloniei [35] în care se plînge „că ar fi înțeles a fi pe nedrept presupus că ar vroi să năvălească în Moldova, ce se află acuma sub mîna maiestăței sale, care lucru nici prin cuget nu i-ar fi trecut, martur îi este Dumnezeu”, vrednică paralelă la jurămîntul ca să-și beie sîngele copilului său dacă ar avea de gînd a irumpe în Ardeal, făcut cu cîteva zile înaintea acelei irumperi. Luînd apoi el rolul de tînguitor, se jăluiește că l-ar dușmăni Ieremia Movilă, rugînd pe rege, spre a-l adormi mai bine, ca să împiedice pe protegitul său de la atare purtare¹²¹ [36].

Oucerirea Moldovei se făcuse aproape fără vărsare de sînge. Spusele lui Mihai către arhiducele Matei <Mathias> că locuitorii Moldovei l-ar aștepta spre a trece cu toții în partea împăratului fuseseră adevărate prin faptele petrecute. Armata lui Ieremia trecu mai toată la Mihai și puținii ce rămaseră lîngă domnul Moldovei nici nu încercară o serioasă împotrivire¹²². Această trecere a moldovenilor către Mihai se făcuse mai ales „din pricina stoarcerilor cărora ei fuseseră supuși din partea lui Ieremia și a soldaților poloni care erau în Moldova”¹²³. Mulți boieri se grăbiră a jura credință lui Mihai; alții însă, partizani ai lui Ieremia și ai polonilor, fugiră împreună cu el¹²⁴.

¹²⁰ Mihai Vodă către comisarii împărătești, 4 și 6 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 45, 46).

* Este vorba de Carpații Păduroși.

¹²¹ Scrisoarea lui Mihai Viteazul către regele Poloniei din 4 febr. 1600, în „Traian”, 1869, p. 40 (reprodusă și în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 577). Altă scrisoare cu cuprins aproape identic din 21 martie 1600 („Traian”, 1869, p. 48).

¹²² Două scrisori ale lui Mihai către Pezzen și către comisari, date din Iași, 2 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 66–67).

Încă dinainte, mai mulți moldoveni fuseseră atrași la curtea lui Mihai în Alba Iulia. Vezi cum descriu comisarii întîmpinarea lor cînd ajung la Alba Iulia, unde îi primește și o trupă de moldoveni (comisarii către împărat, 10 febr. 1600, *ibidem*, XII, p. 688).

Un raport din 31 mai 1600 (*ibidem*, XII, p. 930), spune: „Gleich am Anfang sein 5 000 Walachen von Ieremia abgefallen” (Walachen în gura polonilor înseamnă moldoveni căci polonii „dicono alla Moldavia, Valachia a alla Valachia, Moldavia” (*ibidem*, VIII, p. 217).

¹²³ Heidenstein, în Engel, *Geschichte der Walachey*, p. 247.

¹²⁴ Girolamo Capello către doge, 27 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 22): „Micali e ricevuto dei Bogdani per loro principe, stanchi delle estorsioni fatte loro de Gereinia et dalli soldati polacchi che erano in quel paese”. Alt raport din 1 iulie 1600 (*ibidem*, p. 24): „le Bogdani ribellati si voltarono le armi in favor di Micali et contra Hieremia”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 517–518]. Cf. *Curiöse Beschreibung von der Moldau und Wallachey worinnen derselben Zustand und Beschaffenheit, Bräuchen, Lager, Städte und Schlösser etc.*, 1699 (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 4329) sub cap. VIII: „weilen der moldauische waywoda Ieremia seine Unterthanen bisher sehr beschewret, von einem jeden monatlich einen ducaten genommen, und was er nur an Bahrschaft zusammen gepresst alles in Polen gefüchtet, so wurden die Unterthanen ihm aufzätzig und wollten lieber den Mihael zu ihrem Herrn haben”.

O aprețuire <apreciere> mai rece a plecării moldovenilor către Mihai, vezi într-un raport din Praga din 5 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 355).

Mihai cucerise Moldova din fugă, fără a avea însă speranța de a o putea menține dacă împăratul nu i-ar veni în ajutor. El de aceea și scrisese comisarilor împărătești ca, pe lângă grăbirea cu trimiterea banilor de care ar avea cea mai mare nevoie spre a-și plăti armata, să stăruiască ca împăratul să îndrepte o oștire către hotarele Poloniei prin Silezia spre a împiedica pe poloni de a năvăli asupra lui în Moldova.

Regele Poloniei, văzându-se astfel atacat în o posesiune pe care o credea a lui, cheamă în grabă dieta polonă spre a-i procura mijloacele trebuitoare la împotrivire și trimite după ajutor grabnic la Prusia¹²⁵.

Mihai făcuse cererea la împărat încă din 16 mai, când se afla în tabără lângă Suceava, a cărei cetate se silea în zadar să o dobândească¹²⁶. În 5 iunie găsim aceeași stăruință repetată către doctorul Pezzen, cerînd acumă Mihai ca comisarul extraordinar al împăratului să trimită pe Basta spre a face o diversiune, în care timp el să poată întocmi trebile în Moldova, să aducă tot poporul la ascultare, să-și stabilească mai cu tărie autoritatea, pentru ca apoi nu numai să poată susține lovitura dușmanilor, dar încă să o și respingă¹²⁷.

Mihai trata pe germani cam prea cavalierește; știa că întreprinsese expediția asupra Moldovei în contra voinței anumite a împăratului și cu toate acestea cerea ajutor de bani și chiar sprijinul armatelor împărătești spre a-și asigura noua lui izbîndă. Dacă împăratul aprobase la sfîrșit cucerirea Transilvaniei, aceasta o făcuse pentru că reușita lui Mihai tăia deodată toate greutățile pe care întoarcerea lui Sigismund Báthory și apoi înlocuirea lui cu Andrei le adusese politiciii imperiale; izbînda ștersese sau, cum spuneau nemții „scuzase” neascultarea. Domnul muntean, într-adevăr, făcuse o mare slujbă împăratului.

Altfel stăteau lucrurile cu cucerirea Moldovei. Mai întîi, împăratul nu avea nici un drept și nici un interes în această țară; apoi, atacul ei amenința, în cazul cînd ar fi fost sprijinit de împărat, cu un război neapărat din partea polonilor, care război, în starea nu prea înfloritoare în care se afla chiar atunci acel cu turcii, devenea îndoit de amenințător pentru germani.

Apoi, dacă Mihai în prima lui expediție putuse să-și ascundă interesul său sub aripile celui împărătesc, în aceasta de a doua o asemenea acoperire nu mai era cu putință. Deși el repeta necontenit că de aceea atacase pe Ieremia pentru că acesta și cu Sigismund Báthory aveau de gînd să-l scoată din Transilvania și că nu putea să meargă în contra turcilor cît timp avea în spatele sale niște dușmai atît de primejdioși; că el lovise în Ieremia și în poloni tot politica turcească¹²⁸; era învederat că el vroise,

¹²⁵ Sig. August către marchizul de Anspach, 30 mai 1600 (N. Iorga, *Acte și fragmente* I, p. 175): „subditu Prusiae mandat quod in communi periculo non desint”.

¹²⁶ Un document de la Ieremia Movilă din 10 <20> aprilie 1603 (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 18): „cînd s-a sculat acel tîlhar de Mihai Vodă cu ungurii și cu multe limbi viclene asupra domniei mele și asupra țării noastre, cînd au pustiit și prădat sfintele mănăstiri”, adăugînd că au adus Caraiman vel paharnic 40 000 de galbeni de la sultanul, ca ajutor contra domnului muntean. [Vezi DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 92; textul exact: „pentru că ne-a slujit <Caraiman> la cinstita Poartă și ne-a scos de la cinstitul împărat patruzeci mii galbeni ungurești și ne-a trimis cinstitul împărat să fie de ajutor cînd s-a ridicat acel lotru Mihail voievod, cu unguri și cu multe limbi cu înșelăciune asupra domniei mele și asupra țării noastre”].

¹²⁷ Mihai Vodă către Pezzen, 5 iunie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], IV, p. 67: „ut dominus Georgius Basta [...] opportunitas et occasio rerum novandarum [...] Polonis eripiat, etc.”. [Textul exact în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 500].

¹²⁸ Mihai Vodă către comisari, 17 iunie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki IV], p. 75): „Si enim hoc hoste post tergum relicto arma in turcam <Turcas> convertissemus, quis non intelligit res non modo nostras sed et Christianas ingruentibus alia parte cum Ieremia et Sigismundo Barbaris in maximum discrimen immò extremum exitium deduce potuisse?” [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 505].

prin cucerirea Moldovei, să preîntîmpine înainte de toate pericolul ce-l amenința *pe el însuși*, și numai ca îndreptățire punea înainte interesul imperiului.

În mare încurcătură puse pe împărat față cu polonii întreprinderea lui Mihai asupra Moldovei, mai ales că el nu înceta a spune în toate părțile [indescifrabil]. Acesta răspunde la tînguiriile polonilor că lovitura lui Mihai s-a făcut fără ordinul lui, ca și fără îndemnul, știința și voința lui, nu prin oștire ungurească (adică din Transilvania) și chiar în contra sfaturilor comisarilor imperiali din Transilvania și că lucrul s-a întîmplat numai din pricina relațiilor în care Mihai-Vodă se afla cu Ieremia Movilă^{128bis}.

De aceea comisarii imperiali nu încetează nici după izbîndă a-l mostra pentru nesocotita întreprindere care amenința pe împărat cu un război din partea polonilor. Ei scriu lui Mihai: „Vă aduceți aminte că noi am dezaprobat expediția moldoveană, ca nu cumva din pricina ei să se nască un război cu polonii. Vă rugăm deci să nu proclamați că această cucerire s-a făcut în numele împăratului, despre care lucru și acuma protestăm”¹²⁹.

Mihai răspunde acestor protestări că „nu împins de dorința de glorie și setea de domnie a cuprins Moldova, ci atunci cînd a cunoscut cu siguranță că Ieremia, împreună cu Sigismund Báthory, unindu-se cu dușmanii întregii creștinătăți, se sfătuiau ca, cu ajutorul turcilor și al tătarilor, să cadă asupra noastră în Transilvania. Trebuia sau să cuprind Moldova, sau să pierd și Transilvania, din care cauză nu ne putem mira îndeșul cum de purtarea noastră a putut trezi bănuieli”¹³⁰.

Mihai însă, neputînd îndeplini gîndul său de a lovi Polonia, deoarece planurile sale de alianță împotriva ei cu țarul rușilor și cu cazacii zaporojeni dăduseră greș, se gîndește a acoperi măcar întrucîtva lovitura dată acelui regat prin cucerirea Moldovei, căutînd să-și îndreptățească pasul făcut față cu Sigismund al III-lea. El îi scrie deci în ziua de 21 mai 1600, încă de pe cînd se afla în țara cucerită, că „trebuise, vrînd, nevrînd, să alerge la acele mijloace de care se slujesc oamenii viteji cînd este pusă în cumpănă gloria și sănătatea lor și că el a intrat în Moldova nu pentru altceva, ci numai spre a fi servul regelui și al statului polon”. Regele îi răspunde în 8 iulie 1600 „învitîndu-l să iasă cît mai în grabă din Moldova și bănuindu-i pentru atacul unei provincii regești și unui domn protegit de el”.

Dar Mihai Viteazul spera fără îndoială prea puțin el însuși de la acest demers al său pe lîngă regele jignit. De aceea el se gîndește iar la mijloace constrîngătoare și, întrucît nu izbutise la nimic cu ruși și cazacii, se îndreaptă către tătari. Regele Sigismund, îngrijit de această încercare a lui Mihai Viteazul pe lîngă un popor totdeauna gata de prădalnice izbînzii, scrie hanului în 6 iulie 1600, arătîndu-i cum „Mihai-Vodă, domnul muntelesc, după ce cucerise mai deunăzi Ardealul, devenind prin aceasta și mai sumeț, se aruncase asupra Bogdaniei, fugărind pe Ieremia-Vodă și cugeta acuma chiar asupra regatului polon, lăudîndu-se cu simpatia hanu-

^{128bis} Împăratul către regele polon, 15 iulie 1600 (Hurmuzaki, XII, p. 965).

¹²⁹ Ungnad și Zeckel <Székely> către Mihai Vodă, 29 mai 1600 (Hurmuzaki, IV/1, p. 63): „neque occupationem provinciae illius nomen suae Maiestatis divulget, de qua re et nunc protestamur”. Altă scrisoare din 7 iunie (*ibidem*, p. 70): „Sua Caesarea Maiestas in summam deliberationem trahet ut se hostilem Polonis ostendat, novoque bello se oneret, cum alioquin cum Turcis gravissimum bellum incumbit”.

¹³⁰ Mihai către comisari, 17 iunie 1600 (*ibidem*, p. 75): „Vnde minari satis non possumus, quod perditorum quorundam sermones aliquam de integerrima fide atque constantia nostra apud Caesaream Maiestatem movere possint suspicionem”. [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 505].

lui tătarilor. Întreabă deci regele polon pe hanul dacă vroește a menține mai departe vechile legături de prietenie sau dacă se va lăsa a fi înșelat de cuvintele cele blinde, poate chiar de darurile ce i se dădeau acum, dar care toate desigur vor înceta de îndată ce se vor fi adunat mai multe țări sub sceptrul domnului muntean”¹³¹.

Mihai ia totodată măsuri pentru a câștiga simpatiile moldovenilor, iertându-le dările, făgăduindu-le apărare contra tuturor dușmanilor [37] și mai ales menținând, prin aspre pedepse, disciplina în armata lui, pentru a împiedica astfel prădăciunile și despoierea poporului din partea mercenarilor săi. Aceste măsuri împacă poporul de rînd cu stăpînirea cea nouă; dar boierii mai toți îi erau potrivnici și fugiseră peste graniță sau la Hotin, pe lîngă Ieremia. Comisarii observă însă că plecarea straturilor de jos nu ar avea nici o însemnătate¹³².

Fiindcă însă o afacere foarte gravă îl rechema în Ardeal, anume întîl-nirea cu comisarul extraordinar, Pezzen, care venea să reguleze poziția lui Mihai față cu împăratul [38], el părăsește Moldova către sfîrșitul lui iunie, lăsînd guvernul ei la patru boieri: *Udrea* [Băleanu], *Andronic Cantacuzino*, *Sava* și *Negru* [Negrea], împreună cu o armată de 6 000 de oameni sub generalii *Murgu* și *Moise Székely*, și se întoarce în Alba Iulia unde intră în triumf în ziua de 1 iulie.

Și, într-adevăr, că putea cel puțin pentru un moment să pășească ca triumfător. Împins de împrejurări, el realizase unirea tuturor țărilor române într-o singură domnie și putea să se intituleze cu fală: „domnul Ungro-vlahiei întregi, al Ardealului și al Moldovei”¹³³.

Deși nu atît unirea țărilor române fusese ținta lui Mihai în cuceririle sale, și el le întreprinsese pe rînd pentru a-și asigura poziția lui de domn al Munteniei, întîi prin cucerirea Ardealului, apoi prin cea a Moldovei, totuși *nu e mai puțin adevărat că Mihai realizase, fie și numai cît pentru o clipă, unitatea politică a țărilor române* [39], fapt de o însemnătate nemăsurată, dacă nu ca o încoronare a năzuințelor trecute, ce nu tinsese nicio dată în chip conștiut către unire, desigur ca o apucare înainte a țintei pe care poporul românesc, ca și orice popor ce se află în starea lui, trebuia să o aibă pentru viitor: *aceea de a-și întinde hotarele politice pînă unde se întind acele ale naționalității sale*. Aceasta este gloria cea mai mîndră a lui Mihai Viteazul, steaua care, aprinsă de el în trecut, va luci totdeauna în viitorul poporului român și a cărei lumină va fi pururea îmbinată cu figura lui Mihai. «Este netăgăduit însă că Mihai Viteazul simți în sufletul

¹³¹ Vezi aceste trei scrisori în „Traian”, 1869, p. 64, 100 și 112.

¹³² Comisarii către împărat, 27 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 952): „dem ist keni Bestand”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 512—513; în documentul respectiv se mai spune că Mihai a scutit de dări „pe mulți ani patru ținuturi din Moldova . . . , ca să rămînă statornice în credință”].

¹³³ În documentul dat de el din Iași în iunie 1600, prin care hărăzește mînăstirii Bistrița zecimea albinelor din satele mînăstirești din județul <ținutul> Neamț, Hasdeu („Arhiva istorică”, I, 1, p. 117) a cetit rău data acestui document 1599 *iulie*, întrucît se constată din toate documentele autentice contimpurane că Mihai Viteazul stătuse în Moldova numai în lunile mai și iunie 1600. Mihai Viteazul, printr-un alt document din 7108 (1600) mai 29, în care se intitulează tot domn pămîntului Valahiei, Ardealului și Moldovei, întărește mînăstirii Agapia stăpînirea proprietății sale Negrești. Acest document se află în Arhiva Statului, nepublicat. [Vezi DRH, B, vol. XI, p. 530—531]. Titlul este dat lui Mihai și de subalternii lui. Așa Căptari, pîrcălăbul de Suceava, jură că va fi credincios „stăpînitorului și domnului Ardealului, Țării Românești și Moldovei”; act românesc din 29 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 951, nota 1). [Vezi și DRH, B, vol. XI, p. 530].

În convocarea dietei transilvane, 12 iulie 1600, domnitorul se intitulează: „Michael, Valachiae Transalpiniae, Moldaviae Vaivoda, Sacrae Caesarae Regiaeque Maiestatis consiliarius, in Transilvaniam locumtenens” (*ibidem*, p. 964). Așa folosește Mihai titlul său în documentele oficiale ale Ardealului, pentru a nu lovi în împărat.

lui o adîncă mîndrie și mulțumire cînd se văzu cu piciorul pe creștetul celor trei țări și acest simț măreț reiese cu o deosebită putere din însemnarea pusă de el pe un document în care scria: „Și hotaru Ardealului, *pohta ce am pohtit: Moldova, Țara Românească*” [40]».

Pășirea eroului muntean peste voința anumită a împăratului trebui să sporească încă la curtea austriacă neîncrederea pe care întotdeauna o hrănise în contra lui. Pentru a înțelege pe deplin poziția lui Mihai față cu Imperiul German în acest moment critic pentru el al istoriei sale, trebuie să cercetăm seria relațiilor lui cu nemții de la intrarea lui în Transilvania.

Deși cucerirea (ocuparea) acestei țări fusese făcută din propria îmboldire a lui Mihai și fără a aștepta ordinul împăratului, ba făcîndu-l pe acesta să-și calce cuvîntul dat către papa și catolici, totuși am văzut că suzeranul lui Mihai era gata a „scuza” întreprinderea, în aparență pentru că nici Báthory nu ar fi avut de gînd a se ținea de condițiile convenite, în realitate însă pentru că era în folosul germanilor. Prin ea împăratul devenea deodată stăpîn al Ardealului, a cărui ocupare îi pricinuisese atîtea necazuri, și aceasta fără a vărsa o picătură de sînge și fără chiar a răspunde lui Mihai toată suma făgăduită pentru îndeplinirea cuceririi. Nici se putea ca împăratul să nu fi fost pe deplin mulțumit de o așa strălucită izbîndă, dobîndită cu așa de neînsemnate jertfe.

Împăratul, deși satisfăcut de modul cum se desfășurase întreprinderea lui Mihai, simțind bine că dacă domnul român pusese în cumpănă întreaga lui poziție aceasta o făcuse nu de dragul creștinătății, precum îi plăcea așa de mult lui Mihai a o repeta, cu atît mai puțin de acel al curții imperiale, ci în propriul său interes, chiar de la început arătase îngrijire ca nu cumva Mihai Viteazul să aibă de gînd a păstra Ardealul pentru el. Domnul român avea fără îndoială acest scop. Deși nu se poate bănui că să nu fi fost sinceră plecarea lui către împăratul și creștini, întrucît prin o asemenea plecare el se înălțase, el ținea mult mai mult la poziția cîștigată prin ascuțișul săbiei și ar fi fost gata de a jertfi totul, și împărat și creștinătate, spre a o apăra.

Întreaga purtare a lui Mihai în Ardeal, după cucerirea lui, dezvălește că el vroia să devină stăpînul real și efectiv al acestei țări, lăsînd împăratului numai o suzeranitate nominală. Așa mai întîi Mihai arată gîndul său de a părăsi Muntenia, în care vroia să pună pe fiul său ca domn, și să se strămută în Ardeal cu mumă, femeie, copil și cu toate avuțiile¹³⁴.

Modul apoi cum Mihai căuta să cîștige pentru el națiunile Ardealului întărește același scop al lui. Am văzut că Mihai era susținut de sași [41], de unii ce erau partizanii împăratului, și el venise să cucerească Ardealul în numele aceluia. Pe secui și-i alipise prin restituirea libertăților lor [42]. Rămîneau dintre națiunile politice ale Transilvaniei, ungurii, care formau noialimea acestei țări. Cît despre români, națiunea robită, despoiată, lipsită de drepturi, vom vedea mai tîrziu care fură speranțele ei la venirea domnului român de peste munți și cum el răspunsese acestor așteptări.

¹³⁴ Raportul lui Malaspina din 24 nov. 1599 (*ibidem*, IV/1, p. 512: „e che perciò haveva madotti sua <seco> madre, moglie, figliuoli, e tutti i suoi attinenti, [...] con animo di non tornar <ritornar> più nella sua provincia”). El și lasă în Muntenia ca stăpîn pe fiul său Pătrașcu sau Neculai Voevod, de la care au rămas mai multe documente. Acest Nicolae Voevod este același cu Pătrașcu, dat de fiul lui Mihai Viteazul, încît acest fiu poartă numele aceste nume (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 837): „Der Patraschko des Mihael Weida der sich jetzt Nicola Waida nennt”. *Ibidem*, p. 898: „sein sohn Petraschko anderst Nicolaus genannt”. Alt document care confirmă strămutarea soției și a copilului lui Mihai în Ardeal (*ibidem*, p. 519).

Poziția lui Mihai Viteazul trebuia să fie grea tocmai față cu ungurii, căci aceștia doriseră totdeauna neatîrnarea țării, chiar încă de pe cînd Transilvania se afla sub stăpînirea regatului unguresc. De cînd trecuse sub turci, se ascuțise în ei tot mai mult dorința de neatîrnare și, apropiindu-se acuma germanii de dînșii, îi apucă o teamă nemăsurată pentru pericolele atît naționale cît și religioase ce-i așteptau pe ei, protestanți, sub domnia catolicilor.

Spaima îi cuprinse cînd aflară despre hotărîrea lui Sigismund de a trece Transilvania împăratului Rudolf și, cînd veni Andrei Báthory, acest principe, deși catolic și polonizat, tot întîlni o preferință înaintea uricioasei stăpîniri a casei Habsburgilor. Cu cît mai mult trebuiau ei să urască și să respingă o dominare germană îmbrăcată în o haină românească. Să primească ei de domn pe un membru al acelui popor, pe care se obișnuise de veacuri a-l privi ca robul lor, aceasta le venea peste fire! Și nu numai că se simțeau loviți în mîndria lor prin asemenea supunere, dar se temeau chiar de ea, căci se așteptau ca domnul român să vină în ajutorul conaționalilor săi, să-i dezlege din robia de veacuri în care ei zăceau încătușați și, sfărîmîndu-le lanțurile, să-i cheme la viața liberă care trebuia să dezmoștenească pe nobili Ardealului de atîtea scumpe drepturi [43]!

Așa credeau ungurii Ardealului. Mihai, cum intră însă în țară, urmă o politică cu totul alta. La început, ce e drept, Mihai, neavînd încredere în unguri, vroia să pună în toate cetățile garnizoane germane și unde nu putea aduce germani îi înlocuia cu români. Apoi el dăruiește mai multe moșii confiscate de la ungurii ce nu voiau să-i recunoască autoritatea boierilor lui¹³⁵ și scutește pe preoții români de iobăgia țărănească¹³⁶ [44].

Pe mulți dintre nobili ce-i știa potrivnici ascunși, precum pe Pancrațiu Senyey, Gaspar Sibrik, Ștefan Bodony, Moise Székely, Francisc Nagy și alții, îi trimite în Muntenia, aducînd de acolo munteni spre a-i pune în locurile lăsate libere prin îndepărtarea lor¹³⁷.

Pe Gaspar Kornis, cu deosebire, pe care l-am văzut mai sus înțelegîndu-se cu Basta pentru ca acesta să nu vină în ajutorul lui Mihai, îl îndușmănește domnul cu înverșunare, îl insultă chiar în mijlocul dietei, numindu-l trădător și luîndu-i comanda ce o avea în armata transilvană, îl înlocuiește prin Moise Székely, pe care-l iartă și-l recheamă din surghiun¹³⁸. Pe alții, precum pe [István] Csáki și pe [Balthasar] Bornemisza, îi închide în Alba Iulia¹³⁹.

Lui Bocskay, celui mai mare dintre nobili Ardealului, în care chiar împăratul avea o deosebită încredere, rugîndu-l să ieie parte alături cu

¹³⁵ Paolo Giorgio Raguseo către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 351): „nella fortezza di Dieva ha messo [a] Valachi per custodirla, cosi fara di tutte le altre, perche di Unghari non si fida”.

¹³⁶ Actul dietei din Alba Iulia, 20 <27> iulie 1600, reprodus de I. Moldovanu în studiul său despre *Libertatea conștiinței în Transilvania*, în „Arhivul” lui Cipariu, p. 319. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 540; este vorba de scutirea preoților români de robotă, la cererea lui Mihai Viteazul].

¹³⁷ Ștefan Bocskay către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, <Hurmuzaki, III>, p. 353). Sig. Forgach către Palfy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „dasz Er Wallachey mit Hungern als Nemblich mit dem Seniei Pangracz, Bodoni Istwan, Sibrickj und Zekel Moises und andern mehr, Siebenbürgen aber mit Wallachen besetzen wolle”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 288].

¹³⁸ David Ungnad către Rudolf al II-lea, 31 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 407). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 335].

¹³⁹ *Ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 408.

Mihai la supunerea țării, Mihai îi confiscă moșiile și, după stăruința împăratului, abia se hotărăște a-i restitui una din ele¹⁴⁰.

Mihai însă știa că mîna ocîrmuitorului trebuie să unească blîndețea cu asprimea și pe cît el lovea pe acei potrivnici, pe atîta el mulțamea pe acei ce i se arătau supuși. Astfel el dăruiește o mulțime de moșii aceloră dintre unguri care i se arătaseră plecați; numește pe Moise Székely comandant al armatei și face din arhiepiscopul Naprazdi <Demeter Napragyi> cancelarul său¹⁴¹. Totodată el înapoiește averile confiscate nobililor Ioan Zelech și Nicolai Senyey, pe care cere de la împăratul să-i recunoască de generali în armata lui¹⁴².

Mihai urma deci față cu nobilii Ardealului singura politică cu putință, dat fiind sistemul său de a-și întemeia puterea pe supunerea lor, căutînd să-i înspăimînte prin frică și să-i atragă prin binefaceri. Dacă n-a izbutit a-i alipi de el, aceasta a provenit din o cauză mai adîncă, ura seculară a ungarilor în contra elementului românesc, al cărui reprezentant era Mihai Viteazul și care împinse la sfîrșit împotriva lui chiar pe aceia care crezuse că i-a cîștigat prin favorurile cu care îi încărcase; ungurii nu puteau ierta unui român să le fie stăpîn.

Mihai, pentru a dobîndi și mai mult încrederea ungarilor, urmează viclenelor lor sfaturi de a întinde stăpînirea lui asupra Transilvaniei astfel precum era din vechime, anume cuprinzînd și comitatele de peste munți, ale Solnocului, Crasnei și Maramureșului. El, nepătrunzînd gîndul ascuns al nobililor, care-l împingeau la această cerere spre a-l compromite față cu împăratul, pretinde aceste comitate de la Rudolf cu o stăruință care se explică numai prin faptul că vroia, prin dobîndirea lor, să-și creeze un titlu de recunoștință către nația maghiară. El declară comisarilor că mai bine își va pierde capul decît să lase din mîini acele comitate care se cuveneau Transilvaniei după toate drepturile¹⁴³. De aceea el vroia să fie reprezentați și nobilii lor în dieta Transilvaniei și cere de la tustrele comitatele cîte o listă a nobililor care puteau figura în dietă¹⁴⁴ [45].

Imperialii, care aveau de gînd chiar a scoate pe Mihai din Ardeal, cum ar fi putut ei să-i sporească puterea? De aceea, între condițiile sub care Basta propunea a se numi pe viitorul voievod al Ardealului, era și aceea ca el să nu-și întindă stăpînirea asupra Crasnei și a Solnocului¹⁴⁵. Această purtare a lui Mihai Viteazul menținea treze prepusurile pe care interesul cel prea fățiș al său la cucerirea Transilvaniei le adusese în mințile germanilor. Totuși, poziția dobîndită de Mihai prin cucerirea făcută era așa de însemnată încît curtea imperială crezu la început că nu trebuia să-l întărească, ci să se poarte cu el în chipul cel mai cuviincios, fără a înceta, bineînțeles, de a-l urmări în toate pasurile lui și de a priveghia mișcările lui cu cea mai mare băgare de seamă.

¹⁴⁰ Vezi scrisoarea împăratului Rudolf al II-lea către Bocskay, rugîndu-l să se unească cu Mihai contra lui Báthory, din 6 nov. 1599 (*ibidem*, p. 347). Dintre numeroasele cereri ale lui Bocskay către împărat pentru restituirea moșiilor sale, cităm pe aceea din 16 nov. 1599 (*ibidem*, p. 353).

¹⁴¹ Sig. Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 357). [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 289].

¹⁴² Mihai Vodă către Rudolf al II-lea, 3 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 369).

¹⁴³ Comisarii către Rudolf al II-lea, 31 martie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 32). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457—459]. Comisarii către Pezzen, 6 apr. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 821). E foarte stranie împrejurarea că prin încercarea lui Mihai Vodă de a pune mîna pe comitatele exterioare, comisarii susțin ca nu cumva „să se ia de cap” Mihai și cu Basta. Generalul austriac părea a fi autorizat de împărat.

¹⁴⁴ Cererea listei din comitatul Crasna, 4 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 370); celei din Solnoc, aceeași dată, p. 371.

¹⁴⁵ Propunerile lui Basta relative la viitoarea organizare a Transilvaniei, nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 366).

Și, într-adevăr, cucerirea <unirea> Ardealului era o izbîndă însemnată, mai ales pentru acele timpuri. Această țară era privită nu numai ca greu, dar chiar peste putință de luat, și anume chiar de turci, ce nu prea știau a da înapoi cînd întâlneau greutăți¹⁴⁶.

Statele mici aveau pe atunci altă valoare decît astăzi. Olanda putea opune o împotrivire biruitoare mării monarhii spaniole și timpul nu era prea departe cînd regele statului puțin împoporat al Suediei era să arunce spada sa biruitoare în cumpăna unui război european.

Domnul muntean, prin strălucita lui izbîndă prin care cucerise cu o singură lovitură o țară întinsă, puternică prin poziție și bogată prin comorile ei firești, se urca deodată în mintea omenirii de atunci în rîndurile marilor cuceritori. Vestea acestei izbînzii merse în curînd în cele patru părți ale Europei și renumele lui ajungea în depărtare mult mai mare de cum era în apropiere, asemenea ecourilor clocotitoare ce răspund din adîncul pădurilor.

Turcii fură deplin amețiți prin izbînda lui Mihai, sporită încă prin o solie de la Ieremia-Vodă prin care acesta cerea ajutor pentru cazul cînd Mihai, după cum se aștepta, era să năvălească în Moldova, veste amenințătoare, confirmată și de Mamut-Pașa, care scria tot atunci că Mihai — care nu are plecat gîndul său spre altceva decît spre înșelăciune și care adună mereu numeroase armate — fără îndoială că va face ceva și mai rău în primăvară. Ibrahim-Pașa scria de asemenea că Mihai s-ar fi unit cu armata imperială și că ar fi dobîndit și ajutor bănesc de la Papa¹⁴⁷.

Turcii, temîndu-se să nu sporească încă puterile și renumele lui Mihai intrînd cu el atunci în tratări, le amîna pînă ce se vor fi convins pe deplin despre starea împrejurărilor.

Încercările lui Mihai pe lîngă turci avură efectul la care se aștepta Mihai asupra raporturilor sale cu germanii; anume, împăratul, temîndu-se ca Mihai, acuma cînd se întărise prin cucerirea Ardealului, să nu se dea cumva în partea turcilor, îl trata cu cea mai mare deferență.

Vroind să numească niște comisari pe lîngă Mihai, în aparență spre a sta în legătură mai continuă cu el în privirea luptei împotriva turcilor, în realitate însă spre a-l putea spiona mai ușor, împăratul Rudolf însărcinează cu această misiune pe David Ungnad și Mihail Zeckel <Székely>, pe care îi știa plăcuți voievodului, din cauză că ei, încă înainte de a fi fost rînduiți pe lîngă dînsul, fuseseră foarte favorabili în rapoartele lor asupra lui. Am văzut anume cum David Ungnad scria împăratului, încă din noiembrie 1599, că „s-a bucurat mult văzînd că Mihai, după strălucita lui victorie, se dă drept locțiitorul împăratului și generalul oștirilor sale, din care s-ar putea deduce marea lui credință și sinceritate”¹⁴⁸. Cît despre Zeckel, acesta rămase favorabil lui Mihai chiar și după ce Ungnad începu a-i bănui curățenia intențiilor; așa, între altele, el singur sprijini expediția moldovenească¹⁴⁹.

Pe acești doi comisari, *plăcuți lui Mihai*¹⁵⁰, împăratul se grăbește a-i rîndui pe lîngă domnul român însărcinîndu-i, nu mai mult, a căuta să-l îndepărteze din Transilvania, după cum avuse de scop la început, ci „să se înțeleagă cu el asupra modului cum ar trebui întocmită ocîrmuirea

¹⁴⁶ Raportul lui Malaspina din 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 513).

¹⁴⁷ Raportul citat din 11 dec. 1599.

¹⁴⁸ Mai sus.

¹⁴⁹ Mihail Zeckel <Székely> către Dr. Barwitz, 25 dec. 1599 (*ibidem*, p. 403).

¹⁵⁰ Rescriptul împăratului pentru numirea comisarilor, 6 dec. 1599 (*ibidem*, p. 372): „und Ime dem Wayda, wie wir es spuren, annemblich gesetzt”.

Transilvaniei; din cine ar trebui compuse garnizoanele și cum ar fi de apărut țara contra întâmplărilor viitoare” [46].

Fiindcă împăratul auzise că Mihai ar dăruia moșii în Transilvania, din care s-ar putea trage felurite prepusuri, apoi comisarii mai aveau „a cerceta cu multă silință și dibăcie și la ocaziile cele mai potrivite (fără îndoială că nu la prima audiență) pe voievodul, oarecum pentru curiozitatea voastră și fără a-l lăsa să înțeleagă că ați fi puși de noi spre această treabă”¹⁵¹.

Cîte măsuri luate față de domnul român de teamă de a nu-l supăra! În sfârșit, împăratul refuză a da curs propunerilor lui Basta, dușmanul personal al domnului român [47], care după cît se vede cerea îndepărtarea lui Mihai din Ardeal, „întrucît, zicea împăratul, voievodul pînă acum nu s-a arătat dușmanul nostru, deși unele din faptele lui ar părea cam în-doielnice”¹⁵².

Și cu toate acestea, purtarea cea blajină a nemților față cu Mihai nu era datorită unei plecări sincere a lor către el, ci numai temerei de marile lui puteri și mai ales de aceea ca el să nu se arunce în partea turcilor, în cumpăna războiului. De almintrelea, adevăratul raport al împăratului german cu domnul român era acela al unei lipse mari de încredere reciprocă. Așa, împăratul însărcina la urmă, prin instrucțiile sale, pe comisari să vadă dacă nu cumva Mihai-Vodă avea gîndul a se *împatrona* în Transilvania; iar Mihai, pe de altă parte, îndepărtă pe comisari, cînd fu să se țină dieta la Alba Iulia, spre a nu afla ei cele ce erau să se petreacă aici¹⁵³.

Și cum puteau să aibă încredere unul în altul, cînd împăratul trebuia să cunoască încercările lui Mihai de a se împăca cu turcii, iar domnului trebuia să-i fie cunoscută dorința împăratului de a-l vedea cît mai curînd ieșit din Transilvania! De aceea rapoartele timpului cuprind neconținute tînguiri ale lui Mihai contra ocîrmuirii imperiale, precum, pe de altă parte, repetate bănuieli din partea acesteia asupra gîndurilor voievodului. Așa, Carol Magnul <Carlo Magno>, într-un raport către comisari, arată nemulțumirile pe care le rostise Mihai-Vodă, că „trădătorii care asasi-nează <îl vor asasina> pe împărat, ca Basta, Bocskay, Báthory de Esched <Ecséd> și Somlyo sînt acei ce sînt respectați și favorizați, iar eu, care am adaos împărăția <am recîștigat regatul> în marea mea daună, care mi-am părăsit țara pentru a răzbuna pe maiestatea sa în contra revoluțiilor, sînt cel oropsit”¹⁵⁴ [48].

Comisarii rînduiți de împăratul pe lîngă voievod sosesc în Transilvania în ziua de 10 februarie 1600. În cea dintîi audiență la Mihai, din 11 februarie, ei sînt foarte bine primiți și cînd comisarii dau domnitorului scrisoarea împăratului, el o sărută și o duce la frunte. Lucrurile au luat altă față în audiența de taină ce urmă celei oficiale și în care se trată despre poziția lui Mihai în Ardeal. Neînțelegerile se iviră de îndată, sporite încă și prin nevoia de a se tălmăci nemțeasca comisarilor în limba maghiară și

¹⁵¹ Instrucțiunile comisarilor, 6 dec. 1599 (*ibidem*, p. 375): „gleichsamb für sich selbst und unvermerkt, das Sy von unns, so veit instruiert und bevollmächtigt seyen zuvernehmen oblige”.

¹⁵² Rudolf al II-lea către arhiducele Matei <Mathias>, 6 dec. 1599 (*ibidem*, <Hurmuzaki, III>, p. 373).

¹⁵³ Instrucțiunile citate (*ibidem*, p. 374), Sigismund Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „Was das für — ain <für ein> Ansehen hat, dass er mich, Herrn Ungnaden, und des Pabsten Pottshafft heut, da gleich der Landtag angehen sollen, weggeschickt hat, damit wir nit wiszen und sehen collen, was darbei geschlossen wirdt” [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 287].

¹⁵⁴ 26 ian. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 650).

din aceasta în românește și înapoi, ceea ce îngreua dezbaterile într-un chip foarte simțitor. Părea a nu fi fost destul falșitatea poziției și a relațiilor și că trebuia să se mai adauge încă și aceea a înțelegerii gândurilor.

Mihai se prefăcu a se supăra cumplit când comisarii îi spun că banul Mihalcea ar fi raportat, în o solie a lui, că domnul dorește a rămîne guvernator și stăpîn al Transilvaniei, și că, dacă banul a spus aceasta, el nu este decît un bătrîn nebun*. Cu toate acestea, în raportul lor asupra acestei audiențe, comisarii bagă de seamă că voievodul din propria lui gură repetase spusele pe care le descuviința cu atîta putere în gura boierului său. Mihai spune anume comisarilor că vrea să fie guvernator și lăsase de o parte pe acel de stăpîn ca prea bătător la ochi. Mihai însă îi redă înțelesul cînd susține că el a cuprins țara în numele împăratului, deși mult mai puțin cu ajutorul său și că el stă tot în numele maiestății sale în scaunul ei¹⁵⁵

Aceeași schimbare în rostire o bănuiesc comisarii și soliilor trimise pînă atunci de voievod împăratului, și din care nici una nu se potrivea cu cealaltă¹⁵⁶. De aceea agenții imperiali erau de părere că voievodul era un „om șiret (ca și cînd nemții ar fi fost altfel!) și șugubăț, care a înșelat pe maiestatea sa cu jurămintele și făgăduințele sale”¹⁵⁷ [49].

Cît de mult îl supăra pe Mihai împotrivirea germanilor de a-i recunoaște însușirea de guvernator al Transilvaniei se vede din o scenă foarte nesîlnică petrecută între Mihai și solul său, Stoica vistierul, întors tocmai atunci de la împăratul, scenă făcută înadins de voievod în fața comisarilor. Aceștia raportează cum „Stoica ar fi adus la deznădejde (exacerbât) pe voievod, așa că a devenit nebun și furios (Tholl und unsinigh) și în furia lui (rabbia) a rostit cuvintele că mai bine ar fi pierdut Stoica o sută de capete decît să fi suferit asemenea improșcări. Cum, spunea voievodul, el să fie trădător și M.V. să vrea să-l alunge din Transilvania cum se alungă femeile rele (Huren) și cum a alungat Sigismund pe arhiducesa? „Eu, urmă voievodul mai departe, am cucerit această țară pentru împăratul, punînd pentru aceasta în joc trupul și viața mea, avînd cu mine pe soția și pe copilul meu. Dacă nenorocirea s-ar fi întors spre mine, aș fi pierit eu, soția și copilul meu. Eu mă așteptam ca pentru această izbîndă să fiu întîmpinat cu cea mai mare cinste, cu steaguri împărătești, cu scrisori și peceți și ei vreau să mă alunge din Transilvania! Aceasta nu se poate să o vrea Dumnezeu. Nu mă voi lăsa alungat, chiar de mi-aș pierde capul. Eu am luat această țară cu sabia și nu slujim împăratului de frică, ci de bună plăcere ce o am către creștinătate. Împăratului turcesc i-am adus tot răul și rușinea cu puțință și el acuma îmi trimite un cal și 15 000 de galbeni, steag, sabie și buzdugan, iar împăratul roman, căruia i-am adus țară și oameni și pentru care mi-am pus viața în primejdie împreună cu soția și copilul meu, îmi trimite trei coli de hîrtie pline cu otravă, rușine și batjocură și vrea să mă alunge”!

Mihai se dădea în fața agenților împărătești ca domnul țării; spunea că „atunci cînd stăpînul țării este credincios, nu poate fi alungat; că el are de gînd să-și pună copilul în Muntenia în locul lui; că a ocîrmuit bine Valahia și că va fi în stare să ocîrmuiască și Transilvania”¹⁵⁸.

Agenții lui Rudolf arătau acestuia că supărarea lui Mihai pe banul Mihalcea era numai prefăcătorie. Ei mai adaugă pîra că atunci cînd Mihai

¹⁵⁵ Vezi trei rapoarte ale comisarilor către împărat (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 687, 690 și 697). La această din urmă pagină se află locul reprodus în text.

* În document, nătărău.

¹⁵⁶ Comisarii către împărat, 29 martie 1600 (*ibidem*, p. 812).

¹⁵⁷ Kunigsperg către arhiducele Matei <Mathias>, 29 martie 1600 (*ibidem*, p. 815).

¹⁵⁸ M. Zaeckel <Szekely> către Barwitius (*ibidem*, XII, p. 703).

a trimis delegați la dieta ungurească, cea convocată de dînsul, nu s-a înțeles cu comisarii asupra persoanelor; că Mihai ar fi ocupat cetățile numai cu oștire compusă din valahi, sîrbi, cazaci, și nu cu oaste împărătească¹⁵⁹. Față cu asemenea fapte și pretenții, nu rămîne nici o îndoială că Mihai vroia să rămîină stăpînul Transilvaniei, pe cînd, cum am văzut, nemții voiau să mulțamească lui Mihai pentru slujba adusă și apoi să-l trimită la preumblare.

Cîtă neîncredere era între domnul român și reprezentanții împăratului se vede, între altele, din faptul că întîlnind comisarii în Făgăraș pe Pangracz Senyei, care era întovărășit de un boier român, ei nu vorbiră de afaceri din pricina prezenței boierului. De asemenea, domnul pune totdeauna pe un curtean de al lui să întovărășească pe comisari în călătoriile lor prin Transilvania pentru a-i spiona. Despre acești însoțitori se jăluiau comisarii că „boierul ce le este dat spre întovărășire e ca un ceauș turcesc”¹⁶⁰.

De partea germanilor găsim bunăoară pe Unguad, care era cel mai plecat către Mihai, spunînd despre el: „Să vedem ce va fi cu cesiunea Transilvaniei. Lui Basta nu o va da, căci îi este și destul de vrăjmaș. La început poate să fi avut Mihai scopuri mai bune; vroia el singur să ceară de la M.S. să se numească de guvernator pe arhiducele Maximilian. Mă tem însă că și-a schimbat gîndurile, căci se înamorează pe zi ce merge mai mult de țară”¹⁶¹.

Ca o dovadă a acestui gînd al lui Mihai, avem cererile făcute de el împăratului, anume, pe lîngă despăgubirile pentru cheltuielile făcute cu supunerea Transilvaniei, dorința ca împăratul să-i deie acea țară de moștenire și să-l facă principe de imperiu, cum fusese Sigismund; ca „M.S. să nu poarte nici o grijă de a-l înălța la cîntea de rege și să nu aibă nici o frică în această privire”¹⁶².

Mihai-Vodă, așteptîndu-se la greutăți din partea germanilor, căutase încă de la începutul planului său de a se abate asupra Ardealului să-și păstreze o porțiță deschisă către Poarta Otomană, și aceasta din două motive: întîi, ca un mijloc de apărare asupra negocierilor cu împăratul roman, și al doilea, ca o ultimă scăpare a situației sale în cazul unei rupturi desăvîrșite cu nemții. Turcii, care învățaseră a cunoaște pe Mihai, se arătașă tot mai plecați a se împăca cu el, și această plecare creștea odată cu mersul suitor al stelei lui.

Încă înainte de lupta de la Schellenberg (Șelimbăr), Mihai primise de la Poartă, prin Ibrahim-Pașa, un steag, dar el arătase către turci nemulțămirea pentru curtenirea lui pe din față și loviturile ce le primea pe din dos din partea turcilor. La această a lui tînguire, Poarta îi trimite o scrisoare pecetluită, conținînd explicări, pe lîngă că sultanul îi trimite doi cai, un buzdugan, o sabie și un caftan pentru dînsul și un altul pentru fiul său. Sultana mamă adaugă la aceste daruri încă un cal, o sabie, un buzdugan și pentru fiul său încă un caftan, precum și alte lucruri din partea lui Ibrahim-Pașa¹⁶³.

Nemulțămirea arătată la început de Mihai turcilor pentru curtenirile lor a dat desigur loc versiunii că Mihai ar fi reținut în prinsoare pe solii turci și i-ar fi trimis împăratului, faptă ce ar fi fost cu totul po-

¹⁵⁹ Comisarii către împărat (*ibidem*, p. 706).

¹⁶⁰ Comisarii către împărat, 3 și 25 martie 1600 (*ibidem*, p. 749 și 804).

¹⁶¹ Ungnad către Rabuss, 26 ian. 1600 (*ibidem*, XII, p. 651): „dann er verliebt sich von Tag je mehr in das Land”.

¹⁶² Rabuss către Maximilian, 31 ian. 1600 (*ibidem*, p. 659).

¹⁶³ Solia lui Petru Armeanul, nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 477).

trivnică intereselor domnitorului¹⁶⁴. Într-adevăr, cele petrecute acum se repetaseră și în urmă și nu lasă nici o îndoială asupra prietenoaselor relații întreținute de Mihai cu turcii. Un raport al lui Westemacker către Maximilian spune curat că „Mihai ar avea o întinsă corespondență cu turcii; că nu numai turcii de rînd ar intra în țara lui și ar ieși din ea ca de la dîșii de acasă, dar că și ceaușii erau primiți de la Ibrahim-Pașa, către care și el trimite solii”¹⁶⁵.

Aceste bune relații sînt întărite din Constantinopol prin niște știri de la palat din 14 noiembrie, din care aflăm că „tot în ziua în care au plecat solii lui Andrei Báthory cu steag și caftan, sosise un sol al lui Mihai cu 15 servitori și cu o scrisoare către sultan, în care îi spunea că primise de la marele vizir Ibrahim-Pașa steagul și scufia și întărirea de către sultan în domnia Munteniei”¹⁶⁶.

Alte știri din Constantinopol adaogă că Mihai ar fi arătat plecarea lui de a reîntra în ascultarea sultanului dacă i se vor face condiții cinste și că ar fi trimis chiar la Poartă 15 000 de galbeni ca un început de tribut¹⁶⁷.

După izbînda de la Schellenberg, care avu în Constantinopol un răsunet uriaș, turcii se pleacă și mai mult către reînnoirea legăturilor cu Mihai. Voievodul, pentru a nu pierde prilejul, trimite sultanului „o scrisoare cu pecețile celor mai mulți și mai mari din boierii săi, în care îi spune că, cucerind Transilvania cu spada lui, îi venise și lui ceasul de a fi un stăpîn liber; dar, cu toate acestea, ar fi gata să încheie pacea cu sultanul, dacă îl va recunoaște pe el de domn al Transilvaniei, în condițiile lui Andrei Báthory, și pe fiul său de domn al Valahiei”¹⁶⁸.

Aceste bune începuturi se urmăresc mai departe în tot timpul spinoaselor negocieri ale lui Mihai cu împăratul pentru stăpînirea Transilvaniei. Acuma însă vedem că acei ce căutau să îmbuneze pe domnitorul român sînt tocmai foștii săi stăpîni, care urmau față cu el o cu totul altă purtare. Găsim o solie turcească în 4 februarie 1600, o alta în 7 martie, o scrisoare a sultanului în 10 martie, o solie mai numeroasă în 16 martie, solie ce este primită de Mihai cu deosebită pompă, punînd pe solul turcesc la locul de cinste, care la turci este în stînga și întovărășindu-l cu toată înconjurimea curții voievodului. Altă solie turcească se repetă în 14 aprilie 1600¹⁶⁹.

Așa stăteau lucrurile în primăvara anului 1600, cînd Mihai se apucă de altă întreprindere, și mai primejdioasă pentru el, cucerirea <dobîndirea> Moldovei.

Dacă pînă atunci Mihai fusese tolerat în Ardeal mai mult de teamă de împărăția germană, prin cucerirea Moldovei făcută, cum am văzut,

¹⁶⁴ Relația lui Bongars, nov. 1599 (*ibidem*, p. 481). Marin Raguseus <Giovanni di Marini Poli> către împărat, 5 nov. 1599 (*ibidem*, p. 491).

¹⁶⁵ 5 nov. 1599 (*ibidem*, p. 487).

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 497.

¹⁶⁷ 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 500). Unverzagt către Maximilian (*ibidem*, p. 516).

¹⁶⁸ Girolamo Capello către doge (*ibidem*, III, p. 533).

¹⁶⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 670, 762, 768, 783, 838. Ambasada cea mare, din 16 martie, confirmată printr-o știre venețiană, p. 790.

Asupra acestor prognosticări iată ce găsim în *Journal de l'Etat d'Orient* (1659), la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 45: „Michel receut publiquement et l'ambassadeur et les presens de son maistre: un cimenterre persien, tout brillant d'or et de pierres precieuses, que Harain ceignit luy-mesme à Michel ..., deux enseignes rouges, sept chevaux, un brave faucon, exquisement orne, des panaches de heron et de grüe, tous noirs, qu'ils font en grande estime, et plusieurs autres riches dons, que le Palatin, rentrant avecq l'ambassadeur à Cronstat, souffrit estre portés à la Turquie devant luy: lesquels honneurs ne pouvoient que donner ombrage aux agents de l'empereur. Car ville qui parlemte, est à demie reudie”.

împotriva voinței anumite a împăratului, Mihai se arăta ca un element primejdios spre a fi îngăduit mai departe. Era învederat că el vroia să se slujască de protecția împăratului spre a-și îndeplini ambițioasele sale planuri.

De la expediția moldovenească ce urmă în curînd după arătarea pretențiilor sale asupra Solnocului, Crasnei și a Maramureșului, împăratul schimbă cu totul politica față cu Mihai și această întoarcere potrivnică a împăratului german, unită cu uneltirile pornite în contra lui de clasa dominantă a Ardealului, aruncă pe Mihai pe repede povîrniș al căderii din mărirea unde tot repede îl suise prîpitul său noroc.

Dar cît de mult tulburase mințile germanilor meteorul apărut pe cerul poporului român și cît se temeau ei de năpraznica lui fire reiesă din rapoartele și scriptele timpului. Pretutindeni întîlnim exclamări ca : „ce-o vrea Dumnezeu”, sau „Domnul să ne ajute”. Alteori găsim strigătul nesilnic „ce vremuri pline de minuni !” și așa mai departe¹⁷⁰.

Pentru a înțelege pe deplin soarta lui Mihai Viteazul și adevărata pricină a peirii sale, trebuie să cercetăm, înainte de a păși la expunerea nenorocirilor lui, raporturile sale cu nația cea mai numeroasă a Ardealului, cu poporul cel de o viță și de un sînge cu el, ce locuia în cetatea de munți în care Mihai vroia să-și așeze cuibul.

Par. 4. Mihai Viteazul și românii Ardealului

Am văzut cum cucerirea maghiară respectase la început drepturile poporului român în țara Ardealului, fiindcă acea cucerire însăși nu avuse un caracter cotropitor ; cum lăsase să subziste micile state existente în Ardeal, înlocuind în unele din ele domniile naționale prin domnii ungurești, în altele însă lăsîndu-le în ființă și supunîndu-le numai unui drept de supremație.

Supunerea politică a românilor, care alcătuiau aproape totalitatea populației acelor state, fiind restrînsă în margini atît de înguste, înțelegem cum de starea lor socială trebui să se resimtă prea puțin în primele timpuri ale cuceririi.

Cum am rezumat aiurea starea românilor, la începutul căderii lor sub unguri, ei păstrasera proprietatea pămîntului lor, aveau o nobleță organizată, locuiau în propriile lor ținuturi, ocîrmuite de voievozii și de cnejii lor ; daraverile lor se regulau după niște norme proprii ale obiceiurilor lor, luau parte la adunările sau dietele ținutale și provinciale, iar poporul de jos era îndatorit mai ales la prestarea slujbei armate și nu la alte slujbe de rînd¹⁷¹.

De la cucerirea maghiară pînă la epoca la care am ajuns trecuseră însă 700 de ani (900—1600) [50], răstimp uriaș, în care poporul român de peste munți fusese coborît treptat și pe nesimțite din starea de supus la acea de rob ; în care el pierdu unul cîte unul toate drepturile sale și ajunse de rîsul și ocară uzurpatorilor.

«Ne trage gîndul a reconstitui seria istorică a acestei coborîri».

Cea întîi și cea mai grea știrbire a poziției românilor din Transilvania fu pierderea nobilimii lor, nu prin faptul desființării ei de către cucerii-

¹⁷⁰ Vezi, între altele, [N. Iorga], *Acte și fragmente*, I, p. 174.

¹⁷¹ Volumul I, p. 398.

tori, ci prin trecerea ei în rîndurile lor. Este cunoscut că clasele superioare ale unei societăți supuse sînt totdeauna mai expuse a fi smomite din rîndurile poporului din care fac parte și a trece la acel domnitor, din pricina multelor atingeri și interese ce le leagă de acesta, pe cînd elementul de jos, clasa țăranilor, rămînînd mai ferită de legături cu stăpînirea străină, poate să păstreze mult mai lung timp caracterul său întreg și neatins.

Este cu totul fals și neistoric a se vedea în plecarea nobilimii unui popor supus pentru acel stăpînitor o lipsă de patriotism și a atribui țăranului, care își păstrează naționalitatea și religia lui în sînul dominării străine, o mai puternică doză din acel simțămînt. Căci oricine înțelege că acest fenomen al absorbirii clasei domnitoare a poporului supus de acel domnitor fiind obștesc¹⁷² trebuie să aibă și o pricină generală care nu poate să fie dată prin puterea schimbătoare a simțămîntului. Adevărata explicație este că *clasele superioare au interesul de a trece la poporul stăpîn pentru a apăsa împreună cu el pe acele de jos*. Interesul individual este și a fost totdeauna norma cea de căpetenie care a regulat darăvările omenesci și izbucnirile simțămîntelor nobile și ale patriotismului niște rari excepții, adeseori ocărîte cu numele de nebunii de către cei mulți, care ne le înțeleg.

Nobilii români, care aveau interes de a trăi pe socoteala țăranului, găsind folositor de a se înrola în cadrele cuceritorilor pentru a putea exploata și robi poporul de jos, nu stătură la gînduri spre a se hotărî la o atare schimbare de cîte ori li se înfățișa cîte un prilej potrivit. Ei intrau în legături de căsătorie cu cuceritorii, părăsindu-și religia¹⁷³, în curînd și limba și devenind cu încetul maghiari, din români ce fuseseră pînă atunci.

Asupra părăsirii religiei, care avea de urmare încuscrirea cu stăpînitorii și pierderea nobililor români în sînul lor, avem mai multe dovezi. Un document din 1213 arată că surorile de neam român [sau slav], Anca și Sara, dăruiesc niște părți de moșie bisericii din Bihor pentru mîntuirea sufletelor lor, „întrucît ar fi primit acum pentru întîia oară lumina Evangheliei și a adevărului întru Hristos”. Alt document, din 1428, cere ca nobilii și cnezii din comitatele Severinului și Hunedoarei să nu mai țină popi schismatici pe moșiile lor și să boteze copiii în religia catolică. În anul 1476, un document ne spune că „preotul Thabiasi Ladislau dojănea pe români pentru că erau eretici, acuși îi spînzura, acuși îi trăgea în țeapă și toate aceste zise s-au întîmplat după datina țării”. Altul din 1500 conține confiscarea moșiilor nobilului român sau sîrb (ortodocși și ei) Mihaelis Kirkawycz de Tarnahe (nume schimonosit pe ungurește), pentru că, „dis-

¹⁷² Așa se desnaționalizase nobilimea bulgară (Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, p. 251) și cea sîrbă (Schafarik, *Geschichte der serbischen Litteratur*, p. 46), trecînd ambele la poporul dominant al turcilor. Așa se desnaționalizează astăzi [înainte de 1918] nobilimea română din Basarabia, devenind rusă și cea din Bucovina, devenind germană, pe cînd poporul a rămas pretutindeni aproape neatins.

¹⁷³ 1213 Fejer [*Georgius, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*], X, 3, p. 249 (reprodus și în Hurmuzaki, *Doc.*, I, p. 60); 1428 (cit. de Hunfalvy, *Olahok Története*, apud I. Bogdan, în „Analele Acad. rom.”, s. II, t. XXIV, 1903, p. 19, nota 6); 1476 (cit. de T. V. Păcățian, *Istoriografii vechi. Istoriografii noi. [Studiu critic în chestia vechei mitropolii române ortodoxe]*, 1904, p. 35); 1500 (Pesty, citat de L. Pić, [*Über die Abstammung der Rumänen*]). Același an (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 448; cf. p. 451); 1511 (*ibidem*, II/3, p. 4): „fidelis nostro egregius Stephanus Maylath de Zwynyogsze cubicularius et dispusater <dispensator> noster (deci nobil în funcție pe lângă rege) nobilis Maylath de Comana boeronis terae Fogaras (boier român din Făgăraș), damnabili illi graecorum ritui pariter et errori renunciaret et ad benedictum <obedientiam> gremiumque eisdem sanctas matris ecclesiae rediret”. Prigonirile calvine, vezi Ath. M. Marienescu, *Viața și operele lui Petru Maior*, [Buc., 1883], p. 35 și *Analiza unei diplome a lui Racotă <Rakoczi>*, Cipariu *Acte și fragmente*, p. 301; 1547 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 399).

prețuind religia catolică, a trecut la secta schismatică a românilor sau a sîrbilor”. A doua confiscare este cea a moșiei lui Mihai și Neculai, care moșii sînt dăruite de regele Vladislav nobililor Vladislav și Ludovic Fiat din Ormeniș¹⁷⁴. ... Alt act din 1511 constată trecerea boierului român făgărășan [Ștefan] Mailat din Comana „de la rătăcirile grecești la adevărata credință”. În timpul prigonirilor calvine, găsim pe nobilii români din Alemor trecînd cu grămada la catolicism, pentru a nu-și pierde nemeșugul și ioșagul (nobilitatea și pămîntul). Un altul din 1547 repetă pentru boierul Bogdan Mihael confiscarea din 1500¹⁷⁴.

Astfel trecu pe nesimțite mare parte din nobilimea română la poporul domnitor și se pot număra cu sutele familiile nobile maghiare din Transilvania care sînt de origine română. Am văzut aiurea cum familia cea strălucită a *Corvinilor*, care dădu chiar un rege în scaunul Ungariei, era de obîrșie română¹⁷⁵. Neculai Olahul, vestitul episcop de Agria, sfetnicul regelui Ferdinand, se trăgea din Muntenia, din familia lui Vlad Țepeș [51]. Tatăl său, Ștefan, pribegise în Ungaria pe timpul celui domn. Familia ungurească *Macșàasi de Tincova* se trage din românul Sturza, cnez pe Caransebeș pomenit în 1292; familia *Noptsa, Csura, Marila* și *Pripu* se cobor din românii Dionisiu, Mihai, Vlad și Voicu, amintiți în 1404; *Mark, Kenderesi, Szeresen, Rosca, Vlad-Nandra, Baloș, Popaltul* și *Negomir* se cobor din românii Danciul, Costea, Sărăcin și alții pomeniți în 1454; *Bacsa, Farcas, Lörincz, Sarban, Gruița, Raszila, Draghith, Stroia, Popa, Sferlea-Draguiu* și *Endres* își trag obîrșia din românii Ivu, Vlaicu, Dragu și Barbu, amintiți în 1500¹⁷⁶. Tot ca de origină română întîlnim pe *Dragfi*, generalul armatei ungurești trimis de Vladislav pentru a împăca pe Ștefan cel Mare cu polonii înaintea luptei din pădurile Cosminului; nobilul *Jósica*, care vroia să ajungă domn în Ardeal la retragerea lui Sigismund Báthory, și familia *Kendefi*, schimbată din Cîndea¹⁷⁷, precum și multe altele.

La început nobilimea română se împotrivi și dînsa cît putu cotropirii străine, și elementele acele nesupuse, mai ales pe tărîmul religios, preferară să-și părăsească moșia și să treacă munții în Muntenia și Moldova, pentru a întemeia aici o nouă viață, decît a-și vinde credința strămoșească pentru niște bunuri pieritoare. Această emigrare însă a elementelor puternice din nobilimea română, a părții sale celei mai vii și mai energice, slăbi puterea de împotrivire a elementelor rămase și aruncă mai cu grabire căderea lor în mrejele cotropitorilor. Dacă pînă la descălecarea întîlnim încă, în Transilvania, o nobilime română numeroasă și puternică, de acolo înainte ea începe a se stinge. Cu toate că și dincoace de acest eveniment se pomenesc adeseori nobili români în Transilvania, aceștia vor fi fost maghiarizați în cea mai mare parte și anume cu atîta mai mult cu cît ne apropiem de timpurile mai noi.

¹⁷⁴ Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 399.

¹⁷⁵ Mai sus, vol. II, [p. 278—282], Starea Europei. Compară scrisoarea lui Neculai Olahul către Scepperus, 7 mart. 1547, în *Mon. Hung. historica. Diplomataria*, XXV, p. 311: „patrem meum qui erat ortus ex sanguine Dracule waywode Valachie”.

¹⁷⁶ Dovezile pentru aceste genealogii indicate de Hasdeu, „Columna lui Traian”, 1874, p. 126—128. Asupra familiei *Kenderesi* posedăm un document special din 1521: „nobili *Kenderes* filii quondam *Danesul* filii olim *Koszthae* filii quondam *Jarul* de Szallaspataka (Sălașul)”, care cerea să i se dea partea de avere a „dominae Anka (Anica) relictæ quondam *Mihul* Zerechen (Mihul sau Micul Sărăcin) filius videlicet quondam *Dionisii* a M. Ghiorgy filii olim *Kenderes*, filii *Dija*, fili dicti *Iarul*”. Întreaga genealogie a familiei *Kenderes* este românească. Un alt document din 1519 arată că numele românesc al acestei familii era *Candres* (Colecția lui Kemeny, reproducă de „Transilvania”, VII, 1874, p. 109 și 111).

¹⁷⁷ Document din 1456 din col. Kemeny (*ibidem*, p. 41). *Dragfi* se cobora din Sas, domnul Moldovei. Vezi Picot, *Généalogie de Bogdan*, în „Revista [pentru istorie, arheologie și filologie” a] lui Tocilescu, V, p. 318.

Dezvoltarea tot mai însemnată a diferențierii claselor sociale aduse și peste Carpați, ca în toate țările europene, stricarea din ce în ce mai pronunțată a condiției țăranilor; ei căzură tot mai jos cu cât înaintară timpurile pînă ce ajunseră în stare de șerbi ai pămîntului. Proprietarii nobili, sași sau secui, pe locurile cărora ei trăiau, abuzau de autoritatea lor pentru a supune pe țărani la toate încălcările pe care nesațul lor de cîștig îi împingea să le facă. Mai ales apăsa asupra lor neînvoirea de strămutare fără consimțămîntul stăpînului [52]. Țăranii apăsați pe atuncea în Transilvania erau parte români, parte unguri, după cum și nobilimea apăsătoare se împărțea și ea între aceste două popoare.

Mișcările țăranilor contra claselor stăpînitoare ale Transilvaniei sînt vechi. Încă din 1324 se pomeneste despre o revoltă a țăranilor contra nobililor¹⁷⁸.

O alta, mai bine cunoscută și cu urmări însemnate asupra viitoarei organizări politice a acelei țări, este cea din 1437 [53]. O împrejurare deosebită stîrnește cumplita turburare: anume, arhiepiscopul catolic al Transilvaniei *Gheorghe Lepeș*, neridicînd timp de trei ani dijma pe care o percepea atît de la țăranii catolici, unguri, cît și de la cei ortodocși¹⁷⁹, ceru să i se plătească deodată întreaga sumă, ceea ce țăranii neputînd îndeplini din pricina însemnatei cifre la care se urca datoria, arhiepiscopul aruncă atunci interdictul asupra țăranilor răzvrătitori, oprind slujbele îndeplinite de biserică în sînul poporației. Oamenii mureau fără a lua împărțășania; botezuri și cununii nu se mai făceau.

Această stare de lucruri, care lovea bineînțeles deocamdată numai în țăranii unguri, deoarece biserica română nu asculta de arhiepiscopul catolic, îi împinge la răscoală. O dată ce țăranii se hotărîră a-și îmbunătăți soarta lor cu puterea, ei își aduseră aminte de toate suferințele, și mai ales de acele impuse lor de nobili, încît mișcarea pornită în *contra episcopului și de țăranii unguri* luă în curînd un caracter mai general, întinzîndu-se și în *contra nobililor, atît din partea țăranilor unguri, cît și mai ales din partea acelor mult mai numeroși, de viță română*.

Țăranii români și unguri se întrunesc în mare număr pe muntele Bobîlna și trimit de acolo o deputație nobililor, pentru a le cere libertățile de care ei se bucurau pe vremile vechilor regi ai Ungariei și cu deosebire *acele încuviințate lor de Sfîntul Ștefan*. Stăpînii însă măcelăresc pe trimișii

¹⁷⁸ *Lexicon rerum Transilvanarum* al comitelui Ioseph Kemény, în „Transilvania” lui Gh. Bariț, 1868, p. 100.

O revoluție și mai veche pare a fi pomenită într-un document din 1241, îndată după năvălirea tătarilor, cînd se vorbește despre „mulți tîlhari care s-au ivit în țară” (*Mon. Hung. historica, Diplomataria*, XII, p. 282).

¹⁷⁹ După canonul 53 al conciliului al IV-lea din Lateran, 1216 sub Inocențiu al III-lea, creștinii schismatici, adică ortodocși răsăriteni, nu erau ținuți a răspunde zecimele <dijmele> către biserica latină (vezi *Consiliorum omnium* etc. Coloniae Agrippinae, 1551, II, p. 960). În Transilvania însă această scutire nu fu recunoscută și românii fură, probabil, puțin timp după [regele] Sf. Ștefan, obligați a contribui pentru susținerea bisericii catolice. În anul 1425 găsim într-o scrisoare a regelui Sigismund către transilvăneni următorul loc: „Inter alia tamen vestrae fidelitati appareri non debit, quod nos instantibus ab haec satis ipsis vestris nunciis *decimam Valachorum* episcopaliū et ecclesiasticorum exigere distulimus rationabilibus subsistentibus, his videlicet, quod episcopus *banderium proprium, capitulum autem et alli viri ecclesiastici* certas summas pecuniarium ratione exercitus solvere et propter illas expediendas eorum Valachos exactionari habent” (J. Benkő, *Milcovia [sive antiqui episcopatus Milkoviensis explanatio]*, II, [Viena, 1781], p. 322).

Această nedreaptă contribuție impusă românilor pentru susținerea unei credințe străine fu suprimată de regele Matei Corvin printr-un decret din 1489: „Schismatici ad solutionem decimae non adstringantur et neque per comites parochiales instar aliorum ad huiusmodi decimorum solutionem non compellantur”. (*Magazin istoric*, II, p. 160).

poporului, ceea ce provoacă pe țărani a lua armele. Se dă o luptă crâncină, care rămîne nehotărîtă.

Nobilii, văzînd că nu vor putea birui singuri pe țărani, se prefac a primi condițiile lor și se încheie o pace prin care țărani dobîndesc între altele voia de a se putea strămuta de pe o proprietate pe alta, după plata datoriilor. Nobilii consimt chiar a recunoaște țăranilor un drept de control asupra modului cum ar fi aduse la îndeplinire condițiile împăcării. Actul de împăcare se subscie în ziua de 6 iulie 1437¹⁸⁰ [54].

Nobilii însă nu cedaseră țăranilor decît fiindcă nu avuseră timpul de a se pregăti de luptă. Ei se folosesc deci de armistițiul încheiat spre a aduna mijloace noi de împotrîvire și se înțeleg în luna lui septemvrie [al] aceluiași an 1437 cu secuii și sașii, încheind cu ei vestita *unire*, numită *a celor trei nații*, care determină, pînă în zilele noastre, constituția cea monstuoasă a Transilvaniei [55].

Se vede că această înțelegere se ținu ascunsă deoarece chiar documentul redactat cu acest prilej nu se rostește decît într-un chip îngăimat asupra scopului acestei uniri, care este arătat ca fiind de „a se ocupa cu grelele împrejurări ale acestor părți”, fără a se pomeni de țărani prin nici un cuvînt¹⁸¹.

Nobilii, în urma acestei alianțe, reluînd înapoi libertățile concesate, țăranii se răscoală din nou și se dă o nouă luptă, al cărei rezultat fiind tot îndoielnic, părțile se hotărăsc a recurge la arbitrajul regelui. Pînă atunci însă nobilii reînnoiesc legăturile lor cu sașii și cu secuii, mărturisind pentru astă dată în chip răspicat scopul alianței. Fiecare din părțile contractante se obligă a ajuta pe cealaltă la nevoile sale, și anume nobilii pe sași și pe secui contra turcilor, cînd s-ar întîmpla să năvălească în țara lor, *primind îndărăt făgăduința că sașii le vor da sprijinul lor spre stîrpirea răsvrătirii blăstămaților de țărani*¹⁸².

¹⁸⁰ Documentul reprodus întreg de Gh. Bariț în „Transilvania”, VI, 1873, p. 42—43. (Fejer, [op. cit.,] X, 7, 893) îl publică numai în parte. Tot așa și în „Archiv für sieb. Landeskunde”, 1874, p. 78): „Quod nobiles viri Ladislaus filius Benedicti et Paulus Magnus de Vaidahaza, vexillifer universitatis regnicolarum Hungarorum et Valachorum, in his partibus Transilvanie commorantium, tum pro eo quia reverendus pater Georgius Lepes episcopus suas decimas et (urmează chestiunea dijmelor expusă în text), dein quia a dominis terrestribus velut emitii in gravem servitudinem fuerint redacti, cum enim de aliquorum possessionibus ad alia loca se transferre voluissent, rebus et bonis eorum etiam omnibus spoliatis abire minime permetterentur et omnibus eorum juribus libertatem privati penitus oppressi et insupportabilibus oneribus aggravati, pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus, per sanctos Reges cunctis hujus regni Hungarorum incolis datis et concessis, maturo initoconsilio, in montem Babolna, missis nuntiis in dictis libertatibus sanctorum regum se conservari et a jugo intolerabilis servitutis colla eorum exsolvi humillime et devote supplicarunt, quod litteras sancti Stephani regis aut successorum ejusdem in quibus libertates et statuta habentur ab imperiali maiestati possent impetrare, census annalium solvere, munera dare et servitia exhibere hoc modo teneantur, tali obligatione ut si quae partium praedictarum universitatum nobilium videlicet et regnicolarum in praemissis omnibus persistere nollet fidefragus habeantur”.

¹⁸¹ Documentul citat: „Arduas causas harum partium tractaturi, inter praedictos nobiles et Saxones et Siculos praefatum disposuimus unionem”.

¹⁸² *Ibidem*: „Nos Lorandus Lepes vice-vaivoda Transalpinus <Transilvaniae> una cum baronibus et nobilibus nec non Saxonibus potioribus septem sedium saxonicalium et Siculis missemus congregati, inter caetera tractantibus uti protervia et rebellionem nefandissimorum rusticorum contritione et eradicatione, nec non Siculi contra insultus Turcarum saevissimum has defensare partes, coram nobis et baronibus universis nobiles et Saxones inter se ipsos talem fecerant unionem et fraternitatem quod dum et quando casu contingente praefati Turci has invadere partes, tunc praefati nobiles in succursum Saxonum accelerare debent, praedicti etiam Saxones contra semulos seu inimicos nobilium signanter autem ad conterendam nefandissimorum rusticorum proterviam, venire et accelerare debent, ad quod se partes sponte obligaverunt juramento coram nobis” <„Blastemai” este traducerea lui Șincai (s.a. 1437) a termenului nepredissimi.>

Această alianță conține învederat două îndatoriri corelative, una din partea nobililor de a merge în ajutorul sașilor și secuilor în cazul când țara lor ar fi încălcată de turci; cealaltă, ca saxonii să dea sprijinul lor nobililor împotriva dușmanilor lor cu deosebire pentru înăbușirea revoluției țărănilor care, locuind mai ales pe moșiile nobililor, îi expuneau pericolului prin răzvrătirile lor¹⁸³.

Dar cine oare să fie acești nobili, de care vorbesc nu numai aceste documente, dar pe care îi întâlnim la fiecare pas în actele vechi ale Transilvaniei? De obicei se vede în ei nația maghiară din această țară, care ar fi fost așa numită, nu se prea știe pentru ce.

Dacă documentele ar fi vrut să desemneze nația maghiară ar fi numit-o *hungari*, după cum denumește pe sași *saxones* și pe secui, *siculi*. Când este vorba de poporul unguresc, pretutindeni el este amintit cu adevăratul său nume, între altele chiar în documentul din 1437 se vorbește de „universitatea *ungurilor* și a românilor”. Fără îndoială că documentele care pomenesc despre uniunea celor trei națiuni nu pot înțelege sub nobili nația maghiară[56], cu atât mai puțin cu cât în contra acestei „națiuni maghiare” se răscoală și *țărani unguri*.

Nu este deci vorba, sub numele de nobili, despre nația nobililor care ar fi identică cu cea maghiară, ci de *clasa nobililor de ori ce naționalitate* din țara Transilvaniei: unguri, români, ruteni, și tocmai fiindcă această clasă nu forma un tot național era determinată cu numele obștesc de nobili. Cu timpul toți acești nobili, aparținând deosebitelor nații din Transilvania, se maghiarizează, iar țărani unguri fiind, la rîndul lor, absorbiți de români, pe timpul lui Mihai Viteazul expresia de nobil începe a ajunge sinonimă cu cea de ungur¹⁸⁴.

Iată de unde provine și numele de „uniunea celor trei națiuni” dat actului din 1437 și tuturor celor posterioare referitoare la aceeași împrejurare; căci se vede că nobilii erau priviți ca o națiune, alături cu secuii și sașii.

Documentele analizate ne arată deci că clasa nobililor ardeleni avea interes a menține și spori apăsarea în care zăceau țărani acelei regiuni, a căror imensă majoritate era și atunci, ca și astăzi, de obîrșie română. În acest scop ceruse și obținuse clasa privilegiaților ajutorul celor două națiuni, asemenea privilegiate, ale Transilvaniei¹⁸⁵.

¹⁸³ Fr. Teutsch, care tratează îndeosebi această chestiune a unirii celor trei națiuni din Transilvania sub titlul: *Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542* („Archiv [des Vereins] für Siebenbürgische Landeskunde”, [1874], p. 37—106), expune lucrurile [cu] sub totul altă față de cum reiese din documente. El găsește drept cauză a apropierei nobililor, secuilor și sașilor, nevoia de a se apăra împreună contra năvălirilor otomane și nu vede în clauzula privitoare la țărani decît ocaziunea cu care uniunea fu încheiată: „So musste Siebenbürgen für sich selber sorgen und die Schwache des Reichs gegen den Einfall der Turken war der tiefe grund der die Völker der Ungern (des Adels), der Segler und Sachsen dazu trieb 1437 die erste „bruderliche Union” zu schliessen. *Die unmittelbare Veranlassung* dazu gab der Aufstand der unterthanigen Bauern im selb Jahre” (l.c., p. 45). Adevărata cauză a unirii celor trei națiuni să fi fost deci apărarea patriei comune contra unui pericol exterior! Patriotul sas, care se face aici și avocatul unguirilor, și înfățișază această alianță despoitoare, menită a răpi unei clase întregi de oameni de altă limbă dreptul la existență, nu se sfiește, în dorința lui de a o înălța, să o asemene cu răscoala cantoanelor șviterene contra tiraniei germane (l.c., p. 15).

¹⁸⁴ În tot cursul veacului al XVII-lea se găsesc încă nobili *valahi* mai mult sau mai puțin maghiarizați în Transilvania. [57]. Vezi colecția de documente a lui Aron Densusianu în „Columna lui Traian” pe 1882.

¹⁸⁵ Numai prin excepție se întâlnesc doi nobili *Mihael* și *David* de *Issuk* (probabil de origine români) care iau partea țăranilor, pentru care regele îi declară de trădători. Vezi un document din 1438 din col. Kemény, în „Transilvania”, VI, 1873, p. 57: „quod semet 1437 rebelibus rusticis contra nobiles transilvanos associaverint”.

Să mai observăm că țărani protestează în contra încălcărilor pe care ei le sufereau, rezămîndu-se pe libertățile care le fuseseră concesate de către vechii regi ai Ungariei și fac să se urce originea acestor libertăți la domnia Sfîntului Ștefan (997—1038), sub care și restul neatîrnat al Transilvaniei fu supus Ungariei.

Documentul nu deosebește care dintre țărani, români sau unguri, obținuseră de la Sfîntul Ștefan garantarea acestor libertăți. El zice dimpotrivă, într-un chip cu totul general, „vechile libertăți date și concesse locuitorilor”, raportîndu-se la obștea tuturor țăranilor. Avem deci aici încă o puternică dovadă documentară despre aflarea românilor în Transilvania la cucerirea maghiară, deoarece regele ungur care o îndeplinise concedase acele drepturi locuitorilor aflați de el aici și care se văd a fi fost cei mai mulți români.

Sub domnia regelui Matei Corvin, care, după cît se vede, nu uitase cu totul originea din care se trăgea, soarta țăranilor (românilor) se mai îmbunătățește. Ei fură scutiți de dijmă către biserica romană¹⁸⁶ și mai învoiesc strămütarea iobagilor de pe moșiile nobililor în orașul Caranului și al Sebeșului <Caransebeș> din Banat, după ce-și vor plăti terragiul și celelalte datorii¹⁸⁷.

Nobili, jigniți prin măsurile ocrotitoare luate de rege în folosul țăranilor, se întrunesc în 1459 și hotărăsc a apăra cu puterea privilegiile stabilite prin unirea celor trei națiuni în contra oricărui atac din afară, cît și din lăuntru¹⁸⁸. Ei chiar fac o conjurație contra lui Matei, care trebuia la vreme de nevoie susținută prin putere și a cărei pricină era răpirea din partea regelui a privilegiilor concesate lor de vechii regi ai Ungariei, dar nerecunoscute de Matei [58]. Și acest act deci, deși nu în chip vădit, se referă tot la mișcările țăranilor, care găseau de astădată sprijinul drepturilor lor chiar în persoana regelui Ungariei¹⁸⁹.

Stăpînitorii Țării Ungurești încercaseră în mai multe rînduri a stăvili abuzul ce căuta să se înrădăcineze de nobili privitor la împiedicarea țăranului de a se strămüta de pe proprietățile lor și a readuce iarăși starea de mai înainte, care făcea să atîrne această învoire de la plata *terragiului*, adică a unei dări de răscumpărare a acestei învoiri. Așa, încă Carol Robert ordonase nobililor, printr-un decret din 1317, ca „iobagii care vor vroi a se strämüta să o poată face neîmpiedecați îndată ce ar fi dobîndit învoirea ocîrmuirii și și-ar fi plătit terragiul”¹⁹⁰.

Matei Corvin reia cu mai mare energie această îndreptare a abuzului care se înrădăcinase încă și mai adînc pînă la el și era deci acum mai greu de stîrpit. El spune într-un decret din 1470 că, „întrucît vechiul obicei al acestui regat hotărăște ca oricare iobag și-ar plăti terragiul și alte datorii ale sale să se poată strämüta cu toată averea lui liber și neîmpiedicat, ordonăm nobililor ca să nu mai pună stavilă unei asemenea

¹⁸⁶ Mai sus, nota 179. Această scutire este însă revocată de urmașul lui Matei, Vladislav [al II-lea]. Vezi un document din 1494 din colecția Kemény, reprodus de „Transilvania”, VII, 1874, p. 43.

¹⁸⁷ 1458 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 112).

¹⁸⁸ 1459 (*ibidem*, p. 120).

¹⁸⁹ Document din 1467, în „Archiv [des Vereins] für sieb. Landeskunde”, 1874, p. 8; reprodus și în Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 172: „quod ipsi visis ipsorum ac totius regni Hungariae oppressionibus, molestiis et aerumnis quibus ex diruptione et abolitione privilegiorum per divos reges Hungariae concessorum, per ipsum dominum Mathiam regem paene oppressis existant et usque ad ultimam devenisse desolationem. Et eiterum quod si contra potentiam regis fierat conflictus in campo se pugnatorios per conservandis praefatarum partium Transilvanarum ac totius regni Hungariae libertatibus”.

¹⁹⁰ Din colecția comitelui Ioseph Kemény, reproduse de „Transilvania”, IV, 1871, p. 119.

strămutări”¹⁹¹. Mai ordonă regele printr-un alt decret din 1471 ca iobagii din pământurile nobililor să se poată muta fără oprire pe pământul regesc¹⁹², dispoziție iarăși favorabilă țăranilor care erau mai puțin expuși la jafuri pe proprietățile regești. Toate aceste măsuri ale lui Matei Corvin explică complotul urzit de nobili în contra lui.

În 1484, nici 50 de ani după marea mișcare din 1437, o nouă răscoală a țăranilor izbucnește în Transilvania. Regele Matei Corvin, care uitase cu totul originea românească, văzînd plîngerea nobililor și a sașilor din acea țară în contra răscoalei turburătoare a valahilor ce stau pe pământurile lor și care „cu mîna înarmată atacă posesiile lor, le pustiesc prin pojaruri și ucid în chipul cel mai crud pe mulți nobili”, „și cu toate că valahii nici nu sînt chemați, nici născuți spre libertate, totuși îndrăznesc să-și însușească acest bun prin crime”. În urma acestor plîngeri, regele ordonă o înăbușire cruntă a mișcării¹⁹³.

O altă răscoală a țăranilor se întîmplă în 1514. Un soi de cruciadă fiind propovăduită în acel an împotriva turcilor, poporul se adună în mare număr sub steaguri, pentru a scăpa astfel de asupririle nobililor. Aceștia, temîndu-se ca țăranii să nu se sustragă din robia în care-i țineau, încep a împiedica înrolarea lor în oaste, îi silesc a se reîntoarce la locuințele lor și întrebuițează mijloace silnice în contra acelor care vroiau să se împotrivească. Țăranii, provocați de conducătorul lor din satul Czeghed, secuul Gheorghe *Dozsa* <Doja>, întorc armele, pe care trebuiau să le îndrepte în contra turcilor, asupra stăpînilor lor, măcelăresc un mare număr de nobili și umplu Ungaria cu foc și cu sînge. Nobilii nu izbutesc decît cu mare greutate și cu ajutorul lui Zápolya, voievodul Ardealului, a înăbuși răscoala și impun pedepse înfricoșate autorilor mișcării [59].

După naționalitatea conducătorului răscoalei, secuul *Dozsa*¹⁹⁴, se vede că și țăranii Transilvaniei, deci și românii, se înrolaseră în armată și prin urmare luaseră parte la răscoală¹⁹⁵. Însă chiar și fără participarea lor directă, încă răscoala țăranilor din Ungaria trebuia să aibă și asupra celor din Transilvania urmări îngreuitoare. După înăbușirea răscoalei, nobilii hotărăsc să condamne la moarte pe toți căpitanii, sutașii și decurio-nii țăranilor și dispun ca ei să piardă pentru vecie libertatea lor de a se mai putea strămuta de pe o moșie pe alta, ci să fie de-a pururi sclavi agricoli ai domnilor lor, adică lipiți de pămînt¹⁹⁶.

Nobilii, apăsînd atît de greu asupra țăranilor din Ungaria, se temeau ca aceștia să nu caute în Transilvania, sub un regim mai puțin aspru, alinarea suferințelor lor și deci întinseră aplicarea draconicelor lor legiuri în toate țările ce ascultau de coroana Sf. Ștefan pentru ca țăranul să nu poată găsi nicăiri o viață mai puțin asuprită.

Altă răscoală pomenită în documente este aceea condusă de *Omul Negru*, numit și *Țarul Ivan* [60], în contra căruia luptă cu mare energie autoritățile din Ungaria și Transilvania. Sîrb de origine, el adună, cum

¹⁹¹ *Ibidem*, VI, 1873, p. 237.

¹⁹² *Ibidem*, p. 239.

¹⁹³ Tînguirea nobililor și a sașilor din 1484 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 285): „et licet Olahi nec ad libertatem vocati nec ad libertatem nati”.

¹⁹⁴ În proclamația lui Doja din 1514 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 160) el spune că este: „regis Hungariae tantum modi subditus et non dominorum”. Că era secuul se vede după numele lui Giorgio Zekel (Secuul) (*ibidem*). Regele cere ajutorul nobililor pentru că „nobiles nostros opprimunt et interficiunt” (*ibidem*, p. 163).

¹⁹⁵ Un document din 1545 arată cum răscoala din Ungaria se lăți și în Transilvania (Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 236; cf. și p. 244).

¹⁹⁶ Vezi *Decretum septimum* al regelui Vladislav al II-lea din 1514, un regulament foarte amărînt care umple în 70 de articole 20 de fețe <pagini> din Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 191–211.

spun potrivnicii lui, tâlhari de nația și secta lui, arde locuințele nobililor, îi ucid, între alții pe marele magnat Ladislav Csáki, tăind pe mulți în patru bucăți și dînd „uzului public” pe femeile și pe copiii lor, din care lucruri se vede că Omul Negru nu era un cap de tâlhari, ci un răzbnător al poporului. Răscoala lui, izbucnită întîi în Ungaria, ca și aceea a lui Dozsa, se lățise și în Transilvania, în ținutul Hațegului.

Teama cea mare a stăpînilor era „ca, fiind în Transilvania mult mai mulți valahi de cum sînt sîrbi în Ungaria, și aceia fiind de aceeași sectă <religie> cu acești din urmă, să nu se molipsească și valahii” și de aceea cheamă voievodul Transilvaniei Petru Perenyi pe ungurii de aici la arme, „căci cînd casa vecinului arde, și a ta este primejduită”. Mișcarea turburătoare a Omului Negru fusese întrebuințată ca armă politică de Ferdinand, locțiitorul de împărat, contra lui Zápolya [61]. Omul Negru atrase în răscoală pe trei tineri „nebuni”: pe despotul sîrbilor, pe Vlad cel Mare românul și pe Valentin turcul <Török>. Răscoala fu la sfîrșit înăbușită¹⁹⁷.

Aceste încercări de a îndepărta de pe ei jugul neomenos al nobililor rămînînd fără izbîndă, poziția țaranului se înrăutăți din ce în ce mai mult. Legi tot mai asupritoare se grămădeau pe capul lui, încît la sfîrșit condiția lui ajunsese aproape aceea a unui paria, dezmoștenit de toate drepturile și supus la îndatoririle cele mai îngreuitoare și cele mai nedrepte, numai spre a mulțami poftele nesfîrșite ale asupritorilor săi.

Legile ungurești care consfințiră această robie a țaranului sînt întîi *Jus tripartitum*, care punea ca principiu că „țaranul nu poate poseda nimic afară de plata pentru munca sa”¹⁹⁸. Această lege neomenoasă, care cobora pe om la rangul dobitocului, răpindu-i cel mai sfînt drept, acela de proprietate, fu promulgată întîi în Ungaria în 1514 și apoi se întinse și în Transilvania¹⁹⁹.

Un șir întreg de legi, care pot sluji drept model cum omul poate ajunge a fi exploatat de semenul său, fură promulgate în Transilvania de la 1540 pînă la 1653²⁰⁰, cele mai multe înainte de epoca lui Mihai Viteazul, încît reproducerea cîtorva din dispozițiunile lor pot să ne deie o idee despre starea de degradare nemaipomenită în care ajunseseră țaranii (români) din Transilvania. Iată cîteva din ele: averea țaranului mort fără testament, ceea ce se întîmpla mai totdeauna din neștiința lui de carte, să fie moștenită de nobil; țaranul să nu poată sub nici un cuvînt intenta stăpînului său un proces; mărturia dată de țaran să nu aibă nici o tărie, nici pentru, nici contra unui nobil²⁰¹. Un decret al lui Vladislav al II-lea ordona ca toți țaranii ce-și pierduseră libertatea să fie pentru vecie supuși stăpînirii netăgăduite a nobililor. Un alt decret al lui Vladislav pedepsește cu pierderea mînei drepte pe țaranul ce ar fi fost surprins purtînd arme. O dispoziție din 1545 a dietei din Transilvania hotărăște o nouă prigonire

¹⁹⁷ 1527 (*ibidem*, p. 623); altul din același an, 13 martie, 12 apr., 6 mai (*ibidem*, XV, p. 294—297). Locul citat în text la p. 290. Mai vezi și 4 aug. (p. 298).

¹⁹⁸ Verböczi, *Jus tripartitum* (publicat în 1514), Paris, III, tit. 30 28 [Vezi *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclute regni Hungariae*, ed. S. Kolosvári — K. Ovary — D. Markus, Budapesta, 1897]: „Rusticus praeter mercedem et praeter in terris domini sui quaesitum, ad proprietatem nihil juris habet, sed totius terrae proprietas ad dominum terrestrem spectat et pertinet”. Acesta este textul compact din care s-a scurtat fraza cunoscută: „rusticus praeter laboris mercedem et praemium nihil habet”. [Mai gravă era hotărîrea ca țaranii să fie condamnați la jugul iobăgiei veșnice: *jugo perpetuae servitutis et rusticitatis subjecti*. Vezi *Corpus Juris Hungarici*, I, Budapesta, 1899, p. 704—741, art. 47—48].

¹⁹⁹ Memorialul reprezentanților alegătorilor români adunați în Sibiu în 1881, Sibiu, 1882, p. 17.

²⁰⁰ Adunate sub titlul: *Aprobatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum*. Compară Memorialul citat, p. 21.

²⁰¹ *Jus tripartitum*, Pars III, tit. 30, 31 [Vezi analiza lui David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, p. 170—183].

a făcătorilor de rele, sub care se înțelegeau românii; și în afară de aceasta mai dispune ca, deoarece românii trăiesc în căsătorii făcute cu silnicie, iar nu în de cele legale, să fie de acum înainte îndatorați, sub pedeapsa de moarte, a se căsători după ritul catolic²⁰². Alte dispoziții, din 1552 interzic românilor despărțeniile învoite de biserica ortodoxă, după obiceiul pământului²⁰³. «Se vede deci cum se întrebuițau mișcările de răzvrătire ale românilor spre a-i apăsa și bisericește [62].»

Constituțiile Aprobate [63], publicate în 1653, însă puse în lucrare cu mult timp înainte, prevedeau între altele următoarele dispoziții: că românii sau cei de rit grecesc sînt suferiți* numai cît provizoriu în regat, pre cît le va plăcea principilor și regnicolilor; că deși nația română nu se numără între staturile țării, nici religia ei nu este dintre cele recunoscute, cu toate acestea ei sînt suferiți *pentru folosul statului* și biserica lor este tolerată (sub niște condiții foarte grele, care sînt enumerate); că, deși nația română a fost primită în Transilvania numai *pentru binele comun*, cu toate acestea, neținînd seamă de umilita ei stare, îndrăznește a impune fiilor patriei ungurești respectarea sărbătorilor lor, care lucru negăsindu-se cu cale s-a hotărît a nu se mai ținea în seamă, astfel încît românii erau obligați a lucra nobililor chiar și în sărbătorile lor cele mai sfinte. În sfîrșit, numai ungurii, secuii și sașii aveau dreptul a ocupa dregătorii publice²⁰⁴.

Altă nenorocire veni asupra românilor din Banat, anume așezarea de colonii sîrbești în acea regiune pentru a reîntregi populația rărită prin devastările turcilor. Acești sîrbi erau foarte ocrotiți de împărații austrieci și li se învoi o organizare bisericească sub un episcop a cărui jurisdicție fu întinsă asupra tuturor locuitorilor de legea ortodoxă răsăriteană. Românii intrară sub această stăpînire bisericească străină și văzură cărțile lor naționale înlăturate, iar slujba religioasă în bisericile lor săvîrșită în limba sîrbească²⁰⁵. «Este primul pas de trecere de la apăsarea materială la cea intelectuală.»

O descriere a Ardealului făcută de Pietro Busto, un muzicant al lui Sigismund Báthory, spune despre românii de aici că sînt robii ungurilor și îndatorați a lucra pămînturile stăpînilor lor fără nici o plată, bogăția acestora constînd în stăpînirea multor sclavi de aceștia, avînd ca limbă un soi de latină coruptă.^{205bis} Și, într-adevăr, românii ajunseseră adevărații robi ai ungurilor.

Măsurile cele aspre luate de națiile domnitoare în contra românilor erau motivate de actele de violență pe care și aceștia le comiteau asupra

²⁰² Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 301: „Valachi ritu romanae ecclesiae in sacro sancti matrimonio puellam sive mulierem desponsares. Contrarium facientes capite puniantur”.

²⁰³ *Ibidem*, II/4, p. 685.

* Adică tolerați.

²⁰⁴ Asupra tuturor acestor dispoziții vezi Aron Densusianu, *Principiile constituțiunei maghiare*, Iași, 1886, unde se reproduce și indicarea izvoarelor. Această apăsare nemaiauzită a românilor din partea ungurilor face pe ungurul [Joseph] Kemény, unul din rarii oameni din această nație cu privire dreaptă și judecată sănătoasă, să spună cuvintele la care ungurii ar face bine să mediteze: „dieses war also das Loos einer Nation die im harten Kampf gegen die Ungarn, fechtend und blutend erlag. Dass diese Nation durch die im X-ten Jahrhundert nur das druckende Recht des Fluch Schwertes kennendem Ungarn hart unterjocht wurde, war der Fluch demaliger Zeiten. Unter dem Schatten und den Früchten dieses grausamen Fluches aber auch noch heute gemächlich und herrisch ruhen und geniessen zu wollen, wäre entehrend!” (Kemény, [Über die ehemalige] Kenezen <Knesen> und Kanesiats [der Walachen in Siebenbürgen], în [Anton] Kurtz, *Magazin [für Geschichte, Literatur und alle denk- und merkwürdigkeiten Siebenbürgens]*, II, p. 324.

²⁰⁵ Ath. M. Marienescu, *Viața și operele lui Petru Maior și <în> „Analele Acad. rom.”* [1883], p. 35–37.

^{205bis} Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 28.

lor. Prin ocuparea țării lor de unguri și mai apoi de sași, li se restrînseră locurile de pășune, ceea ce le îngustă mijloacele de trai, cei mai mulți din ei fiind crescători de vite. Românii nu vroiau să recunoască veneticilor acestora nici un soi de drept asupra locurilor pe care, din vechime pînă atunci liber le pășunaseră cu vitele lor. Ei le introduceau deci cu sila în pămînturile ocupate de sași, care vroiau să înfringă aceste încălcări prin confiscări și pedepse. Românii răspundeau acestor silnicii prin dări de foc, încît era o stare de război statornică între români și sași oriunde se întîlneau. Așa în 1431 sașii ucid patru femei române pentru a lovi cu atîta mai greu în români, omorîndu-le soțiile. În 1419, regele Sigismund [de Luxemburg] provoacă pe nobili să apere pe sași de „oamenii răi” (românii), care ar face incursiuni în țara lor în modul bandelor de hoți: răpesc, despoaie, schilodesc și omoară pe coloniști²⁰⁶.

În 1469, regele Matei Corvin dispune ca nici un locuitor din Făgăraș, nobil sau de rînd, să nu mai poată duce vitele la păscut pe pămînturile date sașilor în contra voinței comunității acestora, ea putînd recurge spre apărare pînă la ajutorul voievodului Transilvaniei²⁰⁷.

În 1474 găsim un document care constată că românii, izgoniți de sași de pe niște teritorii pe care păscuseră vitele pînă atunci, aduc cu puterea turmele lor îndărăt, dar, fiind respinși de sași, își răzbună, dîndu-le foc locuințelor²⁰⁸.

Sașii însă își întindeau neconținut stăpînirile lor, restrîngînd pe acele ale românilor. În 1504 îi aflăm cumpărînd de la nobili comuna Loamneș, pentru că locuitorii ei ar face multe daune sașilor²⁰⁹. Uneori sașii obțineau stăpînirea unor sate românești prin cumpărătură de la regii unguri. Așa, Matei Corvin vinde în 1467 sașilor din Sibiu satul românesc Rășinari pentru 250 de florini, sub cuvînt că acest sat fusese confiscat de rege pentru crima trădării făcută de stăpînul lui, Petru Gereb²¹⁰. Alt sat, Valea Rodnei, se vede a fi fost dăruit sașilor din Bistrița. Tot așa aflăm dăruit ținutul întreg al Făgărașului și acel al Amlașului sașilor din Brașov, ca despăgubire pentru daunele suferite de ei de la români²¹¹.

După cumpărături, sașii încep a pune în practică sistemul de terorizare. Astfel, se uniră cu nobilii (unguri și români maghiarizați) și cu sașii spre a dezmoșteni națiunea română [64]. Vindeau chiar unii altora ceea ce nu era al lor, pentru a-și constitui drepturi de proprietari asupra unor pămînturi care, din vechime, fuseseră nu ale vînzătorilor, nici ale cumpărătorilor, ci ale celor vînduți.

În același an 1504, regele Vladislav sparge comuna românească *Satul Nou* din scaunul Miercurei, pentru că fusese reîntocmită în dauna sașilor care o distruseseră odată²¹². În 1548, un edict al lui Gheorghe, episcopul Varadului <Oradei>, regulează confiscările și pedepsele de aplicat românilor în caz de vătămare a proprietarilor sași. „Dacă valahul făgărășan va voi a-și duce oile sale în teritoriul saxon, să nu o poată face fără învoirea județului (care bineînțeles niciodată nu o dădea). Dacă le va introduce fără o asemenea voie, să i se ieie 4 oi de la o turmă, iar la caz de recidivă, 16; iar de va voi să oprească oile cu mîna armată, sau

²⁰⁶ Din colecția Kemény, reprodus de „Transilvania”, I, 1868, p. 212 și 221. Hurmuzaki, *Doc.*, II, p. 192.

²⁰⁷ Din colecția Kemény, *ibidem*, <„Transilvania”>, VI, 1873, p. 263.

²⁰⁸ *Ibidem*, VII, 1874, p. 58.

²⁰⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 527: „Villam Ladamos a nobilibus parata pecunia emert.”

²¹⁰ *Ibidem*, p. 178: „Villam Valachicalem Rosenara”.

²¹¹ *Ibidem*, p. 222.

²¹² „Transilvania”, XII, 1874, p. 59.

dacă va da foc sau va amenința cu darea de foc, să fie pedepsit cu moartea în țara sașilor chiar, sau dacă va fugi în Făgăraș să-și primească pedeapsa acolo²¹³.

Bineînțeles că românii nu se supuneau unor asemenea dispoziții menite a întări despoierea de pășunile lor; ei urmau înainte a introduce cu de-a sila turmele lor în pământurile pe care sașii puseseră stăpânire. Aceștia, sprijiniți și de autoritatea regească, îi pedepseau mereu, iar românii răspundeau morții prin moarte, pedepselor prin pojar. Atît de mult se înmulțiseră dările de foc în țara sașilor, încît se înființase un tribunal permanent pentru judecarea incendiatorilor²¹⁴, și se dădu voie sașilor a urmări pe incendiatori pînă pe domeniile nobililor²¹⁵.

Un document din 1498 conține următoarea tînguire a sașilor către Vladislav, regele Ungariei: „că ei ar suferi de la valahi daune și ocări mari și nespuse, fiind chinuți cînd cu focul, cînd cu furtul, cînd cu sabia, și dacă sașii pedepsesc asemenea crime, urmașii sau fiii sau nepoții acestor valahi uciși cer de la sași despăgubire pentru morțile făcute, ceea ce, dacă li se tăgăduiește, recurg iarăși la pojaruri și omoruri”²¹⁶.

Alipirea unor comune românești de teritoriile sașilor avea de scop nu numai lățirea însăși a pământurilor cotropitorilor, ci încă și ușurarea pentru ei a plății contribuțiilor pe care le revărsau aproape în întregimea lor pe spetele românilor. Aceștia se plîng în mai multe rînduri contra nedreptăților impuse lor de sași, fără a găsi, bineînțeles, nici o ascultare²¹⁷.

Sașii alerg la falsificări pentru a-și aroga asupra românilor niște drepturi pe care nu le aveau. Un curios document din 1548 conține un fel de învoială săvîrșită între români și sași, act care este adus de doi sași, Ioan Veres și Petre Haller, la episcopul Martinuzzi, episcopul lui Ioan Sigismund. Prin această învoială, încheiată chipurile între românii din Făgăraș și sașii din Țara Bîrsei, se stipulau următoarele: 1) valahul din Făgăraș să nu-și mai aducă oile pe locurile sașilor decît în urma unei convenții. 2) Dacă ar duce oile sale fără voie să i se ieie din 4 una. În caz de recidivă, să i se ia acest drept și dacă ar voi să ducă vitele cu puterea, să fie deținut la închisoare sau chiar ucis, dacă va vroi sasul. 3) Dacă oile ar fi găsite făcînd daune, să se prețuiască dauna făcută, și dacă păstorul vrea să-și ieie oile cu puterea, să fie prins și să se aducă martori pentru violența încercată; iar la caz de lipsă a martorilor, să jure sasul cu 7 jurători și să fie ucis păstorul. 4) Cînd un păstor ar fi amenințat cu focul pe vreun sas, să fie ucis. Dacă însă va fi fugit, să-l citeze castelanul înaintea judecătorului din Făgăraș, și dacă stăpînul păstorului nu va vroi să-l deie față, să se ucidă stăpînul în locul lui²¹⁸, și așa mai departe, dispoziții draconice, prezentate de falsificator ca productul unei învoieli, pe care românii, pentru a o iscăli, ar trebui să fi fost lipsiți de minte. De aceea și această pretinsă învoială nici nu se vede subsemnată de nici

²¹³ *Magazin für sieb. Landeskunde*, II, 1845, p. 324. Reprodus și în Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 430. O hotărîre ceva posterioară, din 1561, dispune ca locuitorii Făgărașului să nu mai poată paște vite în ținuturile săsești (*ibidem*, II/5, p. 502). [La 25 april 1599, Andrei Báthory a întărit boierilor și celorlalți locuitori ai Țării Făgărașului dreptul de a-și paște oile pe teritoriile săsești oriunde pasc oile și celelalte vite ale sașilor, atît vara cît și iarna, drept de care s-au bucurat *ab antiquo*; A. Veress, *Documente*, V, p. 218—219].

²¹⁴ Document din 1506 din colecția Kemény, reprodus de „*Transilvania*”, VII, 1874 p. 71. Matei Corvin concede comunității săsești din Agnita să ridice furci, roate și țepi spre pedeapsa cu moartea a aprinzătorilor de case, 1466 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 172).

²¹⁵ Document din 1511 (*ibidem*, <„*Transilvania*”>), VII, 1874, p. 94.

²¹⁶ Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 395.

²¹⁷ Într-un document din 1508 găsim o tînguire a cîtorva comune românești contra sașilor din Bistrița *ibidem*, <„*Transilvania*”>), VII, 1874, p. 83.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 144.

unul din numeroșii boieri ai Făgărașului, care cu toate aceste își dădeau prin acel act, sub numele de stăpîni ai păstorilor, capetele lor în mîinile sașilor.

În mai multe rînduri, cele trei națiuni privilegiate ale Transilvaniei cer confirmarea situației lor de la împăratul Ferdinand²¹⁹. În 1547, dieta Transilvaniei a celor 3 nații pare a resimți o muștrare de conștiință și atribuie nenorocirile Ungariei „plîngerilor iobagilor asupriți, care s-ar ridica pînă la cer să ceară răzbunare”²²⁰. Dieta învoiește țăranilor libera strămutare, însă cu condiții așa de grele, că învoirea devenea înșelătoare. Această concesiune însă, oricît de restrînsă era, este revocată în 1548. Apoi țăranii sînt din nou declarați liberi în 1550, dar această învoială este făcută iarăși iluzorie în 1551²²¹.

O dispoziție din 1554 stabilește o deosebire în defavoarea iobagilor români față chiar cu iobagii unguri: pe cînd pentru osîndirea unui țăran ungur se cereau 7 martori, pentru român erau destui 3²²².

Starea disperată a românilor este mărturisită de înseși autoritățile transilvănene. Episcopul George Martinuzzi, cotutorul lui Ioan Sigismund, fiul lui Zápolya, înștiințează în 1551 pe regele Ferdinand că turcii promit libertate de iobăgie țăranilor din Banat și din Transilvania, care țăranii cred ușor asemenea făgăduinți, întrucît „noi ținem pe rustici în așa apăsare încît numai atîta doară că nu le răpim femeile și copiii; de altfel, punem în lucrare asupra lor tot felul de cruzimi”²²³.

Și cu toate acestea, în timp ce stăpînii Ardealului își dădeau seama de nedreptățile săvîrșite de ei față cu românii, ei decretau ca fiecare iobag să fie îndatorat a merge la război²²⁴.

Iată, fără îndoială, o stare de lucruri din care se pot trage prețioase deslușiri. Apoi oare se poate admite că românii, așa numai din răutate sau spirit de nesupunere, să fi pătruns fără încetare în teritoriile sașilor? Dar apoi răzbunările lor prin dare de foc cărui alt simțimînt pot fi ele atribuite decît celui al dreptății încălcate, al despoierii de avutul lor? Se vede deci că românii nu vroiau să recunoască o stare de lucruri creată în urmă care schimba vechea lor poziție în țară; că protestau în contra unor uzurpări nedrepte, precum protestau saxonii în contra spolierii normande, sau precum irlandezii în contra nedreptății seculare a stăpînirii engleze.

Cînd vedem o împotrivire atît de înverșunată a unui popor întreg în contra altuia, *să știm că între ei se dezbată o întrebare istorică, iar nu una criminală*; că acel ce trebuie să o judece nu este judecătorul tribunalelor, ci mîiastra pană a istoriei. Noi vedem în aceste lupte înverșunate ale românilor în contra sașilor încă o dovadă, pe lîngă cele multe aduse pînă aici, că românii fuseseră jigniți în stăpînirea pămîntului Transilvaniei de veneticii sași, iar nu aceștia de „veneticii” români.

Acei țăranii transilvăneni asupra cărora se lăsa pe fie ce zi mai greu jugul de fier al nobilimii, la început erau și de neam unguri, precum am văzut-o aceasta în revoluția din 1437 în Transilvania, și încă acești din urmă trebuiau să fi fost îndestul de numeroși spre a îndrăzni să întreprindă o revoluție. Că erau și iobagi unguri ne-o dovedesc apoi documentele chiar

²¹⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 297, 333, 335 și 660.

²²⁰ *Ibidem*, p. 404—407: „oppressione colonorum quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei”.

²²¹ Vezi *ibidem*, p. 444, 466, 621, 690.

²²² *Ibidem*, II/5, p. 206: „rusticorum Hungarorum ... septem proborum hominum pronuntiari debeat ... valahus trium”. Curat ceva înspăimîntător!

²²³ G. Martinuzzi către Ferdinand, 1551 (*ibidem*, II/4, p. 605): „cum in tanta oppressione rusticos teneamus ut excepto hoc uno quod uxores et liberi illis non eripiantur omnem crudelitatem in illos exerciamus” ...

²²⁴ 1554 (*ibidem*, II/5, p. 207).

acum raportate, precum și un altul care dispune ca iobagii să fie toți îndatorați la slujbe militare, însă acei unguri să fie însărcinați cu paza lăuntrică a cetăților.^{224bis}

Apăsarea comună în care iobagii unguri trăiau alături cu românii îi împinse și-i făcu să dispară în sinul majorității românești, tot așa precum nobilimea română, împinsă de interesul ei de clasă, se contopi în majoritatea nobililor unguri. În curînd stătură față în față în Transilvania două naționalități în locul celor două clase ce existau mai înainte: ungurii ca apăsători, românii ca apăsați. Atunci, într-adevăr, termenul de nobil deveni sinonim cu ungur, precum acel de rustic, țăran, slujea cu deosebire pentru a însemna pe român.

Această transformare era aproape deplină cînd Mihai Viteazul pătrunse în Ardeal.

De cum îl văzură apărînd pe crestele munților și luîndu-și falnic zborul său izbînditor către capitala Ardealului, românii simțiră, în întunericul deznădăjduirii lor, lucind iarăși o rază de speranță. Un domn român din sîngele și din osul lor venea să cuprindă Transilvania. Era firesc lucru ca ei să se aștepte a fi liberați din apăsarea în care zăceau. Ei își închipuiau că Mihai venea să zdrobească nația maghiară*, dușmana lor de moarte care de atîta amar de ani le mîncă măduva și le sugea sîngele; că, în sfîrșit, sunase și pentru ei dulcea oră a dezrobirii și a răzbunării. Ei pornesc îndată un măcel în contra nobililor [65], care devine mai ales înfricoșat după izbînda lui Mihai asupra lui Báthory.

[Wolfgang] Bethlen spune asupra acestor turburări pricinuite de români: „Îndată ce se lăți vestea despre nefericita luptă de la Sibiu, care ca un fulger străbătu toată țara, românii din Transilvania făcură conspirație, se uniră cu străinii de aceeași gîntă și începură să cutreiere țara. Nicăiri omul nu mai era sigur pe viața lui. Românii din Transilvania făcură conspirație în credința că au să capete un domn din gîntea lor, omorau ici și colea, năvăleau în casele nobililor, le jăfuiău averile și erau cu atîta mai crînceni cu cît mai înainte ei erau de regulă condamnați la cele mai grele pedepse dacă se constata prin judecată că ar fi comis vreo crimă. Nicio-dată furcile, temnițele, securile, cîrligele, ștreangurile și colțurile stîncilor n-au omorît mai mulți criminali ca românii”²²⁵.

Spusele istoricului sînt adevărate de mai multe documente contemporane. Un raport al lui Ungnad către împărat, din 6 noiembrie 1599, spune „că oamenii de rînd dintre țărani țineau partea lui Mihai și începură pretutindenea a *ucide pe nobili*”²²⁶. Tot așa arată și Bocskay, într-o scrisoare către consilierul Barwitz <Ioan Barwitiu> din 7 noiembrie același an, că „aici este un număr destul de mare de rustici sub arme; năvălesc în casele nobililor și le dau foc, pe cei prinși îi omoară și comit felurite și neuzite tîlhării”²²⁷.

^{224bis} *Ibidem*, II/2, p. 146.

* Este vorba de nobilimea maghiară.

²²⁵ W. Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, ed. II, vol. IV, [Sibiu, 1789], p. 428. Aproape ca aceleași cuvinte și Stefan Szamosközy, în *Monumenta Hung. historica. Scriptores*, XXVIII, p. 342. [Vezi și SMIM, I, p. 132].

²²⁶ Din 6 nov. 1599, cîteva zile după intrarea lui Mihai în Alba Iulia (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 348): „der gemain Mann undter der Pauerschafft soll auf sein gewest und umberal die vom Adl zu Todt haben geschlagen”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 265].

²²⁷ Din 7 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III/1], p. 350): „Hic non exigua rusticorum pars in armis est; nobilium domos invadunt, ac comburunt, compraehensosque interficiunt, variaque ac inaudita latrocinia exercent”. Reprodus încă o dată în scrisoarea adresată de (Ștefan) Bocskay către Basta la 2 nov. 1599 (*ibidem*, XII, p. 493).

Sigmund Forgach, într-o scrisoare către [Miklos] *Palffy*, adaugă că „s-ar fi răsculat țărani contra stăpînilor lor și că Sombori Istvan a fost ucis în însăși curtea lui, precum și alții mulți”²²⁸. Un vechil, Petre Deak, al nobilului Petru Husar, a fost iarăși ucis de iobagii săi^{228bis}.

De asemenea arată și *Malaspina*, nunțiul papal, că „țărani încă de pe altă parte, [...], care s-au răsculat contra stăpînilor lor și i-au jăfuit cu totul”²²⁹. Și dacă *Malaspina* și cu *Bocskay* erau dușmanii lui Mihai, Ungnad la acea epocă era foarte bine dispus pentru el și tot prin acel raport lăuda credința lui către împăratul²³⁰.

Aceste rapoarte concordante, purcese de la prieteni, pe cît și de la dușmanii lui Mihai, unite cu spusele istoricilor unguri, adevăresc pe deplin o împrejurare care este de cea mai mare însemnătate în istoria eroului român.

Mihai însă nu primi acest ajutor pe care i-l ofereau țărani români spre cucerirea Ardealului; el ia îndată măsurile cele mai aspre spre a înăbuși asemenea mișcare²³¹ și-și întoarce fața de la românii ce voiau să-i aducă plocon capul întregii nații maghiare [66].

Cum se explică această purtare a lui Mihai? Domnul român credea că va putea să înduplece pe unguri a-i primi domnia, tocmai prin apărarea intereselor lor. Vom vedea cum Mihai fusese nevoit să jertfească clasei boierești din Muntenia pe acea a țăranilor spre a cumpăra prin această jertfire sprijinul boierilor în întreprinderile sale. El nu putea urma deci, în Transilvania, decît o politică asemănătoare celei puse de el în lucrare în Muntenia; nu putea el să dezlănțuiască în Ardeal ceea ce ținea încătușat în țara lui. Și acolo era deci împins a se sprijini pe nobili către care îl atrăgea poate și ideea preconcepută că în clasa lor reședea puterea. El vroia deci să alunge din mintea nobililor Ardealului teama ce-i îngrozise mai mult, aruncarea din partea domnului român asupra lor a întărității țărănimii [67].

Că ungurii se cutremurau de puțința unei atari măsuri se vede de pe aceea că, după dieta din Alba Iulia, în care, cu toate aceste, Mihai jurase că va respecta constituția țării, se răspîndise vestea că domnul vrea să taie pe toți ungurii și ei atunci trimit la Mihai pe mitropolitul ortodox* Dimitrie, cu *Evangelhia* în mîini, spre a-l ruga să nu facă asemenea urgie, după cum îl sfătuia logofătul *Teodosie*²³².

Această părere, deși greșită, a ungurilor asupra unirii lui Mihai cu țărani Ardealului se mai vede încă și din o scrisoare din 15 noiembrie 1599 a lui Zancowitz, ambasadorul regelui polon la curtea maghiară, către stăpînul său, în care îi spune: „Ceea ce am aflat noi despre Transilvania trimit d-lui subcancelar, ca să știți M. V. regală ce mare pojar s-a aprins în vecinătatea regatului M. V. și un exemplu periculos este ceea ce face Mihai, după cum ni se scrie, dînd voie țăranilor ardeleni a se scula asupra nobililor, a-i prinde și măcelări dimpreună cu femeile și copiii lor și a-și

²²⁸ Din 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „Item, so sein die Pauern auch wider ihre Herrn aufrührisch, der Sombori Istwan ist in sein aigen Hoff erschlagen worden, und andere mehr”.

^{228bis} Mihai Vodă către bistrițeni, 25 nov. 1599 (*ibidem*, XII, p. 514). [Vezi și SMIM, I, p. 131 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 289].

²²⁹ Din 14 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII], p. 514): „I contadini anche dall'altre parte, se bene non son mai stati liberi, e che però non possono prendere libertà alcuna, si son riballati da lor signori e gli hanno totalmente spogliati”.

²³⁰ Compară mai sus, p. 214.

²³¹ Ungnad către împărat, citat nota 226; urmează îndată după cuvintele raportate <reproduse> acolo: „aber der Michail hatts allspald eingestellt und abgeschafft”.

* Este vorba de episcopul catolic al Transilvaniei.

²³² *Anonimul din Belgrad*, în *Șincai*, [op. cit.], II, p. 276.

împărți între ei averea boierească cea risipită. Aceasta se resimte acuma la cazaci. Țăranii mărginași de pe aici și dintre munți sînt de asemenea dispuși la atare crime”²³³.

Tot așa spune și Ieremia Movilă într-o scrisoare către Zamoyski: „Mihai a făcut mult rău domnilor și nobilimii, dînd voie țăranilor de a pune la opreală pe stăpîinii lor, de a-i ucide pe dînșii, pe femeile și pe copiii lor, luînd ca pradă averile lor”^{233bis}.

Fiind deci pus, prin politica urmată de el, în nevoia de a se sprijini pe nobilimea transilvană, Mihai trebuia să caute a înlătura formarea în jurul numelui său a unei asemenea legende, și tocmai fiindcă era român trebuia să împiedice pe români a scutura lanțurile robiei. De altfel, am văzut cum Mihai Viteazul dăduse înapoi secuilor libertățile răpite de la ei de familia Bathoreștilor. Dar aceștia își pierduseră privilegiile lor de un timp îndestul de scurt; apoi ei erau puțini și încă nu înghițiți, ca românii, cu totul de nobilii Ardealului. Liberarea lor jignează pe cîteva individualități, nu pe o clasă întreagă²³⁴.

Faptul însă că Mihai Viteazul nu împiedică deloc pe secui de a comite acte de silnicie contra nobililor lor ne dovedește pe deplin că nu teama de neorînduiești și dorința de a menține ordinea reținuse pe Mihai de la dezlănțuirea românilor; că nu motive administrative, ci numai de acele politice îl făcuseră să oprească pe români. El vroia să atragă simpatiile nobilimii și credea că cel mai sigur mijloc era tocmai de a-i mîntui de primejdia cea mai mare, răzbunarea țăranilor, care stătea în mîinile lui de a o arunca asupra lor.

Și, cu toate acestea, unde era singura bază pe care Mihai ar fi putut înălța în Ardeal o trainică stăpînire? Învădat că numai în acel popor român de la care cuceritorul fericit întorcea privirile. O uriașă putere ascunsă zăcea în acele milioane de suflete înlănțuite și amărîte prin un jug secular. Dacă cumplită fusese apăsarea și îngenuncherea lor, cu cît mai cumplită trebuia să fie destinderea și ridicarea lor în picioare? Ce așteptau ei? Un semn de la Mihai și întreg Ardealul era la genunchii lui. Stîrnind pe unguri și dînd libertate românilor, ar fi înlăturat elementul dușmănesc pe care nici o concesie în lume nu putea să-l îmbuneze și îl înlocuia cu un altul, prieten și iubitor, care ar fi unit la simpatia singelui și plecarea recunoștinței; ar fi privit la Mihai ca la un Dumnezeu și ar fi jertfit lui cu drag și lepădare, întreaga sa ființă [68]. Îndată după cucerire, cui încredințează Mihai paza cetăților Ardealului? Românilor de pe lîngă el. Dovadă deci că încrederea cea mai mare tot în neamul și în poporul său era silit să o pună; și totuși, deși rațiunea îl îndeamnă la o așa purtare, nevoile momentului îl sileau să se abată de la ea.

Cu împăratul german nu ar fi avut de descurcat daraveri mai grele decît acele în care-l complicase cucerirea Ardealului, căci nemții erau cumplit de porniți în contra ungușilor pentru îndoita lor trădare, mai întîi prin întoarcerea către Sigismund Báthory la reintrarea lui în Ardeal, apoi prin acea către cardinal.

Mihai însă, prin sprijinul românilor ar fi căpătat o bază pozitivă, o putere proprie a lui, mare și nerăsturnabilă; ar fi întemeiat stăpînirea lui pe granitul nepieritor al simțămîntului unui popor și nu numai pe vîntul schimbător al combinațiilor politice.

Fără putere nu se întemeiază și nu se mențin împărățiile, orice s-ar zice în contra acestui element. Mihai o avea la îndemînă, dar împrejură-

²³³ Această scrisoare se află publicată în revista lui Hasdeu, „Traian”, 1869, p. 32.

^{233bis} Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 562.

²³⁴ Mai sus, p. 196. Compară Bălcescu, [*op. cit.*], p. 400.

rile îl sileau a nu se sluji de ea ; ba el trebui s-o înăbuşe spre a lăsa jocul liber nobilimii pentru viitoarele ei trădări²³⁵. «Aşa însă hotărâseră puterile istorice, înaintea cărora trebuie să se plece voinţele omeneşti, cum se pleacă spicele de grâu sub suflarea vântului. De aceea asemenea cugetare de păreri de rău sub pana istoricului nu slujesc la altceva decât la arătarea ma deplină a puterii fatalităţii.»

²³⁵ Judecata cea aspră a lui Bălcescu asupra lui Mihai Viteazul (p. 402) : „astfel Mihai trădase misia sa în Ardeal şi merita a cădea”, face o vină morală din ceea ce era numai o înlănţuire fatală a împrejurărilor.

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Despre tratativele purtate de Sigismund Báthory pentru cedarea Transilvaniei, (aşa-zisul „negot transilvănean”) vezi I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul*, ed. D. Mioc, p. 279—283 şi Kemény József, *Erdélyi fejedelem Báthori Zsigmond és II. Rudolf császár közötti egyezés Erdélynek átadása ivánt 1597-ben*. [Înţelegerea dintre principele Transilvaniei S.B. şi împăratul Rudolf II relativă la predarea Transilvaniei în 1597] („Uj Magyar Múzeum”, 1854, nr. 2, p. 193—204).

[2] Despre tratativele cu imperialii din 1597 vezi C. Göllner, *Über die diplomatische Mission des sächsischen Bürgers Marcus Schunkaburg im Dieste Michaels des Tapferen (1597)* („Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, II, 1959, p. 153—157).

[3] Despre Josica se spunea că este de neam român şi că a învăţat limba italiană de la principe, „care îl iubeşte şi i-a dat drept soţie pe o rudă a sa”. (*Călători străini*, III, p. 256). La 5 april 1598 se afirma însă că fusese arestat de Sigismund „pentru vina de a fi umblat după principat şi a fi încercat cu scrisori diverse să inspire maiestăţii sale, născocind că ţara ar vrea să dea în mâinile turcilor pe succesor sau să-l omoare” (*ibidem*, p. 323—324). Condamnat la moarte printr-un proces prezidat de comandantul cetăţii imperiale Satu Mare, Josica a fost executat la 2 sept. 1598 (vezi *ibidem*, p. 471—472, unde se dau amănunte despre gândurile sale de mărire).

Despre acest cancelar al Transilvaniei de origine română vezi: Biró Vencel, *Miért fejezték Jósika István kancellárt?* [Pentru ce au decapitat pe cancelarul Ştefan Josica?] („Pástor-tűz”, XXIV, 1938, p. 205—209) şi Theodor Trâpcea, *Un bănăţean, cancelar ardelean, în luptă cu Habsburgii, pentru autonomia Transilvaniei* (AIIC, 1969, p. 223—229), care consideră că Josica a încercat să evite subjugarea Transilvaniei de către Habsburgi, fiind „victima forţei brutale”.

Unii autori au idealizat activitatea lui Josica, ce ar fi urmărit „reconstituirea statului dac” (M. Neagoe, *Problema unităţii ţărilor române în sec. XVI*, în RA, 1975, nr. 4, p. 438). Vezi precizările lui C. Rezachevici, „Neam” şi „Naţiune”; *unirea politică a ţărilor române sub Mihai Viteazul. Critica unor interpretări* (R. Ist., 1977, nr. 9, p. 1723—1724).

[4] Despre legăturile lui Mihai cu Meletie Pigas — folosit ca intermediar pentru încheierea păcii cu Poarta — vezi: N. Şerbănescu, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu ţările române* (BOR, 1946, p. 352—372) şi Al. Botez, *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas* (BOR, 1965, nr. 5—6, p. 584—592) (scrisoare din 1597, publicată şi de E. Tappe, *Documents concerning Rumanian history*).

[5] Poarta a recunoscut atît lui Mihai cît şi fiului său Pătraşcu „domnia pe toată viaţa cu cel mai straşnic şi mai tare jurămint”, aceasta „numai cu jumătate din tributul anual” (SMIM, III, p. 91). Mihai declara că „doreşte ca turcii să preia tributul, dar pentru rest să fie lăsat în pace” (Hurmuzaki, IV/2, p. 57, 223).

[6] Opinie eronată; lupta lui Mihai urmărise tocmai scuturarea dominaţiei otomane cu ajutorul imperialilor.

[7] Despre prima abdicare a lui Sigismund Báthory vezi József Kemény, *Erdélyi fejedelem Báthori Zsigmond és II. Rudolf császár közötti egyezés Erdélynek átadása ivánt 1597-ben*. [Înţelegerea dintre principele S.B. şi împăratul R. II relativă la predarea Transilvaniei în 1597] („Uj Magyar Múzeum”, 1854, nr. 2, p. 193—204).

[8] Dimpotrivă, abdicarea lui Sig. Báthory — lipsit complet de autoritate — a oferit domnului Ţării Româneşti posibilitatea de a trata direct cu imperialii, cu care era obligat să discute pînă atunci prin intermediul fostului principe, care se pretindea suzeranul său şi care puneia piedici în calea relaţiilor lui Mihai cu Rudolf al II-lea.

Instabilitatea situaţiei din Transilvania îl duce pe Mihai Viteazul la concluzia că era necesară soluţionarea, fie şi prin imperiali, a crizei care se dezvoltă în ţările române şi care putea deveni periculoasă. În ianuarie 1597, o solie condusă de banul Mihalcea obţinea din partea imperialilor promisiunea unor importante subsidii pentru întreţinerea unei armate permanente, aflată sub conducerea nemijlocită a domnului. După unele amînări, din iulie

1597, subsidiile au început să fie plătite efectiv și Mihai Viteazul putea dispune de 4 000 legegii cu arme de foc; se asigura astfel prezența unei puternice forțe militare la Dunărea de Jos, pe care putea să se sprijine și guvernul imperial, aflat în război cu otomanii.

[9] Tratatul de la mănăstirea Dealu a fost încheiat la 9 iunie 1598 (Vezi textul în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 187—195 și Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 63—66 și 200—202). Acest tratat prevedea colaborarea politică și militară în războiul purtat împotriva Imperiului otoman, întreținerea unui efectiv permanent de mercenari pe socoteala imperialilor și, mai ales, consfințea caracterul independent și ereditar al domniei. Xenopol rezumă tratatul, deși textul este pus în ghilimele.

[10] Vezi și textul publicat în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 207, cu deosebiri de traducere (nu este vorba de prada țării „în lung și în lat”).

[11] Despre bunele relații ale lui Mihai Viteazul cu secuii, cărora le-a redat privilegiile răpite de Bathorești și care l-au sprijinit în luptele sale din 1595, 1599 și 1601, vezi: Károly Szabó, *Mihály vajda adománylevele a székelyeknek* [Actul de libertăți dat de Mihai vodă secuilor] („Történelmi Tár”, 1880, p. 789—791); Ludovic Demény, *Secuii și Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 127—149; idem, *Actele de libertăți ale lui Mihai Viteazul și politica principilor transilvăniți față de secui la începutul secolului al XVII-lea*, extras din vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, Buc., 1978, p. 195—214; Geza Kovach, *Unele considerațiuni cu privire la legăturile lui Mihai Viteazul cu secuii în preajma bătăliei de la Guraslău*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul*, Zalău, 1976, p. 187—204; Lajos Demény, *A székelyek és Mihály Vajda. 1593—1601*. [Secuii și Mihai Viteazul], Buc., 1977 (principala lucrare despre sprijinul dat de secui lui M.V.)

[12] Mihai Viteazul nu a avut niciodată o asemenea preocupare; dimpotrivă, el promitea arhiducelui Maximilian că este gata să pornească oricând împotriva lui Sigismund dacă acesta va duce o politică ostilă imperialilor. El scria împăratului: „dacă maiestatea voastră s-ar înțelege cu ardeleanul (= Sig. Báthory) așa ca să rămână în țară, el (Mihai) nu vrea să fie sub el, nici să-l recunoască de domn” (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 248).

[13] Despre importanța acestei expediții la sudul Dunării vezi: C. Göllner, *Broșuri rimate despre campania lui Mihai Viteazul în sudul Dunării în toamna anului 1598* (RI, 1939, p. 217—221); Aurel Decei, *Răsunătoarea acțiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre în septembrie — octombrie 1598, înfățișată de cronicile turcești*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 163—178.

În memoriul său către împărat, Mihai declara că trecuse Dunărea pentru a ajuta Oradea aflată „în mare strîmtoare”; el povestea cum săvîrșise „o ispravă prea frumoasă și vrednică de pomenire”; „deși îmi uciseră calul sub mine și rămăsei rănit la umăr, cîștigai izbînda asupra lor, pricinuindu-le mult omor, căci Karaman pașa a fost ucis cu o mulțime de căpetenii de seamă, iar Hafiz pașa anevoie scăpă în cetățuia Nicopole”. A urmat apoi asediul cetății și pustiirea regiunii de la Dunăre pînă la Munții Balcani, „ucigînd cîți dușmani se puteau găsi” (A. Decei, în *Literatura română veche*, II, Buc., 1969, p. 47 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 639—640).

A urmat apoi bătălia de lângă Vidin, unde — spune domnul — „i-am învins (pe turci) și i-am zdrobit rău de tot, tăind foarte mulți din ei în bucăți. Și eu, în această luptă, primii de la un turc o sulită în piept, pe care o smulsei și o rupsei cu mîinile mele”.

După o altă luptă victorioasă la Kladova, spune domnul mai departe: „petrecui șase săptămîni în țara turcului și voi ca toată țara să fie dată pradă focului și pustiită; și pe toți creștinii pe care i-am găsit i-am trecut în Țara Românească cu toate ale lor”. Vezi și Hurmuzaki, XII, p. 417, 420; SMIM, III, p. 91 și urm. și *Istoria Țării Românești*, p. 69—71.

[14] Principalul agent de legătură al lui Mihai Viteazul cu bulgarii era Dionisie Rally, despre care vezi: N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul* (RI, 1919, p. 26—35); și în limba franceză în BSHAR, 1920, nr. 1. Vezi și lucrările citate la nota [55] din cap. I.

[15] Xenopol nu amintește de pacea încheiată de Mihai cu Imperiul otoman la 6 oct. 1598, pace care asigura independența Țării Românești.

[16] Mulți alți bulgari s-au așezat la nordul Dunării în timpul războaielor ruso-austro-turce din sec. XVIII și primele decenii ale sec. XIX. Vezi C. Velichi, *Emigrarea bulgarilor în Țara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812 („Romanoslavica”*, 1963, p. 27—58).

[17] Publicat și în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 218—220.

[18] Mihai Viteazul l-a caracterizat foarte bine pe Sig. Báthory, cînd spunea despre el că „nu știa nici ce face, nici ce vrea” (DRH, B, XI, p. 499).

Caracterul schimbător al principelui a fost semnalat și de nunțiu Alfonso Visconti, care se plîngea de faptul că nu știe „din clipă în clipă în ce stadiu se află treburile acestui principe”, din care pricină negocierile cu el erau foarte greu de dus (*Cățători străini*, III, p. 489). Vezi și Radu Constantinescu, *op. cit.*, 204 și 311.

[19] Despre obligațiile militare ale secuilor înainte de răscoala lor din 1562 și după aceea vezi vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, Buc., 1978, cap. IV.

[20] Cele două texte sînt publicate în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 235—237.

[21] Xenopol nu amintește nimic de faptul că Andrei Báthory împreună du Ieremia Movilă i-au pus în vedere lui Mihai Viteazul să-și părăsească țara și tronul. Aga Caraiman, capuchehaia Moldovei la Poartă, mărturisea că cei doi dușmani ai Viteazului se hotărîseră „să-l prindă pe Mihai voievod] și să-l trimită la Poartă”, iar Țara Românească să o dea lui Simion Movilă (Hurmuzaki, XII, p. 469).

După cum declara Mihai Viteazul mai tîrziu, în celebrul său memoriu, „în acea vreme, cardinalul îmi trimite sol, pe Toma Csomortány, cu o solie ca eu să-mi părăsesc țara, pentru că nici ei, nici moldovenii, nici chiar turcii nu erau mulțumiți și nici nu voiau să mai rămîn eu în Țara Românească”. Văzîndu-se înconjurat „din toate părțile de dușmani”, domnul a căutat să cîștige timp, cerînd principelui Andrei Báthory să-i dea un loc în Transilvania pentru el și familia sa (Pernice, *op. cit.*, p. 45).

În scrisoarea de o mare finețe diplomatică adresată lui Ieremia Movilă după unirea Transilvaniei cu Țara Românească, Mihai Viteazul arăta că-i ceruse lui Csomortány ca, dacă Andrei Báthory face pace cu turcii, să-l împace și pe el cu Poarta, la care solul cardinalului a replicat: „craul cu nici un chip nu poate să obție pentru domnia ta alianță la dînșii, căci turcii nu vor și nici nu sînt bucuroși să te aibă pe domnia ta în această țară și este și acum la noi (în Transilvania — N.S.) un ceauș care a venit pentru aceasta, ca domnia ta să nu mai rămîi în această țară”. Din spusele lui Csomortány rezultă că A. Báthory acționa din porunca sultanului, care-i ceruse să-l prindă pe Mihai, promițîndu-i și ajutorul lui Ghiuzeldi-pașa (DRH, B, XI, p. 499—500).

După cum mărturisea un martor contemporan, cînd a auzit că este somat să părăsească țara, Mihai a ripostat: „pînă ce nu-mi vor arunca pămînt peste ochi, nu voi înceta să lupt cu turcii... În ceea ce privește lăsarea domniei, nu-mi las nimănui țara și moșia pînă ce nu mă vor smulge de acolo, tîrîndu-mă pe picioare” (*Călători străini*, IV, p. 179).

Despre această gravă amenințare știe și cronica țării, unde se spune: „atuncea Ieremia vodă, domnul Moldovei, deaca să așază Batîr Andreiaș pe crăie, iar el trimise cărți la Batîr Andreiaș cum să fie amîndoi una și să scoată pe Mihai vodă din mijlocul lor. Și de nu va ieși de voe, ei să rădices oști asupra lui să-l prinză, să-l dea turcilor” (*Istoria Țării Românești*, p. 72—73). *Mihai Viteazul a fost deci silit să preîntîmpine acțiunile dușmănoase ale lui Andrei Báthory.*

[22] După cum am arătat în nota precedentă, Mihai avea mai multe „de răzbunat”, dar nu acesta era gîndul ce-l ducea în Transilvania, ci altul despre care vom vorbi mai jos.

[23] Planul campaniei a fost alcătuit cu un spirit excepțional de organizare și de sincronizare a acțiunilor grupelor de oșteni. Forțele armate de care dispunea domnul au fost împărțite în două coloane: prima coloană, formată din slujitori și curteni români și din oșteni de profesie, unguri și cazaci, sub conducerea personală a domnului, a intrat în Transilvania la 4/14 octombrie 1599, pe la Buzău — Brașov, pentru a se uni cu detașamentele secuilor, dușmani de moarte ai familiei Báthory după 1562, cu care Mihai se înțelesese dinainte și care-l așteptau; cea de a doua coloană, formată din corpurile de ostași din Oltenia („oștile Craiovei și ale Jiului și cu ale Mehedinților”, cum spune cronica țării), sub comanda banului Udrea Băleanu și a fraților Buzești, a pătruns în Transilvania, cîteva zile mai tîrziu, prin pasul Turnu-Roșu.

La 16/26 octombrie cele două coloane s-au unit lîngă Sibiu, în momentul cînd Andrei Báthory — luat prin surprindere — abia terminase concentrarea forțelor militare, mobilizate în grabă.

[24] Mihai Viteazul nu săvîrșea un fals propriu-zis, deoarece, încă din 28 august 1598, Giovanni di Marini Polli sfătuisese pe împărat „să făgăduiască secuilor restituirea libertăților suprimate de Bathorești” și să însărcineze pe Mihai să ducă tratative cu fruntașii secuilor (Hurmuzaki, XII, p. 381). Încheierea înțelegerii cu secuii era în curs de perfectare la 14 sept. 1599, cînd Mihai Viteazul trata cu imperialii și cu G. Basta. Vezi Szádeczky Lajos, *Regestek Mihály vajda történetéhez* [Regeste cu privire la Mihai vodă] („Történelmi Tár”, 1883, p. 723—724). Mihai a fost forțat deci să garanteze, în numele împăratului Rudolf al II-lea, restituirea libertăților secuilor. Vezi amănunte în vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, cap. II, scris de L. Demény și intitulat: *Actele de libertăți ale lui Mihai Viteazul și politica principilor transilvăni față de secuii la începutul sec. XVII*, p. 195—203.

Textul lui Darahi este publicat în *Călători străini*, IV, p. 128.

[25] Bătălia s-a dat la Șelimbăr, lîngă Sibiu, la 18/28 octombrie.

Szamosközy povestește cu lux de amănunte surpriza care a cuprins anturajul lui Andrei Báthory cînd s-a aflat că Mihai Viteazul era deja la Brașov; de abia atunci „a trimis peste tot curieri rapizi în toate colțurile țării ca să cheme poporul la arme” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 169).

După știri aflate „din gura lui Mihai vodă”, acesta „ar fi spus că dacă nimeni nu este în stare să poarte de grijă Ardealului, apoi este el în stare să-l chivernisească” (R. Constanțescu, *op. cit.*, p. 206).

Înainte de luptă, Mihai Viteazul a cerut lui Andrei Báthory să se retragă în Polonia și să nu oprească pe transilvăneni de la credința promisă împăratului. Cardinalul a cerut răgaz de gândire trei zile, cerere respinsă de Mihai, care „a lovit drept în tabăra cardinalului” (*ibidem*, p. 210).

Oastea principelui dispunea de artilerie și cavalerie destul de puternice, dar căpeteniile militare ale Transilvaniei n-au reușit să le pună în valoare, iar nobilimea ardeleană a rămas în rezervă. La începutul bătăliei, artileria lui Báthory a provocat pierderi serioase oastei lui Mihai, iar prin spărturile create au început să pătrundă detașamente de cavalerie. Atunci — ca și la Călugăreni — intervenția personală a viteazului domn a hotărât decizia victorioasă. În fruntea unor trupe de elită, „cu cea mai mare vitejie și îndrăzneală, prin pericolul la care s-a expus” (Hurmuzaki, III/1, p. 360—361), Mihai a reușit să arunce îndărăt oștirea lui Andrei Báthory, în asemenea fel încît, datorită vâlmășagului produs, s-a ajuns la panică și fugă.

Despre marea victorie de la Șelimbăr, vezi: Al. Culici, *Prima cucerire a Transilvaniei, octombrie 1599* („România militară”, 1939, nr. 4, p. 79—96 și nr. 5, p. 18—34) și descrierea amănunțită făcută de nunțul papal Germanico Malaspina, martor ocular, publicată în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 271—283.

Despre modul cum s-au răspîndit în Europa știrile cu privire la victoria lui Mihai Viteazul, vezi Andrei Pippidi, *Noi informații cu privire la lupta de la Șelimbăr* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 553—574).

[26] Intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania a fost primită cu multe speranțe de iobagii români, care nădăjduiau că vor fi eliberați din robia nemeșilor maghiari, împotriva cărora s-au răscolat. Vezi amănunte la Ștefan Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania* (SMIM, I, 1956, p. 123—154).

După cum spunea un cronicar al vremii: „românii, care, așezați în sate, locuiesc în toată Transilvania, s-au unit cu oamenii de aceeași origine veniți de peste Carpați și s-au răscolat pretutindeni, plini de încrederea pe care le-o inspira un domn din neamul lor” (N. Edroiu, *Mihai Viteazul în lumina cronicilor din veacurile XVII—XVIII*, în R. Ist., 1977, nr. 7, p. 1258—1262).

După unele mărturii contemporane, „prin călugări de-ai săi, înainte de intrarea în țară, Mihai ațîțase în ascuns pe toți țărani români din Transilvania ca să-i ucidă pe nobili” (N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. 194).

[27] Principalele lucrări despre stăpînirea lui Mihai Viteazul asupra Transilvaniei sînt: L. Szádeczky, *Erdély és Mihály vajda története*. [Istoria Ardealului și a lui Mihai Viteazul], Timișoara, 1893 (principala lucrare, cu documente); I. I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania, 1 noiembrie 1599—19 august 1601*, Buc., 1946 (extras din AARMSI, s. III, t. 28, 1945—1946, p. 447—542). Vezi și: N. Sulică, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu orașul Mureș* („Șoimii”, 1929, nr. 9—10, p. 58—71); N. Iorga, *Taina lui Mihai Viteazul și rostul istoric al Ardealului. Conferință la Alba Iulia, 10 decembrie 1938* (RI, 1939, p. 101—114); Pavel Binder, *Contribuții privind domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 575—603); Ștefan Pascu, *Mihai Viteazul și Transilvania*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 11—24; Ioan Ciupea, Raluca Comardicea, *Făgărașul în politica lui Mihai Viteazul de unire a celor trei țări române* („Cumidava”, 1979—1980, nr. 1, p. 43—52).

Din timpul stăpînirii lui Mihai Viteazul în Transilvania au rămas numeroase documente, publicate de: Ion Lupaș, *Patru scrisori românești din timpul stăpînirii ardelenilor a lui Mihai Viteazul*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, Buc. 1928; I. Minea, *Despre Ardealul lui Mihai vodă Viteazul. Cîteva documente date pentru moșii ardeleniști* (CI, 1934—1936, nr. 1, p. 177—195); I. Lupaș, *Documente istorice transilvane. Vol. I, 1599—1699*, Cluj, 1940; G. Duzinchevici, *Noi documente de la Mihai Viteazul* (RA, 1946—1947, p. 378—381); I. Ranca, *Patru documente sighișorene emise de Mihai Viteazul* (RA, 1971, nr. 1, p. 101—106); Paul Abrudan, *Domnica Avrigeanu, Două documente inedite de la cancelaria din Alba Iulia a lui Mihai Viteazul* (R. Ist. 1975, nr. 4, p. 605—608); Grațian Mărcuș, *Șase scrisori din Sălaj ale lui Mihai Viteazul* (AMP, 1977, p. 197—200).

[28] Textul este publicat, cu unele diferențe, în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 266 (Mihai își spunea locțiitor și guvernator al împăratului și general-comandant de campanie).

Cînd a aflat de intrarea lui Mihai în Transilvania, Rudolf al II-lea i-a scris lui G. Basta să intre în acțiune cînd și unde dorește, „hotărînd așa cum vei crede că este mai bine și mai de trebuință” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 204—205). După ce Mihai a ocupat singur Transilvania, Basta „a intrat cu trupele sale”, provocînd pe bună dreptate suspiciunea domnului (*ibidem*, p. 218).

[29] Textul este tipărit în vol. *Mihai Viteazul*, p. 258—263.

[30] Pentru campania fulgerătoare împotriva lui Ieremia Movilă din mai-iunie, campanie care a dus la unirea Moldovei cu celelalte două țări române, vezi detalii la: C. Turcu, *Informații documentare cu privire la campania lui Mihai Viteazul în Moldova* (SAI, II, 1957, p. 77—94); Al. Gonța, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova* („Studii, 1960, nr. 4, p. 141—157); I. Kara, *370 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul. Știri puțin cunoscute*

despre voievod („Valachica”, 1972, p. 171—175); C. Cihodaru, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova (mai-iunie 1600)* (CI, 1974, p. 131—145); C. Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobîndire a Moldovei*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 51—73, unde se analizează evoluția relațiilor lui Mihai cu Ieremia Movilă și convingerea Viteazului despre necesitatea îndepărtării domnului moldovean încă înainte de ocuparea Transilvaniei.

Campania din Moldova este menționată în mai multe documente interne. De pildă, în sept. 1610 se spune că niște privilegii au fost pierdute „din cauza oștilor lui Mihai voievod, cînd a fost Baba Novac cu tabăra cu haiducii, la Vasileuți pe Prut” (DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 318). Vezi și Al. Lapedatu, *Un sat hotinean distrus de oștile lui Mihai Viteazul, mai 1600* (RI, 1915, nr. 11—12, p. 8).

Despre tratativele purtate de Mihai Viteazul înainte de campania din Moldova vezi amănunte la Paul Cernovodeanu și N. Vătămanu, *Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563—1602)* (SAI, IX, 1967, p. 65—79). După declarația făcută de Muraltus, acesta fusese trimis de Mihai Viteazul la Suceava cu propunerea domnului de a da în căsătorie pe fiica sa, Florica, lui Sigismund Báthory și de a căsători pe fiul său, Nicolae-Pătrașcu, cu fiica lui Ieremia Movilă (I. Corfus, *Documente*, p. 401). Înrudirea celor trei principii ar fi contribuit la stingerea dușmăniei dintre ei.

[31] *Mihai Viteazul nu poate fi considerat un „cuceritor”, căci el unea sub sceptrul său nu țări străine ci locuitori de același neam cu el, care aveau conștiința originii comune și a unității de neam; aceasta și explică succesul rapid al întreprinderii sale, ca și modul cum a fost primit de români în Transilvania și Moldova.*

Problema vechimii conștiinței unității de neam și transformarea ei în conștiință națională modernă a beneficiat în ultimele decenii de atenția stăruitoare a istoricilor români, care i-au dedicat numeroase studii: N. Iorga, *Conștiința națională românească de la Mihai Viteazul pînă astăzi* („Neamul românesc”, 1920, nr. 162—181); Ștefan Pascu-Aron Petric, *Ideea de unitate național-statală în conștiința poporului român* („Anale de istorie”), 1973, nr. 6, p. 3—23; Ștefan Pascu, *Ideea de unitate—permanență a poporului român* („Analele Univ. Craiova”, 1978, p. 23—32); idem, *Lupta pentru unitate—permanență a istoriei poporului român* (MSI, 1978, p. 57—66); I. Toderașcu, *Mihai Viteazul și conștiința unității etnice a românilor* (MM, 1981, nr. 4—6, p. 216—226); N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1982, p. 151—175 (cu bibliografia mai veche); Gh. Platon, *Forța ideii de unitate în istoria românilor*, în vol. *Dezbateri istoriografice*, Iași, 1983, p. 1—15; N. Stoicescu, *De la conștiința unității de neam la conștiința națională* (R. Ist., 1984, nr. 2, p. 107—125); Mihai Berza, *Conștiința unității de neam la români în evul mediu*, în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Buc. 1985, p. 195—206 etc.

[32] Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu țarul Boris Godunov vezi îndeosebi: T. Holban, *Două știri despre români* („Arhiva”, 1928, nr. 2, p. 139—140); idem, *Din relațiile lui Mihai Viteazul cu rușii* (RI, 1935, p. 223—225); Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Mihai Viteazul și legăturile cu Rusia. O scrisoare inedită* („Studii”, 1948, nr. 4, p. 142—148).

[33] Unirea rutenilor ortodocși cu biserica română în 1595 a influențat relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia. Vezi Julian Pelesz, *Geschichte der Union rutheinischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 2 vol., Viena, 1878—1880. După cum s-a arătat, rutenii ortodocși din Polonia sperau în ajutorul lui Mihai Viteazul. Vezi Kazimierz Tyrzkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel, prince de Valachie* (RHSEE, 1926, p. 276—283); idem, *Knowania Michala Multanskiego przeciw Polsce (1598—1600)* („Kwartalnik historyczny”, 1919).

[34] Campania din Moldova poate fi astfel schițată: la 5 mai, un corp de oaste ataca Suceava; între timp, pe valea Trotușului, aveau loc ciocniri cu ariergărzile armatei lui Ieremia Movilă, care se retrăgeau spre interior. După ocuparea orașului Bacău, oastea lui Mihai s-a împărțit în patru coloane, dintre care trei au pornit asupra Sucevei, prin Bistrița, Baia, Roman. După un scurt asediu, la 16 mai 1600, oastea Țării Românești ocupa cetatea Sucevei.

Cîteva zile după căderea Sucevei, Mihai Viteazul cîștiga o nouă victorie la Verbia împotriva a ceea ce mai rămăsese din armata lui Ieremia Movilă. La 28 mai oștile lui Mihai Viteazul se aflau în fața Hotinului, pe care nu l-au putut cucerii din cauza lipsei artileriei de asediu.

O altă coloană, condusă de Baba Novac, comandantul haiducilor, a ocupat regiunea dintre Siret și Prut, instalînd o garnizoană în orașul Iași. Renunțînd la asediul Hotinului, detașamente ale trupelor române au pătruns adînc pe teritoriul Poloniei, pentru ca, prin acțiuni de diversivune, să împiedice mobilizarea forțelor polone și trimiterea lor în ajutorul lui Ieremia; în sud, au ocupat cetățile Tighina, Cetatea Albă, Chilia și Izmail, deținute de turci. Campania din Moldova s-a încheiat cu înstăpînirea rapidă a lui Mihai Viteazul asupra întregii țării, numai Hotinul rămînînd în afara controlului său.

Ușurința cu care Mihai a ocupat Moldova se explică prin trecerea oștenilor lui Ieremia Movilă de partea sa; după cum mărturisește un izvor contemporan: „moldovenii, răscolindu-se, au întors armele în sprijinul lui Mihai, împotriva lui Ieremia Movilă” (Hurmuzaki, IV/2, p. 24). După știri aflate în Polonia, „toată țara Moldovei l-a întîmpinat pe Mihai cu

mare bucurie, cetatea Suceava i s-a închinat", iar domnul „s-a arătat atît de darnic și blînd poporului, încît aceștia l-au numit „tată” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 222). Trecerea țăranilor de partea lui Mihai, atît în Transilvania, cît și în Moldova, demonstrează că ne aflăm în fața unei manifestări de solidaritate românească, dovadă că exista o puternică conștiință a unității de neam.

Mihai el însuși și-a exprimat această conștiință într-o scrisoare adresată pașei de Tighina în care-i comunica acestuia că — ținînd seama de relațiile cu Polonia, care sprijinea pe Ieremia — avea de gînd să ocupe nu numai pămînt românesc (*non solummodo terram valachicam occupare*) (Hurmuzaki, XII, p. 663). Domnul știa deci că Moldova — ca și Țara Românească și Transilvania — este „pămînt românesc”.

[35] Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu polonii există o bogată literatură istorică, din care amintim: Ilie Corfus, *Correspondență inedită asupra relațiunilor dintre Mihai Viteazul și Polonia* („Codrul Cosminului”, 1935, p. 1—67); și extras, Cernăuți, 1935; idem, *Mihai Viteazul și polonii*, Buc., 1938 (în anexă, 121 documente, 1594—1601); idem, *Mihai Viteazul în cercetări polone recente* (AIIAI, 1964, p. 171 și urm.); idem *Michel le Brave et la Pologne* (RRH, 1975, nr. 3, p. 483—498); M. Vîrcioroveanu, *Mihai Viteazul în predica iezuitului Piotr Skarga* (BOR, 1975, nr. 5—6, p. 679—692); Ștefan Andreescu, *La Pologne, la Moldavie et la Ligue Sainte en 1596. Une nouvelle source* (RRH, 1983, nr. 3, p. 239—257) etc.

Despre tratativele lui Mihai Viteazul cu Poarta în iarna anului 1599—1600 și cu regele Poloniei (1600), care-i cerea să ofere coroanei polone cele trei țări române unite, vezi I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu polonii*, Buc., 1935 (din AARMSI, s. III, t. XVI, 1934—1935, p. 59—70).

[36] Mihai Viteazul arăta că trebuie să alunge pe Ieremia Movilă „ca dușman al creștinilor, ... ca să nu poată aduce o piedică la planul expediției în Turcia” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 19—20). El urmărea să prevină planurile lui Ieremia, care se pregătea să-l atace (A. Veress, *Documente*, VI, p. 106).

[37] La 27 mai 1600, Mihai Viteazul emitea din orașul Iași, cetatea de scaun a Moldovei, faimosul hrisov prin care se intitula „domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei”, titulatură pe care o va utiliza în toate hrisoavele din timpul șederii sale în această țară.

Documentele emise de Mihai Viteazul ca domn al celor trei țări române au fost publicate de Ioan Bogdan, *Patru documente de la Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei*, în vol. *Prinos alui D. A. Sturdza*, Buc., 1903, p. 147—170 și Stoica Nicolaescu, *Documente de la Mihai vodă Viteazul ca domn al Țării Românești, al Moldovei și al Ardealului, 1600. Texte originale însoțite de traduceri și adnotațiuni istorice*, Buc., 1916.

În acțiunea de organizare a guvernării Moldovei, un loc important l-a ocupat biserica, menită să fie aliată lui Mihai în realizarea planurilor sale. În iunie 1600, s-a ținut la Iași un sinod, prin care înalții prelați fugiți în Polonia împreună cu Ieremia Movilă erau cate-risiți și scoși din scaunele lor; mitropolit al Moldovei a devenit Dionisie Rally, sfetnic apropiat al lui Mihai Viteazul. Scopul principal al acestui sinod a fost de a consfinți legitimitatea domniei lui Mihai Viteazul în Moldova, prin jurămintele de credință către domn depuse de episcopii de Roman și Rădăuți, acte ce oglindesc o gîndire politică care urmărea înfăptuirea unificării statale a țărilor române.

[38] Atît după biruința de la Șelimbăr, cît și după încheierea campaniei din Moldova, între domnul celor trei țări reunite și curtea lui Rudolf al II-lea au avut loc tratative anevoioase și complicate pentru definitivarea titlului juridic de stăpînire asupra Transilvaniei și apoi a Moldovei (toamna anului 1599 — toamna anului 1600). Ele au fost purtate fie de solii lui Mihai Viteazul — Petru Armeanul și apoi banul Mihalcea și vistierul Stoica (Stoichiță) — trimiși în misiune la curtea din Praga, fie de consilierii imperiali: David Ungnad, Mihai Székely și apoi Bartolomeu Pezzen, acreditați pe lîngă curtea de la Alba Iulia a lui Mihai Viteazul.

Punctele de vedere au fost ireductibil diferite de la început, deoarece pentru Mihai Viteazul ceea ce a fost cîștigat cu forța armelor sale și corespundea împlinirii unor năzuințe românești mai vechi nu trebuia pierdut; unirea Țării Românești cu Transilvania și cu Moldova trebuia păstrată, în ciuda refuzului curții imperiale de la Praga.

Instrucțiunile date solilor, ca și răspunsurile lui Mihai Viteazul, păstrate în limba română — exprimînd deci direct gîndirea sa politică — oglindesc cu claritate fermitatea acestui dunct de vedere. Conștiința Viteazului despre rolul său istoric de întemeietor de familie pomnitoare peste cele trei țări unite este dovedită de texte cît se poate de grăitoare; de pildă, cînd cerea solilor săi să revendice din partea împăratului „pentru această slujbă și nevoi-nță ce s-au nevoit, să-i lase Țara Rumânească și țara Ardealului să-i fie de moșie lui și cine se va ține den feciorii lui să le fie moșie” (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 43); mai tîrziu, în ce privește Moldova: „alta pohteaste țara Moldovei să fie de moșie fir pre firul lui și pre feciori și pre feate, ca și Țara Românească” (*ibidem*, p. 49). Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 373.

În sfîrșit, în discuțiile cu comisarii imperiali, Mihai Viteazul cere: „să dea înălțimea sa (Rudolf al II-lea) în perpetuum Ardealul, Moldova și Țara Românească lui Mihai vodă

și fiului său" (Hurmuzaki, XII, p. 956, 960). Sînt deci dovezi sigure că *Mihai Viteazul* dorea să păstreze cele trei țări unite sub conducerea familiei sale, să inaugureze o dinastie care să le stăpînească.

[39] Unirea realizată de Mihai Viteazul și semnificația ei excepțională pentru istoria neamului nostru au constituit în ultima vreme obiectul a numeroase studii: Alex. Lapedatu, *Dacia lui Mihai Viteazul* („Transilvania”, 1941, p. 597—604); P. P. Panaitescu, *L'union des Pays Roumains sous le règne de Michel le Brave* (RRH, 1965, nr. 3, p. 427—440); I. Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea politică a țărilor române*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Buc., 1968, p. 153—185; Ștefan Ștefănescu, *Michel le Brave „Restitutor Daciae”* (RRH, 1968, nr. 6, p. 899—913); Ștefan Pascu, *Însemnătatea și semnificația unirii politice a țărilor române sub Mihai Viteazul* (AIIC, 1975, p. 15—26); idem, *Unirea țărilor române sub Mihai Viteazul* (ES, 1975, nr. 10, p. 35—41); Andrei Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378); Eugen Stănescu, *Țările române la sfîrșitul veacului al XVI-lea și prima lor unificare politică. Despre necesitate și posibilitate în istorie* („File de istorie militară a poporului român”, III, 1975); Manole Neagoe, *Problema unității țărilor române în secolul al XVI-lea* (RA, 1975, nr. 4, p. 427—442); Eugen Stănescu, *Unirea înfăptuită sub Mihai Viteazul în contextul internațional al vremii* („Anale de istorie”, 1975, nr. 2, p. 64—68); Ștefan Ștefănescu, *Semnificația primei uniri a țărilor române* (ES, 1976, nr. 15, p. 44—48); C. Reza-chevici, „*Neam*” și „*națiune*”; *unirea politică a țărilor române sub Mihai Viteazul. Critica unor interpretări* (R. Ist., 1977, nr. 9, p. 1709—1727); Mihai Berza, *Mihai Viteazul și unirea țărilor române*, în vol. omagial *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 255—261; reprodus și în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Buc., 1985, p. 44—52; Ștefan Ștefănescu, *Mihai Viteazul — unificator de țară*, în vol. *60 de ani de la făurirea statului național unitar român*, Buc., 1978, p. 27—33; Eugen Stănescu, *Sensul unui mare act istoric (1599—1600)* (MI, 1981, nr. 7, p. 2—5); Gheorghe Zaharia, *Semnificația făuririi statului feudal centralizat român sub Mihai Viteazul* (MN, 1981, p. 47—52); Vasile Petrișor, Nicolae Raus, *Unirea politică de la 1600 — întruchipare a păstrării și dezvoltării unității de neam a poporului român* („Anale de istorie”, 1984, nr. 2, p. 48—68), etc.

[40] Vezi analiza lui C. Rezahevici, *Cunoscuta însemnare a lui Mihai Viteazul privind stăpînirea țărilor române și semnificația ei reală* („Apulum”, 1975).

[41] Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu sașii vezi: G. Nussbächer, *Unele aspecte privind relațiile lui Mihai Viteazul cu sașii din Transilvania de sud* („Cumidava”, 1974—1975, p. 113—118); Thomas Nägler, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu sașii din Transilvania* (MN, 1982, p. 91—96).

Nu se poate spune însă că relațiile lui Mihai cu sașii au fost prea cordiale; simțindu-se amenințați în privilegiile lor, sașii din Sibiu declarau că domnul, „împuținînd nația maghiară, secuimea și săsimea”, urmărea „să umple cu valahi pămîntul acesta frumos, care ne-a crescut și îngrășat pe noi” (*Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, V, p. 584—586).

[42] Mihai Viteazul a acordat mai multe acte de privilegii secuilor, începînd din 3 nov. 1599, prin care îi elibera din iobăgie în schimbul obligației de „a apăra patria cu credință, sacrificînd viața și averea”. Vezi analiza făcută de L. Demény în vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, p. 199—203.

[43] După cum mărturisea istoricul maghiar Jakab Elek, domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania a dat românilor de aici „titlul de drept și conștiința de sine..., care au pricinuit de atunci ungurilor mari pierderi de forțe și au fost o mare piedică în drumul de triumf al politicii naționale maghiare” (citată de Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în sec. XIII—XIX*, ed. II-a, Buc., 1977, p. 82—83).

[44] Deși domnul a fost silit să mențină vechiul sistem administrativ al Transilvaniei, el a încercat să introducă, măcar parțial, și o administrație românească. Astfel, pe lângă reprezentanții nobilimii transilvane, în sfatul de la Alba Iulia au fost incluși un număr de dregători din Țara Românească, care, prin subordonații lor, erau însărcinați să execute unele hotărîri ale dietei sau ale domnului, controlînd aplicarea lor.

Se poate afirma că modul de organizare a guvernării tindea să capete forma a două administrații, cea veche — pe care Mihai nu a avut timpul să o înlocuiască — și cea nouă. Aceasta din urmă era alcătuită, la rîndul său, dintr-una civilă — aparatul de dregători ai domnului — și alta militară — căpitani și pîrcălabii cetăților, numiți în aceste funcții de domn. Acest paralelism, care ilustra o perioadă de tranziție, a generat o stare de instabilitate și nesiguranță ce va crea însemnate prejudicii guvernării lui Mihai Viteazul.

Dacă încercăm să definim caracterul stăpînirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, arăta Eugen Stănescu, acesta ar fi unul de oscilare între respectarea privilegiilor nobilimii și transgresarea acestora. Fără îndoială că Mihai Viteazul ar fi dorit să facă mai mult pentru masa producătorilor direcți, în primul rînd pentru românii de un sînge cu el și pentru secui, dar a fost împiedicat să realizeze o asemenea politică de opoziția dîrză a nobilimii transilvane, sprijinită uneori de boierimea munteană; ori, fără sprijinul clasei conducătoare, acțiunea politică și militară a domnului nu putea avea sorți de izbîndă.

[45] Domnul a menținut dieta, veche instituție a Transilvaniei, care a fost convocată de trei ori în vremea stăpînirii lui Mihai Viteazul.

În prima dietă, ținută la 20–28 noiembrie, la Alba Iulia, s-a hotărât impunerea de dări grele asupra contribuabililor și s-au confirmat vechile privilegii secuiești; în schimb, dieta a obținut din partea domnului un jurământ prin care se obliga să respecte „drepturile” nobilimii și patriciatului orășenesc și să ia măsuri pentru înăbușirea mișcării iobagilor, izbucnită cu violență odată cu intrarea trupelor române în Transilvania.

A doua dietă, întrunită la Brașov, la 12–15 martie 1600, a hotărât o nouă impunere excepțională, înăsprind măsurile îndreptate împotriva iobagilor. A treia, ținută la 20–27 iulie 1600, la Alba Iulia, în afară de măsurile obișnuite de caracter fiscal, a hotărât și unele modeste îmbunătățiri privind situația preoților și iobagilor români.

Hotărârile acestor diete au fost publicate de Ioachim Crăciun, *Dietele Transilvaniei sub domnia lui Mihai Viteazul* (AIINC, 1936–1938, p. 620–640).

[46] Instrucțiunile sînt publicate în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 307–311.

[47] Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu George Basta și politica duplicitară a imperialilor față de domn vezi îndeosebi N. Iorga, *Basta și Mihai Viteazul. Conferință ținută la Ateneul Român în ziua de 15 ianuarie 1895*, Buc., 1895.

Vezi și A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, 2 vol., Budapesta, 1909–1913, cu recenzie la N. Iorga, *Scrisorile lui Basta* („Neamul românesc literar”, 1910, p. 241–243).

[48] Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 371.

[49] Vezi *ibidem*, p. 396–403 și 404–412; agenții imperiale spun despre Mihai: „la acest voievod totul este contradicție și șiretlic amăgitor”. Pe de altă parte însă ei admit: „ca generalisim, în problemele militare ale acestor locuri, voievodul este cum nu se poate mai bun”; „despre el nu se poate spune nimic altceva decît că este hărăzit succesului în război, este iute, hotărît, viteaz și preocupat de planuri războinice” (*ibidem*, p. 431).

Nu trebuie să omitem însă faptul că nobilii maghiari țeseau intrigi împotriva voievodului, pe care-l pîrau comisarilor că este nesincer, că întreține relații cu turcii, că „dorește totul pentru sine” etc., așa cum susținea Gaspar Kornis (*ibidem*, p. 424).

Un alt nobil ungar, Sigismund Forgach, informa, la rîndu-i, că Mihai e un tiran legat de turci, care stoarce țara și terorizează pe nobili, ațîțind pe țărani contra lor (Hurmuzaki, III, p. 357–359).

Se înțelege că asemenea acuzații nedrepte influențau pe comisarii imperiale și-i determinau să privească cu suspiciune pe Viteaz. Cu toate acestea, unul dintre ei, Mihai Székely, susținea cauza domnului, despre care spunea: „nu cunosc pe nimeni mai potrivit pentru a guverna decît el, căci e sever și-și riscă gîtul” (*ibidem*, p. 381–382). Vezi analiza făcută de N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 41 și urm. (cap. *Lupta cu oamenii împăratului*).

Și G. Basta incita pe Rudolf al II-lea împotriva lui Mihai Viteazul, cerînd învoirea imperială să gonească el pe „valahul insolent”, care stîrnise ura nobililor maghiari (Hurmuzaki, XII, p. 794–795).

[50] Transilvania a fost cucerită de unguri mult mai tîrziu, luarea ei în stăpînire terminîndu-se la începutul sec. XIII. Vezi Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, ed. II-a, Cluj, 1972, p. 95–99.

Xenopol face această lungă incursiune în trecutul Transilvaniei — provincie neglijată în sinteza sa — pentru a explica situația românilor la venirea lui Mihai în această provincie.

[51] Despre originea lui Nicolaus Olahus, vezi G. Șincai, *Opere*, II, Buc., 1969, p. 254–255 și A. Sacerdoțeanu, *Stema lui Dan al II-lea în legătură cu familiile Huniade și Olah* (R.M., V, 1968, nr. 1, p. 5–16).

[52] Despre îngrădirea dreptului de strămutare vezi Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 453–456 și David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, Buc., 1967, p. 130–144.

[53] Este vorba de răscoala zisă de la Bobîlna din 1437–1438, despre care s-a scris foarte mult. Vezi în special Ștefan Pascu, *Bobîlna*, ed. II-a, Buc., 1963; L. Demény, *Az 1437–38-es bábolnai népi felkelés*. [Răscoala populară de la Bobîlna din 1437–38], Buc., 1960; M. Diaciuc — Dăscălescu, *Răscoala iobagilor de la Bobîlna*, Buc., 1970.

Nu se poate vorbi însă de „revoluțiile românilor contra ungarilor”, deoarece între iobagi se găseau și maghiari, iar între nobili și români maghiarizați, așa cum recunoaște și Xenopol.

[54] Vezi L. Demény, *Textele celor două înțelegeri, încheiate în 1437 între răsculați și nobili, după documente originale* („Studii”, 1960, nr. 1, p. 91–111) și idem, *Documente noi referitoare la răscoala de la Bobîlna* (SMIM, IV, 1960, p. 395–421).

[55] Este vorba de *Unio trium nationum*. Despre sensul cuvîntului medieval *natio* — care nu trebuie confundat cu termenul modern națiune — vezi Elena Slave, *Natio*, în vol. *Omăgiu lui Iorgu Iordan*, Buc., 1958, p. 811–814 și Elena Florea, *Considerații privind categoria de națiune* („Rev. de filozofie”, 1967, nr. 12, p. 1315–1327).

[56] Observație foarte justă, întărită și de alți mari istorici, ca N. Iorga sau David Prodan. Primul atrăgea atenția asupra faptului că „nu trebuie să-și închipuie cineva o organizare a trei națiuni conștiente de naționalitatea lor împotriva națiunii noastre, persecutată pentru caracterul ei național. „Natio” pe vremea aceea nici nu însemna altceva

decît o categorie socială, un element constituțional recunoscut formal prin legislație sau datine ... Între nobili nu intrau numai unguri, ci și toți aceia care fuseseră români și care, trecînd la catolicism, prin această schimbare religioasă intraseră de-a dreptul în clasa dominantă” (*Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, Buc., 1915, p. 104—105).

La rîndul său, D. Prodan arăta: „În mod curent se pornește de la 1437, de la faimoasa *unio trium nationum*. Dar e destul să aruncăm o privire asupra textului unirii de la 1437 ca să aflăm că în el nu apare termenul de națiune. Unirea frățească (*fraternam unionem*) o fac *Nobiles, Saxones și Siculi* (*Supplex Libellus Valachorum*, Buc., 1967, p. 65).

Caracterul social privilegiat al termenului de *natio* a fost definit în sec. XVI de juristul Verböczy în celebrul său *Tripartitum*: „Sub numele și denumirea de națiune sînt a se înțelege numai domnii prelați, baroni și ceilalți magnați și toți nobilii, nu însă și nenobili. Prin denumirea de plebe sînt a se înțelege numai nenobili” (V. Goldiș, *Despre problema naționalităților*, Buc., 1976, p. 94—95).

[57] Este vorba îndeosebi de boierii din țara Făgărașului, care-și aveau privilegiile de la domnia Țării Românești, începînd cu Mircea cel Mare. Vezi David Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII* (AIIC, 1963, p. 300 și urm.). Vezi și I. Pușcariu, *Date istorice despre familiile nobile române*, I, Sibiu, 1892.

Despre intrarea unor cnezi și voievozi români în rîndurile clasei privilegiate, „ca urmare a colaborării cu puterea centrală, care le dăruiește sau le confirmă sate răpite obștijor satești în Maramureș, Hațeg, Caraș, Bihor și în alte părți”, vezi și cazurile citate de Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 52—60.

[58] Vezi K. G. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin* (SUBB, 1972, nr. 2, p. 21—30).

[59] Despre răscoala condusă de G. Doja vezi: Ștefan Pascu, *Contribuții noi privitoare la răscoala țărănilor din 1514 în Transilvania* („Studii”, 1955, nr. 5—6, p. 91—112); M. Glück, G. Kovacs, E. Dörner, *Contribuții noi cu privire la răscoala populară din 1514* (SMIM, II, 1957, p. 431—448); Ștefan Pascu, *Războiul țărănesc din anul 1514 de sub conducerea lui Gh. Doja*, Buc., 1959; idem, *Însemnătatea istorică a războiului țărănesc de sub conducerea lui Gh. Doja din 1514* („Studii”, 1964, nr. 2, p. 479—493); Barta Gábor, Fekete Nagy Antal, *Parasztháború 1514-ben* [Războiul țărănesc din 1514], Budapesta, 1973; Ludovic Demény, *Primele ecouri germane ale războiului țărănesc din 1514, reflectată în așa-zisele Wunderzeichen* (R. Ist., 1982, nr. 2, p. 291—305) etc.

[60] Despre această răscoală și caracterul ei vezi: G. Duzinchevici, *Despre mișcarea condusă de țarul Iovan, 1526—1527* („Studii”, 1956, nr. 6, p. 131—148).

[61] Ferdinand de Habsburg nu era încă împărat, ci pretendent la coroana regatului ungar pentru care lupta cu Ioan Zápolya; fiecare din cei doi competitori a încercat să atragă de partea sa pe Ivan Nenada.

[62] Despre situația iobagilor din Transilvania vezi magistrala lucrare a lui David Prodan, *Iobăgia din Transilvania în secolul al XVI-lea*, 2 vol., Buc., 1967—1968, unde sînt analizate: sarcinile feudale, monopolurile senioriale, dreptul de strămutare al iobagilor, dreptul de judecată al seniorilor feudali etc.

[63] Vezi *Approbatæ Constitutiones*, trad. rom. de Al. Herlea, V. Șotropa și I. Floca („Mitropolia Ardealului”, 1976, nr. 7—9, p. 459—615); și extras. Despre modul cum au fost elaborate vezi Al. Herlea, *Les conditions de l'élaboration et l'importance des „Constitutions approuvées” de Transylvanie* (RRH, 1972, nr. 3, p. 399—413).

[64] Despre această spinoasă problemă vezi Georg Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage des Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*, Sibiu, 1912, și răspunsul românesc dat de I. Pușcariu și colaboratorii săi în lucrarea *Contribuții istorice privitoare la trecutul românilor din pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1912.

[65] Despre aceste mișcări vezi pe larg Ștefan Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania* (SMIM, I, 1956, p. 123—151).

[66] După cum spunea N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 263, „datoria lui Mihai ar fi fost de a da românilor libertatea din iobăgie și proprietate de pămînt spre chezuirea acelei libertăți ... Astfel el ar fi dat stăpînirii sale în Ardeal o temelie neclintită. Niciodată ocazie mai bună ca aceasta nu se înființase ca acum îndată după bătălia de la Sibiu ... Mai tîrziu, Mihai în zadar vru; anevoințele crescuse prea mult, ocazia trecuse”, opinie pe care și-o însușește și Xenopol.

[67] Acuzația a fost adusă de cronicarul Ștefan Szamosközy care afirmă: „încă înainte de intrarea sa (în Transilvania) Mihai a ațîțat în ascuns întreaga sărăcime a românilor din Transilvania, prin tainica lucrare a preoților săi ... să maltrateze și să ucidă pe nobili, încît nu numai prin armele aceluia, pe față, ci și prin ucideri tainice, s-a urmărit distrugerea nobilimii din Transilvania” (*Monumenta Hungariae Historiae. Scriptores*, XXVIII, p. 344).

[68] Despre atitudinea favorabilă a românilor din Brașov față de Mihai Viteazul, căruia au vrut să-i predea cetatea la 1 oct. 1600, vezi Ilie Minea, *Românii din Brașov și Mihai Viteazul* (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 232—237). Vezi și mărturiile invocate de Florian Dudaș, *Mihai Viteazul în conștiința românilor din Transilvania. Mărturii istorice* („Mitropolia Banatului”, 1975, nr. 4—6, p. 216—223).

CĂDEREA LUI MIHAI VITEAZUL

Par. 1. Răscoala ardelenilor*

Cucerirea Moldovei încredințase pe germani că Mihai avea de gînd să urmeze o politică neatîrnată, să-și croiască o puternică domnie sub scutul casei de Austria, ceea ce nu l-ar fi împiedicat la vreme de nevoie a se arunca în brațele turcilor; din un ajutor pe care împăratul crezuse că-l dobîndise în contra puterii otomane în persoana lui Mihai îi răsărea acum un pericol eventual tocmai spre acea parte atît de gravă a intereselor germane.

Mihai devenise primejdios și trebuia ca curtea germană să caute cu orice preț a se dezbăra de el.

Vechea neîncredere în Valah, care întovărășise întotdeauna chiar relațiile cele mai prietenoase ale lui Mihai cu nemții, luă iarăși precumpănirea și politica germană începu a săpa poziția lui Mihai în Transilvania. De îndată ce ungurii simțiră această schimbare a vîntului politic, ei dădură pe față dușmănia ascunsă pe care totdeauna o hrăniseră în sufletul lor contra domnului român și astfel suzeranul acestuia, unindu-se cu elementul politic de căpetenie al Transilvaniei, care păstrase în mîinile sale, din îngăduirea lui Mihai, toată puterea ce o avusese și mai înainte, se sculă contra eroului muntean cea furtună care trebuia să-l răstoarne deodată din culmea gloriei în fundul prăpastiei.

„Orb norocul la suiș și alunecos la stare pe loc; grabnic și de sîrg pornitor la coborîș”¹; astfel fu soarta lui Mihai Viteazul. După ce am schițat norocul lui, să îmbrăcăm pana în jale pentru a descrie ale lui nenorociri [1].

Chiar în timpul relațiilor celor mai bune cu nemții, nu lipsiseră pene-gririle și pîrile contra lui Mihai din partea cîtorva dușmani ai săi, personali mai mult decît politici [2]. Așa, Mihai Viteazul își înstrăinase pe marele nobil ungur din Transilvania, Ștefan Bocskay, confiscîndu-i averile pentru că se opunea a-i recunoaște domnia, ca unul ce el însuși avusese pretenții la tronul Transilvaniei în timpul abdicării lui Sigismund Báthory.

Îndată după victoria lui Mihai de la Schellenberg, împăratul, scriind lui Bocskay ca să-și unească puterile cu ale lui Mihai spre a aduce Transilvania sub stăpînirea germană, ungurul îi răspunde că, „după dorința lui Mihai Viteazul, spre a face un serviciu împăratului, s-a apropiat cu armatele de hotarele Transilvaniei și a ajuns la Cluj; că aici s-ar afla cea mai mare parte din nobilii Ardealului, care toți ar aștepta cu mare nerăbdare

* Este vorba de răscoala nobilimii maghiare din Transilvania.

¹ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 330.

ca împăratul să trimită o persoană de înaltă autoritate din palatul său spre a lua ocîrmuirea țării”². Bocskay nu vroia deci să recunoască pe Mihai de domn al Transilvaniei, ceea ce împinse pe acesta a-i confisca averile; de aici o ură neînduplecată între nobilul ungar și domnul român.

În 16 noiembrie 1599, Bocskay trimite un raport împăratului în care enumără toate faptele lui Mihai care ar fi de natură a pune în îndoială buna lui credință, anume „că ar fi primit jurămîntul țării, uzurpînd însușirea de locțiitor împărătesc; că pe secui, dăruindu-i cu libertatea, i-ar fi pus să jure ascultare nu numai împăratului, ci și fiului său Petru <Nicolae-Pătrașcu>; că a început a împărți moșii nobililor ce ar ține cu el; că convocase pentru dieta din Transilvania și pe nobilii din ținutul Crasnei, de afară din hotarele țării; că trimisese în Valahia pe mai mulți nobili ce nu vroiau să se supună lui; că secuii, răscolîndu-se contra nobililor lor, ar fi comis în provincia <regiunea> lor cele mai cumplite prădăciuni și pustiiri” și cîte altele asemenea. Bocskay încheie acest tablou compus numai din faptele acele ce puteau fi interpretate în contra lui Mihai rugînd pe împăratul încă o dată „de a trimite pe omul său care să-i ocrotească, oricine ar fi acesta”³.

O dată cu această scrisoare, în care Bocskay se prefăcea a se îngriji numai de interesul împăratului, el trimite o alta, către consilierul Ioan Barwitiu <Johann Barwitiu>, în care se vede că motivul pîrilor îndreptate contra lui Mihai era despoierea de moșiile sale prin domnul român. Amestecînd într-un chip cam straniu interesul împărăției cu al său personal, el spune că, „știind pe voievod că năvălise în Transilvania pentru sprijinirea interesului maiestății voastre și crezîndu-l sincer în apucăturile sale, împingeam pe toți să meargă către el. În contra tuturor așteptărilor, averile mele însă, afară de o singură moșie, nu mi-au fost restituite”. După aceea, revenind la tema lui favorită, adaugă că „grija cea dintîi ar trebui îndreptată asupra ocîrmuirii Transilvaniei”⁴.

Văzînd însă nobilul ungar că nu izbutește numai cu acele mijloace, recurge la calomnie [3], imputînd lui Mihai Viteazul că ar tolera „tîlăriile, cruzimile și devastările cele mai cumplite, că însuși el ar comite cele mai strașnice crime, nerețînîndu-se de la nici o femeie cinstită, siluind chiar copile de 10 ani”⁵.

Informîndu-se de scopul lui Mihai-Vodă de a ataca Moldova și pentru a ponegri și mai tare purtarea lui Mihai în o chestie unde știa că el nu va putea dobîndi aprobarea împăratului, Bocskay, răsturnînd adevărata stare a lucrurilor, spune că Mihai, care ar exercita o tiranie atît de cumplită în Transilvania, ar fi dat pe față planul său de a ataca

² Rudolf al II-lea către St. Bocskay, 6 nov. 1599 și Bocskay către Ioan <Johann> Barwitiu, 7 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 347 și 350). [Barwitiu a fost secretarul lui Rudolf al II-lea; scrisorile redactate de el au fost publicate de Szádeczky, N. Iorga și A. Veress; cele mai multe se află în vol. Ioannes Barwitiu, *Rudolfi secundi epistolae*, Vindobonae, 1771 și la F. Stieve, *Rudolf II. Vorträge und Reden*, Leipzig, 1900].

³ Bocskay către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 352). «Dintre măsurile luate de Mihai Viteazul pentru a organiza Transilvania sub autorități din Muntenia, întîlnim numai o slabă încercare pe tărîmul bisericesc, cînd el numește pe primandritul Gheorghe <Serghie> de la Tismana ca episcop la Muncacs în Maramureș, încă în unul din acele comitate mărginașe asupra cărora Mihai Viteazul întindea pretențiile sale după cucerirea Ardealului. Document din 1662, rezumat de N. Iorga, [*Mama lui Constantin vodă Basarab*], în „Conv. lit.”, XXXV, 1901, p. 811.» [Despre măsurile luate de Mihai Viteazul cu privire la organizarea bisericii ortodoxe române din Transilvania — încă sub jurisdicția mitropolitului din Țara Românească — vezi Mircea Păcurariu, *Mihai Viteazul și biserica românească ortodoxă din Transilvania* (M.O., 1975, nr. 5—6, p. 354 și urm.).]

⁴ Bocskay către Barwitiu, 16 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 355).

⁵ Bocskay către Barwitiu, 23 dec. 1599 (*ibidem*, p. 401).

Moldova, ceea ce ar fi împins pe moldoveni sub protegierea polonilor, care acum ar amenința Transilvania⁶, pe cînd știm că polonii și cu protegitul lor Ieremia Movilă, sîpînd tocmai domnia lui Mihai, provocaseră pe domnul muntean a-i ataca.

Pe cînd acest dușman neîmpăcat al lui Mihai Viteazul se ridică în Transilvania, un al doilea trimis din afară aici, nunțiul papal Malaspina, lucra în același chip spre compromiterea lui Mihai în ochii împăratului [4]. Cauzele care împinseseră pe Malaspina a fi în contra lui Mihai sînt ușor de pătruns. El era nunțiul papei și Andrei Báthory fusese cardinal; Malaspina credea că are de răzbunat contra lui Mihai moartea fratelui său întru Hristos. Apoi el, ca preot catolic, trebuia să vadă cu ochi răi introducerea unui domn schismatic în o țară ce trebuia păstrată catolicismului. Ne mai aducem aminte de modul puțin respectuos cum tratase Mihai Viteazul bulele trimise de papa la el în Muntenia⁷. În sfîrșit, Malaspina mai fusese reținut în prinsoare de către domn în tot timpul luptei de la Schellenberg, pentru a cărei amînare el venise în corturile lui. Malaspina se pune în curînd în înțelegere cu Bocskay spre a înnegri pe cît se putea pe Mihai. Astfel, scrisoarea trimisă de Bocskay împăratului, al cărei cuprins a fost reprodus mai sus, „fusese redactată de ungur în înțelegere cu nunțiul care era bolnav”⁸. Tot așa este și acea trimisă în aceeași zi lui Barvitius.⁹

În raportul lui Malaspina însuși asupra luptei de la Sibiu către cardinalul [Cinzio Aldobrandini di] San-Giorgio, nunțiul papal, după ce povestește toate împrejurările acelei lupte la care el asistase fiind reținut în lagărul lui Mihai, arată cum voievodul începu a dărui moșii la valahi și a pune în lucrare toate acele acte de ocîrmuire pe care poate să le facă un principe suveran. Malaspina, pentru a încerca pe Mihai, îl întrebase dacă vrea să stăpînească în Transilvania armat sau nearmat și s-o ocîrmuiască după sistemul turcesc sau valah, sau să o lase în deprinderile de pînă atunci, sfătuindu-l a se înțelege cu dînsul asupra tuturor acestor puncte care ar trebui dezbătute cu maiestatea sa împăratul și cu sancțiunea sa papa. Malaspina era de părere că „împăratul ar trebui să caute a se folosi îndată de împrejurări, dacă vrea să păstreze stăpînirea Transilvaniei; căci dacă țara va rămîne a lui Mihai, în curînd ea va trece sub mîna turcilor”¹⁰.

Mihai, bănuind pe nunțiul de potrivnic [5], îl cheamă înaintea sa, muștrîndu-l cu cuvinte foarte aspre, „pentru că scria lui Basta și împăratului că el, Mihai, ar fi trădător; că ar fi făcut pace cu turcii și cu cardinalul, adăogînd că, dacă nu ar fi reținut prin oarecare considerații, ar urma altfel față cu el”¹¹.

Un al treilea personaj care dușmănea pe Mihai Viteazul și care trebuia să aibă asupra soartei lui o fatală înrîurire era *Gheorghe Basta*. Acest general austriac, de origine italian, intrase în legături cu Mihai prin mijlocirea împăratului, atunci cînd împăratul, hotărînd împreună cu Mihai atacul

⁶ Același către același, 30 dec. 1599 (*ibidem*, p. 405).

⁷ Mai sus, p. 163.

⁸ Bocskay către Rudolf al II-lea (*ibidem* <Hurmuzaki, III>, p. 352).

⁹ *Ibidem*: „postea cum ... Malaspina nuntio apostolico de praesenti rerum statu collocutus sum”.

¹⁰ Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 515). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 282. Textul exact sună astfel: „pentru că această provincie sa va fi a împăratului, și atunci se pot spera unele foloase pentru creștinătate, sau va rămîne a acestuia și atunci curînd va cădea în mîinile turcilor”].

¹¹ Raport anonim despre expediția lui Mihai Vodă în Ardeal, 5 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 345).

Transilvaniei, trimisese pe Basta cu oștirea lui către marginile țării, spre a sprijini lovitura românului. Am văzut însă cum generalul împăratului, după înțelegerea avută cu Gaspar Kornis, se retrage îndărăt, ceea ce face pe Mihai să scape momentul potrivit pentru săvârșirea atacului. Mihai, iute și la război ca în toate apucăturile sale, învinovățește într-un chip cu totul nesocotit pe Basta că ar fi luat de la cardinalul Andrei 7 000 de galbeni spre a se retrage de la hotarele Transilvaniei.¹²

Aceste relații stabilite între Mihai și Basta, încă înainte de a se cunoaște, sînt rădăcinile din care se dezvoltă neîmpăcata lor dușmănie care se sfîrșește cu drama sîngeroasă din cîmpia de la Turda.

După ce Mihai-Vodă cuprinde Ardealul, Basta, considerînd țara ca dușmană, o pradă. Mihai atunci îi trimite o scrisoare ascutită în care îi spune că, „întrucît Ardealul a fost cuprins pentru maiestatea sa și el singur s-a așezat în el, nu s-ar cuveni ca regiunea să fie acum pustiită; că nu cere acum ajutorul magnificenței sale întrucît nu l-a dat atunci cînd a trebuit”.¹³

Basta, fiind întrebat apoi de împăratul asupra viitoarei organizări a Ardealului, se face a nici nu ști că Mihai l-ar fi ocupat și înșiră mai multe condiții asupra *voievodului ce ar fi a se numi*.¹⁴ Mihai, la rîndul său, pîra pe Basta că ar ține în secret cu Batoresții, la care învinuire Basta nici nu se coboară a răspunde.

Întrebat de mai multe ori despre părerea lui asupra lui Mihai, el îl judecă ca dispus la trădare și la sfîrșit scrie doctorului Pezzen: „Cred că am scris alteței sale cu îndestulare despre opinia pe care o am asupra Valahului. Și acum sînt tot de aceeași părere, deși s-ar putea să mă înșel”.

Basta însă, spre a nu lăsa să se creadă că rivalitatea lui cu Mihai Viteazul ar putea să aducă daune împărăției, scrie totodată lui Pezzen că „a aflat despre Sigismund Báthory că ar veni cu puteri însemnate asupra Ardealului; că, pentru a feri țara de cîmpire leșească, ar fi gata a se duce în ajutorul voievodului cînd va fi vorba de a o apăra; dar că nu-i va da nici un sprijin la cucerirea Moldovei, nevroind să încurce pe maiestatea sa într-un nou război”.¹⁵

Basta, ponegrind pe Mihai la împăratul că ar fi încheiat pace cu turcii, Mihai spune comisarilor că scrisorile prin care Basta povestea asemenea minciuni ar merita să-i fie ținute în frunte.¹⁶

În sfîrșit, Basta somează chiar, într-un rînd, de-a dreptul pe Mihai să părăsească Ardealul, ceea ce duce relațiile lor la culmea încordării.¹⁷ «Basta scrie împăratului în 20 martie despre „obraznicia Valahului” (*insolentia* <insolenzia>, mai la vale *superbia*), care este încredințat că maiestatea noastră l-ați întărit în stăpînirea țării și care nu ar putea fi alungat decît cu puterea. Prin o altă scrisoare către împărat, din 22 martie, Basta cere un adaos de 2 000 de oameni la oștirea lui de 10 000, pentru a pedepsi pe acest „barbar” [6].»

Era, fără îndoială, o mare greșeală din partea lui Mihai Viteazul de a fi provocat de la început dușmănia unui general însemnat și cu mare trecere la curtea imperială, spunînd împăratului că Basta ar fi luat 7 000

¹² Mihai către Rudolf al II-lea, 21 dec. 1599 (*ibidem*, p. 391).

¹³ Mihai către Basta, 11 nov. 1599 (*ibidem*, p. 351) [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 269].

¹⁴ *Ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 366.

¹⁵ Basta către dr. Pezzen, 23 dec. 1599 (*ibidem*, p. 401).

¹⁶ Raportul comisarilor, 5 april. 1600 (*ibidem*, IV, p. 39). Vezi și o scrisoare din Weissenburg <Alba Iulia>, 11 april. 1600 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 171).

¹⁷ Mihai Vodă către Basta, febr. 1600 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 22; 20 mart. *Ibidem*, XII, p. 794); 22 mart. (p. 798).

de galbeni spre a nu ataca pe cardinal, cu atîta mai mult că Mihai trebuise să fie mulțumit de refuzul lui. Basta de a-i veni în ajutor, ceea ce-i dăduse prilejul de a cuceri <dobîndi> Transilvania cu propriile lui puteri. De asemenea provoacă el la dușmănie pe Bocskay, pe care ar fi trebuit să-l cultive, o dată ce el vroia să cîștige pe unguri. Tot așa de puțin se îndreptățește și purtarea lui de tot aspră față cu marele nunțiu al papei, cu atît mai mult că ocara ce i-o face el înaintea lumii era întemeiată mai mult pe bănuieli și că Malaspina nu trimisese scrisoarea lui cea bănuitoare decît după 5 noiembrie, ziua în care el fusese muștrat de Mihai.¹⁸

Toate aceste greșeli ale domnului român proveneau din firea lui cea prea pornită, care, unită cu o mare și pătrunzătoare inteligență, era bună pentru general, dar care era în dauna omului politic; dacă politica lui Mihai Viteazul se arată îndestul de bine condusă cît timp ea își avea obiectivul în depărtare, înțelepciunea ei poate fi datorată în mare parte oamenilor de seamă și dibaci ce înconjurau pe voievod, pe cînd de îndată ce el intervenea personal în dezbateri, caracterul său cel aprig și neoprit încurca mai mult ițele ei decît le descîlcea.

O împrejurare încă mult mai gravă veni să sporească numărul dușmanilor lui Mihai în timpul expediției făcute în Moldova. Mihai aștepta cu mare nerăbdare pe ambasadorul extraordinar al lui Rudolf, doctorul *Bartolomeus Pezzen*, care trebuia să vină spre a regula desăvîrșit poziția lui Mihai în Transilvania; totodată, era să-i aducă banii datorăți de împăratul, de care bani Mihai avea cea mai mare nevoie spre a-și plăti trupele cu care era să năvălească în Moldova și despre care trupe se temea că, nefiind de mult îndestulate, vor refuza a-l urma.

El scrie deci lui Pezzen să vină cît mai curînd în Ardeal, căci numai întîrzierea lui ar face a mai trăgăna cu îndeplinirea unei izbînzii atît de folositoare.¹⁹ Pentru a-i grăbi sosirea, Mihai îi mai spune că și turcii s-ar pregăti de atac.²⁰ Ar crede cineva, citind aceste cuvinte în scrisorile lui Mihai, că el nu cunoștea deloc hotărîrea împăratului de a nu-i învoi cuprinderea Moldovei. Mihai însă avea aerul de a înțelege mai bine decît împăratul interesele acestuia.

Pe cînd el era în Moldova, se vestește despre o apropiată sosire a lui Pezzen, care ar fi ajuns în Satu Mare. Mihai lăsase răspuns că, dacă ambasadorul ar veni în lipsa lui, să-l aducă la el oriunde se va afla²¹, îndemnînd pe comisarii împărătești să-i iasă într-o întîmpinare.²² Comisarii pleacă din Alba Iulia către Cluj spre a se apropia de doctorul Pezzen care trebuia să intre de la Satu Mare în Transilvania și, în Cluj ei își întocmesc o trăsură spre a urca mai spre nord într-o întîmpinare a ambasadorului.

Deodată, după o pîră a unuia Grigorie Chesarul și a judecătorului din Cluj că cei doi comisari ar voi să fugă din Transilvania, ei sînt opriți în ziua de 23 mai a ieși din orașul Cluj de către logofătul Theodosie [Rudeanu], comandantul garnizoanei de aici; iar dacă ar vrea să se întoarcă la Brașov la Mihai Viteazul, le dă voie a o face, însoțiți de trei

¹⁸ În 5 nov. este muștrat de Mihai și în 14 raportul contra lui. Mai sus notele 10 și 11.

¹⁹ Mihai Vodă către Pezzen, 28 aprilie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 43). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 475].

²⁰ Mihai Vodă către Pezzen, 7 mai 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/1], p. 47).

²¹ Mihai Vodă către comisari, 20 mai 1600, de lângă Hotin (*ibidem*, p. 51).

²² Mihai Vodă către comisari, 7 mai 1600 (*ibidem*, p. 47).

servitori care nu erau decît nişte păzitori mascați.²³ Cu alte cuvinte, comisarii erau arestați și puși sub pază.

Ce împrejurare putuse oare să motiveze o măsură atît de primejdioasă? Este învederat că comisarii nu putuseră să aibă în gînd a fugi din Transilvania căci nici o pricină nu-i împingea la aceasta; fuseseră totdeauna bine tratați și considerați de Mihai, care, deși uneori le vorbea cam aspru, avea însă totdeauna grija de a se scuza către ei cu necazurile sale²⁴.

E drept că Mihai întreprinsese cucerirea Moldovei în contra protestărilor anumite ale comisarilor; dar această abatere a lui Mihai de la voința împăratului încă nu provocase ruperea relațiilor între imperiu și domnul român, care să fi explicat retragerea, și încă prin *fugă*, a comisarilor.

Este învederat că vina ce li se punea în seamă era absurdă; sau că arestarea săvîrșită de logofătul Theodosie se făcuse pentru o altă faptă a comisarilor, sau ea trebuie pusă pe nesocotința lui. Documentele păstrate nu învoiesc decît această de pe urmă explicare, deoarece, dacă arestarea comisarilor ar fi fost motivată prin descoperirea vreunui complot, nu am vedea pe banul Mihalcea, locțiitorul lui Mihai Viteazul, dînd, chiar a doua zi după arestare, în 14 mai, ordinul de eliberare și scuzîndu-se către comisari că logofătul Theodosie ar fi un om simplu, nepurtat prin curți, care nu ar cunoaște regulile buneicuvîinți și respectul ce se cuvine solilor.²⁵

Comisarii, cu toate aceste scuze, se găsesc foarte jigniți prin o asemenea încălcare a dreptului ginților [7]. Ei își varsă focul prin o strașnică ocară dată logofătului în o scrisoare a lor către banul Mihalcea, în care numesc pe Theodosie „un dobitoc îndrăzneț, neștiutor, țărănos, care a făcut cea mai mare necinste maiestății sale cezărești <imperiale> și o rușine nemaipomenită domnului voievod, iar ambasadei noastre un dispreț și o daună prea grea și nereparabilă, drept care numitul logofăt ar merita o pedeapsă exemplară și o mie de ștreanguri; că maiestatea sa va simți această ofensă, ilustrul voievod va pierde marele său nume și creditul pe lîngă maiestatea sa și pe lîngă toți principii creștinătății și pe lîngă doctorul Pezzen, văzînd ei o astfel de tratare din partea celui moji, țărănos, dobitoc și nerușinat logofăt”.²⁶

Banul Mihalcea, care trebuia să se simtă și el împrășcat prin asemenea epitete josnice date unui subaltern al său [8], nu face nici o observație solilor, ceea ce, fără îndoială, n-ar fi lipsit în cazul cînd ei ar fi fost surprinși cu oarecare uneltiri, ci le cere a doua oară scuze pentru nedreptatea și ocara ce li se făcuseră.²⁷

Este învederat că un limbaj atît de sumeț din partea comisarilor și atît de blînd din partea ocîrmuirii lui Mihai arată că nu ei fuseseră cei greșiți, ci aceasta din urmă. Apoi chiar Mihai-Vodă, cînd aude despre arestarea comisarilor, le trimite din Iași, în 24 iunie, o scrisoare de scuze în care le spune că acest act de ocară a fost făcut fără ordinul și fără

²³ Ungnad și Zekel <Székely> către Mihai, 23 mai 1600 și aceiași către banul Mihalcea, 25 mai 1600 (*ibidem*, p. 53 și 59). «Alt document asupra aceleiași chestii din 12 mai 1600 (*ibidem*, XII, p. 904). Nici în grădină nu aveau voie comisarii să iasă (*ibidem*, p. 921).»

²⁴ Ungnad și Zekel <Székely> către Rudolf al II-lea, 5 april. 1600 (*ibidem*, <IV/1>, p. 38).

²⁵ Banul Mihalcea către comisari, 24 mai 1600 (*ibidem*, p. 57). Altă scrisoare a aceluiași către comisari din 26 mai 1600 (*ibidem*, p. 61): „cum vero is pauca vel nulla regna peragravit neque adeo in aulis Caesarum Principumque sit versatus”.

²⁶ David Ungnad către banul Mihalcea, 26 mai 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 58): „questo Logofetto un bufalo indiscreto, ignorante, rustico ... da quell villano, rustico, capraro, impudente Logofetto”.

²⁷ Mihalcea către comisari, 26 mai 1600 (*ibidem*, p. 61).

știrea lui, făgăduindu-le că, îndată ce se va întoarce, va pedepsi cu asprime o asemenea purtare.²⁸ Mihai mai face apoi și o muștrare directă banului Mihalcea.²⁹

Din toate aceste reiese învederat că logofătul Theodosie, om simplu și nu prea purtat în trebile ocîrmuirii, văzînd pîrile aduse contra comisariilor că ar vroi să fugă, ceea ce putea să creadă întrucît ei tocmiseră o trăsură pînă la Satu Mare, crezu că aceasta ar aduce domnului său o mare nenorocire pe care vru s-o împiedice, punînd la opreală pe comisari.

Aceștia însă nu se mulțămără cu ocara dată logofătului: „Arestarea noastră, potrivnică dreptului ginților, adaogă ei în o scrisoare către banul Mihalcea, este de atribuit parte domnului logofăt, parte magnificenței voastre; ba ea pricinuieste chiar ilustrului voievod o scădere din strălucirea numelui său, dînd chiar motiv întregii creștinătăți de a se îndoii de statornicia și sinceritatea lui”³⁰. Și, într-adevăr, din acest fatal moment, comisarii, care pînă atunci sprijiniseră pe Mihai față cu împăratul sau cel puțin nu-i fuseseră dușmani, încep a lovi în el prin rapoartele lor, grăbind catastrofa ce se apropia cu pași uriași.

Dacă cercetăm corespondența comisarilor cu împăratul înainte de această întîmplare, o găsim, cu toate observările lor asupra scopurilor lui Mihai, îndestul de bine dispusă în favoarea domnitorului. Așa, ei stăruiesc mult ca să i se trimită ajutorul în bani, cel de atîtea ori zadarnic promis, descriînd în culorile cele mai vii nevoia în care se află Mihai de a-și plăti armata. Anume, la sfîrșitul lui august 1599, împăratul datora lui Mihai 75 000 de taleri. Petru Armeanul, fiind trimis de domn la împărat după bani, cu ordin anumit de a nu se întoarce fără ei, împăratul nedîndu-i nici acuma, solul lui Mihai Viteazul se temea să se arate înaintea stăpînului său spre a nu plăti prin moarte neîndeplinirea însărcinării.

Mihai amenințase pe comisari că le va trimite după gît pe cazacii și haiducii săi, ca să sufere și ei cele ce le suferea el de la dînșii în fiecare zi. Cu puține zile înainte de a ieși Ungnad din Alba Iulia, fusese martor la o scenă de tumult făcută de lefegiii lui Mihai, care, răscolîndu-se, năvăliră la palat, încît numai cu mare greutate putură fi liniștiți de dînsul³¹.

Împăratul însă era atît de lipsit de bani încît nu trimetea de cheltuială propriilor săi comisari, care i se jăluiesc într-un rînd că nu aveau ce să mănînce³². Ungnad îndeosebi, care ura foarte mult pe ungurii din Transilvania, căci „între ei, cum spune el, ar fi mult turcism, bastardat și adulterat; nu au nici o credință și nici o pietate, în fiecare din ei stînd ascuns cîte un Sigismund Báthory; se ferește că le-a trimis Dumnezeu în persoana lui Mihai un judecător drept care să pedepsească, prin varga lui de fier, obraznicia, tîlhăriile și desfrînările românilor, grecilor, sîrbilor, cazacilor, ungurilor și turcilor. El ocupă toate castelele lor cu români, sîrbi și bulgari”^{32bis}.

Comisarii raportau cu credință împăratului tînguirile lui Mihai că „ar avea o frumoasă și aleasă armată și ar ține-o acuma de 5 ani, că neprimind nici un ajutor de la maiestatea sa [9], au stat degeaba toată iarna și acuma, că se reîncepe vremea frumoasă, stau tot astfel, stricînd

²⁸ Mihai Vodă către comisari, 24 iunie 1600, „ex Jassvasar” (*ibidem*, p. 79).

²⁹ Mihai Vodă către banul Mihalcea, iunie 1600 (*ibidem*, p. 81).

³⁰ Comisarii către banul Mihalcea, 6 iunie 1600 (*ibidem*, p. 68).

³¹ David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 și 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 6).

³² Raportul aceluiași din 8 ian. 1600 (*ibidem*, p. 12): „weill Eur Majestät gesante selbst an der Täglichen Zehrung und Notturfft mangel leiden”.

^{32bis} Ungnad către Rabuss, 26 ian. 1600 (*ibidem*, XII, p. 651).

numai țara și mîncînd toate, despre care se ridică fără încetare plîngeri și supărări de la poporul de la țară; însă de la maiestatea sa nu vine nimic, nici un ajutor, nici bani, nici mîngîiere, nici măcar un răspuns la numeroasele sale solii; că, pe de altă parte, turcii, polonii și moldovenii îl cheamă la ei, făgăduindu-i țările ce le au în stăpînire numai dacă ar vrea să primească protegierea lor; dar el nu vrea să se îndepărteze de maiestatea sa, căreia i-a jurat odată credință”.³³

Dacă însă comisarii, prin acest raport, sprijineau cererile lui Mihai Viteazul, ei, pe de altă parte, tot pentru a nu turbura armonia între stăpînul lor și domnul român, se temeau de hotărîrea lui Mihai de a nu lăsa o dată cu capul în afară de stăpînirea lui comitatele marginase ale Ungariei și își dădeau toate silințele pentru a împiedica pe Mihai de a-și trimite armata spre ele, „ca să nu se apuce de păr Mihai și cu Basta, lucru de care să păzească Dumnezeu, căci maiestatea voastră ar trebui să plătească faptele lor.”³⁴

Pe acest ton se urmează corespondența comisarilor cu împăratul asupra purtării lui Mihai Viteazul. Deși comisarii nu aprobă mai multe din faptele lui și mai ales expediția contra Moldovei, ei caută totuși a menține pe Mihai pe cît în ascultare, dar pe atîta și în favoarea împăratului, cu toate că în rapoartele lor ei se îndoiesc de sincerele scopuri ale voievodului român. Ba chiar, indirect, ei apără poziția voievodului în Transilvania, repetînd fără comentariu, în rapoartele lor, tînguirile lui Mihai: „că împăratul ar avea destule țări în stăpînire și pentru ce nu i-ar lăsa lui Transilvania, pe care a cucerit-o cu sabia și sîngele său?”³⁵.

De îndată însă ce comisarii fură loviți de guvernul <dregătorii> voievodului prin arestarea lor, ei schimbă tonul rapoartelor lor; atinși în onoare, presupuși ei, oameni nobili și reprezentanții unui mare împărat, că ar fi putut fugi ca niște vîntură-țară, încep a căta cu alți ochi la politica lui Mihai Viteazul, în socoteala căruia trebuiau să pună la urma urmelor rușinea pățită. Pe cît pînă acuma văzuseră în purtarea domnului și părțile bune, pe atîta de aici înainte vor fi loviți mai ales de cele periculoase interesului german. Printr-o lucrare psihologică ușor de înțeles se schimbă dispoziția spiritului lor către Mihai Viteazul. De aceea și găsim că în cel întîi raport al lui Ungnad, trimis împăratului după arestarea lui, el spune: „despre Transilvania și Valahia tratările de pace vor întîlni mari greutăți, mai ales fiindcă maiestatea voastră încă nu poate ști cum stă cu Mihai-Voievod în privirea Transilvaniei și dacă el se va

³³ Raportul comisarilor din 31 martie 1600 (*ibidem*, <IV/1>, p. 29). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457. Iată textul corect: „el ne-a spus că are o oaste bună, aleasă, pe care a întreținut-o cinci ani, că a primit puțin ajutor de la Majestatea Voastră; oastea a stat aici toată iarna, iar acum, cînd se apropie vremea frumoasă și cînd se ivesc ocazii bune, face inutile stricăciuni țării și mîncă tot, din care cauză vin zilnic din partea locuitorilor neîncetate jalbe și plîngeri; de la Majestatea Voastră nu-i sosesc nici ajutoare, nici bani, nici mîngîiere, nici răspuns, nici știri... în timp ce turcii, polonezii și moldovenii îi promet această țară (= Transilvania), Țara Românească și Moldova..., îi promet să-l mențină aici, dacă vrea să treacă sub protecția lor, însă el nu vrea, doamne păzește, să se îndepărteze de Majestatea Voastră și de creștinătate”].

³⁴ Raportul comisarilor din 3 aprilie 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki, IV/1], p. 36). Compară raportul lui D. Ungnad către Rudolf al II-lea, 9 ian. 1600 (*ibidem*, p. 14): „Gott verhielt, das des Mihal und Herr Basta, dem der Mihal ohne das zum ublisten gewogen ist, niht ein ander Inn das haar fallen, dessen Eur Maj. handlungen endgelten mueszten”.

³⁵ Raportul comisarilor din 31 martie 1600 (*ibidem*, p. 30). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457. Textul exact: „Majestatea Voastră aveți și fără de aceasta hotare întinse și destul de lucru cu acelea; de ce Majestatea Voastră nu vreți să-i încredințați spre guvernare această țară, ci îl goniți și îl dați afară, ca și cum n-ar fi îndestulător și vrednic pentru aceasta”]. Acel din 3 aprilie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 34).

aslă de *nedreapta lui pretenție* [de a stăpîni Transilvania] și va vroi să se supună maiestății voastre. Nu se poate pune temei pe neutralitate, căci Transilvania trebuie să fie apărată sau cu puterea de maiestatea voastră, sau trebuie să cadă în tributul turcesc, *stînd deocamdată la discreția și la bunul plac ale lui Mihai-voadă, încotro el se va întoarce după gustul și intențiile sale*. Dacă Transilvania plătește turcilor tribut, atunci va cădea nu numai în protegierea, ci și în totala lor supunere și în cazul unui război între maiestatea voastră și Turcia, veți vedea Transilvania mergînd ca și mai înainte în contra maiestății voastre cu poporul ei și dînd toate ajutoarele de război dușmanului. *Acest punct însă trebuie să rămîină în suspensie pînă vom ieși la un capăt cu Mihai*".³⁶ Ungnad punea în acest raport pentru întîia oară în prepus scopurile domnului muntean în privirea supunerii lui către turci, arătînd astfel mai lămurit împăratului unde stătea pericolul domniei lui Mihai în Transilvania.

Dispozițiile în contra lui Mihai sporiră și mai mult după întîlnirea comisarilor cu doctorul Pezzen în Satu Mare, unde ei îi ieșiseră într-o întîmpinare, împreună cu banul Mihalcea și doi unguri, deputați ai dietei. Ambasadorul extraordinar, a cărui sosire era așteptată cu atîta nerăbdare de Mihai Viteazul, pentru a-i aduce banii trebuitori la plata oștirilor sale, venea spre a pune la cale cu totul altă afacere decît aceea de a umple goala vistierie a domnului român și desigur că ar fi fost în interesul lui Mihai Viteazul de a întîrzia și nu de a grăbi sosirea lui Pezzen.

Încă de mai înainte, acest personaj lăsase a se întrevedea dispozițiile sale față cu voievodul în o scrisoare pe care i-o trimisese încă din aprilie, în care începea prin a-i spune „că hotărîrile luate de Mihai ar putea să-l ducă la pieire dacă nu se va lăsa de ele și nu se va supune cu totul împăratului”. Îi mai cerea doctorul, prin acea scrisoare, ca să trimită pentru cîtva timp pe fiul său la maiestatea sa, ceea ce supăra pe Mihai la culme, văzînd că i se cereau acum ostăteci și cît de puțină încredere aveau nemții în el. Această scrisoare mai fiind încă și rău interpretată lui Mihai, înțelegem cum chiar de pe atunci el trebuia să fie pornit contra ambasadorului extraordinar³⁷, care, și el, la rîndul său, avea așa de puțină încredere în Mihai, că punea să se rețină ca ostăteci pe banul Mihalcea și pe alți doi boieri ce ieșiseră într-o întîmpinare a lui la Satu Mare, pînă la întoarcerea lui din Ardeal. Iată cum se apropiau acum solul împărațesc și domnul român.

Și, cu toate acestea, Mihai, strîns de gît de trebuința banilor, pe care credea că o va îndestula sosirea lui Pezzen, trece peste toate aceste considerații și grăbește pe cît poate venirea ambasadorului^{37bis}. Nevoile momentului, neapărate și neînduplecate, întunecau mintea de altfel trează a lui Mihai.

³⁶ David Ungnad către Rudolf al II-lea, 19 iunie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 77): „Siben, birgen [...] welches zwar noch Inn des Michael Vainoda Discretion und willkhur stehet-wohin er sich ex possessio und ex professo wenden will ... und mues dieser Punkht dieser Zeit in suspensio, bis man mit dem Michal darus <doraus> khombt beruhen”.

³⁷ Raportul comisarilor din 3 april. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 35): „des herrn D. Peczczen brieff an Mihaltsch ist Im ger depravirter vertulmatscht worden, unndt glauben wier nit, dasz der <Er> Mihaltsch selbst es recht verstanden hab, denn es ist hoch unnd vernünfftig gestält, Sonderlich hatt der herr Peczcz Ihme die heilige warheit im eingang geschrieben, dasz des herrn Waida resolutionen Im selbst zue endtlichem seinem verterben geraichen werden, wo Er nit darvon absteht, unndt sich Eur Majestät gänzlich unterwirfft. Den Punct Inn des herrn Peczczen schreiben, dasz Er sein Sohn auf ein Zeit an Euer Majestät hoff schickhen solle, hatt er ubell unndt mit verschimpfung aufgenumben, sehr unndt viell darueber gelacht”.

^{37bis} Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 912.

Nici un pericol nu putea fi mai mare pentru moment decât lipsa banilor care-l puneau în neputința de a păstra mai mult timp oastea lui de legegii tocmai acum, când, prin cucerirea <dobîndirea> Moldovei și alungarea lui Ieremia, zădărise așa de rău pe poloni și pe toți dușmanii săi. De aceea Mihai, în dorința lui nespusă de a-și îndeștula oștirea, credea — între dorință și speranță este o așa de strînsă legătură! — că Pezzen îi va aduce banii numaidecît.

Despre cele ce i-ar fi putut cere în schimb ambasadorul extraordinar Mihai se gîndea numai în al doilea rînd, sau era sigur că prin vorbe pompoase despre credința sa către împărat și creștinătate va putea adormi temerile nemților pentru apucăturile lui; el și spunea tuturoră care vroiau să-l audă că „Pezzen să-i aducă bani, iar nu scrisori; că altfel ar ieși lucrurile la rău”. Cum spuneau nemții, Mihai aștepta pe Pezzen ca pe un „ofițer plătit”.³⁸

Pezzen însă ajunsese în Satu Mare fără bani, care ar fi trebuit să fie acumă sosiți și să-i afle el acolo; dar vistieria împărătească nu se prea grăbise pentru bunul temei că lăzile ei erau ca totdeauna goale. Pezzen scrie împăratului cum nu a găsit banii și va trebui să se ducă la voievod iar fără monedă, ceea ce va atrage iarăși „insulte maiestății voastre din partea barbarului”.³⁹

Totuși Pezzen se hotărăște să meargă la Mihai pentru a pune la cale poziția lui în Transilvania, adică de a cerca, dacă se poate, să-l facă să părăsească țara cu bună pace, iar la caz de opunere să înjghebe între nobilii unguri uneltirile trebuitoare spre a alunga pe Mihai cu puterea din ea. Se vede că din ambele alternative doctorul Pezzen se opri la aceasta din urmă, deoarece atît cei doi unguri veniți cu comisarii și cu Mihalcea înaintea ambasadorului extraordinar, cît și informațiile culese de comisari în Transilvania, nu mai puțin și acele venite doctorului Pezzen, concurgeau a stabili hotărîrea lui Mihai de a nu ceda cu nici un preț Ardealul împăratului și nu mai era în această privire absolut nici o speranță.⁴⁰

Dacă însă Pezzen era sigur de refuzul lui Mihai de a trece Transilvania către Germania <Imperiul habsburgic>, singura țintă reală a soliei sale, ce venea el să caute în Ardeal? Numai ca să se înțeleagă cu ungurii asupra răscoalei de pornit contra domnului român, pe care vroia să-l adoarmă prin prefacerea unui început de tratări asupra poziției sale viitoare ca guvernator împărătesc în Transilvania. Se hotărî deci între ambasador și domnul român ca acesta să trimită soli la Praga spre a se întocmi în scris condițiile privitoare la ocîrmuirea Transilvaniei⁴¹; iar

³⁸ 7 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 937): „ein zahlmeisteroffizir”.

³⁹ „Verschimpfung an Euer [K.] M. Hoheit bej den Barbaren”. Pezzen către împărat, 6 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 935).

⁴⁰ Ungnad, Zekel <Székely> și Pezzen către împărat, 5 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 84) <85>: „Weil aber obgemelte Gesandte auf mein Doctor Pezzen Persönliche befindung mit dem Waida Starkh gedrungen, und ein hofnung gemacht es mochte mit meiner gegenwart doch *ausser der Cession die durchaus nicht zuverhoffen*, wesz fruchtbarlich in dem ubrigen vernichtet [...], haben wir uns dahin Resolvirt. etc. Scrisoarea citată adaugă: „es komme nun herein werde wolle, so sagt der Wayda, ehr sey Herr in Siebenbürgen und hab das selbe Land für sich eingenommen”.

⁴¹ Ungnad și Zeckel <Székely> către Rudolf al II-lea, 6 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 87). Această punere la cale fusese numai orală. Era să fie întocmită în scris de solii lui Mihai la curtea împăratului, pe care desfășurarea împrejurărilor nu-i mai duse acolo. De aceea nu se găsește, în documentele timpului, nici un act scris asupra acestei însemnate daraveri <probleme>. Din raporturi care amintesc de ea aflăm numai atîta cît a fost arătat în text. Așa în unul al lui Thoracominus din 13 aug. 1600 (*ibidem*, p. 104), se spune:

cît despre bani, punctul tocmai care interesa pe Mihai în gradul cel mai mare — mai mult chiar decît recunoaşterea lui de loctiitor împărătesc — — rămînea ca împăratul să determine timpul cînd trebuia să-i fie număraţi; cu alte cuvinte, ambasada lui Pezzen către Mihai, care lăsa toate lucrurile să se reguleze în urmă, nu avea nici un scop; şi, într-adevăr, şinta venirii doctorului în Ardeal era cu totul alta, după cum vom dovedi-o în curînd.

Între acestea, banul Mihalcea, reţinut ca ostatec de comisari pînă la întoarcerea lui Pezzen, intră într-o furie nemaipomenită cînd înţelese rolul ce i se impunea şi, uitînd că trebuia şi acum să nu ieie masca prieteniei de pe obrazul său, rosteşte într-un moment de indignare cuvintele cele mai grele la adresa nemţilor că, „dacă împăratul nu va ceda dorinţelor lui Mihai, va vedea unde va ajunge Casovia <Košice>, Viena şi Praga”, dînd astfel a înţelege, el, ministrul domnului, că stăpînul său se va arunca în partea turcilor şi mai adăogînd încă cum că toţi boierii vor reţine pe Mihai de la cedarea Transilvaniei către împărat.

Că Mihai el însuşi nu se aştepta la mare lucru din solia lui Pezzen şi că vroia numai să dobîndească banii, pe care credea cu prea mare înlesnire că doctorul îi va aduce, se vede şi de pe aceea că el, în acelaşi timp, urma înainte tratările sale cu turcii, trimiţînd, chiar pe cînd aştepta vizita lui Pezzen, o solie la Constantinopol.⁴²

Correspondenţa ce urmează după ieşirea lui Pezzen din Transilvania, atît cu el, cît şi cu comisarii împărăteşti ce nu se mai întorc în ea, ar părea, la prima vedere, că întăreşte împăcarea săvîrşită şi că Mihai rămînea ca şi mai înainte omul împăratului. Mihai cere mereu bani de la comisari, cît şi de la Basta chiar, pe care-l mai roagă în deosebite rînduri să plece asupra polonilor spre a-i împiedeca de a ataca Ardealul. În una din aceste scrisori găsim chiar din partea lui Mihai o revărsare prietenoasă către generalul german, spunîndu-i că nu mai are în contra lui nici o inimă era şi îi cere ca şi el să uite totul şi să se jertfească ambii spre binele comun⁴³, un simţămînt frumos din partea lui Mihai Viteazul şi care desigur

„Tractationem, quae cum Ill-mo Domino Pezzio per Ill-m Dominum Vaiuodam conclusa erat, fere in omnibus articulis mutata esse”.

Într-o scrisoare a comisarilor către Mihai Vodă din 19 aug. (*ibidem*, p. 108), găsim: „ita in posteriori Tractatione cum Ill-me Dominatione vestra conventum esse, ut absoluta et per Suam Maiestatem confirmata Tractatione, tandem de certa summa pecuniae Ill-mae Dominationi Vestrae certo et definito tempore praestandae”.

În sfîrşit, într-o altă scrisoare a lor către Mihai din 30 aug. (*ibidem*, p. 118), se adaugă: „Conventionis statum [vero] hunc pottissimum fuisse, Ill-s Dominus Pezzius affirmavit, ut compositis interventu Legatorum Ill-mae Dominationis Vestrae in aula Sacrae Caesareae Maiestatis potioribus de possidenda, administranda et gubernanda Transylvania articulis, tandem etiam de pecuniae summa, praefixis distinctis terminis, certi aliquid utique <ratique> statueretur”.

⁴² Girolamo Capello către doge, 12 aug. 1600 (*ibidem*, IV/2, p. 26): „I giorni passati gionse qui un uomo del Tartaro, che condusse su <seco> una persona mandata da Micali suo padrone per trattazione di pace”. Dacă socotim timpul trebuitor pentru mergerea solului la Constantinopol, vom vedea că trimiterea lui cade tocmai în timpul tratărilor cu Pezzen, în iulie. [În aceeaşi zi, tot de la Constantinopol, Eustachio Fontana semna la marea stimă de care se bucura Mihai Viteazul la Poartă, unde „nu se analizează nimic altceva în afară de persoana lui. Ei afirmă că este un mare căpitan şi îi dau titluri ca oricărui alt prinţ ... Acum, numindu-l, îl ridică şi îi acordă multă stimă şi atît de mult se tem de el, încît nu ştiu să găsească modul în care l-ar putea preţui şi s-ar putea opune curajului său. Şi spun că Dumnezeu luptă alături de el şi atît de mult cred acest lucru, încît cedează totul în favoarea lui”. Aceasta era atmosfera în care se duceau tratativele de pace. Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 555].

Însemnat este însă un document din 27 mai 1600, care dă o traducere a unei scrisori a lui Mustafa, cadîul din Segedin <Szeged> care spune că paşa din Timişoara ar fi fost trimis la Mihai pentru tratări (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 932).

⁴³ Mihai către Basta, 8 aug. 1600 (*ibidem*, XII, p. 993).

că era sincer, căci, dacă Mihai avea vreun cusur, era acel al unei inimi totdeauna prea pe față.

Comisarii și chiar Basta îi răspund într-una că iau toate măsurile trebuitoare spre a împiedica atacul polonilor; că îi vor trimite bani în curînd, numai cît să mai aibă puțină răbdare, încît din această corespondență pare a reieși într-un chip învederat o reîntoarcere a vechilor bune relații ale comisarilor cu Mihai Viteazul, o înlăturare din partea germanilor a tuturor prepusurilor insuflate lor prin purtarea domnului și reintrarea lui în bunele grații ale curții de Austria.

Toate aceste însă erau numai niște manopere menite a adormi pe eroul român, care și așa nu veghea cu destulă trezire asupra poziției periculoase în care se afla; sub picioarele lui se adunaseră tot mai arzînde și mai încordate lăvele unui vulcan ce amenințau să-l înghită în cumplita lor erupțiune.

Ungurii nu puteau avea încredere în Mihai și de aceea Aloisius Radi-brad spune către unul din arhiduci, încă din 29 noiembrie 1599, o lună numai după cucerirea Transilvaniei, că, „dacă Mihai-Vodă rămîne în guvernul <stăpînirea> acestei țări, să mă creadă alteța voastră că se va naște o mare buimăceală și amestecare și, eu nu mă îndoiesc, chiar o răscoală, pentru că țara nu va fi mulțumită și împăcată de a fi ocîrmuită de acest principe”.^{43bis}

Se răspîndise între unguri vestea că Valahul își propusese, după ordinul împăratului, a tăia în bucăți pe nobilii sperjuri și răzvrătitori contra M.S.⁴⁴

Toată această încordare era să izbucnească într-o revoluție întinsă asupra întregii țări, de care trebuia să se sfarme toate planurile voievodului. Elementele cele mai deosebite, atît acele dușmane pe față lui Mihai, cît și acele ce fățureau supunere și prietenie, erau să se unească într-o singură opintire, care să smulgă Ardealul din mîna Valahului spre a-l da deocamdată în acea a neamțului.

Oricît urau ungurii pe nemți, tot mai urîți le erau românii. Gîndul de a fi stăpîniți de un membru al poporului pe care se învățaseră a-l privi în timp de secole ca merit numai spre o degradatoare robie li se părea ceva enorm, peste putință. „Cum se putea suferi rușinea ca un valah să stăpînească o provincie așa de nobilă”!, exclamă Malaspina în unul din rapoartele sale⁴⁵.

De la o vreme, deși cam tîrziu, Mihai bănuie că era înconjurat de trădători, căci într-un rînd el scrie comisarilor „că ar fi vrut să le trimită pe lîngă boierii săi și doi transilvăneni, dar nu o putea face, căci *ar fi auzit din toate părțile* că îl vor trăda și nu se poate încrede în ei”.⁴⁶ Cînd trimite pe banul Mihalcea să întovărășască pe comisarii ce ieșeau întru întîmpinarea lui Pezzen, le dă și doi unguri cu ei, care însă

^{43 bis} *Ibidem*, XII, p. 520.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 779 (15 mart. 1600).

⁴⁵ Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 514): „quanto ignominiosa cosa sarebbe, se un Valacco dominasse una provincia cosi nobile come questa”. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 272 și 280—281. Malaspina le-a arătat nobililor maghiari — pentru a-i ațîța contra lui Mihai — „cît ar fi fost de rușinos dacă o provincie așa de mîndră ca aceasta ar fi stăpînită de un valah”].

⁴⁶ Raportul comisarilor din 31 mart. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/1], p. 31: „Er wölle neben sein zwen gesanten Boyarn auch zwen Sibenbirger schikhen, das sei darumben verbliben die weil er allerlei von Irer verratterej gehört hab und kheinem recht Trawen dörffen”.

trebuiau să steie neconținut pe lângă Mihalcea și nu aveau voie să vorbească cu comisarii.⁴⁷

Și, într-adevăr, ungurii, deși cei mai mulți tratați foarte bine de Mihai Viteazul, se sileau în toate modurile să-l compromită înainte de a se răscula față de el. Astfel am văzut cum ei se prefăceau că ar dori ca Mihai nu numai să rămână în Transilvania, dar încă să domnească afară, în Ungaria, „atîta ar fi ei de sătui de ocîrmuirea germană, neputînd rămînea mai mult timp sub casa austriacă”. Comisarii observă, asupra acestei vești, că, „deși așa lucru nu ar fi de necrezut din partea transilvănenilor și a cîtorva din Ungaria de Sus, totuși s-ar părea iscodită mai mult în dauna voievodului spre a-l înstrăina de germani și a-l pune rău cu ei”.⁴⁸

De aceea ungurii înțelesc pe Mihai a cere numaidecît stăpînirea comitatelor marginase din afara Ardealului. Ei știau că, împingînd pe Mihai la asemenea cerere de la germani, l-ar compromite în ochii lor.⁴⁹ De aici se explică stăruința cea lipsită de orice măsură a lui Mihai pentru stăpînirea numitelor comitate. El credea că, prin dobîndirea acelor părți, va mulțami năzuințele ungarilor și-și va crea un titlu la recunoștința lor. Nici în această privire Mihai Viteazul nu înțelesese că era jucat. Mihai, deci, deși nu pătrunsese în totul jocul ungarilor, simțise că ei îl trădau.

Cum să se explice însă atunci purtarea contrazicătoare a croului? Pe de o parte, neîncredere în unguri, de alta, lăsarea armatei moldovene sub comanda lui Moise Székely și aceea a Transilvaniei sub Gaspar Sibrik⁵⁰; pătrunderea în unele puncte prin uneltirile întinse de dușmanii săi, în altele orbire și cădere în lațurile lor? Mihai începuse a pierde cumpătul în acest vălmășag de îmboldiri opuse. El simțea prin instinct că nemții și ungurii vroiau să-l surpe și, cu toate acestea, în nemți și unguri trebuia să-și caute sprijinul său, căci turcii erau buni numai de spărietoare. Știa el că, după toate cele ce le făcuse, o împăcare cu ei nu putea fi decît închipuită.

Mihai s-ar fi putut mai la urmă rezema pe armata lui, cu ajutorul căreia el dezlegase cele mai grele încurcături ale vieții sale; dar aici se lovea de altă greutate: lipsa banilor, pentru aflarea cărora era nevoit să recurgă tot la nemți. Într-o asemenea stare încurcată a afacerilor lui, să ne mirăm dacă șovăia, dacă purtarea lui nu mai era limpede și bine lămurită? Lui Mihai îi lipsea un punct de sprijin pe care să se poată răzăma spre a ridica lumea ce gravita în jurul lui. Acest punct l-ar fi putut afla într-un singur element: *poporul român din Ardeal*; dar pe acesta nu putea să-l cheme [10].

De mult plănuita revoluție <răzvrătire> contra lui Mihai Viteazul așteptase sosirea doctorului Pezzen la Alba Iulia spre a se da pe față. Cei doi unguri veniți întru întîmpinarea lui Pezzen, împreună cu banul Mihalcea și comisarii, ajungînd la Satu Mare și nemaiputînd fi păziți de a vorbi cu reprezentanții împăratului, după cum fuseseră în timpul călătoriei, spun în ascuns acestora că în toate părțile țara ar fi gata a se

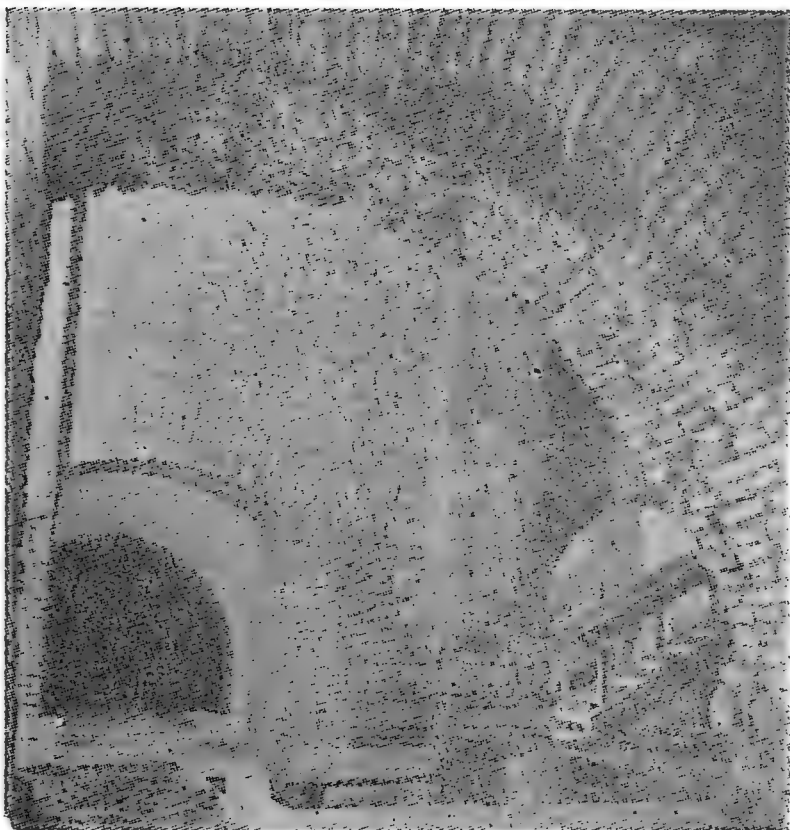
⁴⁷ Raportul comisarilor, 1 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 83): „die zwen Sibenbürger dirffen von dem Michaltschi nit khumben und mit uns reden”.

⁴⁸ Raportul comisarilor din 29 mart. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 26): „Das ist nun von den Sibenbirgern und etlichen mit Inen correspondirenden ober Ungern nicht gar unglaublich, aber auch nicht mit rechten Treuen gegen den Waida Sondern allein von Inen dahin angesehen, das sy In von Euer Majestät separiren und abalienyrn möchten”.

⁴⁹ Ungnad și Zeckel <Székely> către Rudolf al II-lea, 3 april. 1600 (*ibidem*, p. 34).

⁵⁰ Ungnad și Zeckel <Székely> către Ștefan Csáki, 28 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 115).

Pivnița curții domnești (Curtea Veche)
din București, construită
de Mircea Ciobanul.

Bulă sigilară cu chipul
lui Petru cel Tânăr.

Mircea Ciobanul
(frescă din biserica m-rii Snagov, sec. XVI).

Bulă sigilară
a lui Alexandru Mircea.

Petru cel Tânăr și frații săi (pictură din biserica m-rii Snagov).

Ecaterina, soția lui Alexandru Mircea (pictură de la biserica m-rii Bucovăț).

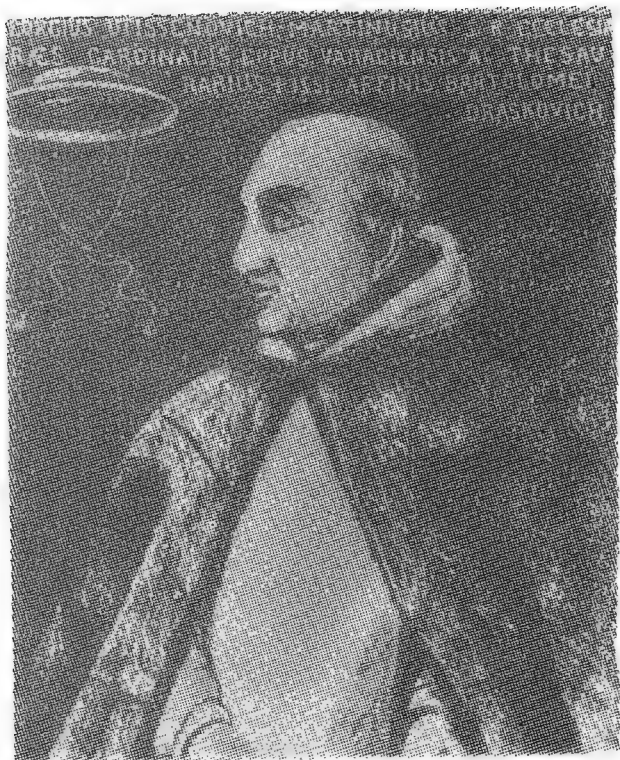
Alexandru Mircea Voievod
după un evangheliar de epocă).

Ruinele curții domnești din Tîrgoviște.
Petru Cercel (pictură murală).

Inscripția de pe țeava de tun
în vremea lui Petru Cercel.

George Martinuzzi, episcop de Oradea
și tezaurar al Transilvaniei.

Ioan Sigismund,
principele Transilvaniei.

Ostași austrieci
în Transilvania, 1551.

Anno 1551
MGT Thyr
[Signature]

Despotas manu
[Signature]

Semnături
ale lui
Despot vodă.

[Signature]

Medalie emisă de generalul imperial Castaldo
după cucerirea Transilvaniei.

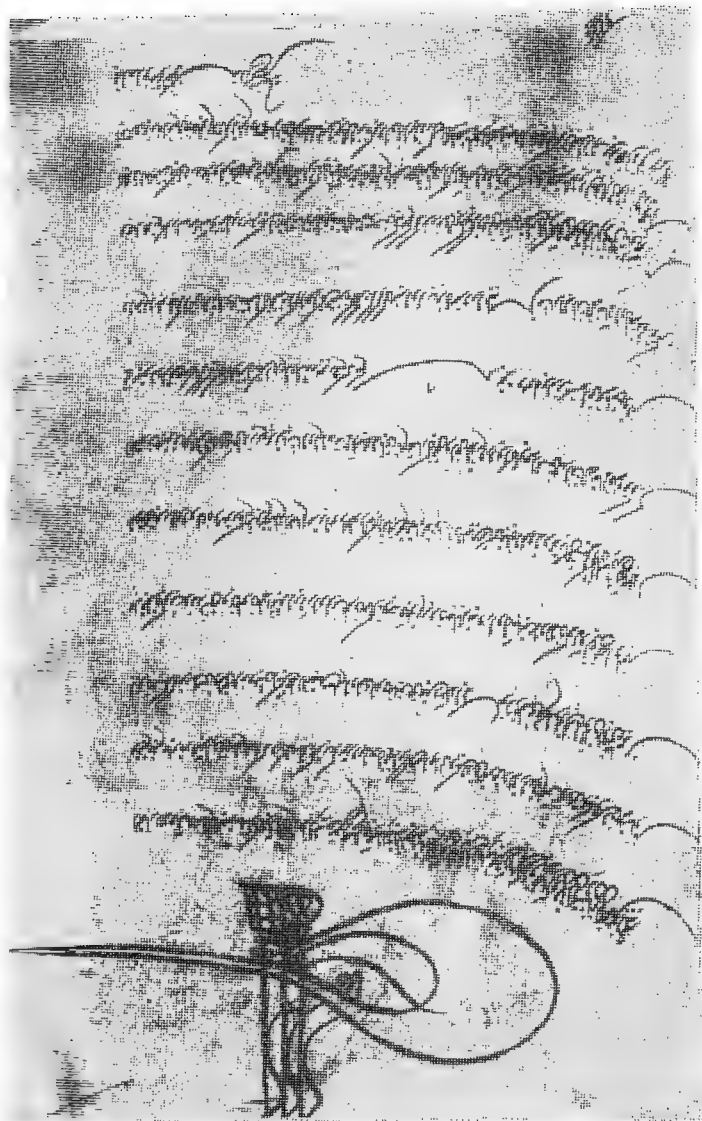
1

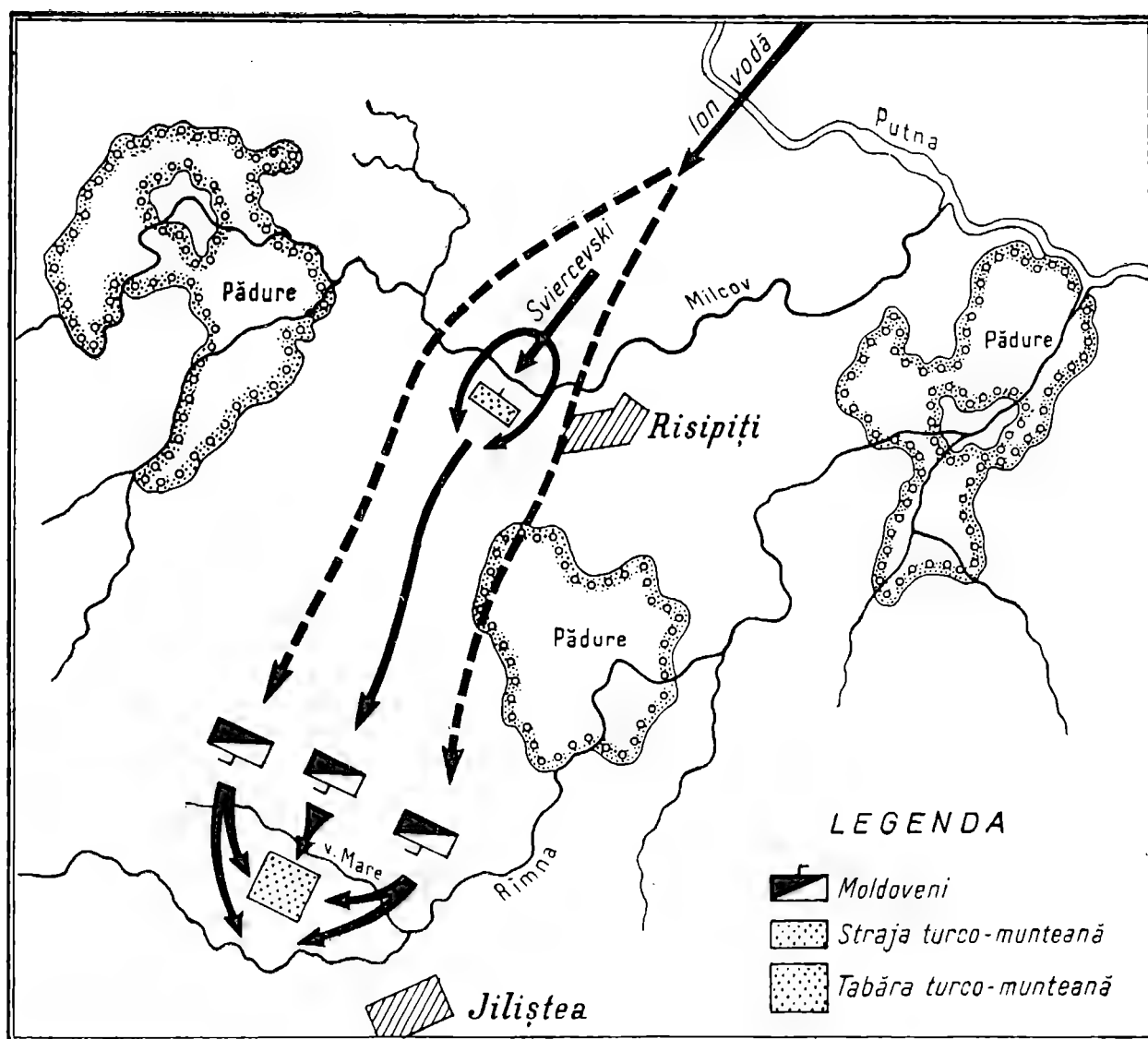
2

Taler emis de Despot vodă 1. Avers 2 Revers.

Firman din 1566
adresat principelui Transilvaniei.

Portretul brodat
al lui Alexandru Lăpușeanu.

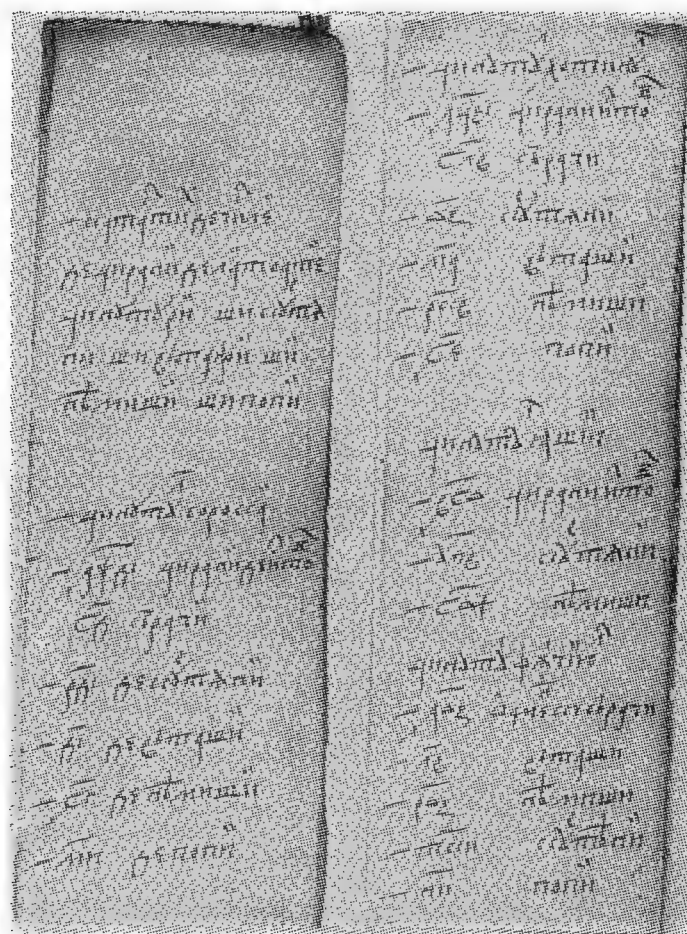
Bătălia de la Jiliște.

Monedă emisă de Ioan vodă, care se intitulează „părintele Moldovei”.

Petru Șchiopul
(gravură contemporană).

Pagini din catastihul de cisle întocmit în Moldova
la 20 febr. 1591.

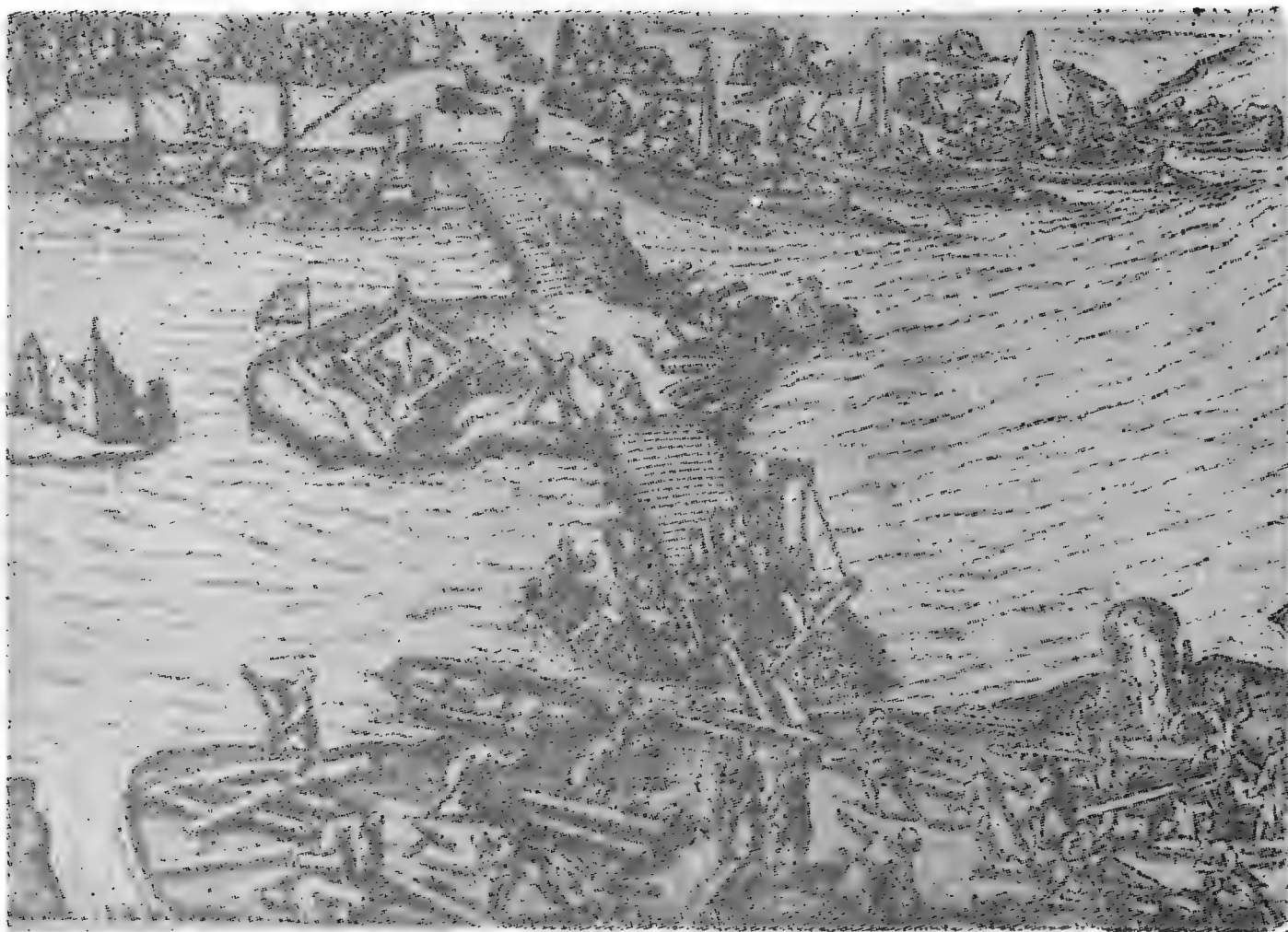

Mihai Viteazul
(gravură de Sadeler).

Sinan paşa (gravură din *Chronologia*
lui Hieronymus Ortelius, 1604).

Mihai Viteazul
(gravură contemporană).

Turcii conduși de Sinan pașa, pregătesc trecerea Dunării, iulie 1595.

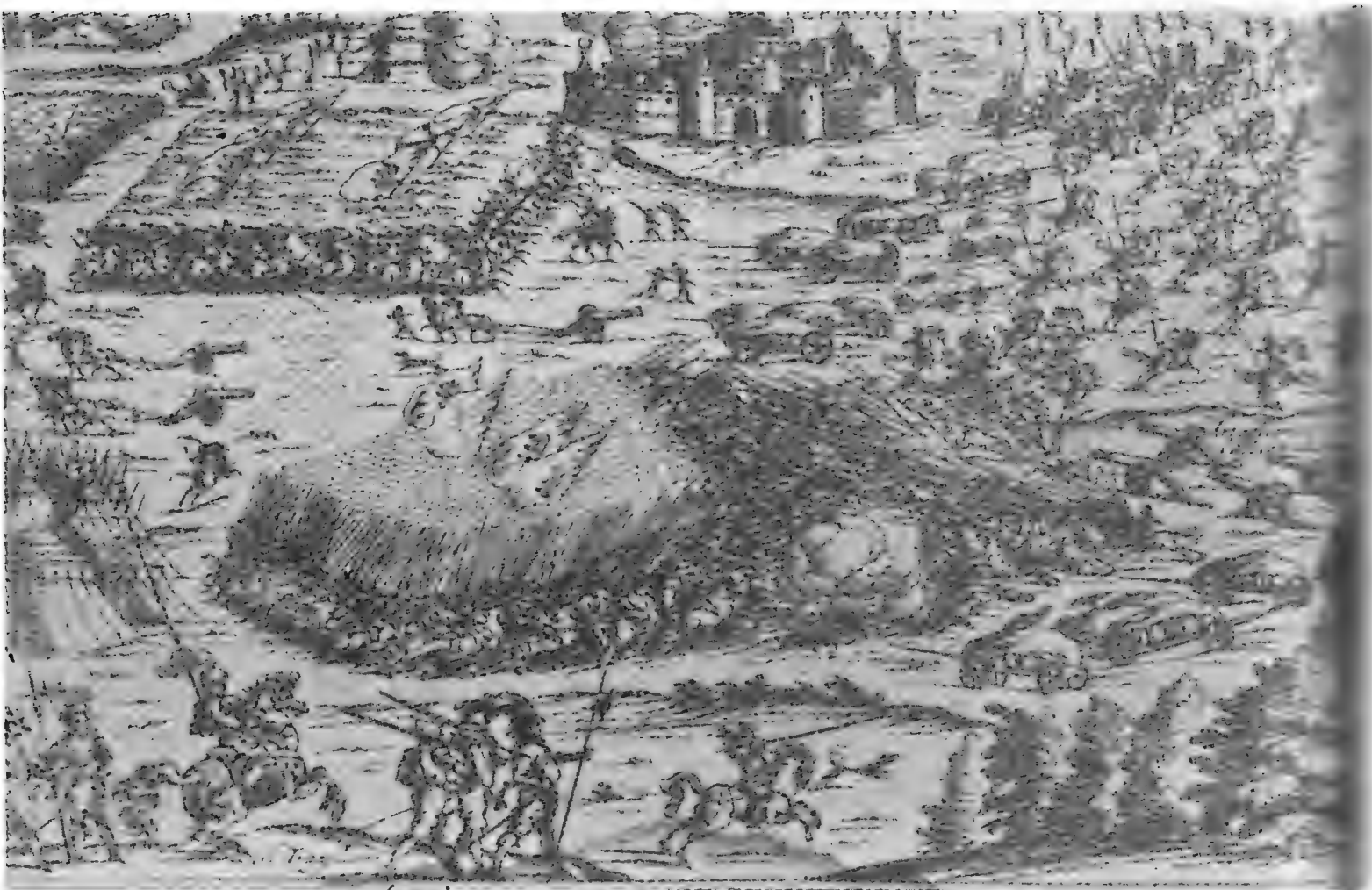

Frații Buzești (pictură din biserica m-rii Călușu).

Bătălia de la Călugăreni.

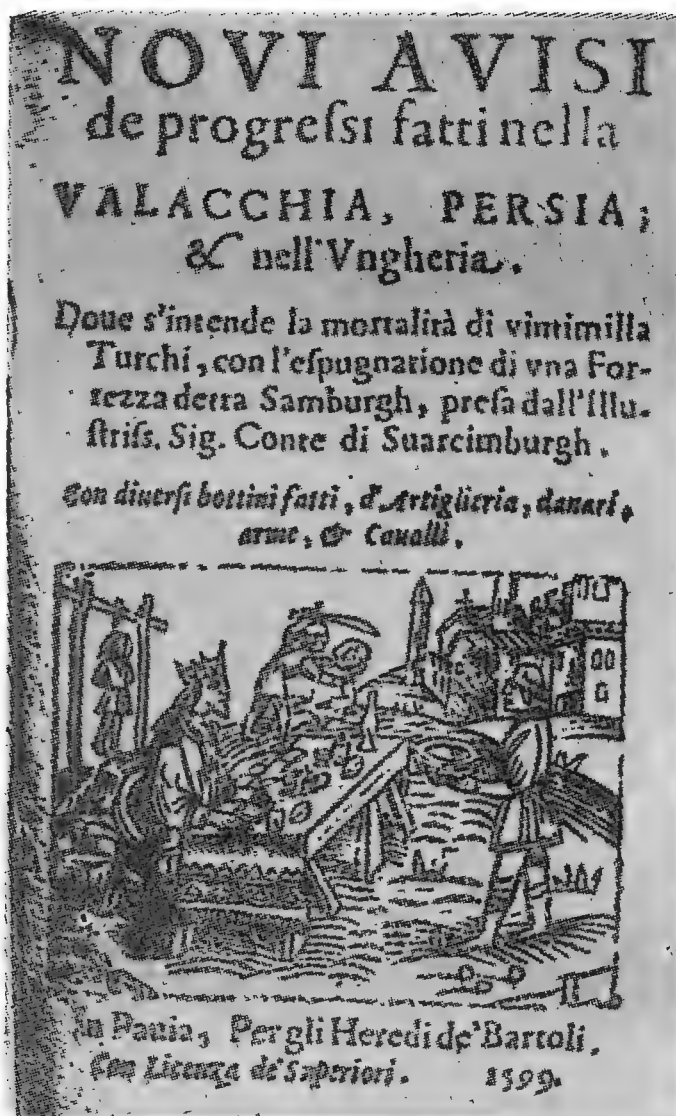

Scene din luptele purtate în toamna anului 1595 pentru alungarea turcilor
din Țara Românească.

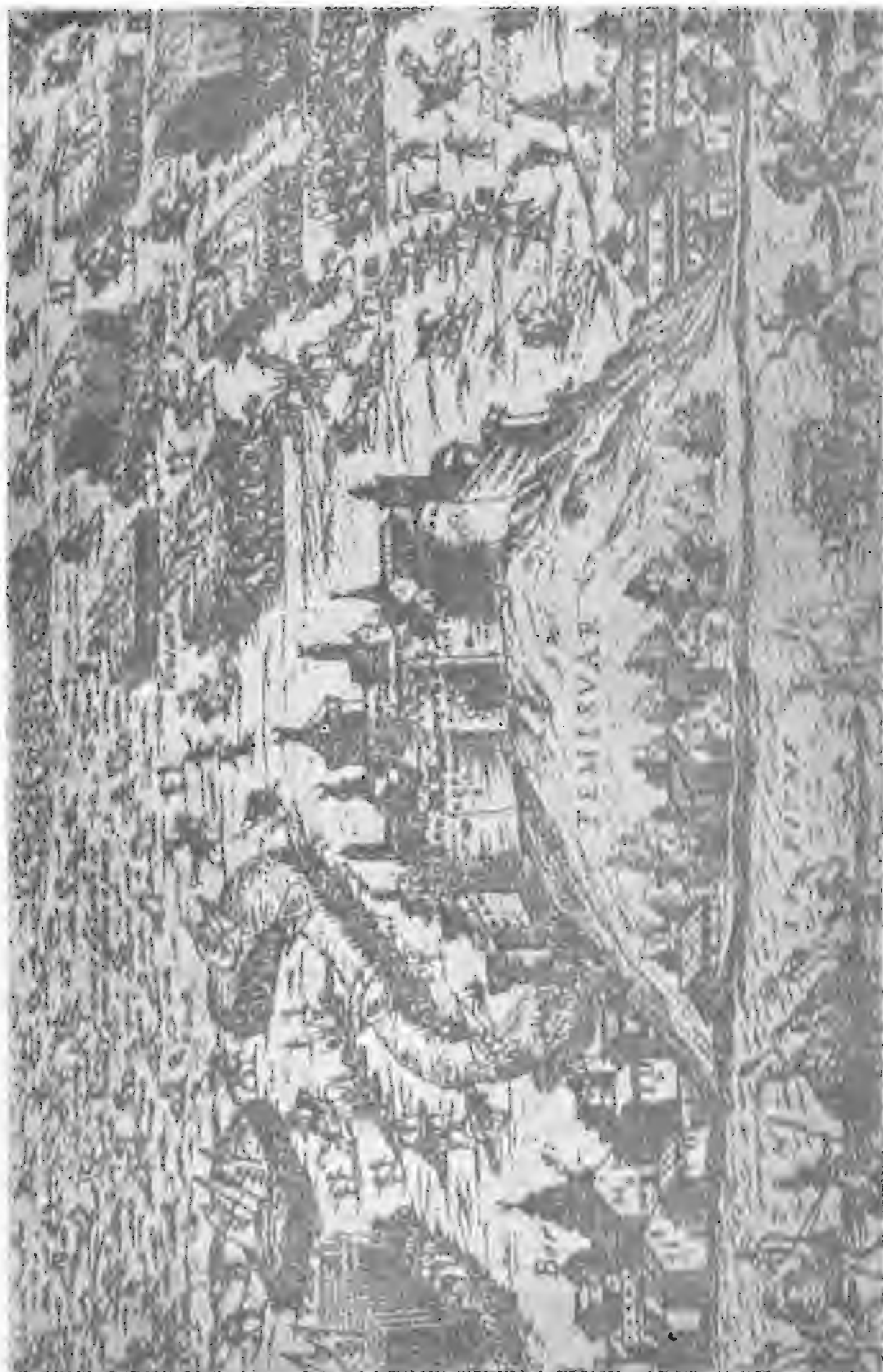
Sigismund Báthory (gravură după
H. Ortelius, *op. cit.*).

„Avisi” despre luptele anti-otomane
conduse de Mihai Viteazul, 1599.

Taler emis
de Sigismund Báthory, 1597.

Bătălia de la Timișoara, iunie 1596.

1440 + 11918 700 1800
 10000 700 1800
 10000 700 1800
 10000 700 1800

Scrisoare autografă a lui Mihai Viteazul.

† 1440 700 1800

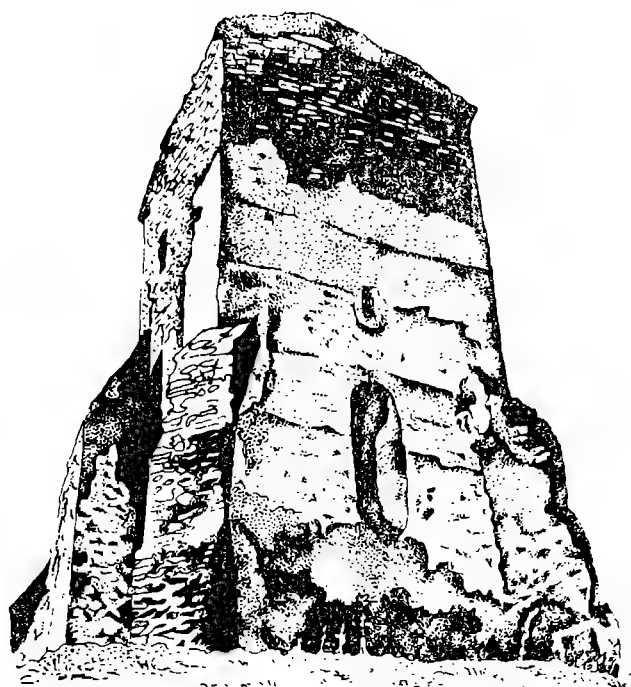
Semnătura lui Mihai Viteazul.

1440 700 1800
 10000 700 1800
 10000 700 1800
 10000 700 1800

Cîntecul lui Mihai Viteazul (pe un liturghier din sec. al XVI-lea, Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 30, f. 66 v.).

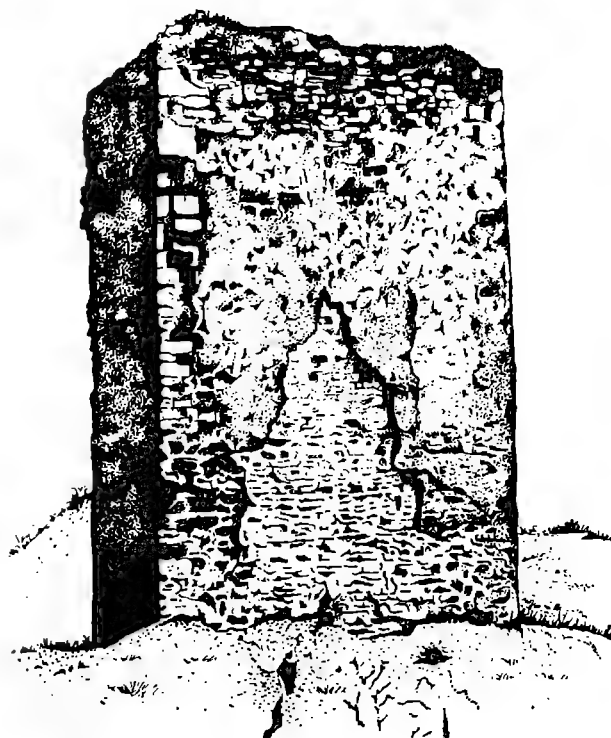

Familie de cnezi români din Hațeg, după tabloul votiv al bisericii din Streisîngeorgiu (BMI, 1978, nr. 1, p. 35).

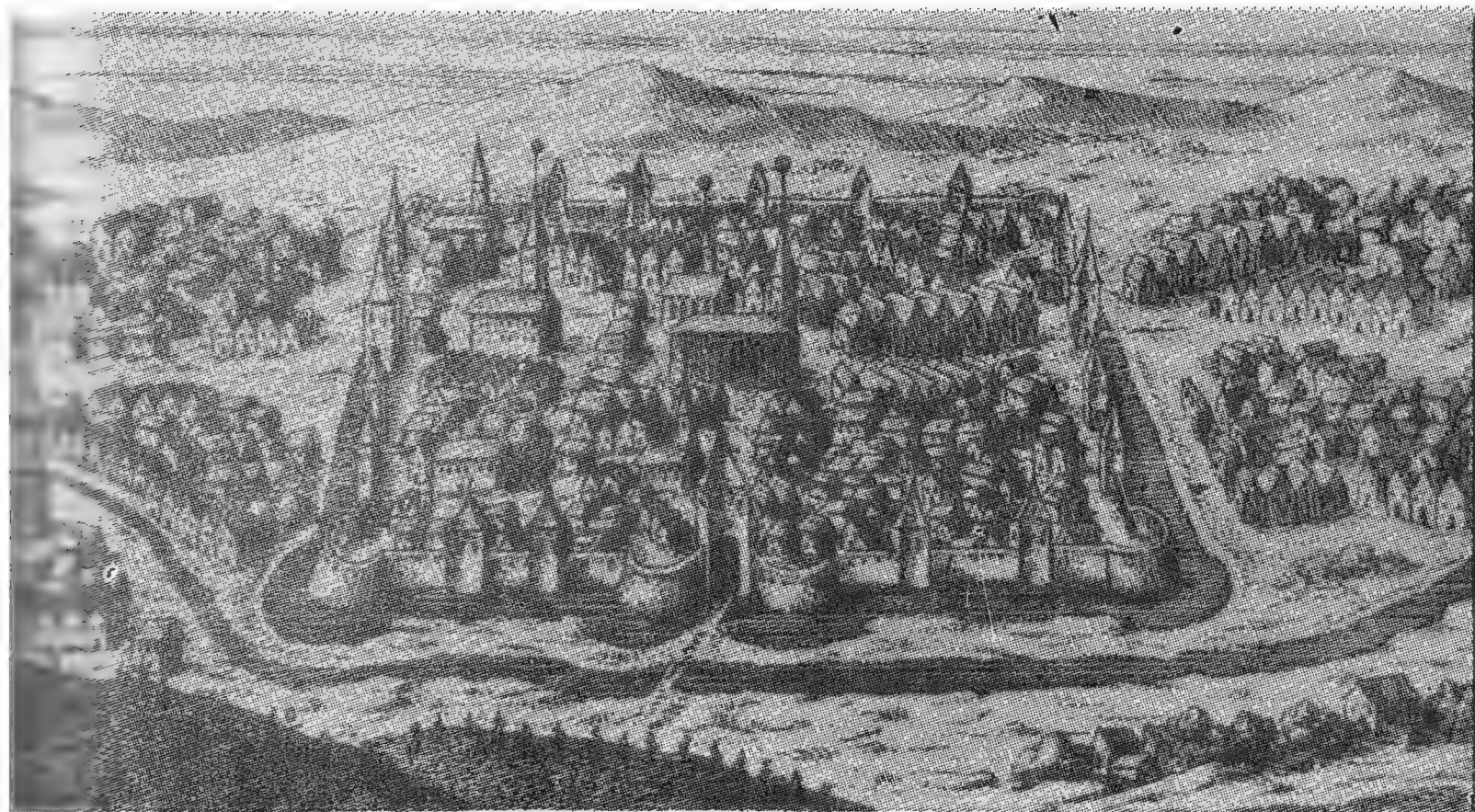
Reședința cnezilor din Cîndești.

Reședința cnezilor din Răchitova.

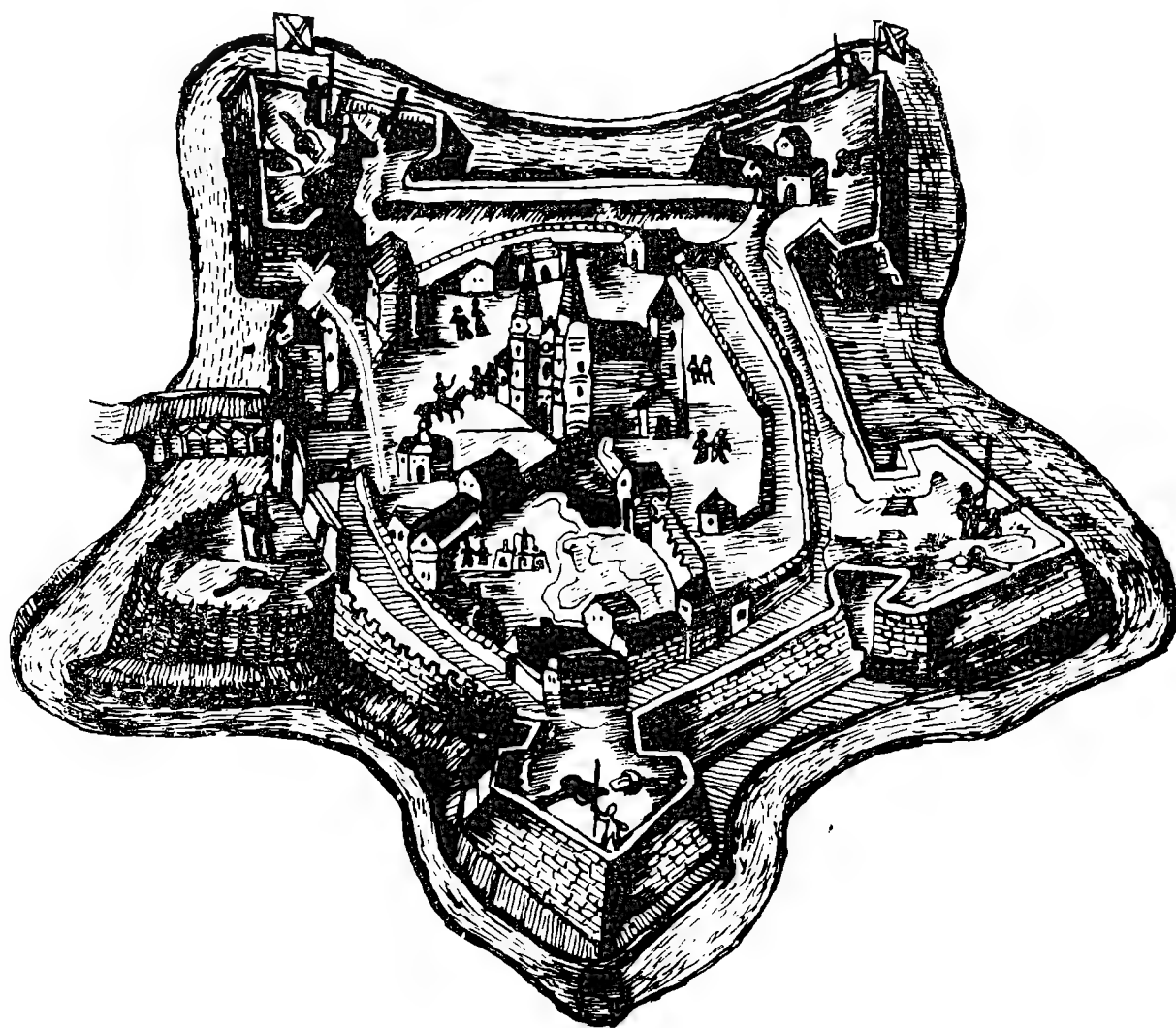

Cetatea păvănească din Rîșnov.

Orașul și cetatea Cluj în sec. al XVI-lea.

Planul cetății Oradea în sec. al XVI-lea.

Gheorghe Doja.

Martiriul lui Gheorghe Doja.

răscula contra lui Mihai; că, dacă s-ar trimite numai o mică oștire spre Cluj, toată provincia s-ar ridica, așa că împăratul ar putea prea ușor să pună mîna pe ea.⁵¹

Nu poate fi nici o îndoială că doctorul Pezzen, prin uneltirile puse de el în lucrare în Ardeal, provocase izbucnirea acestei mișcări pentru a scăpa prin ea de domnul român.

Aceasta mai întîi ne-o dovedește faptul că comisarii, după ieșirea lor la Satu Mare întru întîmpinarea doctorului Pezzen, nu se mai întorc îndărăt. Rămînerea lor în Ungaria se înțelegea încă pentru timpul cît ținu ambasada lui Pezzen, dacă nu spre alt scop, cel puțin spre a ține de urît banului Mihalcea ce trebuia să rămînă ca ostatec în mîinile nemților pînă la întoarcerea lui Pezzen. Dar după ce acesta se întorsese în Austria, înțelegîndu-se în aparență cu Mihai-Vodă, pentru ce urmează comisarii a rămîne în afară de hotarele Transilvaniei? Nu putea să fie numai spre a-și răzbuna de arestarea suferită, căci ei erau reprezentanții împăratului și nu puteau asculta numai de motive personale; îndepărtarea lor din Transilvania trebuia deci să fi fost urmarea unui ordin mai înalt.

Într-adevăr, aflăm că această îndepărtare a comisarilor germani fusese propusă lui Mihai de Pezzen, sub pretextul de a înșela pe dușmani prin aparența unor stricări a relațiilor între Mihai și împărat. Comisarii se prefac a fi mîhniți de această întocmire făcută de Mihai cu ambasadorul extraordinar și scriu lui Mihai că ei nu sînt vinovați dacă nu mai pot veni în Transilvania și-l roagă să nu răstălmăcească această lipsă a lor în sensul calomniilor ce li se pun în socoteală.⁵²

Nemții puneau în lucrare înalta școală a politicii de machiavelism și înșelătorie a aceluia timp spre a circonveni pe Mihai. Domnul român, cu toată deșteptăciunea firească a minții lui, amețit cum era el de greutatea poziției sale, posedat apoi de gînduri și de temeri mari, nu pătrunse acest joc care tocmai, fiind prea subțire, ar fi putut să-l pună în bănuieli; căci ce înțeles aveau scuzele comisarilor cînd dr. Pezzen alcătuiuse cu el rămînerea lor în afară de Ardeal?

Apoi nu trebuia să-l pună în mirare împrejurarea că nemții, pe care îi știuse totdeauna îngrijiți asupra scopurilor sale, ca nu cumva el să vrea *a se împatrona* în Transilvania, pe cînd el încă nu arătase asemenea gînd, acum, cînd îl dezvălise pe față, spunînd, cum am văzut, comisarilor că împăratul ar avea un imperiu întins și pentru ce nu i-ar lăsa lui Transilvania⁵³, nu trebuia, zicem, să-l lovească prea lesnea aderarea guvernului german la cererile lui?

⁵¹ Ungnad, Zeckel <Székely> și Pezzen către Rudolf al II-lea, 5 iulie 1600 (*ibidem*, p. 85): „wie die zween Ungrischen Gesandten in gehaimben und aller ortten unsz angezeigt wûrdet, wann nur Eur Khayserliche Majestät ein geringe anzal Volckhs gegen diser Grani-zen beisamben hetten, und auf ein solchen fall nach Clausenburg rucken liessen, wurde es im ganzen landt ein aufstandt und ein beifallen Verursachen, und dardurch Eur Khayserlichen Majestät desz Landts sich volkömblich impatrociniiren mögen”.

⁵² Scrisoarea comisarilor către Mihai Vodă, 25 iulie 1600 (*ibidem*, p. 88): „mussarium necessarium> et consultum visum et ita inter Ill-m Dom-m V-ram et Ill-m D-num Pezzium conclusum fuerit, ut nos ambo *ad deludendos hostes impediendosque nocuos conatus illorum hoc tempore in Transylvaniam non redeamus* ... quin imo deliberavimus recta iterum in Transylvaniam reditum nostrum parare ... nisi nos ab instituto nostro deliberatio et conclusio Ill-mae Dom-is V-rae cum Ill-o D-no Pezzio facta revocasset, *de quo solemniter, videlicet: quod reditus noster in Transylvaniam per nos non steterit, protestamur* ... *denuoque obnixorantes, ne hanc (invitis nobis) absentiam nostram malignorum calumnys, in synistram partem rapi, neque honestam nostram famam falsis delationibus proscindi patiatur*”.

⁵³ Mai sus, p. 251.

Dovada însă *scrisă* a uneltirilor germane ne-o dă următoarea misivă a lui Francisc Alárdi <Alárd>, care raportează către comisarii împărătești modul cum se pornise mișcarea revoluționară [11]: „Îmi aduc aminte, iluștri domni, că, pe cînd eram la Satu Mare, unde se afla și doctorul Pezzen, domniile voastre au tratat cu mine cu mare gravitate, îndemnîndu-ne a fi cu credință întreaga provincie către împăratul și a privi pe maiestatea sa ca pe domnul nostru legiuit și prea sfînt. Și noi, răspunzînd că am fi dispuși a o face cu cea mai mare tragere de inimă dacă nu am fi îngroziți prin nespusa cruzime a voievodului, care, prin militarii săi, împrăstiați pretutindeni, nu numai că ne amenință viața noastră, dar nu ar fi cruțat nici pe acea a femeilor și copiilor noștri. Atunci domniile voastre ați răspuns că *întreaga provincie ar putea totdeauna să se opună și să strice unui om*. Acest îndemn al domniilor voastre, întipărindu-l adînc în sufletul meu, am crezut de cuviință a-l împărtăși mai multor căpetenii ale țării și de atunci nimic n-a fost scăpat din vedere pentru a întări gîndul nostru de a ne pleca sub scutul maiestății voastre. Toată nobilimea și toate cetățile <garnizoanele cetăților> alergară în tabere, recunoscînd de domn al lor pe maiestatea sa împăratul, ba chiar și lefegiii voievodului, ungurii călări și pedestri, trecură toți la noi”⁵⁴.

Așadar, comisarii îmbiau pe nobili la revoltă încă de pe cînd se aflau în Satu Mare și doctorul Pezzen, cînd se apropiase de Mihai și tratase cu el despre recunoașterea însușirii lui de guvernator al Transilvaniei, purta în sînul său gîndul trădării, pe care îl împărtășise de mai înainte nobililor Ardealului.

O altă dovadă a înțelegerii nobilimii maghiare cu împăratul întru organizarea răscoalei pornite contra lui Mihai se vede și din cererile de mulțămită adresate împăratului din partea căpeteniilor ungurești, după răpunerea domnitorului român la Mirăslău. Este vorba de: Ștefan Csáki, Mihail Lukasfalussi, Giorgius Zaluczi, Ștefan Chisilit, Iohan Bihari, Gabriel Ladislau, Cristofor Zalancsi, Matheus Tarusytt, Petrus Ficsor, Petru Aysig și alții, cerînd răsplată de la împăratul pentru purtarea lor față de Mihai⁵⁵.

Nu trecuse luna de cînd Pezzen părăsise Ardealul și răscoala izbucni deodată în toate părțile [12]. Cel dintîi care dădu semnul începutului fu generalul însărcinat de Mihai Viteazul cu paza Moldovei, Moise Székely. Pentru a pune răscoala în mișcare, el părăsește postul său fără voia lui Mihai și acesta amenințîndu-l cu pedeapsă⁵⁶, el fuge împreună cu alți nobili, anume: Ștefan Ukutievici, Ioan Petki, Ioan Niacaro <Niakazo János>, Francisc și Ștefan Horvat, Ioan Nagy Levai și Gabriel Török și trece pe la Hust în Polonia.

Mihai Viteazul, văzînd această pribegire, procede la început cu asprime și taie alți 5 nobili: pe Farkas Kornis, Mihai Zemere, Gheorghe Niutodi, Francisc Farkas și Benedek Tombatfalvi, ceea ce grăbește încă aprinderea răscoalei⁵⁷.

⁵⁴ Scrisoarea lui Francisc Alárdi către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 124): „tum Ill-mae Dom-es V-strae «*provinciam integram uni homini semper resistere et <ac> nocere posse*», responderunt”.

⁵⁵ Cererile de după sept. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1050—1053). Pentru Giegy, vezi p. 1091.

⁵⁶ Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 114).

⁵⁷ Ștefan Báthory către David Ungnad, 21 aug. 1600 (*ibidem*, p. 113). Doi din ei fuseseră uciși de secuii de rînd. Aceștia însă, fiind partizanii lui Mihai, tot lui i se puneă moartea lor în socoteală [deși nu avea nici o vină — N.S.].

Altor nobili unguri le confiscă averile, precum lui Ștefan Kakas (Cucos), pentru că arătau bănuieli asupra scopurilor lui Mihai. Moșiile lui Kakas sînt restituite, după ordinul comisarilor și acel al lui Basta, ceea ce avu, pe de o parte, drept rezultat scăderea autorității voievodului și deci încurajarea mai departe a ungarilor la trădare, pe de alta, înveninată și mai rău raporturile lui Mihai cu Basta⁵⁸. Lui Ștefan Bodony Mihai îi luase un castel⁵⁹.

În același timp, pe cînd Székely trecea în Polonia pe la Hust, Gaspar Sibrik, al doilea cap al armatei lui Mihai, fugea către Arad.

Comisarii se prefac a deplînge pe Mihai pentru nenorocirile ce l-ar lovi; ei îi arată cum de mult încă îl sfătuiseră să nu hrănească acești șerpi la sînul său; să nu le încredințeze importante comenzi cu care erau însărcinați, dar că Mihai nu-i ascultase⁶⁰.

Cît de perfidă era această nouă încercare a comisarilor de a adormi pe Mihai asupra împărțirii imperialilor la revoluția pornită în contra lui se vede din adresa acelorași comisari către dieta Transilvaniei, *posterioroară numai cu cîteva zile* aceleia în care ei deplîngeau pe domnul român, unde de asemenea deplîng „administrarea cea violentă a Transilvaniei”, adăogînd că îndreptarea ei este mai ales treaba generalului Basta, dar că se pot rezema și pe ajutorul lor, [fiind] totdeauna gata a-i sta spre slujbă⁶¹.

Este învederat că, sau comisarii țineau cu Mihai în contra ungarilor, pe care îi numeau *șerpi hrăniți la sînul lui Mihai*, sau cu ungurii în contra *violentei ocîrmuirii a voievodului*; amîndouă aceste protestări nu puteau fi adevărate în același timp și care din două era acea curată credem că, după cele expuse pînă aici, nu mai are nevoie de a fi arătată.

În tot acest răstimp, pe cînd răscoala se urzea în ascuns, Mihai ceruse neconținut bani de la comisari, primind de fiecare dată răspunsul că împăratul n-ar fi determinat încă timpurile în care urma să i se facă plățile și deci să mai aibă puțină răbdare. Într-un rînd însă Mihai, trimițînd o cerere mai amenințătoare, comisarii scriu către împăratul că, deși ei trebuie să umble tot amînînd pe Mihai-Vodă cu ajutorul de bani și de oameni pînă la desăvîrșita hotărîre a împăratului și la intervenirea generalului Basta, totuși, în cazul unui pericol extrem, vor trimite ceva bani lui Mihai⁶², aceasta tot spre a-l face să creadă că nemții nu erau amestecați în mișcare.

Nemții hotărîseră deci să ajute cu puterea pe unguri și să trimită pe Basta în contra lui Mihai. Ei vroiau însă, pînă la desăvîrșirea pregătirilor acestuia, să mai momească pe Mihai Viteazul cu speranța unui ajutor german contra revoluției <razvrătirii> ce-l înconjura.

Lui Mihai, cu cît sporea primejdia, cu atîta i se întunecau vederile și el credea — căci vroia să creadă — că germanii tot cu el țin, la care avea de dovadă, poate în contra [a] înseși bănuielilor sale, scrisorile solilor. Trebuie să fi fost cineva într-o mare cumpănă în care poate să piardă tot ce a agonisit prin cea mai strașnică încordare pentru a ști cu cîtă

⁵⁸ Kakas către împărat, oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1056).

⁵⁹ Statele Ardealului către împărat, 22 nov. 1600 <1599> (*ibidem*, XII, p. 1089).

⁶⁰ Comisarii către Ștefan Csáki, 23 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 115).

⁶¹ Comisarii către dieta Transilvaniei, 5 sept. 1600 (*ibidem*, p. 121).

⁶² Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 aug. 1600 (*ibidem*, p. 114): „Wir muessenso woll mit der Volkhs-als gelts hülfvertröstung gewarsamb und procrastinando, bis auf Eur Majestät allergenedigiste schuls-resolution, So woll als der herr Vicegeneral Velt Obrist furgehen; Besorgend, doch inn einer gählingen eiseristen noth, werden wir, unerwarth Eur Majestät resolution, vor den wir doch uns auf das allereiserist hietten wollen, mit etwas gelts Im tey stehen muessen”.

putere se anină mintea de cele mai mici cârlige ale speranței; cum ea fuge de tot ce poate să o sfărîme și se ține numai de acele împrejurări, oricît ar fi ele de iluzorii, care pot să o întărească. În așa poziție se afla Mihai Viteazul și de aceea nu trebuie să-i bănuim că a putut fi așa de groaznic înșelat; nu nedibăciei, ci nenorocirilor lui este de atribuit asemenea aiurare.

Că Mihai nu mai știa ce face se vede de pe hotărîrea luată de el în aceste momente critice de a trimite pe Ștefan Csáki spre a ocupa cu puterea comitatele mărginașe ale Ungariei, sperînd prin aceasta a împăca pe unguri, cînd el știa bine că o asemenea măsură trebuia să supere curtea imperială, de la care tocmai spera ajutor contra revoluției ungurilor⁶³.

Ștefan Csáki, ultimul general ungur ce mai rămăsese pe lîngă Mihai, îl părăsește și dînsul și, lucru mai grav încă, fiind în legătură cu secuii, provoacă și pe acest popor, ce pînă atunci ținuse cu Mihai, a se dezlipi cel puțin în parte de el. În 5 septembrie, Csáki ațîță pe secuii la răscoală, făgăduindu-le menținerea libertăților lor pentru a scăpa de „mizeria și nelegiuirile ce au căzut pe capul nostru”. Este de observat că, în toată această proclamație, niciodată nu este amintit numele lui Mihai-Vodă, deși era îndreptată numai în contra lui⁶⁴.

Tot atunci părăsește pe Mihai și o trupă de 700 de cazaci, pe care nu-i plătise de mult; și, pe cînd astfel toate se năruiau în jurul său, el aude despre poloni că vin asupra Moldovei și Transilvaniei cu Sigismund Báthory și Ieremia Movilă.

Toate primejdiile năvăliră deodată asupra lui Mihai-Vodă, și din lăuntru, și din afară. Natură croită pe împotrivire, el trebuia să lupte și luptă pentru a păstra poziția cîștigată, chiar în contra germanilor, protegătorii săi.

Înainte însă de a expune întîmplările acestei epoci hotărîtoare din viața eroului român, să căutăm a ne da seamă mai lămurit despre pricinile care împinseseră la revoltă populațiile Ardealului*.

Deosebitele elemente care alcătuiau aceste populații se dezbinară de Mihai din motive deosebite. Sașii, care ținuseră cu el cît timp fusese privit de germani ca omul lor, începuseră a-l părăsi potrivit cu emanciparea lui de sub epitropia germană și acuma, văzîndu-l dușmănit în ascuns de nemți, își întoarseră gîndul de la dînsul.

Nobilii, cum am văzut, urau pe Mihai ca pe unul ce era *valah*. „Deprinși a urî și a disprețui nația română în iobagii lor țărani, le venea cu ciudă a-și pleca sumețele și trufașele lor capete sub o stăpînire românească”.⁶⁵ Se mai temeau apoi că, o dată ce Mihai ar împlînta în chip *traiinic* domnia lui în Ardeal, să nu-și aducă aminte că era român și să ocrotească pe românii acelei țări contra asupririi ungurilor. Nu e vorbă că ungurii urau aproape tot atîta și dominarea germană; dar ei vroiau să întrebunțeze cu dibăcie puterea împăratului spre a zdrobi pe Mihai și apoi să se scu-

⁶³ Comisarii către Mihai Vodă, 30 aug. 1600 (*ibidem*, p. 119): „Quod vero Ill-ma D-tio Vestra [Magnificum] Dominum Stefanum Csáki certis cum cohortibus versus Zilagy et exteriores partes expediverit, hoc unicum est, ut veremur, quod Suam Caesarem Majestatem tanquam res, pendente adhuc compositione, sane intempestiva, maxime offendere, Pragae salutarem tractationem permultum impedire, protrahere, sinistras suspiciones movere”.

⁶⁴ Proclamația lui Ștefan Csáki, 5 sept. 1600 (*ibidem*, p. 122).

* Este vorba doar de nobilimea maghiară și de sași; românii și secuii nu s-au revoltat.

⁶⁵ Bălcescu, l.c. [*op. cit.*], p. 451.

ture de nemți, trecînd în partea lui Sigismund Báthory, care dorea să se întoarcă din nou în tronul pe care-l lepădase pînă acum de două ori.

Revolta ungarilor transilvăneni contra lui Mihai Viteazul este foarte înțeleasă: era protestarea corpului politic al țării contra unei stăpîniri străine.

Ar fi fost un singur mijloc de a scăpa din toate aceste greutăți, din toate aceste primejdii: liberarea poporului român și aruncarea lui în capul răscoalei nobiliare. Pe lîngă că, precum am văzut și vom vedea-o, Mihai nu putea întrebuința această cumplită armă, apoi acuma chiar chemarea românilor ar fi fost mai grea; căci, pe lîngă dezîncîntarea pe care avură să o sufere țăranii Ardealului din purtarea lui Mihai către ei, se mai îndepărtaseră inimile lor de dînsul și din pricina jafului și a nelegiuirilor cărora ei mai cu seamă fuseseră expuși din partea oștirilor sale mercenare, compuse din lefegii din cele mai deosebite naționalități.

Raportul lui Malaspina spune că armata lui Mihai Viteazul se compunea din: albanezi, sîrbi, unguri, cazaci și valahi⁶⁶, încît, cum observă un istoric ungar al acelor timpuri, vedeai luptînd unguri contra ungarilor pentru cucerirea Transilvaniei. Pe lîngă aceștia, mai erau tot cu leafă moldoveni și secui.

Se vede deci că numai o mică parte a oștirii sale era compusă din munteni, și anume în afară de cîteva roate de popor mai de rînd, boierimea călare, care trebuia să slujească în armată fără plată [13]. Aceasta era în număr de 1 400 de cavaleri⁶⁷, fiind, bineînțeles, și ea amestecată cu elemente străine.

Lefegiii trebuiau plătiți, ei măsurîndu-și curajul și energia la luptă totdeauna potrivit cu sumele ce li se numărau. Mihai Viteazul era în neconținută nevoie de bani, ceea ce este ușor de înțeles cînd aflăm că el trebuia să plătească în timpuri normale 98 000 de taleri pe lună oștirilor, sumă care se adăoea încă în timpul expedițiilor.⁶⁸ De aceea corespondența lui cu germanii are drept temă fundamentală ajutorul bănesc pe care însă și nemții se găseau în cea mai mare greutate a-l răspunde din pricina sărăciei vistieriei lor. De aceea îl vedem pe Mihai îndreptîndu-se cu cereri de bani pînă și la regele Spaniei.

Vom vedea cum Mihai, nefiind ajutat cu bani din partea împăratului și trebuind cu orice preț să-și plătească oștirea, recurge la dări neuzite de grele asupra țăranilor din Muntenia, pe care ei, neputîndu-le plăti, îi despoaie de proprietățile lor, ceea ce se făcu sub domnia lui pe o scară nemaipomenită.⁶⁹

Deocamdată, ceea ce ne interesează sînt urmările neplății regulate a lefurilor asupra purtării oștenilor lui Mihai față cu poporația țării cucerite. Această purtare era din cele mai crunte și mai brutale. Chiar în cazul

⁶⁶ Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, <Hurmuzaki>, III, p. 513).

⁶⁷ *Ibidem*, p. 511: „Onde io passai all'esercito di Michele, e fui rincontrato primo da cento lance [et] poi da esso Michele con 1400 cavalli in circa” [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 271].

⁶⁸ [Aloisio] Radibrat către Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 399). „Știrea se găsește în raportul lui David Ungnad din 2 ian. 1600, unde se spune că, „după calcule exacte și sîrguincioase — făcute de Radibrat —, cheltuielile de război de acum ale lui Mihai comportă lunar 98 000 de taleri; ele cresc însă mereu, din ce în ce mai mult, deoarece el recrutează cu leafă din zi în zi tot mai mulți oșteni”. Mihai dispunea de 10 000 de călăreți, care costau 52 000 taleri, și de 30 000 pedestrași, cu suma totală de 95 000 taleri lunar, deci mult mai mult decît prima apreciere. Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 353].

⁶⁹ Mihai cerea și din Transilvania bani și provizii, însă pe cale legală, prin autorități. Așa de la [orașul] Bistrița, cînd se afla în Moldova, cere provizii, spunînd că ostașii lui mor de foame (Hurmuzaki, *Doc.*, XII <XV>, p. 900).

cînd Mihai ar fi plătit regulat leafa oștirilor sale, încă niște oameni nedisciplinați, care știau că viața lor este neconținut în cumpănă și deci doreau să se bucure de ea pe cît se putea mai mult, erau împinși de la sine a comite tot felul de neorînduiri; dar apoi, cînd lefile nu li se plăteau adeseori timpuri îndelungate? Cu ce să trăiască ei, căci pe atunci ocîrmuirea nu se interesa de nimic din cele trebuitoare unei oștiri; le plătea leafa și ei trebuiau să se îngrijească de întreținerea lor. Pentru a putea subveni nevoilor lor, nu le rămînea altă cale decît prada și jaful, pe care le și exercitau în aceeași măsură în țara dușmană, ca și în cea prietenă. Aceste prădăciuni, făcute cu oarecare teamă și măsură cînd lefile erau plătite, trebuiau să devină cu totul dezordonate cînd plata lipsea; soldații atunci aveau *dreptul de a prăda*.

Corespondența timpului revine în nenumărate rînduri asupra neorînduiri și scandalurilor comise de trupele lui Mihai, mai ales din pricina neplătirii lefilor. Așa, un raport al comisarilor din 5 februarie 1600 spune despre 1 000 de cavaleri* ai lui Mihai că „bieții oameni din popor sînt foarte îngreuiți, căci cavalerii le iau toate degeaba, fără plată sau plă-tind foarte puțin”.⁷⁰ Un alt document ne arată pe militarii lui Mihai prădînd pîinea din piață și tot ce au mai găsit de mîncare; chiar și pră-văliile în care negustorii și locuitorii depuseseră lucrurile lor cele mai de preț nu scăpară de această urgie.⁷¹ Un altul adaugă că „haiducii nu știu să trăiască fără a prăda”.⁷² Această situație era foarte gravă căci compromitea și făcea urîcioasă domnia lui Mihai-Vodă în Ardeal, situație care era mărturisită adeseori chiar de el însuși.

Un raport al lui Pezzen către împăratul trimis după ce ambasadorul trecuse în Transilvania, arată că „locuitorii merg cerșind; nobilii au ascuns grîul, sărăcie și mizerie mai mare nu am văzut nici la supușii turci din Serbia și Bulgaria, unde, cu toate aceste, lucrurile stau cel mai rău”.⁷³ Comisarii adevărați și ei arătarea lui Mihai, dar bagă de seamă că această dărăpănare ar fi putut fi înlăturată prin o mai bună orînduială, dacă anume voievodul ar fi luat măsuri ca pretutindeni unde oștirea a fost împrăștiată să fi avut prevederea ca soldații să nu despoaie poporul în chip samavolnic, luînd de la sine vin, orz, grîu degeaba; dacă ar fi orînduit o taxă pentru întreținerea oștirii, din care să se plătească cele luate pentru aceste nevoi.⁷⁴

«Ceea ce era mai hotărîtor, Mihai însuși mărturisește aceste prădăciuni, pentru a scoate din ele un argument mai mult pentru nevoia ajutorului bănesc din partea împăratului. Comisarii, în 31 martie 1600, reproduc tînguirile lui Mihai că „ar fi așteptat 6 ani ajutor în Valahia care nu i-a venit, precum nici banii niciodată la timpul făgăduit; că el s-a menținut cu toate acestea cît a putut, *stricînd și prădînd țara cu armata lui*.”⁷⁵ [14]».

Arătarea apăsării Ardealului prin oștenii lui Mihai este mărturisită de însuși voievodul, care spune într-un rînd comisarilor că: „el ar avea un mare păcat de care va fi răspunzător majestatea voastră, anume că a

* În loc de călăreți

⁷⁰ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 677.

⁷¹ Din 14 april. 1600 (*ibidem*, p. 838).

⁷² *Ibidem*, VIII, p. 219: „perche esser Aiduchi che non sanno viver esuga <senza rubare>”.

⁷³ Din 31 april. 1600 (p. 874). Alta: „în țară nu ar fi ce mîncă” (p. 851).

⁷⁴ *Ibidem*, p. 754. Alt document din 22 mart. 1600 (*ibidem*, p. 797): „alli suoi soldati ha permesso che faccino a voluntà loro ciò che li piace a perro si fanno verso le donze et donzelle cose che non sono grate”.

⁷⁵ *Ibidem*, IV/1, p. 31. Mihai repetă această tînguire într-un raport către comisar din 5 april. 1600 <1600> (*ibidem*, p. 38).

pustiit țara cu atîta oaste neplătită, că nu mai știe unde va ieși fără bani. În Muntenia iarăși nu găsește nimic, fiind și acolo totul stricat”.⁷⁶

Dacă însă Mihai însuși mărturisește că nu poate trage nici un ban din Muntenia, tot așa de greu era de a scoate ceva din Ardeal, deoarece un document din 10 aprilie 1600 spune că „cei 4 000 de taleri pe care îi încuviințase Brașovul lui Mihai nu putură fi adunați din cauză că poporul de la țară se apăra de plata lui din pricina daunelor suferite de la armată”.⁷⁷

De aceea și Mihai-Vodă se temea așa de mult de intrarea moldovenilor, polonilor și tătarilor în Ardeal, căci, „dacă Sigismund Báthory ar fi intrat în țară, poporul de jos ar fi trecut la Sigismund și l-ar fi părăsit pe voievodul român”.⁷⁸

În afară de devastarea țării, soldații lui Mihai comiteau adevărate răscoale contra domnului pentru a obține plata lefurilor. Într-un rînd se pornesc contra lui, pătrund în palat și, după ce fac cele mai mari scandaliuri, Mihai izbutește abia cu mare greutate a-i liniști.⁷⁹ De aceea se pune Mihai într-o furie așa de cumplită cînd, după o lungă așteptare, împlinindu-se termenul banilor făgăduiți, aceștia totuși nu soseau. „Maiestatea voastră, scriu într-un rînd comisarii, nu poate crede cîtă teamă și frică încercăm noi în această îndoială ucigătoare și mai ales Petru Armeanul, care este atît de supărat încît mai că este adus la deznădăjduire, așteptîndu-se de la domnul său la cea de pe urmă cîizgrație și chiar la o strașnică moarte pentru întîrzierea și lipsa prezentului și a banilor”.⁸⁰

Este învederat că niște trupe atît de nedisciplinate nu puteau cruța Transilvania mai mult decît Valahia și că purtarea lor brutală, cruzimile și jafurile lor trebuiau să nemulțumească pe toată lumea și *mai ales poporul de jos*, expus cu deosebire neorînduielilor lor.

Un raport al lui Thoracominus, din 13 august 1600, spune asupra acestor împrejurări că „locuitorii au fost atît de înfuriați prin tirania militarilor, încît este de temut ca să nu se nască de aici un război intern. Ațîțată și turburată în gradul cel de pe urmă a fost mulțimea mai ales prin dărîmarea frumosului și marelui oraș Hunyad <Huedin>, întîmplată zilele acestea cu foc și cu sabie. Locuitorii, nemaiputînd suferi siluirile de tot felul cărora erau expuse fetele și nevestele lor, se răsculară și uciseră trei 50 de pedestri. Cetățenii, apucînd înainte cu jăluirea pentru crimele suferite, fuseseră iertați de voievod, cînd deodată, la 6 ale lunii august, ei fură înconjurați de 2 000 de militari cazaci și valahi și 50 de cetățeni fură dați morții, așa că nici copiii chiar nu fură iertați; punînd apoi foc orașului, din 300 de case nici una nu rămase în picioare”.⁸¹

Asemenea execuție fără judecată a unui oraș întreg nu putea să întărească simpatiile pentru Mihai Viteazul. Deși, fără îndoială, că nu el o ordonase, ba nici chiar nu o încuviințase, fu nevoit cu toate aceste să privească la ea fără a putea pedepsi, deoarece, de altfel, dacă Mihai ar fi vrut să pună la orînduială trupele sale, el ar fi fost de îndată părăsit de ele; și tocmai atunci nu era momentul ca Mihai să provoace o asemenea

⁷⁶ *Ibidem*, XII, p. 752: „Dass dies Land mit sovil unbezalten Kriegsvolkh so gar verderbt und verödet; er wiss nicht wo er darmit ohne Gelt hin solt im der Walachey findt es nihts es sey scher alles verderbt”.

⁷⁷ Comisarii către împărat (*ibidem*, XII, p. 830).

⁷⁸ 21 april. 1600 (*ibidem*, XV, p. 860): „Das Sigismundus inn das Land einfallen thätt, so dörrft das siebenbürgisch Landvolkh dem Sigismundo alles bei und ihm abfallen”. Alta identică, p. 855.

⁷⁹ David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 și 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/2, p. 6).

⁸⁰ Raportul comisarilor din 3 ian. 1600 (*ibidem*, p. 5).

⁸¹ Thoracominus către comisari, 13 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 104).

Încă mai înainte ostași dăduseră foc orașului Petersberg <Sînpetru> (comisarii către împărat, 6 mart. 1600, *ibidem*, XII, p. 764).

slăbire a puterilor lui. Singurul său sprijin real în Transilvania îi era oștirea; el trebuia deci, cu orice preț, să-i ierte toate abaterile și chiar crimele, căci nu avea bani cu ce să o plătească.

Fiindcă Mihai Viteazul căuta în toate modurile să nu nemulțamească pe nobilii Ardealului, el înfrâna pe cât putea prădăciunile milițiilor sale îndreptate asupra nobililor, lăsându-le deplină voie a le comite asupra poporului de jos⁸², pentru care rapoartele comisarilor ne aduc destule plângeri ale țăranilor.

Milițiile nedisciplinate ale lui Mihai făceau deci un îndoit rău domnului: întâi, îi înstrăina și dezlipea de el populația română a țării, singura ce ar fi putut să-i deie un adevărat sprijin, și făcea pe nobili să se folosească de despoierea la care era expus poporul — și care împiedica sau concura jafurile lor — spre a ridica țițele lor în contra lui Mihai, a arăta domnia lui în Transilvania ca o calamitate publică și a acoperi interesele lor de clasă, contra domnului român, cu masca celui obștesc.

De altfel, însăși organizarea de atunci a armatelor, bazată mai ales pe lefegii, aducea neapărat după sine asemenea neorânduiri. Sînt cunoscute cumplitele prădăciuni comise de bandele lui Wallenstein în timpul războiului de 30 de ani și chiar despre oștirile ardelene am văzut mai sus cum ele pradă Bucureștii sub pretext că tot trebuia să fie prădați de turci, deși ele veniseră într-o țară prietenă, în ajutorul lui Mihai. Apoi chiar oștirea lui Basta, după lupta de la Mirăslău, sub pretext că ar pradă averile românilor, sîrbilor și ale grecilor din Alba Iulia, comit o prădăciune îngrozitoare în acest oraș.⁸³

Par. 2. Mirăslău [și luptele cu polonii]

Statele <stările> Transilvaniei știau însă că era greu a lupta contra lui Mihai numai cu puterile lor, căci oștirile lui, cu toată defecțiunea nobililor, sașilor și o parte din secui, erau încă impunătoare. Printr-o adresă din 6 septembrie, ele cer de la comisarii împărătești intervenirea armată a Germaniei <Imperiului habsburgic> în contra voievodului român [15]. „Avem, se spune în acea adresă, cazaci gata a apăra interesele noastre (cei 700 care se dezbinaseră de Mihai); nu mai este nici un corp de armată ungurească călare sau pedestră care să nu fi trecut la noi [16]; o bună parte din secuime de asemenea e cu noi [17], astfel că, pentru a aduce provincia în puterea Maiestății sale, nu ne trebuie nimic alta decît ajutoarele făgăduite nouă de domniile voastre. Trimiteți-le deci în cea mai mare grăbire și noi vom fi gata la toată ascultarea, ca unii ce nu dorim altceva decît a scăpa de jugul prea crudului tiran. Dacă însă, ceea ce să ferească Dumnezeu, cererea noastră ar fi respinsă, protestăm înaintea lui Dumnezeu și a oamenilor că nu vom fi noi vinovați dacă provincia nu va cădea în mîinile maiestății sale”. Această frază de pe urmă conținea o ame-

⁸² O scrisoare din Viena către solul venețian, din 3 ian. 1600, spune: „non credo che esso si potesse sostentare in quella provincia contro la volontà dell'Imperatore, *havendo tutto il popolo contra*, et a volersi buttar dalla banda del Turco egli sa bene le burle che sogliono fare i Turchi alli homeni che li hanno offesi, come ha fatto lui, et necessariamente bisogna che egli dipenda da uno di questi doi potentati, poiche con le forze di quelle due provintie, *quando ante <anco> havesse i popoli bene affeti verso di lui, non potria resistere*” (*ibidem*, III/2, p. 340).

⁸³ Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 137).

nințare al cărei gând îl dă pe față istoricul ungar Bethlen, anume că „s-ar vedea nevoiți sau a chema pe Sigismund Báthory ce este la hotar cu oaste puternică, sau a cere ajutorul sultanului turcesc”⁸⁴.

Tot această rugămintă, ca Basta să înainteze cu trupele sale în contra lui Mihai spre a-l scoate din Transilvania, o face și trimisul nobililor către comisarii împărătești.⁸⁵ Spre întărirea supunerii lor către împăratul, staturile <stările> Ardealului îi jură în formă solemnă credință în ziua de 7 septembrie 1600.⁸⁶

Basta intră îndată cu armata în Transilvania, apucînd spre Turda, unde, curînd după aceea, îl urmează și comisarii împărătești care stătuseră pînă atunci în Satu Mare.

Mihai Viteazul, pentru a găsi ceva bani de care avea o nevoie neînlăturabilă, trimisese niște boi în Ungaria spre vînzare. Acești boi sînt sechestrați de nemți în ziua de 8 septembrie.⁸⁷ Atunci abia Mihai deschise ochii și văzu că și nemții trebuiau să fie în joc, nemții ceilalți, după părerea lui — nu și împăratul!

Basta, ajungînd la Turda, își unește puterile sale cu acele ale nobilimii și scrie arhiducelui Matei <Mathias>, în 14 septembrie, că „mîine sau cel mult poimîine vom pleca cu oștirea în contra Valahului care stă dincolo de Alba Iulia cu puțini oameni. Îndată-ce-l vom goni din țară, vom ataca Timișoara spre a detrage pe turci de la asediul Canișei. Este sigur că numitul valah a trimis după ajutor la pașa din Timișoara”⁸⁸.

Aceasta va fi de acum înainte imputarea de căpetenie ce se va face lui Mihai Viteazul, anume că vroia să se supună turcilor și deci să le deie țara cucerită de la Andrei Báthory, răpind-o împăratului. Într-adevăr, că Mihai era pus prin însăși politica lui, ce nu ținea seamă de ordinele împărătești, în nevoia de a-și căuta la vreme de pericol un ajutor în taberele turcești. Așa l-am văzut tratînd cu turcii îndată după cucerirea Transilvaniei, în același timp pe cînd făcea împăratului cele mai călduroase protestări de supunere și de sinceritate; de asemenea l-am văzut trimițînd iarăși soli la turci în timpul chiar cînd trata cu dr. Pezzen.⁸⁹

Deși tratările lui Mihai cu turcii — pe care le-am expus mai sus — nu izbutiseră la nimic, totuși, el știind că în împărăția mahomedană și cei mai mici pot mult, căutase, cel puțin pentru a-și cîștiga libertatea de acțiune în Transilvania și mai apoi în Moldova, să se pună bine cu pașii mărginași, spre a nu fi stingherit în întreprinderile sale. Astfel, el trimite pașilor din Timișoara și de pe la Dunăre în mai multe rînduri prezenturi și eliberează pe mai mulți turci pe care îi avea prinși din expedițiile anterioare, ceea ce nu lipsește a-i fi pus în sarcină de răuvoitorii săi⁹⁰.

Pașii răspund arătărilor sale de prieteșug, trimițîndu-i mai multe daruri, pe care Mihai le primește, spunînd nemților că aceasta ar face-o numai spre a înșela pe turci.⁹¹ «Asupra acestor daruri și a ceremoniei primirii lor, ne spune un izvor al timpului că „Mihai a primit în public și pe ambasador și darurile stăpînului său: un iatagan persan strălucitor de aur și de

⁸⁴ Staturile Transilvaniei către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 123). Compară Bălcescu, [*op. cit.*], p. 471.

⁸⁵ Francini <Francisc> Alárdi către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, <Hurmuzaki>, IV/1, p. 124).

⁸⁶ *Ibidem*, p. 125.

⁸⁷ Comisarii către oficiul cameral, 8 sept. 1600 (*ibidem*, p. 127).

⁸⁸ Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 14 sept. 1600 (*ibidem*, p. 132).

⁸⁹ Mai sus p. 217—218.

⁹⁰ Mihai Vodă către arhiducele Matei <Mathias>, ian. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 17).

⁹¹ Comisarii către Rudolf al II-lea, 3 april. 1600 (*ibidem*, p. 34). Cf. *Journal de l'Etat d'Orient*, 1659, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 45.

pietre scumpe, pe care trimisul turc îl înmîină el însuși lui Mihai; două steaguri roșii, șapte cai, un șoim prea frumos împodobit cu surguciuri de cucori și mai multe alte lucruri pe care Palatinul îngădui să fie duse înaintea lui după obiceiul turcilor, cîste care nu putea decît să nemulțumească pe împărat.” Chiar dacă nu vor fi fost lucrurile întocmai așa, astfel le merse vestea și pentru compromitere și zvonurile ajung.

Altă dată Pezzen scria banului Mihalcea că voievodul a ieșit însuși călare întru întîmpinarea ceașului, că l-a întovărășit alături, „arătîndu-i mare cîste și dînd tuturor a înțelege că el recunoaște pe împăratul turcesc drept stăpînul drept al țării și că nu mai cîstește și respectează pe M.V.”⁹².

Mai rău însă decît aceste relațiuni prietenoase cu dușmanii împăratului dăunară creditului lui Mihai față cu nemții laudele sale neconținut repetate despre ofertele cele ademenitoare ce i le făceau turcii spre a-l atrage în partea lor. Adeseori, cînd nu primea ajutoarele la care împăratul se îndatorise, el spunea comisarilor că ambasadorii turcii-ar oferi cea mai strălucită poziție, stăpînirea peste Valahia, Transilvania și Moldova și pe deasupra și banii cîți i-ar fi de nevoie dacă numai ar deveni credincios și supus lor.⁹³

Deși Mihai asigura totdeauna pe comisari că el respinge asemenea propuneri care ar fi spre dauna creștinătății și cu toate că înșiși comisarii nu le prea dădeau credință, totuși nu e mai puțin adevărat că aceste laude neconținute, întovărășite de relații binevoitoare între turci și Mihai, puteau de la o vreme să aducă în bănuială sinceritatea lui către împăratul și mai ales puteau să slujească drept o armă cumplită în mîna dușmanilor spre a-l compromite față cu germanii.

Teama ca Mihai, după ce se va întări, să nu plece în contra nemților și să se deie iarăși sub turci, cînd atunci împărăția germană ar fi fost pierdută, împinse pe imperiali a da mîna cu ungurii în contra domnului român. Pe această temă se și ȋes de acum înainte motivele pornirii nemților contra lui Mihai. Ungnad caută să întărească pe împărat în contra domnului, după intrarea lui Basta în Transilvania, și raportează că Mihai cere mai mult decît sigur ajutorul turcilor, mai ales al pașei din Timișoara, care este fratele său de cruce^{93bis} [18].

Mihai se hotărî întîi să înăbușe revoluția cu puterea: ucise pe nobilii pe care îi putu prinde dintre trădători, pe mai mulți îndoielnici îi reținu în închisoare, arse două orașe săsești, Gross in Klein Schenk (Cinc și Cincșor), măcelări poporația din Tuiș [probabil Teiuș], o milă departe de Alba Iulia, împreună cu femei și copii și altele mai multe.

Acuma sau niciodată ar fi fost momentul ca Mihai să alerge la românii Ardealului; dacă ar fi încercat-o, probabil că, cu toate nemulțumirile provocate de Mihai în țărănime, ea l-ar fi urmat. Ca o nălucă ar fi pierit nobilimea Ardealului și Mihai ar fi devenit într-adevăr stăpînul cuceririi sale, stăpîn prin sine însuși și nu din îngăduirea împăratului german. Aceasta era cu atîta mai ușor cu cît pe atunci turcii repurtaseră mai multe izbînzii strălucite în contra nemților, luaseră cetățile Babocsa, Siklos, Bolondvar și mai ales marea cetate Canișa, a cărei împresurare nemții voiau s-o

⁹² 31 mai 1600 (*ibidem*, <Hurmuzaki>, XII, p. 926).

⁹³ Comisarii către Rudolf al II-lea, 5 april. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 40).

^{93 bis}. Iată, bunăoară, ce citim în versiunea lui Pezzen către banul Mihalcea din 31 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 926–927): „[der Waida ist] aber den turggischen Tschausschen in aigner Person städtlichen entgegen geriten, denselben an seiner Seithen hinein belaitet, grosse Ehr erzaigt und menigkhlih zu verstlehen geben das er den turggischen Khayser fur ein rehten Herrn des Landts Siebenbürgen, und niht Irer Khay. M., [der allein Sybenbürgen zugehörig und aigen ist], honorirt und respectirt”.

înlătura tocmai printr-un atac asupra cetății Timișoarei, după ce ar fi respins pe Mihai din Transilvania.⁹⁴

Stăpîn pe situația internă a țării cucerite de el, avînd un sprijin puternic într-un element ce s-ar fi devotat lui pînă în măruntaie, Mihai nu ar mai fi avut nevoie a șovăi neconținut între vasalitatea turcească și cea germană spre a-și găsi cumpăna politică, nu ar mai fi avut nevoie să-și facă la turci o vază cu biruințele sale asupra ungurilor și să arate acestora și nemților ca sperietoare prietenia turcească, ci, rezemat pe baza largă și puternică a unui popor de același neam, ar fi ocupat o poziție precum-pănitoare între ambele împărății și ar fi putut întemeia într-adevăr o trainică stăpînire.

Dacă nu ar fi zadarnic de a avea păreri de rău pentru lucruri ce nu au fost și deci nici ar fi putut să fie, fără îndoială că acest moment din viața eroului român ar trebui să ne inspire cea mai adîncă durere.

Chiar dacă Mihai ar fi căzut și în urma revoluției țărănești, cel puțin și-ar fi croit în sînul focului atotcuprinzător un mormînt vrednic de glorioasa lui carieră și nu ar fi pierit ucis mișelește în cîmpia de la Turda!

Așa însă a fost să fie! iată rostirea neîmpăcată a istoriei «și dovada că așa a fost să fie este că așa a fost!»

Mihai, care cercase să domolească răscoala prin cruzimi, în loc de a urma înainte pe calea violenței, după ce vede că mișcarea luase proporții însemnate, recurge iarăși la blîndețe spre a împăca pe nobilii răsculați. Iarăși o greșală, căci blîndețea acuma însemna slăbiciune și era să încurajeze mai mult încă desfacerea [nobililor] de el. Trimite după Moise Székely pe mai mulți nobili, care să-i făgăduiască grația și iertarea și o mulțime de favoruri, numai să se întoarcă îndărăt.⁹⁵

După ce nobilii se constituie în tabără, Mihai trimite mai multe solii la ei, însărcinate, între altele, a le spune că, cu cea mai mare părere de rău, a aflat că „nobilimea s-a turburat de oarecare larmă răzvrătitoare care dă domnului gînduri mincinoase și nelegiuite; el ia de martor pe Dumnezeu și pe sfinți că n-are nimic mai scump ca sîngele nobililor; nimic nu are mai la inimă fără numai de a *păstra legile lor cele vechi* și ale patriei și a răsplăti fiecăruia după meritele sale”.⁹⁶

Așadar, și acuma Mihai făgăduia nobililor păstrarea constituției neomenoase a Transilvaniei, care jertfea imensa majoritate, adică poporul român, unei minorități privilegiate. Nici prin gînd nu-i trecea măcar că, cel puțin acuma, sosise momentul în care, sfărîmînd o nedreptate seculară, să-și întărească pe trainica temelie a aceleiași nații creațiunea datorată îndrăzelii și geniului său [19].

Solia lui Mihai neizbutind la nimic, el trimite o a doua cerere de împăcare către nobili, prin doi ieziți predicatori, care să le spună că „dacă el sau soldații lui au făcut vreo greșală, s-o arate pe față și fără sfială; să-i încredințeze că prin căința lor și milostivirea sa, această răscoală se va putea ispăși printr-o veșnică uitare”. Cînd acești deputați sosiră la tabăra nobililor, ei nu fură nici primiți, nici ascultați.⁹⁷

În timp ce Mihai făcea aceste încercări zadarnice de a recîștiga inimile nobililor, care niciodată nu bătuseră pentru el, Basta înainta către tabăra lor și în 13 ale lunii septembrie ajunse la Cluj [20]. Cu cît se lățea vestea sosirii generalului german, cu atîta desfacerea țării de Mihai

⁹⁴ Zinkeisen, [*Geschichte des osmanischen Reiches*], III, p. 609.

⁹⁵ Georgiu Georgfalussy către comisari, 20 august 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 121).

⁹⁶ Bălcescu, [*op. cit.*], p. 474.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 487.

Viteazul lua proporții mai mari; armata lui se micșora prin trădări neconținute, care sporeau numărul armatelor dușmane [21].

Basta își odihni o zi oștile sale la Cluj și plecă după aceea într-un singur marș pînă la tabăra nobililor, departe de oraș ca vreo două mile. Îndată ce el ajunse în mijlocul răsculaților, izbucni din piepturile tuturor un strigăt lung de bucurie. Căpeteniile ungurești îi dădură îndată comanda supremă asupra tuturor puterilor lor ce se urcau la 20 000 de oameni, iar cu armata lui Basta împreună la vreo 30—35 000 [22].

Mihai, aflînd că Basta a venit în lagărul nobililor, mai încercă încă o ultimă solie, însărcinată a spune generalului că nu ar avea dreptul să-l atace, nefiind autorizat de împăratul a o face.⁹⁸ Se vede că Mihai mai păstrase încă o ultimă speranță, anume că *împăratul* nu ar fi amestecat în mișcarea îndreptată în contra lui. Cînd și această încercare fu respinsă, ca și celelalte, Mihai se hotărî la luptă.

Se zice că în ajunul zilei în care era să iasă din Alba Iulia, ar fi visat că o groaznică furtună ridicată de pe la Turda s-ar fi spart înfricoșat deasupra Albei și că el însuși fusese izbit de un trăsnet. Mihai, speriat, sări din pat și chemă de îndată pe căpitani săi, între care mai rămăseseră și cîțiva unguri credincioși, Pancrație Senyey și Ștefan Bodoni, spunîndu-le visul, din care el trase prevestirea nenorocirii ce avea să-l lovească⁹⁹. De a fost vreodată un vis profetic, fără îndoială că fu acela.

„A doua zi Mihai, ridicînd tabăra de la Alba Iulia, dete poruncă armatei sale să se așeze la vale de orașul Aiud, în cîmpia numită Tinod. Într-aceeași vreme Basta, după ce dete iarăși o zi de repaos oștilor sale obosite de iuțimea cu care veniseră la Turda, în 16 septembrie, împreună cu oastea nobililor, ridică tabăra de la Kerestes <Oprișani> și merse de o așeză într-o cîmpie udată de rîul Mureșului. De aici, în dimineața viitoare, 17 septembrie, rînduindu-și armata de bătaie, porni împreună cu toate încărcările spre Aiud, cu gînd a tăbări în susnumita cîmpie Tinod; dar aflînd că Mihai l-a întrecut în ocuparea acelui loc, se opri lîngă satul *Mirăslău*”¹⁰⁰ [23].

Armata lui Mihai Viteazul, care și ea, cu toate defectiile număra aproape la vreo 22 000 de oameni¹⁰¹, fusese așezată de iscusitul ei conducător într-un loc tare prin așezarea lui și care era aproape peste putință de siluit. În frunte era apărat prin rîpa adîncă a unui pîrau; de-a dreapta, prin o pădure ocolită ea însăși de cursul Mureșului, de-a stînga prin niște dealuri ale căror poteci Mihai le întări cu tunuri. Tot astfel era întărit și malul înalt al rîpei ce mărginea fruntea oștirii lui Mihai.¹⁰²

Domnul român, aflînd că Basta s-ar îndrepta asupra satului Mirăslău, trimise înainte o avangardă de vreo 2 000 de oameni, care fură însă bătuți de Basta și respinși peste Mureș, în tabăra lui Mihai.

Cu toată această izbîndă începătoare, Basta nu vroi să încerce lupta în acea zi, din pricina poziției celei prea tari a armatei lui Mihai. Apoi Basta era neliniștit, temîndu-se de rezultatul luptei cu un general așa de iscusit ca Mihai, mai ales că-l știa că se luptă cu disperare. De aceea, spune generalul austriac în o scrisoare posterioară izbînzii lui, că „te rog să crezi că am cunoscut prea bine primejdia pe care am înfruntat-o în această

⁹⁸ *Ibidem* p. 489.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 491.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 491—492.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 505. Compară Unguad către Rudolf al II-lea, sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 146: „der Jesuiter [daruon redt, so] will [er] den Waila auch über 20 000 schäczten”).

¹⁰² Vezi planul bătăliei.

hotărîre de a lua armele contra numitului valah și că Dumnezeu a voit să apere drepturile cele bune ale maiestății sale”.¹⁰³

Eroul intră în această luptă cu inima și gîndul împărțite între necaz și datorie; nu se îndemna la ea cu tot sufletul lui, ca în luptele de mai înainte. Tocmai acum, cînd era să se hotărască soarta existenței sale, era chinuit de un gînd **care** nouă ni se va părea neînțeleș pentru o minte politică; anume, el **nu** era încă sigur dacă împăratul însuși autorizase pe Basta a intra cu oastea în Ardeal sau dacă generalul lucrase numai după cererea ungurilor. Era ultima gîndire care însă acum, în loc de a-l îmboldi, îi paraliza toate puterile. Se temea (!) că, bătîndu-se cu Basta, să nu se bată tocmai cu împăratul și atunci în ce poziție se pune el cu acela în numele căruia jurase de atîtea ori! Numai dispoziția aceasta de spirit explică marea greșeală comisă de Mihai în conducerea bătăliei care aduse pierderea și desăvîrși căderea și ruina lui [24].

Anume Basta, văzînd că Mihai nu poate fi scos cu puterea din minunata poziție ce și-o luase, se prefăcu a se retrage îndărăt și înșelă pe Mihai a se lua după el și a părăsi adăpostul său pentru cîmpia liberă, unde sorții izbînzii se plecau de partea germanilor.

Aceștia, ridicînd tabăra de la Mirăslău, se retraseră spre Deșiu <Dej>. Mihai, care se aștepta să fie lovit, vede a doua zi cîmpia goală înaintea lui. „Unde fuge cîinele de italian, zice el; nu știe el că în tot locul îl voi ajunge?” Și, îndată, părăsind așezarea lui cea atît de sigură, se pune la goană după dușmani cu o mare furie și nu cu mai puțină neorînduială.

Basta, spre a înșela și mai bine pe Mihai și a-l face a crede în o grabnică răzbunare, domolea fără încetare retragerea trupelor sale, pentru a face pe Mihai să se grăbească pe cît putea spre a-l ajunge. Inima „italianului” săltă de bucurie cînd văzu că după călărime ies din lagăr și căruțele cu artileria românească.

Deodată însă, după ce trecuse Basta de satul Mirăslău, pe cîmpia ce se întinde spre Deșiu <Dej>, el se opri pe loc. Mihai, văzînd această mișcare, bănuia abia atunci că fusese înșelat și-l întrebă pe Andrei Barcsai, ce era lîngă el: „Ce gîndești că vor dușmanii? — Vor să deie bătălie”, răspunse ungurul. Atunci, cuprins iarăși de nehotărîtul său gînd, spuse: „Să facem pace cu dîșii, domnule Barcsai”. — „Cam tîrziu acum, strălucite doamne — fu răspunsul lui — pune-ți platoșa, rînduiește soldații de bătălie și să ne pregătim de luptă”.¹⁰⁴

După această mare greșeală de a părăsi o poziție atît de minunată, Mihai mai făcu o a doua, neașezînd tunurile sale cu o pază îndestulătoare, încît ele fură aproape toate luate de dușman de la începutul luptei și îndreptate și ele contra armatei sale. Fulgerată deodată din 80 de tunuri și neavînd cu ce răspunde unui foc așa de omorîtor, oștirea lui Mihai începu a se clătina, întîi aripa stîngă, după ea cea dreaptă și, în sfîrșit, centrul, care se puse pe fugă cu toate eroicele și disperatele silinți ale lui Mihai și ale generalilor săi de a opri catastrofa.¹⁰⁵

Atît de neașteptată părea lui Mihai această pierdere care ruina, printr-o singură lovitură, întreaga clădire cu atîta trudă ridicată de el, încît, deși o vedea cu ochii, nu putea să o creadă. Cu toate că dușmanii se

¹⁰³ Basta către un necunoscut, 5—8 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1057).

¹⁰⁴ Bălcescu, [*op. cit.*], p. 503.

¹⁰⁵ O descriere a acestei bătălii făcută de un martor ocular însoțită de un plan al locului (din care am extras pe al nostru), vezi în *Incusso <Successo> delle Fattioni occorse nell' Ongaria vicino à Dacia nel MDXCVII et la Battaglia fatta in Transilvania contra il Vallaco nel 1600* [...] descritta da Achille Tarducci ... in Venetia, MDCI (în Biblioteca Academiei, col. Sturdza, No. 3032). Reprodusă și de Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 1037.

apropiau să-l împresoare, el nu se putea smulge din acel loc fatal și să caute în fugă scăparea unei vieți de acuma zdrobite; la sfârșit însă trebui să se hotărască. Înainte însă de a o face, el porunci să-i aducă steagul țării. Acest steag, foarte vechi și privit de români ca sfânt, era de damasc alb, avînd zugrăvit un corb <acvilă> pe un cîmp verde, purtînd în cioc o cruce roșie îndoită. Mihai puse de-l scoase de pe lancea de care era atîrnat, „și stindardul țarei el înfășurînd, către sîn îl strînge înapoi cîtînd”, cum spune Bolintineanu în frumoasa lui baladă.¹⁰⁶

Zilele cele negre, zilele amărăciunii începuseră pentru Mihai Viteazul cu pierderea de la Mirăslău. Pînă acuma el luptase pentru a ajunge, pentru a triumfa; de acolo înainte silința lui va avea de țintă a-l reține pe povîrnișul căderii, ce devenea pe fiecare zi mai prăpăstios.

Vulturul falnic ce-și încordase zborul peste înaltele culmi ale Carpaților, lovit de moarte, căzuse la pămînt. Se va mai zvîrcoli el încă cîtva timp înainte de a pieri cu totul; luptele lui vor fi însă toate zadarnice opinteli contra unei nemiloase soarte, care amenința să-l coboare mai jos chiar decît cum începuse dacă moartea nu l-ar fi scăpat de suprema rușine, de a ajunge din mîndru domnitor, dinaintea căruia tremurase lumea răsăriteană, unealta ascultătoare a împăratului german.

Cît amar a trebuit să năbușească în pieptul său această natură măreață, croită pe domnie, cînd se văzu trîntit din înălțimea pe care sta, cu piciorul pe creștetul Daciei, iarăși în umbra din care ieșise? Mihai, natură nervoasă și iritabilă, plîngea ca un copil nenorocirea sa și apoi trecea la o furie necumpătată, pentru a-și răsufla iarăși obosiții nervi într-un nou șiroi de lacrimi¹⁰⁷. Toate erau însă în zadar; ce se-ntîmplase nu putea fi schimbat. Mihai pierduse Ardealul și cu el împreună toată poziția dobîndită pînă atunci!

Mihai se retrage după luptă în Făgăraș, unde, sosind și fiul său Pătrașcu cu ajutor din Muntenia, pe care în zadar îl așteptase înaintea luptei de la Mirăslău, armata lui se urcă iarăși la 16 000 de oameni.¹⁰⁸ Apoi iese din castelul Făgărașului, mergînd spre munții de la hotar și trecînd de Brașov^{108bis} [25].

Muncit de gîndul că luptase contra împăratului, Mihai trimite lui Basta o scrisoare în care caută să se curețe de învinuirile ce i se aduceau și că nu el ar fi fost pricina celor întîmplate.

Basta îi răspunde că, după cele ce-și aduce aminte, purtarea lui n-a corespuns deloc dorințelor împăratului; „căci, după ce strălucirea ta ai cuprins Transilvania cu armele, sub auspiciile maiestății sale, îmi amintesc că ai fost invitat, mai întîi prin soli, apoi prin comisari, în sfîrșit, prin prea strălucitul domn Pezzen, ca să înapoiezi Transilvania împăratului, ceea ce strălucirea ta niciodată n-ai consimțit a face. Dimpotrivă, ai apăsat <încălcăt> libertatea statului și a nobilimii, ai ordonat a se duce la osîndă pe mai mulți bărbați fruntași ai țării, ai violat legile și drepturile

¹⁰⁶ Mihai scăpînd stindardul de Bolintineanu (Bălcescu, p. 511). Un raport al lui Ungnad către Rudolf al II-lea, din 22 sept. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 138), spune: „und hat alsbalt selbst bevolhen sein hauptfanden von der stanzen herab zureissen welliches eine grosse kleinmuethichkeit (!?) gewest ist”.

¹⁰⁷ Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 sept. 1600 (*ibidem*, p. 133): „und obfäll nicht wäs, wo und wie Er daran ist, ein Weill waine Er, ein Weil fulminir Er”. Aceasta o spune comisarul despre necazurile suferite de Mihai înainte de luptă; cu cît mai mult va fi fost altfel după ea?

¹⁰⁸ Ungnad către Rudolf al II-lea, 3—8 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 139).

^{108 bis} Basta către un cunoscut, 3—8 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1057): „Le Vallaque, après avoir abandonné le chasteau de Fogaraz, et en ayant sauvé le plus beau et le meilleur, s’est retiré vers les montaignes de la Vallaquie par de là Corone”.

ei și ai turburat cumplit această provincie a maiestății sale prin stoarceri, prădăciunile militarilor, omoruri și dări de foc”.

După această strașnică învinuire a purtării lui Mihai în Ardeal, Basta și cu revoltații unguri îi propun, pentru a putea începe tratările de împăcare cerute prin scrisoarea către generalul austriac, ca Mihai să trimită pe soția, fiul, fiica și muma lui, împreună cu toate averile sale, în Sibiu ca ostateci, dându-i cuvîntul său cel mai sfînt că nu li se va întîmpla nimic dușmănesc. Condiția *sine qua non* a încheierii păcii ar fi însă ca Mihai să jure, el și boierii săi, cu cea mai mare credință împăratului că se va duce înapoi în Valahia și că va înapoia tunurile pe care le luase din Făgăraș.¹⁰⁹

Mihai cerea Făgărașul, Gherghiul <Gurghiul> și Vetsch <Brîncovenesti>, precum și să se mențină libertatea secuilor, vroidnd măcar astfel să mai păstreze o rămășiță de înrîurire în Transilvania.¹¹⁰

În timpul acestor tratări, Basta înainta fără încetare asupra lui Mihai spre a-l sili sau la primirea condițiilor propuse, sau la o luptă neegală.

Ungurii, însă, ce trădaseră pe Mihai, temîndu-se de o răzbunare a lui în caz de împăcare între Mihai și Basta, căutau să pună mîna pe Mihai prin mijlocul favorit a acelui timp, trădarea. Ștefan Csáki scrie lui Baba Novac [26], generalul cel mai de frunte al lui Mihai Viteazul, rugîndu-l să părăsească pe domnul său, împreună cu căpitanii săi, făgăduindu-le tuturor mulțumiri însemnate și mai ales acelui ce va aduce pe Mihai Viteazul „fie viu, fie oricum” (nu îndrăzneau să zică *mort*) în mîinile ardelenilor, îi jurau un sat bun cu 500 de iobagi.¹¹¹

Ungurii vroiau anume să scape nu numai de Mihai, ci și de nemți și să aducă iar pe Sigismund Báthory în Ardeal; vroiau să întrebunțeze pe urîciosii nemți numai spre a scăpa de mai urîciosul român [27]. Mihai, cunoscînd aceste scopuri ale transilvănenilor, perfizi și față cu nemții, exprimă acestora prin soliile sale tocmai aceleași temeri de care erau cuprinși și ei. El le spune că „transilvănenii vor ține greu *coloarea* <aparențele> și că germanii singuri cu anevoie vor putea întîmpina puterile unite ale Ardealului și polonilor”. El trăgăna însă neconținut îndeplinirea condiției principale a tratărilor, de a-și trimite familia ca ostatică la Sibiu, știind că atunci va încăpea fără împotrivire în voia nemților.¹¹²

Mihai însă trebuia să fie silit de altă împrejurare a părăsi Transilvania; anume, polonii, aflînd de căderea lui la Mirăslău, intraseră în Moldova, [28], restituind în scaun pe Ieremia Movilă, cu gîndul de a îndeplini de astă dată dorința lor de atîția ani de a aduce toate țările române sub protegierea lor, și anume restituind în scaunul Ardealului pe Sigismund Báthory și înlocuind în Muntenia pe Mihai cu Simion Movilă, fratele lui Ieremia. În 2 octomvrie armatele polone ajunseseră la Troțuș¹¹³, unde Sigismund Báthory avea de gînd să treacă munții prin pasul Ôituzului.

¹⁰⁹ Basta către Mihai Vodă, 26 sept. 1600 (*ibidem*, [IV/1], p. 140): „legi litteras Ill-ae Dom-tis Vestrae, ex quibus quantopere se à culpa purgare nitatur, quod rebus istis quae gestae sunt, nullam ansam praeberit”. Aceleași condiții sunt puse lui Mihai de staturile Ardealului în înțelegerea cu Basta. Staturile Transilvaniei către Mihai Vodă, 25 sept. 1600 (*ibidem*, IV, p. 141). Vezi și condițiile puse de revoltați lui Mihai Vodă, 2 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1056).

¹¹⁰ Ungnad către Rudolf al II-lea, 30 sept. 1600 (*ibidem* <IV/I>, p. 147): „So hielt er die Cronstatt und den driten Thail Inn 7 birgen unter seiner Joch, derwegen die begern durchaus nicht zu willigen”.

¹¹¹ Ștefan Csáki către Baba Novac și căpitanii lui Mihai, 1 oct. 1600 (*ibidem*, p. 149).

¹¹² Ungnad către Rudolf al II-lea, 6 oct. 1600 (*ibidem*, p. 153—154).

¹¹³ În 3 oct. 1600, Sava Thököly scrie către Basta: „Cancellarium Polonicum, una cum Sigismundo principe et Jeremiae Moldaviae Vaiuoda universoque exercitu ad oppidum *Tatros*, confinia videlicet Transylvaniae *heri pervenisse*” (*ibidem*, p. 149) <150>.

Mihai își dă totuși aerul a se supune cererilor imperialilor de a părăsi Transilvania și nu nevoii de a-și apăra propria lui țară, pentru a putea dobîndi astfel un ajutor cu care să apere măcar ceea ce-i mai rămăsese din întinsa lui domnie.

Prin mai multe scrisori, el înștiințează pe Basta și pe comisari că trece munții în Valahia, plîngîndu-se în una din ele că stăruiește atîta, spre a-l ajuta, asupra condiției ca să-și trimită familia lui ca ostatecă, din care s-ar vedea că reprezentanții împăratului prețuiesc mai mult o asemenea garanție decît jurămîntul făcut de el și cer asemenea lucru, ca și cînd ar fi un prins și ar trebui să se răscumpere. Mihai apoi, prin această scrisoare, reduce cererea lui de ajutor măcar la 1 000 de unguri, căci singur el cu armata lui nu ar fi în stare a se opune turcilor, tătarilor și polonilor, cu atîta mai mult că lefegiii lui, nefiind plătiți, l-ar părăsi pe fiecare zi. „Aceasta am cîștigat-o, sfîrșește el, cu devotamentul meu; nu trebuiau grăbite lucrurile așa de tare. Să mi se fi arătat numai ordinul maiestății sale și m-aș fi supus fără a spune un cuvînt. Însă eu m-am întemeiat numai pe tratarea cu doctorul Pezzen, pe scrisoarea și vorbele lui, spunînd că le face din ordinul maiestății sale, și m-am îndreptat după ele”.¹¹⁴

Și într-adevăr că, în această privire, Mihai, după cum stăteau lucrurile, avea pe deplin dreptate. Împăratul se înțelesese cu el, prin ambasadorul său, spre a trimite delegați care să pună la cale modul cum avea să ocîrmuiască și, în loc de a-l ajuta în contra răscoalei nobililor, vede pe Basta mergînd în sprijinul lor!

Mihai, neputînd crede că trădarea să fi pornit de așa de sus, atribuisese pornirea în contra lui a oștirilor împărătești numai uneltirilor dușmanului său personal, generalul Basta. Mihai nu înțelesese că împăratul însuși vroia să se desfacă de el; înconjurat de trădători, el nu aflase de gîndul ascuns cu care Pezzen venise în Ardeal. În această privire pătrunderea domnului dăduse greș; dar oricine ar fi putut fi înșelat și mai ales Mihai Viteazul, care avea nevoie, pentru mîntuirea lui, să creadă în sinceritatea împăratului. De aceea Mihai socotise că în cîmpia de la Mirăslău el se lovise nu cu omul împăratului, ci numai cu unealta răscoalei Ardealului.

Deși Mihai spunea că înaintea unui ordin al împăratului ar fi plecat capul, nu știm dacă el, care nu se supusese niciodată acestor ordine chiar în chestiuni mai mici, ar fi consimțit a-și jertfi întreaga lui poziție pentru hatîrul lui Rudolf. Ne temem că, dacă o asemenea cerere i s-ar fi făcut, el s-ar fi aruncat mai curînd în brațele turcilor, către care totdeauna își păstrase o porțiță deschisă prin tratările sale pururea reînnoite. Împăratul, știind prea bine aceasta, nici se bizuise a-i cere părăsirea Ardealului de bună voie, ci întrebuițase revoluția și trădarea spre a-l scoate din el.

Polonii intră curînd după aceste în Muntenia [29] și iau orașul Buzău; iar Mihai, înaintînd contra lor, se așează cu tabăra lîngă pîrîul Cricovului, trei sau patru mile mai spre nord de oraș¹¹⁵. El cere de aici în mai multe rînduri grabnic ajutor de la nemți, care însă, deși ar fi vrut să i-l deie de teama polonilor, erau împiedicați de unguri care refuzau cu stăruință orice legături cu domnul Munteniei. Astfel, Ungnad spune într-un raport al său din 12 octomvrie că el „e de părere a nu părăsi cu totul pe Mihai, ci de

¹¹⁴ Mihai Vodă către Basta, 7 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 155—156). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 571].

¹¹⁵ Mihai Vodă către Basta, 12 oct. 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki], IV/1, p. 161). [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 575].

a-l menține, ca dușman al turcilor, pe cât se va putea mai mult în Valahia, cu sfat și ajutor; căci dacă turcii ar ocupa Valahia, atunci și Transilvania ar sta < s-ar afla > în cel mai mare pericol”¹¹⁶.

De aceeași părere era și Basta, care nu pare a fi fost îndemnat în purtarea lui de ură personală, ci mai mult de rațiuni politice. El spune într-o scrisoare că, „întrucât se aude că polonii și cu Sigismund ar voi să ocupe Transilvania, nu ar fi fără cale a se încuviința ajutorul cerut de Valah pentru a lupta contra polonilor; dar transilvănenii < maghiarii > nu vor cu nici un preț să aibă de tovarăș pe voievod și noi nu putem să-i nemulțumim”¹¹⁷.

Și consiliul de război, în noiembrie 1600, două luni după lupta de la Mirăslău, opina că, „înainte de toate, Mihai-Vodă trebuie să fie menținut în devoțiune, după cererea lui, prin toate căile și mijloacele”¹¹⁸. Din această nevoie a Austriei de a se apăra contra polonilor se va explica întoarcerea iarăși a împăratului către Mihai.¹¹⁹

Transilvănenii < maghiarii > însă nu voiau cu nici un preț o apropiere între Mihai și germani, pentru că doreau să scape și de aceștia, spunând că „Dumnezeu i-a scăpat de un drac și le-a trimes zece după gât”¹²⁰.

În sfârșit, Mihai, văzându-se în mare pericol din partea polonilor care erau mai tari decât el [30], se hotărăște a trimite pe fiul său ostatec la Basta, spre a dobândi, în sfârșit, ajutorul cerut. Fiul lui Mihai ajunge în Transilvania, însoțit de vistiernicul Stoica, în ziua de 16 octombrie. Ungnad, care-l primește, spune despre el că era un copil ca de vreo 14 ani și că avea ochii plini de lacrimi când apărură dinaintea lui; că, întrebându-l cum îi este, copilul răspunse că nu are nici o teamă, căci nu ar avea nici un dușman; că dacă tatăl său a comis vreo vină, să-și poarte pedeapsa; că el este în totul plecat împăratului [31]. Stoica însă era prea îngrijit căci i se spusese că au să fie omorâți, lucru despre care îi liniștește comisarul împărătesc.

Curînd după aceea sosește și soția lui Mihai, împreună cu muma lui, în trei carete trase de 18 cai de o rară frumusețe.¹²¹ Cum ajunge înaintea lui Ungnad, începe a blestema cu lacrimi pe bărbatul ei, spunînd că nu ar fi o mirare să-l fi înghițit pămîntul, după o viață plină de fărădelegi și că ea i-a prezis încă de mult pieirea [32].

Pînă și familia lui Mihai se lepăda de el! Și, cu toate acestea, cu cît greu se dezlipise Mihai de soția și copilul său! Numai în ultimul moment, cînd văzu că nu mai este nici o speranță de scăpare dacă nu va primi și această dureroasă condiție, se supuse ei. Mai bun, mai iubitor era părintele, deși cu inima împietrită prin nenorociri, decât soția și copilul, în care, cu toate acestea, suferințele născătorului ar fi trebuit să sporească simpatia pentru el!

¹¹⁶ Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki, IV/1], p. 162).

¹¹⁷ Scrisoarea citată mai sus, nota 103.

¹¹⁸ Coresp. de război, 4 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1077): „der Michael Veyda auf alle Mittl und Weg, in devotion erhalten werden solle”. Împăratul era de aceeași părere (*ibidem*, p. 1078).

¹¹⁹ Ungnad către Rudolf al II-lea, 14—15 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 168): „die Siebenbirger alle sein mit dem höchsten Zuwider, dasz man im Michal hulf Schikken soll, Tha in der gemain sein vir Inn dem verdacht, Allsz forderten wir den Michal herein Inns Land, damit vir mit seiner hulff sie, die Siebenbirger, desto besser Zu Eur Majestät Gehorsamb Zwingen möchten”. Compară Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem*, p. 146): „Gott hab Inen von einen Teufel geholfen und lo wider auf den hals geschikht”.

¹²⁰ Împăratul către comisari, 18 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1080).

¹²¹ Ungnad către Rudolf al II-lea, 17 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 171). Compară altu din 23 oct. (*ibidem*, p. 182).

Și, cu toate aceste, chiar ultima jertfă a lui Mihai se arată a fi zadarnică; germanii, avînd cu ei puțină armată și aceea neplătită, iar ungurii refuzînd să meargă, ajutorul cerut de Mihai nu-i poate fi trimis¹²² și el este lăsat să lupte contra polonilor cu propriile lui puteri.

Silit să primească bătălia în ziua de 20 octomvrie 1600, el își așează armata lîngă râul Teleajen, între Ploiești și Buzău, unde, cu tot avantajul unei bune poziții, este bătut din pricina însemnatei precumpăniri numerice a dușmanului [33]. Înfrîngerea lui este deplină: armata lui, cu totul măcelărită sau împrăștiată; tot lagărul, bagajele și artileria lui Mihai, precum și 95 de steaguri, cad în mîinile polonilor.¹²³

Și atunci vedem că victoria polonilor nu era deloc pe placul austriecilor. Împăratul însuși se arată nemulțumit de izbînda noilor săi dușmani și arată părerea sa de rău consilierilor, că nu l-au ajutat, mai ales că era vorba de țara lui, Valahia, căci împăratul era de părere că Mihai trebuie tratat cu mare atenție ca să nu fie împins la un act disperat¹²⁴.

Înainte de bătălie, în 26 septembrie 1600, găsim pe Mihai Viteazul recunoscînd într-un document [emis] din locul unde se afla, Gura Teleajenului, că a greșit cînd a pedepsit pe unul Antonie Grama, nu știm pentru ce prepus, luîndu-i toată averea, iar acum, după căderea de la Mirăslău și cînd în lupta cea nouă ce are a o da contra polonilor își punea în cumpănă toată poziția lui, revine asupra poruncii lui pe care o recunoaște de nedreaptă și spune Mihai: „m-am temut domnia mea de blestemul lui și al fiilor lui pentru marea sărăcie ce i-am făcut și m-am gîndit să-i întorc paguba și prada ce i-am luat în bani și lucruri scumpe. Și neavînd de unde să i le întorc, căci le-am împărțit și le-am risipit, deci aflîndu-mă acum domnia mea în Gura Teleajenului ca să duc război cu leșii și cu moldovenii și cu tătarii [și turcii], miluit-am domnia mea pe Antonie Grama cu aceste sate ca să-i plătesc domnia mea paguba lui și să nu sufăr blestemul lui, nici eu, nici fiul domniei mele Nicula-Voievod. Și de va da bunul Dumnezeu să zdrobesc pe vrăjmașii mei îi voi face atunci și hrisov”. Satele de care e vorba în acel document ca fiind: Flocești de pe Sabar, Budenii din Clinești <de pe Cîlniște>, Hărești, Scroviștea și Curta din județul Vlașca, „fiindcă aceste sate și ocini le-am fost cumpărat domnia mea de la megiașii ce au fost moșneni cu moșiile lor, și anume cu bani gata din vistieria domniei mele, fără nici o silă, căci s-au vîndut de bună voia lor”.^{124bis}

Hrisovul nu l-a mai făcut deoarece Mihai, pierzînd bătălia, a hotărît să iasă din țară și să se ducă la împăratul german.

Mihai o rupe de fugă <se retrage> spre Craiova, pentru a pune Oltul între el și acei ce-l urmăreau. Căderile repetate ale domnului treziseră însă iar uneltirile boierilor potrivnici. Cînd ajunge în Craiova, descoperă aici o conspirație care tindea la răsturnarea lui. Cuprins de o furie cumplită, el prinde casele întregi ale boierilor răzvrătitori și-i ucide cu femei și copii, răzbunînd în sîngele lor toate suferințele și amărăciunile cu care soarta îl adăpa¹²⁵.

¹²² Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 169). Compară altul din 16 oct. (*ibidem*, p. 170).

¹²³ Asupra luptei și a rezultatului ei vezi Ștefan Csáki către Basta, 21 oct. și Zamoyski către Basta, 23 oct. 1600 (*ibidem*, p. 177 și 183).

¹²⁴ Împăratul către comisari, 10 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1086).

^{124 bis} I. Bogdan, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 167 [Vezi și DRH, B, XI, p. 569—570].

¹²⁵ Gheorghe Borbel către Șt. Csáki, 1600 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV/1>, p. 209): „der nem schreiber, einem Halmas, auf Craliowa zugezogen, und habe viel Boiär sampt Weib Wayda sey mit sein und Kindt niederhauen lassen”.

Între aceste, Zamoyski ajunge în Țîrgoviște, unde pune domn pe Simion Movilă, fratele lui Ieremia. Mai mulți boieri, între care și vestiții frați Radu și Stroe Buzescu, vin și i se închină¹²⁶.

Mihai însă, ale cărui mijloace de împotrăvire păreau că nu vor să mai sleiască, strînge o nouă armată, în care se adună o mulțime de oameni nemulțămîți cu purtarea și jafurile polonilor. După ce bate o trupă de turci ce veneau în ajutorul leșilor, Mihai atacă pe Simion, însă este iarăși bătut în ziua de 21 noiembrie.

Norocul său cel mai statornic, acel al armelor, îl părăsise. Ce putea face Mihai Viteazul?

Gonit din Transilvania, din Moldova, din Valahia chiar, el nu mai avea nici un loc de adăpost, nici o casă unde să nu se ascundă un trădător, nici un pat unde să-și poată odihni capul. Trebuia să fugă. Unde însă? El se hotărî atunci la pasul cel mai îndrăzneț din întreaga sa carieră; să nu pribegască ca fugăr prin țările străine, ci să meargă tot ca domn la însuși împăratul Rudolf, către care el nu se știa a fi greșit, deși fusese pedepsit atît de grav. Era ultima cracă de care se putea apuca nenorocitul erou; cu energia sălbatecă a omului ce nu vroește să piară, se prînse de ea.

Par. 3. Gurăslău

Mihai, luînd hotărîrea de a se înfățișa înaintea împăratului spre a îndreptăți purtarea lui și a se arăta ca jertfă [a] unei neînțelegeri, pleacă din Craiova pentru a merge la Praga [34], unde se afla împăratul Rudolf al II-lea. El trecu prin pasul Vîlcanului în Banat și de acolo apucă spre Lugoj, unde-și spori încă întovărășirea lui, care luă în curînd aspectul unei mici armate.

Fiîndcă se temea să nu fie reținut în Ungaria, el cumpără de la Gaspar Kornis, care reședea în Alba Iulia, cu un dar de 2 000 de galbeni, voia de a trece pe granița Transilvaniei. Totuși Mihai este întâmpinat cu dușmănie în mai multe locuri, precum de către locuitorii din Deva, care îndreaptă tunurile asupra lui. Mai multe scrisori trimise de transilvăneni locuitorilor din Cornoșbania caută să-i răscoale în contra lui. Garnizoanele din Lippa <Lipova> și Ieno <Ineu> se iau chiar o bucată de drum după el, dar sînt respinse de trupele lui Mihai.

În 6 decembrie Mihai scrie lui Paul Niary, rugîndu-l să spună oamenilor de pe moșiile lui, pe care avea să treacă, să nu-l întâmpine cu dușmănie, deoarece el se duce la împăratul, unde a fost chemat; că el nu a putut rămîne în Valahia nu atît din cauza turcilor, cît din aceea a polonilor; că Niary știe că transilvănenii <maghiarii> sînt așa de porniți contra lui că dacă găsesc pe vreun om de ai lui îl omoară numaidecît. De aceea se roagă de Niary să spună la toți să nu se sperie de sosirea lui, că el vrea numai binele țării și vrea numai să călătorească la acel căruia [îi] este legat prin jurămînt¹²⁷.

La 11 decembrie el trece prin Oradea Mare¹²⁸ și în ianuarie 1601 ajunge la Viena [35]. Aici el roagă pe Carolus Magnus <Carlo Magno>,

¹²⁶ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 237.

¹²⁷ Memorialul lui Mihai, 17 ian. 1601 (*ibidem*, IV, p. 236). Scrisoare către Niary <Paul Nyary>, 6 dec., 1600 (*ibidem*, XII, p. 1105).

¹²⁸ Scrisoarea lui Niary din 12 dec. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 204).

pe doctorul Pezzen și pe Lichtenstein să nu se deie nici un răspuns solilor transilvăni pînă nu va vorbi el singur cu împăratul¹²⁹.

Protectorul lui Mihai, arhiducele Matei <Mathias>, ia pe domn sub scutul său și îi dă 4 000 de florini bani de întreținere. Mihai scrie împăratului la 6 februarie 1601 pentru a-i cere o audiență^{129bis}. Împăratul refuză întâi rugămintea voievodului, pe urmă însă îl primește, anume tocmai la 1 martie 1601. Intrat la împăratul, Mihai îi sărută mîna, uitîndu-se la el, cum spune un martor al scenei, cu ochi răi; apoi, fără a vorbi, se retrase după obiceiul turcesc pînă la mijlocul camerei, așteptînd ca împăratul să-i poruncească a vorbi, ceea ce acesta făcu prin mijlocirea unui tălmăci. El avea multe de spus pentru a se dezvinovăți și a-și oferi slujbele sale, dar se spune că el vorbi numai puține cuvinte. Se vede că Mihai, care trimisese împăratului un memoriu, prefera a nu încurca lucrurile prin vorbe tălmăcite care știa din experiență că pot conduce tocmai la neînțelegeri¹³⁰.

Memorandul lui Mihai conține o apărare cam meșteșugită a întregii sale purtări [36]. El începe prin a arăta că numai după stăruința lui se hotărîseră principii Ardealului și ai Moldovei, Sigismund Báthory și Aron, să se devoteze cauzei imperiale, combătînd după aceea cu cea mai mare rîvnă pe dușmanii creștinătății, turcii. Că țara lui, fiind aproape de Constantinopol, capitala Împărăției Otomane, ar fi putut duce în ea o viață liniștită dacă iubirea sa pentru creștinătate nu l-ar fi rupt de acea împărăție. În luptele în contra lor a repurtat multe triumfuri strălucite, „deși nu au lipsit aceia care să se mîndrească cu faptele mele și să-mi răpească favoarea maiestății voastre”¹³¹.

Cînd Sigismund trece de bunăvoia lui Transilvania către împăratul, Mihai se bucură nu puțin, sperînd că arhiducele Maximilian, ce era să domnească în acea țară, era să-i steie în ajutor în marea luptă ce o întreprinsese contra necredincioșilor. Sigismund însă, întorcîndu-se îndărăt, transilvănenii, uitînd jurămîntul ce-l făcuseră, trec înapoi la el, trădînd astfel pentru prima oară interesele imperiale. „Pentru ce oare nu s-au revoltat nobilii în favoarea maiestății voastre, în contra lui Sigismund, după cum au făcut-o acuma în contra mea?”

A doua lor trădare a fost cînd au introdus în Ardeal pe Andrei Báthory în locul frățîne-său*. Nobilii, prin consimțămîntul lor unanim, au ales pe cardinal de rege <principe> și, în dauna împăratului, se supuseră polonilor.

Mihai însă, neținînd seamă de soliile transilvănenilor, polonilor și turcilor, care cerură în mai multe rînduri de la el lepădarea de împărat, rămase neclintit în credința lui. „Această împrejurare mă aduse ca să răzbun ocara suferită de maiestatea voastră și cu armata mea să năvălesc, din însărcinarea și bunăvoința maiestății voastre, în acei dușmani și să-i răpun cu puterea, deși n-am fost ajutat de Basta, pe care M. V. îl însărcinase a-mi da sprijinul său în această întreprindere. Am silit pe transilvăneni să se lege iarăși prin jurămînt către credința maiestății voastre, iar provincia am ocîrmuit-o în numele maiestății voastre, nu în al

¹²⁹ Trei scrisori ale lui Mihai către acele persoane din 12 ian. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 225—227).

^{129 bis} Mihai către Rudolf al II-lea, 6 februarie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 241).

¹³⁰ Ambasadorul venețian din Viena către doge, 5 mai 1601 (*ibidem*, VIII, p. 209).

¹³¹ Memorialul lui Mihai Vodă către împăratul Rudolf al II-lea (*ibidem*, IV/1, p. 231).

[Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 619].

* Sigismund și Andrei Báthory erau veri, nu frați.

meu, neîndepărtându-mă nici cît negru sub unghie de la cele încheiate cu doctorul Pezzen”¹³².

Trecînd la explicarea cuceririi <dobîndirii> Moldovei, Mihai arată că transilvănenii, dorind să facă pace cu turcii, s-au folosit de tratările sale închipuite cu dușmanul, făcute numai în scopul de a-i înșela, pentru ca ei să intre cu ei în vorbe serioase. Văzînd ei mai la urmă că tratările lui Mihai fuseseră numai de formă, se hotărîră să-l scoată ca să nu mai aibă înaintea lor nici o piedică spre a se da în brațele necredincioșilor și, unindu-se cu Sigismund Báthory și cu polonii, îl amenințau din Moldova, ceea ce-l împinse a lovi această țară și a o cuprinde, silind-o să se supună tot sub autoritatea împăratului.

Transilvănenii stăruiră totuși în perfidia lor. Moise Székely și alții pribegiră în Polonia cu scopul de a aduce pe Sigismund înapoi și a răpi Transilvania din mîinile sale și prin aceasta din acele ale împăratului. Nobilimea transilvană se întruni în castre <tabere>, așteptînd pe Sigismund din Polonia; dar dînsul întîrzie de a veni. Mihai, care în acest răstimp își adunase armata spre a lovi pe la spate pe Ibrahim-pașa ce înainta asupra Ungariei, ceruse ca nobilii ce se adunaseră în lagăr lîngă Turda să pornească în expediția proiectată contra necredincioșilor, împreună cu ei.

Ei însă, dîndu-și atunci pe față trădătorul lor gînd, îi răspunseră că niciodată nu se vor bate cu turcii. „Trecînd un răstimp oarecare, am cerut de la Basta ca să-mi deie ajutorul trebuincios, care s-a și oferit a mi-l aduce; dar, pe cînd el vroia să intre în Transilvania, armata transilvănenilor îi închise drumul pe unde trebuia să vină la mine și ei, schimbîndu-și sfatul și înțelegerea avută cu polonii, cerură ajutorul lui Basta, nu fiindcă erau credincioși, ci din pricină că, nedispunînd de ajutorul lui Sigismund, care întîrzia prea mult, nu se credeau în stare să lupte cu mine. Așadar, unindu-și armatele la Turda, Basta și ardelenii plecară în contra mea. Am aflat despre această unire numai atunci cînd i-am văzut înaintea ochilor.

Deși m-am silit în toate modurile ca să împiedic vărsarea sîngelui creștinesc, ei nu mi-au dat alt răspuns decît că să ies din Transilvania. Neputîndu-mă convinge în al cui nume ocupau ei Transilvania, n-am putut a mă retrage în chip rușinos, nevăzînd mai ales nici un ordin al maiestății voastre, căruia m-aș fi supus fără a zice nici un cuvînt. Văzîndu-mă silit a lupta contra creștinilor, lucru la care nu eram obișnuit, nu am luptat în modul acela cum eram deprins a o face cu dușmanii naturali, înflăcărînd pe ai mei la luptă prin vorbă și exemplu; ci, mișcat de milă și ca să nu se verse sînge nevinovat, nu am susținut prima lovitură, după cum îmi era obiceiul, ci m-am retras, nu fiindcă aș fi fost mai slab în putere sau că mi-ar fi lipsit inima, dar fiindcă îmi era groază a mînji cu sînge creștinesc sabia ce băuse mai înainte atîta sînge de al dușmanilor. Această luptă nefericită între mine și transilvăneni, ajutați de Basta, dădu turcilor prilejul a pune mîna pe Canișa”¹³³.

Mai departe, expune memorialul cum Mihai, deși lovit de un general împărătesc, totuși, văzînd că polonii amenință a intra din Moldova, a oferit lui Basta ajutorul său pentru a scăpa țara împăratului. Fiindcă însă însăși Valahia a fost curînd după aceea atacată de poloni, el ceruse în repetite rînduri ajutorul lui Basta fără a-l dobîndi, și astfel a pierdut lupta și în contra polonilor. „În niște pericole atîta de mari, nu mi-a rămas

¹³² *Ibidem*. [Hurmuzaki, IV/1], p. 232.

¹³³ Memorialul (*ibidem*, p. 234–235).

nici un alt mijloc de scăpare decît a alerga la maiestatea voastră, căreia i-am fost totdeauna credincios, spre a implora grația și bunăvoința ei”¹³⁴.

Acest document este conceput așa ca să-l pună pe Mihai în cea mai favorabilă lumină înaintea împăratului. Pretutindenea domnul este arătat ca jertfa credinței sale nestrămutate către Imperiul german <habsburgic>. Dușmănia lui cea neîmpăcată în contra turcilor a fost mai la urmă pricina nenorocirilor sale, ca una ce nu era împărtășită de nobilii Ardealului, care, *din cauză că ar fi vrut să încheie pace cu turcii, nu puteau suferi pe Mihai* și uneltiseră întîi scoaterea lui prin poloni și Sigismund, apoi prin generalul Basta.

Că apărarea lui Mihai nu se putea face decît pe acest tărîm a priceput-o în curînd autorul acestui document, pe care-l bănuim a fi tradus din românește, și dacă nu scris, desigur inspirat în părțile lui de căpetenie de însuși Mihai Viteazul. Că apărarea nu era pururea conformă cu adevărul [37] se va putea ușor vedea, asemănînd susținerile lui cu cele expuse mai înainte.

Vroim să adăogim o singură dovadă: Mihai spune că ar fi pierdut ei lupta de la Mirăslău fiindcă n-ar fi vrut să-și mînjească cu sînge creștinesc sabia lui ce băuse cu atîta îmbelșugare pe acel al dușmanilor, frază fără îndoială frumoasă și bine răsucită. Este oare însă adevăratul motiv ce l-a împiedecat pe Mihai de a lupta cum era obișnuit? Dar atunci cum se face că putuse da de tot în armata cardinalului Andrei Báthory și în aceea a lui Ieremia Movilă, tot așa de creștini ca și Basta și nobilii Transilvaniei, ba chiar Ieremia Movilă creștin ortodox [38]? Am arătat noi adevăratul motiv ce turburase pe Mihai Viteazul în acea luptă nenorocită; era teama ca nu cumva să lupte în contra împăratului, protegitorul său de pînă acuma, în care caz oricum ea ar fi ieșit, tot îl pune în o poziție falsă față cu germanii. Temerile lui Mihai erau de natură politică, nu religioase și sentimentale.

Dar chiar dacă acest document ar fi fost redactat de un cap mai petrecut prin trebile diplomatice decît acel al autorului său, oare de la o asemenea apărare atîrna soarta voievodului român? Fără îndoială că nu. Și nici domnul nu pusese atîta temei pe dînsa pe cît pe împrejurările Transilvaniei, care erau să aducă în curînd pe Rudolf în poziția de a recurge iarăși la brațul eroului. Împăratul simțise aceasta îndată după înpta de la Mirăslău, după care ungurii, scăpînd de Mihai Viteazul, întoarseră îndată silințele lor spre a scăpa acuma de nemți. De aceea împăratul însuși ceruse de la Mihai acea îndreptățire a purtării sale, semnul înainte mergător al reîntoarcerii lui în bunele sale grații¹³⁵.

De altfel, și la Praga, ca și în Transilvania, aceeași neîncredere stăpînea relațiile dintre Mihai și nemți. Ambasadorul Veneției spune într-un raport că „Valahul urmează mai departe tratările sale. La 10 [martie] a fost chemat la consiliu unde stătu cîțva timp; dar, după cît înțelesei din schimele și cuvintele lui, nu prea ieși mulțămît, după cum am cunoscut-o prea bine săptămîna trecută cînd a venit să mă vadă. Deși în fața lui Carol Magnul <Carlo Magno>, care-l întovărășea neconținut din ordinul M. S., el însă <totuși> spunea că de redobîndit Muntenia i-ar fi ușor, întrucît l-ar aștepta o armată la intrarea în țară; dar că în Transilvania nu ar putea face nimic fără ajutorul M. S.; după aceea, ieșind Carol Magnul,

¹³⁴ *Ibidem*, p. 236.

¹³⁵ Memorialul (*ibidem*, p. 230): „Intellexi ex literis Sacrat-mae M-tis Vestra statum mei infortunij et deturbationis non satis constare, unde benigne a me requirit, ut de omnibus punctis et articulis rerum gestarum, et unde hoc tantum malum sumpserit exordium, eandem certificem abunde informem”. [Vezi și Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, p. 606].

îmi spuse în taină, luînd sama să nu fie surprins de Carol Magnul, că ar avea să-mi spună multe lucruri, dar că nu poate din pricina lui”¹³⁶.

Nobilimea ungurească din Transilvania fusese întotdeauna în marea ei majoritate potrivnică nemților, deși partida germană găsisese din cînd în cînd în acea țară cîțiva împărțășitori. Așa am văzut că, chiar atunci cînd Sigismund Báthory vroise să se deie în partea germanilor, amețit de visul său de mărire prin dobîndirea mîinii arhiducesei Maria, o mare parte din nobilii Ardealului se opusesese voinței lui și numai exemplul cumplit făcut cu capii mișcării o împiedecă de a nu se întinde și deveni generală¹³⁷.

Motivul pe care totdeauna îl invocau nobilii Ardealului pentru a îndreptăți opoziția lor contra unei uniri cu casa de Austria era că sub turci Transilvania se bucurase de libertate religioasă, ce trebuia să fie periclitată sub stăpînirea germană.

Cînd Sigismund Báthory vroi să se lepede de domnia Transilvaniei, mai mulți nobili se iviră de candidați în locul lui și împotriva nemților și trebui ca Sigismund să pună pe căpeteniile lor la închisoare spre a-i aduce la ascultare¹³⁸. Apoi, cînd Sigismund se întoarce înapoi în Ardeal, sașii se opun la început noului jurămînt de credință cerut de la ei, fiindcă nu ar fi fost dezlegați de jurămîntul făcut către împăratul. Nobilimea însă nu are asemenea muștrări de conștiință, ci trece în grabă și cu grămada la vechiul ei domn.

În sfîrșit, cînd veni Andrei, deși acesta era catolic și era să supună Transilvania politicii polone și religiei împărțășite de el, totuși nobilii preferă și această poziție mult urîcioasei domnii austriace.

Într-un cuvînt, din toate părțile se vedea că stăpînirea germană era cu totul respinsă de nobilimea ungurească; pînă unde mergea ura și îndepărtarea ei de germani se vede de pe aceea că ea preferă a sta sub autoritatea turcilor, care nici ea nu cruța fărădelegile, decît a trece sub cea a nemților.

Dacă însă ungurii urau pe nemți, ei urgiseau pe Mihai Viteazul, pe *Valahul* care se ridicare oarecum din sînul iobagilor lor, spre a le pune genunchii pe grumaji. Unirea nobililor cu politica germană în contra lui Mihai nu putea avea alt scop decît mîntuirea Ardealului de domnia acestuia, care era, din pricinile arătate, mai urîtă și mai temută decît cea a împăratului german. De aci provin toate acele semne de supunere, jurămintele de credință către împărat făcute de nobili, numai spre a dobîndi ajutorul lui Basta¹³⁹, pe care-l primesc, precum și pe comisari, cu pocnituri de bucurie și felicitări de noroc în Alba Iulia¹⁴⁰. Toată această fățarnică plecare a ardelenilor către nemți trebuia să se rezolve în fum îndată ce se dobîndi izbînda dorită, alungarea din țară a domnului român.

La izbucnirea răzcoalei nobililor, mai mulți dintre ei, între care și Moise Székely, pribegiseră în Polonia lîngă Sigismund Báthory. Am văzut cum acesta, din momentul în care auzi de moartea fratelui <vărului> său, își pusese în gînd să reintre în țară cu ajutorul lui [Ieremia] Movilă și al polonilor uniți cu moldovenii, ceea ce motivează expediția lui Mihai în contra Moldovei.

¹³⁶ Ambasadorul Veneției către doge, 11 mart. 1601 (*ibidem*, [Hurmuzaki], VIII, p. 210).

¹³⁷ Mai sus, p. 134

¹³⁸ Mai sus, p. 134

¹³⁹ Adresa din 7 sept. a staturilor Transilvaniei către comisari, prin care îi încredințează despre alipirea lor către împăratul (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 125).

¹⁴⁰ Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 137).

Deocamdată polonii stau liniștiți după detronarea lui Ieremia Movilă prin Mihai Viteazul, spăimîntați de scopurile de vastă dușmănie urzite de Mihai în contra lor și nevrînd să-l mai zîdărească [39]. Cu cît văd însă crescînd agitățile nobililor contra domnului român, cu atîta încep a se mișca din nou și, mai ales după ce Moise Székely ajunge în Polonia, cancelarul Zamoyski, cunoscînd prin el starea cea cu totul nesigură a lui Mihai în Ardeal, se hotărăște a pune din nou pe Ieremia în Moldova și a cerca restituirea lui Sigismund în Transilvania, cu ajutorul nobililor răsculați¹⁴¹[40].

Dacă nobilii din Ardeal se prefăceau a primi supunerea către germani, Moise Székely era nevoit a se arăta, împreună cu Sigismund Báthory, partizan al politicii polone, și acesta din urmă trimite chiar mai multe scrisori în Ardeal, prin care stăruia ca nobilii să se deie iarăși în partea lui¹⁴².

Deocamdată lucrurile cu Mihai nefiind încă desăvîrșite și mai ales temîndu-se mult nobilii Ardealului ca împăratul, aflînd despre scopul lui Báthory de a relua Transilvania cu ajutorul polonilor să nu se împace cu Mihai spre a lupta în contra aceluia și astfel să-l readucă iarăși pe *Valah* în Transilvania, se roagă mult de cancelarul Zamoyski să nu intre cu oștire în Ardeal¹⁴³.

Mai multe din trupele ce se desfăcuseră de Mihai Viteazul nu vroiau însă să jure credință împăratului și umblau amînînd din zi în zi prestarea jurămîntului; ba cîteva din ele trecuseră chiar peste pasul Oituzului, în lagărul lui Zamoyski, și juraseră credință lui Báthory¹⁴⁴.

Comisarii se temeau de năvălirea lui Sigismund, contra căruia ar fi vrut să ceară ajutorul lui Mihai; de altă parte însă, ei se loveau de opoziția nobilimii Ardealului contra rechemării domnului român și apoi chiar în el nu prea aveau încredere din pricină că, prin purtarea germanilor față cu el, îl credeau aruncat în brațele turcilor. Erau așa de încurcați încît nu știau ce să mai înceapă, căci „de venea Valahia în mîinile sau ale turcilor, sau ale polonilor, Transilvania nu mai putea fi niciodată liniștită”¹⁴⁵.

Pe cînd nenorocirile se grăbeau a cădea una după alta pe capul lui Mihai, Transilvania se desfăcea tot mai mult de împărat.

În 13 octombrie [1600], Ungnad arată împăratului că mai mulți oameni vrednici de credință i-au raportat că în toate părțile au izbucnit țipete de mare bucurie și o mare dorință ca Sigismund să se întoarcă la ocîrmuirea țării¹⁴⁶.

Apoi, pe cînd Mihai pierdea lupta de la Teleajen, în Transilvania nobilii, după uneltirile lui Moise Székely, umblau să țină o congregație în care să se hotărăscă soarta acestei țări¹⁴⁷, proclamînd în ea pe Báthory iarăși de principe al Ardealului [40bis]. În zadar încearcă comisarii a face ca în acea adunare să fie chemați și ei. După ce ea se întrunește fără participarea comisarilor, se ivește chiar o discuție dacă trebuie să fie primit în ea un delegat împărătesc¹⁴⁸, atît de neatîrnat de împărat vroia să hotărăscă această dietă soarta Transilvaniei.

¹⁴¹ În 21 august, Moise Székely fuge din Transilvania (*ibidem*, p. 115); la 22 sept., înainte de a fi aflat polonii despre căderea lui Mihai la Mirăslău, ei și intraseră în Moldova (*ibidem*, p. 138). Pe la 30 sept. ajunseseră acuma la Trotuș, în dreptul pasului Oituzului (*ibidem*, p. 150).

¹⁴² Ungnad către Rudolf al II-lea, 27 sept. 1600 (*ibidem*, p. 142).

¹⁴³ Staturile Transilvaniei către Sigismund Báthory, 4 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 152).

¹⁴⁴ Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 163).

¹⁴⁵ Ungnad către Rudolf al II-lea, 16 oct. (*ibidem*, p. 170).

¹⁴⁶ Ungnad către împărat, 13 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1061).

¹⁴⁷ Ungnad către Rudolf al II-lea, 28 oct. (*ibidem*, IV/1, p. 174).

Ungnad către Rudolf al II-lea, 19 oct. (*ibidem*, p. 191).

Fiindcă nobilii izbutiseră a atrage în partea lor un număr însemnat de secui și parte din oștirile mercenare germane nefiind plătite vroind să se retragă¹⁴⁹, apoi poziția comisarilor și a generalului Basta, în țara îndușmănită lor, devenea pe fiecare zi tot mai nesigură. Ei nu mai erau deloc respectați în Ardeal, ci tratați cu desconsiderare¹⁵⁰. Ei observau că s-au lăsat frânele prea lungi și când vor voi să le scurteze va fi prea târziu¹⁵¹.

Într-un cuvânt, aproape întreaga nobilime a Ardealului trecuse în<de> partea lui Sigismund Báthory și se îndepărtase de nemți. Aceștia crezuseră că vor afla în unguri numai un instrument spre a scăpa de stăpânirea lui Mihai Viteazul; ei fuseseră însă înșelați și întrebuințați de nobilii unguri numai ca o unealtă spre a se mîntui de domnul român; păcălitorii fuseseră păcăliți.

Călătoria lui Mihai Viteazul la împăratul Rudolf grăbi încă desfacerea Transilvaniei de supunerea imperială. De pe primirea ce i se făcuse în Viena presimțeau ungurii că Mihai va fi iertat de împărat și se temeau ca să nu-l trimită iarăși ca guvernator al Transilvaniei; pe de altă parte, am văzut că uneltirile tot mai fățișe ale ungarilor pentru Sigismund Báthory erau să împingă pe împărat a întinde mîna lui Mihai. Astfel, din neîncrederea mutuală a nemților și ungarilor, se reîntocmi pentru un moment zdruncinată poziția a lui Mihai Viteazul.

Moise Székely, partizanul lui Basta, câștigă în curînd pe Ștefan Csáki, singurul apărător ce mai rămăsese dintre unguri pentru politica germană și, convocînd din nou dieta la Cluj, în 21 ianuarie 1601, arată nobimilii că împăratul a primit cu mari onoruri pe Mihai Viteazul, ceea ce nu era încă adevărat la acea dată, deoarece Mihai n-a dobîndit audiența la împăratul decît după 1 martie¹⁵²; că el va fi trimis înapoi în Transilvania spre a duce la pieire întreaga nobilime a Ardealului. Fiindcă sașii se desfăcuseră și ei de Mihai Viteazul și se temeau de răzbunarea lui, apoi toată dieta se hotărăște a alege, în 3 februarie 1601, de principe pe Sigismund Báthory, care aștepta în Moldova rezultatul stăruințelor sale¹⁵³.

Se trimiseră aici 300 de oameni, care să conducă pe noul ales în scaunul său. Sigismund se afla în Botoșani, unde stătea sub apărarea unei garnizoane de poloni. El veni de aici prin Bistrița la Cluj, unde fu primit cu mare pompă, în ziua de 27 martie, și așezat pentru a treia oară în tronul Ardealului. Báthory trimite de îndată, cu consimțămîntul dietei, o solie la sultan, care să ofere pacea. Dieta are însă sumeția să trimită un ambasador și la împăratul german, pe Ștefan Cucos <Kakas>, însărcinat să-i explice cele petrecute de curînd în Transilvania¹⁵⁴.

Basta și comisarii, văzînd această trădare fățișă a ungarilor, se retrag din Ardeal și trec iarăși în postul lor de observație, în Satu Mare¹⁵⁵. Mihai era răzbunat; ungurii, cărora nemții îl jertfiseră, le dădeau acum cu piciorul. Cîtă nesfîrșită bucurie se va fi grămădit în pieptul său la această veste! Avusese deci dreptate cînd acuzase pe unguri de trădători către împăratul și nici nu sperase el că urmarea împrejurărilor să-i deie așa de curînd dreptate. Mai ales trebuie să-l fi mulțămît faptul că acei care-l săpaseră mai mult, comisarii, și mai ales Basta, fuseseră dați rămași. Ei combătuseră pe un om credincios, pentru a da ajutorul lor unor tră-

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 192. Compară cu altul din 24 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 186).

¹⁵⁰ Raportul aceluiași din 30 oct. (*ibidem*, p. 194).

¹⁵¹ Documentul citat în nota 146: „jetzt im Anfang der zaumb gar zu lang”.

¹⁵² Mai sus, p. 278.

¹⁵³ Bartolomeu Somogy către Mihai Vodă, 23 mart. 1606 <1601> (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 244).

¹⁵⁴ Scrisoare de acreditare a lui Kakas, 11 febr. 1601 (*ibidem*, IV, p. 244).

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 246.

dători; jertfiseră pe un adevărat prieten, pentru a sprijini niște dușmani. Mihai era răzbunat!

Împăratul se hotărăște a smulge pentru a treia oară Transilvania din mîna Bathoreștilor și întrebuițează iarăși pe Mihai spre acest scop: îl numește iarăși guvernator al țării și-i dă suma însemnătoare de 100 000 de galbeni spre a-și întocmi o nouă armată.

Mihai însărcinează îndată pe mai mulți credincioși ai lui din Transilvania ca să-i adune oaste, ceea ce ei se grăbesc a face¹⁵⁶. Asupra grabei oștenilor de a răspunde la chemarea lui Mihai un raport ne spune: „Mihai trimisese bani la hotar pentru a înrola cît mai mulți oameni din Transilvania. Toți se întorceau a-l sluji cu mare grabă, nu numai pentru credința ce aveau în el, dar și din nesațul de pradă la care se așteptatu. Și în Valahia avea 3 000 de soldați și ei tot sporeau, îngrămădindu-se”¹⁵⁷.

Totuși, împăratul, nemaiavînd deplină încredere în Mihai, îi asociază pe Basta spre a îndeplini recucerirea Ardealului și îl trimite la Kaschau (Košice) să se împace cu generalul prin mijlocirea lui Ferdinand (Ferrante) de Gonzaga, comandantul trupelor din acel loc [Ungaria Superioară]. Mihai și cu Basta se întîlnesc la masa lui Gonzaga și-și dau mîna în semnul uitării tuturor dușmăniilor [la 20 mai 1601].

Ușor era a scoate din gură asemenea cuvinte, greu însă de a șterge din inimi simțămintele la care se refereau. Cum nu putea Mihai să uite că lui Basta îi datora el nevoia în care se găsea de a-și reîncepe cariera zdrobită odată de el; Basta nu putea ierta lui Mihai că acesta și nu el fusese numit guvernator al Ardealului. Dușmăniile vechi, uri proaspete fierbeau în inimile lor în momentul cînd își dădeau dreptele și desigur că relațiile lor viitoare erau să fie determinate de simțămintele ce se mișcau în adîncul ființei lor și nu de formulele goale de politeță schimbate la masa fătarniceii împăcări [41].

Sigismund Báthory, auzind de pregătirile ce se făceau în contra lui și temîndu-se mai ales de Mihai Viteazul, caută să-l compromită înaintea lui Basta și a lui Gonzaga, trimițîndu-le niște scrisori ale lui Mihai, pe care acesta le-ar fi îndreptat către diferite persoane, din care s-ar dovedi că el ar avea scopuri trădătoare față cu Imperiul german¹⁵⁸. De la prima lor citire se vede însă că ele nu erau decît o grosolană falsificare [42] care ținea a arunca discordia între cei doi generali însărcinați cu combaterea lui Báthory.

În una din ele, adresată chip de Mihai Viteazul către boierii săi: Udrea Bipsoi (Băleanu) banul, Negrea, Șarpe logofătul [43] și Stoichiță postelnicul, din Muntenia, după ce începe prin a spune că a încheiat cu sacratisimul împărat o convenție despre toate cele și că a dobîndit și un număr de militari ca să reocupe Transilvania, Moldova și Valahia, schimbă deodată tonul, urmînd mai departe, că „el nu mai poate sta în această împărăție, în mijlocul oamenilor neștiutori și nebuni care-l înconjură și care nu sînt de nici o treabă. Împăratul este un om de o știință de rînd și fără măsură; de asemenea și frații lui, împreună cu familiile lor. Eu am pătruns toate lucrurile pe aici, am observat toate moravurile și apucăturile lor; moștenirile și provinciile lor le-am vizitat. Ei nu știu nimic din cele ce ar avea nevoie și astfel deci nu sînt de nici o treabă. Dar eu, umblînd prin aceste locuri primejdioase, mă rog lui Dumnezeu ca să mă elibereze de aici și să pun iarăși mîna pe Transilvania, cu cele două

¹⁵⁶ Scrisoarea lui Nicolaus Zolyomi către Mihai Vodă, 29 mart. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 249).

¹⁵⁷ Ambasadorul venețian către doge, 2 iunie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 216).

¹⁵⁸ Sigismund Báthory către Basta, 15 iunie 1601 (*ibidem*, IV, p. 255).

principate, Moldova și Valahia, și să mă pot pune sub aripa și protegierea împăratului turcilor, care strălucește peste tot pământul”¹⁵⁹.

Mai întâi trebuie să ne mire cum de Mihai Viteazul, care cu atîta trudă dobîndise iertarea și favoarea împăratului, avea îndrăzneala a scrie chiar din Țara Nemțească o atare scrisoare către niște boieri aflători sub stăpînirea dușmanului său, Simion Movilă, și să hulească în ea atît de rău pe împăratul și pe toată curtea lui; apoi aprețuirile lui Mihai Viteazul asupra ignoranței și a științei de rînd a împăratului și a sfetnicilor săi sînt de tot nostime, cînd vom vedea că Mihai el însuși numai prin știință nu se prea deosebea.

O a doua scrisoare închipuită de Sigismund Báthory, tot pe socoteala lui Mihai Viteazul, este dată ca îndreptată de el către acel Ibrahim-pașa, despre care Ungnad spunea altădată că părea a fi chiar fratele său de cruce și în care domnul îi oferă de-a dreptul supunerea aceea arătată prin scrisoarea către boieri¹⁶⁰.

Basta răspunde însă foarte rece lui Sigismund Báthory că „hotărîrea asupra acestor scrisori se cuvine împăratului, în cazul cînd ele ar proveni într-adevăr de la voievodul român; că Báthory însă ar face bine a ieși din Ardeal, pe care-l deține contra tuturor legilor dumnezeiești și omenești”¹⁶¹. Basta era chiar, după cît se vede, în relații destul de bune cu Mihai. Într-o scrisoare a lui către Donado, el spune că: „Noi sîntem ceva mai puțin de 10 000 și, avînd cele mai bune corespondențe cu Valahul, sîntem, după cum cred, uniți. Va urma de aici un bun efect și sper că Dumnezeu va favoriza dreapta cauză a M. S.”¹⁶², arătări adevărate de Toma Cauriolo <Tomaso Cavriolo> care adaugă, după întrunirea armatelor lui Basta și Mihai, că „ei se vizitau și Valahul arăta voința lui de a se supune în toate la prudența și experiența în această materie domnului Basta”¹⁶³.

Neizbutind prin intrigă, Báthory se hotărî să cerce soarta armelor. Către jumătatea lui iulie, el adunase vreo 20 000 de oameni și sta gata de luptă, așteptînd armatele întrunite ale lui Mihai și Basta, ce ajungeau împreună la același număr¹⁶⁴ [44].

Pentru a înlătura ajutorul turcesc care putea să întărească mult armata transilvănenilor, Mihai recurge și el iarăși la meșteșugul scrisorilor false, cel mai adeseori întrebuițat în diplomația acelui timp. Închipuie anume niște scrisori din partea lui Sigismund Báthory, pe care le trimite către pașa din Timișoara, spunîndu-i ca să lase ajutorul cerut de el pentru timpuri mai tîrzii, avînd el acuma îndestule trupe în contra lui Mihai și Basta și trimițîndu-i ca mulțumită pentru pregătirea de a-l ajuta cîteva daruri. Pe cît însă de nedibace fuseseră scrisorile plătuite de Báthory pentru a ponegri pe Mihai, pe atît de bine închipuite fuseseră acele alcătuite de domnul român, care izbuti să împiedice prin ele sosirea ajutorului turcesc, așteptat de Báthory cu cea mai mare nerăbdare. Cînd Báthory află despre manopera li Mihai era prea tîrziu, căci generalii se hotărîseră a-l ataca numaidecît, tocmai în prevederea acestei descoperiri.

Bătălia se întîmplă în ziua de 3 august 1601 și nume lîngă satul *Gurăslău*, spre nord-vest de Cluj [45]. Tunurile transilvănenilor fiind așe-

¹⁵⁹ Mihai Vodă către boierii citați în text, 1 mai 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 249).

¹⁶⁰ Mihai Vodă către Ibrahim-pașa (*ibidem*, p. 278).

¹⁶¹ Basta către Sigismund Báthory, 19 iunie 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 257). Într-o altă scrisoare a lui Basta către arhiducele Matei <Mathias> din 20 iunie 1601 (*ibidem*, p. 258), Basta repetă îndoielile sale: „le quali (lettere) se siano cose inventate da Transilvani o no, non lo posso sapere”.

¹⁶² Basta către Donado, ambasadorul venețian, 9 iulie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 217).

¹⁶³ T. Caurich <Cavriolo> către Donado, 9 și 16 iulie 1601 (*ibidem*, p. 218 și 220).

¹⁶⁴ Bartol. Pezzen către Rudolf al II-lea, 14 iulie și o notiță din Kaschau <Košice> din 10 iulie 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 260). Alta din 16 iulie (*ibidem*, p. 261).

zate pe deal băteau prea sus, încît ghiulelele lor treceau peste capetele soldaților lui Mihai și Basta, pe cînd artileria acestora bătea în plin în armata lui Báthory. Această împrejurare hotărî soarta zilei. Ardelenii sînt cu totul bătuți și o rup de fugă, lăsînd în mîinile [lui Mihai și ale] imperialilor 54 de tunuri și 130 de steaguri.

Sigismund Báthory fuge peste pasul Rodnei în Moldova, unde se oprește deocamdată la Mînăstirea Neamțului, silindu-se a chema de aici pe poloni și pe turci în contra împăratului.

Ambii generali ocupă apoi Clujul, pe care-l pedepsesc, impunîndu-î hrana oștirii pe timp de trei luni [46]. Tot astfel urmează și cu Bistrița și cu alte orașe. Transilvania este tratată ca țară cucerită; cu deosebire Mihai Viteazul își răzbună cumplit contra transilvănenilor <ungurilor> pentru uciderea generalilor săi și mai ales aceea a lui Baba Novac.

Îndată după victorie, ura dintre Basta și Mihai, care fusese astîmpărată cîtva timp prin pericolul comun, începu iarăși a aprinde discordia între ei, fiecare trăgînd în partea sa meritul izbînzii.

Deși bătălia fusese cîștigată prin cooperarea ambilor ei capi, Basta și Mihai¹⁶⁵, totuși Basta, în însușirea lui de comandant suprem¹⁶⁶, cerînd lui Mihai steagurile răpite de la dușman spre a le trimite împreună cu ale sale împăratului, Mihai refuză a le da și le trimite el singur lui Rudolf, în număr de 62 (din 130 răpite în totul) împreună cu o scrisoare, în care se recomandă bunăvoinței imperiale¹⁶⁷.

Strămutîndu-se lagărul lîngă Turda, acest oraș se întîmplă de arde. Basta își aruncă îndată prepusul asupra lui Mihai, care ar fi vrut să răzbune complotul făcut aici în contra lui de nobilimea Transilvaniei și-l muștră cu asprime, spunîndu-i că țara, fiind cuprinsă de armatele imperiale, nu s-ar cuveni să fie ruinată în acest chip.

Se mai întîmplă încă de Gaspar Kornis și Pancrațiu Senyei, partizanii împăratului, care zăceau în închisoare, scăpînd din ea după lupta de la Gurăslău, pe cînd se duceau spre lagărul lui Basta, să fie surprinși de o trupă de români din oastea lui Mihai, unul din ei [fiind] ucis, celălalt greu rănit. Basta cere îndată de la Mihai ca să-i predeie pe comandantul acelei trupe, ceea ce Mihai refuză, fiind dușmanul nobililor în chestiune. Toate aceste certuri amărau pe fiecare zi mai mult pe cei doi generali unul asupra altuia și înveninau tot mai rău relațiile dintre ei.

Basta însă nu putea suferi o idee: aceea că, cu toată cooperarea lui la recucerirea Transilvaniei din mîinile lui Báthory, tot Mihai apărea în ochii lumii ca cel ce repurtase această izbîndă¹⁶⁸; reputația lui Mihai Viteazul întuneca pe aceea, mare și ea, a generalului împărătesc. Apoi, o dată acțiunea militară sfîrșită, Mihai trebuia să rămîină guvernator civil al Transilvaniei și să capete precumpănire.

¹⁶⁵ Arhiducele Mathias [către arhiducele Maximilian], 12 aug. 1601 (*ibidem*, XII, p. 1215), spune că Basta i-a trimis bucuroase vești: „das nemblich den dritten diess Monats er und der Michael Waida dem Sigismundo Báthory [...] ain Schlacht geliefert ... solle [der] Feindt gar zerstrört” (sic). Așa scrie și împăratul lui Mihai, 17 aug. (*ibidem*, p. 1217).

¹⁶⁶ Că Basta avea comanda supremă se vede de pe ordinul dat lui Mihai cu o zi înainte de bătălie de a ocupa un loc, ceea ce Mihai execută. Basta scrie arhiducelui Matei <Mathias> în 30 iulie 1601 (*ibidem*, IV, p. 263): „ho fatto movere il Vallaco con le sue genti à una mezza lega discosto de qui”. Alt raport spune că Mihai fusese pus sub comanda lui Basta care trebuia să fie generalul conducător în afacerea Transilvaniei. Ambasadorul Venetiei către doge, 2 aprilie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 212): „Il Valaco ha scritto una lettera al signor Basta sotto il commando del quale doveva stare se cosi il signor Basta ... dovendo lui essere il generale di questa impresa di Transilvania et il Valaco assisterlo con le forze che haveva”.

¹⁶⁷ Mihai către Rudolf al II-lea, 4 aug. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 265).

¹⁶⁸ Într-o scrisoare a lui Sebastian Lubomirski, castelanul de Biecz <Belz>, către regele Sigismund, din 15 iunie 1601, în care îi cere ajutor în contra unei năvăliri posibile a lui Mihai în Polonia, după bătălia de la Gurăslău, cetim: „Oricum se va întîmpla, noi ne temem că acest

Basta se gîndi atunci că, înlăturînd pe român, putea face ușor să-i cadă lui în mîini și ocîrmuirea țării; îndată ce acest gînd străfulgeră prin mintea lui Basta, zilele lui Mihai fură numărate.

Prilejul căutat de Basta spre a se mîntui de Mihai Viteazul nu întîrzie mult timp de a se ivi. Niște tunuri rămăseseră neîmpărțite după izbînda comună de la Gurăslău și împărțirea, sau mai bine zis atribuirea lor, reînnoiește iarăși cearta purtată odată pentru steaguri^{168bis}. Se vede că Mihai, înfierbîntat de necaz, rostise cuvinte grele, pe care dușmanii lui le-au redat altfel, că dînsul ar fi spus că nu ar recunoaște nu numai autoritatea lui Basta, dar nici măcar pe aceea a împăratului, că el va rămînea principe și cap, iar nu un tovarăș mai mic al generalului austriac, ceea ce, dată fiind firea cea pornită a lui Mihai Viteazul, nu este cu totul de necrezut.

Se mai atribuiău lui Mihai și alte fapte: că el ar urma unor înțelegeri separate de ale lui Basta; că s-ar fi apropiat de secui și de pușinii părtași ai lui Sigismund Báthory ce mai rămăseseră în țară; că se alipise chiar de turci; că voiește să nimicească oastea lui Basta și să rămîna el patronul provinciei.

Basta, auzind despre aceste lucruri, raportate lui de dușmanii lui Mihai și pe care prepueľnica lui minte și relațiile încordate în care stătea cu voievodul român i le făcea vrednice de crezut, trimite în cortul lui Mihai pe un căpitan de valoni Iacob Beauri, însoțit de 20 de soldați bine înarmați și urmați de vreo trei sute de infanteriști și o sută de călăreți, care se duseră cît mai pe ascuns la cortul Valahului, la care ajungînd, căpitanul îl rîgă (face instanțe), după ordinul ce-l avea de la Basta, ca să vină la consiliu, unde erau să se trateze chestii grave despre plecarea lui către Valahia. Valahul refuză de a urma pe Iacob Beauri sub cuvînt că ar trebui să se pună pe drum și că nu putea întîrzia.

Căpitanul răspunse Valahului că este arestat din partea majestații sale și Mihai, făcînd mișcarea de a-și lua spada, fu apucat înainte de căpitan, a cărui însărcinare era ca, la caz cînd Valahul nu ar voi să meargă, să-l ucidă, și lovit în piept cu vîrfurile unei sulii. În același timp, un neamț ce era pregătit pentru același fapt îi dete o lovitură de sabie în gît, așa că i se rostogoli capul la pămînt [47], iar companiile căpitanului sloboziră multe focuri în cei ce mai erau în cortul lui Mihai, care se umplu într-o clipă de morți¹⁶⁹ [48]. Căzuse, cum frumos spune cronicarul, „trupul lui

Mihai să nu năvălească în Polonia, căci se bucură de toată puterea și autoritatea din partea M.S. împăratului, fiind singur *hatman*, deși nu știu dacă Basta și Gonzaga nu-i sînt cumva ostili” („Traian”, 1869, p. 152).

^{168bis} Jeremia Movilă către Sigismund al III-lea, 1 sept. 1601 („Traian”, 1869, p. 232).

¹⁶⁹ Asupra morții lui Mihai Viteazul toate izvoarele consună <concordă> în ce privește cauzele și trimiterea lui Beauri. Vezi, bunăoară, *Ortelius redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665, p. 290—291. Un document posterior numai cu 15 zile uciderii, descoperit de N. Ionescu în Berna („Analele Acad. rom.”, 1881, p. 85). Germanii și ungurii susțin că Mihai ar fi rănit pe cîțiva ostași. Gaspar Ens, *Rerum Hungaricarum historia [novem libris comprehensa ...]*, Coloniae Agrippinae, 1664, p. 412 și *Curiöse Beschreibung von der Moldau und Vallachcy*, etc. 1699, sub cap. IX „hiebe nach dem deutschen Hauptmann”.

Tot așa și dintre istoricii vieții lui Mihai. Bisselius, *Mihael Vallachien Woywoda*, în Papiu, *Tesaur*, I, p. 168 și Thuanus, *Historiarum sui temporis* (*ibidem*, I, p. 246). Stavrinou, în poema asupra lui Mihai Viteazul, spune și el că Mihai ar fi fost surprins neînarmat și nu s-ar fi apărat decî. [Pentru textul lui Ens și Bisselius, vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 193—198 și 305—306]. Alte două povestiri anonime asupra uciderii lui Mihai, din 18 și 19 aug. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 1218—1219).

Însemnată istoricește este împrejurarea că Beauri avea ordin de la Basta ca să ucidă pe Mihai în caz de împotrivire la arestare. Spinelli, nuntial papal către papa, 4 sept. 1601 (*ibidem*, VIII, p. 224) și ambasadorul Venetiei către doge, 3 sept. 1601 (*ibidem*, p. 227): „con ordine ad un capitano vallone che dovesse farlo prigione a nome di sua Maestà, et se volesse far resistenza che lo ucidesse”.

ca un copaciu, pentru că nu se împrilejise <întîmplase> sabia lui cea iute în viteaza lui mînă”^{169bis}.

Basta, bineînțeles, înfățișă lucrurile altfel de cum ele se petrecuseră. El reveni la scrisorile acele trimise lui de Sigismund Báthory și despre care atunci arătase îndoială, pretinzînd că acuma, după o nouă cercetare și noi dovezi, se convinsese că erau într-adevăr ale lui Mihai, scrise de banul Mihalcea [49]; că astfel, descoperindu-se trădarea voievodului, Basta vroise să se asigure de persoana lui, dar că, opunîndu-se, fusese ucis¹⁷⁰.

Astfel pieri eroul român, cu sabia în mînă, apărîndu-și viața contra celor ce vroiau să i-o răpească, precum își apăraseră poziția în contra celor ce vroiau să i-o surpe — moarte năpraznică și viforoasă, ca întreaga lui carieră.

Par. 4. Caracterul lui Mihai Viteazul și politica lui

Grabnic și nerăbdător, fulgerător în mișcările sale, din această pricină însă deseori pripit și neprecugetat, iată trăs[ăt]ura de căpetenie a acestui în suflet veșnic neastîmpăr. Întreaga politică a lui Mihai Viteazul se resimte de această plecare spre faptă, înainte chiar ca ea să fi fost pregătită și asigurată spre izbîndă. Așa îl vedem revoltîndu-se în contra turcilor și suportînd periculoasa expediție a lui Sinan-pașa înainte de a-i fi sosit ajutoarele ardelene și moldovenești. Îndată după ce cuprinde Ardealul, el nu se ocupă a-și așeza și întemeia domnia în această țară, spre a-și întocmi astfel o trainică temelie pentru viitoarele sale izbîndi, ci pleacă în contra lui Ieremia Movilă, cu toate că și împăratul, pe al cărui sprijin se întemeia, îl oprise de la acest pas. În lupta de la Mirăslău, el nu se gîndește că retragerea lui Basta ar putea ascunde o capcană și iese din neatacabila lui poziție spre a se expune în cîmp liber unei primejdioase înfrîngeri.

Știm bine că la toate aceste grabnice apucături ale domnului român se pot găsi explicări și îndreptățiri care totdeauna însoțesc faptele omenești, oricît ar fi ele de greșite și de nechibzuite.

Nu e mai puțin adevărat că Mihai Viteazul ar fi putut avea mai multă cumpănire în hotărîrile sale și a nu le pune în lucrare decît după o mai coaptă cugetare, dacă firea lui cea harnică la faptă nu l-ar fi împins fără de voia lui a lovi înainte de a gîndi, «lucrurile ar fi putut lua o altă întorsătură. Dar aceste cugetări sînt mai mult niște întorsături stilistice căci este tot atît de zadarnic de a critica felul de a fi al unei personalități, cum e nepotrivit a o face față de desfășurarea fatală a evenimentelor ».

^{169bis} Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 303 [*Istoria Țării Românești*, p. 81].

¹⁷⁰ Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 23 aug. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 266) : „e dal'essermi io in Claudiopoli assicurato che le lettere intercette mandate gia da Sigismundo siano state veramente sue, scritte dal Ban Mihalce, fui forzato cercar d'assicurarmi del la persona sua ; ma egli volendosi deffendere fu amazzato”. Toți scriitorii unguri și germani susțin această învinuire în contra lui Mihai. Cît de logică însă este ea se vede din formularea ei, de exemplu în Gaspar Ens, [*op. cit.*], p. 412, unde se spune într-o singură frază : „Vai-voda licet quum antea tum in hoc maximo praelio (la Gurăslău) Caesari sortem et fidelem operam navarit, fraudulenta tamen cum Turcis, Tartaris et Polonis consilia agebat !”

De aceea istoria și viața eroului român se dezvoltă cu o repeziciune nemaipomenită; începutul este așa de aproape de sfârșitul ei, leagănul așa de aproape de mormânt. Și, cu toate acestea, în scurta clipită a celor 8 ani, ce îngrămădire de fapte aruncate unele peste altele, ce material imens pentru istoric, nu mai puțin pentru psiholog! Timpul, neavînd decît o valoare relativă, măsurată nu prin muta curgere a valului său, ci prin faptele purtate de el, se explică de aici însemnătatea domniei acestui mare suflet al neamului românesc [50]. Cît e de mare, se poate judeca din o singură considerație.

Pe cînd un lung șir de predecesori ai săi nu sînt decît niște jucării în mîinile împărățiilor vecine, ale turcilor, ungurilor sau germanilor, Mihai Viteazul, cum apare pe scenă, *determină el șirul împrejurărilor, concentrează asupra lui privirile lumii politice, devine un factor însemnat în evoluțiunea istorică a timpului său*. Din lut, poporul român devenise iar om, atins de degetul dătător de viață al acestui erou. De aceea Mihai-Vodă este numit *vestit* chiar de contemporanii săi¹⁷¹ [51]. Care a fost gîndul în slujba căruia Mihai puse mărimea și neprecugetarea lui?

La începutul carierei sale el vroia să scape Țara Muntenească de îngrozitoarea îngenunchiere în care căzuse față cu Împărăția Otomană; gînd mare și nobil, căci năzuia încotro au tins toate sufletele mari, de la robie spre libertate. Aceeași revoltă contra asupririi, care împinsese pe Mircea cel Bătrîn și pe Ștefan cel Mare a combate de mai înainte domnia turcească, pe Vlad Țepeș și pe Ioan-Vodă cel Cumplit a căuta să o scuture după ce căzuse pe grumajii nenorocitelor țări, își făcuse drum și în marea inimă a lui Mihai Viteazul, și această idee a lui, sprijinită de o energie fără seamă, îl pun alături cu figurile cele mari care au contribuit la dărăpănarea cumplitei puteri turcești.

Am văzut că ideea răscoalei lui Mihai în contra turcilor nu-i fusese insuflată de principii vecini; că el se duse să le-o propună, jertfindu-și onoarea lui chiar printr-un tratat înjositor față cu stîrpitura de Sigismund Báthory și primind astfel o altă robie — însă numai închipuită și pe hîrtie — pentru a scăpa de una reală, înfiptă în sîngele și carnea poporului său. Dacă ar fi fost dat lui Mihai să rămînă pe lîngă această idee primordială; dacă și-ar fi pus puterile toate în combaterea turcilor, aliindu-și și apoi supunîndu-și popoarele din Peninsula Balcanului, el ar fi ajuns departe și undele Bosforului ar fi văzut poate răsfrîngîndu-se în varurile lor sclipirile coifurilor românești. Acest vis nu este doar numai o răsfrîngere a închipuirii vremilor noastre; el era visat chiar de pe atunci [52]. Așa, mitropolitul Matei al Mirei (Mirelor), în cronica lui rimată, spune că grecii „nădăjduiam că Mihai va scoate coroana bizantină cu sabia și că ne-o va da nouă”¹⁷².

Cum am spus-o și mai sus, menirea lui Mihai, norocul și viitorul său erau înspre sud și nu înspre nord, încotro îl întoarse fatalul său destin [53]. El fu nevoit însă de la un timp a părăsi politica sa antiturcească, căci schimbările întîmplute în țările vecine amenințau tot atîta poziția lui de domn, pe cît o amenințaseră pînă acuma turcii cei înfuriați.

Nevoia de a-și apăra domnia contra scopurilor răsturnătoare ale lui Andrei Báthory și a cuscrului acestuia, Ieremia Movilă, îl împinsese peste munții Ardealului și de aici peste acei ai Moldovei. Mihai nu avea conștiința că, cucerind aceste țări, el unește într-un singur corp poporul românesc [54] și numai noi astăzi, văzînd realizat pentru o clipă de Mihai acest

¹⁷¹ Polo Minio către doge, 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 391): „Et hora vive il Petrasco figlio de famoso Michael Vaivoda”.

¹⁷² Papiu, *Tesaur*, I, p. 373.

vis al timpului nostru, punem în acel lut plăsmuit de Mihai gândirea care-l însuflețește; noi credem că Mihai a realizat unirea fiindcă a întocmit substratul pe care dînsa trebuie să se întemeieze.

Că Mihai nu avea în gând să unească țările române, să facă un singur tot din nația românească, se vede din o sumă de considerații. Mai întîi, timpurile de atunci nu știau ce vrea să zică popoare și interese poporane [55]. Dinastiile și regii își disputau lumea; popoarele se tăiau și se forfecau, fără a fi întrebate, pentru interesele cutărui sau cutărui monarh.

Apoi Mihai Viteazul nu tinsese niciodată la unificarea ocîrmuirii acelor trei state ce le pusese sub el; dovadă că el trece în Ardeal împreună cu toată familiași averile lui, *părăsind Muntenia*, în care vroia să pună domn *pe fiul său Nicolae-Pătrașcu* [55]. De asemenea, după ce cucerește Moldova, el se gîndește în curînd a înlocui ocîrmuirea provizorie ce o întocmise aici în numele său, prin *domnia lui Ștefan, fiul lui Petru* (Șchiopul, cel mort în Innsbruck)¹⁷³. De aceea stăruia Mihai atît de energic pe lîngă împărat ca să-i lase lui domnia Ardealului [56].

Așadar, atîta de puțin se gîndea Mihai la unirea românilor, încît nici nu concepea, după vremile de atunci, unificarea administrativă a țărilor române, ci numai întocmirea lor sub niște domni supuși și ascultători de el, după sistemul feudal ce încă tot nu se dezrădăcinase din mintea oamenilor. Același sistem fusese urmat și de Mircea cel Bătrîn, care, cînd detronase pe Iuga al II-lea, nu anexase Moldova ci pusese în ea pe partizanul său, Alexandru cel Bun; tot așa și de Ștefan cel Mare, care înlocuise pe Radu cel Frumos nu prin o ocîrmuire moldovenească ci prin un domn muntean devotat lui, Laiotă Basarab; «apoi pe acesta, cînd îi deveni necredincios, prin Țepeluș și, la o nouă trădare, pe acesta din urmă prin Vlad Călugărul [57].»

În sfîrșit, dovada cea mai învederată că lui Mihai nici i-a trecut prin minte ideea unirii este împrejurarea că el nu eliberează, cînd pune mîna pe Ardeal, poporul românesc din robia în care-l țineau nobilii acelei țări, ci, din contra, ia măsuri ca el să rămînă în aceeași stare, garantînd nobililor păstrarea neomenoasei ei constituții [58]. Apoi ce fel de unire între români vroia să realizeze Mihai Viteazul dacă el lăsa în țara cea de căpetenie, *în care dorea să domnească el însuși*, populația românească fără drepturi, supusă în robia cea mai degradatoare către niște popoare de alt neam și de alt sînge cu el?

Mihai Viteazul trebuia să sfărîme și la nord pericolul care-l amenințase de la sud, puterea turcească, în prietenii otomanilor, Andrei Báthory, Ieremia Movilă și polonii. De aceea am văzut că Mihai nu se mulțumea numai cu cucerirea Moldovei și că tindea chiar a întreprinde pe acea a Poloniei, pentru care și intrase în legături cu țarul Rusiei, Boris Godunov. Apoi cucerirea Poloniei tot în gîndurile de unire a țărilor române poate fi subsumată [59]?

Este fără îndoială o tendință foarte firească de a căuta departe în timpuri rădăcinile unei idei mari [60] întrucît ne vine greu a crede că un arbore atît de uriaș să-și găsească sprijinul său numai în păturile superioare ale pămîntului.

Ideea unirii este într-adevăr un product al dezvoltării noastre, însă nu a celei politice, ci a celei culturale care tocmai în timpurile noastre coborîndu-se în viața poporului dădu din ea roade politice. Trebui mai întîi ca

¹⁷³ Postelnicul Stoica către Mihail Székely, 7 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 48). Că era vorba de acest fiu al lui Petru Șchiopul vezi Mihai Vodă către împărat, 9 aprilie 1600 (*ibidem*, XII, p. 824) și comisarii către împărat, p. 826: „Der alten Peter Waida aus der Moldau Sohn sonoch zu Isprukh ist mit Namen Istwan”. (Mai sus, p. 105).

Mihai Viteazul

ВЖЕ СЛНН ПРАСТЕ КЪ КЪС ВЪКНН С.

НН ГАРѠСТКА ІУХѠА, СНАДКА
 СНА А КРААМЛА . А ВРААМЬ РОДИ
 ІСАКА . ІСАКЪ ЖЕ РОДИ ІАКѠБА
 ІАКѠВЪ ЖЕ РОДИ ІУДИУ И КРАТІИ
 ЕГО . ІУДА ЖЕ РОДИ ФАРЕСА
 ИЗ ІРАѠФЛАРИ . ФАРЕСЪ ЖЕ РОДИ
 СЕРОКА . СЕРОКЪ ЖЕ РОДИ АРАМА
 АРАМЪ ЖЕ РОДИ АМНАДАКА . АМН

НАМНН ПРѠЖАСТВО ХЪТМ СТИНѠЩЕ . ГЛА

ВЪСНУШЕ СЯ ГЛАГОЛѢ

нѣмъ прѣкрѣщеніемъ . сѣа . а .

а тѣмъ ѿ ѿліа іѹхѣ снѣбѣа .

и коже ѿ писано въ прѣцѣхъ .

сѣа зѣ поснѣа іо агглаго

прѣлнцельтвонѣмъ . иже

сѹго то вѣтъ поутѣтвонѣ

тобою . гла възпѣющаго възноу

Doamna Ruxandra
(pictură din biserica episcopală
de la Curtea de Argeș).

poporul român să dobândească *conștiința unității neamului său* spre a se gândi la întruparea lui în un singur corp și această conștiință este un product al mișcării culturale începută cu introducerea limbii române în biserică și stat și care își găsește rostirea ei lămurită în însemnații scriitori ai veacului al XVII-lea. Ea nu poate fi căutată în timpurile de *viață neconștientă* ale poporului român, nici pe vremile lui Mircea, nici pe acele ale lui Ștefan, nici chiar pe acele ale lui Mihai ¹⁷⁴ [61].

Cu toate acestea, conștiința că muntenii și moldovenii erau același neam, răsărită din identitatea limbii și a religiei, nu era cu totul străină timpului de atunci; mai mult încă, ea era luată de temelie unor revendicări politice. Așa, când boierii Dan vistiernicul și Vintilă clucerul, care se dau drept reprezentanții întregii boierimi muntene, cer de la regele Poloniei, Sigismund al II-lea <III-lea>, ca să-i mîntuie de voievodul Mihai și să ieie țara lor sub protecția Poloniei, cum este și acea a Moldovei, punîndu-le domn pe fratele lui Ieremia Movilă, [Simion], între motivele pe care boierii își sprijină rugămintea este și acela că „*toți sîntem de aceeași limbă și de aceeași credință* și de aceea, în vremile vechi, gospodarul moldovean devenea gospodar muntean, și gospodarul muntean, gospodar moldovean”¹⁷⁵.

Mihai căuta deci în cucerirea Ardealului, și apoi a Moldovei singurele pe care din mult mai vastul său plan putu să le aducă la îndeplinire, apărarea și întărirea poziției sale [62], nu unirea românilor; și tocmai faptul că el, în această mare întreprindere, nu putu să se gîndească la poporul român explică lipsa izbîndirii lui.

Cît timp Mihai luptă în contra turcilor avea de partea lui simțămîntul întregului său popor, care pe atunci alcătuia chiar grosul armatei lui și era cu inima toată spre izbînda întreprinderii sale. Apoi ajutorul ce-i venea, fie din partea Moldovei, fie chiar din partea Ardealului sau a germanilor era sincer și fără gînd ascuns, întrucît lupta pe care o întreprinse se era o nevoie simțită de toate puterile ce luau parte la ea; ea avea răsunet în toate inimile, de la acele răsfățate în palate, pînă la acele ascunse în colibe. Mihai Viteazul putea să se arate poporului muntean și moldovenesc ca apărătorul drepturilor sale împilate, creștinilor îndeobște ca acel al intereselor lor celor mai sfinte. De aceea Mihai Viteazul, susținut de puternicul simțămînt al popoarelor, făcu minuni în lupta dusă împotriva mahomedanilor și, sub conducerea și îmbărbătarea lui, oștirile aliate putură zdrobi acele urdii nenumărate care păreau că vor nimici și înghiți Muntenia întii, creștinătatea în urmă.

Cînd însă primejdia se mai îndepărtase dinspre sud ea se întoarse dinspre nord, în persoana lui Andrei Báthory și Ieremia Movilă susținuți de poloni și sili pe Mihai Viteazul să intre în luptă cu ungurii Ardealului, starea lucrurilor se schimbă de-a totului tot. El nu mai lupta acum în unire cu creștinii contra unor necredincioși, ci contra acestor creștini înșiși, care-i stătuseră pînă acum de sprijin. Ajutorul de mai înainte i se tăia deodată și el trebuia să se razime numai pe propriile lui puteri.

Este învederat că, spre a izbuti și în această parte a întreprinderilor sale, era nevoit să-și sporească mijloacele sale de luptă, să-și înmulțească numărul armatei sale, deoarece prin ajutoare din afară ea nu putea să mai fie adăugită. Mihai își îndeplinea această cerință neapărată a noilor

¹⁷⁴ Vom expune în vol. IV rădăcinile și geneza ideii unirii românilor într-un singur corp politic.

¹⁷⁵ 1598, data cea mai probabilă a acelui act nedatat (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 437).

sale planuri; dar pentru a imita armatele pe care trebuia să le combată [63], el adăuse în chip însemnător numărul lefegiilor săi, reducând sau lăsând în părăsire elementul băştinaş al oştirilor sale; pe cînd izbînda de la Călugăreni fusese reputată cu o armată alcătuită în mare parte din oameni de ţară, în acele cu care el trecu peste munţi elementul de căpetenie îl alcătua trupele năimite¹⁷⁶. Asemenea ostaşi însă nu mai slujeau precum călăraşii, oştirea cea mai de samă a ţărilor române, cu pîinea şi burduful de brînză aduse de acasă¹⁷⁷, ci pentru lefi grase, care nu erau prea scumpe cînd ne gîndim la ceea ce ostaşii vindeau pentru ele: sîngele şi viaţa lor.

Pentru a întrebuinţa asemenea puteri militare, Mihai avea nevoie de bani, căci dacă nu le plătea, ele refuzau să se bată, încît astfel rezultatul unei încăierări atîrna de bunul lor plac. Apoi, îndată ce intrau în foc, luna lor era considerată ca isprăvită, ceea ce îndoia cheltuiala¹⁷⁸. De aceea am văzut că în tot decursul vieţii <domniei> sale Mihai avu de luptat mai ales cu nevoia neînduplecată a banilor ce nu-i mai lăsa răgaz nici odihnă. Subţirele ajutoare pe care le primea de la împăratul se risipeau ca fumul cînd le răspîndea în desele rînduri ale lefegiilor săi şi el trebuia, abia o sumă primită şi cheltuită, să se gîndească la alta nouă, care să o înlocuiască.

Fiecare călăreţ se plătea cu 5 lei <taleri> pe lună, fiecare pedestraş cu 3—4 lei şi cînd ne gîndim că mercenarii lui Mihai întreceau adeseori cifra de 20 000 ne înspăimîntăm de sumele uriaşe ce trebuiau să-l coste întreţinerea lor. Un document ne spune că mercenarii costau pe Mihai

¹⁷⁶ Asupra compunerii armatei lui Mihai în decursul anului 1594 vezi documentul citat mai jos. În toate luptele sale de peste munţi, oştirea românească este numai o mică minoritate. Vezi, bunăoară, scrisoarea unui anonim către hanul tătarilor, aug. 1598, care spune că armata împăratului, a regelui Transilvaniei şi a lui Mihai, domnul Munteniei, se compunea „ex Hungaris, Germanis, Croatis, Italis, Gallis, Hispanis, Vallonibus alysqve nationibus” (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 297).

Ioan Darahi, care văzuse cu ochii săi armata lui Mihai Vodă înaintea luptei lui cu Báthory, o descrie astfel în relaţia lui din 1599 (*ibidem*, p. 431): „Equites Hungaros 1 000 <1100> habebat, pedites 1 000, Rascianorum (sîrbi) ego militum, Cosacorum, Moldaviensium, non scio, sed certum est quod solos stipendiarios equites et pedites viginti ter mille [...] Praeter istos liberos Haydones 8 000 habebat, pulcherrimum item Rosonum (roşii sau curtenii români) ut ipsi vocant, exercitum, universitas Boeronum, Machokas (?) <măciucaşi — N.S.> etiam aliquot mille. In Transylvania rursum agiles Siculos” [Vezi şi *Călători străini*, IV, p. 129—130].

Tot aşa şi raportul lui Malaspina din 14 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 513) spune că armata lui Mihai Viteazul „ascendeva a 48 in 50-m. combattenti <soldati>, tra quali 27 <25> m. in circa erano gente scelta di Albanesi, Rasciani, Ungari, Cosacchi, e Valacchi”. [Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 273—274]. Că haiducii erau şi ei plătiţi, vezi David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 şi 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 6): „So werde uns der Michal, [sorg er], allspald die Khossakhen und Hayduggen auf den hallsz Schikhen, Wir werden darnach woll erfahren, was er Michal für <fier> ungestiembe insolenz mit dem Khriegsvolk ausstehen mues, wann Im das gelt von Eur Mayestät so lange Zeit ausbleibt”.

¹⁷⁷ Vol. II, p. 360 şi urm.

¹⁷⁸ *Kurzer Bericht wie alle Sachen in Siebenbürgen zwischen dem Fürsten Sigismund Batori und etlichen Verräthern anno 1594 fûrgelaufen*. (Ultima din mai multe broşuri legate împreună sub No. 3410 g. a colecţiei Sturdza din Bibl. Acad., broşură nepaginată); la p. 8-a găsim următorul loc: „Der Fürst der Wallachey, Mihael gennant hat bey ihm 10 000 Wallachen, 2 000 siebenbürgische Trabanten; item 700 Pferde welche er richtig bezahlt, und giebt auf eines 5 Thaler, auf einen Trabanten 3 Thaler, und auf 100 Personen alle Tage einen ochsen. So oft sie aber mit dem Feinde zu thun habe so ist das Monat aus, und die richtige Bezahlung vorhanden. Allein was die Beut antrifft, müssen sie alles dem Fürsten geben, weicher pro arbitrio, einem jeden nachdem er sich dapffer verhalten, damit verehrt”. Arătarea compunerii armatei, mai mult din români, se referă la luptele cu turcii din 1594.

Un raport din 4 ian. 1597 spune de asemenea: „i cavalli a cinque taleri il mese, et i fanti a quattro, computate in essi le provisioni de Capitani et officiali” (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 508). [Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 353].

98 000 de lei pe lună¹⁷⁹. Leul pe atunci avea o valoare mult mai mare decât astăzi; cu el se putea cumpăra o chilă de grâu. Lefile pe care Mihai trebuia să le deie ostașilor săi reprezentau deci valoarea a 98 000 de chile de grâu pe lună cel puțin și cu toate că absolut vorbind valoarea unei chile de grâu va fi fost mai mică decât astăzi, totuși asemenea evaluare ne lasă să întrevădem enormitatea sumelor cheltuite, potrivit cu puterile de producere ale Munteniei de atunci¹⁸⁰. Nu e vorba, imensele sume înghițite mai înainte de turci încetaseră o dată cu revolta lui Mihai; dar economia făcută era risipită pe întrețele cu întreținerea armatei.

De la cine putea să-și tragă Mihai Viteazul asemenea însemnătoare cîtimi de bani?

Elementul boieresc trebuia cruțat, cu atîta mai mult cu cît Mihai, lipsind din Muntenia, o răscoală în contra lui era mult mai ușoară și putea să-i răstoarne baza pe care se întemeia toată puterea lui, domnia acelei țări. Am văzut doar încă din 1598 <1599> doi boieri munteni, Dan vistiernicul și Vintilă clucerul, care cer, în numele tuturor boierilor munteni, de la regele polon, înlocuirea lui Mihai prin fratele lui Ieremia Movilă, Simion¹⁸¹.

Asupra Ardealului iarăși nu putea arunca, chiar de la intrarea lui, dări îngreuitoare, spre a nu-și înstrăina simpatiile locuitorilor, deoarece chiar contribuția ce fu nevoit să o pună, de 2 florini pe casă [64], trezi protestări și nemulțumiri. Într-un rînd, Mihai cere de la sibieni, în 28 aprilie 1600, 7 000 de aspri, „căci am mare nevoie de bani”¹⁸².

Pe cine deci trebuia să arunce Mihai Viteazul toată povara nevoilor sale bănești? Nu rămînea alt element bun de supus contribuției decât țărani ce mai rămăseseră liberi din Muntenia, care, avînd încă moșiile lor, puteau fi supuși la dări mai însemnătoare fără a se teme din partea lor la vreo mișcare de neascultare. Acest mijloc îl și aplică Mihai Viteazul pe o scară foarte întinsă, mai ales dacă judecăm după faptul întristător, dar netăgăduit, că mai toate documentele cunoscute asupra domniei lui Mihai se referă la dezbrăcarea moșnenilor de proprietățile lor [66]. Mai toate constată faptul că domnul, pentru a-și împlini golul totdeauna deschis al vistieriei lui, impunea moșnenilor niște dări așa de mari încît aceștia, pentru a le plăti, își vindeau moșiile către boieri, sau ele erau luate [ca] domnești împreună cu locuitorii lor.

Chiar în anul suirii lui în scaun, în 12 ianuarie 1594, Mihai încasează de la un boier [cornăritul] oilor și al boilor pentru niște săteni cnezii «moșneni sau liberi» pe care îi dă ca proprietate boierului ce plătise dările pentru ei; iar în 28 mai același an repetă operația cu cnezii din Ortești <Orlești>, pe care îi dă banului Mihalcea care răspunsese pentru un bir greu, impus pentru plata ploconului la domnie [67].

¹⁷⁹ Aloisius Radibrat către Dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 399): „Se V. S. Ill-ma vol sapere quanto danari spende questo V-da per pagare li soi soldati sine hora li andava ogni mese taleri 98 m.”. Comisarii către împărat la 10 april 1600 evaluează cheltuielile la 102 000 taleri pe lună pentru 30 000 de oameni (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 530).

¹⁸⁰ Pentru timpul lui Mihai Viteazul nu am putut descoperi nicăieri prețul chilei de grâu. Vom vedea însă că pe acel al lui Brîncoveanu, 100 de ani mai târziu, acest preț era de 1 1/2 lei sau un galben. [Pentru capacitatea chilei — care era foarte inegală — vezi N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, Buc., 1971, p. 207 și urm.]. Ținînd samă de împrejurarea că, cu cît ne apropiem cu atît grîul crește în preț, putem admite pentru vremile lui Mihai prețul unei chile de grâu un leu. Admițînd pentru valoarea absolută a chilei de grâu 1/2 din valoarea ei de astăzi, adică 25 de lei, încă avem cheltuială lunară de 2 400 000 de lei noi, în bani de ai noștri.

¹⁸¹ Citat mai sus. Compară Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 551, 554.

¹⁸² *Ibidem*, XII, p. 872 (28 april. 1600).

În 1595 <1596>, satul Tîntava este de asemenea despoiat de proprietatea moșnenilor și dăruit boierului Sîrbu, fost mare stolnic, pentru a-l despăgubi de plata a 15 000 de florini <aspri> răspunși domnului pentru țărani¹⁸³[68].

Un alt document, din 10 iunie 1654, de la Constantin Șerban întărește familiei Buzeștilor stăpînirea pe 128 de moșii (!!) ce le aveau, parte rămase de la moși și strămoși, parte cumpărate. Între acestea din urmă figurează vreo 20 cumpărate de postelnicul <clucerul> Radu Buzescu de la moșneni în zilele lui Mihai-Vodă Viteazul. „Acele sate, zice hrisovul, au fost cnezi (adecă moșneni sau liberi) și cu moșiile lor de mai înainte vreme. Apoi, cînd a fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, leat 7102 (1594), văzînd ei atîta nevoie și greutăți *pentru biruri și neavînd cu ce să se plătească de greutățile lor*, au venit la jupan Radu clucerul Buzescu, fiind atunci vel spătar, și de a lor bunăvoie s-au vîndut vecini”^{183bis}.

«În hrisovul cel mare al Buzeștilor, care conține întărirea stăpînirii a sute de sate (de fapt 128), găsim mai multe din ele că se vînduseră vecine <în vecinie> pe timpul lui Mihai-Voievod (Viteazul). Așa, moșnenii din satul Curățestii Bratului, de pe Mostiștea din jud[ețul] Ilfovul, „pentru că acești săteni au fost toți liberi proprietari, moșneni cu moșiile lor încă de mai înainte vreme, de prin zilele altor bătrîni domni; apoi, după aceea, cînd au fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, la anul 7104 (1596), iar acești de mai sus ziși oameni, dînșii, de a lor bună voie și fără nici o silă, au venit la jupîn Radu clucerul Buzescu și s-au vîndut a fi vecini dînșii și cu toți fiii lor și cu toate părțile lor de moșie, drept aspri gali <gata>, bani de argint, însă: (urmează numele a 108 săteni, cu deosebite întinderi de pămînt și prețuri corespunzătoare)” [69].

Tot așa pat și sătenii din Făureii Popii pe Mostiștea, jud[ețul], Ilfov, care, „cînd au fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, la anul 7102 (1594), dînșii, văzînd atîtea nevoi și greutăți pentru biruri, pentru că nu au avut cu ce se plăti de greutățile lor, au venit la [banul] Radul clucerul Buzescu, fost pe atunci mare spătar, de a lor bună voie de s-au vîndut a-i fi vecini, dînșii cu toți fiii lor și cu toate părțile lor de moșie din Făurei, drept aspri gali bani de argint însă (urmează enumerarea a vreo 200 de moșneni, cu deosebite întinderi și deosebite prețuri)”.

Tot așa se petrecuseră lucrurile, vînzîndu-se vecini pe timpul lui Mihai-Vodă pentru a se plăti de biruri și greutăți, moșnenii din satul *Dărăpănați*, *Vianul* [70], pentru care Buzescu plătise birul (70 000 de aspri), *Urluianii* din Teleorman și altele¹⁸⁴. »

Alte hrisoave ne arată cum domnul lua el singur moșiile ca domnești, întrebuintîndu-le apoi în folosul său. Astfel, un hrisov de la Radu Mihnea din 1613 conține expunerea judecății pornite de moșnenii: Bălaur, Moraicu, popa Pleșu, Stănilă, Lupu stolnicul, Bălan și alții contra lui Preda postelnicul [din Greci], ginerele lui Mihai Viteazul, și contra soției lui Florica, fiica domnului, pentru satul Apele Vii. Obiectul acestui proces era că Mihai Viteazul „le-a făcut siluire acestor cneji mai sus ziși, de le-a aruncat lor aspri 50 000, de le-a luat lor moșiile și i-a făcut vecini, pe vremea cînd a fost Mihail-Voievod aproape de ieșirea lui din țară, înaintea lui Simion-Vodă (Movilă)”. Moșnenii vin la Simion Movilă, în timpul scurtei

¹⁸³ 1594 ian. și mart. reproduse în extracte de N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, în „Conv. literare”, XXXI <XXXVI>, 1902, p. 986 și 988; 1595, reprodus de Iorga, *ibidem*, XXXV, 1901, p. 810.

^{183bis} *Magazin istoric*, II, p. 235.

¹⁸⁴ Vezi hrisovul cel mare al Buzeștilor, în rev. „Tinerimea română”, I, 1898, p. 110—126.

sale domnii din Muntenia, și-și răscumpără satul cu 70 000 de aspri, reintrînd în a lui stăpînire, cînd deodată Preda postelnicul, ginerele lui Mihai Viteazul, „scoate o carte a socrului său, Mihail-Voievod, și zice că i-au dat socrul său lui acel sat Apele Vii ca zestre” și tulbură pe răzăși <moșneni> în stăpînirea încuviințată lor asupra vechii lor moșii de Simion-Vodă. Răzășii, pornind atunci pîră în contra lui Preda, Radu Mihnea hotărăște pricina în 1613, în sensul „că nu ar fi nici cu o dreptate și încă mult păcat să fie acești cnezi și cu asprii dați și ei să fie robi”, dînd ascultare astfel cererii lor, lucru îndestul de extraordinar în acele vremuri și care se explică numai prin relele relații în care se află familia lui Mihai Viteazul cu Radu Mihnea¹⁸⁵.

Alt document, tot de la Radu Mihnea din [13] iulie 1614, dă o poruncă megieșilor Mierlei <Mirlici>, Hamza, Mănăilă <Mănilă> și Balea și tuturor fraților lor de moșie, ca tot satul Găojanii lui Oancea să fie al lor, deoarece ei au fost toți oameni cnezi cu ocine încă de mai înainte vreme. În zilele lui Mihai-Vodă, cei patru, cu neamurile lor, se vînd domnului ca să-i fie vecini. Acești vecini sînt dăruți de Radu Mihnea boierului Tănase, mare portar. Ei însă voiesc să se răscumpere de vecinie, dovadă că fuseseră reduși în această stare peste voința lor și cu învoirea domnului, ei se și răscumpără „ca să fie iar cnezi pe ocinile lor și să nu aibă supărare de la nimeni” [71].

Alt document, din 18 iunie 1623, de la Radu Mihnea, întărește fraților Vlăduț <Vlad> și Staicu, fiii lui Tudosie mare logofăt, cinci sate întregi: Slătioara, Fotești <Folești>, Popești [de la Otăsău], Fumotești și Negreni, care fuseseră toți megieși și se vînduseră vecini, *de bună voia lor*, lui Tudosie, pe vremea lui Mihai Viteazul. „Ei au fost cnezi de moștenire, dar s-au micșorat <au slăbit> și au sărăcit și n-au mai fost în stare să poarte nevoile lor” [72].

Alt document, din 22 mai 1626, de la Alexandru Coconul, arată cum 14 megieși din Glupavi, care fuseseră mai înainte cnezi cu ocinile lor, se vînd vecini lui Mihai-Vodă, ei și ocinile lor. Șerban-Vodă îi dăruiește lui Costea slugerul <Costea Chihaiia>. Sătenii oferă lui Costea 330 de galbeni, ca „să scape de vecinie”. Costea, neprimind oferta, Alexandru Coconul ia singur banii și-i eliberează; dar, după multe alte peripeții, fuga peste Dunăre a întregului sat și prin dare de alți bani ajung cu mari greutăți să-și capete slobozenia¹⁸⁶ [73].

Un alt document de la Alexandru, fiul lui Iliăș, domnul Țării Românești, dă [satul] Scărișoara unor moșneni, spunînd că „atunci cînd a fost

¹⁸⁵ *Magazin istoric*, II, p. 265. Și, cu toate acestea, în un alt document din 1608 april 20, de la Radu Șerban, prin care spune că dăruiește acest sat Apele Vii Simei, soția stolnicului Stroia [Buzescu], spre a mulțumi <recompensa> pe văduvă pentru moartea soțului ei într-o luptă contra tătarilor, arată că locuitorii acelui sat fuseseră cneji dar s-au vîndut *ei înșiși de bună voia lor lui Mihai Vodă* [Vezi DIR, B., veac XVII, vol. II, p. 302].

În documentul lui Radu Mihnea se spune însă clar că „Mihai Vodă făcuse siluire <silă> acestor cneji și le-au aruncat aspri 50 000 și le-au luat moșiile de i-au făcut vecini”. Iată deci ce credință se poate pune pe cuvintele stereotipe ce le întîlnim în documentele de vînzări de moșii: că s-a făcut vînzare de bună voie.

Mai aflăm din documentul lui Radu Șerban că: „veni la domnia mea doamna Florica, fata lui Mihai Vodă, vrînd să-și ia înapoi satul, și s-a dus acolo la sus-zisul sat, fără știrea domniei mele, de a făcut multă pagubă oamenilor și a ucis toate oile jupăniței Simei stolnicesei. Dar domnia mea nu vru să dea doamnei Floricăi satul Apele Vii”. („Traian”, 1869, p. 332).

«Alt sat al Floricăi dat în aceleași condiții ca și Apele Vii este Rucărul, care se răscumpără de rumânie pe bani gata de la jupîneasa Buica și jupîneasa Ilinca, fetele doamnei Floricăi, cum scrie hrisovul de răscumpărătură <răscumpărare> de la Matei Basarab din 17 febr. 1634 C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului*, II, p. 87» [Vezi și DRH, B, vol. XXIV, p. 229—230, unde documentul e datat 28 dec. 1633].

¹⁸⁶ Aceste 3 documente din Arhiva Statului, analizate de I. Bogdan în comunicarea lui *Despre cnezii români*, în „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s.II, t. XXVI, 1903.

în zilele lui Mihail-Voievod, acest sat a căzut în multe năpăști de biruri și n-a putut să le plătească; apoi, după aceea, Mihail-Voievod singur a luat acest sat Scărișoara pe seama domnească”. Moșnenii se plîng lui Simion Movilă care, judecîndu-i, „a slobozit iar pe acei moșneni ca să fie cnezi cu ocinile lor, precum au fost și mai înainte vreme” [74]. Dar numai scurți ani se bucură acești moșneni de redobîndita lor libertate; slăbiți și istoviți tocmai prin cheltuielile prea mari făcute pentru recăpătarea moșiei, ei sînt nevoiți în 1629 să se vîndă rumâni pentru totdeauna lui Necula vistierul¹⁸⁷. [75].

Alt document, din 1626, conține întărirea făcută de Alexandru Cocorul a cumpărăturii satului Voievoda din partea lui Apostol vel paharnic a părților de moșie ale lui Bejan cu feciorii lui cu partea lor de ocină, drept 3 000 de aspri și a lui Radu cu feciorii lui iarăși drept 3 000 de aspri, „pentru că acești oameni au fost boieri cu ocinele lor, iar cînd a fost în zilele răposatului Mihai-Voievod s-au fost vîndut vecini domnești lui Mihail-Voievod”¹⁸⁸.

Aceeași împrejurare răsare dintr-un alt document mai curios, care mai este însemnat și prin aceea că conține o însemnare autografă a lui Mihai Viteazul. Prin acest document, din 1 februarie 1596, Mihai Viteazul își întărește lui însuși proprietatea satului *Surlanul* <Sularul>, pe care l-ar fi *cumpărat* „de la toți sătenii, anume: de la Staicu <Staisco> și de la Manea și de la Dan și de la Dupcea <Dapcea> și de la toată ceata lor, și de la Staicul <Stanciul> și de la Ioan și de la Stoica și de la Prodan și de la toate cetele lor, și de la Dumitru și de la Neacșul și de la Ștefan <Stepan> și de la Albotă și de la Dan și de la toate cetele lor, toate părțile lor, drept 40 000 de aspri, de bună voia lor”. În josul documentului se vede scris, de mîna însăși a lui Mihai-Vodă, următoarea însemnare: „Ioan <Io> Mihail-Voievod, dat-am eu cărțile [ale] lor de moșie și ale mele de s-au dăscupărat (răscumpărat) [dă la mine] satul Surlanul <Sularul> și *m-a* (mi-a) dat 80 000 de aspri în Bălgrad (Alba Iulia). Blăstămatu și proclat să fie dă 318 oteți și de mine cine va sparge pomana amin”) ¹⁸⁹.

Care să fie înțelesul acestui hrisov? Este învederat că domnul restituie actul său de cumpărătură moșnenilor ce-i vînduseră moșia și, pentru a da o mai mare garanție acestei restituiri, înseamnă însuși cu mîna sa reîntoarcerea satului către vechii săi stăpînitori. Însemnarea se vede că a fost făcută în Bălgrad sau Alba Iulia, prin urmare cel mai timpuriu în 1599, noiembrie 1, cînd Mihai calcă pentru întîia oară ca cuceritor* în capitala Ardealului¹⁹⁰, adică aproape patru ani după cumpărătura săvîrșită de Mihai.

¹⁸⁷ Iorga, *Studii și documente*, V, p. 437; 1629 (*ibidem*, p. 438). Vezi la p. 438—441 mai multe documente prin care alți piedici <judeci> (moșneni, cneji) cu moșiile lor din Scărișoara se vînd rumâni aceluiași Necula vistierul. [Vezi și DRH, B, vol. XXII, p. 491—492].

¹⁸⁸ Acad. Rom., XVIII/111 [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice].

¹⁸⁹ „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” a lui Gr. Tocilescu, IV, p. 542 [DRH, B, vol. XI, p. 196]. Pe cînd Tocilescu cetește *ma* = *mai*, iar eu *mi-a*, un anonim, criticînd ambele noastre păreri în „Contemporanul” lui Ioan Nădejde, V, p. 119, observă cu dreptul că semnul ~ deasupra lui *ma* este mai curînd o aruncătură de condei decît litera *i*. În orice caz, tot acest semn se vede deasupra lui *Io*, unde trebuie să se citească *N*; deasemenea asupra cuvîntului *Мѡишѡа* care dacă ar fi *I* ar trebui citit *moişie*! Se mai află și deasupra lui *ca* (s-a) care ar trebui citit *s-ai*, toate cuvinte ce n-ar avea nici un înțeles în pana unui român. Era deci mai curînd un fel de duplicare <dublare> a lui *O* (*moişie*, s-aa descumpărat, și *m-aa* dat, adică și *mi-a* dat). În fond, deci interpretarea anonimului din „Contemporanul” concordă cu a mea.

* Mihai nu a fost cuceritor, ci unificator al țărilor române, locuite de același popor.

¹⁹⁰ Mai sus, p. 198.

Dar oare în adevăr să fi cumpărat domnul moșia Surlanul <Sularul> de la moșneni? Pe la 1 februarie 1596, data actului de cumpărătură, Mihai săvârșise tocmai marea sa luptă cu turcii, gonindu-i peste Dunăre cu ajutorul ardelenilor și al moldovenilor, luase Giurgiul, Nicopole, Vidinul și se apuca, la data documentului, să respingă o năvălire a tătarilor și să atace pe Ieremia Movilă¹⁹¹. În asemenea împrejurări, când Mihai cheltuise atîta de mult cu respingerea năvălirii turcești și se pregătea a întâmpina pericolele ce-l amenințau de la nord, dată fiind și lipsa lui veșnică de bani, ne vine greu a crede că Mihai să fi dispus de suma de 40 000 de aspri spre a cumpăra o moșie, mai ales că nici zbuciumările în care se afla cu respingerea dușmanilor nu-i vor fi învoit a se îndeletnici cu dăverile sale private. Noi credem că sub această pretinsă cumpărătură se ascundea o răpire a satului răzeșilor <moșnenilor>, asemenea acelei petrecute cu moșia Apele Vii. Mihai aruncase acest bir de 40 000 de aspri asupra Surlanului. Neputîndu-l plăti, moșnenii își vînduseră moșia pentru acea sumă lui Mihai și domnul închipui un contract de cumpărătură, în care prețul plătit era datoria moșnenilor către domn, izvorîta din neplata birului.

Moșnenii, văzîndu-se sărăciți de averea lor și căzuți în starea de vecini pun mîna de la mîna, adună para către para timp de patru ani și, cînd ajung a îndeplini suma îndoita acelei datorate, de 40 000, adică 80 000 de aspri, se duc după Mihai în Alba Iulia, cad înaintea lui și-l roagă *să-și facă cu ei pomană* să le înapoiască moșia, dîndu-i pentru ea 80 000 de aspri în locul celor datorați, de 40 000. Mihai, care tocmai pe cînd era în Ardeal se afla în cea mai mare nevoie de bani, primește cu bucurie acest poclon neașteptat și le înapoiește moșia, însemnînd pe documentul de cumpărătură că moșnenii își „descupăraseră”, adică își răscumpăraseră¹⁹² de la el satul Surlanului [76].

Împrejurarea că Mihai Viteazul zice că și-a făcut pomană cu răzeșii <moșnenii>, restituindu-le moșia, nu este decît prea firească; într-adevăr răzeșii trebuiră să roage pe Mihai cu banii în mîna ca să-și facă pomană să le deie înapoi ocina părintească. Cît despre aceea că documentul de cumpărătură arată că moșnenii ar fi vîndut satul lor de bunăvoie, aceasta era o simplă formulă care putea ascunde foarte ușor o sîlnicie. Unde s-a mai văzut vreodată răzeși români care să-și vîndă de bunăvoie lor moșiile străbune pentru a le preface în bani? Apoi, dacă le-ar fi vîndut de bunăvoie, pentru ce dădeau acuma pe ele îndoitul preț spre a le cumpăra îndărăt?

Și, cu toate aceste temeieri pline de greutate, s-au găsit interpretatori care să susțină că nu țărani ar fi dat lui Mihai Viteazul 80 000 de aspri pentru *descupărarea* moșiei, ci că Mihai Viteazul le-ar *mai fi dat pe lîngă moșie încă și suma arătată*. Se pretinde că „acești moșneni urmaseră pe domnul țării și pe stăpînul lor feudal în expediția din Ardeal, se deosebiseră poate prin vitejia lor pe cîmpul de luptă și primiseră de la generosul și viteazul domn, drept răsplată a serviciilor lor, nu numai moșia ce i-o vînduseră mai înainte, dar încă 80 000 de aspri pe deasupra (! !)”.

¹⁹¹ Mai sus, p. 160

¹⁹² Cuvîntul descumpărat este format după analogia lui desfăcut, dezbătut, dezvoltat, etc. Dovadă că înțelesul lui este acel dat în text se află în o scrisoare din 1635 a birăului Bistriței (Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 5): „Petru, furînd multe unelte în sat, iera să fie spînzurat. Stăpînul său îl *descumpără*, scoțîndu-l de la ștreang”. Vezi mai jos, vol. IV, cap. *Începutul pămîntului, fondul dreptului*, nota 10. «Alt doc. din 1601 aug. 4 (Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 785): „au fost să-l spînzure, care stăpînul său s-au milostivit pre feciorul și l-au descumpărat de la domnie cu plată mare”. »

„Dacă cele cinci rînduri scrise de Mihai Viteazul ne destăinuie puțina deprindere ce avea de a scrie româneasca cu mîna sa cea aspră și vîrtoasă, mai ușor fiindu-i a învîrți sabia decît de a ținea condeiu, ele ne dau în același timp o dovadă strălucită de simțămintele generoase și *democratice* ale principelui, pe care istoricii moderni, începînd cu Bălcescu, s-au obișnuit a ni-l prezenta ca apăsător al țăranului, ca distrugător al instituțiilor democratice ale țării, ca pe acel care a introdus și a consfințit iobăgia sau șerbirea țăranului român”¹⁹³.

O asemenea interpretare este tot ce poate fi mai silit și mai îndepărtat de adevăr. Mihai Viteazul să fi dat la vreo 16 inși o recompensă atît de strălucită, moșia lor pe care ei i-o vînduseră și pentru care primiseră o dată 40 000 de aspri și peste aceasta încă 80 000! Dar de unde această dărnicie a lui Mihai, cînd tot pe atunci îl vedem amenințînd pe comisarii împărătești că, la caz cînd nu i se vor răspunde îndată cei 30 000 de taleri datorăți, le va trimite după gît pe cazaci și pe haiduci și atunci numai vor vedea ei cîtă obrăznicie trebuie să sufere de la ei¹⁹⁴.

Mihai dar, care era atît de strîmtorat de bani și la acea dată ca întotdeauna, să fi împins generozitatea pînă a da la cîtiva din ostașii săi 80 000 de aspri ca recompensă pentru vitejia lor, peste o moșie întreagă ce le-o dăruia? Dar atunci ce ar fi zis miile celelalte de lefegii care ar fi avut dreptul a pretinde o răsplată analoagă? De unde ar fi luat Mihai milioanele trebuitoare pentru a împăca geloziile și nemulțămirile armatei sale? Prin o asemenea dărnicie, încuviințată numai la o mică ceată din soldații săi, fiind dată lipsa de disciplină a timpului, Mihai se punea în cumpănă de a fi zdrobit de o revoluție a propriei sale armate, împreună cu toți acei pe care el îi favorizase.¹⁹⁵

Un alt document din 1600 arată cum Mihai Viteazul dă lui Pîrvul logofătul satul Morăști, ce fusese cnezesc, pentru suma de 8 000 de aspri pe care boierul îi răspunsese pentru țărani.¹⁹⁶

Tot așa trebuie înțeles și documentul lui Ioan <Io> Constantin Șerban-Voievod, fără dată, cuprinzînd o judecată dintre mai multe fețe pentru satul Micșeneștii din județul Ilfovului, în care se spune, între altele, că „acest sat, Micșeneștii, a fost megieș de moșia lor încă de mai înainte vreme. Iar cînd a fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, ei s-au fost vîndut rumâni domnești lui Mihai-Vodă și tot au fost rumâni pe seama domnească”. Că nici aici nu poate fi vorba de o vînzare de bunăvoie, care în acest document nici măcar nu se invocă, se vede din istoria lui posterioară și a încercărilor repetite făcute de acei rumâni spre a-și redobîndi proprietatea și libertatea pierdută. Așa, ne spune documentul, că „răposatul Mihai-Voievod a dăruit acest sat Micșuneștii lui [Vasile] Leca comisul, pentru dreapta lui slujbă [77], iar *Leca și-a făcut pomană cu dînșii de le-au învoit să se răscumpere pre bani gata* și a rămas Micșeneștii iar megiași”. Apoi, cînd a fost în zilele răposatului Simion-Vodă, acest domn, probabil nevroid să țină seamă de dania făcută de fostul său dușman unui om al său și deci nici de răscumpărarea făcută de moșneni de la Leca comisul, privind însă de bună luarea satului pe seama domniei de Mihai-Vodă, dăruiește el satul Micșeneștii lui Giula căpitanul. Moșnenii însă.

¹⁹³ Gr. Tocilescu în „Revista”, I.c.

¹⁹⁴ Vezi mai sus reprodus documentul din 3 ian. 1600.

¹⁹⁵ G. Popovici primește o tîlcuire mijlocie, anume că sătenii din Surlanul <Sularul> ar fi fost nevoiți din pricina greutății vremurilor să vîndă moșia lor lui Mihai Viteazul, pe care o răscumpără apoi cu preț îndoit. Este un mijloc de a mai subția (atenua) vina morală ce se poate pune asupra lui Mihai Viteazul, dar nu mult. Vezi „Conv. literare”, 1886, p. 1065.

¹⁹⁶ Compară N. Iorga în „Conv. literare”, XXXVII, 1903, p. 706.

deși pierduseră o dată banii dați lui Leca, se răscumpără a doua oară de la Giula pe timpul lui Radu Mihnea. Și când îi vedem luptînd cu atîta statornicie în contra despoierii de proprietatea lor, să mai stăm un moment măcar la îndoială că numai de *bunăvoie* nu fusese vînzarea satului către Mihai Viteazul? Aceste două răscumpărări însă îndatoriseră pe moșneni pînă în grumazi. Ei nu mai putură să se mai dezbată din datoriile contractate și fură nevoiți mai la urmă să-și vîndă moșia definitiv și de astă dată într-adevăr de bunăvoie, adică cel puțin constrînși numai de nevoile lor și nu de o siluire exterioară, lui Necula vistierul, drept 400 de galbeni, de la care apoi înainte satul Micșenești rămîne în stare de rumânie.¹⁹⁷

Documentul pe care l-am adus mai sus¹⁹⁸, prin care Mihai despăgubește pe Antonie Grama pentru o nedreaptă pedeapsă la care îl supusese cu patru sate despre care domnul arată că au fost cumpărate de el fără nici o silă și de bunăvoia lor, cu bani buni din vistieria țării; căci cumpărarea unor sate din vistieria țării nu putea avea alt înțeles decît luarea lor ca domnești din pricina neplății dărilor. Datoriile către vistierie erau privite ca bani buni ai ei și luarea unui sat în plata acestor datorii ca preț al pretinsei cumpărături. «Cu alte cuvinte, Mihai Viteazul acoperise o nedreptate nouă prin una mai veche, care nici nu putea fi privită ca nelegiuită întrucît era săvîrșită contra unor moșneni ce nu putuseră plăti dările.»

Altă vînzare de moșneni către Mihai-Vodă întîlnim la satul Băicoi. Prin acest document, din 1610 ianuarie în 7, Radu Șerban dă o poruncă ca să fie satul Băicoi al boierilor Pătrașcu și a fiului său Vintilă, „partea ce au avut dezbatere (?) cîtă se va alege, pentru că *satul Băicoi au fost oameni slobozi; apoi megieșii din sat cîți au fost s-au vîndut răposatului Mihail-Voievod*. După aceea, Manole logofătul și Neculcea logofătul și-au avut moșii la Ploiești. Așadar a cumpărat Mihai-Voievod satul Ploieștii și a vrut să facă oraș în satul Ploiești; iar Manole logofătul și Nicolae logofătul, frați ai lui Pătrașcu, n-au vrut să-și vînză părțile lor de moșie răposatului Mihail-Voievod pe bani și au făcut tocmeală cu răposatul Mihail-Voievod de au schimbat Băicoiul cu satul Ploiești”.¹⁹⁹

Așadar, Mihai Viteazul, vroind să facă oraș din satul Ploiești [79] și să cumpere moșia de la acei ce o stăpîneau, logofeții Manole și Necula, și ei nevroind să-și vîndă moșia pe bani, Mihai le dă în schimb satul Băicoi, pe care-l *cumpărase* de la moșneni. Să se observe că din acest document reiese deosebirea în purtarea lui Mihai-Vodă cu boierii de aceea ce o avea față cu țărani; acestora din urmă le ia moșiile fără să-i întrebe; de boieri însă nu se atinge și respectă cererile lor, dîndu-le moșii în schimb pentru moșia pe care nu vroiseră să i-o vîndă pe bani.²⁰⁰

Alt document, de la Constantin Brîncoveanu din 1695, „întărește lui Neculai banul stăpînirea lui pe satul Căpoteasa și Burciuleasa de lîngă

¹⁹⁷ Document publicat de Papiu Ilarian în *Tesaur*, I, p. 387.

¹⁹⁸ Vezi mai sus, p. 274.

¹⁹⁹ Documentul se află în păstrarea lui V. A. Urechia, nepublicat, care a binevoit să mi-l comunice. Un altul din 1618 de la Radu Vodă, fiul lui Mihnea și nepotul lui Alexandru, tot din bogata colecție a lui Urechia, pomeneste și el de schimbul făcut de Mihai Vodă a satului Băicoi pe Ploiești, cînd l-a făcut Mihai Vodă tîrg. Ploieștii datoresc deci constituirea lor ca oraș lui Mihai Viteazul.

²⁰⁰ «Aceasta nu înseamnă însă că pe unii boieri dușmani ai lui să nu-i fi tratat ca și pe răzeși. Am văzut ce face cu Antonie Grama.» Altă despoiere a unor boieri de moșia lor este adevărită printr-un document din 1622 de la Radu Vodă, în care se spune despre satul Vlădaia că a fost cumpărat de Radu banul Vercescul (?) de la megieșii satului, anume Ion, Iaroslav și Nicoară și de la toți frații lor mici de mai înainte vreme în zilele răposatului Alexandru voevod cu 30 000 de aspri; iar după aceea Mihai voevod „s-a pus în spînarea acestor mai sus pomeniți boieri de a hrăpit satul Vlădaia fără nici un ban și de atunci tot a fost pe sama domnească” [80]. (Acad. Rom., III/134) [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice].

Balta Albă, în județul Rîmnicului-Sărat, pentru că aceste moșii sînt ale lor bătrîne și drepte ocine de moștenire de la moșii și strămoșii lor de mai înainte vreme, și tot le-au ținut moșii și părinții lor cu bună pace pînă în zilele răposatului Mihail-Voievod. *Deci atunci Mihail-Voievod au împresurat aceste moșii și le-au ținut pre seama domnească pînă în zilele răposatului Radu-Vodă cel Bătrîn.* Iar după aceea, cînd a fost atunci Damian căpitanul, tatul lui Neculai banul, și-a fost răscumpărat aceste moșii de la Radu-Vodă cu bani gata 16 000 de aspri”.²⁰¹

Aceste sate stăpînite cu bună pace pînă la Mihai-Vodă, *împresurate apoi de acesta și ținute pe seama domniei pînă ce le răscumpără moștenitorii vechilor proprietari,* nu pot fi decît niște moșii confiscate de Mihai Viteazul pentru neplata unor biruri, după analogia celorlalte sate luate de el domnești pentru același motiv.

Alt document, de la Brîncoveanu din 1710, este încă și mai lămurit. Domnul ne spune în el că moșia Moceștii fusese din vremuri vechi a lui Udrea [Băleanu] biv vel armaș și că a fost cumpărată de la moșnenii urmași <ai> lui de către Mihai-Vodă cu *bani din vistieria țării* [81]. Moșnenii vin însă înaintea lui Gavril Movilă (1618—1620), „*cu multă rugăciune, ca să le deie voie să-și răscumpere moșia și a făcut tocmeală de au dat 60 000 de aspri bani gata și și-au răscumpărat moșia și banii ce a luat de la dînșii răposatu Gavril Movilă, el i-a băgat în vistieria țării, fiind dați iar <tot> din vistieria țării*”. Ilina, fiica lui Pătrașcu-Vodă și nepoata lui Mihai Viteazul, socotind moșia ca în familia ei, rămasă de la bunul ei, o dă printr-un hrisov mînăstirii Comana și egumenul acelei mînăstiri trage la judecată pe Mihalcea stolnicul și Pîrvu vistierul i Dragomir căpitanul i Iordache cămărașul i Radu ceașul za slujitori i Pătru pîrcălabul i Nicula Burduca, moșnean din Mocești, zicînd că moșia este danie mînăstirii. Constantin Brîncoveanu hotărăște că „doamna Ilina n-a avut nici o treabă ca să închine acea moșie mînăstirii Comanei, fiind cumpărată cu bani din vistieria țării și răscumpărată de moșneni de la Gavril Movilă-Voievod; și a rămas Daniil egumenul de la mînăstirea Comanei de judecată dinaintea domniei mele în divan”.²⁰²

Și aici repetăm observarea că, dacă ar fi fost o vînzare de bunăvoie din partea moșnenilor, ce nevoie ar fi avut aceștia a veni după cîțiva ani să-și răscumpere moșia cu multe rugăciuni de la un urmaș al lui Mihai Viteazul, Gavril Movilă? Apoi mai curioasă este împrejurarea că Mihai Viteazul arată că ar fi cumpărat Moceștii cu bani din vistieria țării. Ce înțeles va fi avut aceasta, pe atunci seacă formulă, nu putem determina din lipsă de alte izvoare de comparație. Poate părea cu atît mai stranie această arătare că statul și nu domnul ar fi cumpărat această moșie, cu cît pe atunci deosebirea între averea domnească și cea a statului era necunoscută, nu numai la noi, ci chiar în apusul Europei. Pentru chestiunea însă de care ne ocupăm, arătarea aceasta dovedește într-un chip învederat că moșia *fusese confiscată pentru neplata dărilor, către vistieria țării.*

În sfîrșit, mai aducem un document, cel mai greu de interpretat și de înțeles din toate cele raportate pînă aici, dar care, înconjurat de cele de mai înainte, nu credem că poate fi altfel tîlcuit decît tot ca mascarea unei despoieri a averii unor moșneni. Prin acest document din 1604 aprilie 12, Radu-Vodă [Șerban] dă „satul Costești mînăstirii Bistrița, pentru că a cumpărat acest mai sus zis sat răposatul Mihail-Voievod de la toți megie-

²⁰¹ *Condica logofetiei lui Brîncoveanu*, needitată în Arhiva Statului [ms. 705], f. 145.

²⁰² Document din condica episcopiei Buzăului, p. 157; extras de B. Iorgulescu și publicat în „Arhiva societății științifice din Iași”, I, 1889, p. 116.

șii din sat, anume : de la Miclea cu ceata lui și de la Voicu cu ceata lui și de la Barbu cu ceata lui și de la Popa cu ceata lui și de la Oprea al Moșoaei cu ceata lui, drept 42 000 aspri gata. Și s-au vîndut ei înșiși de a lor bunăvoie răposatului Mihail-Voievod și fără nici o silă de către domnia sa și s-au închinat ei a fi vecini în veci (în textul slavon vecinik v veaki).²⁰³

Iar după aceea, răposatul Mihail-Voievod au adăugat la sfînta mînăstire mai sus-zisă acest sat Costeștii spre a fi sfîntei mînăstiri de întărire... Însă cînd a cumpărat răposatul Mihail-Voievod acest mai sus zis sat a fost atunci la ieșirea lui din această țară și a fost într-o multă strîmtorare și scîrbă <supărare> din toate părțile, și *întru împușinarea avuției de monedă* <strîngerii de bani>. Și după aceea, cugetînd a întări mai sus zisa mînăstire și din acea puțină avere ce o avea domnia sa în monedă și [iarăși] pentru lefile a unor ostași ce au fost atunci lîngă domnia sa, a întrebaf domnia lui pe toți ostașii aceia, oare vor ca să lase părțile lor de leafă, să cumpere acel sat ce s-a zis mai sus, ca să fie pentru Dumnezeu la sfînta mînăstire și pentru pomenirea domniei sale? Iar acei ostași, toți atuncea cu glas mare au zis să fie după găsirea lui cu cale <plăcerea> și voia domniei sale. [...]. Și [a fost] pentru neputința domniei sale și de atîta nevoie ce a avut. A fost șezut cîțva timp cu acei ostași în sfînta mînăstire, atunci cînd a cumpărat mai sus-zisul sat, iar acei vecini care au fost proprietari <cnezi>, ei au zis ca să-i scoată răposatul Mihail-Voievod din bir și din toate mîncăturile. Și pe aceea le-au fost așezămîntul lor. Apoi atunci a luat acești megiași banii ce sînt mai sus-zisi și s-au închinat a fi vecini”. Drept aceea și Radu-Voievod lasă satul Costeștii liber de bir și de toate dajdiile spre a fi de folos mînăstirii Bistrița ²⁰⁴[82].

Mai întîi, un lucru ne lovește cînd citim acest enigmatic document. Cum se poate ca Mihai Viteazul, în momentul cînd după lupta de la Teleajen era nevoit să părăsească țara, pe cînd era în cea mai mare strîmtorare de bani, ceea ce reiese din însuși documentul care, reproducînd fără îndoială cuvintele lui Mihai însuși, spune că domnul era într-o împușinarea avuției de monedă, să s-apuce de cumpărat moșii *pe bani gata* pentru o sumă îndestul de însemnătoare de 42 000 de aspri și să le dăruiască la mînăstiri?

Mai stranie se arată însă învoirea cerută de Mihai-Vodă de la ostașii săi de *a le reține o parte din lefile lor* spre a-i face și pe ei să se împărtășească din pomana domnului. Apoi, dacă Mihai recurgea la un asemenea mijloc neobișnuit de a milui mînăstirea, fără îndoială că o făcea *fiindcă nu avea cu ce să plătească leafa întregă ostașilor săi* și, neavînd el cu ce le plăti leafa, cu atîta mai puțin puteau să-i rămînă bani pentru a cumpăra moșii. În orice caz, chiar dacă am presupune că Mihai să fi plătit moșnenilor partea lui din preț, el nu le putu răspunde aceea cu care se împărtășeau lefegiii lui și din această nedeplină răspundere a prețului din partea unui domn bătut și care era nevoit să părăsească țara, încă se vede

²⁰³ Că și în Muntenia se întîlnește termenul de *vecin* pe lîngă acel de *rumân*, vezi vol. II, p. 41. Papiu traduce rău cuvîntul slav *vecinu*, *vecini*, prin *vecinici*; este redarea noțiunii românești netraductibile *vecin* prin însuși acest cuvînt în textul slav. [După cum a dovedit recent Florin Constantiniu, termenul *vecin* este traducerea bizantinului *parec*. Vezi *Țărănimea dependentă în timpul lui Mircea cel Mare și formarea lexicului social-rural*, în vol. *Marele Mircea voievod*, Buc., 1987, p. 127.]

²⁰⁴ Publicat de Papiu Ilarian, în *Tesaur*, I, p. 391. Un document din 1600, datat <emis> din Alba Iulia, arată cum veniseră în Ardeal doi oameni din Muntenia: [Oprea] de Cordon și Undriaș de Corcova să se jeluiască că vistiernicul Nicola <Nica> le aruncase un bir „ca să le ia ocina și o au luat”. Mihai poruncește marelui vornic [Dumitru] să cerceteze cauza (N. Iorga, *Cîteva documente*, în „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXVIII, 1906, p. 113) (13) [DRH, B, vol. XI, p. 516–517].

că numai de bunăvoie n-a putut fi vânzarea făcută de răzăși a moșiei lor către Mihai Viteazul.

Apoi, dacă Mihai și cu ostașii săi aveau un motiv de a cumpăra moșii spre a face o danie mînăstirii, moșnenii nu aveau nici unul de a o vinde și a-și pierde libertatea; din toate punctele de vedere, vânzarea trebuie să fi fost și aici silită.

Aceasta o dată admis, explicarea rațională a straniului document nu poate fi decît următoarea: Mihai Viteazul era dator lefegiilor săi cu o sumă pe care el nu o putea răspunde, *fiind întru o mare împușinare a avuției de monedă*. Pentru a determina pe oștenii săi să renunțe la o parte din plată, el face un apel la simțămîntul lor religios și le propune ca să-i lese ceea ce le datora spre a cumpăra împreună un sat mînăstirii Bistrița, întru pomenirea și a sufletelor lor. Trupa consimte. Mihai atunci aruncă asupra satului un bir corespunzător sumei cu care se alcătuisese <înțelesese> cu ostașii săi a cumpăra satul și acesta, neputîndu-l răspunde, este luat domnesc și apoi dăruit mînăstirii [83]. Prin asemenea, în orice caz, di-bace operație, domnul izbutește a se plăti de armata lui, economisind o bună parte din datorie. Că moșnenii trebuiră să plătească iscusița lui Mihai Viteazul nu ne mai poate pune în mirare după numeroasele dovezi îngrămădite asupra acestui punct.

Enumerat-am numai documentele ce cuprind siluiri directe ale lui Mihai Viteazul; de altfel, vânzările de sate de megiași ca rumâni la boieri se află foarte multe, care vânzări își găsesc motivul în asprimea timpului. Dar asemenea obijduiri din cauza greutăților în care cădeau țărani se ntîlnesc sub toți domnitorii și nu sînt particulare [domniei] lui Mihai. Așa vezi documentul moșnenilor din Dobriceni către Chircă [Rudeanu] comisul pentru a-i scoate de la maglă (ocnă); altul al celor din satul Radovanul către mînăstirea Coșula <Coșuna-Bucovăț> care-i plătise dăj-diile și al treilea al mai multor moșneni din Mănăilești care-și vînd ocinele lor logofătului Iane.

Se înțelege că nevoile fiind mult mai aspre pe timpul lui Mihai, și prăbușirea proprietății mici era mai repede.

Din aceste deosebite documente se constată deci că Mihai Viteazul, în nevoia lui nespusă de bani, alerga adeseaori la dezbrăcarea țaranului; și, în împrejurările în care se afla el, trebuia să o facă. De îndată ce își alcătua greul oștirilor sale din trupe numeroase, care trebuiau plătite cu orice preț, el nu mai putea fi stăpînit de nici o altă considerație și, pentru a căpăta bani, era în stare să se apuce de orice mijloc. Neîn-drăznind să lovească în boieri, care ar fi protestat, ba chiar s-ar fi ridicat în contra lui [84], el se lasă asupra țaranilor, acel lut inform, fără glas și fără drepturi, care suferea în tăcere tot felul de nedreptăți. Am văzut mai sus cum Mihai Viteazul mărturisește singur că Valahia fusese așa de despoiată că nu era cu putință a mai scoate nimic din ea.²⁰⁵

Dar Mihai Viteazul merge mai departe în această privire. Nevoia lui de a sta bine cu boierii îl silea să le învoiască a pune în lucrare, alături cu el, cea mai cumplită dezbrăcatorie a țaranilor. Am văzut mai sus familia Buzeștilor stăpînind 128 de moșii, și cîți alții vor fi avut tot pe atîtea, despre care istoria nu ne spune nimic!²⁰⁶

²⁰⁵ Mai sus, p. 205.

²⁰⁶ «Această cădere a moșnenilor în șerbie din pricina greutății dăjdiilor, prin vânzarea lor către boieri, se înțelege că nu este un fapt ce se întîlnește numai sub Mihai Viteazul; sub el însă apăsarea e mai vajnică și prăbușirea răzeșilor este mai repede. Vezi mai multe documente: o vânzare de răzeși în I. Bogdan, *Priscovul* <*Prinos lui D. A*> *Sturdza*, p. 159 și urm.»

Vitregele timpuri prin care trecuse poporul român coborîseră o sumă foarte mare de oameni [liberi] în rîndul țăranilor supuși. Cu trecerea timpului, raportul lor de supunere se îngreue din ce în ce și proprietarii pe moșiile cărora ei stăteau restrîngeau tot mereu lanțurile atîrnării lor. Exploatarea muncii lor în folosul stăpînului mergea sporind [85]. Țăranii, pentru a scăpa din ghearele asupritorilor, fugeau de pe moșiile lor pe acele ale unor stăpîni mai îndurători, mai ales de pe moșiile boierești pe acele mînăstirești. «Această fugă păgubea atît statul prin îngreuierea încasării dărilor, cît și pe țăranii prin sporirea părții lor contributive la cislă.» Boierii, văzînd că pămînturile lor se tot dezgolesc, luară de la un timp obiceiul de a readuce cu puterea pe omul fugit la moșia de pe care era. Cu timpul acest abuz căpătă caracterul unui drept care deveni o parte întregitoare din obiceiul pămîntului.²⁰⁷ Totuși, se iveau multe protestări din toate părțile în contra unei asemenea fărădelege ce tindea să se veșnicească.

Boierii, care aveau interes de a o întări pe cît puteau mai mult, smulseră de la Mihai Viteazul care, cum am văzut, nu putea să li se opună, recunoașterea ei, printr-un așezămînt ce avea, în contra obiceiului timpului, deprins numai cu așezări individuale, caracterul unei dispoziții obștești. Printr-un hrisov al său, din care s-a păstrat o amintire în altul posterior de la Radu Mihnea, Mihai Viteazul dispunea: „care pe unde va fi, acela să fie rumân veșnic unde se va afla”²⁰⁸, consfințind astfel printr-un așezămînt formal robia țăranului [86].

Mihai întărește această măsură în tratatul lui cu Sigismund Báthory din 20 mai 1595, în care se spune că „colonii și rumânii (iobbagiones) care vor fugi de pe moșiile domnilor lor, să se restituie îndată”. Înțelesul acestei clauzule este fără îndoială că ambele țări, Muntenia și Transilvania, să restituie șerbii fugiți din una în alta. Această dispoziție este repetată în tratatul lui Sigismund cu Moldova din 3 iunie același an²⁰⁹.

Mihai Viteazul, prin politica lui, era deci nevoit a împinge mulți țăranii în rîndurile șerbilor și pe aceștia îi lega de lanțul lor pentru vecie. Iar noi care trăim în timpuri de libertate ne vine să muștrăm cu asprime pe marele erou pentru atare parte a lucrării sale istorice și să-l arătăm că pe cît era de mare general și viteaz oștean pe atîta era de rău ocîrmuitor [87] și nedrept stăpîn.

Acela însă ce este deprins cu fatalitatea evenimentelor istorice nu va vedea în purtarea lui Mihai Viteazul către țăranii decît veriga neapărată de care se leagă ca un lanț neînterupt toate celelalte fapte ale sale.

²⁰⁷ Mai multe mai jos, la capitolul *Starea țăranilor*.

²⁰⁸ Hrisovul lui Radu Mihnea, în 1617, în *Magazin istoric*, II, p. 277. [Vezi DIR, B, veac XII, vol. II, p. 177; document din 24 april. 1613]. Raportînd aceste cuvinte, Radu Mihnea adaugă că: „n-am vrut domnia mea să strîbe așezămîntul lui Mihai Vodă”. Acest așezămînt este cunoscut în timpurile următoare sub numele de *legătura lui Mihai Vodă* și pomenit sub acest nume în mai multe documente. Așa, de exemplu, în unul din [20 iulie] 1699 al lui Const. Brîncovanu (*Condica logofetei*, f. 438): „că i-au apucat legătura lui Mihai Vodă acolo în sat”. Altul din 1894 <1694> [febr. 18] (*ibidem*, f. 37) arată că egumenul Tismanei pîra pe niște vecini de rumînie, spunînd că sînt rumâni din legătura lui Mihai Vodă [„și nici la legătura lui Mihai Vodă n-au fost ei aici în țară”]. Un al treilea din 1710 (*ibidem*, f. 915) vorbește de „niște rumâni pe care i-ar fi apucat legătura lui Mihai în sat la Filiași”. [Vezi și C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 122—124]. Un al 4-lea, din 1608, spune „că Socol clucerul ot Cornățeni pretindea niște rumâni ca ai lui încă din legătura lui Mihai Viteazul”. Partea de stare <avere> a lui Constantin Cantacuzino [postelnicul], în „Buciamul” lui Cezar Bolliac, 1863, p. 128.

Dacă Mihai Viteazul a întărit robia țăranului, fără drept i se atribuie lui *introducerea ei*. Șerbirea țăranului era mai veche, după cum vom vedea-o mai jos în capitolul *Starea țăranilor*. «Un document moldovean care și el întărește într-un chip obștesc șerbirea țăranului este acela al lui Gh. Ghica din 1658 care dispune asupra vecinilor unor sate ca „nime nicăieri să nu [se] rășchire” (Ghibănescu, *Sursete și izvoade*, IX, p. 153).»

²⁰⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 475 și 479.

Mihai Viteazul fu împins de împrejurări, chiar de la început fără de voia lui, la cucerirea <unirea> Ardealului. Pentru a o îndeplini avea nevoie întâi de prietenia boierilor munteni, apoi de o armată de mercenari, ambele cereri ce nu puteau fi îndeplinite decât cu jertfirea țăranului muntean: și el îl jertfi. Așa cerea în chip neînduplecat complexul împrejurărilor acelor timpuri de urgie și desigur că în apăsarea țăranului român ele sînt mult mai de vină decât domnul ce o executa, instrument neconștiut al unei evoluțiuni istorice [88].

Purtarea lui Mihai Viteazul față cu țărani munteni îl sili să urmeze aceeași îndreptare și față cu cei din Ardeal; căci este ușor de înțeles că, dacă el restrînsese lanțurile rumâniei muntene, nu putea să slăbească pe acele ale iobagilor din Ardeal. Nu putea să o facă, mai întâi fiindcă boierii înșiși din Muntenia, pentru care tocmai Mihai jertfise pe țărani de acolo, nu ar fi asistat în liniște la o răscoală a țărănimii ardeleni în contra nobililor unguri, care ar fi aprins în curînd o mișcare de același fel în toți frații lor de robie²¹⁰; apoi, Mihai Viteazul, care se sprijinea în Muntenia pe elementul boieresc, cum ar fi putut el căuta razimul său peste munți în elementul poporului de jos? Și în Transilvania el trebuia să-și caute proptelele în clasa politică a țării, în nobilii ei, care, fiind însă tocmai de alt neam decât el, nu-i dădură niciodată o ascultare pornită din inimă. El fu deci nevoit și aici să lase în părăsire tocmai acel element în care singur ar fi putut găsi sprijinul potrivit pentru îndeplinirea uriașelor sale planuri; să respingă pe țărani care se ofereau a-i aduce, într-o mare de sînge, Ardealul la picioarele lui și, oprindu-i de la orice abatere contra nobililor, să înăbușe iar în sufletele lor speranța ce încolțise; să-i arunce iar în deznădăjduire, înstrăinîndu-și inimile lor [89].

Nedrept este deci Bălcescu cînd exclamă cu privire la aceste fapte ale eroului muntean: „Noi, care robiserăm pe frații noștri, țărani din Țara Românească și păstrasem în robia ungarilor pe acei din Ardeal, mai merităm noi oare atunci mărimea și fericirea?” El adaugă că „Mihai nu pricepu niciodată pe popor și că numai în popor era adevărata lui putere, adevăratul său sprijin, ci îl căuta cînd în nobilime, cînd în oștirile mercenare, cînd în ocrotirea Austriei!”²¹¹

Este ușor de a spune astăzi, cînd poporul în universalitatea lui a dobîndit o uriașă precumpănire, că trebuie să-ți cauți razimul în popor. Dar pe atunci ce era poporul și unde era el? Nici nu exista; deoarece nu avea mai mare valoare decât turmele de vite ce se duc la tăiet, deoarece era privit numai ca o masă bună de despoiat și de aruncat în măcelăriile războaielor, fără a-l întreba nici dacă nici cît vroiește să deie din tributul banilor sau din acel al sîngelui.

Mihai Viteazul trebuia să se razime pe țărani și să respingă pe nobili? Avusese el doar exemplul cald încă, acel al lui Ioan Vodă cel Cumplit, care încercase această nebunie și plătitese cu corpul lui rupt în patru părți înstrăinarea nobilimii și alipirea lui prea strînsă de poporul de jos.

Planurile lui Mihai Viteazul nu s-ar fi putut realiza decât cu o condiție, aceea de a jertfi pretutindeni elementul boieresc, a dezlanțui pe țăran, a-și aduna oștirile din poporul său și a proclama unirea tuturor românilor. Veacul lui era încă necopt pentru asemenea idei; Mihai deci concepuse o lucrare pentru care vremile în care trăia nu erau făcute [90].

²¹⁰ Am văzut mai sus, p. 234, cum ambasadorul polon se temea de lățirea mișcării țăranilor Ardealului peste hotarele țării.

²¹¹ Bălcescu, *l.c.*, p. 468 și 513.

Năzuința lui întreprinsese ceva peste puterile sale, peste puterile chiar ale timpului său; de aceea a trebuit să cadă. Drept deci îl judecă Miron Costin când spune: „neștiutoare firea omenească de cele ce vor să fie pe urmă; că pentru un lucru sau două ce i se prilejuiesc pe voie, bietul om purcede desfrînat și începe lucruri peste puterile sale și acolo își găsește pieirea”.^{211bis}

S-a obișnuit întotdeauna a se considera pe Mihai Viteazul ca pe atît de slab politic, pe cît era de mare general, și căderea lui se atribuie mai mult nedestoiniciei cu care el învîrtea firele diplomației.

Atîta se poate spune că lipsa lui de cultură îngreua, ba mai mult încă, falsifica adeseori relațiile lui diplomatice. Domnul Munteniei știa din limbile străine numai puțină turcească, pe care o învățase din practică în timpul cît fusese ostatec la turci, dat de fratele său mai mare Petru Cercel.²¹² De aceea Mihai se roagă într-un rînd să-i trimită comisarii cît mai curînd îndărăt pe secretarul turc, căci fără el nu ar putea scrie nimic.²¹³ Malaspina spune despre voievod că „palatinul este om fără carte; abia știe să scrie în limba lui și nu cunoaște alte graiuri decît românește și turcește”.²¹⁴ Mihai trebuia deci să se slujească de tălmaci și, fiindcă nu avea totdeauna la îndemînă de acei care să traducă din nemțește în românește, întrebuița adeseori cîte doi, din care unul traducea din nemțește în altă limbă, ungurească sau sîrbească, și al doilea tălmăcea încă o dată spusele din această limbă în românește sau nemțește. Ce putea să iasă din asemenea strecurare a gîndurilor din grai în grai se poate ușor înțelege. De mai multe ori găsim prin documente observații asupra relei sau greșitei tălmăcirii care învenina raporturile și acolo unde nu ar fi fost loc de supărări.²¹⁵ «Cu toate greutatea ce trebuia să izvorască pentru el din aceste împrejurări, Mihai conduse politica pe cît se putea de bine și dacă el nu ieși la un capăt cauza este mai mult în lucruri decît în omul încurcat în ele».

De îndată ce Mihai își puse în gînd să cucerească <unească> Ardealul și apoi Moldova și să întemeieze astfel o mare și puternică domnie, el era ținut să-și facă din turci și din germani două contraponderi care să se neutralizeze mutual.

^{211bis} M. Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, I, p. 442.

²¹² Fr. Morosini către doge, 29 iunie 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 116) <117>: „un altro Chiaus ha espedito in Cipro per condur qui il fratello di questo che dovera haver il Stato (e vorba de Petru Cercel), per tenerlo in questa città come ostaggio”. Comisarii către împărat, 9 aprilie 1600 (*ibidem*, XII, p. 289): „der Hern Waida hat mit Schweinpekhen türkisch geredt”.

²¹³ Mihai Vodă către Basta, 14 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 168).

²¹⁴ Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 515): „huomo senza lettere di modo che a pena sa scrivere il suo nome”. [*Călători străini*, III, p. 165]. Malaspina exagerează; Mihai scria românește, vezi mai sus, p. 211. Vezi mai multe subsemnături ale lui Mihai Viteazul la Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 14. Un anonim către Napragy, 8 mai 1600 (*ibidem*), <Hurmuzaki>, IV, p. 49: „Ego cum vaivoda si valachicum idioma scirem optime convenirem”.

²¹⁵ Comisarii către Rudolf, 31 martie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 25) se jăluiesc de modul greșit cum s-au redat spusele lor. Scrisoarea lui Pezzen către Mihalcea fusese rău tradusă voievodului (mai sus, p. 249). Zeckel <Szekely> (*ibidem*, XV, p. 1701): „Dieser Punkht hat uns der Stoica Vist, razisch (sîrbește) das ist Zäggel verstehe aus dem Walachischen vertulmatsch. Das khumbt mir nun so depravato und corrupto sensu fur das wir aus etlischen Punkhten den rechten verstandt gar nicht gewunen khinnen”. În unele cazuri cred nevoia a se traduce prin patru limbi. Comisarii către Pezzen, 24 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 49) <949>: „und des Herrn Waida Schreiben inn originali in wallachischer Sprache mit sich gebracht und dasselbige wallisch (italieneste) mundlich vertulmatscht, und hernah ungrisch schriftlih vertulmatschen lassen; welches wir inn das Lattein”. Ce mai rămînea din înțelesul primitiv din această strecurare prin patru graiuri? Desigur un înțeles exagerat.

El luă deci asupra-și rolul de a apăra interesele împăratului contra dominației polone și turcești în Ardeal, se dădu drept credinciosul său luptător și, prin slujbele lui eminente, smulse la început chiar încrederea acelui monarh. Scopul său însă nefiind de a cucerii Ardealul pentru nemți, ci pentru dînsul, el trebuia să caute a se menține aici la vreme de nevoie, chiar și în contra împăratului. Unde putea el găsi un sprijin, eventual contra germanilor, aiurea decît în turci? El caută deci a reînnoi legăturile cu turcii; însă să se observe că toate tratările vroiește să le facă pe baza foloaselor dobîndite prin victoriile sale, arătîndu-se în această privire *adevărat cap politic, intrucît nu vroia să piardă poziția cîștigată*. Deși pe această bază era puțină speranță de a se împăca cu turcii, negocierile cu ei aduceau alt efect, care avu, în bine pe cît și în rău, o înrîurire atît de hotărîtoare asupra soartei domnului român; era un minunat mijloc de presiune asupra nemților.

Toți cercetătorii istoriei lui Mihai Viteazul sînt înțeleși în a încuviința <recunoaște> eroului lor talente militare însemnate, ceea ce se vede din viforoasa lui carieră și din izbînzile prin care a mîntuit întîi țara lui, Muntenia, de stăpînirea <dominația> turcească, iar după aceea l-au condus la întregirea stăpînirii lui asupra întregii Dacii Traiane.

Destoinicia lui militară este recunoscută de toți istoricii vieții lui, dar mai însemnate decît arătările lor sînt acelea ale documentelor contemporane care, deși pleacă de la oameni voitori de rău, totuși nu pot face altfel decît a recunoaște însușirile lui de general de seamă. Așa, bunăoară, comisarii [imperiali], într-un raport al lor din 16 aprilie 1600, arată că Mihai ar fi fost în războiul cu turcii un general mare în toată puterea cuvîntului.²¹⁶

Mihai Viteazul căuta deci față cu împăratul, după ce îi arătase cît putea brațul său în slujba intereselor germane, să-l silească, prin teama unei evoluții spre partea păgînilor, a-i concede cererile sale. Asupra turcilor, cunoscînd el cît îi sporise vaza în ochii lor prin eroicele sale izbînzii, se silea să lucreze astfel încît puțința unei împăcări cu ei să rămîna pururea deschisă, bineînțeles cu condiția neapărată a păstrării poziției dobîndite [de independență].

Ne întrebăm în ce era greșită politica lui Mihai Viteazul și care minte ar fi putut iscodi una mai bună, date fiind împrejurările în care făptuia? Dar se va întîmpina cum a putut el oare să fie înșelat într-un chip atît de vădit de unguri și de nemți fără să o priceapă și că dacă lui Mihai Viteazul nu-i lipsea dibăcia, îl da de greș pătrunderea politică. Am văzut însă cum Mihai Viteazul bănuia credința ungarilor săi și chiar pe nemți îi presupunea că nu umblau cu o așa de mare sfințenie, pricină pentru care el făcea totdeauna mare paradă înaintea lor de propunerile turcilor.

Dar ce putea face Mihai decît să lucreze cu aceste elemente, oricît de nesigure, oricît de șugubețe se arătau? El nu se putea menține în Transilvania decît cu învoirea ungarilor și de împăratul avea nevoie ca să împună mai mult dușmanilor săi, arătîndu-le că în dosul lui stătea Imperiul german și să poată purta cu vorba oștirea lui cînd îi lipseau mijloacele de a-i răspunde plata la timp. Și aici deci tot nevoia, împrejurările neînduplecate explică lucrarea lui Mihai, nu nepătrunderea și neprevederea lui. Cu cît apoi sporeau greutățile, prin o procedare psihologică firească, el se agăța de ceea ce-i putea da măcar o umbră de speranță și se silea a crede ceea ce mintea lui mai rece îi arăta a fi o zadarnică înșelare; așa, în ulti-

²¹⁶ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 843. [Este vorba de aprecierea făcută de consilierul imperial David Ungnad, care afirma că Mihai este un „mare general”. Vezi mai jos nota [6].]

mul moment, ideea aceea că Basta poate nu proceda în contra lui din ordin împărătesc.

Mihai Viteazul întreprinsese tocmai un lucru peste putință de realizat: *întemeierea unei puteri, nu pe o bază reală, ci pe combinații politice*. Oricît ar fi fost acestea de dibace, nu pe ele se pot înălța clădirile istorice și statele nu se creează și nu se mențin dacă nu sînt așezate pe temelia de granit a puterii fizice. Dacă ar fi dispus de ea, jocul politic ar fi căzut de îndată în al doilea rînd și ar fi putut cel mult ajuta sau stînji mersul lucrurilor, iar nu să-l determine.

Puterea fizică, largă bază a unui popor, lipsea lui Mihai; vroia să înființeze un *stat* și nu avea *poporul* pe care să se poată întemeia, căci acela pe care el ar fi putut să-și clădească marea lui concepție, poporul român, în masele sale cele adînci și puternice, trebuia să fie lăsat la o parte de Mihai din combinațiile sale; dimpotrivă, apăsător și jertfit unor minorități privilegiate, în Muntenia, boierilor, în Transilvania, magnaților unguri. Și el răspundea lui Mihai prin răceală și nepăsare. Între popor și Mihai era o prăpastie și pe această prăpastie, acoperită numai printr-un miraj înșelător, Mihai întreprinsese să-și înalțe clădirea. De îndată ce ea devenise prea grea trebuia să se prăbușească! [91]

Că Mihai a făcut greșeli provenite mai ales din pornita lui fire și că aceste sporeau cu cît poziția lui devenea mai nesigură, cine ar putea-o tăgădui? Dar care om politic a fost ferit de ele? Aceste însă au putut să grăbească numai sosirea catastrofei, nu să o determine; căci, cînd temelia e sănătoasă, se pot ușor îndrepta greșelile în clădire; cînd însă tărîmul însuși ce o susține e șovăitor atunci nici o proptea nu o mai poate întări. *Mihai Viteazul ar fi trebuit să înalțe statul românesc realizat de el în întreaga-i rotogolire <rotunjime> pe temelia unirii neamului românesc*. Aceasta însă era cu neputință pentru timpurile în care trăia și de aceea a căzut.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Xenopol participă cu tot sufletul la căderea lui Mihai Viteazul, pe care o descrie cu pana îmbrăcată în jale.

[2] Vezi supra cap. II, n. [31].

[3] La 24 ian. 1600, Mihail Székely scria lui Ioan Barwitijs cu privire la greșeala de a fi lăsat liber Bocskay, despre care spunea: „nu e nici un fel de secret — o știu și țărani din întreaga Transilvania — că Bocskay e vinovat de toate. Se știe că el a afirmat în mod public că el a obținut de două ori Transilvania, prin uneltiri, iar acum vrea să o capete, pentru a treia oară, prin sabie. Oare mai trebuie el considerat ca cel mai bun dintre toți și dezvinovățirile sale ca fiind sincere și drepte?” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 369). Și, totuși, unui astfel de om i se dădea crezare împotriva lui Mihai!

[4] Despre dușmănia lui Malaspina împotriva lui Mihai Viteazul vezi analiza lui C. Șerban, *Raporturile lui Mihai Viteazul cu Malaspina di San Severo* (R. Ist., 1975, nr. 12, p. 541 și urm.). Raportul său — cu multe știri răuvoitoare despre Mihai Viteazul — este publicat în *Călători străini*, IV, p. 157—173.

[5] Malaspina afirmă pe nedrept că Mihai era „om fără învățătură, încît abia își poate iscăli numele și nu cunoaște alte limbi în afară de cea românească și cea turcească, dar este foarte priceput la viclenii și șiretenii, nestăvilit de legi, nestatornic și crud din fire, aplecat spre desfrii, disprețuitor de sfaturi, repezit și (după spusele mitropolitului de Tîrnovo) [adică Dionisie Raly — N.S.] netemător de Dumnezeu” (*ibidem*, p. 165).

Este interesant de subliniat faptul că — printre altele — Mihai îi explicase cardinalului interdependența dintre Țara Românească și Transilvania, care „sînt atît de împreunate și legate una de alta (*subordinate et concatenate insiem*), încît cîzînd una cade și cealaltă și păstrîndu-se una se păstrează și cealaltă” (*ibidem*, p. 159). Aceasta arată în chip limpede cît de bine înțelegea marele domn relațiile dintre țările române.

[6] La lista dușmanilor lui Mihai trebuie adăugat și consilierul imperial David Ungnad care „aduna tot ce putea fi contra lui Mihai” (N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p.

57). Cu toate acestea, Ungnad a trebuit să recunoască faptul că Mihai avea „o calificare excelentă (ca militar) și nu are pereche în aceste țări, tot astfel cum și în războiul împotriva turcilor el este un mare general, lăsându-i în umbră pe toți” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 472).

Singurul care i-a fost binevoitor Viteazului până la capăt a fost Mihail Székely, care scria, la 5 ian. 1600, consilierului Barwitius : „eu am scris și am spus totdeauna : dacă îl menținem pe Mihai voievod (de partea noastră), atunci obținem ceea ce nici un împărat roman n-a mai avut vreodată; dacă îl pierdem, va fi o pierdere cum una la fel nu s-a mai văzut secole de-a rândul” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 360).

[7] Fără îndoială că arestarea comisarilor imperiali a fost o mare greșeală a lui Theodosie Rudeanu, care se intitula „in absentia Illustrissimi domini principis locumtenens, consiliarius et cancellarius” sau „intimus consiliarius” (Hurmuzaki, XII, p. 944).

[8] Theodosie, fiind mare logofăt, nu era subalternul lui Mihalcea banul, dregătorii lor fiind egale ca importanță. Vezi și I. Lupaș, *Un salvconduct al marelui logofăt Teodosie pentru nobilul Ioan Olasi* (A I I N C, 1924—1925, p. 545); A. Sacerdoțeanu, *Autografe ale lui Teodosie, mare logofăt al lui Mihai Viteazul* (RA, IV/2, 1941, p. 396—397); Nicolae Bănică-Ologu, *Teodosie Rudeanu, marele logofăt al lui Mihai Viteazul și Simion Movilă* („Buri-dava”, 1979, p. 42—96).

[9] Mihai Viteazul s-a plîns în repetate rînduri de faptul că împăratul nu-i trimitea banii făgăduiți pentru plata mercenarilor săi (vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 360, 382, 409, 457, 459, 469 și N. Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, Buc., 1975). De pildă, lui Marini Poli îi spunea : „Ce voi face fără bani pentru plata soldaților? Am intrat în marea horă și alții stau în pace ... și eu la toate trebuie să fac față cu mîinile goale” (*Călători străini*, IV, p. X).

După cum încerca să insinueze David Ungnad, domnu l susținea că mercenarii se răzvrăteau pentru neplata lefurilor în scopul de a obține sume mai mari de la Rudolf al II-lea (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 469—470). După calcule aproximative, Mihai Viteazul avea nevoie de circa 100 000 de taleri lunar pentru plata mercenarilor (*ibidem*, p. 353), ceea ce rezultă și din mărturiile invocate de Xenopol. Vezi mai sus, p. 291.

[10] Foarte pătrunzătoare analiza situației grele în care se găsea Viteazul, lipsit de sprijin în aceste momente grele cînd toți unelteau împotriva lui.

[11] Francisc Alárd (sau Alárdi) împreună cu Gabriel Haller au fost trimiși de nobilii maghiari răsculați împotriva lui Mihai Viteazul la generalul Basta pentru a-l convinge să pornească împreună împotriva domnului, care — o spune chiar acesta — nu avea oastea cu sine și putea fi prins viu (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 643).

[12] Răscoala fusese pregătită încă de la 13 august, cînd — sub pretextul pedepsei aplicate ungurilor din Huedin, care uciseseră 40 de trabanți din oastea lui Mihai — Bornemisza și alți magnați arătau că țara era gata de răscoală (Hurmuzaki, IV, p. 103—104); la 18 august, aga Leca era sigur de trădare (*ibidem*, p. 106—107). Moise Székely pusese la cale planul de a-l ucide pe Mihai Viteazul, care-l numise mare căpitan al oastei sale! (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 618—619).

La 23 august afluase despre „conspirația unor ardeleni” împotriva sa și Mihai Viteazul, care comunica știrea arhiducelui Maximilian (Hurmuzaki, XII, p. 1119).

La începutul lui septembrie, dieta nobilimii, întrunită la Turda, hotărâ ridicarea împotriva lui Mihai, pentru următoarele motive : „dădii neobișnuite” și sarcini care „ne-au slăbit”; intenția lui Mihai „ca să taie pe nemeși de la mic pînă la mare”, ca și pe mercenarii maghiari și pe „locuitorii de frunte din orașe”; intenția domnului de a se rupe de împăratul austriac, pe care nobilii „credincioși adevărați” (!) ai acestuia, nu i-o puteau admite (*ibidem*, p. 1019). Cît de „credincioși” erau nobilii se va dovedi curînd.

Despre pregătirile făcute de răsculați, atragerea secuilor și sașilor în tabăra lor, rugămintea adresată lui G. Basta de a veni în ajutorul „țării căzute și prăbușite, pedepsind pe acest tiran îndărătnic și hain”, încercările lui Mihai de a-i atrage pe sași de partea sa etc. vezi amănunte în cronica lui Leonardus Basilius publicată de Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 315—317.

Este interesant să amintim faptul că, la începutul lui septembrie 1600, curtea de la Praga acceptase o formulă de compromis, conform căreia *Mihai Viteazul era recunoscut domn al Țării Românești și Moldovei, dar numai guvernator al Transilvaniei, cu titlul de principe*. Se poate susține deci că răscoala nobilimii maghiare a fost, între altele, și un răspuns la acest compromis care amenința să pună în pericol privilegiile ei; ea a împiedicat punerea în aplicare a compromisului.

[13] Despre organizarea armatei lui Mihai Viteazul și proporția dintre diverse categorii ale acesteia (curteni, slujitori, mercenari), vezi N. Stoicescu, *art. cit.* Vezi și mai jos nota 63,

[14] Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 459.

[15] În realitate, nobilii răsculați au fost siliți să-l cheme în ajutor pe Basta — aflat în relații încordate cu Mihai Viteazul — datorită întîrzierii ajutoarelor ce trebuiau să vină din Polonia și Moldova împreună cu Sigismund Báthory. O spune Viteazul în memoriul adresat împăratului : „Maiestatea voastră să nu creadă că transilvănenii (=ungurii) s-au răsculat din credință (față de maiestatea voastră) spre a se uni cu Basta. Pricina e întîrzierea

lui Sigismund Báthory, al cărui ajutor îl așteptau, precum și iuțeala mea și pregătirile mele împotriva acelor rebeli. Văzînd ei acestea și deznădăjduind de venirea lui Sigismund, s-au alăturat lui Basta, sub vîlul și pretextul credinței, și s-au răscolat împotriva mea” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 619). Că Mihai avea dreptate s-a văzut curînd, cînd nobilii maghiari, învingători împotriva domnului, au trecut de partea lui Sig. Báthory și împotriva lui Basta.

[16] La 4 sept. 1600, „toți călăreții maghiari care slujeau cu leafă la Mihai voievod, cu 20 de steaguri, s-au prezentat în tabăra de la Turda” (a nobilimii răscolate) (Hurmuzaki, XII, p. 1021).

[17] După dovezile strînse de L. Demény, *Secuii și Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul*, Buc., 1975, p. 143 și urm., majoritatea secuilor a rămas alături de Mihai Viteazul, care le-a încredințat paza trecătorilor spre Moldova, pentru a împiedica pătrunderea lui Sigismund Báthory, sprijinit de poloni. Asupra lor se făceau mari presiuni atît din partea nobilimii, cît și a reprezentanților patriciatului săsesc, care afirmau că „noi sașii și nobilimea ne-am înțeles și sîntem pregătiți” și îi îndemnau, „în numele patriei, la răscoală împotriva tiranului”, amenințîndu-i în același timp că, dacă refuză, le vor da foc caselor și vor „trece prin sabie soțiile și copiii”.

[18] La 14 sept. 1600, pentru a compromite pe Viteaz, Basta anunța arhiducelui Matthias că el știa că Mihai s-ar fi înțeles cu pașa de Timișoara pe care-l îndemna să atace pe imperiali la Kanisza; generalul era hotărît să meargă contra lui Mihai de la care „nu e de așteptat nimic bun” ca să-l „silească la retragere” (A. Veress, *Documente*, II, p. 205). Vezi amănunte la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 96 și urm.

[19] Xenopol are fără îndoială dreptate: *dacă Mihai Viteazul ar fi chemat sub steagurile sale pe românii oprimați de veacuri, ar fi reușit să înăbușe răscoala privilegiaților din Transilvania*.

[20] Unirea trupelor lui G. Basta cu răscolății a fost ușurată de aga Leca, pîrcălabul cetăților Chioar și Gherla, pe care le-a predat trupelor imperiale, înlesnindu-le astfel pătrunderea în centrul Transilvaniei. Vezi V. Motogna, *Contribuții la istoria lui Mihai Viteazul I. Un trădător: Aga Leca* (R. I., 1934, p. 126—139). Vezi somația adresată la 13 sept. 1600, din tabăra de la Turda, de Ștefan Csáki — conducătorul răscoalei — lui aga Leca să predea Gherla și Chioarul, susținînd că „este mai bine să ții-neți cu noi decît cu falsul necredincios Mihai voievod”, despre care se afirma chiar că „a fugit din țară”, aceasta pentru a dărui pe aga Leca (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 224—225).

[21] N-au fost, totuși, numai „trădări neconținute”; la 15 sept. 1600 se știa că trecuseră prin pasul Oituz 4000 de oșteni români, sîrbi și unguri care veneau în ajutorul lui Mihai și cu care s-au unit și secuii (Hurmuzaki, XII, p. 1036; *Székely oklevéltár* [*Documente secuiești*], IV, p. 142). Acești oșteni nu au ajuns însă la timp la Mirăslău, unde ar fi putut schimba soarta bătăliei.

[22] Efectivele par a fi puțin cam mari; după opinia lui N. Iorga, *op. cit.*, p. 99, Mihai ar fi dispus de circa 18 000 de oameni rămași credincioși, iar „dușmanii nu erau mai mulți”.

Ca să mărească meritele învingătorului, Tomaso Cavriolo, unul din căpitani lui Basta, afirmă că domnul avea 12 000 călăreți și 20 000 de pedestrași (A. Veress, *op. cit.*, p. 205; vezi și p. 210). Mihai Viteazul explică însă, în cunoscutul său memoriu, că nu dispunea de prea multe oști deoarece „lăsasem partea cea mai mare a oștii mele la marginea Moldovei și Țării Românești, în fața turcilor, neștiind nimic mai înainte despre unirea lui Basta cu transilvănenii” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 620). Din această pricină, spune domnul, „nu aveam cu mine vreo parte mai aleasă din oastea mea”.

[23] Pentru lupta de la Mirăslău principalul izvor este Achille Tarducci, *La giornata di Giorgio Basta contra Michele vaivoda di Valacchia, li 18 di Settembre 1600 con i successi del medesimo anno doppo la battaglia in Transilvania*, publicată în Hurmuzaki, IV/2, p. 581—592. Vezi și Szadeczky Lajos, *A miröszloi ütközet* [Lupta de la Mirăslău] („Hadtörténelmi Közlemények”, 1893, p. 445 și urm.); Veress Endre, *A miröszloi csata. 1600 Szeptember 18* [Bătălia de la M., 18 sept. 1600], Cluj, 1907; Alex. Lapedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul, XVI narațiuni istorice*, Buc., 1908, care analizează foarte amănunțit evenimentele ce au urmat de la retragerea lui Mihai din Transilvania pînă la uciderea sa. O reușită descriere a bătăliei la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 99—101.

[24] Zbuciumul sufletesc al lui Mihai înaintea luptei de la Mirăslău răzbate și în memoriul adresat împăratului, în care Viteazul mărturisește cu sinceritatea-i cunoscută că nu a vrut să se bată cu creștinii deoarece „mă îngrozeam a muia în sînge de creștin o sabie ce băuse pînă acum atîta sînge de păgîni”. Văzîndu-l că nu luptă așa cum erau obișnuiți, în fruntea lor, înflăcărîndu-i cu cuvîntul și cu fapta, oștenii lui Mihai „au devenit neîncrezători și au părăsit în grabă lupta, nu de frică, ci temîndu-se ca nu cumva să mi se fi întimplat mie vreo nenorocire” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 621).

[25] Despre trecerea lui Mihai prin acest oraș vezi I. Minea, *Românii din Brașov și Mihai Viteazul* (C I, 1932—1933, nr. 1, p. 232—237).

[26] Despre acest erou legendar care nu l-a trădat pe domnul său, fiind ars pe rug din ordinul lui Basta, vezi: I. Filimon, *Arderea pe rug a lui Baba Novac* („Patria”. Cluj.

25 dec. 1932); Ioachim Crăciun, *Baba Novac, generalul lui Mihai Viteazul*, Cluj, 1936; Cris-tea Sandu, *Baba Novac și eposul român și sîrb, în Radovi simpoziyuma o srpsko (jugosla-vensko) rumunskim. Actele simpozionului dedicat relațiilor sîrbo (iugoslavo)-române*, Vrsac, 22—23. V. 1970, Pancevo, 1971, p. 353—367; Marin George, *Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul*, Buc., 1975; Ion Georgescu, *Baba Novac, legendă și realitate istorică*, Buc., Ed. Albatros, 1980.

[27] Trebuie să amintim și de crunta represiune declanșată în Transilvania după în-frîngerea lui Mihai Viteazul, neglijată de Xenopol. După cum relatea Mihai Viteazul, la Alba Iulia au fost uciși fără milă „pînă și pruncii de lapte; tot așa (ungurii) au mers la spital și au făcut același lucru”. Însetați de răz bunare, barbarii au intrat în biserica construită de Mihai, de unde au dezgropat oasele lui Aron vodă și ale unor boieri „și le-au aruncat afară; o așa neomenie n-a fost făcută nici de păgîni” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 622).

Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, p. 121, relatează că, după bătălie, nobilii maghiari au masacrat circa 2 000 de secui, rămași izolați de oastea lui Mihai, calificînd uci-derea acestora drept o „faptă crudă și barbară”.

[28] Cancelarul Jan Zamoyski luase hotărîrea de a pătrunde cu armata polonă în Mol-dova încă de la sfîrșitul verii. Chiar în momentul rupturii dintre nobilime și Mihai Viteazul în Transilvania, trupele de sub conducerea lui Zamoyski începeau să treacă granița de sud a Poloniei; la 25 aug./4 sept. armata polonă a trecut Nistrul în Moldova, după ce s-a aflat de răscoala nobilimii maghiare din Transilvania.

În manifestul adresat populației Moldovei de I. Zamoyski la 27 aug. (stil vechi) 1600, cînd oastea polonă era „pe Nistru”, hatmanul explica motivele campaniei: scoțînd din dom-nie pe Ieremia Movilă, Mihai Viteazul „a călcat în picioare și a înjosit slava și demnitatea mării sale regelui și a coroanei polone” (I. Corfus, *Documente*, p. 416—418).

[29] Despre luptele cu oștile polone ce-l aduceau ca domn pe Simion Movilă există o bogată literatură: Al. Lapedatu, *Lupta de la Năeni, 12 oct. 1600* („Albina”, 7 oct. 1907, p. 51—55); idem, *Lupta de la Teleajen, 20 oct. 1600* (ibidem, 28 oct. 1907, p. 159—162); C-tin Zagoriț, *Treisprezece zile din viața militară a lui Mihai Viteazul, 7—20 oct. 1600. Lup-tele cu polonii. Sărata—Năeni—Ceptura—Bucovelul. Reconstituire istorică, militară*, Buc., 1908; idem, *Luptele lui Mihai Viteazul cu polonii în toamna anului 1600* (R I, 1940, p. 112—133 + 3 planuri); Ilie Corfus, *Mihai Viteazul în cercetări polone recente* (AIIAI, 1964, p. 171—177) (prezintă două lucrări polone despre campania din 1600); C. Rezachevici, *Poziția marii boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600—august 1601)* („Studii”, 1973, nr. 1, p. 49—63); idem, *Luptele hatmanului Jan Zamoyski cu Mihai Viteazul într-o tipăritură rară din biblioteca Zamoyski* (R. Ist., 1979, nr. 7, p. 1327—1349).

Vezi și descrierea campaniei polone din 1600 în Țara Românească în *Călători străini*, IV, p. 207—214, 218—235, cu multe amănunte privind luptele date, furnizate de participanți poloni.

Literatura istorică polonă este și ea destul de bogată: K. Gorski, *Wojna z wojewoda woloskim Michalem w roku 1600-ym* [Lupta cu voievodul român Mihail în anul 1600] („Ate-neum”, 1892, t. IV, p. 251—270); Br. Kocowski, *Bitwa Telezynska 1600 roku* [Bătălia de pe Teleajen din anul 1600] („Sprowozdanja czymosci wydawniczej i posiedziem naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego K.U.L.”, Lublin, 1952, nr. 3, p. 28—32); idem, *Wyprawa woloska 1600 roku* [Întîmplări valahe în anul 1600] („Sprawozdania Wroclaw Tow. Nauk”, V, 1950, nr. 1, p. 99—100).

Despre învingătorul din toamna anului 1600 — care era cumnatul lui Sig. Báthory — vezi mai nou: Artur Sliwinski, *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielky koronny* [J.Z., cancelar și hatman al coroanei], Varșovia, 1947; S. Staszic, *Uwagi nad zyciem Jana Zamoyskiego* [Considerații despre viața lui J.Z.], Wroclaw, 1952.

Importanța biruinței oștilor polone este subliniată și de broșurile ce i s-au dedicat. Vezi J. Otwinowski, *Powodzenia niebespiecznego ale szczesliwego wojka J.K.M. przez J.M. staroscie Kamieckiem w Multanieh opisanie prawdziwe* [Descrierea exactă a biruinței primejdioase, dar fericite, a oștirii mării sale regelui în Muntenia, prin starostele Cameniței], Cracovia, 1601; P. Scarga, *Dziekowanie Kościelne za Zwiciestwo Multanskie dane ot Pana Boga tej Koronie, 1600* [Mulțumire bisericească pentru biruința din Muntenia, dată de domnul Dumnezeu ace-s-tei coroane, 1600], Cracovia, 1600; apărută și în limba latină cu titlul: *Gratiae Deo actae ab ecclesia pro victoria ex Michaele Multano porta*, Cracovia, 1601.

[30] După cum s-a arătat, lupta de la Teleajen a fost pierdută de Mihai Viteazul da-torită trădării unui secu și unui moldovean care au trecut în tabăra polonă unde au divulgat știri prețioase privind armata domnului și dispozitivele acesteia. Vezi I. Minea, *Despre lupta de la Teleajen, oct., 1600* (C I, 1928, nr. 2, p. 150—156).

[31] Despre fiul lui Mihai Viteazul vezi: Ștefan Mihăilescu, *Nicolae Pătrașcu voievod* („Studii și mat. privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova”, 2, 1969, p. 41—50); Damian Todîța, *Pătrașcu cel Tânăr, fiul lui Mihai Viteazul*, Buc., Ed. Albatros, 1982 (Col. Memoria pămîntului românesc).

[32] Este greu de crezut ca doamna Stanca să-și fi blestemat soțul în asemenea momente grele, deși ea suferise din pricina legăturilor lui Mihai cu domnița Velica, fiica lui Ivan Noroceă și soția lui Fabio Cenga. Vezi N. Iorga, *Doamna Velica, iubita lui Mihai Viteazul și stăpîna Ardealului* („Floarea darurilor”, 1907, vol. II, nr. 17, p. 257—259); idem., *Documente privitoare la Ivan Noroceă și la Velica Noroceă, prietena lui Mihai Viteazul* (B C I, X, 1931, p. 93—102) și idem., *Despre doamna lui Mihai Viteazul. După o veche polemică* (R I, 1941, p. 131—132).

Em. E. Kretzulescu, *Doamna Stanca Kretzulescu-Basarab*, Buc., 1924, susține în mod eronat că doamna Stanca ar fi fost din familia Crețulescu. Mai amintim și povestirea cu iz romantic a lui Gr. Tocilescu, *Doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul. Studiu istoric (1560—1604)*, Buc., 1877, care crede — și el greșit — că Stanca ar fi fost fiica lui Iane banul, unchiul lui Mihai Viteazul.

[33] *Principala cauză a înfrîngerii lui Mihai a fost superioritatea de dotare a oastei polone*. După cum remarcă Miron Costin, *Opere*, p. 53, Zamoyski avea oaste „tot în hier, temeinică oaste foarte și neînfrîntă, ales de oștile cum sînt ale noastre și muntenesti”; oastea lui Mihai era „nedeprișă cu acel fel de oaste”. Cronicarul recunoaște însă că Mihai Vodă sta „cu capul său unde era greu”, cum făcuse și în alte lupte.

Unul din ultimii cercetători ai problemei, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, p. 260—265, estima efectivele celor două oștiri la 16 000 de români și 21 500 poloni; nu este vorba deci de o evidentă superioritate numerică, cum susține Xenopol.

Oastea Țării Românești, înfrîntă, a trebuit să se retragă; deși considerabil slăbită, ea nu era încă doborîită. La sfîrșitul lunii septembrie și începutul lunii octombrie, o invazie organizată de turci — care abia așteptau să-l vadă învins pe Viteaz — a fost respinsă. Retras la Craiova, Mihai Viteazul era capabil să recruteze ostași noi din Oltenia și, refăcîndu-și armata, să înăbușe atît un complot boieresc, cît și încă o încercare de invazie turcească în această regiune.

La 25 noiembrie se dă ultima luptă de la Curtea de Argeș, în care oastea românească de sub comanda banului Udrea Băleanu a fost înfrîntă. Vezi Al. Lapedatu, *Lupta de la Argeș, 25 nov. 1600* („Albina”, 11 nov. 1907, p. 209—212).

În aceste împrejurări, gruparea politică boierească de sub conducerea Buzesților, care continua să-l sprijine pe domn de teamă ca înscăunarea lui Simion Movilă să nu însemne preluarea puterii de către gruparea politică a boierilor fugiți în Moldova, a fost silită să treacă de partea noului domn, acceptînd de nevoie noile împrejurări. Ca urmare, părăsit de sfetnicii săi, Mihai Viteazul nu mai avea altă soluție decît părăsirea țării, pribegia, în căutarea unui ajutor din partea curții imperiale, aliata sa de pînă în toamna lui 1600.

[34] Despre pribegia lui Mihai Viteazul vezi: C. Rezachevici, *Glorioasa pribegie a lui Mihai Viteazul* (M I, 1972, nr. 3, p. 57—65); idem., *Mihai Viteazul — de la Praga la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 139—168 (cu o cronologie a pribegiei sale, venirea în Transilvania și sfîrșitul lui, nov. 1600—iunie 1601).

După cum rezultă din documente, domnul a fost însoțit de un număr de mercenari. Astfel, într-un document din 18 ian. 1614 se arată: „apoi răposatului Mihail voievod i s-a întîmplat vremea de l-a bătut canțilerul (=Zamoyski) și cu Irimia voievod și Simion voievod cu leșii pe apa Teleajenului. Apoi, răposatul Mihail voievod a vrut să pribegască în Țara Nemțească. Apoi, domnia lui a avut multă nevoie și lipsă de aspri pentru lefii ostașilor lui care vor pribegi cu domnia lui în Țara Nemțească”. Aflat în Oltenia, el a permis răscumpărarea satului Întorsura de Sus, de la care a luat 40 000 de aspri, în loc de 15 000 prețul vînzării. (D I R, B., veac XVII, vol. II, p. 237—238).

[35] Vezi: I. Grămadă, *Hanul „La Cerbul de aur” din Viena unde a locuit Mihai Viteazul* (BCMI, 1910, p. 191—192); N. Șerbănescu, *Mihai Viteazul la Viena* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena”, 1965).

[36] Cu scopul de a obține sprijin pentru continuarea războiului de independență, eventual și a acțiunii de unificare a țărilor române, domnul a alcătuit două memorii autobiografice: unul către împăratul Rudolf al II-lea și altul către marele duce al Toscanei, în care expune pe larg faptele sale de arme, arată îndreptățirea întregii sale activități politice și militare, denunță pe cei vinovați pentru întorsătura nefericită a evenimentelor din toamna anului 1600 și expune un program politico-militar pentru viitor.

Cele două memorii — deosebit de importante pentru înțelegerea politicii lui Mihai — au fost publicate: primul de A. Papiu-Ilarian, în „*Tesaur de monumente istorice*”, I, 1862, p. 253—270; Hurmuzaki, IV/1, p. 230—237; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. III-a, 1932, p. 233—249 și în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 606—624 (text latin și traducere românească); cel de-al doilea de: Angelo Pernice, *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Wallacchia alla fine del secolo XVI* („*Archivio Storico Italiano*”, s. VII, vol. III/2, 1925, p. 282—297); Aurel Decei, în *Literatură românească veche*, vol. II Ed. Tineretului, 1969, p. 40—56; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 625—645. Vezi și comentariul lui N. Iorga, *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși*, Buc., 1926 din AARMSI, s. III-a, t. V, 1926, p. 339—349).

[37] Xenopol este puțin cam aspru cu Mihai Viteazul când afirmă că nu tot ce susține în memoriu era conform cu adevărul. După opinia lui N. Iorga, „strălucita expunere în care-și înfățișa pe deplin toată viața de străduinți și de jertă” fusese alcătuită „după însăși dictarea lui” (*Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 120).

[38] Cu aceștia doi era totuși altceva: ei erau dușmanii lui Mihai Viteazul, căruia îi ceruseră să-și părăsească țara, și oamenii turcilor, contra cărora lupta domnul. La Mirăslău Mihai avea în față parte din armata aliatului său cu care întreținuse până atunci relații bune. Să nu uităm apoi că, înainte de lupta de la Șelimbăr, Mihai Viteazul spusese același lucru lui Malaspina și cu privire la oastea lui Andrei Báthory: „n-a venit din poftă de stăpânire, nici din setea ce ar avea să verse sîngele creștinilor, fiind el numai cu gîndul de a-l vîrșa pe al turcilor” (*Călători străini*, III, p. 158). *Mihai Viteazul nu-și schimbase deci felul de a gîndi pentru a influența pe Rudolf al II-lea în favoarea sa.*

[39] Ilustrativă pentru poziția Poloniei față de Mihai Viteazul este predica iezuitului Petre Skarga, ținută la Cracovia în octombrie 1601, unde făcea un aspru rechizitoriu împotriva celor care nu s-au ridicat contra acțiunii lui Mihai Viteazul: „sînt unii care, convinși de vorbele celor fățarnici, își puneau nădejdea în Mihai. O! Cît de mult rău au făcut aceia ce socoteau că Mihai, dușmanul cel prea puternic și îngrozitor, nu ne-ar voi răul, ci mai degrabă îl socoteau prieten”. Skarga dă detalii cu privire la pretinsa primejdie mortală în care se afla statul polon, amenințat de oștirea română ca de un flagel îngrozitor (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 146).

[40] După cum mărturisea hatmanul Stanislaw Zolkiewski, aflînd că Mihai este în Transilvania, Zamoyski intenționa să intre prin pasul Trotuș în Transilvania, „însă deoarece drumul este foarte îngust și, pe lîngă aceasta, e și stricat, fiind de curînd infundat cu trunchiuri de copaci și întărit cu ajutorul secuilor ce țin cu Mihai, ne-am întors spre stînga spre calea mai largă”, către Țara Românească (*Călători străini*, IV, p. 218).

[40 bis] După cum arăta împăratului Rudolf al II-lea solul stărilor Transilvaniei, acestea l-au ales din nou ca principe pe Sig. Báthory deoarece „nu aveau nici o căpetenie”; stările promisese însă a fi „gata de slujire în toate lucrurile cu puțință” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 229—230). Basta aflase de intenția nemeșilor maghiari de a-l readuce ca principe pe Sig. Báthory la scurtă vreme după victoria comună de la Mirăslău; nemeșii se plîngeau „de obraznicia oștenilor nemți, dînd uitării binele făcut” de Basta (*ibidem*, p. 317), care le-a reproșat: „n-aveți Dumnezeu!” (*ibidem*, p. 319). Reproșul era însă tardiv și inutil.

[41] „Toate relatările afirmă că, la vederea lui Basta, Mihai s-a schimbat la față, cuvintele oprindu-i-se pe buze. În cele din urmă, revenindu-și după ce generalul imperial i se adresează cu multă deferență („dibăcie”, spune el însuși), domnul, al cărui temperament îl recunoaștem lesne, răspunde declarîndu-se, mărinimos, gata să uite neînțelegerile trecute. încheind o alianță sinceră cu fostul inamic” (C. Rezachevici, *Mihai Viteazul — de la Praga la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, p. 150). Tot acolo prezentarea amănunțită a pregătirilor și itinerariului celor doi comandanți înainte de lupta victorioasă de la Guruslău.

[42] Xenopol are perfectă dreptate: scrisorile de așa-zisă „trădare” — prin care se căuta a se găsi o justificare pentru uciderea Viteazului — s-au dovedit a fi false. Vezi: N. Iorga, *Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul?*, Buc., 1931 (din AARMSI, s. III, t. XI, 1931, p. 1—22); Silviu Dragomir, *Încă ceva despre scrisoarea apocrifă a lui Mihai Viteazul*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 143—152; A. Veress, *Scrisorile apocrife ale lui Mihai vodă Viteazul* (RIR, 1932, p. 382—384); Al. Matei, *Cele două scrisori apocrife ale lui Mihai Viteazul din 1 mai 1601* (RA, 1976, nr. 9, p. 256—266).

După cum a arătat M. Lascaris, *Deux publications serbes concernant l'histoire roumaine* (RHSEE, 1927, p. 206—212), despre falsificarea scrisorii știa și curtea de la Viena, dar s-a folosit de ea ca „argument” pentru justificarea asasinării Viteazului.

[43] Personajul este greu de identificat: Mihai Viteazul a avut un dregător Negrea spătarul (1595—1599) care a fost ucis, în mai 1601, de Simion Movilă, sub acuzația de trădare, o dată cu Udrea Băleanu, amintit și el de Xenopol cu nume greșit (A. Veress, *Documente*, VI, p. 256—257). Despre acesta din urmă vezi Honorius Moțoc, *Udrea Băleanu, un strălucit tovarăș de arme al lui Mihai Viteazul* („Valachica”, 1978—1979, p. 465—470), cu unele exagerări.

Trebuie să arătăm că Mihai Viteazul era așteptat în Țara Românească de o bună parte a marii boierimi, constituită din nou într-o grupare politică domnească; răscoala care începea în 10 iunie 1601, sub conducerea Buzeștilor, avea ca scop înlăturarea lui Simion Movilă și a ocupației polone.

La 17 iulie — deci înainte de lupta de la Guruslău — Mihai Viteazul aflase de izgonirea lui Simion Movilă, devenind încredător în soarta sa (A. Veress, *Documente*, V, p. 395—396). Peste două zile, expedia prin secui scrisori către Radu Buzescu clucerul și Stoichiță vistierul cerîndu-le să-i trimită trupe de sprijin în Transilvania (Hurmuzaki, XII, p. 1205—1206). Trupele muntene n-au ajuns însă la timp în Transilvania, altfel sigur soarta lui Mihai ar fi fost alta.

[44] După alte surse, Sig. Báthory dispunea de „18 000 călăreți și mulți pedestrași, între care 12 000 de turci și tătari” (A. Veress, *op. cit.*, V, p. 426), sau de circa 36 000 de oameni, între care 6 000 de turci și tătari (*ibidem*, p. 423).

Trupele unite ale lui Mihai și Basta dispuneau de circa 20 000 de oameni, între care 2 000 de catafracți silezieni (*ibidem*, p. 426); după un alt izvor, cei doi aveau împreună „24 000 de oameni aleși”, din care 14 000 ai lui Mihai și 10 000 al lui Basta (*ibidem*, p. 423). Oricum, Sig. Báthory dispunea de o evidentă superioritate numerică asupra oastei celor doi aliați, care era însă mai bine înarmată.

[45] Bătălia de la Guruslău — terminată cu victoria forțelor unite ale lui Mihai Viteazul și G. Basta — a constituit obiectul a numeroase lucrări: C. I. Karadja, *Steagurile cucerite de Mihai Viteazul în luptele de la Guruslău din 3 august 1601*, Buc., 1933 (din AARMSI, s. III, t. XIV, 1933, p. 179—184); *idem*, *Ziare contemporane despre bătălia de la Guruslău*, Buc., 1939 (din AARMSI, s. III, t. XXI, 1939, p. 177—193 + 12 pl.); Mihail Dan, *Ziar ceh contemporan despre bătălia de la Gorăslău* (AIINC, IX, 1934—1944, p. 411—422); Marțian Mărcuș, *Date noi cu privire la unele evenimente din ultimele zile ale domniei lui Mihai Viteazul* (AIIC, 1971, p. 45—54); *idem*, *De ce s-a dat bătălia chiar la Guruslău?* („Năzuința”, 1975, nr. 880, p. 7); Ioan Nistor, *Steagurile de la Guruslău* (MI, 1976, nr. 8, p. 16—17); Al. Matei, *Mihai Viteazul și Sălajul. Documente contemporane privind pregătirea, desfășurarea și urmările bătăliei de la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 51—137 (din colecțiile Veress și Hurmuzaki); Paul Abrudan, *Pregătirea bătăliei de la Guruslău. Elemente de strategie și tactică militară*, în același volum, p. 169—186; Ion Cupșa, *Bătălia de la Guruslău (3 august 1601)*, în același volum, p. 195—204; Ioan Nistor, *Trofee cucerite de oastea lui Mihai Viteazul în bătălia de la Guruslău*, în același volum, p. 205—224; Grigore Pop, Grațian Mărcuș, *Semnificația europeană a victoriei de la Guruslău*, în același volum, p. 225—232; Ionel Penea, *Izvoare germane contemporane referitoare la bătălia de la Guruslău*, în același volum, p. 233—250; Al. Matei, R. Ardevan, *Bătălia de la Guruslău în istoriografie*, în același volum, p. 269—280, etc.

[46] Vezi și Ștefan Meteș, *Mihai Viteazul și orașul Cluj* (RA, I, 1925, nr. 2, p. 292—294; și în „Patria”, 1925, nr. 171, p. 1—2).

[47] Uciderea lui Mihai a fost pregătită minuțios de Basta, care și-a căutat și motive sau scuze pentru fapta sa bestială. Cu câteva zile înainte, el scria lui Gonzaga că „avea gânduri grele”, deoarece „descoperise, după bătălie și luarea Clujului, la Mihai planuri foarte noi contra serviciului maiestății sale și al arhiducelui Matthias” (Hurmuzaki, XII, p. 1226).

Mihai Viteazul știa că există mulți răuvoitori care „doresc nimicirea” sa, după cum scria el lui Rudolf al II-lea la 4 august (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 655). Cu toate acestea, s-a lăsat convins de Basta să-și trimită oștile înainte spre Țara Românească; generalul urmărea prin aceasta ca suprimarea pusă la cale să nu întâmpine rezistență. După cum spune cronica țării: „Basta făcând meșteșug viclean, că zise lui Mihai vodă că să-și trimită toate oștile înainte la Făgăraș, numai să rămâie el cu curtea lui și, trecând câteva zile, îi va da ajutor” (*Istoria Țării Românești*, p. 81).

După cele relatate la Praga de un curier transilvănean, Mihai Viteazul „ar fi râvnit la țară” (=Transilvania), „iar lui Basta n-ar fi vrut să-i îngăduie și să-i lase nici o comandă”. Aflând aceasta, Basta — nemulțumit și de luarea a 15 tunuri de la Șimleu de către Mihai — „s-a hotărât să-l ia prins pe voievod și de aceea l-a chemat la 18 august la sfat, iar el, nevrînd să vină, în ziua următoare, duminică, 19 (august), Basta a trimis vreo sută de mușchetari nemți și valoni, ca să-l aducă la sfat, întrucât se pretrecuseră lucruri însemnate, iar dacă se teme de ceva, soldații aveau să-l escorteze. După aceea, nu numai că a refuzat iarăși să vină, ci s-a mai purtat și urît și, în cele din urmă, văzînd că acei căpitani nu se dezlipesc de el, a strigat la oamenii săi care-i erau devotați ca să taie pe nemți și pe valoni și el însuși s-a pregătit de apărare, punînd mîna pe jungher. Un căpitan valon însă, văzînd cum stau lucrurile, l-a împuns pe vodă cu halebarda lui, iar un pedestraș german i-a tăiat pe dată capul în două; iar după aceea și alți români au fost tăiați, iar ceilalți s-au predat pe loc și s-au rugat de iertare” (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 232). Vezi și *ibidem*, p. 354—355, n. 54.

Pentru a completa informația, va trebui să amintim aci și opinia lui Miron Costin, *op. cit.*, p. 56 — opinie greu de controlat — potrivit căreia: „spun oamenii bătrîni de pre acele vremi cum să fie agiuns în câteva rînduri cu dare (de bani — N.S.) Ieremie vodă la Baște Giurgiu (= George Basta), pentru moartea lui Mihai Vodă, care lucru poate să hie (că ce nu lucrează în lume avuția?)”.

Despre uciderea mișelească a lui Mihai Viteazul vezi: I. Minea, *Note și interpretări mărunte. Sfîrșitul lui Mihai Viteazul* (CI, 1925, nr. 1, p. 402—403); Stoica Nicolaescu, *Cum a murit Mihai vodă Viteazul. Noi contribuții istorice cu privire la soarta osemintelor sale*, Buc., 1931; Grațian Mărcuș, *Date noi cu privire la unele evenimente din ultimele zile ale domniei lui Mihai Viteazul* (AIIC, 1971, p. 45—54); C. Rezachevici, *Ultimele zile* (MI, 1976, nr. 8, p. 18—22); *idem*, *Tabăra de lîngă Turda (Pe cîmpia Turdei) și sfîrșitul lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 441—470 (cu o analiză amănunțită a evenimentelor petrecute în ultimele zile ale vieții lui Mihai și a conflictului cu Basta); S. Goldenberg, V. Șchiopu, *Înainte și după Guruslău (30 iulie—16 aug. 1601)* (R. Ist., 1977,

nr. 6, p. 1087—1101); C. Rezachevici, *Mihai Viteazul „înainte și după Guruslău”* (R. Ist., 1979, nr. 11, p. 2149—2169) (răspuns la articolul precedent).

Despre aducerea capului Viteazului în Țara Românească și îngroparea lui la mănăstirea Dealu vezi: Stoica Nicolaescu, *De cine a fost adus în țară capul lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919; C. Rezachevici, *Cine a adus la Tîrgoviște capul lui Mihai Viteazul?* (MI, 1969, nr. 6, p. 55—61).

[48] Textul corect este: „Și căzu trupul lui cel frumos ca un copaci, pentru că nu știuse, nici să înprilejise sabiia lui cea iute în mîna lui cea vitează” (*Istoria Țării Românești*, p. 82).

[49] Despre acest credincios sfetnic al lui Mihai Viteazul, strangulat din ordinul lui Basta, vezi Nicolae Bănică-Ologu, *Banul Mihalcea, prim sfetnic al lui Mihai Viteazul* (MN, 1978, p. 105—112). Basta îl considera pe Mihalcea „parente del Valacco” (adică al lui Mihai Viteazul) (A. Veress, *Epistolae et acta G. Basta*, I, p. 39).

[50] Xenopol și-a mai spus părerea despre personalitatea lui Mihai Viteazul și în alte lucrări ale sale, unde l-a considerat „domnul cel mai strălucit al fostei Muntenii” (*Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul*, în C.L., 1880—1881, p. 41), un „strălucit product al vitejiei românești” (*Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 8), „meteorul apărut pe cerul poporului român” (*ibidem*, p. 145) sau „steaua care ... va luci totdeauna în viitorul poporului român” (*ibidem*, p. 139). Vezi și I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 83.

Personalitatea uriașă a lui Mihai Viteazul a fost prezentată și evocată în numeroase studii: N. Iorga, *Soarta faimei lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919; idem, *Pomenirea lui Mihai Viteazul pe cîmpia de la Șelimbăr* (R I, 1937, p. 305—307); Camil Mureșan, *Un simbol al conștiinței noastre naționale („Steaua”, 1974, nr. 11, p. 12)*; Nicolae Lîu, *Mihai Viteazul, erou european („Secolul 20”, 1975, nr. 9, p. 18—29)*; Ștefan Pascu, *Mihai Viteazul — simbol al libertății și unității*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 35—50; Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul sau complexitatea faptelor istorice („Transilvania”, 1980, nr. 8, p. 12—17)*; Emilia Poștăriță, *Mihai Viteazul în conștiința europeană* (RA, 1981, nr. 3, p. 337—350); Al. Constantinescu, *Dimensiunea europeană a lui Mihai Viteazul („Viața românească”, 1982, nr. 11, p. 11—24)*; Ștefan Ștefănescu, *Nepieritorul îndemn al lui Mihai Viteazul* (MI, 1983, nr. 12, p. 10—13), etc.

Despre calitățile de comandat militar ale viteazului domn vezi: Rodica Chiru, *Cîteva aspecte militare ale domniei lui Mihai Viteazul* (SMMIM, 6, 1973, p. 87—94); Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul — proeminentă personalitate militară* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 469—482); idem, *Concepția militară a lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 113—125.

[51] Despre faima europeană a Viteazului vezi mai jos n. [92].

[52] Acesta este planul așa-zis „balcanic”, care-l dorea pe Mihai Viteazul în fruntea popoarelor asuprite din Balcani sau chiar împărat la Constantinopol. În iunie 1600, Andrea Bobbi afirma: „Mihai vodă va ajunge să se înstăpînească pe Constantinopol ..., aclamat și urmat îndeosebi de greci, stăpîni de odinioară ai acestei împărății, făcîndu-se proclamat, el și nu altul, împărat al Constantinopolului” (CI, 1928, p. 86 și *Călători străini*, IV, p. 188). Vezi și Andrei Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l’unité politique roumaine; option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378), care arată motivele pentru care Viteazul a preferat planul „dacic”.

[53] Trebuie să ținem seama de faptul că la nord se găseau frații săi de același neam, către sud nu-l chemau decît cererile de ajutor ale popoarelor oprite de otomani; Mihai nu căuta deci „norocul” despre cum vorbește Xenopol.

Credem că N. Iorga l-a înțeles mai bine pe Mihai Viteazul cînd scria: „Și totuși s-a oprit din drumul către cetatea lui Constantin, a jertfit favoarea lui Rudolf împăratul și a fost Machedon cel viteaz numai în amănuntele unei lupte pe care instinctul său a închis-o în marginile pămîntului și dreptului românesc” (*Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 163).

[54] Opinie eronată; Xenopol omite faptul că Viteazul și-a exprimat „pohta” de a uni cele trei țări române și că și-a creat o pecete cu stemele celor trei țări române unite sub sceptrul său (reprodusă, de altfel, și în vol. V, ed. III-a a operei lui Xenopol, p. 226). Vezi Maria Dogaru, *Simbolul Daciei și sigiliile lui Mihai Viteazul* (RA, 1975, nr. 2, p. 169—171); Gr. Tocilescu, *O nouă pecetie a lui Mihai vodă Viteazul* („Bul. Soc. Numismatice române”, II, 1905, p. 10—13); C. Moisil, *Noi studii de sigilografie românească. I. Sigiliul lui Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, Ardealului și Moldovei* (RA, IV/1, 1940, p. 100—104).

Apoi, dacă Mihai nu ar fi dorit unirea celor trei țări române, cum se poate explica insistența sa în tratativele cu imperialii să i se recunoască stăpînirea acestora, „să-i fie de moșie lui”? (Vezi supra, cap. II, nota [38]).

[55] Trebuie să arătăm că Xenopol și-a exprimat opinii diferite cu privire la unirea realizată de Mihai Viteazul.

În articolul său *Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul: Bălcescu și Teutschländer* (C.L., 1880—1881, p. 45, 49), el combate opinia lui N. Bălcescu după care unirea a fost o acțiune conștientă, susținînd că este vorba doar de o ambiție personală a domnului.

În *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 259, unirea realizată de Viteaz era motivată de nevoia de a-și apăra domnia de pericolele din afară. Cu toate acestea, după cum declara Xenopol însuși, tipărise această carte în 1915 pentru a pregăti cugetele și voințele în vederea reali-

zării Marii Uniri. Vezi și analiza făcută de I. Toderașcu, *op. cit.*, care remarcă o oarecare lipsă de consecvență a lui Xenopol în această problemă.

[56] Este adevărat că Mihai I-a lăsat pe fiul său domn în Țara Românească, dar titlul lui Mihai indică faptul că el se considera și era considerat domnul celor trei țări române, a căror individualitate politică nu a avut când să o schimbe, aceasta deoarece unirea realizată de el a durat prea puțin. Nu se poate omite sau nega însă faptul că sub stăpânirea Viteazului s-au aflat trei organisme statale, care-și aveau propriile lor instituții, vechi de câteva sute de ani, instituții care nu puteau fi desființate imediat și înglobate într-un singur stat.

Trebuie să subliniem că, în ciuda duratei sale scurte, opera lui Mihai s-a impus ca simbol al luptei pentru unitate, dovadă sigură că ea a exprimat o aspirație fundamentală a poporului român din toate timpurile.

[57] Despre sentimentul dinastic — puternic în această epocă — vezi N. Stoicescu *op. cit.*, p. 29—30.

[58] Aici nu este vorba despre lipsa conștiinței unității de neam cu românii din Transilvania, ci de poziția de clasă a lui Mihai Viteazul, care — el însuși mare stăpîn de domenii feudale — nu putea concepe eliberarea țărănimii aservite, indiferent de originea acesteia, fapt ce a scăpat analizei lui Xenopol.

[59] În realitate, Mihai Viteazul nu avea asemenea gânduri; expediția oștilor sale în Polonia urmărea să împiedice concentrarea forțelor polone pentru a veni în ajutorul lui Ieremia Movilă. Acuzația i-a fost adusă îndeosebi de Jan Zamoyski, care a trebuit să-și justifice acțiunea militară din Moldova și Țara Românească în fața dietei din Varșovia.

[60] Xenopol omite și aici faptul că unitatea politică are rădăcini adânci în trecutul românilor, între care existau strînse legături economice, politice, culturale, bisericești, o perfectă unitate de limbă, credință și obiceiuri, toate analizate pe larg de autorul acestor rînduri în cartea *Unitatea românilor în evul mediu*, 1983.

Despre modul cum a fost preluată ideea unirii realizate de Mihai Viteazul în epoca modernă vezi: Dan Berindei, *Mihai Viteazul în viziunea generației făuritorilor României moderne*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 37—50; C. Căzănișteanu, *Mihai Viteazul și unirea din anul 1600 în conștiința și tradiția poporului român* („Anale de istorie”, 1975, nr. 2, p. 85—101); Mircea Mușat, Vasile Arimia, *Mihai Viteazul în conștiința posterității* („Anale de istorie”, 1981, nr. 4, p. 79—104).

[61] În realitate, conștiința unității de neam este mult mai veche decît domnia lui Mihai Viteazul, ea dezvoltîndu-se cu putere în sec. XVI (Vezi lucrările citate supra, cap. II, n. [31]).

După cum s-a remarcat, în influența războiului de eliberare de sub dominația otomană și de realizare a unității statale în vremea lui Mihai Viteazul trebuie căutată obîrșia celui mai important fenomen de conștiință socială din veacul al XVII-lea, transformarea conștiinței unității de neam și de limbă a poporului român într-o idee militantă și activă, care va domina activitatea cronicarilor din veacurile XVII—XVIII (E. Stănescu, *Țările române la sfîrșitul veacului al XVI-lea și prima lor unificare politică*, p. 107).

Ca și alți istorici mai vechi, Xenopol considera conștiința unității de neam ca fiind un produs al cronicarilor din sec. XVII; în realitate, conștiința originii comune și, legată de aceasta, conștiința unității de neam, sînt tot atît de vechi ca și poporul român însuși, dovezile despre existența lor datînd de la începutul sec. XV. Vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor*, p. 151—154 și I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 80—81.

[62] Vorbînd de conștiința unității de neam, existentă în mod indiscutabil în vremea domniei lui Mihai Viteazul (vezi dovada adusă chiar de Xenopol!), nu putem neglija nici alți factori, ca necesitatea organizării unei apărări mai eficiente împotriva otomanilor, pentru asigurarea independenței. Să ne gîndim la afirmația făcută de domnitor înainte de dobîndirea Moldovei: „cînd voi fi adus în puterea mea cele trei țări (să reținem: cele trei țări române, și nu altele! — N.S.), atunci cu adevărat voi putea apuca pe turc de barbă și voi aduce cu atît mai multe servicii creștinătății” (Hurmuzaki, XII, p. 610 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 302). Viteazul era deci conștient de faptul că — prin unirea celor trei țări române — va realiza o forță armată în stare să reziste turcilor.

O concluzie asemănătoare la V. Arimia — Mircea Mușat în prefața la *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 15: „în perspectivă, (Mihai) urmărea realizarea unirii celor trei țări într-o singură domnie pentru ca forța lor materială și militară să poată fi opusă tendințelor expansioniste ale vecinilor și să poată înlătura primejdiile ce-l amenințau”. De aici, de altfel, izvorăște și adversitatea marilor puteri vecine (Imperiul austriac, Imperiul otoman și Polonia), care nu puteau admite în calea tendințelor lor expansioniste existența unui stat românesc puternic; de aceea au făcut tot ce au putut pentru ca statul făurit de Mihai să nu dureze. Nu este desigur o întîmplare că, în același timp cu campania lui Zamoyski în Moldova, Mihai a fost atacat și de trupele otomane; turcii fuseseră înștiințați de solul polon Andrei Rembowski despre planul lui Zamoyski de a ataca și Țara Românească. La 11/21 sept. 1600 turcii debarcă trupe la Giurgiu, după care oștirea otomană înaintază pînă la București și Tîrgoviște. Armatele invadatoare au fost întîmpinate de Calotă Bozianu, banul Craiovei, un boier credincios al lui Mihai, care a murit luptînd pentru domnul său (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 233). Despre corelarea eforturilor militare ale Poloniei cu acelea ale

Imperiului otoman împotriva lui Mihai Viteazul vezi scrisoarea sultanului Mehmed al III-lea către regele Sigismund al III-lea din 23 iunie/2 iulie 1600 (I. Corfus, *Documente*, p. 404—405).

[63] Mihai Viteazul trebuia să țină seama de faptul că în sec. XVI oștirile europene se modernizaseră atât ca dotare (îndeosebi cu arme de foc), cât și ca tehnică și tactică de luptă (adversarul, său, generalul G. Basta, era el însuși autorul unor apreciate lucrări de tactică și strategie militară). Pentru a putea face față unor asemenea oștiri, a trebuit să depună el însuși eforturi de modernizare a armatei sale, acordând o mai mare importanță ostașilor de profesie care erau mercenari sau lefegii.

După cum am arătat în studiul dedicat oastei lui Mihai Viteazul (publicat în vol. *Mihai Viteazul*, Buc., 1975), mare parte din mercenarii domnului erau români, dorobanți și călărași, care — participând la campanii lungi, dincolo de hotarele țării — trebuiau plătiți. Dintr-o informație datînd din 1595 rezultă astfel că domnul avea „pe lîngă sine 10 000 de valahi ca dorobanți și 2 000 de călărași, pe care îi plătește bine și dă de fiecare cal 5 taleri, de fiecare dorobanț 3 taleri și de fiecare sută de oameni în fiecare zi un bou întreg” (Mihai Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 364).

În afară de români, în oastea lui Mihai se mai găseau: cazaci, sirbi, unguri și poloni. Ni s-a păstrat o scrisoare adresată cazacilor în 1597, prin care Viteazul îi chema în oastea sa, promițîndu-le lefuri bune și hrană. Vezi Ștefan Ștefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul („Romanoslavica”, V, 1962, p. 157—162)*. Vezi și C. Rezachevici, *Mercenarii în oștile românești în evul mediu* (R. Ist., 1981, nr. 1, p. 57).

Indiferent de originea lor, mercenarii nu alcătuiau un corp de oaste prea sigur, ei trecînd cu ușurință de partea adversarului care-i „năimea”; de pildă, la 1600, Ieremia Movilă a promis oștenilor lui Mihai Viteazul care vor trece de partea sa „o leafă de 10 florini pe lună pentru ostași călări, șase pentru pedestrași și opt pentru decurion”, adică o soldă dublă față de cea obișnuită (*Călători străini*, IV, p. 140). De aceea Mihai Viteazul putea să declare în 1600 că mercenarii merg „unde sînt mai bine plătiți” (Hurmuzaki, XII, p. 983).

[64] În realitate, dările impuse locuitorilor din Transilvania au fost mai mari. Prima dietă, din 20—28 nov. 1599, votează cîte 6 florini de poartă, plus provizii pentru oaste, dare de care nu erau scutiți nici nobilii; dieta din 12—15 mart. 1600 votează o nouă dare de cîte 4 florini de poartă pentru întreținerea oastei domnului; peste 4 luni, la 27 iulie, o altă dietă votează o nouă dare de 6 florini de poartă, plătită în același scop. Comparativ cu dările datorate înainte de locuitorii Transilvaniei (3 florini de poartă), dările impuse în timpul stăpînirii lui Mihai în Transilvania sînt, evident, mai mari. De altfel, unul din motivele răzvrătirii nobiliare l-a constituit fiscalitatea excesivă. Vezi amănunte la David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, p. 420—422.

[65] Ni s-a păstrat chitanța lui Barcan vistierul din 5 april 1600 prin care confirmă primirea a 666 taleri de la orașul Cluj pentru „dajde de bir de 4 taleri” (DRH, B, XI, p. 516). În același timp, documentele muntene amintesc de o dare de 5 taleri anual (*ibidem*, p. 410).

Orașele transilvănene erau impuse în mod obișnuit cu o sumă globală, proporțională cu numărul locuitorilor și veniturile acestora: Sibiu, 15 000 de taleri; Brașovul 12 000 taleri; Mediaș 8 000; Cluj 6 000; Sighișoara și Bistrița cîte 5 000 de taleri etc. (*ibidem*, p. 491).

[66] Cele mai multe documente din vremea domniei lui Mihai Viteazul se referă la întărirea de stăpîniri de ocine și sate sau la diverse procese judecate de voievod și de sfatul său domnesc; doar în cîteva cazuri se afirmă că diverși locuitori „au fost cotropiți de dăjdii și de biruri mari” (DRH, B, XI, p. 71); „au sărăcit și au căzut la multă greutate și mare nevoie pentru dăjdii și pentru bir și pentru multe greotăți” (*ibidem*, p. 160) sau că „toți sătenii (din Curățesti) au sărăcit și au căzut în mare greutate și mare nevoie pentru dajdie și pentru biruri și pentru multe greotăți și și-au făcut ocinele lor vînzătoare” (*ibidem*, p. 176).

Amploarea procesului de deposedere a țărănimii libere de pămînturile sale ne este relevată de numeroase documente ale urmașilor lui Mihai (îndeosebi Radu Mihnea), cînd multe sate din cele aservite în domnia Viteazului au reușit să se răscumpere din rumânie plătiînd bani grei; locuitorii susțineau că s-au vîndut „fără voia lor și pentru năpăști cu care au fost asupriți și cotropiți de multe biruri” (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 237); că domnul „a asuprit acest sat (Șopîrliga Țiganului — n.a.) cu multe năpăști de biruri care au fost puse pe umerii lor, de le-a luat lor toată ocina și i-a vecinit fără voia lor” (*ibidem*, p. 332); că, „în zilele răposatului Mihai voievod, acel sat (Scărișoara) au căzut în multe năpăști de biruri și n-au putut ei să plătească”, motiv pentru care domnul a luat satul pe seama domnească (*ibidem*, III, p. 73—74). Vezi și *ibidem*, II, p. 39, 40, 228, 339 etc.

După calcule aproximative, făcute de autorul acestor rînduri, circa 300 de sate au fost aservite în vremea domniei lui Mihai Viteazul, nu toate însă numai prin silă; la multe din ele, rămase în stăpînirea unor boieri sau mănăstiri, se afirmă în documente că s-au vîndut „de bună voie” (*ibidem*, p. 57, 123, 259, 323 etc.), deși în spatele acestor vînzări a fost nevoia de bani pentru plata dărilor.

Se mai cuvine să amintim și faptul că Mihai Viteazul și-a format un puternic domeniu feudal domnesc, alcătuit din 129 de sate și 20 de părți de sate. Vezi I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul* (SMIM, IV, 1960, p. 465—506).

Unii domni au făcut adevărate afaceri cu răscumpărarea satelor care se vînduseră în vremea domniei lui Mihai Viteazul, de la care au stors sume mari de bani. De pildă, despre Simion Movilă se afirmă: „domnia lui a chemat toate satele din țară care au fost cumpărate de răposatul Mihail voievod să vie la domnia lui ca să se răscumpere din vecinie”; unul din aceste sate, Homurile, s-a răscumpărat cu 13 000 de aspri, plătind „pentru un aspru doi aspri în vistieria domnească”, adică prețul dublu pe care locuitorii îl primiseră la vînzare (*ibidem*, p. 266).

La rîndul său, Radu Mihnea „a făcut domnia lui slobozenie și iertare tuturor satelor domnești, cîte au fost cumpărate de Mihai voievod, de s-au răscumpărat de vecinie de la domnia lui cu aspii care au fost luați de Mihail voievod din vistieria țării”. (Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot — Radu Mihnea*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213). *Procesul este deosebit de interesant, dar nu putem zăbovi aici prea mult asupra lui.*

[67] Nu este vorba de un singur bir, ci de mai multe; birul de poclon, corama (= împărțirea proporțională a unei dări sau datorii, probabil pentru plata datoriilor contractate de domn la ocuparea tronului), găleți și chile, dări din cereale, plătite acum în bani. Este interesant de reținut că boierul a achitat pentru aceste dări suma de 61600 aspri, ceea ce ne dă o imagine despre sumele mari de bani ce trebuiau plătite vistieriei domnești ca dări (DRH, B, vol. XI, p. 78).

[68] Din document rezultă că Sirbu stolnicul cumpărase parte din sat de la moșnenii satului cu 15000 de aspri (*ibidem*, p. 216).

[69] Documentul de vînzare a satului Curățeștii lui Bratul și Curățeștii lui Voicilă datează din 5 iulie 1595, cînd sătenii s-au vîndut vecini cu moșia pentru plata dajdiei și a birurilor (*ibidem*, p. 176—177).

[70] Satul Vianul a fost cumpărat de Radu Buzescu de la jupanița Maria din Coiani și de la fiul său Șerban paharnicul în timpul domniei lui Alexandru cel Rău (*ibidem*, p. 447); el nu poate fi invocat deci între satele aservite în vremea lui Mihai Viteazul.

[71] Documentul din 13 iulie 1614 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 304.

[72] Vezi *ibidem*, vol. IV, p. 293—294.

[73] Documentul de danie de la Radu Șerban din 1606 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 208—209; cel de la Alexandru Cuconul, în DRH, B, vol. XXI, p. 320.

[74] Documentul din 28 dec. 1616 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 73—74. Xenopol nu spune că Simion Movilă a calculat „cislele acelor năpăști” din vremea lui Mihai Viteazul, care valorau suma importantă de 70000 aspri, pe care sătenii le-au plătit vistieriei în schimbul libertății lor. Suma reprezenta dublul prețului satului.

[75] Vezi DRH, B, vol. XXII, p. 491—493, 623, 680, 686.

[76] A. D. Xenopol a mai scris un articol intitulat *Țăranii sub Mihai Viteazul* (C. L. 1886, p. 695—702), în care respingea interpretarea dată de Gr. Tocilescu acestui document de la Mihai Viteazul relativ la satul Sularul ca fiind idealizantă și conchidea că domnul a fost și el un spoliator al țăranimii, așa cum cerea spiritul epocii. (Aluzia din textul lui Xenopol privește pe Tocilescu). Vezi și G. Popovici, *Mihai vodă și moșnenii din Sularul. O încercare interpretativă* (CL, 1886, p. 1065—1086).

[77] Satul Micșenești—Ilfov a fost dăruit bisericii din Scheii Brașovului de familia lui Mihai Viteazul, la 28 sept. 1602, motivînd dania prin faptul că răposatul domn „a avut usir-die și obeșanie” față de această ctitorie a domnilor Țării Românești și Moldovei (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 60). După aceea satul a încăput în stăpînirea lui Necula vistierul de la care a fost confiscat de Matei Basarab pentru hiclenie și dăruit lui Iancu căpitan din Gherghița „pentru slujbă dreaptă și credincioasă” (DRH, B, vol. XXIV, p. 6).

[78] Documentul este publicat în DRH, B, vol. XI, p. 569, cu multe deosebiri de lectură.

[79] Vezi *Mihai Viteazul și orașul Ploiești* („Rev. Ploieștilor”, april—mai 1930, p. 2—3); Emil Vîrtosu, *Mihai Viteazul și Ploiești. Documente nouă* („Cunoașterea Prahovei”, I, 1939, p. 118—122). Cele două documente nu sînt cuprinse în colecția DIR.

[80] La 6 iulie 1615 — cînd satul se afla în stăpînirea lui Lupu Mehedințeanu mare paharnic — se afirmă că moșnenii satului Vlădaia „s-au vîndut răposatului Mihail voievod de bună voia lor, fără nici o silă” (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 413). La 1622 lucrurile se schimbă: Mihai Viteazul a silit pe boieri să-i dea satul „fără nici un ban”, lucru greu de crezut (*ibidem*, V, p. 179).

[81] La 21 aug. 1598 Udrea biv vel armaș lăsa satul Mocești fratelui său Badea (DRH, B, vol. XI, p. 593). Dintr-un alt document, din 26 oct. 1618, rezultă că Udrea armaș (nu urmașii săi) a vîndut ocina Moceștilor lui Mihai Viteazul; la data amintită, Gavriil Movilă vinde (nu dă voie să se răscumpere!) ocina satelor din jur cu 60 000 de aspri (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 261—262).

[82] Documentul e publicat în DRH, B, vol. XI, p. 585 (cu unele diferențe). Menționăm că numeroși domni au întărit această ciudată tranzacție fără să pună la îndoială valabilitatea

ei. Vezi DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 29–30, 157, 236; vol. III, p. 85, 290, 584; DRH, B, vol. XXII, p. 583–585 etc.

Că Mihai Viteazul nu a făcut o afacere cu satul Costești, ci mănăstirea Bistrița, rezultă din faptul că toți domnii de după el au respectat scutirea de dări a satului care urma: „bir să nu dea niciodată, nici găleată, nici fîn, nici bou, nici oaie, nici dijmă de albine nici cai de olac”.

[83] Un document din 24 febr. 1613 infirmă aserțiunea lui Xenopol; este vorba de mărturia lui Panait mare stolnic din Hotărani care arată că satul Costești „se-au neguțat în preț (cu Mihai Viteazul) drept 4000 aspri preste tot hotarul și cu toți oamenii; iară cînd au numărat sătenii banii, le-au lipsit 1000 de bani”, pe care i-a dat apoi egumenul (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 157). Rezultă deci că sătenii din Costești au primit o sumă de bani, iar restul a intrat probabil în socoteala dărilor restante și a scutirii viitoare de dări.

Menționăm că acest boier Panait (fost ban în vremea domniei lui Mihai Viteazul) a mai fost folosit de domn pentru a strînge bani și de la alte sate care doreau să se răscumpere din rumânie; așa a făcut, de pildă, cu satul Întorsura de Sus, de la care a luat 40000 de aspri necesari domnului pentru plata mercenarilor ce-l însoțeau în pribegia sa „în Țara Nemțească” (DRH, B, vol. XI, p. 585).

[84] Într-o scrisoare din sept. 1599 marii boieri din Țara Românească se plîngeau celor fugiți în Moldova: „ne face și Mihai vodă atîta mare rău și mai mare năpăști, de câți amu rămasu și câți amu hălăduit de turci și de tătari, iară de dînsul noi perimu acum” (Ștefan Ștefănescu, *Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul*, în SMIM, V, 1962, p. 187).

Din aceeași scrisoare — necunoscută lui Xenopol — mai rezultă încă două aspecte importante ale politicii lui Mihai:

1) Fiscalitatea excesivă: domnul „în toate lunile au băgat pre acei săraci și le-au luat în toate lunile po 15 taleri” și

2) Faptul că domnul nu dispunea de bani să-și plătească mercenarii: „Și acum leaă n-are de unde da oștii și nice aspri nice de într-o parte nu-i vine, ci acumu au slobozitu oștile pre în țară, deci pre unde află sau dobitocu sau pâine sau ce voru afla, totu iau cu sila”.

Chiar dacă boierii aveau interesul să prezinte lucrurile în culori cît mai sumbre, pentru a-l compromite pe Mihai, nu se poate nega faptul că ei trebuie să fi avut măcar parțial dreptate în cele două probleme semnalate.

[85] Despre creșterea obligațiilor în muncă ale rumânilor sau vecinilor, vezi D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 236–241.

[86] Așa-numita „legătură” a lui Mihai Viteazul — despre care N. Bălcescu credea că a introdus iobăgia în Țara Românească sub presiunea aristocrației — a constituit obiectul a numeroase studii care nu au dus însă la un consens.

Primul care a abordat în mod serios problema a fost C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul* (AARMSI, 1915; reprodus în vol. *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 9–124), care a dovedit că Mihai Viteazul nu a introdus șerbia, existentă cu mult înainte, ci doar a desființat dreptul de strămutare a țăranilor, ca și dreptul foștilor proprietari de a-i urmări și readuce sub stăpînire lor. „Nedreptatea care s-a făcut marelui domn, atribuindu-i-se introducerea sau consfințirea șerbiei, trebuie să înceteze. A fost o eroare istorică pusă în circulație și admisă cu prea multă ușurință”, era concluzia lui C. Giurescu. Un merit deosebit al lucrării lui C. Giurescu este acela de a fi publicat în anexa studiului său 80 de documente relative la „legătura” lui Mihai Viteazul (1613–1709).

Șt. Longinescu, *Așezămîntul și legătura lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919, susține că legătura s-a făcut înainte de năvălirea oștilor lui Sinan pașa, fiind cuprinsă în tratatul încheiat cu Sig. Báthory la 20 mai 1595.

I. C. Filitti, *Despre „legătura” lui Mihai Viteazul* (RIR, 1932, p. 221–231), crede — ca și C. Giurescu — că Mihai a luat măsura după retragerea lui Sinan pașa; ea urmărea să împiedice revendicarea rumânilor fugiți; în același timp, a rumânit pe toți cultivatorii aflați pe moșii străine în acel moment.

P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (SMIM, I, 1956, p. 93–102) a rectificat mai întîi textul documentului din 1613, unde se spune: „iar Mihai voievod, domnia lui așa a făcut așezămînt atunci: care pe unde va fi, să fie vecin în veci” (și nu „rumân veșnic unde se va afla”, cum spun Xenopol și C. Giurescu); el a arătat că „legătura” lui Mihai a însemnat legarea de glie a țăranilor dependenți și că textul acestei legături este cuprins în tratatul încheiat cu Sig. Báthory la 20 mai 1595. În concluzie: „Așezămîntul lui Mihai nu poate fi scos din cadrul politicii sociale a vremii, el face parte din această politică, și nici nu trebuie mini-malizat pentru a scuti de învinuire clasa boierească. Nu putem să calificăm astfel <<legătura>> decît ca un act de silnicie al boierilor împotriva țăranilor”.

C. C. Giurescu, *„Așezămîntul” sau „legătura” lui Mihai Viteazul* (AUB, Istorie, 1970, nr. 1, p. 53–84); reprodusă și în vol. *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc., 1977, p. 32–75, după ce face istoricul amănunțit al problemei — de la Bălcescu pînă la

P. P. Panaitescu — consideră — împotriva opiniei acestuia din urmă — că Mihai nu a legat pe rumâni de glie, ci a interzis readucerea la urmă a rumânilor fugiți. Ilustrul istoric nu crede că s-a creat o nouă categorie de rumâni, cei așa-ziși „de legătură”, deși această categorie de noi rumâni apare în numeroase documente, publicate chiar de tatăl său. C. C. Giurescu are însă dreptate când afirmă că „legătura” lui Mihai Viteazul „este una din problemele cele mai controversate ale istoriografiei românești”, nerezolvată însă nici de el.

Recent, problema a fost reluată de Florin Constantiniu, „Reacția” țărănimii față de legătura lui Mihai Viteazul: o ipoteză (R. Ist., 1986, nr. 3, p. 249—257), care arată că legătura „a constituit punctul de convergență între două seturi de factori: structurali și conjuncturali”, la care se adaugă politica lui Mihai Viteazul de consolidare a autorității domnești.

Să mai amintim, în sfârșit, studiul lui Ștefan Ștefănescu, *Elemente comune de civilizație feudală în țările române și în Rusia: procesul legării de glie a țăranilor la sfârșitul secolului al XVI-lea* („Studii”, 1959, nr. 2, p. 87—101), care a încercat o apropiere între ucazul din 1592—1593, prin care țarul desființa dreptul de strămutare al țăranilor ruși, și „legătura” din 1595. În studiul său amintit mai sus, C. C. Giurescu, *Probleme controversate*, p. 59, a arătat însă că — întrucât există un alt ucaz din 1597 care interzice boierilor ruși să-și reia șerbii fugiți — „situația se inversează: nu Mihai Viteazul a imitat măsura țarului, ci acesta din urmă a imitat măsura lui Mihai Viteazul”, ceea ce ni se pare foarte probabil.

Toți istoricii români consideră însă că domnia și „legătura” lui Mihai au contribuit la agravarea situației țărănimii, atât prin desființarea dreptului de strămutare al țăranilor dependenți, cât și prin trecerea unui mare număr de țărani liberi în categoria celor dependenți, atât prin numeroasele vânzări forțate cât și prin „legătura” amintită (așa-numiții rumâni „de legătură”).

Pentru a înțelege zbuciumul din lumea rurală a vremii, vom aminti și faptul că, în iarna anului 1599—1600, a avut loc așa-numita „ridicare a satelor”, care au încercat să-și recapete libertatea, să se „cnezească”. Evenimentul este amintit într-un document din 19 april 1603 în care se arată că locuitorii satului Loloști s-au dus pînă la Alba Iulia „cînd a fost Mihai vodă domn în Ardeal și cînd s-a fost ridicat toate satele din țară să se jude-nească”; scopul călătoriei sătenilor era acela de a arăta domnului că li s-a făcut „silă” și că au fost rumâniți pe nedrept (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 78).

Locuitorii altui sat, Radovanu, au făcut o călătorie și mai lungă, mergînd după Mihai întîi la Alba Iulia, apoi la Iași, pentru a obține eliberarea din rumânie (*ibidem*, vol. III, p. 342). Cazul satului Radovanu pune în lumină atât intensitatea suferințelor țărănimii muntene, cât și un început de extindere a turburărilor țărănești spre sfârșitul domniei lui Mihai Viteazul.

Reluînd recent problema „ridicării satelor”, Florin Constantiniu, *op. cit.*, consideră că „departe de a fi o răscoală de mari proporții, un act de răzvrătire, drumul la Alba Iulia a însemnat manifestarea unui fenomen de conștiință sătească: domnul — Mihai Viteazul — rămînea simbolul echității”.

Despre așa-numita „ridicare a satelor” vezi și N. Plopșor *O răzvrătire a țăranilor în timpul domniei lui Mihai Viteazul?* (AO, 1929, p. 442—446).

[87] Afirmatie eronată și nedreaptă. De altfel, mai jos, Xenopol însuși afirmă că Mihai „conduse politica pe cît se putea de bine”. Măsurile de organizare a țării întreprinse de marele domn (îndeosebi în domeniul organizării militare) dovedesc, dimpotrivă, că domnul a fost un bun cîrmuitor. Măsurile luate de Mihai în domeniul organizării interne au fost studiate de E. Stănescu în *Istoria României*, II, cap. *Mihai Viteazul*.

[88] Asupra acestei concepții a lui Xenopol vom reveni în post-fața publicată în vol. următor.

[89] Xenopol simplifică mult lucrurile cînd susține că numai această politică a fost cauza căderii lui Mihai Viteazul. În articolul său *Căderea lui Mihai Viteazul* („Analele literare”, II, 1888, nr. 1, p. 13—23), A. D. Xenopol susține că Viteazul a fost înfrînt datorită faptului că nu s-a bazat pe elementul „național” și pe o armată „națională”.

Cauzele au fost mai complet studiate de P. P. Panaitescu în monografia dedicată marelui domn; după opinia sa, trei au fost cauzele principale: descompunerea armatei sale de mercenari, lipsa unei baze economice (mai tîrziu s-a spus piață unică) și „imperialismele” străine, adică adversitatea puterilor vecine, iar cauze imediate: răscoala nobilimii ardeleni și atacul oștilor polone care l-au silit pe domn să-și părăsească țara.

Chiar dacă Mihai Viteazul ar fi dispus de o bază socială mult mai puternică, opera sa tot s-ar fi năruit, datorită, în primul rînd, adversității celor trei mari puteri vecine care — așa cum am mai spus — nu admiteau un stat românesc puternic în calea expansiunii lor.

O altă cauză a prăbușirii edificiului politic construit de Mihai a fost lipsa unui aparat diplomatic bine pregătit, care să poată face față situației complexe a epocii. Vezi Carol Göllner, *Despre aparatul diplomatic al lui Mihai Viteazul* (AIIC, IX, 1966, p. 85—107). Despre solii marelui domn vezi și C. Rezachevici, *Trimiși ai lui Mihai pe drumurile Europei* (MI, 1971, nr. 6, p. 77—79), care idealizează situația.

Despre împrejurările internaționale și opoziția marilor puteri față de unirea realizată de Mihai Viteazul vezi îndeosebi Camil Mureșan, *Cadrul internațional al luptei pentru inde-*

pendență și unire de sub conducerea lui *Miahi Viteazul* (SUBB, *Historia*, 1975, p. 3—10); Eugen Stănescu, *Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul în contextul internațional al vremii* („*Anale de istorie*”, 1975, nr. 2, p. 64—84); idem, *La politique des grandes puissances et l'union des pays roumains sous Michel le Brave* (RRH, 1975, nr. 3, p. 499—522).

[90] După cum s-a arătat recent, „meritul lui Mihai constă în faptul că, feudal fiind, s-a ridicat în această problemă deasupra concepțiilor epocii sale, înfăptuind unirea atunci când încă nu erau toate condițiile create, atunci când mulți din contemporanii lui nu puteau înțelege măreția actului realizat, importanța și semnificația lui istorică” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 21).

[91] Aici este vorba de unul din subiectele predilecte ale lui Xenopol: *legătura dintre conducător și mase*. Marele istoric avea convingerea că „lucrarea oamenilor mari nu poate fi înțeleasă (și nu poate deci reuși — N.S.) fără aceea a maselor asupra cărora este îndreptată” (*Cezar și Napoleon*, în „*Anuarul Univ. Iași*”, 1911, p. 2). Vezi și idem, *Rolul oamenilor mari în istorie* (*ibidem*, 1900—1901, p. 7—18).

O opinie asemănătoare cu a lui Xenopol a exprimat E. Stănescu în *Istoria României*, II, când a analizat cauzele căderii Viteazului: „Putem spune deci că, la sfârșitul verii anului 1600, baza social-politică a lui Mihai Viteazul în Țara Românească, Transilvania și Moldova, atât din cauza timpului scurt pe care l-a avut la îndemână, cât și a contradicțiilor pe care n-a putut să le domine decât parțial, nu era destul de largă și de puternic așezată ca să poată asigura marelui domn realizarea programului său atât de amplu și vizionar conturat”.

[92] În încheierea acestor note și comentarii se cuvine să vorbim puțin despre un aspect neglijat de Xenopol: *faima europeană a lui Mihai Viteazul*. Încă din timpul vieții, *Viteazul s-a bucurat de o faimă excepțională*, atât în Europa de Sud-Est — care-și pusesese în el mari speranțe de eliberare — cât și în Europa apuseană, unde, un timp, victoriile sale au fost trecute pe seama lui Sig. Báthory.

Folclorul balcanic, mai ales cel grecesc și bulgar, a păstrat amintirea lui Mihai Viteazul ca pe aceea a unui erou legendar, devenit nemuritor prin acțiunile sale, comparabil cu arhanghelul Mihail.

Poeți ca Stavrinou și Palamed — primul colaborator apropiat al lui Mihai Viteazul — au consacrat acestui glorios capitol din istoria românească poeme eroice în care domnul era privit ca un mare erou, menit să stimuleze prin exemplul său dezvoltarea conștiinței de neam a poporului grec. Stavrinou și-a intitulat poemul *Vitejiile prea evlaviosului și preaviteazului Mihai Vodă*, iar Palamed, *Istoria cuprinzând toate faptele, vitejiile și războaiele preastrălucitului Mihai Vodă, domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei*. Din titlurile lor se poate observa considerația deosebită acordată evenimentelor din ultimele decenii ale veacului al XVI-lea, ca și receptarea înțelesului lor profund, făurirea unității românești. (Lucrarea lui Stavrinou a fost tradusă și publicată de Ion Cutava, în „*Arhiva Someșană*”, 1972, p. 87—124).

În ce privește folclorul bulgar, iată câteva versuri care pun în lumină imaginea de eliberator a marelui domn: „Dar n-a trecut nici puțin, nici mult, s-a ridicat ... Neagra Valahie și Neagra Bogdanie (adică Țara Românească și Moldova), le conducea Mihai Viteazul ca să-și dezrobească surorile și frații, să dezrobească Alba Bulgarie” (RIR, 1935—1936, p. 369).

Cercurile diplomatice și mediile de informare europene — care cunoșteau faptele marelui domn — i-au adresat lui Mihai numeroase laude, comparându-l cu marii eroi ca Alexandru cel Mare. De pildă, adunarea stărilor din Boemia îi adresa următoarele cuvinte: „Tu, care ai egalat pe eroii tuturor timpurilor prin bărbăție și prin apărarea războinică” (Mihail Dan, *Cehi, slovaci și români*, p. 340).

Cunoscându-i marile calități de comandant de oaste, curtea imperială din Viena nu se sfaia să-l compare pe Mihai Viteazul cu al doilea Alexandru cel Mare (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 23). Un istoric polon de la începutul secolului al XVII-lea scria și el: „poporul îl socotea deopotrivă cu Alexandru cel Mare” (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 21).

Nu este fără interes să amintim că, la sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui următor, unii umaniști ca Martin Crusius, David Chytraios, Iacob Potansis s-au preocupat îndeaproape de ceea ce se întâmpla în spațiul carpato-dunărean. Primul dintre aceștia i-a trimis lui Mihai Viteazul o scrisoare în limba greacă, în care elogiaza vitejia și bărbăția sa, acordându-i în jurnalul său de însemnări un loc important în comentarea știrilor pe care le primea: „Ești un mare conducător de oaste care prin faptele tale ai adus celor asupriți speranța, de care aveau atîta nevoie, că zilele tiraniei semilunii se apropie de sfârșit” (E. Stănescu, în „*Studii*”, 1964, nr. 2, p. 334).

Mihai Viteazul a fost evocat și de celebrul dramaturg Lope de Vega într-o piesă intitulată *El prodigioso principe transilvano*. Vezi Al. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesînd istoria și literatura românilor*, Craiova, 1936.

Despre o dramă populară italiană în care se vorbește de vitejia românească, vezi N. Carotjan, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan pașa și vitejiile românești*, în vol. *Omagiu fraților Lapedatu*, Buc., 1936, p. 221—228 + 3 pl.; și extras, Buc., 1936.

Dar cea mai frumoasă apreciere aparține unei publicații contemporane care sublinia importanța victoriilor de la Dunăre ale Viteazului: „dacă a fost vreodată în această lume un

principe demn de glorie pentru faptele eroice săvârșite de el, acesta e domnul Mihai, principele românilor" (Hurmuzaki, III/2, p. 350).

Despre ecoul larg european al luptelor și personalității uriașe a lui Mihai Viteazul, vezi: C. Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broșuri contemporane* (AIINC, VIII, 1939—1942, p. 123—296); și extras: Aurel Decei, „*Avvisi*” *riguardanti i paesi romeni negli anni 1596—1598* („*Diplomatarium italicum*”, IV, 1939, p. 1—74); Carol Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte der Abendlandes Berichte*, „*Neuer Zeitung*”, Sibiu, 1943; Dinu Dumitrescu, *Tipărituri contemporane cu caracter de circumstanță referitoare la Mihai Viteazul* (SCȘI, Istorie, 1962, fasc. 1, p. 139—143); G. Lăzărescu—N. Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, Buc., 1972, p. 163—171; Carol Göllner, *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turcești din sec. al XVI-lea*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 57—70; Cornelia Bodea, *O tipăritură spaniolă din 1599 despre campaniile lui Mihai Viteazul la sudul Dunării*, în vol. *Mihai Viteazul*, p. 179—189; Paul Cernovodeanu, *Epopeea lui Mihai Viteazul într-o operă istorică engleză a vremii sale*, în același volum, p. 191—208; Mihai Dan, P. Bona, *Faptele de arme ale lui Mihai Viteazul oglindite în presa cehă a timpului* („*Crisia*”, 1977, p. 77—96), etc.

Faima marelui domn rezultă și din numeroasele portrete (picturi, stampe sau gravuri) care îl reprezintă, dintre care cel mai celebru este acela alcătuit de A. Sadeler. Despre această problemă vezi mai nou Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale. Michael der Tapfere in der Kunst seiner Zeit*, Cluj-Napoca, 1987 (text român și german; cu bibliografia mai veche).

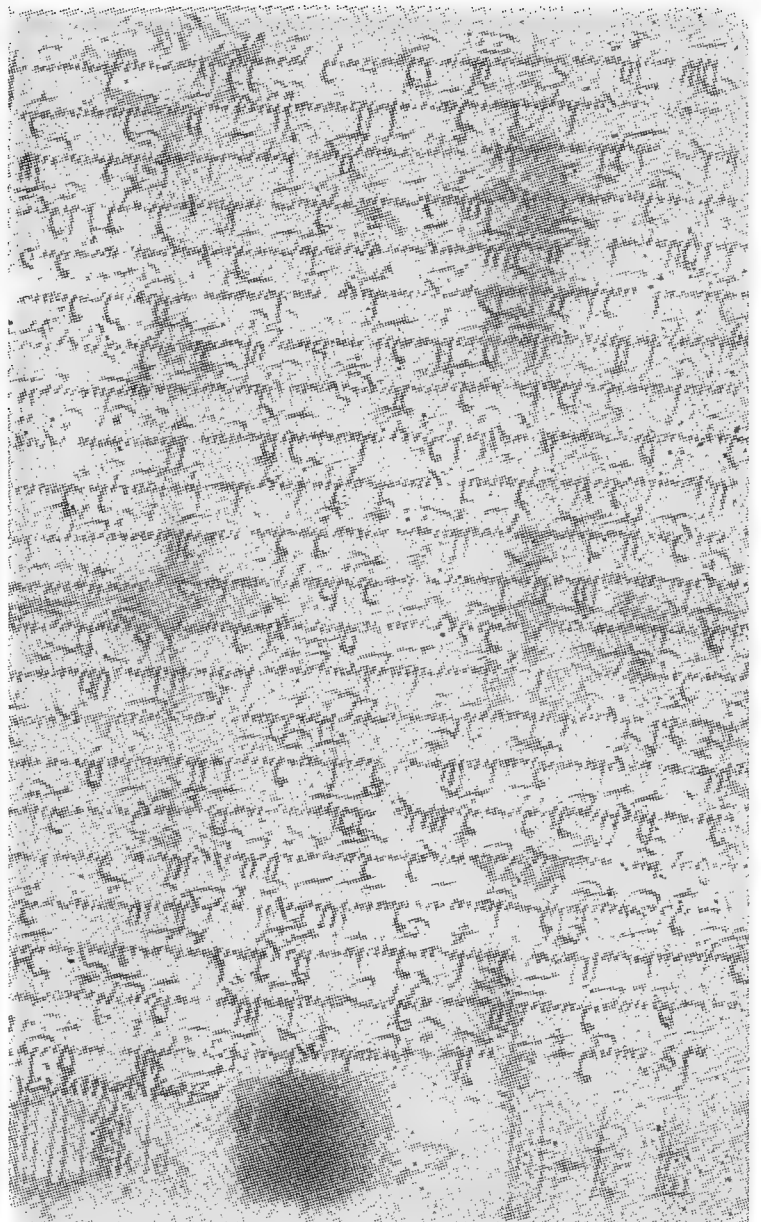

Stema lui Mihai Viteazul ca domn al celor trei țări române unite sub sceptrul său.

Cancelarul polon Ioan Zamoyski, adversarul lui Mihai Viteazul.

Document emis de Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, 26 sept. 1600.

Arhiducele Mathias (stampă contemporană).

Bătălia de la Guruslău (sus) și sosirea la Praga a steagurilor capturate în luptă.

Uciôerea lui Mihai Viteazul.

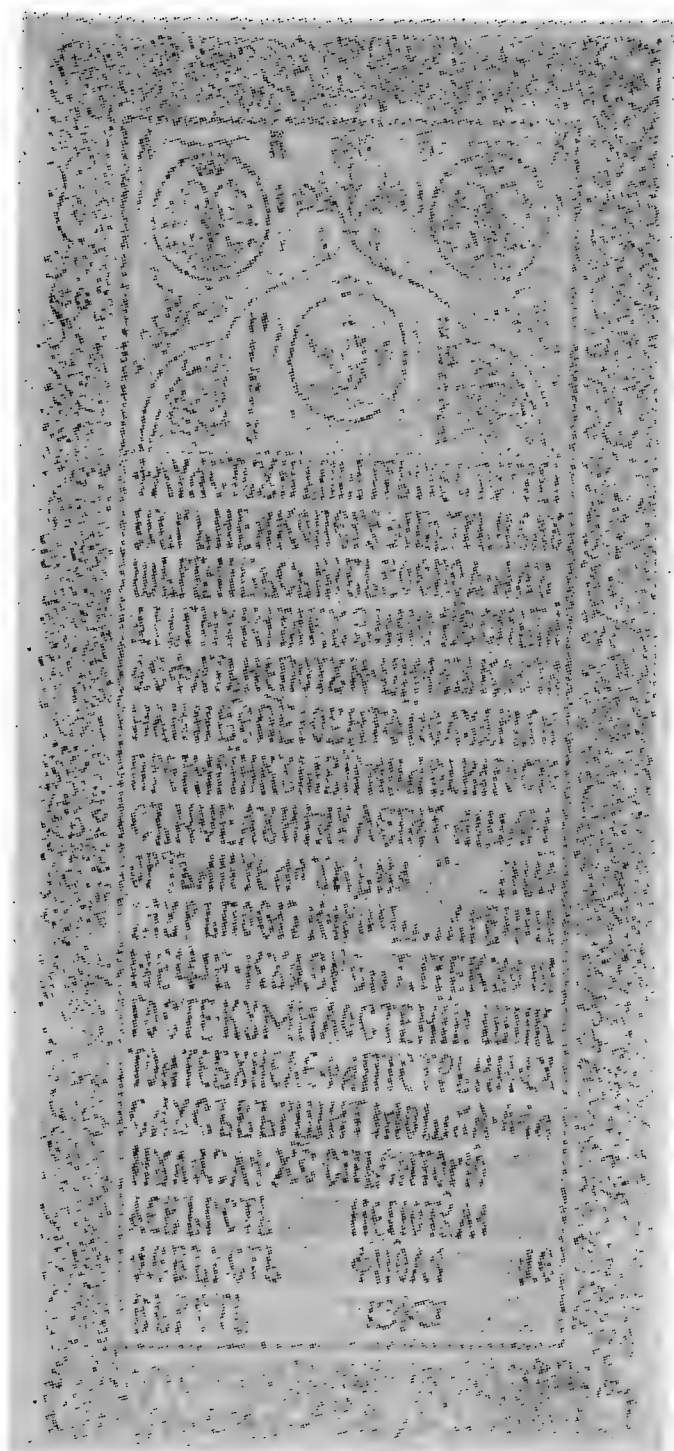
Ștefan Bocskay, principele Transilvaniei (după *Trachten Kabinet der Siebenbürgen*, vol. I).

Piatra de mormânt a lui Stroe Buzescu din biserica m-rii Stănești.

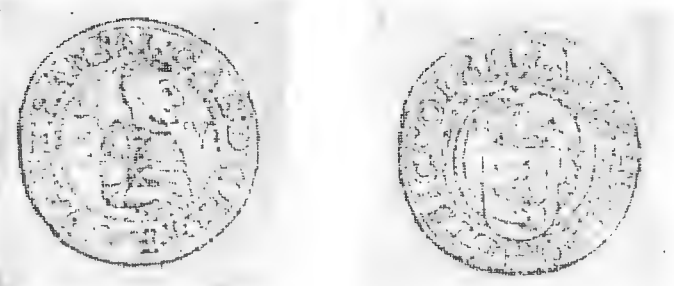

Gabriel Báthory, principele Transilvaniei,

Piatra de mormânt
a lui Radu Șerban
de la m-reă Comana.

a. Radu Șerban
(după fresca de la Hurezi).

Monedă emisă
de Gabriel Báthory.

Ștefan Bogdan

1

Constantinus Princes

3

Radu Mihnea

2

Semnături de domni și pretendenți de la începutul
sec. al XVII-lea: 1. Ștefan Bogdan, 1608; 2. Radu Mihnea,
1611 și 3. Constantin Movilă, 1611.

Ștefan Bogdan

1

Ștefan Bogdan

3

Radu Mihnea

2

Miron Barnovski

4

Semnături ale unor domni din sec. al XVII-lea:
1. Radu Mihnea; 2. Gavriil Movilă; 3. Alexandru
Cuconul și 4. Miron Barnovski.

Pisania m-rii Comana, construită de Radu Șerban.

Hartă reprezentînd Valahia și țările vecine de G. Mercator, 1628.

Acoperământul de mormânt
al lui Ieremia Movilă
de la m-reă Sucevița, 1606.

Ieremia Movilă și familia sa (pictură murală din biserica, m-rii Sucevița).

Regele Sigismund al III-lea al Poloniei
(gravură contemporană).

Hatmanul
Stanisław Żółkiewski.

Cuptoare de ars var descoperite
la Suceava, sec. XV—XVI.

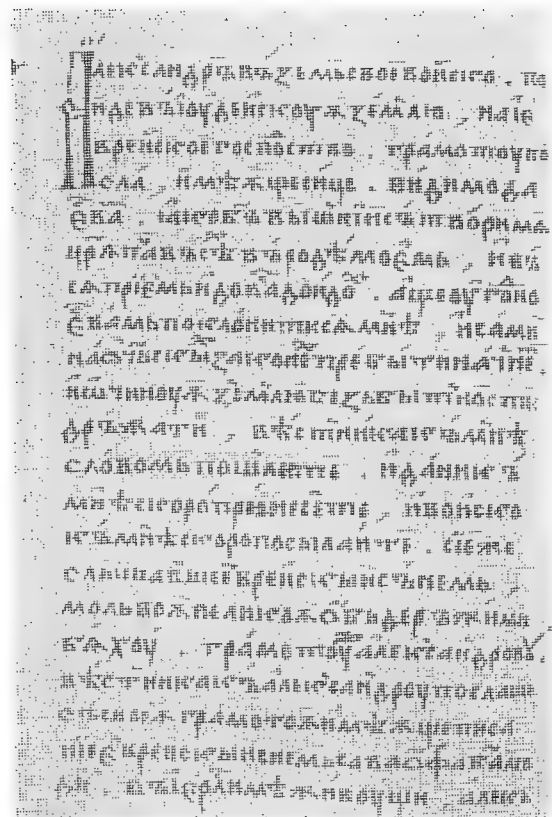
Țăran și țărăncă din Transilvania, sec. XVII.

Boier și boieroaică din Țara Românească sec. XVII.

Umanistul Nicolaus Olahus.

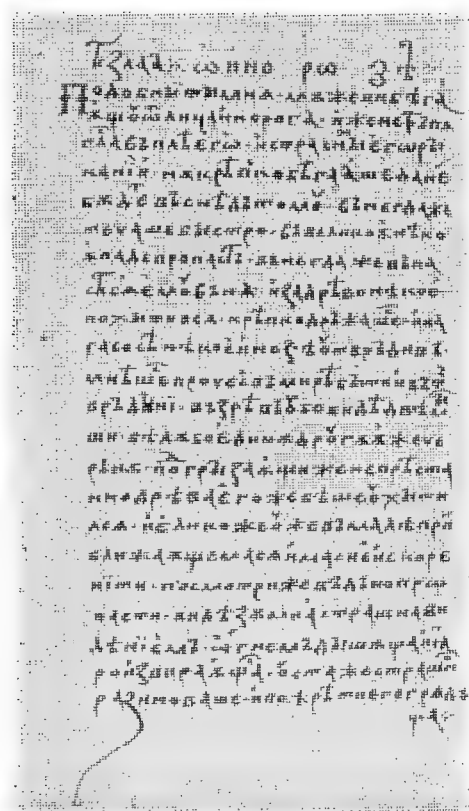

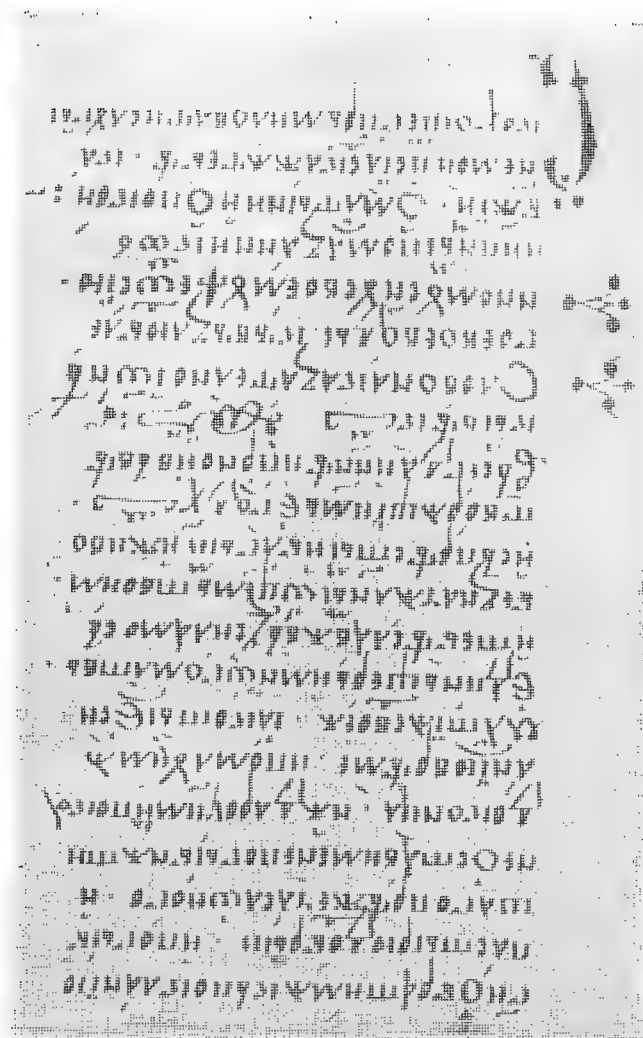
Pagină din *Alexandria*, ms. slav. din Moldova, sec. al XVI-lea (Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 357).

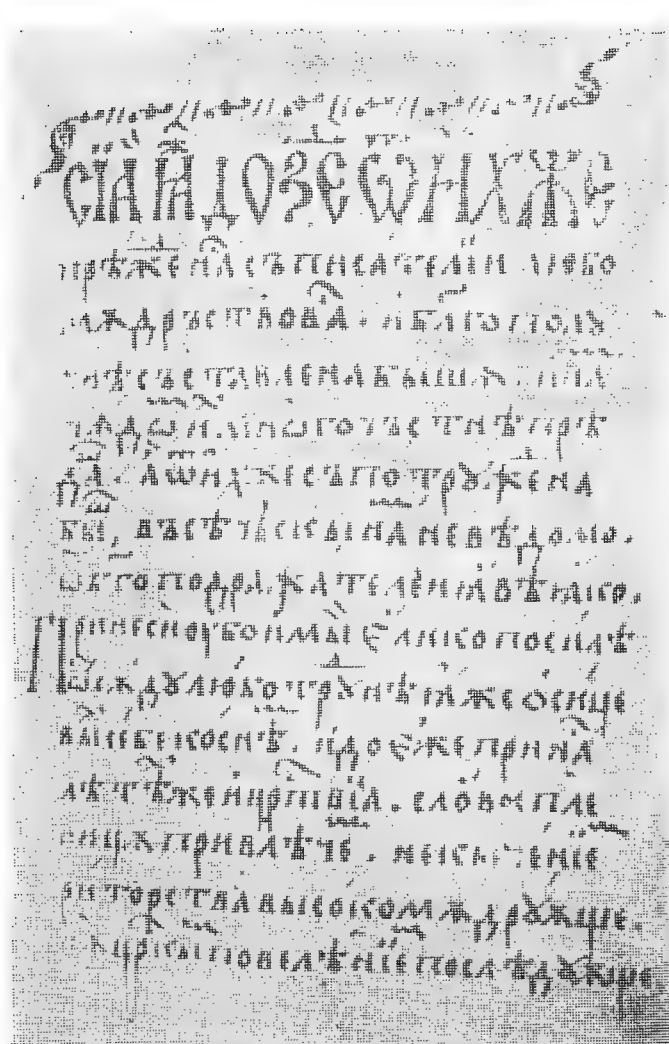
Umanistul Johannes Honterus.

Pagină din *Varlaam și Ioasaf*, ms. slav. din Moldova (Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 132)

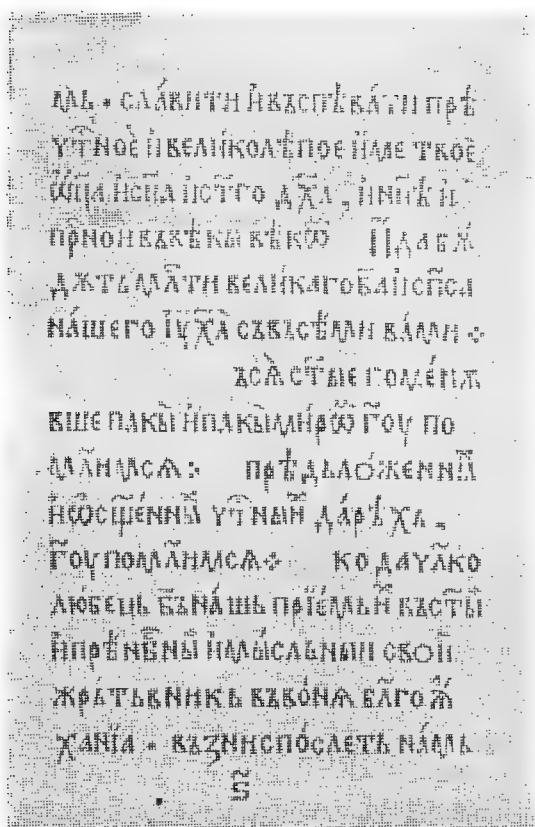

Pagină din *Învățăturile* lui Neagoe Basarab.

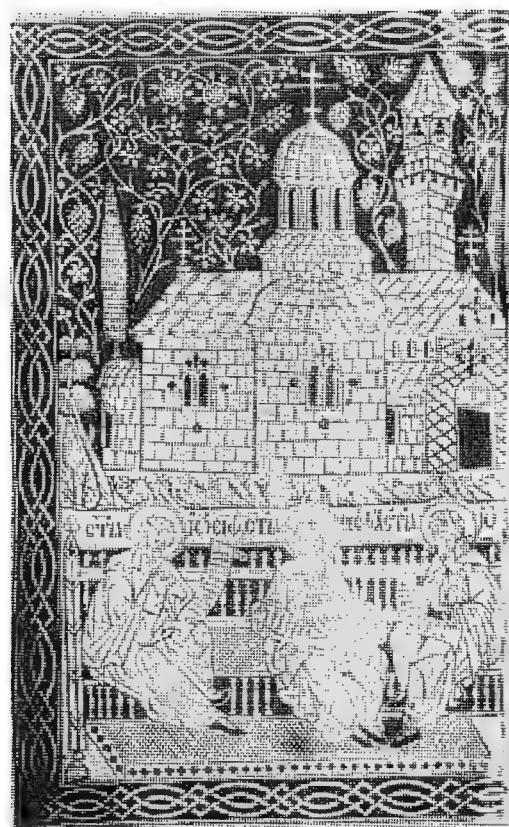

Pagină din *cronica* episcopului Macarie
sec. al XVI-lea

Pagină din *Liturghierul* tipărit
de Macarie, 1508.

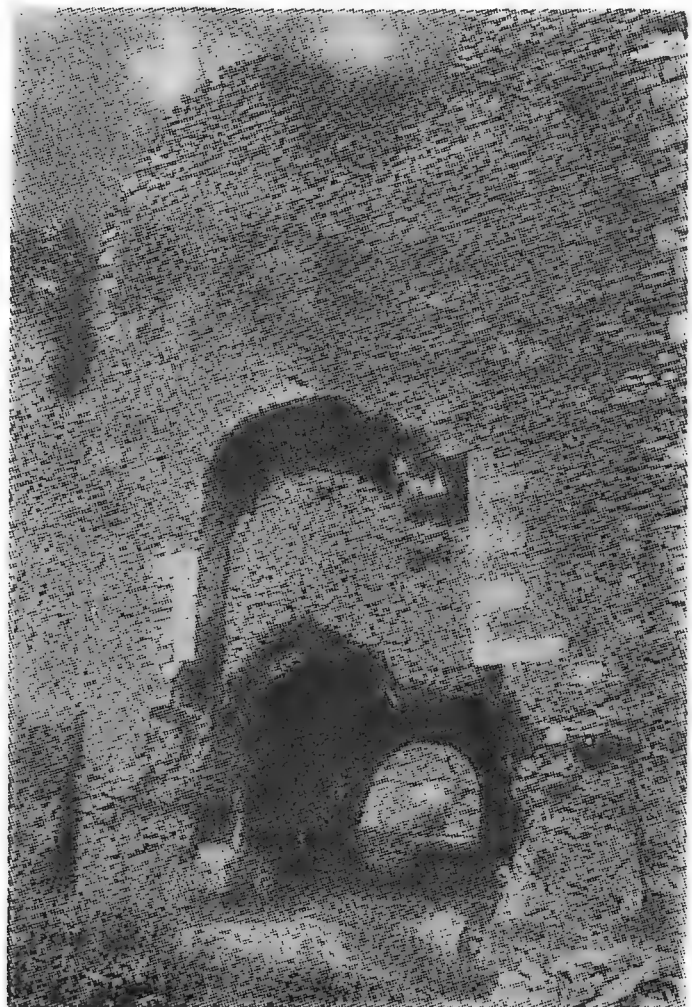

Ilustrație din *Octoihul* tipărit
de Macarie, 1510.

Biserica din Arbure.

Poarta de intrare
a cetății Neamț.

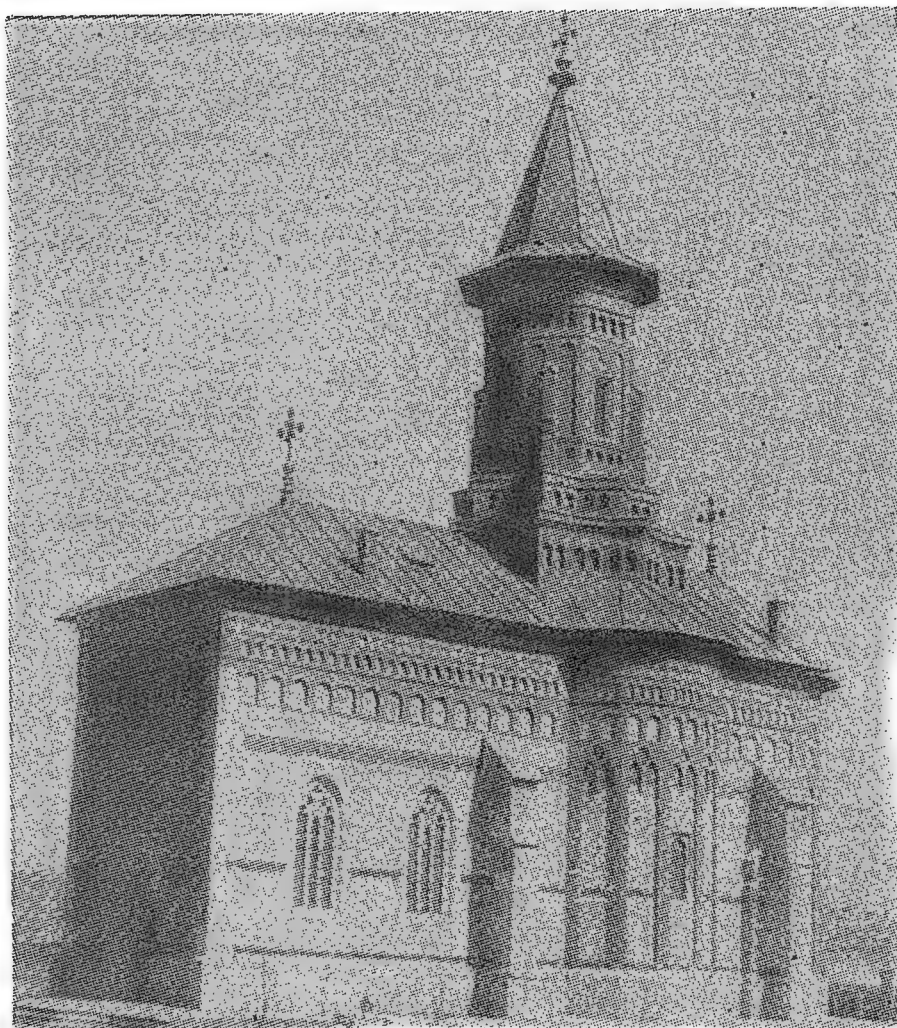

Biserica m-rii Neamț, construită de Ștefan cel Mare.

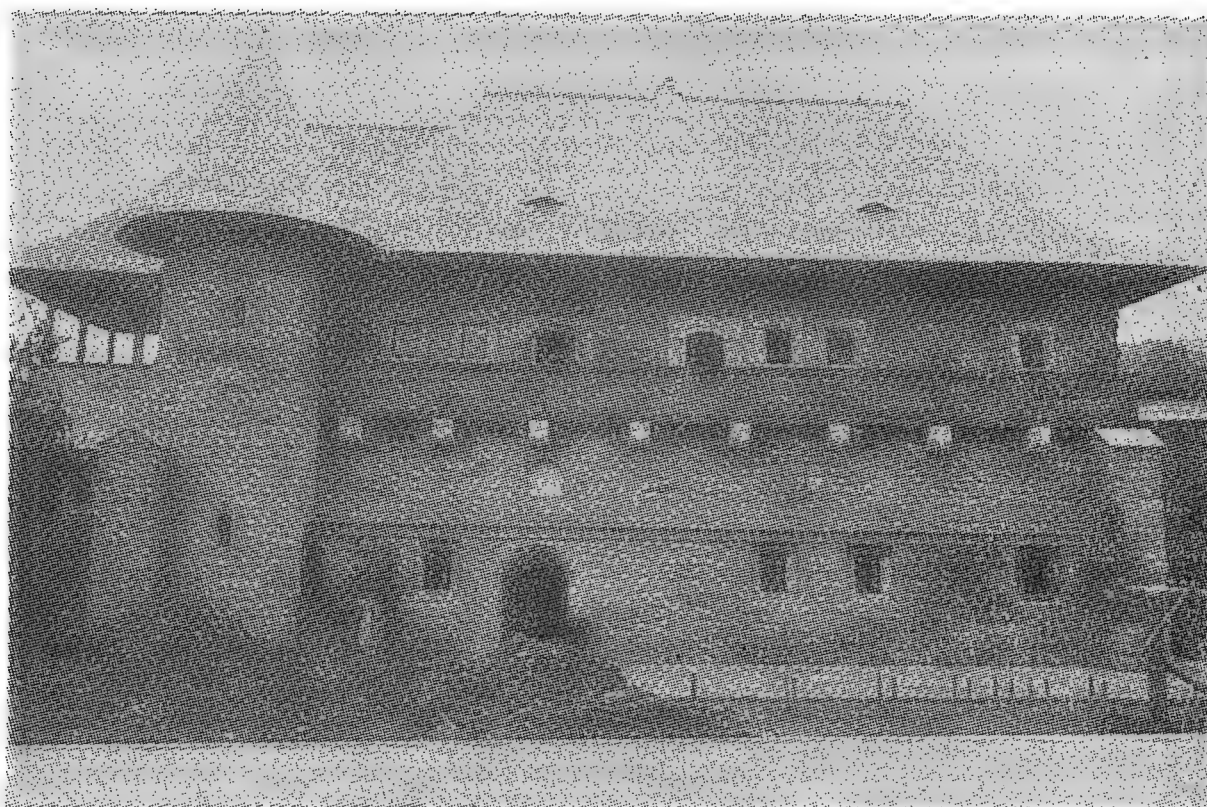

Biserica m-rii Voroneț.

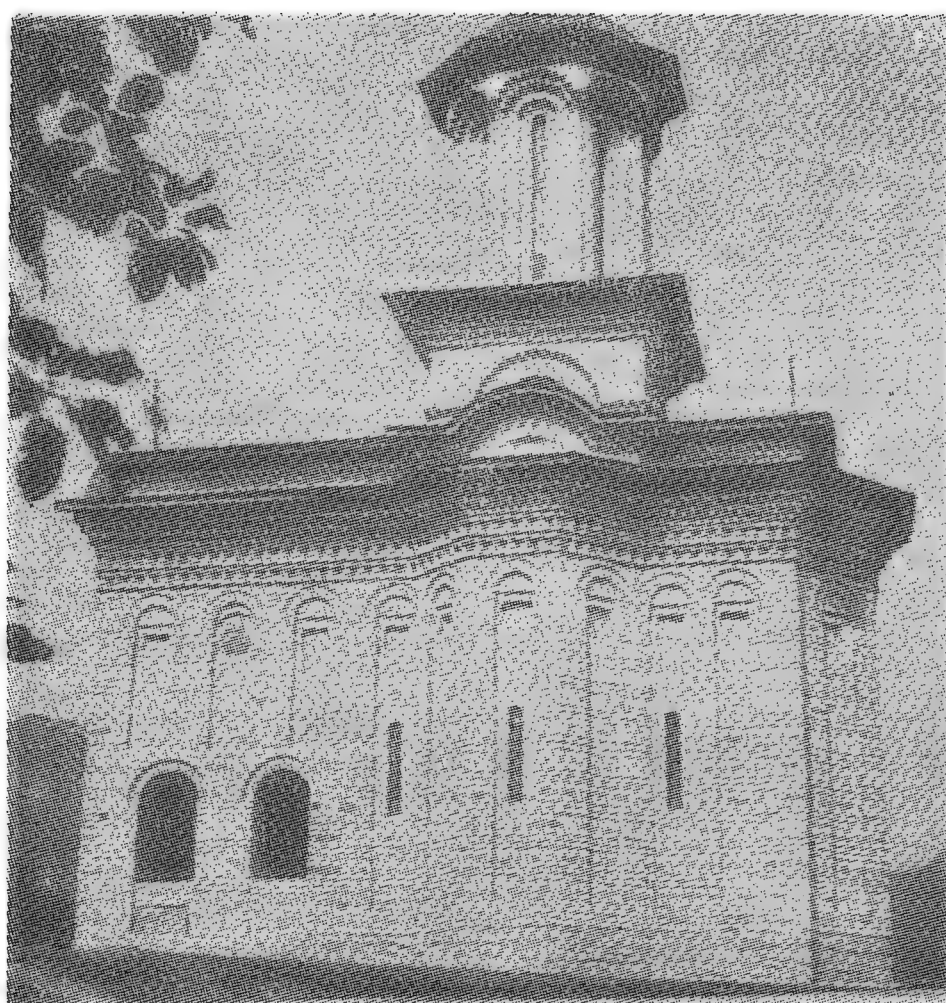
Biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău,
construită de Ștefan cel Mare.

Casa domnească de la m-reă Probota, con-
struită de Petru Rareș.

Clisiarnița m-rii Moldovița, construită de Petru Rareș.

Bolnița m-rii Cozia, construită
de Radu Paisie.

Biserica Trei Ierarhi (detaliu de fațadă).

Biserica Trei Ierarhi — Iași.

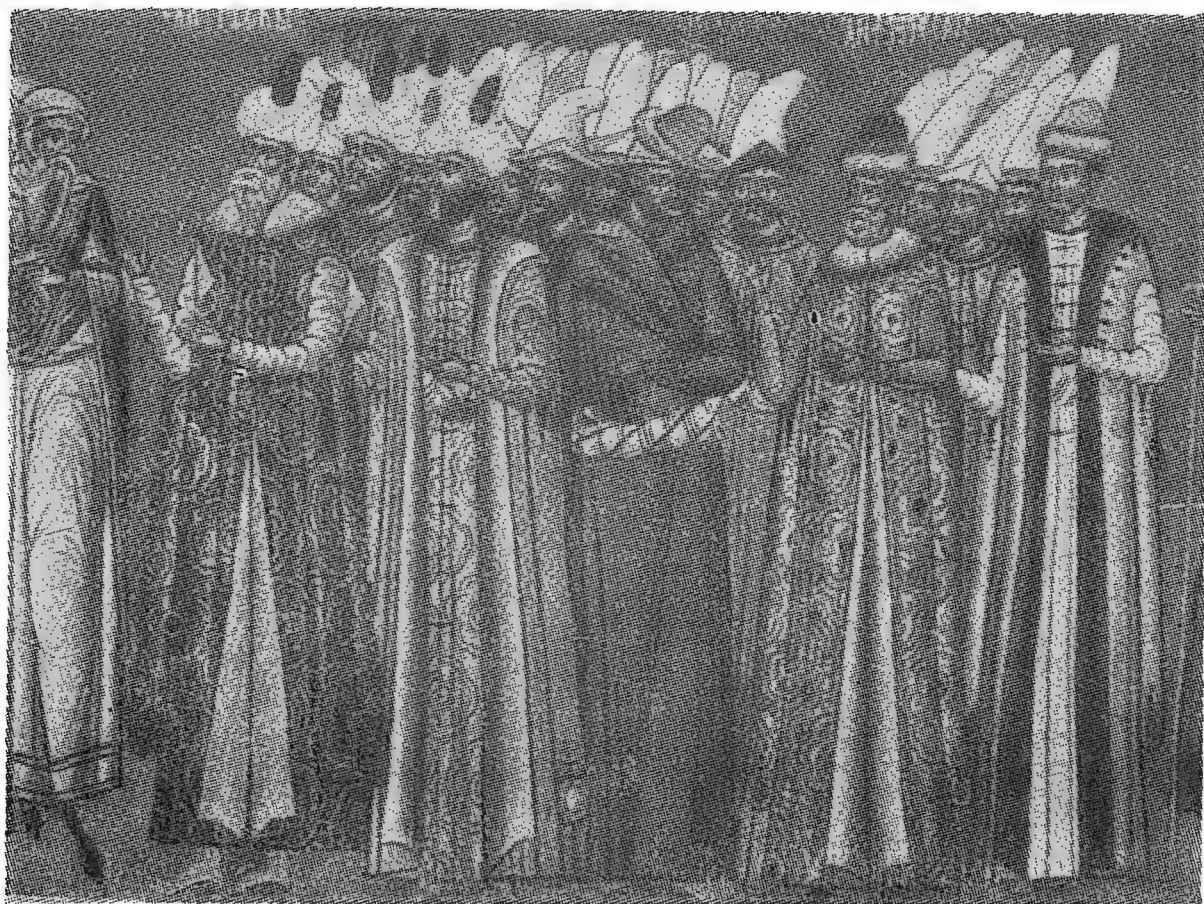
Fațada de nord a bisericii m-rii Bucovăț.

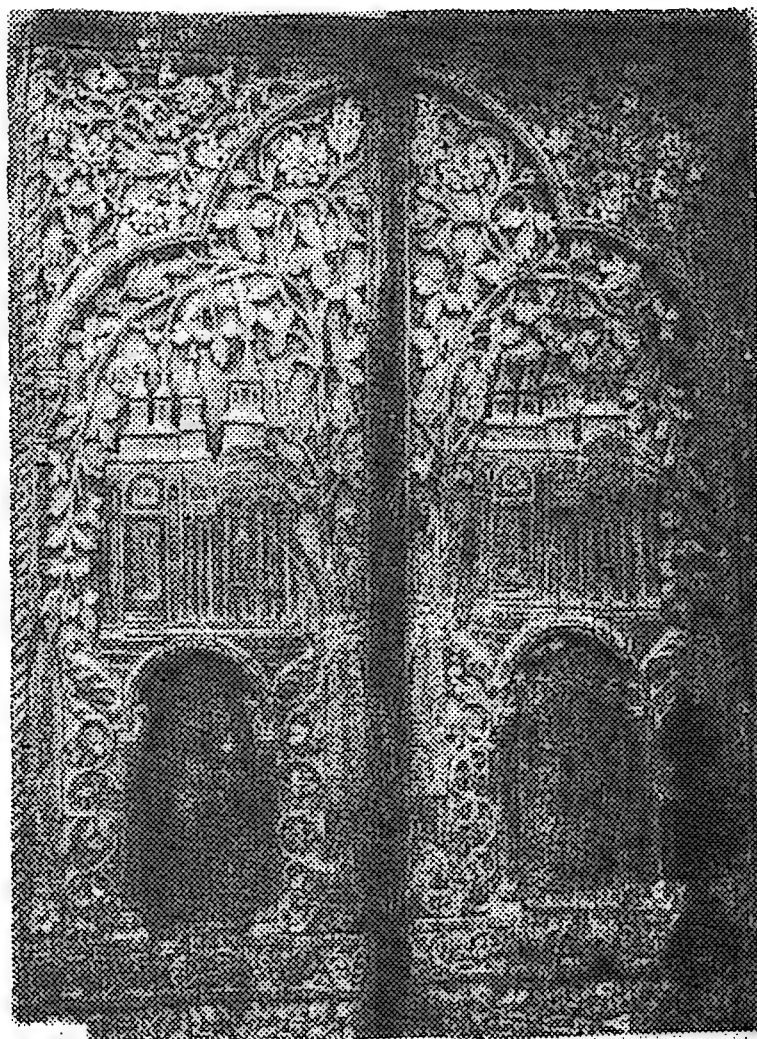
Biserica fostei mănăstiri Mihai Vodă, construită de Mihai Viteazul.

Turci și tătari din scena *Judecății de apoi*, pictură de la biserica m-rii Voroneț

Miniatură din *Evangheliarul* ms. de la Sucevița.

Ușa de lemn sculptat de la biserica m-rii
Cobia, 1572 (detaliu).

Pagină din Evangheliarul ms. de la Sucevița, 1605.

Ferecătura *Evangeliarului* postelnicului Marcea, 1519. —

[PREFAȚA LUI A. D. XENOPOL LA VOL. VI EDIȚIA A III-A]

În acest volum nu mai răzbat luptele pentru neatîrnare, care ațipesc o dată cu Mihai Viteazul; țările române au primit cu desăvîrșire jugul puterii otomane [1].

Se manifestă însă, în decursul perioadei cuprinse în el, primele semne ale unei lupte noi, iarăși seculară, cu o înrîurire străină, aceea contra elementului grecesc, care se încuibase cu încetul în aceste țări, mai întâi pe calea religioasă-culturală, apoi și pe cea comercială și politică. În volumul următor vom constata însemnătoarea împrejurare că, paralel cu izbucnirea nemulțumirilor ce s-au pricinuit de domnirea grecilor, se arată cea dintâi licărire a unei culturi a propriului grai, cultură ce va întări mai târziu răscularea <trezirea>, la început instinctivă, a simțămîntului național, impezindu-l și întărindu-l și pe calea conștiută.

[PARTEA A III-A]

**MUNTENIA ȘI MOLDOVA
DE LA
MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL
PÎNĂ LA MATEI BASARAB
ȘI VASILE LUPU
(1601–1634)**

MUNTENIA DE LA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÎNĂ LA MATEI BASARAB

(1601—1632)

Par. 1. Radu Șerban și Radu Mihnea

(1601—1616)

Simion Movilă, 1600—1602 [2]. — Domnia lui Mihai Viteazul încetează de fapt, în Muntenia Mare, după bătălia de la Teleajen, în 20 octombrie 1600, și în Oltenia după a doua luptă pierdută de el contra lui Simion Movilă, în ziua de 21 noiembrie același an, după care Mihai apucă calea spre Praga, iar Muntenia încapse sub ocîrmuirea lui Simion Movilă, care domnește în ea de la sfîrșitul anului 1600 pînă la jumătatea lui 1602 [3].

Prin întronarea lui Simion Movilă în Muntenia și readucerea lui Sigismund Báthory în Transilvania, pe lîngă Ieremia Movilă care domnea în Moldova, polonii, ce mai erau prieteni și cu turcii și prin aceasta erau la adăpost de năvălirile tătărești, ajunseseră stăpîinii netăgăduiți la Dunărea inferioară și în sînul (?) Carpaților, «cu alte cuvinte asupra întregii întinderi a Țărilor Românești».

Zamoyski, cancelarul polon, care introdusese pe Simion în Muntenia, se întoarce în Polonia, lăsînd protegitorului său 4.000 de poloni și moldoveni, care pradă țara în chipul cel mai cumplit. „O! săracă țară, exclamă cronicarul, ce au pățit atunci cu leșii și moldovenii, că au pradat și au jăcuit toată țara și mănăstiri și boieri și săraci, pînă ce au luat tot ce au găsit la dînșii”¹!

Simion Movilă strică mai multe din actele făcute de Mihai Viteazul; bunăoară, restituie moșnenilor din Apele Vii moșia ce le fusese luată domnească de Mihai Viteazul, pentru că nu putuseră plăti o dare impusă asupra lor, și apoi fusese dată de el fiicei sale, Florica, de zestre, la măritarea ei cu Preda postelnicul [din Greci]. Simion Movilă ia de la moșneni, ca preț de răscumpărare, 70.000 de aspri, în loc de cei 50.000 pentru care li se confiscase moșia, încît vedem că nu dorința de a restatornici o nedreptate împinsese pe Simion Movilă a lua satul Apele Vii din mîinile lui Preda și a-l restitui foștilor săi proprietari, ci setea de bani, îmbinată cu dorința

¹ Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 301 [*Istoria Țării Românești*, p. 83], confirmat prin hrisovul lui Radu Șerban din 29 mai (iunie) 1604, reprodus locul de pe documentul din arhiva statului de generalul P. V. Năsturel, *Lupta <Luptele> de la Ogretin și Teișani [din zilele de 13 și 14 septembrie 1602 (7111)]*, în „Analele Acad. Rom.”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXII, 1910, p. 551(7); „Simion vodă cu leși și moldoveni multă năpastă rea și moarte au căzut peste toți sărmanii, cu multe jafuri și multe prădări”. [Vezi textul exact în DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 133: „Iar apoi s-a întîmplat schimbarea vremurilor și a domnilor și greutăți țării și multe nevoi din partea turcilor și tătarilor și moldovenilor, de au venit în țară, au jefuit și au robît și s-a făcut domn Simion voievod, cu leșii și cu moldovenii, să cîrmuiască țara și mult rău, năpaste și moarte a căzut pe toți săracii, cu multe jafuri și cu multă pradă.”]

de răzbunare.² Simion își pune în lucrare gândul său dușmănesc contra rămășițelor partizanilor lui Mihai Viteazul, potrivnici polonilor, tăind pe doi boieri: Udrea banul Băleanu și Negru <Negrea> clucerul [4].

Acest sistem de ocîrmuire și mai ales stricarea actelor lui Mihai Viteazul nu putea conveni familiei Buzeștilor, care și dinșii trăgeau cele mai frumoase ale lor averi tot din acte de pe vremea lui Mihai Viteazul. De aceea, cu toate că doi din frați, Radu și Preda (Stroe rămăsese credincios lui Mihai pînă la moartea lui), după căderea lui Mihai la Teleajen, ca adevărați boieri români se dăduseră în partea celui mai tare, uitînd pe vechiul lor proteguitor care-i ridicase și-i înavuțise, văzînd încotro tindea ocîrmuirea lui Simion, fug peste Olt, adună oaste și-l gonesc din Muntenia [5].

Întrunindu-se apoi cu boierii lui Mihai Viteazul, care se înturnau din Transilvania după uciderea aceluia, se înțeleg împreună pentru a alege de domn pe Radu Șerban Basarab, care domnește timp de zece ani, de la 1602 pînă la 1611.³[6] La alungarea lui Simion Movilă din Muntenia contribuise și împrejurarea că Buzeștii se convinseseră în curînd că rău făcuseră de a se da în partea polonilor și a turcilor, deoarece nemții ajun-gînd, prin moartea lui Mihai Viteazul, stăpîinii Transilvaniei, era periculos a-i avea de dușmani.

Radu Șerban, 1602—1611 [7], era nepotul lui Neagoe Basarab, care pare a fi avut, pe lîngă fiul său Teodosie, încă și pe unul Șerban, deoarece [Constantin] Căpitanul ne spune că numele domnului era Radu, și că de pe tatăl său purta și numele de Șerban.⁴[8] El se afla în tabăra nemțească, unde, în noiembrie 1601, jură credință împăratului.

Basta trimite o oștire în Muntenia spre a pune în scaun pe prote-guitul curții sale. Deși această oștire pare a fi repurtat o victorie în prima ei ciocnire cu aceea a lui Simion Movilă⁵, totuși nemții nu izbutesc a scoate îndată pe acesta din scaun și se pare că ar fi urmat mai multe lupte cu izbîndă împărțită, deoarece în 8 aprilie 1602, Simion Movilă era încă în Muntenia și dădea o mulțamită unui boier al său „pentru că s-au nevoit la slujba domniei mele, cînd s-au ridicat niște hoți cu Radul Vodă asupra domniei mele”.⁶[9]

Curînd însă după această dată, Simion Movilă este alungat [10] și Radu Șerban încapă în domnia Munteniei. De abia însă se așezase în scaun și se apucase să mai îndrepte desperata stare a țării, rechemînd la locuin-țele lor pe oamenii ce fugiseră în munți⁷, cînd Simion Movilă revine cu o armată polonă și alungă pe Radu, care trece în Transilvania împreună cu familia Buzeștilor, de astă dată toți trei frații, căci și Stroe, după moartea lui Mihai se dăduse în partea lui Radu contra lui Simion. Mai

² Asupra acestui sat, vezi vol. II, p. 167.

³ Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 301—302 [*Istoria Țării Românești*, p. 84]. Basta scrie bistrițenilor că „Simion Vodă a trecut înapoi din Țara Românească în Moldova și Iași este în mîna lui Radu Vodă” (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 755—6).

⁴ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 240. [Vezi Radu Popescu, *Istoriile*, p. 80—81, unde textul este: „acest Șerban vodă, ce-l numesc așa, obicînuindu-se oamenii, nu l-au chemat Șerban, ci pe tată-său, iar pe el l-au chemat Radul”].

⁵ Basta către Rudolf, 6 nov. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 271).

⁶ Documentul se află publicat în Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 113 [DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 38]. Vezi scrisoarea lui Basta din 5 martie (24 febr.) 1602, prin care arăta că a dat lui Șerban arme și praf [de pușcă] pentru a trece în Valahia (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 130). Asupra luptelor dintre Șerban și Simion, vezi mai multe scrisori între Basta și Lassota (*ibidem*, p. 133 și urm.).

⁷ Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 302 [Vezi *Istoria Țării Românești*, p. 85, unde textul este: „și să strînseră toți oamenii cei răsipiți, cîneși la locul lui, mulțu-mind lui Dumnezeu pentru pacea ce le-au dat”].

trec tot acolo și alți boieri cu femeile și copiii lor, acei ce se răsculasera contra lui Simion și trebuiau să se teamă de răzbunarea lui.⁸

Radu trimite la împăratul pe Stroe Buzescu cu o scrisoare, care, ajungând la Praga în 19 martie, împăratul îi promite sprijinul său și însărcinează pe Basta cu restituirea în scaun a voievodului muntean [11].

În 13 și 14 aprilie <septembrie> 1602 se dă o luptă foarte crâncenă între Radu Șerban, ajutat de nemți, și Simion Movilă, luptă ce se petrece în două localități apropiate: Ogretin și Teișani [12], în care Radu iese învingător, dar Stroe Buzescu, care-l ajutase atât de mult, este rănit și moare în 2 octombrie același an. ⁹[13]

Radu Șerban reocupă tronul țării, întrucât în 21 al acelei luni [iulie] găsim o scrisoare a generalului Basta către Lassota în care îi spune că „Valahul, în acest moment, trebuie să fi reintrat în provincia lui, unde se vede că Simion nu a îndrăznit să-l aștepte.”¹⁰

Basta ordonă <cere> lui Radu să cadă asupra turcilor peste Dunăre spre a-i mai detrage de la mersul lor victorios în Ungaria, în care ei izbutiseră a lua cetatea Stuhlweissenburg, în 29 august 1602.¹¹ Deși Radu Șerban nu putu îndeplini aceste dorinți ale nemților, întrucât tot pe atunci stăruia la turci ca să fie confirmat în scaunul Munteniei,¹² totuși îl vedem cerînd, în 14 septembrie, împreună cu cei trei frați Buzești, ca o mulțămîntă a slujbelor lor, anume ca împăratul să le dăruiască niște castele din Transilvania.¹³ Se mai roagă Radu Vodă ca împăratul să-i ajute pentru a mîntui țara de dușmanii ce o amenințau, să-i trimită bani, oștiri și altele trebuitoare la război, după cum fusese cu Mihai Vodă, predecesorul său.¹⁴

În acest timp, afacerile din Transilvania se întorseseră cu totul în contra nemților. Sigismund Báthory amenința să reintre în țară cu poloni și moldoveni și Moise Székely dăduse pe față scopurile sale dușmănești contra domniei germane; căpetenia ungurească cere chiar și obține un ajutor turcesc contra germanilor.

Tot atunci polonii stăruiau la turci contra lui Radu Vodă și, făgăduind sultanului ajutorul lor în lupta cu nemții, pretindeau de la ei trecerea ambelor țări române sub supremația lor și înlocuirea lui Radu Vodă cu Simion Movilă. Se înțelege de la sine cum asemenea amenințare a poziției sale din partea polonilor trebuia să arunce tot mai tare pe Radu Vodă în brațele nemților, cu atât mai mult că și familia cea mai însemnată a boierilor de atunci, Buzeștii, deveniseră partizanii cei mai aprinși ai politicii germane. De aceea, cînd Radu-Vodă vroi să se deie și în partea turcilor [14], spre a dobîndi de la ei confirmarea domniei, el

⁸ Michael Zekel <Székely> către Rudolf, 28 febr. 1602 și Ștefan Kakas către Zaharia Gaitzkouler, 12 mart. 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 290 și 294).

⁹ Rudolf către Radu Vodă, 21 april. 1602 (*ibidem*, p. 298). Toate aceste fapte sînt confirmate de inscripția pusă de jupîneasa Sima stolniceasa pe mormîntul bărbatului ei, Stroe Buzescu, în 2 oct. 1602 și de hrisovul lui Radu Șerban, reproduse ambele de generalul Năsturel în lucrarea citată la nota 1.

¹⁰ Basta către Lassota, 21 iulie 1602 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 307). Ultimul document al lui Simion Movilă, dat după întoarcerea lui în Muntenia, este din 25 iunie 1602 (Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 119) [DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 53].

¹¹ Instrucțiunile arhiducelui Matei <Mathias> către Basta, 28 aug. 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 310). Compară Zinkeisen [*op. cit.*], III, p. 611.

¹² Mai multe rapoarte ale lui Agostino Nani, ambasador venețian, către doge din 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 256–265).

¹³ Radu Vodă către Rudolf, 14 sept. 1602 (*ibidem*, IV/1, p. 318): „ob respectum nostrum <nostrorum> fidelium servitiorum, [curam habere] Castella [que] praedicta, ex gratia clementer conferre”.

¹⁴ Radu Vodă către Rudolf, 12 sept. 1602 (*ibidem*, p. 319).

fu amenințat că va fi părăsit de boieri, care vor alege un alt domn supus împăratului.¹⁵

Iată unde ieșise politica nemților. Vroiseră a se sluji de unguri, pentru a scăpa de Mihai Viteazul și fuseseră prinși în laț; căci ungurii îi întrebuințaseră pe dînșii spre a înlătura domnia românului și acuma îi alungau, vroind să deie Transilvania unui principe din sîngele lor, numească-se el Báthory, Székely, sau cum va vroi. Ba ei nu se mulțameau a provoca amestecul polonilor, ci chiar pe turci, dușmanii creștinătății, îi chemau în Ardeal, aducînd ei asupra Germaniei <Imperiului habsburgic> acel pericol de care se temuseră nemții că-l va aduce Mihai.

Nemții însă întrebuințează pe Radu Șerban ca pe un simplu instrument al politicii lor, cînd în contra turcilor și a tătarilor, cînd, după cum vom vedea, în contra transilvănenilor. Ei aveau deplină conștiință despre deosebirea dintre Radu Șerban și Mihai Viteazul. Anume, cerînd Radu-Vodă de la împăratul ca să-i deie pe an suma colosală de 480 000 de lei pentru întreținerea armatei, plus 10 000 de lei, bani pentru masă, consiliul imperial observă „că Mihai Vodă era domn al țării și s-ar fi aliat cu maiestatea sa, pe cînd Radul ar fi fost pus în voievodat prin generalul împăratului din Transilvania.”¹⁶ Deși împăratul, aprobînd părerea camerei aulice, răspunde lui Radu că nu poate să-i dea atîția bani, totuși îi încuviințează 100 000 de taleri ajutor pentru armată, îi trimite un steag de domnie ca semn de distincție¹⁷ și întărește prin o diplomă pe Radu Vodă și pe urmașii săi în scaunul Munteniei.¹⁸

Și, într-adevăr, Radu-Vodă merita să atragă asupra lui favorurile curții din Viena; el face imperialilor o slujbă eminentă. Pătrunzînd în Ardeal contra lui Moise Székely, îl bate și ucide într-o luptă crîncenă lîngă Brașov [15], luînd de la turcii ce-l ajutaseră aici 32 de steaguri, pe care le trimite împăratului Rudolf.^{18bis}

Țăranii români din Transilvania, văzînd din nou un domn de neamul lor trecînd munții și crezînd că acesta va fi altfel de cum fusese Mihai, se răscoală iarăși în contra nobililor. Dar dacă ei nu fuseseră ajutați de un domn ce avea în fundul gîndului său ideea neatîrnării, erausă fie plîngerile lor băgate în samă de unul ce venea în Ardeal, cum spunea el singur, ca „slugă jurată a împăratului german?”¹⁹

Basta, puțin timp după această luptă, se întîlnește cu Radu Șerban în Brașov, spre a pune la cale cele trebuincioase.²⁰ Boierii, partizani tur-

¹⁵ Agostino Nani către doge, 9 april. 1602 (*ibidem*, IV/2, p. 259). Vezi tot acolo o serie de documente care slujesc de bază expunerii din text, p. 256—270. Asupra ajutorului turcesc adus de Moise Székely, vezi Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 23 sept. 1602 (*ibidem*, IV, p. 321). O scrisoare a sultanului Mehmed către Sigismund, regele Poloniei, ca să ajute lui Moise Székely, 6 mai 1603 (*ibidem*, p. 340).

¹⁶ Hotărîrea Camerei aulice, 15 april. 1603 (*ibidem*, p. 335).

¹⁷ Rudolf II către Basta, 18 mai 1603 și arhiducele Matei <Mathias> către Basta, 30 iulie 1603 (*ibidem*, p. 341 și 345). [Primirea banilor este confirmată și de Radu Șerban, care afirmă că solii săi Radu clucerul și Preda banul Buzescu i-au adus „mulți bani de la împăratul creștin, ca să ne scoatem țara și moșia noastră din mîinile dușmanilor noștri, turci și tătari și leși și moldoveni” (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 134)].

¹⁸ Din 10 dec. 1608 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/2], p. 350).

^{18bis} Între alte izvoare asupra luptei de la Brașov, vezi N. Iorga, *Socotelile Sibiului*, in „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIII <XXXI>, 1899, p. 272, 1603 iulie 20: „Fröliche Tottschaft dass der Zekely Mosis umbracht war und sein ganz Lager geschlagen”. Compară trei rapoarte ale ambasadorului venețian către doge, 4, 11 și 18 aug. 1603 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 270—271). «Cel din 18 vestește moartea lui [Moise] Székely».

¹⁹ Radu vodă către solii săi, 21 ian. 1604 (*ibidem*, p. 364).

²⁰ Paul de Krauseneck către Nicolae Burghausen, 26 febr. 1604 (*ibidem* <IV/2>, p. 370). Asupra acestei întîlniri din Brașov, în care se bea mult vin, vezi N. Iorga, *Socotelile Brașovului* [și scrisori românești către Sfăt în secolul al XVII-lea, în „Analele Acad. Rom.,

cilor, polonilor și ai lui Simion Movilă pribegiți în Moldova, văzînd că cu ajutorul tuturor proteguitorilor lor nu ajung la nici o ispravă și mai ales că turcilor le mergea rău în acest an în războiul lor cu nemții, atacînd fără nici o izbîndă cetățile Pesta și Gran,²¹ se hotărăsc a cere de la însuși împăratul Germaniei restituirea lui Simion Movilă în scaunul Munteniei! Neștiind ei că tocmai pe atunci Radu Vodă fusese pus de împăratul a mijloci o pace cu tătarii, spre a slăbi astfel puterile turcilor, ei pîrăsc pe Radu Vodă la împăratul că ar umbla să se împace cu acel popor.²² [16]

Odată cu această pîră, adresată unui personaj din Austria de pe lîngă curtea imperială, aceiași boieri mai trimit și o alta, *scrisă românește*, comisarilor împărătești din Ardeal. După ce boierii descriu în culori foarte negre starea de silnicie a Munteniei în urma prădăciunilor comise de tătari și de turci [17], ceea ce i-ar fi silit a-și părăsi ocinile și a căuta scăpare „la acest domn bun și de casă mare, creștin, Movilă-Voievod”, ei sfîrșesc prin a ruga pe comisar să arate „această jalbă a noastră luminatului împărat creștinesc și toată răutatea ce se face într-acea țară, că doară s-ar milostivi luminatul împărat creștinesc de să scoată pre acei oameni răi ce au pustiit acea țară și să ne lase pre un domn ce am avut și mai înainte vreme, pre Simion-Vodă.”²³

Simion făgăduia în același timp împăratului chiar tribut, numai să i se deie domnia Munteniei. Imperialii însă se temeau pe de o parte de opoziția boierilor munteni, dușmanii lui Simion; apoi de căderea ambelor provincii române în mîinile Movileștilor, „ginte <neam> în care nu poți să te încrezi, fiind deprinsă în meșteșugurile turcești”, pentru care erau de părere a se menține mai bine Radu, „care nu slujise nimănui altuia pînă atunci.”²⁴

De abia însă pierise Moise Székely și alt nobil ungur, care avea de mult pretenții la tronul Transilvaniei, Ștefan Bocskai <Bocskay> «cunoscutul dușman al lui Mihai Viteazul», se răscoală în nordul acestei țări, periclitînd în chip și mai grav stăpînirea germană. Ungurii se alcătuiesc în bande prădătoare, care măcelăresc pe germani în toate părțile. Împotrivirea germanilor scade mereu și în curînd Transilvania rămîne liberă de ei, cu tot ajutorul cerut de la Radu; ba chiar turcii, izbutind a lua Granul și Neuhäusel în decursul anului 1605, ei recunosc pe Bocskay de rege al Ungariei.²⁵

Mem. Secției istorice”, s. II, t. XXI, 1899, p. 116]: „Ist in aneinem Keller auf den Herrn Basta ... und Radul Wayda sind in Wein aufgegungen”.

²¹ Zinkeisen, [op. cit.], III, p. 612.

²² Vezi tratările <tratativele> de pace urmate între Radu vodă, comisarii imperiali și tătari, între altele în 30 iunie 1604 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 371). Pîra boierilor pribegi trimisă din Iași, 25 iulie 1604 (*ibidem*, p. 383), este semnată de următorii boieri: Eftimie mitropolitul, Daniil Danilovici logofăt, Pavel Pavlovici logofăt, Ioan Catargiu spătar, Vasile clucer, Voicu vistier, Cîrstea armaș, Andrieș <Andreico> comis, Radu logofăt, Hîrcan <Hîrcan> armaș, Nanu postelnic, Simeon pitar, Onesiu <Oancea> vornic, Șerban vornic, Neagoe Meota (?) postelnic, Gheorghie <Motă, trecut greșit> căpitan, Danciul postelnic, Stanciul armaș, Sîrbul clucer <sluger>, Petru stolnic, Stan părcălab, Niculae ban „și alți mulți nobili din aceeași provincie transalpină, ale căror nume și sigilii nu sînt puse aici”. Exemplarul unguresc al acestei păci (*ibidem*, VIII, p. 277) <276–279>.

²³ 1604, fără dată lunară (*ibidem*, <N. Iorga, op. cit.>, p. 405), iscălită de o parte din boierii de mai sus. Toate aceste tratări motivează mai multe solii trimise de boieri din și către Moldova și Muntenia dovedite prin *Socotelile Brașovului*, ed. N. Iorga (mai sus nota 20) p. 118 (10).

²⁴ Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 6 nov. 1604 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 401). Un document intern întărește dușmănia Buzeștilor contra familiei moldovenesti Movilă. Preda Buzescu, banul Craiovei, iartă lui Pătru logofătul birul satului Goești „pentru că-i adusesese vestea cea bună că Ieremia Vodă a murit”. (1605 [18], document de la Radu Șerban în G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VI, p. 173).

²⁵ Zinkeisen, [op. cit.], III, p. 616.

Radu, văzînd că nemţii se retrag, se pleacă către turci şi, supunîndu-se lor, primeşte de la ei, pe cît şi de la tătari, cîte un steag de domnie fără a înceta însă pe de altă parte a jurui credinţă nemţilor.²⁶ El încheie şi cu Bocskay pace în 1605 [19], şi astfel Muntenia, care gravitase un moment către germani, reintră iarăşi în stăpînirea <sub dominaţia> turcească şi în atîrnarea ţărilor ce se ţineau de acea împărăţie.^{26bis}

Tot pe atunci, tocmindu-se şi pacea de la Zsitvatörök între turci şi germani, în 1606 [20], Muntenia putu dobîndi ceva răgaz, încetînd de a mai fi expusă la vijeliile unui veşnic război şi după cum spun cronicarii: „oamenii pămîntului se bucurară, scăpînd de robie, de prăzi, de fugi prin munţi şi de toate groazele şi călcăturile oştilor şi toţi dau laudă lui Dumnezeu, trecînd 5—6 ani cu pace.”²⁷

O singură dată fu turburată liniştea Munteniei de la 1605—1609; anume, Simion Movilă, fiind alungat din Transilvania de către Bocskay după împăcarea acestuia cu Radu, trece la tătari, pe care izbuteşte a-i repezi asupra Munteniei; Radu-Vodă însă îi bate în gura Teleajenului, luptă în care Preda Buzescu este rănit şi moare în Braşov [21]. Murind Ieremia Movilă şi fratele său Simion urmîndu-i în domnia Moldovei, Radu Şerban scapă de un compeţitor periculos.²⁸

De altfel, în acest răstimp aflăm pe Radu Şerban cultivînd prietenia Porţii, prin trimiterea unui frumos dar, o caretă cu „coloane de argint, coperită cu catifea roşie şi ferecată cu vergi de aur, împreună cu şase cai prea frumoşi, cu harşele tot de catifea roşie”,²⁹ nu mai puţin prin plata regulată a tributului.

Pacea de la Zsitvatörök nu hotăra tocmai punctul de ceartă între cele două împărăţii, anume cui se cuvenea stăpînirea Ungariei şi a Transilvaniei, mărul de ceartă între ele. Articolul al IV-lea prevedea anume între ambele împărăţii că mai ales ţara Ungariei şi provinciile acelea care din vechime se ţin de ea, precum şi celelalte state, ţări şi provincii de lîngă mare, pe cît şi de pe uscat, care sînt proprietatea ambilor împăraţi şi toate acele ţări care sînt ale casei de Austria sau atîrnă de ea să fie cuprinse în această pace.³⁰

Acest condominiu dă în curînd naştere la noi neînţelegeri, care, atrăgînd în ele şi pe principele muntean, aduc căderea lui de pe tronul ţării sale. Anume, după moartea lui Bocskay în 1606 [22], urmase Sigismund Rákóczi, 1607, care trece însă prin stăruinţi turceşti drepturile sale lui Gavril <Gabriel> Báthory, partizanul otomanilor. Partida germană însă susţine de candidat pe Valentin Homonai, pe care însuşi Bocskay, în lipsă de moştenitori, îl desemnase de urmaş pe patul său de moarte.

Împăratul Rudolf se hotărăşte a combate pe omul turcilor, Báthory, şi izbuteşte a trage în alianţa sa pe Radu Şerban al Munteniei şi pe Constantin Movilă al Moldovei. Gavril Báthory, aflînd de această alianţă, după ce ia Sibiul şi Braşovul din mîinile imperialilor, îşi adună toată oastea la baza munţilor dinspre Valahia şi, în 30 decembrie 1610,

²⁶ Georg Hoffmann, Carol Imhof, [Albert Huet şi Ioan Remensis] către Basta, 2 febr. 1605 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 409): „Radulius Stindardum a Turcis et Tartaris iam accepit, sinceram nihilominus Suae Maiestati Fidem liberaliter promittens”. Compară Octavian <Ottaviano> Bon către doge, 20 ian. 1605 (*ibidem*, IV/2, p. 280).

^{26bis} Încheierea tratatului în 27 iulie indicată în N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, p. 120 şi 123.

²⁷ Constantin Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 240—241. [Vezi şi Radu Popescu, *Istoriile*, p. 81; „au trecut 5, 6 ani cu pace” este separat, după lupta cu Moise Székely].

²⁸ Octavian Bon către doge, 12 aug. 1606 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 289).

²⁹ Octavian Bon către doge, 26 iunie 1608 (*ibidem*, p. 298).

³⁰ Reprodus de Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 618.

trece fără veste în Muntenia și alungă pe Radu Șerban [23], care fuge cu femeia și copilul său, adăpostindu-se în Moldova, în luna ianuarie 1611.³¹

O cronică contemporană descrie în culori foarte vii cumplitul jaf și cumplita prădăciune cărora fu expusă atunci Muntenia din partea oștirilor lui Báthory: „nimic nu fu cruțat, nici biserici, nici mănăstiri; ele fură prădate nu numai de aurul și argintul lor, ci și de acoperământul lor de plumb. Mormintele fură deschise și icoanele sfinților despoiate de toate podoabele lor. Poporul de jos se afla în starea cea mai disperată, fiind nevoit, pe un ger cumplit, a rătăci prin păduri. Țăranii ce fură găsiți pe la casele lor fură tratați în modul cel mai crunt de secui și haiduci; prin grele cazne siliți să-și arate banii și după aceea tot uciși. Cătră sexul femeiesc se comiseră neomeniile cele mai înfiorătoare.”³²

Báthory ocupă Muntenia și vine pînă în capitala ei, Tîrgoviștea, cerînd de aici la Poartă să i se dea lui domnia acelei țări.³³ Sultanul însă, auzind de fuga lui Radu Șerban și nevoind să întărească prea mult pe principele transilvan, dă domnia lui Radu, fiul lui Mihnea, care, pornind către Muntenia, ajunge la Giurgiu, dar nu îndrăznește a înainta mai departe decît după ce Báthory iese din Muntenia.³⁴ [24] Muntenii însă, nemulțumiți cu fiul lui Mihnea, „care el însuși era turc și al cărui tată fusese turc,”³⁵ ajută lui Radu Șerban a recăpăta scaunul. În luna mai el ia în slujba sa pe Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul [25], și, împreună cu partida imperială din Muntenia, alungă pe Radu Mihnea și pe cîsnegiul turc ce vroia să-l așeze în domnia Munteniei.³⁶

Încă de pe cînd Radu Șerban se afla refugiat în Moldova, împăratul german îl provocase atît pe el cît și pe Constantin Movilă, domnul Moldovei, a încheia un tratat cu dînsul în contra lui Gavril <Gabriel> Báthory. Tratatul cu Radu este subsemnat în Moldova, în ziua de 20 februarie 1611, în orașul Roman, unde petrecea principele muntean.³⁷

Reintrînd Radu Șerban în domnia Munteniei, el trimite în mai multe rînduri răspuns la generalii imperiali, între altele în 4 mai, că este gata de luptă și că să pună în lucrare tratatul încheiat.³⁸ Neprimind pînă la 14 mai nici un răspuns de la împăratul și fiind amenințat din nou de Báthory, el trimite în 27 acelei luni în solie la împăratul Rudolf pe Petru Armeanul; pe de altă parte, trimite o ambasadă și la Poartă, spre a cere să i se dea lui domnia. Trimișii lui sînt primiți întîi de turci cu cea mai mare mînie; după ce însă încep a da bani, sultanul se mai îmblînzește,

³¹ Simion Contarini către doge, 22 ian. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 311).

³² Auszug aus Mihael Weiss, *Brevis consignatio tumultuum bellicorum inde ab anno Christi 1610 ambitione et inquietudine Gabrielis Bathori princ. Transmotorum*, în *Siebenburgische Quartalschrift*, III-ter Jahrgang, 1793, p. 241—264. Locul <textul> reprodus se află sub anul 1610. Compară cele ce spune mitropolitul Matei al Mirelor în cronica lui, publicată de N. Iorga, în studiul citat, p. 192: „prădau, prăpădeau, ardeau, chinuiau, puneau cărbuni pe pîntecele oamenilor și-i înăbușeau cu fum și oțeturi foarte acre; scoteau ochii, tăiau mîinile și picioarele, jupuiau pielea de pe genunchi pînă la oase”.

³³ „Sensus literarum Principis Transilvaniae Gabrielis Bathorei ad Imperatorem Turcarum [...] datae <datum> Valachiae Transalpinae in oppido Tergovistia die 7 Ianuarie anno Domini 1611” (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 313 [—315]).

³⁴ Simeon Contarini către doge, 5 febr. 1611 (*ibidem*, p. 312) și un altul din 2 aprilie 1611 (*ibidem*, p. 317).

³⁵ Altă scrisoare din 11 iunie 1611 (*ibidem*, p. 319).

³⁶ Altă scrisoare din 11 iunie 1611 (*ibidem*, p. 320).

³⁷ Tratat din 20 febr. 1611 (*ibidem*, IV/1, p. 429): „actum in civitate Romania in regno Moldaviae” [p. 430].

³⁸ Scrisoarea lui Radu Șerban din 4 mai 1611 (*ibidem*, p. 435). Alta din aceeași dată către staturile <stările> Ungariei [Superioare] (partida rămasă credincioasă împăratului) (p. 436).

avînd de scop a-i stoarce pe cît va putea și apoi a numi tot pe Radu Mihnea domn în Muntenia.³⁹

Între acestea, Gavril <Gabriel> Báthory pătrunsese a doua oară în Muntenia [26], de astă dată ajutat de Const[antin] Movilă care nu știm pentru ce se întorsese împotriva lui Șerban, după cum se vede lucrul din un document din 22 august 1611 prin care Const. Movilă dă lui Arpentie postelnicul „siliștea Dădești, alătura de ocolul Tîrgului Frumos, pentru 6 cai buni și 120 de ughi galbeni dați lui Ahmet pașa cînd au trecut în Țara Muntenească cu oaste împotriva Radului-Voievod Șerban.”⁴⁰

Radu Șerban însă, de astădată pregătit de luptă, îl respinge pînă sub zidurile Brașovului, luîndu-i mai multe steaguri,⁴¹ [27] și curînd după aceea intră din Ungaria în Transilvania generalul împărătesc Sigismund Forgach, trimis de împăratul în ajutorul lui Șerban.

Radu Mihnea, care se oprise în cetățuia Giurgiului, aflînd despre izbînzile rivalului său, trece înapoi Dunărea^{*} și se duce la Rusciuk, de unde să aștepte desfășurarea evenimentelor.⁴²

Forgach, după ce ia Alba Iulia, se coboară mai jos și se unește cu Radu înaintea Mediașului, unde generalul cheamă o dietă, la care vin numai prea puțini nobili, dovadă că majoritatea țării era cu Báthory. Aflînd apoi aliații că secuii ar sta de tot îndoielnici și gata de a trece în partea lui Báthory, ei cred de cuviință, înainte de a ataca pe Báthory, a se asigura despre partea lor și pătrund prin Țara Bîrsei către ei. Brașovul primește ca totdeauna foarte bine armata imperială și face șefilor ei un împrumut de 12 000 de florini.

Báthory însă, care își adunase puterile sale, iese din Sibiu, unde stătuse adăpostit pînă atunci, se ia după aliați, îi bate și-i respinge în Moldova, în județul Bacăului, unde, pe de altă parte, o oștire de turci și de tătari zdrobește pe Radu Șerban și-i ia toate tunurile. El fuge în Polonia, iar rămășițele armatei imperiale se retrag pe la mînaștirea Putna, Cîmpulung, Suceava, apoi prin Pocuția și Polonia îndărăt în Ungaria.⁴³ Astfel se sfîrșește domnia lui Radu Șerban, în octombrie 1611. ⁴⁴[28]

³⁹ Contarini către doge, 9 iulie 1611 (*ibidem*, IV/2, p. 329).

⁴⁰ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 56. [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. III, p. 29; textul exact spune că domnul „miluiește” pe Arpentie cu siliștea Dădești pentru că dăduse „6 cai buni, prețuiți la 120 galbeni ungurești, în nevoia țării. Aceștia s-au împărțit lui Ahmat pașa și Caraș Mîrzea, cînd au trecut în țara Ungrovlahiei cu oaste asupra lui Radul voievod Șărbănu”].

⁴¹ Cronica din Mediaș, în „Archiv für siebenbürgische Landeskunde”, III, 1858, p. 87; 1611: „Hoc anno Gabriel Bathori a Radulio Valachiae Voivoda iuxta Coronam in Barcia cum toto suo exercitu funditur atque profligatur”.

O descriere contemporană a unui martor ocular ne arată toate grozăviile unei bătălii din acele timpuri, grozăvii care astăzi, pe cît se poate micșorat sau cel puțin îndreptat prin îngroziri (?), după ce nebunia luptei a încetat. Mihail Seybriger spunea că „de la Brașov pînă la Petersburg <Sinpetru> erau corpurile înșirate unul lîngă altul, tot felul de oameni de rînd. Căruțașii nu mai puteau căra trupurile din cauza duhoarei. S-a numărat pînă la 12 000. Era vremea secerișului și s-au găsit multe trupuri în grîu. Țîlharii însă au răscolit corpurile descompuse pentru a le fura banii și inelele de aur de pe degetele putrezite”. Tot Seybriger ne spune că mulți răniți au fost duși la bărbierii din Brașov pentru a-i opera. (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 122—129). [Despre crucea ridicată pe mormîntul comun al celor căzuți în luptă, pe care erau scrise cu litere chirilice cauzele războiului, vezi *Monumenta Ungrica*, p. 292 și *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 20]. Bătălia s-a dat la 9 iulie 1611, sîmbăta.

⁴² Alta din 20 august 1611 (*ibidem*), [Hurmuzaki, IV], p. 331.

⁴³ Raportul lui Sigismund Forgach către împăratul Matei <Mathias>, 21 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 447—455). Acest lung raport este menit a scuza neizbutirea expediției.

⁴⁴ Contarini către doge, 15 oct. 1611 (*ibidem*, IV/2, p. 335)

Radu Mihnea, 1611—1616. El era fiul cel mai mic al lui Mihnea cel Turcit; dar pe cînd tatăl său, împreună cu un frate al său mai mare, trecuse la religia mahomedană, Radu fusese ascuns de muma lui „la sfînta Agura <Gora> la mînăstirea Iverului <Iverilor>, și de acolo călugării îl trimiseseră la Veneția, unde învață carte grecească și latinească.”⁴⁵ După cronica lui Matei al Mirelor, Radu Mihnea învățase și „carte în limba arăbească, încît cei ce-l ascultau nu credeau că-i de alt neam pentru frumusețea graiului său”. Firea îl făcuse pe Radu foarte priceput, așa că, dacă nu s-ar fi îndeletnicit cu grijile lumești, ci s-ar fi dedat culturii literelor, ar fi ajuns un mare filozof.⁴⁶ Această fire mai înaltă a lui Radu nu putu însă stinge de pe dînsul răul nume ce-l moștenise de la tatăl său Mihnea Turcitul.

Radu Mihnea fusese rînduit de turci încă din ianuarie 1611 a înlocui pe Radu Șerban, care părăsise scaunul, alungat de Báthory [29]. Fiind însă scos și el de acesta, Radu Mihnea fuge la Giurgiu și apoi la Rusciuk și reîntră în țară tocmai în octombrie, cînd Șerban, bătut de Báthory și de tătari, fugise în Polonia. Nici acum nu trebuia el să se bucure în liniște de domnia încredințată lui, întrucît nemții, cu toată pacea încheiată cu turcii la Zsitvatörök, unelteau în toate modurile spre a pune îndărăt în scaunul Munteniei pe protegitul lor, Șerban.

Domnul scos [din scaun] găsisese numai pentru un moment sprijin în Polonia, ale cărei relații cu turcii începuseră a se strica, tocmai din cauza prea desului și covârșitorului amestec al polonilor în domniile Moldovei, care, pe timpul Movileștilor, după cum vom vedea-o la istoria Moldovei, aduseseră această țară în o atîrnare aproape deplină de regatul polon. De aceea Radu Șerban după a doua a lui alungare din scaun, caută adăpost în regatul Poloniei, trecînd apoi de aici la Viena, la împăratul german. Imperiul Habsburgilor, care se afla acum, în aparență cel puțin, în pace cu Poarta, stăruie la sultanul pentru restituirea lui. Partida imperială din Muntenia, unindu-se cu împăratul pentru reîntoarcerea lui Șerban, acesta făcea zile rele lui Radu Mihnea.

În 12 ianuarie 1612 găsim o scrisoare a împăratului Matei <Mathias> (care urmasese lui Rudolf, mort în 1612), către boierii și căpeteniile oștirilor muntene, în care, mulțămindu-le pentru sprijinul dat lui Radu Șerban, le spunea că în curînd îl va trimite în Muntenia din Viena, unde se afla pe lîngă împăratul.⁴⁷

Nemții erau cu atîta mai plecați a ajuta lui Radu Șerban, cu cît tot pe atunci domnul Moldovei, partizanul polonilor, Constantin Movilă, fusese și el alungat din scaun de turci, și tătari, și astfel, prin uneltirile lui Báthory, încăpuseră tustrele țările dunărene în stăpînirea <sub dominația> turcilor, ceea ce le putea fi de un mare ajutor în lupta cu Germania, care amenința să izbucnească din nou, fiindcă turcii sfîrșiseră printr-o pace războiul cu persii, în vederea căreia ei mai cu seamă subsemnasera tratatul de la Zsitvatörök.⁴⁸

⁴⁵ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 221. [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 67].

⁴⁶ Cronica lui Matei al Mirelor, ed. N. Iorga, citată mai sus.

⁴⁷ Matei <Mathias> către boierii Munteniei, 22 ian. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 465). Ea este adresată: „Mag-cis Generosis Egregys Murgae <Mirza> spatario, postelnico Leka, Gregorio komiz, Georgio armașul, capitaneis Androni, Klokotun (?) et Nyagoi, caeterisque nobilibus ac militibus Valachiae Transalpinae”. O altă scrisoare identică este adresată: „Mag-cis gener. vistriario Nika, logofeto Lupu, paharnico Lupul, caeterisque capitaneis ac nobilibus Valachiae transalpinae”. Compară un act din febr. 1612 (*ibidem*, p. 468); „ipsum Radullium Viennae diutius non esse retinendum”.

⁴⁸ Hans Mollart către Matei <Mathias>, 3 martie 1612 (*ibidem*, p. 470).

În 7 mai 1612, împăratul Matei <Mathias> trimite sultanului o scrisoare personală, în care stăruie pentru restituirea lui Șerban în scaunul său, de unde ar fi fost pe nedrept alungat de către Báthory.⁴⁹ Partida imperială și a lui Radu Șerban din Muntenia ajută nemților din toate puterile spre a readuce pe domnul îndepărtat. Astfel, în 12 septembrie 1612, boierii din Muntenia trimit o adresă către Radu Șerban, în care îl roagă „să revină în țară cu ajutorul împărătesc, că de 13 luni, de când el părăsise Muntenia, au fost uciși o sumă de boieri: Drăgotă postelnicul, fratele lui logofătul, Barcan stolnicul, Stanciul paharnicul, Vodă banul, Carca vornicul, Dragul logofătul, Drăghici postelnicul de Somonești, Anghel comisul, Mihail cămărașul, Pavel postelnicul, iar portarul Proca a fost tras în țeapă; au mai fost uciși Marcu logofătul și Dragomir paharnicul [29 bis]. Noi cu toții am fugit spre hotar la Mehedinți, părăsind moșiile și proprietățile noastre, care se stăpînesc de oameni străini.”⁵⁰

Către acest timp, 21 sep[tembrie] 1611 <1612>, Radu Mihnea se pune bine cu Brașovul, cu care încheie un tratat de slujbe mutuale, obligîndu-se brașovenii ca să părăsească pe Radu Șerban și să se deie în partea lui Mihnea.⁵¹ Aproape în aceeași cuprindere scriu și căpitaniile milițiilor <oastei> muntene.⁵² În decembrie același an găsim chiar o scrisoare adresată de doi boieri de-a dreptul împăratului Matei <Mathias>, rugîndu-l „pe măruntaiele lui Isus Hristos, să le trimită grabnic ajutor, spre a-i mîntui de nespusa tiranie a lui Radu Mihnea.”⁵³

Ce împrejurări oare făceau atît de nesuferită domnia acestuia? Cronicii care raportează despre răscoala lui Bărcan stolnicul, făcută în unire cu alții opt boieri [30], arată că „această răscoală n-au fost pentru alta, ci pentru mîndria și răutatea grecilor, că adusesse Radul-Vodă pre mulți de-i cinstea și îi miluia”, iar mitropolitul Matei al Mirelor adaogă că: „Domnul iubea pe greci și-i îngrija, fiindcă a fost slujit de dînșii în Grecia și Italia și în Constantinopol și unde ar fi pornit, la războaie stăteau cu dînsul și sufereau împreună cu el, disprețuind primejdia.”⁵⁴ Radu Mihnea, crescut între grecii Muntelui Athos și în școala grecească de la Veneția, era firesc lucru ca să se înconjure cu prietenii copilăriei sale și de aceea adusesse el cu dînsul mulți greci în Muntenia.

Aici pentru prima oară se vede o răscoală pornită împotriva unui domn *din pricina grecilor* și va trebui să cercetăm pricinile acestei răscoale în contra unui element pe care urmarea timpurilor era să-l aducă la deplină și neîmpărțită stăpînire a țărilor române.

Deocamdată însă să ne întoarcem la domnia lui Radu Mihnea. Acesta, dacă se înconjura de greci, o făcea fiindcă mai toți boierii țării erau din partida imperială [31] și dușmăneau pe noul domn, care era împins prin însăși această împrejurare la prigonirea boierilor de țară și la favorarea elementului străin. Boierii persecutați strigau asupra tiranului că-i omoară și cereau tot cu mai mare stăruință reîntoarcerea lui Radu Șerban.

Dușmănia cea mare ce exista între domnul fugar și Gavriil <Gabriel> Báthory face în curînd loc unei prietenii tot atît de înfocate. Domnul

⁴⁹ *Ibidem*, p. 475.

⁵⁰ Scrisoarea boierilor către Radu Vodă Șerban, 12 sept. 1612 (*ibidem*, IV, p. 479).

⁵¹ N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 132. („Despre Șerban vodă ce tocmeală și învoială și ce legătură vor fi avut pînă acum, de astăzi înainte să aibă aceste toate a se lăsa și a se pune jos”.)

⁵² Scrisoarea lor din 15 sept. 1612 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 480).

⁵³ Scrisoarea logofătului Stoica și a clucerului Stanciul către Matei <Mathias>, dec. 1612 (*ibidem*, p. 482). Adaug cronică lui Matei al Mirelor apud Iorga.

⁵⁴ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 245. Compară Anonimul românesc (*ibidem*, IV, p. 306). Cronică lui Matei al Mirelor, reproducă în studiul citat, p. 23—24.

<principele> Transilvaniei, anume încurajat prin turci, se sumețise foarte tare față cu ei și le cerea acum scutire de tribut pe 10 ani și altele de asemenea, cereri ce supărară pe turci în contra lui și-l făcură să cadă din grația în care se afla, aducînd chiar mazilirea lui.”⁵⁵

Dușmănia comună cărora se vedeau acum expuși Radu Șerban și Báthory îndrumează între ei calea împăcării. În niște instrucțiuni date de Gavril Báthory solului său trimis la Radu Șerban, găsim între altele și arătarea că, „deși dînsul îl dușmănise la început și-l alungase chiar din țara lui, acum însă toate le uitase și că va lucra din toate puterile sale spre a-l reintroduce și menținea în tronul său în Muntenia.”⁵⁶

În același timp însă, pe cînd făgăduia lui Radu Șerban a-i ajuta spre redobîndirea tronului, Gavril Báthory încerca să se împace cu sultanul, trimițînd o scrisoare către Radu Mihnea, pe care-l știa bine cu turcii, și căutînd să dovedească acestuia toate însemnatele slujbe ce el le adusese sultanului.⁵⁷ Turcii însă nu se lăsară a fi înșelați prin dublul joc al lui Báthory; ei dau principatul lui Gavril <Gabriel> Bethlen, ce provoacă o răscoală contra lui Báthory, în care acesta piere, în 28 octombrie 1613.⁵⁸ [32]

Noul domn al Ardealului, deși pus de turci, intră îndată în relații pașnice cu germanii, dîndu-și toate silințele de a face pe ambii contractanți, nemți și turci, a îndeplini cu exactitate condițiile păcii de la Zsitvatorök, pentru ca astfel, din pacea ambilor rivali, să-și asigure domnia. În 6 mai 1615 se încheie chiar un tratat între Bethlen Gabor și împăratul, în care principele Transilvaniei se obligă a da ajutor împăratului contra tuturor dușmanilor, afară de turci. Silințele lui Bethlen fură încoronate de succes; în același an se reînnoiește la Viena pacea între sultan și împărat.⁵⁹

Împăcarea urmată între împăratul, principele Transilvaniei și turci mai are însă și o înrîurire asupra politicii lui Radu Mihnea. Acesta se convinge în curînd că și dînsul, urmînd curentului general, trebuia să schimbe relațiile dușmănești de pînă atunci cu Imperiul german, pe altele prietenoase. Radu Mihnea însă nu știa să țină cumpăna față de împărăția germană, ci intră de îndată cu totul în apele nemților și propune chiar împăratului un ajutor de oaste în contra turcilor, la cazul unui nou război între ambele împărății. Împăratul răspunde lui Radu-Vodă, *în Valahia*, că va ține seamă de prietenoasa lui propunere, la caz cînd se vor pleca lucrurile spre război cu Poarta.⁶⁰

Ajungînd asemenea demersuri ale lui Radu Mihnea la auzul Porții, se hotărăște deocamdată să-l dizgrațieze mutîndu-l în Moldova. Cum află Șerban despre clătinarea rivalului său, pune cele mai mari stăruinți la curtea din Viena spre a dobîndi restituirea lui în Muntenia. Văzînd însă

⁵⁵ Zinkeisen, [op. cit.], III, p. 686 și urm.

⁵⁶ Instrucțiuni date de Gabriel Báthory lui Francisc Macskasy, 8 august 1613 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 499).

⁵⁷ Scrisoare din 9 iulie 1613 (*ibidem*, p. 494).

⁵⁸ Gabriel Bethlen către Andrei Doczy, 29 oct. 1613 (*ibidem*, p. 530).

⁵⁹ Zinkeisen, [op. cit.], III, p. 691—705.

⁶⁰ Vezi trei scrisori, una a împăratului Matei <Mathias>, două ale arhiducelui Ferdinand din 20, 30 ian. și 12 martie 1614 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 544—545). Atît Radu Șerban cît și Radu Mihnea sînt numiți în documentele vieneze [numai] *Radul*, ceea ce poate să facă a-i confunda unul cu altul. Așa, bunăoară, în locul următor, unde acest nume se referă cel dintîi la Radu Șerban, al doilea la Radu Mihnea: „nunciatumque est Illustri-mo Principi *Radulio* (Șerban) ut quamprimum in Walachiam penetraret, universi officiales ad eum accurrerunt, occiso ab ipsismet Turcico illo *Radulio* (Mihnea) Principe, qui nunc ibi cum Turcis et Tartaris grassatur, singulis mensibus ingenita tributa bis exigens”. Georgius Szygyarto și Mateus <Mathias> Szabo către împăratul Matei <Mathias>, 1613 (*ibidem*, p. 542).

pe nemți cam nepăsători față cu el, din pricină că aceștia primiseră făgăduințele lui Mihnea, se înțelege cu un nobil ungur, Gheorghe Homonai, ca ambii, adunând armată pe socoteala lor, să-și cerce norocul, unul în Muntenia, celălalt în Ardeal. Ei sînt însă opriți din ordinul împăratului, pe care turcii îl amenințară cu război, în cazul cînd le-ar fi învoit asemenea întreprindere⁶¹.

Tot pe atunci umbla pentru a obține tronul Munteniei și dragomanul Gaspar Grațiani, pe care-l vom vedea mai târziu ieșind la domnia Moldovei. „Se înturnase de la curtea cesaree <imperială> cu ferma speranță de a obține principatul, dar n-a izbutit, fiind ales unul ce locuia în casa primului vizir. Spun că ar fi din linia principilor Moldovei, numit Alexandru, și *păstrat spre sămînță pentru asemenea prilejuri*”.⁶² Acest domnitor „de sămînță” în casa marelui vizir era Alexandru Iliăș.

Par. 2. Sporul înriuririi grecești în țările române

Sub domnia lui Radu Mihnea se petrecuse un fapt de cea mai mare însemnătate pentru istoria țărilor române, o *răscoală a boierilor contra grecilor ce se aflau pe lîngă domnul lor*[33].

Mihnea adusese cu sine mulți greci în Muntenia, fiindcă fusese crescut între ei și vroia să se înconjure de acest element și după suirea lui în scaun. Pe lîngă cronicarii pe care i-am văzut spunînd despre mulțimea grecilor aduși de Radu Mihnea, mai putem întări aceste arătări cu autoritatea unui document contemporan; un raport al lui Gregorio di Niccolo Raguseo către împăratul, despre solia sa la Constantinopol, ne spune că Radu Mihnea avea ca agenți la Poartă mai mulți greci.⁶³

Totuși, să nu credem că elementul grecesc fusese introdus *prin Mihnea* în Muntenia. Strecurarea lui în țările române derivă din niște cauze fatale, care sporiră fără încetare numărul lor în ele, pînă ce, la urmă, după mai multe lupte și răscoale din partea elementului indigen, asemenea celei a boierilor sub Radu Mihnea, el ajunge a pune mîna pe toate răsufălăturile nației române și a acoperi întreaga ei existență sub valul său atotcuprinzător[34]. Rădăcinile epocii fanariote sînt foarte adînci în istoria țărilor române[35] și fiindcă aici, la domnia lui Radu Mihnea, am întîlnit pentru prima oară sînge răsplătit din pricina grecilor, credem că este momentul cel mai potrivit pentru a schița seria dezvoltării grecești în țările române. Să urmărim întărirea elementului grecesc în țările române atît pe partea comercială, cît și alte sfere ale vieții românești.

Căderea Constantinopolului împinge pe mulți greci din straturile mai de jos spre țările române, pe cînd cei învățați căutară scăpare în Italia. În 1469 găsim rezumatul unui proces petrecut înaintea palatinului <vornicului> Neagu al lui Radu vodă (cel Frumos) între un italian (genovez) și 4 greci pentru niște piper.⁶⁴ În 1531 găsim pe regele polon Sigismund oprind pe negustorul grec Caracandela să facă comerț cu Polonia pentru

⁶¹ Mai multe acte (*ibidem*, p. 569—574).

⁶² Almorò Nani către doge, 3 sept. 1616 (*ibidem*, IV/2, p. 365): „riservato per semenza in queste occasioni”.

⁶³ 23 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 456): „alcuni Greci agenti del presente Vaiv oda di Valachia, figliuolo di Mihna”.

⁶⁴ „Columna lui Traian”, 1874, p. 127.

Moldova, pe timpul dușmăniilor cu Petru Rareș.⁶⁵ Același lucru se întâmplă altui negustor grec, Chalcocondila, desigur coborât al istoricului bizantin cu același nume.⁶⁶ În 1554 aflăm pe fostul vameș al lui Lăpușneanu, grecul Constantin Corniact, că se așează în Lemberg⁶⁷. În 1577; pe Gavril grecul din Suceava declară că a primit de la Ana, văduva lui Albert Zaliski din Lemberg, prețul unui vas de malvazie; la această socoteală mai ia parte și alt grec, Iane din Suceava.⁶⁸ Grecul Neculai Domesticos Neuridis capătă o mărturie de la Alexe șoltuzul și 12 pîrgari din Iași către jurații din Liov că el „a venit de multă vreme în țară, că a fost foarte mare negustor și, cînd ne-a sosit timpul să plătim dajdia către vistieria domnească, ne-a schimbat banii și ne-a dat ughi pentru bani.” Mai arată șoltuzul că, atunci cînd Neuridis a plecat la Liov, avea într-un șerpar 3 000 de galbeni (care i se furaseră)⁶⁹.

În 1574 întîlnim pe grecul Scarlat amestecat în uneltirile politice ale lui Bogdan Lăpușneanu, după moartea lui Ioan-Vodă cel Cumplit.⁷⁰ În 1585 găsim la Lemberg pe Anton grecul, sluga Mariei Peleologhina, văduva lui Iancu Sasul, domnul Moldovei.⁷¹ În 1597 găsim pe un negustor grec, al cărui nume însă lipsește din document, care se roagă de tribunalele polone să mai aștepte cu judecarea unui proces al său pînă va sfîrși un alt proces ce-l avea în Moldova.⁷² Ceva mai tîrziu, în 1600, întîlnim pe un grec, Dima Palavra, arestat în Transilvania și a cărui eliberare este cerută de Ioan Baptist Amorosio (un italian grecizat) ce era pe atunci întreprinzătorul <arendașul> vămilor din Moldova.^{72bis}

Grecii ajunseră astfel cu încetul să înlocuiască comerțul genovez și în parte cel armenesc din țările române. În 1602 găsim o scrisoare a mai multor greci din Iași: Manea, Alexe, mari vameși, Pană Limidar, „negustorul m.s. voievodului”, jupan Zimarel, Mihail Dumitru, Manole Vaida, Dumitru Zulidny, Dumitru Kotya și alți negustori greci din capitala Moldovei scriind bistrițenilor pentru averea unui grec, Giva din Epir, mort în cetatea lor. Altă scrisoare a lui Ștefan Bethlen (1621) vorbește de neguțătorii greci din Transilvania și țările române.⁷³ [36]

Călugării răsăriteni, venind din părțile mai apropiate de locul unde suferise Mîntuitorul, erau priviți nu ca oameni, ci ca sfinți, de către bigota poporație a țărilor române, care se simțea prea fericită cînd putea să se despoaie în favoarea acelor obraze ce știau așa de bine să se folosească din prostia lumii.

Așa vin către același timp în țările române, pentru a aduna milă, Ioachim, patriarhul din Constantinopol, care merge la Bogdan [cel Chior] al Moldovei și la marele proteguitor al bisericii grecești, Neagoe Basarab al Munteniei, în 1513. În 1516 succesorul lui Ioachim, Pahomie, cercetează

⁶⁵ Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 47.

⁶⁶ N. Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 33; idem, *Studii și documente*, XXIII.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 39, [Constantin] Corniact, creditorul lui Ion Vodă cel Cumplit. Vezi un document din febr. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 291). [Despre acest întreprinzător cretan, a cărui activitate s-a desfășurat în Polonia și Moldova, vezi amănunte la Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc., 1980, cap. *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVI-e siècle*].

⁶⁸ Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 40.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 52.

⁷⁰ Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 695 (18 mai 1574).

⁷¹ Iorga, *op. cit.*, p. 62.

⁷² Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 440.

^{72 bis} *Ibidem*, XII, p. 1103.

⁷³ *Ibidem*, XV/2, p. 809–810; 1621 (*ibidem*, p. 912).

pe aceiași domnitori.⁷⁴ [37] Alt patriarh grec este amintit ca fiind în Moldova pe timpul lui Alexandru Lăpușneanu și stăruind pentru iertarea unui medic italian, d'Asola di Bressanol <Bressana>, bănuît că ar fi vrut să otrăvească pe domnitor.⁷⁵

În anul 1600, după ce Mihai Viteazul cucerește <unește> Moldova, fug, împreună cu Ieremia Movilă, mitropolitul Gheorghe [Movilă] și trei episcopi: [Agaton] al Romanului, [Theodosie] al Rădăuților și [Ioan] al Hușilor. Mihai convoacă un sinod la care iau parte și mai mulți prelați greci din răsărit, ca Nectarie, arhiepiscopul Ohridei, Dionisie al Tîrnovei, German <Ghermanos> al Cesareei și Theofan al Vodenei. Actul pentru caterisirea episcopilor fugiți este scris în grecește și subsemnat în aceeași limbă de cei patru demnitari greci, pe cînd doi episcopi străini: Pahomie <Petronie> din Muncaciu <Muncacs> și Efrem <Efraim> din Hebron <Hab-rul> iscălesc slavonește.⁷⁶ [38] În 1620 găsim pe un patriarh din Alexandria petrecînd la curtea lui Radu Mihnea și dînd informații asupra luptei de la Țuțora, care pune capăt zilelor lui Gaspar Grațiani.⁷⁷ [39]

Dacă însă acești patriarhi se întoarseră în țările lor și dacă Nifon ieși din scaunul muntean, alungat de Radu cel Mare, alți călugări greci prinseră rădăcini mai adînci în țările române, unde-i aflăm în curînd ca egumeni în mînăstirile acestei țări. Așa pe la 1541 întîlnim între călugării mănăstirii Bistrița pe proegumenul Partenie Tarhata, după numele lui desigur un grec.⁷⁸ [40]

Despre întinderea înrîuririi religioase a elementului grecesc încă din decursul veacului al XVI-lea fac dovadă numeroșii termeni grecești introduși în limba română privitori la lucrurile bisericești; pe cînd limba cărților bisericești rămîne tot aceea slavonă, termenii pentru însemnarea unor noțiuni referitoare la biserică devin grecești în limba vorbită. [41] Așa vedem apărînd chiar în documentele cele mai vechi ale domnitorilor români cuvintele de *mănăstire*, *mitropolit*, *călugăr*, *paraclis*, *liturghie*, *egumen*, *arhimandrit*.⁷⁹ În altele mai noi, de prin veacul al XVI-lea, întîlnim: *proegumen*, *monah* și *ieromonah*, îmbogățindu-se neconținut terminologia grecească a treptelor bisericești. În un catastih al averilor mănăstirii Galata, scris românește pe timpul lui Petru Șchiopul, 1588, se află întrebuințată o întinsă terminologie grecească, în care întîlnim cuvinte ca următoarele: *minee*, *penticostar*, *octoih*, *triad*, *metafraste*, *canon*, *dichiu*, *stihar*, *chivot*, *discos* (cu finala grecească *os* în loc de românește *disc*), *potir*, *panaghia*, *pantocrator*, *xeropotam*, *policandru*, *iconostas*, *patrafir* și altele încă.⁸⁰

Și cum oare să nu fi început biserica a se greciza cînd din toate părțile călugării greci irumpeau în ea? cînd cele mai multe și mai frumoase mănăstiri încăpuseră prin închinări din partea ctitorilor, sau prin uzurparea lor de călugării greci, în mîinile acestora?

⁷⁴ Citat de Șincai, [Cronica românilor], II, p. 132, care reproduce cuvintele istoricului grec: «Ελαβόν αυτοί οί αὐθέντοι τοῦ τόπου εχθροῦ καί οί ᾠρχοντες καί ὕλοξ ο λφοξ μετ᾽ παση εὐλαβίᾳ». Compară Athanase Comnen Ipsilanti, rezumat de [Al.] Papadopol-Calimah, în „Analele Acad. Rom.”, II, p. 420.

⁷⁵ Hieronim Ferro către doge, 20 dec. 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 89).

⁷⁶ Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 31.

⁷⁷ *Ibidem*, IV, p. 178.

⁷⁸ Document din 1541, în „Arhiva istorică”, I, 2, p. 27.

⁷⁹ Pentru *mănăstire* și *călugăr* mai toate documentele vechi le înfățișează. Pentru *mitropolit*, în loc de termenul vechi slavon de vlădică, vezi un document al mitropolitului Iosif din 1407, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 140 [DRH, A, vol. I, p. 29]. Pentru *paraclis* și *liturghie*, un document de la Petru Vodă [al II-lea] din 1447 (*ibidem*, „Arhiva istorică”), I, 1, p. 113). Pentru *egumen*, *arhimandrit*, un document de la Ștefan cel Mare din 1459 (*ibidem*, I, 1, p. 114) [DRH, A, vol. II, p. 120].

⁸⁰ Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 221. [DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 403–404]. Compară un document din 1586 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 134).

Închinarea a mare parte din mănăstirile noastre către acele din răsărit este îndestul de veche în țările române [42], deși este greu de constatat data adevărată a supunerii fiecăreia, greu mai ales din pricina nenumăratelor acte false, închipuite de călugării greci spre a urca pe cât se poate mai mult vechimea închinării și a da astfel stăpînirii lor un titlu mai puternic. Astfel, despre mănăstirea Butoiul din Muntenia, călugării greci arătau ca act de închinare a ei sub mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteoru <Meterele> un hrisov al lui Vladislav Voevod [42 bis], fiul lui Mircea Vodă cel Bătrîn, din 16918 (1410), care se dovedește a fi fals prin faptul că mai întîi Mircea nu a avut nici un fiu cu numele de Vladislav, ci numai pe Vlad, pronumit Dracul; apoi, chiar dacă ar fi să se ieie acest Vlad ca Vladislav, încă la 1410 nu domnea el, ci însuși tatăl său, Mircea I, iar Vlad Dracul începe a domni tocmai în 1430.⁸¹

Mănăstirea Mislea, tot din Muntenia, cată să fi fost închinată mănăstirii Paterisa din Rumelia printr-un hrisov din anul 7124 (1616) de la Radu Mihnea, dacă acest hrisov nu ar fi învederat închipuit, întrucît se referă la un alt hrisov din 7126 (1618) de la Gavril Movilă, adică la un *act posterior*, pe care nu putea să-l prevadă că va fi făcut doi ani după aceea.⁸²

Că falsificarea documentelor era procedarea obișnuită a călugărilor greci, spre a-și însuși întîi mănăstirile și apoi a lăți stăpînirea lor, se constată din documente anumite. Prin unul din anul 1631, popa Pavăl mărturisește că, fiind chemat înaintea sfatului domnesc, a arătat că din îndemnul egumenului *Nil* (grec după nume) de la mănăstirea Pîngărați, care-i procurase și un pergament sigilat dar nescris, a plastografisit un document de la Petru-Vodă, prin care atribuia mănăstirii sale un loc ce era al celei a Bisericanilor, pentru care lucru a fost globit de marele logofăt și pedepsit de mitropolitul.⁸³

O altă daraveră de același fel, adică tot o plăsmuire, este făcută de călugării greci de la Golia pentru a pune mîna pe o moșie a mănăstirii Bisericanilor întîlnim într-un document din 1634 de la Moise Movilă.⁸⁴

Parte prin asemenea manopere, parte prin îngăduirea domnilor și a boierilor către acești *sfinți părinți*, care veneau doară prin rugile lor cu mare trecere către Dumnezeu să răscumpere păcatele neamului românesc, se stabili o legătură tot mai strînsă între mănăstirile din Răsărit și acelea din țările române, care legătură duse la închinarea celor din urmă către cele dintîi.

Prima mănăstire muntenească care se adeverește ca închinată către una grecească este schitul Stănești, închinat de ctitorul lui, Mogoș, străbunul Buzeștilor, în 1577, patriarhatului de Alexandria. «Altă mănăstire (a doua cunoscută pînă acum) este Bucovățul, închinată mănăstirii grecești Sf. Varlaam în 1588 de clucerul Pîrvu [din Cioroiși]; a treia este mănăstirea Mihai-Vodă, afierosită de Mihai Viteazul în 1599 <1591> mănăstirii Simopetra din Muntele Athos». Altă mănăstire este Polovragi, zidită de boierul Danciul [Pîrîianu] Milescu și închinată Sfîntului Mormînt în 1650.⁸⁵ [43]

⁸¹ Vol. II, p. 77 și 98; Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinare și călugării străini*, București, 1861, p. 15.

⁸² Brezoianu, [op. cit.], p. 7. [Nu este în colecția D.I.R.].

⁸³ Document din 1631 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 106).

⁸⁴ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 106. Altul din 1634 (*Uricarul*, VII, p. 124). [Vezi și DRH, A, vol. XXII, p. 91; din document nu rezultă că monarhii de la mănăstirea lui Golăie erau greci, ci doar că „au umblat cu vicleșugurile lor și cu nedreptate și au făcut niște drese, scriind în ele că le-a dat acel sat (= Vinători) cneaghina Maria Chirițoae”.]

⁸⁵ 1577, pomenit de un document din 1634 (Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 56); 1588 (Cipariu, *Arhiv*, p. 157); 1599 (*ibidem*, p. 317); N. Iorga, *Istoria bisericii [românești și a vieții religioase a românilor]*, ed. I-a, I, p. 215.

Dacă însă aceste mănăstiri fuseseră legiuit <legal> închinate din voia înființătorilor lor, multe altele erau uzurpate în chip samavolnic sau fraudulos, cum se vede aceasta din un însemnat document al lui Matei Basarab din 1639, prin care, constatînd chipul nelegiuit cu care se înstrăinaseră cele mai mari și mai frumoase mănăstiri ale Munteniei, domnul dispune să se scoată din ele călugării greci și să se înapoieze acele mănăstiri călugărilor pămînteni. Matei Basarab adeverește în acest hrisov că atunci „cînd se întîmplă de stătură a fi mitropoliți și domnitori țării oameni străini nouă, nu cu legea sfîntă, ci cu neamul, cu limba și cu năravurile cele rele, adică greci, care spurcîndu-și mîinile lor cu ocărîtoarea mită, sub hicleană taină începură a vinde și a cîrciumări sfintele mănăstiri ale țării și lavrele domnești, a le supune metoace dajnice altor mănăstiri de pre în țara grecească și de la Sveta-Gora, făcîndu-le hrisoave de închinăciune fără de știrea sfatului și fără de voia soborului”. Astfel ajunseră a fi înstrăinate pînă pe timpul lui Matei Basarab următoarele mănăstiri ale Munteniei: Tismana, Cozia, Argeșul, Bistrița, Govora, Dealul, Glavaciocul, Snagovul, Cotmeana, Valea, Rîncăciiovul, Mislea, Bolintinul, Cîmpulung, Căldărușanii, Sadova, Arnota, Gura Motrului, Potocul, Nucetul și Tînganul [44]. Că Matei Basarab îndrepta aici numai un abuz introdus fără de cale, se vede de pe aceea că el alege „afară de acele mănăstiri măcar domnești, măcar boierești, pe care singuri ctitorii lor le-au închinat și le-au supus metoace cine unde au vrut”, hotărînd ca acelea să rămîină supuse călugărilor străini.⁸⁶

Și în Moldova închinările par a fi început ceva mai tîrziu. Cea dintîi care se poate înțelege ca atare este aceea a mănăstirii Secu, numită de întemeietorii ei, Nestor Ureche vornicul și Ioan Mogîldea vornicul de gloată, în 1599, cu numele grecesc de Xeropotam, și înzestrată cu moșia Giulești. Acest nume grecesc pare a fi fost dat mănăstirii răsăritene din Sinai. De aceea găsim în 1614 o învoială scrisă grecește între călugării din Sinai și cei din Sf. Paraschiva din Iași, metocul mănăstirii Xeropotam, cel zidit tot de Nestor Ureche.⁸⁷

A doua mănăstire moldovenească închinată este Golia din Iași, ai cărei călugări greci vînd în 1615 o moșie a ei spre a plăti datoriile și a scoate amaneturile patroanei Goliei, mănăstirii Vatopedului din Muntele Athos.⁸⁸ Mănăstirea Golia, zidită de Ioan Golia, mare logofăt, la marginea Iașilor pe la jumătatea veacului al XVI-lea, fusese închinată în anul 1606 de văduva logofătului, cneaghina Ana, mănăstirii Vatoped.⁸⁹

Mănăstirea Galata, zidită de Petru Șchiopul în 1584 [46], a fost închinată în 1618 Sfîntului Mormînt de Radu Mihnea, nepotul lui Petru, în a doua a lui domnie, 1623—1626.⁹⁰

Mănăstirea Sf. Sava din Iași, care s-a rezidit la 1625 de Ioan <Ianache> postelnicul [47], era încă de pe atunci sub călugări greci, către care fusese închinată biserica anterioară ce se dărîmase. Inscripția care

⁸⁶ Acest important hrisov publicat în *Uricarul* lui T. Codrescu, V, p. 327—336.

⁸⁷ Actul grecesc reprodus de [C.] Erbiceanu, *Istoria mitropoliei Moldovei [și Sucevei și a catedrelor mitropolitane din Iași urmată de o serie de documente, de facsimile și de portrete prietoare la istoria națională și bisericească a românilor*, Buc., 1888], p. 293. Document din 1599, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 46.

⁸⁸ Hrisov din 1615 (*Uricarul*, V, p. 217—218).

⁸⁹ Hrisovul de închinare reprodus de Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 232. Cipariu, *Arhiv*, p. 317.

⁹⁰ Melchisedek, *ibidem*, [op. cit.], p. 279. (Hurmuzaki, XIV/1, p. 113). Ath. Comnen Ipsilanti în Hurmuzaki, *Doc.*, XIV, p. 467, determină a doua domnie a lui Radu [Mihnea].

amintește ridicarea ei, din anul 1625, este redactată în limba grecească și se spune în ea că biserica s-a rezidit din temelie, fiind egumen ieromonahul Ieroteu din *renumita insulă a Ciprului*.⁹¹

Mănăstirea Adormirii Precistii din Iași fusese închinată de Miron Barnovschi Sfântului Mormînt.⁹²

Mănăstirea Todireni, zidită la 1597 lângă Burdujeni de Radu <Toader> Movilă și Miron Costin [48], fu închinată de Eustratie Dabija în 1664 mănăstirii Sf. Pavel din Sfîntul Munte;⁹³ sub Gheorghe Ștefan, 1654—1658, găsim pe fratele său Vasile logofătul zidind mănăstirea Cașinul, pe care o închină Sf. Mormînt.⁹⁴ [49]

Dacă nu întîlnim așa de multe mănăstiri închinare în Moldova ca în Muntenia, pricina stă în grecizarea mult mai deplină de pînă atunci a acestei din urmă țări decît a Moldovei [49bis], ceea ce provenea în mare parte din apropierea ei mai mare de greci decît a țării Moldovei⁹⁵.

Dar, înainte chiar de închinarea mănăstirilor, alte fapte dovedesc cît de legați erau domnitorii români, cu mult anterior fanarioților, de bisericile și mănăstirile grecești din răsărit. Așa, bunăoară, numeroase sînt ajutoarele și darurile făcute de ei mănăstirilor grecești din răsărit. Alexandru cel Bun dăruiește, în 1411, mănăstirii Zografu 3000 de aspri. Ștefan cel Mare dă aceleiași mănăstiri 100 de galbeni <ducați> ungurești în 1466 și mai adaugă în 1471 încă 500 de aspri pentru întreținerea bolniței.⁹⁶ Am însemnat apoi mai sus cum marele erou moldovean ridică la Muntele Athos un turn pentru corăbii în 1471 <1475>, face o trapeză la mănăstirea amintită (Zografu) în 1495 și reînnoiește această mănăstire în 1502.^{96bis}

Contemporanul lui Ștefan cel Mare, Vlad Călugărul, domnul Muntenie, (1481—1494), dăruiește mănăstirii Filoteiu din Sf. Munte 4 000 de aspri pe lângă 300 dați „trepădătorului”, adică monahului ce venise să ia darul. Același domnitor dă în 1487 mănăstirii Rusicu <Rusikon> 6 000 de aspri pe an și [la 1495] mănăstirii Sf. Ilie 10 000 <1000> de aspri. În 1501, însemnata familie craiovească a Pârvuleștilor <de fapt Craiovești> dăruiește 2 000 de aspri pe an și 100 cheltuiala de drum mănăstirii Pavel <Sf.

⁹¹ *Ibidem*, [Melchisedek, *op. cit.*], p. 244.

⁹² Mai jos, p. 529.

⁹³ Hrisovul lui [Eustratie] Dabija în [S. Florea Marian], *Portretul lui Miron Costin*, în „Analele Acad. Rom.”, s. II, t. XXII, 1900, p. 28, (4).

⁹⁴ Scrisoare din 1706 a lui Dositei [Nottara], patriarhul Ierusalimului (Hurmuzaki, *Doc.*, XIV, p. 411).

⁹⁵ Că numai aceste mănăstiri din Moldova se aflau închinare pînă la anul 1627 se vede dintr-un document din acel an de la Miron Barnovschi (*Uricarul*, XIV, p. 174), care spune despre călugării greci „cum țin și aici (în Moldova) trei, patru mănăstiri”. Totuși, este de admis că începutul închinării mănăstirilor românești către cele grecești este mai vechi decît acel constatat prin aceste documente. Cea dintîi mănăstire din părțile românești închinată uneia din cele grecești este fără îndoială aceea a mănăstirii Sf. Arhangheli din [Peri] Maramureș, închinată de voievozii Baliță și Dragoș <Drag> patriarhiei din Constantinopol. Vezi asupra acestui punct D. Russo, *Elenismul în România*, [Buc.], 1912, p. 43 [50].

⁹⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. LXVII; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*.

[În colecția DRH, prima danie făcută mănăstirii Zografu datează din 26 mai 1442 și este datorată lui Ștefan Voievod (DRH, A, vol. I, p. 311—312). Documentele de la Ștefan cel Mare sînt publicate în DRH, A, vol. II, p. 193 și 261. Vezi și Stoica Nicolaescu, *Din danile lui Ștefan cel Mare făcute mănăstirii Zografu de la Sfîntul Munte Athos*, Buc., 1938 și Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos* (AIIAI, 1982, p. 653), care arată că domnul Moldovei era considerat protector al Sfîntului Munte.]

^{96 bis} Vezi vol. II, p. 347. [În 1500—1501 Ștefan cel Mare a adus apă în mănăstire, construind un canal, a făcut o fîntină și o cristelniță; nu este vorba deci de „reînnoirea” mănăstirii. Vezi C. C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 183. Despre arsanaua (portul) făcută de Ștefan cel Mare vezi A. Xyngopoulos, *Un édifice du voévode Etienne le Grand au Mont Athos* („Balkan Studies”, 1970, p. 106—108)].

Pavel) din Muntele Athos, iar în 1540, Radu Paisie din Muntenia dă aceiași măn[ăstiri] 3 000 de aspri și 300 trepădătorului.⁹⁷

Iubitorul de clerici Neagoe Basarab acoperă cu cositor mănăstirea Sf. Atanasie și o împodobește cu odoare de preț, dăruindu-i și un ajutor de 10 000 de aspri pe an, ridică la lavra Dionisiu un turn foarte înalt, face un apeduct și o raclă prea scumpă pentru moaștele patriarhului Nifon. La mănăstirea Cutlumuz (Kutlumuz) tot Neagoe reînnoiește biserica.⁹⁸ În 1533 Vlad Vintilă dăruiește 10 000 de aspri lavrei Sf. Atanasie și 1 000 trepădătorului; aceeași sumă o dă măn[ăstirii] Hilandarului și 800 pentru întreținerea bolnițelor. În 1568 Rucsanda, soția lui Alexandru Lăpușneanu, dă măn[ăstirii] Zografu 50 000 de aspri. În 1577, Petru Șchiopul (cel Tânăr) dă schitului Dioniziat (Dionisiu) 6 000 de aspri și măn[ăstirii]. Zografu 100 de galbeni ung[urești]. Același Petru (Șchiopul), ca domn al Moldovei, dăruiește în 1579 Sfintei Lavre din Athos 8 000 de aspri și 300 călugărilor ce vor veni să ia darul. Tot el mai reînnoiește și zugrăvește măn[ăstirea] Dioniziat (Dionisiu), iar urmașul său, Alexandru al II-lea [Mircea], reîntocmește măn[ăstirea] Xeropotam și pe aceea a Dohiarului. Ieremia Movilă din Moldova dăruiește în 1598 măn[ăstirii] Zografu 100 de galbeni ung[urești] și Sfintei Lavre 15 000 de aspri.⁹⁹ [51]

Cu cât se îngreua poziția țărilor române față de turci, cu atîta scădeau darurile domnitorilor către biserici îndeobște și către mănăstirile grecești îndeosebi, [fapt] ce are ca rezultat de a micșora numărul și valoarea darurilor cu cât sporea înrîurirea grecească. De aceea în veacul al XVII-lea întâlnim, afară de darurile lui Vasile Lupu, tot mai puține binefaceri către locurile sfinte și lucrul se rostește încă și mai mult în epoca fanariotă. Așa, Constantin Șerban împodobește cu pietre scumpe sicriul moaștelor Sf. Mihail și ridică un turn înalt la măn[ăstirea] Sf. Pavel; Șerban Cantacuzino face un apeduct la lavra Ivirului și alta la lavra Stavronichita. [51bis]

Dar nu numai domnii, ci și oamenii privați, boieri și chiar oameni de jos, evlavioși, contribuiau la reînnoirea mănăstirilor grecești, cum se vede lucrul din reîntocmirea măn[ăstirii] Pantocratorului de către logofătul Radu din Muntenia și din darurile făcute măn[ăstirii] Xenofon de boierii Barbu banul, Nenciul vornicul, Pârvu și Radu, ale căror portrete se află zugrăvite pe pereții mănăstirii.¹⁰⁰ [52] În 1613, găsim pe o călugăriță Agripina care lăsase drept moștenire o falcă (falce) și jumătate de vie în dealul Mîndru nepoților ei, cu condiția ca să deie pe fiecare an un cal la Sfeta-gora, la măn[ăstirea] Dioniziat.¹⁰¹

⁹⁷ [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 39, 51 și 65. Nicolaescu pune ca domnie la Vlad Călugărul data greșită de 1495—1499.

[În colecția DRH, B, Vlad Călugărul apare cu o danie de 3 000 de aspri anual făcută la 1490 (vol. I, p. 357—359) și cu o alta pentru Hilandar de 5 000 de aspri anual, la 1492 (*ibidem*, p. 377). [Despre această ultimă danie vezi P. Șt. Năsturel, *Sultana Mara, Vlad vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar, 1492* (G.B., 1960, nr. 5—6, p. 498—502); Ion Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVI-e siècle* (RESEF, 1963, nr. 3—4, p. 416—417).]

⁹⁸ Vol. II, p. 394—396.

⁹⁹ C. Erbiceanu, *Priviri istorice asupra Fanarioților*, în „Analele Acad. Române”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIII, 1901, p. 89—93; [Stoica] Nicolaescu, *Ajutoare bănești către mănăstirile din Sf. Munte*, în „Conv. lit.”, XXXV, 1902, p. 998 și urm.; Lapedat (Al. Lapedatu), *Vlad-Vodă Călugărul* (*ibidem*, XXXVI, 1903, p. 641).

¹⁰⁰ Erbiceanu, *loc. cit.*, p. 90.

¹⁰¹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 11—12. O enumerare bogată de daruri făcute de domnii și boierii români mănăstirilor din Răsărit vezi, pentru Athos, N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre* („Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXVI, 1914, p. 447 (1); pentru Epir, N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir* (*ibidem*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 881 (1); pentru Thesalia, N. Iorga, *Fundațiunile religi-
oase ale domnilor români în Orient* (*ibidem*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 863) (1).

Din aceste toate rezultă împrejurarea însemnătoare, anume că închinarea mănăstirilor române către acele grecești din Răsărit nu a fost o urmare a predominării politice a grecilor în țările române, ci a precedat-o, înlesnind-o și deschizându-i calea; nu cum se pretinde de obicei, ca o consecvență a domniei fanarioților, grecii devenind stăpîni ai țărilor române, au îndrumat înstrăinarea mănăstirilor, ci evlavioșii români înșiși, crezînd că se pun sub adăpostul unei mai mari sfințenii, au închinat mănăstirile clădite de ei către acele din părțile Răsăritului, *chemînd astfel ei pe greci în țările lor*. Că aceștia căutară apoi prin toate căile permise și nepermise a se încuibă în lăcașurile de închinare românești, nu era decît prea firesc, întrucît găseau în spiritul religios al timpului o toleranță și o îngăduire a tuturor apucăturilor lor.

Grecii deci îndrumară înrîurirea lor asupra țărilor române pe cele două pîrtii spornice ale comerțului și religiei. Către acestea se adause în curînd încă o a treia, care le covîrșea, cea politică și socială, din pricina însemnătății pe care elementul, la început supus al grecilor, îl dobîndi în curînd în însăși împărăția otomanilor. Aici ei deveniră stăpîni din slugi ce erau mai înainte și poruncitori mîndri din smeriți ascultători, prin două împrejurări care îi urcară din pulbere la mărire și onoruri neauzite. Acestea fură: cunoștința limbilor străine și daraverile bănești.

Turcii în acele timpuri disprețuiau încă prea mult pe creștini și se bizuiau prea mult pe puterea sabiei lor pentru a fi înduplecați a trata neînțelegerile lor cu statele Europei pe calea pașnică a diplomației și a-și da deci osteneala de a învăța limbile străine. Pentru a se înțelege deci cu ambasadorii țărilor străine, care, la rîndul lor, nu știau limba turcească, aveau nevoie de tîlmaci.¹⁰²

Prin gura acestora trecînd cele mai delicate daraveri ale Porții și trebuind a fi introduși în toate secretele politicii otomane, ei dobîndiră în curînd o însemnătate nemăsurată ca oameni de încredere ai sultanilor.

Întrebuințarea dragomanilor fusese introdusă de venețieni în relațiile lor cu Poarta Otomană. Venețienii, neștiind turcește, erau siliți să ieie în slujba lor mai ales greci de prin insule. Fiindcă adeseori descurcarea celor mai însemnate daraveri atîrna de modul cum erau tălmăcite convorbirile de dragomani, apoi acel post deveni pe fiecare zi mai important, potrivit cu creșterea și complicarea intereselor. În curînd și Poarta, care pînă atunci se slujise de dragomani improvizați sau de cei străini, convingîndu-se de însemnătatea nemăsurată a acestor mijlocitori politici, întocmi și ea un șir întreg de acești dregători, din care marele dragoman al Porții, conducătorul de căpetenie al politicii exterioare, deveni în curînd cel mai de frunte. Fiindcă acesta era întotdeauna un grec, precum erau și subalternii lui, se înțelege ușor cît de mare înrîurire dobîndiră grecii din Constantinopol prin îmbrăcarea acestor dregătorii[53].

Dacă postul de dragoman al Porții deveni numai cît mai tîrziu ca introducere oarecum neapărată pentru a ajunge în scaunele române, celălalt mijloc de înrîurire a grecilor asupra Porții otomane, daraverile bănești, îndrumă de pe acuma acestei rase dibace și pricepute călea către supremația politică în țările române.

¹⁰² Susținusem în ediția I și [C.V.] Obedeanu, *Grecii și <în> Țara Românească* [Cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717. Cu o scrisoare de Gr. G. Tocilescu, Buc., 1900], p. 163 după mine, că turcii ar fi fost opriți de Coran a învăța limbile creștinilor. Citind însă cu luare aminte o traducere franceză a Coranului, nu am găsit nici un verset care să conțină aceste opriți. Explicarea din text este conformă cu faptele.

Turcii, ca popor războinic și cuceritor, lăsau toate îndeletnicirile neguțătorești pe seama grecilor, ceea ce duse pe aceștia în curînd la mari avuții, într-un stat fără control, în care tot ce se agonisea era jăfuit de înalții dregători. Astfel ajunseră grecii, prin bogățiile lor, în mare trecere la Poartă. Ei începură a juca rolul de bancheri față cu Poarta, ale cărei războaie neîncetate o puneau adeseori în nevoia de a recurge la lăzile lor.

Bogățiile grecilor însă îi aduseră în curînd de-a dreptul în legătură cu țările române. Am văzut starea de nemaipomenită corupție în care ajunsese împărăția turcească și cum această corupție, unită cu intrigile lăuntrice ale boierilor, adusesse scaunele țărilor române într-o adevărată precupețire înaintea dregătorilor Porții. Să ne amintim numai cît cumplitele lupte cu punga în mînă ale lui Petru Șchiopul, Mihnea cel Rău <Turcitul>, doamnei Chiajna pentru fiii și nepotul ei, ale lui Petru Șchiopul și cîți alții toți.

Domnii, fiind săraci și trebuind să răspundă chiar de la început sume însemnate, adeseori puse în rizic ca la o loterie, înțelegem cum acei ce le împrumutau lor asemenea sume erau oarecum îndreptățiți a face apoi ei pe adevărații stăpîni ai țărilor cumpărate cu banii lor, ca unii ce erau stăpîni domnului. Am văzut cum prădau și jefuiau țara în chipul cel mai neomenos, spre a-și scoate banii împrumutați, și cum atare suferinți duse la extrem împinseseră chiar pe domnitori la răscoale pe timpul lui Ioan-Vodă cel Cumplit, apoi pe acel al lui Mihai Viteazul.

Răscoalele încercate căzînd o dată cu eroii ce le făcuseră și țările române intrînd iarăși în îngenuncherea de mai înainte, starea lor în această privință nu făcu decît să se înrăutățească. E drept că turcii, după cumplita învățătură dată lor de Mihai Viteazul, se lăsară de a mai practica ei specula cametei cu domniile române; dar ei fură înlocuiți în daraverile bănești cu grecii, care se grămădeau tot mai numeroși la atare tîrg folositor.

O dată veniți în țară cu domnii pe care îi ajutaseră la dobîndirea tronului, principii căutau în toate modurile să-i împace, să se plătească de ei altfel decît prin bani, de care aveau nevoie pentru menținerea în domnie. Fiindcă religia grecilor nu se opunea la încuscrirea cu fiicele boierilor pămînteni, apoi ei intrară în curînd, mai ales prin sprijinul și recomandarea domnilor, în sînul familiilor celor mari și ajunseră la boierii alături cu vechile odrasle ale nobilimii băștinașe [54]. Tot astfel grecii influenți din Constantinopol își măritau fetele după boieri români, căpătînd prin o asemenea încuscrire dreptul de a se amesteca în trebile țărilor de la Dunăre.

Astfel de încusciri între familiile române și grecii din Constantinopol sînt vechi, mai ales în Muntenia. O mătușă a lui Dan al II-lea (1420—1425) se numea Calinichia,¹⁰³ care, după numele ei, trebuie fără îndoială să fi fost de obîrșie greacă. Pe timpul lui Ștefan cel Mare găsim în Moldova pe vistirul Kirakola <Chiracola>, boier mare în divanul țării.¹⁰⁴ Pătrașcu cel Bun (1554—1557) se însoară cu greaca Teodora, al cărei frate, Iane, capătă prin această încuscrire dregătorii însemnate în Țara Muntenească, precum bănia Craiovei și aceea de capuchehaia.¹⁰⁵ Alexandru, fiul Mirceoaiei (1567<1568>—1577), era însurat cu o greacă din Galata Constantinopolei.^{105bis} După ce Chiajna își găsisse o noră în centrul grecismului, ea căută tot acolo

¹⁰³ Document din 1474 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 19). [Calinichia este mama lui Mircea cel Mare; vezi DRH, B, I, p. 35].

¹⁰⁴ Document din 1480 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 116) [Vezi DRH, A, vol. II, p. 334 și urm.].

¹⁰⁵ Vezi acest volum, p. 126.

^{105 bis} N. Iorga, *Viața femeilor în trecutul românesc* ... [Vălenii de Munte, 1910], p. 27.

și doi gineri pentru fetele sale, însărcinând cu stărostirea pe patriarhul Ioasaf, care-și află pentru una din ele pe vestitul Mihail vameșul Cantacuzino, pronumit Șaitan-Oglu (fiul satanii)*, iar pentru cealaltă pe un tânăr Stamate, nepotul aceluia [patriarhului]. Logodnicii vin în Muntenia cu o pompoasă întovărașire; dar însoțirea cea întâi, cea cu Cantacuzino iese la rău sfârșit.¹⁰⁶ El fiind bătrîn, de peste 50 de ani, nu place deloc tinerei copile ce era numai de 15 și, în drumul ei către Constantinopol, scrie mamei sale că, dacă nu o scapă de bărbatul ei, își va face seamă. Muma, spăriată prin o așa amenințare, trimite îndată gonaci după noii căsătoriți, care, ajungîndu-i la jumătate de cale către Adrianopol, răpesc pe tînăra soție împreună cu toată zestrea ei, ba și cu o bună parte din averea bărbatului.

Despre Petru Șchiopul**, fiul Chiajnei, soția lui Mircea Ciobanul, ne spune istoria patriarhului Dositei, că era un bărbat plăcut la vorbă, cu bune moravuri, care știa limbile turcă, greacă și română, că iubea oamenii învățați, convorbea cu ei despre astronomie, despre zodiac — învățături grecești. El se căsătorise a doua oară cu Maria Amiralali din Rhodos, că din copiii pe care el îi avusese îi rămase o singură fată, domnița Maria, care învățase carte grecească și bulgărească și care se mărită după un grec din Constantinopol, Zotu Țigara.¹⁰⁷ [55]

Iancu Sasul, domnul Moldovei (1580<1579>—1582), avea de soție pe greaca Maria Paleologu,¹⁰⁸ doamna lui Radu Mihnea se cheamă Arghira. Radu însoară pe fiul său Alexandru cu Ruxandra, fata lui Scarlat Saegiul din Constantinopol. Și fiul lui Alexandru Iliș se numește Radu; mama lui, Elena [Catargi] trebuie să fi fost tot o greacă [text ilizibil].

De aceea nu ne va mai părea extraordinară neconținută sporire a elementului grecesc în țările române. Documentele care nu ne pot da decît un slab răsunset al realității încă ne învoiesc o spicuire îndestul de bogată a fețelor grecești ce se purtau în aceste timpuri prin țările române. «Într-un pamflet scris pe la 1415 găsim amintit pe un grec Arghiropus, care ar fi făcut mare avere în Valahia, ceea ce a îndemnat și pe alții din același neam a se duce în acea țară». Sub Alexandru Aldea, domnul Munteniei (1431—36), găsim pe un grec Temiano <Femianus>, care fugise din această țară luînd mai multe lucruri ale cămării domnești și niște bani ce avea de dat lui Ioan, fiul lui Gaspar din Cîmpulung.¹⁰⁹ Tot din Muntenia va fi și grecul căruia, fiind închis la castelul din Bran în Transilvania, i se fură un inel cu o piatră de preț.¹¹⁰

Pe timpul lui Petru Rareș am întîlnit pe hatmanul Vartic [56] și pe comisul Placa sau Plaxa.¹¹¹ Tot pe atunci întîlnim în Muntenia familia

* De fapt, pe fratele său Iane.

¹⁰⁶ Vezi acest volum, p. 21

** Petru Șchiopul nu era fiul lui Mircea Ciobanu. Vezi mai sus p. 45, nota [13].

¹⁰⁷ Melchisedec, *Relațiuni istorice despre țările române din epoca de la finitul veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea*, București, 1882, p. 6.

¹⁰⁸ Vezi acest volum, p. 40

¹⁰⁹ 1431 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 15) [DRH, D, vol. I, p. 282].

¹¹⁰ 1493 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XV], p. 144). Pentru Arghiropus, vezi D. Russo, *Elenismul [Epoca bizantină și fanariotă]*, Buc., în *România*, 1912, p. 44.

¹¹¹ Document din 1546, publicat de Al. Papadopol-Calimah, în „Conv. lit.”, XVI, p. 402. Mai vezi altul din 1546 în Melchisedec, *Chronica Hușilor [și a episcopiei cu asemenea numire. După documentele și alte monumente ale țării]*, București, 1869, p. 22 și unul de la Ilie Rareș, fără dată, în „Arhiva istorică”, 2, p. 20. În sfîrșit, alt hrisov de la Petru Rareș din 1546, în Melchisedec, *Chronica Romanului [și a episcopiei de Roman]*, I, p. 175. Alt hrisov din 1546 care pomenește de Plaxa comisul, în Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 75 [Plaxa era căsătorit cu fiica lui Luca Arbore; DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 144].

Tot pe timpul lui Petru Vodă cel Bătrîn, adică Rareș, se vorbește de pedepsirea unor boieri români pentru uciderea unor greci (document de la Petru Șchiopul din 1587, în *Uricarul*, XIV, p. 157).

Coresi, care joacă un rol însemnat în dezvoltarea culturală a poporului român, ca originară din Chios și amintită pentru prima oară în documentele muntene în anul 1529.¹¹²[57] Pe timpul lui Mircea Ciobanul (1546—1560) <1545—1554>) întâlnim pe grecul Manta postelnicul, care înduplecă pe domn a-i dăruii moșiile sechestrare de la Radu vistiernicul, pe care Manta le dăruiește apoi călugărilor de la Ezer.¹¹³ Sub Ilie, fiul lui Petru Rareș, întâlnim pe boierul grec Marmara.¹¹⁴ Tot pe atunci dieta Transilvaniei oprește așezarea grecilor în țara de peste munți. Puțin după aceea un document ne spune că, cu prilejul prinderii lui Mircea Ciobanul și înlocuirii lui cu Pătrașcu cel Bun, s-au tăiat mulți creștini de-ai lui, atât români cât și greci.¹¹⁵

Sub Lăpușneanu trăiesc în Hîrlău, pe lângă armeni, evrei și sîrbi, încă și greci, iar prin Transilvania se purtau, pe lângă negustori români, și negustori greci.¹¹⁶ Sub Iacob Eraclide Despotul, grec de obîrșie și cel dintîi domn din acest neam în țările române, grecii trebuie să se fi înmulțit cu toți oamenii lui de încredere din care ni s-a păstrat numele lui Stamate Condostavlachi, trimis de el la brașoveni în timpul pribegirii lui anterioare domniei, pentru a lua de acolo niște scule ale lui.¹¹⁷

Pe la 1570, sub Bogdan, fiul Lăpușneanului, mai mulți greci vin înaintea domnului și „se jăluiesc că li s-au omorît unul din ai lor, în vreme cînd păștea oile sale în hotarul satului Alboteni și domnul pedepsește acel sat, luîndu-l domnesc, pentru omorul acelui grec, de cînd rămase numele de Valea Grecului hotarului satului Albotenilor.”¹¹⁸[58] Matei Stricovski <Strykowski>, la 1575, spune despre Basarabia sau Moldova sud-răsăriteană că văzuse acolo munteni, sîrbi, țigani, *greci* și italieni amestecați la un loc.¹¹⁹

Pe Mihai Viteazul îl găsim înconjurat de mai mulți greci, precum și pe învățatul cipriot Luca, episcop de Buzău și apoi mitropolit, pe banul Mihalcea, pe vistiernicul Stavrinus, și în tratatul dintre domn și Sigismund Báthory se prevede într-un articol că între cei 12 boieri jurați, care erau să participe la dieta Ardealului, să nu poată încăpea nici un grec, nici să poată obține vreunul o dregătorie privitoare la ocîrmuirea Munteniei.¹²⁰ Tot pe atunci, 1600, mai mulți negustori greci din Moldova trimit o scrisoare grecească de felicitare către vameșii Bistriței, Gheorghe și Ștefan.¹²¹

¹¹² Mai jos, în capitolul <paragraful> *Începuturi literare*, ne vom ocupa mai pe larg de această familie.

¹¹³ Document din 1575 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 68).

¹¹⁴ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 172. [Nu există în textul lui Ureche, ed. C. Giurescu].

¹¹⁵ Două documente din 1551 și 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 660 și 675).

¹¹⁶ Pentru Transilvania [vezi] documentul din 1555 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 512).

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 560: „Graecorum nobili familia orto”.

¹¹⁸ Document din 1570 (*Uricarul*, II, p. 252). [Vezi și vol. II al acestei ediții, p. 167].

¹¹⁹ „Arhiva istorică”, II, p. 5.

¹²⁰ Tratatul între Mihai Viteazul și Sigismund Báthory din 20 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 212): „Graecus natione inter duodecim Juratos Boeros esse nequeat [neque], aliquod munus et offitium spectans ad gubernationem illius regni obire possit” [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, p. 91]. Această condiție a fost introdusă de Sigismund Báthory din teama prefăcută ce o avea de Mihai Viteazul despre intrigile turcești.

Să fie hatmanul Ieronim Stavrinus, pomenit ca boier moldovean de un document din 1612 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XV/2, p. 854 și 855), același cu vistiernicul Stavrinus, refugiat în Moldova după moartea lui Mihai Viteazul? [Nu e același; poate o rudă]. Găsim însă greci neguțători în Transilvania, așa pe Giva în Bistrița la 1604 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 809).

¹²¹ N. Iorga, *Documente [românești din arhivele] Bistriței*. [Scrisori domnești și scrisori private], I, p. 5.

După Mihai Viteazul, numărul grecilor sporește neconținut. Așa pe timpul lui Radu Șerban vine și se așează în Muntenia mitropolitul grec Matei al Mirelor, căruia domnitorul îi dă egumenia mănăstirii Dealul.¹²²

Pe timpul Movileștilor întâlnim în Moldova pe Dumitru Chiriță Paleologu ca logofăt, dăruit de Constantin Movilă în 1608 pentru slujba de 12 ani făcută atât lui cât și tatului său, Ieremia, cu satul Vânătorii din județul Neamțului, care sat este apoi dăruit de văduva lui Chiriță, Maria, (desigur o fată de boier român) [59], mănăstirii Bisericieni.¹²³ Într-un raport al unei comisii de anchetă pentru limpezirea unor hotare, din anul 1610, se vorbește despre unul Petru grecul, ce fusese ușier la Alexandru-Vodă Lăpușneanu.¹²⁴ Într-un uric din 1618 al lui Gavril Movilă, domnul Țării Muntenesti, datat din Tîrgoviște, prin care dăruiește satul Heciul din ținutul Sucevei mănăstirii Galata, se vede subsemnat grecește Ciril patriarhul de Alexandria și cîțiva egumeni din Muntenia în aceeași limbă, iar între boierii luați ca martori se vede și unul Papa logofătul, despre care cronicarii munteni spun că era dintre boierii greci.¹²⁵ Într-un zăpis de mărturie, iscălit în 1610 de mai mulți boieri și orășeni din Suceava, găsim și pe un neguțător Zota.¹²⁶ Pe timpul lui Ștefan Tomșa (1611—1616) moare în Moldova unul Ceacîr <Ceacîrlo> grecul, care nelăsînd copii, moșia lui Șivița de lîngă Prut, în ținutul Covurluiului, este luată domnească după principiul dreptului de albinagiu (droit d'aubaine) <desherență>, care exista și în țările române.¹²⁷ Adăogim pe un martor Macri, din un act al anului 1610; un zăpis din 1621 din Iași conține subsemnăturile grecești ale mai multor persoane (Apostolos Arghiros, Zotos logotetis, Mihail Frantză).¹²⁸ Alte acte muntene din 1629 și 1630 conțin de asemenea subsemnături grecești.¹²⁹ [60] Mai întâlnim pe vistiernicul Enache <Iordache> Cantacuzino din Moldova de pe timpul lui Moise Movilă, 1631,¹³⁰ [61] și pe Constantin Cantacuzino, postelnicul din Muntenia refugiat aici din Constantinopol pe la începutul domniei lui Matei Basarab, 1633.¹³¹ Tot pe atunci mai

¹²² N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine*, în „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXI, 1899, p. 4 și 18.

¹²³ Document din 1608 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 78) și document din 1620 (*ibidem*, p. 69). Compară un raport către împăratul Rudolf al II-lea din 15 aug. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 300): „sub id tempus advenerunt principia Tartarorum oratores, Scferscheff Tartarus et Alexander Paleologus Graecus, cuius [frater] natus minor deget apud Moldavie voivodam”.

¹²⁴ Document din 1610 („Arhiva istorică”, I, 1, 22).

¹²⁵ Document din 1618 (*idem*, I, 2, p. 190); Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 288 [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 95. Papa era din satul Greci, nu era grec!]

¹²⁶ „Arhiva istorică”, III, p. 205.

¹²⁷ Document din 1618 de la Radu Vodă („Arhiva istorică”, I, 2, p. 191). [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 255]. În volumul al IV-lea, la studiul asupra obiceiului pămîntului, ne vom ocupa mai pe larg cu dreptul de albinagiu.

¹²⁸ Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 17: „Ἀποστολος προκάλαμος. Ἀγγελος ἐγὼ Ζότος λογοθέτης, Μηχαὴλ Φράντζα”.

¹²⁹ *Ibidem*, 1629, V, p. 446: „Υρονφάντης βηστηάρος, Υρονφάντας ποστέλεικος, Σίμας λογωθέτης”; 1630, p. 447: „Κοσταν παγάρνικος, Μίχος Σπατάρης, Σίμας λογωθετης”.

¹³⁰ *Uricarul*, II, p. 50 și 258.

¹³¹ Pe lîngă greci, mai întâlnim din cînd în cînd și alți străini în dregătoriile țărilor române, dovadă că oricine putea fi urcat în ele prin voia atotputernică a domnului. Așa pe unul *Sarandino* logofăt încă de pe timpul lui Dan al II-lea (document de la Dan din 1430 sept. 15, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 74). [Vezi și DRH, B, I, p. 129; Sarandino e grec]; pe [Bartolomeo] *Brutti*, ministrul lui Petru Șchiopul (mai sus, pp. 97—102); pe un hatman *Bernard* [Borisi] care subsamăna numele său cu litere latine în un hrisov din 1619, necunoscînd scrierea cirilică („Arhiva istorică”, I, p. 6). [La 26 febr. 1619 G. Grațiani cere învoirea dogelui Venetiei să se căsătorească cu fiica dragomanului Borisi; Hurmuzaki, VIII, p. 379]; pe contele *Attilio Vimercati*, numit de Ciro Spontoni (*Historia della Transilvania*, Venetia, 1638, p. 208 și 233) general sergent maior al principelui Radu Șerban, 1601—1611 [62].

Acești străini sînt însă numai personaje întîmplătoare care se pot întîlni în toate domeniile

găsim un sinet scris grecește al lui Moise voievod care se îndatorește către craiul Zápolya <G. Rákóczi> ca să-i deie 6 000 de florini în cazul când acesta ar izbuti a-l pune în scaunul Țării Românești.¹³²

Astfel se introduse, pe deosebitele căi arătate mai sus, elementul grecesc în țările române. La început întinderea lui se făcu pe nesimțite, cât timp el se menținuse în sfera comercială, care îndrumase acea introducere. Când trecu însă în cea religioasă, efectele copleșirii lui fură mai adânc simțite și o împotrivire se manifestă la lumină. Cu cât mai viu trebuia să apese el asupra poporului român când începu a se cuibări în economia, mai apoi în stăpânirea țărilor dunărene! Românii încercară mai întâi să scuture de pe ei această nouă năpastă ce le cădea după gît și făcură vînt nemulțămirii lor prin mișcări violente și răsculări sîngeroase; cea dintîi se întîmpla pe vremile lui Radu Mihnea.

Acest moment important, cînd se adăugi noul curent în viața poporului român, trebuia însemnat și cercetate vinele ascunse, care, izvorîte din adîncul timpului, ieșiseră acuma la lumină în turburea apă a istoriei sale.

După această ochire îndărăt, să ne îndrumăm iarăși către timpurile viitoare.

Par. 3. [Muntenia] de la Alexandru Iliăș la Matei Basarab [1616—1632]

Alexandru Iliăș, 1616—1618. În 1616 se rîndui de Poartă la domnie în Muntenia Alexandru Iliăș, care-și aștepta de mult rîndul în casa marelui vizir. Asupra modului numirii lui aflăm într-un document contemporan următoarele interesante amărunțimi: „Ambasadorul Poloniei cercase în lunile trecute a dobîndi principatul Valahiei pentru Gavril Movilă, fiul lui Simion, ceea ce i se făgăduise de caimacamul, care, cu toate aceste, puțin timp după aceea, numi pe un alt principe acolo, Alexandru (din neamul principilor Valahiei, ce stătea în casa marelui vizir), nu atît prin considerație pentru el însuși, cît pentru a plăcea soției marelui vizir care îl favoriza. El a și plecat spre a pune mîna pe domnie și fiindcă numitul Alexandru nu avea bani pentru a face diferitele daruri și a întîmpina și celelalte cheltuieli, caimacamul îi dade cu împrumut 35 000 de țechini, deși în realitate Alexandru nu primise mai mult de 15 000, și cea mai mare parte din acești bani au fost dați soției marelui vizir. Gavril însă se plînsese cu amărăciune pentru îndepărtarea lui și are un mare avantaj, căci dispune de mulți bani, din care cauză ar putea prea ușor obține victoria.”¹³³

Ce putea însă face Alexandru numai cu bieți 15 000 de galbeni? El trebui să mai împrumute încă alte sume mult mai însemnate de pe la grecii cămătari din Constantinopol. Aceasta îi fu cu atît mai ușor, că el fiind fiul lui Ilie Rareș [63], care se turcise și se așezase în Constantinopol, fusese născut la Rhodos, unde crescuse între greci din mica lui copilărie.¹³⁴ El veni deci în Muntenia „întovărășit de mulți greci, care, împreună cu

și în toate țările, pe cînd grecii sînt un element neapărat și fatal în dezvoltarea vieții românești [Exagerat — N.S.].

¹³² N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 18.

¹³³ Almoró Nani către doge, 19 oct. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 366).

¹³⁴ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 244. Mai sus, p. 52, asupra turcirii tatălui său.

cei ce mai erau înainte, se făcuse o grămadă, lucru ce nesuferind boierii români au făcut sfat ca să-i taie.”¹³⁵ Capii răscoalei erau Lupul Mehedințeanul paharnicul [64], un spătar al cărui nume nu ni s-a păstrat, alt boier Buzdugan și Cîrstea vornicul. «Complotul însă răsufându-se, cei dintîi fug în Ungaria <Transilvania>, iar cel de pe urmă, mai îndrăzneț, rămîne în țară». În această răscoală moare un grec învățat, Ierotei [de] Monemvasia, autorul unei cărți istorice.¹³⁶

Alexandru Iliș fu săpat în tot cursul domniei sale de stăruințele lui Radu Șerban. Pentru a paraliza uneltirile lui, Alexandru Iliș se pune bine cu împăratul german, oferindu-i slujbele sale, pe cînd rivalul său, Gavril Movilă, ținea partea lui Bethlen Gabor, principele Transilvaniei, care, cu toate că mijlocise reînnoirea păcii între sultan și împărat, tot pleca mai mult în partea turcilor cumpăna prieteniei sale.

Radu Șerban, văzînd că, cu toate căciulirile și sărutările lui de mîini trimise mai ales arhiducelui Maximilian,¹³⁷ nu poate dobîndi de la împăratul decît făgăduinți, și acele mai mult de formă, întrucît Alexandru Iliș nu dădea politicii împărătești nici un motiv de tînguire, recurge iar la o încercare violentă; însă, pentru a nu fi oprit iarăși de împăratul, ca la aceea făcută de el împreună cu Homonai,¹³⁸ se duce tocmai la cazaci, de la care izbutește a dobîndi un ajutor, cu atît mai ușor cu cît tot ei ajunseseră a pune și pe Ștefan Tomșa în domnia Moldovei. Alexandru Iliș iese în contra cazacilor încă înainte de a intra ei în Munenia și, cu ajutorul turcilor, reușește a-i respinge [65].

După ce se întoarce din expediție, el taie pe Cîrstea, pentru moartea căruia Skender-pașa, capul expediției contra cazacilor, îi cere 40 000 de galbeni, spre a nu o arăta sultanului [66]. Boierii fugiți peste hotar se întorc atunci cu ajutor de la Bethlen Gabor și alungă din scaun pe Alexandru Iliș, care fuge la nemți <turci>. „Lupul încă sosit și începu a tăia pe [boiarii] greci și pe slugile lor care jăcuiau <jăhuise> țara.... Ungurii încă îi cereau lefi, bani nu avea, ci apuca pe neguțatori de-i da ungurilor, să le plătească lefile. Lupul trimisese în țară pe Buzdugan [căpitanul, fiind] om rău, care unde găsea greci neguțatori gelepi, pre toți îi tăia și le lua toată marfa fără [de nici o] milă.”¹³⁹

Despre această revoltă a țării contra lui Iliș și a grecilor lui pomenește și un document venețian, care spune că „boierii țării, împreună cu poporul, împinși de stoarcerile și tirania cea nespusă a acelui principe, se răscu-

¹³⁵ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 249; [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 87]. Compară Anonimul [românesc], în *Magazin istoric*, IV, p. 308.

¹³⁶ Cronica lui Matei al Mirelor, în Papiu Ilarian, *Tesaur [de monumente istorice]*, I, p. 347.

¹³⁷ Într-o scrisoare a lui Radu Șerban din 2 martie 1616 către arhiducele Maximilian (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 170) găsim: „gratias agerem, et oscularer manus suas praelibatas”.

¹³⁸ Ludovic de Mollart către Cristofor Preiner, 18 iunie 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 594): „Demnach von dem Röm. Kay. Maj. Mattia (hochlöbl. Angedenckhens): wegen einsetzung dess Fürsten Raduly Scarban in die Wallachey an dissen Porten embsig anzuhalten mir allergnedigist anbevohlen worden, derselbe aber nuhmehr unlängst mit todt abgangen, unnd sich alhie Alexander Waywoda (so von [dem] Gabrielasco auss der Wallachey vor dissem unbillicherweiss vertrieben worden:) Persönlich Befindet; Weiln dann erstbesagter Alexander Waywoda Jederzeit in gehorsambisten devotion gegen Ir Kay. Maj. Beständig verblieben, unnd hiefüro in gethreüister unnderthenigkheit zue continuirn, gehorsambisten erbiettens, Besagter Gabrielasco aber dess Bethlen Gabor unnd anderen Ir Maj. Rebellen ain grosser Befürderer, unnd Ir Maj. Missgünner unnd heimlicher friedensfeindt ist”. Șerban încercase în zadar a redobîndi scaunul pierdut; nenumăratele lui stăruinți (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, numerele 431–479) fură toate zadarnice.

¹³⁹ Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 308 [*Istoria Țării Românești*, p. 92–93].

laseră cu armele în număr de 8000 împotriva lui și-l alungaseră din țară, putîndu-și el numai cu mare greutate scăpa viața cu puțini de-ai săi.”¹⁴⁰

Turcii la început vroiesc să-l reazeze pe Alexandru cu sila în scaun; după aceea însă, mișcați și prin grasele pungi date de Gavril Movilă, se hotărăsc a-l numi pe acesta domn în locul lui Iliăș.

Gavril Movilă, 1618—1620 [67], era fiul lui Simion, care ținuse tronul muntean cîțva timp după fuga lui Mihai Viteazul. Auzînd creditorii lui Alexandru despre mazilirea lui „veniră în mare număr la divan, jăluindu-se că partizanii lui Gavril pricinuiseră răscoala întîmplată și ruina acelui principe, precum și aceea a creditorilor care nu ar fi încă plătiți. Gavril, aflînd de această jăluire, veni și el la divan, temîndu-se mai ales de vizir, a cărui femeie proteguia pe Alexandru. Vizirul însă îi spuse că „o dată ce sărutase poala sultanului trebuia să meargă în Valahia; dar că intrucît Alexandru lăsase multe datorii, ar trebui să caute a mulțami și pe creditorii lui, la care lucru Gavril nu răspunse nimic, dînd prin tăcerea lui a înțelege că consimțea la îndatorirea ce i se impunea.”¹⁴¹

Arătarea ambasadurului venețian că răscoala împotriva lui Alexandru Iliăș fusese făcută de partizanii lui Gavril Movilă nu este exactă, căci capii acestei răscoale, Lupul Mehedințeanu paharnicul și Buzdugan căpitanul, sînt prinși de Gavril și dați pe mîna pașei [Skender] care-i pune în țeapă.¹⁴² Dacă ei ar fi fost înțeleși cu Movilă, spre a-l aduce în scaun, este învederat că, chiar dacă pașa i-ar fi cerut, el ar fi căutat să-i scape; dar se știa că Movileștii niciodată nu se bucuraseră de vreo popularitate în Muntenia. Cu, sau fără de aceasta însă, domnia lui Gavril Movilă trebuia să aibă o scurtă durată.

Sistemul cumpărării domniilor pe bani, care fusese întrerupt un moment prin puternica zguduire dată Imperiului turcesc de Mihai Viteazul, reîncepu în curînd a înflori iarăși în toată deplinătatea lui și vîrtejul schimbător de domni își ia iarăși cursul său obișnuit. Radu Mihnea, ce fusese în acest răstimp domn în Moldova și stătea acuma în nenorocita stare de mazil la Poarta Otomană, dă vizirului 10 000 de scuzi, 25 000 chehaei, se mai obligă a da un tribut anticipat în sumă de vreo 40 000 de scuzi, „prin care, adaugă raportul venețian căruia <de la care> împrumutăm aceste știri, va trebui să se sugă sîngele sărmanilor supuși creștini.”¹⁴³ Astfel ajunge Radu Mihnea pentru a doua oară în scaunul Munteniei.

Radu Mihnea a doua oară, 1620—1623 [68]. Grecii revin cu el la putere în Muntenia. Așa în lupta de la Hotin între turci și poloni, Radu-Vodă trimite din îndemnul turcilor pe *Batiște Veleli* <Veveli>, „om de neamul său critean”,¹⁴⁴ în lagărul leșesc, pentru a propune pacea [69]. Radu zidește mănăstirea Sf. Troiță din jos de București și o închină mănăstirii Iverului <Iviron>.¹⁴⁵ Căzînd Radu într-o boală, „vizirul răspîndește vestea despre moartea lui, cu arătare că va da principatul unui altuia, pentru a putea încasa astfel mulți bani; fiul lui Radu (Alexandru Coconul) oferă atunci vizirului 10 000 de țechini, spre a-l întoarce de la gîndul propus și, adaogă ambasadurului venețian, „se crede că Radu va izbuti, căci vizirul n-ar vrea

¹⁴⁰ Almorô Nani către doge, 23 iunie 1618 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 373).

¹⁴¹ Altă scrisoare din 10 iulie 1618 (*ibidem*, p. 374).

¹⁴² [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 309. [R. Popescu, *Istoriile*, p. 89].

¹⁴³ Almorô Nani către doge, 28 iulie 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 386).

¹⁴⁴ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 249. Compară p. 251 [*Opere*, p. 80].

¹⁴⁵ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 281. [Vezi și N. Stoicescu, *Reper-toriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Buc., 1961, p. 259—264].

să piardă acești bani, deși sînt alții mulți care propun sume mai însemnate.”¹⁴⁶ Radu Mihnea, văzîndu-se amenințat, începe spre a-și asigura poziția trimițînd bani la banca de Veneția, ceea ce urmează înainte a face și după ce este strămutat în Moldova, depunînd el din ambele sale domnii suma de 37 547 de galbeni, și anume 18 900 din Valahia și 19 647 din Moldova.¹⁴⁷

Cu ajutorul banilor adunați, el luptă cu izbîndă contra intrigilor de răsturnare. Cu 30 000 de scuizi dați vizirului îl face să revină asupra hotărîrii luate de el de a-l înlocui cu Alexandru Iliș din Moldova, iar dragomanul acestuia să fie închis și bătut¹⁴⁸ și chiar obține ca el însuși să fie strămutat în țara Moldovei, pentru a face loc în Muntenia fiului său, Alexandru Coconul.

Alexandru Coconul, 1623—1627 [70]. Izbînda aproape neașteptată a lui Radu Mihnea de a pune în scaunul Munteniei pe fiul său ce era încă un copil,¹⁴⁹ încît tot el conducea din scaunul Moldovei și afacerile Munteniei [71], fusese dobîndită mai ales cu ajutorul unui grec influent din Constantinopol numit Skerlet <Scărlet Grama>, „bogat și cunoscut de toți meghistanii împărăției, carele avînd voie vegheată despre turci, Radu-Vodă s-au fost împrietenit cu el mai de înainte vreme, fiindu-i ajutor întru multe trebi ale domniei”. Radu-Vodă se încuscrește chiar cu acel grec, însurînd pe fiul său, domnul Munteniei, cu [Ruxandra], fata lui Skerlet, făcîndu-se nunta la Movileni, județul Tecuci, lîngă apa Siretului¹⁵⁰.

Puțin după această serbare, care costă mulți bani pe țările române, tătarii, punîndu-se rău cu turcii, intră în Moldova și în Muntenia și pradă cumplit aceasta de pe urmă țară [72], făcînd robi mulți din oamenii cei mai de samă și luînd o pradă imensă, iar principii acelor țări scăpară, Alexandru într-o mănăstire, iar tatăl său Radu în cetatea Sucevei.

Întîmplîndu-se însă să moară Radu-Vodă din Moldova [73], poziția fiului său se află zdruncinată. Nefiind cine să mai privegheze purtarea boierilor însărcinați cu conducerea ocîrmuirii Munteniei, jafurile lor provoacă două răscoale contra domniei lui Alexandru Coconul, una făcută de călărașii din Mănești, Gherghița, Ploiești și Rușii de Vede, a doua de către boieri de peste Olt, care ridicară din sînul lor pe un „domnișor” numit Paisie. Ambele aceste răscoale sînt însă stîmpărate; conducătorii lor prinși și tăieți.¹⁵¹ Totuși ele pricinuiră mazilirea lui Alexandru-Vodă. Anume grecul Skerlet, socrul domnului muntean, „dorind mult a se mîntui de pericolele ce-i veneau neconținut prin turburările provocate în Valahia de domnia unui copil și dezgustat de a tot interveni la Poartă spre a lui menținere, dă el singur bani cu împrumut competitorului ginerelui său, Alexandru Iliș, care mai fusese principe încă în două rînduri și fusese

¹⁴⁶ Almorô Nani către doge, 20 april 1621 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 390). Compară alt raport venețian din 14 iunie 1623 și un al treilea al lui Zorzi Giustinian către doge, 12 nov. 1629 <1623> (*ibidem*, p. 399 și 402). Mai vezi scrisoarea lui Radu Mihnea către doge, 10 febr. 1625 (*ibidem*, p. 407).

¹⁴⁷ Vezi cele două sinete ale băncii de Veneția, unul din 23 martie, celălalt din 14 nov. 1623 (*ibidem*, p. 422 și 423).

¹⁴⁸ Raport din 24 iunie 1623 (*ibidem*, p. 399).

¹⁴⁹ „Che molto è giovane, et reto dal padre”, zice raportul lui Simon Contarini către doge, 11 aprilie 1625 (*ibidem*, p. 408). Numit Alexandru Mihnea după tatăl său. (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 66).

¹⁵⁰ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 283. [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 90—91]. Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 258. [Vezi și Ștefan Andreescu, *op. cit.* (R. ist., 1986, nr. 2, p. 119—121)].

¹⁵¹ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 282. [Radu Popescu, *Istoriile* p. 90].

destituit pentru stoarcerile sale” și acesta izbutește din nou a fi numit. Skerlet scapă de neplăcerile cărora îl expunea domnia ginerelui său în Muntenia, făcând totodată și o strălucită afacere, căci, urmează raportul venețian, „cu această nouă alegere trebuie să fie unite enorme cheltuieli, care toate vor cădea asupra nenorociților locuitori, ce vor fi aduși aproape la deplină pieire.”¹⁵²

Alexandru Iliș a doua oară, 1627—1629 [74]. Este strămutat din Moldova în Muntenia, stînd în domnie doi ani de zile. Acest principe, pe care l-am cunoscut a fi grecizat din tălpi pînă în creștet, se pare că face un act de energie față cu necontenitele cotropiri pe care grecii le întindeau asupra Munteniei. Printr-un document al său din 1628, el refuză închinarea mănăstirii Snagovului către acea din Muntele Athos a Pantocratorului, motivîndu-și hotărîrea pe faptul că „acum destul este cît au îmbelșugat cei de mai înainte domni Muntele Sfînt și alte locuri.”¹⁵³ [75] Este învederat că acest refuz nu era decît o manoperă întrebuițată de domn spre a șterge de pe el păcatul înstrăinării și a trece în ochii boierilor pămînteni drept apărător al intereselor țării. Vom avea prilejul a regăsi această tactică aplicată într-un chip mult mai larg de urmașul lui Alexandru Iliș, Leon-Vodă Tomșa.

Leon Tomșa, 1629—1633 <1632> [76]. Între competitorii ce se puseră pe întrecutele pentru cumpărarea tronului muntean era și un italian, Carlo Cigalla din Messina, care avea speranța a obține cu puterea aurului, pentru fiul său, unul din cele două principate, lucru de care *avea neapărată nevoie*, căci fiul său logodindu-se cu o damă mare din Boemia, părinții acesteia pretindeau ca viitorul lor ginere să ajungă și el într-o stare mai strălucită, pentru a se putea căsători.¹⁵⁴ Sărmanele țări române, în ce stare ajunseseră dacă orice venetic din lume putea să năzuiască a-și căpă-tui copiii prin domnia uneia din ele!

Acest vîntură-țară însă nu izbuti, pentru că alți competitori mai *grei* îl înlăturară de la concurență. Acel mai fericit fu Leon, fiul lui Ștefan [II] Tomșa, fostul domn al Moldovei, care dobîndi scaunul prin mari cheltuieli făcute la Poartă; numai căpătarea făgăduinței de a deveni principe îl costă 140 000 de lei, dați caimacamului. Dar cît trebui să mai cheltuiască pînă ce simpla făgăduială deveni realitate? Se socotea la cel puțin 300 000 de lei prețul cumpărării acestei domnii, care, luați pe interese <dobînzi> foarte urcate, amenința Muntenia cu o totală sărăcire.¹⁵⁵

Și, într-adevăr, cum intră Leon Tomșa în domnia Munteniei, cea întîi grijă a lui fu de a se plăti de creditori, care, fiind numeroși și îndrituiți cu sume mari, domnul fu nevoit a pune „multe și mari greutăți pe boieri și pe țară și silea pe boieri să plătească județele cu bani și țara spărgîndu-se, iar boierii neavînd de unde să ieie banii, se sărăceau și se îndatoreau [77]. Văzînd boierii că lucrul merge spre rău, s-au sfătuit, mai vîrtos boierimea de peste Olt, anume Matei aga din Brîncoveni, Aslan vornicul,

¹⁵² Sebastiano Venier către doge, 13 nov. 1627 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 418). Există o scrisoare a lui Alexandru către ambasadorul francez contele de Cesy din 15 oct. 1626, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 64. Vezi și infra nota [73].

¹⁵³ Document nepublicat din colecția Academiei, XX/273 [acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice]. Acesta este documentul acela curios care pune luna martie drept întîia lună a anului. Vezi vol. II, p. 476 [DRH, B, vol. XXII, p. 55; documentul este scris de Udriște Năsturel]. Asupra lui Ioan Mihail Cigalla, vezi studiul lui O. Lugoșianu, *Un aventurier din secolul al XVII*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 279 și urm. și notița lui N. Iorga la acest studiu (*ibidem*, p. 293).

¹⁵⁴ Giovanni Capello către doge, 13 oct. 1630 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 451).

¹⁵⁵ Sebastiano Venier către doge, 27 oct. 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 435).

Gorgan spătarul, Barbu Brădescu spătarul, Mihai Coțofeanu spătarul, Dumitru Filișanu slugerul, Mitrea vistierul și alții de au fugit cu toții în Ardeal, unde fură primiți cu cinste de Gheorghe Rákóczi, domnul acelei țări.

Leon-Vodă, temîndu-se de această pribegie, le trimise în patru rînduri cărți cu jurămînt ca să vie în țară, că nu le va face nimic rău, dar ei n-au vrut să vie. Un document care confirmă această pribegie adaogă la numărul boierilor fugiți pomeniți încă pe fratele lui [Barbu] Brădescu, Mihail clucerul, pe Barbu de la Poiana, feciorul Iscrului, pe Barbu de la Fratoștița, feciorul lui <său> Malcociu, și alți mulți de la Olt, de la Romanai, de la Jiul de Jos [Dolj] și de la Mehedinți.¹⁵⁶[78]

Boierii vroiau să reintre în țară, însă cu putere pentru a scoate pe domnul urgisit de ei; de aceea aflăm spunînd pe Aslan vornicul, pe Gorgan spătarul, Matei aga, Dumitru, Preda postelnicul, Mihail clucerul, Barbu paharnicul, Mihalcea postelnicul, adică tocmai pe acei ce se văd enumerați de cronicari și de documentul din 1630 și alții încă indicați numai prin vorbe: „și alții mulți din cele 4 județe”; găsim, zicem, pe acești boieri subsemnînd un zapis de împrumut de la jupînul Cristeș <Paul Keresztessy> de peste munți, pe suma de 2 000 de ughi, cu ajutorul căreia să-și facă cale să meargă în țara lor și să scoată pe greci dintr-însa, pe dușmanii lor care le-au spart casele.¹⁵⁷

Radu Leon, dîndu-și seama despre pricina de căpetenie a rocoșirii boierilor, anume prin marea favorizare a grecilor, și temîndu-se ca din cauza spargerii țării să nu-i vină mazilie, se preface a se pleca cererilor boierilor și, printr-un hrisov al său din 22 iulie 1631 [79], el spune că, „văzînd pustiirea țării prin grecii străini care amestecă domniile și vînd țara fără nici o milă și o precupețesc pre camete asuprite, am hotărît să calc aceste obiceiuri rele și să le pun toate jos, scoțînd pe acei greci străini din țară afară, că prea sînt <ca pre niște> neprieteni țării.”¹⁵⁸

Pribegii însă, știind cu cine au a face și cît plăteau făgăduințele lui Tomșa chiar cînd erau întrupate în hrisoave, intră cu putere în țară și se lovesc cu Leon-Vodă lîngă mănăstirea lui Mihai-Vodă în 21 august 1631, dar sînt bătuti [80]. „Perit-au mulți oameni de tot feliul”, ne spun cronicarii; „prins-au și pre Preda Brîncoveanul, nepot lui Matei aga și pre Radul logofătul de la Desa și și-au răscumpărat viața cu bani de la Leon-Vodă.”¹⁵⁹ Această împrejurare arată nespusa nevoie de numărătoare <numerar> în care se afla Leon-Vodă, dacă el era în stare, pentru bani, a dărui viața unor oameni ce nu puteau decît să-i devină mai dușmani după această răscumpărare; pe cei ce nu aveau îndestulă avere spre a-și plăti capul îi ucise. „Tăiat-au și pre Adam banul acolo în tabără și pre Preda Floricoiul din Greci și au înțăpat pre Nusă <Pusa> armașul”.

Cei care scăpară din măcel, între care era și aga Matei, fugiră și se închiseră în mănăstirea Tismana, unde susținură un asediu victorios contra trupelor lui Leon-Vodă. După ce oștirea se restrase, Matei aga scăpă din mănăstire și trecu iar în Ardeal.¹⁶⁰

¹⁵⁶ [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 281—289; *Cronica anonimă (ibidem)*, IV, p. 311—325).

¹⁵⁷ Raportul ispravnicului Vasile către logofătul de atunci, 1630 (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 19—30); compară Girolamo Capello către doge, 1 dec. 1630 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 2).

¹⁵⁸ 1631 (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 103).

¹⁵⁹ *Magazin istoric*, I, p. 122—125. [*Istoria Țării Românești*, p. 98]. *Uricarul*, V, p. 167, publică numai începutul hrisovului, cu arătarea greșită că s-ar referi la izgonirea călugărilor greci.

¹⁶⁰ Cronicarii citați. Pentru amănunțimi vezi C. V. Obedeauu, *Grecii în Țara Românească. [Cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717]*, Buc., 1900, p. 46 și urm. Izbînda

Leon, deși drept moldovean de origine, trece de grec în ochii contemporanilor. Astfel, o relație a lui Paul Strassburg, solul regelui Suediei la sultanul Amurat, care vede pe Leon-Vodă când trece prin București, spune că dînsul „ar fi grec de neam”. Se vede că Leon Tomșa fusese crescut la Constantinopol, deoarece interpretul lui Strassburg traduce cuvintele solului în grecește pentru ca principele să le înțeleagă.¹⁶¹

Este însemnat de a întîlni aceste dese revoluții contra elementului grecesc ce căuta să se încuibe în țară. De la Radu Mihnea pînă acuma, în circa 20 de ani, am numărat patru.¹⁶² [81] Să nu credem că patriotismul, în înțelesul pe care-l dăm noi acestui cuvînt, împingea pe boieri la această luptă înverșunată contra elementului străin, ci interesul lor jignit prin grămădirea străinilor pe corpul țărilor române; unde încăpea un grec, trebuia să iasă un român și introducerea lor tot mai numeroasă resțîngea neconținut pînea românilor.

Dar, dacă vom căta bine, ce este patriotismul altăceva decît interesul colectiv, adică suma intereselor individuale? În unele capete și inimi extraordinare, poate patriotismul să se limpezească pînă a ajunge și îmbrăca forma unui simțămînt cu totul dezinteresat în ceea ce privește viața individuală. Chiar în acestea însă el nu va fi decît reflexul intereselor maselor, instinctului conservăției în diferitele sale grade de putere și de dezvoltare. Ferice un popor sau o clasă cînd măcar acest simțămînt, acest instinct al intereselor sale nu s-au tocit cu totul, și vai de el atunci cînd privește cu nepăsare sau filozofie la răpirea dreptului și la încălcarea intereselor sale!

Văzînd boierii că n-au izbutit cu puterea în contra lui Leon Tomșa, se pun pe calea mult mai îndemînică a intrigilor și, tînguindu-se pentru pustiirea țării la Poartă, fac ca Leon-Vodă să fie mazilit la 21 <24> iulie 1632.¹⁶³ Boierii răzvrătiți cumpără atunci pe Abaza-pașa din Silistra pentru a introduce pe Matei aga în domnia Țării Muntenesti. Un raport olandez spune că s-ar fi oferit îndoirea tributului, 100 000 în loc de 50 000 de scuizi, dacă Poarta ar recunoaște pe domnul ales, dar că turcii, „luară această cerere foarte în nume de rău și că sultanul a trimis îndată un imbrohor la Abaza-pașa, care stăruia pentru această recunoaștere, cu ordin ca el „să gonească neapărat pe acel ce se făcuse domn, oferindu-se Poarta a înlocui pe domnul numit de ea dacă nu este

lui Leon Vodă fu veșnicită printr-o cruce frumoasă, cu inscripție, reproducă în facsimil de G. Ionescu-Giôn în *Istoria Bucureștilor*, p. 60 [Vezi și *Inscripțiile medievale ale României. I Orașul București*, p. 406]. Compară relația lui Paul Strassburg citată mai jos: „et erectum in victoria signum crucis, manu sua ostendes”. [*Călători străini*, V, p. 63].

¹⁶¹ Vezi *Monumenta Hungarica Historica* [*Okirattár*], Strassburg Pál 1631—1633-iki követsége és I. Rákóczy György (...), p. 100: „Quarto die Martis Corona discessi et Valachiae territorio finitissima Targovistum versus olim palatinam sedem prefecturus Illuc princeps et voyvoda Leo natione grecus commissarios suos expediverat ut ad metropolin Bukarest nunc palatinorum habitationem ac domicilium nos comitarentur. [...]. Aderat interpret srinonis mei frater Benedictus natione Cretensi [...] qui praeter linguam turcicam et graecam, italicum quoque latinum et germanicum idioma callebat ac septenii spatio Wittebergae commoratus studio Theologiae operam dederat. Is a me prolata *turcico et praeco sermone* elequenter reddidit ac palatini nomine et verbis mihi spopondit”. Interpretul traducea și turcește din cauză că: „lateri Voyvodae aliquot primarii Turcae assidebant, ut opinor rerum arbitri et consiliarii”. Se vede că din eroare editorii monumentelor <relațiilor> au pus anul 1634 la această solie; fiind în april, ea nu poate cădea decît în anul 1632, deoarece în iulie același an Leon Tomșa era depus (vezi nota 163). *Arhivul pentru filologie și istorie* al lui Cipariu, Blaj, 1867, p. 12—13, admite data exactă de 1632 pentru această călătorie. [Vezi și *Călători străini*, V, p. 63 și 65].

¹⁶² Sub Radu Mihnea, 1612, Alex. Iliș, 1618, Alex. Coconul, 1623, Leon Tomșa, 1630.

¹⁶³ Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 314. [*Istoria Țării Românești*, p. 99].

plăcut, dar neînvoind nici într-un chip să se urce în scaun acel ce se stabilise singur”.¹⁶⁴

Se vede din această arătare făcută după aceea a capuchehaielei principelui cât de mult se temeau turcii de orice încercare a românilor de a se emancipa de sub autoritatea lor.

Sultanul, pentru a sprijini pe protegitul său Radu, fiul lui Alexandru Iliș, trimite un ordin lui Rákóczi de a nu primi în adăpostire pe muntenii refugiați și a ajuta principelui numit de el a pune mîna pe tron, iar lui Abaza-pașa îi trimite o strașnică amenințare în caz cînd nu s-ar supune ordinului său.¹⁶⁵

Abaza însă știa ce face; el se rezema pe puternicele pungi de bani ale lui Matei aga, cu care știa el bine că poate acoperi la Poartă orice nesupunere și înfrînge orice împotrivire. Îndrăzneala lui Abaza și a lui Matei merge pînă acolo că se opun cu armatele <numai Matei, nu și Abaza> contra intrării lui Radu în Muntenia, în partea căruia trecuseră toți boierii și grecii lui Leon-Vodă, cei dușmăniți de Matei și de partida lui, anume Necula vistierul, Hrizea vornicul, Papa logofătul¹⁶⁶, Nicola <Necula> Catargiu, Dumitru Dudescu, Miho Leca și Neagul aga.

Toți acești boieri se duseră la Alexandru Iliș în Moldova, de unde se întoarseră, în fruntea lor cu fiul său Radu, cu ajutor de la tătari, care, intrînd în Muntenia, dădură țara focului și prăzii.

În 25 octombrie 1632, se întîlnesc ambele oștiri lîngă mănăstirea Plumbuita, unde, după o crîncenă luptă, care ținu de dimineață pînă în sară, izbînda rămase de partea lui Matei aga [82].

Mai trebuia însă reputată încă o victorie pentru a pune desăvîrșit mîna pe scaunul Munteniei, victorie pentru care se cereau nu curajul și vărsarea sîngelui pe cîmpul de război, ci dibăcie și vărsare bogată de bani în nesăturatele pungi ale turcilor. Matei aga se duse deci la Constantinopol, și el trebuia să fie bine prevăzut cu bani de acasă, căci, îndușmănit precum era cu grecii, el nu putea spera de la ei nici un ajutor. „El fu nevoit să dea vreo 30 000 de lei daruri în bani și alți 30 000 în obiecte prețioase care, împreună cu cheltuielile investiției, se urcară la 200 000. Pe lîngă aceasta, el mai trebui să ia asupra-și 62 000 de lei datoria lui Radu-Vodă, care fusese contractată de el la niște neguțători de miere cînd fusese rînduit în domnie”.¹⁶⁷ [83]

Cît de pornit era Matei Basarab contra lor se vede dintr-o scrisoare pe care o trimite „măriei sale craiului Ardealului” Rákóczi, în care îi mulțamește cu multă căldură și supunere pentru ajutorul ce i-l dăduse, scrisoare pe care o sfîrșește jeluindu-se contra „niște oameni ai lui Mihai,

¹⁶⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 194.

¹⁶⁵ Giovanni Cappello către doge, 18 oct. 1632 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 460): „Abbassa, che di presente si trova in commando in Silistra per la depositione del Principe di Valachia a petitione di quei popoli, ha posto in sedia di quel Principato, soggetto da lui dipendente, et fin hora lo sostiene, non ostante che dalla Porta sij stato eletto il figliolo del Principe Alessandro di Moldavia”.

¹⁶⁶ Asupra grecismului lui Necula vistierul, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 13. [Vezi și N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 217—218].

¹⁶⁷ Pietro Foscarini către doge, 8 martie 1633 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 464). Compară 1632 (*Monumenta Hung. Historica*, Strassburg Pál 1631—1637 iki követsége és Rákóczy György, p. 67.)

Un document contemporan rezumă astfel peripețiile prin care trecu Matei Basarab pînă ce puse mîna pe tronul Munteniei: „In Valachia doppo che fu levato Leon vaivoda non hanno voluto ricever il figlio del principe di Bogdania, ma un certo Matheo, con assistenza d'Abasa passa governatore di Silistria, s'ha impadronito dal governo; ma questo gran visyr che ha promesso al altro lo piglia in mala perte come amo il muphti Afendi. Finalmente hanno risoluto che veniendo qua deto Matheo abacerai le mani de gran signore li donaranno il principato”.

anume Iorga cu soția lui <anume Dimola> și altul ce-l cheamă Dula—tot greci...; și să caute Măria ta că este acolo în Brașov un grec ce se face doftor acuma dincolo și care multe amestecături face ... și care a spart această blestemată de țară”.¹⁶⁸

Cheltuielile lui Matei trebuie să fie cu atîta mai însemnate cu cît grecii îl combăteau și unul din ei, Curt Celebi, umbla pe ascuns la vizirul și se ispatea în multe chipuri, aducînd la vizir greci, grece și turcoaice, care pîrau pe Matei că le-au omorît bărbații, frații și feciorii în războiul făcut de el. Tot atunci sosiră și boierii pribegi din Moldova și cu moldovenii trimiși de Alexandru Iliăș, cu o carte de pîră pe care o dădură în mîna împăratului. Însă toate aceste la nimica nu ieșiră față cu argumentele sunătoare ale agăi Matei. El, întovărășit de 600 de boieri și reprezentanți ai clerului Munteniei, «cum spune raportul olandez», fu primit să sărute poala sultanului și plecă spre Muntenia puțin după 8 martie 1633, data raportului ambasadorului venețian, care pomenește despre numirea lui Matei Basarab.

Cu acest prilej, raportul olandez citat mai sus spune în chip foarte viu specula ce se făcea cu tronurile române: „Acești miniștri ai Porții și unii fruntași greci care se hrănesc și caută a se îmbogăți cu punerea și scoaterea acestor domni nu se vor opri înainte ca amîndouă provinciile, Moldova și Țara Românească, să fie ruinate și golite de locuitori, la care au și ajuns aproape. Cei ce se dau aici în Constantinopol de coborîtori ai voievozilor sînt niște vagabonzi care nu au un ban și pleacă de aici cu datorii de 3—400 000 de taleri și care tratează apoi pe bieții locuitori cu sila și într-un chip barbar. E de mirare că locuitorii au putut să îndure așa de mult și nu au fugit dintr-o dată, cum și unde o fac acuma. Și de la această curte, unde lăcomia a luat locul de frunte, nu este îndreptare de așteptat.”¹⁶⁹

Ce minunată caracteristică <caracterizare> a regimului de atunci sub care trăiau țările române! «Pare a fi trasă după cercetarea izvoarelor de un istoric al vremurilor noastre și, cu toate acestea, nu este decît oglindirea lumii aieva în o minte limpede și pătrunzătoare.»

NOTE ȘI COMETARII

[1] Nu se poate vorbi de faptul că „țările române au primit cu desăvîrșire jugul pîterii otomane”, după domnia lui Mihai Viteazul. Dimpotrivă: dovadă că lupta lui nu a fost zadarnică este faptul că — după moartea sa — Poarta a micșorat haraciul Țării Românești de teama de a nu se repeta o nouă ridicare la luptă a acesteia. După cum s-a arătat, haraciul plătit de Radu Șerban reprezenta doar 20% din valoarea pe care o atinsese în momentul său de creștere maximă de la sfîrșitul sec. XVI (*Istoria României*, III, Buc., 1964, p. 13).

Vezi și M. Berza, *Variațiunile exploatarei Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII* („Studii”, 1958, nr. 2, p. 62), care subliniază faptul că „nici un izvor nu vorbește de cumpărarea scaunului de la turci de către Radu Șerban, după cum nici unul nu amintește — din cîte știm — de vreo plată din partea lui Radu Mihnea. Pe cel dintîi turcii sînt siliți să-l recunoască, iar pe cel de-al doilea sînt bucuroși să-l aibă”, deoarece acesta nu dorea tronul în condițiile grave ale epocii.

Mai trebuie să amintim și faptul că tributul plătit de Țara Românească era considerat de Radu Șerban, la 1618, drept o sumă plătită Porții „pentru păstrarea vecinătății și a prieteniei” (pro vicinitate et amicitia conservanda), și nu ca un semn al dependenței față de Poartă (Hurmuzaki, IV/1, p. 581—582); textul a fost publicat și de Elena Eftimiu,

¹⁶⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 16—17.

¹⁶⁹ 13 nov. 1632 (Iorga, *Studii și documente*, IX <IV>, p. 198 <196>).

care l-a atribuit însă greșit lui Radu Mihnea (*O relație a lui Radu Mihnea către [Consiliul secret al regelui Ungariei, din 1618, în AO, 1928, p. 413—414, 441—442].*)

În sfârșit, într-o scrisoare adresată lui Gabriel Bethlen în 1621, Radu Mihnea susținea că, dacă țările române „își plătesc darea anual, sînt în pace... iar imperiul nu îngăduie niciodată ca vreun împărat să strice legile rămase de la strămoși” (A. Veress, *Documente*, IX, p. 235).

[2] Simion Movilă a domnit cu întreruperi: 20 oct. 1600 — 3 iulie 1601, sept. 1601 — aug. 1602. Încercarea sa de a reocupa tronul, în sept. 1602, s-a terminat cu înfringerile de la Ogretin și Teșani (13—14 sept.). Vezi: N.C. Bejenaru, *Domnia lui Simion Movilă în Muntenia* („Rev. critică”, III, 1929, p. 173—188); Th. Holban, *Contribuțiuni la istoria domniei muntenești a lui Simion Movilă* (RI, 1937, p. 147—154); D. Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion vodă Movilă* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 113—132).

[3] După cum a dovedit I. Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea în Țara Românească* („Studii”, 1961, nr. 3, p. 699—719), Radu Mihnea a avut o scurtă domnie din nov. 1601 pînă în mart. 1602, cînd își avea reședința la Strehaia. La 20 febr. 1602, Radu Mihnea dădea un hrisov din Strehaia pentru o proprietate din apropiere, Prunișori-Mehedinți. Ca martori ai sfatului domnesc el invocă doar doi dregători: pe Vintilă (Corbeanu) mare ban și pe Stoica (din Strimba-Rioșanu) mare postelnic (SMIM, V, 1962, p. 616—617), ceea ce dovedește că nu reușise să strîngă în jurul său prea mulți adepți. În ian. 1602 capugi-aga cerea lui Simion Movilă să părăsească tronul și să-l lase lui Radu Mihnea, numit domn de sultan (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 8—9). La 5 martie 1602, Simion Movilă a reușit însă să înfrîngă la Crețești mica oștire a lui Radu Mihnea.

Cu privire la șederea tînărului Radu Mihnea la mănăstirea Ivron — despre care vorbește și Xenopol — vezi A. Xyngopoulos, *Portraits inédits de deux voïvodes valaques*, în *Actes du XIV-e Congrès International des études byzantines*, II, Buc., 1975, p. 647—649, care a descoperit la această mănăstire portretele lui Radu Mihnea și al tatălui său, Mihnea voievod. Recent însă, P. St. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 111—112, susține că cele două personaje nu sînt principii români.

Despre modul cum a ocupat tronul cu sprijinul fraților Buzești, care declarau că „datorită opresiunii lui Simion (Movilă) răbdarea noastră a ajuns la capăt”, din care motiv au fost siliți să fugă în Transilvania, vezi scrisoarea lui Radu Mihnea către sultan; domnul se considera „un mic slujitor și cirac” al padișahului. Vezi Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române, cu Poarta otomană în documente turcești, 1601—1712*, Buc., 1984, p. 78—82.

[4] Udrea Băleanu a fost ucis înainte de 1 iulie 1601 (DIR, B, veac XVII, vol. I p. 19). Referindu-se la uciderea boierilor „fără nici o judecată”, regele Poloniei scria lui Simion Movilă că nu-i poate lăuda „o purtare așa de aspră și de aprigă” (Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Țara Românească*, Cernăuți, 1939, p. 22—23) (extras din „Codrul Cosminului”).

La asasinarea boierilor s-au adăugat jafurile și uciderile făcute în țară. Așa cum spune Radu Șerban la 29 iunie 1604, după alungarea lui Mihai vodă de către poloni, „s-a întimplat schimbarea vremurilor și a domnilor și greutăți țării și multe nevoi din partea turcilor și tătarilor și moldovenilor, de au venit în țară, au jefuit și au robit; și s-a făcut domn Simion voievod cu leșii și cu moldovenii, să cîrmuiască țara și mult rău, năpaste și moarte au căzut pe toți săracii, cu multe jafuri și cu multă pradă. Iar după aceea, dacă a văzut toată țara cită pradă și jafuri și rea moarte le-au făcut, ei n-au mai putut să rabde, ci cu toți s-au ridicat, toată țara și cu toți boierii, mici și mari, împotriva lui Simion voievod și l-au izgonit din țară” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 133—134).

[5] Izgonirea lui Simion Movilă din țară este evocată și de alte documente interne, unde se spune că „s-au ridicat Buzeștii cu haiducii de au scos pe Simion voievod de aici din țară” (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 238). Aici nu mai este vorba de „toată țara” ci de Buzești, care au jucat rolul principal în această acțiune.

Despre răscoala boierimii muntene — în frunte cu boierii Buzești — împotriva lui Simion Movilă și alungarea acestuia din Țara Românească vezi amănunte la C. Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului (august 1601). Contribuții privind istoria Țării Românești în epoca lui Mihai Viteazul și activitatea militară a lui Radu Șerban înaintea domniei* („Studii”, 1971, nr. 6, p. 1143—1157), care subliniază rolul lui Șerban paharnicul — viitorul domn — în obținerea victoriei. Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 82—86.

După cum rezultă dintr-o scrisoare polonă, la 27 iulie 1602, Simion Movilă „s-a retras deja din capitală la Buzău, către Siret, în fața oștilor Buzeștilor, care înaintează din țara Transilvaniei, cu ajutoare germane” (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României*, p. 21).

[6] Despre alegerea ca domn a lui Radu Șerban — fost mare paharnic al lui Mihai Viteazul — vezi I. Ionașcu, *Unde a fost satul Cîrstienesti* (RIR, 1944, fasc. I, p. 40—55). În august 1601 el era deja domn (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 20), dar domnia lui nu a ținut prea mult.

Așa cum arată domnul în documentul din 1604, citat mai sus, după alungarea lui Simion Movilă, „s-au ridicat toți boierii și toată țara, mari și mici din țara domniei mele, și au făcu

sfat cu toții și cu voia tuturor și cu știrea și cu voia cinstitului împărat creștin al românilor (= Rudolf al II-lea) de au ridicat pe domnia mea să fie domn al Țării Românești”.

La început, domnul nu a avut succes, deoarece — spune Radu vodă — „dacă am văzut puterea atât de mare a oștirii lui (= Simion Movilă), n-am putut să stau față împotriva puterilor oștirilor lui, ci am lăsat domnia mea toată țara în mâinile lor” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 134).

[7] Domnia lui Radu Șerban — peste care Xenopol trece puțin cam repede — a constituit în secolul nostru obiectul a numeroase studii și monografii: N. Iorga, *Un biruintor · Radu vodă Șerban. Publicație a Ligii Culturale cu prilejul împlinirii a 300 de ani de la a doua luptă de lângă Brașov*, Vălenii de Munte, 1911; V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611)* (AARMSI, VI, 1927, p. 241—321); N. Iorga, *Un nou izvor cu privire la Mihai Viteazul și Radu Șerban* (AARMSI, XII, 1932, p. 93—105); Traian Mutașcu, *Artă militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea. Radu Șerban*, Buc., 1960; Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban* („Studii”, 1970, nr. 3, p. 469—491); idem, *Radu Șerban și epoca sa*, Buc., 1978 (Rezumatul tezei de doctorat, rămasă în manuscris); Traian Mutașcu, *Radu Șerban*, Buc., Ed. Militară, 1978 (Col. Domnitori și voievozi).

Despre boierii săi — între care un rol de seamă au jucat Buzeștii — vezi Ileana Leonte, *Sfatul domnesc al Țării Românești din anii 1601—1611* (RA, II, 1959, nr. 1, p. 283—297).

[8] De fapt, Șerban banul — căsătorit cu fiica lui Radu Craiovescu — a fost străbunicul lui Radu Șerban, fiind tatăl Ancăi din Colani, bunica domnului; tatăl lui Radu Șerban se numea Radu postelnicul (Vezi vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 214). Despre descendența sa din boierii Craiovești vezi Elie Nicolescu, *Din descendența „Craioveștilor”* (RIAF, IX, 1903, p. 200—212); P. V. Năsturel, *Radu Șerban Basarab și Matei Basarab. Schițe genealogice* („Lit. și arta română”, 1907, p. 373—382; 461—474, 557—573) și C. Rezachevici, *Domeniul boieresc*, citat la nota precedentă.

[9] Documentul din 8 april. 1602 evocă vremea când boierii olteni s-au răsculat împotriva domnului, sprijinind pe Radu Șerban: „când s-au ridicat cu Mehedinții cu Radul vodă” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 38).

[10] Întrucât Xenopol nu precizează datele, va trebui să arătăm că, în sept. 1601, Ioan Potocki cu oștile polone se pregătea să ajute pe Simion, aflat deja în drum spre Țara Românească (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 63); la 6 oct. se știa în Transilvania despre victoria lui Simion Movilă (*Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, I, p. 197—198), iar la 1 nov. — aflat la Pitești — Simion vodă își anunța el însuși biruința finală asupra lui Radu Șerban, refugiat la acea dată în Transilvania (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 70—71).

Simion Movilă a emis documente pînă la 25 iunie 1602 (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 53); Radu Șerban dă primul document la 16 aug. 1602 (*ibidem*, p. 54).

Între timp, în april. 1602, solia lui Radu Șerban încheia o înțelegere cu Rudolf al II-lea, care-i promitea sprijin pentru reocuparea tronului, precum și ajutor în bani și arme (2 000 de archebuze și 1 000 de cuirase). (Veress, *Documente*, VII, p. 14).

Într-un document din 26 april. 1606, domnul evocă vremea când era pribeag cu dregătorii țării în Transilvania, după care — spune Radu vodă — „am intrat domnia mea din Țara Ungurească (= Transilvania) și cu toți cinstiții dregători ai domniei mele și... am stat domnia mea domn al Țării Românești” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 212).

[11] După cum declara Radu Șerban, trimisese în solie la împăratul Rudolf al II-lea pe Stroe Buzescu, care-l slujise „foarte cu bună și credincioasă slujbă” (*ibidem*, p. 302). Vezi și *ibidem*, p. 134.

[12] Data luptei este greșită (13 aprilie, în loc de 13—14 sept. 1602). Vezi lucrarea lui P. V. Năsturel, citată la nota 1 a lui Xenopol și Al. Bogdan, *Lupta de la Teișani (septembrie 1602)* („Pentru apărarea patriei”, 1956, nr. 9, p. 10—11).

Pregătirea luptei și desfășurarea ei ne sînt povestite de un document emis de cancelaria lui Radu Șerban, care cuprinde pasaje asemănătoare cu *Scrisoarea III-a* a lui Eminescu: „Iar întru acestea, Simion voevod a ridicat pe hanul (tătarilor) și a adunat atîta mulțime de oaste de turci și de tătari și leși și moldoveni și cazaci, încît nimeni nu putea vedea capătul oștilor lor, lățimea lor și lungimea lor și au venit asupra domniei mele. Și întru acestea, dacă am văzut așa domnia mea, atîta mulțime de oști ale lor, ne-am așezat cu toate oștile noastre la un loc numit Ogretin..., într-o zi de luni, 13 zile ale lunii septembrie. Astfel au venit multă mulțime de oști de-ale lor asupra noastră a tuturor și au năvălit peste noi și au aruncat ei atît de multe din săgețile lor asupra noastră încît nu se putea vedea fața soarelui de săgețile lor și de atîta bătaie răsunau codrii și munții de bătaia lor și nu se puteau înțelege unul cu altul” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 134—135).

Oastea tătarească — formată din călăreți — număra circa 40 000 de oșteni, în timp ce Radu Șerban dispunea doar de 20 000 de oameni, din care 8 000 de pedestri, 6 000 de călăreți, la care se adăugau ajutoarele trimise de Basta: 3 000 de pedestrași secui, 1 000 de lăncieri maghiari, precum și 1 500 de călăreți poloni (Hurmuzaki, IV/2, p. 268; VIII, p. 253—255 și *Călători străini*, IV, p. 537—539).

În schimb, oastea lui Radu Șerban ocupa o poziție favorabilă, întărită cu șanțuri, poziție pe care Basta o considera foarte avantajoasă și greu de cucerit de o oaste de călăreți

ca cea a tătarilor (A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, II, Budapesta, 1913, p. 92).

Vezi și *Încă o povestire a luptelor dintre Radu Șerban și Simion Movilă* („Neamul românesc literar”, 1912, p. 619–621), unde se reproduc notele lui John Smith.

[13] Lupta este povestită de Radu Șerban, care arată că Stroe „s-a lovit cu un tătar și a tăiat pe tătar”; acesta însă i-a făcut o rană la cap din care a murit „pentru creștini” (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 302). În alt document se spune că a luptat „pentru legea creștinească și pentru patria noastră” (*ibidem*, p. 135). Eroul este îngropat la mănăstirea Stănești, sub o lespede de piatră pe care e reprezentat luptând.

Textul de pe piatră sa de mormînt este o adevărată pagină de cronică: „jupînul Stroe, atîta nevoie pre creștini văzînd, stătu împotriva tătarilor de să lovi cu cumnatul hanului și-l junghe pre tătar. Și dintr-acel război să răni la obraz și peste (trei) săptămîni să tîmplă moarte, în luna lu octomvrie 2 zile, vă leato 7110. Și nu fu pre voia cîinilor de tătari! Dumnezeu-l erte!” A fost deci o confruntare individuală care a hotărît soarta băătăliei.

[14] Xenopol omite expediția lui Radu Șerban din febr.—martie 1603 împotriva Silistreii și Hirșovei, înainte de împăcarea cu turcii, care a avut loc mai tîrziu. Vezi *Călători străini*, IV, p. 272–273; Veress, *Documente*, VII, p. 118–125.

[15] La 7 mai 1603 — aflat la Gherla — G. Basta cere ajutorul lui Radu Șerban, aliatul său, împotriva lui Moise Székely, care ocupase Transilvania, izgonind trupele imperiale. Radu Șerban a acționat deci în Transilvania ca aliat al imperialilor (A. Veress, *Epistolae et acta*, II, p. 217).

Cu trei zile înainte de luptă, la 14 iulie, Moise Székely anunța lui Rudolf al II-lea victoria sa asupra lui Radu Șerban! Anticipația nu i-a ajutat în cîștigarea băătăliei care a avut loc la 17 iulie 1603 și s-a terminat cu dezastrul oștirii lui Székely.

Iată descrierea luptei pe scurt: Moise Székely avea circa 6000 de oșteni (unguri, tătari și turci), cu 25 de tunuri; R. Șerban circa 10000 oșteni (din care 4000 de călăreți) cu 4 tunuri. M. Székely aștepta lupta într-o tabără întărită, înconjurată cu care legate între ele. Pentru a se feri de focul tunurilor și arcehuzelor, haiducii lui Radu Șerban au pornit atacul pe jos, înaintînd tîrîș (prima oară cînd se folosește acest procedeu la noi!), au trecut pîrîul Ghimbav și au atacat tabăra; tătarii au fugit, tabăra a fost cucerită printr-o luptă aprigă, fiind uciși circa 2000–3000 de oameni. După cum mărturisește un contemporan, „tabăra a fost înconjurată într-o clipă și dușmanii înfrinți fără să îndrăznească ca să iasă din tabără și să se bată” (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 120).

După cronica țării, „de toate părțile fură ocoliți (oștenii maghiari) și așa le dete o sabie și-i afundară la o tină mare, omorîndu-i și înecîndu-i acolo foarte rău, cît nu scăpară mai nimenea”. Moise Székely a fugit de pe cîmpul de luptă, fiind împușcat în timpul fugii, ceea ce a mărit panica din tabăra sa.

După victorie, Radu Șerban nu a ocupat Transilvania (așa cum făcuse Mihai Viteazul) deoarece aflase că tătarii au intrat în Țara Românească; i-a lăsat generalului G. Basta 2000 de oameni, cu ajutorul cărora acesta a adus din nou Transilvania sub ascultarea Habsburgilor.

Vezi descrierea detaliată a luptei la T. Mutașcu, *Arta militară*, p. 96–123. Vezi și I. Marțian, *Bătălia de la Brașov, întîmplată la 17 iulie 1603* („Gazeta Transilvaniei”, 1900, nr. 47–51); Scarlat Callimachi, *Calendar istoric din anul 1603*, Botoșani 1935.

Este curios că Xenopol nu utilizează descrierea luptei făcută de N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 114 și urm., care folosește izvoare transilvănene. Vezi și descrierea lui Aloisio Radibrat în *Călători străini*, IV, p. 275–278 (după textul publicat de N. Iorga, *op. cit.*), precum și Leonardus Basilius, *Narratio de rebus Transsylvanicis (1599–1603)*, text publicat de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590–1630). Documente externe*, Buc., 1981, p. 306–308 și 346–348. În acest război — în care ar fi pierit „toată floarea nobilimii Ardealului” (*ibidem*, p. 241) — un rol de seamă a jucat spătarul Mîrzea, motiv pentru care cronicarul vorbește de „războiul lui Mîrzea și Radu vodă” (*ibidem*, p. 348).

În septembrie 1603 solia lui Radu Șerban anunța la Praga victoria obținută, prezentînd împăratului 108 steaguri capturate și cerînd sprijin pentru continuarea luptei; Rudolf al II-lea a acordat lui Radu o subvenție anuală de 120.000 taleri (Veress, *op. cit.*, VII, p. 150–152).

Trebuie să arătăm că G. Basta avea mare încredere în Radu Șerban, pe care-l prezenta arhiducelui Mathias drept „zidul de apărare al Transilvaniei” (A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, p. 515).

Importanța campaniei antiotomane a lui Radu Șerban la sudul Dunării din martie 1603 a fost subliniată de cardinalul Cinzio Aldobrandini, care numea și el Țara Românească „un zid de apărare al Transilvaniei și o fortăreață îndreptată împotriva sultanului” („Diplomatarium Italicum”, I, 1925, p. 348).

Înainte de 25 sept. 1603 marele vizir propunea sultanului să nu ia haraci pe acel an de la domnul Moldovei, în contul acestuia urmînd să recruteze „mulți oșteni”, pentru a lichida „răzmerița” existentă în Țara Românească, după care să treacă în Transilvania, de unde să

izgonească — cu sprijinul otomanilor — oștile nemțești. (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 91—92). Nu cunoaștem urmările propunerii vizirale. Ea dovedește însă dorința Porții de a lichida pe Radu Șerban.

La 2 febr. 1604, solia regelui Sigismund al III-lea anunța lui Ieremia Movilă că Rudolf al II-lea este supărat de faptul că domnul Moldovei susține în continuare pe fratele său Simion la tronul Țării Românești; exista temerea ca Radu Șerban, susținut de Rudolf, „să nu încerce ceva împotriva” Moldovei, urmînd pilda lui Mihai Viteazul.

[16] Oștile lui Radu Șerban au avut o serie de ciocniri cu tătarii — care au ars Craiova — și cu care a trebuit să se împace, plătindu-le 15000 de galbeni. Vezi *Călători străini*, IV, p. 327—332.

În noiembrie 1604 se știa că Radu Șerban s-a împăcat cu Poarta și că aștepta caf-tanul de la sultan; împăcarea se făcuse prin intermediul boierului Costea Chehaia, despre care — spune domnul — „a închinat țara cinstiului împărat și au făcut pace țării întregi și tuturor sărmanilor domniei mele” (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 208). Vezi și mai sus nota [1], precum și Hurmuzaki, IV/2, p. 77, 279—280; N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 364; *Călători străini*, IV, p. 300—302.

Iată cum înțelegea Radu Șerban împăcarea cu otomanii, după propria sa declarație: „Cu turcul voi ține bună vecinătate și prietenie la hotar, pentru ca trecătorile să fie deschise pentru negustori și ca soldătimea să nu alerge de-o parte și de cealaltă a Dunării, făcînd pagubă țării, ci să primesc steagul de la turc și să dau tribut. Nu vreau să fac altfel, pentru că eu sînt în supunerea împăratului creștin prin obligația mea și jurămîntul meu și de el sînt menținut în stăpînire, de la acesta am primit steagul, deci pentru nici un lucru nu vreau să mă depărtez de maiestatea sa” (*Călători străini*, IV, p. 328). De altfel, după cum recunoaște Paul Krauseneg, comisar imperial, Radu Șerban încheiase pace cu turcii după ce anunțase „în repetate rînduri” curtea imperială din Viena (*ibidem*, p. 300—301).

[17] La 5 mai 1602 se afirma că „în Muntenia s-a făcut mare pustiire de către tătari” (I. Corfus, *Documente*, p. 15). Nu mai puține prădăciuni au săvîrșit și mercenarii poloni aflați în slujba lui Simion Movilă, după cum se plîngea chiar fostul domn, care susținea că a fost alungat de două ori din țară „din cauza dezordinii și neînțelegerii lor” (*ibidem*, p. 36).

[18] Vezi textul corect în DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 171; Pătru logofăt adusese în țară „vestea bună pentru Eremia vodă că a murit”, veste cu care „s-a repezit foarte de grabă” să o ducă lui Preda Buzescu mare ban; pentru „vestea bună” adusă, banul „i-a iertat birul din sat din Goești... pînă s-a împlinit anul deplin”. Numai că „vestea bună” ca și bucuria lui Buzescu erau false; Ieremia Movilă a murit în anul următor.

Xenopol omite expediția lui Simion Movilă în Țara Românească, în luna iunie 1605, cu patru mii de oșteni, expediție respinsă de oastea lui Radu Șerban. Vezi amănunte la Ștefan Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII-lea: acțiuni și proiecte pentru unitatea statului carpato-danubian* (R. Ist., 1987, nr. 5, p. 454—455), lucrare ce cuprinde numeroase știri despre situația țărilor române în această perioadă. După cum declară autorul, sarcina sa a fost de a completa informația strînsă de N. Iorga în *Studii și documente*, IV, cu alte izvoare, în special otomane, editate în ultimele decenii. Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 101—109 (ordinul de dizolvare a taberei lui Simion Movilă, oct. 1605).

[18 bis] Despre situația Transilvaniei în această vreme vezi: A. Veress, *Basta György hadvezér levelezése és iratai, 1597—1607*, vol. II, Budapest, 1913; M. Alexandrescu Bulgaru — Dersca, *Aspects de la crise de la domination des Habsbourg en Transylvanie au début du XVII-e siècle* (NEH, IV, 1970, p. 111—119); eadem, *Projets d'organisation de la Transylvanie sous la domination des Habsbourg (1602—1604)* (RRH, 1972, nr. 2, p. 251—264).

Numeroase știri privind relațiile lui G. Basta cu nobilimea maghiară și luptele dintre imperiali și maghiari se află în cronica lui Leonardus Basilius publicată de Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 317—345. Vezi și notele editorului, p. 355—360, de unde rezultă că Basilius susținea poziția imperialilor.

[19] Tratatul de alianță s-a încheiat la 27 iulie/6 august 1605; prin el, Radu Șerban căpăta dreptul de a se refugia în Transilvania, iar cei doi principii își promet sprijin reciproc. După opinia lui N. Iorga, tratatul reprezenta „o nouă fază în istoria relațiilor dintre Muntenia și Ardeal”.

Textul tratatului a fost publicat de Aaron Florian, *Tratat cu Șerban* („Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 1842, nr. 44, p. 345—346) și de I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, p. 77—80.

Bocskay anunțase Poarta să nu aibă încredere în tratatul încheiat cu Radu Șerban, deoarece acesta „va face cum a făcut și Mihai vodă (Viteazul) de atîtea ori: a primit sceptru și steag de la puternicul împărat (Ahmed I) și pe urmă l-a înșelat”; principele se declara gata să-l atace pe Radu „ca să nu poată urma pilda lui Mihai vodă, al cărui ucenic a fost” (V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban. Documente*, Dej, 1926, p. 48—49). Vezi și Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 455—456.

[20] Pacea de la Zsitvatorök s-a încheiat la 11 nov. 1606; ea punea capăt lungului război turco-austriac început în 1593. Despre împrejurările încheierii păcii și prevederile ei vezi amănunte la Tahsin Gemil, *O colecție de documente otomane importante pentru istoria României (1597—1607)* (AIIAI, 1974, p. 241—242); Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman*

(*ptnă la 1656*), Buc., 1978, p. 297—299; Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbertsteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Freiden von Zsitvatorok (1606)*, München, 1983, p. 22 și urm.

[21] Este vorba în realitate de lupta de la Ogretin din sept. 1602 (vezi mai sus notele 12—13). Preda Buzescu nu a murit în urma unei lupte cu tătarii; el a fost mare ban al lui Radu Șerban pînă în mai 1608, cînd a încetat din viață, după o boală grea (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 358). Eroarea se datorește cronicii interne, care-l confundă cu fratele său, Stroe Buzescu. Vezi *Istoria Țării Românești*, p. 86. Amănunte la Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 456.

[22] Bocskay a murit la 29 dec. 1606 (sau 4 ian. 1607) se pare otrăvit. I-a urmat Sigismund Rákóczy, ales la 11 febr. 1607, care s-a retras însă la 5 mart. 1608 din cauza unei răscoale a haiducilor. Gabriel Báthory a fost ales principe la 7 mart. 1608. Vezi M. Guboglu, *Șapte documente turcești din arhivele Brașovului privind relațiile Transilvaniei cu Poarta otomană la începutul secolului al XVII-lea* (RA, 1965, nr. 1, p. 213—253).

[23] Țirgoviștea a fost ocupată la începutul lui ian. 1611, cînd Gabriel Báthory și-a luat titlul de „principe al Transilvaniei și Valahiei Transalpine”.

Principele Transilvaniei considera Țirgoviștea „sedes nostri principale”. Vezi I. Minea, *Un document despre expediția principelui ardelean Gavril Báthory în Țara Românească (1611)* (RA, 1925, nr. 2, p. 286—287); Victor Motogna, *O donație munteană a lui Gabriel Báthory* (RI, 1926, p. 260—261), de unde rezultă că Báthory era încă la Țirgoviște la 26 febr. 1611 și Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 461—463.

Despre prădarea țării de către oștile maghiare vezi Radu Gioglovan, *Inscripții inedite de la mănăstirea Dealu* („Studia Valachica”, 1970, p. 160—170), unde se arată că „scîrnavul voevod... a prădat toată țara și a pîngărit bisericele”. Jefuirea mănăstirilor este relatată și de o scrisoare contemporană, unde se spune: „nu sînt mănăstiri pe care să nu le jefuiască și să nu țină cai în ele. Ori unde găsesc prapori frumoși îi strîng drept argint” (A. Veress, *Documente*, VIII, p. 140—143). După afirmația lui Mihail Weiss, oștile lui G. Báthory au adus „nenorociri și pustiiri cum nu s-a pomenit de multe veacuri în Valahia” (*Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, I, p. 241).

Expediția din lunile ian.-febr. 1611 este amintită și de documente interne, care menționează că oastea lui Báthory „a robît toată Țara Românească” (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 292).

La 7 ian. 1611 Gabriel Báthory a trimis o solie la Poartă pentru a cere să i se acorde tronul Țării Românești; Poarta i-a poruncit să părăsească țara, unde a numit domn pe Radu Mihnea.

[24] Radu Mihnea a intrat în țară în martie 1611, după retragerea trupelor lui Báthory. Gabriel Bethlen i-a lăsat un detașament de 400 de călăreți (Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 463).

La 10 martie 1611 — aflat încă la Țirgoviște — G. Báthory se dezvinovățește față de vizirul Ahmed pașa, arătînd că cedează de bună voie Țara Românească lui Radu Mihnea și că nu a urmărit să unească țările române, așa cum făcuse Mihai Viteazul (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 239). Despre retragerea plănuită de Radu Șerban în Moldova vezi Veress, *Documente*, VIII, p. 112—114 și 116—121.

Între timp, la 20 și 28 febr., Radu Șerban și Constantin Movilă, domnul Moldovei, încheiaseră, la Roman, tratate de alianță cu imperialii (*Călători străini*, IV, p. 303—309).

[25] Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul a fost ginerele lui Radu Șerban, fiind căsătorit, la 10 iulie 1618, cu fiica acestuia (Veress, *Documente*, IX, p. 168), după ce — un timp — umblase el însuși după tronul Țării Românești la care considera că are dreptul ca fiu al lui Mihai Viteazul. Vezi Damian Todîța, *Pătrașcu cel Tânăr, fiul lui Mihai Viteazul*, Buc., 1982 și recenzia lui N. Stoicescu în R. Ist., 1982, nr. 6. Vezi și Nicolae Sulică, *Două steme și autografe domnești din 1616* („Șoimii”, Tg. Mureș, IV, 1928, nr. 9—10, p. 61—67).

Merită subliniat faptul că, în 1609, cînd sultanul a cerut lui Radu Șerban să-l trimită la Poartă pe Nicolae-Pătrașcu, „legat și în stare de arest”, domnul a refuzat să-i execute ordinul, păstrîndu-l lîngă sine pe fiul fostului său domn (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 129—130). Vezi și Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 471, n. 48.

[26] Gabriel Báthory nu a mai putut intra din nou în Țara Românească, deoarece a fost atacat prin surprindere, iar Constantin Movilă nu „s-a întors” contra lui Radu Șerban. Despre numirea lui Radu Mihnea ca domn și alungarea sa vezi Veress, *Documente*, VIII, p. 131, 157, 169—170, 178 etc.

[27] A doua luptă de la Brașov — care nu este o simplă „respingere” a lui G. Báthory, cum afirmă Xenopol — a avut loc la 30 iunie/10 iulie 1611. Retras în Moldova, Radu Șerban a revenit în țară, unde a fost primit cu mare bucurie de locuitori, „pentru acea amărăciune mare ce făcuse Batîr” și de unde a strîns circa 8000—10000 oșteni (înarmați cu arcuri și săgeți, lănci, archebuze și 3 tunuri), cu care a trecut munții „în mare taină”, folosind un drum neobișnuit pe la Vălenii de Munte — Săcele, pe unde nimeni „nu și-ar fi putut închipui să treacă nici o ceată”.

G. Báthory aștepta lîngă Brașov, la Sînpetru, cu circa 15000 oșteni (din care 1200 de călăreți), fără să știe nimic despre mișcările lui Radu Șerban, pe care-l aștepta să vină pe drumul obișnuit de la Rucăr. Oastea ardeleană avea lănci, arme portative de foc și 4 tunuri.

Aflind că Radu Șerban și-a așezat oștile lângă Brașov, Báthory și-a deplasat repede armata, pe căldură, și a început lupta cu oștenii obosiți de marș. Aripa stângă și centrul oastei muntene au cedat sub presiunea atacului puternic al armatei lui G. Báthory, care ucide c. 2000 de pedestrași. Crezind că și-a asigurat victoria, oastea lui Báthory a stricat ordinea de bătaie, a început prada și a făcut risipă inutilă de gloanțe și pulbere.

Atunci au intrat în luptă cei 2000 de curteni munteni și cuirasați poloni ascunși de R. Șerban în apropiere, după moara de hirtie; aceștia au atacat din spate, prin surprindere, cu arme de foc, oastea lui Báthory. S-a produs o mare învălmășeală; Báthory a fugit, centrul oastei sale a cedat, iar secuii s-au predat lui Radu Șerban. „Și multe trupuri fură tăiate de oastea lui (R. Șerban), făcându-se de dinșii o mare movilă în lunca Brașovului”, notează cronica țării (*Istoria Țării Românești*, p. 88).

Oastea lui Báthory a pierdut circa 6000 de oameni (7785, după Kraus și *usque ad decem milia hominum*, după Radu Șerban; Veress, *Documente*, VIII, p. 185); muntenii au pierdut circa 4000 de oameni (*Monumenta Ungrica*, p. 282).

Cu privire la data bătăliei (despre care unele izvoare afirmă că s-ar fi desfășurat în ziua de Sfintu Petru — deci 29 iunie), dispunem de o știre sigură, cuprinsă într-o scrisoare a lui Radu Șerban, care fixează ziua bătăliei la 10 iulie stil nou: *die decima mensis praesentis Julii* (A. Veress, *Documente*, VIII, p. 185). Aceeași dată este comunicată și de împăratul Mathias lui Filip al III-lea, regele Spaniei (Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Buc., 1940, p. 238).

Cronicarul Georg Kraus menționează ca pe ceva ieșit din comun faptul că Radu Șerban „a păstrat o aspră disciplină militară (*Krises Disciplinam*), astfel încît oastea sa n-a pricinuit pagube mari acestui ținut și nici oamenilor noștri. Acesta este un merit deosebit pentru un principe străin”, subliniază cronicarul sas (*Cronica Transilvaniei*, Buc., 1965, p. 14).

După biruință, Radu Șerban a înaintat pînă la Sibiu pentru a asedia pe Gabriel Báthory, dar s-a retras apoi în Moldova cînd a aflat că oștile otomane au intrat în Țara Românească (sept. 1611) (Veress, *Documente*, VIII, p. 208, 210). La 27 oct. fostul domn era la Liov, în Polonia.

Radu Popescu, *Istoriile*, p. 83, susține ca Radu Șerban s-a întors „cu izbîndă” în țară, „rugîndu-se slujitorilor să-l mai primească la domnie și ar fi vrut slujitorii, dar nu-l mai priimă la împărăție. Și văzînd Radul vodă (Mihnea) că-i vine asupra cu gînd ca să mai domnească, au trimis la pașa de i-au dat turci, tătari și l-au luat în goană de la Teleajin și l-au dus pînă la Lunca Mare la Moldova. Acolo puțin au fost să prinză pe Șerban vodă, iar leașii și moldoveanii mulți au perit și i-au robit”.

Despre lupta de la Brașov există numeroase izvoare istorice transilvănene și diverse lucrări necunoscute lui Xenopol: Julius Teutsch, *Das Massengrab aus der Schlacht zwischen dem Fürsten G. Báthory und dem Woiwoden der Walachei Radul Scherban, de 9 Juli im Jahre 1611* („Korrespondenzblatt der Vereins” . . ., 1901, p. 1 și urm.); Karl Nussbächer, *Auszug aus einer alten Chronik verfasst von Paulo Sutorius, einem Kronstädter, in Quellen*, IV, 1903, p. 11—40, cu un studiu introductiv la p. XV—XXVI; F. Rieger, *Schlachten und Kämpfe bei Kronstadt* („Organ der militär Wissenschaftlichen Verein”, Viena, 1901); și extras; I. Moga, *La contesa fra Gabriele Báthory e Radu Serban vista dalla corte di Vienna* („Diplomatarium Italicum”, III, 1934, p. 42—125); I. Ludu, *Cronica comunei Prejmer după un manuscris al pastorului Thomas Tartler din Prejmer, de la anul 1750, continuat de alți pastori evanghelici* („Țara Bîrsei”, 1933, p. 523—526); Ioachim Crăciun, *Biruința lui Radu Șerban la Brașov (1611) — văzută de un cronicar transilvănean*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Buc., 1944, p. 195—199; T. Mutașcu, *Arta militară în Țara Românească*, p. 143—165; C. Rezachevici, *Neobișnuitul drum peste Carpați al oștii lui Radu Șerban, înaintea bătăliei de lângă Brașov cu Gabriel Báthory (iulie 1611)* („Cumidava”, VIII, 1974—1975, p. 119—131), etc.

Nu putem să nu amintim faptul că locuitorii din Transilvania și-au pus speranțe de eliberare în oastea română a lui Radu Șerban. Într-o poezie populară domnul este chemat în Transilvania să gonească pe „păgîni”:

„Hai, doamne, s-o stăpînești,
De păgîni s-o izbăvești! . . .
Vă duc, doamne, încetișor,
Printre stîncă, pe izvor,
De la spate să-i luăm,
Să-i batem, să-i ciopîrțim,
Țara să o izbăvim
De amăritul suspin”.

(G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, p. 478—479).

De altfel, după știri aflate de la Poartă de bailul Simon Contarini, la 6 aug. 1611 — după victoria de la Brașov — Radu Șerban fusese cerut principe al Transilvaniei: „Dicono, che li antiani della Transilvania sieno per inviar a questa Porta loro, homini perchê sia lasciato loro Serban in prencipe di quel paese non volendosi più rissottomettere al Battori” (Hurmuzaki,

IV/2, p. 322—323 și I. Minea, *Radu vodă Șerban cerut ca principe al Ardealului*, în C I, 1932, p. 367). Vezi și Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 465, care arată că „experiența lui Mihai Viteazul a lăsat urme durabile în viața societății transilvănene”.

[28] Despre sfârșitul domniei lui Radu Șerban — deși învingător la Brașov — vezi amănunte la Ioachim Crăciun, *Sfârșitul domniei lui Radu Șerban. O mărturie mai puțin cunoscută* („Studii și cercetări istorice”, 1943, p. 288—296), care publică știri din cronica lui Francisc Mikó.

Ar mai trebui să adăugăm faptul că fostul domn a încercat de câteva ori să reocupe tronul, strângând chiar oști cu plată (A. Veress, *Documente*, IX, p. 94—110). Deși sprijinit la început de imperiali și de poloni, el a fost părăsit când vizirul Ali pașa l-a avertizat pe Sigismund Forgach — la 18 mai 1616 — că Poarta va declara război Imperiului austriac dacă Radu Șerban va intra în Țara Românească (Hurmuzaki, IV/1, p. 570). Vezi și infra nota [64].

Împreună cu Nicolae Pătrașcu și Gaspar Grațiani, Radu Șerban a aderat la proiectul de cruciadă antiotomană al ducelui de Nevers, proiect rămas doar pe hârtie. Vezi Elvire Georgesco, *Trois princes roumains et le projet de croisade du duc de Nevers* (RHSEE, 1934, p. 337—341); Carol Göllner, *Prezența domnilor români în „Militia christiana”* (RI, 1943, p. 214—228); idem, *Beziehungen der rumänischen Vojewoden Radu Șerban, Nicolae Pătrașcu und Gaspar Gratiani zur „Milice Chretienne”* (RESEE, 1968, nr. 1, p. 71—83).

Despre lunga pribegie a fostului domn (1611—1620) — timp în care a suferit multe privațiuni și umilințe — vezi Nicolae Șerbănescu, *Pribegia lui Radu Șerban, voievodul Țării Românești, în Austria* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena”, 1969). Vezi și numeroasele sale cereri către împărat, în care arată că era lipsit și de plinea zilnică (Veress, *Documente*, IX, p. 145).

Bătrînul domn a murit la Viena în martie 1620, fiind îngropat în biserica Sf. Ștefan. Peste 20 de ani, osemintele sale au fost aduse în țară, fiind înhumate la m-reă Comana, ctitoria sa. Vezi Al. Lapedatu, *M-reă Comana* (BCMI, 1908, p. 15).

Mai trebuie să adăugăm că *Radu Șerban a lăsat o foarte bună impresie atât contemporanilor, cât și urmașilor*. Miron Costin îl compară chiar cu Ștefan cel Mare când spune: „acel vestit Șerban voevod, care s-a luptat de multe ori cu turcii și a biruit pe hanul Crimeii, așa cum și la noi a fost acel Ștefan cel Bătrîn” (*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 209—210). Aliatul lui Radu vodă, generalul Basta, îl considera „oștean experimentat” și „principe războinic” (Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 172, 188—189). Michael Weiss — care l-a cunoscut personal — afirma că Radu Șerban era: „bogat, viclean și foarte priceput în meșteșugul războiului” (*divitem, astutum et rei militaris peritissimum*) (Eugen Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenburgens (Neue Folge)*, Brașov, 1860, p. 200).

Calitățile de vitejie ale lui Radu Șerban sînt recunoscute și de Simion Paulinus, autorul unui poem despre Gabriel Báthory, în care acțiunile întreprinse de „viteazul” (*der ritterliche*) Radu Șerban ocupă un loc deosebit de important (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 595 și urm.). În sfârșit, N. Iorga afirma că biruințele lui Radu Șerban sînt „demne de a figura alături de cele mai frumoase bătălii ale lui Mihai” (*Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Buc., 1922, p. 160). Vezi și opinia palatinului G. Thurzo în Veress, *Documente*, IX, p. 51.

[29] Numit domn la 25 ian. 1611 — când Gabriel Báthory se afla în Țara Românească — Radu Mihnea a intrat în Țirgoviste la 22 martie. Primul document emis de cancelaria noului domn datează din 5 april. 1611 (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 2). Silit să se retragă în luna următoare în fața oștilor lui Radu Șerban, el a reluat domnia la 29 sept. 1611, păstrînd-o pînă la 3 aug. 1616.

Despre numirea sa ca domn, venirea în Țara Românească și izgonirea sa de către trupele lui Radu Șerban — de partea cărora au trecut și ostașii săi munteni! — vezi: Elvire Georgesco, *Dépêches de Sir Thomas Glower à lord Salisbury („Mélanges de l’Ecole Roumaine en France”*, XII, 1934, première partie, p. 21, 28—29); Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Buc., 1940, p. 233—234; Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 463.

Despre domnia acestuia, mediul grecesc în care s-a format și a trăit și concepția sa cu privire la domnie vezi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în sec. XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 192—196 (par. „Monarhia absolută” a lui Radu Mihnea).

Despre eliberarea din rumânie de către Radu Mihnea a satelor aservite de Mihai Viteazul vezi Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213—217. Vezi și Marin Braniște, *Un document necunoscut de la Radu Mihnea, domnul Țării Românești (1615)* („Studii și comunicări”, Pitești, 1972, p. 293—300).

Recent, Ștefan Andreescu i-a dedicat un studiu mai întins: *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești* (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—29 și nr. 2, p. 119—135), în care — deși prezintă faptele puțin-cam amestecat — scoate în relief politica abilă, de echilibru, între Imperiul otoman și Polonia, ca și încrederea de care se bucura la Poartă acest „autentic monarh, pătruns în egală măsură de tradițiile țării și ale propriei familii, dar și de spiritul vremurilor noi”. (Este vorba îndeosebi de domnia din 1623—1626, din care autorul nu reține însă decât aspectele pozitive).

[29 bis] Uciderea unora dintre dregătorii amintiți de Xenopol este confirmată și de documentele interne; despre Vodă banul, ucis pentru „rea hiclenie”, vezi documentele din 30 nov. 1612 și 12 iunie 1616 (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 120 și vol. III, p. 129).

În această mișcare, dintre marii dregători, a fost amestecat Ivașco Băleanu mare vornic, despre care un document din 10 oct. 1618 afirmă: „în zilele lui Radu voievod, fiul lui Mihnea voievod, dregătorului domniei mele ... i s-a întâmplat fugă, de a fugit în țara Moldovei” (*ibidem*, vol. III, p. 250–251).

[30] Despre mișcarea condusă de Barcan stolnicul vezi amănute la C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (SMIM, IX, 1978, p. 61–64); G. Mil Demetrescu, *Un document privitor la stolnicul Bărcan („Neamul românesc literar”, 1910, p. 359–363).*

În cronică țării se arată că Barcan mare stolnic din Bucșani-Merișani, „ca un om rău, călcă jurământul”, punând la cale uciderea lui Radu Mihnea și înlocuirea sa cu Mihai cămărașul, „pentru căci îi împresurase cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumele” (*Istoria Țării Românești*, p. 89–90). După uciderea lui Barcan, la 7 dec. 1611, domnul a împărțit satele acestuia „pe la căpitani și pe unde i-a fost voia” (*„Studii”, 1961, nr. 3, p. 718).*

Despre Mihai cămărașul, candidatul la domnie — pe care Xenopol nu îl amintește — vezi I. C. Filitti, *Cercetări și documente privitoare la istoria Principatelor Române*, Buc., 1935, p. 17–19, care-l consideră nepot de soră al lui Alexandru Mircea, domnul Țării Românești, deci înrudit cu Radu Mihnea. După opinia lui Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 471, n. 45, Mihai cămărașul ar putea fi identificat cu Milos Mehedințeanul, adăpostit vreme de cinci ani în orașul Brașov, după cum mărturisea acesta într-o însemnare pe o carte. Vezi Vasile Oltean, *Cartea românească din Scheii Brașovului, factor de unitate națională*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, Rm. Vilcea, 1980, p. 183.

[31] În Țara Românească exista în această vreme o puternică partidă filo-imperială și anti-otomană, care mai spera încă în întoarcerea la tron lui Radu Șerban, pe care-l chema prin scrisori repetate. Deosebit de instructivă este o scrisoare adresată fostului domn, la 29 april <(1614)>, de „toți boierii den țăară și de la slojitori” — rămași credincioși lui Radu Șerban — în care aceștia deplâng situația în care ajunsese Țara Românească, unde „acum strigă hoge” și unde „are turcul gând să pue pașă”. Boierii își exprimau nedumerirea că — după ce își vărșaseră singele „pentru creștini” — fostul domn nu dă de știre împăratului de la Viena despre „nevoile” Țării Românești. Considerând „că acum iaste vreme bună” și că sînt gata să slujească mai departe cauzei creștine, boierii arătau mai departe „numai ce așteptam să auzim de domneata și de ceva oaste creștină, că noi ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre domneata” (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 269). Scrisoarea a fost publicată încă din 1900 de N. Iorga, *Un vechiu răvaș și o conspirație de mult* (CL, 1900, p. 270–273). Rezultă din această scrisoare că — în toamna anului 1613, cu ocazia campaniei turcești împotriva lui Gabriel Báthory — boierii munteni pregătiseră o acțiune militară contra lui Radu Mihnea.

[32] Despre Gabriel Bethlen — care dorea să devină „rege al Daciei” după modelul lui Mihai Viteazul — vezi mai nou: L. Nagy, *Bethlen Gabor*, Budapest, 1969; Petru Bunta, *Gabriel Bethlen (1613–1629) (Micromonografie)*, Buc., 1981; A. Deac, Gh. Bercean, *Dezvoltarea luptei pentru unirea celor trei țări românești în secolul al XVII-lea. Domnia lui Gabriel Bethlen în Transilvania* („Anale de istorie”, 1981, nr. 1, p. 84–98); Lajos Demény, *Bethlen Gábor és kora* [G. B. și epoca sa], Buc., Ed. Politică, 1982 etc. Pentru importanța realizărilor sale, vezi scurta notă a lui Andrei Kiss, *Domnia lui Gabriel Bethlen* (MI, 1980, nr. 12, p. 29–32).

Relațiile lui Gabriel Bethlen cu cele două țări române extracarpătice, ca și planurile sale — presupuse sau reale — cu privire la unirea acestora într-un regat al Daciei au fost analizate recent de Ștefan Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII-lea: acțiuni și proiecte pentru unitatea spațiului carpato-danubian* (R. Ist., 1987, nr. 6, p. 564–574).

Documentele sale de politică externă cuprind numeroase știri despre situația țărilor române și a domnilor lor din această perioadă, cu care principele Transilvaniei a întreținut strînse relații. Se pot vedea și acum cu folos: K. Szábo, *Bethlen Gábor fejedelm politikai levelezése* („Történelmi Tár”, 1880, p. 444–489, 707–740; 1881, p. 283–343); S. Szilágyi, *Bethlen Gábor és a Porta* (*ibidem*, 1881, p. 593–641; 1882, p. 34–77, 434–475; 1883, p. 131–154); idem, *Levelek és akták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez* (*ibidem*, 1886, p. 1–57, 209–249, 401–446, 609–678) etc., lucrări necunoscute lui Xenopol.

După cum sublinia Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională ...*, p. XVI, prin numirea unor oameni devotați (Radu Mihnea în Țara Românească, Ștefan II Tomșa în Moldova și Gabriel Bethlen în Transilvania), Poarta și-a restabilit controlul asupra țărilor române, idee împărtășită și de Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 466.

[33] Despre caracterul mișcărilor considerate de Xenopol a fi îndreptate contra „grecilor” — termen care nu cuprindea numai elemente din acest neam, ci în genere elemente sud-dunărene sau chiar români aflați în anturajul și în favoarea domnilor din această vreme — vezi precizările lui C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul*

al XVII-lea (SMIM, IX, 1978, p. 59—64). Pentru comparație, vezi și N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, Buc., 1985, p. 387—392 (cap. *Influența grecească*).

Menționăm că modul cum a prezentat Xenopol creșterea influenței grecești l-a influențat și pe C. C. Giurescu, care — în *Istoria românilor*, vol. III/1, Buc., 1942, p. 22 și urm. — se ocupă, ca și Xenopol, de acest proces mai îndelungat tot la domnia lui Radu Mihnea, invocând fapte și argumente asemănătoare cu acelea ale lui Xenopol.

C. C. Giurescu nu este singurul istoric român influențat de Xenopol în acest domeniu. Vezi și N. C. Bejenaru, *Rolul boierimii în politica externă a principatului Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Constatări generale* („Arhiva”, 1928, nr. 1, p. 37—45 și nr. 2, p. 112—117), care prezintă lupta acestei boierimi — considerată ca alcătuind un partid „național” — împotriva „grecilor” pînă la domnia lui Matei Basarab.

Principalii nemulțumiți împotriva grecilor și sud-dunărenilor aflați în anturajul și în favoarea domnilor din deceniile II—III ale sec. XVII erau boierii autohtoni, înlăturați de la dregătoriile țării, foarte productive în acea vreme. Dacă boierii se află în general în fruntea mișcărilor împotriva „grecilor” (Lupu Mehedinteanu, Matei aga din Brîncoveni etc.), ei găseau aderenți în masele de contribuabili, nemulțumite de exploatarea îndeosebi fiscală la care erau supuse (vezi mai jos, nota 77). Faptul acesta este recunoscut de cronicarul sas Simon Massa, care afirmă că dregătorii greci erau urîți, îndeosebi de oamenii săraci pe care îi jefuiau „prin asupriri nesfîrșite” (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 371).

Foarte interesante pentru spiritul anti-grecesc al boierilor munteni refugiați în Transilvania în 1618 sînt acuzațiile aduse de aceștia grecilor care „au cumpărat pînă și vîntul, încît poporul nu avea voie să-și vînture grîul pînă nu plătea grecilor pentru vînturare. De aceea am fost nevoiți să ne ridicăm împotriva grecilor”, afirmau boierii (V. Motogna, *Relațiunile dintre Țările Românești și Ardeal în veacul al XVII-lea*, Dej, 1935, p. 36).

Această realitate era cunoscută și lui Matei al Mirelor — grec de origine — care cerea conaționalilor săi: „nu supărați pe români prin nesăturata voastră lăcomie; nu sugeți pe sărac, că Dumnezeu e în ceruri și ochiul său e deschis asupra voastră; nu vă bucurați la strînsorica românului, că Dumnezeu are ochi mulți și nedreptatea nu poate scăpa nepedepsită de dînsul. Cred că tiranizați pe bieții români și nesăturata voastră lăcomie îi face de au ură neîmpăcată pe greci și nu pot să-i vadă nici zugrăviți. Voi, boierilor greci, cîți vă aflați la curte și cîți vă negustoriți, voi tratați pe român ca pe un cîine; de n-ar avea drept(ate) n-ar striga; dar, fiindcă se plîng, au cuvînt, cum se vede. Încetați dară, părăsiți-vă de nedreptăți, ca să nu vă pedepsească Dumnezeu cu pedeapsă de veci! Bieții români ne nutresc și ne respectă; vrînd, nevrînd, ne zic: jupîne; caută dară să-i iubim și să-i cinstim ca pe niște frați ai noștri” („*Tesaur de monumente istorice*”, I, p. 336—337).

[34] Xenopol exagerează puțin importanța elementului grecesc, care nu avea cum să acopere existența nației române „sub valul său atotcuprinzător”. Este vorba de o influență ceva mai puternică doar în viața curții domnești, a dregătoriilor, a bisericii și mai puțin a culturii, unde influența greacă a contracarat în parte pe cea slavonă, mai veche. Vezi V. Grecu, *Influența bizantină în literatura românească*, Cernăuți, 1933; G. M. Ionescu, *Influența culturii grecești în Muntenia și Moldova*, Buc., 1900. Pentru perioada fanariotă — cînd influența grecească a fost mai puternică — vezi Ekkehard Völkl, *Die griechische Kultur in der Moldau während der Phanariotenzeit (1711—1821)* („*Südostforschungen*”, 1967, nr. 1, p. 102—139).

[35] Opinia lui A. D. Xenopol a fost acceptată recent de unii istorici români, care susțin existența unui prefanariotism în secolul al XVII-lea. Vezi Eugen Stănescu, *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVII-e et XVIII-e siècles*, în *L'Epoque Phanariote. Symposium*, Thessaloniki, 1974, p. 347—358 și A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, Phanariotisme* (RESEE, 1975, nr. 2, p. 231—239).

[36] Este vorba de „companiile” grecești din Brașov și Sibiu, care se bucurau de privilegii de la principii Transilvaniei. Vezi Olga Cicanci, *Structura etnică a companiilor comerciale din Transilvania* (MSI, 1979, p. 37—50); idem, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636—1746*, Buc., 1981.

[37] Despre relațiile țărilor române cu patriarhia de Constantinopol vezi: Nicolae Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin țările românești: veacul XVI*, Buc., 1914; Nestor Vornicescu, *Legăturile patriarhiei din Constantinopol cu biserica românească în veacul al XVI-lea* (MO, 1958, nr. 3—4, p. 190—202); Alex. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe* (BOR, 1959, nr. 7—10, p. 904—935).

[38] Vezi textul corect în DRH, B, vol. XI, p. 533—535.

[39] Despre relațiile bisericii ortodoxe române cu patriarhia de Alexandria vezi îndeosebi Dimitrie G. Ionescu, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, Buc., 1935; I. Pulpea-Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române* („*Studii teologice*”, 1956, nr. 1—2, p. 59—80).

[40] Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 403, unde este vorba de „ieromonah Partenie proigumen”, nu Tarhata.

[41] Despre influența greacă asupra limbii române vezi H. Mihăescu, *L'influence grecque sur la langue roumaine jusqu'au XV-e siècle*, Buc., 1966.

[42] Problema mănăstirilor „închinat” la diverse locuri „sfinte” din Orientul creștin a preocupat îndelung pe unii istorici mai vechi, care căutau să justifice, prin lucrările lor, măsura

luată de Alexandru I. Cuza de a seculariza averile acestora. Dintre acestea amintim: Gregoire Bengesco, *Memorandum sur les Eglises, les monastères, les biens conventuels et spécialement sur les monastères dédiés de la Principauté de Valachie*, Buc., 1858; I. Brezoianu, *Mănăstirile zise închinat și călugării străini*, Buc., 1861; C. Bolliac, *Monastirile din România (Monastirile închinat)*, Buc., 1862; *Memoriu asupra monastirilor române puse sub invocarea locurilor sante din Orient*, Buc., 1863, etc.

A. D. Xenopol discută problema mai ales din punct de vedere religios, deși ea are și un important aspect economic, subliniat în unele studii posterioare. Vezi mai nou: M. Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinat. Contribuții la istoria socială românească*, Buc., 1936; C. C. Giurescu, *Suprafața moșilor mănăstirești secularizate la 1863* („Studii”, 1959, nr. 2; și extras, 9 p.); Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays Roumains. Monastères de Valachie dédiés à ceux des diocèses de Pogoniani et de Jannina ...*, Jannina, 1984, p. 11—96.

[42 bis] În pisană mănăstirii Butoiul — refăcută la mijlocul sec. XVII — se afirmă că a fost clădită de lemn de Vladislav voievod la anul 6900 (1391—1392!). Într-un opis de documente ale mănăstirii de pe la 1649 se susține însă că mănăstirea a fost zidită de Vladislav voievod „de sînt 188 de ani”, deci pe la 1461. În realitate, ctitorul este Vladislav al II-lea, predecesorul lui Vlad Țepeș. Vezi AO, 1935, p. 514 și BCMI, 1929, p. 24—25.

[43] Datele „închinărilor” pe care le reproduce Xenopol nu sînt prea exacte; de pildă, mănăstirea Stănești a fost închinată patriarhiei de Alexandria la 19 mai 1615, de Maria, fiica clucerului Radu Buzescu, căsătorită cu banul Ianache Catargiu (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 390). Mogoș nu avea cum să o închine la 1577, deoarece a ctitorit-o la 1537. Mănăstirea Mihai vodă a fost închinată la Simopetra la 1591, de cînd datează cartea patriarhului Ieremia. Vezi Stoica Nicolaescu, *M-reă Simon Petru <Simopetra> de la Sf. Munte și metohul său, m-reă Mihai vodă din București* („Gazeta municipală”, 1935, nr. 175); idem, *Hrisovul de închinare al m-rii Mihai vodă din București* (ibidem, nr. 177).

După cum s-a observat, primele „închinări” au avut la origine inițiativele unor boieri greci care își aminteau astfel locurile lor de baștină; se dau ca exemple cazurile lui Ghiorma postelnicul și Oxotie aga, originari din Pogoniana, Pană (Panos) vistierul, care a închinat ctitoria sa din București la mănăstirea Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai (A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române*, p. 56).

Pentru stabilirea datelor „închinărilor” a se vedea N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor din Țara Românească* și idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, s.v.

[44] Un aspect important în politica religioasă a lui Matei Basarab — considerat de unii autori ca avînd o semnificație „anti-bizantină”, dar nelipsit și de importanță economică — este interdicția de a se închina la locurile așa-zise „sfinte” unele mănăstiri mari din Țara Românească.

Într-un prim hrisov, emis în 1639 — după ce acuză pe greci că au călcat „obiceaiele mănăstirilor și pravilele ctitorilor” și „spurcîndu-și mîinile lor cu orbitoarea mită ...”, începură a vende și a cîrcumări sfintele mănăstiri ale țării și lavrele domnești a le pune metoașe dajnice altor mănăstiri de pre în Țara Grecească și de la Sfetagora, făcîndu-le hrisoave de închinăciune fără de știrea sveatului și fără de voia săborului” — domnul interzice închinarea a 22 din mănăstirile mari ale țării, dintre care cinci erau ctitoriile sale: Tismana, Cozia, Argeș, Bistrița, Govora, Dealu, Glavacioc, Snagov, Cotmeana, Valea, Rîncăcirov, Mîslea, Bolintin, Cîmpulung, Căldărușani, Brîncoveni, Arnota, Sadova, Gura Motrului, Potoc, Nucet și Țînganu; mănăstirile urmau a trăi de acum înainte „într-aceia slobozie ce-au avut mai denainte” și „a fi pre seama țării, cum au fost de veac”. Rămîneau închinat numai mănăstirile care fuseseră afierosite de ctitorii lor, dintre care Slobozia lui Enache-Ialomița fusese închinată chiar de Matei Basarab, la începutul domniei, la mănăstirea Dohiaru.

La 1640 s-au adăugat la cele 22 de mănăstiri încă opt, printre care alte patru erau ctitoriile lui Matei vodă: Brebu, Drăgănești, Măxineni, Plătărești, Brădet, Menedic, Iezeru și Dintr-un Lemn, iar la 8 decembrie 1641 numărul acestor lăcașuri s-a ridicat la 39 (Arh. St. Buc., Peceți, nr. 57, 59, 60; copie la Inst. de istorie „N. Iorga”).

Dintr-o carte patriarhală emisă de Paisie, patriarhul Ierusalimului, la 3 iulie 1638, rezultă că Matei Basarab „luat-au seama tuturor sfintelor mănăstiri cîte-s în țară și carele s-au aflat metoașe neînchinat de ctitorii lor care le-au făcut, măriia sa le-au slobozit den metoșia lor, căci au fost vîndute și precupite cu mită; iar care s-au aflat închinat metoașe cu adevăr de ctitorii care le-au făcut, măriia sa într-aceia nu s-au amestecat, ce le-au lăsat cum le-au închinat ctitorii” (Arh. St. Buc., m-reă Tismana, XCVII/19). Aceasta arată că ierarhii bisericii ortodoxe au recunoscut valabilitatea măsurii luate de domn. Vezi și *Hrisovul lui Matei Voievod Basarab pentru desrobirea sfintelor monastiri închinat, din anul de la facerea lumii 7149 iar de la Hristos 1641, dat în scaunul Țîrgoviști*, Buc., 1860. Documentul a fost editat în acest an din motive politice, el constituind un argument istoric pentru rezolvarea problemei mănăstirilor închinat.

[45] M-reă Secu a fost clădită la 1602; la 1 oct. 1604 cei doi ctitori fac primele danii la m-reă „nou zidită” (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 180—182). Vezi N. Stoicescu, *Repertoriu Moldova*, p. 750—753.

[46] M-reă Galata a fost clădită prima oară la 1576—1578; năruindu-se, a fost rezidită în 1582—1583 ceva mai la deal; la 1584 au fost construite chiliile de către mitropolitul Teofan. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 447—450.

[47] M-reă Sf. Sava a fost reclădită la 1625 de Ianache Caragea mare postelnic, căpetenia meșterilor fiind Gheorghe din Constantinopol (*ibidem*, p. 471—473). Vezi inscripția publicată de N. Dossios, *Studii greco-române. II. Inscriptiile grecești păstrate în capitala Moldovei*, Iași, 1902, p. 69—73.

[48] M-reă Todireni sau Burdujeni a fost clădită de Toader Movilă (de aici și numele!); Miron Costin nu putea fi ctitor la 1597 deoarece nici nu se născuse încă. Familia Costin a făcut unele lucrări de restaurare în sec. XVII. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 810—811.

[49] M-reă Cașin a fost construită de Gheorghe Ștefan voievod la 1656—1657, când domnul îi face primele danii (*ibidem*, p. 157—159).

[49 bis] Așa cum am arătat și în nota [34], Xenopol exagerează mult intensitatea influenței grecești; nu se poate vorbi, în nici un caz, de „grecizare deplină”, când această influență se exercita într-un mediu restrâns la câțiva dregători de la curtea domnească, călugări din mănăstirile închinat și negustori stabiliți în marile orașe.

[50] Este vorba de stavropighia din Peri despre care vezi mai nou Radu Popa, *Zur Kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391* („Ostkirchliche Studien”, 1975, nr. 4, p. 309—317).

[51] Masivele ajutoare acordate de domnia țarilor române așezămintelor religioase din Răsăritul ortodox, datorită cărora aceste așezăminte au putut exista și funcționa și sub stăpânirea otomană, începând cu patriarhiile de Constantinopol, Ierusalim, Antiohia și Alexandria, continuând îndeosebi cu mănăstirile de la Muntele Athos, Muntele Sinai ca și din alte locuri, au constituit obiectul a numeroase studii: N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre* (AARMSI, 1914, p. 447—517; și în limba franceză în BSHAR, II, 1914, nr. 1, p. 148—213); idem, *Legături românești cu Muntele Sinai*, Buc., 1933 (din AARMSI); T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940; Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos* („Arhiva românească”, VI, 1941, p. 1—47); Ene Braniște, *Rolul Athosului în istoria cultului religios* („Ortodoxia”, 1953, nr. 2, p. 220—294); P. St. Năsturel, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos, des origines au début du XVI-e siècle* (RESEE, 1964, nr. 1—2, p. 93—126); Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, p. 54—56. Pentru alte ajutoare — necunoscute lui Xenopol — vezi: Gh. Moiescu, *Contribuții românești pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor* („Ortodoxia”, 1953, nr. 2, p. 238—278); Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericești ale țarilor române cu insula Cipru* (MO, 1979, nr. 10—12, p. 685—693); idem, *Legăturile țarilor române cu mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai* („Învieră”, Ierusalim, 1983, nr. 1—3, p. 1, 4) și îndeosebi P. St. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma 1986, care analizează documentele, știrile și lucrările relative la daniile de bani și obiecte de cult și la ctitoriile românești de la Muntele Athos.

Aceste legături sînt mai vechi decît susține Xenopol; ele încep încă din timpul domniei lui Vlaicu-Vladislav. Vezi idem, *Aux origines des relations roumano-athonites. L'icone de Saint Athanase de Lavra de voévode Vladislav*, în *Actes du VI-e Congrès International des Etudes byzantines*, II, Paris, 1951, p. 307—314.

Xenopol nu amintește decît foarte puține din sutele de documente de danii. Pentru Țara Românească menționăm pe acelea ale lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Zografu (DRH, B, I, p. 136—137); Vlad Țepeș pentru mănăstirea Filoteu (*ibidem* p. 205); Vlad Înecatul pentru mănăstirea Costamonit (*ibidem*, vol. III, p. 181); Vlad Vintilă pentru Marea Lavră, Dohiar, Xeropotam, Vatoped și Hilandar (*ibidem*, p. 227—228, 232, 257—258, 265—266, 292—293), etc.

Pentru Moldova amintim dania făcută la 13 martie 1533 aceleiași mănăstiri Hilandar de Petru Rareș, care — în dorința de a fi considerat ctitor — îi dăruiește 3000 de aspri anual, plus 300 de aspri celor trimiși după bani (DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 357). La 20 aug. 1560 Alexandru Lăpușneanu dăruiește mănăstirii Vatoped o cărvăsărie (vamă) din Salonic, cumpărată de el de la un turc cu 65.000 de aspri, precum și un „obroc” anual de 300 de ducați roșii (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 154—155). În 1568 — când sultanul Selim a confiscat bunurile mănăstirilor — Bogdan Lăpușneanu și mama sa, Ruxandra, au răscumpărat averea mănăstirii Dohiaru, pe care au miluit-o „prea mult întru toate”, după cum recunoșteau călugării; ei susțineau că cei doi erau considerați „ctitori din temelie” ai mănăstirii și că, prin plata acestor datorii, „s-au făcut ctitori” din nou ai mănăstirii (*ibidem*, p. 236).

După cum arăta recent Virgil Cîndea, *Un uriaș tezaur de documente privitoare la istoria românilor* („România literară”, 27 aug. 1987, p. 19), numai la Muntele Athos s-ar afla circa 20.000 de documente relative la „mîlele” și proprietățile așezămintelor religioase de acolo. Pentru ilustrarea afirmației sale, autorul arată că numai la Marea Lavră au fost descoperite 2400 documente de proveniență românească, începînd cu acela de la Alexandru Aldea, la mănăstirea Simopetra 808 documente emise de cancelariile românești în secolele XV—XIX, etc.

[51 bis] Vezi E. Turdeanu, *Un portrait de Serban Cantacuzino, prince de Valachie, au monastère d'Iviron, au Mont Athos* („Revue des études roumaines”, 1975, p. 211–213).

[52] Despre această problemă vezi mai nou Radu Crețeanu, *Danii făcute de Craiovești și de craioveni la Locurile Sfinte și la Muntele Athos* (MO, 1975, nr. 7–8, p. 520–531); idem, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, Buc., 1979, p. 135–151; idem, *Le portrait de „maître Preda” du monastère de Xénophon (Mont Athos)* (RRH, 1983, nr. 4, p. 351–355).

[53] Vezi Andrei Pippidi, *Quelques dragomans de Constantinople au XVIIe siècle* (RESEE, 1972, nr. 2, p. 227–255) reprodușă și în vol. aceluiași *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc., 1980 și Epaminonda Stamatiade, *Biografiile marilor dragomani greci din Imperiul otoman*, trad., Buc., 1897.

[54] Unul din primele indicii despre pătrunderea grecilor în dregătoriile Țării Românești datează din sept. 1575, când — la acuzațiile formulate de 40 de boieri contra lui Alexandru vodă Mircea — capuchehaia acestuia la Poartă a răspuns „că aceștia nu sînt români adevărați, ci oameni care locuiesc de curînd în țară” (che quelli non erano veramente Vallachi, ma gente che habita da novo nel paese) (Hurmuzaki, IV/2, p. 95). După această dată au urmat în dregătorii numeroși greci:

Mari bani: Mihalcea Caragea, 1583 și 1596; Iane Epirotul-Cantacuzino, 1586–1592; Andronic Cantacuzino, 1593; Manta, 1596–1597; Pană, 1598; Ianachi Catargi, 1613–1616, 1618–1620; Aslan, 1630; Pavlachi, <1631–1632> etc.

Mari spătari: Franța (Frantzies), 1591–1592; Dima, 1592; Dumitrachi, 1593–1594; Ianachi, 1601–1602; Miho Racotă, 1616, 1618–1620, 1624–1627, 1628–1630, 1631–1632; Necula Catargi, 1620–1624; Pavlachi, 1631.

Mari vistieri (cei mai numeroși): Constantin Frangopulo, 1578–1583; Ianachi, 1583–1585; Andronic Cantacuzino, 1591–1592, 1599–1600; Statachie, 1592, 1594; Pană, 1593, 1601–1602; Pangratie, 1593–1594; Nica (din Corcova) 1602–1610; Stiriano, 1616–1617; Messer Mechea, 1618–1619; Trufanda, 1626–1629 etc. (Vezi listele de dregători publicate în SMIM, IV, 1960, p. 565–583).

Pentru Moldova vezi listele publicate de semnatarul acestor rînduri în AIIAI, 1971, p. 401–423. Pentru cariera și legăturile de rudenie ale acestor dregători vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, s.v.

Vezi și considerațiile lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 110–115 (par. *Problema boierimii de origine greacă*), care — pe baza *Dicționarului* amintit — ajunge la concluzia că, în Țara Românească, față de numai 10 mari boieri greci în ultima jumătate a secolului al XVI-lea, în veacul următor sînt cel puțin 42 (din prima generație); în Moldova, față de 7 pînă la 1600, sînt circa 50 după această dată. Vezi și lista întocmită de Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Buc., 1980, p. 99–102.

După cum s-a demonstrat, chiar în epoca fanariotă, majoritatea boierilor-dregători erau români, nu greci. Vezi I. Ionașcu, *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium: l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 218–228. Vezi și Dan Berindei, Irina Gavrilă, *Analyse de la composition de l'ensemble des familles des grands dignitaires de la Valachie au XVIIIe siècle*, în *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica Heraldica*, Madrid, vol. I, 1983, p. 239–253, care confirmă constatările lui I. Ionașcu.

[55] Despre acest mare spătar, plecat în exil cu socrul său, vezi Hurmuzaki, XI, p. 705–707; N. Iorga, *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, p. 14–15; M. Stephanescu, *O piatră de mormînt uitată și o pecete necunoscută. Mărturii vechi și noi despre marele spătar Zotu Tzigara* (BMI, 1971, nr. 4, p. 58–62).

[56] Vartic nu era grec, ci, probabil, armean (după opinia lui N. Iorga). Întrucît însă știa limba slavonă, Sever Zotta exclude această origine („Arhiva genealogică”, II, 1913, p. 228). După uciderea sa de către Iliaș Rareș (1548), Vartic a intrat în folclorul românesc. Vezi A. Balotă, *Funcțiunea socială a cîntecului bătrînesc. Balada lui Vartic* („Rev. de folclor”, III, 1958, p. 101 și urm.).

[57] După cercetări mai noi, Coresi nu era grec, ci român. Vezi Petre Ștefan, *Tipograful Coresi, logofăt pămîntean* („Limbă și literatură”, 1968, p. 20–27). Vezi și partea IV-a, cap. III.

[58] Documentul a mai fost invocat de A. D. Xenopol în vol. II, p. 167 (ed. de față). Textul exact al documentului din 16 febr. 1570 este următorul: „Și de asemeni s-au făcut o moarte a unui (grec) în această vale mai înainte numită, care se numește acum Valea Grecului și a plătit pan Petrea Albotă logofăt pentru această moarte a acestui grec și a dat o sută și cincizeci și opt de boi, amestecați cu vaci și șase sute de oi și șapte cai și treisprezece iepe cu mînji, ca să-i fie lui și dela noi și această vale ce se chiamă (Valea Grecului), cu tot venitul”. (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 219).

[59] Chiriță Dumitrache Paleologu, pîrcălab de Neamț și mare postelnic în Moldova și Țara Românească între 1597 și 1611, a fost căsătorit cu Maria, fiica lui Gheorghe Lozonschi (din Lozna) pîrcălabul, fiind cumnat cu Ieremia Movilă. Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 322.

[60] În această perioadă numărul grecilor este mult mai mare, dovadă numeroasele semnături grecești din documente. Vezi DRH, B, vol. XXII, indice „greci”.

[61] Este vorba de Iordache și Toma Cantacuzino, frații lui Constantin Cantacuzino postelnicul din Țara Românească, toți trei având lungi cariere de dregători. Vezi N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 361—364.

Mai trebuie adăugat și faptul că boierii greci s-au românizat foarte repede, căsătorindu-se cu fiice de boieri sau chiar cu descendențe din domnii români; dobândind moșii și ocupând dregătoria, ei s-au integrat ușor în viața social-politică a țarilor române. Așa se explică faptul că, în a doua jumătate a sec. XVII-lea, familia Cantacuzino a devenit, la a doua generație în Țara Românească, conducătoarea partidei „naționale”.

Dintre căsătoriile boierilor greci cu românce amintim: banul Mihalcea a luat de soție pe Marula din Cocorăști, strănepoata lui Vlad Călugărul, iar fiicele sale s-au căsătorit cu boieri români; Constantin Cantacuzino postelnicul s-a căsătorit cu Elina, fiica lui Radu Șerban voievod, de unde provine îndreptățirea la domnie a fiului său, Șerban; fiicele lui Constantin Cantacuzino s-au căsătorit și ele cu boieri români: Vintilă Corbeanu, Pană Filipescu, Papa Brincoveanu, Stoian Florescu. Toma Cantacuzino vornicul din Moldova s-a căsătorit cu nepoata lui Miron Vodă Barnovschi și apoi cu Anița Prăjescu, iar fiicele sale au devenit soțiile lui Velicico Costin și Ion Racoviță etc, etc.

[62] Ciro Spontoni nu a fost generalul lui Radu Șerban, ci un apropiat al generalului G. Basta. Comandantul trupelor de mercenari aflate în slujba lui Radu Șerban era tot un italian, Attilio Vimercati (*Călători străini*, IV, p. 329 și Veress, *Documente*, VII, p. 157). Basta a trimis în ajutorul lui Radu Șerban la 1602 pe Tomaso Cavriolo (Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, p. 207). Vezi Mihai Stephanescu, *Une page d'histoire roumaine sur une pierre tombale italienne du XVII-e siècle* („Revue roumaine d'histoire d'art”, 1978, p. 121—130).

[63] Alexandru Iliș nu era fiul lui Iliș Rareș, ci al lui Iliș, numit domn în 1591; acest Iliș, la rîndu-i, era fiul lui Alexandru Lăpușneanu, domnul Moldovei. Vezi Ștefan Gorovei, *Mușatinii*, tabelul genealogic.

Menționăm că, la 9 iulie 1616 — odată cu mutarea lui Radu Mihnea în Moldova — se ventila la Poartă ideea ca în Țara Românească să rămînă domn „il figliuolo del medesimo Radolo, ma l'esser egli in età molto tenera li pregiudica grandemente” (Hurmuzaki, IV/2, p. 362—363). Deci vârsta prea tină (avea 5—6 ani!) l-a împiedicat pe Alexandru „Cuconul” să ocupe tronul încă din 1616; o va face mai târziu, în 1623.

[64] Despre mișcarea zisă a lui Lupu Mehedințeanu vezi: Remus Ilie, *Date necunoscute în legătură cu moartea paharnicului Lupul Mehedințeanul* (RIR, 1939, p. 274—280); Dan Pleșa, *O completare cu privire la Lupu Mehedințeanu* (MO, 1964, nr. 5—6, p. 471—473); C. Rezașevici, *op. cit.*, p. 65—72, care arată că Lupu era în legătură cu Radu Șerban, aflat în exil.

Amintim că, după opinia cronicarilor transilvăneni ai vremii, Lupu era un „bărbat de o virtute rară” (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronică săsească*, Buc., 1980, p. 238).

După cum mărturisea principele Gabriel Bethlen, boierii munteni „voiau să meargă în Țara Nemțescă, la Șerban vodă, dar eu nu i-am lăsat” (V. Motogna, *Relațiunile dintre țările românești și Ardeal în veacul XVII*, p. 31).

Același principe scria lui Skender pașa, la 11 iulie 1618, „că mulțimea și slujbașii (= slujitorii), toți cu un grai și un suflet, îl doresc și îl cheamă pe Șerban vodă, fiindcă a ocrotit țara, păzindu-i legile . . . , că toți locuitorii țării, pînă la unul, ar fi adus bucuroși de domn pe Șerban vodă” (*ibidem*, p. 35—36). La Istanbul s-a crezut chiar că Radu Șerban s-ar fi întors în Țara Românească, de unde ar fi alungat pe Alexandru Iliș; de aceea, Poarta a trimis la Dunăre pe Dăd pașa, „ca să fie cu băgare de seamă și să nu aștepte nimic, ci prevenind evenimentele ca să nu se repete cu Șerban vodă istoria lui Mihai” (Viteazul) (*ibidem*, p. 40). Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 182—184.

Xenopol nu amintește de refuzul slujitorilor lui Alexandru Iliș de a lupta împotriva răsculaților pe motiv că ajunseseră săraci din cauza „nevoilor” domnului (*Istoria Țării Românești*, p. 92).

[65] Este vorba în realitate de expediția organizată de Skender pașa împotriva cazacilor. Vezi nota următoare.

[66] După opinia lui Gabriel Bethlen, ridicarea boierilor în contra domnului fusese cauzată de purtarea acestuia, iar Alexandru Iliș a tăiat capul „celui mai de frunte și mai bogat boier, vornicul Cîrstea, numai ca să-i poată răpi averea” (V. Motogna, *Relațiunile dintre țările românești și Ardeal în veacul XVII*, p. 31—32). Uciderea lui Cîrstea s-a petrecut la puțină vreme după ce domnul se întorsese dela Rașkov, unde fusese cu Skender pașa (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 443). Cîrstea murise înainte de 1618 april 20 (*ibidem*, vol. III, p. 216), deci înainte de venirea lui Lupu de peste munți, petrecută în iunie.

După știri sigure înregistrate de cronicarii transilvăneni, răsculații — sprijiniți de 700 de haiduci oferți de Gabriel Bethlen — se aflau la 7 iunie în fața Tîrgoviștei, silind pe Alexandru Iliș să fugă la Poartă, unde boierii cer înlocuirea sa „din cauza proastei administrări a treburilor publice românești” (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 238).

Intenția lui Gabriel Bethlen de a-l înlocui pe Alexandru Iliș era cunoscută și lui I. Kemény, care afirmă că domnul, „începînd a fi un vecin periculos pentru el, trimise Bethlen la el pe Iancsó Pál, ce era numai căpitan. Nu putu prinde însă pe voievod, care părăsi scaunul, refugiindu-se la turci” (Nicolae Popea, *Memoriile lui Kemény Iános. Traducerea și adnotarea pasagiilor privitoare la români*, Buc., 1900, p. 18).

Se cuvine să amintim și faptul — semnalat de un raport imperial de la Poartă din 20 sept. 1618 — că „după exemplul urmat de succes al Munteniei, moldovenii au încercat și ei o schimbare de domn și s-au răsculat contra lui Radu vodă, fiul lui Mihnea” (E. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 92). Vezi și Ștefan Andreescu, în R. Ist., 1987, nr. 6, p. 567.

[67] Despre numirea sa ca domn la Poartă, la 7 iulie 1618, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 22—23. După o informație din epocă, noul domn și-a făcut intrarea în Țirgoviște la 14/24 aug. 1618. Vezi Damaschin Mioc, *Știri de istorie a românilor în „Letopisețul brancovicesc”* (SMIM, IX, 1978, p. 142). Gavril Movilă a domnit deci din aug. 1618 (primul document din 20 aug.) pînă înainte de 28 iulie 1620, cînd a trecut în Transilvania, unde a trăit pînă în 1635 (Veress, *Documente*, IX, p. 355). Ultimul său document poartă data de 22 iulie 1620 (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 582). Vezi și I. Tuducescu, *Tratat de alianță între Gavril Moghila și Gavril Bethlen, Țirgoviște, 5 mai 1619* (AARPAD, s. II, t. 22, 1900, p. 133—141); tratatul este reprodus și de I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 150—159; vezi și Veress, *Documente*, IX, p. 184—191; I. Minea, *Cînd a început domnia lui Gavril Movilă* (CI, 1940, p. 690—691).

Gavril Movilă a lăsat o amintire frumoasă cronicarilor epocii; Marcus Fuchs, de pildă, susține că domnul era un tînăr generos, avînd și un fizic tare plăcut (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 236).

[68] Radu Mihnea a fost numit domn la 28 iulie 1620 (Hurmuzaki, IV/2, p. 382); primul său document intern poartă data de 13 sept. 1620 (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 584).

[69] Radu Mihnea a avut un rol de seamă în încheierea păcii dintre turci și poloni de la Hotin din 9 oct. 1621. Vezi M. Kastarska, *Les Roumains dans une épopée polonaise du XVII-e siècle*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 207—213; C. Șerban, *Medierea conflictelor interstatale est-europene de către domnii Moldovei în secolul al XVII-lea*, în vol. *Sub semnul lui Clio, Omagiu acad. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 593—598; Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional, 1621—1672*, Buc., 1979, p. 45—49.

[70] Alexandru Coconul — numit astfel datorită faptului că era un copil de 12 ani — a fost instalat domn la sfîrșitul lui aug. 1623; primul său document intern poartă data de 29 aug. (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 306). În timpul domniei sale capitala Țării Românești s-a mutat din nou la București. Vezi Al. L[apedatu], *Baia domnească din Țirgoviște. Cîteva însemnări istorice* (BCMI, 1910, p. 89—92).

Despre numirea sa ca domn, împotriva dorinței principelui Gabriel Bethlen, care susținea candidatura lui Gavril Movilă, căsătorit cu nobila maghiară Elisabeta Zólyomi, vezi amănunte la Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin ...* (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—15).

Ca și tatăl său, Alexandru Coconul a trebuit să trimită o ceată de oșteni în sprijinul lui Gabriel Bethlen, aflat în război cu Habsburgii la 1623. La 20 martie 1624, domnul răsplătea pe Miho Racotă mare spătar, întors din expediție, „pentru slujba dreaptă și credincioasă” pe care o făcuse „cu Bethlen Gabor, craiul din Ardeal, și au făcut mare război cu nemții și au venit de s-au închinat părintelui domniei mele, Io Radul voievod, în țara Moldovei și domniei mele cu dreaptă slujbă și cu vărsare de sînge în țări străine” (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 388).

[71] După cum spune și Xenopol, în timp ce fiul său Alexandru Coconul domnea în Țara Românească, Radu Mihnea exercita de fapt stăpînirea asupra ambelor țări române, motiv pentru care, în 1624, se intitula „hospodar și voievod al țării Moldovei și Munteniei” (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 525—527). Vezi Vitalie Stănică, *Radu Mihnea voievod Corvinul, stăpîn al Moldovei și Țării Românești (1623—1626)*, în vol. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 263—268 și Ștefan Andreescu, *op. cit.*

Merită să mai amintim și faptul că, în cei 15 ani în care Radu Mihnea a stăpînit succesiv în Țara Românească (1611—1616, 1620—1623) și Moldova (1616—1619, 1623—1626), s-au schimbat din Țara Românească în Moldova și invers un număr de 15 mari dregători, cei mai mulți dintre aceștia însoțindu-l pe domn la mutarea sa dintr-o capitală în alta și contribuind astfel la întărirea legăturilor dintre cele două țări surori: Ianache Caragea, Bernard Borisi, Miho Racotă, Gorgan din Criva, Dumitrache Cantacuzino, Mihai Fortuna, Aslan, Bartolomeu Minetti, Trufanda, Hrizea din Bălteni, Iancu Costin, Gheorghe Catargi, Batiste Vevelli, Constantin Celebiul și Constantin Cantacuzino. Vezi N. Stoicescu, *Un aspect al relațiilor politice dintre Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVII: mutarea dregătorilor dintr-o țară în alta* (AIIAI, 1974, p. 253—255).

[72] Marea pradă a tătarilor din 1624 — cînd aceștia „au robît jumătate din țară” — este amintită de documente interne (DIR, veac. XVII, vol. IV, p. 536). În cronica țării se spune: „au intrat tătarii în țară fără veaste de au robît țara pînă în Olt și s-au întors de acolo cu mare plean, cît au rămas pînă astăzi tot pămîntul acela pustiu”. Expediția a fost executată de

către Cantemir bei — căpefenia tătarilor din Bugeac — ca represalii pentru înlocuirea lui Ștefan Tomșa, prietenul său (*Istoria Țării Românești*, p. 95).

Dintr-o scrisoare a lui Gabriel Bethlen din 29 sept. 1624, rezultă că principele Transilvaniei trimisese ajutor militar lui Radu Mihnea în Moldova și că domnul rugase pe principe să intervină și în Țara Românească pentru ocrotirea soției și a fiului său, pe care să-i aducă într-o tabără din nordul Munteniei. Gabriel Bethlen l-a muștrat pe Radu Mihnea pentru faptul că conducea țara numai după sfatul grecilor din anturajul său și că nu se gândise să-și pregătească o cetate de refugiu. Vezi Sándor Szilágyi, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapest, 1879, p. 406—409; N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CLII—CLIII și 185; cf. R. Ist., 1987, nr. 6, p. 573, n. 168.

[73] Radu Mihnea a murit la Hîrlău, la 13/23 ianuarie 1626; trupul său a fost îngropat la mănăstirea Radu vodă din București. Pe lespedea sa de mormînt figurează stemele Țării Românești și Moldovei, al căror domn fusese. Vezi *Inscripții medievale din bisericile României. I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 346 (cu bibliografie).

Despre moartea lui Radu Mihnea vezi scrisoarea fiului său către baronul de Césy, publicată de Al. Ciorănescu, *O scrisoare a lui Alexandru Cuconul* (RI, 1935, p. 109—110); vezi și N. Iorga, *Știri mărunte de istorie românească. III. O scrisoare a lui Alexandru vodă Coconul către ambasadorul francez Césy* (RI, 1921, p. 215—217).

[74] Alexandru Iliș a domnit din nov. 1627 pînă în oct. 1629 (ultimul document intern datează din 6 oct. 1629 — DRH, B, vol. XXII, p. 685).

Despre mazilirea lui Alexandru Coconul și numirea ca domn a lui Alexandru Iliș dispunem de o însemnare contemporană, unde citim: „Să se știe cîndu au luat domnie lui Alicesandru voivodă, feciorului Radului vodă, în luna lui ohtovrie 5 zile și au purcesu în 8 la Țarigradu; și au fostu văleatu 7136 (1627). Și au venitu Alicesandru vodă, feciorul lui Ilișu vodă, în luna lui ghinarie 28 dni” (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, I, Buc., 1959, p. 38). Ar fi vorba, deci, de un interregnum de cîteva luni între cei doi domni cu numele de Alexandru. Vezi și R.I., 1921, p. 38.

[75] Textul documentului este: „căci este de ajuns cît au săturat cei mai înainte domni Muntele Sfînt și alte locuri cu metohuri din mănăstirile țării Ungrovlahiei” (DRH, B, veac. XXII, p. 54).

[76] Leon vodă a fost numit domn la 27 oct. 1629 și a fost mazilit în iulie 1632. Primul său document intern poartă data 14 dec. 1627, iar ultimul datează din 12 iulie 1632 (DRH, B, vol. XXI, p. 696 și XXIII, p. 604).

[77] Citatul din cronică nu este redat prea exact; în ea se vorbește de greutatea dărilor și de abuzurile domnului: „deci pentru multe biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputînd să mai biruiască, spartu-s-au toate județele de preste Olt, fugind care încotro au putut. Iar boierii carii ținea județele (de bir) pățea mare nevoie de la domnie, că-i puneau să plătească județele cu sila; și ce avură, deteră tot și să îndatoriră pre la turci și pre la balgii, că aprozii lui Leon vodă nu mai înceta de la casele lor, tot pentru bani și le lua trepede cîte 30—40 de galbeni numai deodată” (*Istoria Țării Românești*, p. 96). Aceasta este explicația exodului boierilor olteni la nord de Carpați.

[78] Despre pribegia boierilor olteni în Transilvania în octombrie 1630 vezi amănunte la N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 10—16.

[79] Cele două hrisoave emise de Leon vodă împotriva „grecilor” la 15 și 23 iulie 1631 — considerate de N. Iorga „o capodoperă politică” a domnului — au fost analizate de Valentin Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți”* (R. Ist., 1976, nr. 7, p. 1013—1029). Vezi și N. Iorga, *O mare reformă veche („Neamul românesc”*, 1908, p. 1725—1727).

Domnul recunoștea prin aceste hrisoave că „săracii” fuseseră asupriți și promitea să pună capăt abuzurilor, în primul rînd să scoată „acei greci străini din țară afară ca pre niște neprieteni țării fiind”. Leon vodă încerca în felul acesta să calmeze spiritele, iar scutirile de dări acordate curtenilor sau roșilor aveau drept scop să-i atragă de partea domniei, în așteptarea confruntării cu boierii pribegi.

Vezi și C. Giannelli, *Un atto di Leone Voevoda di Ungrovalacchia per il monastero della S. Trinità di Bucarest (1631)* („Orientalia Christiana Periodica”, 1952, p. 383—393); G. T. Ionescu, *Două documente de la Leon voievod cu conținut neadevărat* (MO, 1970, nr. 9—12, p. 986—1005).

[80] Despre pregătirea și desfășurarea luptei din 23 (nu 21!) august 1631 vezi amănunte la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 21—24 și Paul Cernovodeanu, *Complexul istoric de la Slobozia. „Crucea lui Leon vodă”* (GB, 1970, nr. 7—8, p. 773—776).

Lupta este evocată într-un document emis de Leon vodă la 5 sept. 1631, cînd domnul confiscă averea lui Matei agă, motivînd: „cînd a fost acum, în zilele domniei mele, iar Matei aga, el s-a ridicat asupra domniei mele în chip de domn, cu oaste din Țara Ungurească (= Transilvania) și cu război. Și a venit de s-a bătut cu domnia mea în șesul viilor orașului București, ca să calce schiptrul cînstitutului împărat și să piardă țara domniei mele cu răutăți”; Dumnezeu însă — care se vede că ținea cu „cînstitul împărat” de la Stanbul! (N.S.) — „a adus pe vrăjmașii domniei mele cu plecarea capului sub sabia domniei mele” (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 23—24).

[81] Nu toate „revoluțiile” de care vorbește Xenopol au avut caracter antigrecesc; mișcarea slujitorilor din vremea domniei lui Alexandru Coconul nu are un astfel de caracter, ci este urmarea nemulțumirilor oștirii.

[82] Despre împrejurările ocupării tronului de către Matei Basarab și luptele purtate mai întâi cu Leon vodă și apoi cu Radu Iliș vezi amănunte la: N. Stoicescu, *Lupta lui Matei din Brîncoveni pentru ocuparea tronului Țării Românești* (R. Ist., 1982, nr. 9, p. 985—1002); idem, *350 de ani de la urcarea lui Matei Basarab pe tronul Țării Românești (septembrie 1632)* (MO, 1982, nr. 7—9, p. 450—467); Radu Crețeanu, *350 ans depuis l'accession de Matei Basarab au trône de la Valachie* (RRH, 1983, nr. 1, p. 79—87); Paul Cernovodeanu, *Noi precizări privitoare la bătălia câștigată de Matei Basarab în împrejurimile Bucureștilor (octombrie 1632)* (AIIAI, XXII/2, 1985, p. 623—629).

Luptele cu trupele lui Radu Iliș au început la 20 octombrie, când „lovitu-s-au străjile din jos de mănăstirea Plumbuitei și (partizanii lui Radu Iliș) fură foarte rău înfrinți”.

Lupta hotărîtoare, când s-au înfruntat „toți de față”, s-a dat a doua zi, 21 (nu 25!) octombrie. „Fost-au război mare — spune cronica țării — de dimineața pînă seara. Făcut-au tătarii năvală în multe rînduri, întâi din sus la podul Hrizii dvornec, apoi din jos despre Budești, cît să amesteca unii cu alții, bătîndu-se tot cu săbiile goale; și nimic nu putură folosi. Iar cînd fu în deseară ..., au fost izbînda lui Matei vodă, iar Radul vodă au dat dosul, fugind prin pădurea Obileștilor cu mare spaimă și cu capul gol. Și multe trupuri au căzut jos de sabie”.

[83] În afară de darurile de care vorbește Xenopol, recunoașterea ca domn a lui Matei Basarab a însemnat creșterea haraciului țării de la 45 000 la 130 000 taleri anual, ceea ce reprezenta o sarcină financiară deosebit de grea. Vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 42—43, unde se arată că Matei a fost recunoscut domn la 21 febr. 1633.

MOLDOVA DE LA A DOUA DOMNIE A LUI EMANOIL ARON [TIRANUL] LA VASILE LUPU

1595—1634

Par. 1. Movileştii

De cîte ori s-a înălţat cîte un domnitor însemnat în fruntea ţărilor române, istoria amîndurora s-a unificat într-un singur tot: pe timpul lui Ştefan cel Mare, întîmplările din Muntenia sînt determinate de mîna eroului Moldovei; pe acel al lui Mihai Viteazul, evenimentele acestei de pe urmă ţări se contopesc cu acele ale Munteniei.

Amintim deci numai cît spre stabilirea şirului domnilor pe voievozii moldoveni din vremile lui Mihai Viteazul.

Emanoil Aron a doua oară, 1592—1594 <1595> [1]. Se răscoală împreună cu Mihai în contra turcilor, dar, nevroind să se supună cererii lui Sigismund Báthory de a-i face închinarea personală este scos din scaun de către comandantul gărzii sale de [mercenari] unguri, Ştefan Răzvan, din îndemnul principelui Ardealului.¹

Ştefan Răzvan, 1595, omul lui Sigismund, luptă împreună cu el şi cu Mihai în contra turcilor, dar este scos de poloni din domnia Moldovei în anul 1595 şi înlocuit cu Ieremia Movilă [2], fiind chiar prins şi ucis.²

Familia Movileştilor, care aduse ţara Moldovei în o fatală supunere către poloni, este însemnată încă şi prin aceea că a numărat în ea şi cîţiva reprezentanţi ai culturii româneşti*, încît din acest punct de vedere ea devine cu deosebire interesantă.

Originea ei este necunoscută [3], ca aceea a celor mai multor familii boiereşti. Ea se va fi înălţat, ca de obicei, prin vitejia vreunui străbun din rîndul răzeşilor în acel al nobililor; ba chiar legenda ne-a păstrat o povestire cu ce împrejurare s-ar fi făcut această urcare. „Cînd Ştefan cel Mare merse de întîmpină la Scheia, pe Siret, pe Hroiote ce năvălise în ţară, îi căzu calul, ucis în bătălie. Atunci unul, Purice aprodul, dete calul lui domnului său; iar Ştefan-Vodă nu putea încăleca în grabă fiind om mic, şi-i zise Purice aprodul: „doamne eu mă voi face o moviliţă şi vino de te suie pe mine şi încălecă”. Şi, puindu-se pe dînsul, Ştefan-Vodă a încălecat pe cal, zicîndu-i: „Sărace Purice, de oi scăpa eu, şi tu atunci ţi-i schimba numele din Purice în Movilă”. Voind Dumnezeu, izbutind în

¹ Asupra domniei lui Aron, vezi acest volum, p. 106—109.

² Asupra lui Ştefan Răzvan, vezi acest volum, p. 151, 153.

* De fapt e vorba doar de Petru Movilă.

bătaie Ștefan-Vodă și scăpînd el și aprodul, îl făcu boier, armaș mare. Și dintru acest Purice se trase neamul Movileștilor”.³

Așa spune legenda. În documente, cea dintîi arătare a acestei familii se vede pe timpul lui Ilie, fiul lui Petru Rareș, cînd unul, *Văscan Movilă*, este amintit ca pîrcălab de Hotin de la 1546—1552 și apoi ca postelnic de la 1552—1555 [4]; în același timp, alături cu el, întîlnim un alt Movilă, logofăt.⁴ Un al treilea membru al acestei familii este arătat pe același timp ca hatman, anume între boierii trimiși la generalul <hatmanul> polon Sieniavius <Nicolae Sieniawski> spre a aduce din Polonia pe Alexandru Lăpușneanu în 1552⁵ [5]. Unul din acești trei Movilești, amintiți pe la 1550, cată să fi fost tatăl acelora ce-i vedem bîntuind țara Moldovei cu ambițiile lor, pe timpul lui Mihai Viteazul și după moartea lui.

Aceștia erau trei frați: *Ieremia Movilă*, care fu domn în Moldova, *Gheorghe Movilă*, episcop de Rădăuți (1580—1588) și apoi mitropolit al Moldovei (1588—1591), și *Simion Movilă*, care pune mîna pentru puțin timp pe tronul Munteniei după fuga lui Mihai Viteazul și domni și în Moldova [6]. Acești trei frați, nemulțămîți cu domnia lui Iancu-Vodă Sasul, pribegiră pe timpul lui (1580—1582) în Polonia, împreună cu hatmanul Balica, fratele lor de pe mamă [de fapt, cumnat], acoperind fuga lor cu pretextul sfințirii mănăstirii Sucevița, care-i apropia de hotarele țării.⁶

Ieremia Movilă, 1595—1606 [7]. Polonii, nemulțămîți cu supremația dobîndită de Sigismund Báthory asupra Moldovei, care era de atîta timp în clientela lor, prin detronarea lui Aron și înlocuirea lui cu Ștefan Răzvan, năvălesc spre a-l scoate pe acesta din scaun și a pune în locu-i pe cel mai mare dintre frații Movilești.

Cum este așezat în scaun, el face, în 27 august 1595, un jurămînt de supunere către Sigismund al III-lea, regele Poloniei, în care spune că: țara Moldovei trebuie să fie supusă coroanei Poloniei ca orice alt palatinat al ei; că trebuie să fie unită pe vecie cu regatul polon. Roagă pe rege să înzestreze voievodatul Moldovei cu veniturile trebuitoare; se declară pe vecie ca slugă și supus al regelui și că se va sili a trata ca buni vecini pe turci.⁷

Polonii fac ca Movilă să fie recunoscut de Turcia [8], îndatorindu-se, bineînțeles, la toate cererile nu numai ale turcilor, ci și ale „țarului” <hanului> tătarilor,⁸ concesie cu atît mai însemnată a turcilor către poloni că ei voiau de astă dată să înființeze atît în Muntenia cît și în Moldova un pașalic.⁹

Ieremia Movilă umblînd însă să răstoarne pe Mihai Viteazul din Muntenia și să-l înlocuiască cu fratele său Simion, Mihai îl lovește de două ori în Moldova, o dată numai din fugă în 1596, a doua oară încă mai

³ N. Bălcescu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, p. 205. [Legenda cu aprodul Purice se găsește la I. Neculce, *O samă de cuvinte*; vezi *Letopiseșul țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Buc., 1955, p. 108]. Într-un document din 1491, se întîlnește un spătar Purice („Arhiva istorică”, I, 1, p. 157). [DRH, A, vol. III, p. 183; la 1493 devine pîrcălab la Hotin]. Lupta cu Hroiot întîmplîndu-se în 1485 (vol. II, p. 317—318), ar urma că legenda ar trebui îndreptată cel puțin în privirea datei cînd pune urcarea lui Purice aprodul între boieri.

⁴ Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 272; Hasdeu, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 111 și 126.

⁵ Orichovius apud Dlugosz, [op. cit.], p. <col.> 384: „Mogila magister equitum”. Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 533—539, crede greșit că acest Movilă, amintit de Orichovius, ar fi același cu postelnicul Văscan Movilă; unul este postelnic, celălalt hatman în același timp.

⁶ Vezi acest volum, p. 98.

⁷ Jurămîntul întărit de logofătul [Luca] Stroici, de vornicul [Nestor] Ureche, de Braha postelnicul, de Grigore paharnicul și de Toma logofătul (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 344). Exemplarul latinesc, datat din 23 aug. 1595.

⁸ Convenția din Țuțora, 22 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 353).

⁹ Zamoyski către rege, 24 oct. 1595 (*ibidem*, p. 395).

statornic în 1600, când ia Moldova în stăpînire, instituind în ea o ocîrmuire provizorie în numele lui și avînd de gînd să o deie unui fiu de domn, Ștefan, care se oploșea la curtea lui.

Căderea lui Mihai Viteazul la Mirăslău ridică însă iarăși capul Movileștilor, care, reintrînd cu poloni în Moldova, nu numai că ajung din nou prin Ieremia în scaunul ei, dar, trecînd chiar în Muntenia, după ce bat pe Mihai la rîul Teleajen, pun pe fratele său Simion în domnia acestei de pe urmă țări.¹⁰

Cu anul 1600 domnia lui Ieremia Movilă se așază mai cu statornicie în Moldova.

Adus și sprijinit în atîtea rînduri de poloni, spre a-și putea menține subredul scaun, el trebuia să le fie cu totul supus și să le învoiască toate abaterile, toate nelegiuirile. Scump plăti țara favoarea de a fi dobîndit „un om cinstit și de treabă, un boier din sîngele lor ca domn”.¹¹

Pînă la ce grad de înjosire căzuse Moldova sub poloni se vede din următoarea împrejurare. În respingerea lui Răzvan, Ieremia luase patru steaguri pe care vroia a le trimite el regelui. Starostele de Camenița veni însă să le ceară cu atîta obrăznicie, în fapt și în vorbă, că Ieremia fu nevoit a le da, tînguindu-se după această necuviincioasă purtate lui Zamoyski.¹² De aceea Moldova se îndepărtase chiar de la început de el și, cînd veni Mihai Viteazul de peste munți, mare parte din boieri, pe cît și armata, trecură în partea lui, „sătui fiind ei de stoarcerile făcute lor de Ieremia și de soldații poloni ce erau în țară”, încît izbînda lui Mihai îl costă numai prea puțină vărsare de sînge.

De îndată ce Ieremia revine în țară, așezat de poloni aici, în decembrie 1600, după ce Zamoyski se întoarce din expediția în Muntenia, unde introdusese pe Simion, polonii reîncep iarăși jafurile și prădăciunile lor. Pe cînd însă în Valahia această purtare a lor îi făcu să fie în curînd alungați, în Moldova, de care erau mai apropiați, ei se mențin, cu toate strigătele de desperare ale poporului, care țipa sub ei ca un pui în ghearele vulturului.

Însuși Ieremia Movilă, mișcat de aceste neomenii care îndușmăneau țara cu domnia lui, se jăluiește regelui despre abuzurile netolerabile făptuite în Moldova de oștirile polone. Într-o scrisoare a lui din 16 decembrie 1601, el spune că a înștiințat încă de mai înainte pe rege despre „marile suferinți și plîngerile cetățenilor moldoveni din pricina că cvartirul în această țară atît de pustiit a oștirilor lăsate de milostivirea voastră și al căror număr a fost sporit prin soldații pe care starostele de Camenița, venind din Valahia, i-a lăsat la noi. Nemaiputîndu-se ținea de la sărăcime, boierii cei mici, mai apoi chiar cei mari au fost siliți a-i găzdui, iar soldații, fiind fără nici o disciplină, s-au apucat a face oamenilor daune, strîmbătăți și violențe nemaipomenite și fără exemplu. Țara întreagă e atît de mișcată și de întăritată prin toate aceste suferințe, încît acei care pînă mai dăunăzi de abia murmuraseră, avînd în vedere porunca mea sub [amenințarea cu] pedeapsă de moarte a sta liniștiți și de a nu unelti nimic contra armatei polone, au început acuma a striga în gura mare, înfruntînd ordinele noastre, și declarînd că nici într-un chip nu mai pot răbda și suferi o nevoie atît de mare”¹³ [9]. În altă scrisoare Movilă se jeluiește

¹⁰ Asupra rolului jucat de Ieremia Movilă în domnia lui Mihai Viteazul, vezi acest volum.

¹¹ Vezi acest volum, p. 157—159.

¹² Tînguirea lui Ieremia Movilă către Zamoyski, 19 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 381).

¹³ „Traian”, 1869, p. 136. Text autentic în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/2, p. 18. Vezi și *ibidem*, II/1, p. 438.

pentru prădarea unui sat din partea nobilului polon Dfuzniewski, pentru a se răzbuna despre nepredarea unor sîrbi <șerbi> ai lui fugiți în Moldova.¹⁴

Pe lîngă această apăsare atît de neomenoasă pusă în lucrare de oștirile polone în țările române, Moldova în special mai era supusă și unui tribut bănesc către regele Poloniei, pe care Ieremia Movilă era îndatorit a-l răspunde, cu toată prăpădenia în care i se afla țara. Într-o scrisoare a lui către proteguitorul său, în care îi relatează despre răscoala fraților Buzești în contra fratelui său Simion, îi spune că, deși el însuși s-ar teme de o răscoală în propria lui țară, totuși se hotărîse a merge în ajutorul fratelui său. Soldații poloni însă, neplătiți de jumătate de an din cauza lipsei banilor, refuzaseră a merge. Atunci Ieremia le împărțise acei 28 000 de lei, tributul pe care trebuia să-l trimită regelui, rugîndu-se să fie scuzat pentru întîrziere.¹⁵ Iată în ce stare adusesese plecarea Moldovei către poloni pe această nenorocită țară; tributară către turci, tributară către poloni, jăfuită de toți, ajunsese într-un hal nemaipomenit, precum poate nu a mai fost niciodată în lungul șir al nenorocirilor sale.

Boierii țării din partida potrivnică polonilor și parte din cler trimit lui Basta, puțin timp după moartea lui Mihai Viteazul, o rugăminte de a-i lua sub scutul său, nemaiputînd suferi marea tiranie a lui Ieremia. Fiindcă însă trimisul moldovenesc nu avea nici o scrisoare de adevărire din partea poporului, Basta îl primi cu neîncredere, temîndu-se a nu fi un spion menit a cerceta starea în care el se afla.

Nobilii și clerul se grăbesc atunci a trimite un al doilea boier cu scrisori de acreditare, scrise în limba română, repetînd rugămintea lor.¹⁶ Basta însă avea instrucțiuni de la împăratul ca să nu grăbească lucrurile cu polonii și să observe bine să nu se pară cumva că împăratul ar fi cerut moldovenilor supunerea lor, spre a nu lucra în contra făgăduințelor date regelui polon; dacă însă ei ar veni din bunăvoia lor să se închine împăratului, să nu li se închidă poarta, ce trebuie să rămîină deschisă tuturor.¹⁷ Unul Marcu-Vodă, fiul lui Petru [Cercel], cerînd de la Basta să-i deie ajutor spre a cuceri Moldova pentru împăratul, Basta refuză, hotărîre ce este aprobată de însuși Rudolf al II-lea.¹⁸ În genere, politica imperială față cu Ieremia Movilă este pașnică, nevroidă să se strice cu polonii, în acele momente de lupte hotărîtoare cu turcii care precedară pacea de la Zsitvatorök din 1606.

Cu cît însă politica împăratului era mai reținută față cu polonii, cu atîta aceștia deveneau mai îndrăzneți. Astfel, am văzut cum Simion Movilă pătrunde cu ajutor polon în Muntenia și alungă din scaun pe Radu Șerban, ce fusese pus domn de generalul Basta; cum apoi Ieremia Movilă dă adăpostire boierilor pribegiți de la curtea lui Radu, punîndu-i chiar să scrie în repetite rînduri adrese către generalul Basta și alți oameni ai împăratului, prin care să se ceară restituirea în Muntenia a lui Simion Movilă.¹⁹

Cu toate acestea, nici Ieremia nu vroia să se pună de tot rău cu împăratul și îi face slujbe, cînd acestea nu-l puneau în nici un pericol.

¹⁴ *Ibidem*, II/1, p. 438.

¹⁵ 30 iunie 1601 („Traian”, 1869, p. 156).

¹⁶ Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 15 nov. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 274).

¹⁷ Instrucțiunile lui Rudolf către Basta, 27 iulie 1602 (*ibidem*, p. 307).

¹⁸ Alte instrucțiuni din 6 dec. (*ibidem*, p. 326).

¹⁹ Mai sus, p. 289.

Așa în 1605 turcii, dându-i ordin să năvălească în Ardeal, el înștiințează despre aceasta pe comisarii imperiali.²⁰

Ieremia Movilă moare însă în 1606 prin luna lui iulie²¹ [10]. Îndată se scoală mai mulți pretendenți la scaunul principatului, între care și Ștefan Bogdan, fiul [lui Iancu] Sasu, care domnise în Muntenia înaintea lui Alexandru al III-lea, predecesorul lui Mihai Viteazul [11], și de atunci stătuse neconținut la pîndă, spre căpătarea unui scaun în țările române. El propune împăratului Rudolf ca să-i plătească un tribut de 80 000 de taleri pe an, dacă i-ar procura scaunul Moldovei.

Văzînd că propunerea lui rămăsese fără efect, prin o a doua scrisoare el oferă 130 000 de taleri, însă tot cu aceeași izbîndă.²² Lumea întreagă o vînturase acest om însetat de putere; pînă în Anglia alergase el, la picioarele lui Iacob I, spre a obține intervenirea lui în favoarea stăruințelor sale. Ambasadorul venețian ce raportează despre aceste călătorii ale pretendentului român se teme ca nu cumva în loc de o coroană pe cap să-i cadă un cuțit după gît, „întrucît ar avea mulți dușmani, ar fi lipsit de bani și de alte propele care ar fi de trebuință spre a-l conduce la ținta dorită”.²³

Simion Movilă, 1606—1608 <1607> [12]. În timp ce Ștefan Bogdan colinda împărățiile pentru a ajunge prin influență politică la tronul Moldovei, Simion Movilă, mai cuminte, trimitea sultanului niște daruri prețioase, patru blănuri de cacom, 20 de caftane de brocart, 200 de armăsari și 600 de cai și obținea recunoașterea domniei, pe care pusese mîna la moartea fratelui său. Ieremia lăsase copii: 3 băieți și 3 fete, însă toți în vîrstă tînră, „cel mai mare din băieți, Constantin, al 2-lea Alexandru, la 3-lea Bogdan, din care cel dintîi împlinise 9 ani”²⁴ [13]. Se vede însă că polonii nu erau pe deplin mulțumiți cu domnia lui Simion, deoarece îi vedem stăruind la Poartă pentru înlocuirea lui cu Constantin, fiul lui Ieremia; dar Simion știe să-și dreagă trebile, trimițînd ca dar sultanului 18 000 de scuzi, 200 de cai și „alte gentilețe”²⁵.

Simion-Vodă muri însă un an după a lui întronare și moartea lui este cu drept bănuită a fi fost datorită otrăvii mestecate de Elisabeta [văduva lui Ieremia], o unguroaică, fata lui Csomortany, în înțelegere cu polonii care nu puteau fi mulțumiți de plecarea lui Simion către turci, iar văduva lui Ieremia voia să deschidă mai degrabă [calea spre] tron fiului ei Constantin. Rămăsese însă pe urma lui Simion văduva lui, Marghita, iarăși o unguroaică, și între aceste două femei străine se încinse o luptă din cele mai crîncene pentru dobîndirea tronului Moldovei de odraslele ieșite din trupurile lor.²⁶

Turcii anume vor să pună în scaun pe Mihăilaș, fiul lui Simion, iar polonii pe Constantin, fiul lui Ieremia [14]. „Se împărecheară boierii și,

²⁰ Comisarii [imperiali] către Basta, 18 febr. 1605 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 410).

²¹ Octavian <Ottaviano> Bon raportează dogelui în 12 august 1606 despre moartea lui Ieremia (*ibidem*, IV/2, p. 289). Baret, *Histoire [sommaire des choses plus mémorables advenues aux derniers] troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur [de monumente istorice]*, II, p. 17, pune greșit data morții lui Ieremia în anul 1608. [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 385].

²² Două scrisori ale sale din 9 și 11 iunie 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 415—416).

²³ Octavian Bon către doge, 12 iulie 1608 (*ibidem*, IV/2, p. 299).

²⁴ Baret, *Histoire de troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur*, II, p. 17. [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 385].

²⁵ Octavian Bon către doge, 4 august 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 290).

²⁶ «Numele acestei principese este dat de un document din 1615 febr. 11 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 128) » N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă în „Analele Acad. Rom.”* [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXII, 1910, p. 1032 (14) și urm.

cu dînşii, şi ţara în două părţi”²⁷, care, sprijinite pe armatele străine, o expuseră la cele mai cumplite încercări.

Constantin Movilă intră în Moldova cu 1 500 de poloni, care sînt însă tăiaţi de partida potrivnică. „Mai curînd vroia să se supună cu totul turcilor decît să se mai deie polonilor, care o jăfuiseră atît de rău”.²⁸

Constantin însă adună noi puteri spre a năvăli în Moldova şi atunci Mihăilaş cere, cu consimţămîntul Porţii, ajutorul tătarilor, chemînd astfel el însuşi asupra ţării urgia lui Dumnezeu.²⁹ Cu tot ajutorul sălbatecelor hoarde, Constantin izbuteşte a alunga pe vărul său şi pune mîna pe domnie [15].

În timpul acestor lupte înverşunate, Moldova încăpuse sub domnia femeilor. Vedem bunăoară pe Marghita dînd privilegii butnarilor din Piatra [Neamţ]. Într-alt document doamna Marghita uzurpă chiar o parte din titulatura domnilor moldoveni: „Io doamna Marghita, doamna răposatului Simion Vodă”. Pe inscripţia mormîntului lui Simion-Vodă citim apoi că „s-a scris această piatră cînd „a vrut Dumnezeu ca prea iubitul său fiu, Io Gavril Moghila, să fie domn în Țara Românească cu mama lui Melania (aşa se numea Marghita din domnie) doamna”.³⁰

Constantin Movilă, 1608 <1607>—1611. Deşi pus de poloni în scaunul Moldovei, întrucît aceştia nu erau încă duşmani declaraţi ai turcilor, Constantin Movilă, sau mai curînd muma lui, şi sfatul ţării, deoarece el era încă copil de 11 ani, caută să împace şi pe sultanul cu domnia lui, trimiţîndu-i, îndată după izbîndă, pe un agent al său, Caraiman aga, cu 50 000 de ţechini şi făgăduinţa urcării tributului, aceasta spre a-l îmblîzni. Pe de alta, însă, caută să-l şi intimideze, spunîndu-i că la vreme de nevoie va şti să şi lupte pentru păstrarea tronului, fiind prevăzut cu puteri îndesulătoare.

O dată cu acest trimis al lui Constantin apare în divan şi unul al lui Gavril Movilă, fratele lui Mihăilaş, mort puţin timp după ce fugise în Valahia. Solul lui Gavril vine însă întovăraşit de un bun număr de moldoveni, apăsînd mai ales, pentru a înteţi pe turci, asupra afrontului făcut de poloni sultanului şi asupra pericolului ce ar izvorî pentru Poartă dacă cazacii s-ar împatrona la Bender <Tighina> şi la Chilia.

Divanul, frămîntat între ofertele de bani ademenitoare ale lui Constantin şi lovitura dată în vaza şi autoritatea sultanului prin amestecul atît de făţiş al polonilor în domniile Moldovei, nu ştia la ce să se hotărască. Vizirul însă, cumpărat printr-o însemnată parte din cei 50 000 de ţechini aduşi la Poartă de agentul lui Constantin, face pe sultan să primească pe candidatul polon, uitînd şi vază şi onoare în faţa aurului. La atîta degradare ajunseseră turcii!

Boierii ce veniseră cu solul lui Gavril sînt trimişi îndărăt cu un sfat prietenesc, acela de a se supune învingătorului; şi ei trebuiră să plece capul, căci veniseră cu mîinile goale — de aceea nici că putuseră avea dreptate³¹.

Constantin Movilă însă mai era săpat şi de un alt pretendent, acel Ştefan Bogdan, care căutase sprijinul compeţilor sale tocmai pe malurile

²⁷ Miron Costin, în *Letopiseşte*, I, p. 233 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 57].

²⁸ Octavian Bon către doge, 19 nov. 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 292).

²⁹ Alt raport din 8 ian. 1608 (*ibidem*, p. 292).

³⁰ Iorga în studiul citat în nota 26, după inscripţia culeasă din E. Kosak, *Inschriften aus der Bukovina* [*Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde des Landes und Kirchengeschichte*, Viena, 1903].

³¹ Mai multe rapoarte ale lui Octavian Bon către doge, 25 ian., 15 febr., 22 martie şi 14 iunie 1608 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 293, 296).

Tamisei. Acest competitor stătea în casa ambasadorului englez și în zadar se opintea în toate modurile spre a-l pierde agentul lui Constantin, Caraiman aga³² [16].

Boierii moldoveni, nemulțămii cu domnia polonă, văzînd că nu au izbutit în stăruințele lor pentru Gavril Movilă, își pun puterile lor în slujba lui Ștefan și vin iarăși la Constantinopol, în număr însemnat, spre a reînnoi pîrile lor contra lui Constantin. De astă dată însă o pățiră mai rău decît în întîiul rînd; purtîndu-se necuviincios față cu agentul lui Constantin, Caraiman aga, vizirul, ce era neconținut aghezmuit de dînsul, pune să-i bată la poarta palatului divanului și-i închide în cele Șapte Turnuri³³, din care sînt eliberați numai cît mai tîrziu, după stăruințele ambasadorului englez.³⁴

Deși Constantin Movilă izbutea să se mențină în contra competitorilor săi prin hrănirea corupției turcești, el nu se putea despărți de politica polonă, care îl adusese în scaun, deși Polonia pe atunci devenea pe fiiece zi mai dușmană Porții, pînă ce, la 1611, dădu naștere urmării neapărate a unei stări așa de încordate, unui război turco-polon. Prin răcirea relațiilor dintre Poartă și Polonia această din urmă putere se apropia de la sine de Germania.

Atît Constantin Movilă, omul polonilor, cît și Radu Șerban, domnul din acest timp al Munteniei, omul nemților, trebuiau să fie dușmanii lui Gabriel Báthory, domnul <principele> Transilvaniei, omul turcilor [17]; de aceea, cînd Radu Șerban este alungat în anul 1611, el fuge la Constantin Movilă. Ba acesta chiar, intrînd cu totul în politica germană, iscălește cu împăratul un tratat identic celui subsemnat în orașul Roman de Radu Șerban cu germanii.³⁵

Purtarea lui Movilă nu putea, la urma urmelor, fi încuviințată de turci, cu atîta mai mult că alți competitori mai proaspeți ofereau tot atîtea, dacă nu chiar mai însemnate sume. În 1611, o dată cu înlocuirea lui Radu Șerban prin Radu Mihnea, turcii schimbă și pe Constantin Movilă, punînd în locu-i pe Ștefan Tomșa. Movilă fuge în Polonia, împreună cu mai mulți boieri, partizanii lui.³⁶

Ștefan Tomșa [al II-lea], 1611—1615 [18], este fiul omonimului său, care domnise cîteva luni după uciderea lui Iacob Eraclid Despotul.³⁷ Asupra acestei filiațiuni există oarecare îndoială în izvoarele contemporane; așa, pe cînd un document venețian ne spune că Ștefan Tomșa era fiu de domn³⁸, Miron Costin ne arată că era „drept moldovean din ținutul Putnei, de pe valea Răcătăului”, dînd a înțelege că ceea ce-i procurase domnia nu fusese însușirea lui de coborîtor din viță domnească, ci împrejurarea că fusese la Poartă pe lîngă capuchehaia.³⁹ Baret de asemenea mărturisește că solii lui Alexandru Movilă, competitorul și urmașul lui Tomșa,

³² Altul din 12 dec. 1608 (*ibidem*, p. 301).

³³ Raportul din 29 decembrie 1608 (*ibidem*, p. 302).

³⁴ Simeon Contarini către doge, 5 sept. 1609 (*ibidem*, p. 304).

³⁵ Mai sus, p. 270. Mai vezi instrucțiunile împăratului Matei <Mathias> privitoare la modul de a captiva pe domnul Moldovei (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 443). Constantin Movilă, după ce este alungat din Hotin, înștiințează pe Sigismund Forgach despre aceasta (*ibidem*, p. 459).

³⁶ O scrisoare a lui Lupu Prăjescu, din 1622, amintește cum „după aceea tîmplatu-s-au părinților noștri eșire în Țara Leșească cu Constantin Vodă (Movilă) [text ilizibil] (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 6).

³⁷ Vezi acest volum, p. 257.

³⁸ Simeon Contarini către doge, 20 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 329).

³⁹ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 220 [Vezi *Opere*, p. 58, unde textul complet este: „au fost drept moldovan, din sat den Oțești, de pre pîrîl ce să chiamă Răcătăul, în ținutul Putnei”].

fuseră însărcinați să spună sultanului că atunci când numise pe Tomșa domn în Moldova, presupusese cu greșală că ar fi fiu de domn.⁴⁰

Controversa trebuie să înceteze față cu inscripția din jurul unui aer ce se află la biserica din Bunești, județul Suceava, în care se spune că „acest aer l-a făcut piosul domn Ion Ștefan-Voievod, fiu al răposatului Tomșa-Voievod și al soției sale, Acsinia, și s-a dat bisericii domnești din Iași anul 1613”.⁴¹

Deși originar din ținutul Putnei, învățase carte la școala preuțească din Rădășeni, în ținutul Sucevei, după cum ne spune un document de pe timpul lui Constantin Mavrocordat, în care mai mulți oameni bătrâni din satul Rădășeni mărturisesc cu prilejul unei hotărânicii că „apucase <au apucat> și ei de la bătrînii lor că fiind Ștefan-Vodă Tomșa copil mic și sărac [și] au învățat carte <la școala> [aicea în sat] din Rădășeni, și miluindu-l Dumnezeu cu domnia au venit la Rădășeni și le-au făcut <aice> o biserică, și jăluind oamenii că li-i locul strîmt și n-au unde se hrăni, le-au dat și o bucată de loc din hotarul tîrgului [Baia]”.⁴²

Această mărturisire a documentului, deși nu contemporană, este însă întărită de alte împrejurări. Așa, tradiția păstrată pînă acum în Rădășeni atribuie lui Ștefan Tomșa zidirea bisericii ce se află în acel sat. El făgăduise că o va zidi atunci când, fiind fugărit de Constantin Movilă, căutase scăpare la tătari, adăpostindu-se, după cum spune tradiția, întâi în Rădășeni. Când dînsul se urcă în scaunul Moldovei, își îndeplini juruința făcută în timpul fugii sale. Și astăzi se pomenesc de ctitori ai bisericii: Ștefan-Voievod și Elena doamna [19] și se află și o linguriță de aur cu inscripția slavonă, care pe românește sună: „Și am dat-o pre ea spre a se ruga pentru noi în biserica din satul Rădășeni, unde este hramul marelui mucenic Mercurie. Io Ștefan-Voievod Tomșovici”. Inscripția nu poartă nici o dată.⁴³ Și despre școala din Rădășeni s-au păstrat în popor urme de tradiție, însă mult mai slabe decît despre biserică.

Constantin, ce fugise în Polonia, își adună armată cu ajutorul mai ales al cumnaților săi, cu toții nobili poloni, intră în Moldova împotriva lui Tomșa, care caută sprijin la tătari. Lucru îndestul de neașteptat, boierii țării, pe care i-am văzut atît de înverșunați contra lui Constantin Movilă și a polonilor, stăruind la turci cu atîta îndărătnicie încît își puseră chiar viața în pericol, acum îi vedem sprijinind dimpotrivă pe Constantin în contra lui Ștefan Tomșa, căci, spune un raport venețian, „se aflau împreună cu Constantin la Hotin partea cea mai mare a boierilor și alt popor mai mărunt, care cu toții erau în contra principelui nou”.⁴⁴

⁴⁰ Baret, *Histoire des troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur*, II, p. 36. [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 386].

⁴¹ Vezi reproducerea acestei inscripții slavone de N. Beldiceanu, în „Buletinul societății de medici și naturaliști din Iași”, 1887, p. 267. [Este vorba despre biserica Sf. Treime de pe poarta curții domnești din Iași, construită de Ștefan Tomșa II la 1613—1614; vezi inscripția transcrisă de C. Bobulescu, la Acad. R. S. România, Arhiva A 1580, f. 166—167. Vezi N. Stoicescu, *Repertoriu Moldova*, p. 413].

⁴² Anafora de judecată între mănăstirea Slatina și locuitorii satului Rădășeni din 20 april 1743 (*Uricarul*, X, p. 180).

⁴³ Lingurița a fost dusă de călugării de la Slatina, care puseră mai tîrziu mîna pe Rădășeni, la mănăstirea Neamțului, unde se află și astăzi. Rădășănenii însă îngrijiră a se face una de argint poleit, întocmai ca și cea originală, pe care o păstrează ca un scump odor, o frumoasă dovadă despre trainica iubire a trecutului în acel sat, cel mai frumos din toată Moldova. Se vede din inscripția linguriței care arată de soție a lui Ștefan Tomșa pe Elena, că acesta a fost Tomșa la II-lea și nu cel dintîi, a cărui soție am văzut din aerul de la Bunești că era Acsinia.

⁴⁴ Simeon Contarini către doge, 25 febr. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 332): „Trovassi seco la maggior parte delli Signori di conditione, il popolo, et l'atre genti mezane, si eran tutte [fatte] in contro al nuovo Principe”. Vistiernicul Nicoară Prăjescu rămăsese credincios lui Movilă și petrecu timpul în Polonia. Gaspar Grațiani îi restituia în 1619 satul Războieni

Se încinse o luptă [20] și o pustiere nemaipomenită a Moldovei de Sus din partea polonilor ale căror grozăvii reies minunat din o scrisoare privată a unuia Petru diacul din Ștefănești către birăul din Bistrița din anul 1612, în care îi spune cum „am umblat pînă mai sus de tîrgul Siretului de am văzut cum au adus armeni tăiați de la Cernăuți și neguțitori de la Suceava și de la Siret. Am grăbit nomtea (sic! noaptea?) în Cernăuți o mie de leși de i-au tăiat pe toți oamenii și au mers înapoi la Sleafin (Snyatin)”⁴⁵.

Un spirit rău se încuibase în boierimea română; era destul ca un principe să ajungă în scaun pentru a fi combătut, lucru ce se va explica atunci cînd vom studia prefacerea căreia fusese expusă boierimea română.⁴⁶ Ea devenise o clasă de dregători, din una de nobili ce fusese altădată. Dregătoriile dînd acuma singure numele, vaza și averea și neputînd încăpea în ele toți boierii țării, era destul ca un domn să ajungă în scaun spre a pierde prin neîndeplinire ceea ce cîștigase prin făgăduieli. Numai lipsa de conștiință a nevoilor obștești, înghițirea interesului colectiv de acel individual, îngrijirea numai de bunăstarea personală, distrugerea ideii pe care se întemeiază mersul societăților explică o atare destrăbălare a boierimii românești. Atîta îi mai rămăsese din vechea conștiință a drepturilor sale, apărarea contra elementului străin, manifestat în lupta memorabilă contra grecilor. Și aici vom vedea însă cum conștiința interesului colectiv slăbește pe fiecare zi înaintea celui individual, cum tot sporesc trădările și trecerile în tabăra dușmană, pînă ce, și acest ultim scut căzînd, țările sînt expuse fără nici o apărare năvălirii fanariote. Se vede că tot acest simțămînt dușmănesc în contra grecilor împinsese boierimea română în brațele lui Constantin Movilă și împotriva lui Ștefan Tomșa, deoarece acesta este arătat de contemporani ca un om cu totul dedat obiceiurilor turcești, care și-ar fi alcătuit sfatul său numai din venetici străini, greci și turci.⁴⁷

O luptă crîncenă se dă între Tomșa și Movilă, la Ștefănești pe Jijia, în care acest din urmă este bătut și ucis. Mai multe documente contemporane întăresc aceste împrejurări, între care două venețiene, care spun că lupta de la Ștefănești fu cîștigată mai ales prin faptul că niște corpuri de tătari, trădători împărăției, care combăteau în rîndurile lui Constantin, se întoarseră în mijlocul bătăliei la frații lor, care sprijineau pe Tomșa.⁴⁸

Un alt document din 1623 (a doua domnie a lui Ștefan Tomșa), ne mai spune că Tomșa dădu lui Manolache mare vameș „trei sate: Rogojeni, Vistierniceni și Roșiești pe Răut, în ținutul Sorocei, și satul Roșcani la Nistru, care sate au fost ale lui Isac Balica hatmanul (fratele de pe mumă <cumnatul> al lui Ieremia, Simion și Gheorghe Movilă) [21] și el cu viclenia lui le-au prăpădit, cînd s-au ridicat cu domnul lor Constantin-Voievod și cu multă mulțime de leși și cazaci asupra domniei mele și făcînd mare război cu dînșii pe apa Jijiei, și i-au dat Dumnezeu sub sabia domniei, unde și oasele lor la arătare zac spre vecinică mărturie”.⁴⁹

ce fusese ocupat pe nedrept de Ionașcu din Uscăți „cînd a fost Prăjescul pribeag în Țara Leșească în zilele lui Ștefan Vodă” (Tomșa) (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 127 [Vezi și DIR, A, veac. XVII, vol. IV, p. 343].

⁴⁵ *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 30.

⁴⁶ Vezi cap. următor.

⁴⁷ Ștefan Boier către Sig. Forgach, 18 ian. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 463): „Hat seine Rath von entloffenen frenbden, Pribokhen, Griechen und Thürggen”.

⁴⁸ Rapoartele lui Christophor Valier către doge, 12 și 25 august 1612 (*ibidem*, IV/2, p. 336–337).

⁴⁹ „Foaia pentru minte, inimă și literatură”, 1845, p. 49. [DIR, A, veac XVII, vol. V, p. 187]. Miron Costin pune greșit această luptă ca petrecută la Cornul lui Sas. [Nu greșește M. Costin; Xenopol confundă cele două lupte].

Această arătare este întărită și de alte două documente, unul din 1615, prin care Tomșa dă satul Iliești lui Grama ușarul, și altul, din 1619, prin care dă o parte din Brăiești vornicului Coste Băcioc, ambele confiscate de la Balica pentru crima trădării. Constantin fuge către Nistru, în care se îneacă în trecerea lui.⁵⁰

De-abia însă cîștigase Ștefan Tomșa tronul, prin răpunerea lui Constantin Movilă, cînd iată că izbucnește împotriva lui o răscoală a boierilor snopiți și tăiați de bătrînul domnitor care dăduse morții pe Vasile Stroici, pe Balica, pe Chiriță Paleologu, pe un Miron [stolnicul] și pe alți boieri din partidul Movileștilor.⁵¹ Boierii cer mai întîi de la împăratul german de domn pe Gavril, fiul lui Simion Movilă⁵².

Văzînd însă că nu izbutesc la nimic cu stăruințele lor, pornesc cu puterea asupra lui Tomșa, care îi bate însă lîngă Iași, la *Fîntîna lui Păcurar*⁵³ [22]. Baret adăugă că izbînda fu cîștigată cu ajutorul poporației ieșene, care ieși în ajutorul domnului ce-i făgăduise iertarea tuturor dărilor⁵⁴.

Totuși, puțin trebuia să se bucure Ștefan Tomșa de victoria lui, căci boierii bătuți fug în Polonia, de unde vin curînd după aceea îndărăt, în fruntea lor cu doamna lui Ieremia, Elisabeta, care vroia să aducă scaunul în mîinile fiului ei de al doilea, Alexandru, minor. Acesta, căpătînd ajutor de la cumnații săi, bate pe Ștefan și-l alungă din scaun [23].

Luptele neconținut repetate puseseră pe fugă pe bieții locuitori. Cînd Alexandru, după izbînda lui, intră în Iași, el găsi orașul pustiu; cei mai mulți oameni se retrăseseră prin munții și pădurile țării.

Ștefan fuge în Valahia, de unde se întoarce cu ajutor de la Radu Mihnea și de la turci. Alexandru părăsește Iașii și se retrage la Hotin.⁵⁵ Ștefan arde capitala Moldovei într-un chip cumplit, încît din 6 000 de case nu rămăseră 600 întregi.

Alexandru însă, reformîndu-și armata cu ajutor polon, respinge pe Tomșa și pătrunde pînă la Buzău, unde polonii comit aceleași prădăciuni și pustiiri pe care turcii și muntenii le comiseseră la Iași⁵⁶. Astfel țările române și mai ales Moldova erau străbătute în lung și în larg de un potop de foc, care mistuia orașe, sate, avuții și oameni, numai pentru a satisface oarba patimă de domnie a unor competitori ahtiați de domnie.

Alexandru Movilă trimite la Poartă soli care să-i spună că el nu are deloc în gînd a se lepăda de ascultarea către dînsa, că ceea ce l-a adus în Moldova a fost dorința de a răzbuna moartea fratelui său, sprijinindu-și îndreptățirea cu o făgăduință de 20 000 de taleri făcută caimacamului,

⁵⁰ 1623 (*Uricarul*, VI, p. 221; Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 153); 1615 (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 215); 1619 („*Arhiva românească*”, I, p. 54); alt document de la Radu Vodă [Mihnea] din 1624 întărind pe acestălalt (Ghibănescu, *op. cit.*, III, p. 158).

⁵¹ M. Costin, *Opere*, p. 61—62.

⁵² Boierii moldoveni către căpitani oștirii ungurești, 13 mai 1614 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 553—554).

⁵³ Spusele lui Miron Costin sînt adevărate printr-un raport al lui Almero Nani către doge, 31 oct. 1615 (*ibidem*, IV/2, p. 349). De la acest păcurar adică cioban, a cărui fîntînă exista pe la 1615, se trage numele mahalalei Păcurari din Iași. Compară asupra cuvîntului păcurar, vol. I, p. 267.

⁵⁴ [Baret], *Histoire*, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 24.

⁵⁵ Baret, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 35. Compară Almero Nani către doge, dec. 1615 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 350). O scrisoare a lui Petru diacul, vornicul Cîmpulungului Moldovenesc (din 1616, nu 1615, cum o datează Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 32) arată cum „au fugit leșii din țară și au intrat Ștefan Vodă și au fost în Iași la scaun și se lasă spre Țara Leșască cu muntenii și tătarii, iar Alexandru Vodă au trecut Nistrul”.

⁵⁶ Baret, *Histoire*, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 49 și 58.

care bani trebuiau să-i fie plătiți de negustorii întreprinzători de cărnuri din Constantinopol îndată ce el era să fie întărit.⁵⁷

Alexandru Movilă, 1615—1616, [24] obține prin acest mijloc scaunul Moldovei. Acest Alexandru este confundat de Miron Costin cu fratele său cel mai mic, Bogdan, arătat de el ca domnind în Moldova după Ștefan Tomșa. Toate rapoartele contemporane ale ambasadurilor venețieni îl numesc însă Alexandru, și el se subsemnează în o scrisoare a lui către Almorô Nani: „Alexandro Mohilan princeps Moldaviae”⁵⁸. El găsește un sprijin, probabil nu gratuit, în ambasadurul Franței, întrucât vedem pe acesta oferind caimacamului o bună sumă de bani din partea lui Alexandru.⁵⁹ Totodată domnul stăruia și pe lângă ambasadurul venețian, după cum s-a văzut de pe scrisoarea ce i-o trimisese. Poarta otomană însă nu vroia să mențină în Moldova pe un partizan atât de înfocat al polonilor, care plătea încă așa de rău; ea gândea să strămute în Moldova pe Radu Mihnea din Muntenia. Ambasadurul venețian, care dorea să sprijine pe Alexandru, se preface a apăra interesul lui Radu Mihnea, spunând că asemenea strămutare ar fi o adevărată pedeapsă pentru domnul muntean, „care ar părăsi o țară avută, în care s-a întărit prin mai mulți ani de domnie și și-a făcut mai multe locuri de petrecere pentru a trece în o țară distrusă, cu toți supușii istoviți și, ceea ce este mai rău, va trebui să deie Porții acel tribut care se obicinuiește a se lua la domnii noi și, dacă Alexandru nu va vroi să iasă din țară de bunăvoie, va trebui Mihnea să țină încă și mai multe trupe de război”⁶⁰.

Cu toate acestea, Radu primește strămutarea, pe care nu o putea refuza, bate pe Alexandru Movilă [24 bis] și ia scaunul Moldovei. Ștefan Tomșa este dus la Constantinopol, unde este amenințat cu tortură spre a-și da pe față bogățiile sale; scapă însă dînd 30 000 de taleri caimacamului, care-l păstrează apoi în casa lui, „spre sămînță” pentru viitoarele împrejurrări. Bailul venețian observă că toate aceste țiranii își au originea atât în natura cea crudă a caimacamului, cît și în marea nevoie de bani în care se afla.⁶¹

Alexandru Movilă este prins în urma unei lupte cu Radu Mihnea susținut de turci și, împreună cu el, cad în captivitate fratele său Bogdan, mama lui Elisabeta și ginerele ei Corechi <Korecki>. Ajungînd ei la Constantinopol, ambii frați se turcesc pentru a-și mîntui viața și însăși mama lor, femeie religioasă, care se opusese la căsătoria fiicei sale Alexandrina cu Corechi în timpul postului celui mare, e nevoită să-și lepede credința străbună.⁶² Astfel se petrecuse domnia Movileștilor asupra țărilor române, începută în Polonia și sfîrșită în serai.

Este greu, ba chiar peste putință, a ne face o idee despre starea nenorocită în care Moldova fusese redusă prin aceste lupte înverșunate. Niciodată nu se comiseseră mai multe crime nepedepsite, nu se vărsase mai

⁵⁷ Almorô Nani către doge, 16 mart. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 355).

⁵⁸ Din 20 aprilie 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 358—359).

⁵⁹ Raport din 11 iunie 1616 (*ibidem*, p. 359).

⁶⁰ Altul din 9 iulie 1616 (*ibidem*, p. 352).

⁶¹ Altul din 19 oct. 1616 (*ibidem*, p. 366).

⁶² Mai multe rapoarte ale lui Almorô Nani către doge, 19 oct., 2 nov. 1615, 29 nov., 8 dec. 1617 (*ibidem*, p. 366—372); cf. Baret, *op. cit.*, în Papiu, II, p. 56. Se zice că, după bătălie, doamna Elisabeta ar fi fost prinsă și batjocorită de turci. Ea singură striga boierilor din rădvanul <carul> care o ducea spre Constantinopol: „Boieri, boieri, rușinatu-m-au <m-au rușinat> păgînul” (Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 234). [Vezi și *Opere*, p. 64, unde Miron Costin o acuză pe doamnă de „stingerea” casei lui Ieremia Movilă]. Prinderea Elisabetei de turci este adevărată de un document din 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 869).

mult sînge nevinovat, nu se atinsese mai greu în tot ce omul poate avea mai scump, onoarea familiei. Totul ajunsese de rîs și de batjocură și, pe cînd soldații sălbăticiți violau femei și fete, puneau foc la orașe și sate, un preot pîngărea „trupul și sîngele lui Hristos”, turnînd în ele otravă spre a săvîrși un omor mituit.⁶³ Într-adevăr, prin cumplite timpuri a trebuit să mai treacă nenorocitul nostru popor! Cum de a mai rămas cu viață după atîtea suferințe? Răspunsul la această întrebare stă în faptul că nici un popor din lume n-a fost mai puternic oțelit spre a birui în lupta pentru trai și că din suferințele trecute el sughea neconținut puterea spre a suporta pe cele viitoare.

Par. 2. De la Radu Mihnea la Vasile Lupu

[1616—1634]

Radu Mihnea, 1616—1619 [25], trece din Muntenia, unde lasă locul lui Alexandru Iliăș, în Moldova. Atunci încăpură ambele țări române sub conducerea a doi favoritori ai nației grecești, ambii fii de principii turciți, [25 bis] ambii crescuți în Orient între greci și turci, care poate nici limba română nu o mai cunoșteau și-și trăgeau dreptul lor la domnie numai din originea din care se coborau.

Se vede că Radu Mihnea spori încă în Moldova elementul grecesc adus de Ștefan Tomșa și provocă prin aceasta o răscoală a boierilor. Radu, însă, ce venise cu mari bogății adunate din domnia lui în Muntenia și din care depusese o parte, cum am văzut, la banca Veneției, corupe pe unii, pedepsește pe ceilalți și stîmpără astfel mișcarea.

Pentru a paraliza apoi la turci efectul ce putea să-l aibă o asemenea arătare a nemulțămirii țării cu domnia lui, el trimite pe soția și copilul său Alexandru (Coconul) la Poartă ca ostateci, ajută lui Skender-pașa la zidirea unui turn de priveghere lîngă fluviul Nistru, în scopul de a se păzi de năvălirile cazacilor, și-și tocmește astfel deocamdată trebile la Poartă.⁶⁴

Pe atunci se purta prin Constantinopol un compețitor de nume italian, Gaspar Grațiani, care făcuse slujbe însemnate Porții, negociînd pacea din 1616 între sultanul Ahmed al II-lea și împăratul german.⁶⁵ El ceruse indirect scaunul Moldovei încă din 1616, oferindu-se a merge contra caza-cilor, zicînd că în lupta cu ei nu ar trebui ca turcii să se slujească de corăbii, ci numai de bărci armate, pentru a căror întocmire ar da el modelul, și cîte altele de aceste. Nesprijinindu-și cererea pe propelele necesare în orice tratări cu turcii, pungile de bani, caimacamul nu-i dăduse ascultare. El se duse atunci la împăratul Germaniei, căruia îi făcuse și lui mari îndatoriri trădînd interesele turcești în tratarea păcii încheiate și stărui să dobîndească principatul Valahiei; însă toate silințele lui fură zadarnice și tronul se dădu lui Alexandru Iliăș.⁶⁶

Grațiani se puse atunci pe calea cea sănătoasă, făgăduind atotputernicului Skender-pașa și lui Bostangi-pașa bogate daruri, prin care ademini pe aceștia a-i sprijini candidatura, deși el era de o naționalitate străină poporului român și nu se trăgea din viță de domn.⁶⁷ Cît trebuise să chel-

⁶³ Wisnowiecky, ginerele Elisabetei, fusese otrăvit cu împărtașanie de un popă, partizan al lui Gavril Movilă (Iorga, loc. cit. p. 1042).

⁶⁴ Vezi analiza unui raport al lui Michail Starzer către Hans von Molart, 20 sept. 1618 (Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente [din istoria românilor]*, III, p. 72).

⁶⁵ Extractul tratatului de pace, 1 mai 1616 (*ibidem*, p. 63).

⁶⁶ Almorô Nani către doge, 3 sept. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 365).

⁶⁷ Extractul din E. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 75.

tuiască Grațiani pentru a obține domnia se vede, de pe aceea că, nemaiștiind de unde să-și procure bani, după intrarea lui în Iași, în 6 aprilie 1619, se roagă de Bethlen Gábor <Gabriel Bethlen> să-l împrumute cu 30—40 000 de florini spre a împăca pe numeroșii săi creditori.⁶⁸ Grațiani însă izbutise. Mult contribuise la mazilirea lui Radu Mihnea și vestea exagerată a avuțiilor sale, pe care turcii vroiau să pună mâna și care fură în întregimea lor sechestrate de ei [26].

Gaspar Grațiani, 1619—1620 [26 bis]. Grațiani era de obârșie croată din orașelul Gradatichae, lângă Karlstadt, și se trăgea din o familie fugită din Bosnia de la hotarul munților dalmatini, locuit de vlahi; era deci probabil de neam morlac sau uscoc, români negri de la Adriatică, încît într-un fel era și el român, dar era pentru Moldova atît de îndepărtat cît un străin în toată puterea cuvîntului.⁶⁹ Învățînd și limbile germană și italiană, se duse în Constantinopol unde-și însuși prea bine limba turcească și, fiind om priceput, ajunsese în curînd tălmaci la curtea turcească. Întîmplîndu-se ca întovărășind pe un ceauș ca tălmaci la împăratul Matei, <Mathias>, să moară acel ceauș, Grațiani îl înlocui în misiunea lui, purtîndu-se în ea, spre deplina mulțumire a sultanului. El fu numit mare dragoman al Porții și dăruit cu insulele Naxos și Paros, iar mai tîrziu fu urcat chiar în scaunul Moldovei.⁷⁰

Numirea unui om cu totul străin, un *frînc* [italian], cum îl numește Miron Costin, neștiutor de limba țării, nu trebuie să ne pară așa de extraordinară. Ea era urmarea fatală a sistemului urmat în numirea domnilor, a cumpărării tronului de cine da mai mult, fără a se uita la persoana cumpărătoare. După ideile de atunci tot străini erau și domnii originari din Muntenia în Moldova și acei din Moldova în Muntenia; și, cu toate acestea, am văzut de mai multe ori Poarta făcînd această încălcare, fără a întreba de placul sau neplacul țărilor sîlnicite.

Acum însă Poarta avea un interes nespus de a da domnia Moldovei unui om de încredere, căci trebuia curmat amestecul polonilor în domniile Moldovei, și Grațiani, fost dragoman și om în favoare la Poartă, se arăta ca persoana cea mai sigură și în care se putea încrede mai cu temei. De aceea ea, care călcase de la încuviințarea lor chiar hațișerifurile date țărilor române, nu stătu la gînd de a le da această de pe urmă lovitură, numind un om cu totul străin la domnia uneia din ele. Și era o deosebire între Grațiani și alt domn tot străin ce fusese în Moldova, Iacob Eraclide Despotul; căci acesta pretindea cel puțin a fi înrudit, fie cît de departe, cu casa domnitoare, și chiar pretendenți ca medicul lombard Rosso, tot pe asemenea închipuite și fantastice înrudiri ceruse domnia Munteniei.

Grațiani nu numai că era străin, ceea ce în acele timpuri de amorțire a simțămîntului național nu era o meteahnă atît de mare, dar nici nu era și nici pretindea a fi *coborîtor de o viță de domn moldovenească sau muntenească*. Astfel se stricase și se dărăpănase sistemul urmării la tron în țările române: de la fii de domni la bastarzi; de la aceștia la boieri de țară, întîi cu pretenții de înrudire cu familiile ce domniseră, apoi fără chiar de a mai arăta asemenea pretenții; în sfîrșit, la personaje străine, și

⁶⁸ Extractul unei scrisori a lui Bethlen Gábor către Doczy, 28 oct. 1619 (*ibidem*, p. 75).

⁶⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXI <XX>, p. 47; acolo mai multe scrisori ale lui Grațiani dinainte și de după domnia lui.

⁷⁰ *Viața lui Gaspar Grațiani* scrisă de prietenul său Ioan Iancovici <Jancović>, 1655 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/3, p. 12 <62—69>); [vezi și *Călători străini*, IV, p. 553—557]. Vezi și Martin Zeiler care în cartea sa *Beschreibung des Königreiches Polen*, Ulm, 1657 (un exemplar în Bibl. Academiei, col. Sturdza, No. 2129), p. 57, spune despre el: „Gaspar Gratianus, so von Gratz aus dem Lande burtig gewest sein soll”.

acestea la început cu legătură, mai la urmă fără atare [legătură] cu domniile țărilor române. Prin o clină fatală și neînălăturabilă, sistemul electiv-ereditar al domniei românești trebuia să ajungă în sfârșit la acel al beilor din Fanar.

Mai curios însă ne poate părea cum de boierii moldoveni primiră cu destulă simpatie un domn cu totul străin. Nu e vorbă, el se prefăcuse întrucîtva a se întoarce pe obiceiurile țării; se dusesse, îndată după ce sărutase poala sultanului, la biserica greacă din Constantinopol, spre a fi primit în religia ortodoxă, unde este uns cu sfîntul mir, însă fără a se boteza, spunînd că [nu] are această învoire de la papa⁷¹.

Boierii ar fi trebuit să se gîndească și la faptul că „mai greu lucru nu poate să fie decît cînd nu știe domnul limba țării în care domnește”*. În loc de aceasta, vedem pe caimacamul, adică locțiitorul trimis de el în scaun pînă la venirea lui, foarte bine primit. Apoi 20 boieri de frunte ai Moldovei vin înaintea lui pînă la Adrianopol, și la Dunăre îl așteptau mai multe mii de oameni, adunați acolo.⁷² Boierii însă niciodată nu fuseseră contra unui domn străin, căci afară de Iuga-Vodă Coriatovici, pe care dînșii îl chemaseră pe tronul Moldovei din Litvania, mai știm cum tot prin uneltirile lor și Iacob Eraclid Despotul răsturnase pe Lăpușneanu. Tot pe ei i-am văzut sprijinind candidaturile lui Rosso în Muntenia și a lui Csáki în Moldova. Dacă ei dușmăneau pe greci, era numai din pricină că aceștia le făceau concurență în posturile și mîncătoriile lor. Un domn străin însă, ce nu era grec și nu se putea deci înconjura cu ei, trebuia dimpotrivă să le fie cu atîta mai plăcut, cu cît, necunoscînd rîndul și obiceiurile țării, rămînea pe seama boierilor să le întocmească astfel încît cel mai mare folos să răsară pentru ei. Iată pentru ce îi vom vedea punîndu-se chiar sub ordinele unui domn străin spre a alunga pe străinii ce „mîncau țara”.

Cu toate că boierii și în aparență chiar întregul popor îl primise cu iubire, Grațiani, ca om petrecut prin daraveri, trebuia să se gîndească la siguranța lui personală ce nu putea fi pe deplin garantată în mijlocul unei populații străine, care numai simpatie de inimă nu putea hrăni pentru el. El se gîndi deci a-și aduce 500 de compatrioți de-ai săi, uscochi, cu un cap al lor spre a-i ținea neconținut pe lîngă persoana sa.⁷³ El se slujea în casa lui de 15—20 de raguzani, din care unii erau la cămară, alții cu slujbele mai de jos și care fuseseră luați din orașul turcesc <bulgăresc> Provadia, unde se aflau mulți raguzani cu afaceri de negoț.⁷⁴

Grațiani fusese însărcinat de sultan cu tratările de pace cu polonii, și el, ajutat de boierul Constantin <Coste> Băcioc izbutește aproape a-și îndeplini misia, polonii trimițînd în primăvara anului 1620 pe Ieremia Otwinowski la Poartă pentru întărirea păcii; dar Bethlen stăruiește la Poartă pentru război și sultanul cel nou, Osman [al II-lea, 1618—1622] plecat către aceeași dezlegare, solul polon este rău tratat în Constantino-pol și războiul este declarat.⁷⁵

Trebuind să se hotărască pentru una din cele două părți dușmane, Grațiani, contra tuturor așteptărilor, trădă pe turci și se dădu în brațele polonilor.

⁷¹ Almero Nani către doge, 16 febr. 1619 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 379). Compară Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 236.

* Citatul exact în M. Costin, *Opere*, p. 66.

⁷² Extract din scrisoarea lui M. Starzer către Hans von Molart, 30 martie 1619 (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 75).

⁷³ Almero Nani către doge, 9 iunie 1609 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 379). [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 480].

⁷⁴ Altul din 18 august 1619 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/2], p. 380).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 376.

El prinde niște scrisori ale lui Bethlen Gábor, partizanul turcilor, către tătari, prin care principele Transilvaniei îi înțețea asupra polonilor, și le comunică acestora. Tot pentru a sluji pe poloni, care, fiind în război cu turcii, aveau interes ca nemții să nu încheie pacea cu ei, Gaspar, aflînd că împăratul german iscălise la Viena armistițiul cu turcii, își dă toate silințele prin oamenii săi din Constantinopol spre a nimici asemenea împăcare.⁷⁶ Gaspar apoi mai stăruiește la poloni ca să ajute lui Pătrașcu-Vodă, fiul lui Mihai Viteazul, contra lui Bethlen Gábor⁷⁷ și stă în corespondență cu împăratul german, care îl roagă să stăruiască în interesul său la Poartă contra cererilor lui Gábor.⁷⁸

În zadar căutaseră doi boieri de la curtea lui Gaspar, anume vornicul Bucur <Băcioc> și vistierul Vasile [Coci] Lupu, să-l împiedice de a se haini; nenorocirea lui îl trăgea cu o putere fatală către acel pas prăpăditor.⁷⁹

Toate aceste fapte venind la auzul turcilor, aceștia se înfurie cu atît mai mult pe el, cu cît avuseră în vicleanul lor fost dragoman cea mai oarbă încredere. Ei trimit pe un capugiu care să mazilească pe Gaspar. În momentul însă cînd turcul îi lipise de umăr peticul negru strigînd mazîl, Grațiani, care era pregătit, făcu un semn la garda lui, care năvăli în palat și tăie pe capugiu și pe toți turcii lui, în număr de 300, cu care venise. După aceea se retrase spre Hotin, unde intră în tabăra polonilor. Armata turcească ce venea după capugiu se ia după domnul trădător și-l bate sub zidurile acelei cetăți [27]. Gaspar apucă fuga spre Transilvania, și, intrînd într-o pădure unde adormi de oboseală, fu ucis în somn de doi boieri, Șeptilici [hatman] și [Dumitru] Goia [postelnic], care se aflau pe lîngă el și care gîndeau să cîștige prin această faptă mișelească favorurile urmașului lui Gaspar.⁸⁰ Iată pînă la ce corupere a moralului, pînă la ce degradare a caracterului, setea de căpătuială adusesese pe boieri!

Alexandru Iliăș, 1620—1622 <1621> [28], fostul domn al Munteniei, care fiind mazilit de aice în 1618, sta în casa marelui vizir. Deși de origine român, ca fiu al lui Ilie și [stră]nepot al lui Petru Rareș*, el era cu totul grecizat, încît astfel vedem cum pe tronul Moldovei se urcă unul după altul, cu mult timp înaintea epocii Fanarioților, trei domni străini sau înstrăinați: Radu Mihnea, Gaspar Grațiani și Alexandru Iliăș. Fără îndoială că numărul străinilor, al grecilor mai ales, trebui să sporească mult în timpul acestor domnii, ceea ce explică revoluția <răscoala> în-țîmplată ceva mai tîrziu contra lor și în Moldova.

Cum se așază Alexandru în scaun, polonii trimit pe cazaci în Moldova, în număr de 8 000, care o pradă cumplit, dar sînt bătuți de Alexandru ce ia în ajutorul lui pe tătari. Principele Corechi <Korecki>, ginerele lui Ieremia Movilă, care scăpase din închisoarea celor Șapte Turnuri și reîncepuse luptele sale contra turcilor, este prins din nou.

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ Două rapoarte ale lui Almero Nani către doge, 11 și 25 nov. 1619 (*ibidem*, p. 384—385).

⁷⁸ Împăratul Ferdinand către Grațiani, 27 iulie 1620 (*ibidem*, IV, p. 595).

⁷⁹ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 237.

⁸⁰ Miron Costin, *ibidem*, p. 241. Compară Almero Nani către doge, 24 sept., 4 <8> și 22 oct. și 4 nov. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, p. 387—389). Vezi o relație asupra înfrîngerii lui Grațiani la Țuțora, lîngă Iași, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 56 (*Journal des choses de Turquie*). Altă descriere a luptei din 1620 este aceea a patriarhului de Alexandria, care se afla pe atunci la Radu Mihnea în Muntenia, în N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 178—183. «Tăierea turcilor din Iași este adevărită de un document din 13 sept. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 890).»

* Alexandru Iliăș era fiul lui Ilie, care era fiul lui Alexandru Lăpușneanu.

Sultanul, pentru a pune o dată un capăt războiului polonez, se hotărăște a pleca în persoană în Moldova și ordonă principilor români să-l aștepte la Nistru și să facă podurile trebuitoare pentru trecerea armatei otomane. Polonii însă intră înaintea turcilor în Moldova și o pustiesc cu cea mai mare neomenie, arzând mai multe orașe, între care și nenorocitul Iași, „și din prada țării și-au strîns [leși] hrană de au avut toată vremea cît au stat în Hotin”.⁸¹ Polonii, amenințați însă de o armată mare, cer pacea, care li se încuviințează, cu condiția, între altele, ca să nu intre în Moldova nici turc, nici polon. Alexandru Iliș este însă mazilit, fiindcă nu îngrijise cum se cuvine de facerea podurilor și a conacelor.⁸²

Ștefan Tomșa a doua oară, 1622 <1621>—1623 [29], trece numai pe tronul Moldovei fără a se opri în el decît un an <doi ani> de zile și este destituit după stăruințele ambadorului Poloniei, cu care putere turcii încheie tocmai pacea în 1623. Se știe că Ștefan Tomșa se îndușmănise cu polonii încă din întîia lui domnie, de cînd cu luptele sale contra lui Constantin și Alexandru Movilă.

La suirea lui în scaun, el avusese de combătut pretențiile unui aventurier italian, negușitorul *Iacob <Bartolomeo> Locadello*, care se dădea drept fiul lui Aron (Tiranul), fostul domn al Moldovei. El se subsemna, în conformitate cu aceste pretenții, „Ioan Iacob Voivoda”. Gîndul de a pretinde domnia Moldovei îi fusese inspirat de sultana validă, care, fiindu-i datoare cu 12 000 de scuzi pentru niște rochii și vroind să scape de plată, îi făgăduise că va stărui pentru punerea lui în scaunul „părintelui său”.

Locadello, prins în cursă, ia lucrul în serios, începe a umbla pretutindeni, între altele și la ambadorul polon, însărcinat cu negocierea păcii; se împrumută cu bani în toate părțile spre a putea lupta cu Ștefan Tomșa și izbutește în sfîrșit a ajunge în închisoarea unde-l aruncară numeroșii săi creditori. El fusese combătut de ambadorul venețian, care se temea că, prin ajungerea lui în tronul Moldovei, republica să nu intre în aceleași prepusuri la Poartă căora fusese expusă în timpul hainirii lui Grațian.

Pretenția la domnie a lui Locadello caracterizează în modul cel mai minunat degradarea nemaipomenită în care ajunseseră domniile române, dacă speranța dobîndirii lor putea să slujească drept înlocuirea plății către furnizorii sultanelor din harem!⁸³ Văzînd Locadello că n-a izbutit a pune mîna pe domnie, se duce totuși în Valahia, într-o poziție mai modestă, aceea de cumpărător de cai pentru armatele venețiene⁸⁴ [30].

Radu Mihnea a doua oară, 1623—1626 [31]. Este strămutat din Muntenia în Moldova, unde vine iarăși domn, lăsînd de astă dată în scaunul muntean pe fiul său Alexandru Coconul, minor, sub epitropia sfatului boierilor, încît în realitate el domnea acuma în ambele țări române.⁸⁵

⁸¹ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 246. Petru diacul, vornicul de Cîmpulung, către birăul Bistriței vorbește de leși și de tătari, iar despre domn (Alex. Iliș), că „ține vodă pre lîngă dînsul la curte numai turci și greci” (*Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 37); reprodus după originalul scris românește de un străin” că țene Vodă pre lă[ngă] dă[n]sul corte nomae torce șe grece, să fie de credințe” (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 895).

⁸² Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 252. Confirmat de un raport francez (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 58).

⁸³ Asupra lui Locadello, vezi un șir de mai multe documente venețiene în Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 392 și urm.

⁸⁴ Giovanni Capello către doge, 30 iunie 1630 (*ibidem*, p. 446).

⁸⁵ Haga către statele Olandei (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 184): „der prins van Moldavia Stephanus Thomsa is van syn principaet gepriveert. In syn plaets gaet Radulo Vaivoda prins in Valachia welck principaet wederom sen syn Ex-cie soon, ouwt ontrent twa-

În timpul domniei de a doua a lui Radu Mihnea în Moldova, se naște un război între turci și tătari, care aduce asupra Moldovei cele mai grele suferințe. Anume, doi frați, Mohamed <Mehmed> și Șahin Gherai, <Ghiray>, ajungând în fruntea nației tătare, unul în însușire de han, celălalt de kalga, adică de moștenitor, își puse în gând să răstoarne dinastia turcească din Constantinopol și să se urce ei pe tronul otomanilor [32]. Fiindcă însă toate expedițiile tătarilor se rezolvau în prădăciuni, ei încep prin a prăda într-un chip îngrozitor Moldova și Muntenia în 1624, așteptând să înghețe Dunărea, spre a trece în Bulgaria. Radu din Moldova și fiul său din Muntenia sînt nevoiți să caute scăpare unul în Suceava, celălalt într-o mănăstire. Frații Gherai, trași la răspundere de sultan pentru aceste prădăciuni, răspund că ele s-ar fi făcut fără de știrea lor, dar că aveau de motiv nemulțămirea nației tătarăști cu Radu, domnul Moldovei, cerînd schimbarea lui.

Un pretendent la tronul Moldovei, *Mihnea*, originar din Cipru, cum aude de cererile tătarilor, aleargă la ei spre a se oferi ca domn din partea lor. Ce-i păsa de nemaipomenita devastare a țării, de îndată ce răsărea pentru el perspectiva domniei? Atît de dulce era voia de a prăda și lăfui în largul său, fără nici o frică, fără nici o răspundere alta decît împărțirea prăzii cu acei ce-l puneau în pîine.⁸⁶

Miron Costin laudă mult bunătatea lui Radu pentru boieri, îl ține numai de rău pentru prea marea strălucire a curții sale, care istovea țara de bani.⁸⁷ Radu moare în scaun, lucru în destul de rar, în ianuarie 1626, recomandînd boierilor săi de domn pe generalul <hatmanul> său, Miron Barnovschi, [33] care însă este combătut de mai mulți competitori, întîi de mazilitul Alexandru Iliăș, apoi de Mihnea cel protegit de tătari, și, în sfîrșit, de frații Gavril și Moise Movilă, sprijiniți de Bethlen Gábor <Gabriel> și din care Moise stăruia chiar în persoană la Constantinopol.⁸⁸

Miron Barnovschi, 1626—1629. Văzînd domnul țara aproape pustiită de locuitori prin vălmășagurile de pînă atunci, el ia mai multe măsuri pentru a îndrepta răul. Miron Costin ne spune că Barnovschi făcuse mare volnicie întîi curții, să deie numai la bir o dată pe an, că ar fi readus pe locuitorii împrăștiați pe la casele lor, înființînd și mai multe sate noi, chemînd oameni din țări străine și așezîndu-i în slobozii, „așa că în puțină vreme s-au umplut țara de oameni”.⁸⁹

Domnul însă, care luase asemenea măsură în interesul clasei de jos, nu lipsește de a împăca și pe cea superioară, dispunînd ca boierii să-și poată relua pe moșiile lor vecinii înstrăinați. Asupra acestei împrejurări

elff jadren gegeven is”. «Vezi mai multe acte privitoare la paza Transilvaniei de tătari ca să nu răzbată aci din Moldova (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 940 și urm.) »

⁸⁶ Asupra acestui război și năvălirii tătarești, vezi Zinkeisen, [*op. cit.*], IV, p. 487; Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 404 și urm. și Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 77 și urm.

⁸⁷ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 257 [Vezi și *Opere*, p. 89—90; M. Costin laudă pe Radu vodă, care era „deplin la toate și întreg la hire. Cuvîntul ce-l grăia ca o pravilă era tuturora ... Boierii la mare cinste avea”. Cu toate acestea, din cauză că întreținea „de tot zburdată podoaba curții”, „să pustiisă curtea și țara ... , care nu se va uita den pomenirea oamenilor în veci”. Cronicarul se miră „cum au încăput într-o înțelepciune ca aceia o vină ca aceasta”].

⁸⁸ Ambasadorul german Lustrier către Hans Dietrich, 5 martie 1626 (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 81—82).

⁸⁹ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 260. Locul <textul> e cam greu de înțeles [34]: „și oare cine din curteni de nevoie ar fi răsărit din ocinile sale la sat boieresc, la sat domnesc, pre toți i-au adus la breslele sale și la locuințele sale”. Textul este corect, reprodus întocmai și de *ediția critică* [Miron Costin, *Opere complete*] a lui V. A. Urechea, I, p. 514). Curtenii nu pot însemna boierii, ci se referă la cealaltă parte a lor, la călărași, răzeși (vol. II al acestei scrieri, p. 363—364), care de răul vremurilor ar fi căutat scăpare în satele domnești sau boieresti.

posedăm un interesant document, în care Miron Barnovschi ne spune că „s-au jăluit înaintea lui episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile și mazilii și feciorii de boieri de țară, (boierii cei fără slujbe, ce locuiau la țară) și jupănesele sărace (adică văduve), zicînd că li s-au pustiit satele și li s-au rășchirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești și că au rămas numai cu siliștile. Apoi <alta> s-au mai jăluit de părcălabii de ținuturi că le intră în sate (acele mănăstirești care se bucurau de scutiri de impozite), de le pradă vecinii și-i ciobotesc (globesc) fără de ispravă; apoi mai umblă și deșugubinarii în toată vremea, de fac năpăști femeilor și fetelor de oameni buni și săraci și pe minciuni îi pradă și-i bagă în peire <fiare> și-i ciobotesc; în sfîrșit, mai umblă și slugile hătmănești și juzii țigănești de le învăluiesc țiganii [și-i pradă]”.

Domnul, primind aceste tînguiri, face sfat cu tot divanul țării, cu mitropolitul și alți episcopi și cu egumenii și cu boierii cei mari, cei de al doile și de al treile și cu mazilii (nobili ce fuseseră în funcții) și cu feciorii de boieri de țară [și cu slugi domnești, voinici denainte] și tocmește și rupe lucrul în chipul următor: că toți vecinii acei ce vor fi fugit de la expediția sultanului contra polonilor, 1622 <1621>, încoace, „să hie tari și puternici cu cărțile domniei călugării și feciorii de boieri a-i lua îndărăpt”, însă cu darea aceea la care vor fi fost supuși acești vecini (cisla) acolo unde vor fi aflați, „fie în oraș, fie în sat boieresc, fie în slobozie, fie într-alte sate călugărești, să aibă voie a-i lua și a-i duce cu toate bucatele lor înapoi, cine-și pe la locurile sale, însă cisla să se mute după ei și de aci înainte să aibă a-și griji vecinii și cisla”. Vecinii acei ce vor fi duși de pe unele moșii înainte de anul 1622 <1621>, vor avea voie a merge unde le va fi placul; iar acel vecin ce va fugi de acum înainte să nu aibă voie nimene a-l primi [și să fie volnic stăpînul lor a-i lua ori într-al cui sat îl vor găsi⁹⁰] [35].

Silințele lui Barnovschi de a reîmpopora țara se loveau însă de o mare greutate; oamenii se temeau că tătarii, care tot erau în război cu Poarta, să nu pună în Moldova domn pe Mihnea Criteanul [din Cipru] ce stătea adăpostit la curtea hanului, cînd atunci tătarii ar ajunge stăpînii nefericitei țări. Ei nu vroiau deci să revină la locuințele lor, așteptîndu-se a fi fără încetare loviți și despoieți de crudele hoarde tătărești.⁹¹ Așa, în april 1626, se întoarce prin Moldova o trupă de tătari, care fusese cumplit bătută în Polonia, unde se dăduse la prădat, și-și revarsă furia neizbînzii asupra poporului român.⁹²

Despre spiritul organizator și bunele scopuri ale lui Barnovschi face dovadă, pe lîngă silințele lui de a reîmpopora țara, și regularea traiului călugăresc prin mănăstiri, care trai se stricase și se sălbăticise și pe care domnul se îngrijise să-l așeze iarăși pe temelii morale prin un hrisov al său din 1626.⁹³ Cu toate aceste, călugării din Moldovița se arată mulțumiți de domnia lui și în o scrisoare către bistrițeni se spune că „cu norocul m[ăriei] s[ale] domnului nostru Barnovschi Vodă ieste pace bună și s-au bucurat toți oamenii de măria sa”.

Către acest timp, Bethlen Gábor, principele Ardealului, care fusese pînă atunci sprijinul cel mai puternic al sultanului contra germanilor,

⁹⁰ Iași, 1628 ian. 16 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 175) [DRH, A, vol. XIX, p. 399].

⁹¹ Zorzi Giustiniani către doge, 22 mart. și 10 april 1626 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 413 și 415).

⁹² Alte două [rapoarte] din 5 și 19 april 1626 (*ibidem*, p. 414 și 415).

⁹³ Hrisovul pentru orînduiala călugărească, publicat de V. A. Urechia în „Analele Acad. Rom.”, s.II, t.X, p. 259. În el Barnovschi ia numele de „Miron Moghilă voevod”. «Acest hrisov a fost publicat din nou în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 129—133. Scrisoarea călugărilor din [m-rea] Moldovița, 1628 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 964). »

sumetîndu-se tocmai pentru slujbele aduse cauzei otomane, refuză în mai multe rînduri a plăti tributul și, somat de Poartă a o face, răspunde în un chip cu totul mîndru, amenințînd chiar de a se pune în fruntea creștinilor în contra Imperiului otoman dacă nu ar fi scutit de tribut pentru slujbele aduse acelui imperiu.⁹⁴ Prin această purtare, el cade în dizgrația sultanului, fără a putea dobîndi încrederea împăratului german, căruia îi făcuse atîtea rele. Bethlen, simțindu-și poziția amenințată, scrie către regele Poloniei și către hanul tătarilor, întetîndu-i pe ambii în contra turcilor. Scrisorile sale, trebuind să treacă prin Moldova pentru a ajunge la destinația lor, sînt surprinse de Barnovschi și trimise Porții.

Cu toată această purtare atît de prielnică Porții din partea lui Barnovschi, el era în prepus la turci pentru înțelegere cu polonii, fiindcă mai întîi era înrudit cu familia Movileștilor, cea atît de prietenă polonilor, cauză pentru care Barnovschi se numește el însuși Ioan Miron Barnovschi Movilă-Voievod, apoi Barnovschi era cetățean polon, luase în căsătorie pe fiica [lui Maximilian Przerembski], castelanul de Camenița [Sieradz], și-și cumpăraseră moșii în Polonia.⁹⁵ Cel mai mare păcat al lui fusese însă că, fiind un domn mai puțin jăcuitor și mai cu durere de țară, nu putuse răspunde vizirului 40 de pungi de bani ce i le ceruse pentru a-i prelungi domnia [36].

Barnovschi, simțind că se clatină, aleargă la Constantinopol, unde este însă pus la închisoare. Aice scrie el în limba română diata lui, temîndu-se ca închisoarea lui să nu ieie capăt în mormînt [37]. „Ioan Miron Barnovschi Voievod dăm știre cu scrisoarea noastră tuturor cui se cade a ști că eu, fiind acuma în mîna păgînilor, de bună voia mea venit aici, pre amăgiturile și înșălăciunile lor, și mă scoaseră din odihna mea cea bună și cum cunoaștem și vedem tocmelele păgînești, mai mult avem nădejde de moarte decît de viață; și într-acela chip meșteșugiră cu mîngîierea lor de nici casa nu mi-am tocmît cum se cade în purcesul nostru, cum mi-a fost voia mea, că de mi s-ar prileji aci vreo moarte să se știe pre ce tocmală ar fi rămas casa noastră, ce nici un lucru statornic n-am făcut să fie moartea noastră cu odihnă, pentru căci că nici n-am avut această nădejde să fiu eu astăzi într-această nevoie. Pentru aceasta mă rog, pentru mila lui Dumnezeu, tuturor prietenilor noștri, de ni se va prileji aice vreo moarte sau vreo închisoare îndelungată, să vă fie milă de casa noastră, ca să nu fie pre urma noastră price și gîlceavă între ruda noastră și între prieteni. Dacă ași fi știut în ce chip va fi, mi-aș fi întocmit lucrurile; acuma sînt scăpat de acele toate, numai pre Dumnezeu și pre dreptatea mea am toată nădejdea. Cînd este acuma, eu mărturisesc înaintea lui Dumnezeu, celui ce a făcut ceriul și pămîntul, și înainte a toatei rudei mele și tuturor prietenilor, că eu las cu toată voia mea și cu tot sufletul meu această scrisoare într-același chip cum de mi se va prileji aice vreo moarte, ca să fie de credință și de samă pre urma noastră ce se va afla scris într-această scrisoare”.

După această introducere atît de minunată în simplitatea ei, urmează dispozițiile testamentare în care vorbește de moșiile cumpărate de el în Polonia, pe cînd se afla acolo, care moșii nu-i rămăseseră lui moștenire de la părinți, ci le agonisise el însuși. Această arătare ne face a crede că Barnovschi era din poporul de jos [38] și, înălțîndu-se în ranguri prin propriile sale merite, ajunsese a se încuscri cu familia Movilă; căci, dacă ar fi fost el din neam boieresc, nu ar fi putut să nu aibă niște moșii de

⁹⁴ *Fragmentele* lui Hurmuzaki, III, p. 87—90.

⁹⁵ Documentele citate în notele 26 și 30. Un raport al lui Haga către statele olandeze, 23 iunie 1629 (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 187): „gedachten prince die lang suspect is gewest, dat in Polen altegroote correspondentie hadde”.

baștină. Mai dispune el apoi pentru o biserică ridicată de el în Liov; pentru biserica Adormirea Precistei din Iași, închinată de el Sfântului Mormînt; îngrijește și de maica lui, lăsînd-o în sama unor legatari, care „să o aibă în socotință și cinste cum au avut și de la noi”⁹⁶, [Barnovschi] se arată îndeobște în tot acest act: cucernic creștin, om darnic și fiu respectuos, însușiri care, unite cu cele raportate mai sus despre îngrijirea lui de țară, despre refuzul lui mai ales de a plăti cele 40 de pungi vizirului, nevroind să jafuiască țara, fac din Barnovschi o figură interesantă, o excepție în rîndul cîrdului de domni ce se năpusteau pe corpul bietelor țări române. Barnovschi însă scapă din închisoare și trece în Polonia, unde așteaptă iarăși, însă zadarnic, urcarea lui în scaun⁹⁷ [39].

Trecînd un răstimp oarecare pînă să se rînduiască alt domn de la împăratul, Moldova rămase, cum spune o scrisoare a egumenului Anastasei către Gaspar diac, birăul Bistriței, fără domn, pricinuind neorînduieli și jafuri încă mai mari decît acele puse în lucrare de efemerii stăpînitori ai țărilor române: „au prădat țara tătarilor pînă la Țuțora și s-au făcut oameni răi, mulți tîlhari și furî care au tâlhuit mănăstirea Sucevița de a rămas numai cu piatră”.⁹⁸

Alexandru Coconul, 1629—1630 [40], fiul lui Radu Mihnea, stă numa opt luni în tronul Moldovei, deși pentru această domnie efemeră cheltuiește o sumă mare de bani, împrumutată de la neguțitorii venețieni: Geronimo Beneri, Lorenzo Agazzi, Ottavio Sella, Penzini Sella și Terzi⁹⁹, anume vreo 200 000 de reali, pe care se obligă către bailul venețian a-i restitui creditorilor în cel mai scurt timp.

Despre acest Alexandru ne spune bailul Sebastiano Venier că, venind să-i facă vizită înainte de a pleca în Moldova și neputîndu-și exprima decît greu prin cuvinte devotamentul său către Republică (neștiind bine italienește), înlocuia graiul prin gesturile cele mai umile.¹⁰⁰ Umilire către Poartă, umilire către poloni, tătari, venețieni, englezi, francezi, umilire și sărutări de mîna în toate părțile, iată tabloul domnilor acestui timp. Românii, hămesiți de domnie, uitaseră cu totul ce vra să mai zică demnitate omenească, se tîrau ca reptilele înaintea oricăruia credeau că poate să intervină în favoarea lor la atotputernicul padișah, de poala măcatului căruia apropiiau cu cea mai mare sfințenie sfiicioasele lor buze. Într-adevăr, cînd întîlnești asemenea timpuri de înjosire și de mișelie, sîngele ți se urcă în obraji și numele de român ar părea o ocară dacă nu ai găsi în istoria mai veche răscumpărarea atîtor înjosiri.

Alexandru, cum ajunge în scaun, începe a strînge bani și a-i depune la banca de Veneția, fără a se gîndi să-și plătească creditorii. După depunerea lui, aceștia îl strîng cu cererile lor și atunci el se roagă la ambasador ca Republica să garanteze către ei datoriile sale, ceea ce Venier se oferă a mijloci, dacă domnul mazil va da împuternicirile trebuitoare.

⁹⁶ Testamentul în „Arhiva istorică”, I, 2, p. 187. Data de 1628 este greșită; Barnovschi ieși din domnie în iulie 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 427). Un document din 6 sept. 1629 pomenește pe urmașul său, Alexandru Coconul; un altul din 24 nov. vorbește de „Alexander voivoda figliolo di Radul” (*ibidem*, p. 433 și 436).

⁹⁷ Giovanni Capello către doge, 2 april 1630 (*ibidem*, p. 444).

⁹⁸ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 46.

⁹⁹ Rapoartele lui Giovanni Capello către doge, 18 oct. cu anexele (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV/2> p. 454—457).

¹⁰⁰ Sebastiano Venier către doge, 1 sept. 1629 (*ibidem*, p. 433): „Il Principe di Moldavia non ha voluto andarsene al suo Principato senza venir prima a mia visitatione [...] ha potuto anco nella [sua] scarsità naturale di parole, et con giesti humilissimi dichiarir la sua grandissima dispositione verso la serenissima Republica”.

Graba lui de a-și asigura viitorul fusese nimerită, căci nici nu trecuse anul de la numirea lui și era înlocuit cu un alt pretendent, „din cauza nedestoiniciei sale de a *guverna*”, cum spune un raport olandez din 1630.¹⁰¹

Moise Movilă, 1630—1631 [41], fiul cel mai mic al lui Simion și fratele lui Mihăilaș și Gavril Movilă, ajunge domn. Deși această familie era cunoscută Porții ca devotată a polonilor, deși turcii avuseseră de susținut atâtea lupte înfricoșate cu cazacii și polonii din cauza ei, totuși vedem că ei numesc pe Moise în scaunul Moldovei. Explicarea acestei purtări a turcilor, potrivnică înseși intereselor lor, se explică îndată ce aflăm că numirea lui Movilă se făcu după cheltuiala unei însemnătoare cîtimi de aur.¹⁰² Alexandru însă, întors la Constantinopol, se pune pe lucru cu moșul <unchiul> său Bartolomeu Minetti și cumnatul său, unul Veveli, ambii greci deși cu nume italian, adună 100 000 de galbeni¹⁰³ și îi depune *sigilați* la căpitan <capudan>-pașa care-l protegia în contra vizirului, proteguitorul lui Moise, și în 1631 mai izbutește Alexandru a obține din nou domnia Moldovei.¹⁰⁴

Alexandru Coconul <Iliaș> a doua oară, 1631—1632 [42]. Moise se îndreaptă spre Polonia, însă e prins de hanul Cantemir al tătarilor și trimis la Poartă împreună cu toate averile lui.¹⁰⁵ O samă de boieri, între care Vasile <Coci> Lupu vornicul, Savin [Prăjescu] hatmanul, Costin postelnicul și Ureche (Grigorie, cronicarul) spătarul, protestă contra numirii lui Alexandru și se duc la Constantinopol spre a-și face tînguirile lor.¹⁰⁶ Alexandru însă, dînd bani de iznoavă, face de mai mulți boieri sînt închiși de turci și atunci ei, văzîndu-se bătuti, se împacă cu Alexandru, jurîndu-și mutual credință înaintea patriarhului.

Domnul, venind în Moldova, aduce cu el pe grecul Batiște Veleli <Vevelli> și, imitînd purtarea tatălui său, care știuse să pună mîna pe ambele țări române, vrea să introducă pe fiul său Radu în domnia Munteniei, care Radu este însă bătut și respins de Matei Basarab [43].

Cu toate că Alexandru jurase boierilor iertarea împotrivirii lor la numirea lui în scaun, după ce se întronează, vrea să-și răzbune pe capii acelei mișcări, vornicul Vasile <Coci> Lupu, hatmanul Savin, vornicul [Ionașco] Cehan, vistierul [Dumitru] Buhuș și spătarul Ureche, fiind împins la această război cu deosebire de grecul Veleli rău văzut și dușmănit de boierii țării.

Uneltirile domnului sînt însă descoperite boierilor de alt grec, Constantin Aseni, și provoacă în ei o cumplită răscoală, făcută și cu sprijinul țărănimii. Cronicarii moldoveni arată revoluția ca pornită și în contra grecilor ce înconjurau pe domn. Miron Costin ne spune că „s-au vorovit cu toții și au dat știre țarei, care, herbînd în greutate și în netocmeli, prea lesne s-au pornit și nu numai curtea, ci și țărănimea, strigînd pe greci

¹⁰¹ Sebastiano Venier către doge, 27 oct. 1629 (*ibidem*, p. 434); Giovanni Capello către doge, 30 iunie 1630 (*ibidem*, p. 446). Adaogă Haga către state (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 193).

¹⁰² Giovanni Capello către doge, 4 mai 1630 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 445): „Questo è eseguito coll' esborso di rilevante somma d'oro”.

¹⁰³ Giovanni Capello către doge, 15 iulie 1630 (*ibidem*, p. 447): „100 somme di denari, che sono cento mille scudi”. Un raport francez din 1631 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 70) spune: „Moyse qui s'en retournait institué Voevode de Moldavie”. Tot acolo o scrisoare a lui Moise Movilă către ambasadorul francez de Césy.

¹⁰⁴ Altul din 24 nov. 1631 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 453)

¹⁰⁵ Altul din 4 ian. 1632 (*ibidem*, p. 454)

¹⁰⁶ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 263 [*Opere*, p. 96].

de prin toate ulițele”.¹⁰⁷ Poporul cere de la domn pe Batiște Veleli, pe care țărănimea îl face bucăți [44]. Pe lângă Veleli, mai sînt uciși de poporul întăritat cumnatul domnului, Constantin Vecelli, Alexandru Mamugna <Mamona> și Ieronim Heres <Hores>, toți greci, cum spune documentul care-i pomenește.¹⁰⁸

Alexandru scapă însă teafăr și fuge către Dunăre, peste care trecînd se duce la Constantinopol. Aice el moare puțin timp după aceea, rămî-nînd sora lui Caterina* stăpînă pe banii ce se mai aflau la banca de Venetia, după plata datoriilor.¹⁰⁹ Înșelată însă de moșul ei, Bartolomeo Minetti, ea cedează acestuia banii depuși la Venetia.

Măritîndu-se însă Caterina cu rivalul mortului ei frate, Moise Movilă, acesta se opune la eliberarea banilor către Minetti, susținînd că ei ar constitui zestrea soției sale, de care ea după măritare n-ar mai putea dispune fără consimțimîntul lui ca soț. Tot asupra acestor bani depuși la banca Venetiei mai ridică pretenții și copilul unei țigănci, care se pretindea și el a fi fiul lui Radu și frate cu Alexandru și cu Caterina.¹¹⁰ Din aceste deosebite pretenții se naște un proces în care toți banii sînt mîncăți de judecătorii turci, alegîndu-se părțile numai cu zbuciumul și cheltuielile.

Boierii răsculați, scăpînd de Alexandru, cer pe Barnovschi de domn, care era refugiat în Polonia. El pleacă îndată la Constantinopol, unde începe a împărți darurile neapărate pentru îndrumarea orînduirii sale. Deodată însă este arestat și pus sub pază în casa marelui vizir. Boierii veniți spre a-l cere de domn apar înaintea divanului și se jăluiesc cu amărăciune pentru oprirea candidatului lor. Protestările boierilor aduc însă peirea nenorocitului pretendent.

Sultanul, supărat prin stăruințele cele prea mari ale boierilor, care aveau aerul de a pretinde *dreptul* de a-și alege principele, pentru a le tăia asemenea gînduri *nesănătoase*, ordonă să se taie capul lui Barnovschi înaintea divanului și a boierilor jăluitori.¹¹¹ Nu se înșălase bietul Barnovschi cînd, scriind testamentul său în Constantinopol, se gîndea la o moarte apropiată. Ea îl ajunsese iute și degrabă, și anume tocmai în locul unde el o visase în momente de turburare. Venise aici spre a lua o coroană și fu întors în țara lui cu capul despărțit de trunchi¹¹². Barnovschi fiind ucis și Alexandru Coconul murind de moarte naturală, rămăsese la Constantinopol un singur pretendent, Moise Movilă.

Moise Movilă a doua oară, 1633—1634 [45], vine în Moldova în luna lui august 1632, încărcat iarăși „cu multe datorii pentru cheltuiala ce s-au făcut prin asuprea turcilor.”¹¹³ Noul domn, bănuind pe Vasile Lupu

¹⁰⁷ *Ibidem*, [Letopisește], p. 264.

¹⁰⁸ Pietro Foscarini către doge, 20 mai 1633 (Hurmuzaki, *Doc.* IV/2, p. 466): „giunse qui aviso di una grande sollevatione delli popoli di Moldavia contro Alessandro loro Principe, [...], havendo trucidato Constantino Vecelli de Rettimo, suo cognato, Alessandro Mamugna e Gieromimo Hores [...], tutti Greci col consiglio e parer de quali si reggeva in tutti le sue deliberationi”.

* Ecaterina era sora lui Alexandru Coconul.

¹⁰⁹ Geronimo <Giovanni> Capello către doge, 18 oct. 1632 (*ibidem*, p. 454—455).

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 461 și 462.

¹¹¹ Un raport olandez (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 201) spune: „Syne Maiestät door en traglie — veynster sulcx aensiende, hat hobst affgechlagen is geworden”. Frumoasă priveliște pentru un sultan! «A fost tăiat în 2 iulie 1633 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 992).»

¹¹² Pietro Foscarini către doge, 20 iunie, 13 iulie 1633 (*ibidem*, <IV>, p. 467). Ne poate părea curios că ambasadorul francez din Constantinopol sfîrșește scrisoarea către efemerul principe Alex. Cuconul cu „baise la main”; dar și pe domnii români (Matei Basarab) îi găsim încheind scrisoarea lui către ambasadorul francez cu sărutări de mîini (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 74 și 78).

¹¹³ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 270 [Vezi și M. Costin, *Opere*, p. 104, unde se spune că domnul a venit în țară „cu cîeva datorii, făcute de cheltuielile ce s-au făcut den asuprea turcilor”].

vornicul că ar fi pîrît pe Barnovschi și temîndu-se și el de o pîră asemănătoare, ca unul ce și dînsul era partizan al polonilor, ordonă vornicului Cehan și vistiernicului [Constantin] Roșca ca să pună mîna pe el; Lupu însă trece Dunărea și scapă la Constantinopol.

Pe atunci rușii, cerînd ajutorul turcilor contra polonilor, Abaza-pașa din Silistra, acela care pusese pe Matei Basarab domn în Muntenia, trece prin Moldova, luînd în armata lui și pe domnii Munteniei și Moldovei [46]. Moise Movilă, care se vede că nu uitase simpatiile sale pentru leși, înșală pe turci că o puternică oștire de cazaci ar veni în ajutorul polonilor, făcîndu-i să despresoare Camenița și să se retragă.

Descoperind Abaza-pașa acest meșteșug al lui Moise Movilă și dorind să pună în Moldova pe protegitul său Vasile Lupu, după cum pusese în Muntenia pe Matei Basarab, determină Poarta a mazili pe Moise și a numi pe Vasile Lupu în scaunul Moldovei.¹¹⁴ În timpul scurtei domnii de un an de zile a lui Moise Movilă, el găsi mijlocul de a aduna o însemnată avere, ieșind în Polonia la mazilirea lui cu 1 400 de cai și 60 povere de bani și mai multe lucruri de preț.

Astfel, în anii îngemănați 1633 și 1634, vin la domnie în țările române doi principii, Matei Basarab și Vasile Lupu, care găsesc mijlocul de a mai pune o stavilă prăpăstioasei răpejuni cu care se schimbau domniile în ele. Această stavilă era însă numai un popas, după care vîrtejul trebuia să pornească încă mai iute și mai neoprit. Nu deci în această domnie mai lungă stă importanța lor, care îi face să însemne purcederea unei noi perioade în istoria românilor, ci prin aceea că în decursul ocîrmuirii lor elementul grecesc, pe care l-am văzut odrăslind și întărindu-se în țările române, apare la lumină cu tendințe de stăpînire.

Dacă pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu cugetarea mai superioară a poporului român îmbrăcase forma slavonă, de acuma înainte ea se va investmînta în hlamida grecească, și această schimbare a înrîuririi străine asupra poporului românesc o înseamnă venirea la tron a domnilor îngemănați; de aceea, cu urcarea lor în scaun închidem epoca medie a istoriei poporului român și deschidem pe acea a istoriei sale celei noi [47].

¹¹⁴ Trecerea lui Abaza pașa prin Moldova este adevărată de un document din 1646, care arată că uricele ce le avusese Iorgachi [Cantacuzino] vistiernicul fuseseră pierdute „cînd a venit Abaza pașa cu oaste în țară și a trecut în Țara Leșească pe vremile lui Moise Moghila voevod” (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 105). «Vasile Vodă a venit în domnie în 10 mai 1634 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 1003)» (Vezi vol. IV, la domnia lui Vasile Lupu).

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Aron Tiranul a domnit pînă în mai 1595, cînd începe domnia lui Ștefan Răzvan. Vezi mai sus.

[2] Ieremia Movilă a ocupat tronul în august 1595; la 27 august dădea din Iași un act prin care Moldova era considerată „unită pe vecie cu Polonia”, fiind un „membru credincios și inseparabil al Coroanei”. Vezi S. Miclescu-Prăjescu, *New Data regarding the Instalation of Movilă Princes* („The Slavonic and East European Review”, 1970); Ștefan S. Gorovei, *Movileștii* (MI, 1973, nr. 6, p. 64–72).

După instrucțiunile date de papă lui Cinzio Aldobrandini la 2 ian. 1596, regele Poloniei ar fi sprijinit înscăunarea lui Ieremia Movilă — „de neam crăiesc, prețuit pentru vitejia și vrednicia sa și pentru noblețea singelui său, coborînd din casa Flavia a împăraților de la Constantinopol” (sic!) — fiind nemulțumit de faptul că Sigismund Báthory se intitulase „principe al Munteniei și al Moldovei”. Papa considera că Moldova trebuia să rămînă sub influența Poloniei ca „momeală” pentru atragerea ei în Liga Creștină. (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 191).

[3] Ion Movilă — tatăl lui Ieremia — a fost fiul lui Iașco Hudici, fost membru al sfatului domnesc al lui Ștefan cel Mare; el este deci descendent al familiei Hudici din sec. XV. Căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Rareș (MM, 1971, p. 464), a fost cumnat cu Alexandru Lăpușneanu, în vremea domniei căruia a fost mare logofăt. Înrudirea cu Petru Rareș îndreptătea familia Movilă să aspire la tronul Moldovei.

Despre originea familiei și legăturile ei cu vechea dinastie vezi Ștefan Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă — fiica lui Petru Rareș* (CI, 1980, p. 325—330). Vezi și A. Mesrobeanu, *Rolul politic al Movileștilor până la domnia lui Ieremia vodă* (CI, 1925, nr. 1, p. 177—189) și Otto Forst, *Prycynek do genealogii Mohilow*, Liov, 1912.

[4] Văscan Movilă a fost fratele lui Ion Movilă (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 181 și „Arhiva genealogică”, II, 1913, p. 237—238); a fost mare postelnic în 1553—1555 și pîrcălab de Hotin în 1558—1560 (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 318).

[5] Acesta este Gavril Movilă, pîrcălab de Hotin în 1545—1546 și 1549 și mare vornic în 1550—1552. Întrucît a susținut pe Joldea împotriva lui Alexandru Lăpușneanu (*Cronicile slavo-române*, p. 123 și CI, 1925, p. 182), unii autori au considerat că cei doi nu făceau parte din aceeași familie. Vezi N. Grigores, *Boierii lui Alexandru Lăpușneanu* (CI, 1937—1940, p. 356).

[6] Ion Movilă a avut 4 fii: Gheorghe, devenit mitropolit, Toader postelnicul — ctitorul m-rii Todireni — Ieremia și Simion, deveniți ambii domni și 3 fiice: Scheauca, căsătorită cu Balica hatmanul, Greaca, devenită soția lui Ion Prăjescu și Mariana, soția nobilului polon Isaia Herbut (N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 317.)

[7] Despre domnia lui Ieremia Movilă vezi amănunte la D. Ciurea, *Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfîrșitul sec. XVI și începutul sec. XVII* (SCȘI, 1957, fasc. 2, p. 323—337); idem, *Date privind situația internă a Moldovei la sfîrșitul sec. XVI și începutul sec. XVII* („Studii”, 1955, nr. 5—6, p. 113—117).

Despre relațiile sale cu Polonia ni s-au păstrat numeroase scrisori și tratate publicate în Hurmuzaki, Supl. II/1 (utilizate și de Xenopol) și mai recent de Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1979, p. 379—431 (care cuprind și știri despre legăturile nu prea amicale ale lui Ieremia cu Mihai Viteazul) și idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 1—45 (citată mai departe I. Corfus, *Documente*).

[8] După cum declara el însuși, Ieremia Movilă primise de la Poartă un ajutor de 40 000 de galbeni „cînd s-a ridicat (acel lotru) Mihail voevod cu unguri și cu multe limbi asupra domniei mele”. Banii au fost aduși de Caraiman mare ceașnic, care l-a găsit pe domn în Polonia (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 50—92). Mai tîrziu, Poarta a cerut restituirea sumei împrumutate. Vezi AIIAI, 1974, p. 240—241.

În ahidnamé-ul reînnoit regelui Poloniei de Poartă la 4 aug. 1598 se prevedea ca Ieremia „să fie voievodul vilaietului Moldovei în tot timpul vieții sale și voievodatul să nu fie dat altcuiva, iar cînd va muri, să fie acordat fiului său” (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, I, p. 143).

Despre relațiile bune dintre Ieremia Movilă și Poartă vezi Cristina Rotman-Bulgaru, *Relațiile Moldovei cu Imperiul otoman la începutul secolului al XVII-lea* (R. Ist. 1976, nr. 5, p. 677—696).

[9] Vezi și scrisoarea din 28 ian. 1603 adresată regelui Poloniei de clerul și boierii Moldovei în care se plîng de „lucrurile rele și împilarea acestei sărace și necăjite țări care s-au întîmplat din partea mercenarilor care au slujit măriei sale lui Simion, voievodul Munteniei” (I. Corfus, *Documente*, p. 29). Din cauza jafurilor săvîrșite de mercenarii poloni, Moldova „aproape că nu s-a dus de rîpă”, recunoștea polonul L. Piaseczynski (*ibidem*, p. 39).

[10] Despre portretul brodat al lui Ieremia Movilă de la mănăstirea Sucevița vezi Răzvan Theodorescu, *Portrete brodate și interferențe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă și Vasile Lupu*, în vol. *Itinerarii medievale*, Buc. 1979, p. 157 și urm.

La moartea lui Ieremia Movilă (30 iunie 1606), conform tratatului cu Poarta (ahidnamé), tronul Moldovei fusese ocupat de fiul său, dar locuitorii țării au adresat un mahzar Porții, cerînd numirea ca domn a lui Simion Movilă, deoarece fiul defunctului voievod era prea tînăr (Veress, *Documente*, VII, p. 301 și AIIAI, 1974, p. 242—243). Vezi și B.P. Hasdeu, *Constantin Movilă. Cînd oare s-a suit pe tron Constantin Movilă?* („Arhiva istorică”, III, 1867, p. 62) și Ștefan Gorovei, *La domnia ereditară a Movileștilor* (AIIAI, 1978, p. 529—530). Simion a domnit doar un an, decedînd la 14 sept. 1607.

[11] Ștefan Bogdan — „care se da drept fiul lui Ioan (= Iancu Sasul) (I. Corfus, *op. cit.*, p. 44) — nu a domnit în Țara Românească; Xenopol îl confundă cu Ștefan Surdul, fiul lui Ioan Vodă cel Cumplit, care a domnit din mai 1591 pînă în iunie 1592.

Despre viața aventuroasă a lui Ștefan Bogdan, care s-a turcit în 1612, vezi amănunte la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, p. 115—117. El a fost protejatul regelui Angliei Iacob I Stuart care — la 15 oct. 1607 — cerea electorului de Brandenburg să-i achite suma de 200.000 galbeni pe care înaintașul acestuia o contractase la 1542 de la Petru Rareș, bunicul pretendentului; cererea a rămas însă fără răspuns.

Vezi mai nou Paul Cernovodeanu, *Documente din arhivele engleze privind pe pretendentul Ștefan Bogdan, 1604—1622*, publicat în vol. lui Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române*, p. 361—382 (Anexa II).

[12] Merită să amintim aici faptul că, în scrisorile adresate papei în anii 1606—1607, pe cînd era domn în Moldova, Simion Movilă se intitula „*Dei gratia Palatinus et Princeps Terrarum Moldaviae et Valachiae Transalpinæ*” („*Diplomatarium Italicum*”, II, 1930, p. 54—57). Vezi și I. Caproșu, *Documente moldovenești inedite din vremea Movileștilor* (AIIAI, 1969, p. 227—236).

[13] Ieremia Movilă a avut 5 fete: Chiajna, Ecaterina, Maria, Ana și Samfira; ultima a murit de mică, iar celelalte au fost căsătorite cu nobili poloni. Vezi I. Corfus, *Documente*, p. 48. Despre zestrea Mariei vezi idem, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor* („*Studii*”, 1972, nr. 1, p. 29—59).

[14] După moartea lui Simion Movilă, la cererea locuitorilor țării, fusese numit domn fiul acestuia Mihai, considerat „un leu destoinic în toate privințele și capabil să ocupe guvernarea”; la 12—21 oct. 1607, vizirul Mustafa pașa cerea regelui Poloniei, Sigismund al II-lea, să nu sprijine pe Constantin, fiul lui Ieremia Movilă, care dorea să ocupe tronul (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, I, p. 147—148 și Veress, *Documente*, VIII, p. 30—33). Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 45—46 și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 112.

După cum spune Miron Costin, *Opere*, p. 57, unii dintre boieri preferau ca domn pe Mihăilaș, iar alții pe Constantin, fiul lui Ieremia, astfel încît „se împerechiaseră boierii și cu dîșii și țara în două părți, o parte ținea cu casa lui Ieremia vodă, iar altă parte ținea cu casa lui Simeon vodă”. A fost începutul unor lupte sîngeroase pentru domnie între urmașii celor doi frați, cu urmări nefaste pentru Moldova. Vezi Al. Lapedatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești, 1606—1607* (CL, 1906, p. 1143—1146); A. Oțetea, *Știri italiene privitoare la țările românești* (CI, 1928, nr. 1, p. 8 și urm.); N. Iorga, *Moldavie et Pologne, au commencement du XVII-e siècle* (RHSEE, 1930, p. 139—149).

[15] Au fost mai multe schimbări de domnie în lunile sept.—nov. 1607: Mihai — care dă primul document la 23 sept. — a fost izgonit de Constantin la sfîrșitul lui sept. sau începutul lui oct.; tot în oct., Mihai revine și-l silește pe vărul său să plece „cu fuga” din Iași; la 16 nov. Mihai sau Mihăilaș era domn sub tutela Marghitei, mama sa.

În aceste lupte s-a amestecat și Radu Șerban, domnul Țării Românești, care a trimis 4000 de oșteni în sprijinul lui Mihăilaș Movilă, gest aprobat de Poartă (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, Buc., 1984, p. 117—118).

Spre sfîrșitul lui noiembrie (la 27 nov. era la Hotin) — ajutat de cumnații săi Ștefan Potocki și Mihai Wisniowiecki și de cazaci — Constantin revine și bate pe vărul său la Ștefănești (19 dec.). silindu-l să se refugieze în Țara Românească, unde moare la 27 dec. 1607, în timp ce Constantin rămîne domn al Moldovei, sub tutela mamei sale, Elisabeta, pînă la 20 nov. 1611 (C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1, p. 15). Vezi Ștefan Andreescu, *op. cit.* (R. Ist., 1987, nr. 5, p. 458—461).

Vezi descrierea bătăliei de la Ștefănești la I. Corfus, *op. cit.*, p. 46—50. Vezi și Vasile Lungu, *Mihăilaș vodă Movilă și Moldova în anul 1607* (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 89—103); I. Moga, *Documente privitoare la domnia lui Constantin Movilă* (AIINC, IV, 1926—1927, p. 391—417).

Despre moartea tînărului Mihăilaș vezi S. Mercati, *Epigrammi in morte di Michele Movila Voivoda di Moldavia* („*Studi bizantini*”, Napoli, III, 1924, p. 143—146).

[16] La 29 april 1609 pleca din Cracovia la Poartă o solie polonă ce avea misiunea „să dejoace eforturile și uneltirile ambadorului regelui Angliei, care stăruie puternic pentru fiul lui Iancu” (Sasul) (I. Corfus, *op. cit.*, p. 53). Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 138—139.

[17] În oct. 1611 o solie moldoveană era trimisă în Polonia pentru a cere regelui să apere pe C. Movilă de acțiunea agresivă a lui Gabriel Báthory; în plus, regele să trimită o solie la Poartă ca să combată uneltirile lui Báthory în sprijinul lui Ștefan Bogdan și ale caimacamului în favoarea lui Ștefan II Tomșa (*ibidem*, p. 60—62).

[18] Vezi N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II (1611—1616 și 1621—1623) și rivalitatea turco-polonă pentru Moldova*, Iași, 1926; V. Motogna, *Domnia întâia a lui Ștefan Tomșa după izvoare ungurești* (RI, 1925, p. 78—88); C. Turcu, *Despre Ștefan Tomșa II* (RA, IV/2, 1941, p. 394—401).

După cum se arată în pomelnicul mănăstirii Solca — ctitoria domnului — el era fiul lui Ștefan Tomșa, cel care ocupase tronul pentru scurtă vreme după Despot vodă, în toamna anului 1563. Vezi Ion Solcanu, *Pomelnicul triptic al mănăstirii Solca* (AIIAI, 1974, p. 203). Vezi și Ștefan Gorovei, *Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa* (RA, 1971, nr. 3, p. 375—390); I. Caproșu, *Patru documente de la Ștefan Tomșa al II-lea* (AIIAI, 1972, p. 469—474).

Despre relațiile Moldovei cu Polonia în această vreme vezi și I. W. Wos, *Per la storia dei rapporti culturali tra Italia e Polonia tra la fine del secolo XVI ed il principio del XVII — la corrispondenza del pistoiese don Alessandro Cilli, „notarius italicus” del re Sigismundo III Vasa, con il duca di Urbino* („*Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*”, classe di lettere e filosofia, serie III, vol. I/1, 1971, p. 181—201).

[19] Soțiile lui Ștefan Tomșa al II-lea s-au numit Ginevra și Axenia (*Inscripțiile medievale ale României I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 326). Vezi și Ștefan Gorovei, *op. cit.*, p. 375—379.

După opinia lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 201, n. 291, „Axanina” ar putea fi Asanina, adică din familia Asania, de origine bizantină. Părerea sa a fost acceptată și de Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin ...* (R. Ist., 1986, nr. 2, p. 120), care afirmă că Ginevra Asanina făcea parte din familia lui Constantin Celebi Asanis, care era ginerele lui Scarlet Grama; acesta din urmă va deveni, în 1625, socrul lui Alexandru Cuconul, fiul lui Radu Mihnea, care s-a înrudit astfel cu Ștefan Tomșa.

[20] Xenopol nu utilizează textul lui Joppecourt publicat de Papiu Ilarian în *Tezaur de monumente*, II, p. 15 și urm. Vezi traducerea textului în *Călători străini*, IV, p. 386—389.

Despre lupta de la Cornul lui Sas, dintre oștile lui Constantin Movilă — sprijinit de Ștefan Potocki — și Ștefan II Tomșa — ajutat de turci — vezi mai nou C. Rezachevici, *Bătălia de la „Cornul lui Sas” (3/13 iulie 1612). Reconstituire* (SMMIM, 9, 1976, p. 59—70). Pentru precizarea datei bătăliei — fatală pentru C. Movilă și aliații săi — vezi același C. Rezachevici, *Două rectificări cronologice privind istoria Moldovei în veacul al XVII-lea. 1) Data bătăliei de la Cornul lui Sas (3/13 iulie 1612)* („Studii”, 1972, nr. 2, p. 311—313).

Bătălia de la Cornul lui Sas — pe care Xenopol o confundă cu cea de la Ștefănești — este evocată într-o serie de documente emise de Ștefan Tomșa, care afirmă că Constantin Movilă a venit cu pribegii și cu „multe oști leșești și au făcut strașnic și mare război cu domnia mea” sau „cu foc și sabie, împreună cu mulțimea oștilor leșești și căzăcești și mare război au făcut cu domnia mea la riul Jijia și i-a pus Dumnezeu atotputernicul sub sabia domniei mele, unde și oasele lor zac aevea ca semne întru veșnică mărturie” (DIR, A, XVII, vol. III, p. 180, 210). Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 155—156.

[21] Melentie Balica — confundat de Xenopol cu Isac Balica — nu a fost frate cu Ieremia Movilă, ci cumnatul acestuia, fiind căsătorit cu Scheauca, fiica lui Ion Movilă („Arhiva genealogică”, II, 1913, p. 222, 225). La rîndul său, Isac Balica a fost căsătorit cu Nastasia, fiica lui Nestor Ureche mare vornic; el nu putea fi deci rudă cu Movileștii, întrucît era muntean, rudă cu Buzeștii (N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 340—341).

[22] Despre această luptă între domn și marea boierime moldoveană vezi: G. Brătianu, *O oaste moldovenească acum trei veacuri. Răscoala boierimii împotriva lui Ștefan Tomșa (1615)* (RI, 1916, p. 54—79).

[23] Despre lupta de la Tătăreni din 12/22 nov. 1615, terminată cu înfrîngerea și alungarea lui Ștefan Tomșa de către trupele polone ce sprijineau pe Alexandru Movilă, vezi amănunte la Aurel Golimas, *Lupta decisivă de la Tătăreni și capitularea dărbănilor deasupra Tău-teștilor, 22 noiembrie 1615*, Iași, 1935. Vezi și *Călători străini*, IV, p. 392—400, 418—421.

Înfrînt și a doua oară lîngă Tecuci, la 24 ian. 1616, Ștefan Tomșa se retrage în Țara Românească (Veress, *Documente*, IX, p. 79—80), de unde a plecat la Poartă.

Înlocuirea lui Tomșa prin forțele armate polone a creat un conflict între Poartă și regatul polon, Poarta considerînd o jignire înlocuirea domnului pus de sultan. Vezi detalii la V. Motogna, *Relațiunile dintre țările românești și Ardeal în veacul XVII*, p. 19 și urm.

[24] Alexandru Movilă a stăpînit Moldova între 22 nov. 1615 și iulie 1616 (ultimul document poartă data de 13 iunie). Vezi Iuliu Peksa, *Zolkiewski și expediția doamnei Elisabeta Movilă în Moldova în anul 1615—16* (RI, 1928, p. 46—53); Marya Kastarska, *Les trésors des Movilă en Pologne* (RHSE, 1936, p. 69—77).

[24 bis] După informațiile furnizate de Joppecourt, victoria lui Radu Mihnea ar fi fost ușurată de trecerea lui Coste Băcioc vornicul de partea noului domn; în iulie 1616, acesta, „împreună cu o trupă de 2000 de tătari și moldoveni”, l-a părăsit pe Alexandru Movilă, care a trebuit să fugă. Vezi *Călători străini*, IV, p. 412—413.

[25] Radu Mihnea a domnit în Moldova din iulie 1616 pînă în febr. 1619. La 26 iulie (stil vechi) 1616 — aflat la Iași — noul domn amintea ca fiind de dată recentă vremea „cînd s-au bătut cu domnia mea Alexandru (Movilă) voevod și cneazul Korecki cu marea lor oaste leșească și s-a făcut război mare și tabăra lor s-a spart și au fost goniți și domnul lor Alexandru cu fratele lui și cu mama lui, doamna lui Ieremia voevod” (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 10). Este vorba de lupta de la Drăcșani din 24 iulie/3 august 1616, terminată cu izgonirea Movileștilor din țară. Ultimul document dat de Radu Mihnea poartă data de 9 febr. 1619.

Vezi P. P. Panaitescu, *Pact polono-moldovenesc (1616)* (RI, 1927, p. 388—391); I. Caproșu, *Despre politica internă a lui Radu Mihnea și răscoalele țărănești din prima lui domnie în Moldova (1616—1619)* (SCȘI, istorie, 1962, fasc. 1, p. 81—104), care prezintă pe larg politica fiscală a domnului, favorizarea dregătorilor de origine greacă, cele 4 mișcări țărănești dintre 1617 și 1619 și răscoala din mai-iunie 1619. Vezi și Alexandru Lîgor, *Un document inedit de la Radu Mihnea voievod* (MM, 1970, nr. 7—8, p. 442—444).

Este interesant de amintit faptul că, la 26 sept. 1617, cînd semna tratatul cu Gabriel Bethlen, „în tabăra de la Soroca”, Radu Mihnea se intitula „Dei gratia Moldaviae, Valachiae Transalpinaeque princeps ac eorundem legitimus perpetuusque Haeres” (*Török-Magyarkori államokmánytár*, I, p. 193—194).

Peste un an, în 1618, în scrisoarea trimisă papei Paul al V-lea, titlul său era „Radulus Michno Corvinus Dei gratia Terrarum Moldaviae ac Valachiae Transalpinae Dominus hereditarius que Princeps” („Diplomatarium Italicum”, II, 1930, p. 58), titlu ce se repetă în două scrisori în limba polonă din 1624 (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 525—527).

Xenopol nu amintește despre campania otomană împotriva Poloniei din vara anului 1617, terminată cu cucerirea cetății Rașkov și cu pacea de la Iaruga (22 sept.) (Veress, *Documente*, IX, p. 153—157), nici de intervenția lui Radu Mihnea pentru încheierea păcii între cele două puteri în vara anului următor (Hurmuzaki, IV/2, p. 358 și I. Corfus, *Documente*, p. 93—95). În sept. 1618, Stanislaw Zolkiewski arăta că „moldovenii au fugit în munți, temîndu-se și de o năvălire a noastră; țara a rămas ca un pustiu” (*ibidem*, p. 95).

[25 bis] Spre deosebire de Radu Mihnea, Alexandru Iliș nu este fiu de domn turcit; tatăl său a fost Ilie, un fiu al lui Alexandru Lăpușneanu și pretendent la tron; a fost numit domn al Țării Românești în martie 1591, dar nu a ajuns să domnească efectiv.

[26] După opinia lui Miron Costin, *Opere*, p. 66, Radu Mihnea și-ar fi cerut mazilirea „să poată merge la Țarigrad pentru leacul ochilor”. După părerea lui I. Caproșu, *op. cit.*, p. 102, domnul și-ar fi cerut mazilirea din pricina răscoalelor repetate, convins fiind „că nu mai poate guverna această țară”. Mediile diplomatice de la Poartă vorbeau și de dorința domnului de a se întoarce ca domn în Țara Românească „ove è stato per dieci anni et più” (Hurmuzaki, IV/2, p. 382).

[26 bis] Gaspar Grațiani, fost dragoman al Porții, a fost numit domn al Moldovei la 4 febr. 1619 (primul document dat de noul voievod poartă data de 11 april). După unele informații contemporane, numirea sa s-a făcut la stăruința diplomației habsburgice, care spera să aibă în el un aliat („Századok”, 1909, p. 360 și V. Motogna, *op. cit.*, p. 43). Despre rolul său ca dragoman al Porții vezi Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVII-e siècle* (RESE, X, 1972, nr. 2, p. 227—240).

După cum declara noul domn, „acum, cînd am venit domnia mea în țară, la domnie, am avut multă cheltuială cu acel agă care a venit cu schiptrul domniei mele și pentru haraci, căci l-a cerut domniei mele tot dintr-o dată”; întrucît găsise țara „foarte săracă și strîmtorată, una pentru multe oști care au călcat-o în fiecare an, alta ierăși pentru dabile”, domnul a trebuit să ia bani de la boieri și ierarhi; el luase astfel 600 de galbeni de la mitropolitul Anastasie Crimca, pe care i-a dat „pentru trebuințele țării” (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 461).

Pentru a atrage de partea sa puternica partidă filopolonă din țară, domnul a restituit partizanilor Movileștilor satele confiscate de Ștefan Tomșa, motivînd: „deci domnia mea cu tot sfatul nostru, am socotit și am aflat că dacă acei boieri au fost vinovați acelui domn, ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt vinovate, ocina lor, nicidecum” (*ibidem*, p. 370).

Despre această interesantă figură de domn, — un aventurier ca și Despot vodă — există o bogată literatură istorică: N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor (Al doilea memoriu)* Buc., 1899 (din AARMSI, s. II, t. XX); (este vorba de lucrarea lui Giovanni-Battista Malbi (Montalbani), *Vera relatione et avviso de Moldavia qualmente il serenissimo sublime nato Principe et Signore il signor Gasparo Gratiani Principe di Moldavia, duca di Naxia et signor di Paro il sodetto fertile e abundantissimo Principato della servitù torchesca liberato ha*, neutilizată de Xenopol; vezi trad. rom. în *Călători străini*, IV, p. 438—442 și 541—550); N. C. Bejenaru, *Gaspar Grațiani, domnul Moldovei (1619—1620) și luptele turco-polone din 1620* (CI, 1925, p. 79—99); V. Motogna, *op. cit.*, p. 41—47; Anton Mesrobeanu, *Nuovi contributi sul vaivoda Gaspar Graziani e la guerra turco-polacca del 1621 („Diplomatarium Italicum”, III, 1934, p. 126—239)*, care reproduce în anexă 179 de documente și fragmente dintre 1616—1621; D. Găzdaru, *Un dicționar istoric francez din sec. XVII despre voievodul Gaspar Grațiani („Arhiva”, 1939, nr. 3—4, p. 285—286)*; Rudolf Gassauer, *Gaspar Graziani, „Ein Fürst der Moldau von Habsburgs Gnaden”, Freiburg, 1962* (din „Buletinul Bibl. române”, IV, 1962); Mircea Dumitrescu, *Despre stemele domnilor moldoveni Despot vodă și Gaspar Grațiani* (RM, 1967, nr. 6, p. 560—562); I.N. Mănescu, *Ce reprezintă stema de pe portretul lui Gaspar Grațiani* (RM, 1969, nr. 5, p. 458—460); Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional — 1621—1672*, Buc., 1979, p. 40—41, care arată că Gaspar vodă „a ignorat tradiționala politică a Moldovei de păstrare a echilibrului de forțe dintre cele două puteri expansioniste”, Turcia și Polonia; Speranța Teodora Rădulescu, *Un sigiliu inelar de la Gaspar Grațiani („București”, 1980, p. 235—240)*.

Despre relațiile domnului cu vornicul Coste Bucioc vezi N. Iorga, *Privilegiul general al vornicului Coste Bucioc* (AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 939—947).

[27] Este vorba de lupta de la Țuțora, unde polonii și oastea lui Gaspar vodă se întăriseră în vechea tabără a lui Zamoyski; făcînd greșeala de a părăsi tabăra, oastea aliată a fost înfrîntă de tătari la 19 sept., 1620.

Grațiani asigurase pe hatmanul polon Stanislaw Zolkiewski „că turcii au oaste mică”, întrucît tătarii erau preocupați de cearta între hanul Djanibek Ghirai al II-lea și Calgai, frațele și moștenitorul său; aceștia s-au împăcat însă „și au venit șaptezeci de mii” de tătari care au obținut victoria, ucigînd numeroși poloni, printre care și hatmanul Zolkiewski.

Despre această luptă nefericită vezi: Anton Prochaska, *Hetman Stanislaw Zolkiewski*, Varșovia, 1927; Fr. Suwara, *Przyczyny i skutki kleski Cerkowiej 1620 r.* [Cauzele și urmările înfrîngerii de la Țuțora din anul 1620], Cracovia, 1930 (extras); Olgierd Gorka, *Uwagi orjentacyjne o Ta'arach polskich i obcych* [Observări de orientare asupra tătarilor în Polonia și în alte țări], Zamosc, 1935 (extras din *Rocznik Tatarski*, II); Horia Oprișan, *Un izvor polon asupra luptei de la Țuțora (1620)* (RI, 1939, p. 242—244).

Dezastrul oștilor polone a fost relatat și de Radu Mihnea, domnul Țării Românești, care se va strădui apoi să medieze pacea între poloni și otomani. Vezi I. Minea, *O scrisoare a lui Radu Mihnea despre dezastrul polon în Moldova în anul 1620* (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 230—231) (după *Erdélyi történelmi adatok*, 1856); vezi și *Călători străini*, IV, p. 443—472 și I. Corfus, *Documente*, p. 99—105.

Menționăm că — în vederea luptelor cu turcii — Grațiani a încercat să recruteze oșteni din Țara Românească. Vezi P.P. Panaitescu, *O scrisoare românească a lui Gavril Movilă către G. Grațiani (1620)* (RIR, 1932, p. 385—386).

[28] Alexandru Iliș a domnit doar un an (20 sept. 1620 — sept. 1621). Vezi beratul de numire la N. Iorga, *Noi porunci turcești către domnii noștri (1572—1658)* (RI, 1934, p. 382—383) ca și firmanul sultanului adresat, la 18—27 sept. 1620, lui Ștefan Bethlen să acorde sprijin lui Alexandru Iliș care fusese numit „acum” ca domn al Moldovei (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 189—190). Ultimele sale documente sînt date „în Tabără”, la 3 iulie 1621, și Iași, la 4 iulie (DIR, A, XVII, vol. V, p. 59). Noul domn a pedepsit „pre lege direaptă” pe cei doi asasini ai lui Gaspar Grațiani, hatmanul Șeptilici și postelnicul Goia, deși fostul domn dusesese o altă politică.

În vara anului 1621, cînd sultanul a întreprins campania împotriva Poloniei, trecînd prin Moldova, „n-au aflat nimic grijit, nici poduri, nice conace și țara aflînd-o fugită și stricată de leși, s-au scîrbit (sultanul) pre Alexandru vodă foarte rău, așa cît era numai să-l omoare”; pînă la Hotin, unde a mers sultanul, domnul țării a fost purtat în obezi ca un răufăcător (M. Costin, *Opere*, p. 76).

N. Iorga îl judecă cu multă asprime pe Alexandru Iliș, considerîndu-l „cea mai nulă ființă dintre toți cei ce s-au perindat pe tronurile țărilor române în secolul al XVII-lea” (*Socotelile Brașovului*, Buc., 1900, p. 157).

După opinia lui Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 45, neluînd măsuri pentru aprovizionarea oastei turcești aflate în campanie, Alexandru Iliș căuta „să slăbească forța loviturii otomane asupra Poloniei”, ceea ce este cam greu de crezut ținînd seama de primejdia la care se expunea domnul.

Întrucît Xenopol nu amintește despre pacea de la Hotin din 29 sept./9 oct. 1621, va trebui să arătăm că prin această pace Moldova rămînea mai departe sub suzeranitatea otomană, interzicîndu-se categoric orice amestec polon în Moldova, Țara Românească și Transilvania, punîndu-se astfel capăt influenței politice polone — îndeosebi în Moldova — care data de la sfîrșitul sec. XVI.

Despre războiul polono-turc din 1621 și pacea încheiată la Hotin există numeroase lucrări, din care amintim: Josef Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621)* [Istoria războiului de la Hotin], Cracovia, 1921; Marja Kasterska, *Les Roumains dans une épopée polonaise du XVII-e siècle. La guerre de Chocin, Wojna Chocimska par Vaclav Potocki*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 207—222; și extras; M.A. Aleberli, *Hotinskaia voina (1621 g)*, Cernovți, 1957; Edmund Schütz, *An Armeno-kipchak Chronicle on the Polish-Turkish War in 1620—1621*, Budapesta, 1968. Textul privitor la evenimentele din anii 1620—1621 a fost tradus și publicat de A. Pippidi, *Cronica armenilor din Camenița. Noi spicuiuri privitoare la istoria românilor („Studii”, 1973, nr. 1, p. 145—155).*

[29] Ștefan Tomșa a fost numit din nou domn în oct. 1621, după încheierea păcii de la Hotin (primul său document este din 4 nov. 1621), fiind mazilit în sept. 1623, la cererea regelui Poloniei, care „nu vrea să-l aibă de vecin, fiindcă este un tulburător și trădător și slugă nedreaptă împărătească” (I. Corfus, *Documente*, p. 110). La 15 oct. 1622 regele Poloniei intervenise la Poartă pentru numirea ca domn a lui Petru Movilă viitorul mitropolit (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 524—525).

Ștefan II Tomșa a lăsat o bună impresie cronicarilor. Potrivit lui Radu Popescu, *Istoriile*, p. 84, domnul „făcea dreptăți săracilor, iar pe boieri nici cum nu-i iubea, pentru jafurile ce făcuse țării în zilele lui Constantin (Movilă) vodă, fiind cocon tînăr”. Deși îl acuză că — în prima domnie — era „vărsătoriu de sînge”, Miron Costin, *Opere*, p. 62—63, îl laudă pe domn pentru grija ce o purta armatei: „n-au fost nice la o domnie grijită bine pedestrima, cu haine tot de feleandrăș, cu nasturi și cu ceprage de argint”. În domnia a doua „era țara în pace și în tot bivșugul” (*ibidem*, p. 88).

[30] Despre Locadello vezi *Călători străini*, V, p. 30—32. El este autorul unei descrieri a Țării Românești, publicată în același volum, p. 33—36. Despre numirea sa ca domn vezi Hurmuzaki, VIII, p. 398—399.

[31] Radu Mihnea a domnit din sept. 1623 (primul său document datează din 3 nov. 1623) pînă la 23 ian. 1626, cînd a încetat din viață.

După cum rezultă din documente recent publicate, Radu Mihnea a fost numit domn la cererea solului polon Cristofor Serebkowicz, care a transmis marelui vizir dorința regelui său de a fi înlocuit Ștefan Tomșa cu Radu, care era apreciat ca fiind „bun și meritos ... prin virtutea lui” (I. Corfus, *Documente*, p. 110).

Pe lîngă sprijinul Poloniei, domnul a mai dat 200 000 de scuzi marelui vizir și alți 100 000 unei persoane care a mediat pe lîngă acesta atît numirea lui Radu în Moldova, cît și rămînerea ca domn în Țara Românească a lui Alexandru Cuconul, fiul lui Radu. Raportul diplomatic din 17 sept. 1623 — care ne furnizează aceste știri — afirmă că domnul era „tres

gallant homme et fort de ses amis". (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 223). Despre aceste împrejurări vezi Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin* (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—15).

De mazilirea lui Ștefan Tomșa nu a fost străin nici Radu Mihnea, despre care Miron Costin, *Opere*, p. 88, afirmă că „nice într-un chip nu-l lăsa în pace . . . , ce săpîndu-l totdeauna și astădzi și mine, i-au venit lui Ștefan vodă mazilirea”.

Radu Mihnea a condus țara înconjurat de numeroși sfetnici greci: Aslan mare vornic, Tudori, pîrcălab de Hotin, Trufanda, pîrcălab de Neamț, Mihai Cantacuzino mare postelnic, Constantin Cantacuzino mare paharnic, Hrizea mare vistier, Nicolachi stolnic, Mihai Fortuna mare comis etc. Despre înmormîntarea sa la București vezi supra cap. I, nota [73].

Vezi și N. Iorga, *Frații păgîni ai lui Radu Mihnea* (RI, 1924, p. 81—82); Sever Zotta, *Doi frați ai lui Radu Mihnea călugări în Moldova* (RA, 1924, nr. 1, p. 135—137); I. Minea, *Note. O scrisoare ungurească a lui Radu Mihnea din 16 oct. 1623* (CI, 1929—1931, p. 349—350).

Merită să mai amintim și faptul că Radu Mihnea a lăsat posterității amintirea unui domn învățat. Radu Popescu, *Istoriile*, p. 89, „a auzit den bătrîni” că domnul „au fost om foarte înțelept și învățat, (știind) grecește, letinește, frîncește”. Matei la Mirelor — care l-a cunoscut personal, ca egumen al m-rii Dealul — afirmă că, pe lângă „carte elinească și grecească” pe care și-a însușit-o „pe deplin” în Italia, a mai învățat apoi la Constantinopol „carte și limbă arăbească” (N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine*, p. 22—23). Despre prezența viitorului domn la studii la Veneția în 1595 — unde tatăl său îi lauda rîvna cu care învăța „literile” — vezi N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896, p. 105—106).

[32] Despre conflictul dintre Mehmed Ghiray și fratele său Șahin Ghiray, pe de o parte, și Poarta otomană vezi amănunte la Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 55—60. Conflictul a afectat și țările române, care au fost prădate de oștile lui Șahin Ghiray în 1624. Vezi și Bohdan Baranowski, *Polska a Tatarszyzna w latach 1624—1629*, Lodz, 1948.

[33] Miron Costin, *Opere*, p. 92—93, afirmă: „după moartea Radului vodă celui Mare (= Mihnea), boierii și țara, vădzînd pre Barnovschii hatmanul om de țară și fără cuconi și cunoscut împărăției (turcești) cu slujbele ce făcuse la Hotin . . . și știut și căpeteniilor tătărăști, ales lui Cantemir, . . . au ales cu glasurile tuturor pre Barnovschii hatmanul de domnie și au mîrs o samă de boieri la împărăție de i-au adus steag de domnie”.

Despre domnia lui Miron Barnovschi vezi îndeosebi Aurel H. Golimas, *Un domnitor — O epocă. Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, voievod al Moldovei*, Buc., 1980. Se mai pot consulta: S. Zotta, *Știri noi despre Movilești și amănunte interesante despre viața lui Miron Barnovschi* („Arhiva genealogică”, 1912—1913, p. 228—237); I. Minea, *O inovație juridică a lui Miron Barnovschi*, Iași, 1932 (extras din „Întregiri”, 1932, p. 3—21); G. Duzinchevici, *Miron Barnovschi Moghilă și Polonia*, Cluj, 1938 (extras din AIINC, 1936—1938, p. 166—222); N. Grigoraș, *Starea vecinilor din Moldova în anii 1626—1630 și răscoala lor* (SCȘI, 1954, fasc. nr. 3—4, p. 419—438); idem, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și mitropolitul Anastasie Crimca* (MM, 1957, nr. 1—2, p. 71—79); G. Ungureanu, *Date inedite cu privire la redactarea actelor în cancelaria lui Miron Barnovschi* (RA, 1965, nr. 2, p. 85—88) etc.

Documentele privind organizarea mănăstirilor moldovene au fost publicate de V. A. Urechia, *Document referitor la limba românească*, în vol. *Memorii*, Buc., 1889, p. 69—81 + un facsimil; Visarion Puiu, *Pentru istoria monahismului din Moldova* („Arhivele Basarabiei”, 1929, nr. 3, p. 1—6).

[34] Textul nu este greu de înțeles: „și oricine den curteni de nevoie au răsărit de la ocina sa, ori la sat boieresc, ori la sat domnesc, pre toți i-au adus la breslele sale și la locul său” (M. Costin, *Opere*, p. 94). Este vorba de readucerea curtenilor fugiți din satele lor la locurile de unde plecaseră, o dată cu „volnicia” făcută „să dea numai la bir odată într-un an”.

[35] Este vorba de prelungirea la 7 ani a termenului de urmărire a vecinilor fugiți, după ce în 1626 termenul de prescripție era numai de un an. Vezi P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (SMIM, I, 1956, p. 116).

Mai trebuie să spunem că Miron Barnovschi a fost și un mare ctitor: a construit biserica ce-i poartă numele din Iași, mănăstirile Hangu și Bîrnova, biserica din Toporăuți, a isprăvit mănăstirea Dragomirna, etc. După cum spune Miron Costin, „mănăstiri și biserici cîte au făcut (Barnovschi) în așa scurtă vreme nici un domn n-au făcut”. Vezi Vasile Drăguț, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi* (BMI, 1973, nr. 1); A. L[apedatu], *Icoanele lui Barnovschi vodă dela Moscova și zugravii Trei Ierarhilor din Iași* (BCMI, 1912, p. 110—124).

[36] Vina cea mare a lui Barnovschi a fost faptul că întreținea relații bune cu Polonia; la 20 febr. 1629 el obținuse chiar indigenat polon. (I. Corfus, *Documente*, p. 127). El nu a alergat la Poartă — cum susține Xenopol — ci s-a retras în Polonia, la moșia sa Ustia sau Uscie, de unde a încercat apoi să ocupe din nou tronul cu sprijin polon. Vezi și tratatul de alianță încheiat cu regatul polon la I. Corfus, *op. cit.*, p. 127.

De mazilirea domnului Moldovei nu a fost străin nici Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, care intenționa pe atunci să devină rege al Poloniei. După cum rezultă dintr-un raport

venețian din 12 mai 1629, principele dorea să înlocuiască pe domnii țărilor române extra-carpatice deoarece nu avea încredere în ei (disegna di far mutar li Principi di Valachia e Moldavia come non suoi molto confidenti). Vezi Lipót Ováry, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 758; cf. R. Ist., 1987, nr. 6, p. 569.

La jumătatea lunii iulie, caimacanul Regep pașa scria lui Bethlen că i-a satisfăcut cererea, făcută de mai multe ori, „et concessio in luoco suo (= Barnovschi) al Alessandro (= Cuconul) già Vaivoda della Valachia” (Lipót Ovary, *op. cit.*, p. 770).

[37] Testamentul lui Miron Barnovschi a fost redactat între 25 iunie și 1 iulie 1633, în timp ce fostul domn se afla în închisoarea de la Bostangi-Bași (A. Golimas, *op. cit.*, p. 202). Vezi și textul testamentului, *ibidem*, p. 207–211.

[38] M. Barnovschi nu făcea parte din „poporul de jos”; el era fiul lui Dumitru B. mare paharnic și mare postelnic al lui Ieremia Movilă (1597–1606), fiind căsătorit cu Elena-Elisabeta, fiica lui Melentie Balica și a Scheaucăi Movilă (N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 293). Prima sa soție a fost Antemia, fiica lui Gavriil Vartic vornicul (G. Ghibănescu, *Surse și izvoade*, XXI, p. 121).

[39] Xenopol inversează faptele: Barnovschi a fugit întâi în Polonia, de unde s-a dus peste 4 ani, în 1633, la Poartă, unde și-a găsit moartea. Eroarea se datorește datării greșite a testamentului fostului domn; vezi supra nota [37].

[40] Alexandru Cuconul — „om și de trup și de hire slab și boliaș” — a domnit de la 22 sept. sau 2 oct. 1629 (Veress, *Documente*, IX, p. 293) până la 28 april 1630, când a fost mazilit. În timpul domniei sale, Miron Barnovschi a încercat să reocupe tronul, dar trupele sale au fost alungate de forțele domnești conduse de Lupu Coci vornicul și Grama stolnicul. Vezi N. Iorga, „Coconul” lui Radu Mihnea și capuchehaia Curt Celebi, cu prilejul unui document inedit de la Alexandru Coconul (RI, 1932, p. 97–102); C. A. Stoide, *Curt Celebi* („Rev. critică”, X, 1936, p. 34–38).

[41] Moise vodă a fost instalat pe tron la sfârșitul lui april 1630, fiind mazilit în nov. 1631 pentru relațiile sale cu regatul polon. Miron Costin, *Opere*, p. 96, îi face un portret favorabil: „om blînd, un miel de hire, nelacom, nemăruia rău. Multe case de gios, lipsite, au scos în fruntea lăcuiților țării, ales pe Ciogolești”.

Ni s-au păstrat sfaturile date de Petru Movilă domnului Moldovei la 1631, publicate cu traducere de G. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 183 și urm.

[42] Alexandru Iliș (nu Cuconul!) a fost numit domn în nov. 1631. Boierii moldoveni — care păstrau o amintire nefavorabilă despre prima sa domnie — au încercat să împiedice venirea sa în țară, dar nu au reușit. Domnia lui se caracterizează printr-o aspră fiscalitate. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1, p. 49.

[43] Vezi supra, cap. I, nota [82].

[44] Despre aceste împrejurări vezi amănunte la: Aurel Golimas, *Diplomatul Constantin Batiște Vevelli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633* („Studii și cerc. istorice”, 1943, p. 411–419); V. Neamțu, *Răscoala din Moldova din primăvara anului 1633* (AȘUC, istorie, filologie, 1956, nr. 1–2, p. 19–34); Nițșor Cazacu, *Istoricul bisericii Batiște din București* (G. B., 1964, nr. 9–10, p. 777–784).

[45] Moise Movilă — căsătorit cu Ecaterina, fiica lui Radu Mihnea — a fost ales domn de boierii moldoveni duși la Poartă cu Miron Barnovschi, la 5 iulie 1633, fiind mazilit în april 1634 ca urmare a nereușitei campaniei lui Abaza pașa contra Poloniei, la care a luat parte și Matei Basarab.

[46] Participarea la campanie a cauzat multe neplăceri celor doi domni români. După cum spune Miron Costin, pe munteni și pe moldoveni nu-i trăgea inima „să meargă creștin asupra creștinului”, ceea ce i-a făcut pe otomani să-i amenințe cu săbiile pentru a-i determina „să meargă de frica lor la năvală” (*Opere*, p. 106–110). Pentru a-l determina pe Abaza pașa să pună capăt expediției, cîțiva călăreți moldoveni au răspîndit în tabăra otomană zvonul că se apropie o mare oaste de cazaci; această informație, ca și „răceala celor două țări (românești) la bătaie” l-au făcut pe comandantul otoman să ordone retragerea.

Cînd și-a dat seama că vestea cu cazacii a fost falsă, Abaza pașa a pus „gînd foarte rău și pre domni și pre boieri”, dar Matei Basarab „ș-au tocmnit prea lesne lucrurile cu el, fiindu-i cirac”. În schimb, intrigile vornicului Lupu Coci (viitorul domn Vasile Lupu) l-au determinat pe pașă să ceară la Poartă mazilirea lui Moise Movilă, înlocuit curînd pe tronul Moldovei tocmai de fostul vornic, fapt ce a provocat iritarea polonilor.

În timpul campaniei otomane la Camenița, turcii au făcut mult rău Moldovei; după cum spunea un martor ocular: „începînd de la apa Prutului și pînă la Nistru, n-a mai rămas o casă; toate le-au ars și pe mulți dintre ai noștri i-au dus în robie” (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 51).

[47] Despre problema periodizării istoriei la Xenopol va fi vorba în postfața la vol. IV.

PARTEA A IV-A

« FENOMENE GENERALE
ALE VIETII ROMÂNEȘTI
ÎN
PERIOADA SLAVONISMULUI »

STAREA ECONOMICĂ ȘI ÎNRIURIREA EI ASUPRA ORGANIZĂRII SOCIALE

Par. 1. Starea economică

Așezămintele unui popor se pot schimba sub influența a două puteri care determină înaintarea sau îndărăptarea lor ; aceste sînt ideile și starea lui socială. Aceasta din urmă lucrează în chip statornic și neîncetat asupra lor, modificîndu-le amăsurat cu schimbările cărora ea însăși este expusă. Ideile, dimpotrivă, pot provoca crize grabnice și prăpăstuite, care transformă deodată starea societății. Astfel popoarele trec aproape fără nici o înriurare a ideilor de la starea de vînător la cea de păstor, de la aceasta la agricultură, comerț sau industrie, fiecare din atare stări atrăgînd după sine niște așezăminte anumite ce se schimbă de îndată ce s-a schimbat felul producțiunii avuțiilor.

Se înțelege de la sine că asemenea prefaceri se petrec foarte cu încetul, și adeseori trebuie să treacă veacuri întregi spre a se simți modificarea intervenită în vreun așezămînt. Dimpotrivă, de îndată ce lumea ideilor începe a se mișca, așezămintele se schimbă, adeseori cu o mare repejune, și nu mai cunoști mîine poporul de ieri ; transformări ca acele produse de creștinism, de Revoluția franceză, de descoperirea aburului, operate în cîțiva ani, nici secolii întregi ale unei dezvoltări sociale nu le-ar fi putut îndeplini.

Poporul român, în istoria lui mai veche și pînă la pragul timpurilor noastre, n-a cunoscut aproape deloc înriurirea ideilor asupra dezvoltării așezămintelor sale. Ea fu determinată aproape exclusiv de mersul obștesc al societății, pe cînd, dimpotrivă, de la începutul veacului a XIX-lea, o lume bogată de idei, făcîndu-și loc în mintea lui, aduse după sine cea transformare minunată a vieții sale, care ne pune cu drept cuvînt în adîncă mirare ; nici că se poate asemana progresul efectuat în timp de veacuri întregi cu acel realizat în puținii ani ce ne despart de începutul secolului în care trăim [XIX].

Cu toată această deosebire radicală în modul dezvoltării noastre, să nu ne înșelăm a crede că istoria veche a poporului român este repetarea acelorași fapte pe unul și același teatru de lucrare. Și ea ascunde o dezvoltare înceată, nesimțită, însă de aceea chiar mult mai puternică și mai hotărîtoare, decît cea efectuată în grabă sub îmboldirea schimbătoarelor idei. În orice caz, multe din formațiunile lăsate de timpurile trecute sînt elemente de care trebuie să ținem socoteală în timpurile de acum, și ele nu pot fi pe deplin înțelese dacă nu vom urmări originile și dezvoltarea lor.

Am schițat aiurea începuturile așezămintelor de căpetenie ale poporului român¹ și ne rămîne acuma de studiat cum s-au prefăcut ele în decursul celor două veacuri a cărora istorie am încercat a o expune în paginile precedente.

Transformarea stării așezămintelor poporului nostru provenind din aceea a stării sale sociale, trebuie întâi să căutăm a ne da samă despre schimbările încercate de aceasta din urmă. Prima și cea mai însemnată prefacere îndeplinită, care se înfățișează minții cercetătoare, este *căderea țărilor române sub stăpînirea <dominația> otomană*.

Valahia întâi, Moldova după dînsa căutaseră apărare și proteguire în închinarea către puternica împărăție a otomanilor. Fiind date însă elementele intrate în legătură, cel românesc mic și dezbinat, al turcilor mare, puternic și obijduitor, era firesc lucru ca închinarea să se schimbe în supunere și ascultarea în robie. Această uzurpare a unor căderi abuzive din partea turcilor era cu atîta mai firească cu cît sistemul urmăririi la tron în țările române, făcînd cu totul nesigură domnia, împingea pe pretenedenți a se îndrepta către puterile străine spre a găsi acolo sprijin împotriva competitorilor lor și, între aceste puteri, care era oare mai în stare a asigura izbînda decît proteguitoarea în curînd stăpîna țărilor române?

În Muntenia am văzut cum amestecul turcilor combătea pe acel al ungarilor, încă de pe timpul urmașilor lui Mircea, mai rostit însă de la Radu cel Frumos, pe care ei [turcii] îl așază chiar în tronul acelei țări (1462). În curînd, lupta de la Mohacs și căderea Ungariei sub stăpînirea turcească aduc Muntenia într-o atîrnare aproape deplină de puterea otomană, «îndreptînd pe competitori nu mai mult către două state rivale, ci către unul și același care înconjură din toate părțile aproape cu stăpînirile lui insula cea mică a statelor române».

În Moldova stăpînirea <dominația> turcească se începu cu alungarea lui Petru Rareș din scaun de către Soliman al II-lea și înlocuirea lui de însăși autoritatea sultanului cu Ștefan Lăcustă. „Și le-au *pus* domn pre Ștefan-Vodă, feciorul lui Alexandru-Vodă”, însamnă Ureche în laconismul său cuprinzător acest întâi amestec al turcilor în domnia Moldovei.²

Este probabil, deși nu avem dovezi pozitive în asemenea privire, că domnii munteni începuseră încă de timpuriu a cumpăra domnia de la turci, căci altfel cum s-ar putea explica urcarea lui Vlad al IV-lea [Vlăduț] în scaunul Munteniei în 1510, cînd, cu toate că predecesorul său Mihnea fusese răsturnat prin partida Basarabilor, nu ei ajung a pune mîna pe tron, ci tocmai acel Vlad al IV-lea ce petrecea la Constantinopol și care era frate cu domnul detronat?³ [1] Apoi Radu de la Afumați, după ce este închis de turci din pricina omorului făcut de el în otomani cu prilejul luptelor sale cu Mohamed <Mehmed>-bei, prin ce minune oare izbutește el nu numai a dobîndi iertarea sultanului, dar încă și reintegrarea lui în scaunul Munteniei?⁴[2].

Totuși nu este de tăgăduit că, deși turcii vor fi speculat încă de pe atunci domniile Munteniei, schimbarea acestora se făcea mai cu seamă după stăruința partidelor potrivnice ale Dăneștilor sau Băsărăbeștilor și Drăculeștilor; turcii nu provocau atîta pe cît susțineau sau favorau competițiile. Cu încetul însă rolul Porții se schimbă; o vedem începînd a impune domnii, fără a se îngriji de simpatiile sau antipatiile celor două mari partide ale Munteniei. Sub această apăsare, partidele se desfac. Ele combat

¹ Vol. II, p. 160 și urm.: *Organizarea primitivă a țărilor române*.

² Ureche, în *Letopisește*, I, p. 164 [ed. C. Giurescu, p. 146].

³ Vol. II, p. 391—393.

⁴ *Ibidem*, p. 398—404 [Radu de la Afumați nu a fost închis de turci].

adeseori pe înșiși membri de-ai lor, puși în domnie fără al lor consimțământ, ci din omnipotența turcească. Astfel se întâmplă cu Mircea Ciobanul care, deși din partida Drăculească, se răscoală contra lui Radu Paisie, ce era și el din aceeași partidă [3].

Strămutându-se sprijinul cu care se obținea tronul dinlăuntru în afară, vedem că competitorii nu mai urmează ca înainte interesului de partidă pentru a pune mîna pe tron, ci interesului individual.⁵ Turcii începură a pune și depune pe domni fără să întrebe de țara pe care trebuiau să domnească. Din chiar această împrejurare noi deducem că turcii nu făceau aceste schimbări de dragul schimbărilor, ci din alt motiv, mai firesc și mai înțeles, interesul bănesc, care totdeauna a jucat un mare rol la poporul otomanilor. Sînt cunoscute înspăimîntătoarele jafuri bănești comise de Ibrahim-pașa, Rustan-pașa și Mohamed Sokoli, cei trei vestiți viziri ai marelui Soliman al II-lea,⁶ și o asemenea colosală corupție nu poate fi gîndită fără începuturi mai vechi, deși istoria nu ne-a păstrat dovezile acelor.

De la Petru Rareș înainte se dă pe față sistemul cumpărării domniilor române din mîinile turcilor. Am arătat la domnia acestui principe darul cel minunat a două mărgăritare în mărimea unor pere, făcut de Rareș fiicei sultanului și pe însuși Rareș l-am văzut ducîndu-se la Constantinopol cu toate avuțiile lui, care încă neajungîndu-i, el se înconjoară aice de greci și de neguțatori italieni ba chiar și evrei ce-i împrumutară sumele trebuincioase pentru a dobîndi nu numai iertarea, dar și restabilirea lui în scaun.⁷

Darurile devin îndatoritoare de cîte ori se înfățișa înaintea Porții vreun trimis al domnitorului român. Așa, în 1550, boierii trimiși de Mircea Ciobanul și Ilie Rareș pentru a fi primiți de sultanul dau, cel din Moldova 5000 galbeni, trei [bucăți de] stofă de mătase cu aur, cîteva vase de argint și doi șoimi, unul alb și celălalt negru; cel din Muntenia, 6 cai buni și mai multe blănuri frumoase de cacom⁸.

De la Petru Rareș înainte, domniile române devin tot mai mult o jucărie în mîinile turcilor, mai ales de cînd doamna Chiajna introduce în scenă și pe femeile din harem ca elemente determinatoare ale numirii domnului. Sumele colosale vărsate de dînsa pentru cîpătuirea lui Petru Șchiopul <cel Tînăr> și Alexandru al III-lea cu domniile țărilor române, lupta cea strașnică cu punga în mîna urmată între Petru Cercel și nepotul Chiajnei își găsesc în Moldova o vrednică paralelă în cumplinele domnii ale lui Petru Șchiopul, Iancu Sasul și Aron Tiranul, cel restituit în scaun după stăruința creditorilor turci.

Se introdusese de timpuriu sistemul reînnoirii domniei la trei ani [4], cînd domnii erau îndatorați să vină în persoană la Constantinopol să aducă un dar; așa Ilie Rareș pare a fi făcut începutul acestui obicei cel puțin pentru Moldova, cînd se duce în 1551 în capitala Turciei, ducînd cu el ca dar 100 de cai.⁹ [5]

Cînd Mihai Viteazul ridică în Muntenia steagul răsculării, țările române căzuseră față cu turcii în o robie și o degradare care cu greu și-ar putea găsi părechea în analele omenirii [6].

Revoluția <ridicarea la luptă> de atunci a domnilor români tăie pentru un moment turcilor pofta de a mai exploata țările lor. Curînd însă după moartea lui Mihai, ei reîncep iarăși vechiul lor sistem, mai întîi cu oarecare

⁵ Vezi acest volum, p. 355.

⁶ Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 98 și urm.

⁷ Vol. II, p. 455.

⁸ Giovanni Malvezzi, raport din 23 febr. 1550 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 257).

⁹ Raportul lui Malvezzi din 22 mai 1551 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 263).

teamă și sfială; mai apoi, văzînd că pot să îndrăznească, îl readuc iarăși la vechea lui înflorire. Domniile se schimbă din nou într-un chip prăpăstuit sub mistuitoarea corupție turcească¹⁰ «și să nu se creadă că această nestatornicie ar fi fost privită ca ceva normal de oamenii de atunci. Numai unii din ei erau loviți de veșnicile frămîntări din țările române. Așa găsim pe ungurul Șt. Erdely exclamînd în scrisoarea din 1623 către bistrițeni: „Nu e oare de mirat, domnule, cînd aceste țărișoare sînt supuse unor schimbări atît de mari» ?^{10bis}.

Ce urmări avut-a acest nenorocit sistem asupra întregii vieți a țărilor române, iată ce avem să cercetăm.

La început veniturile acestor țări, provenite din dări numite pe atunci slujbe, se cuveneau în întregimea lor domnului, care se dezbrăca de o parte din ele în interesul pușinilor boieri ce-i ajutau la ocîrmuire. Veniturile țărilor erau deci întregi domnești. De îndată ce ele căzură sub turci și începură a plăti peșcheșul, prefăcut curînd după aceea în haraci, dările scoase trebuiră să se adaoge spre a întîmpina noua nevoie, fără a îngusta veniturile domniei.

Cheltuiala cea adăugită de îndată aduse o mai mare apăsare a dărilor. Cu cît deci se sporea haraciul către turci cu atîta se mărea măsura dăjdiilor [7]. De la 3 000 de galbeni sub Mircea cel Mare, el se urcă pe timpul lui Vlad Țepeș la 10 000, pe lîngă cei 500 de copii*, de care valorosul domn vroind să mîntuie nefericita țară, întreprinsese marea și glorioasă luptă pentru neatîrnarea ei. Pînă pe timpul lui Petru Șchiopul <cel Tînăr> tributul Munteniei ajunsese la 40 000 de galbeni.

În Moldova de asemenea tributul crește de la 3 000 de galbeni la 12 000 pe timpul lui Petru Rareș. Pînă la Ioan-Vodă cel Cumplit, tributul se urcase la 20 000 de galbeni și turcii cerură îndoirea lui de la acest domn, îndoire ce era făgăduită de Petru Șchiopul și pe care acesta o și dădu după nimicirea răscoalei lui Ioan prin turci. Pe timpul lui Gaspar Grațiani el era de 58 000 de galbeni.¹¹ [8]

Afară de tribut, țările române erau îndatorate a trimite la Constantinopol o sumă de provizii care erau plătite uneori, alteori însă date în dar [9]. Chiar însă cînd le plăteau, turcii dădeau pe ele cele ce le convenea lor.

Atîta erau de numeroase și de neapărate aceste provizii pentru traiul capitalei, încît pe timpul lui Mihai Viteazul, izvorul lor fiind secăt, se naște o mare scumpete în Constantinopol. Pe timpul turburărilor pricinuite de Matei Basarab și Vasile Lupu, se ivește o foamete în Constantinopol.¹²

Dar aceste dări regulate nu erau nimic pe lîngă cheltuielile lăturalnice, mai ales darurile făcute pentru cumpărarea domniei. Aici sumele ajung într-adevăr proporții fabuloase pentru slabele puteri ale țărilor române. Cîtă nesfîrșită cîtime de bani au vărsat Chiajna, Aron Țiranul, Alexandru al III-lea în mîinile turcilor, cine ar mai putea-o calcula? Aron pleacă de la Poartă, lăsînd acolo o datorie de 1 000 000 de galbeni. În timpul furiei celei mari a luptei pentru tronul muntean dintre Mihnea al II-lea

¹⁰ De la Neagoe Basarab pînă la Mihai Viteazul, în decurs de 62 de ani (1521—1593), domnesc 21 de domni și în răstimpul de 32 de ani care trece de la moartea eroului muntean pînă la Matei Basarab (1601—1633), se strecoară 9 domni pe tronul Munteniei. În Moldova, de la moartea lui Petru Rareș pînă la Vasile Lupu, pentru 88 de ani, avem un număr de 26 de domnitori. În mijlociu deci domnia fiecăruia ține ceva peste 3 ani.

^{10bis} Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 932 ».

¹¹ Raportul lui Polo Minio către Senatul venețian, 16 oct. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 598).

* Vlad Țepeș nu a dat tribut de sînge.

¹² Vezi vol. IV. Compară și Pietro Foscatini către doge, 2 mai 1634 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 477).

și Petru Cercel, acel dintîi făgăduiește într-un rînd sultanului 600 000 de galbeni și 100 000 beglerbegului Greciei și, după ce dobîndește tronul, pentru a scăpa de Cercel, făgăduiește vizirului pentru moartea rivalului său nu o sumă numărată, ci una cîntărită, atîta aur cît ar putea duce 600 de cai! Bineînțeles că acestea erau făgăduinți numai, și de acele ce erau peste putință de îndeplinit. Ele arată însă nu mai puțin gîndul cu care se apropiau domnii de țările române, gînd de jaf și de despoiere neîmpiedecat și nețărnut, precum le era și cumplita putere pe care un obicei învechit le-o da asupra poporului.

De unde să se plătească însă asemenea sume? Din spinarea poporului, îngreindu-i neconținut birurile ce răspundea. Un domn iscodește goștina pe oi, necunoscută mai înainte; un altul poruncește să se ieie a zecea parte din boi din toată țara. Gemea ea sub povara asupritoare, însă trebuia să plătească, căci banii dați de domn dregătorilor Porții erau luați în cele mai multe rînduri cu împrumut de la turci, mai ales de la ienicerii cei retrași din armată și îmbogățiți prin jafurile făcute; apoi de la grecii ce stăteau și ei în legătură cu turcii și ale căror pretenții erau apărute ca și ale lor proprii.

Cînd domnul pleca în țară, am văzut cum o droaie de creditori se luau după el, însoțiți uneori de un ceauș turc, care să privegheze mai curînda încasare a banilor. Creditorii turci și greci însoțeau pe dăbilarii prin ținuturi, supunînd pe bieții locuitori la torturi cumplite, spre a-i sili să scoată bani cu orice preț și a-și lua astfel datoriile lor [10].

Neexistînd nici un control pentru efectuarea plății, aceasta se cerea de la cei bogați de două sau de trei ori, spre a se despăgubi astfel de lipsele lăsate prin cei de tot săraci. Apoi se cereau dările de la un sat pentru acoperirea neplății lor din partea unui altuia [11]. De aceea găsim documente care ordonă: „ca dăbilarii să nu aibă a opri socotelile unor oameni *pentru alte sate* și să le ia numai pentru ale lor dabile.”¹³

Rapoartele baililor venețieni sînt pline de tînguiuri asupra soartei sărmanului popor, care trebuia să ajungă prin aceste jafuri fără capăt la o totală exterminare.¹⁴ Turcii, văzînd că la fiecare schimbare de domn ei se îmbogățeau, provocau fără încetare asemenea crize, necătînd [nici] măcar dacă acel numit era sau nu favorabil politicii lor. Bani să deie, era singura condiție impusă competitorului și dacă chiar un domn din scaun s-ar fi oferit a-i hrăni într-un chip îndestulător, încă ei nu erau mulțumiți; vroiau să fie mai mulți concurenți spre a trezi lupta între ei, din care totdeauna ieșea un preț mai bun decît de la o simplă vînzare. De aceea Poarta avea totdeauna pretendenți în rezervă la Constantinopol, care să poată concura pe acei ce se înfățșau din țările române, „preten-denți de sămîntă”, cum îi numește în chip caracteristic un raport venețian.

Așa era în timp de pace; cînd izbucnea vreun război, starea devenea dacă se poate încă și mai rea: se cereau salahori pentru poduri, care pentru transporturi [12], provizii de tot felul, pe lîngă armată cîtă puteau s-o adune și bani ce se puteau storce. Așa am văzut că Alexandru Radu <Iliaș> este scos din Moldova pentru că nu pregătise la timp podurile peste Nistru și oamenii trimiși cu carăle de Mihai Viteazul sînt uciși pentru că întîrziaseră puțin pe drum.

¹³ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 96 (22 febr. 1613) [În DIR, A, veac. XVII, vol. III, nu este].

¹⁴ Mai sus, p. 355.

Să se adauge pe lângă aceasta prădăciunile comise de armatele străine atît musulmane cît și creștine ce se-ntîlneau adeseori pe corpul bietelor țări, precum bunăoară în timpul luptei dintre poloni și turci sub Movilești, sau cumplita devastare a Munteniei pe vremile răscoalei lui Mihai Viteazul; apoi năvălirile tătarilor, fie ele făcute ca dușmani, în timpul capricioaselor lupte ale lor cu turcii, fie chiar ca prietenî, bunăoară cînd sprijineau pe Tomșa contra Movileștilor.

«Aceste neorînduiri împingeau pe o mulțime de oameni la o viață prădalnică, și actele timpului se jăluiesc neconținut de mulțimea tîlhărilor ce pradă pe oameni, și mai ales mînăstirile.¹⁵ [13] »

Toate aceste silnicii nu mai lăsau sârmanului popor nici o zi de odihnă; el fugea neconținut prin munți și prin păduri, tăinuindu-și în afundurile lor averea lui cea mai de seamă, vitele ce îl hrăneau, singura lui bogăție. Nu numai țărani înșă erau jăfuiți; nici boierii nu scăpau de despoiere, căci acumă sprijinul domniei nu mai era atîta în boierii din țară, cît în puternicii din Constantinopol.

Turcii înșă, deși cereau mereu la bani, pretindeau ca domnii să nu provoace mișcări turburătoare prin stoarcerile lor, cînd atuncea erau numai decît înlocuiți. Mazilirea îi aștepta înșă tot atît de sigur în cazul cînd nu puteau răspunde sumele ce li se cereau sau nu-și plăteau creditorii.

Bieții domni, puși între ciocan și ilău, recurgeau la cruzimile cele mai sălbatice pentru a sili țara să primească fără murmur și fără opunere acest jug de fer și de foc. La ce foloseau înșă răscoalele sau pribegirea? De-abia domnul era schimbat și răul începea din capăt. Cel nou trebuia neapărat să calce pe urma celui vechi, căci și lui i se cereau bani și alt mijloc de a mulțami lăcomia turcească nu era decît despoierea țării.

Domnii înșă, nefiind siguri pe tron nici de azi pînă mîine, trebuiau să se îngrijească de a-și face bani albi pentru zilele negre ale maziliei, spre a avea cu ce să-și tocmească trebile și să dobîndească din nou domnia. Ei jăfuiău deci îndoit țările române, mai întîi în scopul de a-și plăti creditorii și a unge palmele cele totdeauna uscate ale turcilor; apoi spre a-și aduna pe sama lor o avere însemnătoare. Așa vedem pe Petru Cercel că, cu toate sumele colosale plătite creditorilor turci, iese din Muntenia numai după doi ani de domnie cu 43 de care de avuție: bani, scule și alte lucruri de preț. Iancu Sasul, de asemenea, după trei ani de domnie plătește datoria lui de 200 000 de galbeni pentru cheltuielile instalării și mai iese încă din Moldova cu 100 de care de avere, din aceste 40 cu bani. Mai amintim apoi pe Radu Mihnea, cel ce găsește mijlocul de a depune bani la banca Veneției, pe Moise Movilă, care la mazilirea lui trece în Polonia cu 1 400 de cai și 60 de povere de bani.¹⁶ [14]

Cum de puteau izvorî atîția bani din țările române? Pentru a înțelege aceasta nu este de nevoie a ne închipui, cum spune un document, că ele păreau a fi iscodit piatra filozofală, ci trebuie să luăm în privire numai împrejurarea că *tot venitul țărilor intra în punga domnilor* și că acest venit

¹⁵ Vezi, bunăoară, tînguirea egumenilor de la Sucevița către bistrițeni, 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 970) ».

¹⁶ Mai sus, p. 394. Într-o limbă încîlcită — cel puțin așa ne-o redă traducerea lui N. Iorga — un necunoscut scrie grecește lui Petru Șchiopul despre modul cum ar fi vorbit el cu sultanul <de fapt, cu Sinan pașa> privitor la stoarcerile țărilor române. „Să trăiești mulți ani! Să știi <afllă> că pieirea <acelui loc este în plus — N.S.> și starea [acelei țări] i-au venit încetul cu încetul <ceas cu ceas> pentru că se schimbă domnii: unul era cioban, [altul argat], altul cazac, și fiindcă nu se rînduiesc dintr-odată banii [haraciul] și sînt iarăși domni și vin și golesc lumea și pentru că dînșii adună avere și lucruri și pietre scumpe și nu le pasă de lume să vadă și nici domnii nu știu că <ce> este”. În felul ei, o naivă și minunată caracteristică a stării de asuprire a țărilor române la 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 309). [Vezi și traducerea mai completă la G. David, *Petru Șchiopul*, p. 224].

se putea urca, după voința lor, strângînd pe cît le plăcea coarda contribuțiilor. Așa un raport al lui *Polo Minio* către senatul venețian din 1620 ne spune că „venitul domnului Moldovei era de 350 000 de galbeni, mai mult sau mai puțin, după cum le impune principele să plătească, și în anul trecut, pe cînd eram eu acolo, știu că Grațiani a scos mai mult de 400 000”. Grațiani, pentru a-și face mai bună față la Poartă, urcase tributul ce era de 52 000 la 58 000 de galbeni, care împreună cu darurile și prezenturile zilnice ale pașilor aducea atare cheltuială la 150 000 de galbeni sau 150 de sume <pungi> de aspri (suma <somma> de aspri sau denari = 1 000 de galbeni). Pe lîngă acestea, mai ia și pașa din Moncastru (Cetatea Albă), sub pretext de întărituri ale cetății și de pază ale provinciilor, încă pînă la 100 000 de galbeni. Principele Valahiei poate încasa pe an pînă la 250 000, dar e supus la aceleași mîncătorii; însă, nefiind expus la atîtea pericole ca Moldova, trăiește și principele și poporul în mai multă liniște. Moldova e mai bogată; negustorii și boierii cîștigă [cu mult] mai mult în ea”. Această bogăție mai mare a Moldovei era însă numai relativă, căci același raport ne spune că „ambele provincii sînt destul de sărace și puțin poporate.”¹⁷

Venitul normal al ambelor țări române fiind de 600 000 de galbeni, putea fi ușor urcat prin stoarceri, care erau regula, la 800 000—1 000 000 pe an; dacă socotim cheltuielile turcești la 4—500 000 galbeni pe an pentru amîndouă țările, încă rămînea de domn cîte 250 000 de galbeni folos pe an, sau 375 000 lei. Din acest venit, cheltuiala cea mai de seamă a domnului era aceea făcută cu lefegiii, care însă în de comun nu se urcau decît la 2—3 000 și costau de la 10—15 000 lei pe lună, deci pe an pînă la 120—180 000 de lei. Rămînea deci domnului venit curat 200—300 000 de lei.¹⁸ [15]

Pentru vremurile lui Mihai Viteazul, care întreținea mai bine de 20 000 de lefegii, se înțelege că asemenea venituri erau neîndestulătoare, și tot atît de puțin vor fi ajuns ele unor domni ca Petru Cercel, Petru Șchiopul, Alexandru al III-lea, Aron Tiranul, care aruncau cu o furie nebună sume peste sume în pungile turcești și că jaful și despoierea trebuia să ieie în timpul lor un caracter de tot ascuțit care făcea de țările se „spărgeau”, risipindu-se oamenii prin munți, păduri și prin țările străine.

Sub un asemenea regim barbar și neomenos populația nu putea să crească, ci se menținea în un număr relativ neînsemnat față cu bogăția și întinderea țărilor române; așa am văzut raportul lui Minio spunînd că ele erau sărace și puțin locuite.

O altă descriere mai amănunțită a stării Moldovei este făcută de un episcop catolic, *Fra Bernardo Quirino* <Bernandino Quirini>, în 1599.¹⁹ Acesta, vizitînd cu prilejul cercetării stării parohiilor catolice din Moldova mai multe orașe din această țară, ne spune numărul caselor sau al familiilor ce le locuiau. Astfel, el ne arată că Suceava avea ca la 6 000 de focuri, [Bacăul, 4 000], Baia 3 000, Neamțul 250, Troțușul 3 500, Hușii 1 300 <1 030>, Cotnarii 3 500, Romanul 400. Raportul populației către case sau familii este indicat de episcop numai pentru populația catolică, arătînd bunăoară că la 300 de familii catolice veneau 1 400 de suflete; aiurea la 62 de familii 435 de suflete și aiurea încă la 68 de familii un număr de 394; în mijlociu deci și pe atunci populația obicinuită era de 5 suflete la un foc.

¹⁷ Raportul lui Polo Minio din 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 598) [*Călători străini*, IV, p. 486].

¹⁸ După calculul făcut mai sus, corespunde la 5 000 000 — 7 500 000 de lei noi.

¹⁹ Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 545—551 [*Călători străini*, IV, p. 37—42].

Admițînd aceeași proporție și pentru populația românească, avem următoarele cifre pentru numărul locuitorilor din orașele cercetate de Bernardo: Suceava 30 000, Baia 15 000, Neamțul 1 250, Troțușul 17 500, Hușii 6 500, Cotnarii 17 000, Romanul 2 000. Dacă ne gîndim că Suceava era reîntoarsă pe timpul lui Ieremia Movilă la starea de capitală²⁰, atunci fără îndoială că numărul de 30 000 de oameni ce o locuia este destul de mic și tot astfel cu celelalte orașe mari de pe atunci: Cotnarii, Troțușul, Baia, care nu numărau mai mult de 18 000 de oameni.

Că satele erau mici și ele, ca și orașele, se vede din același document care arată numărul familiilor din orașul <satul> Săbăoani și satele înconjurătoare din ținutul Romanului: Berindeștii, Tomașanii <Tămășeni>; Lucacianii <Lucăcești>, Giulianii <Adjud> și Lucenii, în total numai la numărul de 300, cu 1 400 de suflete, toți unguri ca și astăzi, pe cînd acuma numără numai Săbăoanii 2 290 de indivizi.

Tot pe atunci, ne spune altă relație, că Tîrgoviștea număra 1 000 de case de ortodocși și 20 de case de catolici, ceea ce ar urca populația capitalei Munteniei numai la 5 000 de oameni, iar Cîmpulung avea 900 de case, din care 40 de sași, adică în total vreo 4 500 de suflete.²¹ [16]

Sub un regim mai blînd și mai drept populația țărilor române ar fi trebuit să crească într-un chip foarte însemnat, față de rodirea cea neasămănată a pămîntului lor. Raportul lui Bernardo spune altfel decît Minio despre Moldova că este „foarte mare, plină, roditoare, numărînd multe orașe și sate,²² puțini munți și multe păduri, îmbelșugată în tot soiul de animale”. Mihai Viteazul se lăuda pe de altă parte că în ogoarele țărilor sale este destul de a împlînta o singură dată fierul plugului spre a scoate îmbelșugat seceriș.

Ocîrmuite însă, precum am văzut, fără nici o garanție, fără nici o dreptate, stoarse și jăfuite fără încetare de cîrduri de domni flămînzi și de creditori nemiloși, ne mirăm cum de au putut ele păstra și puținul popor ce se respira pe pajiștile lor, cum de n-au luat cu toții lumea în cap, spre a trece sub alte domnii, unde să ducă un trai mai liniștit.

Și, cu toate aceste jafuri cumplite, cu toată această prădăciune organizată care purta pe atunci numele de ocîrmuire, locuitorii trebuiau să fie înstăriți. De aceea și fugeau ei la apropierea pericolului, căci dacă ei n-ar fi avut de apărat decît goala lor existență, nu ar fi avut pentru ce să fugă; nu la viață ci la averea lor se întindeau acei ce-i apăsau.

În rezumat, deci, apăsarea lacomă și stoarcerile de bani ale turcilor aveau de efect a goli tot mai mult de avuția ei o populație bogată, care tocmai din pricina bogăției sale era cu deosebire simțită la jaf. Sărăcirea locuitorilor începu însă de la elementul cel mai expus al schimbărilor economice, de la proprietate, avere ce nu se poate ascunde. Piereea proprietății mici, iată în rezumat urmarea cea mai fatală a domniei turcilor [17].

Înainte însă de a analiza mai pe de-amănuntul aceste prea însemnate transformări, trebuie să cercetăm și altă înrîurire din lăuntru, care se adăogi către apăsarea din afară spre a restrînge tot mai mult elementul cel mai însemnat al puterii unui popor, mica lui proprietate.

²⁰ Mai sus, la Ieremia Movilă.

²¹ Botero, *Relazioni universali*, Venezia, 1600, III, p. 95 (apud Hasdeu *Istoria toleranței religioase în România*, [Buc.], 1868, p. 30).

²² Bineînțeles că aceste multe orașe și sate trebuie să fi fost mici pentru ca raportul contemporan al lui Minio să spună că țărilor erau, cu toate acestea, puțin locuite, ceea ce am văzut și din numărul locuitorilor cîtorva din ele.

Par. 2. Transformarea boierimii

Cînd am cercetat originea nobilimii la romîni²³, am căutat totodată a schi a caracterul acestui așezămînt în primele timpuri ale ivirii sale. El ne-a apărut ca o clasă de oameni deosebi i de popor prin s nge  i moștenire, arareori numai împrospătată prin odrasle noi urcate de puterea domnului din poporul de jos în rîndurile sale. Acești nobili aveau mai ales de îndeplinit pe l ng  domn slujba militară, cerută de timpurile grele  i de vijelie a  nt iei constituirii a   rilor române. Răsplata ostene ilor lor era dată de domn prin dăruirea de mo ii din întinsele sale latifundii. Dreg toriiile civile erau mai mult o formă, purtată în realitate de scriitori n imi i, pe c nd titularii lor urmau înainte a îndeplini pe l ng  domn îndatoririle militare. Nu deci titlul unei dregătorii era cel mai în onoare  i cel mai căutat, ci acel de boier, boiarin, jupan sau pan [18]. De aceea am văzut că în  nt r iturile documentelor,  ndeob te boierii netitula i <fără dregătorii> aveau pasul asupra celor cu titluri; dreg toriiile cur ii domnești nu erau deci a a de căutate.  ntruc  vitejia pe c mpul de război  i nu talentul de cancelarie deosebea pe oameni,  ntruc  domnul mulțimea pe to i nobilii,  ndeob te chiar pe to i vitejii cu dăruiri însemnate de mo ii, este învederat că în primele timpuri era mai la urmă îndiferent dacă un boier avea sau nu o dregătorie care-i dădea lui un titlu deosebit.

 n curînd, însă, a  z m ntul dreg toriiilor dob ndi o însemnătate deosebită.   rile române se întindeau; afacerile se  nmul eau  i dreg toriiile începură a cere nu numai o îndeletnicire mai deosebită cu daraverile lor, ci  i cuno tin e speciale. De aceste dregătorii domnii alipir  apoi cu c t trecea timpul ni te venituri fixe tot mai mari, care, în afară de dăruirea de mo ii ce putea să nimerească pe orice nobil, aducea foloase deosebite dregătorului domnesc; atare însușire începu deci a fi căutată.

Altă împrejurare contribui încă  i mai mult la împingerea tot mai deasă a nobilimii către dregătorii. Anume, izvorul moșiilor de dăruit începu de la o vreme a se  mpu ina, pentru a seca apoi cu totul. Sec tuirea acestui izvor de favoruri pentru oamenii de seamă ai   rilor române, boierii  i vitejii din rînduri, se făcu treptat  i se poate urmări restr ngerea valului lui de pe caracterul danilor făcute în deosebite timpuri.  n veacul al XIV-lea  i al XV-lea precum  i o parte din al XVI-lea, domnii dăruiesc mo ii locuite, cum spune Ureche, „celor ce făceau vitejii la o ti”  i ale căror merite sînt întotdeauna amintite prin cuvintele „care ne-au slujit nouă cu credin  ”, arătînd uneori  i împrejurarea războinică în care s-au deosebit.  n tot acest răstimp găsesc, pe l ng  danii de sate locuite,  i locuri pustii, în care cei dăruți aveau să- i așeze un sat, scutind Domnul pe oamenii străini ce se vor așeza în acel sat de dări  i angarii pe un termen mai lung sau mai scurt; aceste dăruiri de locuri pustii aveau de scop a  nmul i popula ia țării prin înființarea a a numitelor slobozii.

Unele din ele sînt foste danii înzestrate ca, bunăoară, satul Negoie ti,  nfiin at de mitropolia de Roman, pe care sat  tefan cel Mare îl scutește în 1466 de „iliș, podvoade, povoad  [posadă], jold, lucru la cetate  i la mori, căratul bu ilor, cositul f nului; îl scoate de sub jurisdicția p rc labilor  i de sub puterea globnicilor, prip  arilor, osluharilor, a gonitorilor din <pe> urmă [răufăcătorilor], neavînd voie nici unul din aceștia să-i judece <sau să le pună zălog> fie pentru furt, fie pentru omor, fie pentru răpire de fată, ci numai mitropolitul să-i judece pentru toate acestea. Locui-

²³ Vol. II, p. 174  i urm.

torii din Negoiești sînt apoi scutiți de vamă pentru pește [proaspăt sau majă sărată], sare, postav, pînză, fier, plute, oale, vase [de lemn], varză, miere, ceară, nici cînd vor vinde, nici cînd vor cumpăra”. De asemenea, nici pentru marfă vie, boi, ialovițe, berbeci, iepe, cai, nici pentru fiare sălbatice; jderi sau helgii”.²⁴ Se înțelege că nu toate sloboziile erau așa de puternic apărate.

Cînd satele domnești din cuprinsul țării începuseră să se restrîngă în număr, domniirecurseră la acele așezate pe ocoalele tîrgurilor și de acum găsim, mai ales de la începutul veacului al XVII-lea, mai multe danii făcute de satele ascultătoare de cutare sau cutare ocol sau tîrg [19]. Așa sînt satele dăruite de deosebiții domni la deosebite fețe.²⁵

După ce se îngustează și satele din ocoalele tîrgurilor, domnii se vād dăruind moșii din averile lor private [20]. Așa în 1618 găsim pe Gavril Movilă, domnul Țării Muntenesti, dăruind mănăstirii Galata de lîngă Iași satul numit Heciul, din ținutul Sorocei, care sat fusese „dreaptă cumpăratură și moșie a răposatului vărului nostru, Isac Balica hatmanul”.²⁶ Miron Barnovschi dăruiește mănăstirii zidită de el, Bîrnova, de lîngă Iași, un sat Toporăuții, din ținutul Cernăuților, pe care jumătate îl cumpăraseră încă de pe cînd era boier, hatman, de la domnul de atunci Radu Mihnea, iar cealaltă jumătate o cumpăraseră în timpul domniei sale de la unchiul său Stroici logofăt (în deosebire de satul Muntenii din ținutul Vasluiului, despre care domnul spune că era „drept domnesc, ascultător de tîrgul Vasluiului”).²⁷ Tot Barnovschi mai dăruiește prin testamentul său niște sate ale sale „cumpărate în Polonia, pînă ce am fost locuitor acolo”, unor mănăstiri.²⁸ De asemenea, găsim pe Moise Movilă dăruind logofătului Pătrașco Ciogolea părțile sale din satele Puțurenii, Șipoteni și Pomîrla, „drepte ocini și cumpărături ce au cumpărat vărul meu Isac Balica hat-

²⁴ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 94 [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 190—191; în document este vorba de o „mare scutire și mare slobozie pe 5 ani de ficcare din dările și slujbele noastre”].

²⁵ [10 oct.] 1608, Const[antin] Movilă [dă] lui Dumitru <Dumitrache> Chiriță postelnic satul Vinătorii din ocolul tîrgului Pietrii; 1611—1623, Ștefan Tomșa lui Iurașcu <și> Bașotă satul Puțărenii din ocolul Șipotului și Plavicienii din ocolul Hîrlăului; 1611, Const. Movilă lui Arpentie postelnicul siliștea Dăduții <Dădești> din ocolul Tîrgu Frumos; 1617, Ieremia Movilă [?] lui Danciu, lui Miron clucerul Vercuții și Murgășiții din ocolul Putnii; 1633, amintit că Const. Movilă dăruie [m-rii] Agapiei Chipereștii din ocolul Iașilor; 1652, amintit [că] Vasile Lupu [a dăruit] lui [Dumitru] Buhuș vistierul o parte din siliștea Dăduții <Dădești> din ocolul Tîrgu Frumos.

Un document mai nou din 1768 arată pe ce se întemeiau domnii pentru a dăruii moșii și ocoalele tîrgurilor. Alex. Ghica dăruiește mănăstirii Sf. Spiridon din București 2 000 de stînjini din cei 4166 ce posedă Orașul [de] Floci, căci le rămînea *îndestul* loc.

Pentru aceste documente vezi: 1608 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 78) [DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 182—183]; 1611 (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 68; cf. p. 210); 1617 (*ibidem*, p. 106); 1633 (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 217; cf. p. 222); 1652 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 191); 1768 (Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 157).

[Datele unora din documentele indicate de Xenopol sînt evident greșite; satul Childești (nu Chiperești!), fost ascultător de ocolul Romanului, a fost restituit mănăstirii Agapia la 29 april 1632 (DRH, A, vol. XXI, p. 42). Satul Chiperești a fost proprietatea mănăstirii Golia (*Uricarul*, XXIII, p. 196—198)].

Numai prin excepție se găsesc danii de sate din ocoalele tîrgurilor înainte de veacul al XVII-lea. Așa, la 1554 Alex. Lăpușneanu dă mănăstirii Sf. Ilie sate atîrnătoare de ocolul Iașului (*Uricarul*, XIV, p. 83). [Vezi și] alt document citat de Ion Tanoviceanu în studiul său *Formarea marii proprietăți în Moldova*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 426 și urm. Încheierile lui Tanoviceanu sînt însă prea precise <sigure> pentru chestiuni sociale.

²⁶ Hrisov din 12 febr. 1618 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 190).

²⁷ Document din 12 dec. 1628 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 6) [DRH, A, vol. XIX, p. 348—353 și 359—364].

²⁸ Testamentul lui Barnovschi din 1628 <1633> („Arhiva istorică”, I, 2, p. 187). [Vezi A. Golimas, *op. cit.*, p. 207—211].

manul, întrucît domnia mea sînt mai aproape rudă a lui Isac Balica hatmanul”²⁹ [21].

Ștefan Tomșa dă prin un șir de documente din anii 1615—1616 <numai 1615> mai multe moșii mănăstirii Solca, zidită de el, care toate sînt *cumpărate de la privați*. Astfel, satul Fărăoanii, cumpărat jumătate de la Dumitru Goia și cealaltă jumătate de la Stafie <Șteful>, ambele pe cîte 1 000 de galbeni; satul Chiașvenii <Chezvini>, cumpărat de la Vasile Șeptilici iarăși pentru 1 000 de galbeni. Ba în unul din aceste documente domnul spune chiar că „au găsit cu cale a dărui mănăstirea lui Solca cu sate, care însă erau cumpărate din adevărați banii săi și că de aceea a dat în știrea tuturor acelor ce ar avea de vînzare moșii să vină la el, vroind să le cumpere pentru bani peșin, prin bună învoială”³⁰

Pămînturile domnești ar fi fost mult mai curînd secătuite dacă un alt izvor de reînnoire al lor nu ar fi existat, izvor ce cursese totdeauna în țările române, mai bogat însă și mai îmbelșugat niciodată ca în vremile mai din urmă, anume acel al confiscării moșiilor boierilor trădători. Așa încă Petru Rareș ne spune într-un document din 1530 <1527> că dăruiește mănăstirii Tazlăul satul Pășcanii, în Cîmpul lui Dragoș, care sat se sechestraseră pentru crima de trădare de la Sîma, „cînd acesta s-a fost răsculat contra nepotului nostru de frate, Ștefan-Vodă cel Tînăr” [22]. Același domnitor dăruiește la [23 aprilie] 1529 episcopiei de Rădăuți satul Grameștii [pe Prut], „ce l-a fost luat nepotul de frate al domniei mele voievodul Ștefan de la Luca Arbore, portar de Suceava, cînd l-a prăpădit pe acesta.”³¹ [23]

Radu [Furcovici] vistiernicul fugise în timpul lui Mircea-Vodă din Muntenia și fiul lui Mircea, Petru al III-lea Șchiopul <cel Tînăr>, 1560 <1559>—1567 <1568>, confiscîndu-i averile, hărăzise satele sale grecului Manta postelnicul, care, la rîndul său, le dăduse mănăstirii Iezerul <Iazer>. Ivașcu [Golescu], un coborîtor al lui Radu vistierul, intentă un proces călugărilor de la Iezer înaintea lui Alexandru-Vodă și dovedește că aceste moșii, înainte de a fi fost hărăzite grecului Manta, fuseseră întărite chiar lui de Petru-Vodă și, jurînd pentru acest fapt cu 12 boieri, călugării de la Iezer pierd procesul; Ivașcu, fiul lui Radu, cîștigînd deci moșiile, le dăruiește el însuși mănăstirii Vieroș. Călugării de la Iezer revin atunci cu pîră contra celor de la Vieroș, însă pierd judecata neînfățișîndu-se la zi.

Vlad vornicul, răscolîndu-se contra lui Vlad Călugărul, „a căzut sub mîna părintelui domniei mele și i-a tăiat capul și au rămas bucatele lui (moșiile) domnești și au cumpărat pan Gherghina pîrcălabul satul Mîleștii.”³²

Alexandru-Vodă Iliăș hărăzește în 1621 mănăstirii Sf. Sava [—Iași] o vie în Cotnari, „care vie fusese a lui Costea Băcioc, confiscată împreună cu alte averi ale lui pentru viclenie, sculîndu-se el cu Gaspar-Vodă con-

²⁹ Document din 5 ian. 1634 („Arhiva istorică” I, 1, p. 71) [DRH, A, vol. XXII, p. 3].

³⁰ Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden den Klosters Solka*, Cernowitz, 1877, p. 72—80 [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. III, p. 198, 202—203, 206—207, 222 etc. Nu se poate spune însă că „toate satele sînt cumpărate de domn; printre ele se găsesc și sate domnești, ascultătoare de ocoale precum: Lămășani și Stupca, ascultătoare de ocolul cetății Suceava; Costești și Mănăstireni, ascultătoare de ocolul și de curțile domnești din Botoșani etc., deși domnul declara că dorea să înzestreze ctitoria doar cu „sate și ocine cumpărate cu banii noștri drepti” (DIR, A, veac. XVII, vol. III, p. 206). Printre satele dăruite m-rii erau apoi și unele confiscate pentru hicleie, ca Iubănești, confiscat de la hatmanul Isac Balica; *ibidem*, p. 210].

³¹ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 133; Orest Popescu, *Cîteva documente moldovenești*, p. 32.

³² „Arhiva istorică”, I, 1, p. 68; *Uricarul*, II, p. 253; [Stoica] Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 10 [DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 210—211].

tra turcilor”³³ [24]. Mai întâlnim alte două moșii confiscate pe seama domniei, una cu numele Solca de lângă mănăstirea cu aceeași numire, pierdută de proprietarul ei Arbore pentru crima trădării, și Stănilești, pierduți în același chip de Udrea cel Orb, care se sculase cu mulți leși și venise asupra lui Ștefan Tomșa³⁴, și așa cu multe altele.

În sfârșit, mai puneau mâna domnii, pentru a mai reîntregi pământurile domnești, pe averile rămase fără moștenitori [25]. Astfel, postelnicul Hrăbor, nelăsând rude, moșiile lui trec asupra lui Alexandru Lăpușneanu în 1552 și în 1618 găsim un sat, Șivița, dat de Radu-Vodă [Mihnea], domnul Moldovei, lui Condrea, fostul său cămăraș, „care acel sat au fost de mai înainte vreme a lui Ceacîr <Ceacîrlo> Grecul, însă de la dînsul n-au rămas nimeni, căci n-au avut [nici] copii, și au rămas de au fost acel sat pustiu 25 de ani, și am aflat domnia mea cum acel sat s-au luat domnesc de Ștefan-Vodă Tomșa și au fost strîns acolo cîțiva oameni din toate părțile.”³⁵ [26]

Aceste însă erau numai slabe mijloace de reîntregire a istovitelor pământuri domnești. Un fapt rămînea constant și neîndoielnic: *pământurile domnești erau pe cale de a dispărea*, provocînd prin golul lăsat de ele o întreagă schimbare economică și socială. Domnii nu mai aveau cu ce dărui pe boierii ce îi slujeau; rarele sate domnești ce mai rămăseseră erau păstrate pentru scopuri mai sfinte, dăruirile către mănăstiri.

Nu e vorbă, și în vremuri mai vechi se găsesc cumpărături de sate făcute de domni spre a le dărui apoi. Așa, Ștefan cel Mare cumpără în 1468 de la Mărina <Marena>, soția lui Iancu Braecivi, satul Mansuti <Maneuți> pe Suceava, pentru a-l dărui apropiatei sale mănăstiri Putna; în 1481, un sat Sălăvăstru <Selivestri> de la Dancu, fiul lui Sima, drept 200 de zloți tătărești, și schimbă acel sat cu Manica Lolea <Mărina Lolca>, fiica lui Iane Borileanu <Ioaniș Borilescu>, pentru alte două sate ale ei pe Nechid, în Cîmpul lui Dragoș: Borilești și Drăgotești, mai dîndu-i un adaos de 240 de zloți tătărești, și hărăzește aceste de pe urmă sate mănăstirii Tazlăul. Ștefan însă vroise să deie mănăstirii niște sate *în vecinătatea ei* și de aceea el trebui să le cumpere.

Alt sat cumpărat iarăși de Ștefan cel Mare, în 1490, de la Stanciu și frații lui, anume Mucatești <Macicatovți> pe Suceava, este dăruit de domn mănăstirii Putna, în vecinătatea căreia se afla.³⁶

Tot așa găsim pe Petru Rareș dînd un sat, Frățești, mănăstirii Tazlău, așezat pe Tazlăul Sărat, și pe care-l cumpăraseră pe bani gata din vistierie de la boierul Cîrstian. Așezarea satului pe apa Tazlăului, în apropierea mănăstirii, arată că și Petru Rareș fusese îndemnat de același motiv ca și Ștefan cel Mare a cumpăra acel sat pe bani.³⁷

³³ Document din 26 iunie 1621 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 112) [DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 244–246].

³⁴ Document de la Ștefan Tomșa din 1 august 1615 (Wickenhauser, *Solka*, p. 76).

³⁵ Document de la Radu Vodă, 30 mart. 1618 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 191).

³⁶ 1468 (Wickenhauser, *Woronetz und Putna*, p. 154–156 [DRH, A, vol. II, p. 228–229]; 1481 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 75) [DRH, A, vol. II, p. 356]; 1490 (Vartolomeu Măzăreanu, în „Analele Acad. Rom.”, s. II, t. XXXIII, p. 311) [DRH, A, vol. III, p. 148].

³⁷ 1468 (Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 132); 1481 („Arhiva istorică”, I, p. 133). Mai vezi un hrisov al lui Ștefan cel Mare din 1481, prin care acest domn cumpără mai multe trupuri de moșie de la deosebite persoane, toate însă așezate pe lângă Roman, pentru a le dărui episcopiei din acel oraș (Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 134). Un document din 1676 (V. A. Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 521), dă ca motiv al schimbului unor sate mănăstirești: „neavînd nici un folos sînta mănăstire de acest sat, *căci este departe*”. Alt document al lui Ștefan cel Mare, prin care cumpără sate spre a le dărui episcopiei de Roman, în anul 1466 (I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 111).

Mai întâlnim pe Mihnea Turcitul spunînd într-un document din 1588 că Neagoe Basarab (1512—1521) cumpărase pentru 20 000 de aspri satul Cretinești <Crătunești>, de la Barbu [Craiovescu] banul și Pîrvu [Craiovescu] vornicul, devenind sat domnesc. Urmașul lui Neagoe Basarab dă acest sat înapoi lui Pîrvu vornicul pentru bună și credincioasă slujbă. Radu de la Afumați îl cumpără a doua oară de la Pîrvu vornicul pentru 30 000 de aspri și-l dăruiește [fraților săi], lui Cîrstea vistierul și Măican spătarul.³⁸

Pe cînd la acești domni mai vechi, care înotau încă în plina apă a pămînturilor domnești, cumpărăturile făcute își au explicația lor în motive speciale, acele săvîrșite de domnii următori lui Mihai Viteazul își găsesc temeiul lor în lipsa de asemenea pămînturi, pe care dăruirile anterioare le secătuiseră. Slujbele făcute domnului nu mai puteau fi răsplătite decît prin excepție cu dania de moșii. Boierii trebuiau să caute aiurea o căpătuire și ei se aruncară pe dregătoriile curții, care, cu cît înainta timpul, cu atîta deveneau și mai bine răsplătite, sporindu-se veniturile lor.

Cît timp deci domnii avură moșii de dăruit, dobîndirea acestora fu mai căutată decît dregătoriile și de aceea am văzut că în acele vremi însușirea de nobil nedregător trecea înaintea dregătorului; cu cît însă moșiile începeau a se rări și erau mai anevoie de dobîndit, cu atîta boierii năzuiau tot mai mult la dregătorii. Neputînd încăpea cu toții deodată în slujbele țării, fiind mult mai numeroși decît posturile deschise, se împărțeau în tabere, fiecare cu cîte un cap, pretendentul la domnie, punînd în joc acele veșnice intrigi care sfîșiau țările române.

Este o deosebire între luptele pentru tron mai vechi și cele mai noi, de exemplu între acele dintre urmașii lui Mircea sau ai lui Alexandru cel Bun, și acele care precedează și urmează epoca lui Mihai Viteazul: în cele dintîi se vede rivalitatea a două puteri vecine, care se răsfrînge în luptele pentru domnie din țările române; în Muntenia între unguri și turci, în Moldova între unguri și poloni. Apoi, după ce Ungaria cade și ea sub turci, luptele din Muntenia urmează între cele două mari partizi <facțiuni> teritoriale ale Băsărăbeștilor și Drăculeștilor, dezorganizate tot mai mult de corupătoarea apăsare turcească, pînă ce cad cu totul sub zdrobitoarea ei sîlnicie.

De aceea luptele urmate de la Radu Paisie și Petru Rareș încoace iau un caracter tot mai mult personal, în care ceea ce se apără și se lovește este interesul individual al principilor și al nobililor lor. Conștiința politică, în loc de a se dezvolta cu timpul în țările române, amorțește tot mai tare pînă ce dispare aproape cu totul în epoca fanariotă.

Boierii, tinzînd acum cu toții la dregătorii, viața pe lîngă domn, la curte, cum se zicea, deveni mai căutată. Precum domnul vroia să strălucească pe tron, astfel și boierii în jurul aceluia; mai mult decît strălucirea, atrăgeau pe unul și pe ceilalți însemnatele foloase bănești pe care domnia și dregătoriile le aduceau cu sine [27]. Boierii vroind a fi cu toții slujbași, acei ce nu puteau încăpea erau considerați ca nedreptățiți și nenorociți. Tot după analogia domnilor, care, fiind scoși, așteptau rîndul lor la domnie, se dădea și boierilor ieșiți din slujbă numele de *mazili*.

Acest cuvînt e de origine turcească, *ma'azul*, avînd însemnare de destituit, scos din slujbă. El se introduse în limba română o dată cu obiceiul de a se scoate domnii din scaun de către turci, cu deosebire de prin veacul al XVI-lea, și apoi s-a întins de la pierderea domniei la aceea

³⁸ Citat de [Stoica] Nicolaescu, în *Radu Vodă <Documente cu privire la Radu de la Afumați>*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, 1909 [Vezi și DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 367—368].

a boieriei. El nu avea un înțeles înjositor, căci vedem că domnii mărturisesc prin hrisoave mazilirea lor.³⁹ Nifon patriarhul este arătat de Constantin Căpitanul ca „mazil și gonit de turci aice în țară.”⁴⁰

Într-un hrisov al lui Grigore Ghica din Moldova, întâlnim „arhieriei în scaun și arhieriei mazili”.^{40bis} Într-un document din 1655 găsim pe marele boier Constantin Cantacuzino «care, printr-o excepție ce se întâlnește numai prea rareori», că „nu pohtește nici o boierie ci rămăsese mazil”⁴¹ [28].

În timpurile vechi, viața de oraș fiind foarte puțin dezvoltată, cei mai mulți din boieri locuiau la țară, și anume toți acei ce nu aveau vreo dregătorie; așa am văzut aiurea cum domnii dintâi dăruiau adeseori boierilor acele sate unde aceștia își aveau așezarea,⁴² dovadă că pe atunci boierii ședeau la țară, și anume din buna voia lor. Când domnul îi chema la oaste, ei veneau în jurul său; îndată ce-i elibera, se reîntorceau la satele lor.

Cu schimbarea caracterului boierimii și cu prefacerea treptată a boierilor în dregători [29], șederea la țară nu mai era viața lor cea mai plăcută; ei tindeau cu toții în jurul curții, în capitală, și cei ce nu puteau încăpea la ea se considerau ca surghiuniți. De aceea în limba veche a cronicarilor mergerea boierilor la țară este tot atât ca și disgrătierea lor; chemarea lor la curte răspunde la a lor reînturnare în favoarea domnului. Așa Aron-Vodă, fiind scos din scaun de turci din cauza tînguirii țării și temîndu-se ca boierii, aflînd de căderea lui, să nu-l omoare, îi chemă și le mulțămii cu slujbele lor ce i-au făcut și le-au zis „să meargă cine-și acasă <pre la casele lor, gîndind> că doară se vor duce și el va scăpa <să ia drumul spre Țarigrad>.”⁴³

Pe timpul lui Vasile Lupu, Timuș [Hmelnițki], fiul hatmanului caza-cilor, viitorul ginere al domnului, persecuta pe niște boieri, care se opuneau la căsătoria lui cu domnița Ruxandra. Acei boieri, temîndu-și zilele de răzbunarea lui Timuș, „s-au cerut de la Vasile-Vodă să-i lese să *meargă* la țară; ci Vasile-Vodă nu-i lăsă și au poruncit la ginere-său că mai bine mort să hie decît să hie boierii săi care îi are la inima sa cu toată credința la atîta grijă, căci altfel cu ce inimă vor veni ceilalți boieri de la țară la dînsul.”⁴⁴

De asemenea, cronica anonimă a Țării Românești spune că „Antonie-Vodă, văzînd dreptatea celor trei boiari, îndată au *mazilit* pre care <cei ce> avea dregătorii și *porunci tuturor cîți au fost la acel sfat spurcat să meargă la țară* [să șază la casele lor], iar alt rău [nimic] nu le-au făcut. Deci nu multă vreme trecînd, iar le-au poruncit de au venit la curte și i-au iertat de toată vina lor.”⁴⁵

Neculai Costin ne vorbește de asemenea într-un loc despre „acei din boierii mazili ce fusese mai înainte vreme cu boierii la curte, pre care i-au apucat la țară (tătarii) de cu toamnă pe la casele lor”, de unde se vede iarăși că boierii maziliți se retrăgeau la țară.

Alături cu mazilii, locuiau însă la țară și alt rînd de boieri, mai nefericiți încă, care nici nu apucau vreodată a încăpea în o dregătorie,

³⁹ Grigore Ghica [II] spune într-un document din 1743: „după mazilia noastră” (*Uricarul*, II, p. 60).

⁴⁰ *Magazin istoric*, I, p. 153 [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 25: „turcii îl mazălise, și-l surgunise”.]

^{40bis} *Uricarul*, I, p. 47.

⁴¹ 1655 (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 32).

⁴² Vol. II, p. 164—166.

⁴³ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 207 [ed. C. Giurescu, p. 264—265].

⁴⁴ Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 308 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 148].

⁴⁵ *Magazin istoric*, V, p. 5 [*Istoria Țării Românești*, p. 163].

ci din deosebite împrejurări rămăseseră uitați de domni la moșile lor; aceștia erau așa numiți *boieri de țară* sau *feciori de boieri de țară*, «despre care pomeneste un hrisov din 1593, spunând că „la această tocmeală au fost Nacul pîrcălabul și Ieremia Murguleț și Ștefan Murguleț și Ipatie Murguleț și alți feciori de boieri (fără nici un titlu)». Alt hrisov al lui Barnovschi-Vodă, din 1628, arată că „i se jăluise și rugătorii noștri episcopii și mazilii și feciorii de boieri de țară că li s-au pustiit satele.”⁴⁶

Miron Costin vorbește la domnia lui Vasile Lupu despre „*feciorii de boieri de țară*, Nicolai Buhuș și Ion Prăjescul”, și aiurea el arată ca *boieri de țară* pe Ciogolești.^{46bis} Într-un document din 1648 găsim pe feciorii de boieri „Țiu biv postelnic, Macri căpitanul, Savin și Neculai sin Buhuș vistiernicul, Toderășcu sin Jora și mulți feciori de boieri”. În acest loc sînt desigur amestecați feciorii de boieri, ca Savin și Nicolai sin Buhuș, cu boieri mazili.⁴⁷

Tot așa un hrisov al lui [Mihai] Racoviță din 1718 arată pe Vasile Ceaușul <Ceaurul> și Iordache Aslan [care] au adunat în mănăstirea Cașinul pe alți boieri și mazili și feciori de boieri de țară și au tras de acolo la Cetatea Neamțului, prădînd și jăcuind mănăstirile și pe boieri.⁴⁸

Între mazili și boieri de țară întîlnim adeseori cele mai mari familii și de aceea cînd vom vedea mai tîrziu în ce stare degradată a ajuns clasa mazililor, nu ne vom mira cum se face de întîlnim astăzi adeseori între țărani coborîtori din familiile de frunte ale boierimii de altădată.⁴⁹ Astfel, despre [Gheorghe] Duca-Vodă spune Neculai Costin că nu cruța „nici boier, nici sărac, nici țaran, nici femei, și făcea strîmtorare tuturor pentru bani, și boierilor, și neguțitorilor, și la toată țara; că au închis pe mai mulți boieri, pe Toader Palade vel vornic de țara de sus, pe Tudosie Dubău vel spătar, pe Sturza vel spătar și alți mazili.”⁵⁰ Așadar și aceștia arătați după slujbele ce le *avuseră*, erau numărați între mazili.

Miron Costin spune despre o rudă a sa „Costin, ce era mazil la țară, ori să-l tragă în partea sa Alexandru-Vodă, ori alt gînd avea, îl chemă la curte și-i dăte hătmănia.”⁵¹ [30] Vedem deci un mazil chemat la curte și boierit cu o mare boierie. De aceea cronicarul Neculce amintește într-un rînd despre „o samă de boieri mazili ce au fost boieri mari,”⁵² ba chiar, vorbind de el singur, spune că domnul „au pus din boierii mazili pre mine Ioan Neculcea biv vel vornic.”

⁴⁶ 1593 (*Documente românești*, ed. Bianu, p. 4); „*Arhiva istorică*”, I, 1, p. 175. Feciorii = coborîtorii [nu totdeauna — N.S.].

^{46bis} Miron Costin, loc. cit., p. 296—297 [*Opere*, p. 135].

⁴⁷ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 142. Un alt document din 1647 enumeră pe următorii feciori de boieri fără titluri de boierie: Ieremia Murguleț, Ionașco cupariu, Vasile Mălai, Toader Jora și Dima mardagiul [ultimul este meșteșugar]. (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 123).

⁴⁸ Publicat de N. Emilian, în „Conv. lit.”, XII, 1885, p. 763.

⁴⁹ Așa familia cea mare și însemnată *Arbure*, al cărui trunchi fusese acel vestit hatman <portar de Suceava> Arbure ce pierise sub securea [călăului] lui Ștefăniță în 1523 (vol. II, p. 434), după ce se menține la rangul de boieri mari sub Petru Rareș, cade încă de pe la 1650 în rîndul moșnenilor (document din 1650, în „*Arhiva istorică*”, I, 1, p. 88), și apoi ca oșteni de rînd, stegari (document din 1698; *ibidem*, III, p. 264). [Pentru genealogia familiei *Arbure* pînă la mijlocul sec. XVI, vezi Ștefan Gorovei, *Găneștii și Arbureștii* (C. I., II, 1971, p. 152). La 1620 urmașele lui Luca Arbore erau Tofana și Zamfira, fetele Maricăi, fosta soție a lui Ion Solomon mare vistier, și vara lor, Nastasia, fata Odochiei, care fusese fiica lui Arbure. Vezi N. Iorga, *O hotărîre a lui Gaspar vodă pentru hatmanul Șeptilici și urmașii lui Arbore*, în *Studii și documente*, XXI, p. 281—284.]

⁵⁰ Neculai Costin, în *Letopisește*, II, p. 25.

⁵¹ Miron Costin, *ibidem*, I, p. 264 [*Opere*, p. 98].

⁵² Neculce, *ibidem*, [*Letopisește*], II, p. 415.

De aceea a rămas moștenită în mazili mândria boierească. Documentul unui proces privind bătaia suferită de vâtaful postelnicesei Maria Goghicioaia (?), unul Apostol, fiind bătut de doi mazili din satul Grumăzoaia, ceilalți, în timpul cît îl băteau, glumeau pe seama lui, îndemnînd unul din ei Gavril Romașcu, ca să-l bată ca la de 100 de lei; altul, mai zgîriebrînză, zicea că „mai mult de 70 de lei nu face un mojie”.⁵³ Un vâtaf boieresc era deci mojie pentru mazilii din Grumăzoaia. De aceea și astăzi [la sfîrșitul secolului al XIX-lea] mazilii ies la prășit cu sapa învelită în basma.

Condiția mazililor și a boierilor de țară deveni însă cu timpul mult mai rea decît aceea a celor dregători, căci boierii ieșiți din slujbe plăteau dăjdii la vistierie,⁵⁴ și anume contribuția aceea personală, birul, impus poporului de jos, cu singura deosebire că mazilii nu erau supuși cislei, ci plăteau dările după o impunere specială pentru fiecare din ei [dajdea mazilească]⁵⁵ [31].

Neculce ne spune că Constantin Mavrocordat „au ales pe alți boieri mazili, care nu încăpuse la boierii și la isprăvnicii și fusese cu boierii vel sau feciori de boieri vel și pre aceia i-au rînduit să-i pună pe rînd pe toți nî slujbă și le-au ridicat dăjdiile să nu dea nimic.”^{55a}

Nu numai aceasta însă era pricina pentru care era urîtă starea de mazil. Moșii nemaifiind de împărțit, boierii nu se mai puteau aștepta la alte foloase decît la acelea aduse de veniturile dregătorilor. Apoi jafurile domnilor făcîndu-se prin mijlocirea dregătorilor, aceștia se foloseau totdeauna din despoierea poporului, încît acei ce erau în slujbe de obicei se îmbogățeau [33], pe cînd mazilul rămas la țară, nemaivînd nici un mijloc de a-și crește avutul [34], acesta se tot subîmpărțea între moștenitori din generație în generație, îndrumînd astfel familiile altădată bogate tot mai mult spre sărăcie și deci spre reintrarea în sînul poporului din care le deosebise în vremile mai de mult tocmai o fericită stare economică. «Că lucrurile erau așa ne-o dovedește un prea însemnat document în care Grigore Ghica <Cuza>, feciorul lui Neculai Cuza, se jăluiește de sărăcia în care trăia, „că nici cheltuiala de toate zilele nu puteam a o întîmpina atît eu, cît și surorile de la Văratec, și fiindcă o moșie (Barboșii) atîți frați (eram 8) nu o puteam stăpîni, doar numai făcîndu-ne răzeși ca țărani.”⁵⁶ »

Mulți răzăși de astăzi, multe sate de foști clăcași își au originea în cîte o familie de boieri din acei uitați de norocul vremilor.⁵⁷ Așadar, proprietatea

⁵³ *Ibidem*, p. 459. [Trimitere greșită] <G. Ghibănescu, *Cuzeștii*, p. XXIX—XXX>.

⁵⁴ Hrisovul lui [Grigore] Ghica citat mai sus (*Uricarul*, I, p. 47).

⁵⁵ Mai multe documente de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea din Muntenia întăreau privilegiul boierilor mazili „purtîndu-și dările orînduite de la vistierie și împărțîndu-se de milele ce din vechime are această breaslă de a scuti drepte bucatele sale de dijmărit și vinărici (documente din 1786, 1793, 1798). Un document din 1819 îi numește în loc de boiernași mazili, boieri de neam, neamuri (M. St. Dumitrescu <V. Demetrescu>, *Sineturi de mazili*, în „Conv. literare”, 1899 <1895>, p. 616).

Un alt document din 1759, de la Ioan Calimah, scutește pe mazili de peceți, adică de birul prin cislă, cu toate că unii din ei se aflau în slujba boieriei și, deci, nu puteau fi supuși cislei (N. Iorga, *Doc[umente privitoare la familia] Callimachi I*, p. 422.)

^{55a} *Letopisește*, II, p. 460. În afară de scutirea de cislă, mazilii se mai deosebeau de țărani și prin faptul că ei nu puteau fi pedepsiți decît prin divanul domnesc. Vezi răspunsurile divanului la întrebările făcute de guvernul bucovinean în 1782 (*Uricarul*, X, p. 267).

Cei mai de frunte dintre mazili alcătuiau *neamurile*, care nu răspundeau <plăteau> birul, iar desetina, dare indirectă, o plăteau boierește (*ibidem*) [32]. La studiul schimbării suferite de boierime în timpul Fanarioților vom avea prilejul a reveni asupra mazililor.

⁵⁶ Citate de Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii*, [Surete și izvoade, VII], p. XXIX <CCIX>.

⁵⁷ Dovezi pentru desfacerea moșiilor boierești în răzășii <inexistente în Muntenia!>: Hrisovul lui Brîncoveanu din 1710, care arată că moșia Mocești <Măcești>, ce fusese a lui Udrea [Băleanu] biv vel armaș, a fost cumpărată de la moșneni, urmașii lui, de către Mihai Vodă. [La 21 aug. 1598, Udrea a lăsat satul fratelui său, Badea; DRH, B, vol. XI, p. 593].

mică se înprospăta din desfacerea proprietății mari și numai astfel se explică două împrejurări, de altminterlea neînțelese din istoria ei, la poporul român.

Mai întâi, aceea că, cu toată mîncătoria cea uriașă de sate răzășești întîmplată în decursul veacurilor, sămînța lor tot nu a fost istovită, și a doua: existența de numeroase sate răzășești și în partea șesului, pe unde am văzut că poporul român nu prea locuia înainte de descălecare.⁵⁸

Proprietatea mică are deci în țările române două obîrșii: una veche, anterioară întocmirii statelor Munteniei și Moldovei, aceea așezată mai ales în părțile muntoase și în care dreptul de stăpînire asupra pămîntului nu poate deriva din danii domnești, fiind anterior întemeierii domniei, și una mai nouă și neconținut curgătoare, desfacerea moșiilor boierilor de țară sau a celor mazili în răzășii între urmașii lor, care moșii se pot întîlni pe tot cuprinsul țărilor române și a căror temelie juridică se sprijină adeseori pe o scrisoare de dăruire către boierul din care se trag locuitorii lor.

Ivirea clasei <categoriai> mazililor, alături cu boierii cei cu boierii, documentează o schimbare radicală întîmplată în condiția nobilimii române. Ea tindea să devină tot mai mult o clasă de dregători atîrnați <dependenți> pe persoana domnului, din una de oameni liberi ce fusese mai înainte; *boieriile absorbiseră pe boieri*.

Nu putem deci primi părerea că toată proprietatea mică să-și fi avut obîrșia în împărțirile repetate ale unei proprietăți mari și că sate în care înșiși sătenii să fi fost stăpîni și-au căutat [originea] la începutul principatului moldovean și deci și a celui muntean.⁵⁹ Cu toate că multe sate de răzeși își urcă originea la un moș comun care le dă numele, nu se poate susține că s-ar afla și sate care vor fi fost stăpînite chiar de la început de țărani [35]. Altfel trebuie să ne închipuim că toate satele au fost locuite de la început de un singur om — un boier — și că sătenii de mai tîrziu sînt urmașii lui. O asemenea părere nu se lovește deloc, deoarece se întîlnesc o mulțime de documente vechi în care domnul dăruiește satul unui individ din el pe care îl creează boier tocmai prin această dăruire, arătînd anume că-i dăruiește satul *unde este casa lui* [36]. Erau deci și casele altora în acel sat și acele case presupun existența de locuitori coproprietari ai satului, împreună cu boierul dăruit. Domnul dăruind de cele mai multe ori boierilor și mănăstirilor sate locuite este învederat că aceste sate nu au putut aparține înainte de dăruire unui singur stăpîn.⁶⁰

O serie de documente care arată cum satul răzășesc Plotunești se desfăcu treptat dintr-o moșie a unui boier Stan Plotun, care fusese dăruit cu ea în 1440 de domnii Moldovei Ilie și Ștefan, vezi în Gh. Ghibănescu, *Istoria unei moșii din veacul al XV-lea pînă astăzi*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, I, (1889—1890), no. IV și V [p. 385—417, 556—574] [Boierul Plotun a primit satul Plotunești de la Alexandru cel Bun la 1401; DRH, A, vol. I, p. 19]. Alt document din 1549 care constată împărțirea unei moșii a lui Vasco Epure între o mulțime de moștenitori, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 42.

⁵⁸ Vol. II, p. 49. *Din condica liuzilor* pe 1803, publicată de Th. Codrescu în *Uricarul*, vol. VII și VIII, se poate vedea că în județul Suceava, județ de munte, erau la acea dată 114 moșii boierești și mănăstirești și numai 9 răzășești; în județul Neamț, 162 proprietăți mari și 19 răzășești; în Roman, 67 de proprietăți mari și 19 răzășești; în Bacău, 47 proprietăți mari și 50 răzășești; în Putna, 68 proprietăți mari și 67 răzășești; în Tecuci, 52 proprietăți mari și 51 răzășești, etc.; mai multe deci la șes decît la munte.

Explicarea acestui fapt este următoarea: muntele, locuit în vechime de români, rămăsese după întemeierea domniilor în proprietatea răzeșilor, din care cei mai mulți fură absorbiți, fără ca să se mai poată reforma. În șes multe moșii fuseseră dăruite la boieri, care, rămînînd mazili, se coborîră cu timpul la starea răzeșilor. [Despre răspîndirea satelor de răzeși, îndeosebi în regiunile păduroase ale Moldovei, vezi Victor Tufescu, *Răspîndirea satelor de răzeși. Contribuțiuni la studiul populației Moldovei*, în „Arhivele Basarabiei”, VI, 1934, nr. 1, p. 11—35].

⁵⁹ *Cronica Vascanilor [județul Suceava]*, de Radu Rosetti, în „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIX, [1906—1907], p. 5 și alte scrieri ale d-sale.

⁶⁰ Vezi vol. II, p. 161—164, unde se aduc dovezi că satele dăruite tocmai la începutul existenței principatului Moldovei erau sate locuite.

Ce puteau fi locuitorii unui sat, înainte de dăruirea lui de domn, decât proprietarii pământului acelui sat?

Prin urmare, dacă multe sate pot fi urcate în privința originii proprietății la un singur autor comun, altele tot atât de numeroase, nu pot fi îndărăptate la atare origine. Proprietatea *per indivisis*, care caracterizează vechea stăpânire românească de pământ, nu-și are temeiul numai decît în repetatele împărțiri ale unei singure stirpe.⁶¹ Pentru Vrancea avem dovada învederată în arătarea boierilor din anafora din 1817 că locuitorii acelui colț de țară nu-și trăgeau proprietatea lor din danii domnești, deoarece era anterioară descălecării [37].

Tot așa stăteau lucrurile pentru Cîmpulungul Moldovenesc și pentru Tighina <Chigheci>. Alte sate își trag numele de la un individ, adeseori un boier, ca Belcești, de la Crăciun Belcescul, care și avea case în acel sat; Mănești, de la boierul Manu, întemeietorul lui; Vitoldești de la Vitold; Oțeleni de la boierul Oțel ce apare și ca vornic sub Bogdan al II-lea*. Satul lui Ștefan cel Mare (?) aceasta nu înseamnă că acel sat era locuit numai de acel boier și de neamurile lui, ci numai atîta că el îi dăduse numele și [era] cel mai de seamă locuitor din al lui cuprins; cum am văzut mai sus, satul Alboteni [era] numit așa de la boierul Albotă, ce-și avea casa în el.

A fost deci și o proprietate mică în Țările Române, care a fost alimentată neconținut de repetatele împărțiri.

Par. 3. Starea țăranilor

În timp ce în clasa nobilimii române se întîmpla acea transformare care o împingea către dregătorii, în straturile de jos ale societății se petrecea o alta, care o arunca tot mai mult în robia către marii proprietari. Se începuse acel proces fatal de absorbire a proprietății mici de către proprietatea mare, care s-a stîmpărat abia în timpurile noastre [sec. XIX], și atât de vajnice erau primejdiile ce înconjurau pe proprietarul mic încît a trebuit fenomenala lui iubire de moșie spre a apăra de o distrugere totală acest prețios element al economiei oricărui popor.

Am văzut la studiul descălecării cum, prin însuși faptul coborîrii românilor din Transilvania, locuitorii Munteniei și ai Moldovei încăpură într-o stare de supunere către elementul în mare parte nobiliar venit de peste munți. Din această supunere se explică clasa *rumânilor* din Muntenia și a *vecinilor* din Moldova, a căror origine se urcă chiar la timpul descălecării [38]. Este însă învederat că, la început, aceste denumiri însemnau mai mult un raport de supunere socială, care numai mai tîrziu aduse după sine roadele sale fatale și în domeniul economic. La originea lor, atât rumânii cît și vecinii erau îndatorați numai la facerea unor munci în favoarea boierului sau a domnului de care ascultau; așa erau locuitorii satelor domnești, care prin dăruire deveneau boierești sau mănăstirești.

Pierderea proprietății de către locuitorii intrați într-un raport de supunere către stăpîniile lor nu se făcu într-un chip violent, ca o urmare a descălecării; căci acest eveniment nu fu o cucerire cu sabia a pământului țărilor române, care să fi îngăduit o asemenea urmare, ci fuga unei populații asuprite ce căuta un adăpost în contra prigonirilor dincoace de munți. Cu toate acestea, deși pribegi, boierii de peste Carpați nu puseră mai puțin

⁶¹ *Uricarul*, IV, p. 342.

* Oțel este membru în sfatul domnesc fără dregătorie (DRH, A, I, p. 12, 14).

în lucrare o stăpînire asupra norodului ce-i primise în sînul lui cum se întîmplă întotdeauna cînd omul mic găzduiește pe unul mare.

Despoierea țăranilor de proprietățile lor nu fu urmarea unor împrejurări politice, precum se întîmplase lucrul în Anglia, pe timpul cuceririi normande, sau în Irlanda, după aceea engleză, ci a unor economice [39], care — apăsînd tot mai mult pe locuitori — îi făcură să-și piardă ocinile și să rămîna în mare parte ca muncitori pe moșiile marilor proprietari. Numai cît mai tîrziu, cînd, cu trecerea timpului, țăranii supuși ajunseră în o atîrnare tot mai deplină de stăpînii lor, autoritatea dobîndită de aceștia asupra libertății și muncii lor se răsfrîngea tot mai mult asupra proprietății lor. Întrucît persoana țăranului devenise lucrul boierului, era neapărat ca și întinderea personalității sale în afară, sub forma dreptului de proprietate, să încapă și ea tot în stăpînirea lui. Altfel țăranii supuși începură a fi considerați ca neavînd pămînturile lor, ci ca locuind pe proprietățile boierești sau mănăstirești.

Elementul țăranilor supuși sporea însă neconținut prin coborîrea în rîndul lor a moșnenilor scăpătați, care se vindeau rumâni sau vecini puter-nicilor zilei. Ei încăpeau în rîndul șerbilor, împărțînd întotdeauna soarta majorității în sînul căreia intrau. Dacă originea țăranilor supuși și deci a șerbilor de mai tîrziu este de căutat în faptul descălecării, înmulțirea și adăugirea lor se făcu din pricina greutăților ce se năpustiră asupra lor.

În timpurile cele dîntii ale istoriei țărilor române, am văzut că armata sluja pe a ei socoteală, îngrijind singură nu numai de îmbrăcăminte și înarmarea ei, ci chiar și de hrana trebuitoare. Această îndatorire era impusă tuturor proprietarilor de pămînt. Ei erau datori să slujească călări și se împărțeau în boieri, curteni și călărași sau slujitori călări, adecă moșneni sau răzăși. Pe lîngă armata călare era acea pedestră, darabanii <dorobanți>, ce slujeau cu leafă; apoi oștirea „în dobîndă”, care constituia așa numitele miliții, cu participare la armată, nu obligatorie ca aceea a boierilor, călărașilor și dărăbanilor, ci voluntară [40].

Îndatorirea de a sluji în armată pe propria socoteală putea fi purtată fără pericol de clasa bogată a marilor proprietari, nobilii sau boierii; nu însă de aceea a răzășilor sau moșnenilor, căroră mica lor pîrticică de pămînt abea le procura zilnicul trai. Se repetă deci și la români același fenomen pe care-l experimentaseră străbunii lor, romanii. Pe cînd însă la romani cetățeanul sărăcit rămînea în oraș, unde trăia din vînzarea dreptului său de vot către cei bogați ce aveau nevoie de el, țăranii români, neputînd „răbda și duce atîtea greutăți”, după ce-și vindeau proprietățile, rămîneau ca rumâni sau vecini pe moșia boierească în care pămîntul lor se prefăcea.

Împrejurarea vînzării de pămînturi pentru a întîmpina nevoi de oaste este dovedită prin mai multe documente care, deși aparțin unei epoci mai tîrzii, nu fac decît să repete fapte petrecute fără îndoială în chip mult mai des în aceea pe care o cercetăm. Prin unul, tîrgoveții din Piatra (Neamț) mărturisesc că, venindu-le poruncă să deie oameni de oaste de la Dabija-Vodă (1665) «cînd cu expediția turcească sfîrșită prin înfrîngerea de la Leva în Transilvania» <Austria> „n-au avut putere ca să facă și să rabde atîta nevoie și s-au socotit cu tot tîrgul ca să vîndă o dumbravă mănăstirii Bisericanilor, pentru 200 de lei bătuți”. Un al doilea document este acel al breslei butnarilor din același oraș, căreia tot Dabija-Vodă îi impusese trimiterea de oameni de oaste. Breasla, fiind lipsită de bani, arată cum „am vîndut niște delniți ce au fost a noastre, a butnarilor, sfintei mănăstiri a Bisericanilor, cînd au vîndut și tîrgoveții dumbrava, cînd a trimis Dabija-

Vodă pe Constantin Bantăș și pe Constantin Arapu să facă oameni de oaste.”⁶²

Alt document, din veacul al XVII-lea, nedatat însă cu anul, este scrisoarea unuia Iancu din Dumești, care se roagă de postelnicul Iordache [Cantacuzino] „să-l scoată de la slujbă, căci îl propesc și îl găsesc de oaste și el e sărac și n-are nici car, nici nimic”. Cu toate că se dă el așa de sărac, făgăduiește postelnicului 50 de stînjeni de moșie dacă izbutește să-l scoată de la oaste. Am văzut apoi cum curtenii căutau să scape de curtenie, lepădîndu-se de moșia moștenită de la părinți [41].

În afară de această nevoie a oastei, apăsau asupra oamenilor mici o mulțime de altele. Așa, întîi, năpăstile <dușegubinele> pentru morți de om aflate pe hotarul satelor lor pentru care plăteau gloabe și adeseori și despăgubiri. Așa am văzut mai sus cum Bogdan, fiul lui Lăpușneanu, ia ca domnesc satul Albotenii pentru despăgubirea morții unui grec, pe care sat îl dă apoi boierului Albotă, care plătise pentru săteni acea despăgubire cam scumpă pentru un cap de grec. Alt document, mult mai tîrziu, din 1780, dar care constată stăruința obiceiului, este acel prin care armașii apucă pe Ieremia Misaiu pentru o moarte de om întîmplată pe moșia Turceștii, iar el, neavînd bani cu care să plătească, a dat o parte de moșie.⁶³

În 1612 găsim un alt document straniu, în care un țigan, Dumitru, se vinde cu toate ale sale neguțătorului Stan, „cum să-i fiu țigan de moșie și de strămoșie drept un cal și drept 600 de aspri <bani> și mi-au dat hier 20 ocă drept 200 de bani de mi-am făcut ciocane și mi-au dat o păreche de foi drept un galben și am mai luat ieu Dumitru țiganu ughi 6 de m-am plătit de un turc ce mi-a căzut asupra”⁶⁴ [42].

Năpăști de aceste se vor fi abătut pe fiecă zi pe capul oamenilor nevoiași și adeseori vor fi fost siliți să se vîndă rumâni sau vecini, precum se vînduse Dumitru țiganul rob, spre a se putea mîntui de ele. Am văzut mai sus, la domnia lui Mihai Viteazul, cum cnezii și moșnenii de pe moșiile cele 20, cumpărate de la ei de frații Buzești, „văzînd atîta nevoie și greutate” pentru a putea plăti birurile impuse lor de Mihai-vodă și neînchipuindu-se a le răspunde, au venit la jupan Radu clucerul Buzescu și de bună voia lor s-au vîndut vecini cu toți fiii lor și cu toate părțile lor de moșie pre bani gata. Și bieții moșneni era constrînși să se vîndă singuri, căci, dacă nu se vindeau ei, le lua domnul moșia ca domnească și ei se coborau tot în rîndul oamenilor neliberi, după cum o pățiră și razeșii <moșnenii> din mai multe alte sate, luate ca domnești de Mihai Viteazul, ceea ce s-a dovedit cu prisosință la domnia eroului muntean.

De aceste vînzări sau luări de moșii răzășești pentru neplata dărilor întîlnim în toate părțile prin documente. Așa, unul din 1634 [de la Moise Movilă] cuprinde un șir de 13 cumpărături făcute de pîrcălabul Pătrașcu Boldescu de la deosebiți razeși. Unul din ei își vinde pămîntul pentru că „părcălabul îi plătise dările în trei ani”; altul, „pentru că le plătise multă vreme”; al treilea, pentru că nu putea răspunde boierului datoria de 2 boi și <sau> 20 de lei; al patrulea, pentru că înnecase o iapă de preț boierului, și așa mai departe.⁶⁵

Prin un alt document, din 1643, Matei Basarab dă lui Stroia [Stroe Leurdeanu] vistierul să țină moșia Vulpeștii [Judeci], „pentru că acești oameni hicleni fugiseră de bir, iar boierul plătise birul pentru ei”. Același domnitor dă lui Neagoe logofătul trei delniți ale unor oameni ce fugiseră în

⁶² „Arhiva istorică”, I, 1, p. 79.

⁶³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 23.

⁶⁴ „Arhiva istorică”, I, p. 128.

⁶⁵ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 25 [DRH, A; XXII, p. 38].

Țara Ungurească" [Transilvania]. Un alt document din 1646 ne arată pe Matei Basarab dînd jupînesei Ilenei cluceresei ot Părdești voia „să strîngă pe toți oamenii fugiți, oriunde îi va găsi și să-i ducă la Părdești să-și plătească birul lor și să fie jupînesei Ilenei rumâni ohabnici în veac, pentru căci au fugit și a doua oară și au lăsat birul asupra jupînesei Ilenei, de sînt trei ani de cînd îi plătește" [43]. Prin alt document din același an (1646), Matei Basarab ia ca domnesc satul unor megieși ce fugiseră din el.

Același domnitor, care pare că voia să rivalizeze cu Mihai Viteazul în stîngerea răzeșilor <moșnenilor>, amenință pe alți megieși că, „dacă nu vor plăti datoria către logofătul [Radu] Dudescu, îi va da pe toți rumâni lui". În alt document din 1649, niște săteni din Tătaru, anume enumerați, mărturisesc că „i-a luat vornicul [Dumitru Dudescu] în chizășie și i-a scos din închisoare ca să ședem și să plătim birul și încă am făcut și jurămint să nu-l înșelăm; iar după aceia nu ne-am ținut de cuvînt și am fugit". Urmarea a fost că boierul le-a luat moșia.⁶⁶

«Un document din 1610 arată pe unul Tudor din Voinești (Muntenia) că ar datori de 8 ani jupînului, adică boierului, Mihai, 7 700 de aspri și că-i „pusese zi" în mai multe rînduri pentru plata acelor bani, dar nu o putuse face; „iar acum m-am rugat de mi-a pus ziua la sfeti Dimitrie, iar [de] nu-i voi putea plăti asprii la zi, iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei și cu toată moșia mea".»⁶⁷ [44]

De cele mai multe ori din documente nu reiese nici o siluire, formula ce revine în fiecare caz cu o obositoare statornicie este că tocmeala s-a făcut nesilit și neasuprit de nimeni, care pare a fi dat rostire adevărului. Dar dacă nu întotdeauna siluirea era fățișă, ca în cazul cînd domnul lua moșia pentru neplata dărilor, desigur că în toate împrejurările se ascundea o mare nevoie care împingea pe moșnean a se dezbrăca de ocina lui, moștenită de la străbuni și la care trebuia să țină ca la cel mai scump lucru.

Așa găsim într-un document încă de pe timpul lui Ștefan cel Mare, care, prin grelele sale războaie, a pus în Moldova într-o mai repede mișcare înstrăinarea proprietății mici [45], pe unul Ivan Tolocico, un simplu răzeș, care vinde fratelui său, spătarului Purice, deci boier mare, a cincea parte din satul Drulivoaea <Drislivoe> drept 30 de zloți tătărăști⁶⁸. Dacă această vînzare ar putea fi atribuită unor împrejurări personale, nu este tot astfel cu acele cuprinse în documentele următoare, care constată pe rînd căderea unor moșii răzășești în mîinile celor cu mijloace.

Prin unul din ele, din anul 1548, aflăm pe Petrea Oarță vînzînd episcopului de Roman, Macarie, a șasea parte din satul Orteștii drept 150 de zloți tătărăști și tot atunci Teodosie, episcopul Rădăuțului, cumpără alte două părți din cele trei ce le avea unul Fătul, în același sat, drept 200 de zloți.⁶⁹

În 1552 găsim pe fostul ureadnic de Huși, Ioan Păstrăv, fiul bătrînului Păstrăv, pierzînd partea lui de sat din Birăești pentru crima trădării,

⁶⁶ 1643 (Acad. Rom., XLIII/89) [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice]; 1646 (Iorga, *Studii și documente*, V, p. 182); 1646 (Acad. Rom., XLIII/114); 1649 (*ibidem*, XLIII/17). Vezi și alte luări de pămînt pentru bir, din cele nenumărate și s-ar putea aduce: Iorga, *Studii și documente*, V, p. 125 (1677): „pentru Albeni, 500 de aspri două biruri"; 1566 (p. 457); Dragu cedează moșia către Chircă căci îi plătise birul; (1572): Vlăcoaca [?] vinde moșia și la vama [?] de bir, 1579 (p. 498): Neagu plătește 1500 de lei <aspri> birul lui Stroia; pentru acești bani i se ia moșia Albeni și a.m.d.

⁶⁷ „Arhiva istorică", I, 1, p. 8.

⁶⁸ Document din 1491 („Arhiva istorică", I, 1, p. 157) [I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 458–460] [Tolocico nu era moșnean, ci fiul lui Ivanco clucer de arie].

⁶⁹ Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, p. 181.

deci către domnie, și curînd după aceea vedem că frații lui sînt nevoiți să-și vîndă și ei părțile lor din același sat domnului Ilie (fiul lui Petru Rareș), care luase și partea lui Ioan, primind ca preț al acelei vînzări suma de 600 de zloți.

Gîta, fata lui Dumitru Foltea, Ciorcia și Irina, fetele lui Mihai, și unul Nistor, vînd părțile lor din satul Jugărești episcopului de Roman, Nicanor, pentru 580 de galbeni tătărești în anul 1586 și prin același act se mai vîd și Romașcu și Ionașcu, alți simpărtași din același sat, vînzînd episcopului și părțile lor drept 90 de galbeni.⁷⁰ Tot atunci găsim pe un alt răzăș, Roman Pleș de la Frătești, că-și vinde partea sa de moșie jupînesei Anghelina Goioaea, deci unei boieroaice, drept 200 de bani gata.⁷¹

Răzășii din satul Peresceni, și anume : Petrea, Mihail, Mîrza, Dumitru, Crețul, fratele acestuia, Liciul, Anisia, Nistor, Purcariul, Bîrlă, Ionașcu și Radu vînd biv cămărașului Apostolache, deci iarăși unui boier, a patra parte din satul lor în 1592.⁷² Ilie, feciorul lui Nistor din Poienari, vinde episcopului de Roman partea lui din sat „și din țarină și din fîn și din tot ce este”, drept 30 de taleri <zloți> tătărești.⁷³ Dumitru Goia vel comis cumpără părțile moșului și a mătușei sale, Vasile și Anghelina, din satul Doljești, drept 100 de taleri ; mai cumpără însă și de la Ignat, Vasile și Isaico, fiii lui Oană Caia, 3/12 din satul Balomirești drept 20 de taleri și apoi, mergînd tot mai departe cu absorbirea acestei de pe urmă moșii, mai silește și pe Baluța cu fiica ei, Irina, să-i vîndă părțile lor din același sat drept 70 de taleri.⁷⁴

Alături cu aceste vînzări mărunte de moșii răzășești, întîlnim și înghițiri mai mari. Un document din 1592 enumeră cumpărături ale boierului Andreica biv pîrcălab de Roman [46] de la un număr mai mare de oameni mici, răzăși din hotarul Vîrtopului : Stan și Gliga, copiii Onului <lui Onu> ; Varvara, fata Ieremieii ; Mihail <Mihăilă> și surorile lui, Anița și Magdalena, [copiii lui Nicoară] ; Vasile, fiul Sorcăi ; Petriman și sora lui, Tăm-poaia, fiii Crețoaiei ; Costina, fata Mariei ; Gavril și sora lui, Oglindoaia ; Buculeaiu cu verii lui ; Ionașco, Vasile, Miron și Ana, copiii lui Drăgan comisul ; Ionașcu și sora lui, Odochia, copiii Dușcăi ; Ionașcu, fiul lui Nicoară ; Simion și fratele său Pîntea ; Toader și sora lui Marica, copiii lui [Ion] Uscatu, — toți aceștia vînd părțile lor din moșia Vîrtopul, „ce se vor alege” (erau deci neîmpărțite și moșia răzășească). Prețul variază, după întinderea bucăților de pămînt, între 16 zloți partea lui Vasile, fiul Sorcăi, și 120 partea lui Gavril și a Oglindoaiei și tot atîta și acelea ale copiilor comisului Drăgan, un răzăș ce se înălțase în boierie.⁷⁵

Un document din 1636 întărește lui Ioniță Prăjescu 9 cumpărături de la vreo 30 de nume în moșiile răzășești : Liești, Ionășeni, Bălășești, Războieni și Vlădeni.⁷⁶

Boierii însă își întindeau cumpărăturile în mai multe moșii răzășești, fie de o dată, fie pe rînd. Un document din 1633 ne arată pe un boier mic, un treti logofăt, Dumitru Buhuș [46 bis], posedînd un număr însemnat de

⁷⁰ *Ibidem*, p. 217. [Pentru documentul din 1552, care nu are trimitere, vezi DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 22—23 ; Ion Păstrăv pierduse satul pentru hîclenie în timpul domniei lui Ștefăniță].

⁷¹ *Ibidem* [Melchisedek, *op. cit.*], p. 220.

⁷² *Ibidem*, p. 225.

⁷³ *Ibidem*, p. 227.

⁷⁴ Document din 1615 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 159).

⁷⁵ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 208.

⁷⁶ *Ibidem*, II, 1, p. 211.

moșii în mai multe județe <ținuturi> ale Moldovei, a căror proprietate domnul Alexandru Iliăș i-o întărește: Gădinți, Crivești, Plăvăcani, Găureni, Hotcești și Dădești, 1/4 din Movileni, două vii, două heleșteie, trei mori în județul Roman; părți din Plotunești, Căcăcești, în Țîrgul Frumos, Țîlhărești și Chicera, două heleștei și două mori în județul Cîrligătura; Văvătiești, Spinoasa, părți din Tolocești, Nerghiceni, două heleștei și o moară în județul Hîrlău; Puriceni, o moară și o prisacă în județul Iași; Cupcici, Brătășani, părți din Trebinți, Costrița, Dumeni, Begovița, Răsteul, Tulmacea, 5 heleșteie, 4 mori și un pod pe Prut în Hotin; Mănești, parte din Grozești și Muncelul, cu fînaț, o vie și un fierăstrău în Troțuș; parte din Mesteacăn, 2 mori, o prisacă în Baia; Neculești, parte din Românești, 3 heleștei și 3 mori în Neamț; Protopopești, parte din Otășei, — Bombățești, Mesteacănul, Lehaci, o pivă și o moară în alt județ <ținut> nearătat.

Dacă găsim un boiernaș posedînd atîtea moșii, nu trebuie să ne mire întinderile uriașe de pămînt cuprinse pe tot lungul și latul țării de boierii cei mari. Alt document ne arată cum moșia Drislive din Dorohoi a fost înghițită de Toma [Cantacuzino] slugerul.⁷⁷ Vornicul Nistor Ureche își rotunjește moșiile prin vreo 98 de cumpărături în deosebite proprietăți.⁷⁸ [47]

Un mai vajnic răzășofag este Toma [Cantacuzino] vel stolnic, care cumpără sau ia prin judecată mai tot satul Porcești din județul <ținutul> Neamț, precum și alte moșii, unele boierești, cele mai multe răzășești din acel județ.⁷⁹

Acela însă care a învăluit și stîns cele mai multe moșii răzășești în Moldova a fost desigur Iordache Cantacuzino vistiernicul, care a înghițit în proprietățile lui nenumărate satele foste libere de proprietari mici: Țigănești, Clicești și Borăști din Vaslui; Bășeni din Iași; Popești din Neamț și multe altele. Cumpărăturile lui Iordache Cantacuzino se numără cu sutele și împătrit și încincit este numărul fețelor ce-i vînd pămîntul prin zapise și hrisoave.

Însemnat este mai cu seamă zăpisele de vînzare din 1661, prin care Vasile, Apostol, Dumitrașcu și Arvasia, feciorii lui Ionașco al Reantei din Țigănești, vînd vistiernicului Iordache partea lor din acea moșie, parte care rămăsese numai ea singură în stăpînirea vechilor proprietari. Moștenitorii lui Reantea, ultimii stăpîni liberi ai acestei moșii, nu se pot împiedica de a scrie în zăpisele lor de vînzare un soi de rămas bun de la pămîntul ce le hrănise neamul și pe tovarășii lor de greutate în decursul veacurilor; ei spun că, prin vînzarea părții lor, „s-au istovit tot satul și că să fie de acum înainte tot satul Țigănești veșnică moșie dumisale Iordache marele vistiernic, jupînesei și coconilor d-sale.”⁸⁰ Cîta amărăciune, cîte dureri și cîte lacrimi nu ascundea această hiritisire!

Tot așa de numeroase și de bogate sînt cumpărăturile de moșii mici, de rumâni cum spun documentele, ale Cantacuzineștilor din Muntenia,

⁷⁷ *Ibidem*, p. 15.

⁷⁸ *Idem*, *Surete și isvoade*, II, 1, p. 168, 171—173.

⁷⁹ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. II, I și II, 2, indicele la numele Toma vel stolnic, unde sînt arătate vreo 36 de cumpărături de moșii de la mai mult de 100 de fețe <persoane>.

⁸⁰ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, 1, p. 169. Cumpărăturile lui Iordachi Cantacuzino sînt cuprinse în 119 zapise și hrisoave. Vezi indicele la numele lui (*ibidem*, I, 1, II, 1 și III, 1). În total, I.C. a înghițit vreo 500 de răzășii. Avera lui se compunea din: 60 de sate întregi, 15 jumătăți de sat, 2 jerebii, 33 fâlci de vie, în valoare totală de 14 300 de galbeni. Vezi catastroful proprietăților lui (*ibidem*, III, 2, p. 29). Față cu asemenea acte, nu înțelegem cum poate susține Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țirani*, că în Moldova se găsesc numai vînzări de răzășii singuratice, iar nu de acele de sate întregi.

fiii lui Constantin postelnicul, «și acele ale lui Radu Buzescu [de fapt ale Buzestilor], care cuprind vreo 200 de moșii.»⁸¹

Uneori răzeșii se mâncau între ei și unul din ei, mai răsarit, înghițea moșiile celelalte. Așa găsim un document din 1617, cu atât mai interesant cu cât elementul cotropitor este o femeie, și încă o văduvă, Varvara Hacimăndoaia, care, fiind răzășă în moșia Topeni, cumpără pe rînd toate părțile co-răzeșilor <copărtașilor> ei, în număr de 8, și întrunește astfel întregul sat în a sa proprietate.⁸²

Pe cînd documentele anterioare jumătății veacului al XVI-lea conțin mai cu deosebire dăruiri de moșii făcute de domni vitejilor războinici, de la acel timp înainte încep a predomini acele ce conțin vânzări de pămînturi răzășești către marii proprietari, mănăstiri sau boieri.

Acest fel de documente se adaugă <cresc ca număr> cu cât ne apropiem de timpurile mai nouă și ele s-ar putea înmulți la nesfîrșit deoarece alcătuiesc marea masă a documentelor păstrate din timpurile de la Petru Rareș și Radu Paisie încoace [48]; ele nu mai pot fi interpretate ca întîmplătoare zapise de vânzări și cumpărări din vremile mai vechi și care nu erau decît rostirea unor daraveri voluntare, cele mai multe schimburi cu adaosuri de bani făcute cine știe în ce interes.⁸³ Se vede în ele reproducîndu-se un fapt constant, [și anume] că răzeșii își vînd proprietățile lor către boieri sau mănăstiri, cu alte cuvinte că cei slabi și mici se despoiau de moșiile lor în favoarea celor tari și bogați.

Prin asemenea documente se vede manifestîndu-se din ce în ce mai pe față cangrena economică care îngusta fără încetare mica proprietate.

Și nu numai țărani moșneni erau expuși la asemenea pericol, ci chiar și acei din boieri care, nemaiîncăpînd la dregătorii, erau uitați la țară și deveneau mazili; cu timpul, moșia lor împărțindu-se și subîmpărțindu-se între urmașii ce-i aveau, aceștia deveneau astfel simpli moșneni, căzînd și ei în nevoia de a-și vinde moșiile.

Un document din 1549 arată cum Ilie vodă, fiul lui Petru Rareș, împărțește în 5 trupuri jumătate de sat din Bosănești <Bosancești>, între cele 5 stîrpi <cete> coborîtoare din fostul său proprietar Văscu <Vasco> Iepure: *Iurja* <Giurgea>; *Frăsina* și *Marina*, fiicele surorii lui *Jurja*; *Marița* <trecută greșit; e sora lui Giurgea>; *Văscu* <Vasco>, al doilea frate a lui *Jurja*; *Fătul* și *Andreico*, fiii *Magdalinei*, a doua soră a lor, și, în sfîrșit, *Păcurariu*, *Odochia*, *Marina* și *Stanca*, cei patru copii ai *Ilenei*, a treia soră a lui *Jurja* și *Văscu* <Vasco>.⁸⁴ Bineînțeles că acele 5 părți din jumătatea satului s-au subîmpărțit în cîte capete numărau moștenitorii, încît astfel ce va fi rămas pe sama fiecăruia? Mai mult o greutate decît o avere.

Alt document din 1635 ne arată pe unul Anton vînzînd lui Neniul vornicul „din jumătate de jumătate din a treia parte de a patra parte jumătate” și *Maria*, fiica *Soficăi*, vinde și ea aceluiași boier tot „din jumătate de jumătate a treia parte din a patra parte jumătate”, cu alte cuvinte 1/96 din trupul moșiei.⁸⁵

⁸¹ Vezi un șir de documente publicate de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, [Buc., 1902], p. 11—69 «și hrisovul cel uriaș asupra cumpărăturilor lui <familiei> Buzescu în „Revista [Soc.] Tinerimea română”, 1898, p. 89 și urm.»

⁸² Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 104.

⁸³ Compară de ex. documentele din 1483, 1489, 1519, 1530 și 1549 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 75, 154, 37, 132 și 86).

⁸⁴ Document din 1549 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 42) [DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 584—585].

⁸⁵ *Uricarul*, XVI, p. 38.

Al treilea document, din 1633, ne arată pe Miron clucerul cumpărînd de la Cristian și de la Vicol din satul Drislive — Dorohoi „din a treia parte din jumătate de jumătate a cincea parte” și de la Avram „din a treia parte din jumătate a cincea parte”.^{85bis}

Prin asemenea subîmpărțiri ale ocinilor primordiale se coborau și boierii mazili (căci cei în funcții găseau totdeauna mijlocul de a-și rotunji averile) în rîndul răzășilor și de aceea întîlnim adeseori în documente boieri ce nu au în stăpînire decît părți din un sat.⁸⁶ Ce era mai la urmă deosebirea primordială între boier și răzăș decît întinderea proprietăților? Cu restrîngerea acestora se îngusta și însemnătatea economică a individului, care micșora în proporție pe aceea politică. Potrivit cu asemenea împrejurări, boierii «scăpătați», mazilii și răzășii, sînt supuși împreună aceluiași proces de absorbire din partea proprietății mari.

Astfel, aflăm pe un logofăt Hrizea [din Bălteni], grec de neam, care cumpără mereu la moșii între anii 1627—1636, fără deosebire, cînd de la răzășii, cînd de la boierii scăpătați. După ce pune mîna pe Voinești, cumpărînd părțile lor de la Pană armașul (boier) și de la Dobra, fata Pâr-vului, răzășită,⁸⁷ se abate pe moșia Gemenele <Gemenea>, cumpărînd întîi partea lui Socol [Cornățeanu] paharnicul (boier) drept 68 de galbeni, apoi aceea a lui Marcu armașul (boier) drept 12.⁸⁸ Acel paharnic Socol, el însuși cumpăraseră partea vîndută de el lui Hrizea de la postelnicul Preda, care-i vînduse întîi două părți de peste tot locul din satul Gemenele, „din cîmp și din apă și din pădure și dintr-amîndouă siliștele satului”, drept 30 000 de aspri, împreună cu doi rumâni, ținînd pentru el a treia parte din acel sat și cu un rumân.

Peste vreo două luni însă, văzînd că nu mai putea face nimic cu rămă-șița ce o păstrase, o vinde și pe aceea tot paharnicului Socol, numai drept 6 000 de aspri, pe cînd pentru celelalte două părți luase 30 000.⁸⁹ Se vede deci că numai silit se desfăcuse postelnicul Preda de moșia părinților săi și, cu amărăciunea în suflet, părăsi el hotarele micii sale patrii spre a nu le revedea niciodată. Și de cîte ori se repetau aceste drame intime, al căror rezultat noi îl însemnăm astăzi pe hîrtie într-un chip socotitor, pe cînd acei cu care ele se petreceau vărsau lacrimi de sînge pe pierdutele lor proprietăți. Tot pe acel Hrizea îl întîlnim pe aceleași vremuri cumpărînd niște vii ale lui Stanciul șoimarul.⁹⁰ [49]

Vînzarea unui pămînt din partea răzășului sau boierului scăpătat atrăgea deocamdată numai ieșirea din fosta lui proprietate; dacă el făcea greutate de a părăsi moșia vîndută, în conștiința silniciei suferite, era izgonit cu puterea. Așa un document din 1621 ne arăta pe un răzăș din Nisporești, care, pierzînd o judecată pentru pămîntul lui, i se pune zi spre a-l părăsi la Sf. Gheorghe, ceea ce el neîndeplinind, este scos cu puterea de pe moșia ce nu mai era a lui de către un fost postelnicel.⁹¹ Vînzarea pămîntului deci nu atrăgea numaidecît șerbirea după ea [50].

^{85bis} G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II/1, p. 15.

⁸⁶ Vezi documentele din 1555 și 1667 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 110 și 40), precum și unul din 1633, reprodus de V.A. Urechia, după sistemul autorului, frînt și îmbucătățit, în Miron Costin, *Opere complete*, I, p. 77.

⁸⁷ Documente din 1627 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 8 și 14).

⁸⁸ Documente din 1630 și 1638 (*ibidem*, p. 23 și 32).

⁸⁹ Document din 1629 (*ibidem*, p. 15) [DRH, B, vol. XXII, p. 324—325, 637, 659]. Galbenul valora pe atunci 200 de aspri. Vezi un document din 1640 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 23). Paharnicul Socol, care dăduse lui Preda pe părțile lui 30 000 de aspri, deci 150 de galbeni, și nu luase de la Hrizea decît 68, vînduse cumpărăturile sale cu 1/2 din prețul care-l costase.

⁹⁰ Document din 1636 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 15) [DRH, B, vol. XXV, p. 362—363].

⁹¹ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 40.

Pentru ca un om să cadă în rîndurile degradate ale rumâniei sau vecinătății se cerea ca el să-și fi vîndut, pe lîngă moșie, și persoana lui, sau numai pe aceasta din urmă, cînd — cum se întîmpla uneori — moșia o pierduse de mai înainte.

Pentru ca aceasta să se întîmple, trebuia ca vînzătorul să arate anume scopul său de a se vinde el ca șerb împreună cu moșia și familia lui. Într-un document din 1700 se vorbește de unul „Stoian, tatăl Găunosului, moșul Aldei, ce a fost megieș judec cu moșia lui” care vinde lui Radu postelnicul moșia lui, „iar capul lui nu l-a vîndut ca să-i fie rumân”. Cu toate acestea, Ghinea, fiul lui Radu postelnicul, ajungînd mare vistier și trecînd mai mult timp de la cumpărătura săvîrșită de tatăl său, face o carte „cu meșteșuguri”, adică falsă, pe timpul lui Matei Basarab, cu care vrea să tragă în rumânie pe Vlad, fiul lui Stoian, ceea ce aduce o judecată înaintea Brîncoveanului în care Vlad se curăță <eliberează> de rumânie.^{91bis}

Iată deci sistemul întrebuițat de boieri, care aveau puterea în mîini, pentru a despoia pe popor, în afară de proprietate încă și de libertatea lui și a coborî astfel pe locuitorii liberi ai țării în starea șerbiei: nu numai silnicia economică, dar și crima ordinară, falsul și meșteșugurile, nedînd îndărăt dinaintea nici unui mijloc pentru a pune stăpînire atît pe proprietățile cît și pe brațele acelor care-i dădeau valoarea.

Cele mai multe din documentele existente ne arată că acei ce se vindeau rumâni treceau deodată cu moșiile lor în stăpînire străină. Așa, unul din 1633 reproduce o judecată între niște rumâni și boierul Chisar [Rudeanu] paharnicul; acesta dăduse arvonă 125 de ughi unor moșneni din Dobriceni ca să-i rumânească, datorindu-se însă a-i scoate de la maglă [muncă la] (ocnă), ceea ce Chisar nu făcuse. Moșnenii, jăluindu-se lui Matei Basarab, domnul rînduiește ca sătenii să înapoieze arvona și să rămîină liberi. Chisar, împotrivindu-se, este bătut în divan cu 300 de toiege și dat afară. Moșnenii rămîn liberi.⁹²

Altul din 1699 spune că „satul Hurezul, fiind mai dinainte vreme rumâni de moșia Buzeștilor și ei răscumpărîndu-se de rumânie de la stăpînii lor, de la Buzești, cu toate părțile lor de moșie, și fiind niște oameni judeci și slobozi, sculatu-s-au și de a lor bună voie s-au vîndut rumâni Dimei chiurcibașa, cu toate părțile lor de moșie.”⁹³

Un alt document de la Matei Basarab dă lui Preda și Udrea logofeți pe mai mulți oameni din Dăiești „ca să le fie rumâni cu feciorii lor și cu toate părțile lor de moșie, pentru niște dări pe care logofeții fuseseră nevoiți a le răspunde în locul acelor oameni ce fugiseră de dare.”⁹⁴

Se întîmplă însă ca să întîlnim uneori, în documentele vechi, oameni iertați de rumânie, „însă numai capetele lor, fără de moșie.” [51] Aceștia, bineînțeles, redeveneau liberi în ceea ce privește persoana lor, pe care însă o puteau iarăși apleca sub jugul rumâniei dacă libertatea devenea prea greu de suportat, ceea ce, din nefericire, era cazul obișnuit.⁹⁵

^{91bis} Condica logofeției Brîncoveanului, p. 489. Vezi mai multe documente cu falsificări citate de Ioan Nădejde în articolul său *Formarea proprietății mari*, în revista „Literatură și știință”, II, 1894, p. 42. Și răzeșii, luînd pildă de la boieri, întrebuițează documente false (vezi Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV, p. 163 (1433) [Din acest an nu există nici un document fals; primul document falsificat datează din 1472; vezi *Introducere* la DIR, vol. II, p. 161].

⁹² Arh. Statului Buc., Cond. mănăstirii Arnota, p. 6—8 [DRH, B, vol. XXIV, p. 171—172].

⁹³ Condica logofeției lui Brîncoveanu, [ms. 705], p. 103.

⁹⁴ Document din 1645, inedit din Arhiva statului, condica docum. II, no. 5, p. 4.

⁹⁵ Vezi, între altele, nenumărate documente din 1693 (condica logofeției [ms. 705], p. 28); 1694 (*ibidem*, p. 82); 1699 (*ibidem*, p. 350).

S-ar părea deci că ar fi trebuit să se fi aflat trei clase < categorii > de țărani: *acei liberi* cu moșia lor « — răzășii sau moșnenii — » împreună cu coborâtorii boierilor « scăpătați » — mazilii [52]; *șerbii*, adică rumânii și vecinii, supuși în totul ca persoane și ca bunuri proprietății mari; domni, boieri și mănăstiri, și o *clasă mijlocie* de țărani fără pământ, dar liberi ca persoane.⁹⁶ Această din urmă clasă era însă numai un popas pe calea ce ducea din libertate către șerbire, căci un țăran rămas liber, fără pământ, fără mijlocul de a se hrăni, trebuia să cadă în curînd în puterea unui proprietar [53].

Asupra chipului nu prea cu dreptate întrebuințat de boieri pentru a pune stăpînire pe moșiile răzășești, multe documente ne dau foarte prețioase deslușiri și ne lasă a întrevedea ce se ascundea sub formula așa de obișnuită în acel timp a *vînzării nesilite și neasuprite*.

Era greu boierului pînă ce intra, fie și numai cu o parte mică, într-o moșie răzășească; aceasta din pricina dreptului de precădere < preemțiune > la cumpăratură (protimisis) al consătenilor.⁹⁷ [54] Cu timpul, însă, întrebarea îndatoritoare către coproprietari dacă nu vreau ei să cumpere bucata de pământ oferită spre vînzare căzu în desobișnuință. Pe la jumătatea veacului al XVII-lea ea se întâlnește mai rar în zapisele de vînzare, mai mult ca o formalitate decît ca un drept real. Într-un document din 1643 despre vînzarea pămînturilor neamului Șoldan către Toma [Cantacuzino] stolnicul se conține arătarea că „pînă n-am întrebat pe răzeșii noștri nu am vrut să vindem dumisale; iar dacă i-am întrebat, nu s-au aflat nimene din răzăși să cumpere și deci am mers la stolnicul cel mare și am vîndut moșia”.⁹⁸

Însă cu acest document ce pomeneste dreptul de protimisis sînt mii care tac asupra lui; și cum să fi îndrăznit răzășii să se pună în calea unui boier mare și să lupte cu punga lui? Apoi boierii iscodiseră un mijloc pentru a zădărnici acest drept: în loc de a încheia acte de vînzare, îi puneau pe țărani să le dăruiască pămîntul și atunci dreptul de înainte cumpărare al corăzeșilor înceta. Aceasta ne spune legiuirea moldovenească *Sobornicescul hrîsov* din 1785 al lui Alexandru Mavrocordat cu cuvintele: „Celor mai multe danii numai numele le este de danii, pentru ca să nu aibe cuvînt neamurile și răzășii (să ceară protimisis), iar fapta într-adevăr o adevărată vînzare, cu un preț mult mai mare decît aceea a plății lucrului, căci ce nu dă un bogat interesat de moșie pentru ca să găsească chip a se face răzăș pe moșiile altora, nădăjduind că cu vremea să se lățească după dorința lui.”⁹⁹

«Era însă un mijloc de a înconjura protimisul în cazurile în care el nu putea fi înlăturat, „anume prin o formă de danie făcută de cel mic către cel mare, care ascundea o adevărată vînzare, dar nu nevoia întrebarea cerută de dreptul de înaintea cumpăraturii”. Acest sistem pieziș de a zădărnici obiceiul pămîntului fu practicat veacuri întregi, în timpul cărora întîlnim nume mari ale țării că primesc danii de la supuși ale căror proprietăți voiau să le contopească < cotropească >. Așa nu e rar a vedea pe un Miron Costin logofătul, pe Ioan Costin postelnicul, pe Gavril Costachi vornicul, pe Vasile Dămian logofătul, pe [Vasile] Gheuca logofătul, pe Dediul ser-

⁹⁶ Așa susține și V. Gîdei, în „Convorbiri literare”, XXXIII, 1899, p. 67. Și d-sa recunoaște că acei țărani dispăreau în rîndurile vecinătății < vecinilor >.

⁹⁷ Asupra acestui drept, vezi capitolul *Fondul dreptului*, în vol. IV.

⁹⁸ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise* II, 2, p. 41. Mai vezi p. 127 și 129.

⁹⁹ *Uricarul*, II, p. 75. Un document din 1742 spune despre Toderașco Cantacuzino că, printr-o danie și o cumpăratură, s-a făcut moșinaș < copârtaș > în moșia răzășească Rotompănești. (Iorga. *Studii și documente*, VII, p. 115).

darul, pe Cerchez comisul, pe Aldea aga, pe Panaite uşerul şi pe alţi mulţi primind danii de la diferite persoane¹⁰⁰ «mici care le vindeau în ascuns moşiile, fără de a mai avea nevoie de a trece prin întrebarea înainte mergătoare către corăzăşi». Când prin danie însă boierul devenise corăzeş, el însuşi dobîndea dreptul de protimisis, care, pus în lucrare de un om bogat faţă de alţii săraci, îl făcea cu deasupra să treacă înainte. Foarte vorbitor este un zapis de danie pentru 1/3 parte din un bătrîn din satul Goruneşti, judeţul <ţinutul> Fălciu, făcută către marele boier vistiernicul Teodor <Toader> Palade, în anul 1768. În acel zapis citim: „adecă eu, M. Cojan diaconul, sin N. Cojan, nepot lui Dobînda din Micşuneşti, am dat dumisale Teodor Palade vel visternicului a mea dreaptă ocina şi moşie din satul Goruneşti pe Elan ce-i la ţinutul Fălciului (a treia parte din al 3-lea bătrîn în care se împarte tot satul) ce a rămas nevîndută şi acum, dîndu-mă la sprijinul d-sale vel vist[ier], cunoscînd mult folos şi socotind că de nici un folos nu ne este această parte de moşie, fiind şi puţină şi încunjurată de alte moşii a d-sale ce le are de la Cantemir-Vodă (acesta cumpărase ceilalţi 2 şi 2/3 bătrîni şi îi dăduse zestre fetii lui măritate după Palade), am socotit de am dat-o danie dumisale.”¹⁰¹ «*Sobornicescul Hrisov* din 1785 căută, de sigur însă fără izbîndă, a stăvili această fărădelege.»

În afară însă de acest mijloc, care acoperea trecerea învălită sub man-tia legalităţii, boierii şi chiar domnitorii nu se sfiau a năpăstui uneori chiar pe faţă pe răzeşi. Aşa un document mai nou din 1765 ne arată neomenoasa silnicie întrebuiţată de un boier mare contra unui mazil, Ioniţă Pisoschi, pentru a-l nevoi să-i vîndă răzeşia lui. Prin jalba dată domnului, Pisoschi se jăluieşte că „banul Ştefan Sturza, proprietarul Ruginoasei, i-a făcut multă pagubă şi sărăcie, prin hergheliile dumisale care mănîncă tot şi şăd, măria ta, primăvara, vara şi toamna pe moşia mea Oniceni (vecină cu Ruginoasa) şi-mi vin pînă în ograda mea şi dacă le zic ceva herghelegiilor şi văcarilor, ei sar de mă uiduiesc şi mă ocărăsc şi vreau chiar să mă ucidă (în limba mai veche = a bate), după cum anul trecut mi-a şi ucis un herghelegiu al dumisale un ȕigan, ieşindu-mi înainte pe moşia mea şi m-a ucis cu o măciucă pînă mai m-a omorît căci mi-a rupt o mîină şi mi-a pus arcanul în grumaz, zicînd că aşa este poronca de la stăpînul său să mă ucidă pînă la moarte şi mort să mă aducă cu arcanul de grumaz în ograda d-sale, că este d-lui banul putincios să mă plătească pe un ciocoi ca mine”¹⁰²

Un alt document de siluire personală împotriva unui răzeş este cu atît mai grav cu cît pleacă de la stîlpul justiţiei aceluia timp, însuşi domnitorul. În 1665. Dabija vodă rînduieşte pe Poiană uricariul să aleagă părţile de baştină ale doamnei Dafina, soţia lui Dabija, în moşia Ȑigăneşti, „că el domnul nu va îngădui să ȕie răzăşii lor între hotarele măriei sale doamnei”. Poronceşte deci acestor răzăşi să se adune şi să spună lui Poiană uricariul ce preţ voiesc pentru moşiile lor care li se va plăti îndată. Era curat vorbind o expropriere — cu prealabilă despăgubire — a răzăşilor în folosul particular al doamnei lui Dabija-vodă.¹⁰³

¹⁰⁰ Ghibănescu, adîncul cunoscător al documentelor, din care singur are o culegere de vreo 8000, în prefaţa la *Surete şi izvoade*, vol. V, p. IV—V. Ghibănescu spune la p. VII: „Daniile acestea erau o ocolire şi o eludare!! (sub pana lui Ghibănescu) a dreptului de protimisis” [este un pleonasm — N.S.].

¹⁰¹ Reprodus de Ghibănescu în «volumul său» *Cuzeştii* [*Surete şi izvoade*, VII], p. CXVIII [Trimitere greşită].

¹⁰² Radu Rosetti, *Cronica Vascanilor* („Analele Acad. Române”, [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXIX, 1906, p. 68).

¹⁰³ Al. Papadopol—Calimah, *Scrisoare despre Tecuciu* („Conv. lit.”, XIX, 1888, p. 921).

Același lucru îl vedem repetat la Constantin Cantemir, domnitorul Moldovei, față cu răzășii de pe Milcov, pe care îi alungă din moșiile lor pentru a le da mănăstirii Mira din județul <ținutul> Putna. „Dacă veți vedea cartea domniei mele — «zice Cantemir în scrisoarea lui» — iar voi să luați banii pe moșie, cine cît i se va veni, precum s-au socotit aici. Iaca c-am trimis și banii; deci numai să-i luați și să nu mai umblați fără ispravă, că vedeți voi că *cu domnia mea nu-ți putea ține moșie să fiți răzăși*”. Adaugă domnul că le face favoarea „de a le da peste prețul obișnuit al fiecărui pământ de 2 orți încă un adaus de 2 potronici, numai să nu umble fără ispravă”.¹⁰⁴ Și, în adevăr, «domnul fiind pe atunci încheierea justiției supreme,» unde s-ar mai fi putut îndrepta răzeșii cu tînguirea cînd însuși domnul îi despoia?

Altă măsură nedreaptă, care seamănă cu aceea pusă în lucrare de banul Sturza asupra lui Pisoschi, este adevărită de un document din 1712 prin care Constantin Brîncoveanu recunoaște pățaniile lui Vlad logofătul cu puternicul vornic Șerban Cantacuzino, care, la începutul domniei Brîncoveanului — cînd domnul avea interes a trăi bine cu Cantacuzineștii — „pusesese mare pizmă și urgie asupra Vladului logofăt de i-a luat toate moșiile și livezile și viile ce-a avut pe moșia Măgurenilor, băgîndu-l și la închisoare și în lanț pînă ce i-a luat trei hrisoave ce a avut pe acele moșii, ca să nu se mai pomenească nimeni moșnean în Măgureni, nici să mai ție Vlad logofătul moșie în Măgureni. Deci și Vlad logofătul, neavînd ce face, fiind Șarban vornicul Cantacuzino puternic și silnic, nu s-a putut pune împotriva, ci a lăsat de a stăpînit Șarban vornicul toate lazurile și ocinele lui pînă la moartea lui”. La judecata înaintea Brîncoveanului din 1712, domnul, care acuma stătea rău cu Cantacuzineștii, restituie lui Vlad moșiile.¹⁰⁵

De multe ori răzeșii erau mîncăți <deposedați de moșii> cu ajutorul unor documente false sau erau rășluiți de boierii hotarnici trimiși ca să stîlpească moșiile, fie din prietenie către boierul cu pricina, fie din mituire.¹⁰⁶

Nostime sînt pățaniile povestite de Ioan Popescul, unchiaș din sud [județul] Saac, de la pîrcălabul Bucur, „care îi stătea de zulum” (adică cu asuprire) ca să-i vîndă o vie. „Ieșind poruncă de la Mavrogheni-voievod să facă cătane, și Bucur aflîndu-se pe atunci pîrcălab, din pizma ce avea pentru vie asupra mea, cu toate că nu eram vrednic a fi cătană, fiind un om bătrîn, neputincios, iar umblînd cu tot dinadinsul să mă facă cătană, am fugit de frică, iar atunci mi-a luat o fată mare ce aveam și, aducîndu-i căciulă și nădragi, voia să o facă cătană, zicînd că o lasă dacă voi vinde via”. A fost nevoit bietul om să vîndă lui Bucur via, „4 pogoane, numai cu taleri 79”. Se roagă de ispravnicul lui Alexandru Moruzi-voievod „să-l îngăduie să dea banii înapoi, că este cu păcat să mă sărăcească de vie cu acest fel de urmare ce eu ticălosul i-am dat-o de frică, căci era să-mi trimită fata catană la turci, lucru ce nu s-a mai pomenit.”¹⁰⁷

Altă siluire, pusă de către aga Ioan Carp asupra singurilor patru răzăși din Țibănești ce mai rămăseseră, este redată de un document din 1828 în chipul următor: „Unii din răzășii noștri și-au vîndut părțile de moșii dumisale aga Ioan Carp încă din vechime, care sîntem numai patru rămași nevînduți și într-acest chip pătîmim grele asupriri de către numitul boier,

¹⁰⁴ Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, I, p. 167.

¹⁰⁵ Vezi hrisovul din 1712 (N. Iorga, *Doc. [familiei] Cantacuzino*, p. 155).

¹⁰⁶ Mai multe documente de acest fel în articolul citat al lui I. Nădejde, *Formarea marii proprietăți*, în „Literatură și știință”, II, 1894, p. 42 și următoarele. Și răzeșii recurgeau uneori la acest mijloc al falsificării documentelor... (G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, p. 363—368).

¹⁰⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 555.

că cu sila, cu țigani, ne rîdică la lucru boieresc ca pe niște robi, și noi pe moșia dumisale cu nimica nu ne hrănim, nici de arat, nici de cărat; cu totul ne vedem înstrîmbătați de pe a noastră moșie [de] baștină.”¹⁰⁸

Această înghițire a moșilor răzeșești de către marea proprietate se urmează pînă în vremurile mai noi. Așa, la începutul veacului al XIX-lea, întîlnim cumpărături repetate de la răzeși din partea boierilor, cumpărături date ca urmate de bunăvoia vînzătorilor. Așa o diată (testament) din 1814 a armașului Vasilache din Tîrgul Ocnei arată modul cum și-a alcătuit moșia, cumpărînd 49 de stînjeni de la Ion Melereu în 1812, 10 stînjeni de la popa Dincă în 1813, 3 de la Tănase sin Mihai în 1813, 30 de la Vlad Ursianu în 1810, 26 de la Maria Greceanu în 1813, 17 de la Nistor și Oprea, doi de la diaconul Ion și Eni, ambele din urmă în 1813 și încă altele cumpărături.¹⁰⁹

Vădulele sau fetele rămase pe urma bărbaților și a părinților lor, pentru care viața era mai grea decît pentru bărbații mai străbătători, de aceea și nenumărate zapise de vînzare de moșii către fețe mari se întîlnesc mai tot atîtea [text ilizibil].

Dar nu numai boierii, ci și domnii se întreceau în despoierea răzeșilor. În 1801 găsim pe Constantin Ipsilanti dăruind fiului său, Alexandru, trei moșii ale răzășilor din Cîmpulung [Moldovenesc]: Dorna, Șarul și Pălți-nișul, pe care le privea ca domnești, deoarece prin luarea Bucovinei de Austria ele rămăseseră în Moldova fără stăpîn [55]. Și, cu toate acestea, locuitorii lor fuseseră chemați la divan să li se facă cunoscut dăruirea acelor moșii către beizadeaua lui Ipsilanti.¹¹⁰

În 1817, Scarlat Calimah, lăudîndu-se întîi că „văzînd facerile de bine ce i s-au căzut pentru odihna și folosul obștescului norod, socotește că și pentru prea iubitul său fiu beizadea Alexandru Calimah, după rînduiala altor luminați domni (se gîndea probabil la procatohul său Ipsilanti), a avea și el dreptate a urma și a cuprinde pe fiul său cu domnescul și părintescul său ajutor”, găsește la Tecuci un schit, Toflea, pe care-l află stăpînînd o moșie fără nici un hrisov de danie, și hotărăște a înzestra pe fiul său cu această moșie; dar, fiind ea prea mică, trimite un boier, pe Manolache Radovici biv vel sârdar, care să cerceteze împresurările ce le-ar fi făcut în moșia Toflea răzășii de Stăvăiești și Mălăiești și acest boier, cercetîndu-le hrisoavele, găsește că ar fi stăpînînd mai mult decît s-ar cuveni, prisos ce se socotește de domn ca pămînt domnesc, stăpînit de răzăși cu nedreptate, și cu care tatăl rotunzește «în atotputernicia lui domnească» moșia mănăstirească dăruită fiului,¹¹¹ îndeplinind, pe lîngă păcatul contra bisericii, și o nedreptate contra oamenilor pentru a-și îmbogăți familia, el, domnul cunoscător și alcătuitor de pravili și care ar fi trebuit să se arate temător de Dumnezeu și cruțător de oameni. Căci doar în condica lui de legi stătea scris sub § 1940 că „pentru prescripția de 40 de ani nu era nevoie de titlu” și, desigur, că această prescripție se împlini-se pentru stăpînirea răzășilor.

În puterea aceluiași principiu, predecesorul lui Scarlat, Grigore Calimah, înzestrase [la 1761] pe un alt membru al familiei lor, pe mătușa lui Maria [Cananău] jîtnicereasa, cu cîțiva munți, stăpîniți din vremuri străvechi și deci fără documente, ale cîmpulungenilor, din care cu toate acestea Calimahii își trăgeau obîrșia.¹¹²

¹⁰⁸ *Ibidem*, VI, p. 119.

¹⁰⁹ I. Lahovary, *Hîrtii vechi*, în „Conv. lit.”, XXIV, 1890, p. 668.

¹¹⁰ Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 8–9 (529–530).

¹¹¹ N. Iorga, *Documente [privitoare la familia] Callimachi*, I, p. 538.

¹¹² A. D. Xenopol, *Genealogia casei Calimah*, [Istoria și genealogia casei Callimachi] introducerea; Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 529 [XXI, p. 155–156].

Boierimea română era atît de hămesită de pămînt, încît amenința pe răzăși cu stîngerea lor desăvîrșită, întemeindu-se pe principiul lui Calimah că proprietatea se stabilește numai prin drese (acte), încît alt domnitor, Alexandru Moruzi [Constantin Ipsilanti], dăruise lui Iordache Ruset vistiernicul tot ținutul Vrancea, baștina mai veche decît descălecarea răzășilor de acolo [56]. Cu toate că domnitorul Scarlat Calimah, tot în puterea acestui principiu, iscodise moșia Toflea pentru copilul lui și cu toate că fiecare boier în parte făcea ca Iordache Ruset, cătînd mai mult la rotunjirea latifundiilor decît la temelia juridică și morală a acestei rotunjiri, întruniți în divan și convinși de logica puternică și de știința vornicului Andronachi Donici, mare pravilist al acelor timpuri, trebuie să se subsemneze o anafora care tocmai răsturna principiul dovedirii proprietății prin danii domnești, arătînd cu argumente hotărîtoare că proprietatea răzășască se trăgea în mai multe părți dinaintea întemeierii domniei în Moldova.¹¹³

E unul din rarele exemple cînd adevărul și dreptatea puseră un frîu lăcomiei de cîștig « a clasei stăpînitoare » și această mare izbîndă este opera lui Andronachi Donici, părintele răzășilor care a pus pentru întîia oară o stavilă pornirii stîngătoare a proprietății mari asupra celei mici. Răzășii de Vrancea fură restituiți în proprietatea munților lor pe care îi țin și astăzi, cu toate că nici în vremile noastre ei nu au scăpat de mîncătoriile îmbrăcate, bineînțele, în formele mai tănuite și mai civilizate ale vremilor în care trăim.

Din cele aduse pînă aici putem încheia că proprietatea cea mare actuală de la noi s-a alcătuit din înglotirea treptată și repetată a particulelor celor mici stăpînite de răzăși *ab antiquo*, sau care se fărâmăturiseră din împărțeala succesivă a moșilor mai mari la origine și ale unor boieri, « dar ai căror urmași se înțărăniseră din nou prin trecerea în starea mazi-lească < răzășească » » că această înglotire, îmbrăcată în formulele nesilirii și neasupririi, ascundea totdeauna o înstrăinare constrînsă. Constrîngerea era rodul sau al nevoii omului mic, fără milă exploatat de cel mare și puternic, sau adeseori chiar acel al siluirii mai mult sau mai puțin pe față, cînd boierii întrebuițau toate mijloacele pentru a se vîrî în o moșie răzășească, sau cînd ascundeau vînzările înconjurătoare a dreptului de pro-timisis sub formula daniilor, pentru a înlătura dreptul de răscumpărare din partea consătenilor, sau cînd întrebuițau chiar manopere viclene pentru a pune mîna pe moșia răzășului. « Dacă se adaugă, pe lîngă aceste mijloace piezișe, bătăile și silniciile fătîșe [57], vom avea înmănunchiate mijloacele prin care s-a ajuns la constituirea celei mai însemnate părți din proprietatea mare. »

Nu se poate deci înăbuși adevărul cel foarte dureros și greu de rostit dar pe care ... trebuie să-l arăt ca rezultat al cercetărilor, că temelia proprietății mari la noi în țară este viciată prin reaua credință ... [text ilizibil].

Pentru cinstea omenirii însă se întîlnesc — deși neasemănat mai rar — și oameni buni, naturi alese, ... care emancează din jugul șerbirii pe șerbi împreună cu ocinile lor. Pînă acum sînt cunoscute în lungul șir al veacurilor trecute numai cîteva documente care să cuprindă asemenea mărinimoase dispoziții. Unul este al *Balosinei*, soția pitarului Dima, care apropiindu-se de moarte, găsește cu cale să dăruiască șerbilor ei din Vîlsănești (județul Argeș), toate delnițele și toate locurile lor, „ca să se hrănească ei acolo și să fie cneji și în loc de fii să-i pomenească pe dînșii după

¹¹³ Anafora din 1817 (*Uricarul*, IV, p. 325).

moarte și să nu-i mai robească nimeni în veci”. Nu numai atât, dar fiindcă jupîneasă Balosina avuse judecată cu jupăneasă Caplea pentru acei vecini din Vilsănești, deși dînsa cîștigase judecata, totuși „nu se uită la aceia, ci dăruiește jupănesei Caplea 12 000 de aspri, numai ca niciodată să nu se mai lege de acei vecini.”¹¹⁴ [58]

Al doilea document, care conține iarăși o îngrijire și mai rostită pentru sătenii dezrobiți, este acel dat de jupîneasă *Ileana* (Elina), văduva lui Constantin Cantacuzino postelnicul, cel omorît de Grigore Ghica-Vodă. Prin el Ileana iartă de rumânie pe mai mulți șerbi *cu toate moșiile lor*; „însă lîngă iertăciune și aceasta au pus, cum că de ne vom ispiti care cumva vreodinioară să ne vindem la alți boieri, să fim rumâni cu moșiile noastre, atunci să fie dumnealor volnici să ne ieie iar rumâni fără nici un ban, întocmai așa cum am fost și mai înainte.”¹¹⁵ Postelniceasa vroia prin acest act să silească pe șerbii ei a păstra libertatea hărăzită, iar la cazul cînd, cu toate acestea, s-ar aluneca a și-o pierde, ei să se întoarcă iarăși sub oblăduirea familiei sale, sub care știa că vor fi mai bine tratați decît la oricare altul.

Un al treilea document, din 1617, dat de Dragomir al Zlotei ot Bîra și de jupîneasă lui, Chira, conține dăruirea moșiei lor, Tamburul, rumânilor de pe ea, „ca să fie judeci și să-i pomenească în veci.”¹¹⁶

În sfîrșit, un al patrulea document, din 1649, «căci în fapte bune și mărețe degrabă se încheie răbușul», conține iarăși un act de mărinimie din partea lui Vasile Lupu către niște oameni din Onceni, ținutul Tecuciului, anume Ionașco, fiul lui Costin, și Dumitru, fiul lui Avram, și Dumitru Mîțul, nepot lui Petru Cioară, și Gheorghe, fiul lui Simion, și Radul, fiul Borcei, și Pavăl, fiul Gramei, și cu alte seminții ale lor, «— deci un sat de răzăși — » cărora domnitorul le dă sau mai bine zis le restituie o moșie de 160 de pași din satul Oncenii, „pe care încă din a noastră boierie, înainte de domnia domniei mele, o cumpărasem și acum o dă danie acestor țărani.”¹¹⁷

Condiția rumânilor și a vecinilor se îngreua pe fiecare zi. La început, cum am observat-o în mai multe rînduri, ei erau îndatorați numai a munci pentru proprietarul în puterea căruia căzuseră un număr de zile pe an, „fără soroc”, cum se rosteau documentele.¹¹⁸ [59] Mai erau îndatorați încă să deie o zecime din produsele scoase de pe pămînturile lucrate de ei și din vitele lor. De altfel, aceste pămînturi înseși erau ca și în a lor proprietate [60], deoarece stăpînul moșiei nu-i strămuta de pe ele fără învoirea lor, un drept care nu se poate înțelege dacă nu admitem o legătură oarecare între pămînt și locuitor [61]. De aceea nu se puteau vinde rumânii sau vecinii unei moșii către altă față deslipiți de pămînturile lor, ca țiganii, ci numai împreună cu moșia pe care se aflau, adică cu fostele lor ocini, și

¹¹⁴ Hrisov de la Alexandru Iliș din 1617, care întărește dania făcută („Columna lui Traian”, 1872, p. 281).

¹¹⁵ Zapis din 1665, reprodus de Al. Papadopol-Calimah în „Conv. lit.”, XX, p. 9.

¹¹⁶ Acad. Rom., XVI/65. Publicat în *Documente românești*, ed. I. Bianu.

¹¹⁷ Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 211. Alt document care, deși nu se rapoartă la țărani, arată însă o mare înălțare sufletească a elementului femeiesc, este acel din 1755, o scrisoare a Catrinii spătăroaia către mitropolitul Iacov, în care îl roagă să n-o pună în cartea de blăstăm „că mie părinte pămînt <moșia> nu-mi trebuie ci numai trei coți de pămînt unde mi-o orîndui Dumnezeu [...]. Eu aștept de la sfinția ta blagoslovenie, iar nu blăstăm” (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 61). «Sînt multe documente care iartă pe rumâni de rumânie însă numai pentru capetele lor, fără de moșie.»

¹¹⁸ Un document din 1775 (*Magazin istoric*, II, p. 296) spune „că, în vremile trecute, toate mănăstirile boierești aveau pe moșiile lor vecini, care *fără soroc slujiau*”. [Vezi textul corect în *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II, *Moldova*, p. 464].

călcarea acestor deprinderi consfințite prin obiceiul pământului înșiși boierii o declară de neîndreptățită prin o vestită anafora a lor.¹¹⁹

Așa era dreptul și obiceiul pământului, dar practica zilnică prefăcea lucrul în dauna șerbilor, care, nu numai în Moldova, ci și în Muntenia erau adeseori amestecați cu țiganii și vânduți sau schimbați numai capetele lor, fără de moșii. Așa, în un document din 1642 găsim pe unul Oprea vâtaful cumpărînd fără deosebire rumâni și țigani pentru sume de bani. Preda spătarul, vînzătorul satului Teșilele (?) către Oprea vâtaful, se îndatorase să-i deie „rumâni pentru rumâni, cu zapis de vînzare”. Mai arată documentul cum Oprea cumpărase un rumân Preda, fiul Lupului, „capul lui numai, fără de moșie”. Apoi urmează: „iar au cumpărat Oprea un țigan anume Mirco”, rînd după care [urmează] mai multe cumpărături de țigani.¹²⁰ De aceea, găsim un document din 1671 care ne spune despre niște rumâni: „prețuitu-ne-au capul mic po ughi 6 și cel mare ughi 10”.¹²¹

Amestecul mai grav era însă că uneori moșnenii erau ei înșiși numiți rumâni, uneori prin anticiparea stării în care erau să cadă, cum o face un document din 1644.¹²²

Tot așa stăteau lucrurile cînd un boier dădea moșia lui *fără de rumâni*, cum fac cele trei fete ale grofului [Ioan] Bălăceanu: Smaragda, Maria și Ilinca, care dăruiesc [la 1738] moșia lor Belitori [acum Troianul] din Teleorman mănăstirii Cozia „toată moșia, peste tot hotarul, cu tot venitul, însă fără de rumâni”; aceștia, deslipiți de pământul lor, rămîneau robi ai persoanei*¹²³.

Un alt document ne arată chiar amestecul vecinilor cu robii. În 1654 Matei Basarab poruncește lui Stamate să dea voie lui popa Toma din Voinești să răscumpere din rumânie pe vărul său Lațcu, rob cu rob ...; un alt document, din 1651, arată că un rumân prețuia cît 3 suflete de țigan.¹²⁴

Dreptul șerbilor asupra pământului ce le aparținuse cîndva în deplin fu îngemănat după vremuri cu o îndatorire care schimbă fostul drept în o sarcină, cea mai grea și mai împovărătoare, și care dădu rumâniei și vecinătății caracterul său osebitor. Anume, unii din boieri, îndatorînd pe șerbii lor la lucrări îngreuietoare, aceștia părăseau moșiile lor pentru a căuta pe altele și la alți stăpîni o tratare mai blîndă [62]. Vom vedea însă cum interesul statului și chiar acel al satelor înseși, pe lîngă acel al boierilor lacomi și doritori a se bucura de foloase nedrepte, întoarseră în contra vecinilor principiul stabilit de obiceiul pământului în a lor favoare, că șerbii nu puteau fi dezlipiți de moșia pe care se hrăneau, susținînd că nu numai proprietarul nu-i poate desprinde de pe ea, *dar că nici ei singuri nu au dreptul a o face*; ceea ce fusese pînă atunci un drept al lor deveni astfel o îndatorire. Proprietarii începură a urmări și a aduce cu de-a sila îndărăt pe locuitorii înstrăinați [63].

Obiceiul, la început încălcător, căpătă prin lunga și deasa lui repetare caracterul de legalitate, precum se întîmplă în de comun cu așezămintele omenești, așa că mai tîrziu găsim pe vecin sau rumân definit ca „sătean megieș fără de moșie, atîta numai că din sat nu este volnic să iasă, care poruncă este și de la domnie și de la visterie și a pravilei,

¹¹⁹ Act pentru dezrobirea vecinilor în Moldova (*Magazin istoric*, II, p. 290): „care lucru a se schimba numai oameni fără de moșie nu este cu cale”. [Vezi textul în *Documente privind relațiile agrare*, II, p. 287–288].

¹²⁰ „Convorbiri literare”, 1895, p. 205.

¹²¹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 125.

¹²² *Ibidem*, p. 119.

¹²³ *Ibidem*, III, p. 60.

* În realitate, oameni liberi fără ocină.

¹²⁴ Acad. Română, XLIV/46, N. Iorga, *op. cit.*, X, p. 132.

poruncind ca săteanul să nu fie volnic a ieși din sat și unde va ieși să se deie la urmă”.¹²⁵

Astfel se introduse și dincoace de munți azășămîntul iobăgiei ce exista încă de mai înainte de ceea parte de ei, precum îndeobște în toate statele și la toate popoarele europene.

Asupra timpului cînd acest așezămînt ajunsese la deplina lui dezvoltare în țările române nu se poate spune nimic hotărît. Ca toate alcătuirile sociale, se dezvoltase cu încetul și pe nesimțite, începînd a fi însemnat și amintit numai după desăvîrșita lui arătare. Originile lui cad, precum am văzut, în timpul descălecării și el era desigur pe deplin alcătuit, cu toată nelegiuirea lui întovărășire, încă înainte de Mihai Viteazul, căruia cu nedreptul i se atribuie introducerea lui cînd el nu făcu altăceva decît a-l recunoaște.¹²⁶ [64] Un document de la Radu Mihnea, din 1613, dovedește atare împrejurare în chip hotărît. Prin el domnul întărește Pârului și Radului, postelnicul din Slăvitești, ca să le fie lor doi rumîni, Oprea și Ioan din Băbeni și cu feciorii lor, „pentru că acești rumîni au fost mai înainte vreme ai lui Cârștian de la Ohaba pînă în zilele răposatului părintelui domniei mele Mihnea-Voievod, iar cînd au fost în zilele părintelui domniei mele Mihnea-Voievod au fugit din țară și au dat găleata de ieșire, și tot au fost fugari <au băjenit> pînă în zilele lui Alexandru-Voievod, [...] cînd au venit de s-au închinat acestor mai sus ziși boieri de a lor bună voie.”¹²⁷

«Din acest document reiese într-un chip învederat că acei rumîni fuseseră ai lui Cârștian de la Ohaba pînă în zilele lui Mihnea al II-lea, cînd atunci ei fugiseră (Mihnea domnise în două rînduri în Muntenia, I, 1577—1583, II, 1585—1591, în ambele dăți înainte de Mihai Viteazul) și că ei veniseră să se închine boierilor de la care dosiseră <fugiseră>, pe timpul lui Alexandru al III-lea [cel Rău] (1592—1593), tot înainte de Mihai Viteazul.¹²⁸ Dacă însă ei fugiseră de la acei doi boieri pe timpul lui Mihnea al II-lea, aceasta o făcuseră numai fiindcă strămutarea lor voluntară nu mai era cu puțință și deci fiindcă se formase pînă atunci obiceiul de a nu lăsa pe țărani șerbi să iasă de pe proprietățile boierilor [65]»

O scrisoare a lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei, din august 1598, răspunde unui staroste din Polonia că-i va restitui șerbii ceruți dacă se va adevăra că sînt leși, iar dacă sînt moldoveni care scăpaseră în Polonia pentru a fugi de robie și apoi reveniseră în Moldova, nu-i va putea da.¹²⁹ Se vede deci și de aici că era lucru obișnuit pe la 1598 ca țărani moldoveni să fugă în Polonia pentru a scăpa de robie, adică de vecinătate «și că deci acest așezămînt era mai vechi decît Mihai Viteazul».

Un alt document, din 1668, de la Radu Leon, făcînd istoricul unui proces, arată cum sub Alexandru (al II-lea), fiul lui Mircea (Ciobanul)*, în anul 1570, „iar s-au rîdicat cu pîră toți rumînii din Vîlcom, zicînd că nu sînt rumîni ai moșiei din Vîlcom. Și le-a dat răposatul Alexandru-Vodă lege să jure în două rînduri cîte cu 12 boieri și au rămas rumînii de lege și de judecată”. Sub Mihnea al II-lea, «fiul lui Alexandru», iar se rădică rumînii, dar nicidecum n-au putut să jure.¹³⁰ «Erau deci

¹²⁵ Ibidem [Mag. istoric, II, p. 290].

¹²⁶ Papadopol-Calimah, în „Conv. lit.”, XXI, p. 7, spune: „așa s-au introdus vecinătatea, rumânia în Moldova și în Valahia, prin așezămîntul lui Mihai Viteazul”.

¹²⁷ Magazin istoric, I, 1, p. 277 [DÎR, B, veac. XVII, vol. II, p. 177].

¹²⁸ Și Al. I. Philippide în teza sa de licență, *Încercări asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iași, 1884, p. 54, susține părerea că șărbia este mai veche decît eroul muntean, deși nu aduce în sprijin dovada documentară invocată de noi.

¹²⁹ Hurmuzaki, Doc. Supl. II/1, p. 540.

* De fapt, Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău.

rumâni care doreau prin jurători să scape de rumânie încă din 1588 și chiar din 1580. » [66]

În sfârșit, un document al lui Constantin Șerban, din anul 1655, urcă încă și mai sus așezămîntul rumâniei. Prin acest act domnitorul întărește stăpînirea unor vecini (așa numiți în locul termenului muntean de rumâni) lui Dragul iuzbașa, „pentru că acești oameni au fost vecini boierului domnii mele de la *moși și strămoși*, de la moșul său Staicu păharnicul; și tot au trăit rumânii în pace; și am văzut domnia mea cartea lui Vladislav-Voievod, fiul lui Vladislav-Voievod (1523) și cartea lui Pătrașcu-Voievod (1540) <1554—1557> și cartea lui Mihnea-Voievod, fiul lui Alexandru-Voievod (1577) și alte cărți bătrîne.”¹³¹ [67]

Un document dintre 1578—1582 de la Mihnea-Vodă vorbește de „niște vecini de pe ocina din Bughea ce erau de zestre Dobrei, fata lui Vlaicu logofătul din Cotești”¹³²; un altul din 1574 hotărăște o pricină asupra proprietății unui rumân, Neagoe din Ștefănești, cumpărat de Dumitru sulgerul.¹³³

«Din aceste toate rezultă că rumînia sau vecinătatea este mai veche decît domnia lui Mihai Viteazul, căruia deci fără cuvînt i se atribuie introducerea acestui așezămînt doborîtor al condiției țărănești [68].» Mihai Viteazul a consfințit deci, dar nu a introdus el așezămîntul rumâniei.

Așa un document din 1622 arată pe un rumân Dragomir din Stoenestî care, voind să scape de rumânie, se alipește pe lîngă alți rumâni din Dălbănești care se răscumpăraseră cu 500 de galbeni de la Radu-Vodă [Mihnea], „ca să rămînă judeci în satul lor”, dînd și el 5 300 de aspri în acei 500 de galbeni (galb[enul] = 200 de aspri). Stăpînul Stoenestîlor, vînzînd moșia cu rumâni lui Necula vistier, acesta cere ca rumân pe Dragomir care, fiindu-i dat de judecată, era amenințat să piardă cei 5 300 de aspri. Dragomir se roagă atunci de Necula să-i deie acei bani înapoi ca să nu-l sărăcească, căci, spune el... Și Necula îi dă banii [69].

Alt rumân, Ștefan, caută în 1623 să se folosească de faptul că frații lui fuseseră iertați de rumânie la moartea lui Grama clucerul, pentru a pretinde că și el a fost iertat, ceea ce însă nu poate dovedi. Un altul, Radu, în 1626 miluiește pe alți doi consăteni cu cîte 2 galbeni ca să mărturisească că el nu a fost rumân în satul Lungi ș. a. m. d.¹³⁴

Că vecinătatea sau rumînia era o fărădelege se vede de pe aceea că șerbul fugit nu mai putea fi urmărit după trecerea unui răstimp oarecare. Acest termen nu era hotărît în țările române, ci lăsat la apăsarea ocîrmuirii care, se înțelege că se schimba după împrejurări.

Așa un document de la Ștefan Tomșa, în a doua a lui domnie (1622—1623), dispune ca „acei oameni să-și ieie vecinii care au fugit de prin zilele lui Constantin Movilă (1608—1611); iar cei care mai din vechime fugiseră să-i lase foarte în pace a hire unde sînt” [70].

Barnovschi Vodă, în 1628, voind să ia măsuri pentru a reîmpopora țara dispune că, „de vor fi fugit vecinii după împăratul încoace, să hie tari și puternici, cu cărțile domnii mele, călugării și feciorii de boieri de țară a-și lua vecinii; așijdere vecinii ce vor fi duși înainte de împăratul într-alte țări și vor veni acum și vor vre să meargă de bună voie la jupî-

¹³⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 21, nota.

¹³¹ Reprodus de [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 244.

¹³² N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 22.

¹³³ *Ibidem*, p. 48.

¹³⁴ 1622 (*Doc. românești*, ediția Bianu, p. 69). Compară cartea de vînzarea Stoenestîlor (*ibidem*, p. 83); 1623 (*ibidem*, p. 80); 1626 (*ibidem*, p. 125).

nul său, [să hie] slobozi a merge unde le va fi voia.” *De la împăratul* vra să zică de la expediția sultanului contra polonilor în 1621. «Aceste arătări înseamnă desigur că vecinii fugiți înainte de împăratul nu puteau fi întorși cu sila la locuințele lor.» [71]

Un al treilea document, de la [Gheorghe] Duca-Vodă, din 1670, învoiește mănăstirii Galata „să aibă a-și lua pe toți vecinii de grumazi, cu toate bucatele lor, însă care vor fi fugit de la [Gheorghe] Ghica-Vodă încoace” (1658—59).¹³⁵

Din acest document se vede deci că prescripția dreptului de readucere cu sila a vecinilor la satele din care fugiseră era de aproximativ 10 ani, termen prescripționat și de obiceiurile juridice de peste munți pentru dobândirea libertății strămutării, după cum se vede lucrul dintr-un document din anul 1497 care dispune ca dreptul de reclamație contra iobagului să se stingă în 10 ani.

«Deosebirea veciniei de robie mai reiese și din împrejurarea că ȝiganii nu se bucurau de această prescripție liberatoare; în contra lor predomina principiul *adversus hostem aeterna auctoritas*, după cum se vede lucrul din un document din 1625 care ordonă că „măcar să fie și de 20 de ani (strămutat), dacă este ȝiganul lor de moșie, să se dea.”¹³⁶ »

Motivul acestei îngăduieli a rumânilor de a nu fi readuși la vechea lor sălășuintă sta în împrejurarea că, prin trecerea timpului, se căuta a se pierde urma de rumânie... [text ilizibil].

Motivul care a împins la oprirea strămutării sătenilor a fost la început mai mult guvernamental, anume birul fiind impus nu individual pe cap de om, ci pe satul întreg, fiind rînduit pe locuitor prin sistemul cislei [72], se înțelege că satul avea interesul să nu se micșoreze numărul birnicilor, sporind partea celor rămași. Birul însă, îngreundu-se prin împușinarea birnicilor, se strîngea mai cu anevoie, încît statul era interesat ca numărul dajnicilor să fie menținut, dacă nu sporit.

«Statul avea și el tot dreptul să se teamă că încasarea va merge cu atît mai greu cu cît va spori partea fiecăruia. De aici deci nevoia de a împiedica subțierea numărului locuitorilor satelor. Se înțelege însă cum această subțiere îngreua poziția celor rămași, încît satele înseși aveau tot interesul de a readuce pe locuitori la așezările lor.» Mai multe documente nu lasă nici o îndoială asupra acestor împrejurări. Acel din 1628, citat și mai sus, de la Barnovschi-Vodă, dispune ca stăpînii ce-și vor lua îndărăt vecinii fugiți să le ieie și cisle: „cisle să se mute cu dînșii”.

Tot așa spune și un hrisov din 1648 al lui Matei Basarab, care ordonă „să se prindă oamenii fugiți și să se ducă la siliștile lor ca să-și deie birul”. Altul, de la Vasile Lupu, din 1634, dispune ca acel „vecin care nu va vrea să asculte și va fugi, cum s-au învățat, și nu vor vrea să plătească cisle, să aibă a-l lega și la domnia mea să-l aducă.”¹³⁷

Către acest interes al ocîrmuirii și al satului se adăuga și acel al proprietarului, căruia vecinul îi va lucra la început „fără soroc”, mai tîrziu cu un nart oarecare și mai era îndatorit să deie stăpînului și dijma din recolta lui. Asupra nartului «pe care Constantin Mavrocordat îl hotărâște la 24 de zile pe an» găsim, în un document din 1677, că „vecinii

¹³⁵ Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 243; „Arhiva istorică”, I, p. 175; [V. A. Urechia, *Introducere la*] Miron Costin, [*Opere complete*], I, p. 122.

¹³⁶ Revista [„Gazeta” Transilvaniei], V, 1873, p. 42. Cf. Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 88: „Mandatim est quo prohibitum ne iobbagiones 10 annis in fundo regio Saxonum habitantes ad pristina seu loca reddantur”. Un document din 1633 (C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului* [*prima rezidență a României*, Buc., 1855—1866], pune un termen mult mai scurt „de la Aron-Vodă”; 1620, 1625 (ȝigani) (Iorga, *Studii și documente*, X, p. 125).

¹³⁷ 1648 (Acad. Română, XI/25); 1634 (*ibidem*, XLII/98).

din satul Ciorbeştii lucrau călugărilor de la Bîrnova cîte 2 zile pe lună peste tot anul”, adică 24 de zile pe an [73], încît se vede că fixarea acestui nart din partea domnului reformator nu era decît aplicarea unui vechi obicei.¹³⁸

Să cercetăm însă şi altă prea însemnată întrebare, anume ce înseamnă în adîncul ei dispoziţia că ţăranul nu are voie de a se muta de pe proprietatea lui? Ea însemna că vecinul şi <sau> rumânul, prin intrarea lor în acea stare (cu atît mai mult deci ţăranul supus) nu-şi pierdeau proprietatea asupra peticului lor de pămînt, ci-şi înstrăinau numai o parte din libertatea lor, îndatorindu-se a munci stăpînului un număr de zile pe an, a-i da dijmă din recolte culese pe bucata lor de pămînt şi, mai tîrziu, după întemeierea şerbirii, a nu se îndepărta din satul în care trăiau. Atîta însă. *Dreptul lor de proprietate asupra moşioarei lor nu-l pierdeau prin ajungerea lor în stare de ţăran supus sau, mai tîrziu, de vecin sau rumân.* Numai aşa se poate explica dispoziţia de nu se putea dezlipi de moşia pe care trăiau.

Să dovedim această prea însemnată împrejurare care îndreptăţeşte principiul pus de Kogălniceanu în fruntea legii rurale din 1864, că „sătenii clăcaşi sînt şi rămîn proprietari pe locurile supuse stăpînirii lor, în întînderea ce se hotărăşte prin legile în fiinţă” şi nimiceşte părerea potrivnică că sătenii ar fi numai nişte chiriaşi ai pămîntului proprietarilor, a căruia chirie ei o plătesc în muncă în loc de bani, nimicind deci şi urmările acestui principiu: încercarea de a dezlega chestia rurală prin libertatea braţelor şi a proprietăţii.

Sînt numeroase documentele care constată că, atunci cînd un ţăran se vindea rumân sau vecin unui proprietar mare, el trecea în acea stare cu feciorii lui şi cu *toată moşia lui*, ceea ce înseamnă că el îi supunea persoana, familia şi *moşia lui*, cu titlul de rumânie, dar că pămîntul lui, prin actul încheiat, nu dispărea în moşia proprietarului [74].

Aşa, prin zăpăsul citat mai sus, din 1610, am văzut cum Tudor din Voineşti arată că, de nu va plăti cei 8 000 de aspri ce datora lui jupînul Mihai la zi, „iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei şi cu *toată moşia mea*.” Prin un act din 1619 se vînd 10 delniţe de pămînt Mîrzii paharnicului; „iar rumânii, care vor fi pe acele delniţe, să aibă a-i trage ca să-i fie rumâni”. Un altul, din 1620 constată că „s-a vîndut Stoica Zopa cu feciorii lui şi cu *toată ocina lui* să fie rumân”. În 1622, Dragomir a fost vîndut rumân lui Stoichiţă vistiernicul, „cu *ocină cu tot*”. Un document din 1624 vorbeşte de nişte „rumâni de moşie din Hohneshti (?)”; unul din 1626 de „rumâni de moşie din Lungi”. Un altul, din 1628, glăsuieşte: „pentru că noi, aceşti moşneni ai satului Polovine, fost-am toţi megieşi pre ocinele noastre; însă după aceea venit-am cu toţii la jupânul Necula vistier de ne-am vîndut rumâni, noi şi feciorii noştri şi *toate moşiile noastre*.” Printr-un zăpăsi din 1619, „Melea din Polovragi se vinde ca rumân cu *toată moşia lui*” aceluiaşi Necula vistier. Un document din 1643 arată că Matei Basarab întăreşte lui Stroia [Stroe Leurdeanu] vistier mai multe cumpărături de rumâni: „Stanciul cu *partea lui de moşii* din Răscăieţi, Dragomir din Potlogi cu feciorii lui şi cu *moşia lui* de peste tot hotarul, Voicu şi cu fratele său Stroia şi cu feciorii lui şi cu *părţile lor de moşii* cîte se vor alege, pentru că s-au vîndut ei, megieşi, rumâni lui Stroia”. Un document din 1645 arată că acelaşi domn întăreşte lui „Preda şi Udrea, logofeţi, pe mai mulţi oameni din Dăeşti ca să le fie rumâni cu feciorii lor şi cu *părţile lor de moşie*, pentru că plătise darea în locul lor.” Un document

¹³⁸ Acad. Română, Manuscrise I, p. 2.

din 1699 constată că „satul Hurezul, fiind mai dinainte vreme rumâni de moșie ai Buzeștilor și ei răscumpărându-se de rumânie de la stăpînii lor de la Buzești cu *toate părțile lor de moșie*, și fiind niște oameni judeci și slobozi, sculatu-s-au și de a lor bunăvoie s-au vîndut rumâni lui Dumitru <Dima> chiurcibașa, cu *toate părțile lor de moșie*.” Cînd acești rumâni se răscumpărară, ei își reiau moșiile lor, a căror stăpînire deosebită nu o pierduseră, și tot cu ele se vînd din nou rumâni lui chiurcibașa.

În sfîrșit, să mai cităm un document interesant, din nenumăratele pe care le-am putea înșira, din care se vede că se substituie ca noțiuni identice *rumânul* și *delnița lui*. Documentul este din 1572 și prin el Alexandru-Voievod „dă lui Lazăr să-i fie lui *un rumân*, Stan al lui Mogoș, pe care l-au cumpărat de la Stanciul drept 4 000 de aspri; și a vîndut Stanciul mai *sus-zisa delniță*” (adecă vra să zică pe rumân, substituind un cuvînt celui alt)¹³⁹ [75].

Cînd rumânii și vecinii se răscumpărau din starea lor de șerbie, se întrebuinta totdeauna formula: „răscumpărându-se de rumânie de la stăpînii lor, cu *toate părțile lor de moșie*”¹⁴⁰, dovadă că, deși ei căzuseră în șerbie, păstrasera proprietatea pămîntului lor pe care-l redobîndeau îndărăt, liber de orice sarcină. Cînd se întîmpla să se răscumpere rumânul sau vecinul numai pentru capul lui, fără de moșie, se însemna aceasta ca o excepțiune anume în document.¹⁴¹

Mai de samă este împrejurarea că, atunci cînd o față vindea unei alteia un rumân sau un vecin, totdeauna se specifica că el era vîndut *cu toată moșia lui*. Așa un document din 1635 arată că unul Vasilie din Rătivoiești vinde lui Stroe logofătul un rumân, Cristea Smăcioc <Cîrstea, fiul lui Ciute> din Ștefănești, cu feciorii lui și *cu delnița lui* din Ștefănești, drept 9 000 <7 000> de bani. Prin un zăpis din 1618, unul Marcu armașul ot Dragotești vinde jupînului Hrizca <Hrizea> vornicul „un rumân al său din Gemenele, anume Sava, *cu delnița lui, cîtă se va alege partea lui, din cîmp, din pădure, din apă, din șăzutul satului, de preste tot hotarul, cîtă se va alege partea lui de ocină*.”

Constantin Brîncoveanu, prin un hrisov al său din 1692, arată că Petru Căpățînă și cu ceata lui s-au vîndut rumâni *cu toate moșiile lor* răposatului Matei-Vodă drept 80 de galbeni ungurești; iar după aceia răposatul Matei-Vodă *i-a fost dat sfintei mănăstiri Strehaia, cu toate moșiile lor*. Constantin Brîncoveanu întărește și el această danie, *dînd mănăstirii Strehaia pe acei rumâni, cu toate moșiile lor, fiecare cît avea*.¹⁴²

Tot așa, într-o judecată între boieri, Radu Leon hotărăște în 1668 „cum să ție boierul Pătrașcu pe Bănuț rumânul cu feciorii lui și *cu partea lui de moșie cîtă se va alege*.”¹⁴³ Prin acte de bunăvoie, cît și prin judecăți, rumânul sau vecinul trecea la cumpărător sau la cîștigător

¹³⁹ Vezi documentele reproduse: 1610 (Mai sus, p. 434); 1619 (Acad. Română, XLI/82); 1620 (*ibidem*, XLIII/209); 1622 (*ibidem*, XLI/102); 1624 (*ibidem*, XXXIII/197); 1626 (*ibidem*, LVIII/17; publicat în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 154); 1628 (*ibidem*, [Acad. Română] XXXI/140); 1643 (*ibidem*, XXIX/39); 1645 (Condica de documente de la Arhiva statului, II, 5, p. 4); 1649 (Condica logofeției Brîncoveanului, [ms. 705] inedită la Arhivele statului, p. 103); 1572 (Acad. Română, XXIX/334).

¹⁴⁰ Documentul din 1669 (Condica logofeției lui Brîncoveanu, p. 83). Mai vezi Acad. Română, LXVIII/125.

¹⁴¹ Documentul din 1658 (Condica logofeției lui Brîncoveanu, p. 268). Mai vezi: 1694 (p. 82); 1703 (p. 694); 1703 (p. 742); 1746 (Acad. Română, Condica mănăstirii Arnota, p. 86); 1645 (Acad. Română, XV/17).

¹⁴² 1635 (Acad. Română, XXIX/29); 1618 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 23); 1692 (Condica lui Brîncoveanu, p. 202). [Vezi și DRH, B, vol. XXV, p. 125].

¹⁴³ 1668 (Acad. Română, LX/14).

împreună cu pământul lui de baștină, *dovadă învederată că legătura între om și pământ nu se stinge prin căderea lui în rîndul șerbilor.*

Mai mult încă: se constată că șerbii nu pierdeau chiar dreptul de a avea, pe lîngă proprietățile lor închinat stăpînilor, și altele libere [76]. Așa un document din 1648 arată pe Cristea <Cîrstea>, rumânul jupînului Stroia <Stroe>, vînzînd o vie proprie a lui unui altui boier, Iordache vistierul,¹⁴⁴ vie ce, după cît se vede, nu fusese supusă în rumânie o dată cu delnița lui, căci altfel cum ar fi putut rumânul unui boier să vîndă o vie a lui unui altui boier?

Cît de deștept era simțămîntul în rumâni că ei păstrase dreptul de a avea proprietăți se constată din faptul că niște rumâni pretind a poseda niște mori pe <în> Bogdănești, moșie a mănăstirii Arnota. Egumenul pune să strice morile; rumânii se jăluiesc. Comisia de judecată rînduită hotărăște „că nu s-a căzut să facă mori pe moșia mănăstirii, *fiind rumâni*, că [ci] să [le] întoarcă egumenul cheltuiala acestor [...] mori și să rămîna ele pe sama mănăstirii.”¹⁴⁵ [77]

Alt document arată pe niște rumâni slobozi și fără de moșii avînd niște vie; judecata hotărăște ca să aibă treabă numai cu vița, iar pămîntul să fie al mănăstirii.¹⁴⁶

Din faptul că în veacul de mai înainte (anul 1648) șerbii puteau poseda vie, deci și mori, iar că acuma li se tăgăduiește asemenea drepturi, dar totuși li se recunoaște cel puțin dreptul la proprietatea viței, reiese într-un chip învederat că obiceiul mai vechi le recunoștea deplinul drept de proprietate asupra altor proprietăți ale lor decît acele închinat în rumânie, care drept se tot îngusta cu cît se înrăutăți soarta șerbilor.

Conform cu această legătură a vecinului cu moșia lui, se hotărăște, cînd e vorba de stăpînirea asupra unor vecini <săteni> slobozi fără de moșii, că ei aparțin aceluia sat unde *și-au avut rădăcina*, adică unde au avut pămînt. Așa Neculai Mavrocordat judecă pricina dintre Partenie, episcopul Romanului, și jupînul Prodan de la niște vecini și dă pe aceștia episcopului pentru că i-au adevărit că sînt „din rădăcina lor, din părinții lor, vecini din Levenseni <Leucușeni>; că ei numai au șăzut în satul lui Prodan, Ițcanii, și aiure printr-alte sate, pe unde au putut.”¹⁴⁷ Cînd era să se arate un vecin de unde este, i se căuta unde-și avusese *vatra casei*.¹⁴⁸

Cînd vecinii prin abuz erau strămutați în alte sate, *unde nu-și avuseră moșia*, ei se jăluiau că nu pot răspunde cîsla; de unde se vede că răspunderea birului era legată de proprietatea șerbului asupra pămîntului lui, cauză și pentru care, precum am văzut, cînd vecinii la rîndul lor fugeau de pe moșiile lor, erau readuși cu deasila spre a-și plăti birul.¹⁴⁹

Așa fiind lucrurile și șerbul păstrînd dreptul de proprietate pe bucata lui de pămînt, cu toate că-și îngustase sfera libertății lui, înțelegem restrîngerea pusă de obiceiul pămîntului, că *vecinii sau rumânii nu puteau fi vînduți decît o dată cu delnița lor*; ba, printr-o simțire de reținere creștinească, actul pentru dezrobirea vecinilor din Moldova spune chiar că trecerea stăpînirii vecinilor către altă față nu era o vînzare a lor, ci că

¹⁴⁴ Acad. Română, XXIX/200.

¹⁴⁵ 1748 (Acad. Română, Condica măn. Arnota, p. 85).

¹⁴⁶ 1739 (Acad. Română, ms. 500, p. 77).

¹⁴⁷ 1712 (Acad. Română, LXV/26).

¹⁴⁸ 1610 (*ibidem*, XI/164).

¹⁴⁹ 1645 (*ibidem*, XXXIII/144).

atunci cînd se vinde moșia, oamenii să nu se vînză, ci niște săteni ai satelor în sat să rămîie, făcînd slujba obicinuită.¹⁵⁰

Paralel cu aceste împrejurări care învederează conștiința unui drept de proprietate al săteanului asupra pămîntului pe care se hrănea, se ivesc alte serii de fapte care trebuiau să întunece această conștiință, dacă nu în mintea celor mici ce nu puteau uita că fuseseră proprietari, desigur însă în mintea celor mari, care aveau chiar interes a scurta memoria unei așa stări de lucruri. Încetul cu încetul ideea că țărani erau proprietari fărîmii de pămînt din care își trăgeau traiul fu înlocuită cu aceea că ei erau numai niște muncitori ce se hrăneau pe pămînturile proprietarilor. De la această concepție pînă la aceea de a privi pe locuitori drept chiriași, cu chiria plătită în muncă, nu era decît un pas și acest pas fu făcut, mai ales ca răspuns la revendicările făcute, nu e vorba, nu atîta de țărani, cît de alții în numele lor.

Trebuie să cercetăm cum s-a putut îndeplini această strămutare a ideilor care a ajuns, la sfîrșit, a dezbrăca, în teorie, aproape întreaga clasă agricolă a poporului român de temelia materială a existenței, și deci păstrătoarea neconștiută a comorii sale intelectuale, de împărtășirea la stăpînirea pămîntului. Nu e vorba atîta de a învinui pe boieri de hrăpire, de nesățioasă lăcomie și de a prezenta pe țărani ca jertfă acestui nesaț al clasei mai puternice, deși lucrul nu se prea poate tăgădui, cît de a înțelege cum asemenea rășluiri neîncetate și călcare a dreptului și a moralei au fost cu puțință; căci atîta este menirea istoriei de a expune și explica desfășurarea trecutului — problemă desigur din cele mai grele și care ajunge fără tăgadă pentru a umple vastul privaz al unei științe.

Începutul strămutării ideii de proprietate a șerbului asupra petecului său de moșie provine din fărădelegea de a se vinde șerbii fără moșiile lor sau moșiile fără șerbi, rămînînd aceștia lipsiți de pămînt. Așa un zapis din [8 august] 1628 arată că unul Andrei a vîndut lui Vlad vistierul doi rumâni, Goran și Dumitru, drept 3 400 de bani. „Acești rumâni fost-au de moșie din [sat de în] Copăceni <Copăcel>. Ocina cît am avut într-acest sat fost-am vîndut mai denainte vreme tot dumnealui, iar [acești] rumâni [ci sîntu] mai sus-scriși fostu-i-am lăsat mie (dezlipiți deci de pămînturile lor). Iar acum, ajunsu-m-a [vreme de] nevoie vîndutu-i-am [iar] dumnealui, ca să-și meargă la *moșie lor* iar la Copăceni <Copăcel>.”¹⁵¹

Dacă însă acei rumâni se întorceau de astădată la pămînturile de pe care fuseseră răpiți, cele mai adeseori dezlipirea se făcea pentru totdeauna. Așa alt document arată că Dumitrașcu clucerul vînduse lui Matei Basarab niște rumâni, *însă numai capetele lor, fără de moșii*.¹⁵² De asemenea, boierul Manta ot Dolgopol <Cîmpulung> vinde lui Stoica un rumân, Petre, fără

¹⁵⁰ *Magazin istoric*, II, p. 290. Părerea lui Radu Rosetti, *Despre clasele agricole din Moldova*, în „Revista nouă” a lui Hasdeu, I, 1888, p. 470, că țărani ar fi fost numai uzufructarii locurilor cultivate de ei, nu se poate susține față cu dovezile din text. Părerea sa se întemeiază nu pe fapte, ci pe un argument, că, „dacă domnul dăruia acel sat cu tot hotarul, sau întărea posesiunea aceluia sat cu tot hotarul unei a treia persoane, este evident că acci țărani nu puteau fi proprietari pe pămîntul pe care se hrăneau”. Noi nu vedem evidența argumentului. Apoi în istorie nu se stabilesc fapte pe argumentări decît ca ipoteze; adevărul istoric trebuie întotdeauna să fie rezemat pe dovezi documentare. R. Rosetti în scrierile sale ulterioare, mai ales în *Pămîntul, stăpînii și sătenii* <*sătenii și stăpînii*> [în *Moldova*], se lea-padă de tot de această părere anterioară a lui.

¹⁵¹ 1628 (Acad. Română, XLII/43; publicat în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 149) [DRH, B, vol. XXII, p. 299].

¹⁵² 1638 (*ibidem*), [Acad. Română], ms. 500, p. 17.

feciorul său Ifrim, însă cu delnița lui;¹⁵³ Ifrim deci rămîne la Dolgopol rumân fără moșie.

În catastihul moșilor lui Iordache Ruset se spune, între altele, că Neculai Costin îi vînduse 5 vecini, fără să se arate vreo moșie pe care ei ar fi stat.¹⁵⁴ De asemenea, Stanciul postelnicul cumpără o parte din Brăiești de la Dumitru, însă numai vecinii, fără de ocini.¹⁵⁵ Aici avem o vînzare numai de oameni fără moșiile pe care stăteau. De altă parte, un document din 1651 ne spune că „megieșii din Bărboșii de Jos, județul Ilfov, vînd mănăstirii Căldărușani ocina lor, 1940 de stîinjeni, drept 194 de ughi, fără de rumâni,”¹⁵⁶ păstrînd pe aceștia spre a-i vinde mai tîrziu cu alt preț. În ambele cazuri însă vedem repetîndu-se ruperea șerbilor de pe moșiile lor.

Tot așa poate fi interpretat și documentul cel straniu din 1624 în care călugării din Rohaid <Robaia> cer niște rumâni din satul Bănești pe motivul că și posesorii născuți în satul mănăstirii, în Hotinești, „cum au mers mumănilor (mamele) lor greale cu dînșii în satul călugărilor din Rohaid.” Cererea călugărilor însă este respinsă și rumânii se atribuie satului de unde erau mamele lor, nu acelea în care văzuseră lumina zilei.¹⁵⁷

La același rezultat conduceau alte împrejurări prin care se aducea rumânilor o favoare. Anume se întîmplă adeseori că un proprietar ierta de șergie pe vecin sau pe rumân, *însă numai capul lui, fără de moșie*, desigur faptă miloasă, dar care avea de efect a arunca pe vecin în voia soartei. Astfel, Neacșa logofeteasa iartă de rumânie pe toți rumânii din Golești, să fie în pace, pentru sufletul răposatului părintelui ei Iani postelnicul, iar ocina pămîntului o dă fiului ei Radu logofăt Dudescu.¹⁵⁸ În 1720 găsim pe Anica vorniceasa vînzînd 1/2 din Pomîrla lui Dumitru Macri, încă fără vecini, căci pe vecini i-a iertat,¹⁵⁹ bineînțeles numai capetele lor, fără de moșii.

În aceeași stare cădea șerbul cînd dorința lui de libertate îl făcea să-și răscumpere el singur capul, precum se vede lucrul într-un document prin care rumânul Dragomir din Bogdănești ia bani cu împrumut de la logofătul Alexandru ot Costești spre a se răscumpăra de rumânie „ca să fim slobozi în lume noi și feciorii noștri” și apoi trece moșia lui creditorului, rămînînd într-adevăr „slobod în lume.”¹⁶⁰ Caracteristic este încă următorul document din 1678 în care se spune că „am fost noi vecini dumnealui Ilie Sturza și dumnealui ne-a iertat să fim volnici să ne hrănim și să ne ducem unde ne-a fi voia noastră.”¹⁶¹

Acești vecini, așa aruncați în lume, umblau pribegind din sat în sat, pînă cînd, sătui de asemenea viață, se vindeau șerbi iarăși unor boieri, de astădată însă fără de moșie și deci aproape de a fi amestecați cu țigani care și ei își vindeau numai trupurile, sau cum se spunea în un limbaj mai figurat și poate mai adevărat, sufletele lor. Un document din 1641 constată că mai mulți oameni se vînd rumâni lui Matei Basarab, spunînd că „ne-am vîndut noi, fără ocină”.¹⁶² Alt document din 1652 arată

¹⁵³ 1640 (*ibidem*, XXIX/35).

¹⁵⁴ 1732 (*ibidem*, XVIII/89).

¹⁵⁵ 1633 (*ibidem*, XXXI/130).

¹⁵⁶ 1551 <1651> (Acad. Română, XX/242).

¹⁵⁷ *Doc. românești*, ediția Bianu.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 92.

¹⁵⁹ 1720 (*ibidem*), <Acad. Română>, Condica lui Bașotă, p. 43. De aceste documente sînt multe [Vezi G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXIII].

¹⁶⁰ 1634 (*ibidem* [Acad. Română], XLIII/3).

¹⁶¹ *Ibidem*, Condica măn. Arnota, p. 79 [Trimitere greșită; documentul moldovean].

¹⁶² 1678 (*ibidem*, Condica măn. Barboșii <Bărboi>, XVIII/13. [Trimitere greșită; vezi nota următoare].

pe Vlad Țurcanul și pe alții mărturisind că au fost megieși și au locuit în satul mănăstirii Micșunești, „căci acum ne-am vîndut rumâni, însă fără de moșii, că *n-am avut*.”¹⁶³ Tot așa ne arată un document din 1690 pe doi boieri judecîndu-se de la un vecin. Domnul întreabă pe acest vecin dacă are moșie în satul boierului reclamant; vecinul răspunde că *nu are moșie* și domnul îl lasă dus în satul pîrîtului, unde el se oploșise.¹⁶⁴ Acești șerbi nestatornici își dau ei singuri numele de *venetici*,¹⁶⁵ precum o fac într-un document din 1671, în care niște oameni din Brăgăgești <Brăgărești>, reclamați ca rumâni de mănăstirea Snagovul, spun că ei nu sînt de moșie din acel sat ci venetici din altă parte.¹⁶⁶

Șerbii încă se mai rupeau de pe pămînturile lor prin fugă pentru a scăpa de greutățile birurilor sau de apăsarea boierilor. Am citat mai sus documentele în care domnia poruncea ca să readucă pe șerbi la satele lor ca să-și plătească cîsla.¹⁶⁷ Sînt nenumărate documentele care constată fuga șerbilor și părăsirea ocinelor lor de răul vremilor. Așa am văzut că una din cele mai vechi amintiri despre rumâni îi pomeneste ca fugari, acei care fugiseră pe timpul lui Mihnea.¹⁶⁸ Prin un document din 1631 <1601>, Ierimia Movilă spune lui Toderășcu cămărașul să-și strîngă vecinii, cu toate bucatele lor, oriunde s-ar afla și să-i ducă înapoi în satul Șcheia.¹⁶⁹ Un alt document din 1679 conține ordinul lui Șerban Cantacuzino către Murguleț Moldoveanul „a-și strînge a lui oameni care sînt rumâni de la Moldova, oriunde s-ar afla, în țară.”¹⁷⁰ În 1780 <1730> Grigore [al II-lea] Ghica dă o carte lui Miron Cuza [logofătul] „să prindă vecinii și țiganii să-i ducă la moșia lui.”¹⁷¹

Asemenea vecini fugiți erau adeseori strămutați de boieri, poate spre pedeapsă, pe altă moșie decît pe a lor de baștină. Așa Neculai Mavrocordat dă o carte lui Solomon Botez ca să adune vecinii [din Oniceni] de unde vor fi risipiți și să-i așeze iar „unde-i va fi voia.”¹⁷² Un alt document fără dată ne spune că niște vecini ar fi fost strămutați din Șărbana în Bușila.¹⁷³

Pe lîngă acești șerbi dezrădăcinați din pămînturile lor, boierii mai primeau pe moșiile lor adeseori oameni străini care nu erau priviți ca șerbi la început; ba erau tratați chiar mai bine decît șerbii, deoarece erau liberi să se strămute și nu erau îndatoriți a munci decît 6 zile pe an.¹⁷⁴ Copiii și coborîtorii mai depărtați ai acestor oameni vor fi intrat însă în rîndul vecinătății, dovadă procesele în care sînt trași la vecinătate chiar acei așezați de curînd ca străini pe moșiile boierești; de asemenea și cu slugile.

Așa un document din 1711 <1771> de la divanul cnejei Moldovei, în timpul ocupației rusești, spune că oamenii bejănari ce au stat cîțiva ani pe moșia Căuteștii și s-au hrănit acolo să s-aducă îndărăt și să nu-i

¹⁶³ 1641 (Acad. Română, XXI/229).

¹⁶⁴ 1652 (*ibidem*, XX/225).

¹⁶⁵ 1690 (*ibidem*, LXV/104).

¹⁶⁶ 1671 (*ibidem*, XX/157).

¹⁶⁷ Mai sus, p. 437.

¹⁶⁸ Mai sus, p. 439.

¹⁶⁹ Acad. Română, IV/156.

¹⁷⁰ *Ibidem*, XLV/27.

¹⁷¹ *Ibidem*, XXII/42 [Documente privind relațiile agrare, II, p. 175].

¹⁷² 1712 (*ibidem*, IV/218) [Documente privind relațiile agrare, II, p. 127].

¹⁷³ *Ibidem* [Acad. Română], II/68.

¹⁷⁴ Așezămîntul pentru dezrobirea vecinilor din Moldova, în *Magazin istoric*, II, p. 290. [Vezi și Documente privind relațiile agrare, II, p. 223; document din 18 nov. 1741].

lase să se ducă, afară dacă s-ar dovedi că au aparținut altor stăpîni.¹⁷⁵ Vedem deci cum oameni străini erau trași în șerbie dacă zăboveau cîtva timp de se hrăneau pe o moșie [78]. De asemenea un document din 1636 conține judecata asupra unui om reclamat de Malcociu ca vecin, pe cînd el susținea că n-a fost vecin, ci slugă.¹⁷⁶

Pe de o parte, dezlipirea sătenilor de pe pămînturile lor și așezarea lor pe alte moșii, unde boierul le împărțea pămîntul spre a se hrăni, pe de alta aceeași împărțire făcută la străini sau la slugile boierești, ai căror urmași intrau apoi în rîndul șerbilor, nu mai puțin învechirea șerbilor adevărați, ai celor cu pămînturile lor sub stăpînirea boierească și amestecarea lor cu ceilalți oameni venetici de pe moșie, *toate aceste împrejurări explică întunecarea în mintea proprietarului a vechiului raport ce lega pe șerbul original de pămîntul lui și considerarea lui ca om ce se hrănea pe moșia proprietarului.*

Mai este apoi de luat în privire o altă nevoie a săteanului care-l împingea chiar pe el a prefera să fie considerat ca împărțășit cu pămînt de către boier, decît ca avînd pămînt propriu: aceasta era înmulțirea copiilor săi. Cum era să-i așeze, dacă avea mai mulți, pe bucata lui de pămînt și ce le-ar fi rămas din ea, la o repetită împărțeală? Dacă, dimpotrivă, boierul considera pe noii veniți la ospățul vieții ca pe niște venetici pe moșia lui și le dădea pămînt, toți copiii săteanului erau asigurați în traiul lor. Așa se stabili cu încetul obiceiul ca boierul să fie dator a da însurăteilor o cîtime de pămînt, pentru a se hrăni pe ea. Odraslele șerbilor contribuiau deci și mai mult la întunecarea dreptului acelora din care ei se trăgeau.

Schimbarea raportului dintre boier și țăran și considerarea acestuia ca un om ce se hrănea pe moșia celui dintîi este deci rezultatul unui proces psihologic [79], determinat prin prefacerea faptelor exterioare și nu atîta acel al unui abuz conștiut, repetat în curs de veacuri. El se poate privi ca încheiat în legiuirea lui *Al. I. Caragea*, care spunea că „claca este un chip de clădire (traducere necorectă a cuvîntului grecesc ἐμφυτεύσις, care înseamnă embatic, adică închiriere veșnică) obișnuită în Țara Românească și se întocmește cînd stăpînul moșiei primește pe clacăș, adică pe săditor, să șază pe moșia lui” (Cap. VI, § 1).

Dar dacă se schimbase în mintea boierului cugetarea asupra raporturilor dintre țăran și pămîntul pe care stătea, ce se petrecuse în mintea acestui din urmă?

Era peste putință de stîrpit din cugetul țăranului ideea că pămîntul este al lui, chiar în cazul cînd îi era împărțit de iznoavă de boier; căci fiecare din țărani fusese proprietar sau fiu de proprietar și, dacă el pierduse proprietatea, privise totdeauna această pierdere ca rezultatul unei nedreptăți, unei asupriri, după cum și fusese lucrul în nesfîrșita majoritate a cazurilor. Apoi cei mai mulți din țărani se coborau din foști proprietari ai ocinilor lor. Acei ce se așezau între ei, fie străini, fie slugi, fie însurăței, cu trecerea timpului și amestecarea împrejurărilor, începeau și ei a se privi drept băstinași pe moșia pe care stăteau și se îmbrăcau și ei cu tradițiile adevăraților băstinași. Aceeași strămutare a pozițiilor care împinseseră pe boieri a nu vedea în locuitori decît oameni ce se hrăneau pe moșiile lor adusesese pe țărani a se privi cu toții de stăpînitori cu dreptate ai pămînturilor lor.

¹⁷⁵ Acad. Română, II/277.

¹⁷⁶ *Ibidem*, IV/234.

În fiecare clasă, dreptul se răsfârșise după îmboldirea interesului individual și sădise în mintea fiecăreia din ele, cu atât mai adânc cu cât se scurgea timpul, idei potrivnice asupra naturii relațiilor juridice ce legau pe locuitori de pământul pe care stăteau. Pe când boierul înglobase majoritatea sătenilor de rădăcină în minoritatea veneticilor, săteanul cuprinsese minoritatea venetică în masa celor de baștină. Pentru proprietar, toți sătenii deveniseră oameni fără pământ de la început sau pe care-l înstrăinaseră desăvârșit către proprietari; sătenii, dimpotrivă, se priveau cu toții ca vechi proprietari ai pământului pe care ei își duceau traiul.

Cine avea pentru el dreptatea? Cum s-ar mai putea dezlega această întrebare când veacuri întregi o împleticiseră și o încâlciseră într-un chip [de] nedescurcat? Dacă este însă să se hotărască lucrul după majoritatea cazurilor, este învederat că dreptatea stătea pe partea țăranilor, care mai aveau apoi pentru ei argumentul fără răspuns că *nu se putea ca tocmai temelia poporului să fie privită ca dezlipită de pământul țării sale*.

Istoria însă nu este câmpul unde se realizează ideea dreptății; în lupta între formațiunile ce se împing la lumină izbîndește formațiunea cea mai tare, cea mai cu rost de a trăi. Relațiile între proprietari și țăranii împinseseră la suprafața apelor trecutului cele două concepțiuni potrivnice asupra raportului țăranilor cu pământul pe care stăteau, concepțiuni oglin-dite în mintea celor două clase, și ele potrivnice, ba chiar vrăjmașe, ale proprietarilor și locuitorilor.

Era vorba nu atât de văzut care din ele era mai întemeiată pe dreptate, cât mai mult de așteptat care din ele era să repoarte izbînda în lupta pentru viață și istoria trebuie tocmai să arate pentru ce concepțiunea țărănească izbuti să încalce pe aceea boierească și aceasta tocmai în o societate condusă și stăpînită de boieri.

Din cauza acestei conștiințe totdeauna vie, deși întunecată, pe care țăranul o avea despre dreptul său asupra pământului, el privea starea lui de șerb și de rob al stăpînilor nu ca pe o bătaie a lui Dumnezeu, căruia trebuia să se supună, ci ca o apăsare a cărei nedreptate el o simțea.

Înainte ca protestările în contra acestei stări să ieie în Transilvania și în țările române [extra carpatice] forma silnică a răzvrătirii, mai multe rostiri însemnătoare dăduseră pe față cugetele lor nemulțămite. Așa, într-o scrisoare a birăului de Dorna către acel de Bistrița de pe la jumătatea veacului al XVII-lea găsim cuvintele: „și noi am mers cam de frică, că ne-au mînat cum ne țin de păr, cum merg și iobagii d-stră unde-i mînați”. Ba mai însemnat este încă cunoașterea stării șerbilor de peste munți din partea rumânilor și a vecinilor de dincoace de ei și cum ei se interesează unii de alții, cînd de o parte cînd de alta a Carpaților, întinzîndu-se tot mai mult convingerea că „dumneavoastră nu veți fi fără țara noastră, nici noi fără a dumneavoastră”. Aceste vorbe sînt mai limpede tălmăcite în altă scrisoare din 1669: „Cînd va fi greutatea la noi, să se ocrotească de dumneavoastră și cînd va fi la dumneavoastră greu, cu noi să puteți trăi.”¹⁷⁷

În perioada de care ne ocupăm, se îndeplinesc două mari transformări în clasele societății românești, care se accentuează cu atîta mai puternic cu cât ne apropiem de sfîrșitul ei și schimbă cu totul condițiile de viață ale poporului român, anume: *boierii în majoritatea lor devin dregători, iar țăranii șerbi*. Libertatea și neatîrnarea atît ale unora cît și ale altora devin excepția. Pe cînd însă cei dintîi trag din alipirea lor către domnie

¹⁷⁷ Aceste scrisori în *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 99, 102 și 16.

însemnate foloase care le îmbogățesc casele, țăranii legați de pământ cad într-o supunere tot mai mare către boieri, prefăcută cu timpul într-o adevărată robie.

Ambele aceste schimbări în starea locuitorilor trebuiau să aibă cele mai fatale urmări pentru neatîrnarea țărilor române [80]. Ele se bucuraseră de dînsa cît timp și elementele lor sociale de căpetenie fuseseră neatîrnate, încît starea lor din afară oglindea numaidecît pe cea internă. De îndată ce înlăuntru începe a predomini lingușirea și robia, trebuia și în afară să se manifeste aceleași însușiri; *nu se putea doar răzămă libertatea pe robie și neatîrnarea pe slugărie.*

Dacă însă și decăderea clasei boierești din oameni liberi în aspiranți la dregătorii făcu un rău nespus statelor române prin intrigile nesfîrșite pentru domnie, care-și aveau motivul principal în rivalitățile boierilor de la ocuparea posturilor, fără îndoială că pricina de căpetenie a căderii lor stă în distrugerea elementului militar pe care se răzămase la început lupta pentru neatîrnarea lor și crearea unei poziții însemnătoare în sînul statelor ce le înconjurau.

Clasa cea întinsă și numeroasă a proprietarilor mici, care formau simburele cel puternic al oștirilor lui Mircea, Tepeș, Ștefan și Ioan [Vodă cel Cumplit], se împuțina pe fiecare an. Căzînd cei mai mulți moșneni în starea de șerbie, aceștia, deși cu durere, vedeau dispărînd o dată cu moșiile lor și traiul neatîrnat; deși din oameni liberi deveneau slugile unui stăpîn, totuși adeseori găseau o compensare a acestui rău în scutirea lor de a mai merge în oaste [81]. Boierii, care aveau interes a-și reține șerbii pe moșiile lor, nu le puteau învoi înrolarea în armată pentru a nu se înstrăina de moșia boierească.

Elementul de baștină dispărea tot mai mult din rîndurile oștirilor române, fiind înlocuit de lefegii. O dată ce se schimbă sistemul, cel nou ajunsese în curînd predominant, în sensul că armatele naționale începură chiar a fi desprețuite; domnii aveau mai mare încredere în sîngele cumpărat decît în acel al copiilor țărilor înseși.

Acel care aduse mai ales la vază pe lefegii fu Mihai Viteazul. Sub el erau încă destui moșneni în Muntenia spre a constitui o oștire de valoare, după cum se poate vedea aceasta din faptul că numai cu 20 de ani mai înainte Ioan-Vodă cel Cumplit putuse lupta cu atîta energie în contra turcilor, sprijinit aproape numai de armata țărănească. În loc însă ca eroul muntean să-i întrebuițeze spre apărarea țării, socotea pe cnejii și moșnenii Munteniei numai ca o materie bună de stors pentru a scoate banii cu care să-și plătească numeroșii mercenari, aruncînd el însuși pe moșneni în șerbie cînd nu puteau plăti uriașele dări și contribuind el însuși la dărăpănarea puterilor militare pe temeiul cărora vroia cu toate acestea să-și clădească mărețele sale planuri.

Astfel Muntenia și Moldova, despuiate de bani prin jafurile nemaipomenite ale stăpînirii <dominației> turcești, cu o clasă boierească prefăcută în bande <partide> dușmane de competitori la dregătorii, slăbite în puterea lor de împotrivire prin scăderea și desconsiderarea armatelor naționale, ce puteau ele deveni de acum înainte decît o jucărie din ce în ce mai ușoară în mîinile asupritorilor lor? Numai cît, în adîncul cugetării se făureau strunele ce erau să răsună cîndva, sub arcușul vremilor viitoare.

[1] Despre această problemă vezi V. Gionea, *L'élection du prince régnant en Valachie et en Moldavie et son pouvoir absolu aux XIV-e — XVIII-e siècles* („Recherches sur l'histoire des institutions et du droit”, IV, 1980, p. 113—125).

[2] Radu de la Afumați nu a fost închis de turci; el s-a dus la Poartă pentru a se împăca cu otomanii în dec. 1524 — ian. 1525. Vezi vol. II, p. 416, nota [34].

[3] Mircea Ciobanul nu se putea „răscula” împotriva lui Radu Paisie, în locul căruia a fost numit domn. Vezi acest volum, p. 15.

[4] Obligația ca domnul să se prezinte la Poartă pentru confirmarea la 3 ani a fost introdusă mai târziu decât spune Xenopol, și anume în a doua jumătate a sec. XVII, după cum aflăm din cronica lui Radu Popescu. Referindu-se la domnia lui Radu Leon (1664—1669), cronicarul notează: „într-aceste vremi, turcii, văzînd că domnii țării noastre se hainesc de cătră împărăție (aluzie la Grigore Ghica, ce trădase pe turci în 1664 — N.S.), au poruncit să fie obicei de al treilea an să meargă domnul la Poartă să sărute mîna împăratului, să-i înnoiască domnia”, (*Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, p. 136).

[5] Despre împrejurările în care Iliăș Rareș și-a părăsit tronul vezi supra, p. 110, nota [5].

[6] Despre amestecul turcesc în treburile țărilor române înainte de domnia lui Mihai Viteazul vezi supra p. 124—125.

[7] Constatare întărită de studiul lui D. Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea* (SMIM, V, 1962, p. 151—179), care subliniază faptul că birul atinge cel mai mare cuantum în anii 1591—1594, adică în epoca creșterii maxime a haraciului.

[8] Pentru evoluția generală a haraciului rămîn valabile și azi concluziile lui M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX* (SMIM, II, 1957, p. 7—47).

[9] Despre obligația țărilor române de a asigura aprovizionarea Imperiului otoman și condițiile în care se făcea aceasta vezi în deosebi C.C. Giurescu, *Despre caracterul relațiilor dintre români și turci*, în vol. *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc., 1977, p. 98—122, care combate exagerările cu privire la așa-zisul „monopol” turcesc.

[10] Afirmatia lui Xenopol nu este valabilă decât pentru domnia lui Aron Tiranul, cînd „nu umbla numai dăbilarii singuri, ce și turci trimitea de umbla cu dăbilarii” (Ureche, ed. C. Giurescu, p. 262).

[11] Este vorba de răspunderea colectivă și solidară la plata dărilor, despre care vezi Marcel Emerit, *La solidarité du clan dans l'ancienne Roumanie* („Mélanges de l'Institut français des hautes études en Roumanie”, 1928) și Damaschin Mioc, *Impunerea și perceperea birului în Țara Românească pînă la 1632* (SMIM, II, 1957, p. 41—119).

[12] Vezi Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă, în a doua jumătate a veacului XVI* (AUB, istorie, 1979, p. 99—109).

[13] Vezi și cazul lui Radu Florescu mare clucer, despre care se spune că a fost ucis „de niște răi păcătoși și tîlhari care au năvălit din munte asupra satului Nămăești” (DIR, B, XVII, vol. I, p. 475).

[14] Vezi și I. Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia* („Studii”, 1972, nr. 1, p. 29—59).

[15] Întrucît condicile vistieriei din Țara Românească și Moldova nu ni s-au păstrat, nu putem cunoaște decât cu multă aproximație veniturile și cheltuielile acestora. După informațiile furnizate de italianul Locadello, la 1641 Țara Românească furniza un venit anual de 470.000 de taleri, din care cheltuia 437.000 de taleri; din aceștia: 232.000 taleri pentru turci, 105.000 taleri pentru plata oștenilor și 100.000 taleri cheltuielile curții și daruri la diverse „fețe” (*Călători străini*, V, p. 36). Compară cu un alt raport din 1643, publicat în Hurmuzaki, IV/1, p. 672.

[16] După cum au observat specialiștii în demografie istorică, datele privind populația Țării Românești și a Moldovei sînt destul de sărace și nesigure pînă în sec. XVIII, cînd devin ceva mai numeroase, dar nici atunci prea sigure din pricina faptului că nu toți locuitorii se declarau la recensămintele făcute de vistierie.

În plus, boierii aveau interesul să-i ascundă pe contribuabili în satele lor pentru a obține de la ei foloase mai mari, în dauna vistieriei. Deosebit de interesant în acest sens este firmanul sultanului adresat lui Matei Ghica, domnul Moldovei (1753—1756), unde se spune: „puternica împărăție a aflat că ruinarea Moldovei se datorește mai mult boierilor țării, fiindcă — la instigația lor — supușii fug din casele lor și se refugiază în satele boierești și boierii îi ascund și îi apără ca să nu plătească dările împărătești și boierii umplu satele lor cu supuși ca să tragă foloase de pe urma lor” (A. Camariano-Cioran, *Măsurile fiscale și administrative în Moldova (1753—1754)*, în SMIM, V, 1962, p. 511).

Vezi și C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, II, p. 55, unde se citează concluzia autorităților austriece din 1726 despre neputința de a se afla numărul exact

al populației: „nici unul din domnii de pînă acum nu a fost în stare să afle numărul familiilor, nici chiar principele Constantin Brîncoveanu, deși a stat în domnie douăzeci și cinci de ani și s-a străduit în toate chipurile spre a-l afla”.

Vezi, printre altele: Șerban Papacostea, *Populația Țării Românești în ajunul reformelor lui Constantin Mavrocordat. Un document inedit* („Studii”, 1966, nr. 5, p. 929–939); Louis Roman, *Izvoare din perioada 1750–1790 referitoare la populația Țării Românești* (SAI, XIV, 1969, p. 91–118); Ștefan Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974 (îndeosebi cap. IV, *Conjuncturi social-politice și situația demografică în Țara Românească în secolele XV–XVI*, p. 74–91, care subliniază — ca și Xenopol — faptul că „datoriile contractate la obținerea tronului, darurile către sultan, vizir și alți sprijinitori, ca și dorința de a-și asigura lor însemnate averi au făcut ca domnii să impună țăranilor obligații tot mai împovărătoare. Acestea au ruinat gospodăria țărănească, au făcut ca țărilor române — bogate și puternice odinioară — să decadă din punct de vedere economic, să slăbească ca potențial militar și demografic” (p. 89). Vezi și Louis Roman, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences. (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XV-e – XIX-e siècles)* („Annales de démographie historique”, 1985, p. 245–280.)

Oricum, datele furnizate de Quirini nu sînt prea exacte; Trotușul — un tîrgușor mic — nu putea avea 3 500 de familii de unguri și sași, adică 17.500 de locuitori, cum crede Xenopol, față de numai 4 000, cît se susține că avea Tîrgoviștea.

Despre numărul locuitorilor din orașele Moldovei și Țării Românești vezi *Istoria României*, III, Buc., 1964, p. 67–69 și D. Ciurea, în *AIHAI*, 1970, p. 33–35.

Despre factorii care au influențat evoluția demografică (foametea, fuga de pe moșie, războaiele, robirile, ciuma și sloboziile) vezi Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea* (SMIM, VII, 1974, p. 161–205).

[17] Nu se poate susține că „pieirea proprietății mici” este numai rezultatul „domniei turcilor”; trebuie să avem în vedere și alți factori interni, în primul rînd dorința clasei suprapuse și exploatoare, boierimea, de a-și mări proprietățile în dauna țăranimii, proces ce ar fi avut loc și fără dominația otomană.

De altfel, mai jos, Xenopol recunoaște că „proprietatea mică se împrosopăta din desfacerea proprietății mari”, ceea ce arată că nu se poate vorbi de „pieirea” micii proprietăți.

Nu trebuie să ometem nici procesul de dezagregare a obștilor țărănești care duce la „alegerea” părților membrilor obștii, deci la împărțirea pămîntului în loturi mai mici. Vezi P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, Buc., 1964, p. 235–266.

Cît privește proporția dintre proprietatea mare și cea mică liberă, care a supraviețuit în unele regiuni pînă în sec. XIX, aceasta este greu de stabilit. După unele opinii, proprietatea liberă — cu toate asalturile clasei dominante de a o desființa — întrecea ca întindere pe aceea stăpînită de boieri și mănăstiri. Vezi Andrei Rădulescu, *În viața generală asupra moșnenilor și răzeșilor*, în vol. *Pagini din istoria dreptului românesc*, Buc., 1970, p. 290–310.

[18] Constatarea nu este valabilă decît pentru perioada de pînă în a doua jumătate a sec. XV, cînd importanța dregătorilor a crescut, odată cu aceasta crescînd și interesul boierimii de a le ocupa.

[19] Satele de ocol existau numai în Moldova, nu și în Țara Românească, iar desfacerea ocoalelor a început în a doua jumătate a sec. XVI, în deosebi în vremea domniei lui Petru Șchiopul. Vezi vol. II, p. 220, nota [35].

[20] Obiceii este mai vechi; cum spune și Xenopol mai departe, l-a folosit și Ștefan cel Mare. Vezi Alex. Gonța, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare* („Studii”, 1957, nr. 4, p. 91–103).

[21] Avera lui Isac Balica fusese confiscată pentru hicienie de Ștefan Tomșa după lupta de la Cornul lui Sas și fusese restituită descendenților săi de Gaspar Grațiani și Miron Barnovschi.

[22] Documentul are data greșită 1530; el este din 3 mart <1527> și are următorul text: domnul dă m-rii Tazlău satul Pășcani, „care acest sat l-a pierdut în hicienie Sima, cînd s-a ridicat asupra nepotului de frate, Ștefan voievod cel Tînăr” (DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 228). Este vorba de ridicarea boierimii contra lui Ștefăniță din anul 1523, după înfrîngerea căreia mulți boieri și-au pierdut averile (*ibidem*, p. 222, 293, 294–295 etc.).

[23] Textul exact al documentului se află în DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 319; satul se numea Gramești pe Prut și fusese luat de Ștefăniță de la Luca Arbure „cînd l-a ucis”. De la Petru Rareș ne-au rămas și alte documente prin care domnul confisca averile unor „hicleni” (vezi *ibidem*, p. 318, 346, 406 etc.).

Pentru Țara Românească amintim hotărîrea lui Radu de la Afumați, care declara: „am judecat cu toți cinstiții dregători și boieri ai domniei mele, după dreptate și după lege; și judecata lor a fost așa: dacă pierce cineva în hicienie, iar agonisita și averile lor să fie domnești” (DRH, B, vol. III, p. 94).

[24] Textul exact al documentului este: „care acele vii au fost ale lui Coste Băcioc vornic și el le-a pierdut și toate celelalte ocini ale lui pentru hiclenie, pentru că el cu Gașpar voievod s-au ridicat împotriva turcilor și au tăiat mulți turci în Iași și apoi l-au prins și a fost ucis în țeapă la Schender pașa” (DIR, A, XVII, vol. V, p. 58).

[25] Este vorba despre așa-numita „prădalică”; vezi mai nou Ovid Sachelarie, *Contribuțiuni la studiul formulei „prădalica să nu fie”* (SMIM, VI, 1973, p. 193—206).

[26] Textul exact al documentului este: „care acest sat a fost mai înainte vreme al lui Ceacirlo grecul, însă de la el nu s-a ales nimeni, căci n-a avut nici copii; și a rămas acest sat pustiu și a stat pustiu 25 ani, pentru că este la marginea țării și este în drumul păgînilor tătari. Și am aflat domnia mea acest sat luat domnesc de Ștefan voievod Tomșevici și a adus acolo cîțiva oameni din alte părți”. Nu este vorba de o danie, deoarece Condrea a dat domnului 300 de galbeni (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 255).

[27] Despre veniturile marilor dregători și evoluția lor vezi pe larg N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători în Țara Românească și Moldova*, p. 131—152. În afară de daniile de moșii — mai importante în sec. XV—XVI — este vorba de numeroase altele: scutirile de dări, veniturile realizate din slujbe, din concedarea de către domnie a încasării dărilor din țară, din cadourile primite de la diverși locuitori sau de la solii străini și, nu în ultimul rînd, din numeroasele abuzuri pe care le săvîrșeau aproape toți dregătorii.

[28] Textul exact este: postelnicul C. Cantacuzino, „nepohtind nici o boierie, ce rămînînd mazil”, nu mai fusese mare dregător după moartea lui Matei Basarab. El avea motive speciale să nu accepte dregătorie de la urmașul lui Matei, Constantin Șerban, care-i era cumnat; soția postelnicului era sora noului domn numai dinspre tată (Radu Șerban), care l-a „făcut cu o posadnică”, după cum declara postelniceasa cu un anumit dispreț (document din 28 febr. 1665, la Acad. R. S. România, ms. 5152, f. 121v—122).

[29] Despre echivalarea dregătoriei cu boieria vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 37—38.

[30] Iancu Costin, care era tatăl lui Miron Costin, căsătorit cu o nepoată a lui Miron Barnovschi, nu era un mazil oarecare; el ocupase dregătoria de mare postelnic între 1627 și 1631; înainte de a fi numit hatman, la 1633, el fusese mazil, adică fără dregătorie (Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 385—386).

Xenopol nu remarcă prea clar deosebirea dintre marii dregători scoși sau maziliți din funcție pentru un timp oarecare, și care puteau redeveni oricînd dregători, și categoria socială a mazililor, boieri care nu ocupau dregătorii. La 1737 exista o „ceată mazilească”, ale cărei privilegii sînt recunoscute de C. Mavrocordat, domnul Moldovei; constatînd că între boierii mazili intraseră și unii „din cei mai de jos” și „pentru ca să se păzească cînstea neamului boieresc”, domnul a hotărît scoaterea acestora din categoria mazililor, urmînd ca pe viitor „nime din cei proști și mai de jos să nu mai cuteze nici într-un chip a se mai vîrî să se numere în ceata mazilească”, ce urma să cuprindă numai pe cei ce dovedeau că sînt de neam boieresc („Arhiva românească”, t. II, ed. II-a, 1862, p. 190—194).

Despre vechimea termenului mazil vezi Ilie Minea, *Lucrări istorice mărunte ... 2. Despre mazili în vremea lui Mihai Viteazul* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 685—686). Vezi și C.I. Filitti, *Două documente privitoare la mazili din județele Brăila și Rm. Sărat în sec. XVII, în Cercetări și documente*, p. 28—30.

[31] La 7 nov. 1753, Constantin vodă Racoviță hotărăște să reînființeze „acel vechi obicei”, scutind de dijmărit și de vinărici pe boierii mazili, aceasta după ce unii domni dinaintea sa „stricase acel vechi obicei” („Oltenia”, II, 1941, p. 6).

[32] După cum rezultă din documentul citat de Xenopol, existau „unii (boieri) ce sînt de neamuri vechi, carii strămoșii și moșii lor au stătut boieri după vremuri, cari se chiamă niamuri și aceștia sînt deosebiți și mai cinstiți din mazili, avînd și încredințate dovezi de la divan și de la domn de alegerea neamului lor; și privilegiia acestora este să nu plătească dajdii și desetina să plătească boerește”. Aceasta era deci deosebirea dintre mazili și neamuri.

[33] Ilustrăm această afirmație printr-unul din numeroasele cazuri ce se pot da: la 5 iulie 1692, trei mari boieri mărturiseau: „noi, știind și auzind de casa acelui boiarin bătrîn Radu logofăt Cocorăscu, cum că au fost vistier mare și logofăt mare 20 de ani în zilele răposatului Matei vodă, știm să fi rămas multă avuție și odoară duple moartea lui”. Faptul că boierul ocupase 20 de ani dregătorii importante constituia deci o garanție că el trebuia să fi realizat o avere însemnată. Și, într-adevăr, cei trei boieri constată că de la răposatul fost mare logofăt rămăseseră pe seama fiilor săi 42.700 taleri, „afară den scule și den odoară” și două salbe de cîte 100 de galbeni de aur (Arh. St. Buc., A.N., CXII/75).

[34] La 16 iunie 1649 — explicînd de ce nu lasă urmașilor săi o avere prea însemnată — Tudor stolnicul spune: „eu n-am fost vreun boiaren (adică dregător — N.S.) mare, ci hrana mea și boeria mea au fost plugul și viaa” (Arh. St. Buc., Doc. istorice, CCLVII/221). Boierul respectiv recunoștea, astfel — ceea ce spune și Xenopol — că dacă ar fi fost mare dregător ar fi realizat o avere mai însemnată decît prin cultivarea pămîntului.

[35] Opinie eronată: toate satele au fost locuite la început numai de țărani, din rîndul cărora s-au ridicat cu vremea boierii, care provin din conducătorii la început aleși ai obștii.

Vezi mai nou Alexandru Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, Buc., 1986, îndeosebi cap. III.

[36] Despre formula „unde este casa lui — casă (dom) despre care unii istorici cred că înseamnă centrul gospodăriei feudale a beneficiarului actului domnesc sau centrul unei judecii — vezi: Valeria Costăchel, *Termenul dom în actele slavo-române* („Studii”, 1953, p. 442—482); G. Diaconu, *Despre rolul curților domnești în organizarea militară a Moldovei în veacurile XIV—XV, în Studii și referate*, Buc., 1954, p. 551—571; Al. Gonța, *op. cit.*, p. 142 și urm. (par. *Ce înseamnă formula „unde este casa lui”*).

[37] Despre această problemă vezi mai nou Eugenia Zaharia, *Organizarea social-economică și militar-politică a românilor în mileniul I. Satele devălmașe de tip vrincean* („Studii și comunicări”, Vrancea, Focșani, IV, 1981, p. 141—147). Vezi și vol. II, p. 63, nota [98].

[38] După cum am arătat în vol. II, notele [78] și [88] nu există nici o legătură între așa-zisul „descălecat” și apariția rumânilor sau vecinilor.

Opinia lui Xenopol cu privire la originea veciniei sau rumâniei a fost analizată de curînd de Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească* (SMIM, X, 1983, p. 82—84), care consideră că această teorie își are originea în concepția lui Thiery despre antagonismul etnic aflat la originea antagonismului social, concepție adaptată la realitățile românești, unde cuceritorii și cucerii aparțin aceluiași popor.

Într-un studiu recent (*Țărănimea dependentă în timpul lui Mircea cel Mare și formarea lexicului social-rural*, în vol. *Marele Mircea Voievod*, Buc., 1987, p. 119—136), același autor a analizat originea celor doi termeni utilizați pentru țărani independenți (vecini și rumâni), dovedind că termenul vecin este traducerea bizantinului parec, iar etniconul rumân a cunoscut în Țara Românească o mutație semantică de ordin social între sfîrșitul sec. XV și sfîrșitul sec. XVI.

[39] Principala cauză a aservirii țăranilor (îndeosebi în sec. XVI—XVII) a fost fiscalitatea excesivă.

[40] Despre organizarea militară și categoriile de oșteni vezi vol. II, p. 363—371 și notele editorului.

[41] Documentele invocate de Xenopol sînt de natură diferită: unele se referă la decăderea curtenilor, categorie militară, celelalte la obligația locuitorilor de a da un număr de „oameni de oaste” la expedițiile efectuate peste hotarele țării, alături de turci.

[42] Cazul țiganului intră în altă categorie, nu în aceea a țăranilor care-și vindeau pămînturile: el își vindea persoana și puterea de muncă, devenind rob.

[43] Despre aspra politică fiscală a lui Matei Basarab, care a luat măsura de a confisca moșiile celor fugiți de dări, fuga de bir ajungînd a fi considerată „hiclenie”, vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 82—92.

[44] Documentul este citat de A.D. Xenopol și în vol. II, p. 42.

[45] Opinie greșită; după cît se cunoaște, Ștefan cel Mare a sprijinit întărirea micii proprietăți, țărănimea liberă constituind, în acea vreme, principala forță militară a Moldovei. Vezi analiza întreprinsă de B.T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 11—111.

[46] Documentul este publicat — cu unele deosebiri — în DIR, A, XVI, vol. IV, p. 40—41; el poartă data de 28 dec. 1591.

[46 bis] Dumitru Buhuș — care a fost un mare acaparator de ocine — nu era un boier mic sau boiernaș: el a fost fiul lui Cîrstea Buhuș pîrcălabul și al Nastasiei Prăjescu, care era rudă cu Movileștii; a fost căsătorit cu Ileana Băcioc, nepoata lui Costea Băcioc mare vornic, socrul lui Vasile Lupu, și cu Dafina, fiica lui Ionașco Jora, care a devenit apoi soția lui Istratie vodă Dabija. A avut o lungă carieră de dregător, începînd cu aceea importantă de logofăt III (1628) și terminînd cu aceea de mare spătar (1645). În plus, nu era un om oarecare; după opinia unui sol polon, care l-a cunoscut la 1636, era „om demn și înțelept, cum sînt puțini la fel între ai lui”. Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 355—356. Documentul utilizat — fără trimitere — de Xenopol este publicat de G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 116—118.

[47] Nestor Ureche mare vornic constituie unul din cele mai reprezentative cazuri de acaparator de ocine țărănești, folosind uneori cotropirea, îndeosebi în vremea Movileștilor, al căror apropiat colaborator a fost: înainte de a deveni mare dregător poseda: 3 sate, o seliște, o parte de sat și 4 fălci de vie cumpărate, precum și un sat și o seliște moștenite de la bunicul său; la 1605 — după ce fusese 9 ani mare vornic — stăpînea: 36 de sate și părți de sate, 10 seliști, 4 bălți și 6 fălci de vie; înainte de moarte, în 1617, averea sa crescuse la: 52 sate, 45 părți de sate, 17 mori, 6 heleșteie, 45 de fălci de vie, plus locuri de fînaț și de prisacă (N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 133—134). O serie de documente de la Ștefan Tomșa constată că marele vornic realizase această avere imensă „cu mare asuprire și multă strîmbătate” (DIR, A, XVII, vol. III, p. 45, 63, 113, vol. IV, p. 53).

[48] Constatare întărită de P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 250 și urm. și de alți istorici, care acceptă o intensificare a procesului de aservire a satelor libere începînd din a doua jumătate a sec. XVI, proces pe care unii îl explică — ca și Xenopol — prin creșterea obligațiilor față de Poartă și a fiscalității, alții prin intensificarea relațiilor marfă-bani.

Situația grea a țărănimii muntene în a doua jumătate a sec. XVI este zugrăvită pregnant de Franco Sivori, secretarul italian al lui Petru Cercel, care spune: „există mii de sate care își au toate stăpînul lor deosebit, în afară de cele ce sînt ale domnului. Sînt boieri în Țara Românească care stăpînesc cîte 50 de sate și au sub ei mai bine de o mie de țărani dependenți, care sînt foarte rău tratați de stăpînii lor, din care cauză cu greu pot să agonisească prin munca lor cele de trebuință traiului și să plătească birul obișnuit către principe, care este de doi pînă la 10 scuizi pe an, pentru unii mai mult, iar pentru alții mai puțin”. (*Călători străini*, III, p. 295).

Despre numeroasele cazuri de vînzări și cîtropiri de ocine țărănești, vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*; Nicolae Corivan, *Formele de aservire a țărănimii moldovene în sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea* (SCȘI, 1956, fasc. 1, p. 75—95); idem, *Mijloacele de cîtropire a pămînturilor țăranilor liberi din Moldova în sec. XVII* (*ibidem*, 1956, fasc. 2, p. 89—109), unde se arată că mijloacele obișnuite erau: amenzile, împrumuturile neachitate, daniile și cîtropirile directe. Pentru numeroasele cazuri de rumâniri din ultimele decenii ale sec. XVII, vezi Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea* (RA, 1960, nr. 2, p. 226—247). Vezi și Valeria Costăchel, *Dezagregarea obștii sătenești în țările române în evul mediu*, în *Studii și referate*, I, Buc., 1954, partea I-a, p. 753—800.

[49] Hrizea din Bălteni mare ban a fost și el un acaparator de ocine; la 15 mai 1637, Matei Basarab îi întărește cumpărături de moșii în valoare de 5.000 de galbeni (Arh. St. Buc., Peceți, nr. 50; copie Inst. de istorie „N. Iorga”).

[50] În numeroase documente la vînzare se specifică faptul că sătenii își vînd numai moșia, iar ei rămîn liberi; sînt așa-numiți oameni „cu învoială”, care lucrau pe pămînturile altora. De pildă, la 1647, Tihul vinde partea sa din Obîrșie, „iar capul lui nu s-au vîndut rumân, ce să fie slobod să n-aibă niminelea treabă cu dînsul” (Arh. St. Buc., m-reă Brîncoveni, XIV/8).

Întîlnim în documente și cazuri în care grupuri mai mari de săteni rămîn fără pămînt. Cităm cazul megiașilor din Viani-Prahova, printre care se aflau doi curteni și trei călărași (deci categorii privilegiate), pe care un anume Lăudat îi plătise „de bir și de nevoi” în vremea domniei lui Mihai Viteazul și pe care urmașii lui Lăudat voiau să-i rumânească; Matei Basarab hotărăște ca aceștia „să aibă a stăpîni dedina din Viani”, iar sătenii să rămînă „în pace și slobodi”, însă „fără ocină din Viani” (SMIM, X, 1983, p. 126—127).

De obicei însă stăpînii feudali cumpărau odată cu satul și pe feștii lui proprietari, întrucît aceștia dădeau valoarea moșiei. Așa ne explicăm uimirea lui Gavriil Movilă, domnul Țării Românești, care — trebuind să judece un caz de vînzare de moșie fără rumâni — se întreba: „cum s-ar putea a cumpăra un boier moșie fără vecini?” (document din 12 sept. 1619; DIR, B, XVII, vol. III, p. 416); citat și de C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 150, spre a dovedi că valoarea moșiei o dădeau rumânii.

[51] Întîlnim și procesul invers: răscumpărarea rumânului din vecinie fără ocină; de pildă, la 1620, Stancea din Găvănești se răscumpără din rumânie de la Episcopia Buzău „numai capul lui, fără ocină” (DIR, B, XVII, vol. 3, p. 525). Vezi și P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 108—110.

[52] Mazilii nu pot fi considerați țărani; vezi supra nota [30].

[53] Începînd din vremea domniei lui Matei Basarab se tinde la asimilarea oamenilor liberi fără pămînt cu rumânii, impunîndu-li-se și acestora din urmă obligația de clacă, pe lîngă aceea de dijmă. De pildă, la 2 iulie 1649, domnul poruncește „lăturașilor” de pe moșia Chiseleț-Ilfov a m-rii Radu vodă să „asculte” „de toate ce vă va da învățătură (egumenul), să cosiți, să secerați, și rumânii și lăturii” (N. Stoicescu, *Matei Basarab* p. 59). Vezi și C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 202—205, care arată că „la începutul secolului al XVIII-lea, claca se generalizase, devenind obicei”.

[54] Despre această importantă problemă vezi lucrarea fundamentală a lui Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisii în Țara Românească și Moldova*, Buc., 1965.

[55] Vezi și Corneliu Istrate, *Lupta țăranilor dorneni împotriva stăpînirii boierești* (AIIAI, 1972, p. 195—202). În acest articol sînt menționate și alte „dânii” domnești de același fel.

[56] Despre această problemă vezi C. Constantinescu-Mircești și Ion Dragomirescu, *Marele proces al Vrancei* (SAI, VII, 1965, p. 163—189). Despre averea familiei Ruset vezi și Andrei Pippidi, *Date noi despre Rosetești și pămînturile lor la sfîrșitul secolului al XVIII-lea* („Carpica”, 1971, p. 331—341).

[57] Tipic în această privință este cazul satului Brănești-Dîmbovița, ai cărui locuitori au fost obligați de sameșul Diamandi Cărpinișanu, prin amenințări și bătăi, să-i vîndă moșia. Vezi I. Ionașcu, *Răpirea pămînturilor ce aparțineau moșnenilor din Brănești de către boierul Diamandi Cărpinișanu în preajma anului 1821* („Studii și cerc. de istorie medie”, I, 1950, p. 102—111); idem, *Din lupta țărănimii dîmbovițene în sec. XVII—XIX împotriva cîtropirii feudale* („Valachica”, 1972, p. 215—249).

[58] Vezi DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 87—88. Xenopol a mai utilizat acest document în vol. II, p. 191, pentru a marca deosebirea dintre rumâni și cnezii.

[59] Despre obligațiile în muncă ale rumânilor față de stăpînii lor și evoluția acestora vezi în special: C. Giurescu, *Despre rumâni*, în vol. *Studii de istorie socială*, p. 185—202, care arată că „lucrul atînuă de nevoile și de omenia stăpînului, de felul culturii întreprințate, de situația locului”; Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în prima jumătate a veacului al XVIII-lea* (SMIM, III, 1959, p. 233—321); D. Mioc, H. Chircă, Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle* (RRH, 1962, nr. 1, p. 39—60); V. Mihordea, *Les „obligations” des „vecini” envers leurs maîtres entre 1650 et 1749* (NEH, III, 1965, p. 153—169); Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1972, p. 66—71; idem, în vol. *Marele Mircea Voievod*, p. 119 și urm.

Trebuie să subliniem faptul — neglijat de Xenopol — că rumânii sau vecinii erau forțați să muncească, folosindu-se deseori bătaia. În documentele Țării Românești întâlnim amenințarea „să fie volnici călugării să vă bată foarte rău”, iar printr-un document din 17 iulie 1612, Ștefan Tomșa II împuternicește un stăpîn feudal ca pe „cine nu va asculta să aibă a-i pedepsi ca pe niște vecini. Iar dacă și așa nu vor să asculte, pe unii ca aceștia să aibă a-i trimite legați la domnia mea” (DIR, A, XVII, vol. III, p. 94). Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *op. cit.*, p. 197—198 (par. *Constrîngerea la lucru*).

Despre situația rumânilor și opoziția lor la exploatarea aflată în creștere vezi Nicolae Corivan, *Din formele luptei de clasă a țărănimii din Țara Românească în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea* („Studii și materiale. Istorie”, Suceava, II, 1971, p. 19—38).

[60] Rumânii nu erau proprietarii ocinelor, asupra cărora aveau numai un drept de folosință pe care-l păstrau și urmașii lor. Vezi amănunte la P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 258—262.

[61] Se întîlnesc, totuși, numeroase cazuri în care rumânii sau vecinii erau mutați de pe o moșie pe alta. De pildă, la 7 aug. 1621 se spune despre călugării de la m-reă Banu din Buzău că „au adunat pe toți vecinii dintr-aceste sate, din Meteleu și din Albești, de i-au așezat pe ocina mănăstirii dela Macsin, ca să viețuiască acolo” (DIR, B, XVII, vol. IV, p. 51). Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *op. cit.*, p. 166—170 și P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 265. De obicei erau mutați vecinii care se vindeau „numai capetele, fără ocine”, vecini pe care *Lexiconul* lui Mardarie Cozianu îi numește „nimearnici” (ed. Grigore Crețu, Buc., 1900, p. 211). Xenopol însuși accepta mai departe această situație, considerînd-o o „fărădelege”.

[62] Uneori rumânii fugiți dintr-un sat se așezau pe moșia altui boier, cu speranța că vor obține condiții mai bune de viață. Astfel, rumânii din Comani, satul m-rii Tismana, care fugiseră peste Dunăre „de multe nevoi și de răutăți”, după ce s-au întors în țară, nu s-au mai dus în satul de baștină, ci s-au așezat pe moșia Maglavit a lui Ion Comisul, unde au stat 4 ani „și i-au lucrat și i-au dijmuit ca pre nește oameni ce se-au hrănit pre locul lui” (DIR, B, XVII, vol. II, p. 166).

[63] Vezi numeroasele cazuri de aducere la urmă a vecinilor și rumânilor, cu ajutorul aparatului de stat, citate de N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, Buc., 1968, p. 333—339 și idem, *Rolul curtenilor și slujitorilor din Țara Românească și Moldova ca instrumente de reprimare a luptei țărănimii* („Studii”, 1962, nr. 3, p. 631—647).

[64] Despre așa-numita „legătură” a lui Mihai Viteazul vezi mai sus partea II, cap. III, nota [86].

După domnia lui Mihai Viteazul, întîlnim cazuri în care megiașii ce se vindeau vecini sau rumâni unui boier sau mănăstiri erau obligați să promită că nu se vor muta din sat. Astfel, la 15 ian. 1605, după ce megiașii din satul Pietroșița s-au vîndut vecini lui Miho armaș, se spune: „și așa s-au apucat acei megiași care au vîndut mai sus-zisa ocină... ca să fie ei vecini pe această mai sus-zisă ocină a lor, fiecare la locul său să se hrănească, iar pe alte ocine și la alți boieri să nu fie volnici să se mute niciodată de pe locul lor părintesc” (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 153). Un caz similar este acela al satului Nucșoara, cumpărat de domn și dăruit m-rii Argeș; în documentul din 6 iulie 1605 se specifică: „și niciodată să nu fie volnici (vecinii) să iasă din mai sus-zisa ocină să se închine și să se dea să fie vecini sub alți boieri” (*ibidem*, p. 177).

După cum arăta de curînd Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească* (SMIM, X, 1983, p. 84), legarea țaranului șerb de glie este rezultatul coalizării dintre interesele comune ale marilor stăpîni de pămînt de a fixa brațele de muncă necesare punerii în valoare a moșiilor și acelea ale statului de a asigura stabilitatea și evidența contribuabililor în vederea încasării dărilor.

[65] Pînă la Mihai Viteazul rumânii aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta, plătind așa-numita „găleată de ieșire”. În această privință dispunem de mai multe documente, din care vom cita unul, din 28 april 1646, în care se spune că, în vremea domniei lui Petru Cercel, „au fost rumânii slobozi” (să se mute — N.S.) după ce „au plătit găleata (de ieșire — N.S.) la stăpîn, ca să șază unde le va fi voia lor” (Arh. St. Buc., Donații, XXIX/11). Vezi și P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare în țările române*, p. 95—96.

După cum am arătat în cartea *Cum măsurau strămoșii*, p. 196, găleata plătită la „ieșirea” rumânilor de sub stăpînirea unui boier sau unei mănăstiri avea o capacitate foarte mare; dacă nu ar fi reprezentat o cantitate mare de cereale, toți rumânii s-ar fi putut elibera cu multă ușurință de servitute. Vezi și C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 162—166 (par. *Dreptul de strămutare a rumânului*).

[66] Să amintim și cazul satelor Plenița și Păstaia care — între domniile lui Petru Cercel și Radu Șerban — au venit de 5 ori la sfatul domnesc pentru a obține, prin judecată, eliberarea de rumânie (DIR, B, XVII, vol. II, p. 22—23 și 191—194).

Apelul rumânilor sau vecinilor la divanul domnesc pentru a scăpa de servitute sau a-și recîștiga moșiile pierdute se termina de regulă rău pentru ei, deoarece — solidar cu interesele de clasă ale boierimii — domnul dădea dreptate exploatatorilor, pedepsind cu asprime pe cei ce pierdeau procesul. De pildă, la 4 nov. 1614, Ștefan Tomșa II arăta că niște săteni care pierduseră un proces „au fost rușinați și purtați de gît prin tot tîrgul și li s-au tăiat nasurile și urechile aceloră dintre ei care erau mai de cinste” (DIR, A, XVII, vol. III, p. 183).

[67] Există și documente care împing vechimea rumâniei pînă la întemeierea statului feudal; de pildă, la 1 aprilie 1551, se afirmă că m-reă Govora stăpînea satele Glodul și Hința (se înțelege cu rumâni) „de la începuturile Țării noastre Românești” (DRH, B, vol. V, p. 6). Vezi și vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 126—127.

[68] Problema a mai fost tratată de Xenopol și la domnia lui Mihai Viteazul; vezi mai sus, partea a II-a, cap. III, note [86].

[69] Documentul din 30 mart. 1622 — pe care Xenopol îl citează incomplet și greșit — este deosebit de interesant pentru ilustrarea dorinței țăranilor aserviți de a scăpa de rumânie: Dragomir din Stoenеști, rumân al popii Sahat — profitînd de faptul că satul vecin Dălbănești se răscumpăra din rumânie de la Radu Mihnea ca „să fie megiași” — a dat și el 3500 de aspri, urmărind — cum spune Dragomir — „ca să fiu și eu judec acoloa, că amu socotit că doar voi scăpa de rumânia de în Stoenеști”. După ce soția lui Stoica vistierul a vîndut moșia din Stoenеști lui Necula vistierul, considerînd că nu i se „cade” să fie judec în Dălbănești, deoarece era „de moșie” rumân din Stoenеști, Dragomir l-a rugat pe Necula să nu-l lase în pagubă cu atîția bani, motivînd „că sărac ce-i voi fii bunu?” (DIR, B, XVII, vol. IV, p. 101—102).

[70] Textul exact al documentului din 1622 este: „domnia mea am lăsat pe toți oamenii să-și ia vecinii care au fugit din zilele lui Constantin (Movilă) voievod, iar pe cei care au fugit mai de mult să-i lase foarte în pace, să fie unde sînt” (P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare*, p. 116). Termenul de prescripție era deci, la 1622, de 11 ani.

[71] Xenopol omite documentul lui Barnovschi vodă din 1626, în care se prevedea că prescripția era numai de un an (*ibidem*).

Pentru completarea informației, menționăm faptul că prin *Cartea românească de învățătură*, tipărită de Vasile Lupu la 1646, se desființa prescripția, vecinii putînd fi urmăriți fără termen. În legiuirea respectivă se prevedea: „Cînd va fugi țăranul de la locul și de la stăpînul său, nîme nicăiuri să nu-l priimască, iară de-l va și priimi, deodată, de sîrg, să-l întoarcă înapoi la satul lui de unde iaste” (ed. Academiei, p. 56).

De la Vasile Lupu ni s-au păstrat cîteva documente prin care prescripția era limitată la începutul domniei sale. Astfel, la 17 iunie 1646 domnul dă dreptul unui boier să-și strîngă vecinii fugiți „de cîndu ne-au adus Dumnădzău la domnie” (Arh. St. Buc., m-reă Doljеști, VII/26), iar la 1649—1650 același voievod dă carte de volnicie unui alt stăpîn feudal să-și adune numai vecinii „care au fugit în dzilele domnii meli” (idem, Doc. istorice, CXXXIX/87).

În primii săi ani de domnie, Vasile Lupu limita prescripția mai devreme; de pildă la 29 iunie 1636, dă dreptul lui Gheuca spătarul să-și adune vecinii care „au fugit de la ieșirea lui Barnovschi vodă încoace”; termenul de prescripție este aici 1629. (T. Holban, *Două documente moldovenești din sec. XVII*, în SMIM, VII, 1974, p. 308).

[72] Despre cislă vezi vol. II, p. 227, nota [106].

[73] Cazul satului Ciurbești reprezintă o excepție, care nu poate fi generalizată; pînă în vremea Fanarioților, claca se făcea „după obicei, după cum clăcuescu și alți oameni ce șăd pe moșii boierești și ale mănăstirilor” (*Documente privind relațiile agrare în sec. XVIII. Țara Românească*, p. 314). Primele reglementări ale clăcii la nivelul întregii țări datează din vremea lui Constantin Mavrocordat. Vezi Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în sec. XVIII*, p. 106—110. La 1756 locuitorii din Ciurbești prestau și ei clacă numai 12 zile pe an „după hotărîre ce s-au făcut de obște pentru toate mănăstirile” (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, II, Moldova*, p. 314).

[74] Observație justă: rumânii își păstrau dreptul de folosință (nu de proprietate!) asupra delnițelor lor. La 18 iulie 1749 vecinii m-rii Slatina din Rădășeni mărturiseau că „au apucat de pe la strămoșii lor de știe fieșticarile unde a merge să are și să cosască și nu putea altul să-l scoată din pămîntul lui cel de aratu și din locul lui cel de cosîtu, nici stăpînii lor nu-i scoate” (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, II, Moldova*, p. 290). Vezi amănunte la P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 258—261.

[75] Vezi supra notele [50] și [51].

[76] Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 158—161.

[77] Xenopol omite pasajul unde se spune că rumânii din Bogdănești justificau dreptul lor de a avea mori prin faptul că „au și ei moșie megieșească”; dreptul de a avea mori era un monopol al proprietarului moșiei (*Documente privind relațiile agrare, Țara Românească*, p. 381—382).

Despre această problemă vezi Sergiu Columbeanu, *Monopoliurile feudale din Țara Românească în secolul al XVIII-lea în raport cu instituțiile similare din Europa* („Studii”, 1970, nr. 4, p. 727—737).

[78] La sfârșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII boierii moldoveni făcuseră obicei ca țărani liberi care șezuseră 12 ani pe aceeași moșie să devină vecini. Vezi Florin Constantiniu, *Țărănimea, forță motrice a dezvoltării societății românești în evul mediu* (R. Ist., 1977, nr. 3, p. 501).

Întrucît Xenopol nu prezintă situația rumânilor sau vecinilor în evoluția acesteia, va trebui să arătăm că sfârșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII reprezintă o epocă de agravare a situației țărănimii: pe lângă generalizarea clăcii asupra tuturor țăranilor care trăiau pe moșii străine, are loc și o înrăutățire a stării vecinilor sau rumânilor, care sînt tot mai mult asimilați cu robii. Astfel, la 16 april 1674, un rumân din Flămînzești—Argeș se răscumpără din servitute dînd în schimb un ȋigan, „rob pentru rob” (MO, 1957, nr. 7—8, p. 530). În alte documente similare se spune „cap pentru cap” (1 august 1683; Arh. St. Buc., ep. Buzău, XXXII/28).

Asimilarea rumânilor cu robii rezultă și din faptul că puteau fi mutați sau dați de zestre, ca și ȋiganii (Vezi, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, p. 119).

[79] Nu trebuesc neglijate nici cauzele economice care au condiționat acest proces, îndeosebi interesul stăpînilor de moșii de a deveni proprietari deplin ai acestora, mai ales după intensificarea comerțului cu cereale, ai căror principali beneficiari au fost.

[80] Xenopol are perfectă dreptate: „de la mijlocul secolului al XVI-lea, adică odată cu valul masiv de aservire a țărănimii, asupra țărilor române se instaurează dominația otomană. Țările române își pierdeau independența cînd țărănimea își pierdea libertatea” (F. Constantiniu, *op. cit.*, p. 500).

[81] Nu cred că poate fi vorba numai de o asemenea „compensare”; după cum am arătat într-un studiu special, printre cauzele de ordin social care au dus la decăderea „oastei celei mari” a fost și accentuarea procesului de aservire a țărănimii și agravarea situației sale în secolul al XVI-lea. Încărcați cu tot mai multe obligații față de statul feudal și de stăpînul de moșie, după ce mulți dintre ei pierduseră dreptul de proprietate, țăranii moldoveni și munteni nu mai aveau interesul să apere pămîntul care nu mai era al lor și libertatea de care nu se mai bucurau (N. Stoicescu, „*Oastea cea mare*” în *Țara Românească și Moldova*, în vol. *Oastea cea mare*, Buc., 1972, p. 49).

ORGANIZAREA POLITICĂ

Par. 1. Domnul și boierii [1]

După ce am studiat clasele poporului român în privirea raporturilor lor economice, să încercăm a schița pe acele politice, care nu erau decît o urmare a celor dintîi. Înainte de toate să cercetăm în ce legături politice stăteau cele două elemente domnitoare ale societății românești, domnul și boierii.

Nobilimea a jucat în toate țările un însemnat rol în conducerea afacerilor publice [2]. Bineînțeles, caracterul înrîuririi ei în treburile statului s-a modificat pretutindeni după timpuri și după deosebitele împrejurări, atît statornice cît și schimbătoare ale mijlocului în sînul căruia nobilimea trăia și făptuia. La poporul român înrîurirea ei precumpănitoare fu datorită mai ales unei împrejurări, sistemului electiv ereditar al domniei,¹ care punea în mîinile boierimii așezarea puterii supreme a țărilor române și, prin urmare, într-un timp de absolutism, soarta însăși a poporului ce le locuia.

În primele timpuri ale istoriei române, cînd se întîmpla de rămînea pe urma unui domn răposat un singur fiu, el urma oarecum de drept în scaun; alegerea lui era numai o formă și relele urmări ale sistemului nu puteau ieși la iveală. De îndată însă ce rămîneau mai mulți copii, alegerea boierilor trebuind să hotărască care din ei era să se urce pe tron, dîșii se împărțeau în partizi, fiecare cu cîte un pretendent în frunte, aruncînd țările în cele mai periculoase frămîntări. Primele lupte de acest fel de care amintește istoria românilor sînt acele ce se pornesc între Ștefan al II-lea și Petru al II-lea, fiii lui Ștefan I din Moldova, în anul 1395 [3]. Despre acel Petru spune Neculai Costin: „macară că era frate mai mic, iar pentru blîndețile și obiceiurile sale mai mult plecat spre iniemele a mai mulți,”² adică el știuse prin purtarea lui să atragă pe majoritatea boierilor.

Însemnătatea dobîndită de boieri prin certele pentru domnie, petrecute atît în anul 1395, cît și după aceea, pînă la suirea în scaun a lui Alexandru cel Bun, se vede de pe aceea că polonii nu se mai mulțămesc numai cu jurămîntul de credință al domnului moldovean, ci pretînd ca boierii însiși să jure și ei alături cu domnul: „și dacă cîțiva din sfetnici nu vor veni, aceștia să depună jurămîntul înaintea solilor regelui,”³ mă-

¹ Asupra originii acestui sistem în țările române vezi vol. II, p. 172.

² *Letopisețele [țării Moldovei]*, ed. M. Kogălniceanu], I, p. 101, nota [Vezi și N. Costin, *Letopisețul*, ed. I. St. Petre, p. 36].

³ Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae*, I, p. 599.

sură luată spre a îndatora pe boieri „să păstreze credință regelui polon chiar în cazul când domnul lor s-ar abate de la acea credință.”⁴

În Muntenia găsim cea dintâi pomenire a unui rol politic al boierilor îndată după moartea lui Mircea I, 1418 [4]. Între urmașii săi și acei ai fratelui său Dan se încinge o luptă pentru tron care dezbină pe boieri în două partizi: Drăculeștii, sprijiniți de turci, și Dăneștii, de unguri [5]. Pe lângă căderea Munteniei sub aceste popoare, ceea ce se vede mai ales din darea de 500 de copii în corpul ienicerilor [6], atari lupte avură de efect a ridica mult însemnătatea nobilimii, când era vorba de a se da tronul; nu mai era în stare să se mențină un domn în scaun din pricina uneltirilor partizilor boierești. De aceea Vlad Țepeș își propune, din cele întâi zile ale domniei sale, stîrpirea din rădăcină a acestor uneltiri, înțapă în dreapta și în stînga, îneacă în sînge orice soi de împotrivire și, despuind familiile celor uciși, îmbogățește cu averile lor pe soldații ce alcătuiau garda lui personală [7]. Când Mohamed veni împotriva lui, fratele lui Vlad, Radu cel Frumos, cel adus de sultan spre a fi pus în locul domnului răzvrătit, vroi să atragă în partea lui o seamă de boieri spre a-l cere ca domn; dînșii însă refuzară cu toții asemenea propunere de frica lui Țepeș.⁵

Trebuia însă brațul de fier al unui Țepeș pentru a înfrîna pe boieri. De îndată ce domni mai slabi ocupau tronul, intrigile pentru domnie reînviau numaidecît și boierimea era totdeauna cuibul unde cloceau asemenea tulburări.

Așa în Moldova, ne spune Ureche, că Roman-Vodă, fiul lui Ilie, cel orbit și gonit de fratele său Ștefan, „neputînd răbda păgînatatea unchiului său Ștefan, s-au vorbit cu o samă din curtea domnească și au prins pe Ștefan și i-au tăiat capul, în 1448.”⁶

Precum însă în Muntenia uneltirile boierilor fuseseră strivite prin cruzimile lui Țepeș, așa și în Moldova ele fură astîmpărate în tot răstimpul lungii domnii a lui Ștefan cel Mare; numai într-un rînd se amintește uciderea a trei boieri, anume Petrilă <Negrilă> paharnicul, Alexa stolnicul și Isaia vornicul, care unelteau răsturnarea lui Ștefan cel Mare.⁷

Puțin timp după organizarea statelor române, de îndată ce se iviră condițiunile în care se puteau arăta urmările pierzătoare ale sistemului de succesiune electiv-ereditar, le și vedem apărînd cu o violență extraordinară, care lăsa a presupune de pe atunci pînă unde ele vor ajunge la deplina lor răsfațare. Întrerupte însă prin domniile unor principii plini de energie, Ștefan cel Mare, Bogdan, Petru Rareș (1457—1546), ele sînt stăvilite pentru un timp mai îndelungat în Moldova decît în Muntenia, unde precumpănirea mult mai timpurie a stăpînirii <dominației> turcești rupe orice frîne ambiției nesățioase a претенdenților de domnie.

Muntenia avea o existență mai veche decît Moldova, cu vreo 60 de ani (1290—1349) [8], dar ea era și mai apropiată de țările ce cădeau una după alta sub stăpînirea otomană. Ea intră cu o sută de ani mai timpuriu decît Moldova sub jugul acestei puteri (1411 și 1513) [9], care

⁴ Jurămîntul lui Petru al II-lea din 1448 în Dogiel, [op. cit.], I, p. 602 [Vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, sub dată.] Compară jurămîntul nobilului valah din timpul lui Alexandru cel Bun (1402): „et si forte palatinus eius regi rebellare vellet, se non velle assistere ei” (Dogiel, [op. cit.], p. 600). [Vezi și M. Costăchescu, op. cit., sub dată].

⁵ Vol. II, p. 257.

⁶ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 111 [ed. C. Giurescu, p. 32, unde textul exact este: „neputînd răbda atîta nedumnezeire a unchiu-său, s-au vorovit cu o seamă din curtea domnească și au prins pe unchiu-său, pre Ștefan vodă, și i-au tăiat capul”].

⁷ Vol. II, p. 347.

trebuia să devină în curînd așa de apăsător. Pe cînd deci Muntenia intrase, după moartea lui Mircea, pe deplin în vîlmășagul sistemului electiv-ereditar, Moldova se mai reținea pe marginea prăpastiei de brațul energetic a unor domni viteji. Am văzut, cu toate acestea, că, deși încă-pută mult mai tîrziu în vîrtejul pierzător, ea se coborî în curînd la același nivel de înjosire și degradare în care căzuse sora ei cea mai în vîrstă. Cînd începi a cădea, te oprești numai în fundul prăpastiei; pentru ce oare cînd începi a urca nu trebuie numaidecît să ajungi și culmea?

În Muntenia, după alungarea lui Vlad Țepeș de Ștefan cel Mare [10], sultanul se folosește de vacanță pentru a pune în tron pe Radu cel Frumos, căruia boierii îi refuzaseră la început sprijinul lor la cuprinderea tronului fratelui său. Unii din boieri, dușmăniți de Radu-Vodă, trebuiră să se retragă în țări străine, cu deosebire în Transilvania, și astfel începu era pribegirilor, care nu trebuiau să mai aibă sfîrșit. În timpul luptelor lui Ștefan cel Mare cu turcii, Ștefan respinge întîi pe Radu cel Frumos, înlocuindu-l cu Laiotă Basarab, și apoi, după ce și acesta trece în partea turcilor, îl înlocuiește cu Vlad Țepeș (1476), care așteptase 14 ani în Ungaria reîntoarcerea lui în tronul muntean.

Cît au ținut luptele cu domnii impuși Munteniei de puterile dușmane, intrigile boierilor trebuiră să ațipească; după ce furtunile se mai liniștiră, reîncepu funcționarea regulată a punerii și scoaterii domnilor unul prin altul, prin răscoalele alternative ale celor două mari partizi din Muntenia Mare și Mică, care regularitate avea tocmai de efect cea mai deplină neorînduială. Rolul boierilor, bineînțeles, reveni iar deasupra; intrigile și luptele lor cu domnii reîncep a umple istoria Munteniei.

Am schițat aiurea această luptă înverșunată între urmașii Dăneștilor și ai Drăculeștilor.⁸ La început rivalitatea acestor două partizi determină schimbarea domnilor. Turcii fiind însă fără încetare tot mai mult amestecați în punerea și scoaterea domnilor, foloasele bănești ce răsăreau pentru ei din atare înlocuiri le schimbă în curînd rolul din pasiv în activ. Începură dînșii atunci a provoca strămutările domniilor fără a se mai ocupa de interesele partidelor, care, după ce căutară cîtva timp în zadar a face să mai precumpănească dorințele lor, se lăsară tot mai mult în voia turcilor ce puneau și scoteau domnii după bacșișurile date de pretendenți dregătorilor Porții.

Rolul boierilor se schimbase o dată cu poziția țării; îngenuncheată cum era sub turci, nu le mai era învoit a avea un rost hotărîtor în așezarea domniei. Ei își concentrară atunci toate puterile asupra mazilirii lor, sprijinind prin partidele lor pe candidații din Constantinopol, de la care așteptau răsplătire în împărțirea dregătoriilor care începeau tot mai mult a atrage pe boieri, prin îngustarea moșiilor domnești.

În Moldova în acest răstimp rolul boierilor în așezarea domniei ia același mers, deși pe altă cale. După lunga domnie a lui Ștefan cel Mare, pe care am văzut-o aproape cu totul liniștită din partea boierilor și în vremea căreia păruse că ei uitaseră fosta lor putere, urmează fiul său, Bogdan, care, bucurîndu-se de vaza pe care o avea ca fiu al marelui domn, ține în frîu boierimea.

Fiul lui Bogdan, însă, Ștefan cel Tânăr, ucigînd pe fostul său epitrop [Luca] Arbore, pentru că acesta nu se învoia cu politica antipolonă a domnului, provoacă o răscoală a boierilor care însă „nimic n-au isprăvit, că lui Ștefan-Vodă i-au venit țara în ajutor și boierii s-au risipit în alte țări; iară pe Costea paharnicul și pre Ioan logofătul și pre Sima vistiernicul

⁸ Vol. II, p. 99—101, 409—411.

și pre mulți alții, i-au prins vii și le-au tăiat capul în târg în Roman”.⁹ Boierii își răzbună, punînd pe soția lui Ștefan însuși să otrăvească pe bărbatul ei [11].

În timpul lui Petru Rareș, o seamă de boieri moldoveni, văzînd că faptele domnului stîrniseră asupra țării cumplita mînie a sultanului Soliman, se sfătuiesc să părăsească pe Petru, pentru care inimosul domn e nevoit să fugă în Transilvania. El se temea mai ales, cum spune Miron Costin „să nu-l prindă boierii și să-l dea pe mîna sultanului.”¹⁰ Soliman punînd domn din propria lui autoritate pe Ștefan Lăcustă, boierii fac un complot și-lucid, ridicînd în locul lui pe unul Alexandru Cornea, care este însă răsturnat de Rareș ce se întoarce trimis de turci și este primit de boieri, rugîndu-se ei să le ierte greșelile făptuite.

În timpul fărădelegilor comise de Iliăș, fiul lui Rareș, (venit la tron în 1546), care la urmă se turcește și se duce la Constantinopol, se formează în Moldova o opoziție între boieri, deoarece vedem că Iliăș taie pe Vartic hatmanul.¹¹ Atît în timpul lui Ilie, cît și a fratelui său Ștefan, „mulți boieri sînt pribegiți în Polonia de multe nevoi.”¹² Acei rămași în țară, nemaiputînd suporta răutățile lui Ștefan, îl omoară în o răscoală.

Boierii aleg pe unul Joldea, pe cînd cei pribegi din Polonia, urcînd în fruntea lor pe Petru stolnicul (Alexandru Lăpușneanu), vin în contra lui Joldea, dar nici lui Lăpușneanu boierii nu-i rămîn mult timp credincioși; cînd Iacob Eraclide Despotul vine la curtea lui Lăpușneanu, ei nu stau la gînduri a se încrede unui venetic și, luînd cu el înțelegere, îi ajută la răsturnarea lui Lăpușneanu. Acesta, însă, recăpătînd domnia prin bani de la Poartă, face în boieri acel îngrozitor măcel care rămase pentru totdeauna întipărit în memoria lor. Văzîndu-se ei atît de rău snopiți, pun iarăși otrava în lucrare spre a se mîntui de tiranul lor.

Pe Ioan-Vodă cel Cumplit, care vroise să reînnoiască printre boieri vremile lui Tepeș sau Ștefan cel Mare, îl trădează și-l fac să piardă bătălia cea mare de la Cahul, împreună cu viața.

Și în Moldova boierii cad în curînd, ca și în Muntenia, de la apărătorii îndrăzneți și turburători ai unor drepturi uzurpate, la intrigile josnice ale punerii și scoaterii domnilor pentru folosul de a se împărtași la slujbele statului. Acest rol al boierilor a făcut pe un observator al vieții românești să zică că „boierii nu au fost niciodată credincioși vreunui domnitor”¹³ [12].

Aceste veșnice lupte pentru domnie, susținute de boieri cu atîta îndărătnicie, trebuiau să îndușmănească pînă la moarte pe fiecare domn cu o parte din clasa stăpînitoare a țărilor române [13]. Fiecare domn avea partizanii săi, fiecare avea și dușmani. De aici favorarea unei părți și prigo-nirea celeilalte, în Muntenia întîi sub forma unei lupte între două partizi teritoriale, care se schimbă cu încetul, sub apăsarea turcească, în niște partizi personale; în Moldova, sub aceea a revoltei boierilor contra unor domnii tiranice, care și acolo se sfîrșește prin împăcarea unei părți din ei cu oarecare principii, îndrumînd și aici domnirea partizilor personale.

⁹ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 155 [ed. C. Giurescu, p. 130, unde textul este altul: „nimica n-au folosit ... Și văzînd că lui Ștefan vodă i-au venit țara într-ajutoriu, s-au răsipit printr-alte țări ..., iară pre Costea pîrcălabul și pre Ivașco logofătul și pre Sima visternicul și pre alții pre mulți i-au prins vii și le-au tăiat capetele în târg, în Roman”].

¹⁰ *Ibidem* [*Letopisește*], I, p. 162 [citatul e din Grigore Ureche, nu din Miron Costin].

¹¹ *Ibidem*, p. 173 [ed. C. Giurescu, p. 164].

¹² *Ibidem* [*Letopisește*, I], p. 175.

¹³ „Nunquam enim et nulli waiwodae hi fideles fuerunt” (Raportul lui [I. Belsius și Marcus] Bergkowicz către [împăratul] Maximilian, 8 april 1532, în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 404) [Vezi și *Călători străini*, II, p. 132].

Față cu o asemenea poziție a boierilor, găsim din când în când încercarea unor domni de a căuta un sprijin în clasa de jos, în contra omnipotenței boierilor [14]. Așa în Muntenia pe Mihnea cel Rău, în Moldova pe Ioan-Vodă cel Cumplit; în ambele cazuri însă domniile acestea se sfîrșesc prin trădare și răsturnare. Nu era încă timpul democrației și de aceea orice încercare de a se sprijini pe elementul cu totul fără considerație a poporului de jos trebuia să se sfîrșească într-un chip fatal.

Această predominare a boierilor trebuia să aibă cele mai rele urmări asupra mersului statelor. Lăsînd la o parte căderea exterioară a țărilor române din pricina competițiilor rivale pe care am constatat-o, ne vom ocupa numai de pierzătoarea înrîurire lăuntrică a rolului jucat de boieri [15]. Dușmăniile domnului contra unei partide și prietenia lui cu aceea care-l susținea trebuia să aibă de efect abuzurile cele mai deocheate față cu potrivnicii și tolerarea celor mai nevăzute nelegiuiri făcute de partizani. De aici provenea depășirea neconținută a vechiului obicei al pămîntului, uciderea fără judecată [16]. Numai rareori domnul rostea osînda supremă asupra vreunui potrivnic al său în divan; cele mai de multe ori călăul pune în lucrare nu o hotărîre judecătorească, ci o răzbunare domnească și cruzimile unui Vlad Țepeș, Alexandru Lăpușneanu sau Ioan-Vodă cel Cumplit lasă să se întrevadă, prin însuși modul cum erau săvîrșite, că ele nu puteau să fie rodul unei chibzuiri judecătorești. Un semn al domnului era îndestul spre a arunca pe un om din viață în mormînt și acest domn, atît de cumplit prin puterea sa, nu era sigur pe tronul său nici o singură zi, putînd fi răsturnat prin intrigile boierești și banii vărsați la Constantinopol.

Unde s-a împreunat vreodată atîta slăbiciune cu atîta putere?

Întrucît în sferele superioare ale ocîrmuirii și societății predomină ca principiu violența și siluirea, cum puteau fi raporturile acestor sfere înseși către acele de jos decît o rostire a acelorași puteri? Cea mai fatală înrîurire a unui asemenea sistem era distrugerea aproape totală a uneia din ideile cele mai delicate ale minții omenești, aceea a dreptății și a bazei pe care dînsa se înalță, convingerile morale. Și cum putea să fie altfel față cu nămolul <noianul> de nedreptăți ce se comiteau pe fiecare zi, nedreptăți mari, uriașe, de acele ce strigau răzbunare la cer. Ce însemnătate mai puteau avea, pe lîngă ele, acele mai mici și mai ordinare?

Cînd se tăia cu așa ușurință capul unui om, fără a-l judeca, cînd domnii cei buni chiar se răsturnau din scaun prin corupție și trădare, cum s-ar fi putut cere ca oamenii acelui timp să pună o mare valoare pe chibzuirea unei hotărîri privitoare la avere? Și, cu toate acestea, statul nu este o întocmire întemeiată numai pe putere. De aceea chiar în statele absolute totdeauna omenirea a lăudat pe domnii buni și a ocărit pe tirani. Și dreptatea este un element esențial al constituirii sale, cauză pentru care și vedem în statul modern tendința de a înlocui pe cît se poate mai mult manifestările puterii prin acele ale dreptății.

A se nimici cu totul ideea dreptății dintr-un stat este a-l arunca în anarhie, a reîntoarce societatea în starea de natură din care tocmai a căutat s-o scoată constituirea statului [modern], a dezlănțui iar în toată goliciunea ei lupta pentru existență ce frămîntă natura inferioară, fără acea temperare pe care mintea și rațiunea omenească o poate introduce în cumplita ei desfășurare. De aceea, lucru îndestul de extraordinar într-un timp atît de religios și plin de superstițiuni ca acel de atunci, vedem numele lui Dumnezeu luat în fiecare moment în bătaie de joc; jurămintele cele mai sfinte călcate la fiecare moment [17].

Petru Rareș, cînd se întoarce pentru a doua oară în scaun, jură boierilor iertare înaintea mitropolitului și, cu toate acestea, pedepsește pe

capii împotrivilorilor, logofătul [Gavril] Trotușanu, hatmanul Mihai <Mihu> și boierii Crasnăș și Cosma. Tot el, cînd vroiește să prindă pe Gritti, îi jură pe cele patru elemente că nu-l va trăda și abia pune mîna pe dînsul că-l și trimite în lagărul ungurilor înfuriați pe el pentru omorul episcopului [Emeric Czibák]¹⁴ [18].

Cînd Ioan-Vodă cel Cumplit trimite pe Ieremia Golia [Cernăuțeanu] către Dunăre spre a se opune turcilor, deși boierul acesta era legat de el printr-o lungă prietenie, totuși domnul se îngrijește de a-l jura pe cruce și Evanghelie că-i va fi credincios și, cu toate acestea, Ieremia trădează pe domnul său și anume în chipul cel mai mișelesc, pentru o sumă de bani dată lui de turci¹⁵.

Însuși Mihai Viteazul, deși hotărît în gîndul său să lovească pe Andrei Báthory, jură înaintea solilor aceluia pe unul Dumnezeu, Tatăl, Fiul și Duhul Sfînt că va fi cu aceeași credință către Andrei cu care fusese către fratele <vărul> lui; iar cînd cardinalul trimite să-i ceară socoteală pentru adunarea de oștire pe care Mihai o concentra la poalele munților, acesta face un jurămînt și mai strașnic, înaintea superstiției dacă nu înaintea religiei, anume ca să-și beie sîngele unicului său copil [19] și să-i mănînce carnea dacă ar avea vreun gînd rău asupra lui Báthory; și, cu toate acestea, trei zile după aceea Mihai trece munții în contra lui¹⁶; și asemenea exemple s-ar putea înmulți după voință.

Cu toate că jurămintele erau așa de puțin respectate, tot la ele trebuiau să recurgă atît domnii, spre a-și asigura credința boierilor [20], cît și aceștia, spre a se garanta contra răzbunării principilor. Și unii și alții le călcau în picioare cu cea mai mare liniște de suflet, pentru că jurămîntul era numai o formă ce nu putea avea nici o valoare cît timp nu era o sancțiune a lui mai reală și mai apropiată din această lume, ci numai aceea îndepărtată și necunoscută a lumii celeilalte.

În afară de boieri și de țărani, era și o clasă intermediară, un soi de clienți ai boierimii care se putea alimenta din toate straturile mai de jos [21]: negustori, fii de preoți, vătăfi și feciori boierești, uneori chiar străini, și care ajungeau prin protecția boierului la avere¹⁷ întîi, apoi chiar la onoruri, începînd întîi la boierii mici, pentru a se înălța apoi la cele mai înalte [22]. Întîlnim adeseori oameni pămînteni liberi, cu averile lor, care se dau <închină> unui boier ca slugi, dăruindu-le chiar mica lor bucată de pămînt. Așa un zapis din 1600 ne arată următoarea rugăminte făcută de un om mic <de jos>, Mîrza, feciorul hotnogului din Costești, unui mare logofăt: „rogu-mă d-tale să mă primești d-ta să fiu ca un fecior dumitale, să-ți slujesc ca și alte slugi a dumitale, că am rămas sărac de părinți și sînt neînsurat și nu mă poci sprijini. De mă vei primi d-ta, eu ți-oi sluji d-tale cu svînta dreptate și ți-oi dărui un loc de prisacă, cu casa gata și zămnic, carele este la Cîrstești, lîngă Docolina.”¹⁷

Astfel erau liniamentele generale ale societății aceluia timp sub raporturile politice, adică de putere. Elementele cele mai brutale și mai silnice se mișcau în sînul ei, departe de orice idee înălțătoare de suflet, departe mai ales de ideea dreptății, chitul cel mai puternic al societății, care singură face cu putință apărarea celui mai slab de asupririle celui mai tare.

¹⁴ Vol. II, p. 446, 447.

¹⁵ Acest volum, p. 89—91.

¹⁶ Acest volum, p. 195.

¹⁷ Regest de la [Epitropia] Sf. Spiridon din Iași, la N. Iorga, *Studii și documente*, V,

Par. 2. Ocîrmuirea

Autoritatea domnului era absolutismul cel mai neîngrădit, nefiind mărginită în exercitarea ei prin nici o normă apărătoare a interesului ocîrmuitorilor [23]. Acest principiu absolut predomina însă în întreaga întocmire a ocîrmuirii ţărilor române, căci pretutindeni, în funcţionarea tuturor organelor sale, se întâlneşte aceeaşi lipsă de norme fixe şi precise care să hotărască atribuţiile lor. Legi scrise lipseau şi totul se urma după nişte deprinderi învechite, cunoscute sub numele de obiceiul pămîntului. Se ştie însă cît de greu, chiar îngrădită în nişte reguli scrise şi deci stătătoare, se poate feri societatea de abaterile autorităţilor, întrucît omul este din firea lui chiar plecat la încălcare; dar încă atunci cînd numai nişte ţarmuri de tot nehotărîte trebuie să pună o stavilă depăşirilor lor! Răul deci cel mai mare al vechii noastre ocîrmuiri era mînuirea ei, în cele mai multe cazuri, după bunul plac al celor însărcinaţi cu ea.

Astfel domnul era încunjurat de un divan cu care se sfătuia în cazurile grele şi fără îndoială că domnii înţelepţi, care ştiau să asculte de sfaturi, găseau uneori în ele măsuri pe care poate nu le-ar fi descoperit prin propriile lor puteri [24]. Luca Cîrjă, în ambasada lui la regele polon, pentru a da mai multă autoritate vorbelor sale, arată pretutindeni că, în grelele împrejurări în care ţara fusese pusă prin cere-urile impuse de turci creştinilor, domnul său Ştefan ar fi luat totdeauna sfat de la divanul său. Deşi tocmai prea tînărul Ştefăniţă [nu] era un domn din acei ce puneau mare valoare pe părerile boierilor, totuşi vedem în această repetare neconţinută a gîndirii favorite a ambasadorului moldovean: „domnul meu şi cu tot divanul său stătură pe gînduri”, „domnul chemă divanul şi ţinu sfat,”¹⁸ că aşa ar fi trebuit să fie lucrurile într-o stare normală, sub domni ce ar fi respectat într-adevăr obiceiul pămîntului.

Dacă însă aici întîlnim numai zugrăvirea unei stări ideale, sînt îndestul de numeroase şi izvoarele în care domnul într-adevăr e arătat ca sfătuindu-se cu divanul adunat în jurul său. Aşa, Petru Aron se înţelese în 1456 cu divanul [25] ce ar fi de făcut cînd turcii cerură tribut de la Moldova¹⁹; Alexandru-Vodă, fiul Chiajnei (1568—1577), judecă în divan procesul vornicului Ivaşcu [Golescu] cu călugării de la Iezer²⁰; postelnicul Cozma Şarpe face o dăruire mănăstirii Neamţului înaintea domnului Ştefan cel Tînăr şi a întregului său divan²¹; Petru Şchiopul consultă divanul în chestia daniei unui loc mănăstirii Sf. Sava de lîngă Ierusalim²²; Miron Barnovschi cere sfatul divanului spre a reîmpopora satele pustiite prin reaua ocîrmuire a predecesorilor săi²³.

În sfîrşit, pentru a mai aminti încă o îndeletnicire a divanului, care pare nici măcar a se fi ţinut sub preşedinţia obişnuită a domnului, aducem cercetarea făcută de înaltul sfat al ţării în chestia falsificării unui document,

¹⁸ „Arhiva istorică”, I/1, p. 9 şi 13. Vezi şi această ediţie, vol. II, p. 431—433.

¹⁹ Vol. II, p. 144.

²⁰ Document din 1586 („Arhiva istorică”, I/1, p. 69).

²¹ Document din 1517 („Arhiva istorică”, I/1, p. 28). [În DIR, A, veac. XVI, vol. I, nu este].

²² Document din 1583 („Arhiva istorică”, I/1, p. 127). [Vezi şi DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 225, unde este vorba de sfat, nu de divan].

²³ Document din 1628 („Arhiva istorică”, I/1, p. 175) [Vezi şi DRH, A, vol. XIX, p. 329].

după inspirația egumenului grec de la [mănăstirea] Pîngărați, de către unul popa Pavel, în dauna mănăstirii Bisericanilor²⁴.

După cum vedem din aceste cîteva documente, culese din sutele în care s-ar putea constata participarea divanului la lucrările domnului, în-deletnicirile aceleia erau cele mai deosebite, *fără nici o competență bine definită*, amestecîndu-se și la judecăți și la lucrări politice și la de acele cu caracter administrativ [26].

Treaba însă de căpetenie a divanului era cercetarea judecăților [27], fără ca însă, după cum vom vedea, căderile sale nici în această ramură să fi fost bine determinate. Totuși de ce folos și garanție putea să fie participarea divanului la asemenea judecăți dacă tocmai în cele de căpetenie, acolo unde era vorba de capul unei persoane dușmănite de domn, divanul adeseori nu era consultat. Cînd domnul știa că va dobîndi consimțămîntul divanului la omorul proiectat, făcea o formă de judecată; cînd însă credea că ar putea întîlni o împotrivire, lua asupra-și întreitul rol de învinuitor, judecător și călău și făcea astfel ca iute să treacă pragul morții jertfa pe care își pusese ochii. Așa făcu Ștefan cel Tânăr cu Luca Arbore, care condusesese trebile în timpul minorității sale și tindea să epitropisească pe domn și după ce el însuși luase în mîini frînele ocîrmuirii; omorîrea lui Arbore, fără întrebarea boierilor, face pe aceștia să se răscoale în contra lui Ștefăniță. Așa făcu Lăpușneanu cînd jertfi răzbunării sale pe cei 47 de boieri; așa Vlad Țepeș, Mihnea cel Rău în Muntenia, Aron Țiranul în Moldova, și cîți alții, chiar din domnii cei buni și mari.

Lipsa deplină de determinare a unei competențe mai amănunțite, care, singură hotărînd precis căderile fiecărei autorități, poate garanta în contra încălcărilor, se observă în toate celelalte daraveri ale statului de atunci. Ca exemplu vom lua cercetările la fața locului, foarte numeroase pe atunci, din cauza multelor procese de delimitare între moșiile cele cu hotare firești, tot așa de puțin stabilite ca și hotarele juridice, între autoritățile însărcinate a le pune la loc.

De obicei, întinderea moșiei se determina printr-un număr de oameni *buni și bătrîni*, care jurau pe sufletele lor și umblau cu *brazda în cap* pe unde fuseseră hotarele vechi ce trebuiau restatornicite²⁵ [28]. Dacă era vreo mănăstire în joc, lua parte și mitropolitul [sau episcopul], care jura pe oamenii ce erau aduși ca marturi. Raportul asupra cercetării era făcut sau de înșiși marturii, sau de ancheta domnească delegată, pe lîngă care se alipea și *cine se întîmpla* să fie față din boieri, mazili sau orășeni²⁶ [29]. Tot ce se căuta părea a fi adevărul, fără a se preocupa de nici o formă anumită spre a-l descoperi. Tocmai această nesocotire deplină a formei compromitea fondul, a cărui apărare se căuta.

Omenirea este așa făcută că numai cu paza strictă a unor regule precise poate să se garanteze în contra nedreptății. Oamenii aceluia timp, tocmai în tendința lor de a căuta să ajungă la dreptate fără înconjur, o încălcau pe fiecare zi.

Aceeași lipsă de determinare statornică a căderilor se vede în întărirea actelor, pe care am aflat-o și la judecarea lor. Un document putea fi întărit sau de domn singur [30] sau de domn cu divanul său sau de un număr de boieri sau de șoltuzul și pîrgarii orașelor sau de pîrcălabii ținuturilor singuri sau în unire cu autoritățile municipale, amestecîndu-se

²⁴ Document din 1631 („Arhiva istorică”, I/1, p. 106).

²⁵ Vezi documentele din 1620 și 1642 (*ibidem*, p. 22 și 24). Mai vezi și un hrisov din 1820, în *Uricarul*, X, p. 267, dovadă cum se păstrau obiceiurile vechi.

²⁶ Mai vezi și un document fără dată („Arhiva istorică”, I/1, p. 36).

adeseori și persoanele private *ce se întâmplau* față la întocmirea actului.²⁷ De asemenea, am văzut mai sus, la cercetarea așezămintelor ostășești, cum conducerea oștirii era dată oricărui dregător care se nimerea mai la îndemână.²⁸

Pretutindeni deci paza numai a acelor reguli ce erau dictate de bunul simț. De aici valoarea cea exagerată a mărturiei, care se întâlnea în toate daraverile, fiind adeseori lăsată soarta oamenilor și mai ales aceea a averii lor în spusele a doi sau trei indivizi. Nu e vorbă, aceștia erau jurați <puși să jure> și cu mult mai mare pompă decât astăzi [31]. Știind însă ce valoare avea jurământul în mintea celor mari, cum ne putem închipui ca el să fi fost mult mai sfânt pe buzele celor mici? Pretutindeni deci puțința, ba chiar îndemnul către nedreptate, iată caracteristicile ocîrmuirii aceluia timp.

Funcțiunile cele mai însemnate ale autorității, precum strîngerea dărilor și dreptul de judecată, tocmai acele care astăzi sînt socotite de nedespărțit de ideea statului, erau adeseori concesate unor privați ca folos sau răsplătire, încît astfel cele mai delicate atribuții ale puterii suverane, acele ce ating averea și simțămîntul de dreptate ale locuitorilor, deveneau obiecte de speculă, dînd loc la toate încălcările putincioase; și dacă timpul de atunci nu simțea așa de adînc atare anomalie, era numai din pricină că și statul era organizat tot pe abuz și încălcare, că neputînd fi mai rău de cum era sub el, uneori chiar se întâmpla să se nimerească să fie mai bine, anume atunci cînd proprietarul căruia se conceda punerea în lucrare a acelor căderi era un om bun și temător de Dumnezeu.

Chiar din timpurile cele dintîi ale organizării statelor române, găsim unele sate scutite de oarecare dări în folosul proprietarilor lor [32], care scutire nu putea avea înțelesul că locuitorii lor să nu mai plătească deloc contribuții, ci numai acela că dreptul de a le percepe să treacă de la domn la proprietar. Astfel, Mircea cel Mare, printr-un hrisov din 1399 <1409>, scutește satul Pulcăuți <Pulcovți>, cel închinat de jupînul Galea <Gal> mănăstirii Strugalea, „de oierit, de porcărit, de albinărit, de găletărit, de vinărici, de gloabă, de cai de olac, de boi de cărat, mai pe scurt de toate slujbele și dările mari și mici, *care să rămîină în folosul acelei mănăstiri*, precum îl mai emancipăm și de legea de a pescui moron trei zile pe an pentru domnia mea, *lăsînd și aceasta în folosul mănăstirii*” [33]. Conform cu această scutire, domnul amenință pe slujbașii săi „trimiși pentru strîngerea ajutorințelor cuvenite domniei și în alte trebi, că acela care va face strîmbătate zisului sat măcar pentru un fir de păr va suferi mult rău și urgie.”²⁹

Dintre numeroasele documente care conțin astfel de scutiri în favoarea mănăstirilor mai amintim pe unul privitor la mănăstirea Probota din Moldova. Această mănăstire se bucură, alături de cea de la Bistrița, de o deosebită favoare pe timpul lui Alexandru cel Bun și al urmașilor săi, dintre care Petru-Vodă scutește în 1448 satele ei Ciulinești, Ghereșteni <Beresteni> și Roșca de lîngă Hîrlău: „să nu plătească bir, nici posadă, nici podvoadă, nici iliș, nici mori să nu facă, nici în soldă să nu îmble, nici buțile noastre să nu care și nici o altă slujbă a noastră.

²⁷ Vezi, de exemplu, documentele următoare: pentru întărirea domnului singur: 1400 (?), Mircea cel Mare („Arhiva istorică”, I/1, p. 4); 1424, Dan [al II-lea] (*ibidem*, p. 20). [Vezi și DRH, B, I, p. 49 și 107]. Pentru acelea întărite de divan împreună cu domnul, cele mai multe. Pentru acelea întărite de pîrcălabi, șoltuzi și pîrgari: 1591 („Arhiva istorică”, I/1, p. 105); 1603 (Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 227); 1636 („Arhiva istorică”, I/1, p. 15; *Uricarul*, II, p. 258).

²⁸ Vol. II, p. 374.

²⁹ „Arhiva istorică”, I/1, p. 97. [Vezi textul exact în DRH, B, I, p. 76].

Toți cojocarii și alți meșteri din acele sate să fie venit numai mănăstirii; în sfârșit, nici judecătorii de la Hîrlău, nici globașii lor, nici pripășarii să nu aibă a judeca pe acei oameni, nici să-i prade, nici gloabă sau tretină să nu le ieie, nici pentru neascultare, ci în oricare treabă între acei oameni să-i judece călugării, luînd tot venitul cît va fi.”³⁰ Pe lîngă această favoare se mai găsește hărăzită aceleiași mănăstiri toată ceara din zecimea domnească de la Tîrgul Frumos și pe tot anul cîte 6 buți de vin din acea de la Hîrlău sau de la Cotnari, „ca să se poată da fraților cîte un adaos de băutură.”³¹

Se mai află apoi dăruite mănăstirilor adeseori vămile unor orașe megieșite sau chiar îndepărtate, precum Bistriței vama din Bîrlad de către Alexandru cel Bun, aceea de la Bacău și Tazlău de către Ștefan cel Mare, de către același domn mănăstirii Tazlăului vama tazlăoană.³²

Dăruirea venitului unor vămi nu trebuie amestecată cu scutirea de vamă a oamenilor din satele mănăstirești, conținută într-un document de la Ștefan cel Mare, care scutește pe locuitorii satului Negoești al episcopiei din Roman de plata oricărei vămi, fie la exportul mărfurilor, precum „din pește proaspăt sau din majă sărată, sau din sare, [ori din postav, ori din pînză] sau din fier alb, sau din vase de lut <oale>, sau din vase de lemn, sau din curechi <varză>, sau din mere, sau din ceară [ori din miere curată] ce vor avea să vînză <cînd le vor vinde>, sau iarăși unde vor cumpăra, ori marfă vie ori moartă, sau boi, sau ialovițe, sau berbeci, sau cai, sau iepe, [sau iarăși orice fel de marfă] sau fiare sau jderi, sau veverițe <helgii>, sau orice [fel de] marfă, [...] oriunde și în orice loc, sau la tîrguri, sau la lacuri <iezere>, sau la Nistru, sau la Cetatea Albă, sau la Chilia, sau la Dunăre, sau oriunde în țara noastră, [peste tot] să le fie slobod și fără vamă, fiind <fie la> vama vîndută ori nevîndută.”³³

De această scutire de *vamă internă*, adică de plata oricăror taxe, se bucurau într-adevăr locuitorii, întrucît dînsa se percepea aiurea decît în satul scutit, cu toate că fără îndoială o asemenea scutire aducea un folos și mănăstirii, punînd pe locuitorii satelor în poziție de a vinde mai ieftin și deci de a-și trece mărfurile lor în mai mare cîtime, ceea ce-i îmbogățea, îmbogățind și mănăstirea.

Pe lîngă atari scutiri de dări și de taxe și pe lîngă atribuirea unor venituri ale statului, precum unele vămi, în folosul mănăstirilor, mai găsim însă și alt sistem de a le spori cîștigul, anume concedarea dreptului de judecată asupra locuitorilor așezați pe proprietățile lor. Am văzut cum documentul citat mai sus, din 1448, oprea pe judecătorii din Hîrlău, globașii și pripășarii să nu judece, *nici să prade*, nici gloabă să nu ieie de la satele mănăstirii Probota. Un alt document din [20 mai]

³⁰ „Arhiva istorică”, I/1, p. 153. [Vezi textul în DRH, A, vol. I, p. 393; satul al doilea se numește Beresteni, iar scutirea este: „să nu plătească dare, nici posadă, nici podvoadă, nici iliș, nici la mori să nu muncească, nici la jold să nu umble, nici buțile noastre să nu le care”].

³¹ Documente din 1442 și 1447 („Arhiva istorică”, I/1, p. 102 și 113). [Vezi și DRH, A, vol. I, p. 411–412; documentul este din 1448, iar ceara se lua de la cîrciumi, nu din „zecimea domnească”].

³² Documente din 1442 <1422>, 1458 <1457>, 1460 („Arhiva istorică”, I/1, p. 132, 154; I/2, p. 6). [Vezi și DRH, A, vol. I, p. 75–76; vol. II, p. 94–96 și 133–134; este vorba doar de mănăstirea Bistrița]. Vezi și I. Nistor, *Die Moldauische Zollwesen [im 15. und 16. Jahrhundert]*, în „Jahrbuch für Gesetzgebung, [Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reihe”, Leipzig, XXXVI/1, 1912, p. 235–282; și extras].

³³ Document de la Ștefan cel Mare [din 1466], în Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 127 [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 190–191, unde textul prezintă unele deosebiri]. Vezi un altul relativ la mănăstirea Probota din 1471 („Arhiva istorică”, I/1, p. 116) [DRH, A, II, p. 257–258].

1459 ordonă juzilor de la Bacău să nu judece, nici globașii să globească pe oamenii din satul Lucăcești, care să fie dați în judecata egumenului [mănăstirii] Bistrița^{33bis}. Un alt document din 1529, de la Petru Rareș, încuviințează unui sat dat de călugărul Evloghie mănăstirii din Sălăgeni ca „judecătorii domnești să nu judece [pe locuitori], ci să fie legea acestui sat cum este legea și a celorlalte sate mănăstirești.”³⁴

În timpurile mai vechi se întâlnesc asemenea scutiri de dări a unor sate și în favoarea unor proprietari privați, nu mai puțin și concedarea jurisdicției lăsată tot lor de domn, pentru oamenii de pe moșiile lor. Astfel întâlnim un document de la Dan-Vodă, din 1430, prin care domnul dăruiește boierilor Stoica, Dimitrie, Vlăscan <Vîlcsan>, Petru, [Mihailă] și Șișman satele Ciurilești, Dîmbova, Turcinești și jumătate din Balomirești, scutindu-le de „oierit, porcărit, albinărit, găletărit, vinărici, dijme, gloabe, cositul fînului, cărat, podvezi și alte slujbe și dăjdii mari și mici”, pentru care domnul ordonă „să nu cuteze a-i bîntui nici jude, nici globași, nici birar, nici alte slugi și dregători ai domniei mele ce se trimit în slujbele și trebile domnești; iar cel ce-i va nedreptăți pe ei sau pe oamenii lor, unul ca acela va păți mare rău și urgie de la domnia mea”, după cum se vede o danie și scutire făcută întocmai după termenii scutirilor mănăstirești.³⁵

Un alt document, din 1433, conține hărăzirea către un boier din partea lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun, a unui sat în susul Săratei, „cu dreptul propriei judecăți locale, în atîrnare însă de curtea din Iași.”³⁶

Pe cînd însă asemenea scutiri de dări și concesiuni a dreptului de judecată se întâlnesc foarte des în hrisoavele date mănăstirilor, ele formează o rară excepție în acele încuviințate fețelor private, și dacă ele sînt așa de rare chiar în timpurile mai vechi, cînd domnul nu era constrîns de nevoi și putea dărui încă în largul lui din veniturile sale, apoi în timpurile mai noi ele dispar cu desăvîrșire [34].

Religiozitatea domnilor îi împinge însă mereu a se arăta darnici către mănăstiri, urmînd înainte a le încuviința asemenea concesiuni în cuprinderea și întinderea daniilor celor vechi. Astfel, întâlnim bunăoară de aceste danii făcute de Mihai Viteazul, ca domn al celor trei țări române, prin un uric al său din Iași, 1600, în care el dăruiește mănăstirii Bistrița „decima albinelor de la toți vecinii, din toate satele sfintei mănăstiri.”³⁷

De asemenea mai găsim pe Constantin Movilă ordonînd slugilor sale, vameșii din Tîrgul Trotușului, „ca să nu mai învăluiască pentru vamă nici o marfă de a sfintei mănăstiri numită Bistrița, cîte vor fi mergătoare la Țara Ungurească <Transilvania>, ci să rămîna în folosul sfintei mănăstiri, fie boi, fie vaci, fie grîu, fie orice.”³⁸

^{33bis} „Arhiva istorică”, I/1, p. 113 [DRH, A, vol. II, p. 120].

³⁴ Orest Popescul, *Cîteva doc[umente] moldovene*, [Cernăuți, 1895], p. 34 [Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 321].

³⁵ „Arhiva istorică”, I/1, p. 73. [Vezi și DRH, B, I, p. 129, unde între satele amintite este și Amarul]. Alt document de același fel este destul de nou, din 1613 <de fapt, 1623>. Prin el, satul Beloizvor (Izvorul Alb) este dăruit lui Pătrașco postelnicul, cu iertarea tuturor dărilor (I. Bianu, *Documente românești*, p. 86) [DIR, B, veac XVII, vol. IV, p. 269].

³⁶ „Arhiva istorică”, I/1, p. 81 [DRH, A, I, p. 187; în text se spune: „și alt judecător să nu aibă, ci să țină numai de curtea noastră din Iași”].

³⁷ „Arhiva istorică”, I/1, p. 117. Data documentului pusă de Hasdeu, 1599 (folie 27, este greșită. [Vezi DRH, B, XI, p. 560–561; documentul este din 27 iulie 1600].

³⁸ Document din 1610 („Arhiva istorică”, I/1, p. 21).

Totuși, găsim destul de târziu, în 1725, în documentul care ne arată pe Mihail Racoviță, domnitorul Moldovei, apărînd satul Prelipcea de amestecul vornicului de Dorohoi, spunînd ca să nu globească pe oamenii din acel sat, „ci stăpînul lor Stroici să-i certe pentru unele ca acele; iar de s-ar întîmpla să se facă între acei oameni nescareva fapte care este să se globească de la scaun, atunci pîrcălabii din ținutul Hîrlăului vor cerca acele.”³⁹ Vra să zică pentru vinele mai mari să-i globească pe oameni pîrcălabii, iar pentru cele mici proprietarul; «un drept de judecată delegat unui boier».

Pe Miron Barnovschi îl aflăm însă scutind satul Borilești de mai multe dări, anume de: iliș, sulgin, unt, lup, pentru alt motiv decît acela că ar fi fost călugăresc, anume pentru că ținea strajă pe apa Tazlăului. Totuși, este de însemnat că el nu întinde scutirea decît asupra veniturilor domnești și lasă pe locuitorii acelui sat să plătească înainte cîsla, adică birul, tocmai darea cea mai de seamă „cîtă va fi scrisă în vistierie.”⁴⁰

Se găsesc uneori însă și scutiri de slujbă militară, în parte sau chiar în totul. Așa printr-un document din 1444, Ștefan al II-lea dispune în favoarea mănăstirii Horodnicul ca oamenii din satul Balasinești <Balasinauți> [pe lîngă scutirea de dări] „nici la oaste să nu meargă niciodată, nici cu leafă”.

Alt document din 1458 hotărăște ca locuitorii satului Bostinești <Borhinești> „să meargă unul sau altul cînd se va întîmpla să merg însuși domnia mea la oaste; altă dată însă nu”.

Al treilea document din 1475 confirmă dania lui Ștefan al II-lea, adăugînd că locuitorii [satului Balosinești al m-rii] Horodnic „nici la strajă să nu meargă, nici la mori să nu lucreze, nici la oaste să nu meargă”.

În Țara Românească, Mircea cel Bătrîn scutește de asemeni satele mănăstirii Strugalea de toate slujbele afară de oastea cea mare, adică de scularea întreagă a țării la vreme de grea cumpănă.⁴¹ Aceste scutiri de slujbă militară puteau să se întoarcă în deosebite foloase economice pentru mănăstire, precum în o dare bănească pe care o încasau egumenii de la oamenii scutiți.

Alt soi de scutiri erau acele concedate înșiși locuitorilor și care le foloseau lor; așa se urma totdeauna la înființarea de slobozii, adică de colonizări ale locurilor pustii sau pustiite prin năvăliri, războaie, molime etc. Formula obștească de scutiri era că Țcutare boier este „volnic cu cartea domniei mele Ța chema și a strînge oameni străini și dacă ar veni și s-ar așeza în acea siliște oricîți ar hi, de la domnia mea vor fi cu pace de toate dările și angăriile Țpînă în”⁴² (atîta timp).

Se scuteau însă atît la mănăstiri, cît și la boieri, așezările de sate noi, așa-numitele slobozii, în care domnul învoia să să aducă oameni din toate părțile: „din Țara Turcească și din Țara Leșească și din Țara Ungurească

³⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 535.

⁴⁰ Document din 1629 („Arhiva istorică”, I/1, p. 119) [DRH, A, vol. XX, p. 323].

⁴¹ Documente citate de I. Bogdan în studiul său *Documentul Răzenilor din 1484 [și organizarea armatei moldovene în sec. XV]* („Analele Acad. rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXX, 1908, p. 409—410) (p. 49—50 extras). [În documentul din 1 aug. 1444 se spune „nici la oaste niciodată să nu meargă, nici la jold”; DRH, A, vol. I, p. 352; pentru documentul din 1458, *ibidem*, p. 108; cel din 1475, *ibidem*, vol. II, p. 302].

⁴² Vezi mai multe documente privitoare la înființarea de slobozii în articolul lui Al. Papadopol-Calimah, *Sloboziile [în România. O carte domnească inedită din 1662]* („Conv. lit.”, XVII, 1884, p. 445 și urm.). [Vezi și cazurile citate de Vlad Matei, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV—XVIII)*, Buc., 1973].

<Transilvania> și din Țara Muntenască și dintr-alte părți, fie ce limbă vor fi". Slobozia aducea scutire de dări, de obicei pe termen de doi ani.⁴³

Alt document din 1681 scutește pe locuitorii satului Piscani de toate dările, întrucît „pentru bogatele nevoi v-ați împrăștiat, ce să vă așezați iar la acel sat Piscani, să vă apucați de pămînt și de agonisită și veți fi tocmiți cu rupta, mai pe iușorul vostru.”^{43bis}

Despre organele cărora [le] era încredințată ocîrmuirea din acest timp aflăm numai puține lămuriri din documentele cunoscute.

În fruntea țării stătea domnul, concentrînd în mîinile sale toate puterile, atît militară cît și administrativă și judecătorească, cea mai absolută autoritate ce a fost pusă vreodată în mîna unui om. [35] În un asemenea sistem înțelegem că nu poate fi vorba de nici o mîrginire a ei legală, ci numai de una morală sau obicinuielnică, care prea ușor putea fi depășită. Domnul era deci autoritatea supremă de la care atîrnau toate interesele supușilor săi, de la cel mai mic pînă la cel mai mare; avere, onoare, viață, totul stătea în clipita ochiului său. În contra unei puteri atît de arbitrară și de care se abuza cu atîta ușurință, țara neavînd nici un mijloc legal de împotrivire, alerga la cele extra-legale. Nicăieri în lume nu s-a abătut poporul atît de des pe calea revoluțiilor <revoltelor> ca în istoria mai veche a țărilor române*.

Această autoritate atît de absolută a domnului era delegată *slugilor sale*, adică dregătorilor care îl ajutau la ocîrmuirea țării. Din aceștia se deosebeau întîi organele centrale, acele care după terminologia de astăzi ar fi reprezentate prin miniștri, precum: banul (în Muntenia), logofătul, vornicii, postelnicul, vistiernicul, spatarul, hatmanul (în Moldova) [pîrcălabii, armașul] și aga.

Pe lîngă aceștia mai erau și dregătorii însărcinați cu slujbe personale pe lîngă domn, precum: paharnicul, stolnicul, comisul [slugerul, pitarul] și cei mai mici încă, medelnicerul, care turna de spălat principelui, și ciohodarul, „mai marele peste papucii și ciubotele lui”, timpurile de atunci nefăcînd nici o deosebire între slujbașii statului și slugile domnului [36].

Să nu se creadă că sub numele de *slugi* se înțelegeau numai oameni mai mici; și nu și boierii. Ștefan cel Mare, într-un document din 1481, vorbește de „slugile noastre Sima, Șteful și Măcsico <Maseico>, feciorii boierului Rotumpan”, care vînd niște moșii slugii noastre boierului Sbiera. Alt document din 1570 pomenește de sluga lui Bogdan [Lăpușneanu] Voievod, credinciosul boier „Petrea Albotă logofăt”.

Dar tot ca slugi domnești sînt arătați și oamenii de jos; așa un document din 1638 vorbește de „slugile noastre Vasile Drăguș biv pîrcălab” (boier mare) alături de Ionașcu din Ionășeni (răzeș), Petre Hurju staroste de casapi din Iași de Larion din Dragotești și de Mihalcea din Blăndești (răzeși).⁴⁴ [36 bis]

⁴³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 34—35. Cel mai vechi document care învoiește lui Galiș înființarea unei slobozii pe un loc pustiu, cel de la Alexandru cel Bun din 1412 (*ibidem*, p. 530) [Vezi DRH, A, vol. I, p. 47; rezumat într-un act din 1804].

^{43bis} N. Iorga, *op. cit.*, p. 45.

* De fapt, nu poporul, ci clasa conducătoare.

⁴⁴ 1481 [publicat de] [Dimitrie Dan]. *Vart. Măzăreanu*, în „Analele Acad. Rom.” [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXIV, 1911, p. 310 [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 360]; 1570 (G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, p. 134); 1638 (*ibidem*, II/2, p. 3). Alte documente care pomenește boieri ca slugi domnești sînt: 1507, un stolnic slugă domnească (*ibidem*, I/1, p. 49); 1600, pîrcălab de Soroca (*ibidem*, p. 449); 1589, armaș (*ibidem*, p. 177); 1592, pîrcălab de Roman (*ibidem*, p. 208); 1634, pîrcălab Pătrașco sin Toader Boldescu vornic (*ibidem*, II/1, p. 26); 1638 (*ibidem*, p. 465); 1642 (*ibidem*, p. 121).

Dintre slujbașii țării, vornicii în Moldova, acel de Țara de Jos și acel de Țara de Sus și banul Craiovei în Muntenia, aveau, la început cel puțin, o autoritate întinsă asupra unui teritoriu anumit; ceilalți aveau sub mâinile lor întreaga țară, întrucât se atingeau de căderile lor; aceste căderi nu erau însă nici ele precis hotărâte. În afară de împrejurarea că fiecare boier era și militar, vedem că ei adeseori sînt însărcinați cu niște lucrări ce nu intrau în a lor competență; astfel, găsim într-un rînd pe mitropolitul țării, Atanasie <Anastasie>, și pe cămărașul Sekeli <Seachil>, unul cap al bisericii, celălalt însărcinat cu „îngrijirea tezaurului privat al domnului și cu pedepsirea neguțătorilor ce vindeau fals după cîntar”⁴⁵, rînduiți împreună într-o cercetare pentru limpezirea hotarului satelor Petrișani <Petricani> și Iugărești, între vornicul [Nestor] Ureche și mănăstirea Agapia.⁴⁶

Vasile Lupu rînduiește în o cercetare de aceeași natură pe vel logofătul [Mateiaș] Gavrilaş, a cărui dregătorie era doară întocmirea documentelor.⁴⁷ [37]

Cu toate că de obicei logofătul va fi întocmit documentele, vornicul va fi judecat și vistiernicul va fi încasat bani, se pot prea ușor întîlni cazuri cînd un dregător îndeplinește căderile unui altuia, fără ca atare ieșire din sfera lui de activitate să fi părut cel puțin nepotrivită. Întîlnim doară într-un document pe hatmanul Constantin Razu, adică capul oștirii, care, mergînd cu o slujbă domnească la Suceava, este însărcinat și cu judecarea unui proces între mănăstirea Slatina și locuitorii din satul Rădășeni.⁴⁸ Altă dată un medelnicer, a cărui treabă era de a turna domnului apă cînd se spăla, este însărcinat cu judecarea unui proces.⁴⁹ De aceea este cam zadarnic a se încerca să se determine cu ce afaceri se îndeletnicea fiecare dregător, întrucît toți se puteau ocupa cu toate [38].

Sub dregătorii cei mari ai curții veneau acei ținutali <regionali>, numiți îndeobște *pîrcălabi*, în vremile mai vechi în unele ținuturi, *staroști* [39]. Înainte de a cerceta caracterul acestor capi ai județelor, să căutăm a lumina pe cît va fi cu putință o întrebare de tot întunecoasă, anume originea subîmpărțirilor administrative ale țărilor române.

Împărțirea Munteniei și a Moldovei în județe [și ținuturi], astfel precum o întîlnim în vremile mai noi, este desigur în totalitatea ei posterioară descălecării, ceea ce se poate cunoaște chiar de pe numele de *județ* dat acestor cercuri de ocîrmuire care vine de la scaunele judecătorești înființate în ele și are deci origine reflexivă, nu una neconștiută, istorică. Totuși, noi credem că rețeaua pe care s-au întocmit asemenea împărțire este mai veche decît descălecarea și că cele mai multe din regiunile ce constituiesc mai tîrziu județele purtau numele ce le au astăzi din vremuri mult mai bătrîne [40].

Astfel, în Oltenia, care a fost locuită de români neînrerupt de la colonizare [romană], întîlnim numirile a patru județe, care sînt fără îndoială mai vechi decît întemeierea statului muntean. Județul Mehedinți își derivă numele de la Mehadia, ce făcea mai înainte parte din el, și

⁴⁵ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 85 [ed. 1973, p. 209, unde textul este puțin altfel].

⁴⁶ Document din 1610 („Arhiva istorică”, I/1, p. 22). [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. II, p. 307–308; Seachil este „fost cămăraș”, nu se afla în funcție].

⁴⁷ Document din 1639 („Arhiva istorică”, I/1, p. 87).

⁴⁸ Anaforaua boierilor către Grigore Ghica [al III-lea] din 3 iunie 1765, în *Uricarul*, X, p. 104.

⁴⁹ Document din 1742 (*ibidem*, VIII, p. 9).

această localitate, după toate probabilitățile, își trage numele de la romani. Tot așa cu județul *Romanați*, a cărui nume vine tot din epoca romană.⁵⁰ Numele *Gorjului* și *Doljului* sînt combinate din acel al *Jiului* cu cuvintele slave Gor = deal și Dol = vale, fără înțeles în limba română*, deci date acestor regiuni de slavoni, înainte de a se contopi ei în naționalitatea română, între veacurile VI—IX.

Numai *Vîlcea*, cu un nume dat de români, nu se poate hotărî dacă este anterior sau posterior descălecării [41]. Este însă probabil că, întrucît celelalte patru subîmpărțiri ale Olteniei sînt vechi, și aceasta ce mai rămîne, a cincea, va fi existat dintr-o epocă contemporană cu celelalte.

Județele din Muntenia Mare poartă mai toate numirile rîurilor ce le străbat: *Oltul*, *Argeșul*, *Dîmbovița*, *Ilfovul*, *Ialomița*, *Prahova*, *Buzăul* (numit mai înainte și *Săcuieni*, de la vecinătatea secuilor) [42], *Teleormanul*, *Rîmnicul*, unul singur acel al unui munte, *Muscelul*, și un altul, acel al orașului său de capitală: *Brăila*. Singura *Vlașca*, cu un nume slavon, fără înțeles în românește [43], este de felul acelor a *Gorjului* și *Doljului* din Muntenia Mică.

Împrejurarea că cele mai multe județe ale Munteniei poartă numiri împrumutate de la elementele naturale și nu de la așezări omenești ne arată că regiunile reprezentate prin ele sînt mai vechi decît întemeierea orașelor ce mai tîrziu ajunsă capitalele lor [44].

În Moldova, dimpotrivă, aflăm mai toate județele <ținuturile> numite după orașele lor de reședință: *Dorohoi*, *Hîrlău*, *Suceava*⁵¹, *Iași*, *Roman*, *Bacău*, *Vaslui*, *Tecuci*, *Neamț*⁵², *Fălciu*⁵³, *Orhei*, *Lăpușna*, *Soroca*, *Tighina*, *Hotin*, *Cetatea Albă* [45].

Numai patru județe din Moldova: *Tutova*, *Covurlui*, *Putna* [46] și *Chigheciul* poartă numiri deosebite de acele ale capitalelor, numiri derivate de la apele ce le udă, unul, *Chigheciul*, de la un codru din cuprinsul lui.

Este firesc lucru de admis că la acele județe unde numele concordă cu acel al capitalei mai întîi s-au înființat acestea și apoi s-a întins numele la circumscripția administrativă a cărui centru ea devenise. Chestiunea deci dacă existența acelor județe este anterioară sau posterioară descălecării va atîrna de data la care au fost întemeiate asemenea orașe. Așa, bunăoară, *Neamțul* se știe că este mai vechi decît descălecarea, deoarece cetatea *Neamțului* de la care își trage numele și orașul așezat în poalele ei fu înființată de cavalerii teutoni încă înainte de 1232.⁵⁴ [47] *Tecuciul*, care poartă un nume slavon fără înțeles în limba română [48], trebuie să fie iarăși mai vechi decît întemeierea domniei în Moldova. Despre *Roman*, dimpotrivă, s-ar părea că a fost întemeiat după descălecare și în orice caz și-a primit numele de la *Roman-Vodă* (1391—1393) care-l numește orașul său.⁵⁵ [49]

Orașul *Huși* s-a întemeiat desigur de huseiții refugiați în hotarele Moldovei, deoarece papa *Eugeniu* al V-lea, prin o bulă a sa din 1446, spune că „ar fi aflat cu cea mai mare neplăcere cum că în regatul Moldovei s-ar

⁵⁰ Asupra *Mehadiei* și a *Romanaților* vezi vol. I, p. 69, 115, 206.

* Înseamnă *Jiul de Sus* și *Jiul de Jos*.

⁵¹ Capitala județului <ținutului> fu *Suceava* pînă la răpirea *Bucovinei* de austrieci; județul *Hîrlău* a devenit *Botoșani*.

⁵² *Piatra* [*Neamț*] ajunsă capitală mai tîrziu.

⁵³ Tot așa cu *Hușii*.

⁵⁴ Vol. I, p. 382.

⁵⁵ Vol. II, p. 127.

fi adăpostind o mulțime de eretici, din secta cea scârboasă a husiților”⁵⁶ [50]. Forma plurală a numelui întărește și mai mult originea husită a [numelui] orașului. Asupra existenței județului însă, a cărei capitală este astăzi Huși, chestiunea aceasta nu poate hotărî nimic întrucît numele județului este luat de la alt oraș din sînul lui, *Fălciul*, care a fost prima lui capitală.⁵⁷

Cît despre județele moldovenești al căror nume nu este împrumutat de la orașele de reședință observăm, lucru destul de curios, că în două din ele, Covurluiul și Tutova, se întîlnesc tocmai două din cele mai vechi orașe ale Moldovei, Galații și Bîrladul, ambele cu numiri slavone fără înțeles în limba română [51] și din care Bîrladul este adevărat chiar din cronici rusești a fi existat încă de prin veacul al XII-lea.⁵⁸ [52]

Aceasta ne-ar dovedi numai faptul că atari regiuni erau individualizate încă înaintea întemeierii orașelor din sînul lor ; dacă ele s-ar fi constituit în corpuri deosebite, după ce orașele ar fi început a înflori, ar trebui numaidecît ca ele să le fi împrumutat numirile. Din această împrejurare se poate încă deduce un argument pentru vechimea împărțirilor în regiunile județelor sale ale Munteniei și o parte din Moldova, a căror nume nu concordă cu orașele lor de reședință.

Din discuțiunea de mai sus ar urma că regiunile din care s-au format după descălecarea și organizarea țărilor române județele lor se delimitase încă înainte de acest eveniment, în cele mai multe puncte ale suprafeței lor, și că împărțirea administrativă a Munteniei și Moldovei reproduce numai o împărțire provincială mai veche decît întemeierea țărilor înseși.

Autoritatea supremă în aceste județe era încredințată în fiecare la cîte doi *pîrcălabi* care își aveau scaunul în orașul de reședință [53]. Așa bunăoară se știe că Tîrgul Frumos, care era capitala județului Cîrligăturii, (acum înglobat în al Iașilor) era reședința unui pîrcălab.⁵⁹ Acești capi ai județelor, cum am zice astăzi prefecți, mai purtau și numele de *uriadnici*,

⁵⁶ Reprodusă de Kemeny, în [Anton] Kurtz, *Magasin für Geschichte* [. . .] *Siebenbürgens*, II, [Brașov, 1847], p. 49. Aceeași origine o dă și Bandinus în 1646. Vezi [V. A. Urechia], *Codex Bandinus* [*Memoriu asupra scrierii lui Bandinus din 1646, urmat de text, însoțit de acte și documente*] („Analele Acad. Rom.”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVI, 1895, p. XXXV și 23).

Există însă în această regiune, încă de prin 1489, unul Stanciul, fiul lui Jurja Husa, care vinde o săliște pe Prut „unde a fost Tîrgul Săratei” (nu departe de Huși de astăzi) lui Lupu armaș. („Arhiva istorică”, I, p. 154). Hus pe slavonește = gîscă. [Vezi și D.R.H., A, vol. III, p. 93, unde este vorba de Giurgiu Husea ; vezi și indice, unde fostul tîrg este localizat între Hănăsenii Noi și Toceni, în raionul Leova. Menționăm că în Moldova sînt amintiți locuitori cu numele Husul, ca și un sat Husiani ; *ibidem*, p. 26 și 312].

⁵⁷ Nu este de admis părerea episcopului Melchisedec că Huși și-ar trage numele de la un boier Husul sau Husu (slav = gîscă) („Arhiva istorică”, I/1, p. 1). Vezi mai pe larg discuția la G. Ghibănescu, *Originea Hușilor. Studiu istoric*, Bîrlad, 1887.

⁵⁸ Existența Bîrladului se poate urmări în izvoare încă de prin veacul al XII-lea. Diploma lui Ivanko Rotislavovici din 1134 îl pomeneste alături de Tecuci și Galați (vezi vol. I, p. 373). Autenticitatea diplomei bîrlădene a fost însă contestată mai ales pe motive lingvistice de I. Bogdan, *Diploma bîrlădeană din 1134 [și] Principatul Bîrladului. O încercare de critică diplomatică slavo-română*, București, 1889 [extras din AARMSI, s. II, t. XI, 1889, p. 65—112]. Deși bănuirea autenticității ei numai pe motive că limba în care e scrisă nu ar corespunde cu aceea a documentelor sau cronicilor slave contemporane ei nu ne pare deloc hotărîtoare, chiar dacă am lăsa deocamdată la o parte diploma, încă Bîrladul este amintit în cronică din Kiev pe la anul 1144—1146, și anume în legătură cu Ivanko Rotislavovici (Rostislavici), numind pe acest principe cu epitetul de *Berladnik* (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 31). O cronică din Novgorod spune la anul 1149 că Gheorghe Vladimirovici din Kiev trimite pe principele de Bîrlad contra novgorodenilor (*ibidem*, p. 32, nota 1). Tot cronică din Kiev pomeneste în mai multe rînduri de *bîrladnici* ca de un popor deosebit, care nu pot fi decît locuitorii Bîrladului (*ibidem*, p. 39). Pe baza acestor texte și a altor împrejurări, Radu Rosetti, [*Statul bîrlădean*], în „Revista nouă”, II, 1890 (1889), p. 460 și urm, apără existența principatului Bîrladului.

⁵⁹ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 11 [ed. 1973, p. 257].

diregători și în unele din ele pe acel de *staroști*. Așa într-un document de la 1617 găsim pe diregătorul, șoltuzii și pîrgarii din Tîrgul Frumos jăluindu-se contra vornicului [Nestor] Ureche și călugărilor de [la] Secul pentru stăpînirea nedreaptă a acestora asupra unei mori⁶⁰. Miron Costin ne spune în poema polonă că pîrcălăbiile Putnei și Cernăuțului se numeau stărostii, și conform cu această arătare aflăm un document din 1623 care pomenește despre staroștii de Putna⁶¹ [54].

Acest nume de pe urmă pare a fi fost însă întrebuintat și pentru alte județe în locul celui de pîrcălab, deoarece Miron Costin ne vorbește în aceeași poemă despre veniturile starostelui Bîrladului, ale starostelui Dorohoiului și ale stărostiei Cotnarului.⁶²

Pîrcălabii erau însărcinați cu adunarea contribuțiilor și aveau și căderi judecătorești, precum și îngrijirea de alte daraveri, din care unele atingeau uneori interesele comunale; așa am văzut mai sus cum pîrcălabul Tîrgului Frumos apără, împreună cu autoritățile municipale, interesele celui oraș contra călugărilor de la Secu [55].

Sub pîrcălabi erau o sumă de agenți inferiori, însărcinați în special cu încasarea dăjdiilor [56]. Este în totul firesc de a întîlni vechea noastră ocîrmuire îndeletnicindu-se aproape numai cu încasarea dărilor și împărțirea dreptății; acestea sînt singurele afaceri publice de care se îngrijesc ocîrmuirile rudimentare, căci celelalte interese ale obștii sau sînt lăsate în deplină părăsire sau sînt date în seama unor așezăminte speciale.

Cultura, cîtă va fi fost, era încredințată bisericii, care avea organizarea ei autonomă, cu regulile, jurisdicția și veniturile ei. Căutarea de interesele publice, precum căi de comunicație, poduri și altele, erau lăsate cu totul la îndurarea privaților, care dispuneau uneori prin testamentele lor să se facă cîte un pod peste o apă sau să se întocmească o fîntînă la cutare răs-pîntie.

Comerțul, agricultura, industria mergeau cum puteau în sînul stării haotice a societății. În scurt, ocîrmuirii din acele vremuri nu-i rămînea altceva de făcut decît de încasat contribuțiile și de cercetat pricinile, fără de care îndeletniciri nici nu se poate măcar concepe ideea de stat [57].

«Pentru a putea îndeplini aceste trebi trebuia menținută ordinea». Se găsesc și urme de poliție preventivă, precum străji în sate pentru prinderea furilor și împiedicarea neorînduielilor [58]. Așa, o scrisoare a șoltuzului de Suceava către birăul din Bistrița vorbește de niște oameni ce s-ar fi îmbătat „ca oameni fără de ispravă și apoi au ieșit noaptea de au umblat ca niște tîlhari cu săbii, cu corduri și cu topoare și, întrebîndu-i straja ce oameni sînt de umblă așa cu arme goale prin trăg (tîrg), ei au dat în strajă și au tăiat pe un fecior al străjerilor și așa făcînd au sărit straja de i-au prins”⁶³. Tot în acest sens trebuie luate și dispozițiile cele foarte înțelepte și care s-ar putea reînvia astăzi de a se pedepsi pe acei ce ar lăsa locuri dezgrădite unde s-ar găsi unele vranite sau pîrleazuri deschise.^{63bis} [59]

Fiindcă despre organizarea justiției ne vom ocupa într-un capitol special, cu prilejul studierii legislației lui Matei Basarab și Vasile Lupu,⁶⁴ apoi aici, spre a completa cadrul ocîrmuirii, ne rămîne numai a enumera felul

⁶⁰ „Arhiva istorică”, I/1, p. 13.

⁶¹ *Ibidem*, p. 144.

⁶² *Ibidem*, p. 170 [Vezi și M. Costin, *Opere*, p. 238].

⁶³ N. Iorga, *Documente [românești din arhivele] Bistriței*. [*Scrisori domnești și scrisori private*], I, p. 66.

^{63 bis} *Idem*, *Studii și documente*, V, p. 342.

⁶⁴ Vezi vol. IV.

dăjdiilor. Contribuțiile se adăugiră neconținut, potrivit cu sporirea nevoilor țărilor române, și anume în două îndreptări: intensiv, prin mărirea nartului dăjdiei, apoi extensiv, înmulțindu-se numărul lor și iscodindu-se fără încetare dări noi peste cele vechi [60].

Documentele răstimpului studiate pînă aici ne arată următoarele contribuții ce se luau de la locuitorii: în primul loc *birul*, «dare directă impusă pe capul omului», ridicat sub forma *cislei*, se plătea de țărani, fie liberi «(megieși, cnezi, moșneni sau răzeși)» fie supuși «(rumâni sau vecini)» și de boierii mazili și de acei ce stăteau la țară, prin impunere personală, nu sub forma obștească a *cislei*.

Pe lângă contribuția directă, mai erau o sumă de altele indirecte, răspunse pe avere, fără deosebire, de boieri, anume chiar de acei dregători, și de țărani. Astfel erau *oieritul*, darea de oi, *albinăritul*, pe stupi, numit și desetina, *porcăritul* sau goștina, *găletăritul*, darea de pe numărul de găleți de grîne strînse de pe cîmp. Veneau apoi *dijmele*, venituri foarte însemnate trase de domn în natură de la produsele pămîntului, precum de la miere, ceară (altă dare decît albinăritul) sau vin. Aceste dijme erau acele din dări* a căror strîngere se conceda adeseori către mănăstiri. Se mai întîlnește *vinăriciul*, darea pe crîșme [61], *ilișul*, un soi de dare în bani a cărei natură nu poate fi determinată mai de aproape [62], *posada*, darea pentru întreținerea garnizoanelor prin orașele unde erau de trebuință [63].

În afară de aceste venituri regulate, mai erau și altele provenite din amenzi care se numeau în de comun *gloabe* [64] și erau iarăși de mai multe feluri, precum: *tretina*, amenda de o treime din valoarea obiectului defraudat; *oșluca*, pedeapsa bănească impusă acelor ce nu vroiau să asculte de ordinele ocîrmuirii [65]; *pripășăritul*, amenda încasată de la vitele găsite de pripas; *șugubinele* sau deșugubinele, iarăși amenzi pentru deosebite abateri⁶⁵ [66].

Poporul de jos mai era supus încă, în afară de plata dărilor, și la niște lucrări în natură pentru folosul domniei. Așa în locurile de fînaț era îndatorit a căra fînul domnesc; în podgorii a căra buțile cu vin; lângă ocnele de sare a transporta droburile scoase din mine; în preajma rîurilor a drege morile; lângă Dunăre a pescui morun și pretutindeni a procura domnului boii pentru podvoade (cărături) și caii de olac pentru transmiterea ordinelor domnești.⁶⁶

Pentru adunarea acestor dări și amenzi erau deosebite clase de strîngători care se numeau uneori *vătămăni*,⁶⁷ [67] vechii juzi sau cnezi, alteori își împrumutau numele de la darea ce încasau, astfel: birarii, pripășarii, oșlucarii, deșugubinarii.

Cu cît cădeau mai mult țăările române sub stăpînire a <dominația> turcească, cu atîta se înmulțea numărul dărilor și se adăugea cîtimea lor. Pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea am văzut bunăoară pe Iancu Sasul și Emanoil Aron [Tiranul] luînd unul a zecea din boi, celălalt chiar cîte un bou de om în toată țara.

* Dare și dijmă au același sens.

⁶⁵ Asupra acestor diverse dări și amenzi, vezi Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 121—123.

⁶⁶ Asupra tuturor acestor îndatoriri, vezi documentele din: 1399 de la Mircea cel Mare („Arhiva istorică”, I/1, p. 97); 1430, de la Dan al II-lea (*ibidem*, p. 73); 1448, de la Petru al III-lea în Moldova (*ibidem*, p. 153) și 1490, de la Vlad [Călugărul] (*ibidem*, p. 5). Adaugă documentul din 1458 de la Ștefan cel Mare (Melchisedek, *op. cit.*, p. 117) și altul, din 1595, de la Ieremia Movilă („Arhiva istorică”, I/2, p. 7) [Vezi și DRH, B, I, p. 51, 129; A, I, p. 393 etc.].

⁶⁷ Document de la Miron Barnovschi, 1629, în condica episcopiei de Huși (Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 33) [Vezi și DRH, A, vol. XIX, p. 56—57].

Pe la începutul veacului următor întâlnim o nouă dare, *fumăritul*, impusă pe fiecare fum ce ieșea dintr-o casă [67 bis]; apoi o alta de 8 aspri de fiecare familie, sporită de Iacob Eraclide Despotul la cifra de un galben, adică 12 aspri;⁶⁸ o taxă pentru tăierea vacilor și a oilor, o dare de unt în natură pentru aprovizionarea turcilor; câte o cîtime de lupi de fiecare sat; o dare nouă pe laptele vacilor numită *sulgiu* [68] și altele felurite, care de care mai arbitrară, mai nedreaptă și mai distrugătoare de producțiune.

Din aceste dări, birul ajunsese pe timpul lui Mihai Viteazul la o înălțime așa de mare încît moșnenii, nemaiputîndu-l plăti, li se luau moșiile pe sama domniei. Tot așa întâlnim și în Moldova pe Petru Șchiopul luînd ca domnesc satul Urinceștii <Hrincești> din ținutul Lăpușnei <Suceava> pentru că nu putuse răspunde darea de 70 000 de aspri aruncată asupra lui. Satul, devenit domnesc, este vîndut apoi de Petru Șchiopul mitropolitului [Gheorghe] Movilă, de la care domnul ia acea sumă de bani spre a împlini cifra tributului îndoit pe care se îndatorase a-l răspunde către turci, după răsturnarea lui Ioan-Vodă.

În cazurile excepționale, cînd se aruncau dări neașteptate asupra sateilor, mergea câte un boier mare în ținuturi spre a priveghea încasarea lor [69], de unde se dezvoltă în curînd abuzul de a face pe acest boier răspunzător pentru deplina încasare a contribuțiilor.⁶⁹ Astfel, cînd se aruncă acea dare extraordinară de 70 000 de aspri asupra satului Urincești <Hrincești>, *logofătul* [Ion] Solomon fu însărcinat cu încasarea dării, pe care el, neputînd-o împlini de la acel sat, pentru a scăpa de cumplita răspundere, îl confiscă pe sama domniei.⁷⁰

Acest abuz aduse în mare discredit slujba vistieriei, care ajunsese un mijloc de căpătuială numai pentru cei dibaci și hrăpăreți, cum erau mai cu seamă grecii. Boierii români fugeau de ea încît întâlnim fenomenul cel foarte straniu că, pe cît dregătoriile erau îndeobște mai căutate, aceea a vistieriei să fie privită ca o pacoste pentru acel căruia i se impunea. Mai multe documente adevăresc această neașteptată împrejurare. Așa vedem într-un zapis arătarea că Lupu Bogdan ruga pe socrul său, Constantin Cantemir-Vodă, să facă pe Ilie Enache, dușmanul lui Bogdan, vistier al doilea, „ca să-l sărăcească și să-i stîngă casa”. Mai mulți boieri sfătuiesc pe Enache ca „mai bine să-și dea moșiile să scape de acea boierie.”

Despre Toderășcu Iordache Cantacuzino, mare vistier în domnia a 2-a a lui Dumitrașco Cantacuzino, spune Neculce că „a rămas dator din vistiernicie cu vreo 20 de pungi de bani. Așa sînt de bune boieriile de la Vasile-Vodă încoace”. Într-o condică veche se vorbește despre niște datorii

⁶⁸ Sigismund către Petru Rareș, 1532 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 66): „cent vingt mille aspres, ce qui fait dix mille florins en or”. Florinul de aur era ducatul sau galbenul austriac.

⁶⁹ Vezi două documente, unul de la Petru Șchiopul din 1588 și altul de la Ieremia Movilă, în Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, [Cernăuți], 1877, p. 63 și 69. Într-un document din 1665 (*Uricarul*, X, p. 230), găsim pe boierul Mihăilașcu Beldiman vînzîndu-și niște moșii pentru că rămăsese la pagubă mare din niște zlotării (împliniri de dări) de la ținuturile Bacăului și al Neamțului și avea strînsoare mare de bani, căci fusese dat la lefegii, adică pe mîna mercenarilor, ca ei să-și scoată lefii de la el, deoarece nu îngrijise a aduna contribuțiile din care să se plătească. [70]

⁷⁰ Și aici repetăm observația, de mai multe ori făcută, asupra lipsei desăvîrșită a ideii de competență, întrucît întâlnim un logofăt însărcinat cu încasarea dărilor [Vezi și N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători în Țara Românească și Moldova*, p. 118 și urm.].

[Cu privire la cazul citat de Xenopol, al lui Solomon logofătul, menționăm că nu este vorba despre o dare „aruncată” asupra unui sat, ci de cu totul altceva: Solomon fusese însărcinat de Petru Șchiopul să strîngă darea din ținutul Suceava, operație din care a rămas dator la vistierie cu 70 000 de aspri; pentru această sumă, domnul i-a luat satul Hrințești, cu iaz și cu mîri pe rîul Solca, pe care l-a vîndut apoi lui Gh. Movilă, pentru a se despăgubi. (DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 246)].

„ce nu ar fi ale casei noastre (a unor boieri), ci au fost a vistieriei Moldovei puse asupra casei noastre de la o samă de domni”. Tot așa se tînguie fostul mare vistier Nicolae Bașotă, că a cheltuit mai mult de 7 000 de galbeni în trebile vistieriei și „nici un ban nu mi s-a orănduit și din pustiirea ce a dat peste mine mi s-a stîns casa.”⁷¹

Acești slujbași ai ocîrmuirii însărcinați cu strîngerea dăjdiilor erau pe capul poporului o adevărată nenorocire [71] din pricina lipsei depline de control și de dispoziții hotărîte în delicata lor menire de îndeplinitori ai dărilor, punct pe care ocîrmuirea noastră caută tocmai să-l determine cît se poate mai lămurit.

Strîngerea mai ales a dijmelor, dărilor pe oi, porci, stupi, apoi gloabele, a căror înălțime era lăsată la aprețuirea agentului împlinitor, punînd el cea mai bună parte în buzunarul său, pricinuiau nemulțumirile și tînguirile cele mai dese. De aceea mai mulți domni prevăd prin hrisoavele lor de scutire a unor sate de asemenea dări, concesate mănăstirilor, ordine foarte aspre către slugile domnești, impunîndu-le a nu mai *bîntui* acele sate, a nu le *face strîmbătate și a nu le prăda*. Așa, un document din 1435 de la Ștefăniță <Ștefan>, fiul lui Alexandru cel Bun, ordonă judeților de la Bacău și Troțuș să nu năcăjească pe brașoveni, „și ei mai mult nouă să nu să jăluiască că apoi vor ști capetele voastre”. Un altul, de la Alexandru al II-lea, amenință cu mare chin și urgie pe orice dregător ar voi să ieie măcar un gros de la brașoveni peste vama obișnuită.⁷²

Ștefan Răzvan scrie în 1595 slugilor sale lucrătoare în ținutul Chigheciului cum i s-au tînguit călugării de la Tazlău că, în loc ca ei să primească bani de la locuitorii satului Tătărani, silesc pe locuitori la muncă în natură, iar staroștii, scutarii [globnicii] și deșugubinariii nu lasă în folosul călugărilor pripasurile, deșugubinele și gloabele cîte s-ar întîmpla în satele călugărilor, ci le iau pe sama lor.⁷³

În un alt document, din 1612, Ștefan [II] Tomșa scrie către Lupu al Mariei <fiul Martei>, fost vâtaf de Bacău, „că s-au tînguit <jeluit> înaintea noastră rugătorii noștri, călugării de la sfînta mănăstire Bistrița, pentru că domnii anteriori le-au fost dat vama cea mică din tîrgul Bacău, pe care le-am lăsat-o și domnia mea; iar tu, cînd ai fost acolo vâtaf, le-ai luat acea vamă și-i tot superi și acuma. Deci, îndată ce vei vedea această carte a domniei mele, să-i lași în pace și să le întorci și cele ce ai luat pînă acuma și să nu mai vină altă tînguire la domnia mea, căci atunci să știi că vom trimite să te spînzure pe loc.”⁷⁴

Miron Barnovschi primește o tînguire de la episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile, de la mazili, feciorii de boieri de țară și de la jupînesele sărace de bărbați, adică văduve⁷⁵, că „li s-au pustiit satele și li s-au răschirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești și că au rămas numai

⁷¹ Toate aceste documente în comunicarea lui I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ioan <Ilie> Țifescu [și omorîrea lui Miron și Velicico Costin]*, în „Analele Acad. Rom.”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXII, 1920, p. 814 (p. 8 a extrasului). [Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 226].

⁷² [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 89 și 109 [Vezi și DRH, A, I, p. 196].

⁷³ „Arhiva istorică”, I/1, p. 141 [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. IV, p. 124; în document e vorba și de globnici].

⁷⁴ „Arhiva istorică”, I/1, p. 135 [Vezi și DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 96, unde textul este puțin diferit].

⁷⁵ Că sărace nu înseamnă lipsite de avere, ci văduve, se vede din însuși faptul că aceste jupînese sărace aveau moșii; apoi într-un document din 1670 de la Duca vodă se vorbește de „Ileana comisoaia ce rămăsese săracă de giupînul său Andrieș” (*Uricarul*, IX, p. 315). Vezi și „Arhiva istorică”, I/1, p. 175.

cu siliștile, din pricină mai ales că pîrcălabii de ținuturi intră în satele lor și le *pradă* vecinii și-i cioboțesc fără de ispravă [72]; apoi umblă deșugubinarii în toată vremea de fac năpăști la femei și fete de oameni buni și la sărace pe minciuni, de *fac pradă* și-i bagă în fiare și-i cioboțesc; mai umblă în sfîrșit și juzii țigănești de le învăluiesc țiganii, prădîndu-i și pe dînșii.”

Țînguirea nu ne-ar mira atîta, întrucît totdeauna ocîrmuiții au găsit de bănuît ocîrmuitorilor. Ce să zicem însă de ordinul domnului dat asupra acestei jăluiri, care dispune, pentru a îndrepta asemenea stare de lucruri, ca pîrcălabii să nu mai judece pe oamenii din satele mînăstirești decît pentru vinele cele mari, iar deșugubinarii să umble prin acele sate *numai o lună pe an*, în septembrie, pentru a apăra măcar astfel pe locuitori de prădăciunile organelor ocîrmuirii, punîndu-i mai rar în atingere cu ele.

În sfîrșit, din numeroasele documente ce le-am putea invoca în sprijinul acestor împrejurări, mai cităm încă trei: unul de la Mihai Viteazul din 1599, prin care ordonă lui Bogdan, pîrcălabul din Albești, să lase în pace un sat [Poenari] al mănăstirii Vieroșul, „căci nu va păți nici un om ceea ce vei păți tu”⁷⁶ [73]; al doilea, de la Constantin Brîncoveanu, prin care domnul, apărînd niște rumâni ai mănăstirii Argeșului, de jafurile slugilor sale, poruncește acestora: „să aibă de acum înainte a se feri de a mai bîntui pe acei oameni, ca să nu mai vie la domnie jalobă asupra lor, cînd atunci ar petrece mare nevoie; și cu tine — adaugă domnul — se vor părăsi toți ciocoi a mai face jaf săracilor”⁷⁷; al treilea este o carte a lui Vasile Lupu, din 1645, îndreptată către municipalitatea Hușilor, privitoare la neamestecarea poslușnicilor episcopiei cu tîrgoveții, care sfîrșește prin cuvintele amenințătoare: „de va mai veni jalbă la domnia mea că-i învăluieți, cu tine șoltuze mă voi întreba”⁷⁸.

În sfîrșit, mai aducem încă o poruncă a lui Matei Basarab către un vameș, nostimă prin strășnicia rostirii ei: „Scris-am domnia mea ție, Vaso vameșule, ce porc de cîne ești tu, de cărțile domniei mele nu le bagi în samă? A făcut domnia mea cărți părintelui Snagoveanu să-și ieie dreptul său după locul lui de la Spanțov, cum a fost legea și obiceiul, iar tu, fecior de lele ce ești, nu bagi cărțile domniei mele în seamă; să cauți dar să-l lași să-și ia ce-i obiceiul, că vom trimite domnia mea [de] acolo te va spînzura.”⁷⁹

De aceea întîlnim repetat poruncile cele mai aspre ca slugile domnești să nu se amestece în satele aparate, sub amenințarea de „a suferi mare rușine”, „de a fi aduși legați”⁸⁰ sau, cum am văzut mai sus, de a fi chiar spînzurați.

Tristă priveliște ne înfățișează o ocîrmuire care mărturisește ea însăși, și oarecum ca lucru de la sine înțeles, abuzurile neiertate ale agenților ei, fiind nevoiți să-i înfrîneze de la ele prin cele mai strașnice amenințări și care, în sfîrșit, pentru a ușura poporul de încălcările lor, chiar în satele cele aparate, le ordonă a *nu le mai pradă decît o lună pe an*.

Să se adauge către aceste despoieri ale dregătorilor și acea legală, consfințită prin obiceiul pămîntului, de a apuca un sat sau un om pentru dările neplătite de un altul, căruia îi rămînea dreptul de a se despăgubi de la cei

⁷⁶ „Foaia Societății Românismul”, I, 1870, p. 474.

⁷⁷ Document din 13 ianuarie 1693 (*Uricarul*, IX, p. 153).

⁷⁸ Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 35.

⁷⁹ Document din 24 oct. 1644 („Revista română”, 1862, p. 390).

⁸⁰ Documente din 6 și 13 april. 1602 (Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, [Buc., 1877], p. 117 și 128). [Nu sînt cuprinse în DIR, A, veac. XVII].

pentru care plătea și din această pricină se și găsesec hrisoave domnești care scutesc unele sate privilegiate de această uriașă nedreptate.⁸¹

Mitropolitul Matei al Mirelor, grec de origine, în sfaturile sale către Alexandru Iliș (1616—1618), spune că „ciocodniții” (ciocoi) ard pe săraci ca cu focul cu mulțimea dărilor și apăsarea care-i fac să fugă în Ardeal. Compătîmind și pe preoți, pe bieții mîncători de colivă care nu știu carte fiindcă nu au unde învăța, mitropolitul observă cum drumetul nu întîlnește în Țara Românească nici drum, nici fîntînă, și cum a trebuit uneori să scoată din noroiul țarinelor carul și boii săracului, ceea ce făcea să i se întristeze inima. La judecăți și la divan trebile mergeau iarăși pe bacșișuri⁸².

Asemenea fapte, socotite astăzi ca lipsă de îngrijire și fărădelege, pe atunci erau îngăduite de morala mai largă a vieții de stat. Așa, bunăoară, găsim pe logofătul Teodosie [Rudeanu] al lui Mihai Viteazul cerînd pe față de la bistrițeni un cal făgăduit lui pentru o stăruință pe lîngă domn, în care stăruință izbutise, făgăduind bistrițenilor că și de acolo înainte îi va sluji bucuros⁸³.

În un izvod de cheltuieli al stolnicului Neculai dintre anii 1619—1628, găsim trecuți: „lui Gavriș vornicul un inel de aur cînd s-au pîrit cu spătaru Dumitru și o solniță de argint și un brîu de arșin logofătului Ghean-ghea⁸⁴ ca să ție cu mine.”⁸⁴ [74]

Nu numai atîta, dar însuși domnul era bănuît, în daraverile sale private, că se folosește de autoritatea sa domnească spre a jăfui lumea. Interesant e în această privire hrisovul lui Mihnea-Voievod din 1589. Domnul, cumpărînd satul Stănești de la Radu postelnicul și sora lui Frăsina, întreabă în divanul lui pe vînzători înaintea vlădicăi și înaintea tuturor dregătorilor și boierilor dacă cu voia lor vînduseră satele, ca să nu spună mai apoi, după petrecerea lui Mihnea din viață, că ar fi făcut vreo siluire vînzătorilor pentru că fusese domnitorul țării și să nu reia vînzătorii acele sate de la mănăstirea căreia Mihnea le dăruise.⁸⁵

Dacă trecem acum la *organizarea municipală* [75] cu sfatul pîrgarilor, avînd în fruntea sa în Muntenia pe județ, în Moldova pe șoltuz și a căreia origine am cercetat-o aiurea,⁸⁶ constatăm că numărul pîrgarilor era îndeobște de 12, uneori de 6.⁸⁷ Acest fel de dregători se află însă numai în orașe.

În sate se întîlnesc niște capi ai sătenilor numiți *juzi* sau *județi* în ambele țări, sau și *vătămăni* și *cneji* și care sînt mai mulți la număr, fără să se arate dacă unul din ei era mai mare, în felul șoltuzului sau al județului din orașe. Așa, un document din 1586 conține o mărturie pentru vîn-

⁸¹ Document de la Ieremia Movilă, din 1603 („Arhiva istorică”, I/1, p. 117). Alt document, din 1624, de la Radu vodă [Mihnea] prin care ordonă dăbilarilor să lase în pace satul jupîneasii lui Dumitru Goia „să nu învăluie vecinii, nici bucatele vecinilor să nu fie luate pentru alți oameni sau pentru alte sate” (I. Bianu, *Documente românești*, p. 94).

⁸² N. Iorga, studiul citat [Textul lui Matei al Mirelor este publicat de A.T. Laurian în „Tesar de monumente istorice”, I, 1845, p. 331 și urm.].

⁸³ Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 753 (document din 18 martie 1600).

⁸⁴ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I/2, p. 120.

⁸⁵ Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 288.

⁸⁶ Vol. II, p. 195—196. Se întîlnește și în Moldova numele de județ dat capului unui oraș, obișnuit mai ales în Muntenia, în locul aceluia de șoltuz, întrebuițat în Moldova; așa într-un document de la Ștefan cel Mare din 1459, el ordonă ca *juzii* (судци) de la Bacău să nu judece și globașii să nu globească satul Lucăcești al mănăstirii Bistrița („Arhiva istorică”, I/1, p. 114). [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 120, unde este vorba de judecători, nu de juzi].

⁸⁷ Mărturia hotarnică a Plopenilor din 1673 (Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 35).

zarea unei moșii, întărită de „Tămaș, Basceanu <Bașten>, Vasile Răjicin <Sărjici>, Matei butnar și Crîstea, județi de la Balomirești.”⁸⁸ În foarte multe documente se pomenesc satele după numele județului lor, desemnându-le ca acele unde este sau au fost cutare sau cutare jude⁸⁹ [76].

Căderile sfatului orășenesc, întrucît poate fi vorba de competență în vechea ocîrmuire a țărilor române, erau îndeobște următoarele: mai întîi, el era organ al autorității centrale și aduna banii de la contribuabilii orașului, hotărînd și cît se cuvenea să deie fiecare din orășeni după răfuiala cislei, bineînțeles pentru acea parte a populației orașului care era supusă cislei. Așa găsim un document de la Miron Barnovschi, în care domnul dojănește pe „șoltuzul și pîrgarii din tîrg din Huși că s-au jăluit satele sfintei episcopii de acolo, zicînd înaintea domniei mele că le este cislă într-un loc cu a tîrgului; de ce strîngeți banii și nu-i aduceți voi aice la domnia mea, ci trimeteți banii pre oamenii și pre vatamanii din satele sîntei episcopii de-i aduc și voi nu-i aduceți. Ce munciți oamenii? Pentru aceea, dacă veți vedea cartea domniei mele, iar voi să strîngeți banii sateilor sîntei episcopii și să-i aduceți voi cu dăjdile tîrgului și să nu mai munciți oamenii sîntei episcopii.”⁹⁰

Pe lîngă adunarea și ducerea banilor birului la domnie, șoltuzul și pîrgarii mai erau ținuți a îndeplini și încasarea altor venituri, precum și a executa slujbele la care erau obligați locuitorii față cu ocîrmuirea. Prin un document din 1621, li se ordonă a lăsa în pace satele episcopiei [Huși], anume: Plopeni, Hrubeni, Cîrligați, Cristești, Băsăști, Coziaci și Podeni de toate celelalte angării, precum: podvoadă, jold, cai de olac, gloabe și numai „cislă lor cîta va hi să plătească.”⁹¹ Ca dregătorul cel dintîi al municipalității, șoltuzul era răspunzător cătră domn pentru neexecutarea ordinelor acestuia.

Șoltuzii și cu pîrgarii aveau însă și căderi judecătorești; ei judecau procesele mici, precum ocările și bătăile, osîndeau la amenzi, care erau apoi încasate de globașii lor. Așa un document de la Ștefan cel Mare din 1458 dispune ca „oamenii aceia ce ascultă de mitropolia de Roman să nu aibă a-i judeca nici șoltuzii, nici pîrgarii, nu cumva să ieie de la ei nici pentru sfadă, nici pentru ziua lui [sf.] Ilie (taxa ce se plătea de acei ce vindeau mărfuri în ziua de iarmarocul de 20 iulie)”⁹² [77].

Juzii satelor aveau aceleași atribuții financiare și judecătorești satele lor pe care le aveau șoltuzii și pîrgarii în orașe; și ei cisluiu oamenii și îi străfuiau pentru vini mici, precum: sfezi, pripasuri, neascultare etc.

În afară de aceste atribuții ce cădeau asupra șoltuzilor, pîrgarilor și juzilor ca organe ale ocîrmuirii centrale, ei mai făceau încredințări la deosebitele afaceri ce se încheiau înaintea lor și mai ales la tocmele de vîn-

⁸⁸ Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, p. 220 [Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 298, unde este vorba doar de Cîrstea giude, nu de județi].

⁸⁹ Document de la Ștefăniță din 1522 (*Uricarul*, XIV, p. 76): „din sat din Stînceni, la Turia, unde a fost vătăman Ostapcul”. Altul de la Petru Rareș din 1531 (*ibidem*, p. 82): „satul Tîrzii, unde a fost cnez Tîrziul”. Altul de la Ștefan cel Mare din 1502 (*ibidem*, p. 106): „satul Arămești <Avrămești> unde a fost Avram jude și satul Rusciorii, unde a fost Stan jude și satul Dumbrăvița, unde a fost Giurgea jude și satul Petrești, unde a fost Gavril Diațu jude”.

⁹⁰ Document din 1629 (Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 32) [Vezi și DRH, A, XX, p. 320, unde textul este puțin diferit de al lui Xenopol.]

⁹¹ Melchisedek, *op. cit.*, p. 32.

⁹² Idem, *Cronica Romanului*, I, p. 120 [Vezi și DRH, A, II, p. 104, cu unele diferențe].

zare, spre a le da o putere mai mare. Cele mai multe din documentele ieșite de la șoltuzi și pîrgari conțin asemenea daraveri, cărora consiliul comunal le dă încredințarea sau singur, sau întovărășit de un număr de oameni buni și bătrîni [78]. Astfel „Tamaș șoltuzul cu 12 pîrgari și cu alți oameni bătrîni din tîrg din Trotuș, anume Constantin Buhociu și Neculai Chihna și Dumitrașcu Condrea și Matei de Filipești și alți oameni buni întăresc vînzarea făcută de Șandru din Ruși, feciorul Cupariului din Filipești, o jumătate de parte din partea părintelui său, Cupariul, din vatra satului și din cîmp și din țarină și din apă și din pădure și din tot locul cu tot venitul, lui Drăgan, fiul Nechitei din Filipești, punînd șoltuzul pe acest act drept încredințare pecetea orașului.”⁹³

Un alt document din 1620, de pe timpul lui Gaspar Grațiani, arată că „în zilele cuviosului <binecinstitorului> domn al nostru Ioan <Io> Gaspar-Vodă, cu <din> mila lui Dumnezeu domn al țării Moldovei, și în zilele lui Grigorcea <Glegorcea> Lapte-acru și cu 12 pîrgari, [Iată venind <a venit> înaintea noastră panul Vitolt logofăt, [...]] de bună voie a vîndut a sa dreaptă ocină și moșie, o casă <niște case> cu tot locul împrejurăș <cît este împrejurul lor> în ulița Ungurească lîngă Mihaiu drept 30 <20> de taleri, [...] care casă a cumpărat-o panul Nicoriță, mare vornic de Țara de Sus, cu nevasta <cneaghina> lui, [...]]; deci noi, [...] înscriind vînzarea [l-am înscris] în catastihul orașului Iași, după obiceiul [din zilele] vechi. Eliberăm totodată <am făcut> această a noastră scrisoare de încredințare sub <și am adăugat> pecetea orașului, fiind de față oameni buni, anume: Lazăr șătrarul, [Semion] Mihăilescu vornicul, <Simion comisul — trecut în plus> și Macri <Macie>.”⁹⁴

Interesanta împrejurare a existenței unei condici orășenești [79], în care se însemnau trecerile de proprietăți, mai este adeverită și de alt document din 1617, prin care Radu [Mihnea]-Vodă întărește mănăstirii Sf. Sava din Iași o prăvălie și trei fălci de vie din podgoriile Epurelui de lîngă Iași, „iar acele vii și prăvălii înregistratu-s-au <s-au înscris> și în catastihul orășenesc <tîrgului>, după obiceiul cel vechi”.

O altă trecere în condica Iașului este aceea a cumpărătoarei unor vii la Cotnari ce se găsește în un document din 1643.

După cum se pare, numai Iașul poseda în Moldova un asemenea catastih, deoarece în întăriturile din alte orașe asemenea formalitate nu este amintită.

«Se găsesc însă și adeveriri de șoltuzi și de pîrgari, din care una din Bîrlad în care nu se pomeniște despre trecerea actului în condica orașului, ceea ce ne arată că, deși lucrul se făcea, el nu era totdeauna amintit în document. ». În anul 1620, șoltuzul din Bîrlad, Ioan Carapotona și 12 pîrgari și preotul domnesc și toți oamenii bătrîni, tîrgoveți din Bîrlad, mărturisesc printr-o carte a lor, cum că jupîneasa Zamfira a lui Dumitrașcu Chiriac, cu fiii săi, Toader și Maria, vînd de bună voia lor, lui Ghenciu pîrcălabul, mai multe părți de pămînt, punînd pecetea tîrgului „pînă cînd își vor face și alte privilegii” (adică hrisov domnesc).

Un document din Tîrgoviște din 1636 constată de asemenea că Tudoran județul și 12 pîrgari din acel oraș întăresc jupanului Hrizea [vel ban] cumpărătura unei vii de la Stanciu șoimarul pentru 110 galbeni ungurești, fiind

⁹³ Document din 1541, unul din cele mai vechi documente în limba română („Arhiva istorică”, I/1, p. 105).

⁹⁴ „Arhiva istorică”, I/1, p. 181 „În zilele lui Grigorcea Lapte-acru” este, într-adevăr, homeric! [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 434—435, unde textul prezintă numeroase diferențe: prețul este de 20 de taleri, Semion Mihăilescu vornic e o singură persoană, nu două etc.].

„mulți boieri și preoți și bătrînii orașului mărturie”, după care se înșiră vreo 30 de nume „și alți mulți oameni buni și bătrîni.”⁹⁵

Ar rămînea o interesantă chestiune de dezbătut: cum dobîndeau puterea acești dregători comunali, șoltuzii și pîrgarii în orașe, județii în sate; prin alegeri sau prin numire din partea autorităților superioare [80]? Din nefericire, documentele cunoscute pînă acum nu ne dau absolut nici o indicație asupra acestei împrejurări.⁹⁶

Sfera de atribuții care în alte state este privită ca [fiind] de căderea orînduirii, dar care la noi în țară a fost la început lăsată mai ales în îngrijirea privaților, este căutarea de bolnavi și de neputincioși. În niște timpuri atît de religioase ca acelea ale trecutului țărilor române, se înțelege că atare îngrijire era lăsată mai ales în seama mănăstirilor, înzestrate adeseori de boieri și domnitori cu îndatorirea de a priveghea asemeni treburi [81]. Așa știm că la mănăstirea de la Sîn Mitreni <Simidreani> există încă de prin 1524 un ospiciu pentru bolnavi și altul pentru săraci dinaintea porții bisericii din mănăstirea Argeș, căroră amîndouă ospiciuri Vladislav-Vodă [al III-lea] le hărăzește toate brînzeturile din județul Pădureș dimprejur: jumătate unuia și jumătate celuilalt⁹⁷ [82].

Mănăstirea Golia din Iași, înființată pe la jumătatea veacului al XVI-lea de marele logofăt Ioan Golia și închinată în 1606 mănăstirii grecești Vatopedul din Muntele Sinai <Athos>, era îndatorită, după cum se vede din fapte posterioare, la întreținerea unei bolnițe de nebuni.⁹⁸

Cel dintîi spital propriu-zis se înființează în București pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea de către spătarul Mihai Cantacuzino [83]; al doilea spital fu acel de la Pantelimon, tot în București, înființat de Grigore Ghica [II] în 1735, dispunînd ca din venituri să se țină a doua bolniță pentru bolnavi săraci și fără de rude.⁹⁹

Spitalul Sf. Spiridon din Iași vine al treilea la rînd (ca vechime) și a fost înființat în mănăstirea cu același nume din Iași, clădită de Constantin Racoviță în a doua a lui domnie, după cum arată cronicarul Cantac¹⁰⁰ [84].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] În acest paragraf Xenopol reia o serie de probleme tratate pe larg în vol. II, p. 160—161, 166--190.

[2] Despre boierime vezi vol. II, p. 222, nota [56]. Despre rolul boierimii în conducerea treburilor politice vezi N. C. Bejenaru, *Rolul boierimii în politica externă a principatului Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Constatări generale* („Arhiva”, 1928, nr. 1, p. 37—45 și nr. 2, p. 112—117). Un studiu mai larg asupra rolului boierimii în trecutul țărilor române își așteaptă încă autorul (problema este studiată acum de Iolanda Țighiliu)

⁹⁵ „Arhiva istorică”, I/1, p. 15; I/2, p. 19; G. Ghibănescu, *op. cit.*, II/2, p. 30; „Revista de cercetări istorice” <„Miron Costin”>, aug. 1913, p. 5 [Vezi și DÎR, A, veac XVII, vol. IV, p. 110—111; DRH, B, vol. XXV, p. 363].

⁹⁶ Un studiu asupra breslelor, cu care să se completeze cercetarea ocîrmuirii vechi, se va face mai potrivit la expunerea obiceiului pămîntului, în vol. IV.

⁹⁷ „Arhiva istorică”, I/1, p. 104. [Vezi și DRH, B, II, p. 418—419; este vorba de bolnița de la Simidreani și de „locul primitiv de călători” din fața porții mănăstirii de la Curtea de Argeș].

⁹⁸ Mai sus, p. 338. Vezi și [A. D. Xenopol], *Domnia lui Cuza-vodă*, I, p. 127, 128, 329.

⁹⁹ [Al.] Gălășescu, *Eforia spitalelor civile din București*, [Buc.], 1900.

¹⁰⁰ *Letopiseșe*, ed. M. Kogălniceanu, III, p. 183.

[3] Despre aceste lupte — care nu se pot data în 1395 — vezi vol. II, p. 127—128 și p. 150—152, nota [39].

[4] Rolul politic al boierimii nu se mărginea numai la participarea sa la luptele pentru tron; reprezentanții săi asistau pe domn la conducerea treburilor statului ca membri ai sfatului domnesc, cum spune și Xenopol în paragraful anterior.

[5] Despre Dănești și Drăculești vezi vol. II, p. 116, nota [122].

[6] *Românii nu au dat niciodată tribut de sînge otomanilor*. Vezi B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der „Knabeulose“ im osmanischen Reich*, München, 1963, cu mențiunea — la p. 58 — a refuzului întemeiat al lui Vlad Țepeș de a da un asemenea tribut.

Avem în această privință și mărturia lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 107), care spune: „Obiceiu au turcii, în al patrulea an, să ia a zecea din copii, parte bărbătească, ca să se adaogă pururea slujba împărăției”. Iau de la greci și de la sîrbi, „că în locul acela ce dau ei copii, noi sîntem datori să fim gata de oaste în toată vremea, când va veni cuvântul împăratului”. Copiii se iau din sate, „cum-i satul, așa le aruncă și copii să dea, după putere, și cum se pot tocmi cu dînșii, și cu bani încă se împacă. Mulți se află și de bunăvoie de merg, ca să iasă din serbie”.

[7] Despre relațiile lui Vlad Țepeș cu boierii Țării Românești vezi N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, Buc., 1976, p. 44—47.

[8] Despre datele întemeierii celor două state feudale românești extracarpatiche vezi vol. II, p. 56, nota [55], p. 57—58, nota [61] și p. 60, nota [73].

[9] Dominația otomană s-a instaurat mult mai tîrziu asupra celor două țări române, spre mijlocul sec. XVI. Vezi D. Mioc, *Raporturile româno-turcești în sec. XIV—XVIII. Lupta țărilor române împotriva dominațiilor străine* („Studii”, 1962, nr. 6, p. 1491—1495).

[10] Vlad Țepeș nu a fost alungat de Ștefan cel Mare. Vezi vol. II, p. 275, nota [18].

[11] Ștefăniță nu a fost otrăvit de soția sa. Vezi vol. II, p. 468, nota [11].

[12] Aceeași constatare la L. Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, Buc., 1958, p. 63, care afirmă că boierii nu erau obișnuși să rămînă prea mult sub aceeași domnitori, pe care-i schimbă, „punînd cînd pe unul, cînd pe altul”. Vezi și vol. II, p. 76.

[13] Conflictul dintre autoritatea centrală — care reprezenta interesele generale de clasă ale boierimii — și o parte a clasei conducătoare a fost analizat de Eugen Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire Ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, Buc., 1955, p. 241—246.

[14] Exemplele cele mai elocvente în această privință sînt Ștefan cel Mare și Petru Rareș, care — în lipsa unei orășenimi puternice — s-au sprijinit pe țărănimea liberă. Vezi B.T. Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 11—111 și Leon Șimanschi, *Confruntări ideologice*, în vol. colectiv *Petru Rareș*, Buc., 1978, p. 276, care constată: „apărînd mica proprietate, în ciuda perimării irevocabile la care era condamnat rolul ei social, domnia Moldovei se afla în situația de a utiliza arme vechi în lupta de conservare a atributelor sale interne și externe, în timp ce marea boierime, deși profesa o concepție de clasă limitată, cîștiga, în aceeași măsură, poziții”.

[15] Nu putem acuza boierimea numai de această „pierzătoare înrîurire” de care vorbește Xenopol. Nu trebuie să uităm că — în calitatea ei de clasă conducătoare — boierimea a avut o epocă în care a apărut independența patriei, cînd boierii erau cavaleri și luptători viteji și se mîndreau cu această virtute.

[16] Domnul putea porunci uciderea fără judecată numai în caz de „hiclenie”, adică trădare. Nu trebuie să oitem însă faptul că boierimea cunoștea acest risc în lupta ei cu puterea centrală; acceptînd „hiclenia” ca o metodă îndreptățită de luptă politică, boierimea abjura de la obligația supunerii feudale, constata pe bună dreptate L. Șimanschi (*Petru Rareș*, p. 276). Pentru situația din Apusul Europei în feudalismul clasic vezi F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Paris, 1982, p. 156—161.

[17] Călcarea jurămîntului nu însemna neapărat că numele lui Dumnezeu era luat în bătaie de joc, ceea ce în evul mediu nu era cu puțință.

[18] Așa cum am arătat în vol. II, p. 470, nota [27], întrucît relatările sînt scrise de apropiați ai lui Gritti, care urmăreau să discrediteze pe Rareș, ele trebuie privite cu rezervă, inclusiv scrisoarea lui de la Valle — la care se referă Xenopol — care este fantezistă.

[19] Mihai Viteazul avea doi copii: Nicolae-Pătrașcu și Florica, iar jurămîntul este o invenție a dușmanilor domnului, cărora Xenopol le acordă credit.

[20] Ca și în Apus (vezi F.L. Ganshof, *op. cit.*, p. 54—58), vasalii domnului, dregătorii săi, depuneau un jurămînt de credință, promițînd că vor sluji „cu dreptate” (N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 92).

[21] Xenopol are perfectă dreptate: boierimea română nu era o castă, ea se primenea cu elemente ridicate din straturile mijlocii ale societății.

[22] Despre aceste „slugi” sau „feciori” ai marilor boieri, care formau clientela acestora și-i asistau la îndeplinirea sarcinilor de ordin public, ca și la administrarea domeniilor lor, vezi amănunte la N. Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova* (sec. XV — mijlocul sec. XVIII) (SMIM, 1973, p. 61 și urm.).

[23] Despre puterea domnului vezi vol. II, p. 221—222, notele [44] și [48—49].

[24] Despre îndatorirea domnului de a asculta sfaturile dregătorilor săi vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 102—103, unde se citează opinia lui Miron Costin — înțeleptul cronicar moldovean — care spune „că pentru aceia au dat Dumnezeu să aibă împărații, craii, domnii, cîrmuitoarii țărilor, să aibă svecnici pre lîngă sine, cu carii vorovind o treabă, să frămînte cu voroava lucrul, și unul una, altul alta răspunzînd, să lămuirească lucrul care este mai spre îndemînă”. După părerea cronicarului, tot ce au făcut domnii Moldovei fără a consulta sfatul domnesc a ieșit rău pentru țară.

O opinie asemănătoare la Grigore Ureche, și el reprezentant al boierimii moldovene: „iară ce fac domnii singuri den gîndurile sale sau den șoapte, rar lucru iese la folos, că încă în lume om n-au născut pînă acmu ca acela să nu-i trebuiască voroava cu svat”.

[25] Este vorba despre consultarea unui sfat mai larg, așa-numitui sfat sau adunare a țării, convocat în momente grele sau pentru rezolvarea unor probleme cu un caracter mai general. Despre această problemă vezi: P. P. Panaitescu, *La grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, 1965, p. 117—139; Damaschin Mioc, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie* (RRH, 1966, nr. 2, p. 197—233); idem, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, extras din vol. *Anciens pays et assemblées d'états*, 1969, p. 95—140.

[26] Despre nediferențierea atribuțiilor dregătorilor vezi vol. II, p. 224, nota [73].

[27] Despre atribuțiile judiciare ale sfatului domnesc vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 112—117. Pentru atribuțiile judecătorești ale dregătorilor vezi vol. II, p. 220, nota [40].

[28] Pentru obiceiul de a purta traista cu pămînt în spate la fixarea hotarelor vezi Alexandru Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, p. 62 și urm. Într-un document din 20 ian. 1737 se vorbește de o hotărnicie între satele Năpîrteni și Berivoiești, cu care prilej s-a cerut „să ia și traiste de pămînt în spinare să le ducă pă unde vor ști că le iaste moșie și pe câte moșii vor pute jura că au pe atîta să le aleagă și boiarii hotarnici”. Vezi I. Minea, *Probe vechi de judecată* (CI, X—XII, 1934—1936, nr. 1, p. 340) și D. Mototolescu, *Jurămîntul cu brazda în cap întrebuințat la hotărnicii în dreptul românesc*, Buc., 1922.

[29] Este vorba despre așa-numiții jurători adeveratori, despre care vezi G. Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, Buc., 1969, p. 125 și urm.

[30] Necitarea ca martori a membrilor sfatului domnesc nu înseamnă neapărat că aceștia nu au fost consultați de domn la redactarea unui act emis de cancelaria domnească. Vezi cazurile citate de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 89—91, unde se arată că membrii sfatului domnesc nu sînt trecuți ca martori în ispisoaice, fiind citați în schimb în urice.

După opinia lui L. Șimanschi, „formularul scurt”, un nou tip de document introdus de Petru Rareș, „atestă hotărîrea domnului de a se dispensa de colaborarea sfatului, cel puțin în unele domenii ale vieții de stat” (Petru Rareș, p. 277).

[31] Despre jurămîntul ce trebuia depus de martorii jurători vezi G. Cronț, *op. cit.*, p. 115—123. În București exista o biserică specială unde se prestau aceste jurăminte, cu un ceremonial special; este vorba de biserica Sf. Dumitru de Jurămînt de lîngă Poșta veche. Vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, p. 275. Vezi și V. Ursăcescu, *Cărțile de blăstăm din trecutul nostru* (BOR, 1926, p. 506—514).

[32] Despre scutirile de dări vezi vol. II, p. 227, nota [105] și p. 228, nota [107].

[33] Documentul este din 1409 și cuprinde scutirea de: „vama oilor, de vama porcilor, de albinărit, de găletărit, de vinărici, de gloabe, de cărături și de podvoade, adică de slujbele și dăjdiile mici pînă la cele mari, toate acestea să fie de ohabă acelei mănăstiri. Și încă, cum este legea, 3 zile să pescuiască domniei mele morunii, și aceasta o slobod ca să fie mănăstirii”. Sătenii erau obligați „numai la oastea cea mare să slujească ..., iar alta nimic mai mult” (DRH, B, vol. I, p. 76).

[34] Singurul document cunoscut în Țara Românească din sec. XVI privitor la imunitatea judecătorească este cel eliberat de Alexandru Mircea la <1568—1577> jupanitei Calea din Brâncoveni, prin care domnul interzicea accesul banilor și al slugilor marelui vornic în satul amintit „să-i judece sau să-i prade, nici nimic să-i bîntuiască, ci să judece feciorul ei, Danciul postelnicul” (SMIM, V, 1962, p. 588).

[35] Despre puterea domnului — care nu era nelimitată — vezi vol. II, p. 221—222, notele [44] și [48] — [49]. Despre domnie în general vezi Valentin Georgescu, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 216—231 și Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 17—51.

[36] Despre marii dregători vezi vol. II, p. 180—189.

[36 bis] Despre această problemă vezi studiul nostru citat la nota [22].

[37] Marele logofăt din Moldova avea în grija sa și hotărnicile moșiilor. Vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 180—181.

[38] Despre atribuțiile judecătorești ale dregătorilor vezi vol. II, p. 220, nota [40].

[39] Despre pîrcălabi și staroști — existenți în Moldova — vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 204—215 și N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Buc., 1971, p. 285—309.

[40] Despre ținuturile din Moldova vezi: V. Lungu, *Ținuturile moldovenesti pînă la 1711* (CI, 1928, p. 97—109); D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova*

(sec. XIV—XVIII) (AIIAI, 1965, p. 151—178), care afirmă că instituirea ținuturilor a început în timpul domniei lui Alexandru cel Bun.

Despre județele din Țara Românească a se vedea C. C. Giurescu, *Județe dispărute din Țara Românească*, Buc., 1937 (extras din vol. *Omagiu prof. D. Gusti*); P. Negulescu, *Istoricul județelor României* („Rev. de drept public”, 1942, nr. 1—2, p. 82—105).

[41] Vâlcea își trage numele, foarte probabil, de la slavul vâlk, care înseamnă lup. Xenopol omite județele: Jaleș, menționat la 1385, care ocupa partea muntoasă a jud. Gorj; Motru, amintit la 1415 și județul de Baltă, menționat la 1428. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II/1, ed. a III-a, p. 396—397 și I. Donat, *Județul de Baltă și Banatul Severinului* (AO, 1934, p. 12—17).

[42] Județul Saac sau Săcuieni nu este același cu Buzăul; el se afla între județele Prahova și Buzău, avînd reședința la Vălenii de Munte. A fost desființat în sec. XIX. Vezi Ecaterina Zaharescu, *Vechiul județ al Saacului în lumina istorică și antro-po-geografică* („Buletinul Soc. Geografice”, 1922, p. 147—173).

[43] Vlașca înseamnă în limba slavonă „țara vlahilor”; numele constituie dovada certă că, la venirea slavilor, regiunea era locuită de români (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 402—403). Xenopol omite județul dispărut Pădureț, situat lângă fostul județ Muscel, cu care s-a contopit.

[44] Xenopol are perfectă dreptate; județele muntene sînt continuatoarele unor vechi confederații de obști, așezate pe valea cîte unui rîu, de la care și-au luat numele și care au fost preluate de domnie după întemeierea statului feudal.

Este greu de spus exact cînd au apărut și s-au organizat județele; cele mai vechi sînt menționate în documente în Oltenia: Jaleș (1385), Vâlcea (1392), Gorj (Jiul de Sus) (1406), Motru (1415), județul de Baltă (1428) etc. Cele din Muntenia sînt menționate ceva mai tîrziu: Prahova și Ilfov (1482), Brăila (1487), Pădureț (1498) etc. În secolul al XVIII-lea se păstra tradiția că județele au început a fi „deosebite” de abia pe la 1442, ceea ce poate fi un indiciu pentru o mai bună organizare a acestora la începutul secolului al XV-lea, ca și în Moldova.

[45] În Moldova este și mai evident faptul că domnia nu a reușit decît tîrziu să organizeze administrativ întreaga țară prin crearea ținuturilor. Probabil că au existat la început ocoalele din jurul orașelor, considerate ca o primă schiță a preluării pe seama puterii centrale a teritoriului țării și care vor rămîne pînă tîrziu ca teritorii separate de restul ținutului. Vezi vol. II, p. 220, nota [35].

O dovadă că ținuturile moldovene au apărut mai tîrziu este modul cum erau localizate și identificate satele: mai întîi, acestea erau identificate după cnezul sau judele lor (unde a fost sau este cnez cutare); apoi după rîul pe care erau așezate (trei sate pe Siret, un sat pe Suceava etc.). Primele ținuturi sînt amintite după moartea lui Alexandru cel Bun, ceea ce poate fi un indiciu că au fost organizate în timpul acestui domn: Tutova (1432), Țețina, Chilia, Vaslui, Bacău și Tecuci (1436), Hotin (1441), Trotuș (1446) etc. De abia în această vreme domnia a putut să preia administrativ și să organizeze întreg teritoriul Moldovei, cu excepția celor două „republici”, de care vorbește D. Cantemir, Cîmpulungul și Vrancea, unde s-au păstrat relațiile devălmășe, neexistînd o clasă boierească locală.

Transformarea treptată a județelor și ținuturilor în unități administrative organizate de puterea centrală este rezultatul creșterii autorității și a posibilităților acestei puteri de a asigura administrarea întregii țări. Organizarea treptată a ținuturilor și județelor din cele două țări este, astfel, o latură a procesului de întărire a autorității domnești și infirmă teoria potrivit căreia statul a fost de la începuturile sale „centralizat”.

În Moldova dispunem de două evidențe ale ținuturilor: una este cuprinsă în *Cronica moldo-polonă* din 1564; cea de a doua este recensămîntul din vremea domniei lui Petru Șchiopul. Din prima aflăm că Moldova avea 24 de ținuturi: Agiud, Bacău, Bîrlad, Cernăuți, Chigheci, Cîrligătura, Covurlui, Dorohoi, Fălciu, Hîrlău, Horincea, Hotin, Iași, Lăpușna, Neamț, Orhei, Putna, Roman, Soroca, Suceava, Tecuci, Trotuș, Tutova, Vaslui. În recensămîntul lui Petru Șchiopul nu mai apar decît 22 de ținuturi: Agiudul și Horincea nu mai sînt menționate. În 1538 Moldova a pierdut ținutul Tigbina, transformat în raiaua Bender.

[46] După cum a arătat C. C. Giurescu, Putna poartă nume slav, de la put, care înseamnă drum; Putna înseamnă deci „unde este drum”. Vezi C. C. Giurescu, *Din trecutul județului Putna*, Focșani, 1937.

[47] Cetatea Neamț datează din vremea domniei lui Petru Mușat și nu are nici o legătură cu cavalerii teutoni, cum se credea în trecut. Vezi Victor Andrei, *Evoluția teritorială a vechiului ținut Neamț*, Piatra Neamț, 1936 (extras din „Anuarul Liceului de băieți din Piatra Neamț”, 1934—1935).

[48] După opinia lui I. Bogdan, *Diploma bîrlădeană*, p. 107, Tecuci ar deriva din verbul slav tești = a curge, tekăști = curgătoare; în schimb, Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iași, 1927, p. 370—371, susține că numele ar fi de origine cumană, de la Telek uciu = capătul țării. Vezi și Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, p. 93—94 și C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Buc., 1967, p. 291—293.

[49] Vezi Matei Mircea, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, sec. XIV—XVI)*, Suceava, 1970, p. 69 și urm., care afirmă că Romanul „reprezintă cazul tipic de constituire a unei așezări de caracter urban în jurul unei întărituri”.

[50] Despre prezența husiților în Moldova vezi vol. II, p. 154—155, nota [60]. Despre originea numelui Huși vezi și N. Iorga, *Notițe istorice* (RI, 1930, p. 179), care crede că numele vine de la Husul, nu de la husiți; Richard Huss, *Der Familienname Huss in Luxemburg und Siebenbürgen und das Geschlecht der gotisch-alibaraischen Huosi*, Luxemburg, 1933; Ilie Bărbulescu, *Formele scrise și pronunțarea numelor orașelor Iași și Husi în vechile texte („Arhiva”, 1938, nr. 1—2, p. 104—109)*.

[51] Despre numele Galați există o bogată literatură, dar nu toți autorii acceptă originea slavonă a numelui: Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iași, 1927, p. 373—375, crede că numele vine de la arabul Kālat = cetate; I. Bilețchi-Albescu, *Din vechea toponomastică a României („Orpheus”, 1928, nr. 5, p. 277—278)*, consideră că numele este de origine celtică, de la gala = vitejie; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, Buc., 1933, p. 280—281, susține că numele derivă de la numele sud-slavic de persoană Gal = negru, părere acceptată și de C. C. Giurescu; C. Turcu, *Originea numelui Galata („Cronica”, 24 sept. 1966, p. 10)*, crede că gala este de origine cumană = cetate naturală etc. Vezi și G. Munteanu-Bîrlad, *Originea legendară a Galaților („Orizonturi”, 1939, p. 132—140)*.

Cît privește numele Bîrlad, G. Weigand („Jahrbuch des Institut für rumänische Sprache”, 1921, p. 88) susține că vine de la cuvîntul slav berlo = nuia, băț, opinie acceptată și de alți istorici și lingviști; J. Bromberg („Byzantion”, 1937, p. 470) crede însă că derivă de la cuvîntul grec Britolata; după Al. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 362—370, numele ar deriva din arabul Bilad = oraș, țară etc.

[52] Problema bîrladnicilor și a statului lor a constituit obiectul a numeroase studii după apariția sintezei lui A. D. Xenopol: P. P. Panaitescu, *Diploma bîrlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui B. P. Hasdeu* (RIR, II, 1932, p. 46—58); C. Cihodaru, *Cosiderații în legătură cu populația Moldovei în perioada premergătoare invaziei tătarilor (1241)* (SCȘI, Istorie, XIV, 1963, fasc. 2, p. 234—238), care consideră că existența Bîrladului în sec. XII „este destul de problematică”, orașul datînd din sec. XIV; P. P. Panaitescu, *Din nou despre diploma bîrlădeană din 1134 („Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 85—91)*; V. Palade, *Cîteva considerații despre țara bîrladnicilor în lumina cercetărilor arheologice de la Prodana și Simila-Bîrlad („Școala bîrlădeană”, 1969, p. 74—80)*; V. Spinei, în AIIAI, 1972, p. 653, arată că Bîrladul cronicilor rusești nu a fost orașul din Moldova, care datează din sec. XIV.

Mai nou, C. C. Giurescu — Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, II, Buc., 1974, p. 222, consideră însă că Bîrladul cronicilor rusești „ar putea fi pe pămînt românesc”. Vezi însă V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Buc., 1982, p. 143—144, care susține că săpăturile arheologice „nu au avut ca rezultat descoperirea unei reședințe cneziale și nici a materialelor specifice așezărilor vechi rusești”, ceea ce exclude existența unei asemenea așezări la Bîrlad.

[53] În sec. XV—XIV, pîrcălabii existau în ținuturile moldovene unde erau cetăți (Hotin, Soroca, Chilia, Orhei, Cetatea Albă, Neamț, Roman). În sec. XVII apar pîrcălabi și în alte ținuturi (Tecuci, Galați, etc.). În Țara Românească pîrcălabii au avut un rol mai puțin important.

Recenzînd lucrarea *Mircea cel Bătrîn* a lui P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu își exprima opinia că județele muntene ar fi fost conduse de pîrcălabi, „dregători de caracter, în primul rînd, militar” (*În legătură cu Mircea cel Bătrîn*, în RIR, 1945, p. 418). În realitate, prezența pîrcălabilor era legată de existența cetăților, ei fiind amintiți în Țara Românească numai la Cetatea Dîmboviței (1368), cetatea Teleajen (1474) și cetatea Poienari (începînd de la 1507); în restul județelor ei nu sînt menționați, astfel încît nu există dovezi că ei ar fi îndeplinit în Țara Românească rolul important pe care îl aveau în Moldova, așa cum susține C. C. Giurescu.

Cît privește pe pîrcălabii de orașe (amintiți la Pitești, Tîrgșor, Tîrgoviște și Tîrgu Jiu), aceștia erau reprezentanții domniei în orașe (nu în județe!), avînd în atribuția lor în primul rînd stringerea veniturilor cuvenite domniei și apoi participarea la judecarea pricinilor privind pe locuitorii orașelor. La 1451 sînt amintiți astfel, într-o poruncă referitoare la vămile interne, „pîrcălabii de orașe, unde sînt tîrguri”, care se ocupau de aceste vămii (DRH, B, I, p. 187).

[54] Staroști existau în ținuturile de margine ale Moldovei. Vezi G. Popovici, *Starostia sepinicensă*, în vol. *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, Buc., 1900, p. 476—482 și A. Sava, *Documente putnene*, vol. I, Focșani, 1929. În sec. XVII, cei doi termeni — pîrcălab și staroste — au ajuns să se confunde; la 29 iunie 1656 lui Dumitrașco i se spune staroste și pîrcălab de Tecuci (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 208, n. 412).

[55] În orașele unde existau cetăți și pîrcălabi domnești, șoltuzul și pîrgarii erau subordonați acestor dregători. În mărturiile pe care le dau pentru diverse schimbări de bunuri imobiliare, ei sînt citați după respectivii pîrcălabi. Vezi, de pildă, mărturia dată în martie 1588 de David și Bejan, pîrcălabi de Roman, Ionașco șoltuzul și 12 pîrgari din tîrgul Roman (AIIAI, 1970, p. 338). Despre această problemă vezi pe larg N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 366—383.

[56] Din documente nu rezultă prea clar care era numărul slujbașilor ce asigurau administrația județelor; documentele de scutiri fiscale acordate satelor unor mănăstiri sau ale unor boieri în secolul al XV-lea vorbesc adeseori despre sudeți (judecători), rabotnici, globnici sau alți boieri mari și mici „trimiși după milele și muncile domniei mele”, ceea ce dovedește că reprezentanții domniei ședeau în anumite centre sau curți, de unde erau trimiși în sate pentru perceperea dărilor sau muncilor cuvenite domniei.

Acești slujbași mărunți erau denumiți după darea pe care o strîngeau: dijmari, găletari, finari, vinăriceri etc. Curtenii respectivi îndeplineau, după nevoi, funcțiile amintite; întrucît dările nu se strîngeau toate în același timp, se înțelege că o slugă domnească putea fi găletar la vremea secerișului, finar la cositul finului sau vinăricer toamna, cînd se făcea vinul, purtînd la timpul respectiv numele dării pe care o percepea.

O dovadă concludentă a unei mai bune organizări teritoriale a Moldovei și a Țării Românești în secolul al XVI-lea o constituie apariția marilor vătăfi, comandanții curtenilor din ținuturi și județe și șefii administrației locale, problemă necunoscută lui A. D. Xenopol.

Primii mari vătăfi sînt amintiți în documentele Țării Românești în al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, iar în Moldova în timpul celei de a doua domnii a lui Petru Rareș. Începînd de la 1546, în ținuturile moldovene se poate urmări chiar succesiunea marilor vătăfi pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, cînd au fost înlocuiți cu căpitani de ținut. În aceste ținuturi sînt amintiți, de regulă, cîte doi mari vătăfi, așa cum în ținuturile care aveau cetăți (Hotin, Neamț, Roman) existau cîte doi pîrcălabi.

Este foarte posibil că, în Țara Românească, marii vătăfi să fi înlocuit pe sudeții din județe, amintiți încă în documentele de scutiri de la începutul secolului (pînă la 1526), și care, după apariția marilor vătăfi (1529), nu mai sînt pomeniți în aceste porunci de scutire, locul lor fiind ocupat de vătăfii cei mari și cei mici, subalternii primilor.

După cum reiese din documente, marii vătăfi îndeplineau în ținuturile și județele lor atribuții de ordin administrativ, fiscal, judecătoresc și militar, asemănător cu acelea ale staroștilor și pîrcălabilor. Dispunem de puține știri și nu îndeajuns de sigure cu privire la atribuțiile militare ale vătăfilor. Avînd în vedere faptul că, în *Cronica moldo-polonă*, vătăfii de ținut sînt numiți stegari, putem presupune că ei erau comandanții steagurilor din ținuturile ce conduceau, așa cum în ținuturile unde existau pîrcălabi, această funcție o îndeplineau dregătorii cu acest titlu. De altminteri, în această vreme atribuțiile militare erau îndeplinite de aceiași oameni care asigurau și administrația.

Din scutirile acordate unor mari stăpîni feudali la sfîrșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, în care este interzis întîi accesul marilor vătăfi, apoi al dăbilarilor, globnicilor și dușegubinarilor, rezultă că marii vătăfi îndeplineau diverse sarcini fiscale: scoteau satele la munci pentru domnie, luau cai de olac, „trăgeau” averea celor fugiți de bir pentru a despăgubi vistieria etc. Marii vătăfi asigurau apoi „poliția” internă a ținuturilor, prinzînd pe răufăcători, vegheau la păstrarea „ordinei” feudale etc.

[57] Opinie îndreptățită; *aceasta este diferența dintre statul feudal și statul modern, care are și atribuții de ordin public*. Totuși, nu se poate nega faptul că autoritatea centrală trebuia să ia uneori și măsuri de interes mai general, de pildă pentru repararea drumurilor sau construirea unor poduri. Astfel, locuitorii satului Călimănești-Vîlcea erau scutiți de dări „ca să taie ei cu ciocanul aceste pietre mari și să îndrepte drumul” care mergea spre m-reă Cozia, drum pe care se călătorea „cu mare nevoie și cu multă trudă” (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 105).

Un alt caz este acela al podului domnesc de la Mășani-Ialomîța, despre care se spune, la 16 sept. 1629, că „a fost făcut de megiașii din Văleni pentru mila și iertarea pe care le-au avut de la toți domnii pentru acest pod” (DRH, B, vol. XXII, p. 674). Deci domnia acorda scutiri de dări pentru construirea și întreținerea podurilor.

Măsuri speciale trebuiau luate cînd treceau prin țară oștile turcești, ca în anul 1689, cînd Constantin Brîncoveanu trimite doi boieri „să caute ca unde ar fi vad bun pre apa Argeșului, să facă pod pentru trecerea oștilor împărătești” (Radu Greceanu, *Istoria lui Constantin Basarab Brîncoveanu voevod*, ed. A. Ilieș, p. 73).

[58] Straja exista numai în Moldova, iar străjerii aveau menirea să păzească hotarele țării. Vezi N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 153—161. Prinderea răufăcătorilor intra în obligația locuitorilor care trebuiau să le ia urma; satul unde se pierdea această urmă era pasibil de pedeapsă. În această privință, locuitorii colaborau cu „oamenii armașului celui mare”, care duceau legați pe răufăcători la domnie. Vezi AIIAI, 1969, p. 166—167.

Cităm aici textul unui interesant document muntean din 10 sept. 1619, prin care Gavrii Movilă dă dreptul locuitorilor unor sate „să fie volnici cu cartea domniei mele și cu sluga domniei mele, anume Neagul portar, ca să umble și să caute de în sat în sat pe urma unor boi” furați, iar, „unde se vor înfunda urma acelor boi, să aibă a luare de în satul acela 5 boi” (DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 415).

[59] Este vorba de așa-numitul gîrdurărit, o amendă pe care o plăteau cei ce nu-și îngrădeau viile. Există o categorie de slujbași mărunți, numiți gîrdurari, care acționau în regiunile „pre unde sînt vii” și care trebuia „să caute de garduri pre unde vor fi stricate, să apuce (pe locuitori) să-și facă gardurile făr-de voia lor”. După cum rezultă dintr-o poruncă a lui C. Brîncoveanu din 1 ian. 1695, se plăteau 300 de bani pentru o vranîță deschisă, 52 de bani

pentru un pîrleaz neastupat, un taler pentru o groapă de boştină etc. Vezi *Anatefterul*, ed. D. C. Giurescu, în SMIM, V, 1962, p. 382—383.

[60] Despre dări vezi vol. II, p. 212—214 cu notele [106] și [165] de la p. 227 și 234 și C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II/2, p. 633—713.

Pentru a dovedi că birul se plătea după avere, vom cita un interesant document emis de cancelaria lui Radu Șerban la 21 iulie 1610, din care aflăm că: „*toți oamenii pe care i-a apucat creștarea (pe răboj) să plătească la bir pe avere și pe bucate*”. În acest scop, câțiva locuitori din Gârdești erau împuterniciți de domn „să le numere bucatele (celorlalți) . . . , să plătească la bir pe bucate”. (SMIM, V, 1962, p. 631). Ni se pare că documentul este deosebit de clar cu privire la modul cum se percepea birul, dare pe avere, nu pe cap de locuitor.

[61] Vinăriciul nu se plătea pe crișme; el constituia o obligație fiscală a locuitorilor care produceau vin și era de două feluri: vinărici domnesc, datorat domniei și vinărici boieresc sau otaștină, cuvenit stăpînului locului; quantumul său era de 1/10 (cel domnesc) sau 1/20

La 1779 se menționa: „obiceiul iaste, afară de vinăriciu domnesc, oricine are vii, ori pă meșii mănăstirești, cri boiercești, își dă otaștina pămîntului din 20 vedre una vadră cu vin” (*Acte judiciare din Țara Românească, 1775—1781*, p. 733). La 1628 se spunea însă că viile din Răzvad erau „dajnice cu vinărici, să dea din zece vedre o vadră, cum a fost legea veche” (DRH, B, vol. XXII, p. 284).

Darea pe crișme se numea crișmărit și a fost înființată în sec. XVIII.

[62] Ilișul era o dare pe cereale, asemănătoare cu găleata sau găletăritul. Vezi C. C. Giurescu, *Despre iliș* (RIR, 1937, p. 253—257); D. Prodan, *Despre „iliș” în Transilvania* (AIINC, 1939—1942, p. 361—272).

[63] Despre posadă vezi vol. II, p. 234, nota [166].

[64] Despre amenzi: gloabă, osluh, dușegubină, tretină, pripas, zavescă și ferfie vezi N. Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orînduirii feudale (secolele al XV-lea — al XVIII-lea)* (AIIAI, 1969, p. 159—174).

[65] Despre osluh (= neascultare) și pripas vezi P. P. Panaitescu, *Pripășari și „osluhari”* (SAI, 2, 1957, p. 57—66); Dan Bugeanu, *Observații asupra evoluției semantice a cuvîntului pripas în limba română* („Limba română”, 1969, nr. 1, p. 39—47).

[66] Despre originea termenului vezi B. P. Hasdeu, *Șugubeț și șugubină. Un rest din influența juridică a slavilor asupra limbii române* („Columna lui Traian”, 1882, p. 612—619).

Dușegubina sau șugubina era o amendă ce se plătea marelui vornic pentru călcarea moralei. Bărbații care erau reclamați de femeile cu care avuseseră legături sexuale erau datori să dovedească cu martori că nu sînt vinovați; în cazul în care nu o puteau face, erau obligați să plătească despăgubiri femeii cu care „gresiseră” și dușegubină marelui vornic (document din 30 iulie 1700, publicat în „Arhiva”, 1894, p. 552). La 1741 marele vornic încasa cîte 12 galbeni de „fata mare burdihoasă” (însărcinată) și 12 lei de la văduva care avusese relații cu un bărbat, la acești bani adăugîndu-se „ciubotele” încasatorilor. „Gloaba pîntecelui” — cum mai era numită amenda — era suportată de bărbați, femeile plătînd doar cîte doi galbeni ciubotele „pă obicei” (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 228—229 și 273—274). Cei care făceau „șugubină cu țigăncile boiercești, sau călugărești” erau globiți de stăpînul țiganului (*ibidem*, p. 96—97). „Oamenii bisericesti” care greșeau cu mirence erau globiți de proto-pop (*ibidem*, p. 273).

[67] Despre vătămani și atribuțiile lor — asemănătoare cu ale cnezilor și juzilor — vezi Al. Gonța, *Satul în Moldova medievală*, p. 136—140. Lucrarea trebuie utilizată cu precauție, deoarece cuprinde numeroase erori și exagerări. De pildă, autorul consideră că toate satele conduse de vătămani erau locuite de tătari; el citează ca nume de vătămani: Alexa, Căliman, Vasile, Procopie, Zlătarul etc., care numai tătari nu sînt. Am putea adăuga la numele de vătămani citate de Al. Gonța numeroase altele, amintite în zeci de documente, care dovedesc că vătămanii erau români, îndeplinind funcții similare cu cnezii și juzii: Anania, Gherman, Maxim, Samoil, Ștefan, Voinea etc. etc. (vezi indicele la DRH, A, vol. I—IV). *Originea străină a numelui unei instituții nu poate constitui în nici un caz o indicație că ea se aplica unor străini în țările române*; după o asemenea logică, cei care plăteau iliș sau dădeau cai de olac ar fi trebuit să fie și ei străini, în speță tătari, pentru că termenii sînt și ei de origine tătarască.

[67 bis] Fumăritul apare mai întîi sub numele de „galben de fum” la 6 april 1628, 1 iulie 1634, etc. (DRH, B, vol. XXII, p. 104 și vol. XXIV, p. 416), iar mai apoi cu numele simplu de „fum” (*ibidem*, XXV, p. 10). La 1822, la București se plătea fumărit pentru fiecare prăvălie sau circiumă mare cîte 5 taleri și 66 de bani anual. Separat, exista „fumăritul bălților”, dare plătită de locuitorii care pescuiau pentru nevoile proprii, nu și pentru comerț; în vremea domniei lui C. Brîncoveanu, se încasa de la toți locuitorii din regiunea bălților Dunării „după obicei, de pat cîte bani 72”. La 1822 scăzuse la 66 de bani. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului în România*, p. 282—283.

[68] Sulgiu nu era o dare „pe laptele vacilor”, ci o dare pentru vitele tăiate pe care o încasa slugerul, însărcinat cu aprovizionarea curții domnești cu carne. Vezi C. Stoide, *Despre sulgiu și ialoviță*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, Buc., 1944, p. 493—502 și Mihai Lazăr, *Date și sublinieri noi cu privire la „sulgiu” și „ialoviță” în Moldova secolelor XVI—XVIII* („Hierasus”, 1979, p. 131—140).

[69] Despre concedarea încasării dărilor marilor dregători — sursă importantă de venituri pentru aceștia — vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 143—147.

La rîndul lor, marii vistieri puteau încredința și ei strîngerea dărilor dintr-un ținut unor apropiați ai lor. La 14 ian. 1712 aflăm astfel că, în prima domnie a lui Mihai Racoviță, Enache, fiul lui Ștefan Scărlat armașul, s-a dus la Ion Palade mare vistier „și s-au rugat dumisali să-i dia vr-o slujbă, să-ș prindză ceva, fiind omul dumisali; deci dumnealui i-au dat cifertul pe mazili la ținutul Hîrlăului” (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 39—40).

[70] Vezi și cazurile citate de N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 183—184.

[71] Ilustrativ în acest sens este documentul din 16 sept. 1629, din care rezultă că birarii făceau abuzuri în timpul strîngerii birului în așa-numitele „scaune de bir”, unde ședeau în acest timp (DRH, B, vol. XXII, p. 675).

[72] Despre amenda numită ciubote vezi N. Stoicescu, *Treapdădul și ciubotele în secolele XVI—XVIII* („Studii”, 1969, nr. 2, p. 281—288).

[73] Bogdan nu era dregător domnesc, ci „sluga” lui Radu postelnicul, deci un pîrcălab de sat (DRH, B, vol. XI, p. 152).

[74] Vezi și numeroasele cazuri citate de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 148—150.

[75] Despre conducerea orașelor în evul mediu vezi amănunte la: Lia Lehr, *Organizarea administrativă a orașelor din Țara Românească în anii 1501—1650* („Studii”, 1956, nr. 2—3, p. 57—75); Paul Cernovodeanu, *Considerații privitoare la organizarea orașului București în secolele XVI—XVII* („București”, 1964, p. 159—176); D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)* (AIIAI, 1965, p. 178—194); N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. XVIII*, p. 318—386.

[76] Satele erau conduse de: juzi, cnezi, vornicei, vătămani și pîrcălabi. Pentru Moldova vezi Al. Gonța, *op. cit.*

[77] Textul exact al documentului este: „pe oricîți oameni ascultă de mitropolie să nu-i judece nici șoltuzii și nici pîrgarii, nici să nu ia gloabe de la ei, nici dregătorii tîrgului, nici pentru ceartă, nici pentru ziua sfîntului Ilie ” (DRH, A, vol. II, p. 104).

[78] Despre „oamenii buni și bătrîni” care judecau împreună cu șoltuzii și pîrgarii în primă instanță pricinile dintre tîrgoveți vezi *Istoria dreptului românesc*, I, Buc., 1980, p. 396—400 (par. *Justiția urbană*).

[79] Despre catastifele orașelor în care se înscriseră toate transferurile de proprietăți funciare din hotarul acestora vezi amănunte la N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, p. 361—364. Ele nu existau numai la Iași, cum susține Xenopol.

[80] Organele de conducere ale orașelor și satelor erau alese de locuitori. Vezi *Istoria dreptului românesc*, I, p. 312 și Al. Gonța, *op. cit.*, p. 386 și urm. În satele aservite, pîrcălabii și vorniceii erau numiți de obicei de stăpînii feudali (N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 417—418). Pentru Țara Românească vezi porunca dată de C. Brîncoveanu la 1696 m-rii Slobozia lui Enache „să pue egumenul rumân să fie pîrcălab, iar nu țigan” (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 364). Erau însă și cazuri cînd alegerea acestora era lăsată la voia sătenilor (Vezi DRH, A, vol. XIX, p. 352).

Ca reprezentanți ai stăpînilor, pîrcălabii satelor aservite exercitau asupra acestora cîrîngerea extraeconomică în numele stăpînului. De pildă, la 1632 Matei Basarab dă o poruncă unor rumâni ai lui Bunea Grădișteanu, amenințîndu-i „care nu va asculta, să fie volnic pîrcălabul lui să-l bată mult” (DRH, B, vol. XXIII, p. 434). Vezi și P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 190—193.

[81] Vezi Maria Beraru, *Biserica română și asistența publică pînă la Regulamentul Organic*, Buc., 1934; N. Iorga, *La continuation des hôpitaux byzantins par les hôpitaux roumains* (RHSEE, 1932, p. 395 și urm.); Simion Reli, *Medicina călugărească în trecutul românesc*, Cernăuți, 1934 (extras din „Candela”, 1934, nr. 11—12); Virgil Molin, *Date noi cu privire la trecutul instituțiilor pentru îngrijirea sănătății patronate de mănăstirea Neamț* (MM, 1964, nr. 5—6, p. 246—256); Nestor Vornicescu, *Îngrijirea sănătății în vechile noastre mănăstiri* (MO, 1968, nr. 1—2, p. 65—69) etc.

[82] Textul exact este: domnul dă „locului și lăcașului numit bolnița de la Simidreani ... și celor ce trăiesc în acest sfînt loc și încă și altui loc de binefacere care este în fața porților bisericii de la mănăstirea de la Arghiș, numit locul primitor de călători, ca să le fie pentru hrana fraților de la bolniță și a călătorilor din adăpostul de călători toată cășăria oricît se va alege din județul Pădureț” (DRH, B, vol. II, p. 418—419). Vezi N. Vătămanu, *Contribuții la istoricul bolniței de la Simidreani și al xenodochiului de la Argeș* (BOR, 1968, nr. 11—12, p. 1385—1389), care arată că adăpostul pentru călători a fost înființat după modelul xenodochiului bizantin.

După unele opinii, bolnița nu era un spital public, ci un loc de izolare al călugărilor din mănăstiri, motiv pentru care se clădea numai în preajma mănăstirilor (Cozia, Curtea de Argeș etc.). Vezi V. Manoliu, *Cu privire la presupusa bolniță de la Vodița*, în vol. *Din istoria medicinei românești și universale*, Buc., 1962, p. 59—63; N. Vătămanu, *Bolnițe și spitale* („Viața medicală”, 1964, p. 1471—1475); Petre Miroiu, *De la bolnița mănăstirească la spitalul organizat* (MO, 1971, nr. 5—6, p. 359—369).

Problema a fost dezbătută într-un simpozion cu titlul: *Semnificația medico-istorică a bolnițelor mănăstirești*, la care au luat parte V. Bologa, G. Brătescu, V. Manoliu și alții. Vezi MO, 1969, p. 681—704. Vezi și T. G. Bulat, *Biserica Moldovei și așezămintele spitalicești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (BOR, 1972, nr. 11—12, p. 1227—1237).

Dintr-un text din *Tipiconul Sf. Sava*, Iași, 1816, cap. 48, p. 55—56, reiese că în bolnițele mănăstirești erau îngrijiți atât monahii, cât și cei „streini ce vin cu boale grele și grabnică tămăduire cer”. Vezi MO, 1969, nr. 9—10, p. 699 și Antonie Plămădeală, *Biserica sluji-toare*, Sibiu, 1986, p. 162. La 12 april 1620 este amintită bolnița de la m-reă Golia făcută pentru „săracii calici” (Arh. St. Buc., m-reă Golia, II/5; trad. din sec. XVIII). Pe de altă parte, Cristina Ionescu și I. Romanescu, *Cîteva opinii despre rolul bolnițelor mănăstirești din Moldova* (MO, 1970, nr. 1—2, p. 47), au arătat că în arhivele din Iași se păstrează numeroase cereri de internare în bolnițe din partea unor mireni bolnavi.

[83] Este vorba de spitalul Colțea din București. Vezi vol. *Spitalul Colțea. Două sute șaptezeci și cinci de ani de existență*, Buc., 1979.

[84] Vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, p. 473—475, unde se arată că spitalul nu exista încă la 1 ian. 1757, cînd domnul Constantin Racoviță hotăra „să facă spitalie la mănăstiria noao ce din nou s-au zidit aice în orașul Iașilor”. Vezi și *200 de ani de la întemeierea așezămintelor spitalicești „Sf. Spiridon” din Iași* (BOR, 1957, nr. 1—2, p. 108—113).

MIȘCAREA INTELECTUALĂ

Par. 1. Limba slavonă și limba română

La nici un popor din Europa nu a fost mersul ideilor atît de împiedicat ca la acel al românilor. De la dispariția Daciei în noianul năvălirilor barbare, cînd se stinse facla culturii care începuse a străluci în provincia romană pînă în timpurile ce ne ating mai deaproape, poporul român s-a zvîrcolit mai cu deosebire în mișcări fizice, iar cele intelectuale frămîntară mai puțin decît toate a lui ființă [1].

Poporul român moștenise de la romani elementul de căpetenie din care se zămislise, limba sa neolatină și religia creștină, două pîrghii de cultură care, îmbinate, ar fi putut grăbi, îndată ce vremurile se mai liniștiră, reîndrumarea civilizației. Timpurile furtunoase ale năvălirilor aduse-seră însă, în afară de salvătăcirea deprinderilor, provocată prin o stare bîntuită și neașezată, și întemeierea unei înrîuriri străine statornice și trainice, care trebuia să dăuneze mult mai puternic spiritului român decît zdrobirea vieții sale civilizate de altădată. Dacă starea haotică produsă prin prăbușirea barbarilor asupra Daciei avuse de efect nimicirea vieții culturale trăită de daco-romani în țara lor [2], introducerea limbii slavone în biserica și statul român împiedică pentru secole îndelungate reînno-darea firului cultural, rupt prin violența năvălirii.

Predomnirea acestei limbi străine în forma principală de cultură a timpului, religia, începu îndată după căderea țărilor nord-dunărene sub stăpînirea <dominația> bulgarilor [3], și anume după ce acest popor însuși primi ritul slavon, introdus de Methodiu și Ciril, mai întîi în Moravia și apoi în biserica lui, cum am văzut-o aiurea, în timpul imperiului întîi al bulgarilor care dispăre de pe scena lumii în anul 1018.¹

Creștinismul roman fu suplantat cu violență prin acel bulgăresc [4] și de atunci înainte exprimarea gîndirii românești, în chipul trainic al scrierii, deveni slavonă. Limba latină, în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuințarea reflexivă a poporului român și el, în loc de a-și păstra comunitatea sa intelectuală cu popoarele latine ale Europei apusene din care făcea parte prin originea lui, intră în legătură prin forma cultului său, și în curînd prin aceea a întregii sale vieții culturale, cu popoarele slavone. El se apropie încă și mai mult de acestea, cînd, la 1054, despărțindu-se biserica ortodoxă de cea catolică, românii, ca unii ce profesau creștinismul bulgar <ortodox>, luară și ei parte cu ortodocșii contra creștinilor apuseni.

¹ Vol. I, p. 295 și urm.

De atunci și pînă pe la Matei Basarab și Vasile Lupu, forma superioară, adică scrisă a gîndirii românești, se rosti în limba slavonă; ca un munte zăcu această limbă străină pe întreaga comoară intelectuală a poporului român timp de aproape opt veacuri, înăbușind orice manifestare mai înaltă a cugetării, care, chiar dacă s-ar fi putut ivi, nu putea să se desfășoare [5].

Deși în sfera reflexivă, în păturile mai de sus ale societății, poporul românesc adoptase, silit de împrejurări, un organ de rostire străin, dînsul nu și-l însuși niciodată într-un chip viu, ci el rămase numai întins pe hîrtie, sau răsunînd din slujbele bisericești, ca un limbaj înțeles numai de acei ce le săvîrșeau și de puțini dintre închinători din clasa înaltă, boierii [6]. Graiul obișnuit rămase tot acel românesc, care se răsfirea nu numai pe buzele oamenilor neștiutori, ci și pe acele ale cărturarilor acelui timp, de îndată ce ei lăsau cartea din mîini spre a reintra în viața de toate zilele.

Poporul român a vorbit în toate epocile istoriei sale limba românească, deși stratul care reprezintă cultura în sînul lui a putut să se abată în deosebite timpuri de la această normă firească și să vorbească slavonește în timpul slavonismului, grecește în timpul grecismului și franțuzește în timpul predominării civilizației franceze.

Tot așa și poporul italian, cel francez și cel german, au vorbit totdeauna idiomul său propriu, cu toate că învățații dezbăteau gîndirea în grai și în scrisoare în limba latină cea moartă de demult și tot așa este și limba slavă din cărțile noastre bisericești. Greul poporului stă însă în acele straturi adînci care duc oarecum neconștiut și în chip mai mult vegetativ felul lor de a fi, și nu în pătura mult mai subțire a claselor înalte.

Pe cînd însă cărțile bisericești erau cu totul străine de sufletul poporului prin fondul și forma lor și cuprindeau în ele o limbă slavă influențată numai de textele originale grecești «din care fuseseră traduse», textele documentelor slavone, scrise de diecii noștri pentru afaceri interne ce priveau părțile ori chiar pe vodă erau expresiunea neapărată a noastră internă și se influențau de acest suflet românesc nu numai prin fondul ci și prin limba în care erau scrise, căci, în afară de formularul înțepenit al hrisoavelor, erau unele părți originale: aprecierea unei mărturii, numele locurilor, prețul vînzării, și alte multe, care erau concepute de dieci în mintea și graiul lor românesc și numai cît traduse în limba oficială a timpului [7]. De aceea se întîlnesc în documentele slavone ale țărilor române multe întorsături de fraze și forme gramaticale, multe cuvinte și mai ales nume proprii redată în spiritul și forma graiului poporan^{1bis}. «Așa, pentru a nu cita decît un caz din cele numeroase ce s-ar putea aduce, amintim hrisovul lui Ștefan cel Mare din 5 martie 1493 în care se reproduce în arătarea hotarului satului Sfeteanii (Tețcanii de astăzi din Bacău), scrise în slavonește cuvintele: gura Ardzului, vadul Neguțătorului, gura Călugăriței, lacul Puturos, obîrșia Slatinei.²»

Dacă însă limba slavonă a fost limba bisericească la noi în țară, de unde apoi s-a introdus în chip neapărat și în viața statului, poporul român trebuia să se slujească de limba lui națională nu numai în graiul comun, ci și în alte manifestări ale vieții sale intelectuale.

De cîte ori se cutremura în ființa lui cîte o coardă răsunătoare, o durere sau o veselie — în limba română, sigură ce avea pentru el roimă și

^{1bis} Vezi Gh. Ghibănescu, *Introducere la slovarul slavo-român*, în *Ispisoace și zapise*, III, 2, la sfîrșit.

² I. Fogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 7.

răsunet — își exprima el cugetările sale. De aceea poezia poporană și poveștile, din care una mulțamea simțămîntul, celelalte închipuirea, conțin uneori dovezile unei vechimi foarte adînci din viața românilor; adesea se întrevăd în ele răsunete care întrec nu numai perioada romană, ci și cea dacă, și ajung pînă la originile omenirii europene, în leagănul arilor. Acest fenomen nu este mai extraordinar la români decît la celelalte popoare ale Europei; el arată însă că închipuirea unui popor este întotdeauna deșteaptă, că inima lui totdeauna bate și că cele două forme ale rostirii sale, poezia și povestea, niciodată nu amorfesc.

Limbile ce s-au succedat pe pămîntul Daciei s-au prefăcut cu totul: cea scită, cea dacă, cea romană, cea slavonă și altele încă din care s-a făurit încetul cu încetul graiul românesc [8]. Comorile închipuirii și ale poeziei au rămas însă aceleași, schimbîndu-și numai vestmîntul și păstrînd în esența lor aceeași formă și același cuprins.

Dintre poeziile poporane care au un caracter vechi și care s-au transmis deci din gură în gură, prin limba cea încet și pe nesimțite transformată a locuitorilor stătători ai Daciei, amintim balada *Cucul și turturica*, precum și *Povestea numerelor* care, avîndu-și originea lor în Persia, au înaintat treptat pînă la malurile Dunării și mai departe încă pînă în apusul Europei³ [9].

Tot așa din vechime s-a păstrat în gura poporului legenda *Soarelui și a lunii*, în care soarele, îndrăgostindu-se de sora lui, Ileana Consinzana, vrea să o ieie de soție; Dumnezeu însă nu iartă să se facă o asemenea nelegiuire, ridică pe Ileana dinaintea chiar a altarului și o aruncă în ape, prefăcînd-o în mreană de aur. Soarele se lasă după ea înspre apus, coborîndu-se în mare, iar Dumnezeu, vîrînd mîna în valuri, apucă mreana și o repede în ceruri, prefăcînd-o în lună, poruncindu-le la amîndoi:

„Cu ochii să vă zăriți,
Dar să fiți tot despărțiți.
Zi și noapte plini de dor,
Arși de foc nestingător;
Vecinic să vă alungați,
Ceriul să cutreierați,
Lunile să luminați“.

Această frumoasă alegorie are învederat, cel puțin prin fondul ei și cu toată culoarea ei creștină, o origine antică. Este personificarea soarelui și a lunii, Apolon și Diana, ceea ce se vede chiar și din faptul că soarele este arătat că-și obosește caii cutreierînd cerul și pămîntul.

Tot în acele timpuri îndepărtate ne strămută și bala lui *Erculean*, căpitan rîmlean, care descopere „pe Cerna în sus, pe sora cea mai mică și mai sălbatică” ce sta ascunsă în stîncă, izvoarele întăritoare și dătătoare de sănătate de la Mehadia (Băile Herculane), care se știe că pe timpul romanilor purtau numele de apele lui Hercule.

Tot rămășițe din antichitatea clasică combinate cu elemente noi ne înfățișează *Colindele* (de la Calendae) [10], mai ales cea de Anul Nou care începe cu versurile:

„S-a sculat mai an
Bădica Traian”.

De asemenea acele cu refrenul neînțeleș: *Ler o Ler, Doamne Ler*, în care se invocă poate larii romani, mai curînd însă împăratul Aurelian. Tot așa de vechi sînt cîntecul stelei, vicleimul, care se referă la timpurile

³ Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, 1879, apendice.

primitive ale vieții creștinilor, și jocul călușarilor, moștenit de la romani (colisalii).

Contemporană sau puțin posterioară descălecării este minunata baladă *Miorița*, cea mai frumoasă creațiune poetică a minții românești [11]. Se vorbește în ea de trei păstori: unul moldovean, unul ungurean și unul *vrincean*. Acest de pe urmă termen arată că pe vremea când a fost alcătuită balada, Vrancea sau ținutul Putnei nu fusese încă alipit de Moldova sub Ștefan cel Mare (1475), deoarece se vede o dușmănie între cei trei ciobani, arătați ca aparținând unor țări deosebite [12].

Multe din doinele haiducești [13], precum *Mihu copilul*, *Toma Alimoș*, *Vidra*, *Român Gruie Grozovan* și altele, pot să-și aibă originea lor în această epocă plină de bîntuieli, putînd da naștere la asemenea ființe care disprețuiau legile cele de toți încălcate și-și croiau un trai bazat pe voinicie, apărut de paloș și tăinuit la umbra codrilor. Fiindcă însă aceeași stare se menține și în perioada următoare, cele mai multe din ele au împrumutat și elemente mai noi, care le modernizează, apropiindu-le de noi.

În partea de jos a poporului întîlnim deci limba română nu numai ca vorbită, dar încă și slujind drept organ de rostire a frumosului.

În sferele superioare, această limbă, cu toate că slujea și aici de instrument firesc și normal al arătării gîndurilor, totuși pentru unele părți ale cugetării, și anume toate acelea care cereau o cunoștință de carte, era înlocuită cu limba slavonă. Aceasta predomină exclusiv în slujba bisericească și în cancelariile domnești; de aceea toate cărțile ce se întrebuițau în biserică în veacurile al XIII-lea, al XIV-lea, al XV-lea și cea mai mare parte din al XVI-lea sînt scrise în limba slavonă; toate documentele ce ne-au rămas din aceste veacuri sînt redactate în aceeași limbă.⁴ [14]

Cunoștința limbii slavone exista și la românii de peste munți, unde ea era răspîndită înainte încă de descălecarea țărilor române, fiind întrebuițată nu numai în relațiile private, ci și în acele oficiale, pe la curțile voievozilor principatelor <voivodatelor> române ce le-am întîlnit în țările de dincolo de Carpați. Tot așa va fi fost ea cunoscută și la curțile voievozilor din Muntenia anteriori descălecării, precum la cea a lui Seneslau, Lytuon <Litovoi>, adică banul Basarab care ieși înaintea tătarilor [15], precum și la micile state ce existau prin Moldova, în Vrancea, Cîmpulung și Chigheci. Dovadă că lucrul trebuie să fie astfel este împrejurarea că cele mai vechi documente din țările române sînt redactate în această limbă; așa cel al lui Dan din 1385, hrisoavele lui Mircea cel Mare, al lui Roman-Vodă și fără îndoială și acel al lui Radu Negru din 1292, amintit de actele posterioare.

Întrucît cele mai vechi documente întîlnite sînt toate slavone, nu avem nici un motiv de a ne îndoii că ele să nu fi fost, chiar de la începutul înjghebării vieții de stat la poporul românesc, redactate în această limbă, care început știm că s-a făcut sub înrîurirea slavo-bulgară. Care va fi fost limba scrisă înainte de întemeierea vieții de stat la români nu se poate dovedi documental; atîta se poate însă susține, din exprimarea noțiunilor referitoare la scriere cu termeni de origine latină și mai ales din cuvîntul *Sfînta Scriptură*, că limba latină a fost cunoscută de daco-romani și după părăsirea Daciei și ca limba scrisă [16].

⁴ Documentul românesc din 1525 al lui Ștefăniță („Arhiva istorică”, I, 1, p. 57) este învderat fals, ceea ce se recunoaște: 1) din limba lui foarte asemănătoare cu aceea a cronicii lui Huru; 2) din faptul că tăgăduiește străinilor, și anume armenilor și grecilor, dreptul de a cumpăra case și vii, ceea ce vom vedea că era învoit de obiceiul pămîntului. Vezi vol. IV. [În DIR, A, veac XVI, vol. I, nu este].

Limba oficială [de cancelarie] urmînd însă întotdeauna celei bisericești, trebuie admis că scrierile religioase slavone vor fi precedat în sînul poporului român documentele private și oficiale. Primele manuscrise ale cărților stinte vor fi fost introduse din părțile unde se zămislise forma cultului slavon și numai cît mai tîrziu se vor fi scris de acestea și prin mănăstirile țării [17]. Astfel, întîlnim manuscrise slavone alcătuite în mănăstirile românești: o Evanghelie scrisă în 1404 de popa Nicodim sîrbul, întemeietorul mai multor mănăstiri muntene⁵. În mănăstirea Neamțului găsim, de asemenea, între anii 1425 și 1445, mai multe manuscrise, precum un Zbornic, un Mărgărint, un Minei în două volumuri și un Scărilor⁶.

Pe timpul lui Radu Paisie, în 1537, găsim un Tetravanghel care începuse a fi scris de un meșter caligraf la mănăstirea Bistrița, în Țara Muntenească, dar, întîmplîndu-i-se moarte înainte de săvîrșirea lucrării, egumenul Mihail, ieromonahul numitei mănăstiri, neputînd găsi în țară alt meșter destoinic în știința pe atunci atît de rară a scrierii frumoase, încredințează manuscrisul unui călugăr din Muntele Athos, care îl și ia cu sine în Sfîntul Munte și-l isprăvește acolo.⁷

Cu toate acestea, deși caligrafii erau așa de rari în Țara Muntenească, tipărirea cărților slavone pare a se fi introdus în ea îndestul de timpuriu, mai curînd decît în alte părți ale Europei răsăritene. Astfel, încă pe timpul lui Mihnea cel Rău, 1507<1508>—1510, și pe acel al lui Neagoe Basarab, 1512—1521, întîlnim în Muntenia o Liturghie și un Tetravanghel tipărite cu o îngrijire și un lux deosebit [18].

Ambele aceste tipăriri, deși poartă în caracterele în care sînt făcute semnul învederat al originii venețiene, totuși par a fi fost tipărite în Muntenia, deoarece înonoțită pusă la sfîrșitu celei dintîi, a Liturghiei, se spune că „s-a săvîrșit această care din porunca întru Hristos Dumnezeu bine credinciosului și de Dumnezeu păzitul și prea luminatul domnitor, Io Mihnea, marele voievod a toată Țara Românească și părților de peste Dunăre, <munți> fiul marelui Vlad-Voievod, în anul dintîi al domniei sale, ostenindu-se și smeritul monah și preot Macarie, în anul 7016 (1508) luna noiembrie 1 zi”; iar un adaos la sfîrșitul Tetravanghelului arată că „cu porunca domnului Io Basarab marele voievod, eu, întru Hristos rob, preotul Macarie am ostenit pentru aceasta și am săvîrșit cartea în anul 7020 [1512], luna iunie 25 zile”.

Astfel de arătări par a exclude puțința ca aceste cărți să fi fost tipărite în Veneția, cu toate că și aicea era o tipografie slavonă, înființată în 1519 de un nobil slavon din Podgorița în Albania, voievodul Bojidar Vukovici de Giurik, căci vine greu de admis că preotul Macarie, care se arată ca meșterul tiparnic ce a lucrat cărțile din ordin domnesc, să fi fost lucrător într-o tipografie așezată tocmai în republica Adriaticei. Acest Macarie lucrase însă la tipărirea de cărți slavone cu cîțiva ani mai înainte de a veni în Muntenia, în Zenta și Cetinje, capitala Muntenegrului,

⁵ Se află la Muzeul [de artă] din București. [Vezi Ion Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească. Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în „Romano-slavica”, XIII, 1966, p. 203—221].

⁶ Melchisedek, *Catalogul manuscriptelor mănăstirii Neamțului*. [Catalog de cărțile sîrbești și rusești manuscrise vechi ce se află în biblioteca sfintei mănăstiri Neamțului, precum și de cuprinderea lor și de însemnările istorice ce se găsesc în ele], în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, [1884], p. 141—143.

⁷ Vezi introducerea la acest Tetraevanghel reproducă de Al. I. Odobescu în articolul său, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița*, în „Revista română”, I, 1861, p. 732. [Vezi și *Opere*, vol. II, ed. Minerva, 1908, p. 1—10 și *Opere*, II, Buc., 1967, p. 110—173, 538—557]. Compară Emile Picot, *Coup d'oeil*.

unde-l întâlnim între anii 1453—1455. Este mult mai probabil că el își strămutase activitatea sa în Muntenia decât în Veneția⁸, aceasta cu atât mai mult că tot pe atunci, ceva înainte de 1508, se strămuta în Muntenia din Serbia, care căzuse sub turci, călugărul Maxim, care mai pe urmă devine mitropolit în Muntenia. Este de primit că el va fi adus și pe ucenicul său Macarie «tipograful cu dînsul».⁹[19].

În decursul veacului al XVI-lea se găsesc apoi tipărite în răstimpuri și alte cărți slavone în Muntenia, precum un Apostol și un Octoih în Țîrgoviște, tot din ordinul lui Mihnea-Vodă. În afară de aceste două cărți, s-a mai tipărit în 1510 alt Octoih și un al treilea în 1535, un Molitfenic în 1545 tipărit de călugărul Moise din porunca lui Petru-Voievod, carte arătată anume ca tipărită în Țîrgoviște, un Apostol din același oraș, în 1547, de Dimitrie [Liubavici] logofătul, nepotul lui Bojidar [Vukovici], tipograful muntenegrean <de fapt, voievod sîrb>, de pe timpul lui Mircea Ciobanul; un Triod în 1550, un Sbornic tipărit de Coresi în 1568, un al patrulea Octoih în 1574 și un Triod din 1578, ambele aceste de pe urmă cărți căzînd împreună cu începutul tipăriturilor românești¹⁰ [20].

Limba slavonă se menținu mult în țările române și vom vedea mai tîrziu cum și prin ce împrejurări ea pierdu dominarea pe care la început o avea aproape exclusiv asupra spiritelor.

Alături cu limba slavonă apare și cea română, chiar în scriere, deși numai ca excepții lîngă regula generală care era slavonismul. Limba română trebuia să fi fost întrebuințată încă din timpuri foarte adînci la scrierea unor acte private, cînd se întîmpla să nu fie la îndemîină vreun pisar slavon. Cel mai vechi text românesc de acest fel este o scrisoare din 1521 a lui Neacșu din Cîmpulung către judele Brașovului, Hanăș Begner <Johannes Benkner>, în care scrisoare boierul <negustorul> muntean dă mai multe știri asupra turcilor. Textul românesc este pretutindeni amestecat cu cuvinte slavone și caracterul limbii e mai arhaic decât acel al documentelor noi românești¹¹.

Al doilea text, cu 50 de ani mai nou, este o însemnare făcută în 1571 pe o Psaltire, care arată această carte ca dată unei biserici [din Galați] de vornicul Radu și legată de un meșter cu cheltuiala uneia Tămășoia grecoaia, „ca să aibă și ea pomeană.”¹²

De la acea dată înapoi se întîlnesc îndestul de des acte private și scrisori românești [21], pe lîngă altele scrise în limba slavonă. Între altele, cităm una foarte interesantă și prin cuprinsul ei a unui Mogîldea [Cocrișel], moldovean, care, luat prins de Mihai Viteazul la Hotin cînd cu

⁸ Asupra întregii acestei întrebări vezi Odobescu, în „Revista română”, I, [1861]. La p. 815 Odobescu spune că s-au găsit în mănăstirea Bistrița 7 exemplare din Liturghierul din 1508, dar nici o dovadă că această carte s-a tipărit în țară.

⁹ Mai sus vol. II, p. 385. Vezi și I. Bianu, *Din cărțile vechi*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 177.

¹⁰ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească [veche]*, I, p. 1 și urm.; Hasdeu, în „Traian”, 1869, p. 72 și 80.

¹¹ Publicată de N. Iorga în Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 843, cu litere latine; Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române [cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XVI]*, Buc., 1905], p. 25, cu litere chirilice. Reproducem o frază: „I pac (= și iar) dau știre domniei tale [za] (= pentru) lucrul turcilor cum am auzit eu că împăratul au ieșit den Sofia și altminterelea <aimintrea> nu e și se-au dus [în sus] pre Dunăre” [DRH, B, vol. II, p. 402].

¹² Noi înșine am aflat în arhiva [m-rii] Sf. Spiridon din Iași un zăpis de cumpărătură ce poartă pe el data foarte clar însemnată de 7031—1523. Totuși, după limba și caracterul întreg al documentului, bănuim că în însemnarea slavonă a datei se va fi uitat un p sau 100, ceea ce coboară data documentului la 1623. Vezi și O. Densusșianu, *Istoria limbii și a literaturii române*, Iași, 1875, p. 76, nota 137. Mai sînt niște scrisori ale lui Petru Șchiopul (1574—1591).

expediția lui din Moldova, slujise în oștirea eroului muntean, fusese iarăși prins de leși <sași> după Mirăslău și aruncat în temniță, de unde scrie în 1601 <1600> o scrisoare disperată tatălui său Simion <Spiridon> Mogîldea vornicul și mamei lui, Costanda, în care se roagă, „ca lui Dumnezeu din ceruri <den ceriu> să nevoiți să mă scoateți lângă voi în țară creștină, [...] că eu dzac în temniță de [mă] mănîncă lutul și piatre <păduchii> ... Deci [iară] mă rog domilor voastre să nu mă zăboviț aice, ce să mă scoateț, măcar numai de aș presi (sic) cu trupul, însă să mor <încă să ies>, în țară, să nu <că io> mor de dorul vostru, că <și> îmbătrînescu și am făcut și o barbă pînă la <în> brîu [...]”. Și sîntu numai cu cămașa.”¹³

De la veacul al XVII-lea înainte, cele românești devin regula, pe cînd limba slavonă începe a cădea în neîntrebuințare. Ea se menține cu cea mai mare stăruință în documentele oficiale. Chiar în documentele scrise românește se văd adeseori începutul și sfîrșitul concepute în slavonește: „Io Bogdan, gospodar Zemli Moldavskoi”. În inscripții se întîlnește uneori cîte un cuvînt slavonesc; așa în cea de la biserica din Gherghița: „și o au rădicat robul lui Dumnezeu Neagul sin Lepădat ot Gherghița i jupanița ego (și jupînița lui) Boba, vă leat (în anul) 7183 (1675)” ...^{13bis}

Astfel, cele dintîi hrisoave domnești în limba română nu datează decît de la începutul veacului al XVII-lea. Mai întîi se întîlnesc niște însemnări românești adause de domni în josul uricelor slavone; astfel aceea pentru reîntoarcerea satului Surlanul <Sularul> către moșnenii de la care fusese confiscat, făcută în românește de Mihai Viteazul¹⁴. Tot de asemenea, întîlnim în josul actului prin care Constantin Movilă hărăzește satul Vînătorii postelnicului Dumitrachi Chiriță o întărire scrisă de însăși mîna domnului, în cuprinderea: „cine va vrea să strice darea și miluirea noastră, acela să fie neiertat de Dumnezeu.”¹⁵

Cele dintîi documente redactate în întregul lor în limba română pornesc de la Simion Movilă, ca domn în Muntenia, în decursul anilor 1600—1602; din acest scurt răstimp ne-au rămas de la dînsul vreo 5 documente, toate scrise în limba română și conținînd deosebite danii făcute de el. Ne-au mai rămas două documente de la două domnițe, tot din familia Movileștilor, unul de la Margareta <Marghita>, văduva lui Simion Movilă, din anul 1608, prin care înștiințează pe membrii municipalității din Piatra că doi butnari și doi puntași din acel tîrg au scutire de la domnie de orice angării, și altul din 1615 de la Elisabeta, doamna (răposatului) Ieremia-Voievod, prin care întărește pîrcălabului Alexa Musteață satul Iurcenii, dăruit lui de Maria, muma bărbatului ei.¹⁶

Tot din acest timp avem o scrisoare a boierilor munteni, partizanii lui Simion Movilă pribegiți în Moldova la curtea lui Ieremia Movilă, către comisarii împărătești din Ardeal, scrisă în românește în anul 1604¹⁷.

¹³ N. Iorga, *Doc[umente românești din arhivele] Bistriței [Scrisori domnești și scrisori private]*, I, p. 7 [Vezi și A. Mareș *Documente din sec. XVI*, p. 206—207].

^{13 bis} N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*. II, p. 4. [Este vorba de o cruce de piatră, nu de o biserică.]

¹⁴ Vezi acest volum, p. 294—296.

¹⁵ Document din 1608 (Arhiva istorică”, I, 1, p. 16).

Inventarul actelor din Cracovia spune că s-ar fi aflat în arhivele orașului: „Imperatoris Turcarum salvus conductus mercatoribus Poloniae *idiomate Valahico scriptus anno 1464*” („Arhiva istorică”, II, p. 60). Documentul, fiind pierdut, nu știm ce va fi conținut. Despre o corespondență română din secolul al XVI-lea avem o dovadă în faptul că în *Socotelile orașului Sibiu* apare pe la 1544 unul *Philippus Pictor* ca: „dolmatsch und schreiber walachischer Briefe” („Korespondenzblatt des Vereins für sibenbürgische Landeskunde”, 1881, nr. 1). [21].

¹⁶ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 70 și 128. [DIR, A, veac. XVII, vol. III, p. 193.]

¹⁷ Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 405.

Acest început însă nu este hotărîtor ; documentele slavone reapar mai târziu, amestecate cu cele române pînă în veacul al XVIII-lea, și chiar cele române poartă, mult timp după ce limba română pătrunde desăvîrșit în cancelarii, la începutul și sfîrșitul lor cîteva cuvinte slavone care păreau că le dă ceva sărbătoreasc și sacramental¹⁸.

În afară de aceste acte românești rămase în ființă, sînt pomenite mai multe altele care s-au pierdut. Așa Dogiel ne vorbește de niște scrisori de închinare ale palatinilor <domnilor> Moldovei din veacul al XV-lea scrise românește (*scriptae sunt lingua valachicae*), pe care, neînțelegîndu-le, a dat numai rezumatul lor, după inventarul documentelor din Cracovia. Același inventar mai pomeneste și de salvconductul dat de Ștefan cel Mare neguțătorilor poloni, în anul 1464, care era scris românește (*idiomate valachico scriptus*). În arhivele Galiției se afla, între altele, din veacul al XV-lea un document românesc din anul 1410, tratatul comercial al lui Mircea cel Bătrîn cu Vladislav Iaghello. Jurămîntul de închinare al lui Ștefan cel Mare către Cazimir din 1484 <1485> în textul lui latin poartă adnotarea că fusese tradus din limba moldovenească <română>¹⁹ [22].

Limba română, pe care am văzut-o că nu încetase niciodată de a fi organul de rostire al poporului român necărturar, pătrunsese cu încetul din nevoile private în cancelariile domnești. Pricina acestei introduceri este ușor de înțeles. Am văzut că domnii cînd puneau cîte o însemnare autografă pe un document o scriau în românește, pentru că nu știau limba slavonă [24].

Cunoscătorii limbii slavice se răreau însă neconținut. Această împușinare a lor se vede mai ales din faptul că, pe cînd în vremurile mai vechi se găsesc chiar zapisele private scrise în mare parte în slavonește, cu timpul această limbă este tot mai mult părăsită și înlocuită cu limba română, care era mai la îndemîna tuturor scriitorilor. Cu timpul se va fi micșorat așa de tare numărul pisarilor slavoni, încît ei vor fi început a lipsi și din cancelariile domnești și domnii fură nevoiți a pune să-și scrie documentele în românește²⁰.

Cînd se întîmpla cîte un cunoscător de carte slavonă, limba documentelor relua vechiul ei caracter, care era iarăși părăsit de îndată ce slavistul lipsea din cancelarii. Astfel se explică șovăirea de la început între slavonism și românism în documentele secolului al XVII-lea pînă ce, în al XVIII-lea, limba românească începe a predomini într-un chip aproape exclusiv.

Cît despre limba latină, ea era întrebuințată în corespondența cu Ungaria, Polonia și țările Apusului. Dieci de latinie trebuie să fi fost totdeauna prin țările române și aceștia trebuie să fi fost români, sau în orice caz să fi știut românește pentru a se înțelege cu domnul și cu boie-

¹⁸ Documentele românești încep totdeauna cu „Io Bojiu milostiu N. Voevod i gospodar zemli Moldavskoi” (sau Ungrovlahiskoi) ; iar sfîrșitul este totdeauna slavon : „Sam gospodin veleal” și cu data în aceeași limbă.

¹⁹ Citate împreună cu izvoarele de Ilie Bărbulescu, *Calvinismul și începutul de a scrie românește*, în „Conv. literare” XXXVI, 1900, p. 872 și urm. [Apărut și separat cu titlul : *Cercetări istorico-filologice I. Calvinismul și începutul de-a se scrie românește. II. Slavonismul și introducerea limbii române III. Doc. lui Radu Vv. către brașoveni, rîjnoveni și vameșul Alexandru*, Buc., 1900].

²⁰ Iată pricina simplă și rațională care făcu pe Simion Movilă a-și redacta documentele în românește. [Vezi DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 4—5, 16, 17—18 etc.]. Hasdeu, *Cuvenete den bătrîni*, II, p. 105, crede că opoziția *democraticului* Simion contra *aristocraticului* Mihai Viteazul aduse această schimbare. Se știe că după Tocilescu, dimpotrivă, Mihai Viteazul avea simțăminte *democratice*. Vezi acest volum, p. 296. Oare pe care din aceste autorități să credem noi în această îmbrăcare a trecutului cu ideile și concepțiile noastre ? [23]

Vom explica în vol. IV mai pe larg pricinile decăderii slavonismului.

rii asupra întocmirii actelor. Apoi chiar din felul cum sînt scrise aceste acte se văd că ele erau concepute de minți românești. Așa, bunăoară, într-o scrisoare a unui pretendent Basarab către brașoveni, din 1459, găsim rostiri românești traduse din cuvînt în cuvînt în latinește. Bunăoară, „unde est vobis grave” (= unde vă este greu); „debitis in brevis intimare” (= trebuie să arătați în scurt); „quantas videtis quod possitis tenere” (= veți vedea cît veți putea ținea). Aiurea întîlnim „pro idiomate adipisendi” (= pentru a lua limbă). În alt doc[ument], din 1479, citim „ligant nos quasi in cellum” (= ne leagă ca în oțel). Altă dată, în 1511, „faciant quemadmodum sciunt” (= să facă cum știu)²¹.

Pe lîngă acestea, scrisorile latinești ieșite din cancelariile românești sînt adeseori foarte rău alcătuite, încît se vede că diecii români o stăpîneau slab. În o scrisoare a lui Gheorghe Ștefan către Ioan Kémeny, general ungar ce-i ajutase la dobîndirea domniei, Ștefan se roagă „să ne ierți că nu scrim latinește pentru neștiința pisarilor ce-i avem de limba noastră, pentru că se întîmplă de nu pot înțelege lucrul bine”²².

«Acești dieci de latinie, care trebuiau să știe și românește pentru a fi întrebuințați în cancelariile domnești, erau cei mai mulți români de peste munți care învățau latinește în școlile de acolo»²³.

Par. 2. Cărțile bisericești române

Poporul român fusese din vechime deprins a se ruga într-o limbă înțeleasă către Dumnezeu. Pe cînd el vorbea încă latinește, avea cărțile lui sfinte, scrise în această limbă, dovadă termenul de *Sînta Scriptură*. El nu se putea mulțami deci numai cu limba slavonă ca organ de cugere religioasă și de aceea, alătura cu cărțile slavone impuse românilor prin stăpînirea bulgară* se vor fi menținut în toate timpurile și cărți scrise *pe înțeles*, adică în limba vorbită de poporul român, care însă nu vor fi fost întrebuințate decît prin excepțiune în slujba bisericească și vor fi fost cetite numai de acei doritori de a cunoaște prin ei înșiși obiectul credinței lor. Asemene trebuință fiind totdeauna simțită de poporul românesc, întîlnim la el cărți de religie scrise în limba din vremuri îndestul de vechi, alătura de cele slavone.

Cele dintîi texte de acest fel cunoscute pînă acum sînt: acel al *Faptelor Apostolilor*, conținut în manuscriptul de la Voroneț, și acel al *Psaltirei scheeane*²⁴ [26]. Limba acestor texte are un caracter mai arhaic decît al tuturor celorlalte cunoscute cu siguranță ca aparținînd jumătății a doua a veacului al XVI-lea și ele vor fi fost scrise pe la începutul acestui veac, poate chiar pe la sfîrșitul celui anterior. Aceste texte sînt traduse din slavonește, și anume în Transilvania, după cum se poate vedea după unii termeni ungurești particulari graiului român de peste munți: a *felelui* (a da răspuns), de la fefelni (a răspunde); a *băsădui* (a grăi), de la beszed

²¹ 1459 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 51); 1479 (*ibidem*, p. 104); 1511 (*ibidem*, p. 210).

²² Reproduse de N. Iorga, în „Conv. literare”, XXXIV, 1900, p. 928 și în *Studii și documente*, IV, p. 241.

²³ «Vezi, bunăoară, scrioarea lui Ioan Petrovay din Maramureș către bistrițeni pentru trimiterea la învățătură latinească a unui copil de român la școlile de la ei, 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 882). »

* Adoptarea limbii slave nu are nici o legătură cu dominația bulgară.

²⁴ I. G. Sbierea, *Codicele Voronețean*. [Cu vocabulariu și studiu asupra lui], Cernăuți, 1885; *Psaltirea Scheiană* (1482), publicată de I. Bianu, București, 1889.

(vorbă); a *gilălui* (a rîvni), de la *gyölöl* (a urî); a *izecleni* (a se învîrtoşa), de la *ezül* (a se încheia întruna).

Tot la o origine dincolo de munţi ne duce o altă particularitate a limbii acestor manuscrise, anume fenomenul *rotacismului* [27], pe care-l prezintă într-un grad foarte pronunţat. În multe cuvinte, şi mai ales între două vocale, consoana *n* este prefăcută în *r*. Aşa, de exemplu, găsim *bire* în loc de *bine*, *adura* în loc de *aduna*, *giurele* în loc de *giunele*, *înţelepciorea* în loc de *înţelepciunea*, *oamerii* în loc de *oamenii*, *marginire* în loc de *marginie*, uneori înfăţişînd pe *n* combinat cu *r*, precum în *bunrălate* în loc de *bunătate*, *înărălţimea* în loc de *înălţimea*, *plinru* în loc de *plin* etc.

Fenomenul rotacismului se întâlneşte mai mult sau mai puţin în limbile acelea ce stau în legătură cu vechea limbă a tracilor, cu deosebire în dialectul toscic din limba albaneză şi dintre dialectele române cel istriian îl înfăţişează de asemenea foarte des; mai rar celelalte două: macedo şi daco-român. În acesta de pe urmă se întâlnesc îndeobşte numai urme ale unui atare fenomen. Astfel, la prefacerea cuvintelor latine în române găsim uneori pe *n* prefăcut în *r*, precum *raţă* = *anas* (pronunţat şi astăzi în împrejurimile Slănicului din Muntenia *naţă*); *mărunt* = *minutus* (şi *mănunt*, *amănunţimi*); *cărunt* = *canulus*; *fereastră* = *fenestra*; *pără* = *penes* (pînă). În documentele mai vechi încă şi altele din care astăzi *r* a dispărut, fiind înlocuit statornic cu *n*. Aşa într-un hrisov de la Petru-Vodă, din 12 august 1453, se găseşte numit satul, cunoscut de altfel cu numele de *Fîntînele*, cu *r* în loc de *n*, *Fîntîrele*, şi numele propriu Geamăn scris cu *r*, *Geamăr*. Un document de la Ştefan cel Mare, din 1489, vorbeşte despre nişte hotare care s-ar întinde până la siliştea lui *Radu sîrbul* şi pînă la acea a lui *Bodea rumârul*, în loc de *rumânul*. Un document mai nou, din 1644, conţine *nimeri* în loc de *nimeni*²⁵.

Dacă însă fenomenul rotacismului este astăzi o excepţie în graiul obşteasc al poporului român de la nordul Dunării, există o regiune în cuprinsul vechii Dacii unde el trăieşte încă în toată floarea lui, anume într-un district din munţii Bihorului, la apusul Transilvaniei, locuit de moţi, cuprinzînd Măhaciul şi alte cîteva sate învecinate, precum: Muncelul, Ormenişul, Dumbrăul, Highişul. Şi astăzi se găseşte în cătunele mai adăpostite, pe Bistra în sus, înlăuntrul munţilor, rotacismul încă în deplină întrebuinţare şi s-au putut aduna aproape 300 de cuvinte în care *n* este sistematic înlocuit cu *r*, din care cităm ca cele mai caracteristice pe următoarele: *adura* = *aduna*, *agorisire* = *agonisire*, *alură* = *alună*, *bur* şi *burătate* = *bun*, *ciră* = *cină*, *cremere* = *cremene*, *dumirica* = *duminica*, *fîr* = *fîn*, *furingire* = *funingine*, *găiră* = *găină*, *hairă* = *haină*, *jupîr* = *jupîn*, *lură* = *lună*, *mărîncă* = *mănîncă*, *mirurat* = *minunat*²⁶.

Două sînt deci insulele româneşti ce au păstrat pînă astăzi fenomenul arătat, care în timpuri vechi va fi fost mult mai obşteşte răspîndit: una înconjurată de slavi şi italieni, românii istrieni; alta, deşi aflătoare în plină

²⁵ Ion Maiorescu, *Vocabularul istriano-român*, în „Conv. literare”, VII, p. 402 şi urm.; Hasdeu, *Cuvinte den bătrîni*, I, p. 8 şi urm.; G. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 2, p. 70.

²⁶ Teofil Frîncu şi Gheorghe Candrea, *Rotacismul la moţi şi istrieni*, Bucureşti, 1886, p. 29 şi urm. sau lucrarea mai întinsă a aceloraşi autori intitulată: *Românii din Munţii Apuseni*, Bucureşti, 1888, p. 85.

Găsim rotacisme în cîteva scrisori păstrate în arhivele Bistriţei provenite de la nişte locuri din Transilvania de sus, din Bistriţa însăşi, din Maramureş, din Suciul de Sus şi în care scrisori întîlnim cuvinte ca: *închirăcioare*, *oamerii*, *mîre* (N. Iorga, *Doc. Bistriţei*, I, p. 1, 2, 29 şi *Studii şi documente*, IV, p. 17). «Acestea s-ar putea explica prin aceea că ar proveni de la indivizi originari din regiunile rotacizante.» Tot aşa se întâlnesc rotacisme într-o scrisoare a egumenului mînăstirii Voroneţ dintre 1619–1630 către birăul de Bistriţa: *spure* în loc de *spune* (N. Iorga, *Doc. Bistriţei*, I, p. 31). «Poate că aici avem a face cu o tradiţie voroneţeană.»

apă românească, totuși izolată de atingerea mai vie cu restul neamului, prin așezarea ei în munți înalți, despărțiți de restul lumii prin păduri neștrăbătute, adăposturile firești ale românilor din timpul năvălirilor barbare. Că numai această izolare a apărat pînă acuma particularitatea rotacismului din graiul moților, se vede de pe aceea că treptat cu dispariția pădurilor se retrage și acest fenomen tot mai adînc înlăuntrul munților, pe cînd mai înainte el cuprindea o regiune mult mai întinsă.

Faptul că fenomenul rotacismului se întîlnește mai puternic reprezentat la românii istrieni pe de o parte, pe de alta la grupul cel mai apusean al celor din Dacia Traiană, s-ar putea explica prin o continuitate geografică veche a acestor două grupe de români, continuitate ce a fost ruptă prin interpunerea neamurilor slave²⁷.

Măhaciul a fost pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea adăpostul mai multor preoți cărturari, din care cel mai însemnat este popa Grigorie, care a lăsat mai multe lucrări de cuprins religios, traduse din limba slavonă. Acești autori înfățișează în scrierile lor particularitățile fonetice ale limbii districtului lor, și anume mai ales fenomenul rotacismului, pe cînd tot cărțile românești copiate de popa Grigorie, însă provenite din alte părți, nu-l prezintă. Așadar numai concepțiile ieșite din propria minte a scriitorilor moțeni și din propriul lor grai conțin schimbarea lui *n* în *r*, pe care o întîlnim și în manuscriptele de la Voroneț și Scheia. Dacă mai adăugim la această particularitate și împrejurarea că ambele texte, și acelea ale moțenilor, și acelea conținute în manuscriptele pomenite, fac o deosebire constantă între cele două sunete apropiate *z* și *dz*, scriind ambele *dzi*, *dzece*, *Dumnedzeu*, *dzice*, iar *zăbale*, *zidire*, *zori*, *dezleagă*, *răzvrătire* etc., atunci nu vom putea face altfel decît să admitem că manuscriptul scheian și cel din Voroneț au văzut lumina tot în Măhaci, care pare a fi fost un centru de lumină intelectuală ascunsă în umbra codrilor seculari [28].

Într-adevăr, în afară de popa Grigorie, satul Măhaci mai văzu răsărind din sînul său încă alți preoți cărturari; astfel, doi ucenici ai lui popa Grigorie, care, deși nu ne sînt cunoscuți prin numele lor, totuși arată individualitatea lor alta decît aceea a învățătorului, în icoana deosebită a scrierilor și în unele particularități lingvistice și ortografice.²⁸ Prin urmare e mai mult decît probabil că vreun antecesor al popei Grigorie va fi scris tot în Măhaci textele cele atît de pline de rotacisme, cuprinse în manuscriptele de la Voroneț și Scheia²⁹.

Alături cu prelucrările românești de texte religioase din țara de baștină a poporului român, făcute din însăși îmboldirea lui, mai întîlnim

²⁷ I. G. Sbierea, *Contribuiri pentru o istorie [soțială, cetățenească, religioasă, bisericăscă și culturală literară a românilor dela originea lor pînă în iuliu 1504]*, Cernăuți, 1906], p. 146, explică aceste insule de rotacisme prin rămășița mai deasă de poporație tracolică care ar avea această particularitate în graiul ei și a fost romanizată. Adaugă Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 9—18 și V. M. Burlă, *Studii filologice*, 1880, p. 28 și 69.

²⁸ Hasdeu, [*op. cit.*], I, p. 76, 213.

²⁹ Părerea lui I. G. Sbierea că numeroasele rotacisme din textul voronețean ar îndegeta o origine mult mai veche decît veacul al XVI-lea sau al XV-lea din pricină că rotacismul, moștenit de la traci, ar fi fost cîndva, pe atunci cînd se scrisese textul voronețean, un fenomen general lingvistic la poporul român, nu ne pare întemeiată. Popa Grigorie, care trăia, după cum el însuși ne-o spune, pe la 1589—1609, scrie cu toate acestea cu rotacisme. Sînt pe de altă parte texte mai vechi românești decît ale popii Grigorie (vezi mai jos, nota 34), care nu conțin această particularitate. Rotacismul nu are deci drept pricină a lui vechimea textelor în care apare, ci dialectul în care sînt scrise. Tot așa de puțin este de admis părerea învățatului bucovinean că manuscriptul voronețean ar avea o origine sud-dunăreană, căci atunci de unde să înfățișeze în el termenii de origine ungurească?

în Transilvania și altele, datorite unei inițiative străine. Anume, țara din centrul Carpaților deveni, curînd după ivirea luteranismului, din pricina poporului sas <locuitorilor sași> pe care-l conținea, una din acele ce primi mai curînd învățăturile noi, fiind în atingere cu Germania prin daraverile comerciale, care nu încetară niciodată a lega pe îndepărtații coloniști germani cu patria mună. Așa, chiar în 1519, numai doi ani după răzvrătirea lui Luther contra scaunului din Roma, niște neguțatori din Sibiu, revenind de la iarmarocul din Lipsca <Leipzig>, aduc printre mărfurile lor și cărți de învățătură protestante, care se răspîndesc printre sași, făcîndu-le cunoscute ademênitoarele doctrine ce cuprindeau.

În 1521 comitele sașilor, *Marcu Pemflinger*, susține chiar pe față propaganda reformată, ceea ce provoacă măsuri de înăbușire din partea catolicilor. Dieta Transilvaniei, curînd și regele Ungariei se amestecă, amenințînd cu strășnicie pe partizanii luteranismului.

Hotărîrea dietei pentru stîrpirea ereziei, amenințătoare a celor ce ar primi-o cu moartea și confiscarea avuțiilor, este comunicată senatului din Sibiu, ordonîndu-se totodată și arderea scrierilor lui Luther. Prigonirile avură efectul obișnuit, de a atrage luare-aminte asupra doctrinei prigonite și de a-i trimite tot mai mulți împărtășitori. Pe la sfîrșitul anului 1524, mai toată nația săsească era întoarsă la luteranism. În 1525 se întemeiază în Sibiu, o școală latino-germană cu caracter rostit luteran. Căderea Ungariei la Mohacs, întîmplată în anul următor, 1526, dezlipind Transilvania de puterile catolice și alipind-o către împărăția otomană, căreia îi era indiferent la care sectă creștină se închinau locuitorii ei, întărește înrădăcinarea protestantismului în țara din centrul Carpaților [29].

În 1533 se întoarce în Brașov *Ioan* <Johannes> *Honterus*, care, născut în 1498, învățase la Cracovia și apoi la Wittenberg, unde cunoscuse pe Luther și pe Melancton; trecuse apoi la Basel deprinzînd aice arta tipografiei. Reîntors în patria lui, învățat, tipograf și luteran, Honterus înființează în 1535 în Brașov o tipografie, din care iese chiar în acel an o gramatică latină, prelucrată de el însuși, precum și una grecească, alcătuită de colegul său [Valentin] Wagner [29 bis].

În 1544 găsim că adunarea generală a districtelor săsești din Transilvania hotărăște ca să se îndemne toate orașele săsești să introducă doctrina luterană³⁰.

Asociîndu-se Honterus cu Fuchs și cu Benkner, ei înființează în 1546 prima fabrică de hîrtie în Ardeal [30]. Astfel înarmată, propaganda luterană începe în curînd a lăți principiile sale și între alte popoare decît acel german din Transilvania, însă cu o mare moderație și pe calea convingerii, nu pe aceea a prigonirilor. În 1550 iese din tipar Catehismul lui Luther, tradus în grecește, și în 1557 Wagner pune să se tipărească Noul Testament tot în limba grecească. Ioan <Johannes> Benkner, județul Brașovului, tipărește apoi cu cheltuiala lui un *Evangeliiar* slavon³¹.

Era firesc lucru ca luteranii Transilvaniei să se gîndească și la numerosul popor al românilor, care îi atingea mult mai de aproape decît grecii

³⁰ Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 371; alte din 1545 (p. 383).

³¹ Vezi Gh. Barițiu, *Excursiune istorică asupra Catehismului calvinesc, tipărit în limba latinească din 1657, editat de Academia Română*, București, 1879, p. 83 și urm. Cf. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 93.

După Honterus, găsim o sumă de studenți din Transilvania la universitățile germane [31]. Vezi, de exemplu, G. Schiel und L. Herfurth, *Verzeichniss der auf Universität zu Jena immatriculirten Ungarn und Siebenburgen*, în „Archiv [der Vereins] für siebenburgische Landeskunde”, Neue Folge, 1874 <1875, nr. 2>, p. 312 și urm. Cel dintîi student transilvănean înscris la Iena este Stephanus Clausenburgensis.

și slavonii. În curînd vedem deci și tipărituri românești de cărți religioase. Încă din 1544 găsim că se tipărește un Catehism românesc, tradus din germană și deci conținînd desigur doctrina luterană³². În 1559 iese un alt Catehism românesc, tipărit în Brașov, care, devenind pe la 1607 prea rar, este copiat de popa Grigorie din Măhaciu, alături cu celelalte texte conținute în scrierile sale³³.

Doi ani după ieșirea acestui catehism, găsim pe același „jupîn Hanăș Begner” punînd pe diaconul Coresi [32] să traducă în românește cele patru evanghelii împreună cu alt diacon, Tudor, în capitala Munteniei, Tîrgoviște, și apoi luînd manuscriptul lor îl dădu spre tipărire în orașul Brașov, care fu săvîrșită în ziua de 30 ianuarie 1561³⁴.

În epilogul Evangheliei cetim cuvintele însemnătoare că „mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decît 10 mii de cuvinte neînțelese în limbi străine”.

Tot după îndemnul luteranilor, tipări Coresi în 1563 un Apostol românesc și în 1564 Tîlcul evangheliilor și un Molitfenic³⁵.

Luteranii lucrau cu mare osîrdie la convertirea românilor. Ei numeau episcopi asupra bisericii românilor cu numele de superintendenți, care căutau să îndrumeze doctrina reformată. În 1567 găsim un ordin foarte aspru către toți preoții ortodocși valahi să vină la soborul convocat de superintendentul bisericii române, George <Gheorghe> de Sîngeorge <Sîngeorz>, să îi plătească dările cuvenite. În același an, principele Ioan Sigismund face cunoscut că a înțeles din plîngerea credinciosului său, popa George mitropolitul bisericii românești, că mulți dintre popii și călugării români nu vor să facă slujba bisericească și laudele lui Dumnezeu pe înțelesul obștii, în limba română, ci vreau să slujească în limba sîrbească <slavonă>. Acești popi îndrăzneți și neascultători, care nu vor să slujească în limba română, să fie siliți numai decît la aceasta sub orice pedeapsă.³⁶

Înlocuindu-se apoi superintendentul de Sîngeorge cu Pavel din Turda <Turdaș>, principele impunea și acestuia „să propovăduiască cuvîntul lui Dumnezeu în bisericile valahe”³⁷.

Niște articole de orînduire a noii biserici valahe reformate, după ce se dispusesese că din slujbă — conform cu noua doctrină — să se scoată toate cele adaose de oameni la cuvîntul lui Dumnezeu, o rdonă ca „sființia sa să se ieie grija ca fiecare popă să lămurească obștii și temeiurile cre-

³² În *Socotelile orașului Sibiu* găsim notat sub anul 1544, iulie în 16: „Ex voluntate dominorum dati sunt *M. Phillippo Pictori*, pro impressione catehismi valachici bibale fl. 2”. Acest pictor era traducător și al scrisorilor [în limba] română. Că textul românesc a fost tradus din nemțește se cunoaște de pe unele inversiuni caracteristice limbii germane: „ce ne va pre noi ascultă = wird nun erhoren?”; „Dumnezeu deade Evanghelie să apară = Gott hat des Evangelium herausgegeben”. (Sbierea, *Mișcări culturale*, p. 99—103).

³³ Copia popii Grigorie reproducă de Hasdeu, *op. cit.*, p. 99—107. Cronicarul Simion Massa (+1605) spune despre acest catehism: „eodem anno (1559) die Martii 12 Iohannes Benknerus iudex coronensis cum reliquis senatoribus reformavit valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos illis proposuit” (*Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, ed. Trausch, Corone, 1867, p. 61).

³⁴ Adnotare pusă de traducători la începutul Tetraevanghelului, al cărui text s-a editat pentru prima oară de Const. Erbiceanu, București, 1889 („scris-am eu diacon Coresi”), după un exemplar, unicul aflat pînă acuma, de la mănăstirea Ciolanul din eparhia Buzăului. Nici în textul Tetraevanghelului, nici la acel al Catehismului din 1559, nu se întîlnesc rotacisme, deși sînt mai vechi decît scrierile originale ale popii Grigorie.

³⁵ *Bibliografia românească veche*, I, p. 43 și urm., unde se află și toate indicațiile bibliografice. În *Molitfenicul românesc* (vezi fragmentul publicat de N. Hodoș, în *Prinos lui D.A. Sturdza*, p. 235 și urm.) cetim: „Românește am scris acest Molitvenic ca cum să înțeleagă și popa ce zice însuș și oamenii ce ascultă” (p. 250).

³⁶ Document din 11 nov. 1567 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 625—626).

³⁷ *Ibidem*, p. 630 (din 8 febr. 1569).

dinței și să nu se împărtășească în ceasul morții acei ce nu se vor duce la biserică”.

La sfârșitul orînduiei [se citește] articolul cel însemnat pentru introducerea limbii române în biserică [33], anume că „popii de limbă sîrbească, care slujesc ca preoți români, dacă nu vor învăța obștea pe românește în cele sfinte aceia să nu mai poată fi preoți”³⁸.

Tot atunci, în 1568, găsim că popa Gheorghe (de Sîngeorge) scrisse bistrițenilor, mulțumind orașului că a învoit popilor a veni la soborul care a hotărît să se slujească românește în biserică, adăugînd că la Brașov românii au acuma de trei ani predicator în limba lor³⁹.

După moartea lui Ioan Benkner, un urmaș al său în județia Brașovului, „jupînul Hrăjilă <Hîrjil> Lucaci”, cum transformară românii numele său german de Lucas Hirscher, însărcinează tot pe diaconul Coresi cu redarea pe limba română a Psaltirei, pe care el o îndeplinește cu ajutorul preoților Ioan și Mihai de la biserică [Sf. Nicolae] din Schei în Brașov.

Este interesant de a cunoaște cele ce le spune însuși jupînul Hrăjilă asupra chipului cum au ajuns să deie ființă gîndului său. „Și foarte mă sfătuii cu luminatul mitropolit, marele Ghenadie din [tot] ținutul Ardealului și al Oradiei <Orăziei>, și cu mult cliros de preuți, ce le trebuia această carte, încă și cu alți [toți] sfetnici mici <miei> și cu voia tuturor acestora și cu voia mitropolitului [marelui] Serafim, noi o detem lui Coresi diaconul ce era meșter învățat într-acest lucru de o scoase den cartea sîrbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții de la biserică Scheilor de lîngă cetatea Brașovului, anume popa Ioan și popa Mihai”.

Învoirea mitropolitului Munteniei o luase Hirscher, fiindcă împrumutase originalul sîrbesc de la „arhimitropolitul Serafim în cetatea Tîrgoviște”⁴⁰.

Este îndestul de curios a constata că pe cînd primarul sas al Brașovului se ostenea a aduce pe limba românească cărțile sfinte ale bisericii creștine, în Muntenia domnii contemporani, Alexandru al II-lea [Mircea], fiul Chiajnei și cu fiul său, Mihnea al II-lea, puneau pe același diacon să tipărească Psaltirea în limba slavonă, fără a se gîndi măcar la întoarcerea ei pe românește.

Un exemplar al acestei tipărituri, care poartă aceeași dată cu Psaltirea română a lui Coresi din Brașov, 1577, se află acuma la biblioteca din Praga și poartă pe ea însemnarea în limba slavonă, ca și întreaga tipăritură, că „din porunca domnului Ioan Alexandru-Voievod și Ioan Mihnea-Voievod și a preamiloștivului mitropolit Serafim, păcătosul diacon Coresi a scris aceste sfinte cărți, numite Psaltiri, către care au adaos sinaxariile de peste an, tropare și condace sfinților, de asemenea și ceaslovul cu slujba de noapte și de zi, scriindu-se la anul 7085 (1577).”⁴¹

Să nu credem însă că interesul pentru limba română împingea pe pristavii sași ai Brașovului la punerea pe românește a cărților sfinte. Interesul era unit cu măsurile constrîngătoare luate de ei pentru a întinde doctrina luterană între români. Dieta Transilvaniei hotăra, în 1566, ca să predice credința luterană și în bisericile românești: „dacă însă românii nu ar voi să primească noua religie, să fie invitați la o dezbatere

³⁸ Articole aprobate de [Ioan] Sigismund la 20 nov. 1569 (*ibidem*, p. 638).

³⁹ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. LXIX (din 14 ian. 1568).

⁴⁰ Aceste locuri reproduse din precuvîntarea lui Hirscher de G. Barițiu, în *Catehismul calvinesc*, p. 99, nota 2.

⁴¹ „Traian”, 1869, p. 40. Hasdeu admite, însă fără temei, din această însemnare slavonă, că și versiunea română a Psaltirei ar fi fost tipărită de Coresi în Muntenia. Noi credem, dimpotrivă, că întrucît ambele tipărituri s-au făcut în același an, și una și alta au fost tipărite în Brașov, unde se lucrase și traducerea românească, la care luaseră parte și preoții de la biserică [Sf. Nicolae] din Schei.

publică și dacă nici prin acest mijloc nu se vor da rămași <se vor lăsa convinși>, atunci episcopii, preoții și călugării români să fie scoși din funcțiile lor și să se pună alți preoți în locul lor, iar dacă poporul se va opune, să fie dați în judecată pentru trădare”⁴².

Diaconul Coresi, meșterul traducător al acestui timp, a cărui nume trăda o origine italiană sau mai bine grecească, se trăgea din insula Chios, unde se aflau trăind pe la jumătatea veacului al XVI-lea mai mulți membri ai acestei familii, între alții învățatul medic Ioan Coresi, mort la 1570⁴³ [34]. Un vlăstar al acestei familii se strămutase însă cu mult mai înainte în Muntenia, întrucât găsim un Coresi, pisar de documente pe la începutul veacului al XVI-lea, și anume redactînd un document al lui Moise-Voievod din 1529 și trei ale lui Radu [Paisie] Voievod din 1536 și 1538⁴⁴ [35]. Chiar de prin acest timp, membrii familiei Coresi ce-i întâlnim în Muntenia vor fi fost românizați, deprinzînd între altele și limba oficială a țării. Alte hrisoave mai noi ne arată pe mai mulți Coresi ca boieri, deci pe deplin intrați în corpul nației române. Astfel, unul din 1567 ne vorbește de Coresi logofătul, fiul diaconului, cu feciorii lui, care cumpără moșiile Bărcănești și Vlădulești; un altul, din 1570, ne dă pe același Coresi logofătul ca încuscrit cu Stan Creștina și cumpărînd încă alte părți de pămînt și aceste cumpărături sînt parte întărite, parte adaose prin alte documente, unul din 1577 de la același Alexandru-Voievod și două de la fiul său Mihnea al II-lea din 1581 și 1582, iar unul de la Petru Cercel din 1585⁴⁵.

⁴² Rezumatul unui document unguresc din 1566 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 601). Altu analog din 1571 (*ibidem*, p. 693).

⁴³ Σάββα, Νεοελληνική φιλολογία, Αθήναι, 1868, p. 201. Coresi era căsătorit cu Diica, fiica lui Jelează din Miroslăvești, avînd de fiu pe Coresi logofătul, care s-a însurat, la rîndul lui, cu Slăvita, fiica lui Bunea logofătul. [Bunea este fiul lui Coresi II logofăt; DIR, B, XVII/1, p. 27]. Vezi Nicolaescu, în „Rev. pentru istorie”, X, 1909. [Stoica Jilează era unchiul lui Coresi; vezi DRH, B, vol. VI, p. 229].

⁴⁴ Vezi dovezile citate de Hasdeu, în „Columna lui Traian”, 1877, p. 571. Altele citate de [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 267, nota 1. S-ar părea chiar că s-ar afla un Coresi într-un document din 1492, vînzînd o moșie Cucuteni (Odobescu, în „Rev. română”, 1862, p. 112), dacă documentul nu ar inspira bănuieli în privirea citirii datei, întrucît Odobescu ne spune că el ar fi scris pe hîrtie, pe care material nu ni s-a păstrat absolut nici un act din veacul al XV-lea. [Opinia lui Xenopol a fost confirmată de Gh.T. Ionescu, *Contribuțiuni la studiul începuturilor întrebuițării hîrtiei în cancelariile Țării Românești și Moldovei* („Studii și cercetări de istorie medie”, II, 1951, p. 87), care arată că în secolul al XV-lea nu este atestată folosirea hîrtiei].

⁴⁵ Reproducem toate aceste documente după Cipariu, *Archivu [pentru filologia și istoria]*, p. 102 și 181. Asupra familiei lui Coresi vezi studiul lui St. Nicolaescu, [*Diaconul Coresi și familia sa*], în „Revista pentru istorie [arheologie și filologie]” X, 1909, p. 265 și urm. Stoica Nicolaescu, crede a dovedi prin acest document filiația logofătului Coresi din diaconul Coresi. [Nicolaescu are dreptate, vezi DRH, B, vol. VII, p. 315].

Iată, după Nicolaescu, tipăriturile diaconului Coresi:

1) *Evangheliar* românesc, tipărit la Brașov în [1560]—1561. [Vezi și *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561*, ediție îngrijită de Florica Dimitrescu, Buc., 1963].

2) *Evangheliar* slovenesc, tipărit la Brașov în 1562;

3) *Apostol* românesc, tipărit la Brașov în 1563 [Vezi *Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov în anul 1563*. Reprodus în facsimile îngrijite de Ioan Bianu, Buc., 1930. Vezi și Mariana Costinescu, *Biblia lui Luther, unul din izvoarele Apostolului coresian*, în „Limba română”, 1981, nr. 2, p. 127—137].

4) *Tîlcul evangheliilor și Molitvenic românesc*, tipărit la Brașov în 1564. [Vezi Alexandru Mareș, *Cînd și unde s-a tipărit Tîlcul Evangheliilor și Molitvenicul românesc*, în „Limba română”, 1967, nr. 2, p. 119—130].

5) *Psaltire* românească, tipărită în 1568;

6) *Sbornic* slovenesc partea II, tipărit în 1568;

7) *Psaltire* românească, tipărită la Brașov în 1570;

8) *Octoih* slovenesc partea I (glas 1—5), tipărit în 1574;

9) *Octoih* slovenesc partea II (glas 5—8), tipărit în 1575;

10) *Psaltire* slavo-românească, tipărită în 1577;

În ce înrudire va fi stat diaconul Coresi cu logofătul Coresi nu se poate hotărî. S-ar putea însă ca însuși acest logofăt Coresi, om cărturar al timpului, să fi purtat supranumele de Diaconul; căci acest titlu al său nu credem să fi însemnat la el o treaptă bisericească, întrucît îl aflăm și pe timpul lui Ioan <Johannes> Benkner și pe acela al lui Lucas Hirscher, după douăzeci de ani, tot cu numele de diacon. Dacă ar fi fost în realitate diacon la 1560, fiind mai ales și om cu cunoștințe, cum ne putem închipui să fi rămas el în aceeași însușire pînă la anul 1577 fără să fi înaintat în treptele bisericești?*

Cu toate că s-ar părea după cele spuse pînă aici că numai în Transilvania se cultivase limba românească, fie prin stăruințele scriitorilor din Măhaciu, fie prin acele ale pristavilor luterani din Brașov, se întîlnesc manuscripte românești bisericești vechi și în țările române, și anume în Muntenia, unde aflarea unuia ne urcă în timpuri îndestul de ridicate [36].

S-a găsit anume un *Evangelhilar* manuscript care a scăpat ca prin minune de urgia timpurilor, ajungînd după o bîntuită soartă tocmai pe malurile Tamisei, în British-Museum din Londra. Data acestui manuscript este 1574. Împrejurările în care el a fost însă alcătuit și arătările cuprinse în el dovedesc că este numai o copie după un original mai vechi. Scriitorul *Evangelhilarului* ne spune într-o notiță dată într-o limbă slavonă plină de greșeli⁴⁶ că era originar din satul Mănicești, lîngă Rușii de Vede, fiind „de casa” lui Pătrașcu cel Bun, mort în 1557. Persecutat de Mircea Ciobanul, care înlătura de la tron pe fiii lui Pătrașcu, Radu gramaticul fuge în Bulgaria în un sat Novaiceni, unde, cum spune el, „am scris multe sînte dumnezești cărți zise Tetravanghelii și sînte Psaltiri și Pentacostare și Mineie și Octoihuri și Trioduri și Metafraste și canoane și comentarii și sfinți apostoli, scriind multe mari și mici, pînă ce am străbătut în adîncul sînteii scripturi, întrucît nu poate cugeta mintea omenească” [37].

El vroia să se întoarcă în Muntenia la Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea, „dar se temu să nu se prăpădească”. Preferă deci a căuta un adăpost la fiul lui Pătrașcu cel Bun, pe care-l ajunge în sfîrșit în 1574 în insula Rhodos, unde trăia surghiunit. Aice Petru Cercel, pe care Radu îl numește tot Pătrașcu,** îl puse să scrie *Evangelhilarul* pe care harnicul scriitor îl începu în ziua de 3 iunie 1574 și-l dete gata în 14 iulie același an, adică într-o lună și 11 zile.

Dacă ne gîndim că acest manuscript este de 276 de pagini în octav, scris tot „cu frumoase caractere semiunciale, cu viniete colorate și aurite, de asemenea unele inițiale, ba cîteodată chiar șiruri sau cuvinte cu roș,

11) *Psaltire slovenească*, tipărită în 1577 [Vezi și Coresi. *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, Buc., 1970].

12) *Triod slovenesc*, tipărit în 1578;

13) *Evangelhilar slovenesc*, tipărit în unire cu Mănăilă la 1579;

14) *Sbornic slovenesc*, tipărit la Sebeș în 1580;

15) *Evangelhie cu învățătură*, tipărită la Brașov, în 1580—81. [Ed. Sextil Pușcariu — Al. Procopovici, Buc., 1914. Vezi și Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în „Studii și cerc. lingvistice”, 1972, nr. 2, p. 147—157].

16) *Evangelhilar slovenesc*, tipărit în unire cu Mănăilă la 1583. [Din lista reproducă după Stoica Nicolaescu lipsesc unele cărți tipărite de Coresi la Brașov, de pildă: *Întrebarea creștinească* din 1559, ed. Bianu, Buc., 1935 sau *Liturghierul*; vezi *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Alexandru Mareș, Buc., 1969; Ludovic Demény, *O tipăritură coresiană puțin cunoscută*, în „Studia bibliologica”, 1969, nr. 3, p. 493—512; despre o *Psaltire slavonă*, imprimată probabil la Brașov între 1568 și 1571. Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 110—137].

* Diaconia este o treaptă bisericească ce se poate păstra toată viața, fără trecere la preoție.

⁴⁶ Hasdeu, în „Columna lui Traian”, 1882, p. 48 și urm.

** Este vorba de un alt fiu al lui Pătrașcu cel Bun.

verde și cu albastru”⁴⁷, atunci vom înțelege ușor că caligrafierea acestui manuscript într-un așa de scurt timp presupune o copiere și nu o traducere a lui. Apoi însuși Radu se roagă de cetitori, „preoți duhovnici, sau dascăli, sau dascălași, sau gramatici, sau anagnoști, cîți citiți sau scrieți sau cîntați, de veți afla vreo greșală, fie de la mine, *fie din izvod*, s-o îndreptați și pe noi care am muncit să ne binecuvîntați”⁴⁸.

Se vede deci că scriitorul avuse dinaintea lui un *izvod* ale cărui greșeli putea să le fi reprodus numai copiind, și nu traducînd. Este deci mai presus de îndoială că Petru Cercel luase cu el la Rodos un manuscript mai vechi de Tetravanghel, *moștenit de la tatăl său*, pe care îl dădu spre copiere lui Radu gramaticul, ceea ce dovedește existența unor scrieri religioase românești pe la jumătatea veacului al XVI-lea cel puțin, dacă nu și mai sus.

Notița lui Radu gramaticul este însă prețioasă și din alt punct de vedere; ea ne arată că aceste cărți erau cetite de preoți, ba chiar *cîntate* de ei, ceea ce presupune că erau întrebuințate în slujba bisericească; încît se vede că cel puțin la unele biserici, mai ales în paraclise private, era introdusă limba română încă din timpul slavonismului.

Aflarea unui manuscript religios românesc încă de pe la jumătatea secolului al XVI-lea în Muntenia, înainte chiar ca județii sași ai Brașovului să fi luat măsura de a pune să tipărească cărți de religie în limba română, întărește mult părerea sprijinită pe manuscriptul voronețean, că românii ar fi posedat scrieri românești referitoare la religie cu mult înainte ca luteranii din Transilvania să fi fost început și ei a împinge pe români către întrebuințarea bisericească a limbii lor.

Pe lîngă aceste texte mai întinse, aflăm și altele, mai mult fragmentarii de cuprins religios, toate traduse din limba slavonă, substratul pe care s-a înălțat toată cultura reflexivă a poporului român. Astfel, tot acel preot Grigorie Măhăceanul sau ucenicii lui traduc în românește deosebite bucăți de cuprins religios, precum un fragment din Ioan Chrisostom, un fragment liturgic și două predici⁴⁹.

Deși nu ni s-au păstrat dovezi pozitive despre existența altor texte religioase românești din această epocă, noi credem că trebuie să fi fost și altele afară de cele enumerate, căci, îndată ce vedem că poporul simțea nevoia de a lua cunoștință prin el însuși de preceptele religiei sale și că începuse atît de timpuriu cu punerea lor pe românește, nu este nici un motiv care să facă a se opri la aceste cîteva rămășițe, scăpate de urgia timpurilor, tezaurul de cărți religioase românești ale acestui timp. Vom vedea că la aceeași încheiere ne duce și prezența unei literaturi religioase la români, care arată și dînsa cît de iubitor era poporul de a regăsi în propriul său grai creațiile închipuirii creștine.

Par. 3. Începuturi literare

Pe cînd literatura poporană se ivește la un neam aproape deodată cu graiul său, formele reflexive ale frumosului nu apar decît mai tîrziu. Așa este cunoscut că la romani produsele literare reflexive se arată abia după al doilea război punic, cînd aveau acuma o istorie politică veche de

⁴⁷ *Ibidem*, p. 49.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 56.

⁴⁹ Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 73, 115, 211, 221.

500 de ani; la francezi, pe lângă cîntecele eroice, unele din ele mai vechi decît Carol cel Mare, operele literare încep abia prin veacul al XVI-lea, și așa la toate celelalte națiuni. Cauza acestei întîrzieri a producerii literare reflexive stă în faptul că o asemenea producere, răspunzînd unei nevoi de lux a poporului, dînsa nu se poate naște pînă ce producția avuțiilor nu întrece nevoile obișnuite; atunci se pornesc din toate părțile razele frumosului, încorporîndu-se în artă și în literatură scrisă, care sînt mai totdeauna îngemănate.

La români, arătarea unor produse literare reflexive trebuia să fie întîrziată cu atît mai mult cu cît neliniștea și starea viforoasă a societății se urmărește pînă înlăuntrul timpurilor moderne, încît astfel chiar acele rari producții literare ce apar la ei în decursul veacurilor sînt departe de a fi exercitat o mare înrîurire asupra minții sale. Ele rămîn mai mult ca niște lucrări izolate, cetite poate și gustate de puțini privilegiați, și nu devin niciodată bunul comun al întregii națiuni [39].

Formele literare care răspundeau în tot cursul istoriei noastre pînă și trebuințelor claselor <categoriilor> mai culte erau tot acelea ieșite din concepțiile straturilor de jos, încît aceste straturi procurau în definitiv celor privilegiate nu numai existența prin munca lor, dar chiar și desfătarea prin cîntecele și versurile lor.

Astfel, călătorul polon *Martin Strikovski* <Maciej Strykowski>, care lasă scrise amintirile călătoriei sale prin Moldova și Muntenia făcută în 1575, spune că „gloriosul obicei de a cînta vitejiile străbune se păstrează pînă astăzi în Grecia, Asia, Tracia, *Muntenia, Transilvania, Moldova, Ungaria* și în alte țări, precum mă încredințai eu însumi și auzii deajuns cu propriile mele urechi în toate adunările acelor popoare, iar în Turcia pe străzi și în piețe unde faptele oamenilor renumiți sînt celebrate prin cîntece, cu întovărășirea viorilor, cobzelor și harfelor, căci poporul de jos se desfătează peste măsură ascultînd marele vitejii ale principilor și voinicilor”⁵⁰.

Ce erau aceste cîntece ni le spune alt izvor, tot străin, care raportează că la trecerea solului lui Gustav Adolf, Paul Strassburg, prin București, în 1632, Leon-Vodă îl primi cu lăutari care cîntau din plin gîtlej în limba română cîntece naționale⁵¹. Tot așa vor fi făcut și lăutarii care împodobeau cu cîntările lor intrarea triumfală a lui Mihai Viteazul în Alba Iulia⁵².

De atunci s-a păstrat bunăoară cîntecul lui Ștefan cel Mare, precum și deosebitele legende asupra vestiților noștri domni: Mircea, Ștefan și Mihai, puse în versuri de poeții generației noi, Asachi, Bolintineanu și Alecsandri [40].

Pe lângă aceste produceri literare poporane, mai întîlnim și altele de origine reflexivă, îmbrăcînd în hainele basmului și ale închipuirii niște motive religioase, dar în care prodominarea fanteziei asupra credinței le dă mai mult un caracter literar decît unul bisericesc.

În timpurile mai vechi asemenea legende de cuprins religios erau răspîndite printre români, ca și cărțile bisericești propriu-zise, în limba slavonă, putîndu-se desfăta la citirea lor numai aceia care cunoșteau această limbă [41]. Începînd însă a se traduce în românește cărțile bisericești, se făcu același lucru și pentru legende religioase, din care unele se și găsesc puse pe românește încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

⁵⁰ „Arhiva istorică”, II, p. 6. [*Călători străini*, II, p. 449].

⁵¹ *Monumenta Hungariae historica*, Strassburg Pal 1631—1632 iki kovetsege es Rákóczy Gyorgy, p. 100: „iuxte voyvodum citharoedi et musicorum chori erant qui Valachia lingua patrium carmen pleno gutture cantabant”. [Vezi *Călători străini*, IV, p. 65, unde este vorba de „lăutari și un cor de muzicanți care cîntau cu foc un cîntec bătrînesc în limba română”.]

⁵² Acest volum, p. 199

Pentru a da o idee despre felul de gîndire care constituia pe atunci desfătarea intelectuală a ştiutorilor de carte, vom analiza pe acele dintr-însele ce se regăsesc încă în manuscriptele existente.

Dintre legendele traduse în Măhaciu, cităm pe aceea a *Sfintei Dumireci* (Dumineci): într-o zi căzu în Ierusalim o piatră nu mare, dar atît de grea de n-o putea nimene ridica şi veni glas din cer care spuse să desfacă piatra, ceea ce, săvîrşindu-se, aflară în ea o carte scrisă de însuşi Hristos, în care mustra aspru pe oameni pentru nerespectarea zilei sfinte a duminecii. Partea fantastică literară în această bucată este de tot săracă, conţinînd mai mult o învăţătură morală, dezbrăcată de orice caracter estetic.

Altă legendă reproducă de măhăceni este aceea a *Sfintei Vineri*. Textul ei este cu atît mai interesant cu cît se vede a fi fost copiată de popa Grigorie de pe un exemplar românesc mai vechi, deoarece nu conţine rotacisme obişnuite la preotul din Măhaciu. Numai în trei rînduri îi scapă cîte o prefacere din *n* în *r*: *înturecate* = *întunecate*, *meînre* = 'mene (mine) şi *sură* = *sună*.

În această legendă partea închipuirii este mult mai bogată şi o străbate toată de la un capăt la altul. Cuprinsul este pe scurt următorul: era un om numit Agaton, care avea o femeie numită Polflea, cu care trăise 25 de ani fără a avea copii, rugîndu-se neîncetat: „Hristoase împărate! caută şi spre noi şi dă şi nouă plod, să fie şi să nască dintre noi!” Dumnezeu ascultă rugăciunile lor şi le dădu o fată pe care porunci să se numească Vinerea, căci fusese născută în acea zi.

Cînd se făcu mai măricică, simţindu-se împinsă spre legea lui Dumnezeu, ieşi pe furiş din casa părintească şi se duse în marea cetate a Antiohiei, unde domnea împăratul Antioh. Începînd ea a propovedui creştinismul aice, fu pîrîtă la împăratul, care porunci să o aducă înaintea lui. Cînd o văzu împăratul, chipul ei îl puse în mirare şi el strigă fără voie: „să-mi ajute Dumnezeul meu cela ce cred întru el că mai frumoasă fată de aceasta n-am văzut!” El îi propuse îndată să treacă la religia lui, făgăduindu-i să o ieie de soţie. Sfînta însă îl blăstămă, ca şi pe Dumnezeul lui.

Împăratul, mînios, porunci să o răstignească. Cînd ea fu înălţată pe cruce, „îvi-se un nor din cer şi ieşi un vifor mare din nor şi luă o piatră mare foarte în el şi o purta vîntul ca o frunză şi sura (sună)”. Şi apărînd îngerul Domnului, îi desfăcu mîinile şi picioarele de pe cruce, iar toţi oamenii împăratului, spăimîntaţi de minunea întîmplată, căzură şi se închinară Dumnezeului sfintei Vineri.

Împăratul, înfuriat, chemă alte slugi ale sale şi le zise: „prindeţi-o şi o legaţi şi aflaţi o căldare şi ardeţi pietre şi le zmicuraţi şi le băgaţi în căldare şi băgaţi plumb şi seu şi smoală, să fiarbă în şapte zile şi în şapte nopţi şi a şaptea zi băgaţi-o în căldare şi acoperiţi-o cu o piatră pînă voi veni şi eu să văz”.

A şaptea zi cînd veni împăratul şi luă piatra de pe căldare, sfînta Vineri se sculă în picioare neatinsă şi, ieşind din ea, stropi cu cîteva picături pe împărat în faţă, care orbi pe loc. Împăratul, cunoscîndu-i puterea, căzu înaintea ei în genunchi şi ceru să devină creştin. Sfînta Vineri se plecă cu faţa la pămînt şi începu să plîngă aşa de îmbelşugat încît se făcu o baltă din care, luînd cu mîna şi spălînd ochii împăratului, îi redădu vederile. Cu apă din aceeaşi baltă botează apoi sfînta pe împărat şi pe slugile sale, care astfel deveniră creştini.

După ce săvîrşi întoarcerea acelei cetăţi a Antiohiei, sfînta Vineri, plecînd spre alte cetăţi, întîlni în cale-i pe un alt împărat, numit Atizma, care o întrebă: „Giupîneasă! ce om eşti şi cum te cheamă? ce nu te în-

chini domniei mele?" După mai multe vorbe, împăratul acesta îi făcu aceeași propunere ca și acel din Antiohia; ea îi răspunse tot atât de aspru, pentru care Atizma porunci să o ducă la zmeul din cetatea lui ca să o mănânce. „Cum ajunse înaintea fiarei, se apropie de dînsa și călcă cu piciorul pe falca zmeului și intră întru el și trecu prin zgăul lui afară și iară stătu înaintea zmeului". Minunea aceasta aduse și pe Atizma împărat ca să se boteze.

Trecînd ea mai departe, ajunse la Aclit împărat, cu care, petrecîndu-se scene analoage ca acele întîmplate cu cei doi dintîi, este condamnată iarăși să fiarbă într-o căldare, din care însă o scapă atotputernicia lui Dumnezeu. Nu înțelegem cum se face că atunci cînd împăratul ordonă să i se taie capul nu mai intervine nici o minune și ea este tăiată.

A treia legendă, păstrată tot în textele mănăstirești, este aceea a *Morții lui Avram*, cum a venit arhanghelul să ieie sufletul lui. Este o povestire simplă și duioasă a morții, care, deși trimisă de Dumnezeu unui drept credincios, nu produce mai puțină amărăciune între ai săi ce rămîn pe pămînt. Avram avea obiceiul de a nu mânca nici într-o zi fără oaspe. Fiindcă dușmanii închiseseră cărările ce duceau către dînsul, cinci zile nu venise nimenea în casa lui, încît în acest răstimp nu luase Avram nimic la el.

Avram ieși deci cu fiul său Isac, că doar vor găsi un om să-l aducă la casa lor, că i se împrăștiase sufletul de foame. Întîlniră pe arhanghelul Mihail și-l luară spre casă. Avram trimise să înjunghie un berbec și spuse Sarei, femeii sale: „Adu lăuturiul și lă <spală> oaspele acestuia picioarele, că este ostenit". Sara îi spală picioarele, văzînd cu minune că nu aveau peliță pe ele.

Mihail, ce era trimis de Dumnezeu să ieie sufletul lui Avram, simți o mustrare de conștiință de a se așeza la masa lui și întrebă deci în rugăciunea lui pe Dumnezeu: „Doamne, Avram va să dea mie carne de berbec ca să mărînc; ce-mi zici?" Domnul zise lui: „Ce-ți va pore înrainte mărîncă".

Punîndu-se spre odihnă, Isac visă un vis care îi arată că oaspele primit de ei era arhanghelul trimis să ieie sufletul tatălui său. Se sculă din patul său și stătu înaintea ușii casei, grăind cu glas mare: „Părinte! părinte! deschide, să sărut frumusețele feței tale, să de acum nici dirioară nu te voi vedea!" Auzi mumă-sa, curse <alergă> și deschise și la Avram intră și-l sărută și plîngea. Zise Avram: „spune-mi, fătul meu, ce plîngi?" Isac zise: „Părinte! părinte! un vis văzui; aveam curură (cunună) în cap ca soarele și mi-o luă oaspele acesta; văzui, părinte, acesta este îngerul și-i trimis să te ieie"; și-l strîngea în brațe și-l săruta și amar plîngea. Avram încă plîngea, îngerul încă plîngea, Sara încă plîngea. Lăcrămile îngerului se făceau pietre fără preț. Avram zise: „Doamne, spuinre-mi cire ești tu?" Arhanghelul zise: „Eu sînt arhanghelul Mihail și sînt trimis să ieie sufletul tău". Avram zise: „Doamne! să fiu dus cu trupul la Domnul". Îngerul merse de întrebă pe Dumnezeu, care învoi cererea lui Avram.⁵³

Pe lîngă aceste scrieri religioase aflate la români încă de prin veacul al XVI-lea, mai găsim la ei și alte urme religioase din domeniul fantastic în niște fragmente de același fel reproduse în limba română din acea bulgară de peste Dunăre. Aceste fragmente aparțin sectei bogomililor [42], care au înflorit (înde) lung timp dincolo de fluviu, înrîurind și asupra românilor din Dacia Traiană; ceea ce era cu atîta mai firesc cu

⁵³ Toate aceste legende reproduse cu bogate introduceri și comentarii lingvistice de Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I.

cît aflăm credințele acestei secte răspîndite pînă în sudul Franței, unde sînt reproduse la acea a albigensilor.

Secta bogomililor își trage originea din paulicianii Armeniei, care, așezîndu-se în Bulgaria de la 741 înainte, răspîndesc credința lor între poporul acestei țări. Paulicianii aveau o venerație deosebită pentru apostolul Pavel, numindu-se în specie creștinii acestui sfînt, de unde le și vine numele de pauliciani.

Acest eres, care își găsi de sprijinitor al său de căpetenie în Bulgaria pe preotul Ieremia Bogomil, admitea că Dumnezeu a avut doi copii: cel mai mare Satanail, care se răsculă în contra tatălui său; cel mai mic, arhanghelul Mihail, identificat de ei cu Hristos. Satanail, în urma căderii sale, a zidit pămîntul și întreaga natură văzută.

Numai omul reprezintă în lume un fel de compromis între Dumnezeu și Satanail, datorînd celui dintîi sufletul, iar celuiilalt corpul. Predomnirea corpului asupra sufletului, adică a lui Satanail asupra lui Dumnezeu, a durat pînă la întruparea arhanghelului Mihail, sub numele lui Christ. Cea mai mare parte a Vechiului Testament nu e decît apoteoza lui Satanail. Satanail, iar nu Dumnezeu, este acela pe care-l adora Moisi. Prins de către Christ, Satanail a fost aruncat în tartar și, despoiat de finalul *il*, rămase de aici înainte numai nu numele de Satană.

Puterea Satanei n-a încetat însă prin această victorie a fratelui său mai mic; însăși răstignirea lui Christ a fost o uneltire a dracilor. Mai mult decît atîta, întreaga biserică ortodoxă, cu icoanele sale, cu moaștele sfinților, cu sacramentele, cu ierarhia, cu totalitatea instituțiunilor sale, este opera Satanei. Ca urmare morală viguroasă a dogmaticii lor, bogomilii respingeau toate aceste forme ale închinării și condamnau tot ce place corpului sau servea a întări acest element diabolic: căsătoria, vinul, carnea, avuțiile⁵⁴.

Deși scrierile pornite din această sectă adînc urgisită de biserica ortodoxă nu trebuiau să fie citite de drept credincioși, ele se furișară printre aceștia și deveniră în curînd una din desfătările lor cele mai plăcute. Printre atari scrieri erau tocmai și următoarele, pe care le găsim traduse în românește încă de timpuriu de pe cînd încep chiar cele dintîi întoarceri ale textelor religioase pe limba română. Aceasta se făcu cu atît mai ușor între români că lipsa unei învățături teologice amănunțite îi împiedica a deosebi produsele eretice de acele drept credincioase. Așa găsim chiar pe popa Grigorie din Măhaciu, care numai de erezie nu poate fi bănuit, primind între textele adunate de el mai multe de caracter bogomilic, fără a bănuî măcar nepotrivirea lor cu dogmele ortodoxe.

Bogomilismul a avut înrîurire asupra românilor, nu ca sectă deosebită de doctrina comună, ci ca un curent ce se adause pe lîngă acel al bisericii ortodoxe pentru a întări credința creștinească⁵⁵. Dintre produsele fantastice ale bogomililor, care se întîlnesc la români încă din veacul al XVI-lea [43], cităm: *Rugăciunea sfîntului Sisoe pentru scoaterea dracilor*, *Umblarea sfîntei Marii pe la muncile iadului* și *Apocalipsul sfîntului Pavel*, texte ce se cunosc a fi inspirate de credința bogomilică mai întîi din un semn exterior, acel al opririi de a fi citite de către dreptcredincioși, apoi

⁵⁴ Rezumat de Hasdeu după scrieri rusești în *Cuvente den bătrîni*, I, p. 252—253.

⁵⁵ Nu putem împărtăși părerea lui Hasdeu că paulicianismul s-ar fi lătit și dincoace de Dunăre, deși unele din scrierile acestei secte se întîlnesc aici. (*Cuvente den bătrîni*, I, p. 251). Împrejurarea că românii aveau în unele locuri o venerație deosebită pentru Sf. Pavel nu este îndestulătoare. Unde s-a auzit vreodată la români despre o urgisire a icoanelor, o disprețuire a sfinților, o răscoală în contra ierarhiei bisericești, adevăratele caractere ale bogomilismului?

de pe unul intern, „vecinicul antagonism între principiul binelui și al răului, între paradis și infern, între Dumnezeu și Satana”.

Caracteristice între toate producțiunile bogomilice sînt *Cugetările în oara morței*, în care „sufletul în agonie cugetă cu îngrijire la ceea ce i se poate întîmpla lui însuși”⁵⁶. Aceste cugetări, care se îndeletnicesc cu întrebarea capitală a cugetării religioase, s-au produs de mai multe ori și sub forma de rugăciuni pentru ieșirea sufletului, pe care o aflăm și în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab. Ele nu sînt altăceva decît întrevederea judecății de pe urmă, cînd Dumnezeu va chema la sine pe cei dreپți și va respinge în focurile iadului pe cei răi și păcătoși. Îndeobște, în toate aceste icoane ale vieții de apoi domnește o pornire și un avînt al gîndirii îndestul de viu și fără asemănare, mai frumos decît slabele încercări din celelalte închipuiri bogomilice.

Cugetările descriu în următoarele culori iuți și aprinse cum moartea pune stăpînire pe om : „că moartea fără de veste vine, ca un leu răgînd și cu toate armele : cu spadă și cu cuțit și cu secere și cu pilă și cu săcure și cu țapă și cu săgeată și cu teslă și cu bardă și cu sfredel și cu groază, iute și în toate chipurile și cu toate îl muncește de-l junghie și-l taie”.

Cu o bogăție îndestul de mare de imagini se descrie ce va fi „cînd vor buciuma arhanghelii spre patru cornuri ale pămîntului, de trei ori cu frică și bură mare, pămîntul se va cutremura din toate capetele ; atunci vor învia morții, sau ar fi de fiare mîncăți, sau de paseri, sau de pești, toți vor învia din moarte, din toate adîncurile pămîntului, și micii și marii, și dreپții și păcătoșii, și giudecii strîmbi și împărații, și bogații și mișeii, și vor sta toți asemenea, cine cu faptele sale și de zi și de noapte. Atunci vor vedea toți păcătoșii mare de foc clocotind și sfărîind și mînia lui Dumnezeu fi-va atunci și va aprinde lumea de va arde tot pămîntul și toți munții și toate măgurile și toată spurcăciunea ce s-au făcut pe pămînt”.

Cînd descrie fericirile raiului, spune : „Acolo nu va fi veac, nici an, nici vreme, nici ceas, nici zi, nici noapte, nici se va ști cînd e număr, nici va trece vremea, nici se va adăugi, nici va lipsi ploaie, nici căldură de la soare, nici vor munci de foame, nici de sete, nici de altă mișelie”.

Grozav și pînă la un punct îngreșosător este următorul tablou al celor osîndiți : „Unora le va fi fața ca țărîna pămîntului, alții ca tina spurcată din uliță, alții ca gunoiul, alții le va fi trupul putred ca un cîne mort cînd sar viermii din el, altora le va cura dintru ochi scură cu puroi și vor fi îngîmfați (umflați), alții vor fi ca pieile ashidei, alții sîngerăți, alții aspu-mați, alții gunoiți, alții cu toată spurcăciunea din talpe pînă în cap, grozavi și îmпуțiți în toate chipurile”.

Dacă însă toate producerile religioase literare analizate pînă aici provin de la alcătuitori al căror nume s-a pierdut, veacul al XVI-lea ne-a lăsat și altele, de la un autor ce ne este cunoscut, și anume de la un domn muntean, *Neagoe Basarab*, acel principe atît de predominat de pasiunea celor sfinte, care își petrece întreaga lui viață în lucrări și serbări bisericesti și care ne-a lăsat și urme de o activitate literară pe un tărîm apropiat de acel religios : filozofia morală [44].

El a scris mai multe tractate filozofice practice, sub forma de învățături către fiul său, asupra chipului cum trebuie să se poarte un principe : 1) în timpul ospetelor ; 2) în privirea generozității și 3) în privirea onoarei ce se cuvine a da el slujbașilor săi.

S-a pretins că aceste tratate au fost scrise în original românește de către Neagoe Basarab ; domnul trăind pe la începutul veacului al XVI-lea

⁵⁶ Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 435.

(1512—1521), am avea în aceste tratate cel mai vechi text românesc cunoscut pînă acum. Limba însă și stilul acestor tratate este așa de curgătoare încît se deosebește mult, nu numai de acele ale manuscrisului de la Voroneț, dar chiar de acelea ale Psaltirei lui Coresi sau ale *Evangeliei* de la Londra, care totuși ar trebui să samene cu limba și legăturile de cuvinte ale lui Neagoe întrucît am văzut că fusese scris în Muntenia și anume în jumătatea întîi a secolului al XVI-lea, aproape deci de timpul în care scria și Neagoe Basarab⁵⁷.

Noi credem că sfaturile fuseseră scrise de Neagoe în grecește [45]. Este mai mult decît probabil că Neagoe cunoștea această limbă, deoarece el fusese *socotitorul* patriarhului Nifon la venirea acestuia în Muntenia, pe timpul lui Radu al IV-lea [cel Mare],⁵⁸ însușire pe care nu ar fi putut-o îmbrăca pe lîngă un patriarh grec dacă nu ar fi știut grecește încă de mai înainte. Învățăturile sale fură puse pe românește pe timpul lui Matei Basarab, în 1654, de cînd datează cel mai vechi manuscris ce le conține.

Sfaturile lui Neagoe Basarab sînt, cum am spus-o, niște adunări de precepte morale care să slujească de îndreptare purtării fiului său. În cel întîi: „Cum se cade domnului să șadă la masă și cum vor mîncă și vor bea”, Neagoe începe prin a recomanda cumpătarea, „fără a lipsi însă de veselie acea ce lipește de domni inimile supușilor”.

Printre alte sfaturi, care cuprind numai locuri comune de morală ordinară, se întîlnesc din cînd în cînd unele gîndiri mai adînci și mai înțelepte, precum: „și să cunoască mintea ta pre mințile slugilor tale, iar să nu cunoască mintea slugilor tale pe mintea ta”, sau „la beție pe nime să nu dăruiești, măcar de ți-ar fi sluga cît de dragă”. De asemenea, mai sfătuiește el pe fiul său să nu pedepsească la beție, căci „are masa obiceiul său de veselie, ci să judece la trezire dimineață cu boierii în divan”.

Uneori întîlnim expresiuni și asemănări frumoase, d. ex.: „anima omului este ca sticla; de aceea sticla dacă se sparge, cu ce o vei mai cîrpi?”⁵⁹

Al doilea tratat al lui Neagoe: „Cătră fiul său Teodosie-Vodă și cătră alți domni, cătră toți, ca să fie milostivi și odihnitori” este mai lung decît cel dintîi. Domnul începe prin a povățui pe fiul său să-și miluiască slugile sale mai mult decît pe săraci, căci pe săraci de nu-i va milui dînsul o vor face alții, iar de slugile sale cine va îngriji, de nu stăpînul lor.

⁵⁷ E destul de a pune față în față două fraze din sfaturile lui Neagoe și din *Evangeliei* de la Londra, spre a ne convinge că este peste putință ca alcătuirea lor să dateze din același timp:

Evangelia din 1574:

... Să ochiul tău drept săblăznească-te ia-l și-l leapădă de la tine; mai bine fie să piară un mădulariu al tău, nu tot trupul aruncat să fie în matca focului, și să te mîna la săblăznire dreaptă, tae-o și o aruncă de la tine”. („Columna lui Traian”, 1882, p. 79).

Sfaturile lui Neagoe:

„Că de vei fi în toate zilele cu cei aleși, în toate zilele și în toate ceasurile te vei folosi de sfaturile și de învățăturile lor cele bune, iar de vei fi cu cei nebuni de aceea și ție se cade a fi nebun și izvrătit”. („Arhiva istorică”, I, 1, p. 112).

⁵⁸ Hasdeu a rostit întîi părerea că textul românesc al sfaturilor lui Neagoe provenea de la el însuși (sumarul din „Arhiva istorică”, I, 2, p. 111). D-sa pare a fi revenit asupra acestei păreri, deoarece în *Cuvente den bătrîni*, II, p. 5, ne dă ca textul cel mai vechi românesc, nu mai mult Sfaturile lui Neagoe, ci un fragment biblic din 1560. Sbierea, *Codicele voroneșean*, p. 328, admite fără temeii că atît Sfaturile lui Neagoe cît și *Viața patriarhului Nifon* (care, cu toate acestea, este scrisă de Gavril Protul, călugăr grec din Muntele Athos), ar fi fost scrise românește în textul ce-l posedăm.

⁵⁹ Vol. II, p. 385.

⁶⁰ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 111.

Mai neașteptat din gura unui domn așa de evlavios ca Neagoe Basarab ne poate părea sfatul ca „să nu întărești mănăstirile cu leafa slugilor tale, nici cu venitul lor, să fie ei săraci și mănăstirile miluite, iar slugile tale să le faci în zilele tale să fie cerșitori”.

O gândire nobilă și frumoasă este următoarea: „De-ți va prisosi din venitul domniei, acel venit să nu gîndești că este cîștigat de tine, ci iar l-ai luat de la săraci și de la acei ce sînt sub biruința ta”; de unde apoi urmează sfatul că el trebuie să întrebuițeze acest prisos de avere pentru a face odihnă și pace săracilor.

Trecînd apoi la un alt șir de gîndiri, Neagoe învață pe fiul său cum să-și aleagă slugile sale și cum să le răsplătească slujbele. Vorbînd despre nevoia de înțelepciune a domnului, el face o frumoasă asemănare: „căci că mintea stă în trupul omului drept ca și cum stă steagul în mijlocul războiului și caută oastea la steag și pînă stă steagul în război nu se cheamă acel război biruit, măcar de are și năvală grea spre sine; iar dacă cade steagul, de-acu toate oștile se risipesc și nu se știe unul de altul cum fac și încotro merg”.

După aceea, în loc de a păși la un alt rînd de cugetări, se întoarce iarăși la tema avuțiilor, producînd o repetare în gîndirile sale, presărată însă din loc în loc cu cîte o gîndire dreaptă și frumos rostită. Așa, bunăoară, următoarea: „și cum tu făcînd păcatul, iar alții să se ostenească pentru dînsul să-l curățască”, cugetare ce iarăși trebuie să ne pună în mirare pentru acel timp religios în care se credea că rugăciunile clerului pot să mîntuie pe omul cel mai greșit.

Mai spune Neagoe, după o comparație cam îndrăzneată între lacrimile și feciorii noștri, care ar fi ambii de la sufletul nostru, frumosul aforism că „lacrimile sînt aripele pocăinței”, stricînd însă efectul acestei gîndiri prin adaosul nepotrivit: „și nu numai aripi, ci și mumă și apoi iar și fete”. Urmează însă pe această temă, nu fără elocvență, gîndirea lui mai departe: „Pentru aceea, fraților, cînd se înfășură de trupurile noastre smoala cea neagră și rece, să nu lăsăm să se usuce împrejurul trupului nostru; că dacă vom lăsa smoala să stea lipită mult de trupurile noastre, mă tem că nu se va dezlipi pînă ce le va face negre ca și dînsa; ci pînă este mila lui Dumnezeu cu noi și dacă aflăm că sînt lacrimile aripile pocăinței și mumă și izvor viu și curat, noi să ne curățim cu dînsule smoala cea neagră și rece după trupurile noastre”.

De aceea, sfătuiește domnul ca omul să grijească de sufletul său cît este încă în viață, pentru a nu-l aduce păcătos și osîndit înaintea lui D[umne]zeu, „că după moarte nu este împăcare, după moarte nu este curățire, după moarte nu este milostenie. Pentru aceea nevoiește-te o, fătul meu, și cumpără ție untdelemn pînă stă tîrgul acestei lumi”.

În tratatul al treilea: „Cum și în ce chip vor cinsti pre boieri și pre slugile lor care vor sluji cu dreptate”, domnul învață pe fiul său cum să se poarte cu boierii săi, pe care ar trebui să-i cultive ca pe o grădină, urmînd și folosînd această asemănare în tot decursul scrierii care este încă mult mai scurtă decît celelalte.

Aceste cugetări domnești fac onoare celui ce le-a înșirat pe hîrtie, deși în practică nu le va fi urmat dînsul cu aceeași sfințenie. Astfel Neagoe, care învață pe fiul său că „să nu fie paharul tău adeseori plin de sînge de om”, ucide totuși pe mai mulți din partizanii lui Vlăduț (Vlad cel Tînăr), pe care-l scoase din scaun. Este adevărat că el se pocăiește pentru aceste cruzimi, chemînd patriarhi și alte fețe bisericești din locurile sfinte ale Răsăritului, care prin rugăciunile lor să îmblînzească mînia lui

D[umne]zeu⁶⁰. Se vede că „sfaturile” fură scrise de Neagoe către sfârșitului vieții sale, deoarece spune în ele că „niciodată n-a fost altcineva mai păcătos ca mine”.

Pe lângă aceste încercări de literatură religioasă și morală, mai întâlnim și altele, de literatură lumească, tot de prin veacul al XVI-lea, provenite tot din traducerea unor cărți populare de origine străină, a căror introducere în mintea românilor se făcu tocmai prin aceste traduceri, adică pe calea reflexivă.

Un manuscript din 1620 conține anume trei scrieri lumești de caracter literar: *Alexandria* sau povestea lui Alexandru Machedon, *Floarea darurilor* și *Rojdanicul*. Scriitorul acestui manuscript ne spune într-o notiță că „eu, mult greșitul și ticălosul popă Ioan din sat din Sînpetru (în Transilvania), scrisei această carte ce se cheamă Alexandria și mă oștiniu cât putui și o scrisei să se cetească și vă rog pre toată firea de om cui Dumnezeu o va da această carte a ceti sau a scrie, socotiți și mai bine ce voi fi greșit, sau cuvînt nesfîrșit, sau slovă neumplută, iar dumnea-voastră să dregeți și să nu mă blăstămați, ci să ziceți: Dumnezeu să-l erte. Începui a scrie această carte ce se cheamă Alexandria în luna lui cireșar (iunie) 15 zile și se sfîrși în luna lui august 4 zile, anul 7128 (1620).”⁶¹

Din această notiță răsare într-un chip învederat că popa Ioan nu a tradus el singur Alexandria, deci probabil nici textele celelalte, căci mai întîi răstimpul de 49 de zile ar fi fost prea scurt pentru o asemenea îndeletnicire, cu atîta mai mult că manuscriptul e scris foarte frumos, ceea ce, în cazul unei traduceri, ar trebui să lase a se presupune o prescriere pe curat, adică prelucrarea lui românește și decopierea ei în scurtul răstimp de 1 1/2 luni. Apoi popa Ioan ar fi arătat în notița lui că a pus pe românește povestea, nu numai, cum spune, că a scris-o.

În sfîrșit, ce înțeles ar avea, în ipoteza unei traduceri, rugămintea popei Ioan de a erta cititorul cuvinte nesfîrșite sau slove neumplute, ceea ce, din contră, este ușor de priceput în cazul unei copieri, unde scriitorul a putut, din scăpare de vedere, să nu scrie unele cuvinte întregi, sau să nu formeze desăvîrșit unele litere, observație ce am făcut-o și mai sus cu prilejul cercetării Evangheliarului de la Londra.

Rezultă deci într-un chip neîndoienic că avem a face și în acest manuscript, ca în altele analizate mai înainte, cu o copie a unui original, sau alte copii mai vechi a unei traduceri anterioare, ceea ce strămută tălmăcirea bucăților conținute în el în veacul al XVI-lea cel puțin.

Alexandria, cea dintîi din bucățile conținute, este o istorie fantastică și cu caracterul mai mult de poveste miraculoasă a faptelor vestitului cuceritor macedonean [46]. Redacția ei primitivă de prin veacul al XI-lea fu grecească și, după cât se vede, originară din Egipt. Ea fu tradusă și amplificată în mai multe limbi, precum latina și persiana, și ajunse în sfîrșit a fi reprodusă și în limba slavonă. Lucru îndestul de curios este că, între cele mai vechi manuscripte slavone ale acestei povești, se vede unul din 1562, scris la mănăstirea Neamțului prin porunca lui Grigorie, mitropolitul Sucevei.⁶² Ar fi cu puțință ca tot pe atunci să se fi pus această poveste și pe românește, prototipul de pe care o copie popa Ioan din Sînpetru.

⁶⁰ Vol. II, p. 393.

⁶¹ Vezi analiza manuscriptului încă needitat, ce se află în posesiunea profesorului Neagoe din Bîrlad, făcută de I. Bianu, în „Columna lui Traian”, 1883, p. 322—329.

⁶² M. Gaster, *Literatura populară*, p. 11; cf. C. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, 1876, p. 440; Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. XXXVI.

Floarea darurilor este o culegere de maxime asupra patimilor omenești, împărțite așa ca după o virtute să urmeze viciul corespunzător, extrase din autorii vechi greci și romani, din Biblie și din părinții bisericii [47]. Multe maxime sînt întărite prin cîte un exemplu din istoria animalelor. Așa, bunăoară, se aduce cu privire la virtutea privegherii pilda cu porumbul, care înainte de a înghiți grăuntele, se uită să vadă dacă nu vine uliul spre el. Darul întăririi se aseamănă cu pasărea fenix, a cărei legendă cunoscută din cea mai adîncă vechime este raportată⁶³.

Rojdanicul sau *Zodiile* <*Zodiacul*>, învățături astrologice despre înrîurirea planetelor asupra vieții omenești, pseudo-știință ce se menține și astăzi, deși mai mult ca șarlatanism de zodieri, zodierite și căutători în stele, care hrănesc încă credințele superstițioase [48]. Titlul bucății, care este slavon, ne arată că dînsul a fost tradus din această limbă, în care se constată că exista de prin veacul al XIV-lea.

Uneori pătrund urme de concepție luterană pînă și în manifestările vieții practice cuprinse în scrisori și documente. Așa că în o scrisoare a lui Velicico Costin, fratele cronicarului și vornic de Cîmpulung, către birăul Bistriței, găsim rostirea după cineva că „ar fi ca o mlădiță de bun fel cu toată înțelepciunea crescută”, adăugînd apoi cugetarea filozofică literară că mlădița cea bună oriunde e răsădită de toți oamenii e îngrădită.⁶⁴

Este probabil că încă și altele din cărțile poporane ce se-nîlnesc în perioadele următoare își vor fi avînd începutul în aceste dintîi; pînă acum însă nu sînt cunoscute cu siguranță decît lucrările analizate pînă aici.

Oricît ar fi de restrîns ogorul cultivat al limbii române totuși rămîne constatat că, încă din această epocă, apăruseră produceri intelectuale îmbrăcate în vestmîntul ei. Și aceste produceri se ivesc din toate părțile unde cugetarea poporului apuca o formă mai sistematică.

Astfel, în poezia și povestirea poporană, în scrierile și literatura religioasă, în sfîrșit, chiar în slabele urme de cugetare profană, pretutindene vedem infiltrîndu-se spiritul și graiul românesc ca o sevă nouă și dătătoare de viață în arborele aproape uscat al vechiului slavonism. Este important a constata această tendință spre românism, care nu a lipsit niciodată din mintea românilor încă mult înainte de epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În ea se află explicarea acestei epoci cînd slavonismul slăbind, din motive ce se vor vedea la locul lor, el trebui să fie deocamdată înlocuit prin rostirea românească, care niciodată nu părăsise cu totul mintea românilor, cu toată copleșirea ei, într-o însemnată parte, de limba și rostirea slavonă.

Par. 4. Biserica, școala și alte așezăminte

Singurul așezămînt cultural al acestor timpuri de sînge și omor era biserica; deși mai mult în formă decît în realitate, dînsa era respectată de contemporani și sprijinită în toate modurile. De aceea, pe cînd vedem țările române împărțindu-se în partizi care se sfîșiau una pe alta, venind fiecare cu domnul ei în frunte spre a alunga pe domnul vrăjmaș, biserica singură rămîne prietena tuturor domnilor și tuturor partizilor, trăgînd foloase din nemărginita dărnicie a tuturor. Rari sînt exemplele unor domni

⁶³ Gaster, *op. cit.*, p. 138.

⁶⁴ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 27.

dușmani clerului, și Ioan-Vodă cel Cumplit este poate singurul care a cercat, prin cruzimi nespuse, a mai pleca trufașa frunte a călugărilor.

De obicei fiecare domn inaugura suirea lui în scaun prin un dar făcut unei mănăstiri, și este însemnătoare împrejurarea că Mihai Viteazul, în scurta sa domnie de două luni în Moldova, plină de lupte, de griji și de supărări, găsește totuși timpul pentru a întări mănăstirii Bistrița decima albinelor din satele mănăstirești ale județului <ținutului> Neamț și mănăstirii Agapia stăpînirea Negreștilor⁶⁵.

Daniile făcute mănăstirilor sînt nenumărate și ele au absorbit, deși mai puține la număr, mai multe moșii domnești decît acele făcute întregii clase boierești [49]. Se întîlnesc documente în care se dăruiesc unei mănăstiri pînă la 20 de moșii într-o singură dată⁶⁶. Mănăstirea Galata, deși întemeiată de Petru Șchiopul într-un timp cînd numărul moșilor domnești scăzuse prea tare, numără totuși la 1588, numai patru ani după ridicarea ei, o avere însemnătoare, a cărei enumerare ne-a fost păstrată într-un interesant document din 1588, cuprinzînd pe lîngă multe odoare de preț o cîtime însemnată de bucate și 16 moșii⁶⁷.

Apoi nu numai domnii contribuiau la îmbogățirea bisericilor și mănăstirilor, ci și privații se întreceau care de care în dărnicie față cu ele. Dintre multele documente care întăresc această împrejurare ne mulțămim a aminti pe cîteva: astfel, în 1512, călugărița Magdalina întemeiază din averea ei mănăstirea Adormirei de la Corbii de Piatră, pe care apoi o închină lui Neagoe Basarab, spre a rămînea domnească⁶⁸. În 1620 întîlnim pe Maria Paleologhina, văduva logofătului <postelnicului> Dumitrache Chiriță Paleologu, hărăzind mănăstirii Bisericiani satul Vînători din județul Neamț⁶⁹.

Un document din 1622 <1621> reproduce într-o formă dialogată, cu o nuanță literară, înțelegerea între boierii Vîlcu [Grădișteanu] vel vornic, Grigori vel vistier și Bunea logofăt cu moșnenii din Brănești; [Bran], Ianotă, Vladu Lifoe, Stan portărelul și Sîrbu pentru împreună zidire a schitului Vîlcani <Vulcana>: „adecă noi [...] acești moșneni ot satul Brănești, adevărim cu această scrisoare a noastră precum că să se știe că avînd dumnealor boierii (sus enumerați) moșie la satul Vălcănița [...] și, primblându-se peste moșia dumnealor, au urcat și la moșia noastră la vîrful Vălcani <Vîlcăniții> și, văzînd acel loc așa de frumos, au dat Dumnezeu gînd ca să facă sfîntă mănăstire. Și nefiind moșia a dumnealor, au întrebat pe oarecineva din oameni: A cui este moșia pe acest vîrf frumos? Le-au spus cinevaș că este a noastră, moștenilor Brănești. Dumnealor, auzind așa, au venit la noi și ne-au întrebat: Moșilor, a dumneavoastră este <iaste> moșia pe acel vîrf al Vălcani? Noi am spus că este a noastră. Dumneata <dumnealor> au zis: Nu ne veți vinde nouă <noao> acel vîrf [...] ca să facem o sfîntă mănăstire? Dar noi, auzind că va să facă sfîntă mănăstire, ne-am adunat toți și am vorbit de va <vor> vrea să ne primească și pe noi ctitori noi <ii> vom da și mai mult nu numai acel vîrf”⁷⁰.

⁶⁵ Acest volum, p. 210.

⁶⁶ Așa Dan vodă, mănăstirii Tismana, 1424 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 19). [Vezi și DRH, B, vol. I, p. 104–107; este vorba de 25 de moșii, multe din ele dăruite de Vlaicu vodă, Mircea cel Mare, doamna Calinicchia, banul Lucaci etc.].

⁶⁷ Ureche, în *Letopisește*, I, p. 200; Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 179. [Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 410–411]. [Mănăstirea a fost construită în 1582–1583].

⁶⁸ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 142. [Vezi și DRH, B, vol. II, p. 206].

⁶⁹ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 69.

⁷⁰ „Arhiva istorică”, I, 1, p. 31; „Conv. literare”, XXXV, 1901, p. 715–718. [Documentul din 1621 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 583–584, fiind considerat fals pe motiv că cei trei boieri Vîlcu, Grigore și Bunea Grădișteanu apar mai tîrziu în docu-

Condicile episcopilor de Roman și de Huși, acele ale mănăstirilor Solca și Moldovița [50], sînt pline de la un cap la altul de sute de aceste hrisoave de dăruire⁷¹ și tot așa vor fi cu toate celelalte condici ale tuturor mănăstirilor. De aceea s-a și grămădit atîta întindere de pămînt în mîinile mănăstirilor încît la secularizarea lor cuprinderea totală a moșiilor mănăstirești să ajungă aproape de o șeptime din aceea a teritoriului întregilor țări române, iar venitul acestor nesfîrșite latifundii se ridica la 25 000 000 de lei noi, ceea ce reprezintă un capital de 500 000 000, urcîndu-se iar, împreună cu nedesfundatele păduri, la cifra uriașă de 1 000 000 000 de lei.

Iată cît de bine știu clerul să exploateze poziția sa privilegiată în sinul unor timpuri bigote și evlavioase. Iată ce folos însemnat trase dînsul din maxima lui favorită: „capul plecat sabia nu-l taie”!

D-apoi și ce bine știa să se umilească clerul pentru a căpăta pomană e o foarte caracteristică scrisoare a arhiepiscopului Teofan, a egumenului Partenie și a tot soborul mănăstirii Slatina; găsim o stăruință către domnii de la Bistrița „pentru doi călugări trimiși în Țara Ungurească <Transilvania> pentru milostenie”, spunînd în scrisoare că „cine-l va îndura Dumnezeu să ne miluiască sfînta mănăstire și sfînta biserică cu bouleni, cu călușei, cu văcușoare, cu vitișoare, cu chelșugel, cine cu din ce-l va îndura Dumnezeu”⁷². Milogirea nu are nici o deosebire de cererea calicilor la pod care și ei caută prin diminutivele rugămintilor lor care nu se deosebeau nici prin scopul urmărit — interesul personal de cîștig fără muncă.

Dacă însă biserica putu împinge pe oameni pînă a-și dezbrăca familiile numai spre a-și lăsa averile lor, fără îndoială că și în restul vieții lor trebuie ca dînsa să joace un rol hotărîtor. Vom avea prilejul a descrie mai jos pînă la ce grad domina religia întreaga viață a poporului român; aici vom numai să atingem rolul politic al bisericii.

În privirea aceasta, observăm că, cu tot bigotismul timpului, cu toată nespusa evlavie a domnilor și boierilor, clerul a fost întotdeauna supus în statele române autorității lumești, reprezentată prin persoana domnului [51]. Așa, la alegerea domnilor, nu ei sărutau mîna mitropolitului, ci — lucru ce ne poate părea într-adevăr extraordinar — mitropolitul pe aceea a domnului⁷³. Împrejurarea că la alegerea lui Constantin Șerban, în 1654, domnul sărută mîna patriarhului grec <sirian> Macarie, ce se afla pe atunci în Muntenia, nu este decît o excepție firească, făcută în onoarea unui reprezentant suprem al bisericii, care încă era și străin⁷⁴, pe cînd față cu mitropolitul țării domnul păstra totdeauna autoritatea lui neatinsă.

mente. Pornind de la faptul că în document sînt menționate nume de locuri păstrate pînă astăzi, G. I. Mareș și Dinu Mareș, în lucrarea lor *Vulcana Băi și Schitul Bunea*, Buc., 1976, p. 23—26, consideră că documentul este autentic].

Alt document redactat tot în chip de dialog este acel românesc al mamei lui Mihai Viteazul care conține o convorbire între călugărița Teofana, mama eroului, și copiii lui privitoare la dania pe care bătrîna voia s-o facă mănăstirii Cozia („Conv. literare”, 1901, p. 715—718) [Despre Tudora — Teofana vezi și supra, p. 165, nota [5]]. [Vezi și DIR, veac XVII, vol. I, p. 65—66].

⁷¹ Vezi Melchisedek, *Chronica Romanului și [Chronica]. Hușilor*; Wickenhauser, *Moldova <Moldovitz> și Solka*. Vezi și raportul asupra averilor mănăstirilor din Oltenia, 26 iunie 1719 (Hurmuzaki, *Doc.*, VI, p. 430—454).

⁷² N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 35—38.

⁷³ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 51: „primus metropolita ad sedentem in throno accedebat principem ejus manus deosculabator”.

⁷⁴ Paul de Alep în descrierea călătoriei sale prin Moldova și Muntenia, în „Arhiva istorică”, I, 2, p. 102.

De cîte ori domnii nu mustrau chiar cu cuvinte foarte aspre pe mitropoliți cînd nu-și făceau datoria : „Popo ! ți-oi rade pletele”⁷⁵, deși n-a fost păstrat decît o dată în analele țărilor noastre, va fi răsunit fără îndoială de mai multe ori în decursul istoriei lor.

La aceeași părere ne conduce și împrejurarea că mitropolitul nu avea căderea de a scoate din scaunul lor pe episcopi, precum nici aceștia pe protoierei, ci îndepărtarea lor în caz de vină mare era păstrată domnului și judecății sale⁷⁶.

Deși supusă autorității domnești, biserica avea un rol foarte însemnat în conducerea chiar politică a țării ; mitropolitul și episcopii — numiți și ei [uneori] în vremile mai vechi mitropoliți, — luau loc în divanul țării alături de boierii, avînd glas nu numai în trebile religioase, ci și în cele politice [52].

Afară de rolul important jucat de mitropolit și de cler îndeobște la alegerea domnului și care este explicabil prin nevoile consacrației religioase, el era adeseori însărcinat cu cercetări judecătorești de o natură curat civilă, lua parte la judecarea proceselor [53], era consultat în trebile politicii externe, în așezarea dăjdiilor și vom vedea mai tîrziu cum domnii jurau adeseori înaintea capilor bisericii că nu vor mai scoate pe țară cîte o dare îngreuietore ; și nici că se putea altfel în un timp de cvlavic și de bigotism ca acela în care se afla poporul român în această epocă, care aducea prin sine însuși amestecul clerului în toate daraverile, sporind astfel vaza și înrîurirea lui.

Într-un cuvînt, biserica era omnipotentă în statele române, dar omnipotența ei găsea totuși o mîrginire în cea mai mare și mai strașnică a principelui domnitor.

Prin însăși firea lucrurilor, orice biserică trebuie să se îngrijească de carte, fie și numai de cea elementară a scrisului și cetitului, căci biserica, trebuind să învețe o doctrină transmisă și hotărîtă, nu se poate baza numai pe propovăduirea prin viul grai, ce poate fi îndeustulător numai în timpurile începuturilor.

Biserica română, ca și oricare alta, trebuia deci să îngrijească cel puțin ca reprezentanții ei să știe scrie și citi și această cunoștință se vede că și era răspîndită în membrii clerului românesc. De aceea vedem că cei dintîi oameni ce țin condeiul în țările române fac parte din cler [54].

Despre învățătura de carte prin mănăstiri sînt mai multe dovezi înverdate. O scrisoare de la jumătatea veacului al XVII-lea, a egumenului de la Voroneț către birăul de Bistrița, vorbește de „feciorul popii Toma care a învățat carte aici în țară la noi, nu la mănăstirea noastră, ci la altă mănăstire și s-a făcut călugăr” [55]. Altă scrisoare din același veac a lui popa Gheorghită din Borșa către egumenul Dositeiu din Dragomirna privește pe „un fecioraș, Moise, fugit în Moldova, pe care se roagă a-l pune lîngă dînsul și să-l învețe *harate* (carte) bine, că-i bun la fere (fire)”.

Chiar cînd se învață în afară de mănăstiri tot preoții erau dascăli. Popa Lupul vorbește despre „un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șede în casa noastră de ne învață un fecior (ca să fie) popă”⁷⁷.

⁷⁵ Neculai Costin, în *Letopisește*, II, p. 62, spune că „Antioh Cantemir strigă într-o zi în divan vlădicăi de Huși, lui Varlam : «Popo ! ce nu judeci drept cînd îți vin cărțile mele ? Ți-oi rade pletele». Atunci vlădica Varlam, ieșind de la divan cu lacrimi plîngînd, rău l-a blăstămat”.

⁷⁶ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 146.

⁷⁷ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 55, II, p. 53 și 98. [Hurmuzaki, XV/2, p. 1015—1016].

Tot în mănăstiri se făceau și traduceri, la început din slavonește, mai târziu din grecește pe limba românească, cum se vede aceasta la mănăstirea Putna⁷⁸ [56].

Un hrisov din 1573 conține arătarea că a fost tradus de Constantin, dascălul slavonesc de la școala slovenească din mănăstirea Sf. Gheorghe Vechi din București⁷⁹ [57].

În primele timpuri biserica oficială va fi cunoscut numai limba slavonă și numai cât pe alături se vor fi ivit prelucrări românești. Limba slavonă fiind însă străină poporului român, era de trebuință ca, în afară de meșteșugul scrierii și al citirii, să se învețe această limbă chiar, ceea ce după felul ei cel greoi nu lasă de a fi îndestul de anevoios. De aici deci neapărată nevoie de școli în care să se învețe cele de trebuință pentru slujba bisericească: scrisul, cititul în slavonie.

Nu trebuie însă să ne închipuim asemenea școli după ideile noastre de astăzi asupra lucrului, cu clase regulat împărțite, cu examene, cu profesori deosebiți după materii sau clase, cu localuri speciale. Învățătura, câtă se împărțea, era dată la câțiva ucenici de un dascăl sau preot mai cărturar de pe la vreo biserică. Locul unde se împărțea această învățătură era vara tinda bisericii, iarna probabil casa preotului însuși. Ani mulți trebuia să muncească ucenicii înainte de a-și fi însușit taina scrisului și a cititului și a fi pătruns de bine de rău în cunoștința limbii slavone. Era firesc lucru că, îndată ce se știa scrisul slavon, să se încerce și punerea pe hârtie a limbii române, încît pentru mînuirea acesteia nici nu era nevoie de o învățătură deosebită. La atîta însă și la nimic mai mult se vor fi mărginit așa-numitele școli de slavonie ale primelor timpuri și în acest înțeles se poate susține că școala nu a lipsit niciodată din sînul poporului român.

Cît că, să fi existat o școală mai înaltă în timpurile vechi, precum pretinsa academie de drept și teologie a lui Alexandru cel Bun, aceasta este o scornitură a timpurilor noi, doritoare a înălța cît se poate mai mult începuturile noastre⁸⁰ [58] și care au aceeași valoare ca și întocmirea primelor armate permanente de către Mircea și Ștefan cel Mare, ca și universitatea din Cotnari, introducerea Basilicalelor de către Alexandru cel Bun și multe alte povești pe care le vom descoase de acum înainte. Nu se face istorie aruncîndu-se în sînul trecutului creațiunile proprii noastre fantezii!

Neputîndu-se susține cu nici o probă istorică academia de drept și de teologie a lui Alexandru cel Bun, s-a încercat pe o altă cale a se închipui prezența limbii române în biserica moldovenească pe timpul celui domn.

Am arătat aiurea că mitropolit al Moldovei fusese, pe timpul organizatorului acestei țări, Grigorie Țamblac⁸¹ [59]. Se susține despre acest personaj că, mai înainte de a fi mitropolit, venind în Moldova ca triinis

⁷⁸ D. Dan, *Mănăstirea [și comuna] Putna*. [Cu două apendice, Buc., 1905], p. 153 și urm.

⁷⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 172. N. Iorga nu spune că este original pe pergament. În acest caz, cum de s-a tradus și în ce limbă? Sau poate a fost tradus mai târziu de pe originalul slavon. [Hrisovul este din 1573, dar traducerea lui este din secolul al XVIII-lea].

⁸⁰ După cite știm, acela care a pus în curs această părere arbitrară este răposatul Alexandru Hasdeu într-un discurs, de altfel memorabil, rostit la examenul din 25 iulie 1827 al școalei din Hotin, la care era efor („Curierul românesc”, 1830, nr. 10 și 11); Cantemir, care de altfel conține multe știri neîntemeiate, nu pomenește nimic despre școala lui Alexandru cel Bun, spunînd că Vasile Lupu a fondat cea dintîi școală în Iași: „Huius enim principis cura primo Iassius scola Graeca condita” (*Descriptio Moldaviae*, p. 135) [ed. 1973, p. 372–373].

⁸¹ Vol. II, p. 201.

al patriarhiei de Constantinopole și fiind român de origine, ar fi ținut în Suceava mai multe predici în *limba română*⁸².

Țamblac era într-adevăr originar de peste Dunăre. Numele său, *Sam-Valac* = *însuși român*, lasă a se presupune că el se trăgea din o familie aromână din Pind. Pe de altă parte, însuși Țamblac ne spune că atât tatăl său cât și fratele acestuia, care ajunge mai târziu mitropolit al Moscovei sub numele de Chiprian, erau din Tîrnovo, capitala Bulgariei, și deci arată naționalitatea lor ca bulgărească.

Credem că părerea cea mai nimerită este că familia Țamblac era de origine română macedoneană, însă bulgarizată, precum se întâmplase cu multe familii coborîte din munți și așezate între bulgari, în orașele acestora⁸³. De pe simplul numele lui Țamblac a se susține că vorbea românește, ceea ce în orice caz nu putea fi decât româno-macedoneană, ne pare o încheiere cam îndrăzneță.

Se vede că Grigorie învățase în Constantinopol, deoarece-l vedem trimis de patriarhia acelui oraș spre a împăca biserica moldovenească. Apoi tot el ne spune că petrecuse mai mult timp în Muntele Athos, încît fără îndoială limba grecească trebuia să-i fie cunoscută.

Dacă însă avem indicii serioase pentru cunoștința limbilor bulgară și greacă de către Țamblac, nu avem nici cea mai mică dovadă că el poseda și pe cea română. Se aduce drept argument pentru aceasta cuvintele rostite de el în catedrala din Suceava, în una din predicile ținute de el: „fiindcă eu văd dragostea voastră că primește cu dulceață cuvîntul învățăturii, precum un pămînt bun și gras sămințele, mai întîi lăudînd osîrdia voastră cea caldă și atîta sîrguință către biserică pre cîtă au copiii către mame lor, precît bolnavul către doftor, precît cel însetat către izvor, precît corabia către liman, pre atîta și pre noi ne înveselește sporirea voastră, încît vom fi și vestitori de bucurie despre buna voastră faptă către patriarhul care ne-au trimis”.

Se argumentează că din cuvintele lui Țamblac reiese că poporul ce-l asculta trebuia să-l înțeleagă, pentru ca Țamblac să-i fi putut vorbi astfel; moldovenii însă, *neștiind limba slavonă, nici cea grecească*, ar urma de aici că numaidecît Țamblac să le fi vorbit în limba lor.

Nouă ni se pare că se împinge prea departe neștiința limbii slavone de către români. Într-adevăr că poporul de jos nu o cunoștea, dar clasele conducătoare, clerul și boierimea trebuiau să o știe și, întrucît publicul lui Țamblac la predicile sale va fi fost din societatea mai aleasă, este evident că el putea să le vorbească, așa cum a făcut-o, chiar în limba slavonă. Oare mai târziu, pe timpul predominării grecismului, o predică în limba greacă să nu fi fost înțeleasă de cler și de boieri; și astăzi, în timpul franțuzismului, nu ar fi înțeleasă o predică în limba franceză ținută către societatea mai aleasă? Pentru ce am susține că numai slavonește n-a știut nimeni niciodată din poporul român, cînd o întrebuintare așa de obștească a acestei limbi nu poate fi gîndită fără o înțelegere a ei de clasele conducătoare [60]?

Noi credem că tocmai de aceea a fost ales Țamblac de patriarhul de Constantinopol spre a fi trimis în Moldova, fiindcă știa limba slavonă, care era cunoscută pe atunci de toată lumea ca limba poporului român, confundîndu-se cea scrisă cu cea vorbită de el.

⁸² Melchisedek, *Mitropolitul Grigorie Țamblac. Viața și operele sale*, în „Revista pentru istorie [arheologie și filologie]” a lui Tocilescu, III, [1884], p. 1—64. [Melchisedek a publicat studii despre Țamblac și în „Analele Acad. Române. Memorii”, s. II, t. VI, 1883—1884, p. 1—109 și în BOR, VIII, 1884, p. 410—435 și 475—542].

⁸³ Vol. I, p. 340.

Țamblac, după toate probabilitățile, rămase în Moldova după isprăvirea menirii sale și luă titlul de presbiter al mării biserici a Moldovlahiei. El mai este însă numit și *dascal* de mai multe izvoare, care, ce e drept, reproduc mai curînd o tradiție, întrucît sînt posterioare vieții lui Țamblac cu mai bine de 200 de ani. Așa într-o carte de liturghie scrisă de însuși Țamblac, pe cînd era mitropolit al Lituaniei*, se găsește o notiță adausă cu mult timp în urmă, „că Țamblac fusese *dascāl*, în țara Moldovlahiei și egumen marei mănăstiri Pantocratorul, care se numește Neamțul, și a fost la sinodul al 8-lea din Florența”. Că această notiță trebuie să fie cel puțin din veacul al XVII-lea, se vede după aceea că dînsa confundă sinodul de la Florența cu acel de la Constanța, la care într-adevăr participase Țamblac ca mitropolit al Litfaniei.

Episcopul Romanului, Pahomie, (1707—1714) scrie într-un sbornic de la mănăstirea Neamțului: „Aici este și mucenia <mucenicia> lui svieti Ioan Novi <Ioan cel Nou>, scrisă de svieti Grigorie Țamblac [61] ce *a fost dascal* întii dinceput în Moldova și egumen aici în Neamț și mai apoi mitropolit în Kiev, căruia i-am sărutat și sfintele moaște acolo”.

Mitropolitul Gheorghe, în 1723, în istoria lui despre icoana Maicii Domnului de la mănăstirea Neamțului, spune despre Țamblac că fusese „*mare bogoslov*.”⁸⁴ Această tradiție, repetată și statornicită, poate fi admisă cu atît mai ușor cu cît Țamblac, ca învățat în cartea slavonească, a putut fi reținut de Alexandru cel Bun spre a preda această limbă în școala de pe lîngă mitropolia Sucevei.

La atîta se reduce însă academia de drept și teologie a lui Alexandru cel Bun, adecă la o școală slavonească, poate ceva mai înaltă decît acele obișnuite pe atunci.

Limba slavonă era învățată bineînțeleș nu numai de clerici, ci și de boierii ce aspirau să încapă în dregătoriile statului. Despre modul cum se învăța această limbă ne spune Dimitrie Cantemir că: „fiii boierilor nu învățau altă limbă decît cea slavonă, în care după ce deprindeau a ceti, fiindcă nu aveau de unde cunoaște altă știință, trebuiau să învețe pe de rost orologiul <ceaslovul> bisericii răsăritene, Octoihul și Psaltirea; după aceea li se explica evanghelia, faptele apostolilor, Pentateucul sau cele 5 cărți ale lui Moisi, și celelalte cărți din Vechiul Testament, dar aceste foarte rar. Totul era ca să priceapă ceva din Biblie; [. . .] rar se întîmpla să învețe cineva gramatica limbii slavone”.⁸⁵

De aceste școli se înființară în curînd și la episcopiile de Roman și Rădăuți [62] și la cele mai multe mănăstiri, unde vedem făcîndu-se uneori deosebire între călugării *cărturari* și acei *proști*⁸⁶, apoi și în alte locuri. Despre una din ele aflăm că ar fi existat pe timpul copilăriei lui Ștefan [al II-lea] Tomșa, în satul Rădășeni din ținutul Sucevei, renumit astăzi pentru „poricalele”, poamele sale. Într-un document posterior, de la Const [antin]. Mavrocordat din 1743, relativ la o hotarnică între orășenii din Baia și moșnenii din Rădășeni, mai mulți dintre aceștia mărturisesc că au apucat de la bătrînii lor „că fiind Ștefan Tomșa-Vodă copil mic și sărac, au învățat carte la școala de aici din Rădășeni și miluindu-l Dumnezeu cu domnia au venit la Rădășeni și le-au făcut biserică; și, jăluind

* Țamblac a fost mitropolit de Kiev.

⁸⁴ Melchisedek, [op. cit.], p. 4 și 63.

⁸⁵ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 170 [ed. 1973, p. 373, cu diferențe de traducere].

⁸⁶ Document din 1540 („Arhiva istorică”, I, 2, p. 27). Acești călugări cărturari erau adeseori destul de dibaci în mînuirea condeiului pentru a întreprinde falsificări de documente. Vezi două hrisoave din anul 1691, în „Arhiva istorică”, I, 1, p. 71 și 106. [Nu numai călugării falsificau documentele; vezi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Introducere la DIR*, vol. II, p. 160—164].

oamenii că le-i locul strîmt și n-au unde se hrăni, le-au dat și o bucată de loc din hotarul tîrgului Băii”⁸⁷.

Uneori se cereau dascăli din Transilvania ; Pătrașcu Ciogolea logofătul roagă pe Simion, birăul Bistriței, să-i trimită pe Toader diacul [din Feldru] „care a mai fost înainte vreme om al nostru ; acum îl pohtim de la măriile voastre că avem coconi”⁸⁸ [63].

Se vede însă că învățămîntul slavon decăzu tot mai mult în țările române, că *ziditorii de slove*⁸⁹ deveniră tot mai rari, ceea ce se cunoaște mai ales din redactarea tot mai puțin corectă a documentelor în această limbă ; apoi din faptul că de la o vreme începe a se ivi limba română în locul celei slavone, mai întîi în documentele private⁹⁰, după aceea și în cele oficiale.

Par. 5. Artă

În toate țările și la toate popoarele, atît vechi cît și noi, dezvoltarea artistică a avut drept cuib de unde și-a luat avîntul credințele religioase. Astfel, arhitectura orientală, cea grecească și pînă la un punct și cea romană pornesc de la zidirea templelor ; sculptura la aceste popoare de la statuile zeilor, muzica și dansul chiar, tot de la sărbătorile religioase ; teatrul, atît în tragedie cît și în comedie, se dezvoltă din misterele lui Dionisos, încît întreaga mișcare artistică a antichității pornește din viața religioasă.

De asemenea și arta modernă are drept punct de plecare credința creștină. Stilurile deosebite ale arhitecturii se dezvoltă la zidirea bisericilor și numai de aici se aplică la alte monumente. Pictura, arta principală a timpurilor moderne, pornește de la icoanele bisericești ; muzica, de asemenea, din cîntările spre lauda lui Dumnezeu ; și teatrul modern se desface din misterele creștine. A trebuit pretutindeni o puternică dezvoltare pentru ca arta să devină lumească pentru ca să se reprezinte în ea personaje și scene din viața oamenilor, pe lîngă acelea din viața dumnezeirii.

Chiar din acest motiv, întîlnit obștește, nu ne vom mira dacă arta în sensul mai strîns al cuvîntului, adică artele plastice, se găsește și la români înfășurată în acest răstimp în scutecele religiei ; întreaga manifestare artistică a poporului românesc se face exclusiv numai pe tărîmul religios [64].

Dintre artele plastice însă numai două se putură dezvolta în țările române : arhitectura și pictura [65], căci reproducerea figurilor sculpturale fiind oprită prin hotărîrile sinodului ținut la Constantinopole în 862, sculptura fu cu totul înlăturată din reprezentările artistice ale orientului creștin.

⁸⁷ *Uricarul*, X, p. 140. Vezi mai sus p. 379.

⁸⁸ N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 54.

⁸⁹ Acest titlu curios îl poartă un pisar slavon de la începutul veacului al XVI-lea. Vezi documentul din 1512 („Arhiva istorică”, I, 1, p. 143) : „Stan ziditor de slove a scris”. [DRH, B, vol. II, p. 232].

⁹⁰ Vezi un document 1/2 slavon și 1/2 românesc în *Cronica Hușilor* de Melchisedek, apendice p. 60. Părțile stereotipe sînt slavone ; cele noi, care constată daravăra încheiată, românește, dovadă că scriitorul nu știa slavonește, deși ar fi vrut să scrie în această limbă.

Pictura nu putea fi alta decît cea bizantină răsăriteană, răspîdită în toate țările de credință ortodoxă. Caracterul ei este de a fugi de expresia frumosului, care leagă pe om de carne, pentru a-l duce în regiunile superioare ale sufletului; neîngrijirea formei și expresia evlavioasă a figurilor, iată tendința ei de căpetenie. Acest caracter rămîne în întregul răsărit pînă în zilele noastre neschimbat, neatins de raza înălțătoare a frumosului antic, care transformă pictura religioasă a Italiei, îndepărtat și de privirea sănătoasă a realității, care regeneră pictura Țărilor de Jos.

Și dacă înțepenirea în formele deșirate ale artei primitive creștine stăruiește pînă și în părțile lumii grecești unde ochiul ar fi putut întrevedea în sfărîmăturile antichității un mai mîndru ideal, (Grecia), cum vroim noi ca în țările române pictura să fi părăsit acea cale bătută și să-și fi luat zborul spre alte regiuni?

Pe lîngă aceasta, în niște țări veșnic bînuite de revoluții, stoarse și zdrumicate de stăpînirea <dominația> cea barbară a turcilor, lipseau condițiile economice care înainte de toate mijlocesc dezvoltarea artistică. Aceste condiții explică doară arta flamandă ce nu avuse ca aceea a Italiei îmboldirea frumosului antic și cu toate acestea ajunse pe această țară în bogăția și varietatea minunatelor sale produceri.

În țările române lipsind sub zdrobitoarea dominație turcească orice avînt care să fi trecut peste nevoile zilnicei existențe, înțelegem prea ușor cum toate produsele închipuirii trebuiau să fie sărace și mărginite și dacă se întîlnește pe ici coala cîte o excepție, aceasta poate fi considerată ca o adevărată minune [66]. Abaterile însă de la regula obștească se vor întîlni numai în arhitectură.

Cît despre pictură (sau reliefuri pe vasele bisericești), ea rămîne în tot decursul istoriei noastre una și neschimbată, reproducînd tipurile o dată admise de biserica bizantină, fără nici o prefacere în trăsăturile lor [67].

Aceiași sfinți slabi și galbeni, cu nasul subțire și ochii mari ce par a se ținea într-una, fără nici o expresie în figura lor, decît doar evlavia căutăturii; aceleași poze neschimbate și lipsite de orice libertate în mișcările lor; aceleași mîni ridicate în sus spre semn de binecuvîntare, arătînd cu degetele lor țepene cerul dătător de milă; aceleași vestminte cu faldurile bătoase, care acoperă cu o mare îngrijire orice goliciune a corpului fără a-l împodobi, iată în puține trăsături caracterele picturii bizantine. La români mai are încă neajunsul că, fiind executate de meșteri de rînd, icoanele înfățișează adeseori niște figuri strîmbe, hîde și urîte, niște adevărate caricaturi, care fac asupra ochiului cult un efect mai mult comic decît evlavios [68]. Înfăptuitorii acestor chipuri, zugravii, erau mai ales străini, cu toate că se întîlnesc și români între dînșii⁹¹.

Caracterul de icoane se vede pînă și în reproducerea portretelor principalilor ctitori ale locașurilor dumnezeiești, care nu tind decît foarte puțin la reproducerea figurilor reale și reprezintă aproape pe toți domnii și doamnele după același tip, căutînd înainte de toate să le deie o expresie evlavioasă și preocupîndu-se numai prea puțin de condițiile elementare ale portretului, reproducerea exactă a trăsăturilor. Cel mult se pot recunoaște oarecare semne caracteristice exterioare, precum spînia și fața plină și rotundă a lui Ștefan cel Mare, musteața subțire a lui Neagoe Basarab etc. Toate pozele acestor portrete sînt țapene ca și acelea ale icoanelor, fără

⁹¹ În *Socotelile Brașovului* de N. Iorga, în „Analele Acad. Rom.”, [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVI, 1899, p. 343 (176) găsim însemnarea din 13 iunie 1599: „Zahle dem wallachischen Mahler auff Befehl das... Mihaly Voyvoda Bildniss in der wallachischen Kirche abgemahlt und renoviert hat...”

nici o mișcare; de obicei sînt reprezentate ținînd chivotul bisericii zidită de domni în mînă.

Portretul familiei lui Neagoe Basarab de la [mănăstirea] Curtea de Argeș reprezintă pe acest domn și pe doamna Despina ținînd cu cîte o mînă chivotul mănăstirii și avînd înaintea lor în josul figurii lui Neagoe chipurile celor trei fii ai săi, iar în josul aceleia a soției sale chipul celor trei fete ale lui, ambele grupe așezate în ordine descrescătoare, cel mai mare către mijloc, cel mai mic către margine, toți copiii îmbrăcați în haine lungi, ca și părinții lor, cu coroane pe cap, cu părul buclat ieșind de sub coroane, șapeci și fără viață, urmînd numai regula unei monotone simetrii⁹².

Pe lîngă reproducerile picturale, se mai află multe podoabe bisericești lucrate în cusături. Bineînțeles că arta aici este încă și mai slabă decît în picturile bisericești. Cele mai multe din aceste cusături fiind făcute de soțiile domnilor sau ale boierilor, care țineau să hărăzească mănăstirilor și bisericilor produsul propriilor lor osteneli, coseau pentru acele locașuri deosebite ornamente religioase precum: aere, coperișuri de morminte, nebedernițe, naraclițe, patrafire, cingători. Mai toate aceste cusături sînt făcute din fir de aur și de argint, pe un fond de atlas de obicei colorat, adeseori pe catifea. Fețele figurilor sînt cusute cu mătăsuri. Cusăturile ne arată o artă din cele mai rudimentare; semănînd mai mult a niște figuri desemnate în joc de copii [69]; nici o regulă în desen, nici o perspectivă, nici cea mai mică corectitudine în pozele lor.

Oricine a văzut vreunul din aceste ornamente bisericești, cusute în timpurile noastre de vreo cucoană bătrînă, care mai păstrează încă obiceiul timpurilor vechi, poate să-și facă îndată o idee de întregă această ramură de artă a timpului trecut.

Pe lîngă atari ornamente cu care bisericile erau împodobite prin evlavie sexului femeiesc, mai erau și de acele datorite orfăurării, o sumă de odoare trebuitoare slujbei, precum: cruci, potire, discuri chivote (adică reproducerea în mic a formei bisericii, menită pentru păstrarea particulelor sfinte)⁹³, lingurițe, ferecături de icoane, ce se lucrau din metale prețioase, aur și argint, adeseori împodobite cu pietre scumpe [70].

Materialul unor asemenea obiecte este îndeobște prețios; lucrul însă de rînd, și nu numai atunci cînd el ieșea din mîinile argintarilor indigeni, dar chiar cînd era produs de acele ale meșterilor străini, foarte adeseori chemați în țările române pentru a lucra deosebite scule. Așa în 1492 găsim pe Vlad-Vodă Călugărul făcînd un policandru la mănăstirea Cozia prin un meșter din Sibiu, al căruia nume nu este arătat în document⁹⁴.

Neagoe-Vodă, într-o scrisoare a lui, datată din Pitești, din 18 decembrie 1518, se plînge consiliului municipal din Sibiu că, deși rămăsese mulțumit de modul cum argintarii trimiși lui de acel oraș în anul trecut, anume *Iohann* și *Celestin*, îi lucraseră niște cupe, în urmă dînd lui Celestin o cîtime de argint spre a face o cădelniță după modelul turnului de la Sibiu, despre care Neagoe arată că în toată Ungaria, pe care o vizitase, nu văzuse mai

⁹² Vezi reproducerea celui portret în publicația făcută cu ocazia sfințirii mănăstirii Curtea de Argeș, 12 oct. 1886, de Gr. Tocilescu, [*Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș.*], București, 1887, p. 43.

⁹³ Dintre chivote, cele mai binișor lucrate sînt: acel fost al mănăstirii Cotroceni, dăruit de Const. Șerban (Șerban Cantacuzino), acel al mănăstirii Bistrița, dat de Barbu Craiovescu (Constantin Șerban) și acel al mănăstirii Curtea de Argeș, făcut de Neagoe Basarab. Toate se află la Muzeul [de artă] din București.

⁹⁴ Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 133.

frumos, Celestin o lucrase așa de prost, cum nu ar fi putut-o face nici un țigan⁹⁵.

O tînguire de același fel găsim mai tîrziu într-o scrisoare a lui Brîncoveanu contra unui clopotar, meșter brașovean, „mult mai mincinos decît cei din țară”⁹⁶.

Se vede deci că argintăria nu era pe o treaptă de dezvoltare deosebită în Țara Românească, deoarece pentru executarea unei lucrări mai delicate, principele are nevoie a recurge la meșteri străini [71], care nici aceia încă nu mulțămesc gustul principelui, îndestul dezvoltat în ce privește aprețuirea operelor de artă.

Tot așa în Moldova găsim pe Alexandru Lăpușeanu dînd 300 de galbeni unui argintar din Sibiu pentru a-i face o cruce de aur⁹⁷.

Îndeobște în timpul bogatului și luxosului Brîncoveanu argintarii din Brașov sînt adesea cercetați pentru lucrări mai scumpe. Așa aflăm din scrisorile voievodului cum el însărcinase pe Ieremia pecetarul să-i facă o pecete din o piatră de preț, căci știa că „d-lui lucrează foarte bine și curat”. Pecetea trebuia ca să fie „tot așa cum fusese aceea ce o făcuse pe un inel de aur, acel corb, soarele acela, luna aceea, slovile, iar acelea numai, în loc de slove rumânești, să fie slove latinești cu ambac (data) 1689”.

Pe un alt argintar al acelor timpuri, George [Georg May], îl însărcinează să facă cădelnițe, pahare, icoane ferecate, tipsii și deosebite argintării, pe care era să i le aurească. Unui clopotar, Mihai, îi dă de făcut niște sfeșnice de biserică și așa mai departe⁹⁸ [72].

Pînă aici deci nu am întîlnit în manifestările artistice nici o scînteie deosebită care să fi inspirat pe vreunul din numeroșii zugravi, argintari sau cusători ce decorau bisericile noastre; pretutindeni producția artistică este în pruncie, nicăieri nu se vede nici măcar adierea unei suflări către îndreptare sau propășire.

Întelenită rămîne arta picturii și a reliefului pînă către pragul timpului în care trăim în înfășurările bizantinismului, care, pînă nu fură sfîșiate de spiritul Renașterii, reținură pretutindeni arta în copilărie.

În privința picturii, cu ramificările ei, putem spune cu adevărat că timpurile noastre trecute n-au știut ce este arta. Religiozitatea precumpănea prea mult simțul estetic; evlavlia se dezvolta prea mult în dauna frumosului pentru ca acesta să-și fi putut lua zborul său liber și neoprit.

Chiar în rarele excepții cînd întîlnim pe obiectele destinate cultului închipuirea unor scene nereligioase, precum pe un disc de argint dat mănăstirii Cotroceni de familia Cantacuzino o vînătoare de rațe și doi cai dănțuind la cîntarea flautului⁹⁹, încă figurile sînt de tot neartistic reproduse, semănînd mai curînd cu asemenea tablouri de pe monumentele egiptene decît cu produsele artei Europei apusene.

Faptul că se întîlnesc și pomeniri de lucrări picturale de adevărată artă, precum portretele atribuite lui Paolo Veronese al Marioarei Vallarga, greaca, sora Ecaterinei [Salvaressi], soția lui Alexandru al II-lea [Mircea], domnul Munteniei, pe cînd ea petrecea la mănăstirea San Maței <Matteo>

⁹⁵ [Biserica episcopală a mănăstirii] Curtea de Argeș, p. 40. Scrisoare originală din 18 dec. 1518 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 237): „quoniam ad modum Ciganorum erat fabricatum”. [Vezi și B. P. Hasdeu, *Supărările artistice ale lui Neagoe Basarab*, în „Columna lui Traian”, 1882].

⁹⁶ N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 261 (152).

⁹⁷ 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 574).

⁹⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 97, 99, 106.

⁹⁹ Se află la Muzeul [de artă] din București.

de lângă Veneția^{99bis} sau portretul lui Mihai Viteazul făcut de Sadeler, pictorul curții lui Rudolf al II-lea, nu dovedește existența unei arte românești mai desăvârșite, ci cel mult gustul unor fețe din țările române pentru o artă mai înaltă.

Unele fresce apoi, ca acelea de la mănăstirea Hurezul sau acelea de la Colțea, pot face de departe oarecare efect decorativ prin împărțea arhitectonică a tablourilor și prin jocul colorilor, dar, îndată ce vrei să cercetezi amănunțimile, vei întâlni iarăși chipul absolut rudimentar al execuției. Așa, bunăoară, raiul și iadul din frescele de la mănăstirea Colțea și mai ales acelea de la mănăstirea Hurez, care sînt copilărești ca concepție și de tot rudimentare ca execuție¹⁰⁰.

Să cercetăm a doua artă ce se putu dezvolta în țările române: *arhitectura*. «Și ea este exclusiv religioasă [73]. Cel puțin numai despre această parte a ei putem vorbi, întrucît aproape singur din ea ne-au rămas monumente; acele civile au dispărut mai toate, nefiind construite cu trănicia cerută spre a înfrunta distrugătorul timp și, dacă se vor păstra cîteva ele vor aparține epocii următoare.»

Bisericile vechi în țările române sînt toate de stil oriental bizantin. Construcția lor e mai mult solidă decît frumoasă. Dimensiunile lor nu sînt mari. Grămădite pe un spațiu răstrîns, cu zidurile lor de o grosime foarte rostită, cu ferestrele suspuse și mici, cu turnurile lor joase și puternice, ele au pe dinafară un aspect greoi, pe dinăuntru o arătare întunecoasă și posomorîtă. Materialul din care sînt zidite este de obicei piatra cioplită, prinsă cu un mortar foarte închegător, care unește bucățile într-un singur dărab. Arareori se vede întrebuințată marmura. Acoperămîntul, care pretutindeni a trebuit să fie prefăcut în mai multe rînduri, era în vremurile vechi de obicei de plumb, [de fapt, de șindrilă], uneori de oale.

Mănăstirile și unele biserici chiar prin orașe erau prevăzute cu întărituri și prefăcute în niște adevărate cetățui, în care poporul căuta scăpare la vremuri de restriște; mănăstiri ca Cetățuia, Golia din Iași, cea armenescă Zamca din Suceava, Tismana, Cotmeana și altele multe din Muntenia sînt exemple văzute ale acestui caracter [74].

În tot decursul istoriei române stilul arhitecturii bisericesti s-a schimbat prea puțin și, dacă în șirul acestor monumente simple și uniforme, întîlnim cîteva cu un caracter deosebit, acest caracter al lor nu este datorit unei dezvoltări interne a mersului arhitecturii, ci unor împrejurări excepționale și individuale.

Un atare monument, care răsare ca o stea strălucitoare în noaptea întunecoasă a arhitecturii române, este biserica episcopală de la Curtea de Argeș [75].

Ea fu zidită de Neagoe Basarab, bigotul dar și artistul principe al Munteniei. Bigotismul lui l-am studiat aiurea; despre firea sa de artist ni s-au păstrat mai multe științi. Astfel, mai întîi o tradițiune, reproducă de izvoarele grecești, care spune că el ar fi învățat arta de a ridica zidiri pe cînd se afla la curtea sultanului Selim și că acest sultan l-ar fi însărcinat a zidi o moschee în Constantinopol, ceea ce el îndeplini cu atîta iscusință încît sultanul îl încarcă cu daruri și-i dă învoirea a duce în Muntenia materialurile rămase.

^{99bis} N. Iorga, *Contribuții la istoria Munteniei*, [Buc.], 1896, [extras din AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896], p. 14; Hasdeu, în „*Arhiva istorică*”, II, p. 78.

¹⁰⁰ [A. Baltazar, *Frescurile de la Hurezi*] în „*Bul. [Comisiei] Mon. Ist.*”, II, 1909, p. 80; compară 1908, p. 122.

Deși nu se poate pune mare temei pe o asemenea legendă, ea este totuși însemnată prin aceea că este raportată despre singurul Neagoe Basarab, edificatorul celui mai minunat monument de arhitectură ce ni l-au lăsat vremurile trecute.

Tot despre Neagoe Basarab mai spune cronicarul că „au bătut însuși cu cuișoare un măr de aur curat, împodobit cu mărgăritare și cu pietre scumpe, pe o icoană a sf. mucenic Dimitrie din mănăstirea Nucetului”¹⁰¹. Am văzut mai sus cum el, umblînd prin Ungaria, observase forma turnurilor și dădea valoarea cea mai mare artistică celui de la Sibiu; cum apoi critică lucrarea argintarului Celestin, spunînd că ar fi lucru țigănesc; toate aceste împrejurări ne arată că, chiar dacă Neagoe n-a fost el însuși închipuitorul mănăstirii Curtea de Argeș, fără îndoială că a luat o mare parte personală la zidirea acestui lăcaș; că el o înălțase cu iubire și dragoste, apreciînd frumuseța creației sale, se vede de pe pompa extraordinară cu care el păși la sfințirea ei.

«Arhitecții care ridicau pe atunci biserici erau de obicei străini, precum găsim și mai târziu tot străini îndeletnicindu-se cu această artă, pe atunci mai mult meserie. Așa, din vremuri mai vechi, găsim pe Ștefan cel Mare întrebuițînd pentru zidirea bisericii Sf. Nicolae din Chilia, la 1482, pe arhitectul italian Provana, iar Cetatea Albă fu zidită de arhitectul grec Teodor. Arhitectul sas Michel fusese însărcinat, în 1494, de către Vlad Călugărul a rezidi cetatea Țîrgoviștei¹⁰² [76]. După epoca în care ne aflăm vom găsi pe meșterul zidar Dobromir ridicînd în Iași, sub Vasile Lupu, frumoasa biserică Trei Ierarhi. Tot un străin a fost deci și arhitectul ce a ridicat minunea de frumusețe, stil și proporții de la Curtea de Argeș.»

Nu se poate ști cine a fost arhitectul acestei minunate clădiri. Poporul a păstrat o legendă care o atribuie meșterului Manole [77]. Acest meșter, oricine va fi fost, era desigur un străin, cum tot străin fu mai târziu Dobromir, meșterul zidar care înălță mănăstirea Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu. Îndeobște pentru lucrări mai grele, cum erau bisericile, se chemau zidari de peste hotare, mai ales din Brașov și Sibiu, în Muntenia, și Bistrița, în Moldova. [Manole] era un arhitect desăvîrșit, care se purtase prin răsărit și deprinsese toate sistemele de construcție și ornamentică existente pe acel timp în Asia. Cioplirea pietrelor și motivele ornamentării sînt îndeobște arabe; alte împrejurări, precum forma și bolțile intrărilor, lasă a întrevedea o înrîurire armenească foarte pronunțată. „Modul de a tăia pietrele, de a le așeza cu rosturi puțin cioplite, punînd între ele un strat foarte subțire de var curat, neamestecat cu nisip, de a le lega cu scoabe de fier fixate prin plumb, de a dispune la diferite înălțimi, în grosimea zidului, de la temelie pînă la vîrfurile turnurilor, grinzi îndoite de lemn, toate acestea sînt mai mult decît îndeustulătoare pentru a ne face să căutăm originea ei în răsărit și nu în apus, unde pe atuncea înflorea Renașterea, care părăsise de mult timp un atare sistem de construcție”¹⁰³.

¹⁰¹ [Biserica episcopală a mănăstirii] Curtea de Argeș, p. 37.

¹⁰² Biserica din Chilia, zidită de Ștefan cel Mare în 1482, fu ridicată de arhitectul italian Provana (N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 152), iar cetatea fu rezidită de arhitectul grec Teodor („Arhiva istorică”, I/1, p. 178). Arhitectul sas Michel fusese însărcinat în 1494 de Vlad Călugărul pentru a rezidi cetatea Țîrgoviștei (Hasdeu, în „Columna lui Traian”, 1874, p. 128). Despre alți meșteri chemați de Petru Rareș și Lăpușneanu vezi vol. II, p. 210—211.

¹⁰³ Curtea de Argeș, p. 35. Vezi și Reissenberger, *Die bischofliche Klosterkirche bei Kurtea de Argyisch in der Walachay*, Wien, 1860 [„Jahrbuch der K. K. Central Kommission”, IV], care are meritul de a fi atras pentru prima oară luarea aminte asupra comorii pierdute în pustietatea Munteniei de atunci.

Ceea ce este de admirat în biserica de la Curtea de Argeș nu este atîta delicatețea ornamentării, cît frumusețea ei arhitecturală. Proporțiile ei sînt desăvîrșite și și-ar putea găsi asemăluirea numai în acele ale templelor antice. Impresia totală ce o lasă asupra ochiului este a unei armonii depline a formelor sale; nicăierea spiritul nu găsește de îndreptat ceva; nicăierea ceva prea mult, nicăierea prea puțin. Pretutindeni o cumpătare în ornamente, care, deși foarte variate, nu obosesc niciodată privirea prin o nemăsurată încărcare.

Astfel, lipsite de zadarnice împovărări, liniile se desfac libere și elegante, trecînd pe nesimțite, și prin modificări treptate, de la direcția dreaptă la forma turnurilor, rotund octogonală.

O îndrăzneță înnoire este forma celor două turnuri ce vin deasupra fațadei. Ferestrele lor sînt înclinate, și anume ambele în direcțiunea de afară înlăuntru, ceea ce dă turnurilor aparența de a se pleca unul asupra celuilalt. Efectul este contrar regulii arhitectonice a stabilității și se apropie de acel produs de catedrala de Pisa. Singură această împrejurare jignește în monument puritatea clasică a liniilor sale și-i dă un gust romantic, care țintește la efect și prin altăceva decît prin armonia formelor sale.

Acest monument, de o desăvîrșire atît de rară, stă însă singuratic în întinsa Muntenie. El se înalță pe orizontul cel închis de înalții munți ai Carpaților, rivalizînd cu ei atragerea minții către nesfîrșit, către imensitate, munții prin măreția lor, mănăstirea prin frumusețea ei covîrșitoare. Singuratică se înalță dînsa, nu numai în satul <orașul> Curtea de Argeș, unde nu mai este înconjurată de nici un monument, dar singuratică s-ar înalța ea și în centrul capitalei, în preajma altor clădiri atît vechi cît și noi, atît de deosebită este frumoasa ei fire de aceea a tuturor plăsmuirilor trecute și prezente. Ba, prin originalitatea ei cea atît de caracteristică, ar rămînea singuratică și ar atrage privirile înminunate chiar și în mijlocul vestitelor monumente ce împodobesc marile capitale europene. Product al unui geniu necunoscut, va rămînea pururea un obiect de înminunare nu numai pentru mintea cultă, dar și pentru cea lipsită de cultură, atributul cel mai minunat al frumuseții adevărate.

Aproape tot atît de deplină în formele ei se înalță în cealaltă țară română, în Moldova, și anume în Iași, frumoasa biserică a Trei Ierarhilor [78], care, deși ridicată de Vasile Lupu și deci posterioară cu mai bine de o sută de ani mănăstirii Argeșului, împărtășește cu ea atît caracterul stilului ei în linii și ornamente, cît și desăvîrșirea în minunatele ei proporții. Ea este însă ridicată pe un plan mai simplu decît biserica lui Neagoe, avînd numai două turnuri de egală înălțime așezate pe corpul ei. Modul însă cum liniile trec din trupul cel mai voluminos în elegantele turnuri este tot atît de armonic și nesimțit ca și în biserica de la Argeș, deși dezleagă această problemă într-un chip cu totul altul decît rivala ei în frumusețe de la baza Carpaților munteni.

Dacă în încheierea ei arhitectonică biserica Trei Ierarhi este întrucîtva mai prejos decît aceea din Curtea de Argeș, în ornamentare însă o întrece cu mult. Toată este acoperită cu ciopliturile cele mai variate și mai de gust, înfășurînd în brîie de o nespusă frumusețe întreaga clădire de la acoperămîntul turnurilor pînă la temelii.

«Dacă asupra arhitectului care a ridicat-o nu sîntem înzestrați nici măcar cu basmul lui meșter Manole [79], asupra pictorilor care au împodobit-o avem dimpotrivă cunoștințe foarte precise. Vasile Lupu se îndreaptă tot la Rusia pentru a dobîndi zugravi iscusiți, după cum tot din această împărăție adusesese el dascăli și tipografi la școala pe care o înființase; urmînd în privirea pictorilor exemplul ce îl dăduse îna-

întașul său Miron Barnovschi, care tot de la ruși ceruse zugrăvirea unei icoane pentru mănăstirile ridicate de el în Moldova: Barnovschi din Iași, Bîrnova de lângă acest oraș și Dragomirna, Vasile Lupu cere și dobîndește de la țarul Mihai Feodorovici (1617—1645) ca, pe de o parte, să-i învoiască lucrarea în Rusia a icoanelor ce trebuiau să împodobească tîmpla bisericii, pe de alta, să-i trimită la Iași niște zugravi iscusiți care să picteze părății. Țarul îi trimite pe Sidor Pospeev și Iacov Gavrilov; acest din urmă, murind în Iași, este înlocuit cu alți doi zugravi: Deico Iakovlev și Pronca Mikitin. În august 1642 zugrăvitul și catapeteasma erau isprăvite¹⁰⁴. »

Dacă însă putem să ne mîndrim cu aceste monumente neasemănate, prezența lor în țările române nu contribuie întru nimic a caracteriza o pornire artistică; «plante exotice, crescute din întîmplare pe pămîntul românesc, ele n-au ieșit din însăși mintea poporului nostru, cu toate că deodată create au provocat pe popor a le imita și a le reproduce [80]. »

Deși în Muntenia catedrala de la Curtea de Argeș deșteaptă oarecare imitări, precum se vede aceasta în mai multe biserici din București și de aiurea¹⁰⁵, nu se dezvoltă din această imitare un stil particular care să fi transformat felul clădirii bisericilor. Ca și modelul, imitățile rămîn apucături singurate, și biserica Stelea din Tîrgoviște, zidită de Vasile Lupu, domnul Moldovei, în 1645, în Muntenia, pentru a prăznui moartea tatălui său, [Nicolae Coci], este o slabă reproducere a bisericii Trei Ierarhi din Iași.

Că poporul român, în sănătosul său instinct artistic, a știut însă să prețuiască mult valoarea estetică a celor două minunate biserici se vede din întipărirea adîncă lăsată asupra contemporanilor care iscodiră pentru a explica asemenea minuni balade încîntătoare, în felul aceleia a meșterului Manole. O asemenea creațiune nu se putea îndeplini fără o jertfă mare a celui ce o făptuia, a iubirii sale, a sufletului său în recile ziduri ale mănăstirii.

Deși celelalte biserici, și cu atît mai mult clădirile de arhitectură lumească ce presară pe ici pe colo întinderea țărilor române nu se pot asemăna nici pe departe cu frumusețea desăvîrșită a celor două flori arhitectonice — cea munteană și cea moldoveană — totuși îndeobște se pot culege din deosebite rămășițe de zidiri vechi, religioase și profane, elemente în care condițiile estetice apar mai mult sau mai puțin strălucite la lumina zilei.

Aceste elemente nu se rapoartă însă atît la proporțiile obștești ale clădirilor — care nu sînt desăvîrșite ca la Curtea de Argeș sau la Trei Ierarhi — ci la elemente alcătuitoare care înfățișează adeseori frumuseți neașteptate.

Așa sînt în primul rînd columnele și bolțile, din care cele dintîi, cu toată forma lor cea scundă și cam groasă, mai ales prin disproporția cu baza lor care este aproape de jumătate din înălțimea totală a coloanei, sînt însă interesante mai întîi prin capitелurile lor, cele mai multe bizantine, împodobite cu pajuri (?) din stema Munteniei, unele din ele imitînd chiar, deși într-un chip nedesăvîrșit, capitелurile corintice prin foile de acant și nu cu volute în spirală ca volutele ionice. Mai este apoi de însemnat la ele canelurile care nu sînt verticale ca la columnele greco-

¹⁰⁴ Silviu Dragomir, *Contribuții la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Acad. Rom. „(Mem. Secției istorice), XXXIV [1911—1912], p. 1088). Rezumat în „Bul. [Comisiei] Mon. istorice”, V, 1912, p. 110 și urm. [cu titlul *Icoanele lui Barnovschi vodă de la Moscova și zugravii Trei Ierarhilor din Iași*].

¹⁰⁵ „Buletinul Com. Mon. Istorice”, I, 1908, p. 79.

romane ci în torsadă cam în ... și care dau coloanei un aspect înclinat în partea sa către ..., aspect asemănător turnurilor bisericii de la Curtea de Argeș.

Aceste coloane susțin mai totdeauna bolți arabe în formă de trifoi, tăiete și ascuțite în sus la mijloc (?).

Aceste îmbinări de bolți și columnne se întâlnesc mai ales la pridvoarele bisericilor și foisoarele palatelor și alcătuiau totdeauna niște adaosuri estetice la clădirile mai mult greoaie ale bisericilor și curților domnești.

Ca exemple mai cunoscute cităm galeriile palatului Mogoșoaia al lui Brîncoveanu, pridvorul de la biserica Stavropoleos din București și galeria de la mănăstirea Mamul¹⁰⁶.

Dacă se adaugă la aceste elemente înălțimea cu mult mai mare a așezării ferestrelor și forma acoperământului cu streșini și lucrat cu oale <olane>, atunci se vor fi adunat elementele unui stil nou ce ar putea să înflorească în România și care a și început a fi aplicat de arhitecții români de la marea expoziție din 1906 încoace.

Pe când însă arhitectura veche românească poate alcătui temelia unei noi dezvoltări și se dovedește (?) a fi fost un element de viață din trecutul poporului român, pe temelia picturii vechi nu se poate clădi nimic; ea este moartă pentru artă, ca una căreia îi lipsește elementul înviorător al frumosului.

Tot ca artă trebuie să enumerăm și muzica precum și, corolarul ei obișnuit, danțul. Ambele acestea păstrară formele primitive poporane, fără nici o cultură artistică propriu-zisă. În muzica românească, caracterizată prin *doină*, cel mai vechi cîntec românesc, predomină melancolia și tainica jăluire. Cîntată din fluer, la umbra pădurilor, ciobanul își revarsă în ea dorul său de lume și imită în modulațiile ei accentele duioase ale naturii. Natura este serioasă, dacă nu tristă, și tot așa trebuie să fie și răsfrîngerea ei neturburată în sufletul omului, crescut la adăpostul ei.

Celelalte arii ale poporului român au toate același caracter melancolic, care izbucnește uneori într-o zgomotoasă veselie, însă atît melancolia cît și veselia sînt clare și măsurate. Simți în ele că în fundul sufletului ce le produce se mișcă o gîndire, nu ca în muzica ungurească, vestitul ceardaș, în care o durere neînțeleasă este urmată fără tranziție de o turbată transportare. Caracterul muzicii românești o apropie mai mult de popoarele slave, deși este în ea o notă originală, pe care nu o poate uita oricine a auzit-o [81].

Danțul românesc național este cunoscuta *horă*, care pare a fi de origine romană. Liniștită în mișcările sale, pîrînd a îmbia pe oameni mai mult la mișcarea gîndirii, la convorbiri unii cu alții, decît la aceea a picioarelor, este adevărul danț al unui popor inteligent. Dar românul știe și cum trebuie să-și înece gîndirea poate prea amară în mișcările fizice, și atunci un *de brău* îl despăgubește cu prisosință de dulcea monotonie a horei.

În privința gâteli, care și dînsa corespunde unui simțămînt estetic, poporul românesc a dovedit totdeauna că este dintr-o rasă cu gustul frumosului înăscut în ea [82]. Cele mai multe din porturile atît ale bărbaților, cît și mai ales ale femeilor sînt pline de farmec și de originalitate. «Formele originale ale podoabei îmbrăcămintei la bărbați și la femei,

¹⁰⁶ *Ibidem*, II, 1909, p. 153—159; Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, 1899, p. 220 și 506.

Asupra deosebirilor mai mult tehnice, de construcție, între bisericile moldovenești și munteneste, vezi un studiu rezumativ al multor lucrări de O.Tafrali, *Les monuments roumains*, în „Revue archéologique”, Paris, 1910.

(altițe), sînt însă de inspirație slavă și nu dacă, nici romane, decît bineînțeles prefăcute și schimbate prin geniul poporului român [83]. »

Cu anul 1633—1634 încheiem noi istoria medie a poporului român, caracterizată prin predominarea slavonismului, și de aci înainte punem îndrumarea unei noi perioade, aceea a precumpănirii elementului grecesc în dezvoltarea vieții sale [84]. Epoca cea mare a luptelor pentru nea-tîrnare a trecut; poporul român, frînt în energia și virtutea lui internă, se așterne tot mai fără împotrivire la picioarele puterilor străine și mai ales la acele ale turcilor, care ajung în curînd nu numai a-l despuia, ci chiar a-și bate joc de el. Dacă perioada pe care am studiat-o înfățișa, pe lîngă priverile unei adînci destrăbălări și momente înălțătoare, aceea a epocii în care intrăm ne va desfășura numai mizerii; ele vor fi însă răscumpărate prin adierea unui nou vînt, acela al trezirii minții românești, care trebuia la sfîrșit să-i învie și corpul.

NOTE ȘI COMENTarii

[1] Opinie exagerată. După cum spunea N. Iorga, „oamenii de odinioară, mai mult sau mai puțin, aveau sentimentele și sistemul de cugetare pe care le avem noi” (N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. III-a, Buc., 1944, p. 114). Întrucît capitolul privind cultura și arta este cam sărac în informații, sîntem siliți să completăm această informație cu note mai bogate.

[2] Nu se poate vorbi despre „nimicirea vieții culturale” de către barbari, dovadă faptul că există numeroase scrieri vechi, studiate recent de Dr. Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice în Biserica ortodoxă română pînă în sec. XVII. Izvoare, traduceri, circulație*, Craiova, 1983.

[3] Vezi și I. Bogdan, *Analiza critică a cîtorva notițe despre introducerea liturghiei slave la români* (CI, 1889, p. 295—317), care combate opinia lui A. D. Xenopol că liturghia slavonă ar fi fost introdusă cu forța, arătînd că procesul s-a petrecut în urma unui contact îndelungat al românilor cu bulgarii, opinie susținută și de episcopul Melchisedec.

După cum a arătat P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 185 și urm., „liturghia slavă a fost adoptată de români în sec. X”, înainte de cucerirea Transilvaniei de către regatul feudal maghiar. Primele inscripții în limba slavonă datează din sec. X și au fost descoperite la Bucov, județul Prahova, și la Mircea Vodă, județul Constanța. Acest eveniment nu are legătură cu presupusa dominație bulgară la nordul Dunării.

[4] Spre deosebire de popoarele din jur, poporul român s-a născut creștin, fapt dovedit prin numeroase argumente, printre care principalul este acela că termenii care exprimă noțiunile fundamentale ale credinței sînt de origine latină: Dumnezeu, biserică, cruce, creștin, rugăciune, inger, a boteza etc. Vezi: C. Diclescu, *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, Buc., 1910; I. Ionescu, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical al limbii române* (MO, 1968, nr. 3—4, p. 341—343); N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, p. 148—158 (cap. *Creștinarea daco-romanilor*).

Este adevărat că în organizarea bisericii ortodoxe române se resimte o oarecare influență slavonă (vlădică, stareț, etc.), dar aceasta nu înseamnă că dacoromanii au împrumutat creștinismul de la slavi sau de la bulgari. Vezi A. Sacerdoțeanu, *Cu privire la problema continuității poporului român* („Studii”, 1970, nr. 1, p. 11).

Există chiar dovezi că misionari vlahi (români) predicau în sec. IX printre slavi, care nu le înțelegeau limba. Vezi N. Ciachir, *Pasionante revelații despre prezența culturală a românilor în Balcani într-un document din sec. IX* („Contemporanul”, 14 martie 1986).

[5] Ca dovadă invocăm cele afirmate de ierodiaconul Grigorie în predoslovla la *Antologhionul*, tipărit la Rîmnic în 1786, după care limba slavonă era „o limbă neștiută patrioților noștri”, din care pricină cultura slavonă a fost o „fîntină pecetluită”, care nu a fost accesibilă (Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, Buc., 1977, p. 7).

[6] Slavona nu a fost înțeleasă decît de un grup foarte restrîns de cărturari (dieci sau boieri); după cum spunea Antonio Possevino în sec. XVI, nici preoții nu înțelegeau limba slavonă în care erau scrise cărțile religioase (*Călători străini*, II, p. 567).

[7] Xenopol are perfectă dreptate: documentele scrise în limba slavonă sînt pline de cuvinte românești și de construcții specifice limbii române. Vezi D. P. Bogdan, *Caracterul limbii textelor slavo-române*, Buc., 1946; Lucia Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV și XV*, Buc., 1971; G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. X — începutul sec. XVI)*, Buc., 1974.

[8] Limba română s-a format din graiurile vorbite de strămoșii noștri daci și romani, avînd o oarecare influență slavă. Despre împrejurările, epoca și aria pe care s-a format limba română vezi N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Buc., 1980, p. 128—147 (cu bibliografia de pînă la acea dată).

[9] Despre vechimea și cuprinsul bogatei literaturi populare românești s-a scris enorm. Vezi: *Istoria literaturii române*, Buc., 1964, p. 16—228 (cu bibliografie); N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, 2 vol., 1929—1938; retipărită în 1974 sub îngrijirea lui Alexandru Chiriacescu; *Cărțile populare în literatura românească*, ed. și studiu introductiv I. Chițimia și Dan Simonescu, 2 vol., Buc., 1963; Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, Buc., 1984 etc.

[10] Despre colinde (numite acum și „poezia obiceiurilor”!) vezi prezentarea din *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 16—29. Bibliografia este foarte bogată: G. Dem. Teodorescu, *Noțiuni despre colinde*, Buc., 1879; Al. Viciu, *Colindele din Ardeal*, Buc., 1914; P. Caraman, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și slavi („Arhiva”, 1931, p. 358—448)*; G. Cucu, *200 colinde populare*, Buc., 1936; V. Bologa, *Colinde populare din Ardeal*, Sibiu, 1937 etc.

[11] Miorița a constituit obiectul a numeroase analize, din care amintim: D. Caracostea, *Miorița în Moldova. Fragment din istoria și estetica epicii populare române* (CL, 1915, p. 1214—1250; 1916, p. 615—634, 715—723; 1921, p. 144—149; 1923, p. 465—485); C. Brăiloiu, *Sur une balade roumaine (La Mioritza)*, Geneva, 1946 și îndeosebi studiul regretatului Adrian Fochi, *Miorița. Tipologie, circulație, geneză, texte*, Buc., 1964. Vezi și analiza întreprinsă de Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, Buc., 1980, p. 223—250, cap. VIII, *Mioara năzdrăvană*, care conchide: „dacă Miorița și-a cucerit un loc unic la cele două nivele ale culturii românești — folcloric și cult — înseamnă că poporul, ca și intelectualii, recunosc în această capodoperă a geniului popular modul lor de a exista în lume și răspunsul cel mai eficace pe care ei pot să-l dea destinului, cînd se arată, ca de atîtea ori, ostil și tragic. Și acest răspuns constituie de fiecare dată, o nouă creație spirituală”.

[12] Despre această problemă vezi vol. II, p. 64, nota [102], unde se arată că ținutul Putnei se afla mai de mult în stăpînirea Moldovei, astfel încît explicația dată de Xenopol nu poate fi valabilă.

Datarea „Mioriței” este greu de făcut. Unii autori au văzut în această producție literară de excepție o moștenire de la daci (Th. D. Speranția, *Miorița și călușarii, urme de la daci*, Buc. 1934, sau H. Sanielevici, *Miorița sau patimile unui Zalmoxis?*, în „Adevărul literar”, 1931, nr. 552 și 553). Ovid Densusianu pune originea baladei în legătură cu transhumanța păstorilor din regiunea Vrancei de acum 3—4 secole (*Viața păstorească în poezia noastră populară*, ed. III-a, Buc. 1966, p. 359—416). N. Iorga susținea că balada este opera unui autor care ar fi plecat de la un caz real de transhumanță întîmplat în Moldova de sud în sec. XVIII (*Balada populară română. Originea și ciclurile ei*, Vălenii de Munte, 1910). Vezi și Al. Amzulescu, *Observații critice în problema studierii baladei* („Rev. de folclor”, IV, 1959, p. 175—194). În schimb, Ion Diaconu recunoaște că nu se poate preciza nici aspectul primar al Mioriței, nici epoca sa de formare (*Aspecte etnogafice putnene*, Focșani, 1936, p. 28).

[13] Vezi: Traian Ionescu-Nișcov, *Haiducia și cîntecele haiducești* („Rev. de folclor”, 1958, nr. 2, p. 113—126); Liviu Rusu, *Problematika socială în cîntecele haiducești: Toma Alimoș* („Steaua”, 1959, nr. 6 și 7) etc.

[14] Afirmția lui Xenopol este valabilă doar pînă în sec. XVI, de cînd datează numeroase documente alcătuite în limba română; de pildă, din timpul domniei lui Mihai Viteazul, ne-au rămas 36 de documente scrise în limba română (DRH, vol. XI, p. IX). Vezi și mai jos nota [22]

[15] Un asemenea ban nu a existat; vezi A. Decei, *Relații româno-orientale*, Buc., 1978, p. 198—200, care conchide: „exit Basarab ban”.

[16] După cum au dovedit unele studii mai recente, românii au utilizat alfabetul latin înainte de a-l adopta pe cel chirilic, continuînd să-l folosească și mai tîrziu. Vezi Corneliu Dima-Drăgan, *Un destin istoric: permanența latinității în cultura românească veche. (Atestări documentare ale scrisului românesc cu litere latine în secolele XIII—XVIII)* („Studii și cerc. de bibliologie”, 1973, p. 21—38); Stela Toma, *Probleme ale studierii vechilor texte românești în alfabet latin* („Revista de istorie și teorie literară”, 1981, nr. 2, p. 157—162).

Cu privire la prezența unor cuvinte latine în Biblia lui Wulfila din sec. IV, vezi Vittoria Coraza, *Un'altra prova della continuità Daco-romana: Le parole latine in Ulfila*, München, 1968 și Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești, *Dovezi de ordin lingvistic ale continuității poporului omân în mileniul I al erei noastre* („Contemporanul”, 14 martie 1986).

[17] După opinia lui Radu Constantinescu — unul din ultimii cercetători ai problemei — „cele mai vechi manuscrise slavone păstrate și folosite la noi datează de la sfârșitul sec. XII și începutul sec. XIII, primele copiate aici datînd dintr-a doua jumătate a veacului XIII” (N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, Buc., 1985, p. 187, nota 13).

Vezi Radu Constantinescu, *O predică slavo-română necunoscută de la începutul secolului al XV-lea* (BOR, 1975, nr. 3—4, p. 317—321); idem, *Texte românești din arhive străine. Nichita din Heraclea — Comentarii la cele 16 cuvîntări ale lui Grigore de Nazians*, ediție, traducere și comentariu, Buc., 1977 (Direcția Generală a Arhivelor Statului), care arată că aceste comentarii au fost traduse în limba slavă în sec. XIV, fiind copiate în Moldova, la 1413, de Domentian și Gavriil Uric. Manuscrisul reprezintă prima dovadă a activității de acest gen din Moldova.

Despre numeroasele manuscrise slavo-române care au fost copiate sau au circulat pe teritoriul țărilor române vezi îndeosebi: P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R. I*, Buc., 1959; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din R. S. România*, 2 vol., Buc., 1980; Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconiță, Olga Stoicovici, *Catalogul documentelor-slavo-române din R. S. România*, vol. III, Buc., 1981. Pentru Transilvania, vezi îndeosebi Chiril Pistrui, *101 manuscrise slave în Transilvania, sec. XII—XVII* (BOR, 1979, nr. 3—4, 1981, nr. 1—2 și 5—6).

Despre circulația manuscriselor slavone sau slavo-române pe teritoriul țării noastre vezi și *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 240—250.

Trebuie să mai arătăm că numeroase manuscrise vechi alcătuite pe teritoriul țării noastre se află acum în străinătate, începînd cu acela din 1429; ele se găsesc răspîndite în: Anglia, Austria, Bulgaria, Grecia, Jugoslavia, URSS etc. O evidență a lor este în curs de publicare într-o lucrare mai mare privind tezaurul cultural românesc de peste hotare. Vezi: M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, Buc., 1935; Paul Mihail, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia*, Chișinău, 1933; D. Mioc, *Manuscrise slavo-române în biblioteci din străinătate* (SMIM, VII, 1974, p. 277—284); Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova* („Studii”, 1971, nr. 5, p. 1029—1033); Gabriel Strempel, *Manuscrise românești aflate la Leningrad și Kiev* („Studii și cerc. de bibliologie”, 1972, p. 21—40); Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române de la Arhivele Centrale din Moscova* C.G.A.D.A. (RA, 1976, nr. 1, p. 11—18) etc.

Unul din aceste manuscrise înstrăinate a fost descoperit de curînd în Polonia. Vezi C. Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparținînd familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare* (SMIM, VIII, 1975, p. 161—183).

[18] Despre primele tipărituri din Țara Românească — Liturghier, Octoih și Evangheliar — vezi mai nou Lajos Demény, *Rumänische Buch-und Buchdruckgeschichte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Forschung der letzten 25 Jahre* („Gutenberg-Jahrbuch”, 1986, p. 304—305) (cu bibliografie).

[19] Vezi Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful* („Studii”, 1963, nr. 2, p. 429—440), unde se reconstituie viața tipografului Macarie, venit împreună cu călugărul Maxim în Țara Românească; Tit Simedrea, *Epilogul din Octoihul slavon (M. Dealu, 1510) și identitatea de tipograf a lui Macarie din Țara Românească (1508—1512) cu Macarie din Muntenegru (1493—1496)* (MO, 1970, nr. 7—8, p. 605—620).

[20] Există și alte tipărituri religioase din sec. XVI, necunoscute lui Xenopol: cele realizate la Sibiu de Filip Moldoveanu și la București de ieromonahul Lavrentie. Vezi L. Demény, *op. cit.*, p. 306—308 și 313—314 (cu bibliografie).

[21] Despre acest „scriba Valachicus”, originar din Moldova, care a tipărit la Sibiu un *Evangheliar slavon* cu stema Moldovei, vezi Arnold Huttman și Pavel Binder, *Contribuții la bibliografia lui Filip Moldoveanu, primul tipograf român* („Limbă și literatură”, 1968, p. 145—185); *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*, ed. Emil Petrovici — L. Demény, Buc., 1971; *Bibliografia sec. XVI*, p. 179—180.

[22] Jurămîntul din 1485 a fost tradus „ex valachico in latinum”, adică din limba română (nu moldovenească!) în limba latină. Vezi I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 373 și I. C. Chițimia, *Cele mai vechi urme de limbă românească* („Romanoslavica”, 1948, p. 122—126).

[23] Menționăm că vol. IV din veacul XVI, seria B (Țara Românească), cuprinde 4 transcrieri după originale românești din perioada 1571—1580. Vezi și supra nota [14].

Întrucît Xenopol neglijează Moldova, semnalăm că și aici s-au păstrat numeroase documente scrise în românește, nu la cancelaria domnească, ci de diverși particulari. Astfel, din perioada 1571—1590, sînt publicate în DIR, seria A, 7 acte originale românești; din deceniul 1591—1600, 20 de documente românești, iar din deceniul 1601—1610, 17 (vezi introducerile la volumele respective).

Comparînd situația din Moldova cu aceea din Țara Românească, constatăm că în aceasta din urmă s-au păstrat mai multe documente redactate în limba română; de pildă, din deceniul 1601—1610, s-au păstrat 164 documente scrise în limba română, deci aproape de zece ori mai multe decît în Moldova.

Vezi și vol. *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, editat de Alexandru Măreș și colaboratorii, Buc., 1979, unde se publică pentru prima oară toate textele neliterare (documente, scrisori, însemnări) care ne-au rămas din sec. XVI, începînd cu celebra scrisoare din 1521 — despre care vorbește și Xenopol, — continuînd cu un zăpis din 1563—1564, etc.

[24] Deși nu există încă un studiu cu privire la știința de carte a clasei conducătoare, nu se poate spune că domnii nu cunoșteau limba slavonă; dacă nu ar fi avut cunoștințe de limba în care se alcătuiau documentele cancelariei, domnul ar fi rămas cu totul străin de activitatea acestora și nu ar fi cunoscut conținutul scris al hotărîrilor luate de el și de predecesorii săi.

Vom cita aici opinia lui I. D. Ștefănescu, *Le roman de Barlaam et Joasaph, illustré en peinture* („Byzantion”, 1932, fasc. II, p. 366), care vede într-o scenă din această pictură de la mănăstirea Neamț „o aluzie istorică și o mărturie de cel mai înalt interes privind educația prințului român (= Ștefan cel Mare) și opera celei mai celebre mănăstiri din Moldova” cu alte cuvinte că tînărul Ștefan ar fi fost educat la mănăstirea Neamț, vechi focar de cultură și artă din Moldova, opinie acceptată și de Corina Nicolescu în articolul citat la nota 67.

Fără să negăm această posibilitate, amintim că, după părerea lui Sorin Ulea — ultimul cercetător al problemei — vasta transpunere a romanului lui Varlaam și Ioasaf de la Neamț a fost realizată mai tîrziu la cererea mitropolitului Macarie, pentru tînărul domn Ștefan Rareș (*O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în SCIA, 1985, p. 17).

[25] Nu putem vorbi încă de democrație; așa cum am arătat la nota [14], de la Mihai Viteazul ni s-au păstrat o serie de documente alcătuite în limba română.

[26] Despre vechimea acestor scrieri, vezi: I. Gheție, *Observații filologice asupra Codicelui Voronețean* („Studii și cerc. lingvistice”, 1971, nr. 3, p. 277—282); *Codicele voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Buc., 1981; *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolele XVI și XVII traduse din slavonește*, ed. I. A. Candrea, Buc., 1916; *Bibliografia sec. XVI*, p. 95—106.

Despre opiniile mai vechi și mai noi cu privire la datarea acestor două monumente lingvistice, vezi Ion Gheție — Alexandru Măreș, *Originile scrisului în limba română*, Buc., 1985, p. 38. Vezi și Al. Măreș, *Datarea psaltirilor Scheiană și Voronețeană* („Limba română”, 1984, nr. 3, p. 190—198); prima din 1573—1578, a doua, 1551—1558.

[27] Despre fenomenul rotacismului și textele rotacizante, vezi mai nou: P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc., 1965, p. 66—77, care folosește datarea 1490—1515 a acestor texte vechi maramureșene ca principal argument pentru datarea începuturilor traducerilor cărților bisericești în limba română; I. Gheție, *Maramureșul anilor 1500—patrie a textelor rotacizante?* („Limba română”, 1968, nr. 3); idem, *Textele rotacizante și originea scrisului literar românesc. Chestiuni de metodă*, în vol. *Studii de limbă literară și filologie*, I, 1969, p. 189—241; idem, *Influența cărților coresiene și dispariția rotacismului din textele nordice* („Limba română”, 1973, nr. 4, p. 293—299); idem, *Moldova și textele rotacizante* (ibidem, 1976, nr. 3, p. 257—268); *Bibliografia sec. XVI*, p. 90—95.

[28] Despre localizarea celor două manuscrise — în nici un caz la Măhaci, cum crede Xenopol — vezi diversele opinii expuse de I. Gheție — Al. Măreș, *op. cit.*, p. 26—28. Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 160—166.

[29] Despre Reforma din Transilvania și relațiile sale cu românii vezi: Karl Reinert, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, Gütresloh, 1956; Pavel Binder — Arnold Huttman, *Românii din Brașov în epoca Reformei* (SAI, 13, 1969, p. 79—93); Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara* („Limba română”, 1971, nr. 3, p. 271—278); idem, *Românii și Reforma* („Studii de limbă literară și filologie”, III, 1974, p. 209—216); *Bibliografia sec. XVI*, p. 75—76.

[29 bis] Vezi Gustav Gündisch, *O contribuție la biografia umanistului brașovean Valentin Wagner (1510—1557)* („Studii”, 1968, nr. 2, p. 115—122); Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Buc., 1978.

[30] Despre manufacturile de hîrtie din Transilvania vezi: Zsigmond Jakó, *Az erdélyi pap-vmalmok feudálisuskori történetének vázlata XVI—XVII század* [Scurt istoric al morilor de hîrtie din Transilvania în epoca feudală] (SUBB, Historia, 1962, fasc. 2, p. 59—82); idem, *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră. Morile de hîrtie din Brașov și Cluj în sec. XVI* („Rev. Bibliotecilor”, 1970, nr. 3, p. 177—181); idem, *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea* (ibidem, nr. 6, p. 369—373); Gebhard Blücher, *Din istoria tiparului hirilic din Brașov în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* („Cumidava”, III, 1971, p. 154—175) etc.

[31] Despre tinerii trimiși la studii în Germania se știe acum mult mai multe lucruri decît în vremea lui Xenopol, de cînd existau totuși o serie de studii publicate în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde” despre: studenții de la Heidelberg (1872, nr. 2, p. 182—192); de la Leipzig (1872, nr. 3, p. 386—416); Leyden (1880, nr. 1, p. 204—226); Frankfurt pe Oder (1889, nr. 2, p. 405—412) etc., studii neutilizate de Xenopol.

Vezi și: Johann Andritsch, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an den Universität Graz (1586—1782)*, Graz, 1965; Sándor Tonk, *Erdélyek egyetemjárása a közep-*

korban [Transilvăneni la universitățile europene în Evul Mediu], Buc., 1979; Al. Zub, *Rumänische Studierende an europäischen Universitäten* („Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde“ 1979, nr. 2, p. 21–40); studiul a apărut și în limba română cu titlul: *Studiosii români la universități europene*, în vol. aceluiași autor, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, 1986, p. 123–146 (este vorba îndeosebi despre studenții români care au frecventat universitățile străine la sfârșitul sec. XVIII și în primele decenii ale sec. XIX).

[32] Activitatea diaconului Coresi și însemnătatea ei deosebită pentru unitatea limbii și culturii medievale românești au constituit subiectul a numeroase și atente studii, din care amintim: M. Tomescu, *Cartea românească în perioada coresiană* („Studia Bibliologica”, 1969, p. 333–357); Vasile Coman, *Însemnătatea culturală și religioasă a tipăriturilor coresiene* (MM, 1970, nr. 11–12, p. 638–645); Pavel Binder, Arnold Huttman, *Între istorie și filologie. Mediul cultural românesc al Brașovului în epoca coresiană* („Limba română”, 1971, nr. 1, p. 3–20); Pavel Binder, *Între istorie și filologie. O ipoteză privind caracterul patronajului exercitat de juzii Brașovului asupra tipografiei coresiene* (ibidem, nr. 2, p. 125–130); Ludovic Demény, *Cartea și tiparul — promotori ai legăturilor culturale dintre țările române în secolul al XVI-lea* (SMIM, VI, 1973, p. 91–108); idem, *Rumänische Buch- und Buchdruckgeschichte des 16. Jahrhunderts*, p. 309–312 (cu o bogată bibliografie). Vezi și lista întocmită de I. Bianu, *Cărțile românești tipărite de diaconul Coresi la Brașov în 1560–1581* („Almanahul grafice române”, 1930, p. 31–42) și Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografia filologică românească, secolul al XVI-lea*, Buc., 1974, p. 108–137, 176–178.

O prezentare sintetică a cercetărilor mai noi, cu o bogată bibliografie, la Dan Simonescu, *Un mare editor și tipograf din secolul al XVI-lea: Coresi* („Studii și cerc. de bibliologie”, XI, 1969, p. 53–60). Vezi și *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, p. 217–219.

Principala lucrare privind istoria tiparului din secolul al XVI-lea este aceea semnată de Lajos Demény — Lidia Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*, Buc., 1986, care cuprinde studii despre: începuturile tiparului în Țara Românească, tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte tipărită în limba română, activitatea lui Coresi (cu o prezentare a unor exemplare de cărți nou descoperite), tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea, etc., din care unele lipsesc din sinteza xenopoliană.

Menționăm că A. D. Xenopol reia problema tipăriturilor în vol. VII din ed. a III-a, în par. Istoria culturală sub Matei Basarab și Vasile Lupu (cu titlul greșit Vechimea tipografiei în țările române).

[33] Despre începuturile folosirii scrisului în limba română s-au tipărit foarte multe studii, dar nu s-a realizat încă un consens asupra datei și împrejurărilor în care a avut loc acest important eveniment cultural.

Unii autori consideră că înlocuirea limbii slavone cu limba română este urmarea inițiativei orășenești (îndeosebi din Scheii Brașovului). Vezi P. P. Panaitescu, *Introducerea scrisului în limba română* (SMIM, IV, 1960, p. 117–185). Vezi și idem, *Începuturile și biruința scrisului în românește*, Buc., 1965.

Tot pentru teoria autohtonă s-au pronunțat și alți istorici: T. Palade, *Cînd s-a scris întâi românește?* („Arhiva”, 1915, p. 187 și urm., 235 și urm.); Milan Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești*, Cernăuți, 1939; Ștefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, Buc., 1941 (din „Analele Acad. Rom., Mem. Secției literare”); Milan Șesan, *Introducerea limbii române în biserică* (MA, 1957, nr. 11–12, p. 818–833 și în „Studii teologice”, 1959, p. 57–60).

Alții — în primul rînd N. Iorga — consideră că începuturile traducerilor în limba română se datoresc influenței husite. Lingviștii O. Densusianu și Al. Rosetti, *Limba română în sec. XIII–XVI*, Buc., 1956, p. 53–61, sînt de părere că începuturile scrisului în limba română se datoresc influenței luterane din sec. XVI (Vezi prezentarea acestor teorii la P. P. Panaitescu, *Începuturile*, p. 29–44).

Vezi mai nou Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, Buc., 1974; Paul Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română* („Apulum”, 1982, p. 175–183) și îndeosebi Ion Gheție-Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Buc., 1985, cu expunerea tuturor părerilor mai vechi cu privire la datarea și localizarea celor mai vechi texte românești; *Bibliografia sec. XVI*, p. 70–79.

Cît privește înlocuirea limbii slavone cu limba română în biserică, acesta este un proces îndelungat, început în sec. XVI și terminat în linii mari la începutul sec. XVIII, proces în care un loc de seamă ocupă domnia lui Matei Basarab (la care vom reveni în vol. IV). Biruința treptată a limbii române în biserică în sec. XVII a înlesnit accesul la cultură a unor pătri tot mai largi, care nu cunoșteau limba slavonă. Vezi I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, Buc., 1904.

[34] Coresi a fost român, nu grec. Vezi Petre Ștefan, *Tipograful Coresi, logofăt pămîntean* („Limbă și literatură”, 1968, p. 23 și urm.). Despre trecerea lui din Țara Românească în Transilvania vezi Arnold Huttman, *Considerații privind venirea diaconului Coresi la Bra-*

șov („Cumidava”, II, 1968, p. 103—108); L. Demény, *A dus care Coresi tiparnița de la Tîrgoviște la Brașov?* („Limbă și literatură”, 1968, p. 77—90).

[35] Pisari sau grămăticii cu numele Coresi se întâlnesc începînd de la 1525 (DRH, B, vol. II, p. 457), apoi între 1527 și 1535 (*ibidem*, vol. III, p. 76—356), în 1538 (*ibidem*, vol. IV, p. 72), între 1560—1562 (*ibidem*, vol. V, p. 185—265), în 1570 (*ibidem*, vol. VI, p. 274) etc. Este evident că sînt cel puțin doi, tatăl și fiul (*ibidem*, p. 229). Vezi și vol. VII, indice. După cum se știe, Coresi s-a așezat la Brașov după 1558 și înainte de 1560.

[36] Xenopol nu menționează numeroasele manuscrise din Moldova, începînd cu cele alcătuite de Gavriil Uric, apoi cu acelea din epoca lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș etc. Vezi Sorin Ulea, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, (SCIA, 1964, nr. 2, p. 235—263); *idem*, *Gavriil Uric. Studiu paleografic* (SCIA, 1981, p. 35—62), care subliniază faptul că Uric este „primul copist de manuscrise cu o grafie românească unanim recunoscută, și în țară și peste hotare”; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1943; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, Buc., 1982 etc.

[37] Despre Radu gramaticul din Mănicești, vezi mai nou: *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănicești, 1574*, ed. Florica Dimitrescu, Buc., 1963; P. Atanasov, *L'activité littéraire de Radul le Grammaire* („Études balkaniques”, VI, 1970, nr. 3, p. 70—94). Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 183—184.

Pentru alte manuscrise muntene din sec. XVI vezi: Dragoș Petroșanu, *Data Evangheliarului dăruit mănăstirii Bistrița de Marcea postelnicul* (RIR, 1937, p. 395—397); G. Popescu-Vîlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Buc., 1984.

[38] Despre literatura veche românească și importanța sa vezi prezentarea lui Mihai Berza, *Problèmes majeurs et orientations de la recherche dans l'étude de l'ancienne culture roumaine* (RRH, 1970, nr. 3, p. 485—506); reprodusă în vol. *Pentru o istorie a vechii culturii românești*, Buc., 1985, p. 1—21 (în bibliografie); *idem*, *Quelques remarques sur la culture roumaine du moyen âge*, în același volum, p. 29—32; I. C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Buc., 1972; Dan Zamfirescu, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, Buc., 1981 etc.

După cum au arătat specialiștii, „literatura română veche s-a dezvoltat pe un fond autohton de cultură populară, cu stratificări multimilenare” (I. C. Chițimia, *Străvechi substrat popular-oral și continuitate în literatura scrisă*, în „Rev. de istorie și teorie literară”, 1973, nr. 4, p. 557—564). Vezi și N. Iorga, *Literatura, populară izvor pentru literatura cultă* („Neamul românesc”, 1925, nr. 98).

Un aspect important al culturii vechi românești este cultura orășenească, neglijată de Xenopol, care vorbește doar de literatura populară și de cîteva opere culte, cunoscute la acea dată. Vezi mai nou: Radu Manolescu, *Cultura românească în Țara Românească în secolele XV—XVI* (AUB, Istorie, 1969, nr. 2, p. 37—53); *idem*, *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea* (*ibidem*, 1971, nr. 1, p. 51—77); C. Șerban, *Despre cultura orășenească în țările române în evul mediu* (R. Ist., 1972, nr. 4, p. 743—765); *idem*, *Rolul Bucureștilor în formarea culturii orășenești în evul mediu* („București”, 1972, p. 115—121) etc.

[39] După cum s-a arătat, conținutul cărților populare a fost destul de răspîndit în masele populare chiar atunci cînd știința de carte era o raritate. Vezi I. C. Chițimia, *Problema raporturilor dintre cărțile populare și folclor* (AUB, X, 1961, nr. 23, p. 57—70) „Înclinarea de a transmite cunoștințele mai curînd prin graiul viu decît prin litere caracterizează la noi toate straturile sociale și explică în bună măsură sărăcia derutantă a izvoarelor scrise pentru anumite epoci. Intensitatea și durată în timp a preferinței pentru oralitate se datorează preponderenței elementului rural”, observa Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, p. 53.

[40] Vezi mai nou: Const. V. Gerota, *Voievozii în balada populară* (CL, 1915, p. 1265—1275); V. Adăscăliței, *Folclor și istorie* („Ateneu”, iunie 1968, p. 13).

[41] Este vorba despre scrierile numite apocrife. Vezi Emile Turdeanu, *Les apocryphes slaves et roumaines: leur apport à la connaissance des apocryphes grecques*, în *Atti dell' VIII Congresso di Studi bizantini* (Palermo, 1951), t. II, Roma, 1953, p. 47—52 („Studi bizantini e neoellenici”, 8, 1953).

Despre diverse scrieri apocrife vezi: N. Cartoian, *Zapisul lui Adam* („Arta și tehnica grafică”, caietul 3, 1938, p. 9—14).

După cum a susținut G. Ciuhandu, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1933 (extras din „Rev. teologică”), apocrifele noastre au fost de origine creștină, nu bogomilă. Vezi și nota următoare.

[42] Despre bogomilism — a cărui importanță este puțin cam exagerată de învățații bulgari — există o foarte bogată literatură, despre care nu vom putea vorbi aici. Vezi pentru Bulgaria: D. Angelov, *Bogomilството в България* [Bogomilismul în Bulgaria], Sofia, 1969; *idem*, *Le bogomilisme — résurgence de la pensée rationaliste*, în vol. *Apport des Bulgares aux richesses culturelles des peuples*, Sofia, 1968, p. 51—85.

Despre influența acestui curent în Apusul Europei vezi *idem*, *Le mouvement bogomile dans les Pays Balkaniques et son influence en Europe occidentale*, în *Actes du Colloque International des civilisations balkaniques*, Sinaia 1962, p. 173—182; Dragoliubov Dragojlović

Din lucrările altor autori străini amintim îndeosebi: Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948 (bibliografie la p. 290—304); N. Minissi, *La tradizione apocryfa e le origini del Bogomilismo* („Ricerche Slavistiche”, III, 1954, p. 97—113); H.—Ch. Puech, *Catharisme medieval et bogomilisme*, în *Oriente e Occidente nel medioevo*, Roma, 1957, p. 56—84; O. Bihalgi-Merin—A. Benac, *The Bogomils*, Londra 1962; Georg Wild, *Bogomilen und Katharer in ihrer Symbolik*, Wiesbaden, 1970 etc. Vezi și analiza întreprinsă de Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, Buc., 1980, cap. III: *Satana și bunul Dumnezeu: preistoria cosmogoniei populare românești* (p. 87—135).

Unii autori români au exagerat importanța influenței bogomile în țările noastre. Vezi, de pildă, Anton Balotă, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române* („Romanoslavica”, X, 1964, p. 19—71). În schimb, Emile Turdeanu, *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles* („Revue de l'histoire des religions”, 1950, p. 22—52 și 176—218), examinând literatura apocrifă bogomilă, arată că s-a exagerat importanța acesteia. Vezi și D. Russo, *Textele exhatologice din Codex Sturdzanus și pretinsul lor bogomilism*, în *Studii bizantino-române*, Buc., 1907; G. Ciuhandu, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1933; *Istoria literaturii române*, I, p. 500—503; *Bibliografia sec. XVI*, p. 166—169.

[43] Vezi T. Bălășel, *Vechi texte bogomilice găsite prin Oltenia* (AO, 1931, p. 107—121 și 1933, p. 36—44, 205—210).

[44] Datarea celebrelor *Învățăături* și paternitatea lui Neagoe Basarab asupra acestora au constituit obiectul unei lungi și aprige dispute în istoriografia noastră, deoarece unii istorici au susținut că ele nu ar fi opera lui Neagoe și că ar data din a doua jumătate a sec. XVI. Vezi în special P. P. Panaitescu, *Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare* („Romanoslavica”, VIII, 1963, p. 403—422).

În ultima vreme s-au adus probe decisive despre paternitatea lui Neagoe Basarab asupra acestei importante opere a culturii medievale românești. Vezi îndeosebi: Dan Zamfirescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, Buc., 1967, p. 69—183 (cu discutarea opiniilor mai vechi); N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses préceptes pour son fils Theodosie* (RRH, 1970, nr. 1, p. 19—42), care a demonstrat că există o perfectă concordanță între sfaturile domnului și politica sa, pe de o parte, și organizarea social-politică de la începutul sec. XVI, pe de alta; Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, Buc., 1973; Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea traducerii românești a „Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie”* („Limba română”, 1980, nr. 2, p. 139—149), etc.

[45] Xenopol a fost primul istoric care a susținut opinia — greșită — că Neagoe a scris „Învățăturile” în limba greacă; el nu a renunțat la părerea sa nici după ce Lavrov a descoperit originalul slavon. Vezi Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 224—225. În realitate, opera a fost alcătuită în limba slavonă. Vezi studiul lui G. Mihăilă, *Originalul slavon al „Învățăturilor” și formația culturală a lui Neagoe Basarab*, în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, Buc., 1971, p. 57—104. Despre „tradiția manuscrisă a versiunii românești”, care ar fi fost realizată de învățatul Udriște Năsturel, vezi *ibidem*, p. 105—114. Despre modul cum au fost utilizate sfaturile date de voievod de către urmașii săi vezi Al. Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Buc., 1972, p. 74 și urm.

[46] *Alexandria* — viața lui Alexandru cel Mare — a fost una din producțiile literare care a încântat pe strămoșii noștri pînă în sec. trecut, fiind tipărită la 1713. Despre vechimea și răspîndirea ei în țara noastră vezi: N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, Buc. 1910; vezi și recenzia lui V. Bogrea, în „Dacoromania”, 1920—1921, p. 453—459; N. Iorga, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români cu specială privire la legăturile „Alexandriei” cu Mihai Viteazul*, Buc., 1915 (din AARMSI, s. II, t. XXXVII); N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. (Studiu și text)*, Buc., 1922; I. Bitay, *Figura lui Alexandru Macedon în cultura țării noastre în secolele XVI—XVII* (SUBB, 1965, fasc. 1, p. 19—32); I. C. Chițimia, *Romane populare românești pătrunse prin filieră slavă: Alexandria* („Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 93—103), care arată că recepționarea povestirii s-a făcut liber, de manieră folclorică, că nu este vorba despre o simplă traducere. Despre cuprins vezi *Istoria literaturii române*, I, p. 482—488.

După cum a arătat N. Iorga, *Alexandria* a fost adaptată la realitățile românești; vom reproduce câteva pasaje relative la organizarea oastei, care este o oaste românească: „se trimet cărți pre la boieri să se gătească de oaste”, se „pune tabără”, se așază „străjile”, iar „voinicii” (=oștenii) spun „să facem căutare și să scriem oștile și să punem voievozi, căpitani, sutași și vâtași și să facem steaguri și să punem pre steaguri paveze, să se știe la cine slujim”.

Despre răspîndirea universală a legendei vezi Georges Radet, *Alexandre le Grand*, ed. IV-a, Paris, 1931.

[47] *Floarea darurilor* este una din cele mai vechi cărți traduse în limba română, fiind tipărită la Snagov la 1700. Despre vechimea traducerii și importanța operei vezi: Nicolae N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească din sec. XV a cărții „Floarea darurilor”* (BOR, 1962, nr. 7—8, p. 712—741); Alexandra Roman-Moraru, *Cea mai veche versiune românească a „Florii darurilor”. Filiație și localizare*, în vol. *Cele mai vechi texte românești. Con-*

tribuții filologice și lingvistice, Buc., 1982, p. 263—316; Pandele Olteanu, *Opera „Floarea darurilor” în versiunea românească Horezu-Snagov (1700)*, în *Valori ale patrimoniului cultural național*, vol. I, Rm. Vilcea, 1980, p. 367—378.

Despre circulația cărții vezi N. Cartoian, *Fiore di virtù în literatura românească*, Buc., 1929 (extras din „Analele Acad. Române. Mem. Secției literare”, s. III, t. IV, 1928—1929, p. 85—107 + 3 pl.) Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 169—170.

[48] Despre literatura astrologică și de prevestire vezi *Istoria literaturii române*, I, p. 496—500; Vezi și Alexandru Mareș, *Cel mai vechi Gromovnic românesc („Limba română”*, 1974, nr. 1, p. 29—44), care arată că a fost alcătuit la 1636 de preotul Stanciu din Scorei-Sibiu.

Ar mai trebui să amintim și alte producții populare, precum baladele. Vezi N. Iorga, *Balada populară românească. Originea și ciclurile ei*, Vălenii de Munte, 1910; Petru Caraman, *Contribuție la cronologizarea și geneza baladei populare românești I. Cronologizarea II. Geneza („Anuarul arhivei de folclor”, 1932, p. 52—105 și 1933, p. 29—88); Al. Amzulescu, Balade populare românești. Introducere*, Buc., 1964; Adrian Fochi, *Coordonate sud-est europene ale baladei populare românești*, Buc., 1975, etc.

Deosebit de importante sînt apoi basmele populare, și ele neglijate de Xenopol. Vezi studiul fundamental al lui Lazăr Șăineanu, *Basmele române. În comparațiune cu legendele antice clasice și în legătură cu basmele popoarelor învecinate și ale tuturor popoarelor romanice*, ed. îngrijită de Ruxandra Niculescu, Buc., 1978 și Corneliu Bărbulescu, *Basmul martor al vechimii, unității și continuității culturii orale poporane românești („Analele Inst. de cercetări etnologice și dialectologice”, Seria A, 1980, nr. 2, p. 75—84).*

[49] Alcătuirea domeniilor mănăstirești nu a constituit încă subiectul unei lucrări mai ample; au fost studiate doar averile unor mănăstiri, fie în monografiile ce li s-au dedicat (de pildă, N. Șerbănescu, *M-reă Snagov*), fie în studii separate, precum: D. Bălașa, *Bunurile mănăstirii Coșuna-Bucovăț* (MO, 1972, nr. 11—12, p. 889—922); V. Cărbăș, *Domeniul mănăstiresc din jud. Gorj în sec. XIV—XIX* (MO, 1976, nr. 5—6, p. 432—437); Cleopatra Ionescu, *Domeniul mănăstirii Mărgineni în jud. Dîmbovița („Valachica”, 1977, p. 183—188) etc.*

Despre grija domnilor Țării Românești și ai Moldovei de a înzestra mănăstirile cu bunuri imobile s-au scris o serie de studii, din care amintim: Al. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenesti în timpul domniei lui Ștefan cel Mare* (BOR, 1957, p. 438—455); A. V. Boldur, *Biserica ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță* (MM, 1967, nr. 3—4, p. 245—258); Al. Găină, *Biserica ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Alexandru Lăpușneanu (1552—1561, 1564—1568) („Studii teologice”, 1976, nr. 7—8, p. 657—668); A. Sacerdoțeanu, Mircea cel Bătrîn și biserica ortodoxă a țării sale* (BOR, 1968, p. 100—106); I. Dură, *Biserica din Țara Românească în epoca lui Matei Basarab* (BOR, 1971, nr. 5—6, p. 577—592) etc.

[50] Despre condicile mănăstirilor din Moldova vezi V. Isac, *Despre originea alcătuirii unor condici de documente privind proprietățile bisericești din Moldova* (RA, 1960, nr. 1, p. 278—281). Unele din aceste condici — alcătuite de Vartolomeu Măzăreanu — au fost publicate de Simion Florea Marian: *Condica mănăstirii Solca*, Suceava 1902. Vezi și idem *Condica mănăstirii Voronețul*, Suceava, 1900. Pentru Țara Românească — unde numeroase condici de documente ale mănăstirilor au fost alcătuite de Dionisie Eclesiarhul — vezi studiul introductiv la *Hronograful acestuia*, ed. D. Bălașa—N. Stoicescu, Buc., 1987.

[51] Despre relațiile dintre stat și biserică vezi îndeosebi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, p. 100—106. Vezi și N. Dobrescu, *Rolul bisericii în trecutul românesc*, Buc., 1909.

Xenopol are perfectă dreptate: reprezentanții bisericii se supuneau autorității centrale, care avea cuvîntul hotărîtor în înlocuirea și alegerea ierarhilor. Iată două exemple semnificative: mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei (1577—1585) a fost „alungat din scaun” de Mihnea Turcitul deoarece păstorise și sub adversarul său, Petru Cercel (*Istoria bisericii ortodoxe române*, I, p. 315). La 1702, Constantin Duca, domnul Moldovei, a „mazilit” (ca pe dregătorii!) „pre Sava mitropolitul, dîndu-i vină că n-au vrut să meargă la marginea Țării Muntenesti, la Focșani, să chieame boierii pribegi în credință, pe cuvîntul domniei”; după „mazilirea” mitropolitului, domnul „au pus mitropolit pe Misail, episcopul ot Roman” (*Letopisețele Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, II, p. 49).

La rîndul său, biserica propovăduia credincioșilor supunerea față de autoritatea de stat. De pildă, la 30 iulie 1773, mitropolitul Moldovei cerea locuitorilor: „supuneți-vă dregătorilor și mai marilor voștri după legea bunei orînduiei și după datoria voastră” (D. Stănescu, *Viața religioasă la români*, Buc., 1906, p. 484).

[52] Despre participarea mitropoliților și episcopilor la ședințele sfatului domnesc vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 82—86.

Despre misiunile diplomatice însărcinate reprezentanților bisericii vezi: Ilie Georgescu, *Ierarhi români soli diplomatici în veacurile XVI—XVII („Studii teologice”, 1957, nr. 3—4, p. 262—276); Al. Constantinescu, C. Bucșan, Clerici români în misiuni diplomatice (sec. XV—XVII) („Mitr. Banatului”, 1974, nr. 1—3, p. 56—64).*

[53] Despre această problemă vezi: D. Stănescu, *Viața religioasă la români*, Buc., 1906, p. 331—340 și 388—390; Gr. Șt. Berechet, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor* (BOR, 1938, p. 741—761); G. Cronț, *Clericii în serviciul justiției (ibidem, p. 823—844);*

Stelian Marinescu, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în sec. XIV—XVIII* (BOR, 1970, nr. 7—8, p. 796—811); G. Cronț, *Justiția bisericească din Moldova și Țara Românească în sec. XIV—XVIII* (MM, 1975, nr. 3—4, p. 258—274 și 1976, nr. 5—6, p. 338—359).

Despre modul cum erau judecați slujitorii bisericii o deosebită importanță prezintă documentul din 6 oct. 1694, unde Constantin Duca declară: „svînta pravilă așa poruncește și învață: afară de moarte, oricîte greșeli vor fi . . . , nici un giudeț mirenesc să n-aibă treabă a-i judeca, numai carele va face moarte dintr-aceștia, cu acela să aibă treabă domnia”; pentru rest, „cu episcopii să aibă treabă svînția sa mitropolitul și episcopii să aibă a giudeca cineși întru a sa eparhie pre călugări și pre călugărițe și pre preoții și diaconii mirenești” (Melchisedec, *Cronica Hușilor*, p. 154).

[54] Învățămîntul în evul mediu și caracterul său predominant religios au fost studiate în numeroase lucrări tipărite după apariția sintezei lui Xenopol: N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, Buc., 1928; A. Sacerdoțeanu, *Școala în evul mediu („Școala românească”, 1942, nr. 7, p. 50—66)*; Ilie Popescu-Teiușani, *Începuturile învățămîntului în Oltenia*, în vol. *Oltenia*, Craiova, 1943, p. 385—394; *Contribuții la istoria învățămîntului românesc*, Buc., 1970; Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)*, Buc., 1971; G. Pârnuță, *Istoria învățămîntului și gîndirea pedagogică din Țara Românească*, Buc., 1971; N. Andrei, G. Pârnuță, *Istoria învățămîntului în Oltenia*, I, Craiova, 1977 etc.

Despre rolul bisericii în întreținerea școlilor în trecut vezi: G. Cotoșman, *Școala gramatică din Caransebeș, ctitorită de episcopul Partenie II Cărturarul (1628—1638)* („Mitr. Banatului”, 1961, nr. 7—12, p. 38—43); M. Braniște, *Cîteva știri despre școlile din orașul Pitești înființate pe lângă biserici înainte de Regulamentul Organic* (MO, 1965, nr. 3—4, p. 173—185); G. Lungu, A. Pricop, *Contribuții asupra istoricului școlilor fondate și întreținute de biserică în orașul Botoșani* (MM, 1965, nr. 5—6, p. 295—303); C. Albu, *Învățămîntul bisericesc și laic pe lângă unele biserici și mănăstiri din Craiova de altădată* (MO, 1975, nr. 9—10, p. 682—686); N. Albu, *Cea mai veche școală românească din jud. Alba: școala de pe lângă m-rea Măgina* („Apulum”, 1976, p. 465—471); T. Mateescu, *Biserica și școala la românii din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane* (BOR, 1978, nr. 3—4, p. 288—292) etc.

Despre școlile slavone din mănăstiri, unde se formau scriitori de hrisoave în sec. XIV—XVI, vezi: N. Iorga, *Cît de veche e școala la români?* („Lamură”, 1928, nr. 2—3, p. 35—39); I. Simionescu, *Școala în mănăstiri* („Universul”, 1931, nr. 292); Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești, sec. X—XVI*, p. 128—137.

Despre școlile din orașe vezi G. Pârnuță, *Școlile din orașele Țării Românești (secolele XVI—XVIII)*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, Buc., 1970, p. 115—148.

[55] Despre dascălii și elevii care treceau dintr-o țară românească în alta, contribuind la întărirea unității de limbă și cultură, vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1982, p. 106—110, cu bibliografie. Vezi și Mugur Andronic, *Învățămîntul medieval — factor de unitate a poporului român* (R. Ist., 1980, nr. 2, p. 2303—2314).

[56] Vezi și Ștefan Bîrsănescu, *Școala greco-slavo-românească de la m-rea Putna. Cu prilejul aniversării a 500 de ani de la începerea zidirii mănăstirii Putna* („Revista pedagogică”, 1966, nr. 6, p. 20—31).

Despre numeroasele manuscrise alcătuite în secolele trecute la mănăstiri, schituri și biserici vezi îndeosebi Gabriel Strempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, Buc., 1959; idem, *Catalogul manuscriselor românești*, Buc., 1978.

[57] Despre această școală, care pregătea dieci pentru cancelaria domnească, școală ilustrată de vestitul Lup dascălul, vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, p. 125 și urm. (cu bibliografie) și G. Potra, *Școala domnească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechi* (G. B., 1961, nr. 9—10, p. 837—878 și 1966, nr. 3—4, p. 250—312).

[58] Cu toate acestea, sînt încă unii autori care susțin existența unei școli superioare în vremea lui Alexandru cel Bun, de pildă, Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)*, Buc., 1971, p. 154—155. Vezi și C. Cihodaru, *Învățămîntul în Moldova în sec. XV—XVIII. Școala domnească din Iași*, în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960*, vol. I, Buc., 1960, p. 9—32.

[59] Despre Țamblac s-a scris destul de mult: D. P. Bogdan, *Iarăși despre identitatea Grigore Țamblac — Gavriil de la Neamț, preconizată de A. I. Jacimirskij* („Hrisovul”, 1941, p. 463—465); C. J. Karadja, *Portretul și stema lui Grigore Țamblac și misiunea sa la Conciliul din Constanța*, Buc., 1944 (din AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943—1944, p. 141—150 + 10 pl.); Emil Turdeanu, *Grégoire Camblak: faux arguments d'une biographie* („Revue des etudes slaves”, t. XXII, 1946, fasc. 1—4, p. 46—81), care arată că trei din cele șase scrisori publicate de Jacimirski sînt false; Penjo Rusev, A. Davidov, *Grigorij Camblak v Rumânija i v starata rumânska literatura* [G. Ț. în România și în literatura veche românească], Sofia, 1966; St. K. Mecev, *Grigorij Camblak*, Sofia, 1969, etc. Vezi și *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, p. 865.

Opinia că Țamblac a fost valah din Macedonia a fost susținută și de Djordje Radojčić, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 77—79. Vezi și mai jos nota [61].

[60] Păreră susținută și de P. P. Panaitescu, care afirmă: „slavona se folosea nu numai ca limbă liturgică, ci și ca limbă a literaturii, a textelor juridice, ca limbă a statului feudal și a nobililor, în tranzacțiile și corespondența dintre ei. Ea a fost limba cultă a clasei feudale”. (*Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 237).

Ca model pentru modul cum priveau reprezentanții acestei clase pe cei care nu știau carte reproducem cuvintele lui Vlaicu din Piscani mare logofăt, care scria pe un manuscris, pe la 1534—1536: „omul fără învățătură este vită, chiar dacă face fapte bune” (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, p. 364).

[61] Deși unii autori străini continuă să susțină că Gr. Țamblac este autorul vieții Sf. Ioan cel Nou (vezi K. Mecev, *Le „Martyrium” de Jean le Nouveau d'Akkerman et son auteur*, în „Byzantino-bulgarica”, III, 1969, p. 265—280), cercetătorii români au adus dovezi că autorul este un român, Grigore, presbiter al bisericii din Moldovlahia. Vezi P. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tzambiac: „La passion de Jean le Nouveau”*, în *Premier Congrès International d'études du Sud-Est Européen. Résumés des communications de la délégation roumaine. Moyen Age*, Buc., 1966, p. 37—39; Dan Zamfirescu, *Întâiul scriitor român („Luceafărul”, 14 mai 1983)*; Alex. V. Diță, *În legătură cu paternitatea primei scrieri în proză a literaturii române („Luceafărul”, 5 nov. 1983)*; Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, Buc., 1986, p. 181—203.

[62] La 1741, printr-un „așezămînt” special, Constantin Mavrocordat a hotărît „să fie la mitropolie și la episcopii și la toate mănăstirile dascăli și copii la învățătură, fiecare după putința sa. Mitropolitul și episcopii la eparhiile lor, pe la tîrguri și pe la sate mari, să așeze preoți de ispravă să învețe copiii, și întîiași dată să-i învețe ruga și credința” (*Uricarul*, IV, p. 400—401).

Școlile slavonești și românești de pe lîngă cele trei episcopii ale Moldovei: Roman, Rădăuți și Huși au fost înființate prin hrisovul lui Grigore II Ghica din 25 dec. 1747 (*Uricarul* I, ed. II-a, p. 65—66). Vezi și Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, 1984, p. 110—112 și Petru Rezuș, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova* (MM, 1969, nr. 3—4, p. 166—180).

[63] La p. 497 din vol. IV de la Arad se află următoarea însemnare: a lui A. D. Xenopol relativă la diacul Teodor: „Însemnată însă este împrejurarea că se găsește un cuvînt rostit la o înmormîntare din anul 1639 în limba română. Este cuvîntarea ținută de diacul Toader din Bistrița Transilvaniei la moartea cneaghinei Sofronia Ciogolea în satul Calapudești. Însemnat este că acest diac fusese adus de logofătul Pătrașcu Ciogolea din Transilvania ca dascăl de slavonie, care să învețe această limbă pe copiii săi. Cine să-l fi pus pe Toader să țină cuvîntul lui în românește, cît dorința de a vorbi pe înțelesul tuturor? Așadar, tot acea tendință care împinsese pe boierii mai vechi să pună ca să se traducă în românește textele sfinte. De aceea și găsim această cuvîntare, ținută în 1639, înaintea încă a introducerii limbii române în biserica oficială a țărilor române”. Xenopol citează pe V. Pârvan, *Un vechi monument de limbă românească 1639—1668*, Buc., 1904; Onisim Filipoiu, *Dascălul Toader și mesajul său*, în vol. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 403—406.

[64] Afirmatie numai parțial exactă; în afară de construcțiile și picturile religioase, există numeroase construcții laice: cetăți, curți domnești și princiare, curți boierești și nobiliare etc., despre care Xenopol amintește doar în treacăt.

[65] Dintre țările române nu poate lipsi Transilvania, unde există numeroase sculpturi; pentru Țara Românească și Moldova nu putem omite sculptura în lemn, în care românii au fost mari meșteri, ca și sculptura în piatră de la ferestrele bisericilor, canaturile ușilor, pietrele de mormînt etc.

[66] Afirmatie exagerată; arhitectura și pictura medievală au fost ilustrate de numeroase opere izbutite realizate de români, dintre care unele s-au bucurat de o faimă universală; de pildă, bisericile cu pictură exterioară din Moldova constituie „o categorie estetică de valoare universală și totodată — prin complexitatea sa iconografică — un vast program de idei”. Vezi *Istoria artelor plastice în România*, I, Buc., 1968, p. 366, unde se citează opinia lui J. Strzygowski că „ceva asemănător nu ne oferă o a doua țară în lume”. Opinii asemănătoare au exprimat și alți istorici de artă străini, precum Paul Henry, Charles Diehl etc. Vezi și notele următoare.

[67] Deși nu se poate nega influența bizantină asupra picturii medievale bisericești, nu putem susține că modelele se păstrau „fără nici o prefacere” de către zugravii români.

Este adevărat că repertoriul iconografic a fost cel stabilit în Bizanț în epoca paleologică; existau însă multiple mijloace de expresie care făceau ca acest repertoriu să satisfacă — prin conținut și formă — nivelul și posibilitățile creatoare, cerințele și gustul artistic al lumii ortodoxe de la noi și din alte părți. Vezi I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, Buc., 1973 și *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 163.

Dacă influența bizantină a fost mai puternică în secolul XIV (de pildă, la pictura bisericii domnești de la Curtea de Argeș), în secolele următoare zugravii din țările române s-au lăsat mai puțin influențați. După cum remarcă Sorin Ulea — cunoscut specialist în istoria picturii moldovene — „mesajul grav, dar tonic, și avîntul uman pe care-l transmite pictura moldovenească din veacul al XV-lea fac din această pictură o artă tot atît de depărtată de transcendentalismul teologal al picturii bizantine cît și de eclecticismul uscat și rece al picturii decadente postbizantine — și în primul rînd al faimoasei școli cretane” (*ibidem*, p. 352).

Vom cita și părerea autorizată a lui Paul Henry, care — studiind pictura bisericilor din Moldova secolului al XVI-lea — remarcă: „Aceste excelente modele, pe care le puneam la dispoziție bogatul fond al artei bizantine din secolul al XVI-lea, au fost reluate, în majoritatea cazurilor, de câțiva artiști de primul rang al căror anonim nu ne împiedică să le recunoaștem incontestabilul lor talent. Nu numai vigoarea și fermitatea desenului, dar chiar și emoția și transpunerea plastică a sentimentelor ating adesea un nivel artistic cu totul remarcabil Aproape întotdeauna, canoanele cele mai cunoscute au fost reîmprospătate și însufiețite deoarece zugravul le-a regândit, le-a reprezentat nu numai cu siguranța meșteșugului său, dar și cu inteligența și inima sa” (*Monumentele din Moldova de nord de la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, Buc., 1984, p. 257).

Nu trebuie să oitem din prezentarea noastră nici influența apuseană în arta medievală românească, influență care nu ar fi fost posibilă într-o artă total aservită rigorilor artei bizantine. Vezi, de pildă, Corina Nicolescu, *Artă epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*. (SMIM, VIII, 1975, p. 63—98); Vasile Drăguț, *Artă gotică în România*, Buc., 1979, care arată că goticul se întâlnește cu arta bizantină, participînd la sinteza arhitecturii moldovenești.

Întrucît Xenopol nu se ocupă de arta medievală din Transilvania, notele noastre vor trebui să omită această provincie atît de bogată în realizări artistice.

Despre influența artei bizantine asupra artelor plastice din țările române s-a scris foarte mult. Vezi: P. Constantinescu-Iași, *Bizantinismul în România*, Buc., 1925; Grigore Ionescu, *Byzance et l'architecture religieuse en Roumanie* („Balcania”, 1943, p. 307—332), care arată că arhitectura românească nu este o artă de import, ci rezultanta fuziunii dintre arta locală și unele influențe străine, avînd trăsături caracteristice și originale de produs local, de arhitectură românească, nu bizantină; I. D. Ștefănescu, *Relations artistiques roumano-byzantines. Aperçu general*, în *XV-lea Congres Internațional des études byzantines*, Bucarest, 6—12 septembrie 1971. *Rapports IV*, Buc., 1971, p. 93—105; Corina Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în arta românească*, Buc., 1971; Maria Ana Musicescu, *Bizanțul și arta țărilor românești (sec. XIV — prima jumătate a sec. XV)* (BMI, 1971, nr. 3, p. 5—13); Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, Buc., 1974, care subliniază că rolul înfruirilor sud-est europene rămîne precumpănitor pînă în sec. XV, cînd vor izbîndi forme și modalități estetice românești și cînd se va crea treptat o relativă unitate artistică extracarpatică, ceea ce ni se pare demn de reținut.

[68] Opinie exagerată; după părerea specialiștilor, majoritatea zugravilor care au împodobit pereții bisericilor dau dovadă de un deosebit talent, de imaginație și de gîndire creatoare. Vom cita ca exemplu pictura bisericii din Lujeni din sec. XV, care „prezintă remarcabile calități de execuție. Proporțiile frumoase ale corpurilor, gesturile și atitudinile calme și demne, expresiile grave și umane, denotînd puterea de interiorizare a artistului, desenul sintetic, cu linia arcuită și elastică, sînt trăsături de stil specifice picturii moldovenești din veacul al XV-lea” (Sorin Ulea, în *Istoria artelor plastice*, I, p. 348—349). Vezi și opinia lui Paul Henry reproducă în nota precedentă.

[69] Istoricii de artă sînt și aici de altă opinie decît Xenopol, considerînd broderia din Moldova sec. XV „una dintre cele mai originale creații nu numai ale artei medievale românești, ci și a întregului orient creștin” (*Istoria artelor plastice*, I, p. 382). Vezi și: Corina Nicolescu, *Broderiile din Țara Românească în secolele XIV—XVIII*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, Buc., 1958, p. 117—148; M. A. Musicescu, *Broderia din Moldova în veacurile XV—XVIII*, în același volum, p. 149—171; idem, *Portretul laic brodat în arta medievală românească* (SCIA, 1962, nr. 1, p. 45—78); Corina Nicolescu, *Broderiile din Moldova. Aere și epitafe* (MM, 1973, nr. 1—2, p. 62—80 și nr. 9—10, p. 656—671).

Despre evoluția broderiei de la stilul monumental din sec. XV, la cel pictural și narativ în sec. XVI, realist în sec. XVII și decorativ în sec. XVIII vezi Ana Maria Musicescu, *La broderie roumaine au moyen-âge* („Revue roumaine d'histoire d'art”, 1964, nr. 1, p. 61—84).

Despre broderia medievală românească și relațiile ei cu cea bizantină vezi și Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, care-i dedică un capitol special.

[70] Vezi îndeosebi: Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă din țările române sec. XIV—XIX*, Buc., 1968; idem, *Artă metalelor prețioase în România*, Buc., 1973; Teodora Voinescu, *Argintăria în colecția de artă medievală*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, p. 57—115.

[71] Despre comenzile făcute de domnitori și boieri unor meșteri argintari din Transilvania vezi: Teodora Voinescu, *Din legăturile artistice ale Țării Românești cu Transilvania. Meșteri argintari* (SCIA, 1956, nr. 1—2, p. 75—97); idem, *Noi identificări de meșteri argintari din Transilvania* („Studii muzeale”, 1957, p. 29—42).

Vezi și Sp. Cegăneanu, *Ceva despre proveniența și arta vechilor noastre argintării* (BCMI, IV, 1911, p. 29—33); N. Iorga, *Argintăriile românești*, Buc., 1933; Adolf Resch, *Mărcile de fabrică ale argintarilor sași din Transilvania* („Cronica numismatică și arheologică”, 1928, nr. 77—82, p. 3—19) etc.

[72] Constantin Brîncoveanu era foarte mulțumit de lucrul executat de meșterul Georg May II. Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 101, 103. Vezi și Corina Nicolescu, *May*

II, *argintarul lui Brîncoveanu* (MI, 1967, nr. 1, p. 21—23) și N. Iorga, *Arginturile lui C. Brîncoveanu* (BCMI, 1915, p. 97—110).

După cum spunea N. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, p. 54—55, „cînd găsim în mănăstirile noastre ... lucruri de la Brîncoveanu, cînd admirăm îngrijirea cu care sînt făcute figurile, cu care sînt croite literele într-un stil liber, european, nu trebuie să uităm datoria de recunoștință pe care o avem față de meșterii harnici și mulțumiți cu puțin, care, locuind în hotarul țării noastre, au contribuit așa de mult la înfrumusețarea ei”.

Xenopol omite dintre artele așa-zise minore miniatura, artă ilustrată în evul mediu de remarcabile realizări, apreciate în zilele noastre în marile muzee ale lumii, începînd cu celebrul Tetraevangheliar din 1429, realizat de Gavriil Uric și aflat în Biblioteca Bodleiană din Oxford-Anglia, despre care cunoscutul paleograf sovietic L. V. Cerepnin susținea: „*Prin arta copistului și prin calitatea artistică înaltă a miniaturilor, el e considerat drept unul din cele mai frumoase manuscrise ale evului mediu*”. Vezi: Sorin Ulea, *Gavriil Uric. Studiu paleografic* (SCIA, 1981, p. 35—62); Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1943 (extras din „Cercetări literare”, 1943); Ion Radu Mircea, *Manuscrisele*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, Buc., 1958, p. 211—232; Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de Artă R.P.R.*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1964, p. 541—588; M. Berza, *Trei Tetraevangheliile ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în același volum, p. 589—639; G. Popescu-Vilcea, *Miniatura românească*, Buc., 1982, etc.

[73] Vezi supra nota [64]. Xenopol tratează artele minore înainte de arhitectură.

[74] Despre această problemă vezi N. Stoicescu, *Le rôle des monastères et des églises fortifiées dans la défense des Pays Roumains* (RRH, 1979, nr. 1, p. 181—186).

[75] Vezi bogata bibliografie strînsă de N. Stoicescu, *Bibliografia monumentelor. Țara Românească*, I, p. 243—249.

[76] Vezi Paul Cernovodeanu, *Un meșter constructor sas la Tîrgoviște, în 1494* („Studia Valachica”, 1970, p. 225—236).

[77] Legendarul meșter Manole — pe care unii l-au identificat cu un macedoromân Manea ce ar fi lucrat și la Athos, alții cu Manea vătaful din vremea lui C. Brîncoveanu sau cu Manea meșterul care a lucrat la Bistrița, în timp ce alți cercetători au văzut în el pe bună dreptate simbolul „jertfei zidirii”, legendă existentă și la alte popoare — a constituit obiectul a numeroase studii, din care amintim: P. Caraman, *Considerații critice asupra genezei și răspîndirii baladei meșterului Manole în Balcani* („Buletinul Inst. Philippide”, I, 1934, p. 63—102); Mihai Pop, *Nouvelles variantes roumaines du chant du maître Manole (Le sacrifice de l'emmurement)* („Romanoslavica”, IX, 1963, p. 427—445); Adrian Fochi, *Versiuni extra-balcanice ale legendei despre „Jertfa zidirii”* („Limbă și literatură”, 1966, p. 373—418); I. Ionescu, *Legendă și adevăr istoric în cîntecul bătrînesc al mănăstirii Argeșului: balada meșterului Manole* (BOR, 1970, nr. 1—2, p. 191—215) și îndeosebi monografia lui Ion Taloș, *Meșterul Manole — Contribuție la studiul unei teme de folclor european*, Buc., 1973.

[78] Vezi bibliografia la N. Stoicescu, *Repertoriu bibliografic Moldova*, p. 480—485.

[79] După unele opinii, biserica Trei Ierarhi ar fi fost construită de Enache din Constantinopol. Vezi Dan Bădărău, *Fost-a Enache din Constantinopol arhitectul bisericii Trei Ierarhi din Iași?* (MM, 1966, nr. 5—6, p. 293—301).

[80] Opinie greșită; numeroase studii posterioare sintezei xenopoliene au dovedit că *poporul român a creat numeroase opere de artă deosebit de valoroase, dintre care unele (pictura exterioară a bisericilor moldovene din sec. XVI) nu-și au egal în lume*.

Pentru un istoric mare de talia lui Xenopol lipsa sa de înțelegere pentru arta veche românească este greu de explicat; din toate monumentele el nu remarcă decît mănăstirea lui Neagoe din Curtea de Argeș și biserica Trei Ierarhi din Iași, pe care le descrie foarte frumos. Să nu fi văzut oare biserica domnească din Curtea de Argeș, mănăstirile Cozia, Dealu, Horezi, Snagov, numeroasele biserici și mănăstiri din Iași, unde a fost profesor atîta vreme, sau pictura exterioară din nordul Moldovei? Paragraful despre arta veche românească ni se pare unul dintre cele mai puțin reușite din sinteza lui Xenopol, sărac în date și cu aprecieri destul de subiective, infirmate de cercetările specialiștilor din ultimele decenii.

Remarcăm apoi faptul că autorul nu respectă cronologia; el prezintă în acest capitol și mănăstirea Trei Ierarhi, deși aceasta datează din timpul domniei lui Vasile Lupu, domnie tratată în vol. VII din ed. a III-a. În schimb, la vol. VII—VIII din aceeași ediție, lipsește paragraful de istoria artei; Xenopol prezintă foarte pe scurt ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu, nu la capitolul cultură, ci la par. Personalitatea lui Brîncoveanu.

[81] Vezi îndeosebi Lazăr Octavian Cosma, *Hronicul muzicii românești. Vol. I. Epoca străveche, veche și medievală*, Buc., 1973.

[82] E curios că Xenopol acceptă gust și originalitate numai la portul popular românesc, deși poporul nostru și-a manifestat aceste calități și în alte domenii ale artei.

Despre portul popular românesc există o bogată literatură. Vezi bibliografia la Georgeta Stoica, *Podoabe populare românești*, Buc., 1976, p. 49—52. Vezi și Wanda Wolski, *Moșteniri preistorice în arta populară românească* („Apulum”, VII, 1969, p. 445—477); Elena Secoșan Paul Petrescu, *Portul popular de sărbătoare din România*, Buc., 1984.

[83] *Portul popular* — diferit de al locuitorilor de la sudul Dunării — constituie o dovadă convingătoare a continuității și unității poporului român. Numeroase elemente de port popular (cojocul, căciula, gluga, sarica, opincile etc.) își au originea în portul dacilor, ilustrat pe Columna lui Traian. Vezi Florea B. Florescu, *Geneza costumului popular* (SCIA, 1963, nr. 1, p. 32 și urm.).

Potrivit unor cercetări recente, „denumirile principalelor piese de îmbrăcăminte absolut necesare omului sînt de origine latină, formînd cel mai vechi strat terminologic (alături de termenii autohtoni) pentru toate piesele de bază ale costumului popular românesc” și se dau ca exemple: îmbrăcăminte, încălțăminte, veșmînt, betelie, cămașă, curea, ie, ȋtari, pieptar, pînzătură, sarică, scurtă etc. Mult mai puțin numeroși sînt termenii de origine veche slavă: haină, izmene, nădragi, suman etc. Vezi studiul deosebit de interesant al Zamfirei Mihai, *Terminologia portului popular românesc în perspectiva etnolingvistică comparată sud-est europeană*, Buc., 1978, p. 159—160.

Pentru diverse imagini vechi despre costumul popular ce ni s-au păstrat vezi Alexandru Ligor, *Țăranii*, Buc., 1984. Vezi și Ligia Fulga, *Portul popular românesc — două milenii de unitate și continuitate* (RM, 1981, nr. 1, p. 43—46).

Un domeniu neglijat de Xenopol este arta populară, despre care vezi mai nou Paul Petrescu — Georgeta Stoica, *Arta populară românească*, Buc., 1981; Tancred Bănățeanu, *Componente specifice etnice ale unității artei populare românești* („Anuarul Inst. de cercetări etnologice și dialectologice”, Seria A, 1983, p. 103—116).

[84] Problema periodizării istoriei medievale va fi prezentată în postfața la vol. IV.

acoperire = scuză, explicație.

adăuga, adăogi (a, a se) = a spori, a crește; dar și a uni (cf. „cu puterile lor sporite și adause”).

aer = acoperămint de stofă sau mătase pentru vasele liturgice; epitaf.

afierosit = închinat, dedicat (unui lăcaș religios).

ajunge (a) = a atinge, a realiza (un scop).

alcătui (a, a se) = a cădea la învoială, a se înțelege, a pune la cale.

amărunțime = amănunt, detaliu.

anafora = raport scris înaintat domnitorului de către unul sau mai mulți dregători în epoca fanariotă. V. *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, Buc., 1988, s.v.

anagnost = dascăl de biserică, țircovnic.

angarie, angară = dare în bani sau în natură peste cele legiuite. V. *Instituții feudale...*, s.v.

anumit = expres, special.

apă (în expr. *a intra în apele sale*) = a se împăca cu o anumită situație; a da înapoi, a se retrage.

aplecare = înclinație, propensiune.

aprețuire = apreciere.

ari = arieni, indo-europeni.

armistare = armistițiu.

asămăluire = comparație.

aspru = monedă turcească de argint, cu circulație în țările române, începînd din sec. al XV-lea. V. *Instituții feudale...*, s.v.

așeza (a) = (despre bani) a depune, a plasa, a investi.

atîrdisi (a) = a oferi, a supralicita.

bail = titlul guvernatorilor coloniilor venețiene și al reprezentanților Veneției la Poartă.

baștină = proprietate ereditară, (de mai multe generații în aceeași familie). V. *Instituții feudale*, s.v.

bănu (a) (în expr. *a-i bănu cuiva*) = a-i face muștrări.

bătrîn = subdiviziune teritorială a hotarului satului în Moldova, echivalentă cu moș în Țara Românească. V. *Instituții feudale* s.v.

beglerbeg, beglerbei, beilerbei = guvernator al unei provincii turcești.

bei = guvernator al unui oraș sau al unei provincii turcești; prinț.

birar = încasator al birului. V. *Instituții feudale*, s.v.

birău = (în Trans.) = jude comunal sau primarul satului.

bolniță = casă de bolnavi, spital (pe lângă o mănăstire.) V. *Instituții feudale*, s.v.

buntă = răzvrătire, conjurație.

butnar = cel care face buți; dogar

* Am trecut în acest glosar termenii învechiți sau ieșiți din uzul limbii române, ca și numele unor instituții existente în epoca medievală. Pentru acestea din urmă cititorii pot găsi amănunte în lucrarea recent apărută *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, Buc., 1988, red. coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu, la care facem trimitere la instituțiile respective.

caecom = hermină (hermelină).

capigiu, capegiu = portar al Seraiului. Comandantul lor, capugi-başa, însoţit de capugii, era trimis în ţările române la mazălirea domnului sau la inaugurarea unei domnii noi.

capuchehaie = reprezentantul permanent al domnilor români la Poarta Otomană, având mai ales grija să urmărească uneltirile duşmanilor şi adversarilor domnitorului. V. *Instituţii feudale*, s.v.

caraghios = bufon, măscărici.

ceauş = funcţionar inferior al sultanului, curier însărcinat să transmită poruncile sale în toate părţile imperiului.

Ceauş-başa = comandant suprem al ceauşilor; mareşal al curţii, introducea pe ambasadori la sultan.

chehaie = interdent al vizirului sau al unui paşă turc.

chelşugel, chelşug = daruri în natură, alimente, merinde.

chilă = veche măsură de capacitate pentru cereale de aproximativ 400 de ocale în Muntenia şi 240 în Moldova. V. *Instituţii feudale*, s.v.

chit = (în fraza: „frăţia şi solidaritatea, singura care menţine chitul societăţilor”) = probabil „liniştea, pacea, stabilitatea societăţilor” (din lat. *quies, quietis*), ca în dictonul: *Quieta non movcre* — nu mişcaţi cele ce stau liniştite.

cioboti (a) = a amenda cu amenda numită *ciubote* = plătită slujbaşilor domneşti de cei aduşi cu sila la judecată; pentru alergătură, pentru ruptul ciubotelor. V. *Instituţii feudale*, s.v.

cireconveni (a) (lat. *circumvenire*) = a împresura, a înfringe.

cislă = cotă parte din dări care revenea fiecărui contribuabil dintr-o sumă plătită în comun; repartizare proporţională a dărilor, după avere. V. *Instituţii feudale*, s.v.

clauzulă = clauză.

clientelă = populaţia unui stat care acceptă dependenţa faţă de o mare putere.

clină = pantă.

colet = colier, colan, salbă.

coloare, culoare = atitudine politică; mod de a fi.

comind = bani şi bunuri necesare pentru pomenile de după moarte.

compeşi (din *a peşi* = a cere, a cumpăra) = a căuta să cumperi, să obţii o demnitate, la concurenţă cu alţi *compeşitori* (= pretendenţi, rivali). **Compeşire** = competiţie.

concurge (a) = a se întâlni într-un punct, venind din mai multe direcţii; a concura la ...

condac = cântare bisericească.

condominiu = drept de suveranitate exercitat în comun de două sau mai multe puteri asupra unui teritoriu.

consecraţie = consacrare, consfinţire.

conştiu, conştiut = conştient (lat. lit. — *conscius*).

contraparte = opusul, contrariul.

cord = arc.

corespondenţă = legătură, raport.

corumpe (a) = a degrada, a corupe.

cucă = căciulă înaltă, împodobită cu pene de struţ şi îmbrăcată cu catifea aurie, pe care sultanul o trimitea domnului cu prilejul urcării pe tron şi pe care acesta o purta la ceremonii.

custa (a) = a trăi, a vieţui, a exista.

cvartir = adăpostirea şi întreţinerea temporară a unor oşti străine.

da (a se) rămas = a se lăsa convins

dabila = impozit, dare, bir, sec. 16—17 în Moldova.

dăbilar = trimis al stăpînirii care avea în grijă stringerea birurilor; perceptor.

dajdie = impozit, dare.

dajnie = contribuabil; (adj.) tributar.

daraveră = afacere (comercială, bănească); (pl.) treburi, probleme, încurcături.

defecţie = defecţiune, abandonare a unei cauze, a unui partid, nesupunere, renunţare, dezertare, trădare.

delniţă = partea din moşia obştii sătęşti aflată în posesia unui sătęan. În Moldova se numea *jivebie*. V. *Instituţii feudale*, s.v.

denega (a) = a tăgădui; a refuza.

depăna (a) = a parcurge (o distanţă); (în expr.) *A depăna din picioare* = a merge mişcînd repede din picioare; *a purcede dăpănat* = a porni în pripă.

depune (a) = a destitui din funcţie.

deseuvinţa (a) = a dezaproba.

deputăţie = solie, delegaţie.

detridge (a) = a distrage, a abate atenţia cuiva de la un lucru.

dezbate (a se) = a se lepăda, a se elibera de sub stăpînirea cuiva.

dezbrăcătorie = depozitare (în special de pământ).
dezerție, dezerțiune = dezerțare.
dezincintare = dezamăgire.
diae = scriitor la cancelaria domnească, grămatic, copist, pisar.
diată = testament
dobîndă = (în expr. *oaste în dobîndă*) = oaste constituită pe bază voluntară, și care merge la luptă fără plată, avînd doar dreptul la pradă.
dosi (a) = a da dosul, a fugi.
dragoman = interpret, tălmăci oficial în Imperiul otoman, primind uneori însărcinări diplomatice.
drept de albinagiu = dreptul prin care succesiunea unui străin era atribuită suveranului.
dușegubină = amendă plătită de cei pe moșia cărora se găsea un om ucis al cărui ucigaș nu era cunoscut; în Moldova, o amendă pentru călcarea moralității. V. *Instituții feudale*, s.v.
dușmănesc = dușmănos

epitropisi (a) = a tutela, a pune sub epitropie.

față = pagină; persoană (în expr.) *a-și face față la cineva* = a se prezenta într-un anumit fel, a căuta favoarea.
favorarea = favorizarea; **favoritor** = cel care favorizează, protector.
fărămături (a) = a fărămița.
fățări (a) = a se prefăce, a simula; **fățarie** = fățarnicie, ipocrizie.
felegean = ceașcă mică de cafea, fără toartă, pusă într-un suport de metal (zaif).
femeiatie = afemeiat.
fereseu = ferestru, joagăr.
florin = monedă de aur care a circulat în Ungaria, în vechiul Imperiu austro-ungar și în țările române. V. *Instituții feudale*, s.v.
fulie = legătură de pene prinsă de regulă la căciulile domnești cu o podoabă sub formă de floare (prin ext. de la *fulie* = narcisă).

găleată = măsură mare de capacitate pentru cereale.
găletărit = darea pe cereale care se percepea în Țara Românească. V. *Instituții feudale*, s.v.
gelepi = negustori de vite, străini (turci, armeni, greci), care aveau obligația de a aproviziona Imperiul otoman. V. *Instituții feudale*, s.v.
gloabă = amendă; globaș (globnic) = cel care încasa gloabele. V. *Instituții feudale*, s.v.
globi (a) = a amenda; a prăda, a jefui.
gonaci = călăreț ușor înarmat, folosit ca cercetaș, sau pentru atacuri prin surprindere, urmări etc.
gospodar, hospodar = domnitor, prinț.
goștină = dare pe oi și pe porci. V. *Instituții feudale*, s.v.
grămăție = slujbaș într-o cancelarie, logofăt, scrib.
guvernor = guvernator.

haini (a) = a pribegi; a se înstrăina; a trăda
halcă (la jocul oriental *Gerid*) = cer de fier prin care călăreții trebuiau să arunce sulița; (prin ext.) însuși jocul; (în expr.) *a bate halca sau halcau* = a pierde vremea degeaba.
haraci = 1. tribut anual plătit de țările române Imperiului Otoman (sec. 15–19). 2. birul scos în țară pentru plata haraciului. V. *Instituții feudale*, s.v.
hatiserif = ordin sau decret emis de sultan către domnitorii români și înalții dregători ai Imperiului.
hazna = clădire, încăpere în care se păstra tezaurul Imperiului Otoman.
helge = nevăstuică.
hoaspă = pleavă.
hrențuit = stricat, dărăpănat, ruinat.

ialoviță = dare impusă pe vaci.

ilău = nicovală.

iliy = dare care se percepea asupra cerealelor în Moldova, echivalentă cu găleata din Țara Românească. V. *Instituții feudale*, s.v.

îmbrohor = comis împărătesc otoman, care era trimis în țările române, cu înalte misiuni politice, uneori ca să mazilească sau să instaleze pe domni.
indegeta (a) = a indica.
interpune (a se) = a interveni, a mijloci.
interes = profit; dobândă, cârmă.
iscoadă = iscodire, cercetare, dar și născocire, invenție.
ispravnic = cîrmuitorul unui județ sau ținut, sec. 18–19. V. *Instituții feudale*, s.v.

împatrona (a se) = a se înstăpîni.
împărtășire = participare (cf. „împărtășirea imperialilor la revoluția contra...”).
împărțire (în expr. *fără împărțire*) = de unul singur, fără rival, neîngrădit.
împerechea (a se) = a se întîlni.
împopora (a) = a popula.
împrileji (a se) = prileji (a se).
împroșca (a) = a ataca, a repezi, a insulta, a jigni.
înehipui (a se) = (prin ext.) a se căpătui.
înejumat = infestat, otrăvit.
îneonjurime = anturaj, grupul de sfetnici sau consilieri obișnuiți ai unei curți, suită.
îneujba (a) = a încovoia, a îndoi.
îndatora (a se) = a contracta un împrumut, a face datorii; (în forma) **îndatori** (a se) = se învoi, a se angaja, a se obliga.
îndeminatie = potrivit, comod, convenabil.
îndoi (a) = a dubla.
îndreptăți (a se) = a se dezvinovăți, a se justifica; **îndreptățire** = dezvinovățire.
îndruma (a) = a porni, a iniția, a pune la cale.
înglotire = strîngere laolaltă, comasare, concentrare, înghițire.
înlîințător = ctitor.
îngrijit = îngrijorat, preocupat.
însemnător = important.
înstrîmbătat = nedreptățit.
înteți (a) = a ațîța.
întîmpina (a) = a riposta, a răspunde.
îtovărășire = suită.
întrevorbire = întrevvedere.
înițăpa (a) = a trage în țeapă.

îold = obligație cu caracter militar în Moldova. V. *Instituții feudale*, s.v.
judec = țăran liber; moșnean, megiaș.

lagăr = tabără, campanie.
lari = zeii casei, la romani.
lavră = comunitate de călugări trăind în chilii separate, construite la distanță unele de altele, în felul caselor unui sat; mănăstire mare.
lepădare = dăruire de sine, generozitate.
liniament = trăsătură.
lovi (a) = a impresiona, a frapa, a surprinde.

macat = acoperămînt, de regulă, de pat.
maglă = obligația locuitorilor din preajma ocnelor de a scoate sarea din ocne și de a o face magle (grămezi). V. *Instituții feudale*, s.v.
malvatie = Malvasia sau Monemvasia, oraș în Grecia, pe coasta orientală a Laconiei, care a dat numele unui celebru vin licoros, vinul malvatic.
Marius și cimbrul (de la p. 127) = referire la legenda după care Marius, fiind condamnat la moarte de către Senatul roman, nu s-a găsit cine să-l execute. Atunci, a fost ales un sclav cimbriu, dar acesta, la vederea învingătorului poporului său (bătălia contra cimbrilor a avut loc în anul 101 e.n., la Vercelli), ar fi strigat înspăimîntat: „Nu! Nu pot să ucid pe Caius Marius!”, ceea ce explică apropierea pe care o face Xenopol de cele întîmplate cu Mihai Viteazul.
mecet = casă de cult musulman, moschee.
meghistan = denumire dată marilor demnitari turci în trecut.

megiași = țărani liberi, stăpîni în devălmășie ai unei moșii în Țara Românească; sinonimi cu răzeși în Moldova. V. *Instituții feudale*, s.v.
meretrice = stricată, prostituată.
metoc = mănăstire mică sau schit, subordonată uneia mai mari.
mieșura (a se) = a decădea.
minei = carte bisericească în care sînt indicate slujbele religioase pe fiecare lună a anului.
ministru (ieșit din uz) = persoană care îndeplinește o anumită funcție ecleziastică; pastor.
mînea (a) = (în expr. *a mînca pe cineva*) = a exploata, a spolia.
mîneătorie = abuz; risipă de bani publici.
mîndrit = împodobit, înfrumusețat.
moșinaș = copărtaș.
mulțumire = răsplată, recompensă.
munei (a) = a tortura, a chinui.

nart = normă zilnică de muncă pe care țăranii erau obligați să o presteze pe moșia boierului.
naracliță (rucaviță) = mîncare, cusute cu fir, purtate de preoți în timpul slujbei.
năimi (a) = a angaja cu plată pentru o muncă, în armate de mercenari etc.
nebederniță = țesătură de formă pătrată, brodată cu fir purtată de unii preoți și arhierii, la ceremonii.
neconștiut v. conștiut.
nelegiuit = (prin ext.) nelegitim.
nesilnic = nereținut, nestăpînit, violent.
netitulat = fără titlu de dregător.
nobleță = (astăzi rar), nobilime.
numărătoare = numerar; **bani în numărătoare** = bani lichizi.

observa (a) (în expr. *a observa cuiva un lucru*) = a da de înțeles, a atrage atenția.
obștese = general; comun pentru tot poporul.
oicină = bucată de pămînt moștenită; moștenire, proprietate. V. *Instituții feudale*, s.v.
ohabnic, ohavnic = (despre rumâni, slugi etc.) legați pe viață, împreună cu toată familia de stăpînul moșiei.
olac = curier special, de obicei călare. **Cal de olac**, cal de poștă.
orean = uragan.
ort = monedă veche în valoare de un sfert de taler.
osluh (osluhă) = neascultare. V. *Instituții feudale*, s.v.

palatin = titlu dat în trecut, unui mare demnitar; principe, guvernator al unei provincii, palatinat.
pală = paloș.
pas = acțiune, act. *A da pasul* = a da inițiativa, a da avantaj.
păstrare (în expr. *simțămîntul păstrării*) = instinctul de conservare.
peșcheș = dar, plocon; în bani sau în natură, pe care domnii țărilor române îl dădeau sultanului și dregătorilor Porții otomane.
pierde (a) = (pe cineva) a omori; a ruina.
pisar v. diac.
pirgar = în organizarea administrativă medievală a țărilor române, membru în consiliul unui oraș sau tîrg.
plean = pradă de război din jaf și prădăciune.
plecare = aplecare, înclinare, atracție, simpatie, închinare, supunere.
poelon = plocon, dar.
poenitură = salvă.
podvondă = obligație de transport cu carul la care erau supuși țăranii, în folosul domniei. V. *Instituții feudale*, s.v.
pontaș = țăran sărac, care presta un anumit număr de zile pentru boier, după „ponturi”.
poricale = puricale, fructe de tot felul.
posada = obligație de bază. V. *Instituții feudale*, s.v.
poslușnic = slujitor boieresc sau mănăstiresc scutit de dări. V. *Instituții feudale*, s.v.
potronic = monedă veche poloneză, echivalentă cu 10 bani.
povară = veche unitate de măsură pentru greutate echivalentă cu 140–180 kg. V. *Instituții feudale*, s.v.

drăpăstui (a, a se) = a da buzna, a năvăli, a se rostogoli; **prăpăstuit** = năpraznic, ne-
așteptat.

prepuelnie = bănuitor, neîncredător.

prepus = bănuială, neîncredere. *A pune în prepus* = a pune la îndoială, în discuție, sub
semnul întrebării.

președea (a) = a prezida.

prezent = dar, cadou.

prileji și împrileji (a se) = a se întâmpla să fie de față.

pripășar = slujbaş însărcinat cu încasarea amenzilor pentru vitele de pripas. V. *Instituții
feudale*, s.v.

pristavoi = pristav, strigător public, crainic al poruncilor oficiale.

privat = particular.

privire = (în expr. *în privirea*) = în privința.

pronomit = supranumit, poreclit.

propea = proptea, sprijin, mijloc.

proteguitor = protector.

protestare = declarație, asigurare (cf. „protestări de supunere”).

protimisis (drept de protimisis) = drept de întâietate la cumpărarea unei proprietăți de care
se bucurau rudele și vecinii. V. *Instituții feudale*, s.v.

protonotar = (în apus, în trecut) prim-cancelar și secretar al curiei imperiale; arhicancelar.

prubă = încercare; *a ține proba* = a face față, a rezista.

purta (a se) = a circula, a umbla.

putincios = posibil, cu puțință.

raporta (a) = a aduce beneficii, a produce venituri, a restitui, a întoarce.

rămîne (a) (în expr. *a da rămas*) = a declara, a socoti (pe cineva) învins; (refl.) a se da
bătut.

răspunde (a) = a achita, a plăti o sumă de bani. **Răspunderea** = achitarea.

răzvrător = răzvrătit.

recomanda (a se) = a se da în grija, a se încredința, a cere ajutorul cuiva.

reforma (a) = a reface, a reorganiza.

regnicol = (din lat. *regnum* = regat și *colere* = a locui) cel care locuiește în țara în care
s-a născut și este considerat cetățean).

regula (a) = a reglementa.

relega (a) = a izgoni, surghiuni.

restituit (a) = a repune în drepturi.

reședea (a) = a rezida, a avea reședința. *Reșident* = Rezident.

rezolva (a se) = a se desface, a se topi.

risipă = ruină, distrugere.

roată = ceată militară.

rocoși (a se) = a se răzvrăti, a se răscula.

rostit = accentuat, pronunțat, tranșant.

roșii (curteni) = boieri mici obligați la serviciul militar cu cai proprii în schimbul unor
scutiri de dări. V. *Instituții feudale*, s.v.

rotogolire = rotunjime.

sangiac = subîmpărțire a unui pașalic. Guvernatorul unui sangiac în Imperiul otoman,
mai mic decât beiful; steag cu semilună în vârful lăncii, pe care Poarta otomană îl
trimitea în țările române cu prilejul alegerii unui nou domn, ca semn de investire.

săftian = piele subțire și fină de capră sau miel folosită în marochinărie.

scăpa (a) = a se descotorosi de cineva, a (se) debarasa; a îndepărta un adversar.

seoaie (a) = a institui (cf. *a scos goștina*).

sculă = obiect de preț, giuvaer.

siliște (seliște) = loc pe care a fost sau este așezat un sat (de la selo = sat).

silui (a) = a constrânge, a forța, a asupri, a viola; (prin ext.) a înfrînge.

simpărtaș = copărtaș.

sinet = act, zapis, poliță.

sinaxar = carte care cuprinde pe scurt viețile sfinților.

sînt = sfînt.

smicura (a) = a fărîmița, a frămînta.

smomit = atras, momit.

socinianism = doctrină fondată de protestantul italian Socin (Lelio Sozzini — 1525—1562)
și care nega trinitatea.

sparge (a) = a dezbinda; a risipi, a împrăști, a jefui.

stat (p. *state* și *staturi*) = (la pl., în orînduirea feudală) denumire a organelor reprezentative (cf. *Statele Transilvanici*) dar și stări, categorii sociale cu drepturi recunoscute în stat.
stărostire = pețire.
stătător = permanent.
strădănuire = strădanie.
subveni (a) = a veni în ajutor, a ușura; *a subveni nevoilor* = a-și acoperi (a face față) nevoile materiale.
succesibil = cu drept de succesiune; *grad succesibil* = grad de rudenie care dă drept de moștenire.
sulgiu = dare asupra vacilor și oilor pentru aprovizionarea curții domnești și a oastei. V. *Instituții feudale*, s.v.
sultana validé = sultana mamă a împăratului. *Sultana aşekî* = cea care dă un fiu împăratului.
suferit = tolerat.
sumeș = semeș, falnic, măreș, îndrăzneș; **sumeție** = mândrie, trufie, curaj.
suplanta (a) = a înlocui.
supraveni (a) = a veni pe neașteptate.
surguei = panaș din pene, încredobite cu pietre scumpe.
surprinde (a) = a obține prin viclenie, a înșela (cf. „spre a putea surprinde încrederea cardinalului”).

șerpar = briu lat, de piele, prevăzut cu buzunare, pe care îl poartă țaranii.
șoltuz (în Moldova) = conducătorul consiliului orășenesc format dintr-un număr de 6–12 pîrgari (consilieri). În Țara Românească se numea jude.
ștrăfui (a) = a amenda.

tartar = iad.
tăbări (a) = a face o tabără, a-și așeza tabăra; a poposi.
tărîm = teren (în expr. *a aduce pe tărîm*) = a aduce în discuție, a pune pe tapet.
teragiū (terrarium) = dare în cereale și alte produse agricole pe care ițăgii treluiau să le dea nobililor.
titlu = merit.
titlui (a) = a se întitula.
tot (în expr. *a da de tot*) = a lovi fără cruțare, a da de mcarte; *peste tot* = (după o înșiruire) una peste alta, în total.
tratare = (la pl.) tratative.
trăda (a) = a lăsa, a da, a preda, a încredința.
trepădător = persoană care umblă mult cu diferite însărcinări (de la treapăd).
tropar = scurtă cîntare bisericească.

țarmuire = limitare.
techin = veche monedă de aur italiană.

ughî = galben, monedă de aur. V. *Instituții feudale*, s.v.
universitate = totalitate.
urdie = ordie, hoardă, oaste turcească.
urednie = mic dregător, sinonim cu vătăf.
ușar = dregător, în Moldova, care avea sarcina de a primi și găzdui solii și de a-i introduce la domnul țării. V. *Instituții feudale*, s.v.
ușor = instabil, ușuratic.

validelă v. *sultana validé*
vasilicale (basilicale) = compilație greacă a dreptului roman, începută de împăratul Vasile I (870); legile împărătești, în vigoare la noi pînă în sec. al XVIII-lea.
vârșă (a) = (despre tunuri) a turna.
văzut = evident, vizibil.
vedere (în expr. *în vederea*) = în lumina.

virtute = putere, bărbăție, tărie.
volnice = act prin care se acordă o înlesnire.
vorbito = sol.

zaharea = provizie de hrană pe care țările române erau obligate s-o asigure armatelor turcești în timpul campaniilor.
zbornic = culegere din viețile sfinților sau de literatură populară.
zecime = dijmă.
zemnic = pivniță, beci, bordei în care se păstrau stupii în Moldova.
zmieura (a) = a zdruncina.
zulum = nedreptate.
zvînturat = aventuros.

- Abaza (Mehmed)—paşa, beilerbei de Silistra, 353, 354, 394
 Abraham, v. Aron Tiranul
 Aclepsiade, 59
 Aclit, împărat, 509
 Acmat, v. Ahmed
 Acqs, episcop de ~, 19, 74, 80, 81
 Acsinia, soţia lui Ştefan II Tomşa, 379
 Adam, ban, 352
 Adjud (*Giuliani*), 411
 Adormirea, mănăstire, v. Barnovschi
 Adrianopol (azi Edirne), 89, 132, 140—142, 185, 344, 385
 Adriatica, Mare ~, 384, 495
 Afendi, muftiu, 354
 Agapia, mănăstire, 210, 413, 470, 516
 Agaton, personaj legendar, 508
 Agaton, episcop de Roman, 337
 Agazzi Lorenzo, negustor, 391
 Agnita, 230
 Agria, v. Eger
 Agripina, călugăriţă, 341
 Ahioli, v. Anchialos
 Ahmed al II-lea, 383
 Ahmed (*Acmat*)-paşa, 185
 Ahmed-paşa, mare vizir, 30
 Aidin-paşa, 105
 Aiud, 268
 Alárdi (*Alard*) Francisc, nobil maghiar, 258, 265
 Alămor (*Alemor*), sat, 221
 Alba Iulia (Weissenburg, Bălgrad), 15, 17, 52, 140, 144, 156, 162, 163, 179, 181, 198, 199, 207, 210, 212, 215, 232, 233, 247, 256, 264, 268, 275, 294, 295, 507
 Alba Regală (Regia, Stuhlweissenburg), 131, 205, 326
 Albania, 494
 Albeni, sat, 424
 Albeşti, sat, 477
 Albotă, boier, 421, 423
 Albotă, moşnean, 294
 Albotă Petrea, logofăt, 64, 469
 Alboteni, sat, 345, 421, 423
 Albu cel Mare, boier, 25
 Aldea, agă, 431
 Aldea din Dobrun, 429
 Aldobrandini Cinzio, cardinal de San Giorgio, 246
 Alecsandri Vasile, 507
 Alemor, v. Alămor
 Alençon, duce de ~, 29
 Alep, 21, 22, 96, 517
 Alesso (don Alesso, Alessandro) v. Comuleo
 Alexa, stolnic, 458
 Alexandria, oraş în Egipt, patriarhie, 162, 176, 337, 338, 346, 386
 Alexandru Aldea, 344
 Alexandru cel Bun, 288, 340, 416, 457, 458, 465—467, 469, 476, 519, 521
 Alexandru Coconul, 293, 294, 344, 350, 353, 383, 387, 391; 392—393 (confundat cu *Al. Iliaş*)
 Alexandru Cornea, 460
 Alexandru din Costeşti, logofăt, 444
 Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, 405
 Alexandru Iliaş (numit uneori greşit *Al. Radu*), 293, 335, 344, 347—349, 351, 353—355, 383, 386—388, 392, 393, 408, 414, 418, 426, 435, 478
 Alexandru Lăpuşneanu (fost Petre stolnicul), 40, 52, 54—58, 60—64, 71—75, 77, 83, 86, 94, 96, 336, 337, 341, 345, 373, 385, 413, 415, 460, 461, 464, 525, 527
 Alexandru Macedon (Alexandru cel Mare), 514
 Alexandru (al III-lea) Mircea, 21—24, 28, 42, 85, 88, 341, 343, 406, 407, 410, 414, 437, 441, 463, 503—505, 525
 Alexandru, pretendent, 108
 Alexandru (al IV-lea) cel Rău (numit greşit *Alexandru Bogdan*), 40, 41, 126—128, 138, 376, 437
 Alexe, şoltuz, 336
 Alexe, vameş, 336
 Ali-Gian, cadîu de Bazargic, 137
 Almaş, 229
 Alpi, Munţii ~, 196
 Aman Theodor, 75
 Amirali Maria, soţia lui Petru Şchiopul, 344
 Amorosio Ioan Baptist, vameş, 336
 Amurat, v. Murad
 Ana, soţia lui Aron, 57
 Ana din Vîrtop, 425
 Anastase, egumen, 391
 Anastasie (*Atanasie*), mitropolit, 470
 Anatolia (azi Anadolu), 141

* Numirile greşite la A. D. Xenopol apar cu litere cursive, în paranteze.

- Anca din Bihor, 220
 Anchialos (Ahioli), 21
 Andrei din Copăcel, 443
 Andreica, pîrcălab, 425
 Andreico din Bosancești, 427
 Andreico (*Andrieș*), comis, 328
 Andrieș, comis, 477
 Andronic, căpitan, 332
 Andronic, vîstier, v. Cantacuzino Andronic
 Anghel, comis, 333
 Anghelina din Doljești, 425
 Anglia, 106, 108, 128, 130, 176, 376, 422
 Anica, vorniceasă, 444
 Anisia din Peresceni, 425
 Anița din Vîrtop, 425
 Anjou, duce de ~, 80, 81
 Antioh, împărat, 508
 Antiohia, 508
 Anton (Anthonio), sol, 16
 Anton, grec, 336
 Antonie vodă din Popești, 417
 Antwerpiae, v. Anvers
 Anvers, 59
 Apele Vii, sat, 292, 293, 295, 324
 Apollo, 492
 Apostol din Țigănești, 426
 Apostol, paharnic, 294
 Apostol, vâtaf, 419
 Apostolache, cămăraș, 425
 Apostolos, grec, 346
 Apuseni, Munții ~, 499
 Aramon, d'~, ambasador francez, 17
 Arapu Constantin, 423
 Arămești, v. Avrămești, 479
 Arbore (Arbure) Luca, portar de Suceava, 344, 414, 415, 459
 Arbure, familie, 418
 Ardeal (Transilvania), passim
 Areni, sat, azi cartier al orașului Suceava, 71
 Argeș, v. Curtea de Argeș
 Argeș, județ, 434, 471
 Arghira, soția lui Radu Mihnea, 344
 Arghiropus (Arghiropulos), grec, 344
 Aricescu C. D., istoric, 293, 439
 Armeanul, v. Ioan vodă cel Cumplit și Petru Armeanul
 Armenia, 510
 Arnota, mănăstire, 339, 429, 441, 442, 444
 Aron, pretendent, 57
 Aron Țiranul (*Emanoil Aron, Abraham*), 51, 94, 106—109, 125, 131—135, 137—140, 144—146, 157, 276, 372, 387, 406, 407, 410, 417, 439, 464, 474
 Artois, ducă, 59
 Arvasia, 426
 Asachi Gheorghe, 507
 Aseni Constantin, 392
 Asia, 130, 507, 527
 Aslan, vornic, 351, 352
 Aslan Iordache, 418
 Atanasie, mitropolit, 103; v. și Anastasie
 Athos, munte (Sfeta Gora), 40, 75, 332, 333, 339—341, 481, 494, 520
 Atizma, împărat, 508—509
 Auspach, marchiz de ~, 208
 Austria (Împériul habsburgic), passim
 Avram, personaj biblic, 509
 Avram din Drislive, 428
 Avram, jude, 479
 Avram din Oniceni, 431
 Avrămești (*Arămești*), 479
 Aysig Petru, nobil maghiar, 258
 Babadag (Baba), 140
 Baba Novac, căpitan al lui Mihai Viteazul, 271, 284
 Babak, v. Bébek
 Bacău, oraș, 100, 410, 466, 476
 Bacău, ținut, 420, 467, 475, 476, 478, 491
 Bacsa, familie, 221
 Badea (*Radu*) din Bucșani, clucer, 20
 Badea (Bayda), comis, 15
 Badea (Bayda), spătar, 15
 Baia, tirg, 379, 410, 411, 521, 522
 Balasinăuți (*Balasinești*), sat, 468
 Balcani, Munții ~, 94, 140, 158
 Balea, moșnean, 293
 Balica Isac, hatman, 98, 373, 380, 381, 413, 414
 Baliță, voievod, 340
 Balomirești, sat, 425, 467, 479
 Balosina, jupîneasă, 434, 435
 Baltă Albă, 298
 Banat, 228, 231
 Bandini (Bandinus) Marco, misionar catolic, 54, 472
 Banilovschi Avram (din Bănîla, *Abraham*), 52
 Bantăș Constantin, 423
 Barboși, moșie, 419
 Barbaria, 34
 Barbu, ban, v. Craiovescu Barbu
 Barbu, megiaș, 299
 Barcan din Bucșani, stolnic, 333
 Barbu din Poiană, 352
 Baret, 376, 379, 381
 Barițiu G., 222, 501, 563
 Barnovschi (Movilă) Miron, 340, 388—391, 393, 394, 413, 418, 438, 439, 468, 474, 476, 528. V. și Bîrnovschi
 Barnovschi (Adormirea), mănăstire în Iași, 340, 529
 Barovius (*Baronius*) Decius, 108, 135
 Barton Edward, ambasadorul Angliei la Poartă, 128, 177
 Barwitius (Barwitz) Johann, 190, 205, 214, 216, 232, 245
 Basarab, v. Laiotă Basarab
 Basarab, ban, 493
 Basarab (al V-lea), 14
 Basarab cel Tânăr (Țepeluș), 26, 27, 288
 Basarab voievod, v. Neagoe Basarab
 Basarabi (Băsărăbești), v. Dănești
 Basarabia, 220
 Basel, 58, 501
 Basilic, v. Iacob Eraclid Despotul
 Basta Giorgio (Gheorghe), general imperial, 193, 194, 200—202, 208, 213, 215, 217, 246—248, 254, 255, 259, 264—286, 303, 325—328, 375, 376
 Bașotă Iurașco, boier, 413
 Bașotă Nicolae, vîstier, 476
 Bașten (*Bascanu*) Tămaș, 479
 Báthorești, familie, 184, 189, 192, 234

- Báthory Andrei, 131, 179, 188–200, 203, 208, 212, 218, 232, 246, 265, 276, 278, 279, 288, 289, 462
- Báthory Balthazar, 128
- Báthory Christofor, 67
- Báthory de Ecséd și Somlyo, familie, 215
- Báthory Gabriel (Gavril), 329–334
- Báthory Sigismund (Bátor Jicmond), 108, 128, 131, 132, 134, 135, 138, 140, 142–147, 151–154, 156–158, 160–163, 175, 176, 178, 179, 181, 183–188, 192, 201, 204, 208, 209, 211, 216, 221, 228, 234, 244, 247, 250, 260, 263, 265, 271, 272, 276, 278–288, 290, 301, 326, 327, 345, 372, 373
- Báthory Ștefan (Bátor István), 23, 29, 36, 87–89, 93, 99, 102, 103, 105, 157
- Batkanian, orientalist, 53
- Bátor István v. Báthory Ștefan
- Bátor Jicmond, v. Báthory Sigismund
- Baudier (*Baudui*) Michel, de Languedoc, 89
- Băbeni, sat, 437
- Băcioc (Bucioc) Coste (*Constantin*), vornic, 381, 385, 386 (trecut greșit *Bucur*), 414
- Bădeni, sat, 22
- Băicoi, sat, 297
- Bălan, moșnean, 292
- Bălaur, moșnean, 292
- Bălăceanu Ilinca, 436
- Bălăceanu Ion, 436
- Bălăceanu Maria, 436
- Bălăceanu Smaragda, 436
- Bălăești, sat, 425
- Bălcescu N., 127, 129, 133, 136–139, 146, 147, 149, 178, 185, 196–199, 234, 260, 265, 267–270, 296, 302, 373
- Băleanu Udrea, armaș, ban, 210, 282 (greșit *Bipsoi*), 298, 325, 419
- Bănescu N., bizantinolog, 21
- Bănești, sat, 444
- Bănuț, rumân, 441
- Bărboi (*Barboși*) mănăstire, 444
- Bărboșii de Jos, sat, 444
- Bărbulescu Ilie, slavist, 497
- Bărcănești, sat, 504
- Băsărăbești, v. Dănești
- Băsăști, sat, 479
- Băseni, sat, 426
- Beloizvor, v. Izvorul Alb
- Beaury Jacques (Iacob), căpitan, 285
- Bébek (*Babak*) Ferenc, 18, 58
- Begner, v. Benkner
- Bejan, moșnean, 294
- Belcescu Crăciun, 421
- Belcești, sat, 421
- Beldiceanu N., 379
- Beldiman Mihălașcu, boier, 475
- Belgia, 58
- Belitori (azi Troianul), sat, 436
- Belsius Ioan, sol imperial, 64
- Belz (Biecz), castelan de ~, 284
- Bender, v. Tighina
- Benedictus, frate, 353
- Beneri Geronimo, negustor, 391
- Benkner (*Begner*) Johannes (Ioan), judele Brașovului, 16, 495, 501–503, 505
- Benkő J., istoric, 222
- Beresteni (*Ghereșteni*), sat, 465
- Bergkowicz Marcus, 460
- Berindești, sat, 411
- Berna, 285
- Bernardo, ambasador venețian, 130
- Berthier, sol francez, 31, 33–36
- Bethlen Gabriel (Gábor), 334, 348, 384–386, 388–390
- Bethlen Ștefan, 336
- Bethlen Wolfgang, cronicar, 128, 196, 232
- Bianu Ioan, 398, 418, 435, 441, 467, 478, 495, 498, 514
- Biecz, v. Belz
- Bielski Martin, cronicar, 70, 76, 107
- Bihari János, nobil maghiar, 258
- Bihor, 220, 499
- Bipsoi, v. Băleanu
- Birăești, sat, 424
- Biseliu Ioannis, istoric german, 197, 285
- Biserici, mănăstire, 338, 346, 422, 464, 516
- Bistra, riu, 499
- Bistrița–Neamț, mănăstire, 34, 210, 465–467, 476, 478, 516
- Bistrița (–Năsăud), 60, 67, 84, 197, 204, 229, 261, 281, 295, 345, 380, 387, 391, 447, 473, 499, 503, 515, 517, 522, 527
- Bistrița–Vilcea, mănăstire, 298–300, 339, 494, 495, 524
- Bîra, sat, 435
- Bîrlad, 466, 472, 473, 480, 514
- Bîrlă, răzeș, 425
- Bîrlădeanu Zaharia, logofăt, 107
- Bîrnova, mănăstire, 413, 440, 529
- Bîrnovschi (Barnovschi) Toma, hatman, 64, 68
- Blaj, 353
- Blăndești, sat, 469
- Boba, soția lui Neagu, 496
- Bobîlna (Babolna), 223
- Bocskay Ștefan, magnat maghiar, 152, 175, 183, 189, 190, 200, 201, 205, 212, 213, 215, 232, 233, 244–246, 248, 328, 329
- Bodony Ștefan, nobil maghiar, 212, 259, 268
- Boemia, 64, 351
- Bogáthy (*Bogati*) Menihert, 198
- Bogdan, v. Ioan Bogdan
- Bogdan I, Întemeietorul, 221
- Bogdan al II-lea, 421
- Bogdan al III-lea, cel Chior sau Orb (Încrucișatul), 55, 56, 76, 77, 336, 458, 459
- Bogdan Ion, istoric, 19, 25, 26, 52, 220, 274, 293, 413, 415, 468, 472
- Bogdan (al IV-lea) Lăpușneanu, 64, 74–79, 83, 84, 336, 345, 423, 469
- Bogdan Lupu, boier, 475
- Bogdan, pîrcălab, 477
- Bogdania (Moldova), passim
- Bogdănești, sat, 442, 444
- Boian, luptă, 20
- Boier Ștefan, 380
- Boistailé, ambasador francez, 63, 64, 70–72
- Boldescu Pătrașcu, pîrcălab, 423, 469
- Boldescu Toader, vornic, 469
- Bolintin, mănăstire, 339
- Bolintineanu Dimitrie, 270, 507
- Bolliac Cezar, 301
- Bolondvar, cetate, 266
- Bolota (*Balota*), luptă, 98

- Bombătești, sat, 426
 Bon Ottaviano (*Octavian*), 329, 376, 377
 Bongars Jacques, 145, 218
 Borăști, sat, 426
 Borbely Gheorghe, 274
 Borcea, logofăt, 146
 Borcea din Oniceni, 435
 Borilescu Ioaniș (*Borileanu Iane*), 415
 Borilești, sat, 415, 468
 Boris Godunov, țar al Rusiei, 205, 206, 288,
 Borisi Bernard, hatman, 346
 Bornemisza Balthasar, 128, 212
 Borșa, sat, 518
 Bosancești (*Bosănești*), sat, 427
 Bosfor, 104, 140, 287
 Bosnia, 129, 384
 Botero Giovanni, 411
 Botez Solomon, boier, 445
 Botoșani, 281, 471
 Bourgogne (*Burgonia*), 61
 Braevici Ivanco (*Iancu*), 415
 Bran, castel, 344
 Brandenburg, elector de ~, 60
 Brankovici Gheorghe, cronicar, 154
 Brankovici Maxim, călugăr, 495
 Brașov (Kronstadt), 16, 18, 19, 35, 36, 58,
 61, 62, 87, 96, 140, 178, 181, 205, 218,
 229, 263, 270, 327, 329, 355, 495, 501—505,
 523. V. și Sf. Nicolae—Șchei
 Bratia, postelnic, 373
 Brădescu Barbu, spătar, 352
 Brăgărești (*Brăgăgești*), sat, 445
 Brăiești, sat, 444
 Brăila, 15, 23, 87, 88, 140
 Brăila, județ, 471
 Brăilești, sat, 381
 Brănești, sat, 516
 Brătășani, sat, 426
 Bressana (*Bressanol*) d'Asola, medic, 337
 Brezoianu Ioan, 338
 Brives, de ~, 149
 Brîncoveanu Constantin, 29, 33, 291, 297,
 298, 301, 419, 429, 432, 441, 477, 525,
 530
 Brîncoveanu Preda, vornic, 352
 Brîncoveni, sat, 351
 Brîncoveni, sat și castel, 271
 Brutti Bartolomeu, postelnic, 37, 97—102,
 107, 346
 Bruxelles, 59
 Bucholz, istoric, 55
 Buchon Jean Alexandre, istoric francez, 82
 Bucioc, v. Băcioc
 Bucium Condrea, vornic, 98, 107
 Bucov, sat, 22
 Bucovăț, v. Coșuna—Bucovăț
 Bucovina, 220, 377, 471
 Bucșani, sat, 20
 Buculeaiu, răzeș, 425
 Bucur, v. Băcioc
 Bucur, pîrcălab, 432
 București, passim. V. și: Colțea, Cotroceni,
 Mogoșoaia, Sf. Gheorghe-Vechi, Sf. Pante-
 limon, Stavropoleos
 Buda, 129, 205
 Budapesta, 57
 Budeni, sat pe Cîlniște, 274
 Bugeac, 88
 Bughea, sat, 438
 Buhociu Constantin, 480
 Buhuș Dumitru, logofăt, vistier, 392, 413,
 418, 425
 Buhuș Nicolae, 418
 Buica, fiica doamnei Florica, 293
 Buiuciu Grigore M., 54
 Bulgaria, 94, 159, 160, 161, 177, 262, 388,
 505, 510, 520
 Bunea, logofăt, 504
 Bunești, sat, 379
 Burciuleasa, sat, 297
 Burdujeni, sat, 340
 Burghausen Nicolae, 327
 Burghеле M. N., 58, 60, 66, 69
 Burgonia, v. Bourgogne
 Burlă V. M., 500
 Busto Pietro, muzicant, 228
 Bușila, sat, 445
 Butoiul, mănăstire, 338
 Buzău, județ, 471
 Buzău, oraș, episcopie, 27, 28, 196, 272,
 298, 345, 381, 502
 Buzdugan, căpitan, 348, 349
 Buzescu Preda, postelnic, ban, 190, 325, 328,
 329
 Buzescu Radu, clucer, 133, 146, 180, 190,
 275, 292, 325, 423, 426
 Buzescu Sima, soția lui Stroe Buzescu, 293,
 326
 Buzescu Stroe (Stroia), stolnic, 133, 190,
 275, 293, 325, 326
 Buzesți, frați, 196, 197, 292, 300, 325, 326,
 338, 375, 423, 427, 429, 441
 Cahul, luptă, 85, 90, 460
 Calimah (Callimachi) Alexandru, 433
 Calimah Grigore, 433
 Calimah Ioan, 419
 Calimah Scarlat, 433, 434
 Calinichia, mama lui Mircea cel Mare, 343
 Callimachi, familie, 419
 Calotă din Lipov, ban, 180, 190
 Calotă, boier, 22
 Calvin Jean, reformator, 68
 Camenița, cetate, staroste de ~, 132, 374,
 390 (greșit, în loc de Sieradz), 394
 Cananău Maria, jîtnicereasă, 433
 Candia, 58
 Candrea Gheorghe, 499
 Candreș, v. Kenderes
 Canișa, cetate, 266, 277
 Canta Ioan, cronicar, 481
 Cantacuzino Andronic, vistier, 126, 128, 180,
 190, 210
 Cantacuzino Constantin, postelnic, 301, 346,
 417, 427, 435
 Cantacuzino Dumitrașco, 475
 Cantacuzino Elina (*Ileana*), soția lui Con-
 stantin C., 435
 Cantacuzino Iane (*Epirotul*), 126, 128, 343
 Cantacuzino Iordache (Iorgache), vistier,
 346, 394, 423, 426
 Cantacuzino Mihai, spătar, 481
 Cantacuzino Mihai (Șaitan-Oglu), 21, 344
 Cantacuzino vodă Șerban, 126, 341, 445

- Cantacuzino Șerban, vornic, 432
 Cantacuzino Toderășco, 430, 475
 Cantacuzino Toma, sluger, stolnic, vornic, 426, 430
 Cantacuzinești (Cantacuzino), familie, 105, 126, 128, 426, 432, 525
 Cantemir Antioh, 518
 Cantemir Constantin, 431, 432
 Cantemir Dimitrie, 56, 470, 472, 517, 518, 521
 Caplena, v. Fintina Caplei
 Cappello Girolamo (Giovanni), 177, 185, 188, 190, 191, 193, 195, 207, 218, 254, 351, 352, 354, 387, 391–393
 Capua, Hannibal de ~, nunțiu apostolic, 36, 100
 Caracandela, negustor grec, 335
 Caragea Mihalcea, ban, 176, 190, 207, 216, 249–254, 256, 257, 266, 286, 303, 345
 Caragiani Ioan, 60
 Caraiman, agă, paharnic, 208, 377, 378
 Caransebeș, 221, 225
 Carapotona, Ioan, șoltuz, 480
 Carca, vornic, 333
 Carol, arhiduce de Graz, 134
 Carol al V-lea (Quintul), 53, 58, 59, 61
 Carol al IX-lea, rege la Franței, 29, 74, 79–81, 83
 Carol cel Mare, 507
 Carol Robert, rege al Ungariei, 225
 Carp Ioan, agă, 432
 Carpați, Munții ~, 62, 192, 201, 222, 270, 324, 421, 447, 493, 501, 528
 Carpații Păduroși (Munții Păduroși), 207
 Caspică, Marea ~, 205
 Castaldo Gianbatista, general imperial, 16, 53, 54, 57
 Cașin, mănăstire, 340, 418
 Cașovia, v. Košice
 Catargi Elena, 344
 Catargi Ioan, spătar, 328
 Catargi Nacula (*Nicola*) 354
 Caterina, v. Ecaterina
 Catrina, spătăroaia, 435
 Cavazza Gabriel, 96–98
 Cavriolo (Cauriolo) Bresciano Tommaso (*Toma*), căpitan în armata lui G. Basta, 283
 Cazan al lui Sahac (*Sahacov*), boier, 25
 Căzimir al IV-lea, rege al Poloniei, 497
 Căcărești, sat, 426
 Căldărușani, mănăstire, 339, 444
 Călugăreni, luptă, 148–153, 156–158, 198, 290
 Căpoteasa, sat, 297
 Căptari, v. Kaptury Iános
 Căutești, sat, 445
 Ceacărlo (*Ceacâr*), grec, 346, 415
 Ceaurul (*Ceausul*) Vasile, stolnic, 418
 Cedolini Pietro, episcop, 130
 Cehan Ionașco, vornic, 392, 394
 Celestin, meșter argintar, 524, 527
 Celibi, bancher evreu, 104
 Cercez Ștefan, comis, 431
 Cerna, riu, 492
 Cernăuți, oraș, 380, 498
 Cernăuți, ținut, 413, 473
 Cervia, episcop de ~, 108, 133
 Cesareea, mitropolie, 337
 Césy, conte de ~, ambasador francez, 351, 392
 Cetatea Albă (Moncastro), 74, 88, 410, 466, 527
 Cetatea Albă, ținut, 471
 Cetatea de Baltă, 53, 65, 69
 Cetățuia, mănăstire, 526
 Cetinje, 495
 Cezar (Caesar), 59
 Chalcocondila, negustor grec, 336
 Chalkis, insulă, 176
 Chezvini (*Chiașveni*), sat, 414
 Chiajna (Mirceaia), doamnă, 19–22, 24, 25, 29–32, 64, 73, 85, 86, 96–98, 105, 125, 343, 344, 406, 463, 503
 Chiașveni, v. Chezvini
 Chicera, sat, 426
 Chigheci, codru, regiune, ținut, 421 (trecut greșit Tighina), 471, 476, 493
 Chihna (?) Nicolae, 480
 Childești (*Chiperești*), sat, 413
 Chilia, cetate, 63, 74, 88, 140, 377, 466, 527
 Chios, insulă, 345, 504
 Chiperești, v. Childești
 Chira, soția lui Dragomir, 435
 Chiracola (Kirakola), vistier, 343
 Chircă, 424
 Chiril (Ciril), misionar creștin, 490
 Chiril, patriarh, 346
 Chiriță, v. Paleologu Chiriță
 Chisar, v. Rudeanu Chisar
 Chisar (*Hristea*) din Leotești, vornic, 146, 161
 Choisnin, 82
 Cicală, v. Cigala
 Ciceu, cetate, 65, 69
 Cigala (Dzigala, *Cicală*)-pașa, 161
 Cigalla Carlo, 351
 Cigalla Ioan (Giovanni), pretendent la tron, 351
 Cinc (Gross Schenk), sat, 266
 Cincșor (Klein Schenk), sat, 266
 Ciogolea Pătrașco, logofăt, 413, 522
 Ciogolești, familie, 418
 Ciolanu, mănăstire, 502
 Ciorbești, sat, 440
 Ciorcia, fiica lui Mihai, 425
 Cipariu T., 212, 220, 338, 339, 353, 504
 Ciprian, V. Kiprian
 Cipru, insulă, 25, 29, 303, 340, 388
 Ciril, v. Chiril
 Ciulinești, sat, 465
 Ciurea (Csura), familie, 221
 Ciurilești, sat, 467
 Cîlniștea, riu, 274
 Cîmpul lui Dragoș, 414, 415
 Cîmpulung Moldovenesc (Moldova), 381, 387, 421, 433, 493, 515
 Cîmpulung-Muscel (Dilgopol), oraș, mănăstire, 293, 339, 344, 411, 439, 443, 444, 495
 Cindea, v. Kendefi
 Cîrjă Luca, boier, 463
 Cîrligați, sat, 479
 Cîrligătura, ținut, 426, 472
 Cîrstea, armaș, 328
 Cîrstea (*Cristea*), fiul lui Ciute, 441
 Cîrstea, giude, 479
 Cîrstea, vistier, 416

- Cîrstea, vornic, 74—75, 348
 Cîrstești, sat, 462
 Cîrstian, boier, 415
 Cîrstian din Ohaba, 437
 Clement al VIII-lea, papă, 106, 130, 132, 158, 163, 214
 Clicești, sat, 426
 Cluj, 183, 244, 257, 267, 281, 284, 286
 Coadă, vornic, 15, 16
 Coci Lupu, v. Vasile Lupu
 Coci Nicolae, tatăl lui Vasile Lupu, 529
 Cock, v. Koch
 Codrescu Th., 108, 339, 420
 Codrii (Pădurile) Cosminului, luptă, 76, 221
 Coico, logofăt, 25
 Cojan M., diacon, 431
 Cojan N., 431
 Colomea (Kolomija), cetate, 94
 Colonia, v. Köln
 Colțea, mănăstire, 526
 Comana, mănăstire, 298
 Comăna (Comana), sat, 220, 221
 Commendone Giovanni Francesco, cardinal, 30
 Comuleo de Nona (Kumulović) Alessandro (don Alesso, Alexandru), legat papal, 106, 108, 132, 133
 Condostavlahi Stamate, 345
 Condrea, cămăraș, 415
 Condrea Dumitrașcu, 480
 Confucius, 94
 Constantin Căpitanul, passim
 Constantin, dascăl slavonesc, 519
 Constantin, fiul lui Petru Rareș, 51
 Constantin Șerban, voievod, 292, 296, 341, 438, 517, 524
 Constantinopol (Istanbul), passim
 Constanța, v. Konstanz
 Contarini Paolo, 25, 31
 Contarini Simeon, 330, 378, 379
 Contarini Tomaso, 105
 Copăcel (*Copăceni*), sat, 443
 Corbii de Piatră, schit, 516
 Corcova, sat, 299
 Cordun, sat, 299
 Corechi, v. Korecki
 Coresi, diacon, 345, 495, 502—505
 Coresi Ioan, medic, 504
 Coresi, logofăt, 504—505
 Coriatovici, v. Iuga I
 Cornățeanu Socol, paharnic, clucer, 301, 428
 Cornățeni, sat, 301
 Corniact Constantin, vameș, 336
 Corniș, v. Kornis
 Cornul lui Sas, luptă, 380
 Corrado Giovanni, 23
 Corvini (Corvinești), familie, 221
 Cosma, boier, 462
 Costachi Gavril, vornic, 430
 Costea Chihaia (*slugerul*), 293
 Costea, pîrcălab (*paharnic*), 460
 Costea (Kosztha) din Sălaș, 221
 Costești, sat, 444, 462
 Costești — Botoșani, sat, 414
 Costești — Vilceam sat, 298—300
 Costin din Oniceni, 435
 Costin Ion, postelnic și hatman, 392, 418, 430
 Costin Miron, cronicar, passim; logofăt, 430
 Costin Nicolae, 417, 444, 457, 518
 Costin Velicico, vornic, 476, 515
 Costina, fata Mariei, 425
 Costrița, sat, 426
 Coșuna (*Coșula*) — Bucovăț, mănăstire, 300
 Cotești, sat, 438
 Cotmeana, mănăstire, 339, 526
 Cotnari, țîrg, școală, 58, 67, 68, 70, 71, 100, 104, 410, 411, 414, 466, 473, 519
 Cotroceni, mănăstire, 524, 525
 Coțofeanu Mihai, spătar, 352
 Covurlui, ținut, 346, 471, 472
 Cozia, mănăstire, 333, 436, 517, 524
 Coziaci, sat, 479
 Cozma, preot, 83
 Cracovia (Kraków), 29, 51, 68, 69, 76, 93, 158, 496, 497, 501
 Craiova (banatul Craiovei), 26—28, 34, 126—128, 274, 343, 470
 Craiovescu Barbu, ban, 341, 416, 524
 Craiovescu Neaga, 27
 Craiovescu Pîrvu, vornic, 416
 Craiovești (Pîrvulești), familie, 16, 18, 26—28, 340
 Crasius, v. Crusius
 Crasna, comitat, 213, 219
 Crasnăș, vistier, 462
 Crăciun (Creczun), paharnic, 15
 Crătunești (*Cretinești*), sat, 416
 Creta, insulă, 58
 Cretinești, v. Crătunești
 Crețoaia, 425
 Crețul, răzeș, 425
 Cricov, pîrîu, 272
 Crimeea, 77
 Cristea, v. Cîrstea
 Cristian din Drislive, 428
 Critești (?), sat, 479
 Crivești, sat, 426
 Crusius (*Crasius*) Martin, istoric german, 58, 59, 66
 Csáki István (Ștefan) nobil maghiar, 212, 256, 258—260, 271, 274, 281, 385
 Csáki Ladislau, nobil maghiar, 227
 Csomortányi Tamás, nobil maghiar, 196, 376
 Csura, v. Ciurea
 Cucoș, v. Kakas
 Cucuteni, moșie, 504
 Culpă, v. Kulpa
 Cupariul din Filipești, 480
 Cupcici, sat, 426
 Curățestii Bratului, sat, 292
 Curt Celebi, 355
 Curta, sat, 274
 Curtea de Argeș, (*Argeș*), oraș, mănăstire, 33, 339, 477, 481, 524, 526—530
 Cutlumuz, v. Kutlumuz
 Cuza Alexandru Ioan, 481
 Cuza (*Ghica*) Grigore, fiul lui N. Cuza, 419
 Cuza Miron, logofăt, 445
 Cuza Nicolae, 419
 Cuzeștii, familie, 419, 431
 Czibak Emeric, episcop, 462
 Dabița Dafina, soția lui Istratie D., 431
 Dabița Istratie (Eustratie), 340, 422, 431
 Dacia, 94, 188, 490, 492, 493, 499

- Damian, căpitan, 298
 Dan I, 27, 458, 493
 Dan al II-lea, 25, 343, 346, 465, 467, 474, 516. V. și Dănești
 Dan Dimitrie, istoric, 519
 Dan, moșnean, 294
 Dan (*Daniil*) Danilovici, vistier, logofăt, 139, 146, 289, 291, 328
 Danciu, 413
 Danciu, postelnic, 328
 Danciu, român din Transilvania, 221
 Dancu, fiul lui Sima, 415
 Danemarca, 60
 Daneș, român din Transilvania, 221
 Daniil, egumen, 298
 Daniil, v. Dan Danilovici
 Danzig, v. Gdańsk
 Dapcea (*Dupcea*), moșnean, 294
 Darahi Ioan, nemeș din Transilvania, 189, 193, 196, 197, 290
 David din Issuk, 224
 David, fiul lui Rabi Abraham, 104
 Dădești (*Dăduți*), siliște, 413, 426
 Dăduți, v. Dădești
 Dăjești (*Dăești*), sat, 429, 440
 Dălbănești, sat, 438
 Dămian Vasile, logofăt, 430
 Dănești, familie (confundată cu Băsărăbeștii), 14, 16, 18, 25–28, 42, 127, 405, 416, 458, 459
 Dărăpănați, sat, 292
 Deak Petre, 233
 Dealu, mănăstire, 180, 339, 346
 Dediu, serdar, 430–431
 Dej (Deșiu), 269
 Demetrescu V. (*Dumitrescu M. St.*), 419
 Denona (*Drecona*) Cornelius, sol al papei, 133
 Densușianu Ovid, filolog, 495
 Densușianu Aron, 224, 228
 Desa, sat, 352
 Despina, soția lui Neagoe Basarab, 524
 Despot, pretendent la tron, 104, 105
 Despot vodă, v. Iacob Eraclid Despotul
 Deva, cetate, 212
 Devay Petru, căpitan de mercenari, 70, 71
 Diana, zeiță, 492
 Diasorinos, domnul Doridei, 59, 60
 Dietrich Hans, 388
 Diica, fiica lui Jelează, 504
 Diia, fiul lui Iarul, 221
 Dima (*Dumitru*), chiurcibașa, 441
 Dima, mardagiu, 418
 Dima, pitar, 434
 Dimitrie, boier, 467
 Dimitrie, fratele lui Despot, 64, 73
 Dimitrie, v. Dumitru vornic
 Dimola, grec, 355
 Dincă, preot, 433
 Dinga (*Dincă*), hatman, 78
 Dionisie, mitropolit, 337
 Dionisiu, român din Transilvania, 221
 Dionisiu (*Dioniziat*), mănăstire, 341
 Dîmbova, sat, 467
 Dîmbovița, rișu, 139
 Dîmbovița, județ, 471
 Djuvara Tr., 130
 Długosz Jan, cronicar polonez, 52, 54, 56, 373
 Dłużniewski, nobil polon, 375
 Doamna, vad lângă Jiliște, 87
 Dobîndă din Micșunești, 431
 Dobo, voievod, 57
 Dobra din Cotești, 438
 Dobra din Voinești, 428
 Dobriceni—Măglași, sat, 300, 429
 Dobrogea, 140, 161
 Dobromir din Runcu, mare ban, 34
 Dobromir, meșter zidar, 527
 Dobrosolowski (*Dobrovolski*) Martin, 78
 Dobrovăț, mănăstire, 55
 Docolina, 462
 Doczy Andrei, nobil maghiar, 334, 384
 Dogiel Mathias, 56, 76, 457, 458, 497
 Dohiaru, mănăstire, 75, 341
 Doja Gheorghe, 226
 Dolj, județ, 471
 Doljești, sat, 425
 Donado (Donato) Leonardo, bail venețian, 155–158, 283
 Donici Andronache, pravilist, 434
 Doria Battista, 145
 Dorida, regiune în Grecia, 59, 60, 62
 Dorna, sat, 433, 447
 Dorohoi, ținut, 426, 428, 468, 471, 473
 Dositei, v. Nottara Dositei
 Dositei (Dosotei), egumen, 518
 Dositei, patriarh, 103, 344
 Dracula, v. Vlad Țepeș
 Drag (*Dragoș*), voievod, 340
 Dragffy Bartolomeu, 221
 Draghith, v. Drăghici
 Dragomir, v. Mehmed dragoman
 Dragomir, căpitan, 298
 Dragomir al lui Manea, boier, 26
 Dragomir, paharnic, 333
 Dragomir din Potlogi, 440
 Dragomir, spătar, 15
 Dragomir din Stoenesti, 438
 Dragomir al Zlotei, 435
 Dragomirna, mănăstire, 518, 529
 Dragoș, v. Drag
 Dragotă, postelnic, 333
 Dragotești, sat, 441, 469
 Dragu, 424
 Dragu, iuzbașa, 438
 Dragu, logofăt, 333
 Dragu, român din Transilvania, 221
 Dragyz, v. Drăghici
 Drăculești, familie și facțiune politică, 14, 16, 25–28, 42, 126, 127, 405, 416, 458, 459
 Drăgan, comis, 425
 Drăgan din Filipești, 480
 Drăghici, postelnic din Somonești, 333
 Drăghici (Dragyz), spătar, 15
 Drăghici (Draghith), 221
 Drăgoiești, sat, 22
 Drăgotești, sat, 415
 Drăguș Vasile, pircălab, 469
 Drecona, v. Denona
 Drislive (*Drulivoaea*), sat, 424, 426, 428
 Dubău Teodosie (Tudosie), spătar și logofăt, 418
 Dubrovnik, v. Ragusa
 Duca Gheorghe, 418, 439, 477
 Dudescu Dumitru, vistier, vornic, 354, 424
 Dudescu Radu, logofăt, 424, 444

Dula, grec, 355
 Dumbravă, vornic, 23, 79, 87
 Dumbrău, sat, 499
 Dumbrăvița (Zwnyogze), sat, 220
 Dumbrăvița, sat în Moldova, 479
 Dumeni, sat, 426
 Dumești, sat, 423
 Dumitrașcu Chiriac, 480
 Dumitrașcu, clucer, 443
 Dumitrașcu din Țigănești, 426
 Dumitrescu, v. Demetrescu
 Dumitru, v. Dima
 Dumitru din Brăiești, 444
 Dumitru din Cepturi (Dimitrie), vornic, 146, 161, 180, 299
 Dumitru din Copăcel, rumân, 443
 Dumitru Foltea, 425
 Dumitru Mihail, negustor, 336
 Dumitru, moșnean, 294
 Dumitru, răzeș, 425
 Dumitru Mițul, răzeș, 435
 Dumitru, rob țigan, 423
 Dumitru, sluger, 438
 Dumitru, spătar, 478
 Dunărea, 19, 63, 64, 89, 90, 138—142, 147, 148, 153, 159, 184—186, 193, 293, 295, 324, 385, 388, 394, 466, 499, 509, 510, 520
 Dunărea de Jos, 33, 141
 Dupcea, v. Dapcea
 Dușca din Vîrtop, 425
 Dzierzek Cristofor, sol polon, 98
 Dzigala, v. Cigala

Ecaterina v. Salvaressi Ecaterina
 Ecaterina (Caterina) de Medici, 29—32, 97
 Ecaterina (Caterina), sora lui Alexandru Coconul, 393
 Ecséd (*Esched*), 215
 Efraim (Efrem), episcop, 337
 Eftimie, cronicar, 52
 Eftimie, episcop, 67
 Eftimie, mitropolit, 146, 180, 190, 328
 Eger (Agria, *Erlau*), episcopie și cetate, 161, 221
 Egipt, 15
 Elada, v. Grecia
 Elan, râu, 431
 Elena, doamnă, 379
 Elena-Ecaterina, soția lui Petru Rareș, 60
 Elisabeta, regina Angliei, 108, 128
 Elman Carlo, giuvaergiu, 106
 Elveția (*Svițera*), 59
 Emanoil Aron, v. Aron Tiranul
 Emilian N., 418
 Enache Ilie (Țifescu), vistier, 475, 476
 Endreș, român din Transilvania, 221
 Engel Johann Christian, istoric, 58, 61, 63, 74, 76, 106, 145, 207
 Eni din Tg. Ocna, 433
 Ens Gaspar, istoric, 285, 286
 Epir, 336, 341
 Eraclide Despotul, v. Iacob Eraclid Despotul
 Eraclides Iacob, principe de Samos și Paros, 58
 Eraclizi, familie, 58
 Erbiceanu C., istoric, 339, 341, 502

Erdely Șt., nobil maghiar, 407
 Erlau, v. Eger
 Ernest, arhiduce, 39—42, 104, 124—126
 Esarcu C., 69
 Eugeniu al V-lea, papă, 471
 Europa, 39, 60, 79, 108, 130, 158, 159, 178, 187, 214, 298, 342, 490, 492, 494
 Evloghie, călugăr (fost Eremia vistier), 467
 Eyzing, 102
 Ezer, v. Iezer
 Faraoani (Fărăoani), sat, 414
 Farcaș, 221
 Făgăraș, cetate și „țară”, 217, 220, 229, 230, 270, 271
 Fălciu, ținut, 431, 471, 472
 Fătul din Bosancești, 427
 Făureii Popii, sat pe Mostiștea, 292
 Fătul din Ortești, 424
 Fejer Georgius, istoric, 220
 Femianus (*Temiano*), grec, 344
 Ferrari, 20
 Ferdinand I de Habsburg (de Austria), 18, 52, 53, 57, 58, 61—63, 65, 66, 68, 71, 221, 227, 231, 386
 Ferhad (Ferhat) pașa, mare vizir, 130, 142, 147, 148
 Ferrier, du ~, sol francez, 31, 77
 Ferro Hieronim, 337
 Fessler Iosif, istoric, 151
 Ficsor Petrus, nobil maghiar, 258
 Filiași, sat, 301
 Filip al II-lea, regele Spaniei, 37, 130, 261
 Filipești, sat, 480
 Filișanu Barbu, sluger, 352
 Filoteu, minăstire, 340
 Finzing, 59
 Firlej Henrik, de Dabrowica, magnat polon, 77
 Fîntîna Caplei (*Caplena*), 105
 Fîntîna lui Păcurar, lângă Iași, luptă, 381
 Fîntînele (Fîntîrele), sat, 499
 Flaminius (?)—pașa, 189
 Flocești, sat pe Sabar, 274
 Florența (azi Firenze), 521
 Florescu Radu, comis, 190
 Florica, fiica lui Mihai Viteazul, 292, 293, 324
 Folești (*Fotești*), sat, 293
 Forgach Francisc, episcopul Oradei, 18, 58, 61, 63, 84
 Forgach Sigismund, 197, 198, 200, 212—215, 233, 378, 380
 Forgach de Gyimes, 58, 71
 Foscarini Pietro, 354, 393, 407
 Fotești, v. Folești
 Frankfurt am Main, 21, 60
 Frantz Mihai, grec, 346
 Franța, 17, 25, 30—35, 37, 38, 59, 63, 64, 79—83, 99, 510
 Fratoșțița, sat, 352
 Frăsina din Bosancești, 427
 Frăsina, sora lui Radu postelnic, 478
 Frătești, sat, 425
 Frătești, sat pe Tazlăul Sărat, 415
 Fredro, 90, 91

Frîncu Teofil, 499
 Fuchs, 501
 Fugger, analele lui ~, 128, 140, 141, 144, 147, 152—154, 157—159, 161
 Fumotești, sat, 293

Gaitzkouler, v. Geitzkhofler
 Gal (*Galea*), boier, 465
 Galata, cartier în Constantinopol, 97, 343
 Galata, mănăstire, 339, 346, 413, 439, 516
 Galați, 69, 97, 472
 Galea, v. Gal
 Galiș, boier, 469
 Galiția, 78, 80, 497
 Gall Popel Adam, 175
 Gaspar, diac, birăul Bistriței, 391
 Gaspar din Cîmpulung, 344
 Gaster Mozes, lingvist, 514, 515
 Gavril Diațu, jude, 479
 Gavril, logofăt, 78
 Gavril, răzeș, 425
 Gavrilaș, vornic, 478
 Gavrilov Iacov, pictor, 529
 Gădinți (Gîdinți), sat, 426
 Gălășescu Al., 481
 Găojanii lui Oancea, sat, 293
 Găunosu din Dobrun, 429
 Găureni, sat, 426
 Gdańsk (Danzig), 137
 Geamăn (Geamăr), 499
 Gemenea (Gemenele), sat, 428, 441
 Geitzkhofler (Gaitzkouler) Zacharias, 185, 326
 Geneva (Genève), 59
 Gênova, 150
 George, v. May Georg II
 Georgfalusy George, 267
 Gereb Petru, 229
 German, v. Ghermanos
 Germania (Imperiul habsburgic), passim
 Gêrmingny de ~, ambasador francez, 29—34, 36, 97
 Gheanghea Ionașco, logofăt, 478
 Ghenadie, mitropolit, 503
 Ghenciu, pîrcălab, 480
 Gheorghe (Georgio), armaș, 332
 Gheorghe, episcop, 84, 229
 Gheorghe, mitropolit, 521
 Gheorghe (*Motă*), căpitan, 328
 Gheorghe, pîrcălab, 414
 Gheorghe (*George*) de Sîngeorz (*Sîngeorge*), superintendentul bisericii române, 502, 503
 Gheorghe, vameș de Bistrița, 345
 Gheorghită, preot, 518
 Gheorghită, v. Gonțea
 Gherai, v. Ghiray
 Ghereșteni, v. Beresteni
 Gherghița, 350, 496
 Gherghiu, v. Gurghiu
 Ghermanos (*German*), mitropolit, 337
 Gheuca Vasile, logofăt, 430
 Ghibănescu G., istoric, 61, 63, 64, 75, 77, 89, 105, 208, 301, 328, 344, 378, 380, 381, 394, 408, 413, 418—420, 423, 425—432, 435, 469, 472, 478, 481, 499
 Ghica Alexandru, 413
 Ghica Gheorghe, 74, 301, 439

Ghica Grigore I, 435
 Ghica Grigore al II-lea, 417, 419, 445, 481
 Ghica Grigore al III-lea, 470
 Ghiculești, familie, 126
 Ghimeș (Gymes), 58, 71
 Ghirai Adel, 89
 Ghirai Mehmed al II-lea, hanul Crimeii, 77
 Ghirai (Gherai) Mehmed (Mohamed) al III-lea, 388
 Ghirai (Gherai) Șahin, 388
 Giafer (Geafer)-pașa, 147
 Giancula, v. Iancu Sasul
 Giaslovechtz, v. Ștefan Răzvan
 Giula, căpitan, 296, 297
 Giulești, moșie, 339
 Giuliani, v. Adjud
 Giurgea (*Jurja*), 427
 Giurgea, jude, 479
 Giurgiu, cetate, lupte, 16, 137—139, 148, 154—156, 295, 330, 332
 Giustiniani Zorzi, 350, 389
 Giva, v. Marini Poli
 Giva din Epir, negustor, 336, 345
 Gidei V., 430
 Gidinți, v. Gădinți
 Gița, fiica lui Dumitru Foltea, 425
 Glavacioc, mînăstire, 339. V. și Strugalea
 Glegorcea (Grigorcea) Lapte-acru, șoltuz, 480
 Gliga, fiul lui Onu, 425
 Glupavi, sat, 293
 Goești, sat, 328
 Goghicioaia (?) Maria, postelniceasă, 419
 Goia Candachia, 478
 Goia Dumitru, postelnic, 386, 414, 425, 478
 Goioaia Anghelina, jupîneasă, 425
 Goleșcu Albu, clucer, 87
 Goleșcu Ivașco, vornic, 23, 34, 87, 414, 463
 Golești, sat, 444
 Golia, mănăstire, 338, 339, 481, 526
 Golia Ana, 339
 Golia Ieremia, v. Ieremia Cernăuțeanu
 Golia Ioan, logofăt, 339, 481 (confundat cu Ieremia Cernăuțeanu, 78)
 Golski Stanislav, 105
 Gonțea (*Gheorghită*), paharnic, 34
 Gonzaga Ferrante (*Ferdinand*) de ~, comandantul trupelor imperiale din Ungaria Superioară, 282, 285
 Goran din Copăcel, rumân, 443
 Gorecki Leonhard, cronicar, 76, 78, 85—91, 93
 Gorgan din Criva, spătar, 352
 Gorj, județ, 22, 471
 Görlitz (Gorlice), 129
 Gorunești, sat, 431
 Govora, mănăstire, 339
 Gradatichae, oraș, 384
 Grama Antonie, 274, 297
 Grama, clucer, 438
 Grama Scărlet (Skerlet), 350, 351
 Grama, ușar, 381
 Gramești pe Prut, sat, 414
 Gran, cetate, 135, 150, 328
 Gratz (azi Graz), 134, 384
 Grațiani Gaspar, 335, 337, 346, 379, 383—386, 407, 414, 480

- Graziani Antonio Maria, 58, 60, 61, 65, 66, 70
 Grădișteanu Bunea, logofăt, 516
 Grădișteanu Grigore, vistier, 516
 Grădișteanu Vilcu, vornic, 516
 Greceanu Maria, 433
 Grecia (Elada), 34, 35, 59, 60, 63, 72, 89, 102, 128, 139, 333, 408, 507, 523
 Grigore Chesarul (?), 248
 Grigore (Gregorio) din Poiana, comis, 332
 Grigore, episcop de Roman, 102, 103
 Grigore al IX-lea, papă, 99
 Grigore, postelnic, 373
 Grigore, preot din Măhaciu (Măhăceanul), 500—502, 506, 508, 510
 Gritti Aloisio, 462
 Grozești, sat, 426
 Gruia, român din Transilvania, 221
 Grumăzoaia, sat, 419
 Guazzo Stefano, 29
 Guerin, istoric, 197
 Gura Ardzului, topic, 491
 Gura Călugăriței, topic, 491
 Gura Motrului, mănăstire, 339
 Gurăslău, luptă, 275, 284—286
 Gurghiu (*Gherghiu*), cetate, 271
 Gustav, rege al Suediei, 93
 Gustav Adolf, rege al Suediei, 507
- Habrul (*Hobron*), 337
 Habsburg, dinastie, 33
 Hacimandoaia Varvara, 427
 Hafiz Ahmed, pașă de Silistra, 184
 Haga, consul olandez, 387, 390, 392
 Haidenstein v. Heidenstein
 Hakluyt (Hacklyit), 109
 Haller Petru, 230
 Hamar Ștefan (István), 196
 Hammer — Purgstall Joseph von ~, 156
 Hamza, moșnean, 293
 Hamza-pașa, beilerbei al Greciei, 149
 Haragva, v. Hirșova
 Harborne (*Harrebone*) William, 109
 Hardeck Ferdinand, comite de ~, 135
 Harvat (*Horvat*) din Grozești, spătar, logofăt, 26
 Hasan-aga, sol tătar, 181
 Hasan-pașa, 129, 130, 139, 140, 153, 161
 Hasdeu Alexandru, 519
 Hasdeu B. P., 57, 59, 77, 78, 80, 84, 87, 90—94, 206, 210, 325, 326, 337, 373, 411, 467, 477, 495, 497, 500, 504—506, 509—512, 514, 516, 525, 526
 Hateg, 227
 Hălchiu (*Holtoiu*), sat, 36
 Hărești, sat, 274
 Heciul, sat, 346, 413
 Heidenstein (Haidenstein) R., 74, 106, 207
 Henric al II-lea, regele Franței, 17
 Henric al III-lea de Anjou, ales rege al Poloniei apoi al Franței, 29—38, 79—83, 87, 94, 96, 97
 Henric al IV-lea, regele Franței, 40, 130, 149
 Heraclius, împărat al Bizanțului, 58
 Heres, v. Hores
 Herfurth L., 501
- Hesdin, cetate, 59
 Highiş, sat, 499
 Hilandar, mănăstire, 341
 Hirscher Lucas (Hrăjiță Lucaci), 503, 505
 Hirău, târg și ocol domnesc, 345, 413, 426, 465, 466
 Hirău, ținut, 468, 471
 Hirșova (Haragva), 140
 Hirzan (Hircan?), armaș, 328
 Hmelnițki Timuș, 417
 Hobron, v. Habrul
 Hodoș N., 495, 502
 Hoffmann Georg, 329
 Hohnesti (?), sat, 440
 Holtoiu, v. Hălchiu
 Homer (*Omer*), 58
 Homonai Gheorghe, nobil maghiar, 335, 348
 Homonai Valentin, pretendent la tron, 329
 Honterus Johannes, 501
 Hores (*Heres*) Ieronim, 393
 Horodnic, mănăstire, 468
 Horváth Francisc, nobil maghiar, 258
 Horváth Ștefan, nobil maghiar, 258
 Hotcești, sat, 426
 Hotin, cetate, lupte, 74, 79, 87, 89, 207, 349, 373, 378, 379, 381, 387, 495, 519
 Hotin, ținut, 471
 Hotinești, sat, 444
 Hrincești (*Urincești*), sat, 475
 Hristea, v. Chisar vornic
 Hrizea (din Bălteni), vornic, logofăt, ban, 354, 428, 441, 480
 Hroiote, 372, 373
 Hrubeni, sat, 479
 Huedin (Hunyad), 263
 Humor, mănăstire, 52
 Hunedoara, comitat, 220
 Hunfalvy Pál, lingvist și etnolog ungur, 94, 220
 Hurez (Horezi), sat și mănăstire, 429, 441, 526
 Hurju Petre, staroste, 469
 Hurmuzaki Eudoxiu, 383, 390
 Husea Giurgiu (*Hussa Jurja*), 472
 Huszar Petru, nobil maghiar și comandant de oaste, 233
 Huszt, cetate, 36, 37, 204, 258, 259
 Huși, oraș, episcopie, 63, 337, 344, 410, 411, 424, 471, 472, 474, 477, 479, 517, 522
- Iacob Eraclid Despotul (Iacob Basilic, Ioan Heraclid, Despot vodă), 20, 51, 58—74, 77, 80, 86, 96, 100—102, 345, 378, 384, 385, 460, 475
 Iacob I Stuart, regele Angliei, 376
 Iacov, mitropolit, 435
 Iacovlev Deico, zugrav, 529
 Iagelloni, dinastie polonă, 79
 Ialomița, județ, 471
 Ianache (Ioan), postelnic, 339
 Iancović (Iancovici) Ioan, 384
 Iancu din Dumești, 423
 Iancu Sasul (Ioan al II-lea, Giancula), 40, 96—99, 107, 125, 138, 336, 344, 373, 376, 406, 409, 474
 Iane, grec din Suceava, 336
 Iane Epirotul, v. Cantacuzino Iane

- Iane, logofăt, 300⁷
 Iane, postelnic, 444
 Iane (numit greșit Razu), vistier, 78
 Ianotă, moșnean, 516
 Iaroslav din Vlădaia, 297
 Iaslowicki, v. Jazlowiecki
 Iași, oraș, 63, 74, 93, 108, 210, 249, 325, 328, 336, 339, 379, 381, 384, 386, 391, 413, 467, 469, 481, 519. V. și: Barnovschi, Cetățuia, Galata, Golia, Sf. Paraschiva, Sf. Sava, Sf. Spiridon, Trei Ierarhi.
 Iași, ținut și ocol, 413, 426, 471, 472
 Ibrahim, dragoman, 73
 Ibrahim-pașa (Damad), mare vizir, 162, 214, 217, 218, 277, 283, 406
 Ieremia Bogomil, preot, 510
 Ieremia Cernăuțeanu (confundat cu Ieremia Golia), 78, 89—91, 462
 Ieremia Misaiu, 423
 Ieremia, patriarh, 103
 Ieremia, pecetar, 525
 Ieremia din Virtop, 425
 Ierotei de Monemvasia, 348
 Ierotei, ieromonah, 340
 Ierusalim, 21, 463, 508
 Iezer (Ezer, Iazer), mănăstire, 345, 414, 463
 Iffiu Ioan, fratele lui Sigismund Báthory, 190
 Ifrim din Cîmpulung, 444
 Igartho Mihail, jude, 204
 Ignat, răzeș, 425
 Ileana din Bosancești, 427
 Ileana, clucereasa din Pârdești, 424
 Ileana, comisoaia, 477
 Ileana Cosînzeana, 492
 Ilfov, județ, 292, 296, 444, 471
 Iliș, fiul lui Bogdan al III-lea, 55
 Ilie voievod, v. Ștefan Surdul
 Ilie voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, 420, 458
 Ilie, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, 386
 Ilie, fiul lui Nistor din Poienari, 425
 Ilie (Iliș) Rareș, 17, 51, 52, 55, 344, 345, 347, 373, 406, 425, 427, 460
 Iliesti, sat, 381
 Ilinca (Elina), fiica doamnei Florica, 293
 Ilinca, fiica lui Nicolae Pătrașcu, 298
 Iliria, 58
 Imhof Carol, 329
 Imperiul habsburgic (Imperiul german, Germania), passim
 Imperiul otoman (Imperiul turcesc, Țara turcească, Poarta otomană, Turcia), passim
 Ineu (Ieno), cetate, 275
 Inocențiu al III-lea, papă, 222
 Innsbruck, 105, 288
 Ioachim, patriarh, 336
 Ioan al II-lea, v. Iancu Sasul
 Ioan din Băbeni, 437
 Ioan Bogdan, pretendent la tron, 38
 Ioan, fiul lui Bogdan al III-lea, 55, 56
 Ioan vodă cel Cumplit (Armeanul), 12, 22, 40, 42, 43, 63, 74, 76—95, 102, 109, 125, 287, 336, 407, 448, 460—462, 516
 Ioan, episcop, 337
 Ioan Heraclid, v. Iacob Heraclid Despotul
 Ioan Iacob voievoda, pretendent, 387
 Ioan Literatul, 15
 Ioan Lungul, domn ales de răsculați, 98
 Ioan, moșnean, 294
 Ioan, preot, 503
 Ioan din Sinpetru, preot, 514
 Ioan Sigismund, v. Zápolya Ioan Sigismund
 Ioasaf, patriarh, 344
 Ion, diacon, 433
 Ion din Vlădaia, megiaș, 297
 Ionașcu Bogdan, domn ales de răzvrățiți, 107
 Ionașcu, cupar, 418
 Ionașcu, răzeș, 425
 Ionașcu din Ionășeni, 469
 Ionașcu din Oniceni, 435
 Ionașcu din Țigănești, 426
 Ionașcu din Uscăți, 380
 Ionașcu din Virtop, 425
 Ionășeni, sat, 425, 469
 Ionescu N., 285
 Ionescu-Gion, G., 29, 33, 353, 530
 Iordache, cămăraș, 298
 Iordache, vistier, 442
 Iorga, grec, 355
 Iorga N., 16, 20—22, 52, 62, 80, 93, 95, 96, 99, 104, 138, 141, 154, 163, 176, 177, 205, 208, 218, 265, 292, 294—296, 299, 303, 325, 327—330, 333, 336, 337, 338, 340, 341, 345—348, 351, 352, 354, 355, 376, 377, 380, 381, 384, 386, 387, 390—393, 409, 413, 417—419, 423, 424, 427, 430, 432, 433, 435, 436, 438, 447, 462, 468, 469, 495, 496, 498, 499, 503, 515, 517—519, 522, 523, 525, 526
 Iorgulescu B., 298
 Ipsilanti Alexandru, 433
 Ipsilanti Constantin, 433, 434
 Ipsilanti — Comnen Athanasie, 337, 339
 Irina, fiica Băluței, 425
 Irina, fiica lui Mihai, 425
 Irlanda, 422
 Isabella, v. Zápolya, Isabella
 Isac, personaj biblic, 509
 Isaia, vornic, 458
 Isaico din Balomirești, 425
 Ismail (Izmail), 140
 Istvanffi Nicolae, cronicar maghiar, 53, 58, 65, 68, 73, 76, 179—182, 197
 Italia, 38, 333, 523
 Ițcani, sat, 442
 Iuga I (Iurg Koriatowicz, Coriatovici), 385
 Iuga al II-lea (Ologul), 288
 Iugărești, sat, 470
 Iurcenii, sat, 496
 Iurkowsch Franz, 151
 Ivan (Ioan) cel Groaznic (Sivașnic), 81
 Ivan (Omul Negru), conducătorul răscoalei din 1526—1557, 226, 227
 Ivan Tolocico, 424
 Ivan (Ioan) Vasilievici, 84
 Ivan, vistier, 15
 Ivașco, v. Golescu Ivașco
 Ivașco (Ioan), logofăt, 459
 Iviron (Iverului, Ivir), mănăstire, 332, 341, 349
 Ivu, român din Transilvania, 221
 Izvorul Alb (Beloizvor), sat, 467

- Jarul de Sălaș, român din Transilvania, 221
 Jazlowiecki (*Iaslowicki*) George de Buczacz, palatin polon, 79, 81
 Jelează din Mirosălăvești, 504
 Jena (Iena), universitatea din ~, 501
 Jijia, rîu
 Jiliște, luptă, 87, 380
 Jireček C., istoric, 124, 220, 514
 Johann (Iohann), meșter argintar, 524
 Joldea, voievod, 54, 55, 460
 Jora Toderășcu (Toader), 418
 Jósika Ștefan, cancelar al Transilvaniei, 175, 176, 221
 Jugărești, sat, 425
 Jurja, v. Giurgea
- Kakas (*Cucoș*) Ștefan, nobil maghiar, 259, 281, 326
 Karlstadt, 384
 Kaschau (Cașovia), v. Košice
 Katona Stephanus, istoric maghiar, 17, 18, 52, 57, 58
 Kaptury (*Căptari*) János, pircălab, 210
 Kémeny Ioan, 498
 Kémeny József, istoric, 15, 221, 222, 224, 225, 228—230, 472
 Kendefi (fostă Cindea), familie nobilă, 221
 Kenderes (fostă Candreș), familie nobilă, 221
 Kendy Alexandru, 134
 Kendy Francisc, 19, 36, 57, 134
 Kerestessy (*Cristeș*) Paul, nobil maghiar, 352
 Keresztesz (Kerestes), luptă, 161
 Kesmark, castel, 98
 Kiev, 472, 521
 Kiprian (Ciprian), mitropolitul Moscovei, 520
 Király Albert, căpitan, 147, 149, 151, 156, 158
 Kirkawycz Mihail, 220
 Klokotun (?), 332
 Koch (*Cock*) Toma, 36
 Kogălniceanu C., 16
 Kogălniceanu Mihai, 440, 457, 481
 Köln (Colonia Agrippinae), 140, 222, 285
 Komárom (Comorn), 135
 Konstanz (Constanța), sinodul de la ~, 521
 Korecki (*Corechi*) Samuel, ginerele lui Ieremia Movilă, 382, 386
 Kornis (*Corniș*) Lupu (Farkas), 183, 207, 258
 Kornis (*Corniș*) Gaspar de Rusca, 175, 193, 212, 247, 275, 284
 Kosak E., 377
 Košice (Kaschau, Cașovia, Cassovia), 37, 99, 128, 132, 143, 144, 156, 187, 254, 282, 283
 Kosztha, v. Costea
 Kotya Dumitru, negustor, 336
 Krauseneck Paul de ~, 327
 Kreckwitz, baron de ~, 129
 Kulpa, (*Culpa*), rîu și luptă, 130
 Kunigsparg, 216
 Kuropat Constantin, 82
 Kurtz Anton, istoric, 228, 472
 Kutlumuz (Cutlumuz), minăstire, 341
- Lacorde, medic, 36
 Lacul Puturos, 491
 Ladislau, fiul lui Benedict, 223
 Ladislau Gabriel, nobil maghiar, 258
 Lahovary I., 433
 Laiotă Basarab (Basarab cel Bătrîn), 25, 288, 459
 Laiotă Basarab, pretendent la tron, 14, 28
 Lajcewsky, iezuit, 206
 Lamneș, v. Loamneș
 Lancosme, 36, 38
 Langlois Charles-Victor, istoric, 75
 Languet Hubert, 61, 62, 77, 79, 80, 95
 Lapedatu (*Lăpădat*) Alexandru, istoric, 26, 341
 Larion din Drăgotești, 469
 Lascaris Ioan, 58
 Lasicki (Lasicius) Ioannes, cronicar, 60, 77—79, 84, 85
 Laski Albert, nobil polon, pretendent la tronul Moldovei, 61, 62, 65, 69, 71, 77, 80, 81, 86, 96
 Lassota Erich, von Steblau, „mustermaister” imperial, 326
 Lateran, conciliu, 222
 Lațcu, rumân, 436
 Lazăr, boier, 441
 Lazăr, despotul Serbiei, 58
 Lazăr, pretendent la tron, 105
 Lazăr, șetrar, 480
 Lămășeni, sat, 414
 Lăpădat, v. Lapedatu
 Lăpușna, ținut, 55, 100, 107, 471, 475 (trecut greșit)
 Lăpușneanu, v. Alexandru Lăpușneanu
 Leca, 354
 Leca (Racotă), agă, 190
 Leca din Cătun, postelnic, 332
 Leca (trecut greșit *Vasile*), comis, 296
 Legrand Emile, 58
 Lehaci (?), sat, 426
 Leipzig (Lipsca), 501
 Lemberg (Liov, Leopold), 66, 76, 78, 79, 95, 97, 99, 336, 391
 Leningrad (Petersburg), 53
 Leon (Tomșa) vodă, 351—353, 507
 Leopold, v. Lemberg
 Lepanto, bătălie navală, 85, 130
 Lepădat, logofăt din Gherghița, 496
 Lepeș Gheorghe, episcop, 222, 223
 Lepeș Lorand, vicevoievod, 223
 Leucușeni (*Levenseni*), sat, 442
 Leunclavius (Lövenklaus) Ioannes, 60, 71, 72
 Leurdeanu Stroe (*Stroia*), vistier, 423, 440, 442
 Leva (Lewenz), luptă, 422
 Levenseni, v. Leucușeni
 Liechtenstein, 276
 Liciul, răzeș, 425
 Liesti, sat, 425
 Limidar Pană, negustor, 336
 Liov, v. Lemberg
 Lipova (Lippa), cetate, 275
 Lippomano Girolamo (Hieronimo), bail venețian, 40, 95, 99
 Lipsca, v. Leipzig
 Literat Grigore, 134
 Litovoi (Lytuon), 493

Iituania, (Litvania, Litfania), 60, 205, 385, 521
 Liubavici Dimitrie, tipograf, 495
 Loamneș (*Lamneș*), sat, 229
 Locadello Bartolomeo (*Iacob*), pretendent la tron, 387
 Londra, 505, 512, 514
 Lorenzo Bernardo, bail venețian, 104, 106, 107
 Lübeck, 60
 Lubomirski Sebastian, castelan de Belz, 284
 Luca, episcop de Buzău, 146, 345
 Lucăcești (*Lucaciani*), sat, 411, 467, 478
 Luceni, sat, 411
 Ludovic al XIV-lea, regele Franței, 29, 33
 Ludovic Fiat, nobil român, 221
 Lugoșianu O., 351
 Lukasfalussi Mihail, nobil maghiar, 258
 Lungi, sat, 438, 440
 Lupu, fiul Martei, urednic, 476
 Lupu din Măgureni, logofăt, 332
 Lupu, paharnic, 62
 Lupu, preot, 518
 Lupu, stolnic, 292
 Lupu, v. Mehedințeanu Lupu
 Lusinski Ioan, episcop, 67, 70
 Lustrier, ambasador german, 388
 Luther Martin, 58, 59, 501
 Lytuon, v. Litovoi

Macarie, călugăr tipograf, 494, 495
 Macarie, episcop de Roman, 424
 Macarie, patriarh, 517
 Macie (*Macri*), 480
 Macri, căpitan, 418
 Macri, martor, 346
 Macri Dumitru, boier, 444
 Macsàasi de Tincova, familie, 221
 Macsico, v. Maseico
 Macskasy Francisc, nobil maghiar, 334
 Madrid, 108, 134
 Magdalena din Bosancești, 427
 Magdalina, călugăriță, 516
 Magdalina din Vîrtop, 425
 Magno (*Magnul*), Carlo (Carol), sol imperial, 204, 215, 275, 278, 279
 Mahmud, dragoman, 57
 Mahomed, profetul, v. Mohamed
 Mailat (Maylath) Ștefan, nobil român, 220, 221
 Maior Petru, 228
 Maiorescu Ion, 499
 Maisse, de ~, ambasador francez, 32, 36—38
 Malaspina Germanico, episcop de San Severo, nunțiu papal, 198, 211, 214, 233, 246, 248, 255, 261, 290, 330
 Malcoci, 352
 Malvezzi Giovanni, 406
 Mamona (*Mamugna*) Alexandru, 393
 Mamul, mănăstire, 530
 Mamut-pașa, 214
 Manea, vameș, 336
 Maneuți (*Mansuți*), sat, 340
 Manolache, mare vameș, 380
 Manole, logofăt, 297
 Manole, meșter, 527, 528
 Mansfeld, Wolrad de ~, comite, 59

Mansuți, v. Maneuți
 Manta din Cîmpulung, 443
 Manta, postelnic, 345, 414
 Manu, boier, 421
 Maramureș, voievodat apoi comitat, 213, 219, 340, 498, 499
 Marcu, armaș, 428, 441
 Marcu, logofăt, 333
 Marcu vodă, pretendent la tronul Moldovei, 375
 Marena (*Mărina*), soția lui Ivanco Braevici, 415
 Maria, sora lui Carol al V-lea, 53
 Maria, fiica doamnei Chiajna, 21
 Maria Chirițoia, v. Paleologu Maria
 Maria Cristina (Christierna), arhiducesă de Graz, soția lui Sig. Báthory, 134, 147, 155, 216, 279
 Maria Mateiasca, 67
 Maria, fiica Soficăi, 427
 Marienescu Athanasie, 220, 228
 Marin Raguseo, v. Marini Poli
 Marina din Bosancești, 427
 Marina Lolca (*Manica Lolea*), fiica lui Ioaniș Borilescu, 415
 Marini Poli Giovanni di ~ (Marini Raguseus, Giva), 131—133, 140, 147, 178, 179, 183, 196, 204, 212, 218
 Marius Caius, 127
 Marmara, grec, 345
 Martinuzzi Gheroghe, 17, 52, 230, 231
 Maseico (*Macsico*), slugă domnească, 469
 Massa Simion, cronicar, 36, 502
 Matei, v. Mathias
 Matei aga din Brîncoveni, v. Matei Basarab
 Matei Basarab (fost Matei aga), 293, 339, 346, 347, 351—354, 392—394, 407, 423, 424, 429, 439, 441, 443, 444, 473, 477, 491
 Matei, butnar, 479
 Matei al Mirelor (Mirei), mitropolit și cronicar, 287, 330, 332, 333, 346, 478
 Matei al Margăi, boier, 20
 Matheus Flaccus Illiricus, 60
 Mathias (*Matei*) de Habsburg, arhiduce apoi împărat, 132, 138, 147, 159, 201, 202, 205, 207, 215, 216, 265, 276, 283, 286, 326, 328, 332—334, 348, 375, 378, 384, 436
 Matia (Matiaș) Corvin, 156, 222, 225, 226, 229
 Mateiaș Gavrița, logofăt, 470
 Mavrocordat Alexandru, 430
 Mavrocordat, Constantin, 374, 419, 439, 521
 Mavrocordat Nicolae, 442, 445
 Mavrogheni Nicolae, 432
 Maxim, v. Brankovici Maxim
 Maximilian de Habsburg, arhiduce, 157, 159, 182, 183—186, 192, 194, 202, 205, 217, 218, 284, 348
 Maximilian, împăratul Austriei, 21, 54, 64, 68, 77
 May Georg II (*George*), argintar, 525
 Măcești (*Mocești*), sat, 298, 419
 Măcin (*Mecino*), 140
 Măgureni, sat, 432
 Măhaci, sat, 499, 500, 505, 508, 510
 Măican, spătar, 416
 Mălai Vasile, 418
 Mălăiești, sat, 433

- Mănăilă, tipograf, 505
 Mănăilă, v. Mănilă
 Mănăilești, sat, 300
 Mănăstireni, sat, 414
 Mănești—Prahova, luptă și garnizoană, 16, 350
 Mănești, sat, 421, 426
 Mănilă (*Mănăilă*), 293
 Mărgineni, sat, 16
 Mărina, v. Marena
 Măzăreanu Vartolomeu, arhimandrit, 415, 469
 Mecino, v. Măcin
 Mediaș, 36
 Mehadia, 470, 471, 492 (de fapt, Băile Herculanee)
 Mehedințeanu Lupu, paharnic, 332, 348, 349
 Mehedinți, ținut, 25, 126, 333, 352, 470
 Mehmed (Mohamed)-bei, 15
 Mehmed (Mohamed), dragonar (*Dragomir*), 15
 Mehmed-pașa, 23, 84
 Mehmed-pașa din Skutari, 150
 Mehmed (Mohamed) al III-lea, 142, 147, 156, 161, 176, 217, 327 (greșit Mahmud)
 Mehmed (Mohamed) Sokollu (Sokoli), mare vizir, 29, 30, 78, 406
 Melanchton Philip, 58, 59, 68, 501
 Melchisedec (Ștefănescu), episcop, 34, 103, 106, 176, 339, 340, 344, 373, 415, 424, 439, 465, 472, 474, 477, 479, 494, 517, 520, 521
 Melereu Ion, 433
 Messina, 351
 Mesteacăn, sat, 426
 Meteore (Meteoru), mănăstire, 338
 Methodiu, misionar creștin, 490
 Michel, meșter sas, 527
 Miches, bancher evreu, 72
 Michitin Pronca, pictor, 529
 Miclea, megiaș, 299
 Micșunești (Micșenești), sat, 296, 297, 431, 445
 Miercurea, scaun românesc, 229
 Mierlei, v. Mirlici
 Mignot M., istoric, 78, 85, 86
 Mihael de Issuk, nobil, 224
 Mihai, v. Mihnea al III-lea
 Mihai, cămăraș, 333, 440
 Mihai I, fiul lui Mircea cel Mare, 126
 Mihai Bogdan, boier român, 221
 Mihai, clucer, 352
 Mihai din Iași, 480
 Mihai, locuitor din Transilvania, 221
 Mihai, meșter clopotar, 525
 Mihai, preot, 503
 Mihai, răzeș, 425
 Mihai Feodorovici, țarul Rusiei, 529
 Mihai Viteazul (Michali Oglu), passim
 Mihai vodă, mănăstire, 127, 352
 Mihail, ieromonah, 494
 Mihail din Peresceni, 425
 Mihalcea, v. Caragea Mihalcea
 Mihalcea din Blăndești, 469
 Mihalcea, postelnic, 352
 Mihalcea, stolnic, 298
 Mihăilaș, v. Movilă Mihai
 Mihăilă, boier, 467
 Mihăilă (*Mihail*) din Vîrtop, 425
 Mihăilă, vornic, 34
 Mihăilescu Semion, vornic, 480
 Mihnea din Bădeni, 22
 Mihnea al III-lea (Mihai Radu), 126
 Mihnea din Cipru, pretendent la tron, 388, 389 (numit Mihnea Criteanul)
 Mihnea cel Rău, 15, 22, 23, 26, 27, 343 (greșit), 405, 461, 464, 494, 495
 Mihnea (al II-lea) Turcitul, 23—25, 31, 34—36, 38—40, 43, 98, 105, 159, 160, 297, 330, 332, 335, 435, 438, 445, 478, 503, 504
 Mihnea, vistier, 15
 Miho (Mihu) (Racotă), 354
 Mihu (*Mihai*), portar de Suceava, 462
 Mikó Miklos, însoțitorul lui A. Báthory, 199
 Milcov, riu, 432
 Milcovia, episcopie, 222
 Milescu (Pîrlianu) Danciu, 338
 Milești, sat, 414
 Minas (*Mirias*), diacon, 53
 Minetti Bartolomeu, 392, 393
 Minio Polo (*Paulo*), 192, 287, 407, 410
 Mira, mănăstire, 432
 Mirăslău, luptă, 258, 264, 268—270, 272, 280, 286, 374, 496
 Mircea voievod, fiul lui Mihnea cel Rău, 23, 505
 Mircea cel Bătrîn (cel Mare), 25, 126, 138, 287, 288, 338, 405, 406, 416, 448, 465, 468, 474, 493, 497, 507, 519
 Mircea Ciobanul, 14—21, 28, 29, 42, 52, 344, 345, 406, 414, 495, 505
 Mirceaia, v. Chiajna
 Mirlici (*Mierlei*), moșnean, 293
 Miron, clucer, 413, 428
 Miron, stolnic, 381
 Miron din Vîrtop, 425
 Miroslav (*Mirișlău*) din Rîfov, logofăt, 180, 190
 Miroslăvești, sat, 504
 Mislea, mănăstire, 33, 338, 339
 Mitrea, vistier, 352
 Mitrea din Hotărani, vornic, 146
 Mindru, deal, 341
 Minzea, răzeș, 425
 Mirza, fiul hotnogului, 462
 Mirzea (Murgae, *Murgu*) (din Berilești), căpitan al lui Mihai Viteazul, spătar și paharnic, 210, 332, 440
 Moccato, medic, 148, 149
 Mocești, v. Măcești
 Mogoș, străbunul Buzeștilor, 338
 Mochez M., traducător, 156
 Mogîldea Costanda, 496
 Mogîldea Cocrișel, 495
 Mogîldea Ioan, vornic, 339
 Mogîldea Spiridon (*Simion*), vornic, 496
 Mogoșoaia, palat, 530
 Mohács, luptă, 129, 405
 Mohamed, v. Mehmed și Murad al III-lea
 Mohamed, profetul, 52, 150, 156
 Moise, călugăr, 495
 Moise, fecioraș din Borșa, 518
 Moise vodă, 14, 28, 347
 Molart, v. Mollart
 Moldova, passim

- Moldovanu I., 212
 Moldovița, mănăstire, 55, 389, 517
 Mollart Hans, 332, 383
 Mollart Ludovic de ~, 348
 Molodeț, călugăr, 83
 Moncastro, v. Cetatea Albă
 Montealto, cardinal, 66, 100
 Montecuculli Raimund, general austriac, 94
 Montlic, ambasador francez, 81
 Moraicu, moșnean, 292
 Moravia, 192, 490
 Morăști, sat, 296
 Mordeisen, consilierul electorului Saxoniei, 61, 62
 Moro Giovanni, 38, 104
 Morona Panaiotache (Panaite), ușar, 431
 Morosini Francesco, 32, 303
 Moruzi Alexandru, 432, 434 (trecut greșit)
 Moscova (Moscovia), 31, 79, 81, 95, 130, 133. V. și Rusia
 Mostiștea, rîu, 292
 Motă, v. Gheorghe, căpitan
 Moțoc Ion, vornic, 55, 62—64, 69, 70, 73
 Movilă Alexandrina, 382
 Movilă Alexandru, 376, 378, 381, 382, 387
 Movilă Bogdan, 376, 382
 Movilă Constantin, 330, 332, 346, 376—381, 387, 413, 438, 467
 Movilă Elisabeta, soția lui Ieremia M., 376, 381, 382, 496
 Movilă Gavril, 298, 338, 347, 349, 377, 381, 388, 392, 413
 Movilă Gheorghe, mitropolit, 98, 101, 102, 337, 373, 380, 475
 Movilă Ieremia, 74, 98, 103, 128, 151, 158—160, 179, 190, 194, 203, 204, 207, 209, 214, 234, 246, 260, 271, 278—280, 285, 324, 329, 337, 341, 372—376, 380, 381, 386, 411, 413, 437, 445, 474, 475, 478, 496
 Movilă Ioan, logofăt, 373
 Movilă Marghita (Margareta), soția lui Simion M., 376, 377, 496
 Movilă Mihai (Mihăilaș), 376, 377, 392
 Movilă Moise, 346, 392—394, 409
 Movilă Simion, 98, 271, 275, 289, 291—293, 296, 324—329, 373, 375—377, 380, 381, 392, 496, 497
 Movilă Toader (*Radu*), 340
 Movilă Văscan, pîrcălab, 373
 Movileni, sat, 426
 Movablești, familie, 102, 328, 349, 372, 373, 381, 382, 496
 Mucicatovți (*Mucatești*), sat, 415
 Mukacevo (*Muncacs*), 18, 58, 337
 Muncel, sat, 426, 499
 Muntele Athos, v. Athos
 Muntenegru, 495
 Munteni, sat, 413
 Muntenia (Muntenia Mare, Țara Românească, Valahia), passim
 Munții Răsăritului, v. Carpații Păduroși
 Murad (*Amurat*) al III-lea, 95, 96, 102 (numit greșit Mohamed), 381
 Murad (*Amurat*) al IV-lea, 353
 Mureș, rîu, 268
 Murgășiți (?), sat, 413
 Murgu, v. Mirzea
 Murguleț, boier moldovean, 445
 Murguleț Ieremia, 418
 Murguleț Ipatie, 418
 Murguleț Ștefan, 418
 Muscel, județ, 22, 471
 Mustafa, cadîu de Szeged, 254
 Mustafa-pașa, 139, 140
 Musteață Alexa, pîrcălab, 496
 Mușatini (*Mușătești*), familie, 56
 Nacu, pîrcălab, 418
 Nagy Francisc, nobil maghiar, 212
 Nagy Levai Ioan, nobil maghiar, 258
 Nani Agostino, 326
 Nani Almoro, 335, 347, 349, 350. 381—383, 385, 386
 Nanu, postelnic, 328
 Napragyi (*Naprasdi*) Dimitrie, episcop și cancelar, 183, 189, 213, 303
 Natalis, comite, 16
 Naxos, insulă, 384
 Nădejde Ioan, 294, 429, 432
 Năsturel P. V., general, 324
 Neacșa, logofeteasă, 444
 Neacșu, moșnean, 294
 Neacșu din Cîmpulung, 495
 Neaga, v. Craiovescu Neaga
 Neaga din Cislău, soția lui Mihnea Turcitul, 159
 Neagoe Basarab, 26, 27, 83, 325, 336, 341, 407, 416, 494, 511—514, 516, 523, 524, 526
 Neagoe al lui Borcea (al lui Radu), vornic, 25
 Neagoe, logofăt, 423
 Neagoe Meota (?), postelnic, 328
 Neagoe din Ștefănești, 438
 Neagu, aga, 354
 Neagu, fiul lui Lepădat, 496
 Neagu, moșnean, 424
 Neagu (Nago), postelnic, 15
 Neagu, vornic (palatin), 335
 Neajlov, rîu, 148, 149
 Neamț, cetate, 418, 471
 Neamț, mănăstire, 379, 463, 494, 514, 521
 Neamț, ținut, 210, 346, 420, 426, 471, 516. V. și Piatra Neamț
 Neamț, v. Tg. Neamț
 Nechid (Nechitu), rîu, 415
 Nectarie, arhiepiscop, 337
 Necula, logofăt, 297
 Necula, vistier, 294, 297, 354, 438, 440
 Neculai, v. Nicolachi
 Neculai Olahus, v. Olahus Nicolaus
 Neculai (Nicolae), român din Transilvania, 221
 Neculce Ioan, vornic și cronicar, 74, 418, 475
 Neculce, logofăt, 297
 Neculești, sat, 426
 Negoiești, sat, 412, 413, 466
 Negomir, român din Transilvania, 221
 Negrea (*Negru*), spătar, 180, 210, 282, 325
 Negreni, sat, 293
 Negrești, sat, 210, 516
 Negrilă (*Petrilă*), paharnic, 458
 Negru Vodă, cetatea lui ~, 151
 Nenciu, vornic, 341

Neniul, vornic, 427
 Nerghiceni, sat, 425
 Nessangi-paşa, 155
 Netindava, 94
 Neuhäusel, cetate, 328
 Neuridis Domesticos Nicolae, negustor, 336
 Niakazo János (*Niacaro* Ioan), nobil polon, 258
 Niary Paul, guvernatorul Oradei, 275
 Nica (*Nicola*) din Corcova, vistier, 299, 332
 Nicanor, călugăr, 203
 Nicanor, episcop de Roman, 425
 Nichifor Dascălu, 100
 Nichita din Filipeşti, 480
 Nicoară din Vîrtop, 425
 Nicoară din Vlădaia, 297
 Nicodim, călugăr, 494
 Nicolachi (Neculai) (Ralli), stolnic, 478
 Nicolae (Neculai), ban, 298, 328
 Nicolae-Pătraşcu (Pătraşco vodă), fiul lui Mihai Viteazul, 180, 195, 211, 273, 274, 288, 298, 330, 386
 Nicolaescu Stoica, istoric, 14, 16, 17, 25, 26, 55, 84, 95, 146, 341, 414, 416, 476, 478, 495, 504—505
 Nicopol (Nikopol), cetate, lupte, 95, 140, 160, 161, 184, 186, 295
 Nicoriţă (Nicoară), vornic, 480
 Nicula Burduca, moşnean, 298
 Nifon, patriarh, 341, 417, 512
 Nil, egumen, 338
 Nisporeşti, sat, 428
 Nistor Ion, istoric, 466
 Nistor din Poienari, 425
 Nistor, răzeş, 425
 Nistor din Tg. Ocna, 433
 Nistru, 54, 76, 94, 107, 380, 381, 383, 408, 466
 Niutodi Gheorghe, nobil maghiar, 258
 Noptsa, familie din Transilvania, 221
 Nottara Dositei, patriarh, 340
 Novaiceni, sat în Bulgaria, 505
 Novgorod 472
 Nucet, mănăstire, 339, 527
 Nurbanu (Nûrbânu), mama lui Murad al III-lea, 20
 Nürnberg, 153, 199, 285

Oană Caia, răzeş, 425
 Oancea (*Onesiu*), vornic, 328
 Oarţă Petrea, 424
 Obedeanu C. V., 342, 352
 Obirşia Slatinei, topic, 491
 Obluciţa, vad pe Dunăre, 91
 Odobescu Al. I., 494, 495
 Odochia din Bosanceşti, 427
 Odochia din Vîrtop, 425
 Odorheiu Secuiesc, 199
 Oglindoaia din Vîrtop, 425
 Ogretin, luptă, 324, 326
 Ohaba, sat, 437
 Ohrida, arhiepiscopie, 337
 Oituz, trecătoare, 53, 271, 280
 Olahus Nicolaus (Neculai Olahul), umanist român, 17, 27, 221
 Olanda, 214, 387

Olt, judeţ, 471
 Olt, riu, 20, 22, 26, 325, 350
 Oltenia (Banatul Craiovei), 22, 25, 26, 127, 197, 470, 471
 Omer, v. Homer.
 Omul Negru, v. Ivan (Țarul Negru)
 Onesiu, v. Oancea
 Oniceni (Onceni), sat, 431, 435
 Onu din Vîrtop, 425
 Oppeln, ducat, 175
 Oprea din Băbeni, 437
 Oprea al Moşoaei, 299
 Oprea din Tg. Ocna, 433
 Oprea, vătaf, 436
 Oprişani (Kerestes), sat, 268
 Oradea (Oradea Mare), 58, 138, 175, 185, 187, 229, 275, 503
 Orhei, ținut, 107, 471
 Orichovius, v. Orzechowski
 Ormeniș, sat, 221, 499
 Ortelius Abraham, 153, 197, 199, 285
 Ortești (Orlești), sat, 291, 424
 Orzechowski (Orichovius) Stanislaw, 52, 54, 56, 373
 Osman al II-lea, 385
 Ostapcul, vătăman, 479
 Ostermayer Hieronymus, 15, 16, 19
 Otășei, sat, 426
 Otwinowski Ieremia, 385
 Oțel, boier, 421
 Oțeleni, sat, 421

Paapa, cetate, 135
 Pahomie, episcop, 521
 Pahomie, patriarh, 336
 Paisie, pretendent la tron, 350
 Palade Toader (Teodor), vornic, vistier, 418, 431
 Palavicini, cardinal, 141
 Palavra Dima, negustor, 336
 Paleologu Alexandru, grec, 346
 Paleologu Chiriță (Dumitrache) postelnic, 346, 381, 413, 496, 516
 Paleologu Maria (Chirițoiaia), soția lui Chiriță P., 338, 346, 516
 Paleologu (Paleologhina) Maria, soția lui Iancu Sasul, 40, 96, 99, 138, 336, 344
 Palfy Nicolae (Miklós), comandant în armata imperială, 138, 197, 198, 212, 213, 215, 233
 Panaite, v. Morona Panaiotache
 Pană, armaș, 428
 Pană, vistier, 190
 Paniewski Gaspar, nobil polon, 76, 78
 Pantocrator, mănăstire, 341, 521
 Paos, vornic, 107
 Papa (din Greci, Greceanu), logofăt, 346, 354
 Papadopol-Calimah Al. I., 337, 344, 431, 435, 437, 468
 Papiu Ilarian, 15, 60, 76—79, 84—90, 93, 136, 149—154, 156, 297, 348, 376, 379, 381
 Paris, 29, 51, 59, 156, 227
 Paros, insulă, 58, 384
 Partenie, egumen, 517
 Partenie, episcop, 442

- Partenie (*Tarhata*), proegumen, 337
Paskowski Martin, cronicar polon, 70
Pașcani (Pășcani), sat, 414
Paterisa, mănăstire, 338
Paul de Alep, diacon, 517
Pavel cel Mare (Paulus Magnus), conducător al țăranilor răsculați la 1437, 223
Pavel, fiul lui Grama din Oniceni, 435
Pavel Pavlovici, logofăt, 328
Pavel, postelnic, 333
Pavel, preot, 338, 464
Pavel din Turdaș (Tordasy), episcop, 502
Păcățian T. V., publicist, 220
Păcurari, mahala în Iași, 381
Păcurariu din Bosancești, 427
Pădureț, județ, 481
Păltiniș, sat, 433
Pârdești, sat, 424
Păstrăv, 424
Păstrăv Ioan, ureadnic, 424
Pătrașcu, boier, 297, 441
Pătrașcu cel Bun (*Petru al II-lea*), 17, 18, 25, 29, 30, 33, 58, 126, 129, 343, 345, 438, 505
Pătrașcu, fiul lui Pătrașcu cel Bun, 505
Pătrașcu, postelnic, 467
Pătrașcu, pretendent la tron, 25
Pătrașco vodă, v. Nicolae Pătrașcu
Pătru, logofăt, 328
Pătru, pircălab, 298
Pemflinger Marcus, comitele sașilor, 501
Peninsula Balcanică (Balcanului), 60, 287
Perényi Petru, voievod al Transilvaniei, 227
Peresceni, sat, 425
Peri (Sf. Arhangheli), mănăstire, 340
Periș, luptă, 15, 16
Persia, 492
Pesta, cetate, 328
Pesty Frigyes, istoric, 220
Pete Martin, episcop, 175
Petersberg, v. Sînpetru
Petersburg, v. Leningrad
Petersdorff, v. Petrești
Petki Ioan, nobil maghiar, 258
Petneházy Ștefan, 183, 193
Petre, rumân, 443
Petre stolnicul, v. Alexandru Lăpușneanu
Petrea, răzeș, 425
Petrémol, ambasador francez, 63, 64, 70–73, 77
Petrești, sat, 479
Petrești (Petersdorff), sat, 17
Petricani (*Petrișani*), sat, 470
Petrilă, v. Negrilă
Petriman din Vîrtop, 425
Petrovay Ioan, 498
Petrovici Petru, sfetnicul reginei Isabella, 18
Petru al II-lea, v. Pătrașcu cel Bun
Petru al II-lea, domnul Moldovei, 337, 458, 465, 499
Petru Armeanul Grigorovici (Ormeny), solul lui Mihai Viteazul, 127, 193, 203, 217, 250, 330
Petru Aron, 463
Petru, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, 96, 108
Petru, fiul lui Bogdan al III-lea, 55
Petru, boier, 467
Petru Cercel, 14, 25, 29–39, 74, 98, 126, 303, 406, 375, 408–410, 504–506
Petru Cioară din Oniceni, 435
Petru, diac din Ștefănești, 380
Petru, diac, vornic de Cîmpulung-Moldovenesc, 381, 387
Petru, grec, ușar, 346
Petru Mușat, 457
Petru Paisie, v. Radu Paisie
Petru Rareș, 13, 17, 19, 21, 40, 51, 53–56, 60, 73, 76, 96, 97, 109, 125, 336, 344, 345, 373, 405, 414–416, 418, 427, 458, 460–462, 467, 475, 527
Petru, stolnic, 328
Petru Șchiopul, 34, 37, 40, 74, 84, 86–88, 94–105, 109, 146, 288, 337, 339, 341, 406, 409, 410, 463, 475, 495, 516. V. și Petru cel Tânăr
Petru cel Tânăr (confundat uneori cu Petru Șchiopul), 19–22, 64, 71, 73, 341, 406, 414
Peucer Kaspar (Gaspar), ginerele lui Melanchton, 59, 68
Pezzen Bartholomeu, consilier imperial, 39, 40, 42, 104, 141, 145, 147, 178, 179, 181, 202, 204, 208, 213, 247–249, 252–254, 256–258, 262, 265, 266, 272, 276, 283, 291, 303
Philippide Al. I., 437
Philippus Pictor, 496, 502
Piatra, ocol domnesc, 413
Piatra (Neamț), 377, 422, 471, 496
Pić Ladislau Jos, 220
Picot Émile, 51, 57–60, 64, 66, 221, 373
Pigas Meletie, patriarh al Alexandriei, 162, 176, 177
Pisa, 528
Piscani, sat, 469
Pisoschi Ioniță, mazil, 431, 432
Pitești, 524
Pîntea din Vîrtop, 425
Pîngărați, mănăstire, 338, 464
Pîrvu, boier, 341
Pîrvu din Cioroiași, clucer, 338
Pîrvu, logofăt, 296
Pîrvu, vistier, 298
Pîrvu din Voinești, 428
Pîrvulești, v. Craiovești
Plaviceni, sat, 413
Plaxa (*Placa*), comis, 344
Plăvăcani, sat, 426
Pleșu, preot, 292
Ploiești, 179, 195, 274, 297, 350
Plopeni, sat, 478, 479
Plotun Stan, boier, 420
Plotunești, sat, 420, 426
Plumbuita, mănăstire, 354
Poarta otomană, passim
Pocuția, 52, 80
Podeni, sat, 479
Podgorița, 494
Podolia, 82, 205, 206
Poienari, sat, 425, 477
Polflea, personaj legendar, 508, 509
Polonia (Țara Leșească), passim
Polovine, sat, 440
Polovragi, mănăstire și sat, 338, 440
Pomîrla, sat, 413, 444

- Popa, magiaș, 299
 Popa, familie românească din Transilvania, 221
 Popaltul, familie românească din Transilvania, 221
 Popescu Ion, 432
 Popescu Orest, 414, 467
 Popești, sat, 62, 426
 Popești de la Otăsău, sat, 293
 Popovici G., 296
 Porcești, sat, 426
 Porro Ioan, 134
 Pospeev Sidor, pictor, 529
 Potcoavă Alexandru, pretendent la tron, 77, 95, 96
 Potcoavă Constantin, pretendent, 96
 Potcoavă Nicoară, pretendent, 95, 96
 Potoc, mănăstire, 339
 Potocki Ștefan, staroste, 160
 Potlogi, sat, 440
 Praga, 108, 136, 139, 153, 158, 159, 175, 185, 189, 193, 205, 207, 254, 278, 326, 503
 Prahova, județ, 22, 471
 Prahova, rîu, 15
 Pray Georgius, istoric, 180
 Prăjescu Ioniță, 425
 Prăjescu Lupu, 378
 Prăjescu Nicoară, vistier, 379, 380
 Prăjescu Savin, hatman, 392
 Preda, logofăt, 146, 429, 440
 Preda, fiul lui Lupu, rumân, 436
 Preda, postelnic, 352, 428
 Preda (Floricoiul), postelnic din Greci, 292, 293, 324, 352
 Preda, spătar, 436
 Preiner Cristofor, 348
 Preiner (*Preuner*) Friedrich, 32, 98, 99
 Prejmer, 53
 Prelipcea, sat, 468
 Prepostvary Valentin, 131, 132
 Preuner, v. Preiner
 Pripu, familie românească din Transilvania, 221
 Primus Tuber, reformator, 66
 Probota, mănăstire, 465, 466
 Proca, portar, 333
 Prodan, jupîn, 442
 Prodan, moșnean, 294
 Protopopești, sat, 426
 Provadia, oraș, 385
 Provana, arhitect italian, 527
 Prusia, 60, 208
 Prut, rîu, 54, 73, 90, 94, 107, 346, 426, 472
 Przerembski Maximilian, staroste de Sieradz, socrul lui Miron Barnovschi, 390
 Pulcovți (Pulcăuți), sat, 465
 Purcariul, răzeș, 425
 Purice, aprod, spătar, 372, 373, 424
 Puriceni, sat, 426
 Pusa (*Nusă*), armaș, 352
 Putna, mănăstire, 415, 519
 Putna, ținut, 378, 379, 420, 423, 471, 477, 493
 Puțurenii (Puțărenii), sat, 413
 Quirini Bernardino (Quirino Bernardo), 74, 410, 411
 Raab, cetate, 135
 Rabi Abraham, 104
 Rabuss, 179, 202, 217, 250
 Racoviță Constantin, 481
 Racoviță Mihai, 418, 468
 Radibrat Aloisio (Aloysius), raguzan, 255, 261, 291
 Radovanu, sat, 300
 Radovici Manolache, serdar, 433
 Radu de la Afumați, 14, 27, 28, 405, 416
 Radu Bădica (Bădica Radu), 28
 Radu, boier, 20, 341
 Radu din Boldești, stolnic, 22
 Radu, fiul lui Borcea din Oniceni, 435
 Radu din Bucșani, v. Badea din Bucșani
 Radu Călugărul, v. Radu cel Mare și Radu Paisie
 Radu, comis, 15
 Radu, comis, v. Florescu Radu
 Radu din Drăgoiești, logofăt, 22
 Radu cel Frumos, 25, 26, 288, 335, 405, 458, 459
 Radu Furcovici, vistier, 414
 Radu Iliș, 344, 354, 392 (considerat greșit ca fiu al lui Alexandru Coconul, în loc de Iliș)
 Radu Ilie (numit greșit Iliș) Haidăul, 16, 17
 Radu Leon, 437, 441
 Radu, logofăt, 15, 328, 341
 Radu, logofăt din Desa, 352
 Radu cel Mare (al IV-lea, Călugărul), 14, 17, 26, 33, 126, 337, 512
 Radu din Mănicești, grămătic, 505, 506
 Radu Mihnea, 40, 159, 160, 293, 297, 301, 330—339, 349, 350, 353, 378, 381—384, 386—388, 391, 393, 409, 413, 415, 478, 480
 Radu Negru, voievod legendar, 493
 Radu Paisie (Călugărul), 14, 16, 17, 26—28, 42, 55, 126, 341, 416, 504
 Radu, postelnic, 15
 Radu, postelnic din Slăvitești, 437
 Radu, postelnic din Stănești, 478
 Radu, rumân, 438
 Radu, sîrbul, 499
 Radu Șerban (fost Șerban din Coiani, mare paharnic), 190, 293, 297, 298, 324—334, 346, 375, 378
 Radu vodă, mănăstire, 151, 153
 Radu din Voievoda, 294
 Radu, vornic, 495
 Radziwill Nicolae, palatin, 60
 Ragusa (azi Dubrovnik), 159
 Raguseus, v. Marini Poli
 Rahova, luptă, 156
 Rákóczi Gheorghe I, 347, 352—354, 507
 Rákóczi Sigismund, 329
 Raszila, familie românească din Transilvania, 221
 Ratibor, ducat, 175, 183
 Rauchwolffen Leonhardt, doctor, 21
 Razu, v. Iane vistier
 Razu Constantin, hatman, 470
 Răcătău, pîriu, 378
 Rădășeni, sat, 379, 470, 521
 Rădăuți, tîrg și episcopie, 337, 414, 424, 521
 Răjicin, v. Sărjici
 Răscăeți, sat, 440

Rășinari, sat, 229
 Răut, rîu, 107, 380
 Războieni (Războiani), sat, 379, 425
 Răzeni, sat, 468
 Răzvan, v. Ștefan Răzvan
 Reantea din Țigănești, 426
 Reicherstorffer (Reicherstorf) Georg, solul lui Ferdinand I, 15
 Reissenberger, 537
 Renty, cetate, 59
 Rettimo, 393
 Revelles, Georges de, 64, 73
 Rhaeticus Ioachim, matematician, 68
 Rhodos, insulă, 29, 77, 96, 344, 505, 506
 Rîmnicu Sărat, județ, 471
 Rîmnicu Sărat, luptă, 87
 Rîncăcirov, mănăstire, 339
 Rîșca, mănăstire, 62
 Rodna, 58
 Rogojeni, sat, 380
 Rohaid (?) (poate Robaia), mănăstire, 444
 Roma, 36, 37, 100, 145, 501
 Roman I, 471, 493
 Roman al II-lea, 458
 Roman, oraș, cetate și episcopie, 102, 103, 330, 337, 344, 373, 378, 410—412, 424, 425, 439, 442, 460, 465, 466, 469, 471, 479, 517, 521
 Roman, ținut, 411, 420, 426, 471
 Roman Pleș, răzeș, 425
 Romanai, județ, 352, 471
 Romașcu, răzeș, 425
 Romașcu Gavril, mazil, 419
 Românești, luptă, 19, 20
 România, 108, 468, 496
 Rosetti Radu, 420, 426, 431, 443, 472
 Rosso, medic, pretendent la tron, 24, 42, 384
 Rostislavici (*Rotislavovici*) Ivanko, 472
 Rostock, 60
 Roșca, familie românească din Transilvania, 221
 Roșca, sat, 465
 Roșca Constantin, vistier, 394
 Roșcani, luptă, 91—92
 Roșcani pe Nistru, sat, 380
 Roșiești pe Răut, sat, 380
 Rotompănești, sat, 430
 Rotunpan Giurgiu, boier, 469
 Roussel Pierre, căpitan, 61, 62
 Rucăr, sat, 293
 Rudeanu Chircă, comis, 300
 Rudeanu Chisar, paharnic, 429
 Rudeanu Staico, 293
 Rudeanu Theodosie (*Teodor*), logofătul lui Mihai Viteazul, 146, 180, 190, 233, 248—250, 293, 478
 Rudeanu Vlad (*Vlăduț*), 293
 Rudolf al II-lea, 130—133, 143, 157, 163, 175, 176, 178, 181, 182—187, 189, 191—195, 201, 202, 204, 205, 209—218, 245—247, 250—259, 263—266, 268, 270—276, 278—284, 290, 303, 325—327, 330, 332, 346, 375, 526
 Rueber, colonel german, 20, 98
 Ruginoasa, sat, 431
 Rumelia, 338
 Rumff Wolfgang, consilier imperial, 182
 Rurik, întemeietor de dinastie, 205

Rusciori, sat, 479
 Rusciuk (azi Ruse), 137, 140, 332
 Ruset Iordache, vistier, 434
 Ruset Iordache, vornic, 444
 Rusia, 84, 103, 205, 288, 528
 Rusia Roșie, 62, 205
 Rusikon (Rusicu), mănăstire, 340
 Russbach, sat, 36
 Russo Demostene, elenist, 340, 344
 Rustan, v. Rüstern pașa
 Rüstern (*Rustan*) pașa, mare vizir, 30, 61, 406
 Ruși, sat, 480
 Rușii de Vede (Roșiori de Vede), 350, 505
 Ruxandra (Rucsandra), fiica lui Petru Rareș și soția lui Al. Lăpușneanu, 54—56, 60, 73, 75, 341
 Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, 417
 Rym Carol, 20, 22, 81

Saac (Săcuieni), județ, 432, 471
 Sabar, rîu, 274
 Sadeler Aegidius, pictor, 178, 526
 Sadova, mănăstire, 339
 Saegiu Ruxandra, soția lui Alexandru Cononul, 344
 Saegiu Scarlat, grec din Constantinopol, 344
 Safigi (Safiye Hâseki), soția lui Murad al III-lea, 20
 Salathy Gheorghe, 137
 Salvaressi Ecaterina, soția lui Alexandru Mircea, 525
 Salve, de~, ambasador, francez, 17
 Samos, insulă, 58, 59, 61, 62
 San Giorgio, v. Aldobrandini
 San Matteo, mănăstire, 525
 Sapiaha Leon, principe, 206
 Sara, personaj biblic, 509
 Sara din Bihor, 220
 Sarandino, logofăt, 346
 Sas, voievod, 221
 Sathas C., istoric, 60
 Satirgi (Saturgi) Mohamed (Mehmed)-pașa, 147, 151, 185
 Satu Mare, 18, 58, 248, 250, 252, 253, 256—258, 265, 281
 Satul Nou, sat românesc, 229
 Saucy, de~, 38
 Sava, armaș, 190, 210
 Sava din Gemenele, 441
 Savin, boier, 418
 Saxonia, 59, 61, 77, 79, 95
 Sălaș (Szallaspataka), sat, 221
 Sălăgeni (Sălăjani), mănăstire, 467
 Sălăvăstru, v. Selivestri
 Săpăteni, sat, 23
 Sărata, rîu, 467
 Sărata, v. Țîrgul Săratei
 Sărăcin (Szeresen), familie românească din Transilvania, 221
 Sărjici (*Răjicin*) Vasile, 479
 Sbierea, boier, 469
 Sbierea I.G., 498, 500, 502
 Scărișoara, sat, 293, 294
 Scemisi (?), pașă, 30
 Scepperus, 221
 Schafarik Paul József, lingvist, 220

- Scheia, luptă, 372
 Schiel G., 501
 Schreiber Wolfgang, 66, 67
 Schwarzburg, 186
 Scroviștea, sat, 274
 Seachil (*Sekeli*), cămăraș, 470
 Sebeșul Săsesc (Sebeș), 152
 Secu, mănăstire, 339, 473
 Segedin (Szeged), 254
 Seidel, 129
 Sekeli, v. Seachil
 Selim al II-lea, 20, 29, 72 (trecut greșit), 78, 86, 90, 526
 Selivestri (*Sălăvăstru*), sat, 415
 Sella Ottavio, negustor, 391
 Sella Penzini, negustor, 391
 Semiz Ali-pașa, mare vizir, 72
 Seneslau, voievod, 493
 Sennyei Pangratie (Pongrác), nobil maghiar 162, 195, 212, 284
 Serafim, mitropolit, 503
 Serbia, 58, 62, 94, 154, 262, 495
 Serpega, armean, 77, 95
 Severin, comitat, 220
 Sferlea - Drăguin, 221
 Sfânta Lavră, mănăstire, 341
 Sfânta Paraschiva, biserica din Iași, 339
 Sfântul Atanasie, mănăstire, 341
 Sfântul Gheorghe Vechi, mănăstire și școală, 519
 Sfântul Ilie, mănăstire, 340, 413
 Sfântul Ioan cel Nou (Novi), 521
 Sfântul Mormint, 338—341, 391
 Sfântul Munte (Sfeta Gora), v. Athos
 Sfântul Nicolae-Schei, biserică, 503
 Sfântul Pantelimon, mănăstire și spital la București, 481
 Sfântul Pavel, mănăstire, 340, 341
 Sfântul Sava — Iași, mănăstire, 339, 414, 480
 Sfântul Sava — Ierusalim, mănăstire, 463
 Sfântul Spiridon — Iași, mănăstire și spital, 413, 462, 481, 495
 Sfântul Varlaam, mănăstire, 338
 Sibiu, 14, 16, 17, 53, 148, 198, 199, 229, 232, 271, 327, 329, 496, 501, 524, 525, 527
 Sibirik Gáspár, nobil maghiar, 108, 212, 259
 Siegler, 18, 58
 Sieniawski (*Sieniarius*) Nicolae, hatman, 54—56, 373
 Sieradz, castelan de ~, 390
 Sighetu Marmăției, 204
 Sighișoara, 199
 Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei, 222, 229
 Sigismund al II-lea August, rege al Poloniei, 29, 51, 56, 57, 69, 77—79, 335, 475
 Sigismund al III-lea (Wasa), rege al Poloniei, 157, 203, 206, 208, 209, 289, 327, 373
 Siklos, cetate, 266
 Silezia, 175, 192, 208
 Silistra (Durostor), 52, 95, 140, 184, 185, 353, 354, 394
 Sima, boier trădător, 414
 Sima, slugă domnească, 469
 Sima, vistiier, 459
 Sima, tatăl lui Dancu, 415
 Simidreni (Sîn Mitreni), 481
 Simeon, pitar, 328
 Simion, birău de Bistrița, 522
 Simion de Rostov (Rostoviensis), duce, 84
 Simopetra, mănăstire, 338
 Sinai, munte, mănăstire, 339, 481 (trecut greșit)
 Sinan-pașa (Kodja), mare vizir, 23, 98, 99, 128—130, 136, 139, 142, 147—156, 163, 286
 Sinzendorf, Ioachim von ~, 96
 Siret, riu, 62, 63, 372
 Siret, tirg, 380
 Siri Vittorio, 150
 Sivori Francesco, secretarul lui Petru Cercel, 36
 Sixt al V-lea, papă, 36, 100—104
 Sîn Mitreni, v. Simidreni
 Sinpetru (Petersberg), 263, 514
 Sirbu, clucer (*sluger*), 328
 Sirbu, moșnean, 516
 Sirbu, stolnic, 292
 Skender-pașa, 348, 349, 383
 Skutari, 150
 Slatina, mănăstire, 379, 470, 517
 Slănic-Prahova, 499
 Slăvita, fiica lui Bunea logofătul, 504
 Slăvitești, sat, 437
 Snagov, mănăstire, 339, 351, 445, 477
 Snyatin (*Sleatin*, *Snetin*), 94, 380
 Socol, v. Cornățeanu Socol
 Socol din Răzvad, vornic, 18, 19, 22, 29, 43
 Sofia, 204
 Sofica, 427
 Solca, mănăstire, 414, 475, 517
 Soldicki Petru, 62
 Solikowski Ioannes Demetrius, episcop de Liov, 66, 97, 100
 Soliman al II-lea (cel Măreț, Legistatorul), 18, 29, 51, 52, 65, 405, 406, 460
 Solnoc, comitat, 185, 205, 213, 219
 Solomon Ion, logofăt, 475
 Sombori István, 233
 Sommer Johann (Ioannes), umanist, 58, 60—62, 65, 67—71, 73
 Somogy Bartolomeu, 281
 Somonești, sat, 333
 Sorca din Vîrtop, 425
 Soroca, cetate, 469
 Soroca, ținut, 206, 380, 413, 471
 Spancioc Drăghici (Petru), vornic, 73
 Spania, 37, 130, 261
 Spanțov, baltă, 477
 Speziano, 145
 Spinelli, nunțiu papal, 285
 Spinoasa, sat, 426
 Spontoni Ciro, istoric, 134, 156, 346
 Stafie, v. Șteful
 Staico din Bucov, logofăt, 26
 Staico, paharnic, 438
 Staico (Zthayco), stolnic, 15
 Staicu (Staisco), moșnean, 294
 Stamate, 436
 Stamate, clucer, 146
 Stamate, nepotul patriarhului Ioasaf, 344
 Stan Creștina, 504
 Stan, fiul Drăgulețului, 22
 Stan, jude, 479
 Stan al lui Mogoș, rumân, 441
 Stan, neguțător, 423
 Stan, pisar, 522

- Stan, pîrcălab, 328
 Stan, portărel, 516
 Stan Ūdriște, vistier, 22
 Stan din Virtop, 425
 Stanca, doamna lui Mihai Viteazul, 273
 Stanca din Bosancești, 427
 Stanciu, armaș, 328
 Stanciu al Bengăi, boier, 20
 Stanciu, clucer, 333
 Stanciu (Staicu), moșnean, 294
 Stanciu, paharnic, 333
 Stanciu (Stanczul), postelnic, 15
 Stanciu din Răscăeți, rumân, 440
 Stanciu, rumân, 441
 Stanciu, șoimar, 428, 480
 Stanislav (Stanizlas), clucer, 15
 Starowolski Simon, 93
 Starzer Michael, 383
 Stavrinus, vistier și cronicar, 285, 345
 Stavrinus Ieronim, hatman, 345
 Stavronichita, mănăstire, 341
 Stavropoleos, biserică din București, 530
 Stănești, sat, 478
 Stănești, schit, 338
 Stănilă, moșnean, 292
 Stănilă din Pietroșani, vornic, 17—19
 Stăniliești, sat, 415
 Stăvăiești, sat, 433
 Stejăreni, sat, 67
 Stelea, biserică din Țirgoviște, 529
 Stepan (Ștefan), megiaș, 294
 Stephanus Clausenburgensis (Ștefan din Cluj), student, 501
 Stiria, 151
 Stînceni (Stănceni), sat, 479
 Stoian din Dobrun, 429
 Stoica, boier, 467
 Stoica din Fărcașa, logofăt, 333
 Stoica, moșnean, 294, 443
 Stoica (Stoichiță) din Strîmba, vistier și postelnic, sol al lui Mihai Viteazul, 193, 216, 274, 282, 288, 440
 Stoica Zopa, rumân, 440
 Stoienești, sat, 151, 157, 438
 Strassburg Paul, sol suedez, 353, 354, 507
 Strehaia, mănăstire, 441
 Strigonița, denumirea dată de turci Călugărenilor
 Stroe Pruibeag, 114, 28
 Stroia, v. Leurdeanu Stroe
 Stroia, familie românească din Transilvania, 221
 Stroia, moșnean, 424
 Stroici (pus greșit în sfatul lui Despot vodă), 64, 69
 Stroici, boier, 468
 Stroici Luca, logofăt, 78 (greșit), 373, 413
 Stroici Vasile, 381
 Strossi, abate, 36
 Strugalea, mănăstire (probabil Glavacioc), 465, 468
 Strykowski (*Strikovski*) Matei (*Martin*), autor polon, 74, 94, 345, 507
 Stupca, sat, 414
 Sturdza D. A., 68, 140, 199, 207, 269, 290, 351, 384, 502
 Sturza, cnez din Transilvania, 221
 Sturza Ilie, vornic, 444
 Sturza, spătar, 418
 Sturza Ștefan, ban, 431, 432
 Suceava, oraș, cetate, 55, 63, 70, 74, 206, 210, 336, 410, 411, 414, 471, 473, 520, 521, 526. V. și Zamca
 Suceava, rîu, 415
 Suceava, ținut, 346, 379, 420, 470, 471, 475, 521
 Sucevița, mănăstire, 98, 373, 391, 409
 Suciul de Sus, sat, 499
 Suedia, 60, 93, 157, 214, 353
 Suhai, v. Szuhay
 Sularul (*Surlanul*), sat, 294—296, 496
 Sviștov (Svistovo), 140
 Svițera, v. Elveția
 Swierczewski (*Sverșevski*), 87—89
 Szabo Mathias (Mateus), 334
 Szamosközy Ștefan (Stephanus), cronicar, 175, 181, 190, 232
 Szeged, v. Segedin
 Székely Anton, 61—63
 Székely (Zeckel) Mihai, comisar imperial, 205, 209, 214, 216, 249, 253, 256—259, 288, 303, 326
 Székely (*Sekeli*) Moise, magnat maghiar și principe, 210, 212, 213, 267, 277, 279—281, 327, 328
 Szuhay (*Suhai*) Ștefan (István), episcop, comisar imperial, 179, 180, 182
 Szygyarto Georgius, 334
 Șandru din Ruși, 480
 Șapte Turnuri, închisoare din Țarigrad, 378, 386
 Șarban, familie românească din Transilvania, 221
 Șarpe Cozma, logofăt, 463
 Șarpe, logofăt (trecut greșit), 282
 Șarul, sat, 433
 Șchei-Brașov, 503
 Șcheia, sat, 445
 Șelimbăr (Schellenberg), luptă, 198, 217, 218, 244
 Șeptilici, armaș, 105
 Șeptilici Vasile, hatman, 386
 Șerban din Izvorani, stolnic, mare ban, 26
 Șerban, paharnic, v. Radu Șerban
 Șerbana (Șărbana), sat, 445
 Șerpătești, luptă, 19, 20
 Șincai Gheorghe, 18, 58, 138, 223, 337
 Șipot, ocol, 413
 Șipote, luptă, 55
 Șipotenii, sat, 413
 Șişman, boier, 467
 Șivița, sat, 346, 415
 Ștefan, fiul lui Alexandru voievod, pretendent la tron, 103, 104
 Ștefan (al II-lea) (*Ștefăniță*), fiul lui Alexandru cel Bun, 420, 458, 467, 468, 476
 Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, 105, 288
 Ștefan Bogdan, pretendent la tron (confundat cu Ștefan Surdul), 39—40, 131—133, 138, 139, 376—378
 Ștefan cel Mare, 19, 54—56, 61, 76, 79, 83, 89, 100, 106, 221, 287, 288, 337, 340,

343, 372, 373, 412, 413, 415, 448, 458—
460, 466, 469, 474, 478, 479, 491, 493,
497, 499, 507, 519, 523
Ștefan Gheorghe, 340
Ștefan Lăcustă, 405, 460
Ștefan Mușat, 457
Ștefan Rareș, 51—56, 76
Ștefan Răzvan (Giaslovechtz), 145, 146, 151,
153, 154, 157, 158, 160, 372, 373, 476
Ștefan cel Sfânt, rege al Ungariei, 222, 223, 225
Ștefan Surdul (Ilie voievod, confundat cu
Ștefan Bogdan), 39—40, 105, 126, 138
Ștefan, tatăl lui Nicolaus Olahus, 221
Ștefan cel Tânăr, v. Ștefăniță
Ștefan Tomșa (I), 65, 69—73, 80, 378, 379
Ștefan Tomșa (II), 346, 351, 378—383, 387,
413—415, 438, 521
Ștefan, vameș de Bistrița, 345
Ștefan (Ceaurul) Vasile, logofăt, 340, 476
Ștefănești, sat, 438, 441
Ștefănești, tîrg, 380
Ștefăniță (Ștefan cel Tânăr), 55, 76, 414,
418, 459, 463, 464, 479, 493
Șteful (Stafie), 414
Șteful, slugă domnească, 469

Tafrali Oreste, istoric de artă, 530
Tamaș, șoltuz, 480
Tamburul, moșie, 435
Tamisa, fluviu, 378, 505
Tanoviceanu I., 413, 476
Taranowski Andrei, sol polon, 94
Tarducci Achille, 269
Tarhata, v. Partenie
Tarlo (Tarlon), stegar polon, 76
Tarnahe (poate Tîrna Mare), sat, 220
Tarnowski Ioan (Ioan de Tarnow), hatman,
51
Tarusytt Matheus, nobil maghiar, 258
Tazlău, mănăstire, 414, 415, 466, 476
Tazlăul Sărat, rîu, 415
Tămășeni (*Tomașani*), sat, 415
Tămășoaia, 495
Tâmpoaia din Vîrtop, 425
Tănase sin Mihai, 433
Tănase, portar, 293
Tășnad (*Tușnad*), 199
Tătaru, sat, 424
Tătărani, sat, 476
Tăutu, logofăt, 62
Tecuci, oraș, 431
Tecuci, ținut, 420, 433, 435, 471
Teișani, luptă, 324, 326
Teiuș (Tuiș?), sat, 266
Teleajen, luptă, 274, 280, 324, 325, 374
Telegechi, bufon, 69
Teleorman, județ, 292, 436
Temiano, v. Femianus
Teodor, arhitect grec, 527
Teodor, duce de Mscislav, 84
Teodor (*Radu*), postelnic, 146
Teodosie, v. Theodosie
Teodosie, episcop de Rădăuți, 424
Teodosie din Periș, mare ban, 15, 16
Teofan, arhiepiscop, 517
Teofana, v. Theodora

Teofil, episcop de Rîmnice, 146
Terzi, negustor, 391
Teșile, sat, 436
Tețcani, sat, 491
Deutsch Fr., istoric, 224
Teutschländer W. St., istoric, 150
Thabiasi Ladislau, preot, 220
Theiner A., istoric, 74
Theodora (Teofana), mama lui Mihai Vi-
teazul, 126, 343, 517
Theodosie, fiul lui Neagoe Basarab, 14, 27,
325, 374, 512—513
Theofan, mitropolit, 83, 84, 337
Théroutanne, cetate, 59
Thessalia, 341
Thököly Sava, 271
Thoracominus, 253, 263
Thou (Thuanus) Jaques-Auguste, istoric, 78,
197, 285
Tibru, fluviu, 104
Tighina (Bender), cetate, 74, 88, 90, 95,
140, 377
Tighina, ținut, 471
Timiș, rîu, 205
Timișoara, 139, 254, 266, 267
Timuș, v. Hmelnițki Timuș
Tincova, sat, 221
Tinod (Tinăud), cîmpie, 268
Tismana, mănăstire, 301, 331, 352, 516, 526
Tîlhărești, sat, 426
Tînganu, mănăstire, 339
Tîntava, sat, 292
Tîrgoviște, 16, 33, 74, 151, 153—155, 160,
195, 330, 346, 480, 503, 527, 529
Tîrgul (Orașul) de Floci, 23, 87, 353, 411, 413
Tîrgu Frumos, oraș și ocol domnesc, 413,
426, 471—473
Tîrgu Neamț, 70, 410, 411
Tîrgu Ocna, 433
Tîrgu Săratei, 472
Tîrgu Trotuș, 410, 411, 467, 476, 480
Tîrnovo, v. Veliki Tîrnovo
Tîrziul, cnez, 479
Tîrziul, sat, 479
Tleptolemos Heraclide, regele Iliriei, 58
Toader, diac, 522
Toader din Vîrtop, 425
Tocilescu Grigore G., 29, 32, 37, 62, 64,
95, 221, 294, 296, 342, 497, 520, 524
Toderășcu, cămăraș, 445
Todiș J., istoric, 59
Todireni, mănăstire, 340
Toflea, schit, 433
Tolocești, sat, 426
Toma, logofăt, 373
Toma, comite, 53, 192
Toma, preot, 518
Toma, preot din Voinești, 436
Tomașani, v. Tămășeni
Tombatfalvi Benedek, nobil maghiar, 258
Tompă Ștefan, tîlmaci, 150, 155
Tomșa vodă, v. Ștefan Tomșa
Topeni, sat, 427
Toporăuți, sat, 413
Torianum, v. Turia
Török Gabriel, nobil maghiar, 258
Török, 94
Toscana, ducat, 152

- Tracia, 507
 Traian, împărat roman, 94, 492
 Transalpina, v. Țara Românească
 Transilvania (Ardeal), passim
 Trapezunt (azi Trabzon), 29
 Trebinți, sat, 426
 Trebiș (Trebes), sat, 100
 Trei Ierarhi, mănăstire, 527—529
 Trembowla, 55, 56
 Troțuș, 271, 280, 426
 Troțușanu Gavril, logofăt, 462
 Tudor din Bucov, 22
 Tudor din Voinești, 424, 440
 Tudoran, județ din Țirgoviște, 480
 Tulmacea (?), sat, 426
 Turcia, v. Imperiul otoman
 Turcinești, sat, 467
 Turda, 267, 268, 277, 284
 Turia, riu, 479
 Turia (Torianum), sat, 53
 Turnu Roșu, trecătoare, 20, 197
 Tușnad, v. Tășnad
 Tutova, ținut, 471, 472
 Tzigara (Țigara) Zotu, spătar, 344

 Țamblac Grigore, mitropolit, 519—521
 Țara Bîrsei, 230
 Țara Românească (Valahia, Țara Muntenască, Transalpina, Muntenia), passim
 Țara de Sus, parte a Țării Moldovei, 63
 Țara Turcească, v. Imperiul otoman
 Țările de Jos, 53, 59, 130
 Țările Române, passim
 Țepeluș, v. Basarab cel Tânăr
 Țibănești, sat, 432
 Țifescu, v. Enache Ilie
 Țigara, v. Tzigara
 Țigănești, sat, 426, 431
 Țiu, postelnic, 418
 Țurcanu Vlad, rumân, 445
 Țuțora, tabără, luptă, 337, 373, 386, 391

 Udrea, logofăt, 429, 440
 Udrea, v. Băleanu Udrea
 Udrea cel Orb, 415
 Udriște din Mărgineni, vistier, 15, 16
 Ukutievic Ștefan, nobil maghiar, 258
 Ulm, 384
 Undriaș din Corcova, 299
 Ungaria, passim
 Ungnad David, sol la Poartă, apoi comisar imperial în Transilvania, 23, 24, 201, 204, 205, 209, 214, 217, 232, 249—253, 255—259, 266, 270, 271—274, 279—281, 283, 290
 Ungnad Hans, baron de Soneck, 66
 Unverzagt, diplomat austriac, 218
 Urach, în Württemberg, 66
 Ureche Grigore, passim
 Ureche Nestor, vornic, 107, 339, 373, 426, 470, 473
 Urechia V. A., 108, 297, 388, 389, 415, 428, 432
 Urincești, v. Hrincești
 Urluiani, sat, 292
 Ursianu Vlad, 433

 Uscatu Ion din Vîrtop, 425
 Uscăți, sat, 380

 Vać, episcopie, 179, 180
 Vadul Negustorului, topic, 491
 Vaida Manole, negustor, 336
 Valea Grecului, 345
 Valea Rodnei, sat, 229
 Valahia (Valahia Mare), v. Țara Românească
 Valence (*Valența*), episcop de, 82
 Valentin Turcul, v. Török Valentin
 Vallarga Marioara, 525
 Valier Christophor, 380
 Varlaam, episcop, 518
 Varșovia, 58
 Vartic, hatman, 344, 460
 Varvara din Vîrtop, 425
 Vascani, sat, 420, 431
 Vasco Iepure, 427
 Vasilache, armaș, 432
 Vasile, clucer, 328
 Vasile din Doljești, 425
 Vasile, ispravnic, 352
 Vasile din Țigănești, 426
 Vasile Lupu (Coci), 372, 386, 392, 394, 407, 417, 435, 439, 473, 475, 477, 519, 527—529
 Vasile din Vîrtop, 425
 Vaslui, oraș, 74
 Vaslui, ținut, 413, 426, 471
 Vaso, vameș, 477
 Vatoped, mănăstire, 339, 481
 Văratec, mănăstire, 419
 Văvătiești, sat, 426
 Vecelli Constantin de Rettimo, 393
 Veicher, v. Wiher
 Veliki Tîrnovo, 337, 520
 Veleli, v. Vevelli
 Veneția (Republica Venețiană), 17, 29, 32, 36, 38, 40, 63, 130, 155, 186, 269, 278, 279, 284, 285, 332, 349, 383, 391, 393, 409, 411, 494, 495, 526
 Venier Marco, bail venețian, 137, 139—142, 146, 149—151, 156, 160, 161
 Venier Sebastiano, bail venețian, 351, 391, 392
 Verancsics (Veranțiu) Anton, umanist, 17, 57, 60
 Verbia, luptă, 63, 64
 Verböczi, jurist, 227
 Vercescu (?) Radu, ban, 297
 Vercuți (?), sat, 413
 Veres Ioan (Johann), 230
 Veris Ioan, 37
 Veronese Paolo, pictor, 525
 Vevelli (*Veleli*) Batiște, 349, 392, 393
 Veveriță Iosif, boier, 83
 Vianul, sat, 292
 Vicol din Drislive, 428
 Vidin, cetate, pașă din ~, lupte, 95, 140, 185, 295
 Viena, 53, 64, 135, 136, 154, 194, 264, 332, 334, 377, 527
 Vieroși, mănăstire, 414, 477
 Vigne, de ~, ambasador francez, 19
 Vilamoschi, v. Wilamowski
 Vileille, v. Williey

- Villeroi, 32, 37
 Vimercati Atilio, 346⁷
 Vintilă, clucer, adversar al lui Mihai Viteazul, 146, 289, 291
 Vintilă vodă (confundat cu Vintilă de la Slatina), 23, 87
 Vischer Tomas, 192
 Visconti Alfonso, episcop de Cervia, nunțiu papal în Transilvania, 108, 145, 154
 Visnovieki, v. Wiszniewiecky
 Vistierniceni, sat, 380
 Vitold, boier, 421
 Vitoldești, sat, 421
 Vîlcănița, vîrf, 516⁷
 Vîlcea, județ, 471
 Vîlcsan (*Vlăscan*), boier, 407
 Vîlsan, portar, 20
 Vîlsănești, sat, 434, 435
 Vînători, sat, 338, 346, 496, 516
 Vîrtop, sat, 425
 Vlad, v. Vlăduț
 Vlad al Caplei, boier, 22
 Vlad vodă Călugărul, 14, 26, 126, 340, 388, 414, 474, 524
 Vlad din Dobrun, 429
 Vlad Dracul, 25, 126, 338
 Vlad Lifoe, moșnean, 516
 Vlad, logofăt, 432
 Vlad cel Mare, conducător de răscoală, 227
 Vlad-Nandra, familie românească din Transilvania, 221
 Vlad Țepeș, 15, 25, 83, 126, 221, 287, 448, 459–461, 464, 494
 Vlad Vintilă, 14, 407
 Vlad, vistier, 443
 Vlad, vornic, 414
 Vladimirovici, Gheorghe, 472
 Vladislav al II-lea, domnul Țării Românești, 338, 438
 Vladislav al II-lea, rege al Ungariei, 221, 225, 227, 229
 Vladislav al III-lea, domnul Țării Românești, 14, 438
 Vladislav Jagiełło (Iaghello), rege al Poloniei, 497
 Vladislav, nobil român, 221
 Vlahohoria, regiune locuită de valahi în Grecia, 60
 Vlașca, județ, 274, 47⁷
 Vlăcoaca (?), 424
 Vlădaia, sat, 297
 Vlădeni, sat, 425
 Vlădulești, sat, 504
 Vlăduț (Vlad al IV-lea), 26, 27, 126, 405, 513
 Vlăscan, v. Vîlcsan
 Vodă, ban, 333
 Vodena, episcopie, 337
 Voico, vornic, 25
 Voicu, megieș, 299
 Voicu, român din Transilvania, 221
 Voicu, vistier, 328
 Voievoda, sat, 294
 Voievodeni (Vaidahaza), sat, 223
 Voinești, sat, 424, 428, 436, 440
 Voltaire, François-Marie Arouet, 94
 Voroneț, mănăstire, 52, 415, 498, 499, 512, 518
 Vrancea, ținut, 434, 493
 Vukovici Bojidar, 494, 495
 Vulcana, sat, 516
 Vulpeștii Judeci, moșie, 423
 Wagner Valentin, umanist, 501
 Wallenstein, comandant imperial de oaste, 264
 Walther Balthasar, 40, 41, 126, 128, 136, 138, 139, 149–154, 156
 Warwick, 80
 Weiss Iörg, 40
 Weiss Michael, senator brașovean, 330
 Weisz (?)-pașa, 41
 Westemacker, 218
 Wickenhauser Franz Adolf, istoric, 55, 414, 415, 475, 517
 Wiher (*Veicher*) Ioan, 152
 Wilamowski (*Vilamoschi*) Iacob, sol polon, 51
 Williey Jean, căpitan, 62
 Wilno, 60
 Wiszniewiecky (*Visnovieki*) Dimitrie, 62, 65, 69, 70
 Wisnowiecky Mihail Korybut, ginerele lui Ieremia Movilă, 383
 Wittenberg, 58–60, 66, 353
 Wolfgang, meșter de monede, 68
 Württemberg, 66
 Wys Albert de ~, 21
 Xenofon, mănăstire, 341
 Xenopol, A. D., 433
 Xeropotam, mănăstire, 339, 341
 Zăggel, 205
 Zalanzi Cristofor, nobil maghiar, 258
 Zalău (Zilagy), 260
 Zaliski Albert, negustor, 336
 Zaliski Ana, 336
 Zamca, mănăstire, 526
 Zamfira, jupîneasa lui Dumitrașcu Chiriac, 480
 Zamoyski (Zamoischi) Ian, 104, 140, 158, 160, 162, 188, 234, 275, 280, 324
 Zane Marco, 40, 107, 108, 126, 128, 136, 141, 373, 374
 Zápolya Ioan, 19, 226, 227, 231
 Zápolya Ioan-Sigismund, 18, 19, 57, 61, 62, 64, 65, 69, 230, 231, 502
 Zápolya Isabella, 15, 18, 19, 52, 57, 58, 62
 Zay Anton, 57
 Zay Francisc, 61, 71
 Zbierea Ionașcu, boier, 79, 83
 Zborowski Christina, fiica lui Martin Z., 69
 Zborowski Christofor, nobil polon, 76, 78
 Zborowski Martin, 69
 Zeckel, v. Székely
 Zeiler Martin, 384
 Zelech Ioan, nobil maghiar, 213
 Zcmere Milhai, nobil maghiar, 258

Zenta, 495	Zota, negustor, 346
Zimarel, negustor, 336	Zsitvatörök, pacea de la ~, 329, 332, 334, 375
Zinkeisen Iohann Wilhelm, 37, 129, 130, 136, 156, 194, 267, 326, 328, 329, 334, 388, 406	Zthayco, v. Staico
Zips, comitat, 98	Zukul (?), stolnic, 15
Zografu, mănăstire, 340, 341	Zulidny Dumitru, negustor, 336
Zolyomi Nicolaus, 282	Zydaczow, staroste de ~, 76
	Zygomalas, retorul bisericii patriarhiei din Constantinopol, 66

TABLA DE MATERII

NOTĂ ASUPRA VOLUMULUI (Nicolae Stoicescu)	7
Abrevierile folosite în notele editorului	9
[Cuvînt înainte al lui A. D. Xenopol la vol. V ed. a III-a]	11
[Partea I] DE LA MOARTEA LUI PETRU RAREȘ PÎNĂ LA MIHAI VITEAZUL, 1546—1593	13
Cap. I. [Muntenia] de la Mircea Ciobanul la Mihai Viteazul, 1545—1593	14
Par. 1. <i>De la Mircea Ciobanul la Petru Cercel</i> [1545—1583]	14
Mircea Ciobanul, 1545—1554	14
Pătrașcu <Petru al II-lea> cel Bun, 1554—1558 <1557>	17
Mircea Ciobanul a doua oară, 1558—1559	18
Petru al III-lea Șchiopul, 1559—1567 <1568>	19
Alexandru al III-lea, 1567<1568>—1577	21
Mihnea al II-lea, 1577—1583	24
Rolul boierimii în rivalitatea dintre Drăculești și Dănești	25
Par. 2. <i>Petru Cercel</i> , 1583—1585	29
Par. 3. <i>De la a doua domnie a lui Mihnea al II-lea la Mihai Viteazul</i> [1585—1593]	35
Mihnea al II-lea a doua oară, 1585—1591	35
Ștefan <Bogdan sau> Surdul, 1591—1592	39
Alexandru al III-lea <la IV-lea, cel Rău>, 1592—1593	40
Note și comentarii	43
Cap. II. Istoria Moldovei de la moartea lui Petru Rareș pînă la a doua domnie a lui Aron Tiranul (1546—1595)	51
Par. 1. <i>De la Ilie Rareș la Iacob Eraclide Despotul</i> [1546—1561]	51
Ilie al II-lea [Rareș], 1546—1551	51
Ștefan al VII-lea [Rareș], 1551—1552	52
Alexandru al IV-lea Lăpușneanu, 1552—1561	55
Par. 2. <i>De la Iacob Eraclide Despotul la Ioan-Vodă cel Cumplit</i> [1561—1572]	63
Iacob Eraclide Despotul, 1561—1563	63
Alexandru Lăpușneanu a doua oară, 1563—1568	72
Bogdan al IV-lea [Lăpușneanu], 1568—1572	75
Par. 3. <i>Ioan-Vodă cel Cumplit</i> , 1572—1574	77
Par. 4. <i>De la Petru Șchiopul la a doua domnie a lui Aron Tiranul</i> [1574—1595]	94
Petru al V-lea Șchiopul, 1574—1579	94
Iancu <Ioan al II-lea> Sasul, 1579—1582	96
Petru-Vodă Șchiopul a doua oară, 1582—1591	99
Emanoil Aron [Tiranul], 1591—1593	106
Note și comentarii	109
[Partea a II-a] DOMNIA LUI MIHAI VITEAZUL, 1593—1601	123
Cap. I. Luptele cu turcii	124

Par. 1.	<i>Mihai ocupă tronul</i>	124
Par. 2.	<i>Legături pregătitoare răscoalei</i>	129
Par. 3.	<i>Răscoala contra turcilor</i>	136
Par. 4.	<i>Expediția lui Sinan-Pașa.</i>	147
Par. 5.	<i>Întîmplările din Moldova și ultimele lupte cu turcii</i>	157
	Note și comentarii	163
Cap. II.	Întrunirea țărilor române	175
Par. 1.	<i>Schimbările din Ardeal</i>	175
Par. 2.	<i>Cucerirea Ardealului</i>	188
Par. 3.	<i>Cucerirea Moldovei</i>	203
Par. 4.	<i>Mihai Viteazul și românii Ardealului</i>	219
	Note și comentarii	235
Cap. III.	Căderea lui Mihai Viteazul	244
Par. 1.	<i>Răscoala ardelenilor</i>	244
Par. 2.	<i>Mirăslău [și luptele cu polonii]</i>	264
Par. 3.	<i>Gurăslău</i>	275
Par. 4.	<i>Caracterul lui Mihai Viteazul și politica lui</i>	286
	Note și comentarii	305
	[Prefața lui A. D. Xenopol la vol. VI, ed. a III-a]	321
	[Partea a III-a] MUNTENIA ȘI MOLDOVA DE LA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÎNĂ LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU, [1601—1634] . . .	323
Cap. I.	Muntenia de la moartea lui Mihai Viteazul pînă la Matei Basarab (1601—1632)	324
Par. 1.	<i>Radu Șerban și Radu Mihnea [1601—1616]</i>	324
	Simion Movilă, 1600—1602	324
	Radu Șerban, 1602—1611	325
	Radu Mihnea, 1611—1616	332
Par. 2.	<i>Sporul înrîturirii grecești în țările române</i>	335
Par. 3.	<i>[Muntenia] de la Alexandru Iliăș la Matei Basarab [1616—1632]</i>	347
	Alexandru Iliăș, 1616—1618	347
	Gavril Movilă, 1618—1620	349
	Radu Mihnea a doua oară, 1620—1623	349
	Alexandru Coconul, 1623—1627	350
	Alexandru Iliăș a doua oară, 1627—1629	351
	Leon Tomșa, 1629—1633 <1632>	351
	Note și comentarii	355
Cap. II.	Moldova de la a doua domnie a lui Emanoil Aron [Țiranul] la Vasile Lupu, 1595—1634	372
Par. 1.	<i>Movileștii</i>	372
	Emanoil Aron a doua oară, 1593—1594 <1595>	372

Ștefan Răzvan, <1594>1595	372
Ieremia Movilă, 1595—1606	373
Simion Movilă, 1606—1608 <1607>	376
Constantin Movilă, 1608 <1607>—1611	377
Ștefan Tomșa, [al II-lea] 1611—1615	378
Alexandru Movilă, 1615—1616	382
 Par. 2. <i>De la Radu Mihnea la Vasile Lupu</i> [1616—1634]	383
Radu Mihnea, 1616—1619	383
Gaspar Grațiani, 1619—1620	384
Alexandru Iliș, 1620—1622 <1621>	386
Ștefan Tomșa a doua oară, 1622 <1621>—1623	387
Radu Mihnea a doua oară, 1623—1626	387
Miron Barnovschi, 1626—1629	388
Alexandru Coconul, 1629—1630	391
Moise Movilă, 1630—1631	392
Alexandru Coconul <Iliș> a doua oară, 1631—1632	392
Moise Movilă a doua oară, 1633—1634	393
 Note și comentarii	394
 [Partea a IV-a] «FENOMENE GENERALE ALE VIETII ROMÂNEȘTI ÎN PERIOADA SLAVONISMULUI»	403
 Cap. I. Starea economică și înfruntarea ei asupra organizării sociale	404
Par. 1. <i>Starea economică</i>	404
Par. 2. <i>Transformarea boierimii</i>	412
Par. 3. <i>Starea țăranilor</i>	421
 Note și comentarii	449
 Cap. II. Organizarea politică	457
Par. 1. <i>Domnul și boierii</i>	457
Par. 2. <i>Ocîrmuirea</i>	463
 Note și comentarii	481
 Cap. III. Mișcarea intelectuală	490
Par. 1. <i>Limba slavonă și limba română</i>	490
Par. 2. <i>Cărțile bisericești române</i>	498
Par. 3. <i>Începuturi literare</i>	506
Par. 4. <i>Biserica, școala și alte așezăminte</i>	515
Par. 5. <i>Arta</i>	522
 Note și comentarii	531
 Glosar (Maria Simionescu)	544
 Indice (Nicolae Stoicescu)	552

Redactor: ALEXANDRU STĂNCIULESCU
FLORIN GABRIEL MATEI
Tehnoredactor: ȘTEFANIA MIHAI

Coli de tipar: 36,25
Pagini planșe alb-negru 24+4 pagini color
Bun de tipar: 09. 09. 1988.

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
B-dul Lenin 146
Republica Socialistă România
Comanda nr. 952

Lei 80,—